

K-3621
3

ივ. ჯავახიშვილი

ქართული და კავკასიური ენების

თავდაპირველი გუნება

და

ნათესაობა

გზირილი, 1937

1937

ГРУЗИНСКИЙ ФИЛИАЛ АКАДЕМИИ НАУК СССР
Институт Языка, Истории и Материальной Культуры им. акад. Н. Я. Марра
FILIALE GÉORGIENNE DE L'ACADÉMIE DES SCIENCES DE L'URSS
L'Institut Marr de Langues, d'Histoire et de Culture matérielle

И. А. ДЖАВАХИШВИЛИ

ВВЕДЕНИЕ В ИСТОРИЮ ГРУЗИНСКОГО НАРОДА

Т. II

ПЕРВОНАЧАЛЬНЫЙ СТРОЙ И РОДСТВО
ГРУЗИНСКОГО И КАВКАЗСКИХ ЯЗЫКОВ

I. DJAVAKHICHVILI

INTRODUCTION à L'HISTOIRE DU PEUPLE GÉORGIEN

Т. II

LA STRUCTURE ORIGINELLE ET LA
PARENTÉ DES LANGUES GÉORGIENNE
ET CAUCASIENNES

Издание Грузинского Филиала Академии Наук СССР
Edition de la Filiale Géorgienne de l'Académie des Sciences de l'URSS

Тбилиси

1937

Tbilisi

73.2013-299/6

ივ. ჯავახიშვილი

იოსებ (სოსო) ჯორჯიანი
ქართული ერის ისტორიის შესავალი

ნიგნი გორკი

ქართული და კავკასიური ენების
თავდაპირველი გუნება
და
ნათესაობა

499.96 + 499.962.1

დაიბეჭდა სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს
ფილიალის განკარგულებით. *თბილისი*

თავმჯდომარე პროფ. ნ. მუსხელიშვილი

ზინაარსი

წინასიტყვაობა XI

ქარაგმანი და შემოკლებული სიტყვა-სათარების განმარტება XVIII

ქარი პირველი. ქართულ-ქართველურისა და ე. წ. კავკასიის ენების შესახებ მწერლობის მოკლე მიმოხილვა 1—91.

ქარი მეორე. დასახული მიზანი და მეთოდოლოგია 93—131.

თავი პირველი. ამ გამოკვლევებისათვის დასახული მიზანი და საზღვრები 95—97.

თავი მეორე. ენათა თავდაპირველი აგებულებისა და ნათესაობის კვლევა-ძიების მეთოდოლოგია 97—104.

თავი მესამე. ქართველური და ე. წ. კავკასიური ენების ბგერითი შედგენილობა და ტრანსკრიფცია 104—131.

ქარი მეხუთე. ე. წ. კავკასიური ენებისა და ქართულ-ქართველურის მორფოლოგიის ძირითადი საკითხები 133—257.

ნაწილი პირველი. ბრამბტიკული სპს-კატეგორიების საპითხი კავკასიურ ენებსა და პართულში 135—257.

თავი პირველი. გრამატიკული სქეს-კატეგორიები თანამედროვე კავკასიურ ენებში 135—147.

§ 1. სქეს-კატეგორიები სინდურ ენებში 135—138; § 2. გრამატ. სქეს-კატეგორიები ლილურში 138—140; § 3. გრამატიკული სქეს-კატეგორიები ლეგურ თანამედროვე ენებში 140—147; I. ენათა დასაფლური ჯგუფი 140—141, II. დალისტნის შუაგულსა და ჩრდილო-დასავლეთი ნაწილის ენათა ჯგუფი 141—145; III. დალისტნის ენათა სამხრეთ-აღმოსავლური ჯგუფი 145—147.

თავი მეორე. კავკასიური ენების გრამატ. სქეს-კატეგორიების ვითარების ზოგადი დახასიათება 147—154.

§ 1. ჩრდილოეთ კავკასიის ენათა სინდური ჯგუფი 147—148. § 2. ჩრდილოეთ კავკასიის ენათა ლილური ჯგუფი 148—149. § 3. ჩრდილო კავკასიის ენათა ლეგური ჯგუფი 149—150; I. გრამატ. სქესის მქონებული და არმქონე ლეგური ენები 149, II. დალისტნის ენები სქეს-კატეგორიის რიცხვისდა მიხედვით 149—150. § 4. დალისტნის ენების ჯგუფები სქეს-კატეგორიათა რიცხვისდა მიხედვით 150. § 5. ლეგურ ენათა ჯგუფები სქეს-კატეგორიების ბგერითი ნიშნებისდა მიხედვით 151—153. § 6. ლეგურ ენათა ჯგუფები სქეს-კატეგორიათა ნიშნების ადგილმდებარეობისდა მიხედვით 153—154. § 7. შედეგების ზოგადი შეჯამება 154.

თავი მესამე. სქეს-კატეგორიების საკითხის სირთულე და დამაფიქრებელი გარემოებანი ე. წ. კავკასიურს ენებში 164—169.

თავი მეოთხე. გრამატიკული სქეს-კატეგორიები ლილღურ-ლეგური ენების დასაწყისთვანი თვისება იყო, თუ არა? 162—165.

თავი მეხუთე. გრამატიკული სქესის საკითხი ძველი ქართ. შთარგმნელებისა და მეცნიერთა ნაშრომებისა მისედვით 165—169.

თავი მეექვსე. გრამატ. სქესის ქართულში არსებობის საკითხი თანამედროვე სამეცნიერო მწერლობაში 169—172.

თავი მეშვიდე. გრამ. სქეს-კატეგორიების ქართულში ოდინდლო არსებობის ძიების მნიშვნელობისა და მეთოდისათვის 172.

თავი მერვე. სქესისა და ცნებათა კატეგორიების აღნიშვნის სხვადასხვა წესი ქართულში 173—175.

§ 1. ქართულში დღეაღმკატეგორიების ოდინდლი არსებობის კვალი 173—174. § 2. სქესის აღნიშვნის ორგვარი წესი 174—175.

თავი მეცხრე. ადამიანთა და ცხოველთა მამრ. სქესის აღნიშვნელ სიტყვათა ჯგუფი 175—180.

თავი მეთათე. ადამიანთა და ცხოველთა მდედრობითი სქესის აღნიშვნელ სიტყვათა ჯგუფი 181—184.

თავი მეთერთმეტე. უჰასაკოთა და ცხოველთა სახელების ჯგუფი 184—190.

§ 1. ადამიანის მცირეწლოვან და უჰასაკო შვილთა სახელები 184—186. § 2. სხვილფეხა პირუტყვის შვილების სახელების ჯგუფი 186. § 3. წერილფეხა პირუტყვის შვილის სახელების ჯგუფი 186—187. § 4. გარეულ ცხოველთა შვილის სახელების ჯგუფი 187—188. § 5. მცირეწლოთა შვილის აღმნიშვნელი სახელების ჯგუფი 188—189. § 6. ცხოველთა ზოგადი სახელების ჯგუფი 189. § 7. მცირეწლოვან, უჰასაკოთა და პირუტყვთა სახელების საერთო თვისება 189—190.

თავი მეორმეტე. სქესისა და ნათესაობის გამომხატველი სიტყვების აგებულების ანალიზი და თავდაპირველი მნიშვნელობა 190—215.

§ 1. სიტყვების აგებულების სხვადასხვანაირად დატულების გათვალისწინების აუცილებლობა 190. § 2. ვაცისა და ვაცის, ბატისა და ბატანის, აგებულებისა და პირველადი მნიშვნელობის ანალიზი 190—192. § 3. ნეხვისა და კანური ბოზოს აგებულების ანალიზი და ნეხს და ბო-ს ბუნება 193—195. § 4. ბოჭურისა, ფუკვარის, ფეკვანს, ნუკრისა და ბურჯაის აგებულება და მათი თავიანდური მარცვლების ბუნება 195—197. § 5. ბაშვისა და ბუშის ეტიმოლოგია და ზა და ბუ მარცვლების ბუნება 198—199. § 6. ვერძისა და ნერჩის ეტიმოლოგია, პირველადი მნიშვნელობა და ეე და ნ ბგერების ბუნება 199—205. § 7. ურასი, ურის, ვირისა, ვერანის, ბარას, ბერეს და ბელის პირველადი მნიშვნელობა და ეტიმოლოგია 205—210. § 8. ვაჩინას, ვაჩეს, ვაყისა, ბუჩინას, ფუჩინას და ბუჩინას აგებულება და პირველადი მნიშვნელობა 210—211. § 9. ბაღანის ეტიმოლოგია და ბა-ს თავსართობა 211—212. § 10. ბიკიკას, ბიკისა, ბაკიასი და ბოიკის ეტიმოლოგია და პირველადი მნიშვნელობა 212—214. § 11. სქესისა და ნათესაობის აღმნიშვნელი სიტყვების აგებულების ანალიზის შედეგი და ზოგადი შეფასება 214—215.

თავი მეცამეტე. თავისი სქეს-კატეგორიისათვის შეუფერებელ თავსართან სიტყვათა ჯგუფი და ამ შეუფერებლობის მიზეზი 216—220.

§ 1. შეუფერებელი სქეს-კატეგორიის თავსართი, ვითარცა მგრძინდელი აღმნიშვნელობისა და ბგერათა შენაცვლების შედეგი 216—217. § 2. სქეს-კატეგორიის თავსართის შეუფერებლობა, ვითარცა გვიანმოხურონი და სოციალური ფაქტორების ანარკელი 218—220.

თ ა ვ ი მ ე თ ო თ ხ მ ე ტ ე . ს ქ ე ს - კ ა ტ ე გ ო რ ი ი ს ნ ი შ ნ ე ბ ი ს ა რ ა - მ ქ ო ნ ი , მ ა გ რ ა მ ს ქ ე ს - კ ა ტ ე გ ო რ ი ი ს ა ლ მ ნ ი შ ვ ე ნ ლ ი ს ი ტ ვ ე ბ ი ს ს ა მ ი ჯ ვ უ ფ ი 220—221.

თ ა ვ ი მ ე თ ხ უ თ მ ე ტ ე . ს ქ ე ს - კ ა ტ ე გ ო რ ი ი ს ა ლ მ ნ ი შ ვ ე ნ ლ ი ს ი ტ ვ ე ბ ი , რ ო - მ ე ლ თ ა ც ს ქ ე ს - კ ა ტ ე გ ო რ ი ი ს ნ ი შ ა ნ ი ფ ო ნ ე ტ ი კ უ რ ა ლ შ ე ს ც ვ ლ ი თ , ა ნ დ ა მ კ ა რ - გ ვ ი თ 221—223.

§ 1. ე რ კ ე მ ა ლ ი ს , ე რ ც კ ე მ ი ს დ ა ე რ ს კ ა ნ ი ს ე ტ ი მ ო ლ ო გ ი ა დ ა თ ა ვ დ ა პ ი რ ე კ ლ ი მ ნ ი შ ვ ე ნ ლ ო ბ ა 221—223.

თ ა ვ ი მ ე თ ე ქ ვ ს მ ე ტ ე . ს ქ ე ს ი ს ა ლ მ ნ ი შ ვ ე ნ ლ ს ი ტ ვ ე ბ ა თ ა ჯ ვ უ ფ ი , რ ო მ ე ლ - თ ა ც ს ქ ე ს - კ ა ტ ე გ ო რ ი ი ს ს ა თ ა ნ ა ლ ო თ ა ვ ს ა რ თ ი ა რ ა ა ქ ვ თ , მ ა გ რ ა მ რ ო მ ე ლ თ ა უ ქ ვ ე შ ი ნ ა რ ს ი ც გ ა რ კ ვ ე უ ლ ი ს ქ ე ს ი ს გ ა მ ო მ ხ ა ტ ვ ე ლ ი ა 224—234.

§ 1. მ ა მ ა ს დ ა ქ შ რ ი ს ე ტ ი მ ო ლ ო გ ი ა დ ა პ ი რ ე ვ ლ ა დ ი მ ნ ი შ ვ ე ნ ლ ო ბ ა 224—228. § 2. დ ე დ ა ლ დ ა დ ე დ ა კ ა ტ ე , მ ა თ ი ე ტ ი მ ო ლ ო გ ი ა დ ა პ ი რ ე ვ ლ ა დ ი მ ნ ი შ ვ ე ნ ლ ო ბ ა 228—233. § 3. შ ე ლ ო ლ ი ს თ ა ვ - დ ა პ ი რ ე ვ ლ ი დ ა შ ე ო რ ა დ ი მ ნ ი შ ვ ე ნ ლ ო ბ ა 233—234.

თ ა ვ ი მ ე რ ე ვ ი ლ მ ე ტ ე . ს ქ ე ს - კ ა ტ ე გ ო რ ი ე ბ ი ს ნ ი შ ნ ე ბ ი ს ა რ მ ქ ო ნ ე , ს ქ ე - ს ი ს ა ლ მ ნ ი შ ვ ე ნ ლ ს ი ტ ვ ე ბ ი ს ი ნ დ ლ უ რ - ლ ი ლ ლ უ რ - ლ ე ვ გ უ რ ს ე ნ ე ბ შ ი დ ა მ ა თ ი გ ა ნ - მ ა რ ტ ე ბ ა 235—242.

თ ა ვ ი მ ე თ ვ რ ა მ ე ტ ე . ს ქ ე ს - კ ა ტ ე გ ო რ ი ე ბ ი ს ო დ ი ნ დ ე ლ ი ა რ ს ე ბ ო ბ ი ს ს ა - კ ი თ ი ს ი ნ დ ლ უ რ - ლ ე ვ გ უ რ ს ა მ უ ა მ ა ლ უ ს ქ ე ს - კ ა ტ ე გ ო რ ი ო ე ნ ე ბ შ ი 242—251.

თ ა ვ ი მ ე ტ ხ რ ა მ ე ტ ე . ს ქ ე ს - კ ა ტ ე გ ო რ ი ე ბ თ ა ნ დ ა კ ა ვ შ ი რ ე ბ უ ლ ი ზ ო გ ა დ ი ს ა კ ი თ ე ბ ი 251—257.

§ 1. ს ქ ე ს - კ ა ტ ე გ ო რ ი ე ბ ი ს თ ა ვ დ ა პ ი რ ე ვ ლ ი რ ი ც ბ ე 252—254. § 2. გ რ ა მ ა ტ . ს ქ ე ს - კ ა ტ ე გ ო - რ ი ე ბ ი ს ა თ ო ს გ ა ნ უ ლ ე ნ ი თ თ ა ვ დ ა პ ი რ ე ვ ლ ი ბ გ რ ი თ ი ნ ი შ ვ ე ნ ბ ი ს ს ა კ ი თ ი 254—256. § 3. გ რ ა მ ა - ტ რ ი კ უ ლ ი ს ქ ე ს - კ ა ტ ე გ ო რ ი ე ბ ი ს გ ა ქ ო რ ო ბ ი ს მ ი ზ ე ხ ი 256—257.

ქ ა რ ი მ ე მ ო თ ხ მ . რ ი ც ბ ე თ ი ს ა ხ ე ლ ე ბ ი , მ ა თ ი წ ი ნ ა ნ დ ე ლ ი დ ა თ ა ვ დ ა - პ ი რ ე ვ ლ ი ს ა ხ ე , ა გ ე ბ უ ლ ე ბ ა დ ა ს ხ ვ ა დ ა ს ხ ვ ა ს ი ს ტ ე მ ა 259—424.

თ ა ვ ი პ ი რ ე ვ ლ ი . რ ი ც ბ ე თ ი ს ა ხ ე ლ ე ბ ი ს შ ე ს წ ა ვ ლ ი ს დ რ ო ს დ ა ს ა ხ უ ლ ი ა მ ო ც ა ნ ე ბ ი დ ა ა მ ი ს ა თ ო ს ვ ა მ ო ს ა დ ე გ ი მ ე თ ო დ ე ბ ი 261—263.

თ ა ვ ი მ ე ო რ ე . კ ა ვ კ ა ს ი უ რ ე ნ ა თ ა ს ი ნ დ ლ უ რ ი ჯ ვ უ ფ ი ს რ ი ც ბ ე თ ი ს ა ხ ე - ლ ე ბ ი 263—295.

§ 1. ა მ ბ ა ხ უ რ ი რ ი ც ბ ე თ ი რ ი ც ბ ე თ ი ს ა ხ ე ლ ე ბ ი 263—275. § 2. უ ბ ი ხ უ რ ი რ ი ც ბ ე თ ი ს ა - ხ ე ლ ე ბ ი 275—280. § 3. ა დ ი ლ უ რ ი (ჩ რ ა ქ ე ხ უ ლ ი) დ ა ყ ბ ა რ დ ო ლ ო ლ ი რ ი ც ბ ე თ ი ს ა ხ ე ლ ე ბ ი 281—290. § 4. ჩ რ დ ი ლ ო - დ ა ს ა ვ ე ლ უ რ ი ე ნ ე ბ ი რ ი ც ბ ე თ ი ს ა ხ ე ლ ე ბ ი ზ ო გ ა დ ი თ ვ ი ს ე ბ ე ბ ი 290—295.

თ ა ვ ი მ ე ხ ა მ ე . ჩ რ დ ი ლ ო კ ა ვ კ ა ს ი უ რ ი ე ნ ე ბ ი ს დ ი ლ ლ უ რ ე ნ ა თ ა ჯ ვ უ - ფ ი 295—303.

§ 1. დ ი ლ ლ უ რ ი რ ი ც ბ ე თ ი ს ა ხ ე ლ ე ბ ი 295—301. § 2. დ ი ლ ლ უ რ ი რ ი ც ბ ე თ ი ს ა ხ ე ლ ე ბ ი ს ზ ო გ ა დ ი დ ა ხ ა ს ი ა თ ე ბ ა 301—303.

თ ა ვ ი მ ე ო თ ხ ე . დ ა ლ ი ს ტ ნ ი ს ლ ე ვ გ უ რ ი ე ნ ე ბ ი ს რ ი ც ბ ე თ ი ს ა ხ ე ლ ე ბ ი 303—376.

§ 1. ლ ე მ უ ქ ე რ ი რ ი ც ბ ე თ ი ს ა ხ ე ლ ე ბ ი 304—308. § 2. ა კ უ შ უ რ ი დ ა ჰ ო რ კ ა ნ ლ ი (ჰ ო რ კ ი - ლ უ რ ი) რ ი ც ბ ე თ ი ს ა ხ ე ლ ე ბ ი 309—318. § 3. წ ა ხ უ რ უ ლ ი რ ი ც ბ ე თ ი ს ა ხ ე ლ ე ბ ი 315—319. § 4. თ ა ბ ა ს ა რ ა ნ ლ ი რ ი ც ბ ე თ ი ს ა ხ ე ლ ე ბ ი 320—323. § 5. რ უ თ ე ლ უ რ ი , ა ნ უ მ გ ხ ა დ ლ უ რ ი ე ნ ი ს რ ი ც ბ ე - თ ი ს ა ხ ე ლ ე ბ ი 323—325. § 6. ჯ ვ უ რ ი დ ა ბ უ დ ლ უ ბ რ ი რ ი ც ბ ე თ ი ს ა ხ ე ლ ე ბ ი 326—328. § 7. ა ლ უ - ლ უ რ ი დ ა კ ვ რ უ ლ ი რ ი ც ბ ე თ ი ს ა ხ ე ლ ე ბ ი 328—331. § 8. ს ი ნ ა ლ ლ უ რ ი დ ა ყ ბ ა ხ ა უ რ ი რ ი ც ბ ე თ ი

სახელები 332—335 § 9. ყვანადური, ანუ ბაგულაზური, ბუიზალური, ანუ ბოთლიხური, კარატული და ანკაზური რიცხვითი სახელები 335—338. § 10. ლუნბური, ანუზუბური და ქარული რიცხვითი სახელები 338—345. § 11. არჭული რიცხვითი სახელები 345—348; § 12. დიდოური რიცხვითი სახელები 349—351. § 13. ანდიური რიცხვითი სახელები 352—357. § 14. კამალალური, ანუ ჰიპატლური და ტინდალური, ანუ იდარასული რიცხვითი სახელები 357—358. § 15. ყაფურური და ზვარშულ-ინსოკარული რიცხვითი სახელები 358—360. § 16. უღური რიცხვითი სახელები 360—362. § 17. ლეგური და ალბანური ენების რიცხვითი სახელების ზოგადი თვისებები 363—376.

თ ა ვ ი მ ე ხ უ თ ი ე . ზოგადი ქართული და ქართველური (მეგრული, კანური და სვანური) რიცხვითი სახელები 376—424.

§ 1. საველევი მხალის თავისებურება 376—377. § 2. ან საკითხის შესახები ნაშრომების შეფასება 377—382. § 3. ზოგადი ქართული და ქართველური რიცხვითი სახელები 382—385; მეგრული რიცხვითი სახელები 385; კანური რიცხვითი სახელები 385, სვანური რიცხვითი სახელები 384—385. § 4. ერთეულების სახელების ანალიზი 385—415.

ქართულ-სინდურ-დილდურ-ლეგურ-ალბანური რიცხვითი სახელების ზოგადი თვისებები და ძირების ნათესაობა 415—424.

კ ა რ ი მ ი ხ უ თ ი ე . ქართველურ-სინდურ-დილდურ - ლეგურ-ალბანური ნაცვალსახელები 425—581.

თ ა ვ ი პ ი რ ე ლ ი . ქართულ-ქართველური ნაცვალსახელები 428—454.

§ 1. ქართული, მეგრული, კანური და სვანური ნაცვალსახელები 428—431. § 2. მკლე-ვართა მონაზრებანი ნაცვალსახელების აგებულებასა და ძირებზე 431—439. § 3. ქართველური ნაცვალსახელების ანალიზის ამოცანები და ნაცვალსახელების ბოლოციდური ნაწილი 439—443. § 4. ნაცვალსახელების ძირების საკითხი 443—454: A. 1 პ. მხ. რ. ნაცვალსახელი 443—446; B. მხ. რ. 2 პ. ნაცვალსახელის ძირის საკითხი 446—449; C. მხ. რ. 3 პირის ნაცვალსახელის საკითხი 449—450. D. მრავლობითი რიცხვის ნაცვალსახელების ძირების საკითხი 450—452; E. კუთვნილებითი ნაცვალსახელები 452—454. დასკვნა 454.

II. სინდური ენების ნაცვალსახელები 454—459.

თ ა ვ ი პ ი რ ე ლ ი . აბხაზური ნაცვალსახელები 454—471.

§ 1. აბხაზური ნაცვალსახელები მე-XVIII ს. და ეხლა 455—458. § 2. მე-XVIII ს. ფორმების ანალიზი და განმარტება 459—463. § 3. აბხაზური ნაცვალსახელების აგებულება და ძირები 463—471.

თ ა ვ ი მ ე ო რ ე . უბიხური ნაცვალსახელები 471—476.

§ 1. პირთა ნაცვალსახელები 472. § 2. კუთვნილებითი ნაცვალსახელები 472. § 3. უკუ-ქცევითი ნაცვალსახელები 472. § 4. უბიხური ნაცვალსახელების აგებულება და შენადგენელი ელემენტები 473—476.

თ ა ვ ი მ ე ხ ა მ ე . ადიღური, ანუ ჩერქეზული ნაცვალსახელები 477—481.

§ I. მკლევართა ცნობები ადიღურ ნაცვალსახელებზე 477—479; A. ადიღური (ჩერქეზული) პირთა ნაცვალსახელები 477; B. კუთვნილებითი ნაცვალსახელები 477; C. უკუქცევითი ნაცვალსახელები 478; D. ადიღური კითხვითი ნაცვალსახელები 478—479. § 2. ადიღური ნაცვალსახელების ანალიზი 479—481.

თ ა ვ ი მ ე ო თ ე . ყაბარდოული ნაცვალსახელები 481—487.

§ 1. ძველი და ახალი ცნობები ყაბარდოული ნაცვალსახელების შესახებ 481—483; ყაბარდოული ნაცვალსახელები მე-XVIII, ს. 481—482; თანამედროვე ყაბარდოული ნაცვალსახელები 482—483; A. პირთა ნაცვალსახელები 482; B. ჩვენებითი ნაცვალსახელები 482; C. კუთვნილებითი ნაცვალსახელები 482; D. კითხვითი ნაცვალსახელები 483; E. უკუქცევითი ნაცვალსახელები 483. § 2. ყაბარდოული ნაცვალსახელების ძველი ჩანაწერის ანალიზი და განმარტება 483—486. § 3. ყაბარდოული ნაცვალსახელების აგებულება 486—487.

თ ა ვ ი მ ე ხ უ თ ე . ხინდური ენების ნაცვალსახელების ანალიზის შედეგი 488—489.

III. ლილუური მნების ნაცვალსახელები 489—499.

თ ა ვ ი პ ი რ ვ ე ლ ი . ცნობები ლილურ ნაცვალსახელებზე 489—496.

§ 1. ლილური ნაცვალსახელები მე-XVIII ს. § 2. ჩანური თანამედროვე პირთა ნაცვალსახელები 490—491. ჩანური კუთვნილებითი ნაცვალსახელები 491. უკუტყვევითი ნაცვალსახელები 491. ჩანური ჩვენებითი ნაცვალსახელები 493—495.

თ ა ვ ი მ ე ო რ ე . ლილური ნაცვალსახელების ანალიზი 495—499.

IV. ლეგურ-ალბანური მნების ნაცვალსახელები 499—509.

თ ა ვ ი პ ი რ ვ ე ლ ი . ლენძური, ანწუხური და ჰარული ნაცვალსახელები 500—509.

§ 1. ლენძური, ანწუხური და ჰარული ნაცვალსახელები მე-XVIII ს. 500—501. § 2. ლენძური თანამედროვე ნაცვალსახელები 501—503. პირთა ნაცვალსახელები 501, კუთვნილებითი ნაცვალსახელები 502, უკუტყვევითი ნაცვალსახელები 502, ჩვენებითი ნაცვალსახელები 503. § 3. ლენძური, ანწუხური და ჰარული ნაცვალსახელების ანალიზი 503—509.

თ ა ვ ი მ ე ო რ ე . ანდიური და მონათეხავე ტინდალური, ბოთლიხური, ლოდობერული, კარატული, ახვასური, ბაგულალური და ჰამალალური ნაცვალსახელები 509—519.

§ 1. ძველი და ახალი ანდიური ნაცვალსახელები 509—510: A. ძველი (მე-XVIII ს.) ანდიური ნაცვალსახელები 509, B. თანამედროვე ანდიური ნაცვალსახელები 510. § 2. ანდიური ნაცვალსახელების ანალიზი 510—513. § 3. ტინდალური ნაცვალსახელები 513. § 4. ბოთლიხური, ანუ ბუხაბატლური ნაცვალსახელები 513—514. § 5. კარატული ნაცვალსახელები 514—515. § 6. ბაგულალური, ანუ ყუანადური ნაცვალსახელები 515. § 7. ლოდობერული ნაცვალსახელები 515—516. § 8. ახვასური ნაცვალსახელები 516. § 9. ჰამალალური ანუ ჰოპატლური ნაცვალსახელები 516—517. § 10. ტინდალური, ბოთლიხური, კარატული, ბაგულალური, ლოდობერული, ახვასური და ჰამალალური ნაცვალსახელების შედარებითი დასაისაჯება 517—519.

თ ა ვ ი მ ე ხ ა მ ე . დიდოური, ხვარშული, ინზოკარული და ყაფურჩური ნაცვალსახელები 519—525.

§ 1. დიდოური, ხვარშული, ინზოკარული და ყაფურჩური ნაცვალსახელები 519—521: A. ნაცვალსახელები დიდოურად მე-XVIII ს. 519, B. თანამედროვე დიდოური პირთა ნაცვალსახელები 519—520, C. დიდოური კუთვნილებითი ნაცვალსახელები 520, D. დიდოური ჩვენებითი ნაცვალსახელები 521. § 2. დიდოურ-ხვარშულ-ინზოკარულ-ყაფურჩური ნაცვალსახელების ანალიზი 521—525.

თ ა ვ ი მ ე ო თ ე . ლუმუქური ნაცვალსახელები 525—530.

§ 1. ლუმუქური ნაცვალსახელები მე-XVIII ს. და ეხლა 525—526: A. ნაცვალსახელები ლუმუქურად მე-XVIII ს. 525—526, B. ლუმუქური ნაცვალსახელები. პირთა ნაცვალსახელები 526. § 2. ლუმუქური ნაცვალსახელების ანალიზი 526—530.

თ ა ვ ი მ ე ხ უ თ ე . არჭული ნაცვალსახელები 530—533.

§ 1. არჭული პირთა ნაცვალსახელები 530—532. § 2. კუთვნილებითი ნაცვალსახელები 532—533. § 3. არჭული უკუტყვევითი ნაცვალსახელები 533—534. § 4. არჭული უკუტყვევითი-კუთვნილებითი ნაცვალსახელები 534—535. § 5. კითხვითი ნაცვალსახელები 535.

თ ა ვ ი მ ე ე ქ ვ ს ე . ალულური ნაცვალსახელები 536—538.

§ 1. პირთა ნაცვალსახელები 536. § 2. კუთვნილებითი ნაცვალსახელები 536. § 3. ჩვენებითი ნაცვალსახელები 536—537. § 4. უკუტყვევითი ნაცვალსახელები 537. § 5. კითხვითი ნაცვალსახელები 537—538. § 6. ალულური ნაცვალსახელების ანალიზი 538.

თავი მეშვიდე. წახურული ნაცვალსახელები 538—542.

§ 1. წახურული პირთა ნაცვალსახელები 538—539. § 2. კუთვნილებითი ნაცვალსახელები 539—540. § 3. უკუქცევითი ნაცვალსახელები 540—541. § 4. კითხვითი ნაცვალსახელები 541—542.

თავი მერვე. რუთულური ნაცვალსახელები 542—545.

§ 1. პირთა ნაცვალსახელები 543. § 2. რუთულური კუთვნილებითი სახელები 543. § 3. რუთულური ჩვენებითი ნაცვალსახელები 544. § 4. უკუქცევითი ნაცვალსახელები 544. § 5. კითხვითი ნაცვალსახელები 545.

თავი მეცხრე. კვრული ნაცვალსახელები 545—547.

§ 1. პირთა ნაცვალსახელები 545—546. § 2. ჩვენებითი ნაცვალსახელები 546—547. § 3. უკუქცევითი ნაცვალსახელები 547. § 4. კითხვითი ნაცვალსახელები 547.

თავი მეთექვსმეტი. თაბასარანული ნაცვალსახელები 547—550.

§ 1. თაბასარანული პირთა ნაცვალსახელები 547—549. § 2. კუთვნილებითი ნაცვალსახელები 549. § 3. თაბასარანული ჩვენებითი ნაცვალსახელები 549. § 4. თაბასარანული უკუქცევითი ნაცვალსახელები 550. § 5. თაბასარანული კითხვითი ნაცვალსახელები 550.

თავი მეთერთმეტე. უღური ნაცვალსახელები 550—553.

§ 1. უღური პირთა ნაცვალსახელები 550—552. § 2. უღური კუთვნილებითი ნაცვალსახელები 552. § 3. უკუქცევითი ნაცვალსახელები 552. § 4. უღური ჩვენებითი ნაცვალსახელები 552—553. § 5. უღური კითხვითი ნაცვალსახელები 553.

თავი მეთორმეტე. აკუშური და ჰვრკილური ნაცვალსახელები 553—556.

§ 1. მე-XVIII ს. აკუშური ნაცვალსახელები 553—554. § 2. ჰვრკილური თანამედროვე პირთა ნაცვალსახელები 554. § 3. აკუშურ-ჰვრკილური ნაცვალსახელების ანალიზი 554—556.

თავი მცამეტე. ლეგურ-ალბანური ნაცვალსახელების ზოგადი მიმოხილვა 556—569.

§ 1. უკუქცევითი ნაცვალსახელები 557—560. § 2. ჩვენებითი ნაცვალსახელების სახესხვაობანი, აღნაგობა და სადაურობა 560—561. § 3. პირთა ზოგადად, მეტადრეკი მხოლოდებითი რიცხვის ნაცვალსახელების აგებულება 561—562. § 4. მრავლობითი რიცხვის პირთა ნაცვალსახელების აგებულება და ნაწილები 562—567. § 5. პირთა ნაცვალსახელების გრამ. სქეს-კატეგორიების საკითხი 567—569.

V პარტულ-ლილურ-სინდურ-ლეგურ-ალბანურ ნაცვალსახელების ნათესაობა 569—581.

პირი მმმმსმ. ზ85ა. სიტყვათა ძირების ნათესაობა. დასკვნა 583—625.**ზ85ა. დასახული ამოცანა და ფარგლები 583—611.**

1. ჭართულ-ჭაროველური ზ85ა 586—588. 2. სინდური ენების ზ85ა 588—591. 3. ლილურ-ლეგურ-ალბანური ზ85ა 591—611.

ნართველურ-სინდურ-ლილურ-ლეგურ-ალბანური ენების სიტყვათა ძირების ნათესაობა 611—621.

დასკვნა 621—625**საძიებლები 627**

წიგნისიხვეწა

წინამდებარე გამოკვლევა მეორე წიგნში იმ წიგნთა სამეულად განზრახულისა და დაწერილისაგან, რომელშიც ქართველთა უძველესი ხანის ენისა და კულტურის მთავარი საკითხები უნდა იყოს განხილულ-გაშუქებული. ამ სამეულის პირველი წიგნი საქართველოს, იმიერ-ამიერ-კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიულ-ეთნოლოგიურ პრობლემებს ეხება. მეორე, წინააღმდეგარე, წიგნის ამოცანას ქართულ-ქართველური და ე. წ. კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნების, ავებულებისა და ნათესაობის საკითხის გამოკვლევა შეადგენს. აქ, მაშასადამე, პრობლემის ენათმეცნიერული თვალსაზრისით განხილვისა და გადაჭრის ცდაა. მესამე წიგნში ქართველთა და კავკასიელთა უძველესი ხანის კულტურული ვითარებისა და ისტორიის ზოგადი მონახაზი იქმნება წარმოდგენილი ენისა, ზნეჩვეულებათა ანალიზისა და ნივთიერი კულტურის არქეოლოგიური ძეგლების მარაგის მიხედვით.

თუმცა უკეთესი იყო, რომ ამ სამეულითგან ჯერ პირველი წიგნი გამოქვეყნებულიყო, ხოლო შემდეგ მეორე და მესამე, მაგრამ, რაკი ამ ენათა თავდაპირველი ბუნებისა და ნათესაობის პრობლემა ყველაზე რთულსა და თანაც ძირითადს ამოცანას წარმოადგენს, სწორედ ამიტომ პირველად მეორე წიგნის დაბეჭდვა გამჯობინე.

ამ სამი წიგნისათვის დასახული მიზანი „ქართველი ერის ისტორიის“ მესამეს, შეესებულ, გამოცემაზე მუშაობამ წარმოშვა, რათგან ჩემთვის ცხადი შეიქმნა, რომ მართო არსებული ეთნოლოგიური და ენათმეცნიერული წყაროების გამოყენებითა და მხოლოდ ქართულ-ქართველური ენოვანი მასალის ანალიზით ქართველთა სადაფობისა და უძველესი კულტურის საკითხების გამოკვლევა და გადაჭრა შეუძლებელია. ამისთვის ე. წ. კავკასიური ერებისა და ენების ეთნოგრაფიული და ლინგვისტიკური მასალების გამოყენება მანაც აუცილებლად საჭიროა. ესოდენ ფართოდ შემოფარგლულ არეზე დამყარებული და ამდენად რთული ამოცანების დამსახველი გამოკვლევა, ცხადია, „ქართველი ერის ისტორიის“ I წიგნში ვეღარ დაეტეოდა და ამიტომ ცალკეულ წიგნად, ანდა წიგნებადაც-კი უნდა გამოყოფილიყო.

როდესაც „ქართველი ერის ისტორიის“ I წიგნს ვწერდი, ქართულ ქართველურ ლინგვისტიკურ საკითხებზე მსჯელობის დროს, პროფ. ნ. მარჩის ნაშრომებს და თეორიას ვემყარებოდი, რომელიც მაშინ შეუმცდარად მეჩვენებოდა. I წიგნის მეორე, გაფართოებულს გამოცემაზე მუშაობამ უკვე დამარწმუნა, რომ ქართულის სემურობის თეორიის დასაბუთება არც ისე უტყვიე იყო, როგორც წინათ მეგონა, და არა ერთი ფრიად დამაუჭრებელი გარემოება დამოსაზრება მას მეტად სათუოდა ხდიდა. მაგრამ, რაკი მაშინ არავითარი სხვა თეორია არ არსებობდა, რომ სემურ-იადეტურობის მაგიერობა გაეწია, ამიტომ, რამდენადაც მეორე გამოცემაშიც იმ დროს გაბატონებული დებულების.

ანარეკლი მინც უნდა ყოფილიყო, იმდენად ნ. მარრის თეორიის მაშინდელი ვითარება იქ აღბეჭდილია. ჩახედული მკითხველი შეამჩნევს, რომ ზოგიერთი დამატებელი გარემოება იქაც უკვე არის აღნიშნული.

პირველი წიგნის მესამე გამოცემის შესავსებად მუშაობა უკვე იმ დროს მოიხილა, როდესაც წინანდელი დებულებების გამოერება უკვე სრულებით შეუძლებელი იყო.

ბუნებრივია, რომ ვითარცა ისტორიკოსი, ჩემს საისტორიო ნაშრომში ენათმეცნიერული საკითხების განხილვის დროს ამ საეცნიერო დარგის მკვლევართ დამეყარებოდი, მაგრამ ქართული ენათმეცნიერება ქართული ენის თავდაპირველი ბუნების საკითხს მაშინ არ ეხებოდა, — იქნებ იმიტომ, რომ მისი ბუნება უშუალოდ დროითად არსებული არსებითად უცვლელად დაცულად მიიჩნედა, — არც მის სხვა ენებთან მონათესავეობაზე აწვდიდა ისტორიკოსს რაიმე დასკვნას. ასეთ პირობებში, ან ქართველი ერის ისტორიის დასაწყისი ხანის განხილვის დროს ზემოაღნიშნული პრობლემების შესახებ მსჯელობაზე უნდა უარი მეთქვა, ან და ამ საკითხების შესწავლას თვით შევედგომოდი. მოეფიქრების შემდეგ გადავწყვიტე, რომ სრული ღუმელი მართებული არ იქნებოდა და არსებულ წყაროების გამოყენებით უნდა როგორმე ზემოაღნიშნული პრობლემების ცოცხოდანად გაშუქება მინც მეცადნა. ამ გარემოების გამო და ასეთ პირობებში მოიხილა სამეცნიერო კვლევა-ძიების იმ სფეროში ჩაბმა, რომელშიც შეჭრას, რაკი იგი ჩემს სპეციალობას არ შეადგენს, ვერიდებოდი.

თავდაპირველად ვფიქრობდი მარტო არსებული წყაროების კრიტიკული განხილვით, მოაოებული შედეგის ზოგადი შეფასებითა და სამომავლო ამოცანების გამოჩვენებით დავემყოფებოდი, მაგრამ უკვე ქართულისა და ქართველური, ისევე როგორც ე. წ. კავკასიის ენებზე დაწერილი გამოკვლევების ვულდასმითმა შესწავლამ ბევრი რამის გათვალისწინების საშუალება მომცა: მათი ღირსება-ნაკლიც დამანახვა და ისიც გამაგებინა, თუ რატომ გამოდგა უნაყოფო ყოველივე ცდა ქართულ-ქართველური და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნებისა და ნათესაობის გამოსარკვევად. ცხადი შეიქმნა, რომ ამ უნაყოფობის ერთ მიზეზთაგანს იმ მეთოდოლოგიური პრინციპების გაუთვალისწინებლობაც შეადგენდა, რომელთა გამოყენებით ეს უადრესად რთული აგებულების ენები უნდა გამოკვლეული ყოფილიყო. იმ საკითხზეც-კი, თუ რა ენოვანი მასალის შესწავლა უფრო იყო მიზანშეწონილი და საჭირო, არავის არც უმსჯელია და, როგორც ჩანს, არც უფიქრია.

ამ საკითხების ჯერ განხილვამ, ხოლო შემდეგ ასეთი ენოვანი მასალის შესწავლამ ქართული ენის აგებულების ისეთი ოდინდელი თვისება დამანახა, რომლის ქართულში ოდესმე არსებობა აზრადაც-კი არ მოგესვლია. ამ მიმართულებით მუშაობის თანდათანმა გარღვევებამ და გაფართოებამ დამარწმუნა, რომ თურმე ზნირად სიტყვების ძირები იქ არ გვევლებოდა, სადაც ნამდვილად ყოფილა, სიტყვათა და ფორმათა მაწარმოებლებადაც, ფორმანტებად, ზოგჯერ ძირის უცილობელი ნაწილი გვეჭონია მიჩნეული და ვერ ვხედავდით მაწარმოებელს, ფორმანტს, იქ, სადაც იგი თურმე ნამდვილად საძებნელია. ასეთივე გარემოება გამოირკვა ჩრდილო-კავკასიის იმ ენებშიც, რომელთაც, ქართულისა და

ქართველურის მსგავსად, გრამატიკული სქესი არა აქვთ. ცხადი ზღვებოდა, რომ მრავალ საუკუნეთა განმავლობაში ქართულისაცა და კავკასიური ენების თვალაპირველი ბუნება ძალზე შეცვლილა.

მუშაობის ასეთმა მოულოდნელმა შედეგმა იმედი მომცა, რომ ამ სფეროში და ამ მეთოდოლოგიური საშუალებით კვლევა-ძიება ამაო ცდა არ უნდა ყოფილიყო. გადავწყვიტე, რომ ამის შემდეგ დაწყებული საქმის მიტოვება უკვე აღარ შეიძლებოდა, არამედ პირიქით მისი წინანდელზე უფრო ენერგიულად გაგრძელება და უფრო მეტად გაღრმავება-გაფართოვება იყო საჭირო. მართლაც, მუშაობის გაგრძელებისთანავე, რაც უფრო წინ მიდიოდა კვლევა-ძიება და ახალ-ახალი გარემოება მეღაენდებოდა, დასაწყისში მოპოებულ დაკვირვებათა და დასკვნების სისწორე სულ უფრო და უფრო მტკიცდებოდა და ქართული და კავკასიური ენების ოდინდელი თვისების არსებობა მეტყველების სხვანაწილების შესწავლა-ანალიზის გზითაც დადასტურდა. ამის შემდეგ რიცხვითი სახელებისა და ნაცვალსახელების აღნაგობაც, შემადგენელი ნაწილების რაობაცა და თავდაპირველი მნიშვნელობაც სულ სხვანაირად წარმოგვიდგა, ვიდრე წინათ იყო მიღებული.

კვლევა-ძიების დაწინაურებასთან ერთად თანდათან ირკვეოდა, რომ თავდაპირველად ქართველური და ე. წ. კავკასიური ენები ერთიდაიმეივე ბუნებისა და შემქმნდრისად მონათესავე ენები ყოფილა და რომ მხოლოდ შემდეგში, სხვადასხვა მიზეზის გამო დროთა განმავლობაში დაპშორებიან ერთმანერთს და სამხედო დიდ მთავარ ენათა ჯგუფად ქცეულან.

რასაკვირველია, ყველა ამის შემდგომ ცხადი უნდა გამხდარიყო, რომ ყველა საკითხები და წინანდელი ჩვენი დებულებები უნდა ხელახლად გადაიზიჯული და ამ ახალი მიმართულებითა და მეთოდებით გულდასმით კვლავ შესწავლილი ყოფილიყო.

ძველი და საშუალო საუკუნეების ბერძნული, რომაულ, ქართული, სომხური, არაბული და სხვ. წყაროების მიხედვით პარალელურად წარმოებულმა ისტორიულ-გეოგრაფიულსა და ეთნოლოგიური პრობლემების კრიტიკულმა განხილვამაც საშუალება მოგვცა ენათმეცნიერული გზით მოპოებული დასკვნების სისწორე შევკვმოწმებინა. ამ მუშაობის დროსაც ბევრი ახალი საგულისხმო გარემოება გამოვლენადა.

დასასრულ, ქართველური და შარბმატული (სარმატული), ანუ ჩრდილო-კავკასიური ენების თავდაპირველი აგებულების მთავარი დამახასიათებელი თვისებების გამოარკვევის შემდგომ, მათი ლექსიკური სავანძურის ამავე მეთოდებით წარმოებულმა ცალ-ცალკეულმა და შედარებითმა შესწავლამაც დამარწმუნა, რომ ამ გზით შესაძლებელია მეცნიერებს ამ ტომებისა და ერების უძველესი ხანის ნივთიერი კულტურისა და მსოფლმხედველობის სწავლასავე მხარე გადაეშალოს. თვალ წინ და არა ერთხელ სრულებით ახალი და ფრიალ საგულისხმო ფაქტებიც შეეძინოს. ფართო და მიმზიდველი პერსპექტივები ისახებოდა.

ამის შემდგომ დაწყებული კვლევა-ძიების მთავარი პრობლემების არსებით ნაწილი შესაძლებელი იყო უკვე თითქოს დამთავრებულად მიმეჩნია, მაგრამ, მოკვებული ახალი მოულოდნელი დასკვნების-სისწორის შესამოწმებლად; გადა-

ვწყვიტე ყველა ძირითადი საკითხები საჯარო მოხსენების საშუალებით სამეცნიერო კამათის საგნად შექცია. ამ მიზნით 1925 წ. საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების ჩვეულებრივს ორ საზოგადო კრებაზე 27 და 28 ივნისს სამ-სამ საათიანი მოხსენება წავიკითხე. მსჯელობა დამაინტერესებელი გამოდგა და შესაძლებელი იყო ჩემი ნაშრომის გამოქვეყნებას შევდგომოდი, მაგრამ მაინც კვლევა-ძიების გარღვევა-გაფართოების მიზნით მუშაობის გაგრძელება ვამჯობინე: უკანასკნელ წლამდე, სანამ ბეჭდვა არ დაიწყოს, ამ ნაშრომის შეტლებისდაგვარად შევსებაზე მუშაობა არ შემიწყვეტია. ანაირად 1923 წ. დაწყებული საქმე მხოლოდ 1937 წ. შემძლო, ავად თუ კარგად, დამთავრებულია მიმეჩნია.

ასეთი ხანგრძლივი კვლევა-ძიების შემდგომაც, კარგად მესმის, რომ აზნაირი რთული და პასუხსაგები პრობლემების სრულებით ახალი თვალსაზრისით განხილვისა და დებულებათა წამოყენების დროს, შეცდომებისაგან თავის დაღწევა ძალიან ძნელია. მეცნიერებამ მრავალი მაგალითი იცის, როდესაც არამც თვით ავტორის მიერ შეუმცდარად აღიარებული, არამედ ფართოდ განმტკიცებული მოძღვრებაც-კი მცდარი გამოდგარა და წინათ ურყევ კემარტებად მიჩნეული სრულებით უკუგდებული ყოფილა. მით უმეტეს შეცდომებისაგან თავის დაცვა ძნელია ე. წ. კავკასიურ ენათა კვლევა-ძიების სფეროში, სადაც ბაბილონის ენათა აღრევის მსგავსს მოვლენას ზედ უაღრესად გამართულმდელ კარგეობად ტრანსკრიფციათა, ტერმინოლოგიისა და აქცენტების აღწერვაც ერთვის. რა თქმა უნდა, არაერთი აქ წამოყენებული ეტიმოლოგიის მაგვიერ სხვა განმარტების წამოყენებაც შეიძლება, მაგრამ მაინც იმედი მაქვს, რომ მოპოებული შედეგის მთავარი ნაწილი, ძირითადი დებულებანი, არ უნდა იყოს მცდარი. მაგრამ, თუნდაც ზედმა მიმტყუნოს და ჩემი ეს მოლოდინი მომავალში არ გამართლდეს, მაინც ვფიქრობ, რომ მხოლოდ ამ მეთოდოლოგიური გზითა და აზნაირი ენოვანი მასალის ანალიზით არის იმ მრავალ-საუკუნოვანი ამოცანის გადაჭრა შესაძლებელი, რომელსაც ე. წ. კავკასიური ენების ბუნებისა და ნათესაობის საკითხი წარმოადგენს: იმედია, მომავალში მაინც, სხვები ამ პირობებით ცდის ავტორზე უფრო უკეთესად და დამაჯერებლად შესძლებენ ამ პრობლემების გამოჭებას. თუ ჩემი ნამუშევარი, რომელსაც ამოღენა დრო და ძალა შევალე, ამ მხრივ მაინც მეცნიერებას სამსახურს გაუწევს, ესეც გაწეული შრომისათვის ზნეობრივი ჯილდო იქნებოდა.

წინამდებარე წიგნი, ვითარცა ახალი თვალსაზრისითა და მეთოდების მიხედვით დაწერილი, თანაც ფრიად პასუხსაგები დასკვნების შემცველი, რასაკვირველია, უნდა ისე ყოფილიყო შედგენილი, რომ თითოეული ცალკეული დაკვირვებაცა და ზოგადი დასკვნებიც, რაც შეიძლება მეტად, ყოფილიყო დასაბუთებული. ამიტომ, ყველა მთავარი პრობლემების განხილვის დროს, ჯერ ცალკეული ენოვანი ერთეულის მასალის ანალიზია ხოლმე მოყვანილი, შემდეგ ენათა ჯგუფების საერთო დახასიათებაა, სულ ბოლოს-კი შედარებითს შესწავლაზე დამყარებული ზოგადი დასკვნა ხოლმე დართული. სხვანაირად დასასული ამოცანის არც გადაჭრა შეიძლებოდა და, უეჭველია, არც მოპოებული შედეგის მოთხრობას ექნებოდა სათანადო დამაჯერებელი ძალა. ასეთი გეგმითა და წესით

დაწერილი წიგნი, რასაკვირველია, მეტად სპეციალურ გამოკვლევად და არასპეციალისტებისათვის ძნელ წასაკითხ ნაშრომად უნდა ქცეულიყო, მაგრამ ახალი პრობლემების გადაჭრის პირველი ცდის დროს სხვა გზა მიზანშეწონილი არ იქნებოდა.

მაინც ისევე, როგორც ამ წიგნი ენათმეცნიერული პრობლემების განხილვა ისტორიული ამოცანების გადასაჭრელად მათი გამოკვლევის აუცილებლობით იყო ნაქარნახევი, საფიქრებელია, რომ ამ წიგნის შინაარსი საქართველოს ისტორიის სხვა მკვლევართათვის და განათლებულ მკითხველებისათვისაც უნდა საინტერესო იყოს. ცხადია, რომ არასპეციალისტს იმდენად სპეციალური ხასიათის კვლევა-ძიება არ მიიზიდავს, რამდენადაც საერთო დასკვნებისა და ზოგადი პრობლემების განხილვა. ასეთ მკითხველს შეეძლო სურვილისამებრ პირველი და მეორე კარის მთლიანად გაცნობის შემდეგ, მესამე კართიდან მოყოლებული უკვე მხოლოდ ქართულის შესახებ მსჯელობა გადაეკითხა, ე. წ. კავკასიური ენების შესახებ-კი მათი აღნაგობის ზოგადი დახასიათებისა და ქართველურ-კავკასიური ენების შედარებით შესწავლის შემცველი თავების გაცნობით დაქმაოფილებულიყო. თუმცა-კი, ჩემი ორმა რწმენით, რაკი გამოთრევა, რომ ე. წ. კავკასიური ენები ჩვენი წინაპრების მოძმე ტომთა ენები ყოფილა, ყოველი განათლებული ქართველი ვალდებულია ამ ენების და ტომების ისტორია ისევე იცოდეს, როგორც თავის ერისა და ქვეყნის, მაშასადამე, იმდენი მოთმინება და გულმოდგინებობაც უნდა აღმოაჩინდეს, რომ სიძნელეს არ შეუშინდეს და საკითხი საფუძვლიანად შესწავლოს.

ცხადია, რომ ენათმეცნიერული ამოცანები უწინარესად ამ დარგის მკვლევართათვის დამაჯერებელი საბუთიანობით უნდა იყოს წარმოდგენილი. რამდენადაც წინამდებარე ნაშრომს სწორედ ასეთი მიზანი აქვს დასახული, იგიც ამავე მოთხოვნილებას უნდა აკმაყოფილებდეს. ამ წიგნის ავტორისათვის, ვითარცა ისტორიკოსისათვის, ეს ძნელად დასაძლევ ამოცანას წარმოადგენდა. ენათმეცნიერული თვალსაზრისით დაწერილს ასეთ გამოკვლევას, რასაკვირველია, უნდა წინ ქართველურ და კავკასიური ენების ფონეტიკა ჰქონოდა წაძლილი. თავდაპირველად ასეც მქონდა განზრახული და ამისთვის მასალებიც დამზადებული მაქვს, მაგრამ დასაძლევად წიგნის საბოლოოდ დამუშავების წინ, გადაწყვიტეთ, რომ მხოლოდ ცალკეული დებულებისათვის აუცილებლად საჭირო ფონეტიკური მაგალითების მოყვანით დაეკმაყოფილებულიყავი.

ორმა მოსაზრებამ მაიძულა ამ გადაწყვეტილებას დავედგოდი: მეტად მძიმე ტვირთად აწევბოდა ისედაც უღარესად ძნელ წასაკითხ წიგნს, რომ კიდევ ისეთი მშრალიჭმასალა დართოდა ცალკეულ კარად! მაგრამ მაინც უმთავრესად კვლევა-ძიების პროცესში ახლად გამორკვეულმა მნიშვნელოვანმა პრინციპულმა გარემოებამ გადაამდგმევინა ეს ნაბიჯი. რაც უფრო წინ მიდიოდა სიტყვათა ანალიზი და მათი თავდაპირველი აღნაგობის მიგნება ხერხდებოდა, სულ უფრო და უფრო ვრწმუნდებოდი, რომ წინათ წმინდა ფონეტიკურ მოვლენად მისაჩნევი, ბევრ შემთხვევაში ნამდვილად მორფოლოგიური მოვლენის ანარეკლი ყოფილა. თუმცა ეს ერთი შეხედვით თითქოს პარადოქსულს შთაბეჭდილებას ახდენდა, მაგრამ თანდათან დავრწმუნდი, რომ ისევე, როგორც მორფოლოგიის

გასაკლევად ფონეტიკაა საჭირო, შეუმცდარი ფონეტიკის შექმნაც მორფოლოგიის გაუთვალისწინებლივ შეუძლებელი ყოფილა. ქართველურ-კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნების საკითხის გადასაჭრელად-კი უმთავრესი მნიშვნელობა მორფოლოგიური აღნაგობის გამორკვევას აქვს, რომლის მიგნების შემდეგაც ფონეტიკური მოვლენებაც ბევრჯელ სულ სხვანაირად წარმოვიდგება.

ე. წ. კავკას. ენებზე მუშაობის დროს ყველა წყაროების შიგნა ტფილისში ვერ შევძელი, ამიტომ წყაროების მიმოხილვა სრული არ არის. მხოლოდ სხვა მკვლევართა დახმარებამ მომცა საშუალება უმთავრესი მაინც ხელთ მქონოდა. ამას გარდა, ვითარცა ისტორიკოსს და არა ენათმეცნიერს, რომელსაც კავკას. ენებზე სპეციალურად არ უმუშავებია, ამ ენებზე მომუშავე ჩვენ მკვლევართა შეწუხებაც არაერთხელ მიხდებოდა. მათი კონსულტაცია საშუალებას მაძლევდა წყაროების მკლარი ცნობებიც თავითგან ამეცილებინა და ზოგი ახლითაც შესარგებლად. თითოეული მათგანის დახმარება სათანადო ადგილას უმადლოებით მოქმედებს მოხსენებული და აქაც ყველას დიდ მადლობას მოვასხენებ, მეტადრე სამი მკვლევარის, პროფ. ვ. თოფურიას (ლეკურისათვის), პროფ. არნ. ჩიჭობაძეს (ლეჩხურისათვის) და პროფ. ს. ჯანაშიას (აბხაზურისა და სინდური ენებისთვის) დახმარებით ვარ დავალებული, რომელთაგან ორ პირველს ჩემთან ერთად კორექტორული ფურცლების თავითგან ბოლომდის გადაკითხვის მძიმე ტვირთიც განზიარებული აქვს. სამივეს გულწრფელ მხურვალე მადლობას მოვასხენებ. დასასრულ უნდა აღვნიშნო, რომ მეცნ. აკადემიის საქ. ფილიალისა და ენისა, ისტორიის და მეტრ. კულტურის აკად. ნ. მარის სახელობის ინსტიტუტის პრეზიდიუმებმაც არაფერი დაზოგეს, რომ ამ მეტად ძნელი დასაბეჭდი წიგნის გამოცემა დაეწინაურებინათ, დამათაც, პროფ. ნ. მუსხელიშვილს და ვ. იმედაძეს, პროფ. სვ. ჯანაშიასა და ვ. მაჭავარიანს, რასაკვირველია, გულითად მადლობას მოვასხენებ. განსაკუთრებული მადლობა ეკუთვნით ჩემ მხრით ამ წიგნის კორექტორებს: შ. ჭუმბურიძეს (1—20 თავბამდე), საქ. მუხ. ისტ. განყოფილების უფროს მეცნ. მუშ. სტ. მენთეშაშვილს (თავითგან ბოლომდე), დოც. ვლ. ფუთურიძეს (მე-20 თავბამ. ბოლომდე) და თ. ანდლულაძეს (მე-40-თგან უკანასკნელ თავბამდე), რომელთაგან სტ. მენთეშაშვილს ამ წიგნის ვრცელი სამიებელიც აქვს შედგენილი, ვლ. ფუთურიძეს კი სარჩევი. ყველა მათ, მეტადრე სტ. მენთეშაშვილს და ვ. ფუთურიძეს მხურვალე მადლობას მოვასხენებ. ვერ დავივიწყებ სტამბისა და ასოთამწყობთა დეპლსაც, რათგან მათ ასეთი მეტად ძნელი ასაწყობ-დასაბეჭდ მრავალ-ზრიდებიანი და ახალი ტრანსკრიფციიანი წიგნის გამოცემას თავიანთი მხრით ხელი შეუწყვეს, ამიტომ გამომშვებს გ. იამანიძეს, საამყობრო ცეხის უფროსს გ. ოგანეზოვს, სტამბის მეტრანაჟს ბ. მატრნიანსა და ასოთამწყობებს: ვ. ესაიშვილს, დ. ბერიძეს, ა. შიუკაშვილსა და მ. აბუთიძესაც მადლობას ვუძღვნი.

ქანი პიკველი

ქართულ-ქართველურისა და ე. წ. კავკასიის ენების
შესახები მწერლობის მოკლე მიმოხილვა

ქართულ-ქართველურისა და ე. წ. კავკასიის ენების შესახები მწერლობის მოკლე მიმოხილვა.

კავკასიის მრავალენიანობა უკვე ბერძენ და რომაელ ისტორიკოსებს, გეოგრაფებსა და მეცნიერებს აინტერესებდათ. ზოგიერთ მათგანს, როგორც დაკრწუნდით (იხ. ამ გამოკვლევის I წიგნი), ამ ენებისა და ერების წარმოშობილება-ნათესაობაზე დავიანთი, თუ თავის-დროინდელი თეორიებიც კი აქვთ მოყვანილი. მაგრამ არც ერთი ამ თეორიათაგანი კავკასიელთა ენის შესწავლის შედეგს არ წარმოადგენს.

„ძველი ქართული საისტორიო მწერლობის მიმოხილვა“-ში აღნიშნული მაქვს, რომ კავკასიის მოსახლეობისა და ენათა ნათესაობის საკითხი ძველ ქართ. ისტორიკოსებსა და გეოგრაფ ვახუშტსაც არ გამოჰპარვიათ: თავ-თავიანთი აზრი და თეორიები მათაც ჰქონდათ გამოთქმული, მაგრამ არც მათი მოსაზრებანია ენის თვისების დაკვირვებაზე დამყარებული. კავკასიელთა შესახებ არამ გეოგრაფებსაც მოუპოვებთ ცნობები. მათთვისაც ისევე, როგორც ძველად ბერძენებისა და რომაელებისათვის, კავკასია „ენათა მთას“ წარმოადგენდა და ეს ქვეყანა თავისი მრავალფეროვანობით მათზეც თავბრუდამსხმელ შთაბეჭდილებას ახდენდა. თუნდაც ამის გამო არც მოსალოდნელია, რომ არაბი გეოგრაფების ცნობები კავკასიაში მცხოვრები ერების შესახებ მათ ენათა მსგავსება-განსხვავებაზე ყოფილიყო დამყარებული. როგორც ამ გამოკვლევის I წიგნში აღნიშნული მაქვს, არაბი გეოგრაფების ცნობები მხოლოდ პოლიტიკურად მნიშვნელოვან ერთეულებს ეხება და სხვა არაეითარი თვალსაზრისით მათ არ უხელმძღვანელებია.

ამ ნაშრომის თავის ადგილას დავრწმუნდებით, რომ არა ერთი საგულისხმო ენოვანი დაკვირვება თავის ლექსიკონის სხვადასხვა სიტყვის განმარტებაში საბა ორ ბელიანსაც მოეპოვება, მაგრამ მაშინდელი მთლიანი მოძღვრება ქართული ენის აგებულებაზე მაინც არსადა ჩანს. ცხადია, რომ სხვებზე უწინარეს ქართული ენის ბუნებასა და აგებულებაზე უნდა ძველ ქართ. გამოჩენილ მთარგმნელებსა და მეცნიერ ფილოლოგოსებსა ჰქონოდათ და, როგორც ეფრემ მცირის წერილითგან ჩნის, მათ ჰქონდნიათ კიდევაც „ზედმიწვენით რაბამობაჲ ბერძენთა და ქართველთა ენებისაჲ“ (იხ. ჩემი: ისტორიის მიხანი, წყაროები და მეთოდები; წიგნი I, 94 და II, 148). შესაძლებელია ქართ. ენის რაბამობის ეს თავიანთი ცოდნა ეფთჳმე მთაწმიდელს, გიორგი მთაწმიდელს, ეფრემ მცირეს, იოანე პეტრიწს, ან რომელსამე მათგანს წერილობითაც ჰქონდათ აღბეჭდილი. ანტონ კათალიკოსს

ენებითი სახელწმინს ფორმის არსებობისა და მისი ნიშნის აღმომჩენლად სწორედ იოანე პეტრიწი ჰყავს დასახელებული (იხ. ალ. ცაგარელის O gram. literature грузинскаго языка გვ. 11—12).

ანტონ კათალიკოზს სახელდობრ ნათქვამი აქვს: სახელწმინა „თავით თვისით ვერ შეგვკმს იდეასა გაუსაზღვრებელი ვითარებისა მიმართ თვისისა, გარნა რომელსაცა შინა სიტყუასა მდებარებს ბუნება მისი, განარჩევს მას, არსებითი არს, ანუ უმეშტობითი, შემოქმედებითი, ანუ ენებითი. ხოლო, თუ სადმე მარტოებს, მაშინ ენებითი ჯერ-არს განარჩევად უკმოასა ამის მიერ, რომელა ვ. რამეთუ ესე იოანე ფილოსოფოსისაგან ქმნული კანონი არს, მაგალითებრ: „ქამვად, წერვად, შეწირვად“-ო (ქართ. ლხამატ. § 257, რ. ერისთავის გამ. გვ. 168—169).

პროფ. ალ. ცაგარელს აღნიშნული აქვს, რომ ასეთი წარმოება ხელოვნურადაა შეთხზული, ამიტომ ეს „კანონი“ ქართ. ენის აგებულებას არ შეეფერება. მაგრამ ანტონი კათალიკოზის ზემომოყვანილი ცნობა ცხად-ჰყოფს, რომ ქართ. ენის აგებულების ზოგიერთი მოვლენის შესახებ მაინც იოანე ფილოსოფოსს რაღაც ნაშრომი ჰქონია, რომელიც, როგორც ჩანს, ანტონის დროსაც ჯერ კიდევ არსებობდა.

საერთოდ უნდა ითქვას, რომ მომავალში ხელთნაწერების შესწავლამ შესაძლებელია ძველ ქართველ გრამატიკოსთა და მთარგმნელების დაკვირვება აღმოაჩინოს კიდევაც და მაშინ ამ საკითხზე მსჯელობა გაადვილდეს, მაგრამ ჯერ-ჯერობით ზურაბ შანშოვანის 1737 წლისა და ანტონი კათალიკოზის 1753 და 1767 წ. წ. ზე უწინარესი არც ერთი ქართ. გრამატიკული ნაშრომი აღმოჩენილი არ არის. თვით ის ცალკეული გრამატიკული დაკვირვებანი, რომელნიც ეფთხეშვი და გიორგი მთაწმიდელებს, ეფრემ მცირეს, ასენი იყალთოელს და სხვებსაც სქოლიოებისა, თუ კიდურწერილობის სახით მოვპოვებთ, ჯერ არავის ამოუკრეფია და გამოუქვეყნებია. ამიტომ იმ საგულისხმო საკითხის გასათვალისწინებლად, თუ რა თვისებისა და ღირებულებისა იყო ძველ ქართველ მეცნიერთა ქართული და ბერძნული ენების რაბამობის ცოდნა, ჯერ თითქმის არავითარი მასალები არ მოგვეპოვება.

ზ. შანშოვანსაც, მეტადრე-კი ანტონ კათალიკოზს არა ერთი საგულისხმო ცალკეული ცნობა და დაკვირვება აქვთ, მაგრამ მათი გრამატიკები მხოლოდ პრაქტიკული მიზნით იყო დაწერილი და ამიტომ ვერც ერთს მათგანს დასახულ მიზანზე მეტს აღამიანი ვერც მოსთხოვს. ანტონს ნათქვამი აქვს: „ღრამატიკაჲ ... არს შემქმედებლობა მართლ-უბნობად და წესიერ-წერად და არარაჲ მოუჭარება სიბრძნისა იქმნების თვნიერ-მართლ-უბნობისა და წესიერ-წერისა“-ო (ღრამატ. 1 და 115, § 153).

სიე ვიწროდ შემოფარგლული მიზნისდა მიუხედავად, ანტონი კათალიკოზის ნიჭმა და მეცნიერული დაკვირვების უნარმა ქართ. ენის აგებულების არა ერთი იმ თავისებურების შემჩნევა და პირველად აღნიშვნა შეაძლებინა რომელიც თანამედროვე საენათმეცნიერო მწერლობაშიაც ცნობილია.

ანტონი კათალიკოზის ხელოვნური, სქოლასტიკური ენა და მეტადრე მისი გრამატიკული ტერმინოლოგიის თანამედროვე ტერმინოლოგიისაგან

განსხვავებულობა, მისი ნაშრომის გაგებასა და ჯეროვან შეფასებას მეტად აძინებებს. ანტონი კათალიკოზის ტერმინოლოგიის თანამედროვე შესატყვისობანი რომ გამოიკვეთილი იყოს, მაშინ მისი ნაშრომის შინაარსიც ადვილი გასაგები გახდებოდა და ის ღვაწლიც, რომელიც ქართ. ენის შესწავლაში მის მიუძღვის, უფრო ცხადი შეიქმნებოდა.

ქართული ენის ბუნების შესწავლის ცდას თუმცა ევროპაში პირველად უკვე მე-XVII ს. მიწვევს ხელი და ჯერ მარია მაჯიის მიერ ლათინურად შედგენილი, შეცდომებით სავსე, ქართული გრამატიკა 1633-სა და 1670 წ. წ. დაიბეჭდა, ხოლო შემდეგ გამოჩენილა მეცნიერმა და ფილოსოფოსმა ლაბინიცმა რომში 1629 წ. გამოცემული შეცდომებითვე სავსე ქართ. ლექსიკონზე დაყრდნობით, 1695 წ., ქართული ენის ბერძნულთან მონათესავეობის აზრი გამოსთქვა, მაგრამ ქართ. ენის ბუნების გამორკვევას უფრო ინტენსიურად მხოლოდ მე-XIX ს. შეუდგნენ.

1873 წ. გამოქვეყნებულ თავის ნაშრომში „გრამატიკულ მწერლობაზე ქართული ენის შესახებ“ („О грамматической литературе грузинского языка“ СПб) ალ. ცაგარელს გამორკვეული აქვს, რომ თვალსაჩინო ნაყოფი არც ამ ცდას გამოუღია. ამის მთავარი მიზეზი ის ვარაუდება გახლავთ, რომ, თუმცა ამ საგანზე არა ერთი გამოჩენილი და სახელოვანი მეცნიერი მსჯელობდა, მაგრამ საუბედუროდ არც ერთს მათგანს, მარი ბროსს ე-ს ვარდა, არც ქართული სტოდნია და არც რაიმე წყაროები მოეპოვებოდა ხელთ, რომ ქართული შესწავლა. ამიტომ მათი მსჯელობა შემთხვევითისა და უეარგის მასალაზე იყო დამყარებული.

რაკი ქართული ენის შესწავლის ამ ხანის საკმაოდ ვრცელი მიმოხილვა პროფ. ალ. ცაგარელის ზემოდ დასახელებულ ნაშრომში მოიპოვება, ამიტომ აქ საკმარისია მხოლოდ მოკლედ აღინიშნოს, რომ ბროსს ე და ბოპჰ-ი ქართულს ინდოევროპულ ენად სთვლიდნენ, მაქს მკლერ-ი თურანულ ენა-თა ჯგუფის შორეულ, გადაგვარებულ ნათესავად, ხოლო კლაპროთი, პოტ-ი, ლეტსიუს-ი, ფრ. მკლერ-ი, ბენდჟე და შპიგელ-ი ქართულს განმარტოებულ ენად აღიარებდნენ.

უკვე XVIII ს. დამლევს აკად. იოჰ. ანტონ გკლდენშტედტ-მა საქართველოში 1772-3 წ. ყოჭნისა და მოგზაურობის დროს, ქართული, მეგრული, სვანური და ქანური სიტყვების პატარა შედარებითი ლექსიკონი შეადგინა და თავისი მოგზაურობის აღწერილობას დაურთო (R, II). ამით პირველი ნაბიჯი იქმნა გადადგმული ქართულ-მეგრულ-ქანურ-სვანურის შედარებითი შესწავლისათვის მასალების შესავარგებლად. ამაზე უფრო მეტი ასეთივე ენობრივი მასალები კლაპროთ-მა კავკასიასა და საქართველოში 1807-1808 წ. მოგზაურობის დროს შეაგროვა და მომცრო შედარებითი ლექსიკონის სახითვე თავის მოგზაურობის აღწერილობის დამატებაში გამოაქვეყნა გერმანულადაც (Anhang zur Reise in Kaukasus und nach Georgien 1812-14) და ფრანგულადაც (V. II). მაგრამ ორივე ეს ნაშრომი, სიტყვების უბრალო ჩანაწერს გარდა, არაფერს შეიცავს.

მხოლოდ 1884 წ. გამოქვეყნდა Dr. G. Rosen-ის შრომა ლაზური, ანუ ქანური ენის შესახებ „Ueber die Sprache der Lazen“, ორი წლის შემდგომ-კი იმავე ავტორის მეგრული, სვანური და აბხაზურის შესახები ნაშრომიც დაიბეჭდა „Ueber das Mingrelische, Suanische und Abchasische“. თუმცა ამ გერმანელ-მეცნიერის შემოაღნიშნულ პატარა ორ ნაშრომში ავტორის დაკვირვების ალღო და უნარი ცხადად მოჩანს, მაგრამ, როგორც ალ. ცაგარელსაც აქვს აღნიშნული, მისი მასალები მეტად მცირე იყო, რომ მკითხველს როზენის დებულებათა დაჯერება შესძლებოდა (О грам. лит. გვ. 79—82).

სამწუხაროდ, ზემოაღნიშნული მეცნიერების თაოსნობას არავენ, არც ევროპაში, არც საქართველოსა და რუსეთში არ წაუხალისებია და მათ შემდგომ ამავე საკითხებისა და ქართულ-მეგრულ-ქანურ-სვანურის უფრო გულდასმით შესწავლას არავენ შესწდგომია.

საქართველოს მეთოდური მეცნიერული შესწავლის მეთაურად უცილობლად უნდა ფრანგი მარი ბროსსე იქმნეს ცნობილი, რომელმაც ჯერ კიდევ საფრანგეთში ყოფნის დროს ქართულის შეთვისება მოახერხა და ქართული ენის გრამატიკისა და საისტორიო ნაშრომის დაწერაცა და გამოქვეყნებაც შესძლო. რუს. სამეც. აკადემიისაგან 1836 წ. აკადემიკოსად არჩეულმა ბროსსემ 1837 წ.-ითგან თავის მოღვაწეობა პეტერბურგში განაგრძო. აქ მან თავის გარშემო ადგილობრივი ქართველებში შემოიკრიბა და მეტად ინტენსიური სამეცნიერო მუშაობაც გააჩაღა. მისი მოღვაწეობა მრავალმხრივი იყო: შესაძლებელია გადა-უქარბებელი ითქვას, რომ ქართული კულტურის ისტორიის თითქმის არც ერთი სფერო არ დარჩენილა, რომლითაც ის ცოტად-თუ-ბევრად დაინტერესებული არ ყოფილიყო, მაგრამ მისი მოღვაწეობის მთავარ საზრუნავს მაინც ქართ. საისტორიო და სალიტერატურო წერილობითი ძეგლებისა და ნივთიერი კულტურის შესახები ცნობების შეგროვება-გამოქვეყნება შეადგენდა. ამ მხრივ მისი დამსახურება უდიდესია იმიტომაც, რომ, ამ ძეგლების ქართ. დედნებისა და მათი ფრანგული თარგმანების გამოქვეყნებისა და შესწავლის წყალობით, ერთსა-ღი-მავე დროს დას. ევროპის მეცნიერებს სრული საშუალება მიეცათ ქართული წყაროები გამოეყენებინათ, ქართველებს-კი თავისი ქვეყნის წარსულის ევროპული სამეცნიერო მეთოდებით შესწავლის საუკეთესო მისაბაძი მაგალითი ენახათ. 1847-მ წ. საქართველოსა და კავკასიაში მოგზაურობამ ბროსსეს, უხვი ეპიგრაფიკული და არქეოლოგიური მასალის შეგროვებას გარდა, ადგილობრივი ქართველ მოღვაწეთა შორის არა ერთი გულმოდგინე შეგნებული თანაშრომელიც შეძინა, რომელთაც მისი მოღვაწეობის, დიდი მიზნების განხორციელებას ხელი შეუწყეს.

მეცნიერული ქართველთა-მკოდნეობის დარგში მარი ბროსსეს დამსახურება განუზომელია. მისი სახელი, ვითარცა ევროპული მეცნიერების საქართველოში ჩამნერგველის, სამარადისოდ უკვდავი დარჩება, მაგრამ მაინც ბროსსეს, თავის ქართ. გრამატიკისა და მიუხედავად, ბუნებითაცა და ცოდნისმოყვარეობის ინტერესითაც, **ენათმეცნიერი არ ყოფილა**. მას უმთავრესად ისტორია და მწერლობა ისევე, როგორც ნივთიერი კულტურის ნაშეები აინტერესებდა. ენის კვლევა-ძიებისათვის ამის გამო ჯეროვანი ყურადღება არ მიუქცევია.

სამწუხარო გარემოებაა, რომ, აკად. ბროსის ინტენსიური, გატყუებული მუშაობისა და მიუხედავად, ქართველთმცოდნეობამ ისევე, როგორც სომეხთმცოდნეობამ რუს ინტელიგენციაში არაერთი ინტერესი არ გამოიწვია, არც ერთი ამ ენათგანი არც ერთ რუს მკვლევარს თავისი სამეცნ. მუშაობის საფარად არ გაუხდია. უკვე პროფ. ვ. ბარტოლოდმა აღნიშნა, რომ ეს საბეჭდო ნიერო დარგები უნივერსიტეტში მხოლოდ ქართველ და სომეხ მეცნიერთა ხელში იყო (История изучения Востока в Европе и России, გვ. 255).

ქართველთმცოდნეობის ისტორიულ-მწერლობითი მიმართულება ბროსის თაოსნობით XIX ს. 40-იან წლებში პეტერბურგის უნივერსიტეტში დაარსებულ ქართულისა და სომხურის კათედრაზეც ვაბატონდა: პროფ. დ. ჩუბინაშვილის მოღვაწეობაც ამევე დარგებს დასტრიალდა. ენის შესწავლა, თუ წმინდა პრაქტიკული მოთხოვნილების დასაკმაყოფილებლად დაწერილ მოკლე ქართ. გრამატიკას არ ჩაეთვლით, არც მისი მუშაობის საგანს შეადგენდა.

თვით საქართველოშიც, ბროსის ვაგენიტივე, XIX ს-ში თითქმის განსაკუთრებით ისტორიისა, მხატვრული მწერლობისა და ნაშთების შესწავლით იყვნენ გატაცებულნი. ენის კვლევა-ძიებას არავინ დაუინტერესებია და, სასწავლო გრამატიკებს გარდა, ამ დარგში ჩვენშიც არაფერი გაკეთებულა.

ქართველთმცოდნეობის წმინდა სენათმეცნიერო დარგის თაოსნობა პროფ. ალ. ცაგარლის დეაწლს შეადგენს. უკვე 1872 წ. მან პეტერბურგში ლითოგრაფიულად რუსულად? დაბეჭდილი, თუმცა პატარა, მაგრამ საინტერესოდ განზრახული ერთი შედარებითი გამოკვლევა გამოაქვეყნა, რომელსაც „კავკასიის ენათა იბერიული ჯგუფის შედარებითი მიმოხილვა“ ეწოდება, („Сравнительный обзор морфологии иберийской группы Кавказских языков“).

ერთი წლის შემდეგ, 1873 წ., გამოვიდა მისი დაბეჭდილი ნაშრომი, რომელიც ქართული ენის შესწავლის ცრცელს ისტორიულ-კრიტიკულ მიმოხილვას წარმოადგენს, „О грамматической литературе грузинского языка“ (СПб.)

1876 — 1878 წ. მეგრული, ლაზური და სვანური მასალების შეგროვებისა და შესწავლის შემდგომ, 1880 წ. პროფ. ალ. ცაგარელმა დაბეჭდა ორი წიგნი, რომელიც მეგრული ფონეტიკის შესწავლის პირველ მეცნიერულ ცდას წარმოადგენდა. ერთი წიგნი თვით ფონეტიკას შეიცავდა, ერთში კიდევ ადგილობრივი ჩაწერილი მეგრული ტექსტები იყო გამოქვეყნებული („Мингрельские этюды: I Мингрельские тексты, — II Опыт фонетики Мингрельского языка“).

იმ დროისათვის ორივე ეს წიგნი ქართველთმცოდნეობისათვის კარგ წელიწადს წარმოადგენდა, რომელსაც მეგრულის მორფოლოგიაცა და ლაზურისა და სვანურის ენათმეცნიერული დახასიათებაც უნდა მოჰყოლოდა (Мингрельские этюды II, გვ. II-III, IV და VIII) და უეჭველია სხვების წახალისებაც შეეძლო, რომ ამ გზით ქართულისა და ქართველურის ენათმეცნიერული შესწავლა გაჩაღებულყო, მაგრამ მოულოდნელად მთელი ეს ასე კარგად დაწყებული საქმე სრულებით უკუღმა დატრიალდა. ქართველთა მოძულე რუსიფიკატორმა მოხელეებმა ალ. ცაგარლის ნაშრომი, სრულებით მოულოდნელად, ისედაც დგენილი და დაბეჭდებული ქართული კულტურის საბილოო განადგურებისათვის გა-

მოიყენეს. ამ ფრიად საეულისხმო ამბის მოთხრობა წინამდებარე ზოგად მიმოხილვაში, რასაკვირველია, შეუძლებელია, მაგრამ მისი ვახსენება იძენდა არის აუცილებელი, რამდენადაც ალ. ცავარლისაგან დაწყებული კვლევა-ძიების სრულ შეჩერების მიზეზს გვიხსნის. სასწავლო ოლქის მზრუნველის იანოვსკისა და სხვა რუს მოხელეთა წყალობით სამწერლობო ქართულის ენისა და კულტურის დევნა გაჩაღდა. იმავე დროს მეგრულისათვის ქართული დამწერლობის მაგიერ რუსული ანბანის ასოები იქმნა შემოღებული, ვითომცდა მეგრული კულტურის შესაქმნელად. რუსული ანბანის მეგრულისათვის დაკანონების გარემოება იანოვსკისა და მის თანამოაზრეთა ნამდიელ ზრახვასაცა და მიზანსაც საკმაოდ ააშკარავებდა, რომ ამით ვინმე საქართველოში მოტყუებულიყო. საბედნიეროდ მთელი სამეგრელოს საღმა მოქალაქობრივმა შეგნებამ და შორსგამჭრეტელობამ მეფის მოხელეების მთელი ეს გეგმა ჩაშალა: მოსახლეობის ერთსულოვანი წინააღმდეგობის წყალობით, ეს საქმე სრულებით უნიადაგო გამოდვა. მაგრამ ამ უსიამოვნო ამბით გამოწვეულმა სულიერმა განწყობილებამ ალ. ცავარლისაგან დაწყებული კვლევა-ძიება ხანგრძლივ შეაჩერა. სამწუხაროდ ამის შემდგომ თავისი სანათმეცნიერო მუშაობა თვით პროფ. ალ. ცავარელმაც შესწყვიტა და იმ დროითგან მოყოლებული მეტი ამ დარგში აღარაფერი დაუწერია.

15 წლის განმავლობაში ამ საკითხზე აღარც ერთი ნაშრომი არ გამოქვეყნებულა და შეწყვეტილი მუშაობა მხოლოდ 1895 წ. განახლდა პეტრე ქარაიის წყალობით. მან ალ. ცავარლის ფონეტიკის პირველი ცდის შემავსებელ-შემასწორებელი საყურადღებო გამოკვლევა გამოაქვეყნა, რომელსაც სათაურად უწოდა „მეგრული დიალექტის ნათესაობრივი დამოკიდებულება ქართულთან“ (ჟურნ. „მოამბე“-ში 1895 წ. X და XII №-ში და 1896 წ. I და II №-ში დაიბეჭდა).

1895 წ. ქართულის ენათმეცნიერული კვლევაძიების ასპარეზზე მოულოდნელად გამოჩენილი გრაცელი ენათმეცნიერი Hugo Schuchardt ჰუგო შუხარდტიც გამოდის. ამ წელს მან ვენაში გამოაქვეყნა თავისი გამოკვლევა „Über das Georgische“, „ქართულის შესახებ“ და „Über den passiven Charakter des transitiv in den Kaukasischen Sprachen“, რომელიც ვენის მეცნიერებათა აკადემიის უწყებებში იყო მოთავსებული (133, I, 1—91). ხოლო 1896 წ. „Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes“-ში დაიბეჭდა მისივე „ქართული ენათმეცნიერება“ „Karthwelische Sprachwissenschaft“ (იხ. № 10, გვ. 115—128 და 309—322). ამავე წელს შუხარდტიც გამოაქვეყნა ნაკვლევი „ქართული ენა“ „Georgisches—de“ (იხ. Mélanges Charles de Harlez, 1896 წ., გვ. 278—280) და „ტორო დელ გრეკოს ქართული ხელნაწერები“ „Georgische Handschriften in Torino del Greco“ (იხ. Beilage zur Allgemeinen Zeitung; Augsburg, München, 1896 წ., 101, 5 და შემდ.). ერთი წლის შემდგომ, 1897 წ., მან განოქვეყნებდა მოასწრო თავისი „ქართული ენათმეცნიერების“ „Karthwelische Sprachwissenschaft“-ის ვაგრძელებისაცა (იხ. Wiener Zeitschr. f. d. Kunde d. Morgenlandes 1897 წ., № 11, გვ. 167—180) და „ქართველური ენების გეოგრაფიისა და სტატისტიკისათვის“-აც „Zur Geographie und Statistik der Karthwelischen (Südkaukasischen) Sprachen“ რუკითურთ (იხ. Petermanns Geogr. Mitt. 1897 წ.

გვ. 49—59, 80—86, 119—127), რომლის დამახინჯებული რუს. თარგმანი კავკასიის ოლქის მზრუნველის კრებულში იყო დაბეჭდილი (იხ. С О М П К Внп. 26). ვითარცა ერთი საუკეთესო ენათმეცნიერთაგანის და მრავალი ენების, მათ შორის ესპანური იბერულისა და ბასკურის, მცოდნეს, შუხარდტის ქართულ-ენათმეცნიერებაში მონაწილეობა ფრიად სასიხარულო და მნიშვნელოვანი იყო. ყოველ მის ნაშრომში საყურადღებო დაკვირვებაა. მისი მახვილი გონების დამამტკიცებელი ხაზმეტი ხელთნაწერის ის აღწერილობაც, რომელიც სამწუხაროდ მას თავის დროზე არ გამოუქვეყნებია და დაუშთავრებელი დაპრაჩა და მხოლოდ ამ სახით ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბეში 1927-28 წ. დაიბეჭდა (VIII წიგნი, გვ. 347—376) „Mitteilungen aus georgischen Handschriften“-ის სათაურით. ესოდენა ინტენსიური მუშაობა ქართული ენათმეცნიერების დარგში იმდენ აძლევედა ყველას, რომ შუხარდტის მონაწილეობა ქართველთა მცოდნეობას ბევრს მნიშვნელოვანს მონაპოვარს შესძენდა და ღრმა კვალს დააჩვენდა, მაგრამ სამწუხაროდ ეს იმედოვნად არ გამართლდა. 1898 წ. შემდგომ შუხარდტის ამ დარგით გატაცებულობა თანდათან სუსტდება: ჯერ იგი სხვათა ნაშრომების რეცენზიებით კმაყოფილდება, 1906 წ. შემდგომ-კი ამასაც აღარ მისდევს. ენათმეცნიერების სფეროში მისი მრავალმხრივი მოღვაწეობა და მრავალი ენის კვლევადიება, როგორც ჩანს, ქართულ-ქართველურზე გაღრმავებული მუშაობის საშუალებას არ აძლევდა. უამისოდ-კი პირველხარისისთვის ნაშრომის შექმნა და ახალ-ახალი პრობლემების წყურვილის აღძრა შეუძლებელია. ამათ უნდა აიხსნებოდეს, რომ შუხარდტის ქართულისა და კავკასიის მცოდნეობის კვლევადიების დარგს ჩამოჰშორდა და მისმა მონაწილეობამ მოსალოდნელი კვალიც ვერ დაისტვია.

ქარაბ. ენათმეცნიერების მეორე ხანა პროფ. მარკის მოღვაწეობით იწყება. ამ დარგში მუშაობის ნამდვილი განმაახლებელი სწორედ ის ვახლავთ. მაგრამ მისი მოღვაწეობის დასაწყისი უფრო მწერლობის ისტორიისა და ფილოლოგიის სფეროს ეხება. თუმცა მის სამეცნიერო მოღვაწეობას სწორედ ქართული ენის ბუნების შესახებ განცხადება მიუძღვის წინა, რომელიც უკვე 1888 წელს იყო გაზეთ „ივერია“-ში გამოქვეყნებული (№ 86) და რომელსაც ეწოდება „ბუნება და თვისება ქართულის ენისა“, მაგრამ თავისი წმინდა საენათმეცნიერო ნაშრომის გამოქვეყნებას იგი მხოლოდ 20 წლის შემდგომ, 1908 წელს შეუდგა. სწორედ ამ დროს დაბეჭდა პროფ. მ. მარკმა თავისი „ძველი ქართული ენის გრამატიკის ძირითადი ტაბულები ქართული და სემიტური ენების მონათესაობის შესახებ წინასწარი უწყებულეებითური“ (Основные Таблицы к грамматике древнегрузинского языка с предварительным сообщением о родстве грузинского языка с семитическими“. Изд. Фак. Восточ. языков вне серии).

პროფ. მ. მარკის მოღვაწეობის ის ხანა, რომელიც „ძირითადი ტაბულების“ გამოქვეყნებას უძღვის წინ, თითქმის განსაკუთრებით ფილოლოგიას ეხება. ქართული ისტორიული და მხატვრული მწერლობის ძეგლების გამოცემა აკად. მ. ბროსისა და პროფ. დ. ჩუბინიშვილის დროს ძირითადად მიჩნეული ხელთნაწერის გადმონაბეჭდს წარმოადგენდა ხელმეპარე ხელთნაწერების ურთიერთშორისი დამოკიდებულება და არც გამოსაცემი ტექსტის ენის დატულო-

ბის სისწორე, გადამწერთაგან წარყენილობა და მით უმეტეს არც თვით ძეგლის ენის ფილოლოგიურ-ლინგვისტიკური ანალიზი მაშინ არ სწარმოებდა. ბროსისესა და ჩუბინიშვილის გამოცემათა წესი დაკანონდა ქართული და სომხური ტექსტების შემდგომდროინდელ გამომცემლობაში. პროფ. ნ. მარკოზიანის დღევანდელ სწორედ ის შეადგენს, რომ, ქართული და სომხური ტექსტების გამოცემის დროს, პირველად მან შემოიღო გამოსაცემი ძეგლების, როგორც ხელნაწერების, ისევე თვით ტექსტის ის წინასწარი კრიტიკული ფილოლოგიურ-ლინგვისტიკური მეთოდი, რომელიც ბერძნული და ლათინური ძეგლების გამოცემის დროს დას. ევროპის ფილოლოგიურმა მეცნიერებამ შექმნა და დააკანონა. თავის სამაგალითოდ ენერგიით, დაუღალავი შრომის უნარითა და აღფრთოვანებული მუშაობის სიფაქიზით, პროფ. ნ. მარკოზიანმა ქართული და სომხური ფილოლოგიის დონე ერთბაშად იმ სიმაღლემდე აიყვანა, რომელზედაც დას. ევროპის თანამედროვე ფილოლოგიაა.

თერთმეტი წლის განმავლობაში პროფ. ნ. მარკოზიანს ბევრ სხვა წვრილ სამუშაოსთან ერთად, შემდეგი დიდი და სამაგალითოდ შესრულებული ნაშრომების გამოქვეყნება შესძლო: 1. იოსებ არქიმთიელის „თხრობა ალშენებისათვის ეკლესიისა, რომელი იგი არს ლუდიახ შინა ქალაქსა წდისა, დ'ფლისა ჩნისა მარიამ ღთის მშობლისაჲ“ (Иосиф Аримаеийский—сказание о построении первой церкви в городе Лидде: Тексты и Разыскания по Армяно-грузинской филологии, книга II, СПб. 1900 წ.) X-XI ს. ს. ხელნაწერებისა და მიხედვით გამოცემული ქართ. ტექსტი რუს. თარგმანითა და გამოკვლევითურთ.

2. იპოლიტეას „თარგმანება ქება ქებათაჲ“ (Ипполит. Толкование песни песней: ТР. წ. III. 1901 წ.) X ს. ხელნაწერის მიხედვით გამოცემული ქართ. ტექსტი რუს. თარგმანითა და ვრცელი გამოკვლევითურთ.

3. ორი ძველი ქართველი მესობე აბდულ-მესიას და თამარიანი (Древнегрузинские описцы (XII в.). I. Певец Давида Строителя. II. Певец Тамары: ТР. წიგ. IV, 1902 წ.) ქართული ტექსტი ვრცელი ფილოლოგიური კომენტარიებითა და დიდი გამოკვლევითურთ.

4. მეცთათვის სახისა სიტყუაჲ წიგნთაგან თქუმული წდისა ბასილი ებისკოპოსისა ეკესარელისაჲ (Физиолог: Армяно-грузинский извод. Грузинский и Армянский тексты исследовал, издал и перевел Н. Марр: ТР. წიგ. VI, СПб. 1904 წ.) ქართული და სომხ. ტექსტი ვრცელი გამოკვლევითურთ.

5. „ღუაწლნი წმიდათა სამთა მარჩბეთა მოწამეთანი სპევსიპსნი, ელასიპსნი და მელასიპსნი“ ქართული დედანი ორთა კელნაწერთაგან მეთათ სულენსათა გამოიკვლია, გამოსცა და რუსულად სთარგმნა ნიკო მარკოზიანის (Acta Iberica sanctorum tergeminarum martyrum Speusippi Eleusippi Meleusippi explicuit, edidit et rossice vertit N. Marr: Отдельный оттиск из Запис. Восточ. Отд. Рус. Арх. общ. том XVII, СПб, 1906 წ.).

6. „წარტყუენვაჲ იერუსალმისაჲ, თქუმული ნეტარისა სტრატიკი მონაზონისაჲ, რომელი მკვდრ იყო ლაერასა მამისა ჩუენისა საბაჲსსა“ (Ан-

тиох Стратиг. Пленение Иерусалима персами в 614 г. ТР., წიგ. IX, 1909 წ., СПб), ქართ. ტექსტი გამოკვლევით, რუს. თარგმანითა და არაბული ტექსტითურთ.

7. გიორგი მერჩულის „შრომა და მოღვაწეობა ღირსად ცხოვრებისა წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა გრიგოლისი არქიმანდრიტისაჲ, ხანძთისა და შატბერდისა აღმაშენებლისაჲ და მის თანა მრავალთა მამათა ნეტართაჲ“ (Георгий, Мерчул. Жизнь св. Григория Хандзтийскаго. Грузинский текст, введение, издание, перевод Н. Марра с дневником поездки в Шавшию и Кларджию: ТР. წიგ. VII, СПб. 1911 წ.), რომელიც ძველი ქართ. საისტორიო მწერლობის ერთი უძვირფასეს ძეგლთაგანს გამოკვმას, გამოკვლევას, რუს. თარგმანსა და ამ ძეგლის შინაარსის გასაგებად მოწოდებლად შევშეთსა და კლარჯეთში ნ. მარჩისავე მოგზაურობის ფრიად საინტერესო აღწერილობას შეიცავს.

8. დასასრულ უნდა დასახელებული იყოს პროფ. ნ. მარჩის საუცხოო გამოკვლევა „შოთა რუსთაველის ცეფხის-ტყაონის შესავადისა და დასასრულის ტექსტები. ქართული ტექსტით, რუს. თარგმანით, კომენტარიებითა და გამოკვლევითურთ «ქალის ოჯახის ცემა და რაინდობა პოემაში» (Н. Марр. Вступительная и заключительная строфы) Витязя в барсовой коже Шоты из Рустава. Груз. текст, рус. перевод и пояснения с этюдом „Культ-женщины и рыцарство в поэме“. ТР., წიგ. XII, СПб. 1910 წ.). ნ. მარჩის ეს შვენიერი გამოკვლევა გადაუქარბებელი უნდა „ცეფხის ტყაონის“ უკვდავი გეონის სულისკვეთებისა და მსოფლმხედველობის საუკეთესო გამოქვეყნებულად ექმნეს მიჩნეული.

ყველა ზემოდ დასახელებულ თავის ნაშრომებში პროფ. ნ. მარჩს მრავალი საგულისხმო დაკვირება აქვს ძველი ქართული ენის ისტორიისათვის აღნიშნულ-განმარტებული, როგორც ბგერათა შენაცვლებისა და ამა-თუ-იმ მორფოლოგიური მოვლენისა, ისევე ძეგლების ენის სიტყვათა საუნჯის გამოსარკვევად. სწორედ ასეთი მონოგრაფიული შესწავლა უნდა უძღოდეს წინ ყოველი ენის ისტორიულ გრამატიკას და მოსალოდნელი იყო, რომ პროფ. ნ. მარჩი თავის წმინდა საენათმეცნიერო მუშაობას შეუდგებოდა კიდევაც და მრავალჯერ დაიბრებულ ქართ. გრამატიკას გამოაქვეყნებდა.

მაგრამ მისი შემდეგ-დროინდელი მუშაობის გეზი შეიცვალა. სამწერლობო ქართულის გრამატიკის დამუშავება-გამოქვეყნების მაგიერ, მას უკვე ჭანურის, მეგრულის და სვანურის შესწავლის გეგმა ჰხიზლავს. ამ მიზნით ის ჯერ 1910 წ. ჭანეთში მიემგზავრება, ხოლო შემდეგ 1911 და 1912 წ. სვანეთშიც. უკვე 1910 წ. ის ჭანური ენის გრამატიკის ტექსტებისა და ლექსიკონის გამოქვეყნებას ახერხებს. (Грамматика чанскаго (лазскаго) языка с христоматиею и словарем, СПб, 1910 წ.). საკმაოდ მრავალრიცხოვანი და მრავალფეროვანი ლექსიკური მასალისა და ტექსტების შეგროვებისა და ჭანურის მარჯვე გრამატიკული ანალიზის წყალობით, ეს წიგნი ნ. მარჩის საენათმეცნიერო ნაშრომთაგან ერთი საუკეთესოთაგანია.

დროგამოშვებით ნ. მარჩი მუშაობდა აგრეთვე ძველ სომხურში შერთულ-შეთვისებულ ქართულ-ჭანურ-მეგრული ელემენტების გამოსამკვლევად-

დაც, ამ საკითხის გასაშუქებლად 1909—1913 წ. განმავლობაში შას 12 ცალკეული პატარა ნაკლევები აქვს გამოქვეყნებული უმთავრესად ასეთი სათაურით: „Яфетические элементы в языках Армении“:

აღსანიშნავია აგრეთვე ის გარემოება, რომ, საკუთარი კვლევა-ძიების ინტენსივობასთან ერთად, აკად. ნ. მარჩმა თავის თავისა და დასახული სენათმეცნიერო მიზნის გარშემო ახალგაზრდა და ზოგ უკვე ხანში-შესულ მკვლევართა და მომუშავეთა შემოკრებაც შესძლო. ამის წყალობით უკვე 1914 წ. დოც. იოსებ ყიფშიძის მშვენიერი ნაშრომი „მეგრული გრამატიკა ქრესტომატიითა და ლექსიკონითურთ“ გამოქვეყნდა. (И. Кипшидзе, Грамматика мингрельскаго (иверскаго) языка, хрестоматия и мингрельско-русский словарь). ამ დიდ ნაშრომს წინ უძღოდა იოს. ყიფშიძის მოგზაურობა ბათუმის ოლქში მყოფ ქანებს შორის ჭანურის შესახებ დამატებითი ცნობების შესაკრებლად, რის შედეგსაც წარმოადგენს მისი „Дополнительные сведения о чанском языке“ (Матер. по яфет. языкозн. III, 1911 წ. СПб.) და „ბიტილო ბოზო“. Чанское стихотворение (Изд. Акад. Наук 1911, გვ. 1123—1124). 1913 წ. კიდევ აკ. შანიძე ფშავ-ხევსურეთსა და ხევში იქმნა წარღვნილი მოხვეური, ფშავური და ხევსურული კილოების შესასწავლად.

ამავე დროს ქართული ენის სიტყვათა საუნჯის ჩრული ლექსიკონის შესადგენადკ მიმდინარეობდა მუშაობა: 1910 წ. დაიბეჭდა ილია ჭყონიას „სიტყვის კონა“ საბა-სულხან ორბელიანისა და დავით ჩუბინიშვილის ლექსიკონებში გამოტოვებული სიტყვები (Мат. яфет. языкозн. I, СПб.) 1912 წ. გამოვიდა ვუტ. ბერიძის სიტყვის კონა იმერულ და რაჭულ თქმათა (იმევე გამოც. VI წიგნი).

1913 წ. სანიმუშოდ იქმნა გამოცემული „Древнегрузинско-русский словарь к 1-2 главам Евангелия Марка.

1917 წ. დაიბეჭდა არსენა ჯონიანის ორი ნაშრომი: 1. „მეგმარე მბალახარე უახლეს ხორავ“ (ხეებისა და ბალახების სახელების კრებული), 2. „ლუმნუ ამბვარ ღვლაშუე შუმი ნინშუ. გიმ ი ზნეჟარ, არკალ ი ციგინარ, შახარლ ი ღირლალ, ლიმგარლ, ნახვრიელ არსენაჲ ჯონიან მესსაშიმ“ (სვანური ამბები ლაშურ კილოკვებ: ქვეყანა და ზნეჩეულებანი, არაკები და ზღაპრები, შიორები და სიმღერები, შელოცვები, შეგროვებული არსენა ჯონიანის მესასაშელის მიერ: Мат. яф. языкозн. VIII და IX წიგნი).

1911 წლითგან მოყოლებული აკად. ნ. მარჩს თავისი კვლევა-ძიების სარბიელის ზემოაღნიშნული საზღვრებიც უკვე აღარ აკმაყოფილებს. მის მეცნიერულ ცოდნისმოყვარეობას ე. წ. კავკასიის ენების თავსებურობა იჭრობს. მათ შესასწავლად ის ჯერ აბხაზეთში მიემგზავრება. უკვე 1911 წ. ნიკო მარჩი ბეჭდავს პატარა ნაკლევს „ნათესაობის აბხაზური ტერმინების იაფეტური წარმოშობობა“ (Яфетическое происхождение абхазских терминов родства: Изв. Акад. Наук 1911 წ. გვ. 423—432). 1912 წ. მანვე გამოაქვეყნა თავისი მოძღვრებისა და მიხედვით შეცვლილი პეტრე ჭარაიას პატარა გამოკლევა, რომელსაც უწოდა „აბხაზური ენის დამოკიდებულება იაფეტურ ენებისადმი“ (Об. отношении абхазского языка к яфетическим: Мат. яф.

языкознания, IV), რომელსაც მოჰყვა თვით ნ. მარჩის ნაშრომი „აზნაური ენის ურთიერთობის საკითხისათვის იაფეტურ ენათა შორის“ (К вопросу о положении абхазского языка среди яфетических. იქვე, V). 1913 წ. მან გამოაქვეყნა აგრეთვე „აფხაზეთში ლინგვისტიკური მოგზაურობითგან“, რომელშიც ზოგიერთი ეთნოგრაფიული საკითხები იყო გაშუქებული (Из лингвистической поездки в Абхазию (К этнографическим вопросам): Известия Акад. Наук 1913 წ. გვ. 303—334) და რომელსაც აზნაური ბგერების იაფეტოდოლოგიური და ქართული შესატყვისობის (I ტაბულაზე) და იაფეტურ ენათა შთამომავლობითი შტოს შემცველი (მე-II ტაბულაზე) დანართიც აქვს.

1914 წითგან აკად. ნ. მარჩი დაღესტნის ენების შესწავლასაც იწყებს და ამით მისი კვლევა-ძიების ასპარეზი უკვე მთელ კავკასია იპყრობს. ცხადია, რომ, მუშაობის სფეროს ესოდენი გაფართოებისა და გართულების გამო, მისი წინანდელი გეგმა უნდა შეცვლილიყო და ქველ ქართულს გრამატიკის დამთავრებისათვისაც მოცალეობა აღარ ექნებოდა.

რა თქმა უნდა, შესასწავლ და გამოსაკვლევ ენათა სიმრავლეს, თვით საგნის მეტისმეტ სირთულესა და ახალ-ახალი დავიერებების ნაირნაირობასაც შეუძლებელია გაეღენა არ მოეხდინა აკად. მარჩის, როგორც კვლევა-ძიების მეტოდზე, ისევე მის კონცეფციებზე და ძირითად თეორიაზეც. მაგრამ, რაკი მისი ამ ხანის მოღვაწეობის სრული სისწორით შესაფასებლად ე. წ. კავკასიელთა-მცოდნეობის მაშინდელი დონესი და მონაპოვარის გათვალისწინება აუცილებელი, ამიტომაცა და ჩვენი მიმოხილვისათვისაც ამ საკითხის თავის-თავადი მნიშვნელობის გამო, აკად. მარჩის მოღვაწეობის დახასიათება დროებით უნდა შევწყვიტოთ და კავკასიის ენების შესწავლის ზრგად ისტორიულ მიმოხილვას უნდა შევუდგეთ.

ე. წ. კავკასიის უმწერლობო ენების შესწავლის პირველ ნაბიჯად უნდა აკად. გვლდენშტედტ-ის, მიერ საქართველოსა და კავკასიაში 1771-2 წ. მოგზაურობის დროს შეგროვებული ცნობები და პატარ-პატარა ლექსიკური მასალები იქმნეს მიჩნეული, რომელიც ამ მეცნიერის მოგზაურობის აღწერილობაში იყო მოქტეული: D. Johann Anton G ü l d e n s t ä d t -ის Reisen durch Russland und im Caucasischen Gebürge-ს პირველსა და მეორე ნაწილში. სამწუხაროდ ეს ფრიალ საყურადღებო ნაშრომი ავტორის სიკვდილის შემდგომ დაიბეჭდა და ნაწილობრივ უფრო ამით უნდა აიხსნებოდეს ის შეცდომები, რომელიც სიტყვებისა და სახელების ჩანაწერებშია შეპარული. გვლდენშტედტ-ის ცნობები პირველ ნაწილშია მოთავსებული, ლინგვისტიკური მასალები-კი, სიტყვების პატარ-პატარა კრებულების სახით, მეორე ნაწილის ბოლოშია დართული (გვ. 496—552).

ამ დანართისათვის გვლდენშტედტ-ს სათაურად უწოდებია: Wörter-sammlung zur Vergleichung der im Caucasus gangbaren Sprachen“ „კავკასიაში გავრცელებული ენების სიტყვათა შენაკრები შესადარებლად“. ამ სათაურის ქვეშ მოქტეულია 10 დიდი ენოვანი ერთეულის სიტყვათა კონა. პირველობადილი ქართველურ დაღმკტვებს აქვთ დათმობილი, რომელშიც ქართული, მეგრული და სვანური სიტყვებია მოყვანილი. „I. Georgianische Mundarten: Kart-tuclisch. Mingrelisch. Suanisch“. გვ. 496—504). სულ 290-მდე სიტყვაა აქ მო-

თავისებულები, მაგრამ ზოგიერთი სიტყვის მეგრული და ბეგრის სვანური შესატყვისობა გამოტოვებულია. ამასთანავე არა ერთი სვანური სიტყვა თავის ადგილას, სათანადო სტრიქონს გასწვრივ არ არის დაბეჭდილი.

მეორე შენაკრები ჩაჩნური ანუ, როგორც გვლდენშტედტი უწოდებდა **მიჯეგურის, ჩაჩნური, დლიდური და წოვური დიალექტების** სიტყვათა კონასწარმოადგენს (2. Mizdschegische Mundarten: Tschetschengisch, Inguschich, Tuschetisch). ამ შენაკრებს გვ. 504—511 უკავია და 264 სიტყვას შეიცავს.

მესამე ადგილი **ლეკურისა და მის მონათესავე დიალექტების, ანწუხურისა, კარულის, ლუნძურისა და დიდოურის** სიტყვათა კონას აქვს დათმობილბ, 512—519 გვერდზეა მოთავსებული და 275 სიტყვას შეიცავს (3. Lesgische und damit verwandte Mundarten: 1. Von Anzung. 2. Dshar, 3. Chunsag. 4. Dido).

მე-4, მე-5 და მე-6-დ **კასიკუმხურის, ანდურის და აკუმურის ენების სიტყვათა კონა მოყვანილი** (4. 5. 6. Sprachen der Kasikumken, Andi und Akusch), რომელსაც 520—527 გვ. აქვს დათმობილი და რომელშიც მხოლოდ 267 სიტყვა მოიპოვება.

მე-7 და მე-8-დ **ყაბარდოული და აბხაზური**, ანუ, როგორც იქ ნათქვამია, **აბხაზური ენების სიტყვათა კონა**. მას 527—535 გვ. უკავია და სულ 280 სიტყვას შეიცავს.

ყველა ზემოთჩამოთვლილი სიტყვათა კონები ერთი-და-იმავე გეგმით არის შედგენილი და უკვე ეს გარემოება ამ მასალის ღირსებად უნდა იქმნეს მიჩნეულად, რათაგან მკვლევარს დაკვირვებისა და ანალიზისათვის, შესადარებლადაც ერთგვარ მასალას აწვდის. პირველ ორ სიტყვად ყველგან ღმერთი და ბატონია (Gott, Herr), შემდეგ ნაცვალსახელები მისდევს, მერმე მდებარეობის და დროის, კითხვის და უარყოფის სიტყვებია, შემდეგ რიცხვითი სახელებია 1—1000-მდინა, მერმე ადამიანთა ნათესაობისა და სქესის აღმნიშვნელი სიტყვებია, შემდეგ სხეულის 21 ნაწილისა და ანატომიის 9-მდე სიტყვაა აღნიშნული, მერმე შინაური სხვილფეხა და წვრილფეხა, მამალი და დედალი ცხოველების და ფრინველების სახელებია ჩამოთვლილი, შემდეგ მემინდვრობის მცენარეულობის და სასოფლო მეურნეობის ნაწარმოების სახელებია, მერმე ქსოვილების, ტანისამოსისა და ფეხსაცმელების სახელები მისდევს, სამეურნეო და საოჯარი იარაღის სახელებია, შემდეგ ლითონებისა და ნიადაგის სახელებია ჩამოთვლილი, მერმე მეტეოროლოგიური და დროის სახელებია, ადამიანის მდგომარეობისა და გრძნობელობის აღმნიშვნელი, ფერებისა, თვისებისა და გემოს გამომხატველი სიტყვები და სულ ბოლოს 15 ზნაა ჰოლმე მოთავსებული.

ზოგადად უნდა ითქვას, რომ გვლდენშტედტის ამ სიტყვათა კონებში არაერთი შეცდომაა შეპარული, რომელთაგან ზოგიერთი გამოცემლის ბრალიც უნდა იყოს, მაგრამ ასეთი შეცდომების შესწორება შეიძლება და ამის შემდგომ შესწორებებს ცნობების გამოყენებაც, მით უმეტეს, რომ ზოგიერთი სიტყვებისათვის ღღევანდლამდე გვლდენშტედტის ჩანაწერს გარდა, არაფერი მოგვეპოვება.

ამ დაუღალავ მეცნიერს ცნობები ამ ერების ბინადრობის საზღვრებისა და ტომობრივ-ენობრივი დანაწილების შესახებაც შეუკრებია ისევე, როგორც

გამოთქმული აქვს თავისი ზოგადი დასკვნა ამ ენების ურთიერთშორისი დამოკიდებულების შესახებაც.

აკად. გვლდენშტედტის ცნობით, ქართველები აბხაზთა და მათ ქვეყანას აბხაზებსა და აფხაზებს უწოდებდნენ, თვით მკვიდრნი მცხოვრებნიც თავიანთი თავისა და ქვეყნისათვის ამავე სახელებს ხმარობდნენ. ჩერქეზები-კი თურმე „აბაზა“-ს ეძახდნენ.

იმავე მეცნიერის სიტყვით, მაშინდელი აბხაზეთის მიწაწყალი კავკასიის უღელტეხილსა და მის კალთებზე იყო გადაჭიმული, დასავლეთით შავი ზღვის სანაპიროზე მისი საზღვარი კაპოეტის ანუ კაპეტის¹ წყლის შესართავამდე და სვანეთამდე აღწევსო.

მათელი აბხაზეთის მიწაწყალი სამ ნაწილად იყოფება: 1. სამხრეთ-დასავლეთის აბხაზეთი, რომელიც მდ. ყუბანსა და ენგურს შუა იყო მოქცეული და ოსხს თემს, —ხირპიტ-ს, ჩაჯხს, სხძს და პიპზა-ს (Chirpiti, Tschadsch, Sads und Aipga) შეიცავდა. წეს ჩერქეზულად უდრის ჩირპის-ჟუაჯჟ-ს და ზამბალ-ს, —წებელდლებს, რომელნიც მდ. კოდორის ხეობაში ბინადრობდნენ, დალის ველზე (ლულაე Черкессия 9), —სამქნ-ს, რომელიც შავი ზღვის სანაპიროზე მდებარეობდა მდ. ხამგში-თიგან მოყოლებული ვაგრამდე და ჯიქთაღ იწოდებოდა (ლულაე Черкессия გვ. 9) და პიპზა-ს უბიხთა აღმოსავლეთით მობინადრე მედოჯუა-ს ტომის შესამე შტოს² (იქვე გვ. 9). ჩერქეზები აბხაზეთის ამ ნაწილს კუშპანის-ს ე. ი. მთაწმირს უწოდებდნენ.

2. აბხაზეთის ჩრდილო-დასავლეთის ნაწილი, რომელიც ტუბი-სა, უბუხ-ისა-შაფსიხ-ისა ანუ შაფსო-ს ახე-სა და კოკუუ-ის (ანუ ქვემო და ზემო შაფსო-ს) თემებს შეიცავდა, ხუაჯისა, ზახისა და ყუბანის მდინარეების ტერიტორიაზე, სადაც მოსაზღვრედ უკვე ჩერქეზთა სამფლობელოს ქვეყანა ზუანა და სატუკაი იყო.

ტუბი-ს თემის სახელისა მისეღვით საფიქრებელი ხდება, რომ გვლდენშტედტს აქ უნდა უმთავრესად აბაზეთების ტომი ჰყავდეს ნაგულსხმევი, მაგრამ შაფსო-ს სახელი გვონებ შაფსულების ტერიტორიაზეც მიგვითითებს (შეად. ლულაე Черк. გვ. 6).

3. აბხაზეთის ჩრდილო-აღმოსავლეთი ნაწილი, რომელიც, ყაბარდოელ მთავრების XVII ს-ში მდ. თერგზე გადასახლების შემდგომ, აბხაზთა მიერ იქმნა დაკავებული-დასახლებული და ყაბარდოსა და ბესლენს შუა ყუბანის შემდინარეების ინჯიკ-ისა, უახს-ისა, ანუ არგა-სა და ზემო კუმაზე მდებარეობდა. აბხაზეთის ჩრდილო-დასავლეთის ნაწილის შემადგენელ თემად ყოფილა-ეიზილბეკ (=ლულაეის Kazinsbek), ტამ, შეგრაი, ბაროყაა (=ლულაეის ბარაყაა-ს), ანუ ზალ³ (=ლულ. Баг-სა), რომელშიაც 300 ოჯახი მცხოვრები იყო, ბაშილბაა, სადაც 1000 მეკომური ითვლებოდა, და საბარ-ი⁴. ამ ნაწილს.

¹ თუმცა გვლდენშტედტი ამბობს კაპეტი ანუ კაბუტი (და არა კაპეტი), მაგრამ ქართულად კაპეტის, ან კაპეტის წყალი ერქვა.

² ლულაე სწარაგაა და „Баг“ ორ განსხვავებულ ტომად აქვს აღნიშნული (Черкесия. Мат. для истории Черкесского народа. вып. 4. Краснодар 1927 წ. გვ. 9).

³ ალბათ ლულაეის Капсхог-ს უნდა უდროდეს, თუმცა რიცხვის მიხედვით მაინც (იქვე გვ. 9).

ალთჳჰჳსჳჰ Altekesek ე. ი. ექვსი ნაპერი ეწოდებოდა, რათგან სულ ექვსი სა-
გვარეულო იყო აქ გადმოსახლებული (Reisen. I, 465—468).

აქად. გვლდენშტედტს აღნიშნული აქვს, რომ ჩერქეზნი თავიანთ თავს
ადიღმ-ს (Adigi) უწოდებდნენ, თურქები და თათრებო-კი მათ ჩირაშხ-ს ეძახო-
დნენ, ხოლო ქართველებს მათთვის სახელად ჩირაშხინანი ჰქონიათ, დასასრულ
ოხები თურმე შაზახ-ს უწოდებდნენ, რომელიც კონსტანტინე კეისარის დროს
(იგულისხმება ალბათ პორფიროგენეტი) ეგონებ ჩვეულებრივი სახელი იყოო¹.

აქად. გვლდენშტედტს ჩერქეზთა მიწაწყალად ჩრდილოეთი კავკასიაჲ
აქვს დასახლებული, მეტადრე კავკასიონის მთის ძირას მდებარე ხეობანი ვაქეე-
ბითურთ, შავი ზღვისა და ყუბანითგან მოყოლებული აღმოსავლეთისაკენ
სუნჯის (მდ. თერგში) შესართავამდე.

ამგვარად ჩერქეზთ ყუბანისა, კუმას და თერგის მიწაწყალი ეკავათ.
ამიტომ ჩრდილოეთით (?) მათ მოხაზდვრედ აბზაზნი და ოსები ჰყავდათ, დასავ-
ლეთით (?) ქიტებით (Reisen I 467).

ჩერქეზეთი ორ მთავარ ნაწილად იყოფოდა, დიდ და მცირე ყაბაროდ,
რომელთაც ერთი მეორესაგან თერგის შემდინარე არგუდან Argudan ჰყოფდა.
თერგის ამ შემდინარის სახელი ისე გასაოცრად მიაგავს არღუნს (მეტადრე თუ
წარმოვიდგენთ, რომ არგუდან დამახინჯებული არგუნ + ტონ-ისაგან არის წარ-
მომდგარი, რომელიც არღუნის წყალსა ჰწინავს), მაგრამ ნამდვილად ლულაჲს
მიერ. დიდი და მცირე ყაბარდოს გამსაზღვრელს, თერგის შემდინარეს მალკა-ს
(Черк. გვ. 8) უნდა უღერიდეს. დიდი ყაბარდო ამ მდინარის დასავლეთით მდებ-
ბარობდა, მცირე-კი აღმოსავლეთით სუნჯის შესართავამდე.

ჩერქეზეთის უფრო წვრილ ერთეულებს მე-XVIII ს-ში შემდეგი სახელები
ჰქმევიდა:

1. ბესლენ ყუბანის შემდინარე ულუ ლაბაზე, ანუ დიდ ლაბაზე მდებარე.
2. ტემირგოჲ (Temirgoi) ყუბანისავე შემდინარე Schagwascha სხაგუაშა-ს
მიწაწყალზე მყოფი. ჩერქეზები ტემირგოჲს თურმე კამშა-ს უწოდებდნენ
(ლულ. Черк. 8).
3. მამშახ Mamschach იმავე შემდინარეზე გადაჭიმული. ეს სახელი ან
მახოშ-ის ან მამხელ-ის თემს უდრის, რომელიც, ლულაჲს ცნობით, ჩეხუ-
რაჯ-ისა, ბელოგაიკ-ისა და შედეს ხეობებს შეიცავდა (Черк. 8).
4. აბაზებს ყუბანის შემდინარე პქასიას (Pschasia) მიწაწყლის შემცველი.
5. ბუედულ Bscheduch ყუბანის შემდინარე ყოზლარკატკენ-ზე.
6. ჰატუკეჲ Hatukei და Bschaner ბშანერ ყუბანისევე შემდინარეებზე ყარა-
ყუბანსა ანუ შეე-ყუბანსა და აპახის (Apachi) წყალზე მდებარე (Reisen I, 469).
პირველი უდრის ჰათუჯაჲ-სა, რომელიც, ლულაჲს ცნობით, სხაგუაშა-სა და
ფშიშ-ის მდინარეებს შუა ყოფილა მოთავსებული, მეორე-კი ჟან-ს (Черк. 8).

¹ Die Einwohner nennen sich und Land Adigi, die Türken und Tataren Tscherkas, die Georgianer Tscherkessiani, die Osseten aber Kasach und, welches vielleicht zu Kaysers Konstantins Zeit die gemeine Benennung war (J. A. G ü l d e n s t ä d t Reisen I, 466).

და ბოლოხართოვანი ნიშნებით სხვა ენებისაგან მკაფიოდ განირჩევიან, საკმაოდ კარვად აქვს შემჩნეული, როგორც არსებითსა და ზედსართავ სახელებში, ისევე ზმნის ფორმებშიც (იხ. მისი მონოგრაფიის გვ. 31 — 34 და 54).

1862 წ. 2 სექტემბერს აკად. შიფნერმა აკადემიას თავისი მეორე მონოგრაფიით წარუდგინა „Versuch über das Awarische“ („ცდა ავარულის შესახებ“), რომელიც იმავე წელშია დაბეჭდვად კიდევაც (იხ. Mémoires de l'Académie Impériale des sciences de St. — Pétersbourg, VII-e série, Tome V, № 8).

შიფნერის ეს ნაშრომი ბროსის-გან ჩამოტანილი მასალებისა, ადოლფ ბერჟე-საგან შეგროვებულ, შამილის მასწავლებლის ლაჩინი-ლაუ-საგან შედგენილი ლუნძურის მოკლე გრამატიკულ-ლექსიკური მასალებისა და პეტერბურგში რუსეთის ხელმწიფის ამაღაში მყოფი ლუნძებისაგან თვით შიფნერის ჩანაწერის შესწავლის ნაყოფს წარმოადგენს. ეს მონოგრაფია უფრო მოკლეა. სულ 54 გვერდისაგან შესდგება, აქეთვან გრამატიკას 25 გვერდი უკავია, ენის ნიშნულებს გერმან. თარგმანი თურთ მხოლოდ 9 გვერდი და 17½ გვერდი ლექსიკონს.

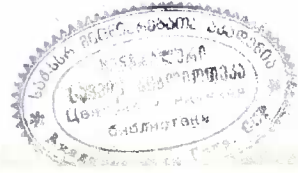
ასეთი პატარა მასალითა და გამოკვლევით ლუნძური ენის თავისებურების ჯეროვანი სისრულით გამოიკვლევა, რასაკვირველია, შეუძლებელი იყო და ამ ნაშრომის ნაკლი უკვე შემდეგ გამოსულმა უსლარის წიგნმაც ცხადჰყო, მაგრამ, ამისდა მიუხედავად, მას მიანიც, ვითარცა პირველ ცდას, თავის დროზე მნიშვნელობა ჰქონდა.

ვისაც შიფნერის ღვაწლის შეფასება ჰქუის, მან უნდა ამ დარგში მანამდე არსებული ვითარება გაიხსენოს. როგორც გვლდენშტედტისა და კლაპროთის მოღვაწეობის განხილვის დროს აღნიშნული გვექონდა, მათი ნაშუშევარი, ეთნოგრაფიულ ცნობებს გარდა, კავკასიის ენების სიტყვათა კონგების შეგროვება-გამოკვეყნებას არ გასცილებია. მათი მსჯელობაც ამ ენების ბუნებისა და წარმოშობილობა-ნათესაობის შესახებ თითქმის მხოლოდ ამ ლექსიკურ მასალებზე იყო დამყარებული. ამ ენების აღნაგობის გამოსაკვევად მათ ნაშრომებში არაფერი მოიპოვებოდა. ცხადია, რომ შარტო სიტყვათა შედარებით იმ უაღრესად მნიშვნელოვანი მიზნის განხორციელება, რომელიც მათ დახაზული ჰქონდათ, არას გზით არ შეიძლებოდა. ამიტომ მათი მსჯელობა და დასკვნაც შეუძლებელია დამაჯერებელი ყოფილიყო. არსებობდა ლ. ლულაეის ნაშრომაც, ლექსიკონს გარდა, რომელიც მხოლოდ თავისი სიგრძითა და მრავალფეროვანობით განსხვავდებოდა, თითქმის ისეთივე თვისება და ნაკლი ჰქონდა, რათვან ჩერქეზული ენის მისი გრამატიკული დახასიათება იმდენად მოკლე და უმწეო იყო, რომ ჩერქეზულის რთული ბგერითი შედგენილობისა და აგებულების გაგება ძალიან ძნელი იყო.

შიფნერის ღვაწლს სწორედ ის შეადგენს, რომ კავკასიის ენების ნამდვილი ენათმეცნიერული შესწავლა, ფონეტიკით, მორფოლოგიითა და ლექსიკით, პირველად მან დაიწყო. შარტენი, ვითარცა ინდოევროპული ენათა ოჯახის წევრის, ოსურის, შემსწავლელი, ამ დარგში შიფნერის წინამორბედად ვერ ჩაითვლება, რათვან წოვეურისა და ლუნძურის ისევე, როგორც ე. წ.

3 ივ. ჯავახიშვილი

3621
R
3

კავკასიის სხვა ენების აგებულება ინდოევროპულ და მანამდე შესწავლილ სხვა ოჯახების ენათა აღნაგობისაგან სრულებით განსხვავდებოდა.

თვით შიფნერის ორსავე თავის მონოგრაფიაში უფრო ხალისიანად ამ ენების ფონეტიკას ყვებოდა და, რა თქმა უნდა, ესეც ხვევისათვის წასაბაძვი მავალით უნდა ყვებოდა, მაგრამ მინც უმთავრესი მორფოლოგიაა და, თუმცა შიფნერის არსად ნათქვამი არა აქვს, თუ რა უნდა იქმნეს ამ ენების აგებულების განმსახვებელ თავისებურებად მიჩნეული, მინც შიფნერის მთავარ ღვაწლად, ზოგადად ზემოთ აღნიშნულს ვარდა, ამ ენების გრაზაჲ. სქესკატეგორიების თავისებური სისტემის შეგნება და გამოძღვანება უნდა იქმნეს ცნობილი (ლუნძურის სქესკატეგორიებზე მისი ნაშრომის გვ. 11—12 § 42, გვ. 20 § 97 და გვ. 21 § 103).

შიფნერის მუშაობის შედეგის ზედმიწევნით აღწერისათვის საზიანო უმთავრესად ის ვარაუდება იყო, რომ ამ ენებს იგი ადგილობრივი არ იკვლევდა, არამედ პეტერბურგში. მაგრამ მალე გამოჩნდა კიდევაც ნიჭიერი და ფართო მიზნებით აღფრთოვანებული მკვლევარი, რომელმაც ამ ნაკლსაც სძლია და კავკასიის ენების საფუძვლიან შესწავლას სწორედ ადგილობრივ მიჰყო ხელი. ეს მკვლევარი ბარონი პეტრე კარლოს ძე უსლარი გახლდათ. შიფნერი აღტაცებით შეჰხვდა მის ნაყოფიერ მოღვაწეობას, სცნო მისი ნიჭი და საერთო მცენიერო კვლევა-ძიების განსაკუთრებული უნარიც ისევე, როგორც დაუღალავი შრომისმოყვარეობა და ენერჯია. ამ დროითგან მოყოლებული აკად. შიფნერი ასპარეზს უკვე უსლარს უთმობს და თითონ მხოლოდ მისი რუსულად გამოქვეყნებული შრომების გერმანულად გადათარგმნო-გადამუშავებული სახით დას. ევროპის მეცნიერებისათვის გამაცნობელის მოვალეობით კმაყოფილდება. ესეც შიფნერის კეთილშობილობას და მეცნიერულ უანგარობას ამტკიცებს.

პ. უსლარის მოღვაწეობით კავკასიურ ენების შესწავლის ახალი ხანა იწყება. მართალია, ამ შესანიშნავი მკვლევარის ცხოვრებისა და შემოქმედების შესახებ ლ. ზაგურსკის მიერ დაწერილი საკმაოდ ვრცელი და დიდი გრძობით შედგენილი წერილი არსებობს, რომელიც უსლარის ნაშრომს უძღვის წინ „უძველესი თქმულებები კავკასიის შესახებ“ („Древнейшие сказания о Кавказе, сочинение барона П. К. Услара. С биографиею автора, написанною Л. П. Загурским“... Изд. Кавк. Военно-Народн. Управ. ტფილისი, 1881 წ.), მაგრამ ამ დიდი მოღვაწის ნაამაგარის სრული და ყოველმხრივი შეფასება, ყველა მასალებისა და მისი ნაშრომების მიხედვით, ჯერ არავის უტლია; იმისდა მიუხედავად, რომ ამის ღირსია.

1816 წ. დაბადებული პეტრე უსლარი პეტერბ. გიმნაზიაში ლათინურში კარგად განსწავლული, საინჟინერო სასწავლებელში სწავლა-დამთავრებული, 1837 წ. კავკასიაში იყო სამსახურში განწესებული. დარისტნის წინააღმდეგ 1839 წ. მოწყობილ ლაშქრობისა და ს. ახტის აღების მონაწილეც ყოფილა, მაგრამ 1840 წ. კავკასიაში სამსახურისათვის თავი დაუნებებია. მერმე უსლარს კვლავ შეუტანია თხოვნა, რომ ისევ კავკასიაში გადმოეყვანათ, და ათი წლის შემდგომ, 1850 წ. ისევ კავკასიაში დაბრუნებულა. მაგრამ პირველ წლებში ის მხოლოდ ვითარცა სამხედრო მწერალი და გენერალ. შტაბის მეცნიერი სპეციალისტი მუშაობდა.

კავკასიაში ყოფნის დროს უსლარს მალე ფართო გეგმა დაებადა კავკასიის ისტორიის დაწერის შესახებ უუძველესი დროითგან მოყოლებული. დასაწყისი ხანისათვის სანდო ცნობების მოპოვება-შეკრება მას ამ ქვეყანაში მცხოვრებ ერთა ენის შესწავლით ჰსურდა. ამან შეაგებინა უსლარს, რომ უბირველეს მოვალეობად უნდა კავკასიის ენების შესწავლა-გამოკვლევა ყოფილიყო მიჩნეული.

ტფილისში 1851 წ. დაარსებული გეოგრ. საზოგადოების გავლენიანი და თანამგრძობი წევრების დახმარებით (ამ საზოგადოების აქტიური წევრი თვით უსლარიც გახლდათ) და კავკასიის ჯარის მთავარსარდლის შუამდგომლობით 1858 წ., რუს. ხელმოწივის ბრძანებით, პ. უსლარს კავკასიის ისტორიის შედგენა დაევა. რა თქმა უნდა, იმ დროს ისეთი ფართო მიზნისა და გეგმის განხორციელება, როგორც უსლარს ჰქონდა დასახული, მხოლოდ გატაცებული ადამიანის გულუბრყვილო ოცნება იყო, მაგრამ ამ გატაცებამა და აღრფთვანებულმა მუშაობამ უსლარს ის შეაძლებინა, რაც ერთ ადამიანს კავკასიის შესახებ ვეღარც, არც მანამდე და არც მას შემდგომ, მის გარდა, არავის გაუკეთებია.

დას. საქართველოში 50-იან წლების დამლევსა და 60-იან წლების დამდეგს სსშახურის დროს, უსლარი ქართულით, მეგრულითა და სვანურით დაინტერესდა. ჯერ ბარონ როზენ-ის მოხსენება მეგრულისა, სვანურის და აფხაზურის შესახებ გადმოთარგმნა გერმანულითგან, ტფილისში ჩამოსვლისას-კი, პეტრე უმიკაშვილის დახმარებით, დ. ყიფიანის მიერ შედგენილი ქართ. ზმნების ცხრილებისდა მიხედვით, ქართ. ზმნების აგებულების შესწავლას შეუდგა. 1861 წ. ქ. სოხუმში წარუღენილმა სვანურის გრამატიკულად შესწავლისათვის გულბანისაგან ცნობები და ტექსტები შეაგროვა. ამავე წელს შემოდგომას იმიერ-ყუბანის ოლქში ლაშქრობაში ყოფნით ისარგებლა და, უბიზი ბერეკაის დახმარებით, უბიზური ენის პატარა მახალებიც შეკრიბა. სამწუხაროდ, ის უბიზი მალე გაიპარა და ამის გამო უსლარს მუშაობის შესაძებრა მოუხდა.

უკვე 1861 წ. 13 მაისს უსლარმა გეოგრ. საზოგადოებას ტფილისში მოხსენება წარუდგინა კავკასიის უმწერლობო ენებისათვის ანბანის შედგენის აუცილებლობის შესახებ. ამავე წელიწადს ტფილისის გიმნაზიის მე-VII კლასში ერთი ლექსი მოწაფე გეტტინკაუ აღმოჩნდა. მისი და პ. უმიკაშვილის დახმარებით, უსლარმა ლუნძური ენის ბგერების ჩასაწერად შედგენილი თავისი ანბანის ვარგობის საკითხი გამოარკვია. პ. უმიკაშვილი უსლარის ანბანით გეტტინკაუს ნაკარანხევი ლუნძური სიტყვების ჩაწერას შეუდგა. აღმოჩნდა, რომ ლუნძური ენისათვის ეს ანბანი საკმარისი არ იყო. ამის გამო, მას რამდენიმე ახალი ახოს დამატება დასჭირდა.

ზემოაღნიშნულთაგან ცხადი ვახდება, რომ უსლარი წინახწარი ცოდნით უკვე ხაკმაოდ აღჭურვილი იყო, როდესაც მან 1862 წ. აზნაური ენის სამი კარგი მცოდნე აზნაზის ტფილისში ყოფნით ისარგებლა და აზნაური ენის საფუძვლიან შესწავლას შეუდგა. ამას გარდა, მე მგონია, რომ კავკასიის ენების აგებულების თავსებურებათა გამოარკვევა ნაწილობრივ მაინც უსლარისა-

თვის შიფნერის ზემოდასახელებულ მონოგრაფიასაც უნდა გაეადვილებინა, რათგან თავსართოვანი და ბოლოსართოვანი სქესკატეგორიების არსებობა წოფურსა და ლუნტურში პირველად სწორედ აკად. შიფნერმა აღნიშნა. გრამ. სქესკატეგორიების ამ სისტემას-კი, როგორც ქვემოთ დავაწმუნდებით, თვით უსლარიც კავკასიის ენების ყველაზე უფრო თავისებურ მოვლენად სთვლიდა.

1862 წელს პეტრე უსლარმა რომ აფხაზური ენის შესწავლას მიჰყობ ხელი, 6 კვირის განმავლობაში განუწყვეტლივ სამ აბხაზთან მუშაობამ საშუალება მისცა აბხაზური ენის გრამატიკული აგებულება თავისი განსხვავებული თვისებებითურთ გამოერკვა და ამ ენის შესასწავლად განსაკუთრებული სახელმძღვანელო გრამატიკით, პატარა კრესტომათითა და ლექსიკონითურთ დაეწერა.

პეტრე უსლარს უკვე 1862 წ. ზაფხულში საშუალება მიეცა გროზნოში ჩაჩნური ენის შესწავლას შესდგომოდა. მოლა და გუბა დასა და კედო დოსოვის დახმარებით, მას ჩაჩნური გრამატიკა 1862 წ-ვე ჰქონდა დამთავრებული, მაგრამ ეს ნაშრომი მხოლოდ 1889 წ. დაიბეჭდა.

ლუნტური (ავარული) გრამატიკაც თუმცა უკვე 1863 წ. ჰქონდა დამთავრებული, მაგრამ მხოლოდ 1866 წ. დაიბეჭდა ლითოგრაფიულად. აქეთგან ამოკრეფილი ცნობები 1872 წ. აკად. აკ. შიფნერმა გამოაქვეყნა თავის მოხსენებაში „Ausführlicher Bericht über Baron P. v. Uslar's Awarische Studien“. სრულად მისი ნაშრომი მხოლოდ 1889 წ. კავკასიის სასწავლო ოლქის სამმართველომ დაბეჭდა ტფილისში, უსლარის ნაწარმოების ლითოგრაფიული გამოცემის ლ. მელიძის შვილის მიერ დათმობილი ცალის მიხედვით.

1863 წ. დამლევს უსლარი ლუშუქურ-ლექურის შესწავლას შეუდგა და 1864 წ. მაისში ის თავის შრომას უკვე დამთავრებულად სთვლიდა. 1865 წ. ზაფხულში ეს ლექური გრამატიკა გამოსცა ლითოგრაფიულად. 1866 წ. აკად. შიფნერმა ამ შრომის შესახებ ჯერ წაიკითხა და შემდეგ დაბეჭდა კიდევ უსლარის თხზულების შინაარსის ვრცლად შემცველი მოხსენება „Ausführlicher Bericht über Baron P. von Uslar's Kasikumükische Studien.“ მაგრამ თვით უსლარის ნაშრომს სტამბური წესით დაბეჭდვა მხოლოდ 1890 წ. ელისას, ისიც კავკასიის სასწავლო ოლქის სამმართველოს წყალობით.

აკუმურ-ხადაკური, ანუ ჰვრკანული გრამატიკა 1867 წ. ენკენისთევში უსლარს უკვე მზადა ჰქონდა და ლითოგრაფიულად გამოცემას აპირებდა. მაღვ ეს განზრახვა განაზორციელდა კიდევაც თავისი 670 ავტოგრაფიული გვერდის შემცველი გამოცემა ჩვეულებისამებრ შიფნერს გაუგზავნა. მოუტყელობის გამო აკადემიკოსმა მხოლოდ 1870 წ. შესძლო ამ ნაშრომის შესახები „Ausführlicher Bericht über Baron P. v. Uslar's Hürkanische Studien.“-ის წარდგენა, რომელიც 1871 წ. დაბეჭდა (Mém., de l'Acad. des sciences, VII série, t. XVII, № 8).

კვრულ-ლექური გრამატიკა 1871 წ. უსლარს თავის ერთს შიფნერისადმი წარგზავნილ წერილში უკვე დამთავრებულად, აქვს. მოხსენებული, მაგრამ მხო-

ლოდ 1872 წ. დამდეგს დამოავრდა მისი ლითოგრაფიული გამოცემის ბეჭედა, ხოლო სრული დაბეჭედა სტამბაში მასაც მარტო 1896 წ. ტფილისში ელირსა.

ამ ნაშრომის შესახებაც შეიფერმა ვრცელი მოხსენება გამოაქვეყნა: „Ausführlicher Bericht über Baron P. v. Uslar's Kärinische Studien von A. Schiefner (Mém. de l'Acad. des sciences, VII-me série, XX, № 2).

შემდეგ უკვე ცალკე იმ უსიამოვნების გამო, რომელიც მას ამ თავის მოღვაწეობის დროს შეჰხვედრია, მეტადრეკი მოჰპარბებული გონებრივი და კვლევითი მუშაობით ჯანმრთელობის მეტისმეტი შერყევის შედეგად, უსლარის ნაყოფიერებაცა და მხნეობაც შესუსტდა. ის მაინც თაბახარანული ენის შესწავლა-გამოკვლევაზე მუშაობდა, მაგრამ მისი ლითოგრაფიულად გამოცემა ვეღარ მოახწრო, რათგან 8 ივნისს 1875 წ. გარდაიცვალა. თაბახარანულის გარდა, უბიხურისა და ჩერქეზულის შესახებაც დარჩა ჩანაწერები და შენიშვნები.

უსლარის ზემოდსახელებული ნაშრომები ყველა ერთი და იმავე გეგმით არის დაწერილი: ჯერ ენის გავრცელების გეოგრაფიული საზღვრებია ხოლმე აღნიშნული (მხოლოდ აბხაზური ენის გრამატიკას არ მოეპოვება ასეთი ცნობები), შემდეგ ბგერების დახასიათება და ფონეტიკა მისდევს, მერმე ვრცლად არის ხოლმე ენის გრამა. აგებულება, მორფოლოგია, განხილული, ბოლოში მოთავსებულია ამ ენის სიტყვიერების ნიმუშები მოთხრობებისა, ზღაპრებისა, თუ არაკების და ანდაზების სახით რუს. თარგმანითა და გრამ. კომენტარებით და უკანასკნელი ადგილი ჩვეულებრივ პატარა ლექსიკონს უკავია ხოლმე, რომელშიც შეძლებისამებრ სიტყვების ძირებიც არის გამოჩვენებული და მითვან ნაწარმოები სიტყვებიც არის ხოლმე დასახელებული. როგორც თავის დროზე უკვე აკად. შეიფერს არა-ერთხელ აღუნიშნავს, უსლარის გრამატ. ანალიზი მკვეთრია და მოპოვებული შედეგიც ნიჭიერად და მკაფიოდ არის დაწერილი. ყოველი ენის მისგან შედგენილი გრამატიკა დინჯს მონოგრაფიულ გამოკვლევას წარმოადგენს, რომელშიც არაფერი არსებითი უყურადღებოდ არაა დატოვებული და ყველაფერი იშვიათი სენინდისიერებით არის დაწერილი. რა თქმა უნდა, შეცდომები შეუძლებელია უსლარის ნაშრომშიც არ იყოს შეპარული, მაგრამ ენის პირველ შემსწავლელს, რაც უნდა ეცადოს, შეცდომის თავიდან აცილება არას გზით არ შეუძლიან. მით უმეტეს ასეთი რამე მოსალოდნელია იმ პირობებში, რომელშიც უსლარს უხდებოდა მუშაობა.

ვითარცა ენისა და ქვეყნის ადგილობრივ შემსწავლელისაგან ჩაწერილი, უსლარის ცნობები ამ ენების გეოგრაფიული გავრცელების საზღვრებზეც მეტად საყურადღებოა, ამიტომაც მათი აქ მოკლედ გახსენება საჭირო.

უსლარის სიტყვით, უბიხთა მიწა-წყალი შავი ზღვის იმ სანაპირო ზოლით განისაზღვრებოდა, რომელიც მდ. ხამიშისა და ბუს შესართავებს შუა იყო მოქცეული. მისი სიგრძე 35 რუს. ვერსს არ აღემატებოდა. მათი მოსახლეობა ამდროსავლეთ-ჩრდილოეთით კავკასიონის ქედამდის აღწევდა, რომელიც უბიხებს მდ. სხაგუაშა-ს (= თეთრ წყალს, Бѣлая-р.) აუზისაგან და აბაქეთთა მიწა-წყლისაგან ჰყოფდა.

უბიხთა ჩრდილო-დასავლეთის მეზობლებად ზღვის სანაპიროზე მდ. ბუს იმიერ შავსულები და ნატხოყაჯები იყვნენ. რათვან უბიხურად „ყოაჯმ“

თემსა ნიწნავს, ამიტომ ნატხმპნაჟი ნატუხო-თემელს აღნიშნავდა. უბებთა სამხრეთ-აღმოსავლეთის მეზობლად გამოიწი აქეთ ახანა ტომი „სამქა“-ები იყვნენ, რომელნიც ჩვეულებრივ ჯიქების სახელით იყვნენ ცნობილნი.

თვით უბიხთა მიწა-წყალი ორ ყოაჯედ ანუ თემად იყოფოდა: ვორდანელ და ხახაოდ (საშედ), რომელიც ხოჭადაც იწოდებოდა და ასევე უწოდებდნენ ამ მეორე თემს თურქები და რუხებიც.

თვით ეს ხალხი თავის თავს ბჰამოკს-უწოდებდა, ანუ ბჰამოკს, უბინებს მათ ჩერქეზები ეძახდნენ.

ჩაჩნური ენის გავრცელების საზღვრად პ. უსლარს მდ. აღტაში და შემდეგ კოიხუსა და ერგის აუზების წყალთგამყოფელი ქედი აქვს დასახელებული. სალატაუ-ში უჯე დუნძურია გავრცელებული. თვით დაღისტანში მხოლოდ ორ სოფელში — ბუტში, ტენუკალში და ჩადირ — ქამალალში ისმის ჩაჩნური (ჩაჩნ. გრ. გვ. 2 და ლექ. გრ. წერილები, გვ. 24).

მდ. მაკალდონზე მცხოვრები ჩაჩნების ქისტთა ტომი ჩაჩნურად „პჰჰჰ-პიჰ“-ს სახელით არიან ცნობილნი, ჯარიეხელნი-კი ქჰჰჰჰ-ს ეძახიანო (უსლარი, 4ყ. რ. 164).

ცნობილია, რომ გვლდენ შტეტელმა ჩაჩნებისათვის ზოგად სახელად ქისტო შემოიღო, კლაპროთმა — კი მიჯჯევი. უსლარმა ორივე სახელი, ქისტიცა და მიჯჯევი-ც, დაიწუნა და საერთო სახელად ნახჩოუ სცნო (რომლის მრ. რ. ნახჩოუ, ან ნახჩია იქნება), ე. ი. ის სახელი, რომელსაც ეს ხალხი თავისთვის ხმარობო (4. ყ. გვ. 1).

მდ. ხულაკი დაღისტნის კასპიის ზღვის სანაპიროს ჩრდილოეთის საზღვა-რია, ხოლო მდ. ხამური მამე სანაპიროს სამხრეთის საზღვარია (კვრ. გრ. გვ. 1).

1864 წ. 6 იანვარს აკად. შიფნერისადმი მიწერილ წერილში უსლარს აღნიშნული აქვს, რომ დაღისტანში ადგილობრივი მკვიდრნი თვითოეული სოფლის ენის განსხვავებულობას ყოველთვის სრულებით განცალკევებულ ენად ახალებენო, მაგრამ კვლევა-ძიება ცხადყოფს, რომ ცნობები დაღისტნის ენების მრავალრიცხოვანობის შესახებ ძალზე გაზვიადებულია. თვით დაღისტანში უსლარს მხოლოდ შემდეგი 8 ენა აქვს დასახელებული: 1. ყუმეყური, 2. ჩაჩნური ორ სოფელში, 3. დუნძური („ავარული“), 4. ანდიური, 5. დიდოურ-ბეჟიტლური, 6. აკუშური, 7. ლუმუქ-ლექური (დავილუმუქური) და 8. არჩული (ლაკ. გრ. წერილი შიფნერისადმი გვ. 18 — 19).

თუ ყუმეყური, ვითარცა თურქული, და ჩაჩნური, ვითარცა შემოხიზნული, გამოეყავით, საკუთრივ დაღესტნის ენათა რიცხვი მარტო ექვსი გამოდის. მაგრამ აქ უსლარს კვრული დაჰყენებია და ამიტომ სულ შვიდი ენა უნდა ვიანგარიშოთ.

ლუნძური ენას, ანუ, როგორც რუსებმა უწოდეს, ავარულს დაღისტნის შუა გული უჭირავს და ჩრდილოეთით ჩირიურტითგან იწყება. ხოლო სამხრეთით ამ ენის გავრცელების ასპარეზი ახალ ჯაქათალამდის აღწევს ისე, რომ პირდაპირი ხაზით 160 ვერსზეა გადაჭიმული. მაგრამ ამ ხაზის აღმოსავლეთითა და დასავლეთით ასპარეზის სიღრმე საგრძნობლად მცირდება. დასავლეთით ლუნძურის მოსაზღვრედ ჩაჩნური, ანდიური და დიდოურია, ხოლო აღმოსა-

ვლეთით — ყუმუქური, აქუშური, ღუმუქური, არჩული და წახორღლია, რომელიც კვრულ-ლეკური ენის მონათესაეა (აგარ. გრ. გვ. 1—3).

ღუმუქურში უსლარი ორ კილოკავს არჩევს: ხუნჯახურსა და ანწუბურს (იქვე გვ. 6).

ღუმუქურ-ლეკური ენა დაწიღუმუქეს ოლქსა და ნაწილობრივ აგრეთვე დარგოს ოლქშიაც არის გავრცელებული, რომლის 5 სოფელში ღუმუქ-ლეკურად ლაპარაკობდნო. 1864 წ. უსლარი ღუმუქ-ლეკურად მოსაუბრედ სულ ორთავე სქესის 30000 სულსა სთვლიდა (ლეკ. გრ. გვ. 3). ამ ენას ხხვადახხვა კილოები აქვს, მაგრამ ერთიერთმანეთისა კარგად ესმით, ხოლო ხაუკეთებო გამოთქმად ღუმუქური თიფლბაო (იქვე).

კვრული ენის გავრცელების ასპარეზი მდ. ხამურის ხეობით განიხაზვრება. ამ მდინარის ოსხავე ნაპირას მცხოვრებნი კვრულს ლაპარაკობენ. რუტულს 20 ვერსით ქვემოთ ს. ყვლიტარი კვრულად მოუბარი პირველი სოფელია. უსლარს კვრულად მოლაპარაკე მკვიდრთა რიცხვი 5796 კომლად აქვს განსაზღვრული. ამავე ენას ლაპარაკობენ ნუზის თემის შემდეგ სამ სოფელში: შინარ-ში, დაშალულარ-ში და ჭილიჭარ-ში. ამგვარად კვრული ენა კავკასიონის ქედს აქეთაც გადმოდის. რაკი ს. ჭილიჭარი ს. ვართაშენზე ახლოა, ხოლო ვართაშენში უკვე უღური ენა ბატონობს, ამიტომ შეიძლება ითქვას, რომ კვრული და უღური ერთი მეორის მოსაზღვრენი არიან. ხაუკეთებო კვრულად ს. ანცაპარისა არის მიჩნეული, რომელსაც თურქები და რუსები ახტის ეძახიან და რომელზე 1000 კომლზე მეტ მცხოვრებს შეიცავს. მცხოვრებნი თავიანთ თავს და ენას კვრელებსა და კვრულსაც უწოდებენ და ანცაპარ-ს (მრ. რ. ანცაპარ), ე. ი. ახტელს. ეს სახელი სამურის ხეობის შუანაწილის მცხოვრებთა კუთვნილება და მეზობლებიც მათ ასევე ეძახიანო (კვრ. გრ. გვ. 1—4). მხოლოდ თაბახარანის თემითგან მოყოლებული სამურამდის ხეობას კვრე ეწოდება და მცხოვრებნიც თავიანთ თავს კვრეგვ-ს და თავიანთ ენას კვრად ზალ-ს უწოდებენ. მეზობლებიც მათ აღსანიშნავად ამავე სახელსა ხმარობენ.

კვრელი თავიანთ თავისათვის საერთო სახელად ღუმურ-სა ხმარობენ (მრ. რ. ღუმურძარ) და თავიანთ ენასაც საერთოდ ღუმური ზალ-ს უწოდებენ. ამ სახელს ისინი თავიანთ განსაკუთრებულ კუთვნილებად სთვლიან, მაგრამ უსლარს ეს შემთხვევით მოვლენად მიაჩნია და მათთვის კვრულს უფრო შესაფერისად სთვლიდა.

ამგვარად, კვრული კვრის ოლქის მიწა-წყალზეა გავრცელებული. აღმოსავლეთით კვრულის გავრცელების საზღვრად ს. ჭარჭატი ხვრ, ანუ ჭარჭატი ითვლება, რომელიც სწორედ სამურის კასპიის ზღვაში შესართავთან მდებარეობს. აქ უკვე თურქული ენა იწყება. ყუბის თემშიც თითქმის თვით ქ. ყუბამდე კვრულია გავრცელებული. ზაფლიორის აზრით, ყუბის ოლქში კვრულად მოუბართა რიცხვი 28641 სული უნდა გვევარაუდნაო (კვრ. გრ. გვ. 3—7), საერთოდ კი კვრულად მოლაპარაკეთა რიცხვი მთელ დაღესტანსა და ნაწილობრივ აგრეთვე ქედს აქეთაც უსლარს 80.000 სულამდე ჰქონდა ნაანგარიშევი. ამგვარად, დაღესტნის ენათა შორის კვრულს სიმრავლით მესამე ადგილი უკავია.

კვრულ-ლეკური ორ კილოკავად იყოფა: კვრულად და ანტურად (იქვე, გვ. 7—8). კვრულთა შორის თურქული ძალიან არის გავრცელებული და კვრულ-ლეკურს ამ ენის ძლიერი გავლენა ემჩნევა კიდევ.

აკად. ა. შიფნერისადმი 1864 წ. 6 იანვარს მიწერილ წერილში უსლარს აღნიშნული აქვს, რომ კავკასიის ენათმეცნიერების მიზანი მასალების შეგროვება უნდა იყოს, დალაგებული გრამატიკული აღნუსხვა-კი უკვე სპეციალისტების საქმეაო (იხ. მისი Лакский яз.-ის გვ. 13). მაგრამ, ამისდა მიუხედავად, მას თავიანთ ზოგადი დასკვნა კავკასიის ენების შესახებ მაინც გამოთქმული აქვს.

უკვე 1864 წ. 10 თებერვლის წერილში უსლარი ამბობდა: ესლა უკვე დანადგელებით შეიძლება ითქვას, რომ ძველი მსოფლიოს ენათა დიდ ოჯახებს, ინდოევროპულს, სემურსა, ქუშიტურს (კოპტურ-ეთიოპურს) და ურალ-ალტურს, კიდევ ერთი, სრულებით დამოუკიდებელი, კავკასიის ენათა ოჯახი უნდა მიემატოს, რათავან, გასაოცარ მრავალსახეობისდა მიუხედავად, ყველა ამ ენებს ნათესაობის დრმა თვისებები ემჩნევაო. სომხური ზნდოევროპული ენაა, ქართული-კი, როგორც ჩანს, კავკასიური ენაა და თანაც მთელი ამ ოჯახის ენათაგან ყველაზე უფრო შესანიშნავიაო. ამიტომ უსლარს უნდოდა კავკასიის ენების თავისი გრამატიკული კვლევა-ძიება-ქართული ენის ლინგვისტიკური შესწავლით დაეთავრებინა: უამისოდ ჩემდამიერ განზრახული Cause polyglotte სრული არ იქნებოდაო (იხ. მისი Чеченский яз.-ის წინ მოთავსებული წერილების გვ. 35).

უსლარი ვატაცებული იყო კავკასიის ენების შედარებითი შესწავლის გეგმით და ყოველთვის, როცა-კი გარემოება და კვლევის საგანი ხელს უწყობდა, ამაზე მსჯელობასაც შეუდგებოდა ხოლმე. მაგ. კვრულ-ლეკური გრამატიკის შესავალში მას ნათქვამი აქვს: კვრულ ენას თავისი ლექსიკითაცა და გრამატიკულადაც ჩანჩურისა და უკვე შესწავლილ დალისტინს ენების მსგავსი თვისებები აქვს. ამიტომ შეუძლებელია იგი აღმოსავლეთ-კავკასიის ვრცელ ენათა ოჯახს არ მივაკუთნოთ. მაგრამ მეორე მხრით პირველივე შეხედვით მას ისეთი თვისებებურებაც ემჩნევა, რომელიც კვრულს ენას ამ ოჯახს აშორებს. კვრულის ახეთ განმასხვავებელ თვისებებურებად უსლარს სქესკატეგორიების სრული უქონლობა მიაჩნდა იმ დროს, როდესაც სქესკატეგორიებს აღმოსავლეთ კავკასიის ენებში ახეთი დიდი ქნიშვნელობა აქვსო. ამის გამო, უსლარის აზრით, ეს გარემოება ამ ენათა, სამხრეთ-აღმოსავლეთის განსაკუთრებული, უსქესო ენათა შტოის არსებობას ააშკარავებს. შიფნერმა ერთი ამგვარი უსქესო ენათაგანი, უღური, უკვე შეისწავლა. ცნობილია აგრეთვე, რომ ივერიულ ოჯახის ყველა ენებსაც (ე. ი. ქართულსა და ქართველურს) სქესი არ ააღიათო. მაგრამ უსლარს აქვე აღნიშნული აქვს, რომ ამგვარი შედარება ჯერ ნაადრევია (იხ. კვრ. ენა 21).

საკვლევეო ასპარეზის სივრცე და შესასწავლი ენებისა და დიალექტების სიმრავლე უსლარს საშუალებას არ აძლევდა თავისი, იმ დროისათვის ნაადრევი, განზრახვის შედარებითი კვლევა-ძიების შესახებ განზორციელებას შესდგომადა. საამისოდ მას არც მოცალეობა ჰქონდა, რათავან ერთი ენის შესწავლას

რომ მოჩვენება და სხვა ახალ კავკასიის ენის შესწავლას შეუდგებოდა, წინანდელი კვლევა-ძიების არამც თუ გაღრმავება არ შეეძლო, არამედ, მოუცლედობის გამო, წინათ შესწავლილ-გამოკვლეულ ენასაც-ი ვიწყებდა ზოლმე. 1864 წ. შიფნერისაგან შედგენილი ჩანაწერი გრამატიკის შესახებ მის ავტორს სწერდა: უდიდესი ცნობისმოყვარეობითა და ყურადღებით წავიკითხე. წელიწადზე მეტია, რაც ჩანაწერზე აღარ ვმუშაობ, და ამიტომ დამავიწყდაო (იხ. ლეკ. გრ. 22). 1871 წ. რომ აკად. შიფნერმა უსლარს ლუწური („აეაორული“) ზოგი სიტყვების განმარტება სთხოვა, მან გულახდილად უპასუხა; სხვა დადისტნის ენებზე მუშაობის გამო, ავარულს სრულებით გადავჩვიე და დამავიწყდაო (იქვე გვ. 37).

უსლარის ამოღწერილი ღირსების აღნუსხვის შემდგომ, უნდა მისი და შიფნერის ერთი მტკიცე აღნიშვნა: თუმცაპ. უსლარს აბხაზური გრამატიკის თავის შესავალში გვლდენ შტედტისა და კლაროთის ჩანაწერები მოხსენებული აქვს, მაგრამ იქვე ამბობს, მათმა ჩანაწერებმა არაფერი არ განმარტა, რათვან მათ შემდგენლებმა აბხაზური და სხვა სიტყვები ყურით მოსმენილი და უგრამატიკულ-ანალიზოდ ჩასწერესო. გეორგ როზენის 1847 წ. ბერლინის სამეცნიერო აკადემიის უწყებებში მოთავსებულ პატარა წერილის შესახებ მსჯელობის დროსაც, მას ნათქვამი აქვს: ეტყობა მკვლევარს თავისი აბხაზური მასალები აბხაზებისაგან მათთვის ნაკლებად ვასაგები ოსმალური ენის დასმარებით უნდა ჰქონდეს შეგროვებული და ამიტომვე უნდა იყოს, რომ მისთვის აბხაზური ენის ზოგიერთი ძირითადი თვისებები გაუგებარი შეიქმნა, ან სწორედ ვერ გაუგია. აბხაზურ ენაში სქესის არსებობაც-ი ვერ შეამჩნია როზენმაო (უსლარის აბხაზ. გრ. ლით. გამ. შესავალი).

აკად. A. Schiefner-იც (ა. შიფნერ-იც) თავის ერთს მოხსენებაში Ausführlicher Bericht über des generals Baron Peter von Usler Abchasische Studien (Mémoires de l'Académie impér. des sciences de St.-Petersbourg, VII-e série, t. VI, № 12, გვ. III) ასევე მსჯელობდა¹.

უსლარისა და შიფნერის მსჯელობამ მათაც პირადად გვლდენ-შტედტისა და კლაროთის ჩანაწერში შეგროვებული მასალების მნიშვნელობა დაუჩრდილა და სხვებსაც ალბათ გული აუცრუა. ამ ენების მერმინდელი მცირერიცხოვანი მკვლევარნი გვლდენ-შტედტისა და კლაროთის ჩანაწერებს მართლაც მოხსენების ღირსადაც არ სთვლიდნენ, თუ ამ მასალების არსებობა გამოეპარათ, აღარც ეხებინარ და არც სარგებლობენ.

უსლარისა და შიფნერის მსჯავრი, ჩახაკვირველია, მცდარია: არც გვლდენ-შტედტისა და არც კლაროთის, მეტადრე პირველს მთავანს, ჩაწერილი მასალები ნამდვილად გრამატიკულ ანალიზისათვის არ ჰქონდათ

¹ „Was bisher durch G ü l d e n s t ä d t und K l a p r o t h an Wörterverzeichnissen und Sprachproben von dieser Sprache bekannt war, konnte durchaus keinen Anspruch darauf machen, eine irgend genügende Anschauung von dem Wesen derselben zu geben. Namentlich ist der bei K l a p r o t h „Reise in den Kaukasus B. II S. 246 — 261“ befindliche Abschnitt über „die abchasische Sprache“ weit davon entfernt, uns eine Einsicht in den Bau der merkwürdigen Sprache zu gewähren“.

ჯანკუთხელი. მათ მხოლოდ ლექსიკური მასალის ნიმუშების შეგროვება ჭურღლათ, რომ სხვებს ამ ენების ურთიერთშორისი და სხვა ენებთან დამოკიდებულებების წინასწარი გათვალისწინება შესძლებოდათ.

მართალია, მათ მაგალითებში ზოგჯერ სიტყვის ფუძეები თავხართოვანა, თუ სხვაგვარ ნაწილაკებთან ერთად აზრან წარმოდგენილნი, მაგრამ მართა ეს ამ მასალებით ხარგებლობის დამაბრკოლებელ გარემოებად მაინც ვერ ჩაითვლება. ჩვენ რომ საქმე დამწერლობის მქონებული ენების ნიმუშების ჩანაწერთან გვეკონოდა, ამგვარი მედიდურობა და უყურადღებობა ადელი ვასაგები იქმნებოდა, მაგრამ, როცა ჩვენ აბზაზური, ყაბარდოული, ჩანური, ლუნურისა და დალისტნის სხვა ენების ნიმუში უსლარის 1862—1871 წ-ში დაწერილ შრომებამდე არ მოგვეპოვება, რა უფლება გვაქვს იმ ლექსიკურ მასალას, რომელიც გვლდენ შტედტის 1772—3 წ-ისა და კლაპროთის 1808—9 წ. ჩანაწერებშია, ყურადღება არ მივაქციოთ და არ გამოვიყენოთ? განა, როდესაც ჩვენ ლურსმული წარწერების სახით შენახული ენის მასალები გვაქვს ხელთ, იქ ეს მასალები მათთვის შესაფერისი ანბანითა და გრამატიკული ანალიზით განწმენილი წმინდა ფუძეების სახით გვევლინება? გრამატიკული ანალიზი მეცნიერ-მკვლევარის საქმესა და მოვალეობას შეადგენს. როგორც თანამედროვე მეცნიერება წარწერებში დაცული მასალებით ხარგებლობს და თავისი მიზნებისათვის იყენებს, ისევე ჩვენ ვაღვლებული ვართ გვლდენ შტედტისა და კლაპროთის ჩანაწერებით ვისარგებდით. იმას ვარდა, რომ ამ მასალებითაც-კი თვით მორფოლოგიის ზოგიერთი საკითხების გამორკვევა მაინც შეიძლება, ცხადია, რომ იმ ძირითადი საკითხის შესახებ ვალდ, თუ რამდენად ეცვლებოდა ხახე დროთა განმავლობაში ამ უმწერლობო ენებს, უამჩანაწერებოდ მაინც-და-მაინც სრულებით შეუძლებელია: ჯერჯერობით ამის ვარდა ჩვენ სხვა არავითარი წყარო და საშუალება არ გვაბაძო.

ამნაირად, ახალ-ახალ ენების შესწავლის გამო, მეტისმეტმა დატვირთულობამა და მოუცვლელი უხლარს არც მის ფართო მიზნებისა და გეგმების და არც მისი აბრიორული დებულებისა და რწმენის დამტკიცების საშუალება მისცა. ზოგადი საკითხი წინანდებურად გამოურკვეველი დარჩა, სამაგიეროდ მეცნიერებას 7 კარგი მონოგრაფია შეეძინა მანამდე უცნობი ენების შესახებ და ამით კავკასიის იმ დროს ჯერ უმწერლობო ენების შესწავლას მკვიდრი საფუძველი ჩაეყარა.

დამახასიათებელია, რომ ვერც კ. უსლარის აღფრთოვანებულმა მოღვაწეობამ და მისმა მრავალრიცხოვანმა დინჯმა და სინტერესო ნაშრომებმა, რომლებშიც კავკასიის ენების მთელი თავისებურება, ვითარცა ახლად-აღმოჩენილი სულიერ-გონებრივი სამყარო, მისი მადლიანი კალმის წყალობით ასე ნიჭიერად და ცოცხლად იყო წარმოდგენილი, შესძლო სხვების წახალისება. მართალია, უსლარის პატივისმცემელთა და თანამგონობთა პატარა წრე ჰყავდა, უმთავრესად გეოგრ. საზოგადოების წევრთა შორის ტფილისში, მაგრამ მისი თავგამოდებული მუშაობის მიმბაძველი და მისგან დაწვეული დიადი საქმის, კავკასიის ენების მონოგრაფიული შესწავლის, გამგრძელებელი არავინ გამოჩენილა. ვახაოცარია, რომ იმ ხაკმაოდ მდიდარი და საფუძვლიანი ენოვანი

მასლის გალჩავებულია და შედარებითი შესწავლითა და გამოკვლევის წადი-ლიც-კი არავის აღძვრავა.

ნაწილობრივ ეს გარემოება იმით აიხსნება, რომ ნაშრომები ლითოგრაფიულად და მცირე რაოდენობით იბეჭდებოდა, ამიტომ ნაკლებადაც იყო გავრცელებული და ძნელი საშოვარიც იყო. ამ მხრივ დამახასიათებელია, რომ უსლარის ნაშრომების გამოსვლის უკვე ოციოდე წლის შემდგომ, წარსული საუკუნის ოთხმოციან წლებში, კავკასიის სასწავლო ოლქის სამზრუნველომ განსვენებული მეცნიერის ზოგიერთი ნაშრომი, მაგ. აბხაზური ენის ლითოგრ. გრამატიკის ერთი ტომი, გადასაბეჭდად ძლიერ იშოვა. მაგრამ მარტო ზემოდასახელებული გარემოებით ვულგარიზმის ახსნა არ შეიძლება: უსლარის თანამგვრძობთა წრეს ხომ ჰქონდა მაინც მისი ნაშრომები, შორეულ და უტოპიკურულ მეცნიერებსაც ხომ აკად. შიფერი ყოველნაირად უადგილებდა უსლარის მონაპოვარის გაცნობა-შეთვისებას. თუ ამისდა მიუხედავად უსლარს კავკასიის ენების შესწავლის სფეროში გამგრძელებელი არავინ აღმოუჩნდა, ეს უშთავრესად იმით აიხსნება, რომ ამ საგანს გულშემატკივარი არ ჰყავდა, ამ პრობლემისადმი განყენებული, წმინდა მეცნიერული ინტერესი-კი არავის აღმოაჩნდა. იმდენად მზურვალე, რომ ამ რთული და ძნელი ენების კვლევა-ძიებით თავი შეეწყუბინა.

ასეა თუ ისე, უსლარის უკანასკნელი ნაშრომის დაბეჭდვის შემდგომ თითქმის სრული ორი ათეული წლის განმავლობაში კავკასიის ენების შესწავლა შეჩერებული და მიტოვებული იყო. მხოლოდ 1891 წ. დაიბეჭდა ლევ ლოპატინსკის-**ყაბარდოული ნ თქმულების ტექსტი რუს. თარგმნითა და განმარტებითურთ და 20 თქმულების მხოლოდ რუს. თარგმანი.** ამის გარდა, გამოქვეყნდა ამავე ავტორის **„მოკლე ყაბარდოული გრამატიკა“** („Краткая кабардинская грамматика“), რომელიც სულ 46 ნაბეჭდ გვერდს შეიცავს, და **„რუსულ-ყაბარდოული ლექსიკონი“** (Русско-кабардинский словарь с указателем“), რომელიც საკმაოდ დიდია, 299 გვერდიანია. ლოპატინსკის ყველა ზემოდასახელებული ნაშრომები დაბეჭდილი იყო კრებულში „Сборн. мат. для опис. местн. и племен Кавказа“ (вып. 12-тый, ტფილისში).

ადღევანდელთა და ყაბარდოელთა შესახები მოკლე ისტორიულ-გეოგრაფიული მიმოხილვის შემდგომ, რომელიც სულ 10 გვერდს შეიცავს, მას ყაბარდოული ხალხური სიტყვიერების ფრიად საინტერესო ნიმუშები აქვს დაბეჭდილი. მისი ნაშრომის ეს ნაწილი კარგ წვლილად უნდა იქმნეს მიჩნეული. რა თქმა უნდა; უფრო ემჯობინებოდა, რომ 20 თქმულებისა და ზღაპრის რუს. თარგმანთან ერთად ყაბარდოული ტექსტიც ყოფილიყო გამოქვეყნებული, რათა ყაბარდოულად დაბეჭდილ ტექსტებს შედარებით მცირედი ადგილი აქვს დათმობილი: რუს. თარგმანითურთ სულ 79 გვერდზეა მოთავსებული. ყაბარდ. **ტექსტებს გრამ. განმარტება** აქვს დართული (გვ. 82 — 106). მისი **ყაბარდოული გრამატიკა-კი მართლაც ძალიან მოკლეა**, მისი ნაწილებიც თანასწორად არ არის დამუშავებული: ფონეტიკას 10 გვერდი აქვს დათმობილი, ხოლო მორფოლოგიას სინტაქ. ცნობებითურთ 36 გვერდზე მეტი არ უკავია. სისუსტე მეტადრე ყველზე უფრო რთული ნაწილის, ზმნის, ანალიზს ემჩნევა და, სივრცისთან

ერთად, მას სიღრმეც აკლია. რუსულ-ყაზახაროული ლექსიკონი დიდი და საკმაოდ მრავალმხრივი შინაარსისაა, მხოლოდ შიგ თანამედროვე ტერმინებისათვის არა ერთი ხელოვნურად შეთხზული სიტყვებია შეტანილი და ამის გამო სიტყვათა სავანძურის ღირებულებაც ყველგან ერთნაირი არ არის.

ლ. ლოპატინსკის ნაშრომები ღირსებით, რასაკვირველია, უსლარისას ჩამოუვარდება, მაგრამ მინც, ვითარცა ყაზახაროული ენის შესწავლის პირველი ცდა, ყურადღების ღირსი იყო.

თუ ფონ-ეტიმოლოგიის 1895 წ. ვენაში დაბეჭდილ დიდიანიან ნაშრომს „კავკასიური მოდგმის ენები“ „Die Sprachen des Kaukasischen Stammes“, მისი ცხადი სისუსტისა და მასალის უფარგისობის გამო, გვერდს აფუხევთ, შესაძლებელია ითქვას რომ, ლოპატინსკის ნაშრომის გამოქვეყნების შემდგომაც, ათ წელიწადზე მეტნადა, კავკასიის ენების შესწავლა კვლავ შეჩერებული იყო. ამ დარგში მუშაობა და მანამდე შეუსწავლელი ენების კვლევა-ძიება გერმანელმა მეცნიერმა ადოლფ დირრმა განაახლა.

1904 წ. მოყოლებული 1913 წლამდე დირრმა 8 ნაშრომი გამოაქვეყნა:

1. 1904 წ. უდურტი გრამატიკა (Удинская грамматика: СМОНПК, в. XXXIII).

2. 1906 წ. თაბახარანული ენის გრამატიკა (Грамм. очерк табассаранского языка: იქვე, в. XXXV).

3. 1906 წ. ანდიური ენის მოკლე გრამატიკა (Краткий грам. очерк андийского языка с текстами, сборником андийских слов и рус. к нему указателем: იქვე, в. XXXVII).

4. 1907 წ. ადულური ენა (Агульский язык: იქვე в. XXXVII).

5. 1908 წ. არჩინული ენა (Арчинский яз. Грамм. очерк და სხვა: იქვე, XXXIX).

6. 1909. წ. მასალები ანდი-დიდორი ჯგუფის ენებისა და დიალექტების შესასწავლად (Материалы для изуч. языков и наречий Андо-დიодийской группы: იქვე, в. XLII).

7. 1911 წ. რუთულური ენა (Рутульский язык: იქვე, в. XLII და ცალკე წიგნდაც) და

8. 1913 წ. წახურული ენა (Цахурский язык: იქვე, в. XLIII და ცალკე წიგნდაც).

მისი მე-9 ნაშრომი უბეზთა ენა-ს. ენება, 1913 წ. ჰქონდა ოსმალეთში გადასახლებულთა შორის შესწავლილი, მაგრამ მსოფლიო ომის გამო მხოლოდ 1927 და 1928 წ. გამოქვეყნდა გერმანულად: Adolf Durr, Die Sprache der Ubichen: ჟურნ. Caucasicა-ს მე-4 (გვ. 65—144) და მე-5 (გვ. 1—54) ნაკვეთებში.

ამ წმინდა საენათმეცნიერო კვლევა ძიებას ვარდა, დირრ-ს სხვა არაერთი ნაშრომიც აქვს გამოქვეყნებული, მაგრამ მათ აქ არ შევეხებით.

დირრ-ის თვითოეული ნაშრომი ენის მონოგრაფიულ გამოკვლევას წარმოადგენს. ყოველ მათგანში მოიპოვება წყაროების მოკლე აღწუსხვა-დახასიათება, ცნობა ენის გავრცელების საზღვრების შესახებ, მოკლე ფონეტიკური დახასიათება, მორფოლოგია და ხან პატარა, ხან უფრო მოზრდილი ლექსიკონი, ბევრგან ენის ნიმუშებიც არის მოყვანილი.

ა. დირრ-ის სიტყვით, **ლაღესტნის ენები ორ ჯგუფად იყოფა: ჩრდილოეთისა და სამხრეთის ჯგუფად. ჩრდილოეთის ჯგუფს ანდიური და მისი მახლობელი ბოლიხური, დოდობერული, კარატული, ახვასური, ბავულალური, ჭამალალური და ტინდალური კილოკაგები ეკუთვნის. სამხრეთის ჯგუფს ხვარა-შნული, დილოური, და ქაფუჩი-ხუნზახური კილოკაგები ეკუთვნის (დირრ-ის ანდიური გრ. გვ. I).**

ასე ფიქრობდა ა. დირრი 1906 წ., ხოლო 1909 წ. თავის ახალ შრომაში „Материалы для изучения языков и наречий андо-дидойской группы“ უკვე ერთ ანდი-დილოურ ჯგუფზე ლაპარაკობს, რომელიც ორ შტოდ იყოფა (იხ. გვ. I და II). ამნიარად, სათაურში, ორი ჯგუფის მაგიერ, ერთი ჯგუფია ნახსენები, მაგრამ ამ ნაშრომის შესავალში ის ისევ ორ, ანდიურსა და დილოურ ჯგუფზე ლაპარაკობს (გვ. II). ხოლო მოკლე შედარებითი მორფოლოგიური ანალიზის შემდგომ იგი ფიქრობს, რომ ორივე ჯგუფისათვის საერთო სახელად უნდა, მათი გეოგრაფიული მდებარეობისდა მიხედვით, ანდისა და ბოლოზის ქედებს შორის განფენილობის გამო, „ანდი-ბოლოზური“ ჯგუფი ეწოდოს. ამ საერთო ჯგუფის ანდიური კილოკაგების ზოგად სახელად მას „გუმბეოური“ მიაჩნდა უფრო შესაფერისად, რათგან ამ ქვეყანას გუმბეთი ჰქვიაო. ხვარა-შნული-ქაფუჩი-ხუნზახურისათვის-ვე სახელად „დილოური“ ვინმარათო (Матер. для... андо-дид. группы. გვ. VI).

ანდიურად ლაპარაკობენ ანდიში, რომელსაც ადგილობრივი მკვიდრნი „ყუნანალ“-ს უწოდებენ, ლაღუღირალ-ში (რუსულად გაგატლ-ს ეხაზინ), ლუნანალ-ში, რიყუნადირალ-ში (რუს. რიყუანი), აშოლალ-ში (რუს. აშალი), ზილუღირალ-ში (რუს. ზილო), ჩოკუღირალ-ში (რუს. ჩანკო), კონხიდატლ-ში (კუნხახ-ში) და მუნე-ში. სულ ამ სოფლებში 8117 კომლი მცხოვრები ითვლებოდა.

ანდიური თავისი ბევრითი შედგენილობითაც, მორფოლოგიურადაც და ლექსიკურადაც ლენქურის ახლო-მონათესავეა. ლენქური ამასთანავე ანდიელთა შორის ძალიან არის გავრცელებული. მაგრამ ჩაჩურციც იცანს, ხოლო დილოელთა და ყაფუჩიელთაგან ბევრნი ქართულად ლაპარაკობენო.

ანდიელთა თავიანთ თავს შშანნაშუ-ს უწოდებენ (მრ. რ. ყუნანალ), ხოლო ენას შშანნაბ მიცნი ქვანს (დირრ-ის ანდიური გრ. გვ. I—II).

თაბახარანული ენა გავრცელებულია დარუბანდის დასავლეთით მდებარე მდ. რუბახარის ხეობაში, რომელიც ყაიხაყ-თაბახარანულსა და კვრულ ოლქებში შედის და სულ 27000 სულ მცხოვრებს შეიცავს. იგი ა. დირრის სიტყვით, კვრულ ჯგუფს ეკუთვნის, რომელშიც, მისივე აზრით, თვით კვრულთ გარდა, ალულელნი, არჩელნა, რუთულელნი, წახორჩელნი, ჯუკელნი, კრიშელნი, ხინალუღელნი, უღებო და თაბახარანელნი შედიან, ასე ფიქრობდა დირრი 1905 წ. (იხ. თაბახარ. გრ. გვ. I და V), მაგრამ 1911 წ. მას უკვე აზრი შეცვლილი აქვს იმ მხრივ, რომ წახორჩელი, არჩული, ხინალუღური და უღური კვრული ჯგუფის კუთვნილებად აღარ მიაჩნია (Рутульский яз. გვ. IV). ეს თავისივე განცხადება ა. დირრს, როგორც ეტყობა, 1913 წ., როდესაც ის თავისს ტფილისში დაბეჭდილ ნაშრომში „Цахурский язык“ გერმანელ მკვლე-

ვარ G. Hüsing გ. ჰუსინგს ეკამათებოდა, უნდა დაეწიყებული ჰქონოდა და ამ უკანასკნელის წინადადებას, რომ წახურული კვრულ-ლეკურ ენათა ჯგუფიდან გამოყოფილი ყოფილიყო (Die elamische Sprachforschung: Memnon 1910 წ. B. IV და ცალკე ამონაბეჭდი), მკაცრად წინააღმდეგა, თანაც გაცხარებული ამტკიცებდა, რომ წახურული კვრულ ჯგუფს ეკუთვნის და ამ ჯგუფიდან მისი გამოყოფა არ შეიძლება (იხ. Цахур. яз. III--VI). ჰუსინგს რომ რუსული სციოდნოდა, მას დირრის წინააღმდეგ თვით დირრისავე სიტყვების მოყვანა შეეძლო. რა თქმა უნდა, დირრის მსჯელობის ასეთი ცვალებადობა და ახრთა წინააღმდეგობა მისი ნაშრომების სათანადოდ დაუმუშავებლობის შედეგი უნდა იყოს.

აჩრუად მხოლოდ ღაზილუმუქის ოღქის პატარა სოფლის არქის მცხოვრებნი ლაპარაკობენ. ეს სოფელი ღუმუქზე 50 ვერსით არის დაშორებული. 1908 წ. იქ 800 სულამდე მცხოვრები ითვლებოდა. გარდმოცემის თანახმად, ისინი წინათ ქრისტიანები და მრავალრიცხოვანი ყოფილან. დასავლეთით მათ მეზობლებად ღუნძინ არიან, აღმოსავლეთით-კი ღუმუქ-ლეკები. ამის წყალობით არჩელებმა ღუნძურიც იციან და ღუმუქ-ლეკურიც (იხ. ა. დირრის Арчинский яз.: СМОНПК წ. XXXIX. გვ. II).

პირველი ცნობა არქული ენის თავისებურების შესახებ პ. უსლარს მოეპოვება აკად. შიდენერისადმი მიმართულ ერთს წერილში, რომელიც მის შრომის „Такский язык“–ის შესავალშია მოთავსებული (გვ. 8—12) და ნიმუშებთან ერთად ამ ენის მოკლე წინასწარ დახასიათებას შეიცავს. ფონეტიკურ ტანაც ჰქონდა ამ ენის შესახებ ცნობები და არქულს კვრულ-ლეკურს და ღუმუქ-ლეკურს შუა მდგომარეობაში სთვლიდა (Die Sprachen des Kaukasischen Stammes II, 57).

1908 წ. ა. დირრმა რომ არქული ენის („Арчинский язык“) თავისი 227 გვერდიანი გამოკვლევა გამოაქვეყნა გრამატიკით, ტექსტებითა და ლექსიკონით (იხ. СМОНПК წიგნი XXXIX), ამ ნაშრომში არქული უარესად ნარევი ენად აქვს მიჩნეული, მაგრამ ვერ გადაუწყვეტია, თუ რა წველი იკუთვნის იქ კვრულ-ლეკურს, ღუნძურსა და ღუმუქ-ლეკურს. მისი დაკვირვებით, არქული თავის ნაცვალსახელებით კვრულ-ლეკურ ჯგუფს უახლოვდება, რიცხვითი სახელებით-კი უფრო ღუნძურ-ანდიურ ჯგუფს, ვიდრე კვრულ-ლეკურს (იქვე გვ. I—III). მაგრამ ამაზე მეტის თქმას ვერ ბედავს.

უღებხა და უღურ ენას უკვე მე-XIX ს. მეორე ნახევარში მეტად მცირე ასპარეზი-ლა ეკავა: ორ სოფლის გარდა, უღური უკვე აღარხად იხმოდა. განჯის ქ. გუმბერნიის ნუნის მახრის ხ. ვართაშენსა, ანუ ორთაშენსა, და ხ. ნიუში-ლა იყო უღური შერჩენილი. აქაც, უღელთ გარდა, თურქ-თათრები, სომხები, სპარსეთის ებრაელები და ლეკებიც ცხოვრობენ. ამის გამო უღები თურქულად და სომხურადც ლაპარაკობენ და თანამედროვე უღური ენაც თურქული, სომხური და სპარსული სიტყვებითაა ხავსე. ამ ყამად უღების ერთი ნაწილი გამოსახლებულია ხაქართველოში და კახეთში, ხ. ზინობიანშია დაბინავებული.

უღური სიტყვები და რამდენიმე წინადადების ნიმუში პირველად კლავსტრომ გამოაქვეყნა თავის 1814 წ. გამოსულს თხზულებაში „Beschreibung der Russischen Provinzen zwischen dem Kaspischen und Schwarzen Meere“. შემდეგ აღსანიშნავია აკად. შიდენერის „Versuch über die Sprache der Uden“,

რომელიც რუსეთის სამეცნიერო აკადემიის მეშუალების მე-VII სერის, მე-VI ტომის № 8-ში 1863 წ. იყო დაბეჭდილი. ამ შრომით სარგებლობდა ფრ. მკვლევარი ულერი ენის მოკლე დახასიათების დროს თავის 1895 წ. ვენაში გამოქვეყნებულ „Grundriss der Sprachwissenschaft“-ში (III. B., II. Abtheil, S. 139 და შემდ.). ფონ-ერკერტს იმავე წელსა და იმავე ქალაქში გამოცემულ ნაშრომში „die Sprachen des Kaukasischen Stammes“ სხვათა შორის ულური სიტყვები და 200-მდე წინადადებაც აქვს მოყვანილი. ა. დირრის სიტყვით შეიფერსაცა და ერკერტსაც ბევრი შეცდომები შეჰპარავიათ.

ა. დირრა ჯერ 1903 წ. გამოაქვეყნა თავისი ნაწარმოები, „Граммика удинского языка“ (უღლური ენის გრამატიკა), რომელიც СМОМПК-ს XXXIII წიგნში იყო დაბეჭდილი და ცალკე წიგნადაც გამოვიდა, 1928 წელს-კი უფრ. Caucasicა-ში (იხ. fasc. 5, გვ. 60—72) მოთავსდა მისივე „უღლური ტექსტები“ Udische Texte გერმანული თარგმანითა და განმარტებითურთ.

ა. დირრის სიტყვით, არავითარი ეჭვი არ არსებობს, რომ უღლური დაღისტნის ენათა ხამხრეთ-აღმოსავლეთის ჯგუფს ეკუთვნის (ულური გრ. გვ. IX).

თუმცა დირრის ყველა კვლევითი ნაშრომები ერთი და იმავე გეგმით არის დაწერილი, მაგრამ, სამწუხაროდ, ყველა ენები ერთნაირი ხისტულითა და ხედრებით არა აქვს გამოკვლეული. უსლარისეულთან შედარებით, მისი ნამუშევარი არც შინაარსითა და არც სივრცე-სიღრმით იმდენად საფუძვლიანი და ხაინტყვებოდ დაწერილი არ არის, როგორც მრავალ სხვადასხვა ენის ამიშვი-ათი მცოდნე პარისხანდ მოხალოდნელი იყო. რაკი ზოგი მის ნაშრომთაგანი კარგად არის დაწერილი, ამიტომ საფიქრებელია, რომ სხვა მისი წიგნების ზემოაღნიშნული ნაკლი, ერთი მხრით ნაშრომის გამოქვეყნების მდგის მეტი აჩქარებთაც უნდა აიხსნებოდეს: 9 წელიწადში მ ენის შესწავლისა და შედეგის გამოქვეყნების დროს, რა თქმა უნდა, ნაკლები შეუძლებელია დინჯი და საფუძვლიანი კვლევა-ძიების ნაყოფი ყოფილიყო.

მეორე მხრით აღსანიშნავია და მისი ნაწერებით სარგებლობისას ის გარემოებაცაა გასათვალისწინებელი, რომ დირრა ამ ახალი ენების შესწავლის დროს ხშირად თითო-ორილა კაცის ცნობებს ემყარებოდა. უღლური ენისათვის მას სოლომონიანცი და მნაცაკანიანცი ჰყოლია ხელმძღვანელად და მასწავლებლად,—არჩული, აღულური, ანდი-დილოური 10 ენისა და დილაქტებისათვის—მოჰამმედ მოჰამმედლინ ლო, ანუ შამომედხანოვი,—წახორული დამყარებულია წახორელ მოლა ალი რამაზან-ოღლის ცნობებზე,—ხოლო რუთულური რუტ. ფერშლის ტუაჲ გუდაევის ერთი დღის ნაამბობსა და თემირ-ხან-შურის რეალური სასწავლებლის პატარა მოწაფის აბას-ბეგ ყაზიზბეგოვის პასუხებზე. თვით დირრსვე სწინდისიერად აღნიშნული აქვს ამ უმაწვილის უკიდურესი გონებაღანეულობა და იმ დროს მაღარიით მძიმე დაავადება (გვ. IV).

ადვილად წარმოსადგენელია, თუ რამდენად სამწუხაროა მთელი ეს გარემოება. ახალი ენის შესწავლა-გამოკვლევის დროს ერთი ადამიანის ცნობებზე დამყარება, სხვევითან შეუღარებლივ და შემოწმებლივ, არ შეიძლება, მაინც-და-მაინც ფრიად ხაზიფათოა. მით უფრო სახიფათოა, როდესაც ახალი

ენის შესახებ ცნობების მიმწოდებელი ისეთი ადგილობრივი „პოლიგლოტი“-ა, როგორც დირრის დახასიათებით მუჰამედ ლინ ლო ყოფილა, მერც ენაზე მოსაუბრე ადამიანი, რომლის ცოდნის საფუძვლიანობის და მით უმეტეს ცნობათა სისწორის შემოწმება და შეფასება დირრს არ შეეძლო. რაც უნდა „პოლიგლოტი“ იყო აღამჩანი, 15-ენის ისეთ შეუშცდარად ცოდნას, როგორც ახალი ენების აგებულება-თავისებურებას გამოხარკვევად არის საჭირო, ვერც მოხთხოვს და ვერც იგულისხმებს. ამით დირრის დამსაუბრების გაქარწყლება სრულებითაც არ მსურს, ჩვენ მაინც მისი მადლიერნი უნდა ვიყვნეთ, რომ ამ ენების შესახებ ესლა ცოტა რამე მაინც შეიძლება ვიცოდეთ, მაგრამ სიმართლის თქმა და საქმის ნამდვილი ვითარების გაოვალისწინება მაინც საჭიროა. ზემოაღნიშნული გარემოების შემდგომ, მგონია, ყველა დამეთანხმება, რომ დირრის ახეთ ნაშრომებს ჯერ კიდევ საფუძვლიანი შემოწმება სჭირდება და მანამდე მათ მხოლოდ იმდენად აქვთ მნიშვნელობა, რამდენადაც შესაძლებელია წინასწარ მოხსენებას ჰქონდეს.

ა. დ. დირრის დახასიათებაში „აღოღუ დირრი და კავკასიის ენათმეცნიერება“ („Адольф Дирр и кавказская лингвистика“ Adolf Dirr und die kaukasische Sprachwissenschaft: Научное общ. Этнографии, Языка и Литературы при Горском Педагогическом Институте, Владикавказ, 1930 წ. გვ. 11 და 15) პროფ. მ. ნეშიროვსკი-ს აქვს აღნიშნული ის სიტყვითი, რომელსაც დირრი მსჯელობის დროს იჩენდა: ზოგადს, ფართო შედარებასა და დასკვნას ის ერიდებოდა, ფილოსოფიური და შედარებითი პერსპექტივების გადაშლა მისი ბუნების თვისებას არ შეადგენდა. საამისოდ მას გვონებ ძალად არ შესწევდა. მისი ნამდვილი მოწოდება ცოცხალი, სასაუბრო, უმწერლობით ენის შესწავლა გახლდათ. სწორედ ამ დარგში კავკასიაში მუშაობამ დირრს კავკასიელთა მცოდნეობის ისტორიაში საპატიო, უსლარის შესდგომ მერც, ადგილი მოუპოვა.

1903 წ. ა. დირრი-სათვისაც, რომელიც უსლარის საქმის გამგრძელებელი აღმოჩნდა, ჯერ კიდევ გამოხარკვევი იყო, კავკასიური ენები მართლაც ერთ ენოვან ჯგუფს შეადგენენ, თუ არა? ამ საკითხის გამორკვევისათვის მას განზრახული ჰქონდა ჯერ ამ ენების მართლ აღწერილობითი შესწავლა ეწარმოებინა და მხოლოდ შემდეგ შედარებით კვლევა-ძიებასაც შესდგომოდა. კავკასიის ენათა ნათებაობა რომ დამტკიცდებოდა, მარტო ამის შემდგომს უნდოდა შესაძლებელად და მიზანშეწონილად, რომ კავკასიის ენებისა და სხვა ცნობილ დიდ ენათა ოჯახებს შორის არსებული დამოკიდებულებისა და ნათებაობის საკითხის გამორკვევაზე მუშაობაც ეწარმოებინა (უღური გრ. გვ. X).

მხოლოდ 1928 წ. გამოაქვეყნა ა. დ. დირრმა კავკასიური ენების ზოგადი მიმოხილვის შემცველი თავისი გამოკვლევა „Einführung in das Studium der kaukasischen Sprachen (Verlag der Asia Major, Leipzig). საყურადღებოა, რომ ახეთი ზანგრძდივი შესწავლის შემდგომაც, ე. წ. კავკასიური ენების ნათებაობის აზრი მხოლოდ სამუშაო ჰიპოთეზის სახით აქვს გამოთქმული. ის ფიქრობდა კიდევაც, რომ მომავალ კვლევა-ძიებას შესაძლებელია გამოერკვია, რომ ნათებაობისა და ერთობის მაგიერ კავკასიაში ენათა სამი ჯგუფია, რა-

მელნიც ურთიერთზე გავლენის წყალობით დროთა განმავლობაში ერთმანეთს დაემსგავსენ (გვ. III)¹.

კავკასიისმცოდნეობის ენათმეცნიერული დარგის ისტორიული განვითარებისა და მონაპოვარის განხილვის შემდგომ, შესაძლებელია ისევე აკად. ნ. მარრის მოღვაწეობის დახასიათებას დავეზრუნდეთ. მაგრამ, სანამ აკად. მარრის კავკასიის ენებს თავის საენათმეცნიერო მუშაობის საგანად გაიხილდა, მას, როგორც დავრწმუნდით, ქართულისა და ქართველური ენების შესახებ უკვე გამოთქმული ჰქონდა თავისი ზოგადი მოძღვრება, რომელსაც იგი, ვითარცა ურყევე შემართებებს, ყველა თავის ნაწერებში ემყარებოდა და რომლის ცოდნასა დაცნობასაც თვითოველი თავისი მკითხველის მხრით ის ჰგულისხმობდა ხოლმე. ამიტომ, სანამ მისი მოღვაწეობის მიმოხილვას განვაგრძობდეთ, უნდა წინასწარ აკად. ნ. მარრის ამ ზოგად თეორიას შევეხოთ.

1908 წ.-მდე აკად. მარრს თავისი შეხედულება ვერცად არსად გამოუთქვამს. შემდეგაც დამთავრებულ და ყოველმხრივ დასაბუთებულ გამოკვლევის მაგიერ, მას გამოქვეყნებული ჰქონდა მხოლოდ **წინასწარი ცნობა**, რომელიც ქართ. გრამატიკის „ძირითად ტაბულებს“ (Основные Таблици) უძღვის წინ. სადიქტებელი იყო, რომ 1908 წელს გამოსულს ამ შრომას მისი გამოკვლევის თვით არსებითი ნაწილი მოჰყვებოდა, რომელშიც მკითხველს თეორია მთელი თავისი სიღრმე-სივრცითა და სრული საბუთიანობით წარმოუდგებოდა, მაგრამ პროფ. მარრს ამგვარი თხზულება არ გამოუქვეყნებია.

სამაგიეროდ ათი წლის განმავლობაში მრავალი პატარა წერილი, ნაწყვეტ-ნაწყვეტად აქვს დაბეჭდილი, რომლებშიც არა-ერთი და ორი ძირითადი საკითხი წამოყენებულია და საბოლოოდ გადაწყვეტილადაც არის გამოცხადებული. ავტორის განსაკუთრებული ნაყოფიერება და მის პატარა-პატარა გაუანტულ ნაქვლევთა სიმრავლე მკითხველს საქმეს უძნელებდა, რათგან პროფ. ნ. მარრის მთლიან ჩამოყალიბებულ თეორიასთან-კი არა ჰქონდა საქმე, არაჲდ იგი იძულებული იყო ყველა მისი ნაწერები გადაეკეთხა და ამ გზით ნ. მარრის ზოგადი თვალსაზრისი და შეხედულება თვითვე გამოერკვია. ეს გარემოება ამ სტრიქონების დამწერისთვისაც მეტადრე მას შემდეგ გახდა საგრძნობი, როდესაც იგი „ქართველ ერის ისტორიის“ ახალ გამოცემისათვის პროფ. ნ. მარრის ყველა ნაწერების გულდასმით შესწავლას შეუდგა, რომ ამ თეორიის მკაფიო დახასიათება და შეფასება თავის ზემოდასახელებულ თხზულებაში შეეტანა.

პროფ. ნ. მარრი იმ ხანაში, როდესაც ქართულის სემურობას ურყევე შემართებდად მივიღო, მრავალ საკითხს შეგზნებია, ზოგადი ხასიათისაც და

¹ „die kaukasische Sprachfamilie) sich in ihrem Lautmaterial und in ihrem inneren Aufbau so deutlich unterscheidet von ihren Nachbarinnen indogermanischer, semitischer und uralo-altaischer Prägung, dass wir sie trotz des auffälligen Auseinanderstrebens ihrer einzelnen Glieder als eine sprachliche Einheit auffassen dürfen. Vorläufig wenigstens und als Arbeitshypothese. Wenn es sich später herausstellen sollte, dass keine Einheit, sondern eine Dreieinheit ist, die durch gegenseitige Beeinflussung und Konvergenzerscheinungen anderer Art eine solche Einheitlichkeit nur vortäuscht, so werden wir uns mit dieser Tatsache eben abzufinden haben“ (გვ. III).

კერძოსაც, ამისთანავე ხშირად, ამა-თუ-იმ კერძო ხასიათის საკითხის განხილვის დროს, ავტორს გაეკრით ფრიად მნიშვნელოვანი საკითხებიც აქვს ხოლმე გადაჭრილი.

ქვემოთყვანილ მიმოხილვაში შესწავლილია პროფ. ნ. მარკის მხოლოდ ზოგადი შეხედულებანი. დასახული მიზნის გასაადვილებლად, ქვემოთყვანილ მიმოხილვაში შემდეგი საკითხებია გამოყოფილი და გამოჩვენებული: როგორ ეხატებოდა აკად. ნ. მარკს 1) ნათესავობრივი დამოკიდებულება ქართულ-ხემურს შორის, 2) ნათესავობრივი დამოკიდებულება ქართულსა, მეგრულსა, ჭანურსა და სვანურს შორის და რა აზრისა იყო ქართულ სამწერლობო ენაზე. 3) ვანურ-ელამურ ლურსმული წარწერების ენები და მათი თანამედროვე წარმომადგენლები.

პირველი საკითხის შესახებ პროფ. ნ. მარკმა თავისი აზრი 1908 წელს დაბეჭდილ ნაშრომში „ძირითად ტაბულებ“-ში, გამოაქვეყნა. თავისი თეორიის ძირითადი დებულება მის ასე აქვს გამოთქმული: „ქართული ენა ყველაზე უფრო დამახასიათებელ წარმომადგენლად უნდა ჩიითვალოს განსაკუთრებულ ენათა შტოსა, რომელიც თავის მხრივ შთამომავლობით სემიან ენათა შტოს მონათესავეა. ამ განსაკუთრებულს ენათა შტოს, ქართულსა და ქართულთან ძმურად დაკავშირებულ ცოცხალ კილოკავებს (наречий) გარდა, ე. ი. ეგრეთ-წოდებულ ქართულ, ან ივერული ჯგუფის გარდა (უფრო სწორედ რომ ესთქვათ ქართვის, ივერულ და სვანურ ჯგუფების გარდა), მკვდარი ენებიც ეკუთვნიან“-ო (O. T. 1)¹.

მაშასადამე, ნ. მარკს ქართულსა და მის დიალექტებს და სემურ ენათა ჯგუფს შორის ნათესავობრივი დამოკიდებულება იმდენად მჭიდროდა ჰქონდა წარმოდგენილი, როგორადაც ერთი საგვარეულო ხის ორი მახლობელი შტო შეიძლება ურთიერთში იყოს დაკავშირებული. ამავე აზრისა იყო იგი 1910 წ-საც და ამ დროს გამოქვეყნებულს დაწერილ ენის გრამატიკაში იგი წინანდებურად ამბობდა, რომ „ქართულის მონათესავე ენები, რომელნიც ქართულთან უთად ერთ იაფეტურ შტოს შეადგენენ... შთამომავლობითი ნათესავობით დაკავშირებულნი არიან მეორე, სემურ შტოსთან“ (Грамм. ляз. яз. IX). ამ თავის აზრის სიცხადით წარმოსადგენად ავტორმა ენათა შთამომავლობითი ხეც-თი შეადგინა, შტოებად დანაწილა და თავის ზემოაღნიშნულს წიგნს დაურთო.

ამგვარად, მარკისათვის იაფეტური ენები (ქართული და მისი მონათესავენი) მხოლოდ შტოს შეადგენდენ, იმგვარსავე შტოს, როგორც სემურ-ქამური ენებია. ამაზე უმჭიდროესი კავშირის წარმოდგენა, მაშასადამე, შეუძლებელია.

¹ „Груз. яз. является характернейшим представителем особой известной ветви, которая в свою очередь находится в генетическом родстве с семитической ветвью языков. В эту особую ветвь... входят кроме грузинского и братских связанных с ними живых наречий, т. е. кроме так называемой картвельской или иверской группы (точнее картской, иверской и сванской групп) еще и мертвые языки“. Н. Марр. Основ. Таб. 1908 г. стр. 1).

1916 წ-ს პროფ. ნ. მარტი ჯერ საჯაროდ კითხულობს, ხოლო შემდეგ ბეჭდავს კიდევ „კავკასიისმცოდნეობა და აზნაური ენა“ „Кавказоведение и азнаурский язык“, სადაც ამ საგანზე სრულებით ახალი აზრია გამოთქმული: „კავკასიის ენების შესწავლამ საშუალება მოგვცა განსაკუთრებული, მეთოდით ენათა ოჯახის გამოგვეყო, — იაფეტური, — რომელსაც არც არიულ-ევროპულ და არც თურქულ ენათა ოჯახთან ნათესაობა არა აქვს, ხოლო რომელიც სისხლმონათესავე არის სემინ ენათა ოჯახისა („находится в кровном родстве с семитической семьей языков“). ეს ნათესაობა იმდენად მკიდროა, რომ ამ თეორიის დამაარსებელი („основатель этой теории“), ამ სტრიქონების ავტორიო, ამბობს ნ. მარტი, თავდაპირველად და მის შემდგომ კარგა ხანს, თითქმის 1910 წლამდე, ფიქრობდა კიდევ, რომ სემური ენები იაფეტიანთა და ქემინათა ენებთან ერთად ენათა მხოლოდ ერთს, საზოგადო ოჯახს შეადგენდნენ. იქნებ შემდეგში ასეც აღმოჩნდეს, მაგრამ ამჟამად იაფეტური ენების შეზადგენლობა იმოდენად რიცხვმრავალი შეიქმნა, რომ იძულებული ვართ ეს ენები ორ დიდ შტოდ გავყოთ და ერთ დამოუკიდებელ იაფეტურ ენათა ოჯახად შევაერთოთ“ (ЖМНП. 11 — 12)¹.

მაშასადამე, თვით თეორიის დამაარსებელმა თავისი ძირითადი შეხედულება პირველი და ამასთანავე არსებითი საკითხის შესახებ თვალსაჩინოდ შეხსცვალა: თუ წინათ მისი აზრით ქართული და ქართველური ენები, სემური ენათა ჯგუფებთან შედარებით, ენათა საერთო შთამომავლობითი ხის მხოლოდ ერთ-ერთ შტოს შეადგენდნენ, ესლა ქართული და მისი მონათესავენი მისთვის უკვე „ენათა განსაკუთრებული ოჯახი“ არის, იმგვარადვე განსაკუთრებული, როგორც არიულ-ევროპული, თურქული და სემური ენათა ოჯახებია. ამიტომაც არის, რომ ნ. მარტი ესლა ამბობს, რომ „კავკასიის ენების შესწავლამ“ მის საშუალება მისცა „განსაკუთრებული, მეთოდით ენათა ოჯახი“ გამოვეყო. მსოფლიოს ენათა შორის მეცნიერებაში კარგად ცნობილია ინდოევროპული, ან როგორც ნ. მარტი ნათქვამი აქვს, არიოევროპული, სემური და თურქული ენათა ოჯახები და ამგვარად, ცხადია, თეორიის ავტორისათვის უნდა გაჩნდა შესაბამისი იდეა, რომ ქართულისა და მის მონათესავე ენათა იმ ოჯახის წევ-

¹ „Изучение языков Кавказа... дало возможность выделить особую четвертую семью языков, яфетическую, которая не имеет родства ни с арноевропейской семьей, ни с турецкой семьей, но находится в кровном родстве с семитической семьей языков. Родство это настолько тесно, что основатель этой теории, автор настоящих строк первоначально и долго еще, почти до 1910 года, предполагал, что семитические языки с яфетическими и хамитическими составляют лишь три ветви одной общей семьи языков.

Может быть это так и окажется со временем, но в настоящее время так разросся состав яфетических языков, что приходится их делить на две большие ветви и объединять их в одну самостоятельную семью — яфетическую“.

(Н. Марр. Кавказоведение п збх. яв. 1916 г. ЖМНП. 11 — 12).

რებს, რომელსაც ნ. მარრი იაფეტურ ენათა ოჯახს უწოდებს, ურთიერთ-შორის იმდენი საერთო თვისებები აქვთ, ხოლო სხვა ენათა ოჯახებთან შედარებით იმდენად თვალსაჩინო და დამახასიათებელი განმასხვავებელი თვისებები აბადიათ, რომ ამ ენათა ჯგუფის ნათესაობრივი დამოკიდებულება სხვა ენებთან ერთი-ერთმანეთზე გადაბმული შტოების სახით-კი არ უნდა გვეხატებოდეს, არამედ დამოუკიდებელ, „განსაკუთრებულ“ ენათა ოჯახად.

მაგრამ პროფ. ნ. მარრს თავისი აზრის შეცვლა ასე-კი არა აქვს დასაბუთებული, არამედ სულ სხვანაირად. მისი ზემომოყვანილი მსჯელობის კანტიკარიული ხასიათისდა მიუხედავად, ეს საბუთიანობა არც უცილობელი იყო, არც დამაჯერებელი. იგი ამბობდა: „ამ უმად იაფეტური ენების შემადგენლობა იმოდენად რიცხვმრავალი შეიქმნა, რომ იძულებული ვართ ეს ენები ორ დიდ შტოდავყოთ და ორივე შტო ერთ დამოუკიდებელ, იაფეტურ ენათა ოჯახად შევაერთოთ“-ო. ავტორის შეხედულების შეცვლის ერთად-ერთი საფუძველი, მაშასადამე, იაფეტურ ენათა რიცხვმრავლობა ყოფილა. ამგვარი საბუთიანობა, სხვა არა იყოს რა, დაუჯერებელია. განა ოჯახის შექმნა რიცხვზეა დამოკიდებული და სამ ძმას რომ კიდევ ძმები მიემატნენ, განა ამით სხვა ნათესაებებთან მათი ნათესაური დამოკიდებულების თვისება შეიცვლება? იგივე უნდა ითქვას ზემომოყვანილი მსჯელობის შესახებაც. თუ იაფეტურ ენათა თვისებები ნ. მარრის აზრით იგივე რჩებოდა, როგორც მას წინათ ეგონა, და იაფეტურ ენათა ხემურ და სხვა ენებთან დამოკიდებულება იგივე იყო, რანაირც წინათ იყო, როგორ შეედლო მარტი იმ გარემოებას, რომ იაფეტურ ენათა შემადგენლობას რამდენიმე ახალი ენა მიემატა, იაფეტური ენები შტოს მაგიერ ოჯახად ექცია? განა ენათა რომანული და გერმანული შტოები განსაკუთრებულ ენათა ოჯახებად გახდებოდნენ, ერთერთს მათგანს რომ რამოდენიმე ახალი მოძმე ენა შესძენოდა? ამიტომვე პროფ. ნ. მარრის მიერ თავისი თეორიის ძირითადი ცვლილების გასამართლებლად მოყვანილი ეს საბუთიანობა საფუძველიანი არ არის. ორში ერთი შეიძლება იყოს: ან პროფ. მარრი არ უნდა დარწმუნებული ყოფილიყო, რომ მისი წინანდელი შეხედულება ქართულისა, იაფეტურ-სემურის მახლობელ ნათესაობისა და ამ ჯგუფების ენათა თვისებების შესახებ უნდა უმეტესად შეცვლილი ყოფილიყო, ანდა, თუ მას თავისი აზრი შეცვლილი არ ჰქონდა, მისი მსჯელობა იაფეტური ენების განსაკუთრებულ მეოთხე ენათა ოჯახად ქცევის შესახებ, ვითარცა დაუსაბუთებელი, არ შეიძლება დამაჯერებელი ყოფილიყო.

საფიქრებელია, რომ პროფ. მარრმა წინანდელი დებულება იმიტომ შესცვალა, რომ ქართული და ქართველური ენების გაღრმავებულმა შესწავლამ აგრძობინა, რომ „იაფეტურ“ და სემურ ენათა იმგვარად მახლობელი ნათესაობა, როგორც მას თავდაპირველად ეგონა, საქმის ნამდვილს ვითარებას არ შეესაბამებოდა, რომ პირიქით „იაფეტურ“ ენებს ურთიერთს შორის ისეთი საერთო დამახასიათებელი თვისებები აქვს, რომელნიც მათ სხვა ენათა ოჯახებს თვალსაჩინოდ ამორბევენ და ცალკეულ, განსაკუთრებულ ენათა ოჯახად ხდიან. მაგრამ რაკი ასეთი დასკვნა თითქმის მთელი თეორიის გაქარწყლებას მოასწავებდა და ამის მკაფიოდ გათვალისწინება ავტორისათვის, რასაკვირველია.

ადვილი არ იყო, ამიტომ პროფ. მარჩი ცდილობდა თავისი თავიცა და მკითხველიც დაერწმუნებინა, რომ მისი თეორიის ცვლილება არსებითი-კი არა, არამედ სრულებით უმნიშვნელო და მეორეხარისხოვანი იყო.

აზრთა დიდი სხვადასხვაობა და ცვალებადობა ემჩნევა პროფ. ნ. მარჩს ქართულისა, მეგრულ-ქანურისა, სვანურისა და ახნაზურის თავისებურებათა და ურთიერთისაღმი დამოკიდებულების დახასიათების დროსაც.

1908 წელს მაგ. იგი ამბობდა, რომ იაფეტურ ენათა შტოსის საუკეთესო და დამახასიათებელ წარმომადგენლად „ქართულსა და შასთან ძმურად დაკავშირებულ ცოცხალ კილოკავებს (наречий) გარდა, ესე იგი ეგრეთ-წოდებულ ქართებისა და იბერთა ჯგუფის (უკეთ რომ ითქვას ქართებისა, იბერთა [გულსხმე მეგრულ-ქანური] და სვანთა ჯგუფებს) გარდა, მკედარი ენებიც შედიან“-ო (Осн. Т. გვ. 1). მაშასადამე, იმ დროს, როდესაც თავისი თეორიის ძირითადი დებულებანი პირველად გამოაქვეყნა, ნ. მარჩისთვის მეგრული, ქანური და სვანური ქართული ენის „ძმურად დაკავშირებული ცოცხალი კილოკავები“, დიალექტები იყო მხოლოდ.

ქართულის შესახებ 1910 წელს პროფ. ნ. მარჩი ამტკიცებდა: „ქართულში... როგორც ცნობილია, ორი ურთიერთის ახლო მონათესავე ენა შედუღებული ქართებისა და მესხთა“-ო (Грамм. чан. яз. XXI). 1912 წ.-ს-კი მას ნათქვამი აქვს, რომ „ქართულს, ვითარცა სამწერლობო ენას და საზოგადოდ კულტურულ წრეების ენას, შეთვისებულნი აქვს, ქართების ენასთან ერთად, აგრეთვე თუხალ-ქანური (ე. ი. მეგრულ-ქანური), ამასთანავე სვანური და სხვა ელემენტებიც“-ო (К вопросу о положении ахвазского языка среди яфетических. 1912 წ. II, შგნ. 2)¹.

პროფ. ნ. მარჩის შემომოყვანილი დებულებების შემდგომ; მკინგელო სამართლიანად გაცემული იქმნება, როდესაც მისსავე 1912 წ. საჯაროდ² წარმოთქმულსა და დაბეჭდილ სიტყვაში „კავკასია და ხულიერს კულტურის ძეგლები“ („Кавказ и памятники духовной культуры“) იმავე ავტორის ამგვარ მსჯელობას შემხვდებო: „ქართველთამცოდნენი, ქართულ ნაციონალურ შენე-დულებაზე დამყარობენი, უკუღებენს ჰყოფდენ შთელ რიგს ქართულის, თუმცა მონათესავე, მაგრამ დამოკიდებულ ენებს, როგორც მაგ. სვანურს, მეგრულს, ქანურს და მათ ქართულის დამახინჯებულს თქმად, ანუ დიალექტებად სთვლიდენ“-ო (ИАН. 1912 წ. გვ. 78)³.

¹ „Все картское есть грузинское, но не все грузинское — картское. Картский язык — чистый представитель картской группы, а грузинский, как литературный язык и вообще язык культурных классов, содержит в тубал-каинские, равно сванские и иные элементы“ (Н. Марр. К вопросу о положении ахвазского языка среди яфетических. СПб. 1912 г. II. შგნ. 2).

² „Одни, грузиноведы, исходя из представлений, основанных на грузинских националистических взглядах, игнорировали ряд явно родственных с грузинскими, но самостоятельных языков, как-то сванский, мингрельский, чанский, считая их „искаженными“ говорами или наречиями грузинского“.

(Н. Марр. Кавказ и памятники духовной культуры. Речь 1911 г. И. А. Н. 1912 г. გვ. 78).

ავტორს, როგორც ჩანს, დაჰვიწყებია, რომ ამგვარივე „ნაციონალისტური“ შეხედულება მასაც ჰქონდა და 1905 და 1908 წ.-ში მეგრული, ჭანური და ხვანური მასაც ქართულის ცოცხალ კოლოკავებად მიაჩნდა. აი რას ამბობდა იგი სახელდობრ 1905 წ.: „თუმცა მეგრული ენა ლინგვისტიკურად თავისებური ენა არის, ქართულის ძმა ენა... და მისი შესწავლა გვიქადის ქართველთა-ეროვნული სულის ჰორიზონის (ასეა დაბეჭდილი) გაფართოებას, ჩვენი დედინის შეგნებას და განვითარებას... მაგრამ ადგილობრივი კულტურული ისტორიის გათვალისწინებით იგი ვახლავს დიალექტი, ან უკეთ, როგორც ფრანგები იტყვიან, «პატუა» (patois). არც საფრანგეთში, არც გერმანეთში, არც ინგლისში და არც რუსეთის სახელმწიფოში, გარდა სამეგრელოსა, არავის ხელუყვია იმდენი მწერლობის შექმნა, რამდენი დიალექტი და «პატუა» მოიპოვება ხსენებულ ქვეყანაში, თუმცა მათი თვისებურ-ენობა ლინგვისტიკურად დამტკიცებული იყოს“-ო (ნიკო მარტი გავ. „ცნობის ფურცელი“ 1905 წ. № 2773).

მაშასადამე, ავტორისავე მსჯელობით მეგრული სამწერლობო, ზოგადი ქართულის დიალექტია, მარტო ნაციონალისტური აკვიატებული აზრისა და დაუშინების გამო-ი არა, როგორც ის ზემომოყვანილ წერილში ვილაცას უსაყვედურებდა, არამედ თვით პროფ. მარტის-ვე ავტორიტეტული დასკვნით, კულტურის ისტორიის თვალთახარისხითაც ეს დებულება მასაც უცილობელ კემზარბტებად მიაჩნდა.

შემდეგ, 1915 წ. ქართული ენისა და ბუნებრივი კოლექტივის საზოგადოდახარისხობა პროფ. ნ. მარტი კვლავ შესცვალა. ქართულ-მეგრულ-სვანურის ურთიერთშორისი დამოკიდებულება ეხლა უკვე ამგვარად აქვს წარმოდგენილი. ქართული შემკრებლობითი ერთეული „არსებითად შესდგება ხალხების სამი ისეთი ჯგუფისაგან, რომელნიც სამს ხხვადახხვა, მაგრამ მონათესავე ენას ლაპარაკობენ, სახელდობრ, ქართველებისა, იბერთა (აწ მეგრელებისა და ლაშებისა) და ხვანებისაგან. ამ სამ ხალხს ერთი-ერთმანეთს შორის ტომობრივადაც და ენის მხრივაც დაახლოვებით იმგვარივე დამოკიდებულება აქვთ, როგორც რუსებს, პოლონელებსა და ჩეხებს, მხოლოდ ერთი ეროვნული კულტურით არიან შეკავშირებულნი-ო (Кавказский культурный мир и Армения, 1915 წ. გვ. 22—23)“. მაშასადამე აქ უკვე ქართველები, მეგრელები და ქანები ტომობრივადაც და ენის მხრივაც სამს დაახლოვებით იმგვარსავე განცალკევებულ ხალხს შეადგენენ, როგორც რუსები, პოლონელები და ჩეხები.

აკად. ნ. მარტი სდებულებაა ესოდენი ცხადი წინააღმდეგობა, ახალი ხაზრომის გამოქვეყნების დროს თავისივე წინანდელი ნაწერების შინაარსის მივიწყებისა და ზოგადი ენათმეცნიერების ამ საკითხის შესახებ მოძღვრების სრული

¹ „Грузинский природный коллектив“... (стр. 22) представлял собою в основном ядре группу трех народов, говорящих на трех разных, но родственных языках, именно грузин, или картвелов, (в основе картов), иверов (ныне мишрельцев и завов) и сванов. Эти три народа этнически и лингвистически находятся приблизительно в отношении русских, поляков, и чехов, но объединены одной национальной культурой“.

(Н. Марр. Кавказский культурный мир и Армения 1915 г. стр. 23).

გაუთვალისწინებლობის შედეგია. ეს საკითხი, როგორც ცნობილია, ზოგად ენათმეცნიერებაში ვრცლად არის გაშუქებული და ამიტომ ამაზე სიტყვის გაგრძელება არ ღირს.

ზოგადი ენათმეცნიერების მოძღვრებას რომ თავის დროზე თვით აკად. ნ. მარტიც მისდევდა, ჩვენ უკვე საკმაოდ დავრწმუნდით. ენლ-კი საშუალება გვაქვს გამოვარკვიოთ, რომ წინანდელი რწმენისა, თუ შეხედულების შეცვლის შემდგომაც, მას კვლავ უმჯობესად იმავე დებულების გაზიარება მიუჩივია, რომელიც ზოგადს ენათმეცნიერებაში უცილობელ ჰუმარიტებად ითვლება.

1922 წ. ლენინგრადში, აღმოსავლეთის ცოცხალი ენების ინსტიტუტი რომ დაარსდა და ქართულსა და სომხურს იქაც ჰქონდა ადგილი დათმობილი, ქართული ენის პრაქტიკული კურსის შესავალ ლექციაში ამავე წელს 18 იანვარს თავისი ახალი მსმენელებისათვის აკად. ნ. მარტის შემდეგი საუკლისხმო დებულება წაუყენებია: „ულრესად აღსანიშნავია, რომ კავკასიის მრავალრიცხოვან ენათა შორის, მათი საზოგადოებრივი მნიშვნელობის თვალსაზრისით, ზოგი ენები ტომობრივია, ზოგი-კი ეროვნული ენებია“ (Н. Марр. К изучению современного груз. языка. Петроград. 1922 г., Петроградский Институт живых восточных языков, გვ. 13—14)¹. „ქართული დღევანდლამდე ტომობრივი-კი არა, არამედ ეროვნული ენაა... ქართული საზოგადოდ კავკასიის საზოგადოებრიობის ენაა, კავკასიის ტერიტორიის მნიშვნელოვან ფართობზე გავრცელებული, ისეთ ტომებსა და ერებს შორისაც-კი, რომელნიც ტომობრივ წარმოშობილობით, ან და თავიანთი პრაქტიკული ყოფა-ცხოვრებით მათზე სრულებით შორს ჯდნან, ამისთანავე სარწმუნოებისა და მიუხედავდაც, ქართულად ლაპარაკობს კავკასიის მთიანეთის სამხრეთი ფერდობების ოსთა მოსახლეობის დიდი ნაწილი, აზნახთა ერის გარკვეული ფენები ისევე, როგორც საქართველოს საზღვრებში მოზიანდრე სომხებიც... აგრეთვე ლეკების ერთი ნაწილი, სხელოდობრ

¹ „важно отметить, что в многочисленных языках Кавказа есть языки племенные и языки национальные с точки зрения их общественного значения... (გვ. 11). Груз. язык и понятие не племенной, а национальный язык... Груз. язык это вообще язык кавказской общности на значительной территории Кавказа, не исключая и тех племен и народов, которые далеки от какого-либо или от заметного в практической жизни племенного родства и независимо от религии. По грузински говорят и добрая часть осов (осетин) на южном склоне Кавказ. гор, известные слои абхазского народа, равно все оседлые в пределах Грузии армяне... а также некоторая часть левгин, именно дио и также турок... Сравнительно с прошлым груз. язык конечно потерял ряд позиций кавказского международного языка; тем не менее у него, у груз. национального языка, и сейчас все данные одного из немногих международных языков Кавказа... Груз. национальный язык обладает, вместе с международнойностью в масштабе кавказской общности, исключительной демократичностью. Оба эти качества... результат громадной культурной работы... В этой работе принимали участие не один груз. народ, не одно груз. племя, не один слой груз. народа. Груз. язык в известной мере синтез кавказской культурной жизни, стремившейся создать себе единый общественный язык и в древности“... (Н. Марр. К изучению современного груз. языка. Петроград. 1922. Петроградск. Инст. восточных языков, гв. 13 — 14).

ლიდოელნი, და თურქებიც-კი... წარსულთან შედარებით ქართულს, ვითარცა კავკასიის საერთაშორისო ენას, ზოგიერთი ადგილები (პოზიციები), რასაკვირველია, დაკარგული აქვს, მაგრამ, ამისდა მიუხედავად, ქართული ეროვნული ენა აშუამადაც კავკასიის მცირერიცხოვან საერთაშორისო ენათაგანის ყველა თვისებების მქონეებელია... კავკასიის საზომიან საერთაშორისობასთან ერთად, ქართულ ეროვნულ ენას განსაკუთრებული დემოკრატიულობაც გააჩნია. ორივე ეს თვისება... უზარმაზარი კულტურული მუშაობის ნაყოფია... ამ შემოქმედებაში მონაწილეობას ქართველი ერის მარტო ერთი ფენა, მარტო ერთი ქართველი ტომი, მხოლოდ ქართველი ერი არ იღებდა. ქართული ენა ნაწილობრივ კავკასიის კულტურული ცხოვრების, რომელიც ძველადაც ერთი საზოგადოებრივი ენის შექმნას ცდილობდა, სინთეზიც არის“-ო (იქვე გვ. 13—14).

აქ უველაფერი არ. მარკისათვის ისეთი ჩვეულებრივი ნიჭითა და მჭრემტყველებით არის ნათქვამი, რომ არაფრის დამატება საჭირო არ არის, მაგრამ ამის შემდგომ ქართული ენის ნამდვილი რაობის შესახებ მსჯელობის გავრძელებაც, ვგონებ, სრულებით ზედმეტი იქმნებოდა.

გარკვეული დროითუნ აკად. ნ. მარკის მუდამ ახალის ქიებისადმი მისწრაფებას, როგორც დავრწმუნდით, მარტო ქართულისა და ქართველურის შესწავლა აღარ ამაყოფილებდა. მის დაუღალავ ცოდნისმოყვარეობას უკვე ლურსმული წარწერების გამოუცნობელი ენების შესწავლის პერსპექტივები ჰხიზლავდა. მართალია, წინათაც, სხვა მეცნიერებსაც, გამოუთქვამთ მოსაზრება, რომ ამ წარწერების ენა კავკასიის ენებთან უნდა იყოს დაკავშირებული, მაგრამ მათ არც ქართული და არც კავკასიის ენები არ იცოდნენ და ამის გამო მათი მსჯელობა შეუძლებელია სათანადოდ ნაყოფიერი ყოფილიყო და სხვებისათვის დამაჯერებელი გამომდგარიყო. აკად. ნ. მარკის ამ დარგში დიდი ცოდნა და ნიჭი საშუალებას მისცემდა მას ეს მნიშვნელოვანი საკითხი გამოერკვია.

მართლაც, ელამური წარწერების შესწავლის შემდგომ, პროფ. ნ. მარკის არც ის საკითხი დაუტოვებია განუხილველი, თუ რა ნათესაობრივი დამოკიდებულება არსებობს ლურსმულ წარწერების ენათა და „იფეტურ“ ენათა შორის. 29 დეკემბერს 1912 წელს დაიბეჭდა მისი 1911 წელს წარმოთქმული საზეიმო სიტყვა, რომელშიც სრული უმჯელობით გადაწყვეტილია, რომ „აღმოსავლეთის იმ იაფეტონებთან, (რომელნიც) მიდიისა და ელამის სამსვლერებში (ბინადრობდნენ), თავიანთ ენის ფონეტიკური და მორფოლოგიური ბუნებით განუყრელად დაკავშირებულნი არიან... მეგრელები და ლაზები, ძველ დროს იბერებად და ჭანებად, უფრო ძველად ტიბარენებად და კაინელებად“ წოდებულნი (N. A. H. 1912 წ. გვ. 80). მაშასადამე, ავტორის აზრით, ელამურ-მიდური ენების თანამედროვე წარმომადგენელი მეგრულ-ჭანური ყოფილა.

ორი წლის შემდგომ-კითხვით პროფ. ნ. მარკის თავისივე ზემომოყვანილი აზრი ეტყობა ისე საფუძვლიანად დაპიწყებია, რომ 1914 წ. უკვე ამბობდა: „ლურსმული წარწერების გამოუცნობ ენებში ჩვენ სრულებით არც გვიძებნია და არც ვეძებთ არც ქართულს, არც მეგრულს, არც ჭანურს, არც სპარსურს, არც აბხაზურს, არც წოვა-თუმურს, ან ჩანურს (ქისტურს), არამედ სხვათაგანით იმ დამოუკიდებელ და მხოლოდ მონათესავე ენებს, რომელნიც ჩვენ ლინგვის-

ტიკურ ცნობებისა მიხედვით გვაკლია“-ო (Опред. языка второй катего-
рии: И. П. А. О. 1914 წ. გვ. 40). ავტორის შემოშუყვანილივე სიტყვები ცხად-
ყოფენ, რომ, თუ პროფ. ნ. მარჩი მართლაც „არ ეძებდა“, მხოლოდ იმტომ,
რომ მისი აზრით მაშინ საძებნელი არაფერი ჰქონდა თავი თითონაც სრულე-
ბით დარწმუნებული იყო და საზეიმოდ შეკრებულ თავის მსმენელებსაცა და
მკითხველებსაც არწმუნებდა, რომ ელამურ-მიდურის თანამედროვე წარმომად-
გენელი სწორედ მეგრულ-ქანურია.

იყო დრო, როდესაც აკად. ნ. მარჩი იაფეტურ ენათა უძველესა გან-
სახიერების ნაშთს, ხან მეგრულში, ხან ქანურში, ხან სევანურში, ხან აბხაზურში
პოულობდა და ამისდა მიხედვით ხან ერთში, ხან მეორეში სემურ ენებთან
შმახლობელსადა დაკავშირებულ თვისებებს ეძებდა ხოლმე და ამჩნევდა კიდევ.
მაგრამ შემდეგში თითქმის თითოეული მათგანი ცოტად თუ ბევრად ნარევე ენად
ჩვენა და ამის გამო არც ერთი მათგანი იაფეტურ-სემიანთა ენების განსაკუთ-
რებითს მახლობლობას ერთიერთიანეთთან საგანგებოდ არ ცხად-ჰყოფდა, პირი-
ქით ყოველი ახალი ნაკადული, რომელიც ქართულთან არის დაკავშირებული,
ანუ იაფეტურ ენათა ჯგუფს ეკუთვნის, სემურთან შემკავშირებელ თვისებებს-
კი არ ამრავლებდა, არამედ სემურისაგან დამაშორებელ და განმასხვავებელ
თვისებებს სულ უფრო და უფრო ამჟღავნებდა.

პროფ. ნ. მარჩის სემურ-იაფეტურ თეორიისათვის ამაზე უფრო ძლიერ
და ცხად გამოძიებულ გარემოებად უნდა ვანურ-ელამურ ლურსმულ წარწერათა
ენის შესწავლის შედეგი ყოფილიყო. მართლაც-და, თუ ქართულ სამწერლებო
ენის უძველესი ძეგლი ჯერ-ჯერობით მე-V-ე ს.-ზე (ქ. შ.) უწინარესი აღმოჩე-
ნილი არ არის, ხოლო მეგრულ-ქანურ-სევანურ-აბხაზური მხოლოდ ეხლანდელი
სახით შევიძლიან შევისწავლოთ, ზემოაღნიშნული ლურსმული წარწერების ენის
შესწავლა ხომ მეცნიერს VIII—VII ს. ს.-ის (ქ. წ.) ენის ძეგლის შეძენას
უქადდა. ამიტომ სრულეებით ბუნებრივი და კანონიერი იყო პროფ. ნ. მარჩის
მისწრაფება, ეს ლურსმული წარწერებიც წაეკითხა და მათი ენაც თავის თეო-
რიის თვალსაზრისით შეესწავლა. ცხადია, რომ ეს ცდა ამავე დროს ამ თეორიის
თითქმის უკანასკნელ, ბედობლის გადამჭერელ, გამოცდად უნდა ქცეულიყო
-იმიტომ, რომ, თუ პროფ. ნ. მარჩის თეორია სამეცნიერო ჭეშმარიტების
უტყუარი გამოხატულება იყო, მაშინ უეჭველია ქართულ და ქართველურ ენათა
რაც უფრო უძველესი ძეგლი გვექნება ხელთ, ამ ძეგლების ენა თავის ყველა
თვისებებით სულ უფრო და უფრო სემურ ენებს უნდა მიმსგავსებოდა.

ნამდილად-კი ლურსმული წარწერების ენის შესწავლამ სრული სიცხა-
დით გამოარკვია, რომ, დაახლოვების მაგიერ, მსჯელობა მხოლოდ სემურ-
იაფეტურ ენათა დამოხატებაზე და განკერძოებითს თვისებებზე შეიძლება იყოს.
იმის მაგიერ, რომ ზემოაღნიშნული გარემოებითგან ლოგიკური დასკვნა
გამოეყვანა, მან თავისი თეორიის გადასარჩენად შემდეგი დებულება წამოაყენა
„**იაფეტური ენები უუძველეს ხანაშივე განვითარების ისეთ საფეხურზე
იდგან, რა საფეხურსაც მაღაწივს ყველაზე გაცვეთილმა ინდოევროპულმა
ენებმა**“-ო (Кавказ и памятники духовной культуры: ИАН 1912 წ. გვ.
80—81). ავტორი არ უხსნიდა მკითხველს ამ უცნაურობას: თუ იაფეტური ენები

უძველეს დროსვე მორფოლოგიურად ისე ადაცვეთილები იყვნენ, როგორც ზოგიერთი თანამედროვე ინდოევროპული ენაა, მაგ. ინგლისურია, როგორც-ღა მოხდა, რომ ქართულ სამწერლობო ენას და მეგრულ-სვანურს თავიანთი ავეზულება, მისივე განცხადებით, ასე საუბროვოდ აქვთ შენახული?

უკვე აღნიშნული გვექონდა, რომ იმ დროსვე უკვე, როდესაც „იფეტური ენები“, რიცხვმრავლობის მოსაბუთებით, შტოს მაგიერ, ენათა ოჯახად გამოცხადდა, აშკარა იყო, რომ მარჩის სემურობის თეორიას ნადაგი ეცლებოდა, მაგრამ ამ ვარაუდების დანახვა და შედეგის გათვალისწინება მას არ ჰსურდა. პირიქით, ის ცდილობდა სხვადასხვა დებულებების წამოყენებით თავისი თეორია გადაერჩინა. მაგრამ ბოლოს კატასტროფის აცილება მიანიჭ უშუალებელი შეიქმნა და 1920 წ. აკად. ნ. მარჩი იძულებული იყო თითონვე აღეარებინა¹, რომ იფეტური ენათმეცნიერების თეორია ისე, როგორც ის მანამდე ჰქადაგებდა, უშუაუნარებელი გამოდგა და თვითვე უნდა უარეყო.

აი რა აქვს ნათქვამი აკად. ნ. მარჩის ნივთიერი კულტურის ისტორიის რუსეთის აკადემიის სხდომაზე წარმოთქმულ და შემდეგ დაბეჭდილ სიტყვაში, რომელსაც სათაურად ეწოდება „იფეტური კავკასია და ხმელთაშუა ზღვის სანაპიროების კულტურის შემოქმედების მესამე ეთნიკური ელემენტი“ „Яфетический Кавказ и третий этнический элемент в созидаании средиземноморской культуры“ (Материалы по яфетическому языкознанию, XI, Лейпциг. 1920).

„ალბად იფეტებთ, რომ იფეტური ენათმეცნიერების დებულებათა თვალსაზრისით, ამავე დიდი პრობლემისადმი მიდგომის დროს, მე უკვე გამოქვეყნებულ იფეტოლოგიურ მიღწეულებებს ვუყრი თავს. დანარჩენ რასებს შორის იფეტთან ტომათვის მიკუთვნილი ადგილის შესახები ჩემ წინანდელ ზოგად დებულებათა მიხედვით, მოსალოდნელი იყო, რომ შევეცდებოდი ისინი ხმელთა-

¹ „При подходе к той-же большой проблеме со стороны... данных яфетического языкознания, естественно, предполагается, а суммирую существовавшие в печати яфетидологические достижения. В освещении их, можно ожидать, опираясь на прежние мои общие положения о месте яфетического племени среди других рас, я буду искать его признания в качестве третьего элемента в составе творческого племенного населения по побережьям Средиземного моря. Для ученого в моем возрасте и положении, ведь в порядке вещей, сугубо надлежит твердо отстаивать то и неизменно держаться того, что он защищал и укреплял десятки лет. В этом смысле мой сегодняшний догад может вызвать разочарование. Если-бы я разделял точку зрения неизбежности раз установленных когда-то совершенно правильных научных достижений, то это было-бы убийственным ударом по всему моему научному прошлому. И вынужден сам взвесить всю основу, если не выбросить, то неренервуть и переместить тот фундамент, на котором, вложившим усилиями моих слабых рук... революционно возводился ряд за рядом кладки, слой за слоем стены нового здания— яфетического языкознания. В этом смысле сегодня, если я не вынимая из всей моей тридцатилетней научной работы душу, то разрушаю все ею одухотворенное, архитектурно соответное, опираю на все построение, как оказавшееся несоответственным, неадекватным полноте знания ставших впоследствии известными яфетидологических материалов (Н. Марр. Яфет. Кавказ 8).

შუაზღვის სანაპიროების შემოქმედ ტომობრივ მოსახლეობაში მესამე ელემენტად ყოფილიყვენ ცნობილი. ჩემ ხანში და მდგომარეობაში მყოფი მეცნიერ-სათვის ხომ ბუნებრივცაა და განსაკუთრებით საყალბედულოა მტკიცედ დავიცვა და შეუცვლელად მივდედე იმას, რასაც ათეული წლების განმავლობაში ვიცავდი და ვამტკიცებდი. ამ მხრივ შესაძლებელია დღევანდელმა ჩემმა მოხსენებამ მსმენელს გული გაუტეხოს. მე რომ ერთხელ განმტკიცებულ, ოდესღაც სრულებით სწორ, სამეცნიერო მიღწეულობათა შეურყეველობის თვალთსაზრისის ვიზარებდე, მაშინ ეს მთელი ჩემი წარსული სამეცნიერო მოღვაწეობის გამანადგურებელი იქნებოდა. იძულებული ვარ თითონ მევე შევცვალო მთელი საფუძველი და თუ (მთლად) არ გადავყარო, გადავანადგულო და გადავადგვა დამოვადგვა ჩემი სუსტი ხელების ძალღონით ჩაყრილი ის საძირკველი, რომელზედაც ევოლუციურად, რიგ-რიგად, ფენის-ფენისად ამოყვანილი იყო ახალი შენობის, იაფეტური ენათმეცნიერების, კედლების ნაშენობა. ამ მხრივ, თუ დღეს მე მთელს ჩემს ოცდაათი წლის სამეცნიერო მუშაობას სულს არ ვართმევ, მაინც ვანგრევ ყველაფერს, რაც მისით სულჩადგმულია და ხუროთმოძღვრულად შექმნილი, ვამხსვრევ მთელ შენებულებას, ვითარცა შეუწყნარებელად ვაშომდგარს და შემდეგ აღმოჩენილი იაფეტიდოლოგიური მასალების მოპოვებული სრული ცნობებისათვის შეუფერებელს“.

ამგეარად, 1920 წ. იაფეტური ენათმეცნიერების ოცდაათი წლის ნაგები შენებულება თვის მისი ხუროთმოძღვრისა და ამგებელის აკად. ნ. მარკოსიანსა და იქმნა დამხსვრეული. თვით იაფეტურივე თანამედროვე მეცნიერების ფაქტებისათვის შეუფერებელი და შეუწყნარებელი აღმოჩენილა. მას აღარც საძირკველი ჰქონია, აღარც კედლები.

რასაკვირველია, მეცნიერი არც ვალდებულია და არც ამის ზნეობრივი უფლება აქვს, იცადეს თავის წინანდელ დებულებას, თუ ისინი შეუწყნარებელი და სრულიად მცდარი აღმოჩნდენ, მაგრამ მეცნიერებისა და თავის მკითხველის წინაშე ის მაინც მოვალეა თავის თხზულებებში ყოველნაირად აიცილიოს თავითგან შეცდომები და ურყევ ჭეშმარიტებად არ გამოაცხადოს ის, რაც შესაძლებელია მხოლოდ ჰიპოთეზად იქმნეს მიჩნეული. შეუმცდარი, უმეველია, არავინ არის. რა თქმა უნდა შესაძლებელია მეცნიერი, ყველა გარემოებათა გაუთვალისწინებლობის გამო, შესცდეს, მაგრამ, თუ მველევარი თავის დებულებებს მუდამ სცვლის და ბოლოს ოცდაათი წლის შემდგომ იძულებული ხდება მთელი თავისი მთავარი მოძღვრებაც თვითვე შეუწყნარებელად და შეუფერებელად აღიაროს, სრულებით ბუნებრივია, რომ ამან მკითხველთა წინაშე მის ნაწერებს ნდობა დაუკარგოს, რათგან არავითარი გარანტია არ არის, რომ იგივე პირი შემდეგში იძულებული არ იქნება, თავისი შერმინდელი, ახალი დებულებებიც წინანდლებივით უარჰყოს.

ამ მხრივ უნდა ითქვას, რომ მართლაც, იშვიათად თუ მოიპოვება სიტყვა, რომლის ეტიმოლოგიაც აკად. მარკოსი ორჯერ-სამჯერაც თვითვე შეცვლილი არ ჰქონდეს, იშვიათაა თვით მორფოლოგიური საკითხებიც-კი, ენის ავებულების ისეთი მოვლენის შესახებაც, როგორც მაგ. გრამ. სქესისა, ბრუნვების ნიშნებისა და მრავლობითი რიცხვის ფორმანტების საკითხებია, რომ თავისი დებუ-

ლებანი მას რამდენჯერმე ძირიანად არ შეეცვალოს. ამის დამამტკიცებელი საბუთების მოყვანა აკად. მარკის ნაშრომებითგან მრავლად შეიძლება და ამოკრებილიც მაქვს, მაგრამ, უადგილობის გამო, უნდა გამოეტოვო. მოვიყვან სანიმუშოდ აქ მხოლოდ მის დებულებებს ქართულისა და ქართველური ენების ჯგუფებად დაყოფის შესახებ.

აკად. ნ. მარკმა ჯერ ქართვების, ტუბალ-კაინურ, ანუ იბერულ და სონ-მესხურ ჯგუფებად დაყოფა შემოიღო და თითოეულ მათგანს თავისი საკუთარი დამახასიათებელი ნიშნები გამოუძენა. შემდეგ გამოირკვა, რომ ერთი ჯგუფის დამახასიათებელი ნიშნები მეორეში და ზოგჯერ სხვებშიც ჩანდა. ამიტომ ნ. მარკმა ტომობრივი სახელების გამოყენება ჯგუფთათვის მიზანშეწონილად არ სცნო და ყველა იაფეტური ენები სისინა, შიშინა, სპირანტ და სხვა ჯგუფებად დაყოფა. ეს დაყოფა ამ ენების თანამედროვე თვისებების მიხედვით მოეწყო და თითოეული მათგანი ერთ-ერთ ჯგუფთან მიეკუთვნა, მაგ. ქართული სისინა ჯგუფის წარმომადგენლად, მერკულ-ჭანური შიშინასი და სვანური სპირანტის ჯგუფისად სცნო. ქართულ-მერკულ-ჭანურ-სვანურ-აბხაზურის თანამედროვე თვისებათა მიხედვით სისინა, შიშინა, სპირანტ და სხვა ჯგუფებად გაყოფამაც ვერ დააკმაყოფილა, რათგან ამ ხელოვნურად შეთხზული დანაწილების პრინციპებს ენათა სინამდვილე ბევრგვარ დამტკიცებას უქმნიდა, 1920 წელს გამოქვეყნებულს შრომაში Яфетический Кавказ-ში¹ (იაფეტურ კავკასიაში) ნ. მარკი იძულებული იყო გულახდლად აღეარებინა, რომ ამ უამად არაფრის თქმა არ შეიძლება, თუ რაინარი თვისებისა უნდა ყოფილიყო უძველეს დროს და თავდაპირველად მერკულ-ჭანური, ქართული და სხვები, შიშინა, სისინა, თუ პირიქით სპირანტული. ამას ჯერ კიდევ გამოჩვენებ უნდაო.

რაკი აკად. ნ. მარკი ყოველი თავის ახალი დებულების ქემშარიტების საბუთად ქართული და იაფეტური ფონეტიკისა და შედარებითი გრამატიკის

¹ В Передней Азии иберы или вперы один из древнейших народов яфетической семьи. На Кавказе они под тем же названием иберов или иверов, сначала это народ с яфетическим языком южной группы, а потом так называется группа — хартвель, народ с яфетическим языком священной группы. Но какова была их доисторическая этническая сущность, их первоначальная природная речь, шипящая, свистящая или вовсе не шипящая, а спирантная? Это надо еще установить. Племена их названия известны в многочисленных разновидностях не только по сибидиантскому типу — Sumer (Humer) → Obel || Obal → Tibar-en, но и по спирантному типу — Ber, собственно Iber, а как теперь выясняется материалами баскской речи, первоначально — Humer → Kureg. Названия их яфетически, как то выясняется сопоставлением баскских данных с грузинскими, означают «сын» или «дети», обычное слово, используемое у ифетидов для образования племенных названий. Для нас важно отметить, что это имя имеет тотемизм, судя по племенному его названию, в светлицах повидимому «солнце», а не «луна», если не разлучать с ним Obel || Obal (Obal), по кажущейся связи с созвучными яфетич. словами, означающими «луна», «месля», а в металлах «медь», по скрещиванию же с другим родственным племенем — «бронзу» (88-35).

კანონებს ასახელებდა ხოლმე, ამ სამეცნიერო დარგების შემცველი წიგნები-კი აკად. მარჩის გამოქვეყნებული არ ჰქონდა, ამიტომ მისი ჰიპოთეზების სისწორის შემოწმება არა-სპეციალისტებს არ შეეძლოთ. ამის გამო ბუნებრივია, რომ ყველანი ქართული ენის გრამატიკისა და შედარებითი იაფეტურ-სემურის მისი გრამატიკის გამოქვეყნებას მოუთმენლად მოელოდნენ.

ბოლოს, 1925 წ. გამოვიდა აკად. ნ. მარჩის „ძველი ქართული სამწერლობო ენის გრამატიკა“-ც „Грамматика древне-литературного грузинского языка (Материалы по фетическому языкознанию XII, Ленинград). წიგნი უწინასიტყვაობად სულ 244 გვერდს შეიცავს, რომელთაგან 29 გვერდი ფონეტიკას აქვს დათმობილი, ხოლო 215 გვერდზე მორფოლოგია, ენის აგებულება განხილული. ამ ნაწილშიც მხოლოდ კანკლემობასა, ზედსართავსა, რიცხვითსა და ნაცვალსახელებზე და ზმნაზეა საუბარი. არც მეტყველების სხვა ნაწილები, არც სინტაქსი სრულებით განხილული არ არის. ამნაირად მას ბევრი რამე, მათ შორის ისეთი მნიშვნელოვანი ნაწილიც-კი, როგორც სიტყვათა-წარმოებაა, აკლია.

ნ. მარჩის გრამატიკას არც წინასიტყვაობა აქვს. ამას, რა თქმა უნდა, ისეთი მნიშვნელობა არ ექმნებოდა, რომ წიგნს შესავალიც არ აკლდეს, რომელშიც ქართული ენის წარმოშობისა და იაფეტურ ენათა შორის მისთვის მიკუთვნილი ადგილის შესახებ უნდა ყოფილიყო მსჯელობა. წინასიტყვაობისა და შესავლის დაწერაზე უარს ვამბობო (იხ. გვ. V—VI).

ამას გარდა ავტორს აღნიშნული აქვს: **გრამატიკაში დაბეჭდილი პალეონტოლოგიური განმარტებანი უნდა შემოწმებულ და შეთანხმებულ იქმნეს ჩემ უახლოეს დაბეჭდილ ნაშრომებთანაო** (იქვე, გვ. VI)¹. ეს ვაფრთხილება მკითხველს დაარწმუნებს, რომ აკად. ნ. მარჩის გრამატიკის შინაარსი თვით ავტორსაც არ აქმაყოფილებდა. ეს თავისი გრძნობა ავტორს პირდაპირ გულახდილად გამოთქმულიც აქვს: **სანამ ეს წიგნი გამოქვეყნდებოდა, „ჩაკვდა თვით ის იდეოლოგია, რომელიც იმ ხანის ჩვენ გრამატიკულ ნაშრომებს საფუძვლად ედო“-ო** (იქვე, IV)².

როდესაც ავტორი თვითვე თავისი თხზულების უკმაყოფილოა, რა უნდა იგრძნოს მისმა წაკითხველმა, ან როგორ უნდა გამოარკვეოს, ავტორის რომელი დებულება უნდა იყოს შემოწმებულ-შეთანხმებული, ე. ი. შესწორებული და, სახელდობრ, რომელ მის უახლეს ნაშრომებთან? თუ ამ საქმისათვის თვით

¹ „И отказываясь не только от сообщения сведений о происхождении грузинского языка и его месте среди лфетических, долженствовавшего составить введение или часть предисловия, но и от составления вовсе предисловия, как я предполагал то сделать, ограничиваясь общим указанием, что все разъяснения палеонтологического характера, в большинстве набранные желкими шрифтами, корпусом и петитом, должны быть сверены и согласованы с новейшими моими печатными работами по тем-же или сродным вопросам“ (Грамм. древн.—лит. груз. яз. 1925. гв. V—VI).

² „Скончалась идеология, лежащая в основе наших грамматических работ той эпохи“ (იქვე IV).

ავტორსაც ვერ მოუტვლია, ან თუ ეს მასაც გასძნელებია, როგორ უნდა მოსთხოვოს ასეთი რამე თავის მკითხველს? მართლაც ავტორის მსოფლმხედველობის შეცვლისა და წინანდელი შეხედულება-განმარტების უკმაყოფილებისა და შეუთანხმებლობის კვალი თვით გრამატიკის შინაარსსაც არაერთგან ემჩნევა. ამის გამო წიგნის ტექსტი აჭრელებულია.

ყველა ზემოაღნიშნული დაარწმუნებს ადამიანს, რომ აკად. ნ. მარრის უკმაყოფილება თავისი გრამატიკით უსაფუძვლო არ არის. ამიტომ შესაძლებელია ითქვას, რომ ამ წიგნმა, რომელსაც სპეციალისტები დიდი ხანია მოუთმენლად ელოდდნენ არც მოლოდინი და არც იმედი არ გაამართლა, მით უმეტეს, რომ იქ ისეთ ძირითად და მნიშვნელოვან საკითხზე, როგორც ქართული ენის გენეზისია, ავტორს არაფერი აქვს ნათქვამი¹.

ქართულ-მეგრულ-ჭანურ-სვანურის შემდგომ, აბხაზურის შესწავლის დაწყებას მისი მოღვაწეობის მიმართულებისათვის უღარესი მნიშვნელობა ჰქონდა. ჯერ არც ძველი ქართულისა და არც სვანური გრამატიკის კვლევა-ძიება დამთავრებული არ ჰქონდა, რომ ახალი, აბხაზური ენის რთული აგებულების საიდუმლოების გამორკვევა დაერთო ზედ. ცხადია, რომ შეუძლებელია ამას აკად. ნ. მარრის მთელი წინანდელი სამუშაო არ შეეფერებინა. ასეც მოხდა: 1925 წ.-დე, როგორც აღნიშნული გეჰქონდა, ძველი ქართ. ენის მისი გრამატიკა არ გამოქვეყნებულა, სვანური ენის გრამატიკა ხომ დღევანდლამდეც არ დაბეჭდილია, იმისდა მიუხედავად, რომ მის შესწავლას საკმაოდ დიდი დროცა და ენერჯიაც შეაღია. აღარას ვიტყვი ძველი ქართული მწერლობის იმ ძვირფასს, დიდძალ, პირველხარისხოვან ძეგლებზე, რომლებიც ათონში, სინას მთაზე და პალესტინაში ყოფნის დრის ვადმოწერილი და გამოსაცემად განზრახული ჰქონდა. მიმდინარე, ახალი გეგმების განზორციელების საზრუნავმა და დაუცხრომელმა მუშაობამ აიძულა აკად. ნ. მარრი მთელი თავისი ფილოლოგიური კვლევა-ძიება და გამოცემლობა, რომელმაც მას ღირსეულად დიდი სახელი მოუხვეჭა, შეეჩერებინა. არამცთუ გამოცემლობისათვის, მათი შესწავლისთვისაც-კი მას დრო აღარ ჰქონდა.

ზემოაღნიშნულ ყველა გარემოებას აკად. მარრის სამოქმედო ასპარეზის საზღვრების შემდგომც შეუჩერებელი გაფართოებაც დაერთო. აბხაზურის შესწავლამ კავკასიის სხვა ენების ბუნებისა და ნათესაობის საკითხი ალუძრა და ამნაირად თავისი ცოდნისმოყვარეობის საგნად უნდა მრავალრიცხოვანი ნაირ-ნაირი ენები გაეხალა.

კავკასიელთამცოდნეობის ჩვენი ზემომოყვანილი მიმოხილვა ადამიანს დაარწმუნებდა, რომ, როდესაც აკად. ნ. მარრი კავკასიის ენების შესწავლას შეუდგა, იმ დროისათვის აბხაზური, ჩერქეზული, ყაბარდოული, ჩანური, წოყურ, ლუნძური, ლუმუქ-ლეკური, კვრ-ლეკური, ჰვარკანული, ანდი-დილოური,

¹ ნ. მარრის ამ ნაშრომის ვრცელი რეცენზია ა. ნ. ნ. ჩიქობავას აქვს დაბეჭდილი (იხ. „მიმოხილვები“ 1, ტფილისი, 1925 წ., გვ. 285—330), ხოლო ეს გრამატიკა რომ გამოქვეყნებისთანავე უკვე მოხედვებული იყო და მოლოდინი არ გაამართლა, აღნიშნული აქვს ქართულის მცოდნე ნორვეგიელ ენათმეცნიერს ჰანს ფოტუსონს: *Ung. et. CC XXIII*, გვ. 143.

აღლური, წახორული, რუთული, არჩული, თაბასარანული და უღური ენები, სულ 18, ზოგიერთ მათ დიალექტებს გარდა, მონოგრაფიულად ცოტად-თუ-ბევრად უკვე შესწავლილი იყო. ასეთ პირობებში ახალი მომუშავესათვის მოღვაწეობის მხოლოდ სამი გზა არსებობდა: ან 1. დაგროვილი მასალისა და მონოგრაფიების კრიტიკული და შედარებითი შესწავლით ნახევარ საუკუნეზე მეტი ხნის განმავლობაში მოპოვებული განძის მოხმარება და ზოგადი დასკვნისა და პრობლემების წამოყენებისა და გამორკვევის ცდა, ან 2. გამოქვეყნებული წყაროების ცნობებისა და დებულებათა სისწორის გამორკვევა და იმავე ენების ისევე მონოგრაფიულად, მაგრამ უკვე საფუძვლიანად, მთელი შესაძლებელი სიღრმე-სივრცით, შესწავლა, ანდა დასასრულ, 3. მუშაობის ისევე წინანდელი გეზის გაგრძელება და ჯერ კიდევ შეუხწავლელი ენოვანი ერთეულების აღწერა და ბუნების გამოკვლევა.

არც ერთი ამ გზათაგანი აკად. ნ. მარს არ აურჩევია: არც ერთი ახალი, მანამდე უცნობი კავკასიის ენა მას არ შეუსწავლია, მაინც-და-მაინც არაფერი ამის მსგავსი მას არ გამოუქვეყნებია, — არც ერთი წინათ შესწავლილი ენის გაღრმავებული, მონოგრაფიული შესწავლა, ისევე მაგ. როგორც მან თავის დროზე ჰანური გრამატიკის გამოქვეყნებით თავი ისახელა, არ უცდია, ყოველ შემთხვევაში არავითარი ამის გამოძეღავენებელი კვალი არ ჩანს. დასასრულ, არც თავისი ისეთი ნაშრომი გამოუქვეყნებია, რომელშიც კავკასიური ენათმეცნიერების წინანდელი მონაპოვარის კრიტიკული განხილვა-შეფასებისა და იქ დაგროვილი მასალისა მიხედვით ურთიერთშორისი დამოკიდებულებისა და წარმოშობილობის პრობლემის გამორკვევის, გინდა მხოლოდ გაშუქების ცდა იყოს. ამ ზოგადი საკითხების გადაწყვეტა მას სხვათა ნაშრომებისაგან დამოუკიდებელი ჰქონდა, რათან მანამდე შეგროვებულა მასალა მას არც აკმაყოფილებდა და არც საკმარის მიაჩნდა.

ასეთ პირობებში აკად. ნ. მარსი უნდა კავკასიის ენების დინჯს შესწავლას თვითვე შესდგომოდა, მაგრამ დაღისტანში და ჩაჩნებთან ხანმოკლე ყოფნა და დაკვირება აკად. ნ. მარსს, რასაკვირველია, იმდენს ვერ შეძენდა, რომ ამ საყურადღებო საკითხის არსებითად განხილვა შესძლებოდა. ამიტომაც არის, რომ 1914 და 1916 წ. ის მხოლოდ იმასვე იმეორებდა, რაც უსლა არსაც ჰქონდა ნათქვამი, რომ ამ ენებს იაფეტურ ენებთან ერთგვარი ნათესაობა აქვთ¹.

მაგრამ, თუ 1914 და 1915 წ.წ.-ში, ზაფხულში დაღისტანში მუშაობის შემდგომ აკად. ნ. მარსი ასე ფრთხილად მსჯელობდა, შესამეჯერ იგი ამ ქვეყანას 1916 წ. 24 დეკემბერს რომ ეწვია და იქ 1917 წ. 12 იანვრამდე დაჰყო, ამ მესამე მოგზაურობის შემდგომ იმავე წლის 25 დეკემბერს რუსეთის

¹ „Горских языков Кавказа, обозначившихся лфетидоидными“ (Н. Марр. Ифетич. названия веревьев и растений. И. А. Н. 1915. გვ. 944).

„Общие впечатления от непосредственной работы над всеми этими (т. е. дагестанскими) языками наметило выводы в двух направлениях. Во-первых, между всеми этими языками и ифетическими есть известное родство“ (Н. Марр. К истории передвижения ифетич. народов с юга на север Кавказа. ИАН 1916. გვ. 1388).

სამეცნიერო აკადემიისადმი წარდგენილ მოხსენებაში „Непечатный источник истории кавказского мира“ (ИАН. 1917 წ. გვ. 307 — 338) მას უკვე სრულე-ბით გარკვეული პასუხი ჰქონდა.

ერთის მხრით ის ამტკიცებდა, რომ ლენძურ (ავარულ) ენას უფრო მან-ლობელი ნათესაობა აბხაზურთანა აქვს, მეორეს მხრით, რომ დალისტინს, ანუ ლეკური ენები, მათ შორიც „ავარულიც“, აბხაზურზე, იაფეტურ ენათა, რო-გორც სისინა შტოს, ქართულს, ისევე შიშინა ჯგუფსაც, — მეგრულ-ჭანურს ენათესავებინ¹. ამგვარად, დალისტინს ენების იაფეტურთან ერთგვარი ნათე-საობა პირდაპირ იაფეტურ ენებად მიჩნევით დამთავრდა.

ენათა ნათესაობა ავებულობის, მორფოლოგიის, მსგავსებაზე უნდა იყოს დამყარებული. ამიტომ მოხალღენელი იყო, რომ ავტორი მკითხველს დალის-ტინს ენების ავებულობას წარმოუდგენდა, რომ მათი იაფეტურობა ცხადი გამხდარიყო, მაგრამ, ამის მაგიერ ნ. მარტი თავისი დებულების დასამტკი-ვებლად ორიოდ სიტყვისა და მოვლენის დახასიათებით კმაყოფილდებოდა. ამა თუ იმ ენის იაფეტურ ენად ასე ადვილად გამოცხადების საფუძველი მკით-ხველისათვის გაუგებარი რჩებოდა, რათგან აკად. ნ. მარტის არც ერთ თხზუ-ლებაში აღნიშნული არ იყო, თუ რა თვისებები უნდა ჰქონდეს და რა ბუნე-ბისა უნდა იყოს ენა, რომ იაფეტურ ენად იქმნეს მიჩნეული. ამისათვის წომ ორიოდ სიტყვისა და ორიოდ მსგავსი მოვლენის დასახელება არა კმარა? აკად. ნ. მარტი-კი ლენძური (ავარული) და ლეკური ენების გრამატიკისა და მორფოლოგიის არ შეზნება²: მასალა ვრცელია და მანაც ჯერ ამოწურული არ არის. თვით ლეკურ — „ავარულ“ ენათა ურთიერთშორისი დამოკიდებუ-ლებაც და თითოეული მათგანისათვის შესაფერისი ადგილიც ლეკურ ენათა ჯგუფში ჯერ კიდევ გამოხარკვევია იმგვარადვე, როგორც გამოხაყოფია ამ ენების პირვანდელი არაიაფეტური ფენა³, და, ამისდა მიუხედავად, მანაც საკითხი მათი იაფეტურობის შესახებ საბოლოოდ გადაწყვეტილი იყო.

1917 წ. ნ. მარტი ლენძური („ავარული“) უკვე აღბანურისა და „ავა-რენი“ აღბანელთა ნათესაობა ცხნო. მათგან ქართველებსა და სომხებს, ქარ-თულსა და სომხურს, არა ერთი და ორი კულტურული მნიშვნელობის ტერმი-

¹ „Аварский язык находится в более близком родстве с абхазским.. даге-станские, точнее лезгинские языки, в числе их аварский находится в родстве, как и абхазский, с языками другой, именно свистящей ветви йфот. языков, в частности с грузинским, равно с языками шипящей группы — мегрельским и чанским (авским) (Н. Марр. Непечатный источник. 308 — 309).

² „На морфологических и вообще грамматических явлениях не останавливаюсь, так как материал обширный и всетами еще не исчерпанный (Непечатный источник. 309).

³ „предварительно необходимо установить соотношения между различными языковыми подгруппами и определить место каждого из языков в среде самой лезгинской группы. Только этим путем можно выяснить и первичный не-йфет-тиский слой в лезгинских языках, если он действительно имеется“ (Н. Марр. Непе-чатый источник. 334).

ნებიც-კი აქვთ ნასესხებ-შეთვისებულიო (Нечотатыи источник, 315, 316—320). ამასთანავე „ავარული“ სწორედ იმ ენის ნაშთი უნდა იყოს, რომელსაც იაფეტურ-არიულ-ევროპულად გადაქმნილი სომხურის ჩამონაჭეტილობის დროს პირველსარისხოვანი მნიშვნელობა ჰქონდა (იქვე 322, 330—331).

ამნარიად, აკად. ნ. მარჩის კავკასიური ენების არც მონოგრაფიული შესწავლისათვის, არც მანამდე უცნობი ენის გამოკვლევითა და არც წინათ-არსებული მასალებისა და მიხედვით მათი ურთიერთშორისი დამოკიდებულების, ნათესაობისა და სადაურობის პრობლემის გასაშუქებლად ახალი არაფერი შეუძენია. ეს ენები მას გამოყენებული-ჰქონდა მხოლოდ თავისი იაფეტურ-სემურობის თეორიის გასაძლიერებლად. რაკი აკად. ნ. მარჩის მთელი მსჯელობა კავკასიური ენების მორფოლოგიურ აღნაგობაზე არ იყო დამყარებული, ამიტომ არსებითად კავკასიის ენების ყველა ზემოაღნიშნული საკითხები წინანდებურად იხევ-იხევე გადაუწყვეტელი დარჩა.

აკად. ნ. მარჩის კვლევა-ძიება იაფეტიათა ოდინდელი შემადგენლობის გამოსარკვევად კავკასიელთა იაფეტიაზედ მიჩნევით არ დამთავრებულია. დიდი ხანია, რაც მეცნიერებაში აღნიშნული იყო, რომ ევროპის უძველესი მოსახლეობა, იქ ბერძენებისა, რომაელებისა და კელტების ისევე, როგორც გერმანელების დამკვიდრებამდე, სხვა, არა-ინდოევროპული მოდემის ერებს უნდა ჰქუთნებოდათ. ასეთი შთამომავლობისად პელასგები, ეტრუსკები, ესპანიელი იბერები, ბასკები და სხვებიც იყვნენ მიჩნეულნი. ზოგიერთნი მათ კავკასიელების, ქართველების, მონათესავედ სთვლიდენ. საქართველოს ისტორიის მკვლევანთა აზრით, რომ ესპანიელი იბერები ათონის ქართველთა დამაარსებელს, იოანე მთაწმიდელსაც, ქართველები ევონა (იხ. ქართ. ერის ისტორია, II). ევროპისა და აზიის ამ უძველესი მოსახლეობის ქართველებთან ნათესაობის მოსაზრების დასამტკიცებლად გეოგრაფიული სახელების ანალიზსაც იშველიებდენ და, ან მათ საქართველოს გეოგრაფიულ სახელებს ამგავებდენ, ანდა ქართული სიტყვებით მათ გააზრიანებს ცდილობდენ.

ამ თეორიის ავტორთა ქართული ენის უცოდინარობის გამო, მათ ჰიპოთეზების დამაჯერებლობა სათუო იყო.

ამ პრობლემის გადაჭრა აკად. ნ. მარჩმა იკისრა. ამ საკითხისათვის მასალების ადგილობრივ შესაგროვებლად, საამისოდ დას. ევროპისა და სხვა ნაწილებშიც გაემგზავრა, რათგან აქნ-იქ შერჩენილი იყო უძველეს მკვიდრთა ნაშთად მიჩნეული პატარა-პატარა მოსახლეობა უკვე კლავროთმა, როგორც დაერწმუნდით, აღნიშნა კავკასიის ენებისა და ფიზურ-გეოგრაფიული ზოგიერთი სიტყვების მსგავსება. ამ საგულისხმო საკითხების გადასაჭრელად აკად. ნ. მარჩი ბასკებსაც ეწვია ესპანიაში, საფრანგეთშიც იყო, ფინების, ზირიანთა და მორდველთა მოსახლეობაც ნახა.

რამდენადაც ძველი მოსახლეობის ნაშთი გადარჩენილი იყო, იმდენად მათი იაფეტიაზედ ნათესაობა უნდა მათი ენის მორფოლოგიით, აგებულების ნიშანდობლივი თვისებით, დამტკიცებულიყო. მაგრამ საქმეს ის გარემოება ართულებდა, რომ ნ. მარჩი იაფეტური ენების აღნაგობის დამახასიათებელი თვისებები არსად აღუნიშნავს, თვით უცილობლად იაფეტიაზედ მიჩნეულ ქარ-

თველთა და კავკასიის ჩანჩურ-ლეკურ ტომთა ენების აგებულება-კი ძირითადად განსხვავდება და იქაურ გრამ. სქესკატეგორიებსა და ზმნასა და ქართულ-ქართველურ შესატყვის ნაწილებს შორის უფსკრულია. ისევე, როგორც თავის დროზე აკად. ნ. მარჩის ამ უფსკრულის ვადალახვა არც-კი უცდია. იმნარიადე ველაც ბასკებისა და სხვების იაფეთიანებად გამოცხადებისათვის ჰაბუთად მათი ენის აგებულება არ გამოუყენებია, არამედ აქაც მხოლოდ ცალკეული სიტყვებისა და სახელების ანალიზით მყოფილიდებოდა. ამის დამადასტურებელი მაგალითების მოყვანა აკად. ნ. მარჩის ნაწერებიდან მრავლად შეიძლება, მაგრამ რამოდენიმეც საქმის ვითარებას აღამიანს ადვილად გაუთვალისწინებს.

ფრანგულში ლიგურული ელემენტების გამოჩვევის აუცილებლობაზე საუბრის დროს, აკად. ნ. მარჩი ბრძანებს: „სახელი ლიგურ წინსართით ლი-, მასხადამე, ფუძით გურ-, ჩვენი გურიის... ფუძისბარა, მასვე ნიშნავს, რასაც ი-ბერ (|| გვერ-გურ), მაგრამ სახრავად რას წარმოადგენდა დასავლეთ ევროპაში, მას მხოლოდ დინჯი კვლევა დაგვანახებს“-ო (რით ცხოვრობს იაფურთი ენათმეცნიერება, 1923 წ., 26 შენ. 1). ეს დებულება ნ. მარჩმა 1924 წ. უფრო გააფართოვა და უკვე ამტკიცებდა, რომ „ლიბის“, ლიბია აფრიკაში „ლი-ბის“ ანუ იგივე „ი-ბერ“-ია, იმგვარადვე, როგორც „ლი-გურ“-იო, რათგან ორივეს სვანური თავსართი „ლი“ აქვს, და ეს ლიბიელებისა და ლიგურების იაფეთიანებთან ნათესაობის გამომაშკარავებლად მიიჩნდა¹.

1922 წ. რომ ნ. მარჩმა უარყო „ლაზ“-ის ეტიმოლოგიის თავისი დებულება ფრანგულად დებუქდილ შრომაში *La Seine, la Saône, Lutèce et les premiers habitants de la Gaule Étrusques et Pélasges* (Péetrograd, გვ. 13—16), პელასგების სახელის ასახსნელადაც გამოყენებული აქვს ლეკთა სახელი. ხოლო 1923 წ. გამოცემულს მოხსენებაში „რით ცხოვრობს იაფეთური ენათმეცნიერება“ ნათქვამი აქვს, რომ პელასგური ერთი მხრით „თვისტომად უჩნდება ეტრუსკულს, მეორე მხრით, აღმოსავლეთით, ზოგთან, მაგალითად ლაზურს ან ლეკურთან და ხომხეთის ძველ ურარტულთან აგრეთვე თვისტომად გამოდის“-ო (გვ. 38). აქვე შენიშვნაში წერილი ასოებით შემდეგი საგულისხმო განცხადება აქვს მოთავსებული: „უკანასკნელ ხანში გამოირკვა ისიც, რომ, ერთი, ტერმინს «ლაზ» შეცდომით ვხსნილი «ლა» წინსართით ვითომ «ჴან»-იდან წარმოებულს (თითქო უმაღლ-ლან ყოფილიყოს); «ლაზ» (< ლ ა ზ || ლ ა ზ),

¹ „...наши исследования вскрывают, во первых, что в Африке термин li-bus, разновидность племенного названия i-ber, как на другой стороне, в Европе li-gur, если хотите и li-gus, есть разновидность племенного названия i-ber, африканский li-bus либнец не только по префиксу, но и по основе тождественен с египетским li-gur, и в этом отношении свидетельство даже словаря Стефана Византийского (S. V, стр. 263) „libo либница—соседающий с колами народ“ (Αἰθιοπία γὰρ ἔβουλε παροικεῖσθαι Κολχίδα). конечно, важнее, чем мировоззрение ученойшего до-историка отношения XIX века Rubainville'я, который присутствие лигуров в Колах отрядил за одно с рождением населения Западной Европы с Кавказом“ (Н. Марр. Термины из абх.-груз. эти. связей, 1924 წ. 5).

«ლაზ-გ»-ის და «ბე-ლახ-გ»-ის ფუძის ერთ თავისებურ სახედ ამოჩნდა; მეორე, «პლემბ'ე»-იც ადრე «ა-ლეს-ბე» აგრეთვე იმავე ნათესავის სახელათ იხსნა“-ო, თანაც მკითხველისათვის, რომელიც ამ ახალი ეტიმოლოგიის დასაბუთებას მოსთხოვდა ავტორს, თავის ზემოაღნიშნულს ფრანგულად ნათარგმნ წერილზე აქვს მითითებული.

მაგრამ, რა საფუძველი ჰქონდა იმას, ვინც-კი აკად ნ. მარრის ზემოთყვანილ შენიშვნას წაიკითხავდა, ამ ახალ-ახალ წინანდებურად ისევე უცილობელ კემშარიტებად გამოცხადებული ეტიმოლოგიისათვის დაეჯერებინა, რა საბუთი ჰქონდა ერწმუნა, რომ ლიზურ-ის თავიკიდური ლი სწორედ სევანური თავსართი არის, ანდა ვინ იკისრებდა თავდებობას, რომ ამ ეტიმოლოგიასაც იგივე ზედი არ ეწვევა და ისევე არ დაემართება, რაც ლაზ-სა და არა-ერთს სხვა ეტიმოლოგიებს დაემართათ, რომ ამ ლიზურ-ისა და ყველა ასეთი სიტყვების ეტიმოლოგიებს ახლო მომავალში, თვით მათივე ავტორი არ უარყოფდეს? პირიქით, რწმენის მაგიერ, ასეთ პირობებში სრული სკეპტიციზმი იყო მოსალოდნელი, რათგან, ასეთი შემთხვევების სისშირის გამო და სემურობის მოძღვრების 30 წლის განმავლობაში დაყინებით უცილობელ კემშარიტებად ქადაგების შემდგომ, თვით ავტორის მიერაც მცდარად აღიარების მერმე, მის მკითხველებს, შესაძლებელია დაესკვნათ, რომ ბევრი რამე, რაც აკად. ნ. მარრს მეცნიერების ურყევ დებულებად და შეუძცადარ ეტიმოლოგიად აქვს გამოცხადებული, ნამდვილად მხოლოდ ჯგეროვნად დაუმუშავებელსა და აჩქარებით გამოქვეყნებულ ჰიპოთეზებს წარმოადგენს. ასეთი აზრი რომ მართლაც შეიძლება აკად. ნ. მარრის მკითხველს მოსვლიდა, ეს თვით მისივე მიმდევრის, პროფ. ი. მეჩანინოვის, თავის ადგილას მოყვანილი სიტყვებითაც მტკიცდება.

მაგრამ აკად. ნ. მარრს მინც ევროპისა, აზიისა და აფრიკის მნაშენელოვანი გეოგრაფიული და ტომობრივი სახელების განმარტება თავის მოვალეობად მიაჩნდა. მაგ. საინფან წარმოსდგა აფრიკის სახელი? თუ Felix Solimseნი თავის ნაშრომში Indogermanische Eigennamen als Spiegel der Kulturgeschichte (herausg. von Ernst. Heidelberg, 1922 წ., გვ. 28) ფიქრობდა, რომ აფრიკის სახელი, რომელიც წინათ მხოლოდ რომაელთა პროვინციის კართაგენს ეწოდებოდა, იქ მცხოვრები ტომის Afirika ან Awriha-საგან უნდა ყოფილიყო წარმომდგარი, ხოლო ბერძნული გეოგრაფიული ტერმინი λιβυη λιβυე, Libu ან Rbu ხალხის სახელისაგან წარმომდგარად მიაჩნდა,--აკად. ნ. მარრი ამ საკითხს სრულებით სხვანაირად სწყვეტს და ამბობს¹: სოლმსენს ვერ უგრძობია, რომ „ლი-ბუ-ე“ და „რბუ“ (*ბრუ, resp. Bur) და „ა-ფრი-კა“-ც ერთისა და იმავე ტომის სახესხვაობაა მხოლოდაო.

ნ. მარრს სრულებით ურყევ კემშარიტებად აქვს აღიარებული, რომ აფრიკის, აზიისა და ევროპის სახელები იაფეტურ ტომთა სახელების წანაღვია

¹ „Solmsen не чует, что Li-bur-и Rbu (~* Bru, resp. *Bur), равно A-fri-ka разновидностями одного и того-же племенного названия“ (Н. Марр. Термины из афр.-рус. этн. связей, 6, №5. 1).

მხოლოდ¹: აფრიკა თურქმენ—იბერებისა, ევროპა და აზია-კი ეტრუსკების ორტომის სახელის „როშ“—ებისა და „რასენ“—ების გამოხატულება ყოფილა, ამასთანავე იაფეტურად ჩამონაკეთული. ამგვარადვე, მდ. ეოლგის ძველი სახელი „რაბა“—და მასთან დაკავშირებული „ოარ“, „ლაგ“—იც იაფეტური ტომთა „რას“—ების, „როშ“—ების ნაშთი ყოფილა² და თურქმენი „რაჰველები“—ც ამ ტომის წარმომადგენელი არიან. მდინარე რაბსი, ანდა არარატის მთის სახელბეც ხომ ამ ტომისაგან ყოფილა დანათლული. მართალია, მთა „ურალ“—ის სახელის მნიშვნელობას ჩვეულებრივ ამ მთის მახლობლად მცხოვრები ერის ენითა ხსნიან, მაგრამ აკად. ნ. მარტი არც ეს აკმაყოფილებს, რათგან ამ შემთხვევაში ანგარიშს არ უწყევენ ისეთ გარემოებას, რომ სიტყვა „ურალ“—ი „ურარატუ“—და „არარ-ატ“ ტერმინების ფუძის „ურარ“, ანუ „არარ“—ის წუნ-დაუღებელი კანონთანაწომიერი შესატყვისობაა.

ამნაირი საბუთიანობით კმაყოფილდება ნ. მარტი ზემომოყვანილი საეოგრაფიო სახელების იაფეტურობის გამოცხადების დროს. ამის წყალობით იაფეტოიანთა ოჯახი ასე ადვილად და სწრაფად გამრავლდა, რომ მისი სამფლობელოს საზღვრები სამ ხმელეთს ძლივს შეუძლიან დაიტრის.

„ამრიგად ირკვევა“, ბრძანებდა აკად. ნ. მარტი, რომ „იაფეტელთ ნათესაურ თბეს ვადაუთელავს შვახმელეთის საზღვრები, იგი აერთიანებს სივრცეს პირენეულ ნახევარკუნძულისგან შვამდინარეთის ნიადაგამდე, მეტი თუ არა ვთქვათ ჯერჯერობით, და თავის წრეში იყოლიებს ამ სივრცის ჩრდილოით მოყოლებულ ნათესავთა სარტყელს, სკვთების გამოუყვანებლად. აგრე შემოსასღვრულ სივრცეზე ურთი იაფეტელი ოჯახი ბინადრობდა პირველ“—ად (ნ. მარტი, რიცხვობრივ იაფეტური ენათმეცნიერება, გვ. 38—40).

იაფეტოიანთა ერების ამ სწრაფ გამრავლებას, მეტადრე მათ მრავალრიცხოვანებას, არ შეიძლება, რასაკვირველია, თეორიის ავტორის შეხედულებაზე გავ-

¹ ...во вторых, названна Африка (по баскскя A-piri-ka, A-pir-ka), Аспи (Аспи) и Европы это также отложение названий определенных яфетич. племен, Африка—ибери, а Европа и Азия—отложения названий двух равновиждностей этрусков родов ирасенов, каждое из названий соответственно оформленное яфетически“. («Европа—ზეცხ. Н. Марр, Об яфетич. теориях, Н. Восток, № 5, стр. 320 და Н. Марр. Термины из абх.-рус. этн. словаря, 1924 წ., გვ. 5—6).

² „Что древнее на восточном юге России, чем названию реки Волги Rha и неразрывно связанное с ним Oar («* Ouar/O-rar) и даже Lag, и то и другое—свидетель пребывания в этом крае русского племени, как части сохранившегося в левтинском ответвлении северных кавказских яфетидов, в каспийском бассейне, и в отторгнутых от них task'ax или рачицах, в Поитийском бассейне. Но этого мало... наименования реки или рек Rha и Oar в России приходится освещать в связи с рекой Ral в Армении и с долиной Расекой или Парской, т. е. Апаратом в Урарту там-же, и в связи с этнографическим всплывающим в средние века названием реки Sabne (Sauson) во Франции, названии, звучавшем Агар... представляется сомнительным... когда... название горы Урала... разъясняется как слово, нарицательно понятное на языке, ныне живущего поблизости народа, без всякого учета того, что в нем безукоризненно закономерный эквивалент той-же основы Uar или Aгар—терминов Uar-tu и Aгар-at“ (Н. Марр. Книжная легенда, 263—264).

ლენა არ მოხდინა, რათგან წინათაც, როგორც დავრწმუნდით, იაფეტური ენების რიცხვის გამრავლებამ იაფეტიანნი სემურ ენათა შტოობითგან იაფეტურ-ოჯახად აქცევინა. სწორედ ასეც მოხდა, მაგრამ ენლა ბედის ჩარხი უკუღმა უკვე სემიანთ დაუტრიალდათ და უბრალო ჯგუფად იქცნენ. აი რას ამბობდა 1923 წ. აკად. ნ. მარრი ამ საკითხის შესახებ: „ამ მაშინდელ მკვიდრთა ენები, რასაკვირველია, იმ დროსაც სხვადასხვა იყო, იმ დროსაც თითო მათგანი რთული, უკვე შეჯვარდინებული ბუნების მექანი, მაგრამ ყველანი შვიდრო ნათესაობით შეკავშირებულნი, ერთმანერთზე «მიჯრით მიწყობილნი», ეკუთვნოდნენ ქაცობრიობის ენათა ერთ ოჯახს, იპყებამ ოჯახს, სამხრეთით ქამატურ და სამხრეთში ჯბაჟი გახლდათ. მათ თავდაპირველი ნათესაობა აქვს იპყებამ ოჯახთან, სემურს უფრო დაახლოებულნი“ -ო (რით ცხოვრობს იაფეტური ენათმეცნიერება, გვ. 38—40).

ეკრობისა და მახლობელი აღმოსავლეთის უძველესი არა-ინდო-ევროპული და არა-სემური მოსახლეობის ქართველებთან და კავკასიელებთან ნათესაობის შესაძლებლობის აზრი, როგორც ნათქვამი გექონდა, მეცნიერებაში დიდი ხანია ტრიალებს, მაგრამ საეჭვოა, რომ იმ საშუალებით, რომლითაც აკად. ნ. მარრი ამ უღრესად მნიშვნელოვანი საკითხის გადაჭრას ფიქრობდა, თავისი დასაბუთების წესით ვინმე დააჯეროს. ბასკების ეთნუსკებისა და სხვათა „იაფეტიაზმა“ მარტო ორიოდ სახელით-კი არა, არამედ მხოლოდ ენის აგებულებითა და სიტყვათა ძირების იგივეობითა და მსგავსებით შეიძლება დამტკიცდეს. სანამ ასეთი საბუთი წარმოდგენილი არ არის, საკითხი წინანდებურად გადაუწყვეტელად იქმნება მიჩნეული.

ტომობრივი და გეოგრაფიული სახელების ზემოაღნიშნულის მაგვარმა ეტიმოლოგიებმა იაფეტური მრავლობითი რიცხვებისა მისმავე მწყობრად უცნაური სურათი გადაუშალა: ერთსა-და-იმავე მიწაწყალზე, ერთსა-და-იმავე დროს ძველადვე მრავალი სხვადასხვა სახელის მატარებელი ხალხი აღმოჩნდა მოსახლედ. გასაცარი ის იყო, რომ მარტო ერთგან სადმე-კი არა, არამედ ყველგან მოსახლეობის ასეთი მდგომარეობა ყოფილა. იმის მაგიერ, რომ ამ საოცრებას ამ ეტიმოლოგიების შეუმცდარობისა და სისწორის ეჭვი აღეძრა, აკად. ნ. მარრმა ეს უცნაურობა კანონად აღიარა და იაფეტური ენათმეცნიერების უდავო ჭეშმარიტებად გამოაცხადა. საქმე ის არისო, ამბობს ნ. მარრი თავის 1924 წ. გამოსულ ერთს შრომაში¹, რომ ენლა უკვე უცი-

¹ Н. Марр. Книжная легенда об основании Киева. 263.

„Дело в том, — п теперь это уже бесспорный факт, — что предшествовавшее образованию новых народов в новых для того мира языков, афетическое население Средиземноморья распределено было непрерывно тянувшимися узлами. Узлы эти повторяют одна я те же группы племен в различных, самых отдаленных друг от друга районах. Что объединяло эти повторяющиеся группы? Очевидному. перерождавшаяся в племенное побратимство тотемная связь, что внушает мысль о бесконечно древней оседлости, почитному, об исконности афетического племени в составе населения Средиземноморья.“

ლობელი ფაქტია, რომ სანამ ახალი ხალხები და ენები (ე. ი. სემიანი და ინდოევროპელი) შეიქმნებოდენ, ხმელთაშუაზღვის სანაპიროების იაფეტური მოსახლეობა განუწყვეტლივ მიმდევრო კვანძ-კვანძებად იყო მოფენილი. მოსახლეობის ეს კვანძები სხვადასხვა ერთი მეორესაგან სრულიად დაშორებულ ადგილებშიც-კი ერთი-და-იმავე ტომობრივი ჯგუფების გამოარებას წარმოადგენდნენ. რა აერთებდათ ამ მუდამ ერთილიადავე შემადგენლობის ჯგუფებს? როგორც ჩანს, ტოტემური კავშირი, ტომობრივ ძმადნაფიცობად ქცეული ტოტემური კავშირი, რაც იაფეთიან ტომებს ხმელთაშუაზღვის სანაპიროების უუძველეს, დასაწყისითგან მოსახლედ გვაფიქრებინებსო, ბრძანებს ავტორი. აკად. ნ. მარრი არ უხსნის თავის მკითხველს, თუ ვინ უნდა ყოფილიყო ის ჯადოსანი, რომელმაც „იაფეთიანთა“ სხვადასხვა ტომები ხმელთაშუაზღვის სანაპიროებს ერთი-და-იმავე ტომობრივი შენარეგობით მოსახლეობის განუწყვეტელ კვანძებად მოჰშინა, ან ვინ ბრძანდებოდა ის დალოცვილი, ჩვენ ცოლად ქვეყანაზე მშვიდობიანობის დაშნერგველი, რომელმაც იაფეთიანთა ყველა ტომებისეთ უმანკო კრავებად გაჰხადა, რომ უერთმანერთოდ ცხოვრება არ ჰსურდათ და ბრძოლა-ქიშპობის მაგიერ მხოლოდ ტოტემურ ძმადნაფიცობას შეჰხაროდნენ? არა მგონია, ასეთი მისტიკური სურათისა და იდილიის დაჯერება ვისმე შეეძლოს!..

მაგრამ შემომოყვანილ პირველ ზოგად დებულებას მეორე და მესამეც მოჰყვა. მეორე დებულება ჯერ ფრთხილად იყო გამოთქმულად, რომ დასახელებულ ადგილებს, დაბა-სოფლებსა და თემებს იმგვარადვე, როგორც მთებსა და მდინარეებს, საკუთარ სახელად ხშირად ტომობრივი სახელები აქვთ ხოლმე¹.

ეს დებულება დიდი ხანია მეცნიერებაში ცნობილია და ამისდა მიხედვით არაერთი გამოკვლევაც დაწერილა ტომობრივი მოსახლეობის ისტორიის აღსადგენად, მაგრამ მხოლოდ ზოგიერთი გეოგრაფიული სახელებია აშინიერი წარმოშობილობისა.

თუ 1922 წ. ნ. მარრს ამგვარი მოვლენა მხოლოდ ხშირ შემთხვევად ჰქონდა მიჩნეული, 1924 წ. მან ეს უკვე თავის მოძღვრების ურყვე დებულებად აღიარა და განაცხადა²:

„... მყარდება ურყევი საფუძველი მოძღვრებისათვის სახელების შესახებ, მათ შორის დებულება, რომლის მიხედვითაც მთებისა და მდინარეების სახელები ქვეყნის პირვანდელი მოსახლეობის უუძველეს ფენათა ტომობრივი სახე-

¹ Населенные пункты, селения, местечки, области, равно горы и реки часто также носят этнически названия (Н. Марр. Кавк. этног. назв. 1922. გვ. 21.)

² „... Устанавливаются весьма важные основы учения о названиях мест, в числе их положение, по которому названия гор и рек открывают племенные наименования древнейших слоев первоначального населения. Естественно, что тождественные географические названия, насколько они отложены племенной жизни, нас заставляют с Россией рассматривать в объединении ту или иную страну с населением тождественного, доисторического племенного состава, в каком бы отдалении ни находилась эта страна территориально от России“ (Н. Марр. Книжная легенда об основании Киева etc. ИР'АНМК т. III. № 11—12, გვ. 263).

ლების შემცველია¹. ერთნაირი გეოგრაფიული სახელები, რამდენადაც ტომობრივი ცხოვრების დანალექს წარმოგვიდგენენ, ბუნებრივად გვაიძულებენ რუსეთთან ერთად განვიხილოთ ის ქვეყნებიც, რომელთაც მასთან ერთგვარი შემადგენლობის ისტორიის უწინარესი ტომობრივი მოსახლეობა ჰყავდა, რამდენადაც ეს ქვეყნები რუსეთს დასორებულად არ იყენენ ტერიტორიულად.

ტომობრივი ტერმინებიც ამგვარი თვისებისანი არიან, მაგრამ აქ უკვე ერთი ტომის სახელი კი არ გვხვდება, არამედ ერთ სიტყვაში ორი ტომის სახელია შედუღებული². ამგვარი მოვლენა მართა ისტორიულ იაფეტურ ტომთა სახელეში კი არა, თანამედროვე, მხოლოდ თემურ-კულტურული ცხოვრების მიმდევარ ტომთა სახელეშიც არის.

ამხლა მიხედვით, ნ. მარტი ესლა უველა თავის წინანდელ ეტიმოლოგიებს იწუნებდა და სცვლიდა. წინათ თუ ამ ტერმინებში ერთი ტომის სახელი ეგულებოდა და მხოლოდ მრავლობითი რიცხვის ნიშნადა იყო ხოლმე მიჩნეული, ესლა თითქმის უოველთვის ორი ტომობრივი სახელისაგან შემტკიცებულადაც (სთვლის. მაგრამ ამას გარდა თურმე ყოველი ტომობრივი სახელი იმავე დროს უეჭველად მისი ტოტემის სახელიცაა. ბოლოს-და-ბოლოს, აკად. ნ. მარტი ის უკანასკნელი დებულებით, უველა სახელები თითქმის ომხი ტომობრივი—ტოტემური სახელის კომბინაციისაგან შესდგებოდეს ხალ, ბერ, მონ, როშ, Sal, Ber, Ion, Roch. ეს დებულება იმდენად ურყვე კემარტიტებად არის აღიარებული, რომ პროფ. ი. შეჩხანიძის ოგის სახელმძღვანელოს მსგავსად შედგენილ ნაშრომშიც—კია შეტანილი: „იაფეთილოგიის ძირითადი საწყისები“ (Основные начала Яфетидологии: Изд. Общ. Исслед. и Изуч. Азербайджана, № 1, ბაქო 1926 წ., გვ. 65, —ცალკე წიგნაკადაც არის გამოცემული).

აკად. ნ. მარტი ერთ თავის ნაშრომში² გაიძახის, რომ იაფეთიანებმა ღმერთების მსგავსად აფრიკასაც, ევროპასაც და აზიასაც სახელები დაარქვეს და ძველ მხოლოდსაც ქვეყნების სახელების გარდა, ღვთაებათა, ხალხების, ნივთიერი კულტურისა და ყოფაცხოვრების საგნების სახელებიც სწორედ იაფეთიანებმა შექმნიეს:

¹ „В морфологическом отношении этнич. термины яфетидов обращают на себя внимание еще гибридною образованием самих основ, слившимся в одном слове двух этнических терминов. В номенклатуре исторических народов яфетич. племен таких названий не мало, но встречаемся с ними и в номенклатуре современных народов и племен, живущих, но крайней мере ныне, лишь этно-культурно, напр. qev-sur — qeb—-tora (H—-ora) хевсур, in—-gush—-hin (e—-ber) гуш (—-kosh... дождевое топольчане получил бы термин хевсур, если бы мы приняли отождествление его с хевбур—ами чрм. географ. VII в., как то делал К. П. Патканов“. „О составлении этого термина см. Н. Марр. К истории передвижения яфетических народов с юга на север Кавказа. ИАН. 1916, стр. 1398 сл., где и история второй части; в первой части qev—qeb ср. qeb—ur || qeb—ar (Арм. Геогр., изд. Патканова, стр. 37). (Н. Марр. Кавк. племен. названия 16—17).

² „Старый мир, когда смело оглянется на себя в лингвистическое зеркало прошлого, увидит, что жизнь им начата с яфетического осознания мира, и яфетиды: точно боги, дады имена Африке, Европе и Азии. Илл будет спорить, что это егип-

იაფეტური თეორიის მოძღვრების უკანასკნელი ევოლუციის¹ თანახმად, ინდოევროპული და სემიტური ენები იაფეტური ენების ტრანსფორმაციას წარმოადგენენ. მაშასადამე, ინდოევროპული ენები იაფეტური ენების ტრანსფორმაციასა და გადქმნის პროცესის უკანასკნელი საფეხური ყოფილა. იმის გარდა, რომ ეს მოძღვრება ძირიანად ეწინააღმდეგება თვით აკად. ნ. მარტი-სავე წინანდელ დებულებას, რომლის თანახმადაც იაფეტური ენებზე უკვე უფლებეს ხანაშივე მორფოლოგიურად თითქოს ისევე გაცვეთილები ყოფილიყვნენ, როგორც ყველაზე განვითარებულ-გაცვეთილი თანამედროვე ინდოევროპული ენები არიან, მიხი დაჯერება თუნდაც იმიტომაც არ შეიძლება, რომ თვით ე. წ. იაფეტური ენებიც-კი თავიხი აგებულებით სრულებით ერთსა და იმავე საფეხურზე არ დგანან. ამის დასადასტურებლად საკმარისია ქართულისა და ჩანჭურ-ლეკური ენების აგებულების ძირითადი განსხვავება გაეისინოთ, რომელიც მკვლევარს არავითარ უფლებას არ აძლევს ისინი ენის განვითარების ერთსა და იმავე საფეხურზე მდგომად აღიაროს.

აკად. ნ. მარტი თავის ნაწერებში ხშირად ჩიოდა, რომ მის იაფეტოლოგიურ მოძღვრებას მიმდევარი თითქმის არავინა ჰყავს, არც უცხოეთში, არც საბჭოთა კავშირში. იშვიათია მისი ნაშრომი, რომელშიც ამის გამო გოღება არ ისმოდეს. მაგ. შესაძლებელია მოყვანილი იყოს აკად. ნ. მარტის შემდეგი განცხადება: „ევროპაში მის უცნობლობას და მიუღებლობას არ ვეხები“. იქ ჯერჯერობით ქართული ენის კათედრაც არ არსებობს, გინდა ეძებს იაფეტურ თეორიის რთულ მოთხოვნებებს და კავკასიის და არა კავკასიის მრავალ საქირო ენათა შესწავლის საიაფეტოლოგიურ ჯეროვან გამართვას“-ო“ (ერთი ცხოვრობს იაფეტური ენათმეცნიერება, 72).

тут же или греция, или кто из других индо-европейцев первые восприимчивы—наркательи. первые осознатели Средиземноморья? Ну, тогда скажем..., за каждым ифетич. названием страи идут ифет. названия народов и богов.. ифетич. названия не только предметов культа, но и вообще предметов: быта, и когда за дедкой тинет пока лишь бабка и показывается репа, то это громадная ифетическая репа, сказочно громадная: на Пиренеях не один её кошик—ушик, вся она лежит и в Африке и в Европе и в Азия, да так, что африканский её кусочек иногда составляет существенную припрану эллинского вывешанного блюда, так на элли. Парнасе играет важнейшую роль тотем пберского племена, казальсь-бы афряк. оформлениа: ни в живоис, ни в искусстве, в частности водчество, нельзя спастись вообще от иберизмов, не говори о других ифетидзмах“ (Н. Марр. Термины из абх.-рус. этн. связей, 6—7).

¹ „Таким образом, все это разбросанное по белу свету этрусское наследие имеет корни в доисторической расселенности не одного сложившегося уже какого либо народа, а многочисленных племен различных этнических образований, независимо от возникших в последствии в каждом из этих разобщенных территориальных гвезд исторических народов и культур. Корнями оно уходит в этнический фонд, существовавший раньше все только их возникновениа, но и образования семитической семьи языков и, конечно, раньше завершения особенно мощного процесса видоевропейзации, т. е. процесса трансформации ифетических языков в индоевропейские. Словом, я здесь дело имеем с проблемой о роли ифетических языков по „Средиземноморью“ (Н. Марр. Термины из абх.-рус. этническ. связей, 56).

იაფეტიდოლოგიის ბუდეც ლენინგრადში (ყ. პეტერბურგში), მისივე სიტყვით, „დანგრეულია და გვერანებაზე მიწეწილი“ ყოფილა (იქვე, 76). თვით „იაფეტურ კავკასია“—შიც, აკად. მარო-სავე განცხადებით, იაფეტიდოლოგიას მომხრენი არა ჰყოლია (იხ. მისი Книжная легенда об основании Киева на Руси и Куара в Армении: Изв. Рос. Акад. Ист. Мат. Культуры, 1924 წ. т. III, № 11—12, გვ. 287).

თავის მოძღვრებისადმი ასეთი უარყოფითი დამოკიდებულების მიზეზად აკად. ნ. მარო „კავკასიელ იაფეტეანების“, მაგ., კერძოდ ქართველ და სომეხ მეცნიერთა ნაციონალისტური მიდგომა, უცხოეთისა და რუსეთის ენათმეცნიერთა მხრით-კი დაწყაებული კონსერვატიზმი და იაფეტური ენების უცოდინარობა მიაჩნდა. ანაირად, ყველა დამნაშავე იყო იაფეტურ თეორიას გარდა.

უკვე იაფეტიდოლოგიისადმი უარყოფითი დამოკიდებულების ასეთი არა-ჩვეულებრივი ერთსულოვნების გარემოება ამ განმარტებასა და ნუგეშს საეჭვოდ ახდის. ქართველსა და სომეხ ენათმეცნიერებს რომ ამ შემთხვევაში მართლაც „ნაციონალისტური“ თვალსაზრისით ეხელმძღვანელოთ, მაშინ ისინი პირიქით აკად. ნ. მაროს დებულებებს ორივე ხელით ჩაებლაუჭებოდნენ. თუ მისი მტკიცება მართალია, რომ ევროპასა, აზიასა და აფრიკაში ყველაფერი, რაც ძირითადი და უძველესია, იაფეტეანების შექმნილია, რომელნიც თურმე „ღმერთებივით“ ყველაფრის შემოქმედნი და სახელმძღვებლნი ყოფილან, მაშინ ყოველივე კულტურული ღირებულება მათი შორეული წინაპრების შექმნილი ყოფილა, ამან მეტად სასიამოვნო მათი „ნაციონალისტურ“ სულსკვეთებისა და ცრუ თავმოყვარეობისათვის, რა უნდა ყოფილიყო. თუ ამისდა მიუხედავად, კავკასიელ იაფეტეანნი“ მინც იაფეტიდოლოგიას არ იზიარებენ, ცხადია, რომ პატივცემულ აკადემიკოსს „ნაციონალიზმი“ ტყუილად შეუწუხებია.

ხოლო, რაც შეეხება უცხოეთისა და რუსეთის ენათმეცნიერთა კონსერვატიზმს, არა-ერთი გამბედავი მკვლევარი, ვგონებ, მათ წრეშიც მოიპოვება, მაგრამ მათ გამბედაობას მეცნიერებაში სავალდებულოდ აღიარებული მსჯელობისა და მტკიცების საბუთიანობა ჰსაზღვრავს. ხუ წინათ, ამ საუკუნის დასაწყისში, უცხოეთში ქართულისა და კავკასიის ენების მცოდნე მეცნიერნი თითქმის არ იყვნენ, ესლა უკვე ამის თქმა აღარ შეიძლება. ამისდა მიუხედავად, ქართულისა და კავკასიის ენების მცოდნეთა რიცხვის გამრავლებას იაფეტიდოლოგიისათვის მიმდევარნი არ შეუძენია. ამასაც რომ თავი დავანებოთ, „კავკასიელ იაფეტეანთა“ წრითგან გამოსულმა აკად. ნ. მარო-სგან ვაჭერთნილ ენათმეცნიერებმა ხომ ეს ენები კარგად იციან. ცხადია, რომ იაფეტიდოლოგიისადმი უარყოფითი დამოკიდებულების მიზეზად და ასახსნლად ვერც „იაფეტური“ ენების უცოდინარობა გამოდგება.

ყველა ზემოაღნიშნული ადამიანს დაარწმუნებს, რომ უარყოფითი დამოკიდებულების საფუძველი სულ სხვა უნდა იყოს და იაფეტიდოლოგიის მოძღვრების ხანგრძლივი მიმდინარეობის ზემომოყვანილი განხილვა დაანახებდა ადამიანს, რომ ამ ობიექტურ ხსიათის მიზეზებთან გვაქვს საქმე. ამ გარემოებას ის **შეფხვებაც** ცხადჰყოფს, რომელიც იაფეტიდოლოგიის შესახებ მის თანამგრძობთა და მომხრეთა ნაწერებში მოიპოვება.

ამ თელსაზრისით საგულისხმოა, რომ თვით ისეთ თანამგრძობსაც-კი, როგორაც პროფ. მ. ნემირთეცკი მის ნაწერებში მოიხსენიებს არ შეეძლო არ აღენიშნა, რომ აკად. ნ. მარრს თავისი თეორია ბევრჯერ აქვს შეცვლილი, რომ ზოგადი ენათმეცნიერება იმავე საკითხებს, რომლის გადაჭრასაც იაფეთილოლოგია ღამობს, უფრო ნელი ნაბიჯით, მაგრამ მტკიცე რწმენით მიღწევას შერჩეობს. (Кавказская Лингвистика в XX веке: Изв. Ингуш. Научн.-Исслед. Инст. Краевед. I, 318—321)¹.

აკად. ნ. მარრის მეორე თანამგრძობს პროფ. ლ. ჟირკოვსაც აქვს აღნიშნული იაფეთილოლოგიის თეორიის გაურკვევლობა და დაუსრულებელი ცვალებადობა: ის ჩივის: ყველა ენათმეცნიერთათვის უაღრესად სამწუხაროა, რომ ნ. მარრს თავისი თეორიის განვითარების არც-ერთ საფეხურზე თავისი მოძღვრების დამთავრებელი, გამმული მონათხრობი არსად არ გამოუქვეყნებია (Проф. Л. И. Жирков, Языки Дагестана и их изучение: Изв. Общ. Обслед. и изуч. Азербайджана № 1, გვ. 46, 1926 წ.)².

მერმე, მარრის თეორიის სხვადასხვა ცვლილების მოკლედ აღნუსების შემდგომ, ჟირკოვს ნათქვამი აქვს: იაფეთური თეორია კავკასიის თეორია აღარ არის, იგი ენათმეცნიერების ყველაზე პრინციპულ საკითხებს შეეხო. ამ საკითხებზე იგი წინასწარ არსებული მასალებისდა მიხედვით შეცვლებისდაგვარს პასუხს გვაძლევს. შემდეგში შესაძლებელია ეს პასუხები მცდარი აღმოჩნდეს, ახალი ფაქტები მას ახალ დასკვნებს უკარნახებენ. ამიტომ უკეთესია: ნ. მარრის თეორია ჯერჯერობით ჰიპოთეზად, ანდა ჰიპოთეზათა სისტემად ჩავთვალოთ. ამგვარად, დასკენილი აქვს ბოლოში ჟირკოვს, იაფეთური თეორია შესაძლებელია მილიანად შერჩეს, შესაძლებელია გაქრეს, შესაძლებელია კვლავაც გადაიქმნესო (იქვე, 47)³.

¹ „При расширении первоначального круга исследования, в эта классификация и первоначальная формулировка афетической теории была Н. Я. Марром изменены неоднократно“ (Проф. Н е м и р о в с к и й — Кавказская Лингвистика в XX веке: Изв. Ингуш. Научн. Исслед. Инст. Краевед. I, 319). სპირანტულ და სიბილანტურ ცნებებზე დაყოფის ნ. მარრის დებულების შესახებაც ნათქვამია: „И эта формулировка оказалась недоадекватной и потребовала коррективов“ (იქვე, 321).

დასასრულდ აკად. ნ. მარრის თეორიის უკანასკნელი საფეხური-პროფ. ნემირთეცკის ასე აქვს შეფასებული: „Н. Я. Марр... расширил свою афетическую теорию в глоттологическую, вопрос о родстве языков пытался решить при помощи своего учения о типологических трансформациях речн. «Классическая» лингвистика иначе подходит к решению всех этих проблем, предпочитал медленню, но уверенно подвигаться к намеченной цели (იქვე, გვ. 347).

² „Н. Я. Марр, к глубокому сожалению всех языковедов, не достигде законченного, связанного изложения своей теории ни на одном из этапов ее развития“.

³ „Афетическая теория перестала быть кавказской теорией, она затронула самые принципиальные вопросы науки о языке. На эти вопросы она дает предварительные, поцильные, сообразные с имеющимся материалом ответы. Эти ответы могут оказать ее временем неврными, новые данные подскажут новые выводы. Теорию Н. Я. Марра поэтому лучше считать пока за гипотезу или за систему гипотез. Проверка этих

ამჟამად ქირკოვის იმ განმარტებაზე შეჩერება, თითქოს იაფეტიდოლოგია ენათმეცნიერების ყველა უმნიშვნელოვანეს საკითხებზე მხოლოდ წინასწარს პასუხს იძლეოდეს, არ ღირს, იმისდა მიუხედავად, რომ ეს აზრი თვით აკად. ნ. მარის დებულებას სრულებით ამახინჯებს, რათან იაფეტიდოლოგია მას ერთადერთ შემდეგარ და ყველაფრის უცილობლად ამხსნელ ენათმეცნიერებად მიაჩნდა, რომელსაც ყველა უნდა იზიარებდეს და უყოყმანოდ მისდევდეს. აქ შესაძლებელია იმიტაც დავკმაყოფილდეთ, რომ იაფეტურ თეორიას მისი თანამგარძნობი პროფ. ქირკოვიც-კი მხოლოდ ჰიპოთეზად, ჰიპოთეზათა ხის-ტემადაც-კი სთვლის. ის დარწმუნებული არ არის, გადურჩება, თუ არა, იგი მომავალ პირუთვნელს, კრიტიკულ განხჯავს ანლად აღმოჩენილი ფაქტების წინაშე.

დასასრულ უნდა აკად. ნ. მარის იაფეტიდოლოგიის მიმდევართან ყველაზე უფრო დაახლოებულ პირსა და ამ მოძღვრების ავტორიტეტულ კომენტატორს პროფ. ი. მეშჩანინოვისაც მოუხსინოთ. ისიც-კი ვერ უარჰყავს, რომ იაფეტიდოლოგია აღამიანს ერთიერთმანეთის საწინააღმდეგე დებულებებისა და დასკვნების გროვად გჩვენება. მაგრამ ამისთვის მას შემდეგი თავისებური განმარტება მოუძებნია. მისი განცხადებით ეს თურმე მოჩვენებითი შთაბეჭდილება ყოფილა, თანაც თურმე სწორედ ეს გარემოება იაფეტიდოლოგურ მუშაობას საინტერესოდ ჰხდის. ნამდვილად აქ წინააღმდეგობანი-კი არ არის, არამედ გამოურკვეველი და ჯერედ საკამათო საკითხების მთელი, ეგების გრძელიც-კი, რიგი ყოფილა ისევე, როგორც ნ. იაკ. მარის მიერ გამოთქმულ იმ დებულებათა მწკრივიც, რომელიც იძლევა უფრო გახდა მუშაობის პროცესში უარყოფა (Основные начала яфетидологии: Изв. Общ. общ. и изуч. Азербайджана № 1, გვ. 67) ¹.

სამწუხაროდ, მეშჩანინოვის ეს განმარტებაც სწორე არ არის. მეშჩანინოვის სიტყვები მართალი იქნებოდა, იაფეტიდოლოგიის ავტორს რომ არამც თუ მთელი გრძელი მწკრივი², არამედ თავის მოძღვრების დებულებებში რაიმე, ან გამოურკვეველად, ანდა მით უმეტეს საკამათო მიეჩნოს, ან ვისთვისმე ასეთი გუვის გამოთქმის უფლება ეცნოს. ხოლო, როდესაც მოძღვრებაში, თუ სხვადასხვა დროს გამოთქმულ მსჯელობაში საკითხებისა და დე-

гипотез будет дана их соответствием с новыми, пока еще неизвестными фактами. Вот почему мы больше всего сейчас заинтересованы в накоплении фактов из области в первую очередь Кавказских языков — языков, на которых родилась яфетическая теория и которые, как мы сказали, изучены еще так мало и неполно.

Итак, яфетическая теория может устоять в целом виде, может пасть. Может, наконец, подвергнуться превращению. Мы заинтересованы в том, чтобы работать над ее проверкой³ (Языки Дагестана и их изучение: Изв. Общ. Общ. и изуч. Азербайджана N 1, 47).

¹ „В этом кажущемся нагромождении противоречивых данных и заключается интерес яфетидологической работы, но здесь нет противоречия, а есть цельма, и быть может длинный, ряд невыясненных и пока спорных вопросов, есть и ряд высказанных Н. Я. М ар р о м положений, от которых он, в процессе работы вынужден был отказаться“ (Проф. И. М о щ а н и ц о в, Основн. начала яфетидологии, გვ. 67)

ბუნებდათა „მთელი გრძელი მწკრივი“ აღმოჩნდება ხოლმე, რამელთა შინაარსიც ერთმანეთს არ ეთანხმება, ამას ყველგან და ყოველთვის წინააღმდეგობას უწოდებდენ და უწოდებენ ხოლმე.

მაშასადამე, იაფეტიდოლოგიის თანამგრძნობ-მონხრეთა შეფასებაც ამ მოძღვრების შესახებ არსებითად თითქმის ისევე უარყოფითია, როგორც ამ თეორიის მოწინააღმდეგეთა.

ამით შეიძლება დაეთათავროთ იაფეტიდოლოგიის მოძღვრების მიმოხილვა და მისი ღირებულების გამოკვლევა.

აკად. ნ. მარკის მოღვაწეობის ზოგადი შეფასების დროს, უნდა გულახდილად აღინიშნოს, რომ ქართველთა, ქართველურისა და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნების, აგებულებისა და მონათესაობისა, უმგვარადვე, როგორც მათი წარმოშობილობისა და სადაურობის პრობლემა ისევე გადაუწყვეტელია, როგორც წინათ იყო. აკად. ნ. მარკმა მას დიდი ენერგიაც შეაღია და თავისი არაჩვეულებრივი ნიჭიც, ისევე, როგორც ამისთვის თავისი იშვიათი გონებამახვილობაც არ დაუზოგია. თუ ამისდა მიუხედავად მიზანი, სამწუხაროდ, მაინც მიუღწეველი დარჩა. ამის მიზეზი მარკის აგან არჩეული გზა გახლავთ: ენათა ნათესაობის საკითხი უპირველესად ენათა აგებულების იგივეობის, ანდა მსგავსების მიხედვით სწყდება, სიტყვათა საგანძურს-კი უფრო მეორეხარისხოვანი მნიშვნელობა აქვს. აკად. ნ. მარკი-კი თავის მსჯელობის დროს ამ გარემოებამ ანგარიშს არ უწყევდა და მის გადაწყვეტას სწორედ ლექსიკურ მასალაზე დაყრდნობით ლაშობდა. ამ სფეროში მისი დაუტყბრომელი ცდილი უნაყოფოება მხოლოდ იმის მაჩვენებელია, რომ სამეცნიერო მეთოდოლოგიის უგულებელყოფით დასახული მიზნის მიღწევა არ შეუძლინისეთი არაჩვეულებრივი ნიჭისა და დაუშრეტელი ენერგიის პატრონს და მრავალ ენათა მკოდნესაც-კი, როგორც უცილობლად აკად. ნ. მარკია.

ვინც-კი აკად. ნ. მარკის ნაშრომების თუნდაც მარტო სიას გადაშინჯავს, შეუძლებელია მისი შეშაქმედების ნაყოფიერებით მისდამი გაცვიფრებისა და პატივისცემის გრძნობა არ აღეძრას. ხოლო, ვისაც ეს ნაშრომები წაკითხული აქვს, მას ისიც ეცოდინება, რომ მის ენათმეცნიერულ ცოდნის-მოყვარეობას საზღვარი არ უჩანს: მისი კვლევამების თემათა მრავალფეროვნება სწორედ რომ გასაკვირველია. იმ ნაშრომებშიც-კი, რომელთა ზოგად შინაარსსა და დასკვნას აღამიანი ვერასგზით ვერ დაეთანხმება, არაერთი გონებამახვილი შედარებაა გაფანტული და არაერთი საინტერესო პარალელებია წამოყენებული, რომელთა სისწორის დამტკიცება სულ სხვა გზითა და სხვა საბუთიანობით შეიძლება. გონებამახვილობა და ენამახვილობა დაუშრეტელი წყაროს მსგავსად სჩქეტს ყოველ მის ნაწერში და ამიტომაც არის, რომ ის „განწირული სულისწეობა“, რომლითაც გამსჭვალულია პროფ. და აკად. ნ. მარკის უამრავი ნაწერები, უეჭველია, ცუდად არ ჩაივლის და მომავალი მკვლევარი იმ ნაშრომებშიც, სადაც ძირითადი დებულება და მახჯრებელი არ არის, არაერთს „პატიოსან თვლს“ აღმოაჩენს.

მხოლოდ იმ პირებმა, რომელნიც მასთან დაახლოებული იყვნენ, იციან, რომ ნ. მარკის ნაშრომების მარაგი არამც თუ უკვე გამოქვეყნებული არ

ამოიწურება, არამედ, რომ მას ერთიორად და სამად ამაზე მეტიც გამოუცემელი უწყეია, მათ შორის არაერთი პირველხარისხოვანი მნიშვნელობის ძეგლიც. გადაუქარბებელიც შესძლებელია ითქვას, რომ მისი სამწერლობო საგანძური ამ მხრივ რამდენიმე მეცნიერისათვისაც-ი სამყოფი იქნებოდა.

აკად. ნ. მარჩის უმათავრეს ღვაწლს ქართული და სომხური ფილოლოგიის შექმნა შეადგენს ისევე, როგორც იგივეა ქართული და ქართველური ენათმეცნიერების დაუცხრომელი, გატაცებული კვლევაციების ნამდვილი სულის ჩამდგმელიც. ვინც გაითვალისწინებს, რასაც ეს ორი დარგი ნ. მარჩამდე წარმოადგენდა, მისთვის ცხადი შეიქმნება, რომ ქართველთა და სომეხთა მცოდნეობის ისტორიაში ნ. მარჩის სახელი სამარადისოდ აღიბეჭდება, ხოლო თვით აკად. ნ. მარჩსაც რომ დამშვიდებულს გარეშეში მიმოიხედა და საქმის ნამდვილ ვითარებას ჩაჰკვირებოდა, ისიც, მე მგონია, დარწმუნდებოდა, რომ შემოქმედების დაუსრეტელი წყურვილი და დაუცხრომელი კვლევაციების სულისკეთება, რომელიც მთელ მის მოღვაწეობას ყოველთვის მომხიბლველად ჰხდიდა, ყველაზე მეტად მაინც სწორედ იქ იყო, სადაც მას იმ დროს ყველაზე ნაკლებ გეულებოდა.

რეველუციის შემდგომ ქართულისა და ე. წ. კავკასიური ენების მეცნიერული შესწავლა საგრძნობლად გაძლიერდა. მართალია აკად. ნ. მარჩი 1923 წ. ჩიოდა: მარჩ ბროსსეს სამშობლოში, „საფრანგეთში, თვით პარიზში, მას შემდეგ ასი წელი გადის, ერთი ნაბიჯიც არ წაუდგამთ წინ“ იმ საგნის შესასწავლად, რომელსაც მისი სახელოვანი შვილი ემსახურებოდა, „პირაქით უკან წასრულა (sic) საქმე“-ო, „პეტერბურგში-კი მარჩ ბროსსეს დარსრებული ბუდე დღეს, ლანის, იერემიის საგოდებელ უდაბნოთ გახდეს. იქ გაწარხნილი, მაგრამ იქიდან გაფრენილი შავრდნების ნამოქმედარი თბილისში, კერძოთ ქართულ უნივერსიტეტში, ხომ მერმისში დასათესებელი საქმეა, ჩვენ-კი ამ წუთზე ვამბობთ“-ო ითხ. „რით ცხოვრობს იაფეტ. ენათმეცნიერება, გვ. 72 — 74).

რუსეთში არსებული სამეცნიერო კერის დაცალიერებით გამოწვეულ მწუხარებას აკად. ნ. მარჩის-ათვის იმედი მაინც არ დაუშავს და მას ნათქვამი აქვს: „მრწამს აგრეთვე ქართველთ თბილისის უნივერსიტეტის ბრწყინვალე მოშავალი ჩვენ საინტერესო დარგში, თუ, მეცნიერების მსოფლიობას შეიგნებს რა, განახორციელებს თავის მდიდარ შეძლებულებას, მთელი, ერთობლივთ მთელი, კავკასიის უნივერსიტეტათ გახდეს. ექვს გარეშეა, რომ ხან იქ, ხან აქ ჩვენი პრობლემის მოსარჩლე გამოცხადდება, როგორც აღრე დასავლეთ ევროპაშიც“-აო (იქვე, გვ. 76).

ამგვარად მომავლისათვის აკად. მარჩი იმედიანად იყო, მაგრამ თანამედროვე მდგომარეობა გულს მწარე ბოლით უფსებდა. ის ამბობდა: „იმედი, რომ მომავალში იაფეტურ ენათმეცნიერების მზე — სიმართლე სავსებით ამობრწყინდება მსოფლიო მეცნიერების კამარაზე, მაგრამ დღეის-დღეს ამ ნორჩი დარგის გამომშუშავებელი ობოლი ბუდეც დანგრეულია და გავერანებაზე მიწეწილი, იგი ბუდე, სადაც ასი წლის განმავლობაში, როგორც შეუწყვეტელი კვლევა-ძიების წეღებ, აღორძინდა და ვითარდებოდა დედამიწის ზურგზე ერთთა ერთი კავკასიურ დედა-ენათა სამკვლევრო შკოლუ, თავის დამოუკიდებელი მიმართულ-

ბით“-აო (იქვე, გვ. 76). თავის წიგნს აკად. ნ. მარრი შემდეგი ზოგადი განცხადებით ამთავრებდა: „დაშეთანხმებით, საფუძველი მაქვს, ეთქვა, რომ ეს საქმე, იაფეტური თეორია, ენათმეცნიერების ახალჩენილ მთელი ერთი დარგი, დღეის-დღემოდით უკიდურეს განსაცდელშია“-ო (იქვე, გვ. 76):

რომელიმე თეორიის განსაცდელი, რა თქმა უნდა, სამეცნიერო კერის განსაცდელი არ არის: თეორიების ცვალებადობა და არსებობის ხანმოკლეობა კარგად არის ცნობილი. რომ ამაზე სიტყვის გაგრძელება საქირო იყოს. სამეცნიერო ბუღის დაცალიერებაც არაფერს სახიფათოს არ წარმოადგენს, მით უმეტეს იმ შემთხვევაში, როდესაც ამ ბუღეში აღზრდილ-გაწვერთნილი „შავარდნები“ თავიანთ სამეცნიერო მოღვაწეობას-კი არ სპობენ, არამედ მხოლოდ „გაფრენილი“ არიან და მოქმედების ადგილს იცვლიან ხოლმე. სამეცნიერო ბუღის დროგამოშვებითი დაცალიერება ბუნების კანონია და იმ უზარმაზარ ქვეყანასა და მრავალრიცხოვან ნიჭიერ ერს, რომლის დედაქალაქშიც ეს ბუღე იმყოფება, თუ მეცნიერების ამ დარგისადმი სიყვარული და ცოდნის მოყვარეობა აღმოჩნდება, დაცალიერებული ბუღის გავსება ადვილად შეუძლიან:

ვითარცა ეროვნული კულტურისა და ენების გატაცებულ მკვლევარსა და ბუღითვან გაფრენილი „შავარდნების“ გამწვერთნელს, აკად. ნ. მარრს საქართველოში, ტფილისში, ისევე როგორც სომხეთში, ერევანში, და აზერბაიჯანში, ბაქოში, სამეცნიერო კერის შექმნა უნდა გააზარებოდა, თუნდაც იმიტომ, რომ ამ „შავარდენ“ — ენათმეცნიერთა-გაწვერთნა მისი ღვაწლია. მაგრამ ამას ხომ სამეცნიერო კერათა გამრავლების გარემოებაც ერთვის ზედ: ერთის მაგიერ, კიდევ სამი ახალი კერა გაჩნდა და ნუ თუ ეს სანუგეშო მოვლენა არ არის და გამამხნეებელ გარემოებად არ უნდა იყოს მიჩნეული?

ტფილისის უნივერსიტეტის, რომლის ბრწყინვალე მომავალიც აკად. ნ. მარრს სწამდა, მეცნიერების მსოფლიობის“ სრული შეგნებისდა მიუხედავად, არავითარი არც პრეტენზიები და არც წადილი არა ჰქონია, „ერთობილათ მთელი კავკასიის უნივერსიტეტათ“ იქცეს, მაგრამ მაინც უკვე 1918 წ., დარსების პირველ დღიდანვე, თავის მიზნადა და მოვალეობად, ქართულისა და ქართველურის გარდა, კავკასიური ენებისა და კულტურის, ისევე როგორც მანოთვლილ აღმოსავლეთის, მეცნიერული შესწავლა ჰქონდა დასახილლი.

თუ ყ. პეტერბურგის უნივერსიტეტის სამეცნიერო ბუღითვან „გაფრენილი შავარდნების ნამოქმედარი ტფილისში, კერძოდ ქართულ უნივერსიტეტში“, როგორც აკად. ნ. მარრი ბრძანებს, მხოლოდ „მერმისში დასაფასებელი საქმეა“, იმის გახსენება ხომ მაინც შეიძლება, რაც მათ დღევანდლამდე გამოუქვეყნებიათ. სულ ერთია აქ ჩვენი მიმოხილვის შეჩერება მაინც-და მაინც არ შევცდეთ, რათვან რევოლუციის შემდგომ გაჩენილი სამეცნიერო მწერლობის გინდაც მოკლედ აღნუხუცა, სხვაც რომ არა იყოს რა, ხომ სწორედ ჩვენს მოვალეობას შეადგენს. მაგრამ დე ყველა ეს თუნდაც შეუფასებლივ იყოს აღნიშნული: საქმის ნამდვილი ვითარების გათვალისწინების ერთგვარ საშუალებას უკვე დაწერილ ნაშრომთა ჩამოთვლაც მისცემს აღმაინს.

ტფილისის სახ. უნივერსიტეტში ენათმეცნიერების დარგის შექმნა სამი პირის: პროფ. იოს. ყიფშიძისა, პროფ. აკ. შანიძისა და პროფ. გ. ახ-

ვლედიანის ღვაწლს შეადგენს. პირველი მათგანის, სამწუხაროდ, უდროვო გარდაცვალების გამო, უდიდესი ტვირთი ორს უკანასკნელს დააწვა. მოკლე ხანში მათ გვერდში ამავე უნივერსიტეტის სიბრძნისმეტყველების ფაკულტეტის საენათმეცნიერო დარგზე გაწვრთნილი მკვლევარნი ამოუდგნენ: პროფესორები არნოლდ ჩიქობავა, ვარლამ თოფურია და სიმონ ჯანაშია. ამავე დღის ტფილისში ქართული საენათმეცნიერო საზოგადოებაც დაარსდა, სადაც მწურვალე მონაწილეობას სხვა ახალგაზრდა ენათმეცნიერებცი იღებენ. საენათმეცნიერო კვლევა-ძიება, როგორც საერაო ენას, ისევე დიალექტოლოგიას, როგორც ფონეტიკას, ისევე მორფოლოგიასა და სინტაქსისავე ეხება. ამათგან შესაძლებელია დასახელებული იქმნეს:

1. პროფ. გ. აბგლედიანის *ჩუჩუ mediae ქართულში*, *ჰე და ხანი ქართულ ზმნებში*, ტფილისი, 1920 წ. (მასალები სამწ. ქართულის ყრილობისათვის № 1).

2. მისივე *„მკვეთრი ხშულნი ქართულში“* (1920 წ. ტფილ. უნივ. მოამბე № 2, გვ. 113—128).

3. მისივე *„შენიშვნები ქართულ თანხმოვანთა განდახებისათვის“* (1920 წ. „მიმოხილველი“ I).

4. ბენ. (არნ.) ჩიქობავა *„გრძელი ხმოვნები მთიულეთში“* (1924 წ. ტფილ. უნივ. მოამბე IV).

5. პროფ. აკ. შანიძე *„უმლაუტი სვანურში“* (1925 წ. „არილი“, გვ. 171—231).

6. ვარ. თოფურია *„ხანელების დაბოლოების ისტორიისათვის სვანურში“* (1927 წ. ტფილ. უნივ. მოამბე VII, 285—315).

7. ვარ. თოფურია *„აკვლავ უმლაუტისათვის სვანურში“* (1928 წ. ტფილ. უნივ. მოამბე VIII, 337—346).

8. ვარ. თოფურია *„ფონეტიკური დაკვირვებანი ქართველურ ენებში“* (1929 წ. ტფილ. უნივ. მოამბე X, 292—304).

9. ბენ. (არნ.) ჩიქობავა *„ჩუჩ ნაწილაკი ფერადნულში და მისი მნიშვნელობა ვრამატკა-ლოლიკის ურთიერთობის თვალსაზრისით“* (1924 წ., ქართ. საენათმეცნ. საზ. წელიწადეული I, 32—68).

10. არნოლდ ჩიქობავა *„გარე-კახური დიალექტოლოგიურად“* (1925 წ. „არილი“ გვ. 57—88).

11. არნ. ჩიქობავა *„ფერადნულის მთავარი თავისებურებანი“* (1927 წ. ტფილ. უნივ. მოამბე VII, 196—247).

12. პროფ. აკ. შანიძე *„ნასახელარი ზმნები ქართულში“* (1919 წ. ტფილ. უნივ. მოამბე I, 87—96).

13. პროფ. აკ. შანიძე *„სუბიექტური პრეფიქსი მეორე პირისა და ობიექტური პრეფიქსი მესამე პირისა ქართულ ზმნებში“* (ტფილისი, 1920 წ. ტფ. საზ. უნივ. გამ.).

14. მისივე *„ქართული ზმნის საქცევი“* (1926 წ. ტფ. უნივ. მოამბე VI, 312—338).

15. არნ. ჩიქობავა „უღვლილების ერთი თავისებურება ქართულ მწიგნობარის აღნიშვნა“ (1926 წ. „საქ. განათლ. მუშაკი“ № 14, გვ. 15—18).
16. მისივე „ერთი არის წარმოდგენილი მრავლობითის სახელობითი დასმული მორფოლოგიური ობიექტი ძველს ქართულში“ (1928 წ. ტფ. უნივ. მოამბე IX, 107—119).
17. აკ. შანიძე ქართული ვრამატიკა I, მორფოლოგია (1936 წ. ტფ. უნივ. გამ.).
18. არნ. ჩიქობავა „მარტივი წინადადების პრაქტიკა ქართულში, I, ქვემდებარე—დამატების საკითხი ძველს ქართულში“ (1928 წ. ტფ. უნივ. გამოცემა).
19. არნ. ჩიქობავა „ონ სუფიქსი მეგრულში“ (1926 წ. ტფ. უნივ. მოამბე VI, 305—311).
20. არნ. ჩიქობავა „ქანური ტექსტები, ნაკვეთი პირველი, ხოფურა კილოვანი“ (1929 წ. ტფ. უნივ. გამ.).
21. არნ. ჩიქობავა. ქანურის გრამატიკული ანალიზი ტექსტებითურთ (მეცნ. აკად. საქ. ფილ. გამ. 1936 წ.)
22. გ. თოფურია „სვანური ენა I, მწიგნობარული“ (1931 წ. საქ. სახ. პედაგ. ინსტ. გამ.).
23. აკ. შანიძე „პირის ნიშანი ბრუნვიან სიტყვასთან ქართველურ ენებში“ (ტფილ. სახ. უნივ. შრომები, 1936 წ. I, გვ. 333—340).
- ზემოაღნიშნული გარემოებისა და თანამედროვე ან ნაშრომების ცალკეული შეფასება მერმისის მოვალეობად მივიჩნით, ზოგადად მაინც შესაძლებელია ითქვას, რომ თვითველი მათგანი ახალსა და დინჯს საფუძვლიან გამოკვლევას წარმოადგენს, რომელსაც ვერაფერს ვერ აუქცევს ქართული დამწერლობისა და მწერლობის უძველესი, ხანმეტად სახელდებულ, ხანის 1923 წ. და შემდგომც აღმოჩენილმა ძეგლებმა, ისევე როგორც „პაემეტმა“ ძეგლებმაც მეცნიერებას ქართული ენის ისტორიისათვისაც საყრდნობი შესძინა¹. ხოლო პავლე ინგოროვიჩის უაღრესად სინტერესოზი გზის-გამკვლევით მონოგრაფია „ძველ-ქართული წარმართული კალენდარი მე-5-8 საუკუნის ძეგლებში“ („საქ. მუშეუმის მოამბე“ ტომი VI, 1929—1930 წ., გვ. 373—446, ტომი VII) საშუალებას გვაძლევს დაუთარიღებულ მერმინდელ ხელთნაწერებში დაცულ ძველთა შორის ქართული მწერლობის უძველესი ხანის ნაწარმოები გამოვყოთ ხელმე. ცნობილია, რომ წინათ მე-X ს-ზე უწინარესი ხანის ქართული ენის ნიშანდობლივი თავისებების გამოსარკვევად და-

¹ იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ახლად აღმოჩენილი ქართული ხელთნაწერები და მათი მნიშვნელობა მეცნიერებისათვის (1923 წ. ტფ. უნივ. მოამბე II, 313—391). აკ. შანიძე, ხანმეტად მრავალთავი (1926 წ. ტფ. უნივ. მოამბე VII, 98—159). აკ. შანიძე ლიტერატურული ენობა ახლად აღმოჩენილი უძველესი ქართული ტექსტების შესახებ მეორე მეთოდურ საუკუნის მწერლობაში (1923 წ. ტფ. უნივ. მოამბე II, 398—416). ს. ჯანაშია კიდევ ერთი ნაშთი ხანმეტადობისა თანამედროვე ქართულში (1924 წ. ქართ. საენათმეცნ. სახ. წლიწდგეფი I, 117—118). აკ. შანიძე პაემეტი ტექსტები და მათი მნიშვნელობა ქართული ენის ისტორიისათვის (1923 წ. ტფ. უნივ. მოამბე III, 354—388).

საყრდნობი ცოტა გვექონდა და მტკიცე საფუძველიც გვაკლდა, ეხლა ხანმეტი პალიმფესტების წაკითხვა და უძველესი ძეგლების შემუშვადარად გამოყოფის სრული შესაძლებლობა ქართული სამწერლობო ენის ისტორიული გრამატიკის შედგენასაც საგრძნობლად აადვილებს.

თავითვანვე დასახული მიზნისა და თანახმად, ტვილ. სახ. უნივერსიტეტში კავკასიის ენების შესწავლასაც სათანადო ყურადღება ჰქონდა მიქცეული და ერთი მხრით აზნაურისა, მეორე მხრით-კი ოსურის კურსი არსებობდა. შემდეგ ამას ჩერქეზულისა და ყაბარდოულის, ჩაჩნურისა, წოფურისა, ლუნძურისა და ლუშუქ-ლეკურის შესწავლაც დაერთო ზედ. ამჟამად ტვ. სახ. უნივერსიტეტში კავკასიის ენების ცალკეული კათედრაც-კი არსებობს. უნივერსიტეტში მიღებული მეთოდისა და თანახმად, ამ ენების მონოგრაფიული საფუძვლიანი გამოკვლევა მიზნად დასახული და რამოდენიმეჯერ ადგილობრივ ყოფნა და ხალხური სიტყვიერების ნიმუშების ბლომად შეკრებაცაა საჭირო ამ ამოცანის განსახორციელებლად. ამიტომ მუშაობა ჯერ მიმდინარეობს, მაგრამ ზოგი რამე მაინც უკვე გამოქვეყნებულია და უფრო მეტი გამოსაცემად არის დამზადებული, ან მზადდება.

ჯერ-ჯერობით გამოქვეყნებულია პროფ. გ. ახვლედიანის: 1. „*Dativus prardicativus* ოსურ ენაში“ (1923 წ. ტვ. უნივ. მოამბე III),— 2. მისივე „*პროთეიული ხმოვნის საკითხისათვის ოსურში*“ (1923 წ. კრებ. „ჩენი მეცნიერება“ № 4),— 3. მისივე „სამი «*ts*» ოსურში და მათი მიმართება ძველი ერანულის შესაფერ ბგერებთან“ (1924 წ. ქართ. სენათმეცნ. საზოგ. წილი-წილეული),— 4. C. Achwlediani „*Zur Geschichte des Ossetischen*“ (1926 წ. ტვ. უნივ. მოამბე VI),— 5. მისივე „1802 წლის ოსური A ხელნაწერი“ (1926 წ. ტვ. უნივ. მოამბე VII),— 6. მისივე „შახალეი აფხაზურ ბგერათა ფიზიოლოგიისათვის“ (1926 წ. „მიმოხილველი“, საქ. საისტ. და საეთნ. საზოგ. ორგანო I),— 7. პროფ. სვ. ჯანაშიას დამზადებული აქვს „აზნაური ხალხური სიტყვიერების ძეგლები“ I, ლექსიკონითურთ,— 8. პროფ. აკ. შანიძეს წოფურ ენის გრამატიკა, ტექსტებითა და ლექსიკონითურთ,— 9. პროფ. არნ. ჩიქობავას,— ლუნძური ხალხური სიტყვიერების ძეგლები და ამას გარდა იგი ამზადებს გამოკვლევასაც ლუნძური ენის შესახებ,— 10. პროფ. ვ. თოფური ია ლუშუქურ ენას იკვლევს.

რევოლუციის შემდგომ, ავტონომიური ოლქების შექმნის წყალობით, ჩრდილო-კავკასიის ენებს ადგილობრივაც აღორძინება დაეცათ. მართალია, დაწესებულებათა გაეროვნულებას იმოდენა ძალა და ენერგია დასჭირდა, რომ იქაურ მეცნიერიცხოვან ინტელიგენციას, სასწავლებლებისათვის სახელმძღვანელოებისა და დაწესებულებათათვის სატერმინოლოგიო ლექსიკონების შედგენის გარდა, სხვა სამუშაოსთვის არ სცალოდათ: თუნდაც რომ შესაფერისად მომზადებული პირებიც ჰყოლოდათ, რაც სამწუხაროდ იშვიათი მოვლენა იყო, ენის კვლევა-ძიებისათვის ვერ მოიცილდნენ, მაგრამ ზოგი რამე, უმთავრესად ლექსიკონების სახით, მაინც გავიქვდა. ზოლო იქ, სადაც თავიანთი მკვლევარნი არ ჰყავდათ, რუს. დედა- თუ კავშირის, ანდა სხვა მთავარ ქალაქებითგან ჰპატივდნენ მულღივი, ან დროებითი სამუშაოსთვის და მათ ნაშრომებს ბეჭდადენენ.

აბხაზეთში დაარსდა „აბხაზური ენისა და მწერლობის აკადემია“, რომელსაც აგრეთვე პრაქტიკული ყოველდღიური მოთხოვნილებების დაკმაყოფილება უზღვევდა და ამის გამოც მის თავმჯდომარეს და ერთადერთ მომუშავე წევრს დიმიტრი გულაშვილს ენის კლდეისათვის მოცლა არ შეეძლო. მას 1927 წ. დაბეჭდილი აქვს პატარა, 40 გვერდიანი, „მასალები აბხაზური გრამატიკისათვის“, რომელიც პ. უსლარის აბხ. ენის გრამატიკაში შეპარული შეცდომების შესწორებას და ზოგიერთ მოვლენათა განმარტებას-დამატებას შეიცავს (Д. Гулия, Материалы по абхазской грамматике. Дополнения и разъяснения к книге П. К. Услара „Абхазский язык“, ауау—სოხუმი, 1927 წ.). მასვე 1930 წ. იქვე გამოცემული აქვს „ტერმინოლოგია მწერლობისა და ენათმეცნიერებისათვის“, რუს.-აბხაზური და აბხ.-რუსული, რომელიც უმეტესად ახალ, ხელოვნურად ნათარგმნ და შეთხზულ ტერმინებს შეიცავს. აბხაზეთის ხსენ. აკადემიის საფასურით იყო 1926 წ. ნ. მარრის „აბხაზურ-რუსული ლექსიკონი“-ც ლენინგრადში დაბეჭდილი (Н. Марр. Абхазско-русский словарь. Пособие к лекциям и в исследовательской работе. Ленинград. 1926). სამწუხაროდ, ამ წიგნში იმოღვანა კორექტ. შეცდომა შეპარული, რომ მათ შესწორებას 20 გვერდი უკავია. ამავე წიგნის მიხედვით შედგენილი „რუსულ-აბხაზური ლექსიკონი“ 1928 წ. იქვე გამოვიდა კარკ. დონდუას რედაქციით (21. Труды яфетического семинария III. „Русско-абхазский обратный словарь“ Н. Марра, с указателем к нему под редак. К. Дондуа. Ленинград. Вост. инст.).

ჩერქეზებს თავიანთი კულტურული მუშაობის ცენტრად აქვთ „ადღეური ავტონომიური ოლქის შესწავლის საზოგადოება“ (Общество изучения Адыгейской автономной области), რომელიც ქ. კრასნოდარშია, აგრეთვე ადღეური, ანუ ჩერქეზული საოლქო მუშეუმი და საოლქო სტატისტიკური ბიურო. ამ დაწესებულებათა ანგარიშებითგან ირკვევა, რომ, რაკი ჩერქეზული ენის მოზადებული შემსწავლელი ადგილობრივ არ ყოფილა, ჩერქეზ. გრამატიკისა და ლექსიკონის შედგენა მოსკოველ პროფ. ნ. ხაკოვეციანის-თვის მიუზღვიათ, რომლისთვისაც ქონებრივ დახმარების გარდა, თავიანთი საზოგადოების საკამოცემლო-სარედაქციო კომისიის წევრი დ. აშხაშაძე-ც მიუშველებიათ. განზრახული საქმის განსახორციელებლად რამდენჯერმე ექსპედიციაც ყოფილა მოწყობილი. დასახული მიზანი, როგორც იყო, 1930 წ. მიღწეულიც არის. შემდეგ კრასნოდარში პროფ. გრენი-ც მიუწვევიათ, რომელსაც მოხსენება წაუკითხავს „ზოგადი შეხედულება ჩერქეზული ენის შესახებ ლინგვისტიკური თვალსაზრისით“, რომელიც, როგორც ეტყობა, აქამდის გამოქვეყნებული არ უნდა იყოს.

აღსანიშნავია ადღეური-ჩერქეზული საოლქო სტატისტიკური ბიუროს ბულეტენში (№ 2) მოთავსებული ჩერქეზთა ავტ. ოლქის ყველა დასახლებული ადგილების სახელები სტატისტ. ცნობებითურთ (იხ. 1924 წ. გამ., გვ. 10—18). გამოქვეყნებულია აგრეთვე ადღეური ავტ. ოლქის ისტორიულ-ეკონომიური მიმოხილვა (Историко-экономический обзор Адыгейской авто-

иомной области“), კრასნოდარში 1923 წ. და „საბჭოთა ადგლე“ (Советская Адыгея, კრასნოდარი 1925 წ.), რომელშიც გ. კრიჟანოვსკის წერილიც არის მოთავსებული ადღეურთა დამწერლობის პროექტის შესახებ (გვ. 68—79). ჩერქეზთა ტომის „უბეზების ენაზე“ ა. გენკოს აქვს დაბეჭდილი წერილი (იხ. О языке уبخов, изд. Акад. Наук VII серия, Отд. Гуман. Наук, 1928 წ. № 1, გვ. 227—242).

იმისდა მიუხედავად, რომ წინათ ყაბარდოელები ჩრდილო-კავკასიელთა შორის კულტურულად ყველაზე უფრო დაწინაურებულნი იყვნენ, ამჟამად მათი საკმინაობა თავიანთი დედაენის შესწავლის მხრივ არა ჩანს. ყაბარდოულ-ბალკარულა ავტონომიური ოლქაც თავის იმედს პროფ. ნ. აკოვლევიზე ამყარებდა: გრამატიკისა და ლექსიკონის შედგენაც მასვე ჰქონია დავალებული. ამ ოლქის ქონებრივი სახსრით მას რამდენჯერმე ექსპედიცია მოუწყვია, მუშაობის დროს ყაბარდოულ ასპირანტის ბეტალ ჩემაზოკოვის თანამშრომლობაც გამოუყენებია, მაგრამ ჯერ-ჯერობით, როგორც ეტყობა, არც ყაბარდოული გრამატიკა უნდა იყოს გამოქვეყნებული. მოსკოვში, 1923 წ. დაბეჭდა შოლოდ ნ. აკოვლევის „ყაბარდოული ენის ფონეტიკის ტაბულები“ და ამ „ცხრილები მავალითების სიტყვათა კონა“ („Таблицы фонетики кабардинского языка“). „Словарь примеров к таблицам“ მოსკოვი, 1923 წ.) და 1927 წ. „მასალები ყაბარდოული ლექსიკონისათვის“ ნაწილი I, რომელიც ერთმარცვლოვან ძირებსა და სიტყვებს ეხება (Материалы для кабардинского словаря, выпуск I, Словарь односложных коренных слов и корней типа открытого слога: Центр. издат. народов СССР. Москва, 1927 წ.). თუმცა ეს წიგნი ურთოდ განზრახული არ არის და არაერთს ცალკეულ ხწორე დაკვირვებას შეიცავს, მაგრამ არსებითად მცდარ საფუძველზეა აგებული.

უფრო მეტი ინტენსივობით მუშაობენ ჩაჩნები, რომელთაც ქ. კავკაში „ინგუშური მხარეთმცოდნეობის სამეცნიერო-საკვლევო ინსტიტუტი“ აქვთ. ზოლო ქ. გროზნოში-კი ჩაჩნების კულტურული ცენტრია. პირველს, ვითარცა უმაღლ. სასწავლებლის მქონებელს, მეტი აქვს გავლენა.

შინაარსიანია ინგუშური ინსტიტუტის უწყებების ჯერეთ გამოსული დიდტანიანი წიგნები (Известия Ингушского научно-исследовательского института краеведения I, Владикавказ, 1928 წ. II—III, იქვე, 1930 წ. და შემდეგი), რომლებშიც არა ერთი საგულისხმო ნაშრომი დაბეჭდილი, როგორც ზნეჩეულეებსა და ნივთიერი კულტურის ნაშთებზე, ისევე ხალხური სიტყვიერებისა და ენის შესახებაც. საინტერესოა მაგ. ლეონიდ სემენოვის Ингушская и чеченская народная словесность, библиографический очерк (იქვე I, გვ. 232—260).

სამეცნიერო მუშაობა „მთიელთა პედაგოგიურ ინსტიტუტ“-თან არსებულ „სათმორაფთო, ენისა და მწერლობის სამეცნიერო საზოგადოება“-ში და ინგუშურ სამეცნიერო მუზეუმშიც წარმოებს.

ენათმეცნიერება აქ პროფ. მ. ნემიროვსკის ხელშია, რომელსაც კავკასიელთამცოდნეობის საენათმეცნიერო ღარგის წარსულისა და თანამედროვე

მდგომარეობის მოკლე, მაგრამ მარჯვე მიმოხილვაც აქვს დაწერილი და საკუთარი ნაკვლევებაც მოეპოვება. სახელდობრ:

1. „კავკასიის ენათმეცნიერების აწმოსა და წარსულითგან“ (Из прошлого и настоящего Кавказской лингвистики. Изв. Инг. Инст. Краев. I, გვ. 299 — 348).

2. „კავკასიის ენათმეცნიერების თანამედროვე მდგომარეობისათვის“ — (К современному состоянию Кавказской лингвистики: Науч. общ. этногр., языка и литературы при Горск. Педаг. Инст., კავკავი 1930 წ.).

3. „ჩრდილო-კავკასიის ენების ჩანსური ჯგუფის გამოკვლევის მეცნიერულად დაყენებისათვის“ (К научной постановке исследования чеченской группы северо-кавказских языков (იქვე, II—III, გვ. 448 — 465).

4. „ჩანსურ-ლაღესტნური ენების ზოგიერთი ნოვლები ზოგადი ენათმეცნიერების თვალსაზრისით“ (Некоторые явления Чеченско-Дагестанских языков в свете общей лингвистики: Горский Педаг. Инст., იქვე 1930 წ.).

5. ხეთური ნაცვალსახელოვანი ფორმები ლ-ზე და იფეტური ენები კავკასიისა და ხმელთაშუაზღვის სანაპიროებისა“ (Хеттские местоименные формы на I и яфетические языки Кавказа и Средиземноморья: Науч. Общ. Этногр., языка и литер. при Горск. Педаг. Инст., იქვე 1930 წ.).

პროფ. ნემიროვსკის ყველა ნაწერებს დაკვირვების უნარი და მცნოერტული სიღიწვე ეტყობა. ამ დარგის ლიტერატურის საფუძვლიანი ცოდნა და მუშტივი თვალყურის დევნება, საღი კრიტიკული დამოკიდებულება მას მარჯვე მიომიძიებულა ჰხდის, მაგრამ, როგორც მისი ერთი შენიშვნითგან ჩანს, მას ამს გარდა მოზრდილი საკუთარი ორიგინალური ნაშრომის გამოქვეყნებაც ჰქონია განზრახული კავკასიის ენების შესახებ.

ჩაჩნაზგან თავის დედაენის კვლევას ზ. მალსაგა მისდევდა. საგულისხმოა ერთი მისი პატარა, შენიშვნის სახელდებით გამოქვეყნებული, წერილი „სქესკატეგორიების ნაწილაკების ხაკითხისათვის ნახკომურ ენაში“ (К вопросу о классных элементах в нахском языке. Заметка: Изв. Ингуш. Инст. Краев., II — III, გვ. 466 — 469). ამ პატარა ნაკვლევში ავტორი ვაკვრით ეხება ფრიად მნიშვნელოვან საკითხს ჩანსური ზოგიერთი არსებითი სახელების ამაჰმად სიტყვის განუყოფელ ნაწილად მიჩნეული თავკიდური ბგერების ნამდვილი ბუნების შესახებ, სახელდობრ, რომ ისინი სქესკატეგორიის ოდინდელი თავსართებია. ეს საკითხი, როგორც მკითხველი. დარწმუნდება, ჩვენი ნაშრომის ერთ მთავარ საკითხთაგანია და ვრცლად არის განხილული. თავის ადგილას აღნიშნული გვაქვს, რომ ამ პრობლემის გამორკვევას ყველა კავკასიის ენებისათვის, ოდინდელი აგებულების გათვალისწინების მიზნით, ძირითადი მნიშვნელოა აქვს. მალსაგა ჩანსური ენის რამდენიმე სიტყვის ტემოლოგიით კმაყოფილდება და ამ ენის ფარგლებს არ სცილდება, მაგრამ ეს პატარა შენიშვნა ავტორის დაკვირვების უნარს ამჟღავნებს. საგულისხმოა ამავე წერილში გამოთქმული მისივე მოსაზრება, რომ ზოგიერთი ჩანსური ზმნების თავკიდური ლ ბგერაც ამავე თვისებისა უნდა იყოს, იმისდა მიუხედავად, რომ ჩანსურს სქესკატეგორიის ასეთი თავსართი არ გააჩნია. სამაგიეროდ თავისი აზრის სიმართლის

დასამტკიცებლად მას დალისტნის ენათაგან ანლი-დილოური ჯგუფის დიალექტები აქვს დამოწმებული, რომელთაც სქესკატეგორიის ნიშნად ღ ზგერა მოეპოვებათ.

საგულისხმოა აგრეთვე ხ. აან დ ა რ ო ვ ი ს პატარა ნაკვლევი „რ ინფიქსზე ვეანახურ (ჩაწურ-ინფუშურ) ენაში“. (X. Яндаров „Об инфиксе «р» в веинахском языке“: Изв. Инг. Инст. Краев. II, 470 — 472), რომელშიც ის ამტკიცებს, რომ რ წინათ ბოლოსართი იყო და ადგილმონაცვლეობით არის ინფიქსად ქცეული, და ამავე ავტორისა, ა. მაციევისა და ა. ავორხანოვის 1933 წ. დაბეჭდილი „ნოზნიან მეტრინ გრამატიკ“, რომელიც ჩაწურად დაწერილი და გროზნოში გამოქვეყნებული ჩაწური ენის გრამატიკაა.

დასასრულ, უნდა ჩაწური ენის გამოცემული დექსიკონებიც დავასახელოთ. იმავე მალსაგას შედგენილი აქვს რუხუღ-დალღაური (ინფუშური) ლექსიკონი, რომელიც 1929 წ. დაბეჭდა კავკაეში (Malsaga n. I. Ersiji Ghaighaji

Dešaj Lughat, Русско-ингушский словарь) და მ. გ. უჟაკს, პირიქით, დლიდ-ვურ-რუხული სიტყვათა კონა აქვს 1927 წ. იქვე გამოცემული (M. G. Użax Ghalgh-Ghazaeqi Lughat, Ингушско-русский словарь М. Г. Ужахова).

არსებობს ჩაწურ-რუხული დექსიკონი-ც რომელიც ა. გ. მაციევის შედგენილია და 1927 წ. კ. გროზნოში დაბეჭდა (A. G. Maciev, Noxain-Ōrsin Desnin Zajna. Чеченско-русский словарь).

დაღსტანში 3 ეროვანი ერთეულის არსებობის გამო, რომელთაგან ყველაზე მრავალრიცხოვანნი, ლუნები და ანდილნი, ორთავე სქესის 260000 სულზე მეტს არ შეადგენენ, სხვები-კი ამაზე ვაცილებით უფრო მცირედნი არიან (დარგოელნი 180000-მდე, კვრ-ლეკები 140000-მდე, ლუმუქ-ლეკები 60000-მდე, დანარჩენნი-კი წვრილ-წვრილ ერთეულებად არიან დანაწილებულნი), რევიოლუციისა და დაღსტანის ს. რესპუბლიკის შექმნის შემდგომაც ეროვნული კულტურის აღორძინება გაძნელებულია: არც ერთი ამ მოქმე ლეგურ ენათაგანი არც იმდენად ღლი ფართობზეა გავრცელებული და არც იმდენად არის დანარჩენთა შორის სასაუბროდ მიღებული, რომ ამ რესპუბლიკის თემცა მოქმე, მაგრამ მრავალფეროვანი მოსახლეობისათვის საერთო ენა იყოს, ანდა სახელმწიფო ენად იქცეს.

რევიოლუციამდე ოფიციალურ ენად იქ რუსული იყო, ადგილობრივ მკვიდრობისათვის-კი საერთო ენად არაბულსა ჰზმარობდნენ. რევიოლუციის შემდგომ სახელმწიფო ენად რუსული და თურქული ენებია მიღებული, მაგრამ თვითოეულ ტომს თავისი სატომო დედაენის ჰზარებაც შეუძლიან. საერთო დედაენის უქონლობა, რა თქმა უნდა, ადგილობრივი ეროვნული მწერლობისა და კულტურის შექმნასაც აფერხებს: ინტელიგენტთა სიმცირე და ენების სიმრავლე გავროვნულების საერთო საფუძვლის მოძებნას აძნელებს. ამით აიხსნება, რომ, თუმცა დაღსტანში ადგილობრივ ენაზე რამდენიმე გაზეთი გამოდის, მთ.: „მოილი“ (ლუნტურად), „დარგოელი“ (დარგოულად), „ზანმატი“ (ე. ი. მშრომელი, ლუმუქ-ლეკურად) და „აბალი ჰვეანა“ (კვრ-ლეკურად), მაგრამ განათლების ხელ-

მძღვენელი ორგანო „მაგარიფ-აელგ“ (განათლების გზა) თურქულად იბეჭდება, იმ ენაზე, რომელიც დალისტნელებისათვის უცხოა.

ამავე მიზეზით უნდა აიხსნებოდეს, რომ ქ. მახაჩყალა-ში (ყ. პეტროვსკოში) საკმაოდ კარგი „დალისტნის მუზეუმისა“, საჯარო წიგნთსაცავისა და „დალისტნის კულტურის ინსტიტუტის“ არსებობისა მიუხედავად, დალისტნის ენების მეცნიერული ადგილობრივი შესწავლის არავითარი კვალი არა ჩანს. პრაქტიკული ლექსიკონების გამომცემლობის შესახებაც-კი ცნობები არ მოიპოვება.

საკუთარი, ჯგეროვანად მომზადებული ძალის უქონლობის გამო, დალისტანშიც სხვაგნებურ მეცნიერთა მუშაობაზე უხდებიათ იმედის დამყარება და ამ მხრივ ზოგი რამე მართლაც გაკეთდა. უპირველესად უნდა მოსკოველი პროფ. ლ. ჟირკოვი იქმნეს დასახელებული, რომელსაც ორი გრამატიკა აქვს გამოქვეყნებული: 1924 წ. მოსკოვში გამოცემული „ავარული (ლუნძური) ენის გრამატიკა“ (Л. Жирков, Грамматика аварского языка: Труды подразделения исследования северно-кавказских языков при Институте Востоковедения в Москве, вып. 3) და 1926 წ. იქვე დაბეჭდილი „დაგოული ენის გრამატიკა“ (Грамматика даргинского языка: Центр. издат. народов СССР, Москва). ორივე ნაშრომი უსლარის თხზულებებზეა დამყარებული, მაგრამ ამ ენების აგებულება უფრო მარტივად და სწორედ არის განმარტებული.

პროფ. ჟირკოვის დაბეჭდილი აქვს მიმოხილვა „დალისტნის ენები და მათი შესწავლა“, რომელიც 1926 წ. იყო ბაქოში დაბეჭდილი (Языки Дагестана и их изучение. Изв. Общ. Обследования и Изучения Азербайджана. № 1, გვ. 41—48). იგი მეტად მოკლეა, ახალსაც თითქმის არაფერს შეიცავს. სამაგიეროდ ახალი მასალებია ჟირკოვის 1930 წ. მოსკოვში გამოქვეყნებულ ნაშრომში „დაბა ყუბაჩის ენა“ (Язык аула Кубачи: Учен. Зап. Инст. Этнич. и Национал. Культуры Народов Востока, Ранион, т. I, 255—281).

რომელშიც მოკლე გრამ. აღწერა, ენის ნიმუშები და ცნობებია გეოგრაფიულია. და ტომობრივი სახელების შესახებ.

პროფ. ლ. ჟირკოვის 1930 წ. გამოქვეყნებული აქვს აგრეთვე ზოგადი ხასიათის პატარა ნაკვლევი „დალისტნის იაფეთური ენების ზმნის აგებულებაზე“ (О строе глагола в яфетических языках Дагестана: Доклады Акад. Наук. 1930 წ., № 5, გვ. 79—84), რომელშიც დალისტ. ენების ზმნის ფორმანტებიცა განხილული.

ა. გენკო-მ 1929 წ. გამოაქვეყნა კვრულ-ლექტური ენის, წინათ ცნობილს კვრულსა და აბტურს დიალექტებს გარდა, მისგან აღმოჩენილი მესამე ყუბურთ დიალექტის შესახები მასალები: „ლექტური დიალექტოლოგიის მასალები. ყუბურთი კლოკავი“ (Материалы по лезгинской диалектологии. Кубинское наречие: Изв. Акад. Наук СССР, VII серия. Отд. Гуман. Наук, 1929 წ., № 4, გვ. 317—342).

დასასრულ, რ. შორს-ს დაბეჭდილი აქვს ორი ნაკვლევი. **იაფეთური ენების თანმთავრობის შესახებ.** ერთი ჩრდილო-კავკასიის ენებს ენება, მეორე—სამხრეთ კავკასიისას (К вопросу о консонантизме яфетических языков.

Сев. Кавказа“: Культура и письменность Кавказа № 5. — „К вопросу о консонантизме яфетических языков южного Кавказа“: Учен. Зап. Инст. Этнич. и Национ. Культур Народов Востока, Москва, 1930 წ. т. I, 174—198. Ранион).

1927 წ. ი. ხარუბინმა პინდლუჟუშის სანახებში მოზინადრე ტომის კანჯუტურის ენის გერმანული კილოკავის შესახებ მონოგრაფია გამოაქვეყნა, რომელშიც ამ ტომის გეოგრ. მდებარეობისა და ენის გრამატიკულ დახასიათებას გარდა, პატარა ტექსტები და ლექსიკონიც არის დართული (იხ. Записки Коллегии Востоковедов II, вып. 2, გვ. 275—364, ლენინგრადი). აკად. ნ. მარკის ღვაწლია, რომ ამ ენის ნამღვლი ბუნება და ჩრდ. კავკასიის ენებთან მახლობელი ნათესაობა აღნიშნა. ასეთ დამოუკიდებელ ადვილას კავკასიის ენების მონათესავე ერთელის აღმოჩენა უაღრესად საინტერესო და მნიშვნელოვანი ამოცანის გამოჩვენებს ავალებს შეცნობებს, ეს ტომი ძველი მოსახლეობის ნაშთია, თუ შემთხვევით შეზინულის, სახელდობრ, რომელისა და სადაურის. მაგრამ ამის გადასწვეტად ჯერ კიდევ ბევრი ახალი ცნობების შეკრება საჭირო.

მსოფლიო ომის შემდგომ ქართულისა და კავკასიური ენებისადმი მეცნიერული ინტერესი საზღვარგარეთაც საგრძობლად გაძლიერდა, ამ ენების მცოდნე პირთა და შემსწავლელ მეცნიერთა რიცხვმაც დას. ევროპაში თვალსაჩინოდ იმატა. წინათ თუ მთელ დას. ევროპაში ქართულის მცოდნე მეცნიერი მხოლოდ ორი იყო, ცნობილი ენათმეცნიერი პროფ. ჰუგო შუხარდტი (გრაც-ში) და გამოჩენილი ბოლანდისტი და ჰაგიოლოგი პროფ. პეტეტერსი (ბრესლ-ში); ომის შემდგომ 7 მიემატა: გერმანიაში ორი მკვლევარი, ავსტრიაში ერთი, ხაფრანგეთში ორი და ამერიკაშიც ერთი: თვით სორბეციაშიც არის ამ ენად ქართულის კარგი მცოდნე მეცნიერი.

ბერლინში მოღვაწეობს პროფ. რიჰარდ მეკელან-ი Richard Meckeln, რომელმაც 1928 წ. ბერლინში 656 გვერდიანი „ქართულ-გერმანული სიტყვარი Georgisch—Deutsches Wörterbuch“ გამოსცა. ამ წიგნს მიზნად წმინდა პრაქტიკული დანიშნულება აქვს მიკუთვნებული.

ვენაში რობერტ ბლახშტანერი—ია Robert Bleichsteiner, რომელიც ქართულის მცოდნე და ჩვენს სამეცნიერო დარგებში მომუშავე მკვლევარია. 1918 წ. მან გამოაქვეყნა თავისი „კავკასიის ხალხებისა და ენების მიმოხილვა“ (Überblick über Kaukasische Völker und Sprachen: Berichte des Forschungs-Institutes für Osten und Orient, II, B., გვ. 66—85, Wien).

1930 წ. რომში ფრანც ცორელ-მა გამოაქვეყნა „დაბადების ძველი ქართული თარგმანის გრამატიკა“ პატარა ტექსტების ნიმუშებითა და ლექსიკონითურთ (Franz Zorell S. I. Grammatik zur altgeorgischen Bibelübersetzung mit Textproben und Wörter-verzeichniss. Roma: Scriptura Pontifici Instituti Biblici). წიგნის ავტორი დაკვირვებული მკვლევარია და იმისდა მოუხედავად, რომ მას ზოგიერთი წყაროები გამოჰპარვია, ევრომელთათვის დიდი სიამაყის გავწევა შეუძლიან.

პროფ. Gerhard Deeters გერმანულ დეეტერს-ს (ბაფციგში. 1927 წ. გამოქვეყნებული აქვს გამოკვლევა „სომხური და სომხრეთ-კავკასიური“

(Armenisch und Süd-Kaukasisch, ein Beitrag zur Frage der Sprachmischung: *Caucasica*. Fasc. 3 და 4), რომელშიც სომხურისა და ქართულ-ქართველური, როგორც ბგერითი შესატყვისობანია განხილული, ისევე მორფოლოგიური და სინტაქსური საკითხებიც არის გაშუქებული.

ამავე ავტორის მეორე დიდი ნაშრომი ქართულისა და ქართველური ზნის შონორგადიულ გამოკვლევას წარმოადგენს (*Das Kharthwelische Verbum, vergleichende Darstellung des verbalbaus der Süd-Kaukasischen Sprachen*, Leipzig 1930)¹.

ორივე თხზულება დეცტერსის საფუძვლიან ცოდნასა და დაკვირვების უნარს ამჟღავნებს, თანაც დიდი გამოკვლევები გახლავთ.

ფრანგ ენათმეცნიერს René Lafon რენე ლაფონ-ს გამოქვეყნებული აქვს ერთი გამოკვლევა ქართულის შესახებ, რომელსაც ეწოდება „1 და 2 პირის ნაცვალსახელების შესახებ ქართველურ ენებში“ (*Sur les pronoms personnels de 1 et 2 personnes dans les langues Kartvéles*: *Bullet. de la soc. de ling.* de Paris, 1930 წ., XXX, Fasc. 2, № 90, გვ. 153 — 169).

ამავე ავტორის მეორე გამოკვლევა-კი შედარებითი ხასიათისა და სათაურად ეწოდება: „ზოგიერთი მსგავსება ჩრდილო-კავკასიის ენებსა და ქართველურ ენებს შორის“ (*Quelques rapprochements entre les langues caucasiennes septentrionales et les langues Kartvéles*: იმავე ორგანოს XXIX, Fasc. 3, № 87, გვ. 138 — 152).

1931 წ. პარიზში ნ. მარრისა და მისი მოწოდის მ. ბრიერ-ის ნაშრომი გამოქვეყნდა, რომელსაც „ქართული ენა“ ეწოდება (N. Marr et M. Brière. *La langue géorgienne*, Librairie de Paris Firmin—Didot et C-ie) და ქართულ გრამატიკას, ქრესტომათიას და ლექსიკონს შეიცავს. გრამატიკა ნ. მარრის რუსულად გამოქვეყნებული ძე. ქართული გრამატიკის ფრანგ. გარდანაკვეთებს წარმოადგენს, ქრესტომათია-კი იოს. ყიფშიძის ქრესტომათიის გამოკრეპაა. ნორვეგელ ენათმეცნიერს თავის რეცენზიაში სამართლიანად აქვს აღნიშნული, რომ ეს ნაშრომი 15 წლით არის თანამედროვე ქართ. სამეც. მწერლობას ჩამორჩენილი. ამის გამო მოძველებულია და არაერთ მცდარსა და სათუოდებულს შეიცავს, ამიტომ მისი გამოყენება მხოლოდ სიფრთხილით შეიძლება. სამაგიეროდ ქრესტომათია და ლექსიკონი დასავ. ევროპელ შემსწავლელთ დიდ სამსახურს გაუწევს (იხ. Hans Vogt-ის რეცენზია: *Bull. crit.* CC XXIII, გვ. 142 — 145).

1935 წ. ნორვეგიის დედაქალაქს ოსლოში გამოვიდა ერნსტ. უ. ზელ-შერ-ის ექსპერიმენტული გამოკვლევა ქართული მახვილისა და ბგერების შესახებ, რომელსაც ჰანს ფოქტ-ის ბოლოსიტყვაობა აქვს დართული (Ernst W. Selmer. *Georgische Experimentalstudien*: *Det Fonetiske Institutts opuscula phonetica*, Fasc. № XI, Oslo). ფრიად საგულისხმო გამოკვლევაა, მაგრამ რომელსაც ვაგრძელება, გაღრმავება და გამრავალმხრივება ჭჭირდება.

¹ იხ. ამ ნაშრომის საფუძვლიანი რეცენზია Hans Vogt-ის მიერ, დაწერილი *Indogermanische Forschungen*, B. III, გვ. 245—250.

ჩრ. კავკასიური ენებისადმი დამოკიდებულებაც შეიცვალა და ესლა უკვე პრაქტიკული მკვლევარია, რომელიც მათი აგებულების გამოცნობით არის დინტერესებული, აკვირდებიან ბგერების თავისებურებასაცა და მორფოლოგიურ თვისებებსაც, ცდილობენ მათ გამოეყენებას არა-ასირიული ლურსმული წარწერების ენის განსამარტავლად.

ჩრდილო კავკასიის ენებზე მომუშავეთა შორის აღსანიშნავია პროფ. ნ. ტრუბეცკოვს გამოკვლევები, რომელიც დასაწყისში ფონეტიკური საკითხებით იყო უმთავრესად დაინტერესებული. ამ დარგში მას გამოქვეყნებული აქვს:

1. „ჩრდილო-კავკასიის ენების ლატერალური თანხმოვნები“ „Les consonnes latérales des langues caucasiques septentrionales“ (Bulletin de la Société de Linguistique de Paris, XXIII, № 70, 1922 წ., გვ. 184—204).

2. „ნაკვლევები ჩრდილო-კავკასიის ენების შედარებითი ფონეტიკის ხფეროში. I. ავარულ-ანდიური ენების «მოკლე» და «მარჩბი», ვემინანტი თანხმოვნები (Studien auf dem Gebiete der vergleichenden Lautlehre der Nordkaukasischen Sprachen. I. Die „kurzen“ und „geminierten“ Konsonanten der Awaro-andischen Sprachen (Caucasica, Fasc. III, 1926 წ., გვ. 7—36, Leipzig).

მისევე კალამს ეკუთვნის 1924 წ. გამოსულ ფრანგულ კრებულში „Les langues du Monde“ (მსოფლიოს ენები) ჩრდილო-კავკასიის ენების შესახები ზოგადი ხასიათის წერილიც „ჩრდილო-კავკასიური ენები“ („Les langues Caucasiques Septentrionales“).

ტრუბეცკოვს 1929 წ. გამოქვეყნებული გამოკვლევა უკვე მორფოლოგიურ საკითხს ეხება: „შენიშვნები ჩანურ-ლეკური ენების ზმნის დაბოლოებათა შესახებ“ (Notes sur les desinences du verbe dans les langues tschetscheno-esghiennes: Bulletin de la Société de Ling. de Paris, t. XXIX, fasc. 3, 1929 წ. № 88, გვ. 154—171). ამავე მეცნიერს შედარებითი ხასიათის გამოკვლევაც მოეპოვება „ჩრდილო-კავკასიურ სიტყვათა შედარებანი“ (Nordkaukasische Wortgleichungen), რომელიც ვენის აღმოსავლეთის-მცოდნეობის ორგანოში იყო გამოქვეყნებული (Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes XXXVII, 1/2 Heft, გვ. 76—92). ამ ნაშრომში ნაწილაკები, კავშირები, ნაცვლსახელოვანი და სქეს-კატეგორიების ნიშნები, რიცხვითი, ზედსართავი და არსებითი სახელები და ზმნები აქვს შედარებული ამ ენების ნათესაობის საკითხის გამოსარკვევად. პროფ. ტრუბეცკოვს ყველა ნაშრომში ღიხვი მკვლევარი მოჩანს.

G. Dumézil-მა 1932 წ. პარიზში თავისი ორი საყურადღებო ნაშრომი გამოაქვეყნა, რომელთაგან ერთში უბისთა ენაა მონოგრაფიულად შესწავლილი და ეწოდება La langue des Ubykhs, მეორე-კი შედარებითს გამოკვლევას წარმოადგენს. იგი კავკასიური ენების ჩრდილო-დასავლური ენების შედარებითს გრამატიკას შეიცავს და ჰქვიან Etudes comparatives sur les langues caucasiennes du Nord-ouest, Morphologie.

1928 წ. მოყოლებული კავკასიის-მცოდნეობის დარგის მკვლევართა ჯგუფს პროფ. იოსებ კარტი-ცი ემატება. მანამდე ის ჯერ სომხურ ენათმეცნიერე-

ბაში, შემდეგ სომხ. სამართლის ისტორიაში მუშაობდა. ავტორის სიტყვით, ამ მიმართულებითაც მას კარგა ხანია კვლევა-ძიება უწარმოებია და მასალა უგროვებია, რომლის შედეგის გამოქვეყნებას ის მხოლოდ 1928 წელს შეუდგა, მაგრამ სამაგიეროდ ამ ერთს წელიწადში მან ორი წიგნის დაბეჭდვა მოახერხა: გენაში ფრანგულად „Alarodiens et Proto—Basques“ და ლადეციოში გერმანულად „Grundsteine zu einer Mittelländisch — Asianischen Urgeschichts“. ორი წლის შემდგომაც, 1930 წ., ასევე მისი წყვილი წიგნი გამოვიდა: სტრასბურგში „Les Ligures (Prolegomena Pelasgica), ხოლო ჰადელბერგში „Armeno-Pelasgica“. 1931 წ. კარსტ-მა გამოაქვეყნა: „Origines Mediterraneae“, 1932 წ.-კი „Grundzüge einer vergleichenden Grammatik des Ibero-Kaukasischen“ „იბერულ-კავკასიურის შედარებითი გრამატიკის ძირითადი მონახაზი“. ჩვენი პიზნისთვის უკანასკნელი ნაშრომი უმთავრესად საყურადღებო და ამიტომაც აქ მხოლოდ მას უნდა შეეხებოდეთ. ფონეტიკურ შესატყვისობათა მოკლე მიმოხილვის შემდგომ, კანკლედობა, უღვლილება, სახელზმნა, კაუზატივი და რიცხვითი სახელებია განხილული, ბოლოში მოკლედ ნაცვალსახელებსა და გრამ. სქესზეც აქვს საუბარი.

იბერულად კარსტს ესპანიის იბერებისა და ბასკების ენები აქვს ერთი მხრით ნაგულისხმევი, კავკასიურად-კი ქართულ-ქართველური და ჩრდილო-კავკასიის ენები. უკვე ეს გარემოება ცხად-ჰყოფს, რომ ყველა ამ კავკასიური ენების ნათესაობას კარსტი უცილობელ ჭეშმარიტებად სთვლის, ნამდვილად-კი ამას ჯერ კიდევ საფუძვლიანი განხილვა და დამტკიცება სჭირდება. შედარებისათვის სხვადასხვა ენებითგან ცალკეული სიტყვებია აღებული მათი წარმოშობილობის გაუთვალისწინებლივ. მხოლოდ ძველი და თანამედროვე ქართულის ცხადი უცოდინარობის ნაყოფი. უნდა იყოს ის გარემოება, რომ ძველად-სხვადასხვა წარმოშობილობის, მაგრამ დროთა განმავლობაში დამსგავსებული სიტყვები კარსტს მონათესავე სიტყვებად მოსჩვენებია. რა თქმა უნდა, რომ ასეთი ცოდნით აღჭურვილს მკვლევარს შეცდომები მრავლად უნდა ჰქონდეს და ასეთ პირობებში ყოველი შედარების ღირებულებაც სათუო ხდება. ამიტომაც არის, რომ იქ, სადაც კარსტი სომხურის ცოდნას ემყარება, მისი ზოგიერთი პარალელი და შედარება საინტერესო და ზოგჯერ საყურადღებოც არის, მაგრამ როდესაც ის ქართულსა და ქართველურზე გადადის, აქ მრავლად არის მცდარი მაგალითები დაგროვილი. კარსტს თავისი ნაშრომი შედარებითი გრამატიკის წინამორბედ ნამუშავრად აქვს დასახელებული (გვ. XIX), მაგრამ არამგონია ამისთვისაც გამოსადევი იყოს. სომეხთამცოდნეობაში მისი ნიჭითა და საფუძვლიანი ცოდნით გამოქვეყნებული ნაშრომების შემდგომ, მისი უკანასკნელი დროის ნაშრომების გადაკითხვა სწორედ რომ უცნაურ შთაბეჭდილებას ახდენს.

ქართველური და კავკასიური ენების შესახებზე შემომოყვანილმა მიმოხილვამ დაგვანახა, რომ ენოვანი მასალებიც საკმაოდ ბევრია დაგროვილი და მკვლევართა რიცხვიც თანდათანობით მატულობს, არა ერთი კარგი ნაშრომიც უკვე მოგვეპოება.

მეტადრე სასიხარულოა, რომ უკანასკნელ წლებში, ჩვენმა ენათმეცნიერებმაც მიჰყვეს კავკასიური ენების გაღრმავებულს კვლევა-ძიებას ხელი, წინათ შეკრებილი მასალის ბევრითი და ლექსიკური მხრით მკაცრი შემოწმებით, ახალი უფრო ვრცელი მასალის შეგროვებითა და მთელი ამ შენაძენის მონოგრაფიული, გულდასმითი შესწავლითურთ. მხოლოდ ამ გზით არის შესაძლებელი სრულებით-სანდო უხვი ენოვანი მასალის შეკრებაც და მტკიცე შედეგის მოპოვებაც. მომავალში, ასეთ მონოგრაფიულ კვლევა-ძიებაზე დაყრდნობით, ფართო, ზოგადი და შედარებითი საკითხების განხილვაც გაადვილდება, ამჟამად-კი ეს აპარაზი, მეთადრე ამ ენათა ნათესაობის ამოცანა, უაღრესად რთულსა და სახიფათო ამოცანას წარმოადგენს.

ენათა ნათესაობის საკითხი შესაძლებელია მხოლოდ ავტულებისა და ლექსიკური საგანძურის ძირთა ერთადიგველობის მიხედვით იქმნეს ვადაწყვეტილი-არც ერთ ამ თვალსაზრისითგან-კი ეს ენები აქამომდე არავის უფსწაველია. ადოლფ დირრის უკანასკნელ ნაშრომებსაც-კი, როგორც თვით მასაც ხაზგასმით აქვს აღნიშნული, მიზნად ჰქონდა მხოლოდ მანამდე გამოქვეყნებული მასალებისთვის მოეყარა თავი და ყველასთვის მისაწვდომი გაეხადა. არავითარ ფართო შედარებითი პერსპექტივის გადაშლა მის არ ჰსურდა. ამგვარად, საკითხი ქართული და ე. წ. კავკასიური ენების ნათესაობის შესახებ წინანდებურად ისევე იხვევ გამოურკვეველია.

ამისდა მიუხედავად, ამ „სამუშაო ჰიპოთეზითა“, თუ ლიტონი რწმენით-ყველა სარგებლობს ისე, რომ ხშირად ურყევე დებულებადაც-კი არის ხოლმე მიჩნეული. მაგრამ, თუ გავიხსენებთ, რომ გრამ. სქეს-კატეგორიები ქართულს არ გააჩნია, ენათა ჩრდილო-დასავ. ჯგუფითგანაც ჩერქეზულსა და ყაბარდოულსაც არა აქვს, აზხაზურსაც მხოლოდ ნაწილობრივ მოეპოვება, რომ დალისტნის ენებითგან თაშაარაზულს, ალუღურსა და კვრულ-ლეკურს, ხოლო სამხრეთ-აღმოსავლურის ერთად-ერთ ვადაჩრეინოს უღურსაც არ გააჩნია, რომ ქართულსა და კავკასიურ ენებში ნაცვალსახელები და რიცხვითი სახელები ერთმანერთისაგან თვალსაჩინოდ განსხვავდება, რომ ქართულსა და ჩრდილო-დასავ. ენათა ჯგუფსა თუმცა სხვა ნაცვალსახელოვანი თავსართებიანი, მაგრამ მაინც ზმნის ორგანული წარმოება აქვს, ჩანურ-დალისტნის ენებს-კი არაფერი ამის მსგავსი არ მოეპოვებათ, რომ ყველა ამ ენათა ლექსიკის ძირების იგივეობის, გინდ ნათესაობის გამორკვევა აქამდის არავის არც-კი უღლია (ტრუბეტკოჰამ მხოლოდ ჩრდ-კავკასიის ენების ნათესაობის გამორკვევა უცხადა), მაშინ ცხადი ვაბდება, რომ ე. წ. კავკასიური ენების კვლევის თანამედროვე საფეხურზე ამ ენათა იგივეობის აზრი საშუალო ჰიპოთეზის სახითაც არ შეიძლება წამოყენებულ იქმნეს.

შესაძლებელია ამაზე მეტიც ითქვას: არც ერთ მეცნიერს, რომელსაც-კი მეცნიერების წინაშე თავის თავის პასუხისმგებლობა ესმის, უფლება არა აქვს ითქვას, რომ კავკასიური ენების ნათესაობის ჰიპოთეზისათვის ჯერ-ჯერობით-ოდნავად მაინც დამაჯერებელი არამც თუ საფუძველი, არამედ დებულებაც-კი არსებობდეს. ამიტომ ეს აზრი უფრო რწმენას. მიაგავს, ვიდრე სამეცნიერო-თუნდაც საშუალო, ჰიპოთეზს.

ბ ა რ ი მ ი თ რ ა მ

დასახული გიზანი და გითოდოლოვია

თ ა ზ ი პ ი რ ვ ე ლ ი

ამ გამოკვლევისათვის დასახული მიზანი და სამღერებო.

წინამდებარე წიგნის მიზანს სწორედ ქართულისა და ე. წ. კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნებისა და მონათესავეობის საკითხის გამორკვევა შეადგენს. რაკი ენის ბუნება მის აგებულებაში მოჩანს, ამიტომ უნდა გავიგოთ, წინათ და თავდაპირველადაც ამ ენებს ისეთივე აგებულება ჰქონდათ, როგორც ესაა აქეთ, თუ მათი ბუნება საუკუნეთა განმავლობაში შეცვლილა? იმ შემთხვევაში, თუ გამოირკვა, რომ ამ ენათა აგებულება შეცვლილა, რა თვისებისაა ეს ცვლილება, რამდენად არსებითია ეს პროცესი და რა გარემოებას და მიზეზებს უნდა ვამოეწვიო ამ ენების ბუნების შეცვლა. დასასრულ, ამ ენების მორფოლოგიის ასეთი შეცვლილობა დაახლოვებით როდის შეიძლება რომ მომხდარიყო.

თავისდათავად ცხადია, რომ ამ ენათა აგებულების პრობლემის შესწავლამ საშუალება უნდა მოგვცეს ძირითადი საკითხი გადაწყვიტოთ: უფლება გვაქვს, თუ არა, ქართულისა და ე. წ. კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნების გამოკვლევის შემდგომ, დავასკვნათ, რომ ეს ენები იმავეთვე მონათესავენი უფილან, რომ მათი საერთო წარმოშობილობის ურყუარი და უცვლელი საბუთი არსებობს? თუ კავკასიური ენებისა და ქართულის თავდაპირველი ნათესაობა უეჭველი ჰქმნაობა აღმოჩნდა, მოექმნებათ ამ ენებს ქვედა მონათესავენი, თუ არა, და, თუ თვისტომნი ჰქვლიათ, ვინ და სად სახელობდნენ?

ცნობილია, რომ ენათა მონათესავეობა მარტო აგებულების იგავიობისა და მსგავსებით კი არა მტკიცდება, არამედ სიტყვათა საუნჯის ძირთა დივერსობითაც. რა თქმა უნდა, ყოველი ენის ლექსიკური საგანძური მის ბუნებაზე გაცილებით უფრო ცვალებადია: ცალკეულ სიტყვებს მგზობელითაგან, ანდა პოლიტიკურად, თუ კულტურულად ვაბატონებული არამონათესავე და უცხო შთამომავლობის ამა-თუ იმ ერისაგან ყველა ერები ითვისებენ ხოლმე. ამიტომაც არის, რომ დედამიწის ზურგზე არ მოიპოვება არც ერთი ხალხი, რომლის ლექსიკაშიც უცხო სიტყვები ცოტად თუ ბევრად შესული და შეთვისებული არ იყოს. ეს გარემოება მონათესავე ენების სიტყვათა საგანძურის ხშირად ერთმანეთისაგან საგრძნობლად განსხვავებს და აშორებს ხოლმე, მაგრამ შეუძლებელია, რომ მონათესავე ენებს სიტყვათა საუნჯეშიც საერთო ძირების გარკვეული მარაგი არ გააჩნდეთ. ამიტომაც ქართულისა და ე. წ. კავკასიური

ენების მორფოლოგიის ნათესაობის საკითხის გამორკვევის შემდგომ, მათი ლექსიკის მონათესავეობის თვისება და ოდენობაც უნდა იყოს განსილულ-ვაშუ-
ქებული.

მართო ის გარემოებაც, რომ ამ წიგნში 35-ზე მეტი ენოვანი ერთეუ-
ლის მორფოლოგიური და ლექსიკური ნათესაობის საკითხია გამოსარკვევი, აღ-
ვილად მიახვედრებს ადამიანს, რომ ამ გამოკვლევას უქვეყლად განსაზღვრულ-
ლი არც უნდა ჰქონდეს შემოფარგლული. ყველა საკითხებზე საუბარი შეუძლებე-
ლია. ამიტომ ბუნებრივია, რომ ამ წიგნში, რომელიც ამ პრობლემის გადაჭ-
რის პირველ ცდას წარმოადგენს, ქართულისა და ე. წ. კავკასიური ენების აგე-
ზოლოგისა და ლექსიკის მხოლოდ უშუაშარეს საკითხებზე იყოს მსჯელობა. სხვანაირად ამ დიდი პრობლემისა და ენოვანი მისალის დაძლევა სრულებით
შეუძლებელი იქნებოდა.

ზემოაღნიშნულისა მიხედვით, ჩვენი გამოკვლევის ამ წიგნში მორფოლო-
გიითან მხოლოდ გრამატიკული სქეს-კატეგორიებისა, რიცხვითი ხასწელებისა,
ნაცვალახსწელებისა და ზსწინ აგეზოლოგის ზოგად პრინციპზე ვგვემსება სა-
უბარი. ზოლო სიტყვათა სავანშიოთიგან შეტყვევლების მართო იმ სფეროების
ლექსიკის ძიროვანი ნათესაობის საკითხი იქმნება ვაშუქებული, რომელიც
ქვეამოთყვანილი მეთოდოლოგიური დებულებისა თანახმად, უუძვიდისი ხა-
წის შემოქმედების ნაყოფად უნდა იქმნენ მიჩნეული.

აქედ, ნ. მართის მოღვაწეობის განხილვის დროს აღნიშნული მჭონდა
ის სამი გზა, რომელიც კავკასიის ენების შესასწავლად ახლად ჩამბმელისათვის
არსებობს (იხ. აქვე, გვ. ნ3). როდესაც ამ დარგში მუშაობა ჩემთვისაც აუცი-
ლებლად მივიჩნიე, მეც უნდა ერთ-ერთი ამ გზათაგანი ამერჩია. ვათარცა
უპირველესად ისტორიკოსს, არ შემძლო არც აქამდე დავროვილი მასალის
აღწოდნოვი შემოწმება და შესწორება, არც მით უმეტეს ჯიერიე შეფსწავ-
ლელი ენების კვლევა-ძიება დამქანა მიზნად. ამიტომ მხოლოდ ერთი გზა-
მარჩებოდა: ქართულ-ქართველური და ე. წ. კავკასიური ენების შესახებ გამო-
ქვეყნებული მთელი ლინგვისტიკური მწერლობა შემსწავლა, გამოშერკვი-
მისი ავკარგიანობა, მიმდინარეობის ტენდენცია, არჩეული გზის სისწორე,
თუ მცდარობა, დავროვილი ენოვანი მასალისა და მონოგრაფიების კრიტიკუ-
ლი შეფასების შემდეგ, საკითხების მონოგრაფიული და მერმე შედარებით
შესწავლის გზით, ქართულ-ქართველური და კავკასიური ენების აგეზოლოგის
ძირითალი თვისებებისა და ნათესაობის გამორკვევა შეცადნა.

ამიერ-კავკასიის ენები სამ მთავარ ენოვან ჯგუფად შესაძლებელია გაი-
ყოს. არც ერთს მათგანს ცხადი ნათესაობისა მიუხედავად ზოგადი სახელი
არ გააწნია, ასეთი ზოგადი სახელები აუცილებლად საკიოკია, ჩვენც შემ-
დეგში სწირად დავკვირდება. ამიტომ ზოგადი სახელები, უნდა უქვეყლად შემო-
ვიღოთ. ხელონურად შეთხზული სახელების მაგიერ, ძველად არსებულ სახე-
ლების განახლება სჯობია.

კავკასიურ ენათა ერთს ჯგუფს ჩრიდოლ-დასწეოვი ენები: აფსზური,
უბისური, ადიღური, ანუ ჩერქეზული და ყაბარდოული ენები შეადგენენ. ბერ-
ძებითა გეოგრაფები და ისტორიკოსების, როგორც ამ ჩემი ნაშრომის I წიგნში

მაქვს აღნიშნული, ჩრდილო-დასავლური ტომების ზოგად სახელად სინდებხ ხმარობდნენ და მეუკ ამ ჩემს ნაშრომში მათ სწორედ ამ სახელს ვუწოდებ ხოლმე. მკითხველმა უნდა იცოდეს, რომ სინდურ ენებად აზნაურთ, უბიზურთ, ზერქიზული, ანუ ადიღური და ყაბარდოული იგულისხმება.

ჩაჩნური, ანუ ნაქოური, ინგუშური, ანუ ქისტური ჩრდილოეთს კავკასიაში და წოვური, ანუ ბაცური საქართველოში, თუშეთის თემში, ენათა მეროც ცალკეულ ჯგუფს შეიღვენენ, რომელსაც აშკამად აგრეთვე თავისი ცალკეული ზოგადი სახელი არ მოეპოვება. ძველად, ბერძენთა და რომელთა ეგოგრაფები იმიერკავკასიის შუა და აღმოსავლეთის ნაწილის მიწა-წყალზე მოზინადრედ გელ-ებსა და ლეგ-ებს ასახელებდნენ. გელ-ების სახელი უდრის იქაურსა და თუშურს თანამედროვე ლალას, ლეგ-ებისა-კი ქართულს ლეკებს. პირველი სახელის ქართ. შესატყვისობა ლილღვი (მხ. რ.) და ლილღვები-ა (მრ. რ.), რომელიც ძველს თუშურ ხალხურ ლექსებში ხშირად გვხვდება. სხვაგან და ჩვეულებრივ საქართველოში-კი მათ აღსანიშნავად ლილღვი-ა მიიღებული.

რაკი ზემოაღნიშნული სამი ენის ზოგადი სახელი არ არსებობს, ასეთი სახელი-კი საქირთა, ამიტომ, ხელოვნურად შეთხზულის მაგირ, აქაც ისევ ძველად არსებული ასეთი სახელის გამოყენება სჯობია. სწორედ ამ მოსაზრებით ვებმძღვანელობ, რომ ენათა მეროც ჯგუფის, — ჩაჩნურისა, ქისტურისა და წოვური ენების, — ზოგად სახელად ისევ ლილღურის შემოღებას ვრჩეობ, ხოლო ენათა მესამე ჯგუფის, დაღისტნის ენებისთვის ლემგენის სახელი უნდა ვინმართ. ხალხური გამონათქვამი დემა ბიჭი, შენაწლექელი, თავდაბირველად სწორედ ტომობრივ სახელთან იყო დაკავშირებული და ლეკის სახელის მგდერო სახესხვაობაა.

თ ა ვ ი მ ე ო რ ა

ენათა თავდაპირველი აგებულებისა და ნათესაობის კვლევა-ძიების მეთოდოლოგია

ენათა მსგავსება შესაძლებელია მხოლოდ, ან საერთო წარმოშობილობის, ანდა შეთვისების შედეგს წარმოადგენდეს. პირველ შემთხვევაში დასაწყისთვის თანდაყოლილ მოგლენასთან ვვაქვს ხოლმე საქმე, მეორე შემთხვევაში მხოლოდ მეროდღე-მეველენაა. ამ საკითხების გამოკვლევა მარტო ენის ისტორიის საშუალებით შეიძლება, ამიტომ ე. წ. კავკასიურ ენების ურთიერთშორის ნათესაობისა და ქართულის მათთან დამოკიდებულების პრობლემის გადაწყვეტაც, რა თქმა უნდა, მხოლოდ ისტორიული გრამატიკის წყალობით არის შესაძლებელი.

უკვე აღნიშნული გვექონდა და ყველასათვის ცნობილია, რომ ისტორიული გრამატიკა ჯერ არამტელე ე. წ. კავკასიური ენებისთვის, არამედ სამწუხაროდ ქართულისთვისაც არ მოგვეპოვება. მაგრამ ქართულს მრავალსაუკუნოვანი, წე-

რილობითს ძველებში აღბეჭდილი, წარსული აქვს. ეს გარემოება ყოველ ჩვენგანს საშუალებას აძლევს მისი წარსულის ესა-თუ-ის საკითხები მონაგრაფიულად შეისწავლოს. ამ დარგში, მეტადრე ზმნის აგებულების გარშემო, არა ერთი ფრიალ საყურადღებო და მნიშვნელოვანი საკითხი გამოჩვეულია კიდევაც. ე. წ. კავკასიურ ენებში-კი შწერლობა არ ჰქონიათ და გამოკვლევისათვის მსგავსი მასალის იჭმობოდინი-ც-ი შეუძლებელია; ამ ჟამად მაინც. მაშ რა ეშველება ამ საქმეს?

როგორც ეტყობა, უსლარს ამ საკითხის გამოჩვევა შედარებითი მეთოდით უნდოდა. უსლარი ჩაჩურს იმდენადვე ძველ ენად სთვლიდა, როგორც თანამედროვე ევროპული ენებია. ამის საბუთად მას ჩაჩური ენის აგებულების სირთულე და დახლართულობა მიაჩნდა. ჩაჩურთან შედარებით აბზაზური ენის სიმარტივე, ეტიმოლოგიისა და აგებულების ხელუხლებლად დაცულობის გამო, მას, განმაცვიფრებლად ეჩვენებოდა. უსლარი ფიქრობდა, რომ ჩაჩური ლექსიკური მასალის აგებულების შესწავლას შედარებითი კვლევა-ძიება შეუწყობს ხელს და იმედი ჰქონდა, რომ დალისტინის ენები ამ მხრივ ჩაჩურის აგებულების გასაგებად მკვლევარს ბევრს რამეს შესძენდა (ჩაჩ. ე 151).

მაგრამ, ისტორიული ცნობებისა მიხედვით, ჩაჩნები სამოქმედო ასპარეზზე აბზაზებზე აღრე არ გამოდიან. მაშასადამე, ჩაჩური ენის აგებულებას დახლართულობასაც თავისი სხვა მიზეზი უნდა ჰქონდეს.

უსლარის მკრელ თვალს არ გამოჰპარვია ის გარემოება, რომ, ცოცხალი ევროპული ენების მსგავსად, ჩაჩურ ენასაც საუკუნეთა განმავლობაში განვლილი დრმა ცვლილებების კვალი ემჩნევა. ის ამბობდა: ეხლა შესაძლებელია მხოლოდ მიუხევედ იმ ძველ თავდაპირველ ფორმებს, რომელთა შეკეცილი სახეებილია თანამედროვე ენაში შერჩენილი. ბევრი უკანონო ფორმების გაგება შეუძლებელი იქნება, სანამ კავკასიაში ეხლანდელი ჩაჩურის მონათესავე რომელიმე ენა არ აღმოჩნდება, რომელსაც ესა-თუ-ის ფორმები უფრო პირვანდელი სახით ექნება დაცული. შედარებითი კვლევა-ძიებისათვის ძვირფას დახმარებას თუშური გავიწვესო, —ამბობდა ეს დაუშრეტელი სამეცნიერო წყურვილის პატრონი ადამიანი (ჩაჩ. ე. 23).

მაგრამ, რა საზომი შეიძლება ჰქონდეს მკვლევარს შედარებითი შესწავლის დროს ამა-თუ-იმ ფორმის პირვანდელობის გამოსარკვევად და დახმარებულად, ან, რა მასალას უნდა დამყაროს ადამიანი ასეთი მუშაობის დროს? ამაზე არც უსლარსა და არც ერთ მერმინდელ მეცნიერს არაფერი აქვს ნათქვამი.

რა გზითა და რა ღონეობით შეიძლება ამ საკითხის გამოჩვევა უშწერლობო ენებში, რომელთა შესწავლისათვის, მე XIX ს. დამლევისა და მე-XX ს. დამდეგის მოკლე გრამატიკებსა და პატარ-პატარა ლექსიკონებს გარდა, მხოლოდ ზოგიერთი მათგანისათვის მოგვეპოვება მე-XVIII ს. დამლევისა და მე-XIX ს. დამდეგის რამდენიმე ათეული სიტყვის შემცველი ჩანაწერები?

თანამედროვე მკვლევარს, რომელიც ამ ენათა თავდაპირველი აგებულების გამოჩვევის მოსურვებდა, საქმეს ის გარემოებაც უძნელებს, რომ კავკასიის ენების შემსწავლელნი მხოლოდ მათი თანამედროვე აგებულების გამოჩვევითა და პატარა ლექსიკური მასალის შეგროვებით იყენენ დანატრეკრესებულნი. ამ

ენათა აგებულების თავისებურობისა და სხვა ცნობილი ენებისაგან სრული განსხვავებულობის გამო, ამ მკვლევართ, რომელთა უნდა ვთქვათ ღრმა პატივისცემის ღირსია, იმოდენი სიძნელის გადალახვა უხდებოდათ, რომ ისეთი რთული საკითხებისათვის, როგორც ამა-თუ-იმ ენის აგებულების ისტორიაა, არ სკალობათ.

მაგრამ უეჭველია, შეროგოლ-ჩაწერილი მასალის ცალმხრივობა მარტო მოუტუღლოებით არ აიხსნება, არამედ იმ გარემოებითაც, რომ ენების მკვლევარი მეთოდოლოგიურ საკითხს არ ჩაშფოქრებინან და მუშაობის დაწყებამდის გამორკვეული არ ჰქონდათ, თუ, სახელდობრ, რომელი ლექსიკური მასალის მიხედვით სჯობს და უნდა კიდევაც აწარმოვოს მეცნიერმა გამოუკვლევ იენს შესწავლა.

რაკი ენის აგებულების გამოსარკვევად შეუძლებელია ყოველ ლექსიკურ მასალას ერთნაირი მნიშვნელობა ჰქონდეს და რომელიმე ახალი ენის შესწავლის დროს მეცნიერს ამ ენის ლექსიკური მასალა არ შეუძლიან იმთავითვე გარკვეული ფარგლებით არ შემოზღუდოს, ამიტომ კვლევა-ძიების ნაყოფიერებისა და მომავალი უფრო გარემავებული მუშაობისათვის მკვიდრი საფუძვლის დასადგენად, ასეთ შემთხვევებში მკვლევარს უნდა შეეძლოს მკაფიოდ გათვალისწინებული და მტკიცედ გადაწყვეტილი ჰქონდეს ის საკითხი, თუ უპირველესად რა ლექსიკური მასალა უნდა შეაგროვოს და თავისი დაკვირვების საგნად განიხადოს.

ჩვეულებრივ ეს საკითხი იმ პრინციპის თანახმად წყდება ხოლმე, რომ დაკვირვების საგნად მკვლევარს უნდა ცოცხალი ენა ჰქონდეს. მაგრამ ცხადია, რომ ყოველი სიტყვა, რომელსაც ხალხი ხმარობს, ცოცხალია. მთელ სიტყვათა საუნჯეს-კი ვერც ერთი ცალკეული შემსწავლელი ვერ მოერევა, ამიტომ ახალი ენის შემსწავლელი ჩვეულებრივი, საყოველღიურო, ან და ქართული ხალხური გამოჩინებამი რომ ვინმაროთ, „საყველბურო“ სასაუბრო ენით კმაყოფილდებიან ხოლმე.

რა თქმა უნდა, ასეთი ლექსიკური მასალაც არის საჭირო, მაგრამ მისი სიღარიბე და ერთფეროვანობა, შესასწავლი ენის თანამედროვე აგებულების გარდა, ვერაფერს, რაც-კი წინანდელ მდგომარეობასა და გენეზისს ეხება, ვერ გააგებინე ს. უამისოდ-კი ენის ნამდვილ ბუნებაზე მსჯელობა ძნელია, ასეთ მასალაზე დამყარებული კვლევა-ძიების შედეგიც შესაძლებელია სრულებით მცდარი გამოდგეს.

რაკი შესასწავლი ენის სიტყვათა საგანძურის მთლიანად გამოკვლევა შეუძლებელია და მკვლევარი უნებლიეთ გარკვეული ფარგლებით შემოზღუდული ლექსიკური მასალით უნდა დაკმაყოფილდეს, ამიტომაც შემსწავლელმა უნდა იცოდეს ადამიანის მეტყველების ის სფეროები, სადაც მოხალოდნელია და შესაძლებელი, რომ ამა-თუ-იმ ენის თავდაპირველი აგებულება და მისი მერმინდელი თავდასავალიც, მისი უმწერლობო ისტორია იყოს აღბეჭდილი.

აპრიორულად საფიქრებელია, რომ ენის ძველი აგებულება მისი მეტყველების საგანძურის იმ სფეროში უნდა ვეძიოთ, რომელიც ადამიანის უძველესი ყოფა-ცხოვრების გამოხატველია, სახელდობრ, სქესთა-შორისი და ნა-

თესაური დამოკიდებულებისა და ურთიერთობის, თავდაპირველი მეურნეობისა და დასასრულ, პირველყოფილი რწმენისა და მსოფლმხედველობის აღმნიშვნელია. ადამიანის უპირველეს და უძველეს სამეურნეო ღარდა-კი მონადირეობა და მესაქონლეობა იყო, ისევე როგორც ტყისა და ველურ მცენარეულ საკვებასა და სასმელზე მწარუწველობაც. მიწისმოქმედების სხვა დაწინაურებული დარგები კულტურის უფრო მაღალ საფეხურს წარმოადგენს.

ამიტომაც მკვლევარმა ამა-თუ-იმ ენის თავდაპირველი აგებულების გამოხატვად განიხილა მასალა ნათესაური ჯ.თიერ.თ.ის, ცხოველთა ხაზგეფის და მესაქონლეობის ისევე, როგორც ველურ ხილ-ხმელ-მხალისა და პირველყოფილ მიწისმოქმედების სფეროებთან და აზროვნებასთან დაკავშირებულ ტერმინოლოგიაში და მის გამომხატველ სიტყვა-გამონათქვამებში უნდა ეძიოს.

ამ ლექსიკურ საგანძურს, სხვა სფეროების სიტყვებთან შედარებით, ზემოაღნიშნულს გარდა, კიდევ შემდეგი უპირატესობაც აქვს. ცნობილია, რომ ადამიანთა ყოფა-ცხოვრებაშიც უცვლელი არაფერი რჩება: ძველს, დროთა განმავლობაში თანდათან ახალ-ახალი, ან ადგილობრივი მონაპოვარი, ანდა სხვაგნებურიც, ემატება ხოლმე. ამის წყალობით ზოგი რამე ძველთაგანი ქრება, ზოგი ნაწილობრივ იცვლება, ზოგი კიდევ სრულებით ახლად ჩნდება. მთელი ეს პროცესი ენის სიტყვათა სიტყვეზეც აღიბეჭდება ხოლმე: ძველი ტერმინების გვერდით ახლები ჩნდება, ანდა ზოგის მაგიერ ახალი სიტყვა შემოდის, რომელიც ძველსა სპობს, ზოგჯერ ძველი სიტყვის თავდაპირველი ბგერითი შედგენილობა. დროთა განმავლობაში, ან მექანიკურად, კიდურების ჩამოცილებით, ანდა შეგნებულად, ენის აგებულებაში იმ დროისათვის მომხდარი ცვლილების მიხედვით, საგრძნობლად იცვლება ხოლმე. ამის წყალობით, ადამიანის ურთიერთობის, მეურნეობისა და მსოფლმხედველობის ზემოაღნიშნული სფეროების ტერმინოლოგიასა და სიტყვათა საგანძურს ენის მთელი თავგადასავალის დამახასიათებელი ლექსიკური მასალა აქვს დაცული: ძველის-ძველთან ერთად მკვლევარი იქ მერმინდელსაცა და სრულებით ახალ სიტყვებსაც იპოვის. ამ დარგის ლექსიკური მასალის კვლევა-ძიების საგნად არჩევა ამ მხრივაც გაცილებით სჯობია.

მაგარამ ენის ოღნდელი აგებულებისა და ამა-თუ-იმ ერის უძველესი აზროვნებისა და მსოფლმხედველობის გამომხატველად საპირო მასალის მოპოვება მკვლევარს მარტო შემოდინასაძლებელი სფეროების სიტყვათა საგანძურში-კი არ შეუძლიან პირველყოფილი ადამიანი გარეშე საგნების დახაზაობებისა, შეფასებისა და სახელდების დროს თავისი გრძნობითი ორგანოების შთაბეჭდილებებით ხელმძღვანელობს. საკვებასა და სასმელს, მცენარეულთა და ცხოველთა სამეფოს, ან გემოს მხრივ; ანდა ფერით, ან კიდევ გარეგნული თვისებით, თუ მოყვანილობით, სიდიდითაც არჩევა და ერთ-ერთი, ანდა ორ მათგანს თათოვლისათვის დამახასიათებელ თვისებად მიიჩნევა ხოლმე. როგორც წინამდებარე გამოკვლევის სათანადო ადგილას დავრწმუნდებით, ასეთ შთაბეჭდილება-შეფასების გამომხატველია კიდევაც ის სიტყვათა საგანძური, რომელიც პირველყოფილი ადამიანის აზროვნების ნაყოფს წარმოადგენს. ამიტომ მკვლევარმა ჯეროვანი ყურადღება გემოს, ფერებისა და სიდიდის აღმნიშვნელი

ხიტყვების შერგოვებასა და შესწავლასაც უნდა მიაქციოს. ამ დარგის ტერმინოლოგიის ცოდნა მას ბევრი ცხოველის, მცენარეულისა და საგნის სახელების შინაარსსაც გაავებინებს და ერის უძველესი ხანის მსოფლმხედველობასაც გააღაღებს.

რასაკვირველია, სწორედ ამავე დარგების სიტყვათა საუნჯე უნდა გამოიყენოს მკვლევარმა იმ შემთხვევაშიც, როდესაც სამწერლობო ენის თავდაპირველი აგებულების გამოარკვევა შესუსტდა. მაგრამ, რაბრან ძველი ხანის წერილობითი ძეგლების შინაარსი იმ დარგებს, რომელზედაც საუბარი გვქონდა, ზაქირო მოცულობითა და სისრულით იშვიათად თუ ეხება ხოლმე, ამიტომ შესაძლებელია იქითგან ამოკრეფილი ლექსიკური მასალა დასახული მიზნისათვის საკმარისი არ აღმოჩნდეს. ამის გამოცა და თავისდათუვადაც, რა თქმა უნდა, მგრამინდელი და ხალხში შერჩენილი ზებირი, თუ ჩაწერილი ლექსიკურ-ლიტერატორიკური მასალაც უნდა იქმნეს გამოყენებულად.

მაგრამ კავკასიის ენებს მე-XIX ს-მდე დამწერლობა არ ჰქონიათ, ქართული ენის საუნჯე-კი მე-V ს-თან დაკულ ძეგლებშიცაა აღბეჭდილი და დიდი ლექსურ საგანძურშიც უხვი მასალა მოგვეპოვება. ყველას, ვისაც უმწერლობო ენის შესწავლითა და ხალხური მეტყველების დაკვირვებით თავი შეუწყუხებია. კარგად მოეხსენება, თუ რა სისწრაფით იცვლება იქ სიტყვათა, როგორც ბევრითი შედგენილობა და დალაგებულობა, ისევე ბევრათა შენაცვლების წყალობით თვით გარეგნული სახეც-კი სხვაფერდება. ზოგჯერ წერილობითი ძეგლების გამოყენების გარეშე პირვანდელი ფორმის მიგნებაც-კი შეუძლებელი ხდება. მაგალითად შესაძლებელია დასახლებული იყოს ძველი ქართული დაღაცათუ და ახალი ქართული თუმცაღა (და-ღა-ცა-თუ-თუ-მცა-ღა), ძველი რა გვარად და ახალი რამამ (იბერ-), რამამ (გურ-). ახალი ქართული წა და მო, რომელნიც მხოლოდ მიმართულების გამომხატველი პრეფიკტები და რომელთაც ვეფხისტყაოსანში ზნის მთელ შედგენილობაც-კი აქვთ დაკარგული. ანდა ფიცი ღმერთმანი, რომელშიც ბოლო-კიდური ი-წინამავალ სიტყვასთან არის შეერთებული და რომელიც ზნის ფორმის-იცის ერთადერთ ვადარჩენილ ბეგრას წარმოადგენს. ჩვენ რომ ძველ ძეგლებში გამონათქვამი ღმერთმანი იცის“ არ გვქონდეს, თანამედროვე ღმერთმანი-ს ბოლო-კიდური ი-ს ბუნების მიხედვად ძნელი იქნებოდა და შესაძლებელია მას სულ სხვა თვისება მიჰკუთვნებოდა. ამისთანა მაგალითების მოყვანა ბლომად შეიძლება, მაგრამ ესეც კმარა.

შემოდანიშნული გარემოება ნაწილობრივ მინც გაუთვალისწინებს აღმომასს იმ სიძნელეს, რომელიც უმწერლობო ენის ოდინდელი აგებულებისა და სიტყვათა პირველადი სახის ძიების დროს ელობება.

ცნობილია, რომ უმწერლობო, თუ დამწერლობიანი ენების ლექსიკურ მასალას, სიტყვებს, დროთა განმავლობაში და სწრაფი საუბრის დროს თავი-დური და ბოლო-კიდური მარცვლები უზიანდება, ან ეცვლება, ანდა სრულიებით ეკარგება. ხოლო ფორმანტები, თავსართებისა, თუ ბოლოსართების, ანდა-ორივე სახით ჩვეულებრივ სწორედ ამ ადგილას არის ხოლმე მოთავსებული. ამიტომ მათი დიდი შეცვლილობა, ანდა სრულიადი დაკარგვა მკვლევარს საშუალებას უხმობს სიტყვის თავდაპირველი აგებულება და ბევრითი შედგე-

ნილობა მთლიანად აღადგინოს. უმწერლობო ენის სიტყვათა შეცვლილობა და ბევრითი შედგენილობის შეცვლილობა ყველაზე ხავერძობი დაბრკოლებაა, რომლის გადაუღებავადაც ამა-თუ-იმ ენის თავდაპირველი აგებულების გამოორკვევა შეუძლებელია.

ამ დაბრკოლების დასაძლევად მკვლევარმა უნდა სხვადასხვა საშუალება და ღონეობა გამოიყენოს. ერთი მხრით ყოველი სიტყვის წინანდელი შედგენილობის გამოსარკვევად ადამიანმა უნდა უპირველესად ყოველი სიტყვის მხ. წ. ხახელობითი გაჩადა, სხვა ბრუნვებისა და მეტადრე მრ. რ. ხახელობითი ბრუნვის ფორმაც გაითვალისწინოს. ეს მკვლევარს სიტყვის ფუძისა, თუ ძირის უფრო სრულად გამოორკვევის საშუალებას მისცემს. მაგრამ ხშირად ეს საკმარისი არ არის.

პირველყოფილ მდგომარეობაში ადამიანს ცნებათა და საგნების აღსანიშნავად სიტყვები ცოცხა გააჩნდა. ბევრ რამეს, რასაც განვითარების უფრო მაღალ საფეხურზე მყოფი ადამიანი არჩედა, დაბალ საფეხურზე მდგომარეობიანი არამც თუ ვერ არჩევდა, განსხვავებასაც კი ვერ ამჩნევდა, ამიტომ ამ ცნებათა და არსებათა, თუ საგნებისათვის საერთო სახელები ჰქონდა. ცნებათა დიფერენციაციასა და შეგნების გამახვილებასთან ერთად, ადამიანს ახალ-ახალი სიტყვები სჭირდებოდა. ამ ახალ სახელებს იგი ხშირად წინანდელისგანვე ჰქმნიდა. მხოლოდ ფონეტიკური, თუ სხვანაირი დიფერენციაციის გზით. ამის გამო ამა-თუ-იმ სიტყვის თავდაპირველი ბევრითი შედგენილობისა და აგებულების გასათვალისწინებლად მკვლევარმა მონათესავე ცნებათა გამოშმატველ სიტყვებსაც (ე. ი. ნაწარმოებ სიტყვებსაც) უნდა მიაქციოს ყურადღება და შესაძარებლად გამოიყენოს. ხშირად ამ გზით ამათუიმ სიტყვის უფრო აღრინდელი, ანდა უძველესი ფორმის პოვნა შეგვიძლია.

მინც უნდა ითქვას, რომ არაერთხელ მარტო შემოდასახელებული ლექსიკური მასალითაც დასახული მიზნის მიღწევა შეუძლებელია ხოლმე, რათგან ამისთვის უფრო ფართო და მრავალფეროვანი მასალის თავმოყრა და სხვა სამეცნიერო ღონეობის მომწველება საჭირო. ცნობილია, რომ, ერის წარმატებასთან ერთად, მისი განებრივი კულტურული შემოქმედების გამოშმატველი ენა და ლექსიკური საგანძურიც იცვლება. მაგრამ წარმატების ეს პროცესი ამათუიმ ერის ყოველ თემსა და ყოველ ტომს, თუ ფენას ერთდროულად და თანასწორად არ ემჩნევა ხოლმე. კულტურული ცენტრისა და სავაჭრო, თუ შარავნების მახლობლად მდებარე თემის მოსახლეობა ახალს, თავისას, თუ უცხოს, დაშორებულებზე უფრო აღრე ითვისებდა, ცენტრის მოწყვეტილი ტომების ცხოვრება-კი ახალ-ახალ შენართსა, თუ მონაპოვარს არ ეტანებოდა და ძველი კულტურული საგანძურის დამცველი იყო. ასევეა ენის სფეროშიც.

სხვადასხვა თემში ენასაც ამნაირადვე ამის კვალი ეტყობა: ძველი ჩვეულების, რწმენისა, იარაღის, თუ კულტურის ძველი ავლადიდების შენარჩუნებასთან ერთად, ამა-თუ იმ თემს, ტომსა, თუ მოსახლეობის ფენას მათი ძველი სახელებიც, სხვებთან შედარებით, უკეთესად აქვთ ხოლმე დაცული. ამის წყალობით ერთი დამიჯე-ცნების, არსებისა, თუ საგნის სახელი ქვეყნის სხვადასხვა თემში, ერის ზღა თუ-იქ ტომსა, თუ ფენაში სხვადასხვა სახითა

და სხვადსხვანაირად გვაქვს ხოლმე წარმოდგენილი: ზოგან ძველი და სრული ფორმითაა, ზოგან კი თავ, ან ბოლომდევეცილია, ხშირად ძალზე შეცვლილია, ანდა ანალი და უცხოეცია.

ზემოაღნიშნული დებულების დასამტკიცებლად რამდენიმე მაგალითის დასახელებაჲ საქმარისი იქმნება. თანამედროვე ქართულში დღის დასასრულის აღსანიშნავად ხაღამო-სა ეხმარობთ, რომელიც საქართველოს ყველა თეშშია გავრცელებული. ძველ ქართულში ამ ცნების გამოსახატავად მწუხარი იხმარებოდა. ეს სიტყვა, მწუხარ-ის სახით, თანამედროვე ქართულში, როგორც ბ. გაბუერიის ხეცურული მასალებითგან ჩანს, ხეცურულს-და ჰქონია დაცული (ქართ. სენათმეცნიერიო საზ. წელიწადგული I—II, გვ. 199^გ და აკ. შანიძის ლექსიკონი იქვე, 320).

მდინარე თერგს ქართველები ძველად არაშხს უწოდებდენ. ეს გარემოება ლეონტი მროველის საისტორიო თხზულების წყალობით ირკვევა (იხ. ჩემი ქართ. ერის ისტ. II, 279). შემდეგში ზემოდასახელებული მდინარის სახელად თერგი შემოდის, რომელიც თანამედროვე ქართულში მის ერთადერთ სახელად ითვლება. მაგრამ ხეცურულსა და მოხვეურში თერგს ძველებურად არაგვს უწოდებენ (იხ. ხეცურული მასალები და აკ. შანიძის ლექსიკ. იქვე, 275).

ანაირადვე ძველს ქართულში საღამოს პურის ქამას სმარი და სმარგამ ერქვა. უკვე საშუალო საუკუნეებსა და თანამედროვე ქართულში ეს ტერმინი აღარ გვხვდება. აღმ. საქართველოში ამ სიტყვის კვალი ტერმინ სმარინ-აშღ-ში-ლა მოჩანს, რომელიც სამხარის მოგვიანებული გაგრძელების აღსანიშნავად იხმარებან. თანამედროვე მეგრულს-და აქვს სმარ-ის ძველისძველი მნიშვნელობა დაცული და ლამეს ჰნიშნავს, ხოლო ვახშამს მსმარინჟი, ე. ი. სახერე ეწოდება (მ. გ. 317).

ოთხთავის თარგმანში თხის ჩვილი შვილის სახელად თიპანი-ა ნახმარია. საშუალო საუკუნეებისა და თანამედროვე ქართულში ამ სიტყვის მეორე ფონეტიკური სახესხვაობა ციპანი გაბატონდა, მაგრამ გურიაში დღევანდლამდის ძველებურად თიპანს ხმარობენ.

დაბადების თარგმანსა და სხვა უძველესი ხანის ძველებში მხოლოდ ნანღჳლი, ნანღჳლი იგვხვდება. შემდეგ ეს სიტყვა ნამღჳლი-ის სახით იხმარებოდა და ასევე თანამედროვე ქართულშიც. მაგრამ მეგრულს წინანდებურად ძველი ნანღჳლი აქვს დაცული (მ. გ. 286).

ძველ ქართულში მჳილი იყო მიღებული მუჭისა და მუჭის მნიშვნელობით. ვეფხისტყაოსანშიც სწორედ ეს სიტყვა გვხვდება. შემდეგში მის მაგიერ სპარსულითგან შეთვისებული სიტყვა მუჭმი გავრცელდა, რომელმაც მჳილი მთლად მოსპო ისე, რომ თანამედროვე ქართულში აღარაფერ ხმარობს, მხოლოდ ზეცურულს აქვს წინანდებურად ძველი მჳილი დაცული (ბ. გაბუერიის ხეც-მას. და აკ. შანიძის ლექსიკ. 290).

ამისთანა და ამაზე უფრო საგულისხმო მაგალითების დასახელება კიდევაც ბლომად შეიძლება, მაგრამ შემდეგში ამ დებულების სისწორის დამამტკიცებელი საბუთები მრავლად გვექმნება მოყვანილი, ამიტომ აქ ზემოთაღნიშნული კმარა.

მოგიყვან კიდევ მხოლოდ ერთ მაგალითს, რომელიც ენის ოდინდელი აგებულების ამათუნიმ დიალექტებისა და კილოკავებში დაცულობას ცხად-პყრფს. ცნობილია, რომ უძველეს ქართულში მეორე პირის სუბიექტ. ნაცვალსახელოვან თავსართად და მესამე პირის ობიექტ. თავსართად ხ ბგერა იყო, რომელსაც მე-VII ს. მოყოლებული ქ. შ. ჰ თანხმოვანი სპობს და სცვლის, ხ თავსართის გაქრობის ასეთი ხნიერებისდა მიუხედავად, ეს თავსართი თანამედროვე სვანურს წინანდებურად აქვს დაცული. ამის მსგავსი არაერთი სხვა მაგალითის მოყვანა მორფოლოგიითგან კიდევაც შეიძლება, მაგრამ სიტყვის მოკლედ მოქრა სჯობია.

ზემოაღნიშნული გარემოება და დასაბუთებული ღებულება მკვლევარმა უნდა საუკეთესოდ გამოიყენოს: ენის აგებულებისა და ხიტყვათა პირველადი შედგენილობის გამოსარკვევად მას დიალექტური და მონათესავედ საფუღვებელი ენების ღექსიკური მასალაც შეუძლიან და უნდა კიდევაც სრულად გამოიყენოს. იმავე და მონათესავე ცნებათა გამომხატველ შესატყვისობასაც უნდა უარესი ყურადღება მიაქციოს. ხშირად მონათესავე ეს ამათუნი სიტყვის უფრო ძველი, ანდა პირვანდელი სახე აქვს ხოლმე დაცული.

ამგვარი მრავალმხრივი ღექსიკური მასალითა და ფართო, შედარებითი ანალიზით სიტყვების, ღრრთა და გარემოებათა წყალობით დაკარგული, თავკიდური და ზოლოკიდური ნაწილების ვამარკვევაც და პირვანდელი სახის აღღგენაც შეიძლება. ამით მკვლევარს საშუალება აქვს ის ღიდი დანაკლისი, რომელიც ახე საგრძნობია, უმწერლობო ენის შესწავლის ღრრის წერილობითი ძეგლების უქონლობისა და ძველი ფორმების აღუხუხველობის გამო ნაწილობრივ მაინც შეავსოს ხოლმე.

თ ა ვ ი ვ ე ს ა მ ე

ქართველური და ე. წ. კავკასიური ენების ბგერითი შედგენილობა და ქრანსკრიფცია

კავკასიური ენათა ჩრდილოეთის ჯგუფს თავისი დამწერლობა არ ჰქონია მე-XIX ს-მდე მაინც. ამ ენების პირველი დამკვირვებელი და ღქსიკური მასაღების შემგროვებელი აკად. გვლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი იქ ჩაწერილი სიტყვების გამო-სახატავად, რასაკვირველია, გერმანულ ანბანსა ხპარობდა, რაგვან მთელი მისი ნაშრომი გერმანულად იყო დაწერილი. მაგრამ, რაკი გერმანულს კავკ. ენების ყველა ბგერების აღსანიშნავად საჭირო ასოები არ აბადია, ამიტომ გვლ დ ე ნ - შ ტ ე დ ტ ს უნდა მათთვის რაიმე შეექმნა. ამ მიზნით მას რამღწინიმე გერმანული ასო შეუერთებია და სტრიქონს ზევით დაწერილი მძიმე, ამოხტროფიც, გამოუყენებია. რა თქმა უნდა, ამნაირად კავკ. ენების მთელი თავისებურების გამოხატუბა ძალიან ძნელი იყო და გვლდენშტედტის ჩანაწერი მხოლოდ მიახლოვებითი

ტრანსკრიფცია არის. ამას ზედ ის უსიამოვნო გარემოებაც ერთვის, რომ ჩამწერის უფრო-სმენას, ბოგორც ქართული სიტყვების ტრანსკრიფციითჲან ჩანს, ზოგჯერ მონათესავე ბგერები ერთმანეთისაგან ვერ გაურჩევია და ერთის მაგიერ სხვა თანზოვანი მოსჩვენებია. ამიტომ არაერთგან შეცდომა შეპარული და ერთი და იგივე ასო. ან ასოთა კომპლექსი რამდენიმე მონათესავე ბგერის გამოზბატველი გამოდის.

ზემოაღნიშნული ორი ნაკლის გამო, შესაძლებელია გვლდენშტედტისა და კლაპროთის ჩანაწერები სრულებით უფარვისად მიეჩნია ადამიანს და, ბოგორც ეტყობა, სწორედ ასეც უმსჯელიათ ყველა წინანდელ მკვლევარო, რომელთაც ამ შეცნიერთა მასალით არ უსარგებლიათ. მაგრამ ამ წიგნის პირველ კარში უკვე გვეჩონდა აღნიშნული, რომ ამ ჩანაწერების გამოუყენებლობა საქმიანათვის საზიანოა. ხოლო, რაკი ჩვენს გამოკვლევაში ამ პირველი ჩანაწერების გამოყენება ხშირად მოგვიხდება, ამიტომ შეცდომების შეძლებისამებრ თავითგან ასაცილებლად, უნდა წინასწარ გამოჩვენებული გვეჩინდეს. თუ გვლდენშტედტისა და კლაპროთის ჩანაწერების რომელი ასო, ანდა ასოთა კომპლექსი, რომელი ბგერების გამოზბატველად შესაძლებელია იყოს. ქართული ანბანის საბატიო სიძველისა და ზედმიწევნილობის გამო, ამ ბგერით შესატყვისობათა გამოსარკვევად და ცხადსაყოფელად უმთავრესად ქართული სიტყვების ტრანსკრიფციით უსარგებლობ, ჩრდილო კავკასიის ენათათვის დამახასიათებელი თანხმონებისათვის-კი იქაურს ჩანაწერებს ვეყარები.

გვლდენშტედტის სისტემა:

- A=ა: Dädu დედა, batoni ბატონი.
 ä=ე: Däda დედა, dädakazi დედაკაცი.
 b=ბ: Batoni ბატონი, Beberi ბებერი, Schubli შუბლი.
 ch=ხ: Didichania დიდიხანია, Achlau ახლაუ, chuti ხუთი, chalchi ხალხი.
 ch=ყ: Tzchali წყალი.
 d=დ: Däda დედა, da და, didichania დიდიხანია.
 d=ტ: Tzchramedi ცხრამეტი (თუ აქ კორექტ. შეცდომა არ არის).
 ds=d: Dsili ძილი, g(w)idsili ღვიძილი.
 dsh=(დე)ჯ: Dshori ჯორი.
 dsch=ჯ: Gordschila გვარჯილა, Lurdschi ლურჯი.
 dz=ც: Ormodzi ორმოცი, kadzi კაცი.
 e=ე: Ena ენა, Iremi ირემი, Beberi ბებერი.
 g=გ: Guli გული, Megobari მეგობარი, Schamodgoma შამოდგომა.
 g=ღ: Gomi ღომი, gwino ღვინო, dya დღე.
 gh=ღ: Ghori ღორი.
 gh=კ: Pheghi ფეკი.
 h=ჰ: Ho ჰო.
 k=კ: Masukan მასუკან, Kadzi კაცი, Berikadzi ბერიკაცი.
 k=ქ: Tkueni თქუენი, Ak აქ, Ekusi ექუსი, Kali კალი, Kmarl კმარი.

- k=ყ: Kmazili ყმაწვილი, Kuri ყური, Kweli ყველი.
 kh=ყ: Tkhawi ტყავი.
 kh=კ: Mukhli მუკლი, khorzi კორჯი, khbo კბო.
 l=ლ: Chalchi ხალჩი, Ludi ლუდი, Schubli შუბლი.
 m=მ: Mamma მამა, Sami სამი.
 n=ნ: Didichania დიდიხანია, win ვინ.
 o=ო: Ori ორი, otchi ოთხი, otzi ოცი.
 p=პ: Papa პაპა, piri პირი, puri პური.
 p=ფ: Spali უფალი, Tapli თაფლი, Nipchawi ნიფხავი.
 ph=ფ: Pheghi ფეგი, phuri ფური.
 r=რ: Ra რა, Iremi ირემი, piri პირი.
 s=ს: Is ის, wisi ვისი, sami სამი, ekusi ეკუსი.
 s=ზ: Gsa გზა, Mse მზე, Lamasi ლამაზი.
 ss=ს: (უმთავრესად ჩმოვანთა შუა): Assi ასი, Orassi ორასი, Atassi ათასი, Kissari კისერი.
 sch=შ: Schen შენ, Schors შორს, Schubli შუბლი.
 sch=ყ: Mschawe მყავე.
 sh=ყ: Shirf შირი (მეგრ. ში).
 t=ტ: Kata კატა, Batoni ბატონი, Twini ტვინი, Tkawi ტყავი.
 t=თ: Erti ერთი, otchi ოთხი, ati ათი, Gmertt ღმერთი, Tkuen თქუენ.
 th=თ: Thbili თბილი, Thatsuebi თატსუები.
 ts=d: Tsm ძმა, Tsagli ძალი, Tsutsu ძუძუ.
 ts=ც: Mamets მამეტ.
 tsch=ჩ: Tschemi ჩემი, Tschuen ჩუენ, Tschekma ჩეკმა.
 tsch=კ: Satschmeli სატყმელი.
 tz=ც: Tzchrameti ცხრამეტი, Otzi ოცი, Samotzi სამოცი.
 tz=წ: Tzelitzadi წელიწადი, Tzkarო წყარო, Tzchali წყალი.
 u=უ: Upali უფალი, Schubli შუბლი, Tschuen ჩუენ.
 ũ=უ: Schüdi შუდი, Schüli შული, Schrüwa შრუვა.
 y=ყ: Gamowarty გამოვართყ.
 Qh=ყ: Qheli კელი.
 w=ფ: Gwino ღვინო, win ვინ, wisi ვისი.
 z=ც: Zotachania ცოტახანია, Zchra ცხრა, Kazi კაცი, Zoli ცოლი.
 z=წ: Uzin უწინ, Miza მიწა, Zamali წამალი, Zueri წური.
 z=ს: Zikwaruli ჯიკვარული, Zizotschle სიცოცხლე, Zizili სცილი.
 ' = სიმკვეთრეს ქართული სიტყვების ჩანაწერში, მაგ. K'ide კლდე, T'awisi თა-
 ვისი, Rise' რძე (=რძე?). ასეთი დანიშნულების გარდა, ' ჩრდილო კავკ. ენების
 ჩანაწერებში გ ბგერის გამოხატველიც არის (მაგ. Schwefel გოგირდი აბზაზ.
 T'h'egusch = თანამედრ. ა-ბგშა-ს) და ლატერალური თანხმოვნების აღსა-
 ნიშნავდაც არის ნახმარი, მაგ. ყაბარდოულად: მოხუცი, მსცოვანი T'isch =
 თანამედრ. ტლყგზ-ს, — მამაკაცი, ქმარი T'le = ტლყგზ-ს, — წელიწადი It'les =
 დიტლამზ-ს.

კლასპროთის ტრანსკრიპცია:

- A=ა: Artziwi არწივი, Abedi აბედი.
 B=ბ: Abedi აბედი, bneli ბნელი.
 Ch=შ: Chrywa შრუჭა, Chpoti შფოთი, Garchemo გარშემო.
 D=დ: Abedi აბედი, Dg'es დღეს, Tzeltzadi წელიწადი.
 Dj=ჯ: Lourdji ლურჯი, Gledja გლეჯა, Ladjwardi ლაჯვარდი (=ლაჯვარდს);
 Ds=d: Dsma ძმა, rdsé რძე.
 Dz=d: Dzag'li ძალი, spilendzi სპილენძი, wadzlew ვაძლეე.
 E=ე: Abedi აბედი, Ganieri განიერი, Dg'es დღეს.
 G=გ: Ganieri განიერი, Gouli გული.
 G=ლ: Magla მაღლა.
 G'=ლ: G'ili დილი, Dg'es დღეს, G'ia ღია, Dzag'li ძალი, G'ori ღორი.
 Gh ე და ი ხმოვნის წინ=გ: Adghili ადგილი, Mgheli მგელი.
 H=ჰ: Hawa ჰავა.
 I=ი: Ganieri განიერი, Abedi აბედი.
 J=ე: Waj-Katsi ვაჯკაცი, Jeg' ეელ (სვან. ძალი).
 K=კ: Tsikani ტიკანი.
 K=ქ: Kwewit' კევეითი, Kwemo კემო, Kerki კერკი, Kori კორი.
 K=ყ: Kwiteli ყვითელი.
 K=ღ: Ikwi იხვი.
 K'=კ: K'argi კარგი, K'ata კატა, Mak'rateli მაკრატელი.
 Kh',Kh =ე: Kh'eli ხელი, Tikha თიხა, Khari ხარი, Khé ხე, Wertskhli ვერცხლი.
 L=ლ: G'ili დილი, Lourdji ლურჯი.
 M=მ: Mak'ratel' მაკრატელი და სხვ.
 N=ნ: Ganieri განიერი, Nemsli ნემსი და სხვ.
 O=ო: Tchaobi ჭაობი.
 Ou=უ: Lourdji ლურჯი, Pouri პური.
 P=პ: Pouri პური, Patara პატარა, Piri პირი.
 P'=ფ: Ip'kli იქლი, G'ia-p'eri ღიაფერი, P'ourtseil ფურცელი.
 Q=ყ: Qeli ყელი, qwirili ყვირილი, Migwars მიგუარს, Baqaqi ბაყაყი.
 R=რ: Ganieri განიერი, Chrywa შრუჭა, K'argi კარგი.
 S, ss (ხმოვანთა შუა)=ს: Nemsli ნემსი, Nisli ნისლი, Issari ისარი.
 T=ტ: K'eti კეტი, Setqwa სეტყვა.
 T=თ: Tikha თიხა.
 T'=თ: T'et'ri თეთრი, T'bili თბილი, Kwewit' კევეითი, T'ma თმა.
 Tch=ჩ: Artchwi არჩვი, Tchwen ჩვენ, Tchkhoubi ჩხუბი.
 Tch=ჭ: Tchakali ჭალაკი, Tchaobi ჭაობი, Motchirwebouli მოჭირვებული.
 Ts=ც: Tsema ცემა, Tsikani ტიკანი, Wertskli ვერცხლი.
 Ts=წ: Tsirwa წირვა.
 Tz=წ: Artziwi არწივი, Mtzaré მწარე, Tzeltzadi წელიწადი.
 V=ვ: Navi ნავი.

W=ჴ, ე: Miqwars მიყტარს, Hawa ჰავა, Wiri ვირი.

Y, y=გ: Chrywa შრუტა (შვრია).

Z=ზ: Larazi ლაზაზი, Gza გზა, Zourgi ზურგი, Zet'i ზეთი, Zewit' ზევით.

Z=ს: Zaat'i საათი, Zwili სტილი (seigle).

ლ. ლ ვ ლ ე - თვან მოყოლებული ჩრდილო-კავკასიის ენებისათვის უკვე რუსული ანბანი იყო გამოყენებული. მაგრამ ეს ავტორი მხოლოდ რუსულ ანბანში არსებული ასოებით დაკმაყოფილდა და ამიტომაც ჩერქეზულ ბგერათა სიმრავლისა და თავისებურების სწორე ანარეკლი მის ნაშრომში არ მოგვეპოვება.

როდესაც 1856 წ. აკად. შიფნერ-ი თავისი პირველი გამოკვლევის გამოქვეყნებას შეუდგა წოვურის ენის შესახებ („Versuch über die Thusch-Sprache“), მას აღნიშნული ჰქონდა, რომ თვით ამ ხალხის წასაკითხავად განკუთვნილი ნაშრომებისათვის ყველაზე შესაფერისი წოვურისათვის ქართული ანბანის გამოყენება იქმნებოდა, განათლებული მეცნიერი მკითხველისათვის განზრახული თხზულება-კი (საჯობდა ყველასთვის გასაგები ანბანით ყოფილიყო გამოქვეყნებული¹). რაკ თვით შიფნერ-ს მთელი თავისი ნაშრომი ვერმანულად ჰქონდა დაწერილი და იგი უმთავრესად დას. ევროპის ენათმეცნიერთათვის იყო განკუთვნილი, ამიტომაც წოვურის, ისევე როგორც შემდეგ ჩაჩურის და დღოსტნის ენების შესახებ ყველა გამოკვლევა-მოსხენებანი ლათინური ტრანსკრიფციით გამოაქვეყნა. საფუძვლად მან კასტრენ-ის მიერ სამოხედური გრამატიკისათვის შედგენილი ანბანი მიიღო, წოვურისათვის საჭირო ბგერათა გამოსახატავად-კი დამატებითი ასოები დაურთო.

ჰეტრე უსლარის კავკასიის ენათა კვლევა-ძიების ასპარეზზე გამოჩენით, როგორც ვიცით, ანალი ხანა იწყება. მისი მოღვაწეობის დასაწყისშივე უნდა ყოფილიყო გადაწყვეტილი საკითხი ამ ენების სიტყვიერებისა და ლექსიკის ჩასაწერად სახელდობრ რომელი ანბანი იყო ყველაზე უფრო გამოსადეგი. მის მახვილს გონებასა და დაკვირვების დიდ ნიჭს მანამდე არსებული ტრანსკრიფციის უყარვისობა არ გამოჰპარვია. ამ ამოცანის განხილვის დროს უსლარს ორი მიზანი ჰქონდა: ერთი მხრით მას უნდოდა კავკასიის ენების ბგერათა მთელი თავისებურობის მეცნიერულად ზედმიწევნით გამომატველი ყოფილიყო, მეორე მხრით, ამ კავკასიელ ტომათვის, თვით ხალხისათვის, სახმარებლად, სწავლა-განათლების გასავრცელებლადაც მარჯვე აღმოჩენილიყო.

კავკასიის ენების ჩასაწერად გამოსადეგ ანბანზე მსჯელობის დროს, პ. უსლარს თავის პატარა წერილში „О составлении азбук Кавказских языков“²,

¹ „Zu ihrer jetzigen Gestalt bietet diese Sprache (ჩ. ი. წოვა-თუშური) ungefähr dieselben Laute dar, als das Georgische und hat wenige der letzteren Sprache fremde. So angemessen die Georgische Schrift für Werke ist, die zum Gebrauch des Volkes bestimmt sind, so sehr ist es dem gelehrten Publicum gegenüber rätlich ein allgemein verständliches Alphabet anzuwenden“ (Versuch über Thusch-Sprache: Mém. de l'acad. des sciences de St. Pétersbourg, VI série, Sc. politiques, t. IX, pag. 7).

² ხელმოწერად დაბეჭდილია 1887 წ. „ახახური ენის“ წიგნში.

„კავკასიის ენებისათვის ანბანის შედგენაზე“ აღნიშნული აქვს, რომ ქართული ანბანი ქართულისათვისაც ხომ საუკეთესოა და არცებულ ანბანთა შორისაც თითქმის უუსრულებს ანბანად უნდა იქმნეს მიჩნეული, რათგან ყოველ ბგერას თავისი განსაკუთრებული ნიშანი აქვს და ყოველი ასო ყოველთვის ერთსა და იმავე ბგერას გამოჰზატავსო. მეორე მხრით მას გამოჩენილი გერმანული ფილოლოგისინ გეორგ როზენ-ის აზრიცა აქვს მოყვანილი, რომ ზოგიერთი დანამატი ასოებითურთ ქართული ანბანი ისეთი ენებისათვისაც-კი სრულებით გამოსადგვია, როგორც აზხაზური და ოსურიო.

ამგვარივე აზრი ქართული ანბანის ჩრდილო-ოსური ენისათვის გამოსადგვაზე აქვდა შაოვრენ-საც ჰქონდა გამოთქმული, ხოლო აქვდა შიქინდისათვის. დასასრულ ციხკარი შვილსაც ყველა ქისტურ-ჩაჩნური ფილოლოგების ბგერათა საუკეთესო გამოხატველად სწორედ ქართული ასოები მიჩნდაო. თვით უსლარი ამ მკვლევართა ასეთ დასკვნას თავდასაკუთარ დაკვირვებასაც უმატებს, რომ, მთიელთა ენების ბგერათა აღმგვდის დროს, ქართული ანბანის ღირსება უფრო მკაფიოდ მდინს და განსხვავება ტ-სა და თ-ს, კ-სა და ჭ-ს, პ-სა და ფ-ს შორის იქ უფრო ცხადი საგონობი ხდებოა. აქეთგან ჩინსო, ამბობს დასასრულ უსლარი, რომ კავკასიის აქამომდე უმწერლობო ენების საერთო ანბანის შესაქმნელად შეიძლება ქართული ანბანის სისტემა იყოს საფუძვლად შიღებულიო (იხ. აზხ. ენის დამატ. გვ. 48-49)¹

თვით ქართული ანბანის ასოთა გამოყენება კავკასიის მთიელთა ენებისათვის უსლარს მხოლოდ იმ მოსაზრებით არ მიაჩნდა მთიელთათვის ხელსაყრელად, რომ ქართულ ანბანს ქართველებს გარდა არაფერს ხმარობს და ამით მაჲრუსულის შესწავლას დაუძელებსო. ამიტომ, ამავ რუსულის შესწავლის კავკასიის მთიელთათვის გასადვილებლად, პ. უსლარმა თავისი შედგენილი ანბანის საფუძვლად მოახლოების მხრით რუსული ანბანი მიიღო, სისტემა-კი ქარ

¹ „Если смотреть на грузинский алфавит в отношении к самому грузинскому языку, то нельзя не сознаться, что он удовлетворяет всем условиям: едва ли это не есть совершеннейший из всех существующих алфавитов. Каждый звук выражается особым знаком и каждый знак постоянно выражает один и тот-же звук. Но всех европейских языков есть камень преткновения—это орфография; для грузин, благодаря совершенству их алфавита, этой трудности почти по существу... Наконец, в грузинском находим особую букву для гортанного звука, свойственного кавказским горским языкам, т... Сопоставя на мнение одного из известнейших в Европе филологов, Георга Розена, который несомненно язык Лазский, Мингрельский, Осетинский, Сванетский и Абхазский, утверждает, что в них система звуков одна и та-же с грузинскою и что грузинский алфавит для них совершенно удобен при помощи нескольких дополнений. Тоже самое г. Шегрен пишет о языках северных осетин, г. Шафнер о тушинском наречии казпийского языка, отец Цискаров распространяет этот отзыв на все наречия известная и чеченская. В некоторых горских языках, как кажется, свойство букв грузинского алфавита обнаруживается даже рельефнее, чем в самом грузинском... Отсюда видно, что система грузинской азбуки может быть принята за основание для общей азбуки всех Кавказских языков, чуждых до сих пор грамотности“.

თული ანბანისა შეითვისა და დამატებითი ასოებიც იმ ბგერათათვის, რომელნიც ქართულშიც არსებობს, ქართული ანბანითგან ამოკრიბა.

ამგვარად შეადგინა უსლარმა კავკასიის ენებისათვის თავისი ანბანი, რომელშიც ამა თუ იმ ენის თავისებური ბგერებისათვის განსაკუთრებული ნიშნები დაუშობა (იხ. იქვე, გვ. 49—53, 54, 56—57).

ქართული ანბანის ღირსებად უსლარი, როგორც დავრწმუნდით, მისს სწორედ იმ თვისებას სთვლიდა, რომ იქ ყოველი ბგერის გამოსახატავად ცალკეული ნიშანი არსებობს. ასოებს ზევით წერტილებისა და ხაზების მოჭარბებული ხმარება, იმგვარადვე, როგორც ერთი ბგერის ორი ასოთი გამოხატვა, ანბანის ცხად ნაკლად უნდა ზაითვალოსო, ამბობდა უსლარი. (О составлении азбуки..., აბხაზ. ენა, დამატ. გვ. 50). სწორედ ამიტომაც, იმ ბგერათა გამომხატველი ასოები, რომელნიც რუსულს არ მოეპოვება, როგორც, მავ, ჯ, წ, ქ, შან პირდაპირ ქართული ანბანიდან ამოიღო, სხვებს-კი მონათესავე ბგერის მოხაზულობის თავისა, ანუ ბოლოს ოდნავ შეცვლით, თავისი საკუთარი ასო შეუქმნა.

განსვენებული პ. უსლარის გზამცემელმა, კავკასიის სამოსწავლო ოლქმა და მისმა რწმუნებულმა მ. ზავადსკიმ-კე უსლარის შემომოყვანილი ძირითადი დებულება კავკასიის ენათა ანბანის საჭირო თვისებების შესახებ, ან მართლაც სრულებით ვერ გაიგო, უფრო-კი მკითხველებს განზრახ ისე მოაჩვენა თავი, თითქოს ის სწორედ უსლარის წადილის განმარტოებელი ყოფილიყო: აიღო და ყველა უსლარის მიერ თავისებურ ბგერათა გამომხატველი ასოები, რომელიც უსლარმა ქართ. ანბანიდან ამოიღო, პროფ. ვ. მილერის ოსური ანბანის მიხედვით შესწავლა. მილერს-კი ამგვარი ასოები სულ სხვა წესით აქვს გამოხატული.

ოლქის მიერ გამოცემულს პირველსავე წიგნში აბხაზური ენის უსლარის გრამატიკაში ყველა ასეთ ბგერათა ასოები ამნაირი ნიშნებითაა აჭრელებული. ამგვარად, რაც უსლარს ანბანის ნაკლად მიანდა და რის წინააღმდეგაც ის იბრძოდა, სწორედ ის მის შექმნილ საქმესაც ვერ დასცილდა.

ეს ცვლილება, რასაკვირველია, იმ სრულებით გარკვეული სულისკვეთებისა და პოლიტიკის შედეგი იყო, რომლის თავგამოდებული წარმომადგენელი და გულმოდგინე განმარტოებელიც კავკასიის სამოსწავლო ოლქის მაშინდელი მზრუნველი კ. ანდოვსკი და მისი თანაგემწე ზავადსკი იყვნენ. მკაცრი გამარჯვებელი პოლიტიკის განმარტოებელსა და ყოველივე ქართულის უღმობლად აღმომფხვრელს ამ მოხელეებს, როგორ უნდა მოეთმინათ რუს. ანბანში თუნდაც ის რამოდენიმე ასო, რომელიც უსლარმა თავის ანბანში შეიტანა? ამტომაც მისი შრომების პირველივე წიგნის, აბხაზური ენის, გამოქვეყნებისთანავე, მთ უსლარის მიერ ყველა ქართულითგან ამოდებული ასოების მოხაზულობა შესწავლეს. ამ შეცვლილი ანბანით არის უსლარის ყველა დანარჩენი ნაშრომებიც გამოცემული.

ლ. დობატინსკი-ც თუმცა თავის ყაბარდოულ ენის გრამატიკასა და ლექსიკონში ამავე სისტემას მისდევს, მაგრამ ზოგიერთი თავისებური ცვლილება მასაც აქვს ტრანსკრიფციაში შეტანილი.

აღ. დირის კავკ. სამოსწავლო ოლქის კრებულში რუსულად გამოქვეყნებულს ყველა ნაშრომებში, რასაკვირველია, იგივე რუსული ტრანსკრიფციაა ნახმარი. მაგრამ ამ მკვლევარს ამ სისტემაში ბევრი ცვლილება შეჰქონდა, რაც მის ტრანსკრიფციას წინათ მიღებულისაგან თვალსაჩინოდ განსხვავებს.

სულ სხვა ნიშნები და სხვა სისტემა აქვს ამავე ნეციერს თავისს გერმანულად გამოქვეყნებულს „კავკასიის ენების შესწავლის შესავალ“-ში (Einführung in das Studium der kaukasischen Sprachen) მიღებული.

აკად. ნ. მაროც, როგორც ცნობილია, ყველა თავისს ნაშრომებში საკუთარს, იაფეთილოლოგიურს, ავტორისაგან ანალიტიკურად სახელდებულს, ანზანსა ხმარობდა.

დასასრულ, დგმეზილ-საც თავისი ნიშნები აქვს გამოყენებული გამოკვლევაში უბიხთა ენის შესახებ (La langue Oubykhs) და ჩრდილო დასავლურ ენათა შედარებითს გრამატიკაში.

რეკოლუციის შემდგომ ჩრდილო-კავკასიის ყველა ენებისათვის დანართი ასოებით შევსებული ლათინური ანბანი იქმნა შემოღებული, რომელიც არაერთხელ შეცვლილა. იგი ჯერ კიდევ საბოლოოდ დამთავრებული არ არის, და სხვადასხვა ენათათვის შედგენილს ამ ანბანებში არც ერთგვარობა არის დაცული. ეს გარემოება მკვლევარს საგრძნობლად უძნელებს საქმეს, მით უმეტეს ძნელი უნდა იყოს მკითხველისათვის.

უტყვევლია, ზემოთხრობილი დარწმუნება მკითხველს, რომ სრულებით გადაჭარბებული არ იქნებოდა, თუ ვიტყვოდით, რომ კავკასიის ენებისათვის იმდენი ტრანსკრიფცია არსებობდა, რამდენიც ამ დარგში მკვლევარი იყო. ამიტომაც ისედაც ზაბილონის ენათა აღრევის მსგავსს შესასწავლ ლინგვისტიკურს მასალას ზედ უაღრესად გამართულბელ გარემოებად ანბანებისა და ტრანსკრიფციების ნაირნაირობა და სიმრავლეც დაერთო. ამის წყალობით, ვინც აქამდე დაბეჭდილი გამოკვლევების გამოყენებას მოისურვებს, წინასწარ ტრანსკრიფციათა მთელი საძიებელი უნდა შეადგინოს, რომ ამ სხვადასხვა სისტემების გამოისობით არ დაიბნეს და არ შესცდეს. სწორედ ასეთი დამქანცველი სამუშაოს გაწევა მოიხდა, როდესაც ამ კვლევა-ძიებას შევუდექი, და, უნდა გულახდილად აღვიარო, რომ მეც მხოლოდ იმ მკვლევართა კონსულტაციით, რომელთაც ადგილობრივ შემოწმების საშუალება ჰქონდათ, სახელდობრ პროფ. არნ. ჩიქობავას, სე. ჯანაშიასა და ვარ. თოფურისა დახმარებით, შევძელი ძველი და თანამედროვე ტრანსკრიფციების ზოგიერთი ბუნდოვანი საკითხების გამოკვლევა, რისთვისაც გულითად მადლობას მოვახსენებ.

როდესაც ე. წ. კავკასიური ენების შესწავლას შევუდექი და დარწმუნდი, რომ მათი აგებულების ცოდნას ქართველურისა და ქართულის თავდაპირველი ბუნების გამოსარკვევად ისევე, როგორც წინაუკმოც, უაღრესი მნიშვნელობა აქვს, ჩემ წინაშეც თავისდა-თავად აღ ენებისათვის გამოსაყენებელი ყველაზე უფრო მარჯვე და მიზანშეწონილი ანბანის საკითხი წამოიჭრა. ვითარცა ისტორიკოსს, ყველა აქამდე შეგროვილი ენოვანი მასალების აღსაბეჭდად ნახმარი ანბანების ვარგობისა და ლექსიკური ჩანაწერის სისწორის გამოკვლევის მიზანდასახვა არ შეემძლო, არამედ ჩემ ამოცანად მხოლოდ წინათ დაუწავებული, მაგ-

რამ ჯერეთ კრიტიკულად შეუსწაველი და გამოუყენებელი მარაგის გამოყენებით ზოგადი საკითხების შეძლებისამებრ გამორკვევა მქონდა დასახული. ამიტომაც სხვათა აზრებით აღბეჭდილი მასალა უნდა მქონოდა ხელთ. რაკი ჩემი კვლევა-ძიების შედეგი ქართული მკითხველისათვის მქონდა წასაკითხავად განკუთვნილი, ამის გამო თავისდა-თავად სწყდებოდა საკითხი, თუ რა აზრანი, ანუ ტრანსკრიფცია უნდა გამომეყენებინა. ჩვენში არც უსლარისეულისა და არც ლათინურებრთვი ანბანების სასტამბო ასოები არ მოიპოვება, მაგრამ მთავარი ის არის, რომ, თუნდაც ყველა ასეთი შრიფტები ტფილისში კიდევაც გვქონოდა, მაინც, რაკი ჩვენში ეს ანბანები არავენ იცის, ჩემი გამოკვლევა რომ აღვლი წასაკითხი და ვასაგები ყოფილიყო, კავკასიის ენებისათვისაც უნდა უეჭველად ქართული ტრანსკრიფცია მეხმარა. ეს ტრანსკრიფცია, ენისა და სატერმინოლოგიო კომისიის წევრთა, პროფესორების: ა. კ. შანიძისა, გ. ახვლედიანისა, გ. ი. ჩიქობავას, ს. ჯანაშიას და ვარ. თოფურაძის მიერ არის შემუშავებული.

ცნობილია ქართველური და მეტადრე კავკასიური ენების ბგერათა სიმრავლე და თავისებურება. ძველი ქართულის არმცოდნეობისა და ზოგიერთი ასობა ბგერა უცნობია, მით უმეტეს აუცილებელია წინასწარი განმარტება კავკასიის ენების ბგერათა თავისებობის გასაგებად. მაგრამ, ცხადია, რომ აქაც ჯერძველი ქართულით უნდა დავიწყოთ საუბარი.

თანამედროვე ქართულს თუ მხოლოდ **ა, ე, ი, ო, უ** და **ჟ**, ხმოვანი აქვს. შერჩენილი, ძველში მასო გვხვდება: **ა, ე, ი, ო, ა, ო, უ** და **ჟ**.

ძველ ქართველ ენათმეცნიერებს როგორც მქონდათ **ა-სა** და **ჟ-ს** ბუნება წარმოადგენილი, ჯერ არ ვიცით, ს. ორბელიანს კი **ა-ზე** ნათქვამი აქვს მხოლოდ, რომ „**ესე მე ბოლოდ მრავალთათვის მოვალს და თავად არა ღია-ო**“ (ლექსიკ.), ე. ი. **ა** სიტყვების თავში იშვიათად, ბოლოში ხშირად გვხვდებაო. მისი გამოთქმის განმარტება-კი ზედმეტად მიუჩნევიდა. **ჟ-ს** ბუნების შესახებაც საბაბს ცნობები არ მოეპოვება, არამედ ამბობს მხოლოდ „**ესე ვე ძველად ტართან იჟდა და რიცხუშიაც შეითხახედ ყოფილა. წერილთა შინა ღია ხაჯმარია... შემდგომად ვე რიცხვდამ ამოულღათ და ოთხხადა უნი დაუსვამთ**“ (იქვე).

ზურაბ შანიძის თავის 1737 წ. შედგენილს ქართული ენის მოკლე „**ლრამატიკა**“-ში **ა** და **ჟ** ხმოვანთა ჯგუფში აქვს მოთავსებული: „**კმოვანნი არიან შვიდნი, რომელ არიან ესენი: ა, ე, ი, ო, უ, ა, ჟ, ხოლო ამათგან მალღნი არიან ესენი: ა, ე, და ზომიერნი: ი, და მცირედ მღაბად არს მათ შორის: ო, უ, და ხრულიად მღაბად და მოკლე არიან: ა, ჟ**“ (იხ. მოკლე ლრამატიკა ქართულისა ენისა ქმნული ზურაბ შანიძისა-საგან... გამოც. ალ. ცაგარელი-საგან, სანკტ-პეტერბურლი, 1881 წ. გვ. 4).

თანამედროვე ენათმეცნიერება ხმოვანთა მალღ-დაბლობის საფუძველად ენის მღებარობას (სთვლის: თუ ენა ხმოვნის გამოთქმისას მალღა აწეული და სასასთანა მიახლოვებული, ხმოვანი მალღად იწოდება, პირიქით-კი, თუ ენა ქვემოთკენ არის დაწეული, ხმოვანს დაბალი მქვან. ამასთანავე გათვალისწინე-

ბულია ხოლმე, თუ ენის, რომელი ნაწილი, წინა, საშუალო და უკანა აწეული და ამისდა მიხედვით ზოგს მივანს წინა, ზოგს უკანა ხმოვანი ეწოდება. ზემო-აღნიშნულ გარემოებათა მიხედვით ა უკანა დაბალ ხმოვან ითვლება, უ უკანა მაღალ ხმოვანად, ი წინა მაღალად, მ წინა საშუალოდ, ხოლო მ უკანა საშუალოდ ხმოვანად იწოდება (აკ. შანიძე, ქართ. გრამ. I, 4).

ანტონ კათალიკოზი „ქართულ ლრამატია“-ში ამტკიცებს, რომ „მაშინდელთა მოძღვართა ზუთნი ოდენ ხმოვანი ახაჭიროვნეს ენსა სუფთა კმნილსა ჩაწნავაზისაგან ქართლოსიანისა... ხოლო დაპრთნეს მას ზედა წიგნი. (ე. ი. ნიშანძი) უკმონი, რიცხვთ ოცდა-ათხუთმეტნი, და ყოველნი თქუნეს რიცხვა ოცდა-ათცნაშემტ“-ო. მაგრამ, როდესაც ჩვენ „ლრამატიაკოსობისა კულთ-ვენებასა შინა გამოცდილ-ვიკმენით“, დავრწმუნდით, რომ ქართული ენისთვის მართლ უ ხმოვანი სავარისი არ იყო, და ამიტომ „ვახაჭიროეთ მომატებაჲ კმოვნისა ახლისა, რომელა ვ, და კულად დავრთენით კმოვანთა ესენი მ, ა, ვ და ყოველნივე ცნრა ვყვენიჲ“-ო (გვ. 116). ავტორს აქ საუბარი იმაზე აქვს, რომ მასზე უწინარესი ზოგი ქართ. გრამატიკოსი ხმოვნების ძველ ნიშ-ნებს მ, ა და ვ-ს აღარა ხმარობდა, მან-კი ამ ასოების კვლავ შემოღება აუცი-ლებელად საჭიროებად მიიჩნია რაკი ზ. შანშოვანი, როგორც დავრწმუნდით, ხუთს-კი არა, არამედ შვიდს ხმოვანს ანგარიშობს: ცხადია, რომ ანტონი ვი-ლაქას სხვის უნდა გულსხმობდეს.

პროფ. ნ. შარას, მე-IX—XI ს.ს. ძეგლების გამოცემის დროს, გამორკ-ვეული აქვს, რომ მ იმ ხანაში ცხად უდრდა, მაგრამ შემდეგში მას ასე აღარ კითხულობდენ, არამედ ჩვეულებრივი ვ-ს მსგავსად. ამნაირად მ ზედმეტ ასოდ იქცა და თანამედროვე ქართ. ანბანში უკვე აღარ არის. მაინც უნდა ითქვას, რომ მ-ს თავდაპირველი აღმნიშვნელობის საკითხი ჯერ კიდევ ზედმიწევნით გამორკვეული არ არის. როგორც „ქართულს დამწერლობათა-მკოდნეობასა, ანუ პალეოგრაფია“-ში ნათქვამი მაქვს, მ და მ რიცხვნიშნად ერთს მე-XIII ს. დამ-დეგის ძეგლშიც და მე-XVII ს. ბერს საბუთებშიც ერთიმეორის მივიერა ნა-ხმარი, რაც გვაფიქრებინებს, რომ ეს ძველი ვითარების ანარეკლი უნდა იყოს, როდესაც მ ხმოვნის, დიფტონვისა-კი არა, არამედ მ-ს მსგავსი თანხმოვნის-ნიშანი უნდა ყოფილიყო (გვ. 147 და 194—195). მაგრამ რაკი ამ ასოს თანა-მედროვე ქართულში აღნიშვნელობა უკვე სრულებით დაკარგული აქვს; ამიტომ ამაზე აქ სათქმელი აღარაფერია.

ა-ზე ანტონ I-ს მართლ ის აქვს მოთხრობილი, თუ სად გვხვდება ეს ბგერა ძველ ქართულში, რომ იგი „იშვთ-რე მოვალს თავად ლექსისა“ (ე. ი. სიტყვისა), „მცირედ ჯგერ მოვალს საშუაღ ლექსისა, ნაუღლად ი-სა, მგა-ლითებარ ზვთსაჲდა, მაჲან და ხსუანი, ხოლო უმრავალჯერეს დაბოღღებს ლექსსა“-ო. თვით ამ ბგერის ბუნება-კი განმარტებული არ არის (ლრამ. გვ. 118). ა მოკლე, უმარცვლო მ-ნია, ამიტომ ნახევარ-ხმოვანსაც უწოდებენ. ძველ ქართულში ფართოდ იყო გავრცელებული, თანამედროვეში მთის ეკოლოგსა და სვანურსა აქვს დაცული.

თუმცა ანტონმა იცოდა, რომ ქართული ვ უდრდა ბენძნულს ა-ს კვ-ხილონსა ელაღებარ ა“ (ლრამ. 117), მაგრამ, როგორ გამოითქმოდა იგი ძველად,

ამაზე გარკვევით არას ამბობს (გვ. 118, ვ). ეტყობა, რომ ამ ბგერის რაობაზე ბუნდოვანი წარმოდგენა ჰქონია. ძველ ქართულში ვ-ს გამოთქმა ბერძნულიდან შეთვისებული ისეთი სიტყვების მართლწერის მიხედვით, როგორც ვჰატონი-ა, კარგად ირკვევა, სახელდობრ, რომ იმას შერბილებული უ-ს, ფრანგული u და გერმანული u-ს მსგავსი ბგერის აღმნიშვნელობა ჰქონია. ასეთი ბგერა სვანურს აქვს დაცული.

ხმოვნების აღსანიშნავად ქართულში ანტონ კათალიკონის მანამდე არსებული ასოებით არ დაკმაყოფილდა, არამედ ორი ახალი ნიშანი შემოიღო. ერთს ამ ნიშანთაგანს ა-ს-ს სიბრჯბჰს ნიშანს უწოდებს, ანუ მარტივად ბრჯბჰ-ს. მას ტერმინად დაბრჯბჰმბ-ც აქვს ნახმარი (ღრამ. 116—118). ამ ნიშნის დასმა ანტონმა ასოს ზევით განაწესა და მისი აღმნიშვნელობა ასე აქვს განმარტებული: ასოზე ნიშანი ესე სიბრჯგვსანი ა დაგვსხამნ... თავით თვსით ვერ გამოღებისათჳს კმისა...-ო (იქვე, გვ. 116—117). შემდეგ მას აქვს საგანგებოდ ნათქვამი, თუ რა შინაარსით იყო ბრჯბჰ და დაბრჯბჰმბ ნახმარი: როდესაც „დაბრჯგუფების უ... და მსგავსად მ გამოიღების“-ო (იქვე, გვ. 118). აქეთან ცხადი ხდება, რომ ბრჯბჰ ხმოვნის მოყრუებისა და უ-სა და ვ-ს შუალედ ბგერად ქცევის გამომატველი ყოფილა. ეს ტერმინები საბასაც მოეპოვება ლექსიკონში, თუმცა-კი უ ბრჯგუ მის დროს არ იყო, დაბრჯბჰმბული, მისი განმარტებით, დაჩვენებულს უდრის (ლექს.).

გ არს ახალ-ჰოვნილი ჩუენგან ასოჲ კმოვანი, რომელიც მრავალთა უკმოთა ლექსთა შინა, უკმოვნოდ ერთად მდებარეთა, მარცულაჰყოფს“-ო (ღრამ. გვ. 118 ზ), ე. ი. მისი ხმარება საჭიროა იქ, სადაც ერთად რამდენიმე თანხმოვანი უხმოვნოდ არის თავმოყრილი. მართალია, როგორც უკვე პროფ. ალ. ცაგარელმა აღნიშნა (О грам. лит. груз. яз.), ასეთი ბგერა ქართულს არ მოეპოვება, მაგრამ სამაგიეროდ მეგრულსა და სვანურს აქვთ დაცული და იქ მართლაც ეს ასო აუცილებლად საჭიროა.

ბგერათა წარმოების ადგილმდებარეობასა და გარემოებაზე ზ. შანშო-ვანს არაფერი აქვს ნათქვამი. ამ საკითხს პირველად ანტონ I შეეხო თავის ქართ. გრამატიკაში, რომელშიც შემდეგი განმარტება აქვს შეტანილი. მისი დაკვირვებით: „ბ, მ, ჰ, ფ... ბავეთა ურთიერთას შეხებითა გამოიღებინა“-ო (გვ. 117), ე. ი., თანამედროვე ტერმინოლოგია რომ ვინმართ, ბავისმიერი თანხმოვნები არიან.

ამავე ჯგუფის ბგერადეც აქვს დასახელებული ანტონ კათალიკონის ვ თანხმოვანიც, რომელიც, მისი დახასიათებით, „ბავეთა შინაგან მცირედ-რე მჭირსედ ურთიერთას მახლობელ-ყოფითა გამოიღების“ (იქვე).

საგანგებოდ აღნიშნული აქვს ქართულისათვის ისეთი უცხო თანხმოვნის ბგერათწარმოებაც, როგორიც ჭ არის, რომელზედაც ნათქვამია: „ეგ-სახედ“-ეე-ჭ... ბავეთა შინაგან არაფრთად შეხებითა გამოიღების“-ო (იქვე). თანამედროვე ქართ. ენათმეცნიერებაც ყველა ამ ბგერებს ბავისმიერს ბგერებს უწოდებს, მაგრამ ე კვილბაგისმიერად, მ, ბ, ჰ და ფ-კი წყვილბავისმიერად იწოდება (გ. ახვლედიანის თანხმ. განდსებისათვის ლა აკ. შანიძის ქართ. გრამ. I, 5).

„ხოლო დ, თ, ტ... მანლობელ კბილთა სახისა მიმართ მცირედ-რე ფართოდ შეხებითა ენისა მწუტრვალისათა გამოიღებინა“-ო (გვ. 117); ე. ი. წინა-ენისმიერი ბგერებიაო. ამ თანხმონებს გ. ახვლედიანიც წინაენისმიერ ბგერებს უწოდებს (ქართ. თანხმ. განდას.: მიმოზილველი I, 244), აკ. შანიძეს-კი ისინი კბილის მიერ, ანუ დენტალ თანხმონებებად აქვს სახელდებული (ქართ. გრამ. I, 5). უფრო ზედმიწევნითი იქნებოდა, რომ ამ სამისათვის წინაენისა და კბილისმიერი ბგერები გვეწოდებინა.

დაახლოებით ამავე ადვილმდებარეობის თანხმონებებად მიაჩნდა ანტონ I-ს „ზ, ს, ც, ძ, წ“, რომელნიც მისი სიტყვით, „მწუტვადრე შეხებითა სახისა მიმართ ენისა მწუტრვალისათა გამოიღებინა“ (იქვე), მაშასადამე, სასაწინაენის-მიერ ბგერათა ჯგუფსვე ეკუთვნიან.

„ხოლო შ, შ, რ, შ“, ჯ... სახისა მიმართ მქისედ და ფართოდ შეხებითა ენისა მწუტრვალისათა გამოიღებინა“-ო (იქვე), ე. ი. ეს ხუთი თანხმონებიც სასაწინაენისმიერებია.

გ. ახვლედიანს ზ, ხ, ც, ძ, წ თანხმონები წინაენისმიერ ბგერათა ჯგუფში აქვს მოთავსებული, შ, შ, რ, ჭ და ჯ ბგერებს-კი ალვეოლარებად სთვლის (ქართ. თანხმ. განდას.: მიმოზი. I, 244). ხოლო აკ. შანიძე ზ, ხ, ც, ძ და წ-ს წინა ალვეოლარებს უწოდებს, შ, შ, რ, ჭ, და ჯ-კი უკანა ალვეოლარებად მიაჩნდა (ქართ. გრამ. I, 5). ეგონებ უფრო სამართლიანი იქნებოდა, პირველი ამ ჯგუფთავანისათვის სასა-წინაენისმიერი გვეწოდებინა, მეორე ჯგუფისთვის-კი სასა-უკანაენისმიერი დაგვერქვა.

ანტონ კათალიკოსს ლ და ნ ბგერათა ცალკეულ ჯგუფად აქვს გამოყოფილი, რომელთა ბგერათაწარმოებაზე ნათქვამია, რომ „მცირედ-რე ფართოდ სახისა მიმართ ენისა მწვერვალისა შეხებითა გამოიღებინა“-ო (იქვე, გვ. 117). ქართ. გრამატიკოსს აქ რატომღაც რ გამპრჩენია. ეს სამი თანხმონი, რ, ლ და ნ, ამჟამად ნარნარა ბგერებად იწოდება და მართლაც ენის წვერის წინასასაზე ანუ ნუნებზე შეხებით გამოითქმის. ნ და მ-ს გამოთქმაში რაკი ცხვირიც იღებს მონაწილეობას, ამიტომ მათ ცხვირისმიერ ბგერებსაც უწოდებენ.

დასასრულ ბგერათა უკანასკნელი ჯგუფის შესახებაც. ანტონ I-ის სიტყვით, „ზ, ძ, ძ... გამოიღების მსაჭიროები არაფრიად კორხისა კმარებისა“ (იქვე), „ხოლო დ, შ, ხ, ვ... კორკისა მქისედ კმარებისა მსაჭიროები გამოიღებინა“-ო (იქვე). თანამედროვე შეხედულებით ნამდვილ ზორხისმიერ ბგერად მხოლოდ ყ და ვ არის მიჩნეული (გ. ახვლედიანის ქ. თანხმ. განდას. 244), ხოლო გ, კ, ჭ და ლ უკანაენისმიერ (ახვლედიანი, იქვე), ანუ უკანასას-ხისმიერ ე. ი. ველარ ბგერებად (აკ. შანიძე ქართ. გრამ. I, 4) არიან სახელდებული. უფრო სრულად რომ დახასიათდეს, უკანასასისმიერ-უკანაენისმიერი ბგერებია. ყ-სა და ვ-ს შორის მხოლოდ ის განსხვავებაა, რომ ყ მკვეთრია, ვ-კი ყრუ-ფშვინიერი ბგერაა.

¹ რ. ერისთავის გამოცემაში აქ კორექტურული შეცდომაა შეპარული და ც არის დაბეჭდილი ქ-ს მიერ: ც ანტონს ზემოთ უკვე მოხსენებული აქვს.

დამხანაისათებელია, რომ ჰ-ც, ამავე მეცნიერის აზრით, „ჰორვისა მერისე-ყოფითა... უბრაჯუეს იოზრის“ (იქვე, გვ. 117 — 118) აკ. შანიძესაც ჰ ხორჩისმიერ ბეგრად მიანიხა (ქართ. გრამ. I, 6—7).

თანამედროვე ენათმეცნიერების ბევრათამცოდნეობა მარტო ბევრადაა წარმოების ადგილმდებარეობას კი არ აქცევს ყურადღებას, არამედ მათი წარმოების გეარობასაც. რამდენადაც შემდეგში ამაზე არაერთხელ გვექნება მსჯელობა, ამ საკითხზე სჯობს ორიოდ სიტყვა აქვე იყოს ნათქვამი.

ბევრათა წარმოების გეარობის თვალთსაზრისით განხილული ქართ. თანხმოვნები ოთხ მთავარ ჯგუფად არიან განდასებული: ბევრათა ერთ ჯგუფს ხშულნი, მეორეს სპირანტი, მესამეს ნარნარა და მეოთხეს აფრიკატი, ანუ რთულნი თანხმოვანი შეადგენენ.

თითოეული ამ სამ მთავარ ჯგუფთაგანი, ბევრათა ინტენსივობა-თავისებურებისდა მიხედვით; ქვეჯგუფებად არიან განდასებული: ხშულთა და სპირანტთა ჯგუფებს მკვეთრთა, მჟღერთა და ყრუთა, ანუ ყრუ მშვინავთა ქვეჯგუფები გააჩნია, ხოლო აფრიკატები სისინა და შიშინა ქვეჯგუფებად იყოფებიან. პროფ. ახვლედიანი („შენიშვნები ქართულ თანხმოვანთა განდასებისა-ფვის“; მიმოხ., I, 243) ქართ. თანხმოვნები წარმოების გეარობისდა მიხედვით ასე აქვს განდასებული:

- I. ხშულნი: 1. მკვეთრნი: კ, ტ, წ, ქ, ჯ, ყ.
2. მჟღერნი: ბ, დ, ძ, ჯ, გ.
3. ყრუ მშვინავნი: ფ, თ, ც, ჩ, ქ, ა.

II. სპირანტი ანუ ლკიჭოვანი ბგეამბი:

1. მჟღერნი: ვ, ზ, ქ, ლ.
2. ყრუნი: ფ, ს, შ, ხ.

III. აფრიკატი ანუ რთული ბგეამბი:

1. სისინანი: წ, ძ, ც.
2. შიშინანი: ქ, ჯ, ჩ.

IV. ნარნარა ბგეამბი ჯგუფი წ-სა, ლ-სა და ნ-საგან შესტეგება, რომელთაგან ზირველს მავარი, მეორეს-კი რბილი ეწოდება.

კავკასიის ენებს ყველა ის ბევრები გააჩნია, რომლებიც ქართულსა აქვს და კიდევ ზედმეტად მოეპოვება. ამიტომაც ძველი ქართ. ანბანის ყველა ასოები, წ-ს ვარდა, კავკასიის ენების ბევრათა გამოსახატავად მთლიანად და უცვლელად შესაძლებელია გამოყენებულ იყოს. მაგრამ ზოგიერთს ამ ენათაგან ისეთი ბევრებიც აბადია, რომელნიც ქართულში და ქართველურ ენებში არ მოგვეპოვება. ჩვეულებრივი აღრეულობისადა შეთხვევითობის თავითგან ასაცილებლად, ქართ. ტრანსკრიფციის შემოაღნიშნულმა ავტორებმა ამ ბევრათა ზოგად თვისებებს მიჰქციეს ყურადღება და ამისდა მიხედვით შეუდგენენ ამოცანის გადაჭრას.

ქართულ ანბანზე დამყარებული ეს ტრანსკრიფცია იმ, დაკვირვებასა და მისტიკაზეა აგებული, რომ კავკასიურს ენებს ბგერათა ჯგუფები აბალია, რომელნიც; ქართულს ჩვეულებრივსა და მარტივ ბგერებთან შედარებით, ან:

1. გაპალატებული, ანუ გასასხმიერებულთა, ე. ი. შერბილებით გამოითქვან. გაპალატებულობის; ანუ გასასხმიერებულობისათვის ო ნიშანია, რომელიც მარტივი ბგერის ნიშანს მარჯვნივ მიჯრით ერთვის; —

ან 2. პირიქით ბგერა მაგრად ისმის. ბგერის სიმკვთის; სიმაგრის გამოხატველი ო ნიშანია, რომელიც მარტივი ბგერის ასოს მარჯვნივ მიჯრით დაესმის, —

ან 3. გალაბილებული, გაბავისმიერებულთა, როდესაც ასეთ ბგერას, უსლარისა და დირრის დახასიათებით, ბოლოში თითქოს უ მისდევს და ისმის ხოლმე. პროფ. გ. ახვლედიანს თავის ნაშრომში „მასალები აფხაზურ ბგერათა ფიზიოლოგიისათვის“ ორი გალაბილებული აფხაზური თანხმოვანი ჰ და ჭ აქვს განხილული. მისი სიტყვით-კი ამ ბგერათა გამოთქმისათვის, გათავებისას „დამახასიათებელი... ბავეთა მომრგვალება, დაახლოებით, როგორც ფართო ოსთვის“ (იხ. „მიმოხილველი“, საქ. საისტ. და საენ. საზ. ორგანო I, 195—196, 1926 წ.). ბგერის გალაბილებულობის, ანუ გაბავისმიერებულობის აღსანიშნავად ო არის ქართულ ტრანსკრიფციაში განკუთვნილი, რომელიც ზათანად მარტივი ბგერის ნიშანს მარჯვნივ მიჯრით ერთვის; —

ან 4. ზოგი ვარდამავალ ბგერად გამოითქმის, როდესაც ერთი ბგერით იწყება, მაგრამ შემდეგ უკვე მეორე ბგერა მოხმობს ხოლმე. ბგერის ვარდამავლობის ნიშანია ო, რომელიც შემოადნიშნული წესითვე ერთვის მარტივი ბგერის ასოს. აღ. დირრის განმარტებით. ვარდამავალი ბგერის გამოთქმის თავისებურებას ის შეადგენს, რომ მეორე ბგერა პირველზე უფრო ვრცელი ხოლმე (Einführung, 33) მაგ. ხა ს-თი იწყება და შ-დ-თავდება, ზო ზ-თი იწყება, უ-ო-კი ბოლოდება, ე. ი. ს-სა და შ-ს, ზ-სა და უ-ს გარდამავალი საშუალო ბგერაა ხოლმე, —

ან 5. ბგერას ნაზალიზაცია ხდევს თან, ცხვირში გამოითქმის. ნაზალიზაციის ქართული ნიშანი ო მარტივი ბგერის ასოს ამავე წესით ერთვის ხოლმე, —

ან 6. ბგერათა კომპლექსი ლატერალია, ანუ გვერდითია, ე. ი. ენის წვერის გვერდზე მოქცევითა და მიტკაცუნებით გამოითქმის. ლატერალ ბგერათა ნამდვილი თვისება და შედგენილობა-წარმოშობილობის საკითხი ჯერ შესწავლილი არ არის და მკვლევართ მათ შესახებ სხვადასხვა აზრი აქვთ გამოთქმული. ლ ვ ლ ე ს ასე აქვს ნათქვამი: რთული თანხმოვნები ძღ, ტღ, ტხ, ისე უნდა გამოითქვას, რომ ბგერები ერთმანეთში შერწყმული იყვნენ..., ამ ბგერების გამოთქმისას ენა უნდა ბავებისაკენ იყოს წაწეული, ინგლისური tL-ს მსგავსად little სიტყვაში, ხოლო ტხ გამოითქმის ხორხისმიერად (рортанно), ისე-კი, რომ ორივე ბგერა ერთად იქცესო (იხ. Словарь рус.-уч. с кратк. гр. გვ. 3).

უსლარს ლუნძურში და დაღისტნის სხვა ზოგს ენაში ოთხი ლატერალი ბგერა აქვს დასახტლებული. მისი აზრით ამ ბგერათა გამოთქმის სიტყვიერად დამაკმაყოფილებლად აღწერა სრულებით შეუძლებელია: ერთის მოსმენით თი-

თქოს ლ-ც ისმის ხოლმე და ოთხივე ეს ბგერა თითქოს შესაძლებელია ხლ; ტლ, ტლლ და ტულ; ასოებით გამოიხატოს, მაგრამ ეს მხოლოდ ყურთასმენის მოჩვენებაა. პირველი ამითანის გამოსათქმელად ყბები უნდა განზრდილი იყოს, ხოლო ენა გვერდზე ქვეითს კბილებზე იყოს მირთხული, პერის ნაკადი-კილო-ყის ვასწვრივ მიჰქროდეს. მეორე, მესამე და მეოთხე ლატერალი ბგერები ერთმანეთზე უფრო მკვეთრად გამოითქმის (ავ. ე. 13—14). სწორედ ენის გვერდზე მირთხულობის გამო ეწოდებათ მათ ლატერალი, ანუ გვერდითი ბგერები.

ასეთი გვერდითი ბგერები, როგორც ჩრდილო-დასავლურს, ისევე ჩრდილო-აღმოსავლურ ენებში მოიპოვება. ჩრდილო-დასავლურთაგან აღდეუჩხა ანუ ჩეტქეზულხა და ყაბარდულხა აქვს, ჩრდილო-აღმოსავლურთაგან ლუნძუხს, ანდიურს, არჭულს აბადიათ, ხოლო ლუმუქურს, კკრულს, თაბასარანულს, ალულურსა და აკუშურს-კი არ მოეპოვებათ. ამნაირადვე გვერდითი ბგერები ჩაჩნურსა და ქისტურში არ არის, საქართველოში მცხოვრებს, მათ მონათესავე, წოვებ-კი ასეთი თანხმოვნები აქვთ.

საყურადღებო გარემოებაა, რომ ანწუნელებმა იმ პირველი ლატერალი ანუ გვერდითი ბგერის მაგიერ, რომლის დაახლოვებით გამოთქმისათვის უსლარს ხლ კომპლექსი აქვს დასახელებული, ყველგან მარტივ ტს ამბობენ (ავ. ე. გვ. 14). აქეთგან საფიქრებელი ხდება, რომ ტ ბგერაც უნდა იყოს ამ გვერდით ბგერაში შერწყმით მონაწილე.

ა. დირ-საც გვერდითი ბგერა მხოლოდ ოთხი აქვს და გამოთქმისას, მისი დაკვირვებით, თუ ლ ან ტ, ანდა შუა სასისმეირი (Mittelgaumen) კ — ლ და ხ ბგერებთან ერთად შერწყმით გამოითქმის, გვერდითი, ანუ ლატერალი ლს გამოვა, ხოლო როდესაც ტ, ანდა კ-ს გამოთქმისას უმაღლ ენის წვერის გვერდით მირთხმითი მოძრაობაა, მაშინ უკვე ლატერალი ტს ან კს ანდა ტტ ბგერები მოისმის (Einführung, 29—30).

ნ. ტრუბეტკო-კი, რომელსაც ექვსი ასეთი გვერდითი თანხმოვანი ევულება, თავის გამოკვლევაში „Les consonnes latérales des langues caucasiqes septentrionales“, „ლატერალ ბგერები ჩრდილო-კავკასიის ენებში“, ამტკიცებს, რომ ეს გვერდითი ბგერები მხოლოდ კ, გ, ხ-ს ლ-დ გარდამავალ ბგერებს წარმოადგენენ და ვერც ერთს ჩრდილო-კავკასიის ენაში ტ გარდამავლობით ლ-დ ვერ გარდაიქცევა (Bulletin de la Société de Linguistique de Paris, ტ. 23; გვ. 203).

გვერდითი ბგერების ფიზიოლოგიისა და წარმოშობილობის ზემოქმედებით გამოსარკვევად ჯერ კიდევ გულდასმითი ექსპერიმენტული, შედარებითი და ისტორიული კვლევა-ძიება საჭირო, რაც მომავლის ამოცანას წარმოადგენს, მაგრამ ესლაც შესაძლებელია ითქვას, რომ ნ. ტრუბეტკო-ს უკანასკნელი დებულება, ვითომც ტ-ს ლატერალ ბგერებთან არავითარი კავშირი არ შეიქმნება, მცდარია. ეს უცილობლად მტკიცდება შედარებითი გზითაც და ისედაც ცხადია, თუნდაც იმ გარემოებითაც, რომელიც უკვე უსლარს შექმნა აღნიშნული, სახელობრ, რომ ლატერალ ბგერიან ენათა მონათესავე, მაგრამ მარტივ ბგერათა მქონეებელ ენებსა, ანდა დიალექტებში, ლატერალ ბგერას სწორედ მარტივ ტ ბგერა უდრის (იხ. აქვე ზევით).

ქართულ ტრანსკრიფციაში ბგერის ლატერალიზის, ანუ გვერდითობის გამოხატავად ანიშანია, რომელიც უკვე ცნობილი წესით ერთვის მარტივ თანხმოვანს, ანდა მათ კომპლექსს.

7. დასასრულ, კავკასიის ზოგიერთ ენას მითრთლი, ანუ ვიბრანტი თანხმოვნებიც მოეპოვება. პროფ. გ. ახვლედიანს ასეთი სამი მითრთლი აფხაზური ბგერის ტი, დი და თი-ს ფიზიოლოგიური თვისება შემდგენიარად აქვს გამორკვეული: «ტი, დი და თი რთული თანხმოვანებია, რომელთაც საფუძვლად უდევს შესაბამისად წინა ენისპიერი ხშულები,—მკვეთრი ტ, მკლერი დ, მშინაეი თ, ხოლო გართულება შეაქვს ბაგეთა მოქმედებას, რომელიც სამივესთვის საჭრთოდ ერთგვარია, სახელდობრ: ამ ხშულთა (ტი, დი, თი) სკდომას სწრაფად მრამდეეს. ბაგეთა ტანხშეა სუსტი ვიბრაციით (თრთოლით). აკუსტიკურად შევიგრანობთ ერთ მთლიან ბგერას, რომელშიც წინაენის სკდომა აღარ ისმის. თუ, ამისდა მიუხედავად ტი, დი, თი ურთიერთისაგან განსხვავებულ აკუსტიკურ ეფექტს იძლევა, ეს დამოკიდებულია მათ პირველ კომონენტთა (ტი, დი, თი) პეტეროვენობისაგან. ამიტომ ტი-ს შეგვიძლია ვუწოდოთ მკვეთრი მითრთლი (ვიბრანტი), დი-ს მკლერი მითრთლი და თი-ს მშინაეი მითრთლი-ო («მასალები. აფხ. ბგერათა ფიზიოლოგიისათვის». მიმოხილველი I, 197).

როგორც ზემომოყვანილი აღწერილობიდან ჩნს, მითრთლი აფხაზური ბგერები იმ ქართულ ბგერათა კომპლექსის გამოთქმას მიაგავს, რომელსაც მეურმე თფრანჰ-ს წამოდახებით კამეჩების გარეკვის დროს ხმარობს ხრლმე.

ე. წ. კავკასიური ენათა ბგერების თავისებურებათა ზოგადად დახასიათების შემდგომ, მკვლევართა მუშაობის მომავალში გასადვილებლად და ჩვენს წიგნში მოყვანილი სიტყვების სხვათა ჩანაწერებში ზედმიწევნითი ექვივალენტების სწრაფად გამოცნობისათვის, აქვე ტრანსკრიფციათა შესატყვისობის ტაბულები მომავს. ამათგან პირველი უსლარის, ზავადსკის, მარარის, შიფნერის, ლათინური და ზოგჯერ არაბული სისტემის ქართ. შესატყვისობას შეიცავს, მეორეში ლოპატინსკის ტრანსკრიფციის ქართ. შესატყვისობას აღნიშნული, მესამეში ად. დირრ-ის რუს. ტრანსკრიფციისა და მეოთხეში ნისიე გერმანული ტრანსკრიფციის შესატყვისობანია წარმოდგენილი. აი ეს ტაბულებიც.

უსლარის	ხვადსკის	მაროს	შიფეროს	ლათინური	არაბული	ქ ა რ თ უ ლ ი
ა	а	а	α	a		ა
ბ	б	В, в	В, в	B, b		ბ
В, в	В, в	უ	У	У		უ
უ	у	გ	г	g		გ
ყ	и	გგ	гг	g	ع	გ
მ, ძ	м, д	ძ	д	d		ძ
ფ	ф	ძ	д	d		ფ
ე, ე	е	ე	е	e		ე
ჭ	ч	ჩ	ч	ch		ჩ
ჯ, ჯ	ж, ж	ჩ	ч	ch		ჯ
აი	ай	ქ	к	k		აი
აი	ай	ქ	к	k		აი

უსლარის	ხვედსკის	მარბის	შიფნერის	ლატინურ- ლი	არაბული	ქართული
3	3	z	z	z		ზ
		z				ზ ⁰
h	h	h	h	h	ა.დ.ჰ	ჰ
h	h	h ⁰	h	ჰ, ჰ	ჰ, ჰ	ჰ ⁰ (აბ.), ხხ ⁰
h	h			ჰ	ჰ	ჰ ⁰ (ლუნ.), ჰ ⁰ (ლუმ.)
h	h			ჰ	ჰ	ხ ⁰
l	l	l	l	l		ლ
l	l	l	l	l		ლ ⁰
к	к	к	к	к	к	ქ-ქ (ლუნ. და ლუმ.)
к	к	к	к	к		ქ ⁰ -ქ ⁰ (ლუნ. და ლუმ.)
		q				ჭ
		q				ჭ ⁰
кх				к, х		ჭ ⁰
		к				ჭ ⁰
к (ლუმ.)	к			к, ლუმ	ს, ს	ჭ ⁰

უსლარის	ზავადსკის	მარბის	შიფერის	ლათინურ- რი	არაბული	ქ ა რ თ უ ლ ი
ჩ (ლ.ოუბ)		✓		ჯ	ج	ა
ჩჩ (ლ.ოუბ)		✓		გ	جج	ბ
ა	ა	ა	ა	ა	ا	ლ
		ა				ლ ^ა
მ	მ	მ	მ	მ	م	ბ
ნ	ნ	ნ	ნ	ნ	ن	ნ
ო	ო	ო	ო	ო	و	ვ
პ	პ	ფ	ფ	პ		პ, ფ (ლუმ.)
ყ	ყ	ჩ	ჩ	ჩ		ფ, პ (ლუმ.)
კ	კ	კ	კ	კ, კ		კ
		კ ⁰				კ ¹
რ	რ	რ	რ	რ		რ
ც	ც	ს	ს	ს სს(ო)		ს
ცც	ცც	ს	ს	სს(ოუბ)	س	სპ(აბ.),-სა(ლუმ.),-სს ან სო(ლუმ.)

უსლარის	ზავადსკის	მარრის	შიფერის	ლათინური	არაბული	ქ ა რ თ უ ლ ი
m	m	t	t	ty	ط	ტ, თ (ლუნ. და ლუმ.)
my	ny	ჟ	ტ	t	ط	თ, ტ (ლუნ. და ლუმ.)
Რ	Რ	ჭ	ტ	t, tt	ط, ط	ტ, ტო (ლუმ.)
Ს	Ს	წ	ტ			ტო
ყ	ყ	u	u	u		უ
		w				ფ
x	x	q	x	x	ز	ხ
		q				ხი
Ი	Ი	q	Ი	xx	ز	კ (აბ.), ხე (ჩან.), ხო (ლუნ.), ხხ (ლუმ.)
		q°				ხე
		q°				ქ
Კ	Კ	q				კა, კა (ლუმ.)
ყ°	ყ	ჭ	ც	c, s		ც
ყ	ყ	ჭ°	ც	ץ		ც
ყ	ყ	ჭ	ც	ץ, צ		წა (ლუნ.)

უსლარის	ზავადსვის	ზარბის	შიფნერის	ლაფინუ- რის	არაბული	ქ ა რ თ უ ლ ო
ჰ	ყ	ძ	ჭ	კ		ჟ
რ	რ	ძ _h	ყ	გ		ჯ
ხ	ხ	თ		ქ		ზ
				ღ		ც (ჩაწ. და ლუნ.)

ლოპატინსკის ყაბარდოულს გრამატიკასა და ლექსიკონში ნახმარი რუსული ტრანსკრიფცია უღრის შემდეგ ქართულ ასოებს:

ჰ	=ზი, გამოითქმის როგორც ზ-ჟი („спирант средний между з и ж, сопровождаемый палатализацией“. ყ. გ. გვ. 3).	ს	=ცა (იქვე, გვ. 6).
კ	=ყ (იქვე, გვ. 4).	ჴ	=d (იქვე).
ც	=სი, გამოითქმის ს-ში („спирант средний между с и ш, сопровождаемый палатализацией“. იქვე, გვ. 3).	ხ	=კ („заднеязычный согласный, произносимый с весьма заметным придыханием, настолько сильным, что он походит на хрюпение“, = უსლარის ავარულს x-სათ. იქვე, გვ. 9).
ტ	=ღ („звонкий спирант, более средний“. იქვე, გვ. 4).	ყ	=ჯ (იქვე, გვ. 6).
წ	=ლ („обозначался в изданиях трудов Услара через Л“. იქვე).	ჩ	=ჰი (იქვე, გვ. 5).
ჭ	=ტხლ (იქვე, 5).	ჩ	=ხი (=ჩ უსლარა. იქვე).
ჟ	=ტხლ (იქვე, 5).	ხ	=ც (იქვე, გვ. 1).
		ს	=წ (იქვე, გვ. 8).

სტრიკონსა და ასოს ~~ქვი~~ მიქცეული ხაზი ამ თანხმონის სიმკვეთრეს, ხოლო ერთმარცხოვან სიტყვებში მის გავრმაგებას (იქვე, გვ. 6—7), ' კი თანხმონის სიმგარეს, მკვეთრ გამოთქმასა მის შნავს და== (გვ. 7—10).

აღოლფე დირარ-ის ტრანსკრიფცია რუსულად გამოქვეყნებულს მის წაშრომებში დაღისტნის ენების შესახებ.

ა	ა	Ж	ჟ	К	ქ (იხ. Гр. Удин. яз. გვ. 2).
ä	ა-სა და ა-ს შუალედი ბგერაა.	Ж̄	(თაბას.)-ჟ (ლაბი-ალურია, გამოითქმისო, როგორც ჯ).	К̄	ქბ
ä	ა შუალედი ა-სა და ე-ს	Ч	ჯ	К̄	ქბ
ბ	ბ	Ч̄	ჯა (გამოითქმის, როგორც ჯგ).	к	კ
β	ბი ბ-ვ-ს შუალედი	з	ზ	к̄	კა
в	ვ	з̄	ძ	л	ლ
w	ჟ	h	ჰ	м	მ
з	ზ	h̄	ჰა	н	ნ
г	გ	н	ნი	н̄	ნე ცხვირში გამოითქმული, ჯუჯლუნა ნ
г̄	გა	н̄	ნი	о	ო
д. џ	დ	л	ლი	ö	რ
е	ე	л̄	ლა	ȫ	რ
é	ე (თაბასარა-ნულში).	к	კ	п	პ

ჩ	აბ	ყ	შ	ქ	ჩ
ჩ	ბბ	ყ	ჭ საშუალო უ-სა და ვ-ს შუა (უღურ. გრ. გვ. 1).	ქ	ჩ (ლობილური, ჩა- თაბას. გრ. გვ. 3).
ჩ	ფ	ყ	ვ	ქ	ჩ (გამოითქმის ჩ-სა და შ-ს შუალედად: თაბას. გრ. გვ. 3).
ღ	ჟ	ყ	ჭუ ან ვუ (თაბას. გრ. გვ. 2).	ქ	ქ (უღურ. გრ. გვ. 2).
ღ	კა (ანდ. გრ. გვ. 2).	ჭ	ჭ	ჩ	შ
პ	კ	X	ხ (უღურ. გრ. გვ. 2).	ჩ	სა (ნაზი შერბილე- ბული სშ: $\text{C} \text{H} \text{H} \text{H}$: უღ- გრ. გვ. 2).
ც	ს	X	ხა (ძალიან ჩნერგი- ულად, თითქოს ორ- მაგი ხ იყოს).	ჩ	შ (ლობილური შა-ს მსგავსი. თაბას. გრ. გვ. 3).
ც	სს (თაბას. გრ. 3).	X	ქხ (ასე გამოითქმის: თაბას. გრ. გვ. 2, ანდ. გრ. გვ. 1-2).	ჩ	ც
ც	სს (ანდ. და ალულ. გრ. გვ. 2).	ყ	ც	ჭ	ჯ (არაბული ჯ-ს მსგავსი, მაგრამ იმაზე რბილია).
მ	ძ	ჩ	ც (ანდ. გრ. გვ. 3).	ქ	ტხლ
მ	ტხ (თაბას. გრ. გვ. 2).	ჩ	წ (უღ. გრ. გვ. 2).	ქ	ტყლ
მ	თ (უღურ. გრ. გვ. 2).	ჩ	ც (გამოითქმის რო- გორც ცხ: თაბას, გრ. გვ. 3).	მ	ტკლ
მ	თ (უღურ. გრ. გვ. 2).	ჩ	ც (გამოითქმის რო- გორც ცხ: თაბას, გრ. გვ. 3).	ჩ	შ (მავარი ორ- მაგი შშ-ს მსგავსად. თაბას. გრ. გვ. 3).

ად. დირ-ის მიერ თავის გერმანულს ნაშრომებში ნახპარი ტრანსკრიფციის გასაგებად უნდა გათვალისწინებული იყოს, რომ

1. ბგერის ფშვინვარების აღსანიშნავად მან ასკის ზევით დასმული აქვს ნახპარი (იხ. Einführung გვ. 128).

2. სიმკვეთრის გამოსახატავად აქვს ასოს ზევითე დასმული მაგრამ უკუღმა მობრუნებული იგივე ' ნიშანი (იქვე, 29), რომელიც, მაშასადამე, ქართულს σ უდრის.

3. ლაბიალიზაციის ასოს ზევითა და გვერდით σ ნიშანი ზის (იქვე, 33), რომელიც ქართულს r ეთანასწორება.

4. გაპალატაღება ასოს მარჯვნივ ზევით დასმული ' ნიშნით (იქვე, 33), ე. ი. ქართულს ϵ უდრის.

5. გრძელი ტყუბი თანხმოვნები (junge geminierte Konsonanten) ასოს მარცხნივ დასმული : ორწერტილით აღინიშნება (იქვე, 33), რომელიც ქართულს σ ნიშანს უდრის.

6. ბგერის ნაწალიზაცია, ცხვირში გამოთქმულობა, ასოს ზევით დასმული τ ნიშნით (იქვე, 36), რაც ქართულად σ -თი აღინიშნება.

7. ლატერალური ბგერის გამოსახატავად ასოს მარჯვნივ ზემოთ დასმული წრე σ აქვს ნაწმარი (იქვე, 31), რომლისთვისაც ქართულად σ ნიშანია.

აღ. ღირრ-ის გერმ. ტრანსკრიფციის ქართ. შესატყვისობა:

ა σ

Ḷ ህ გამოითქმის ა-სა და ህ-ს შუა

Ḷ ህ გამოითქმის ህ-სა და ე-ს შუა

Ḷ ህ

Ḷ ህ

Ḷ ህ გამოითქმის ህ-ვ.

Ḷ ህ

Ḷ ህ

:Ḷ ህ (=ცხ-ს: იქვე, 33).

9. ህ. ჯავახიშვილი.

კ°	ტხლ (იქვე 30).	q	ყ	ტ°	ტ°
ქ	ტყლ	3	ზ	u	უ
ღ°	ტკლ	4	რ	v	ვ
ჩ	ა	5	ს	ur	ურ
ც	ბ	წ	შ	x	ხ
ძ°	ოგ	j	სა („Zwischen und S: იქვე 31) გამოითქმის ს-შ	z	ზ
ო	ა	5'	სრ	z'	ჟ
ობ	ბ	t	ტ	z'	ჟრ
p	პ	t°	თ	z'	ზა, ზ-ჟ (იქვე, 31)
p°	ფ	t'	ტ'	z	ჯ (იქვე, 31).
π'	პრ	t:	ტტ	∫	ჰრ (იქვე, 32—33).

დღეში ზღობის ნიშანთაგან ასოს გვერდით მარჯვნივ ზევით მოთავსებული აპოსტროფი ' =ა-ს.

ასოს ზევითა კიდურის მარჯვნივ მოთავსებული ° პატარა წრე =რ-ს; C ასო ზევით მოთავსებული v ნიშნითურთ C =ჩ-ს და S =შ-ს, ხოლო Z =ჯ-ს.

ასოს ზევით დასმული წერტილი =ა-ს. j გამოიხატავს ჯ-ს და z კიდევ ზ-ს.

შ ა რ ი მ ე ს ა მ ე

ე. წ. კავკასიური ენებისა
და
ქართულ-ქართველურის გოგოლოგიის
ძირითადი საკითხები.

ნაწილი პირველი

გრამატიკული სქეს-კატეგორიების საკითხი კავკასიურ მნებსა და ქართულში

თ ა ვ ი პ ი რ ვ ე ლ ი

გრამატიკული სქეს-კატეგორიები თანამედროვე კავკასიურ ენებში

ე. წ. კავკასიურ ენებს შორის ზოგს, როგორც მაგალითად თუნდაც ქართულს, არავითარი გრამატიკული სქესის გარჩევა და საამისო ნიშნები არ აბადია, ზოგს-კი გრამატიკული სქესის გარჩევა ენის აგებულების ერთ-ერთ ძირითად საფუძვლად აქვს ქცეული. ამიტომ ამ საკითხს უიღორესი მნიშვნელობა აქვს და მთელი რიგი შემდეგი მოვლენების გასაგებად აუცილებლად საჭიროა, რომ აღმოაჩინო გრამატიკული სქესის არსებობისა, თუ უქონლობის; ანდა მისი ბუნებისა და თავისებური თვისებების შესახებ, სრულებით მკაფიო წარმოდგენა ჰქონდეს.

ცნობილია, რომ ქართულს, არც თანამედროვესა და, რამდენადაც მე-5 ს-ითგან მოყოლებული სამწერლობო ძეგლებიდან ჩანს, არც ძველს, გრამატიკული სქესი არ აბადია. კავკასიის იმ ენებშიც, სადაც გრამატიკული სქესი არის, არსებითს სახელებს შინც სქეს-კატეგორია გარეგნულად არ ეტყობათ, რადგან ამისათვის მათ არავითარი, არც თავსართისა და არც ბოლოსართის სახით ნიშანი არც აქვთ და არც რამე ეცვლებათ. მათი სქეს-კატეგორია მათთან დაკავშირებულ ზედსართავსა და რიცხვითს სახელებს, ზმნას, მიმღეობასა და მიმღეობითს ზედსართავს განსაკუთრებული ნიშნების საშუალებით, ან თავსართისა, ან და ბოლოსართის სახით, დაეტყობა ხოლმე. მაგრამ, როგორც აღნიშნული გვექონდა, გრამ. სქეს-კატეგორიები კავკასიურს ენებსაც ყველას არა აქვს და რომელთაც აბადიათ, მათაც ამ მხრივ ყველას ერთნაირობა არ ემჩნევა, არამედ ბევრ მათგანს განსხვავებული სახით მოეპოება. ამიტომ სქეს-კატეგორიების არსებობა და ვითარება თანამედროვე კავკასიის ენებში ზოგადად მაინც უნდა იქნეს დახასიათებული.

§ 1. სქეს-კატეგორიები სინდურ ენებში

ჩრდილო-კავკასიის ენათა დასავლური ჯგუფიდან გრამ. სქეს-კატეგორიები მხოლოდ აზნაურს გააჩნია, ისიც ნაწილობრივ.

აზნაურმა ერთის მხრით ზმნაში ორი სქესის, მამაკაცისა და დედაკაცის, განჩიევა იცის, მეორეს მხრით იქვე და სხვა ნაწილებშიც ყველა არს-

ნი გონიერ და არაგონიერ არსებად იყოფებიან. პირუტყვები და უსულლო საგნები ამ არაგონიერ არსთა ჯგუფში არიან მოქცეულნი.

გონიერ და არაგონიერ არსებად დაყოფვა სხვა ენებში მიღებულს სქესის განრჩევას არ უდგება და ამის გამო აქ უფრო ცნებათა კატეგორიის განრჩევაზე შეიძლება იყოს საუბარი.

უკვე უსლარმა აღნიშნა, რომ თანამედროვე აბხაზურს არც არსებითსა და არც ზედსართავ სახელებში მამრობითი და მდედრობითი გრამ. სქესის გამოსახატავად არავითარი ნიშნები არ აბადიაო (აბხ. ე. წ 8 და 68). ამის მაგიერ აღამიანთა და ცხოველების მამრ. და მდედრ. სქესის აღსანიშნავად აბხაზური მამარ-დედლობის მაუწყებელ სიტყვებს ურთავს ხოლმე.

მაგ. ცხოველთა მამრ. სქესის გამოსახატავად ა—აზ იხმარება, რომელიც მამასა ჰნიშნავს, და მამრისავე გამომხატველი აბაღ, ან ლ. სამივე იმ სიტყვის ბოლოს ისმის ხოლმე, რომლის მამრობითობის აღმნიშვნელიც უნდა იყოს. მაგ. თხა ააზ, მამალი თხა ააბაღ, ცხვარი ათგ, ვერძი, მამ. ცხვარი, ათღღ — მამ. კურდღელი აჟაბაღ (აბხ. ე. წ 68).

ფრინველთა მამლობის აღსანიშნავად აარბაღღ-ი მიღებული (აბხ. ე. წ 68 და ღონღუა რ.—აბხ. ლ. 56).

ცხოველთა დედლობის გამოსახატავად აბხაზურში ორი სიტყვა იხმარება: ან, რომელიც დედსა ნიშნავს, და ფს, რომელიც აგრეთვე სიტყვის ბოლოს ერთვის ხოლმე. მაგ. ძაღლი ალბ, ძეგნა ძაღლი ალბფს, კურდღელი აჟა, დედ. კურდღელი აჟაფს, — ვირი აჩაღდ, ჰაკი ვირი — აჩაღდფს (აბხ. ე. წ 68).

შინაური პირუტყვის ნერბობის გამოსახატავად აჩაშა, ფრინველის დედლობისათვის-კი არცნა-ს ხმარობენ, რომელნიც აგრეთვე ბოლოს ერთვიან ხოლმე (ღონღ. რ.—აბხ. ლ. 56). მაგ. თუ ზოგადად ქათამს აბხაზურად აკუტტჷ ჭქვიანა, მამალს ეწოდება აკუტტარბაღ, დედალს-კი აკუტტარცნა (აბხ. ე. წ 68).

ზემომოყვანილფგანნიანს, რომ აბხაზურს ამნაირ შემთხვევაში, გრამატიკული სქესის მაგიერ, მამრობისა და მდედრობის აღმნიშვნელი სიტყვები აქვს გამოყენებული.

გრამ. სქეს-კატეგორიის მსგავსი მოვლენა აბხაზურს მხოლოდ ზოგიერთი პირის ნაცვალსახელებში უჩანს. მხ. და მრ. რიცხვების პირველი პირის ნაცვალსახელი ორივე სქესისა და ორივე, გონიერ, არაგონიერ, არსებათა კატეგორიისათვის საერთოა. ასევე მხოლოდ ერთი ფორმა არსებობს მრ. რიცხვის მეორე და მესამე პირების ნაცვალსახელებისათვის.

სამაგიეროდ მხ. რიცხვის მეორე და მესამე პირის ნაცვალსახელები სხვადასხვა სქესისა და კატეგორიისა და მიხედვით. მაგ., როდესაც შენ მამაკაცს გულისხმობს, აბხაზურად ჭარა იხმარება, ხოლო როცა დედაკაცს, მაშინ — მარა. აქ ამ ორი სქესის განმასხვავებელი მხოლოდ თავიდაური უ და ბ ბგერებია, რომელთაგან პირველი მამრობითობის გამომხატველი გამოდის, ბ-კი მდედრობითობისა.

მხ. რიცხვის მესამე პირის ნაცვალსახელი ის არის ორივე სქესისა და კატეგორიისათვის: საერთოდ ურ და განსხვავებულიც. თუ ის ქალსა გულისხმობს, მაშინ ლარა-საც ხმარობენ (აბხ. ე. წ 6). ამ ნაცვალსახელის მეორე პი-

რის ნაცვლსახელ ფარა და ბარა-სთან შედარება ცხადჰყოფს, რომ ერთად-ერთი მათი განმასხვავებელი ბგერა აქაც თავკიდური ლ არის, რომელიც ამ შემთხვევაში მდღერ. სქესის აღმნიშვნელი გამოდის.

მაგრამ უნდა ითქვას, რომ თანამედროვე აბხაზურში ფ, ბ და ლ ბგერებს სხვაგან არსად ასეთი, სქესის გამოხატველი, მნიშვნელობა არა აქვს.

ზემოაღნიშნულს გარდა, აბხაზური ცნებათა ორ კატეგორიასაც არჩევს: ყოველივე არსი, ან გონიერ, ანდა არაგონიერად ითვლება. ამ ორი კატეგორიის განჩრევა რიცხვით სახელებში გარეგნულადაც გამოიხატება. როდესაც ამბობენ ერთი-ო, თუ აღამიანი იგულისხმება, მაშინ უნდა ითქვას აძჳ, ხოლო თუ პირუტყვია, ანდა საგანი, მაშინ აქჳ (აბხ. ე. § 90).

ამგვარადვე ორი, თუ არაგონიერისათვისაა, ჰბა იქმნება, ორი გონიერი-კი ჰჭჳა, სამიც, თუ არაგონიერს ჰჳელისხნობს სხვა არის, თუ გონიერს — სჳჳ (იქვე): დანარჩენ, არაგონიერთა აღმნიშვნელ, რიცხვით სახელებს თერთმეტამდის ყველას ბოლოში ბა მარცვალი უზის, მაგ.: 4—ფშბა, 5—სუჳბ, 6—ჰბა, 7—ბუჳბა, 8—ააბა, 9—ჟბა და 10—ჟაბა.

გონიერ არსებათა აღმნიშვნელ რიცხვით სახელებს 4—10 მდებოლო კიდურ მარცვლად, ბა-ს მავიერ, ჰჳ მარცვალი აქვს, მაგ.: 4—ფშჳჳ, 5—სუჳჳ, 6—ჰჳჳ, 7—ბუჳჳ, და სხვაც აწმირადვე (აბხ. ე. § 90).

გონიერ არსებათა აღნიშვნა აბხაზურმა ზმნაშიც იცის, სახელდობრ მესამე პირის ფორმაში ღჳ ელემენტის საშუალებით, რომელიც თავხართის სახით იხმარება. მაგ. რომ კარგი ა-ბზიან ავილოთ და ვთქვათ: „ის (მამაკაცი) კარგი არის“, აფხაზულად იქმნება ურ ღჳზზროუჳ, ანუ „ის (დედაკაცი) კარგი არის“ ლარა ღჳზზროუჳ, — ხოლო როდესაც „ის (არაგონიერი არსება ან საგანი) კარგი არის“, ითქმის ურ ბზროუჳ (აბხ. ე. § 10).

ღჳ თავხართი ორსავე ზემომოყვანილ შემთხვევაში გონიერი არსების კატეგორიის გამოხატველი ნაწილაკია. მაგრამ ზმნის არც ერთი სხვა პირისათვის, მესამის გარდა, არც ეს ღჳ თავხართი, არც სხვა რაიმე ნიშანი გონიერ არსებათა გამოსახატავად არ გვხვდება (იქვე).

ზემომოყვანილი მიმოხილვა დაარწმუნებს აღამიანს, რომ აბხაზურს გრამატიკული სქესის მიხედვით ოდნავე-კვალი-და ემჩნევა.

უბნაზურ ენას, როგორც პ. უსლარს აქვს აღნიშნული, სქეს-კატეგორიის განსხვავება და ნიშნები არ მოეპოვება. ეს მის მიერ ჩაწერილი მავალითებდრ გან მართლაც ნათლად ჩანს.

ჩემი ძმის ცოლი

ჩემი ძმის ცხენი

ჩემი ცოლის ძმა

ჩემი დის ცხენი

შენი მამის ცხენი

მისი მამის ცხენი

მისი დედის ცხენი

ჩენი ძმების ცხენი

ჩენი დების ქმრები

ენა. გვ. 87—88).

სულრე, ან სულჳ სუჯიტლან გვაბხჳ.

სულრე სუჯიტლან გვაჩჩჳ.

სულრე სუჯიტლან გვაჯიტლა.

სულრე სუჯიტლან გვაჩჩჳ.

ვულრე ვუფჳჳ გვაჩჩჳ.

ინენ გვაფჳჳ გვაჩჩჳ.

ინენ გვანენ გვაჩჩჳ

შილრე შიჯიტლანა აგვჩჩჳ.

შილრე შიოეჯიტლანა აგვოუჳოუჳ (უბნა).

ყველა მაგალითებში კუთვნილებითი ნაცვალსახელოვანი თავსართები ს, მ, ზ და შ სქესისდა მიუხედავად უცვლელი რჩება. მაშასადამე, სქეს-კატეგორიების უქონლობით უბიხური მის მოძმე აზნახურისაგან, რომელსაც სქეს-კატეგორიები, ნაწილობრივ მაინც, აბადია, თვალსაჩინოდ განსხვავდება.

აღიღეთრმა, ანუ ჩერქეზულმა ენამაც სქესის განჩრევა არ იცის (Юльбе, Словарь русско-черкесский с краткою грамматикою. Одесса. 1846 წ. გვ. 4). სქესის აღსანიშნავად ამის მაგიერ მამლობისა და დედლობის სიტყვები ერთვის ხოლმე. სახელდობრ მამრის გამოსახატავად ხუო, ანდა ხუ არის განკუთვნილი (რ.—ჩერქ. ლ. 185), მდედრისათვის ბზე (იქვე 105 და 152—3). მაგ.: ძალს ჩერქეზულად ხა ეწოდება, ძუქნა ძალს-კი ხაბზე (იქვე, 105), — ზრო-ხას — ტუკ მჭვიზნ, მხერბე-კი ცვახუო (იქვე. 25), ღორს კხო-ს ეძახიან (იქვე, 85), მამალ ღორს და ტახს-კი — კხოხო-ს (იქვე, 9).

ყაბარდოულსაც გრამატიკული სქესი არ აბადია და არც საამისო ნიშნები მოეპოვება. დედლისა, თუ მდედრობითი სქესის გამოსახატავად სუფიკსი აზზ და ყბზ იხმარება, მაგ. მგელი — დუღუზ, დედალი მგელი — დუღუზყბზ, ქურდი — დედ, ქურდი დედაკაცი — დედურაბზ (ყაბ. გრ. გვ. 40).

§ 2. გრამატ. სქეს-კატეგორიები ლილღურში

ჩაჩნურს გრამატიკული სქეს-კატეგორიები მოეპოვება, მეტად უხვადაც კედეს გარემოება პირველად აქაც ჯერ შიფნერმა, ხოლო შემდეგ უკვე ვრცლად უსლარმა აღნიშნეს, ისევე როგორც ამ მოვლენის თავისებურებაც, სახელდობრ, რომ გრამ. სქესის ნიშნები თავსართის სახით აქვს.

ჩაჩნურში ვ მამრობითი სქესის თავსართია, ა კიდევ მდედრობითისა. მხოლოდ ეს ორი ბგერა უცვლის ხოლმე ფუძის მნიშვნელობას და სიტყვას, ან მამრობითად, ანდა მდედრობითად ჰხდის, მაგ. ვაშა მნიშნავს ძმას, ძიშა, რომელიც უმკველია პირველადი „ვაშა“ და „ძიშა“-საგან უნდა იყოს წარმომდგარი, დას მნიშნავს.

ეხლანდელი ძიშა-ს ფორმა რომ ვაშა-საგან არის მართლაც წარმომდგარი, ამის წოფურიც ამტკიცებს, სადაც გვკლდენ შტედტისა და კლაპროთის თანხმობრივი მოწმობით დას ვაშო (Iascho, Iach) ეწოდებოდა (Reise II 506 და Voyage II. 372).

ამგვარადვე ძეს ეწოდებოდა ვუოვ, აუოვ-კი ასუხს¹.

¹ გვკლდენ შტედტისა და კლაპროთის ჩაჩნურ და ქისტურ სახელად ჩაწერილი აქვთ უა („Ua“ „oua“), ხოლო წოფურად უოვ. ასულის ჩაჩნურ და წოფურ სახელად ამავე ავტორებს აოჰე („Lohe“) აქვთ აღნიშნული, რომელშიც „ჰ“ შესაძლებელია და საუბრებელიც, რომ ვ ბგერასაც გამოხატავდეს და აოჰე იგულისხმებოდეს. ქისტურად-კი გვკლდენ შტედტს აუოვ „Iugik“, ხოლო კლაპროთს აუოვ „youshik“-ი აქვთ დასახელებული. (R. II, 506 და V. II, 362). შიფნერსაც ასულის სახელად აოჰე Ioh აქვს მოყვანილი, რომლის ძირად აოჰე მიჩნია (Thusch. 152.) ამავე სახელისაგან ნაწარმოებია ქალწულება ააჰლოზ (იქვე). ხოლო ვაჟივილს უოვ-ს ეძახიან. მის ძირადაც იგივე მკვლევარი უაჰ-ს მოვილიდა. აქვთ-გან ნაწარმოები ყოფილა ჟაჰლოზ (იქვე, 157).

უკვე უსლარმა შეაჩნია, რომ თავიკიდური ვ და ჰ ბგერები ზემომოყვანილ ოთხ სიტყვაში ძირეული არ უნდა იყოს. ვაშა-ს მნიშვნელობის განმარტებაში ნათქვამი აქვს: „ამ სიტყვაში ვ მოჩარვია, რაც დის სახელ აიშა-თიც ირკვევა“-ო (ჩაჩ. ე. 164). სხვა ადგილას-კი აზრი უფრო მკაფიოდ აქვს გამოთქმული: დის აღმნიშვნელ სიტყვა აიშა-ში „ჰ აღბათ მდებდრობით სქესს ჰნიშნავს“-ო (იქვე, 183).

ასევე მსჯელობდა უსლარი მისა, ვუოგ-ისა, და ასულის, აუოგ-ის, მნიშვნელობის განმარტების დროსაც (იხ. იქვე, 165 და 183).

ამაზე შორს უსლარს თავისი გლნებამახვილი დავიკრებდა არ წაუყვანია. პირიქით, მას თავის ჩაჩნურ გრამატიკაში გრამატიკული სქესისა და კატეგორიების ვარკვევის იმედი თითქმის დაჰკარგევა. მას აღნიშნული აქვს, რომ ჩაჩნურს ექვსი სქეს-კატეგორია გააჩნია: პირველი გონიერ არსებათა მამრობითი, ხოლო მეორე მდებდრობითი სქესებია.

1. მამრობითი სქესის აღსანიშნავად მეშველ ზმნის ფორმად მხოლობითი რიცხვის სამივე პირისათვის ეტით-და-იგივე ვუ იხმარება, ხოლო 2. მდებდრობითისათვის ამნაირადვე მართო აუ. მრავლობითს რიცხვში ორივე სქესისათვის ერთი-და-იგივე ფორმაა დე (იქვე, 9-10 და 70).

მესამე, მეოთხე, მეხუთე და მეექვსე კატეგორიის სიტყვები ხულდგმულთა, უსულთა საგნებსა და განყენებულ ცნებათა გამოჩატველებია. ამათგან განყენებულ ცნებათა სახელებთან, რომელთაც ლა დაბოლოება აქვთ, იგივე მეშველ ზმნად მიჩნეული აუ იხმარება, რომელიც მდებდრობითი სქესისათვის არის განკუთვნილი (იქვე, გვ. 11-12).

მე-4. „მამა არის“ დ ვუ, დედა არის-ნანა აუ, მთიელი არის-ლნმარუო ვუ, ქვრივი ქალი არის-ჯნერუო აუ და სხვ (იხ. იქვე § 9-10).

სქესის განჩრევა დაცულია მხოლოდ გონიერ არსებათათვის, პირუტყვი-ბისათვის ეს სავალდებულო არ არის (იქვე, § 12).

მე-3 და 4 კატეგორიათა ნიშნებად იხმარება „დ“ და „ბ“ რომელთა დანიშნულების გამორკვევა ისევე, როგორც მე-5 და 6 კატეგორიებისა, ძნელიაო (იხ. § 11-14).

რიცხვითს სახელებს, ოთხის გარდა, სქეს-კატეგორიები ჩაჩნურში დარკრული აქვთ (იქვე, § 44).

თავსართოვანი სქეს-კატეგორიების არსებობა პირველად, როგორც უკვე ვიცით, აკად. ა. შიფნერმა აღნიშნა თავის 1856 წ. ნაშრომში Versuch über die Thusch-Sprache oder die Khistinische Mundart in Thuschetien „თუშურის ენის, ანუ თუშეთის ქისტური კილოკავის (შესწავლის) ცდა“, რომელიც რუს. სამეცნ. აკადემიის „მეზარებში“ დაბეჭდა. (Mémoires de l'Académie Impériale des sciences de St.-Petersbourg, VI série. Sc. politiques etc. t. IX).

შიფნერის ცნობით შიფურს, რომელსაც ის თუშურს უწოდებს, ოთხი სქეს-კატეგორია აბადია: პირველს ადამანთა და საერთოდ მამრ. სქესის შეადგენს, რომელსაც ნიშნად ვ თავსართი აქვს, — მეორეს — მდებდრობითი სქესი, რომელსაც ჰ თავსართი აქვს, — მესამე სქეს-კატეგორიას ცხოველთა დამცენარეთა სახელები ეკუთვნიან, რომელთაც თავსართად ბ ერთვის, — ხოლო

მეთხევე სქეს-კატეგორიად უჭასაკოთა და უსქესოთა სახელები ითვლებოდა, რომელთაც და თავსართი აქვთ მრავლობის რიცხვში, ხოლო 1 სქესისათვის კა თავსართი, მე-2-ისათვის და და აბ, მე-3-ისათვის და, ბა და აბ, მე-4 სქეს-კატეგორიისათვის-კი მრავლობითში იგივე და იხმარება, რომელიც მხოლოდითშია (იქვე, § 81—86). დირაჩი ჩანსურში მ სქეს-კატეგორიასაც-კი სთვლის. სქეს-კატეგორიის თავსართები ზედსართავსა და ზმნის ფორმებს აქვს ხოლმე, არსებითს სახელს კი რომ ჰქონდეს, მეთად იშვიათი შემთხვევაა. მაგ. „ძმა არის“ ვაშო ვა, „ქალი არის“ ბსტუინო აა (იქვე, § 81), „ძმები არიან“ ვაშარ ბა, „ქალები არიან“ ბსტეი და (იქვე).

„მტრედი არის“ ვაუვ ბა, „მტრედები არიან“ ვაკაირე და, „ხარი არის“ ბსტუ ბა, „ხარები არიან“ ბსტარე და, „გზა არის“ ნიუ ბა, „გზები არის“ ნაუიშ ბა, „ბაშტი არის“ ბადერ და, „ბაშვები არიან“ ბადრი და, „ხბო არის“ ასე და, „ხბორები არიან“ ასი და (იქვე, § 81).

§ 3. გრამატიკული სქეს-კატეგორიები ლეგურ თანამედროვე ენებში

I. მნათბ დასაგლუსრი ჯგუფი.

დალისტნის ლეგურ ენათა უმეტესობას გრამ. სქეს-კატეგორიები აბადია, მაგრამ ამ სფეროში აქ დიდი სხვადასხვაობაც არსებობს.

ლუნძულს სამი სქესი აქვს: 1) მამრობითი, 2) მდედრობითი და 3) საერთო, რომელსაც არაგონიერი არსებებიც უსულთ საგნები და განუცნებული ცნებანი მიეკუთვნებიან. მამრობით-მდედრობითი სქესის განჩევა პირუტყვებს არ ეხებათ.

მამრობითი სქესის გამომატეველ ნიშნად ვ ან უ არის, ხოლო მდედრობითი სქესისათვის — ა და საერთოსთვის ბ.

მრავლობის რიცხვში სქეს-კატეგორიის განჩევა კრება და სამივეს საერთო რ ნიშანი აქვს.

მაგ. ვაც ძმა, ააც და; ხოლო ცხოველთა და-ძმაზე ამბობენ ბაც.

მშიერი (მამაკაცი) ვაყარაუ, მშიერი (დედაკაცი) — აყარაუ, მშიერი (ცხოველი) — ბაყარაბ.

ის (მამაკაცი) — დოუ, ის (დედაკაცი) დოა, ის (საგანი და პირუტყვი) — დობ.

შემომოყვანილი მავალითებითან ცხადი შეიქმნებოდა, რომ ძმისა და დის სახელს ისევე, როგორც ზედსართავს მშიერ-ს, სქესის ნიშნები ვ, ა და ბ თავსართის სახით აქვთ, პირიქით ჩვენებითს „ის“ ნაცვალახელში სქესის უ. ა და ბ ნიშნები ბოლოსართებად გვევლინება და ამნაირადვე „ის“ (მამაკაცი) იქნება აუ, „ის“ (დედაკ.) — აა და „ის“ (ბაშვი) — აბ. მაგრამ ხშირად სქესი აღუნიშვნელია (იქვე § 25 — 28).

ანდი-დილოურ ენათა ჯგუფს საერთოდ სამი სქეს-კატეგორია აქვს, ანდიურსა, ახვახურსა, დილოურსა და ქაფურურს გარდა, რომელთაც ოთხი სქეს-კატეგორია გააჩნიათ.

სამ სქეს-კატეგორიან ენებს პირველი კატეგორიისათვის უ, ან ვ, ანლა-უ აქვთ, მეორისათვის ა, მესამისათვის ბ, ხოლო მრავლობითის რიცხვში ყველა სქეს-კატეგორიისათვის საერთოდ რ იხმარება, რომელიც ზოგჯერ ლ-დ იქცევა ხოლმე.

ოთხ-სქეს კატეგორიან ენებს იგივე ნიშნებ აქვთ, იმ განსხვავებით, რომ მეოთხე სქეს-კატეგორიისათვის მხ. რ-შიც და მრ. რ.-შიც ნიშნად რ, ან ლ იხმარება.

ზედსართავსა და რიცხვითს სახელებში სქეს-კატეგორიები ჩვეულებრივ ბოლოსართების სახით იხმარება, ზმნაში-კი თავსართების სახით არის წარმოდგენილი.

აღსანიშნავია, რომ სქეს-კატეგორიები ზედსართავსა, რიცხვითს სახელებში და ზმნებშია მიღებული, მაგრამ ზედსართავ სახელებსა და ზმნებს ყველას კი არა აქვთ, არამედ ზოგსა აქვთ, ზოგს კი არა.

დიდოურსა, ხვარშულსა და ბეჟიტლურ-ქაფურურში რიცხვითს სახელებში სქეს-კატეგორიის გარჩევა არ არის და მხოლოდ ერთი ფორმა არსებობს (იხ. Mat. для изуч. языков и наречий андо-динойской группы. გვ. IV 1, 2, 5, 6, 12, 13, 15, 16, 22, 23, 25, 26, 33, 34, 36, 37, 42, 43, 46, 47, 52, 53, 54, 56, 57, 59, 61, 63, 65, 66, 68, 70, 79, 80).

ბეჟიტლურ-ქაფურურში ზედსართავ სახელს სქეს-კატეგორიის ნიშნებთანვსართების სახით აქვს წარმოდგენილი, მაგალითად:

მხ. რ.

- დიდი: 1. სქეს-კატეგორიის—უყო.
 2. " " აუყო.
 3. " " აუყო.
 4. " " ბუყო.

მრ. რ.

1. და 2. სქეს კატ. ბუყა.
 3. და 4 " " აუყა (Mat. андо-дид. гр. 80).

ხოლო ანდი-დიდოურ ენათა ჯგუფის ბაგულაშურში სქეს-კატეგორიის ორ-მაკი ნიშანი, თავსართებისაცა და ბოლოსართების სახითაც, იხმარება, მაგ. ძველი:

1. სქეს-კატეგორიის—გაჰარუ.
 2. " " —აჰარა.
 3. " " —ბაჰარუბ.

მრ. რ. პირველი და მეორე სქეს-კატეგორიისა—ბაჰარუბ, მესამე სქეს-კატეგორიისა რაჰარურ (Mat. андо-дид. гр. გვ. 44).

II. დაღისტნის შუაბუღისა და ჩრდილო-დასახლოეთი ნაწილის ენათა ჯგუფში:

ლუმუქურში 4 სქეს-კატეგორია არსებობს.

1. პირველ სქეს-კატეგორიას მამრობითი სქესის გონიერ არსებობა სახელები ეკუთვნიან და ნიშნად მხოლოდობითს რიცხვში ვ იხმარება, მრავლობითს რიცხვში-კი ბ, -ა, ი და უ-ხმოვან-თავკიდურთან სიტყვებს მამრობითი

სქესის თავსართი არ ერთვის ხოლმე. მაგ. მარტოელ ადამიანი აქნხა ადა-
მინა, ადამიანი არის—ადამინა ური, კაცები არიან—რანთალ ბური¹.

ზოგს ზედსართავ უკუქცევით ნაცვალსახელებსა და რიცხვითს სახელებს
მხოლოდობით რიცხვის მამრობითი სქეს-კატეგორია ვ, ვა ბოლოს რთით გამოე-
ხატება ხოლმე, რომელიც ზედსართავ სახელებს ფუძეს შემდგომ და დაბოლოე-
ბის წინ ერთვის². მაგ. მე თითონ, თუ მამაკაცი ამბობს, იქმნება ნავავა, თუ
მდედრ. სქესის არსება, ნარარა, თუ მესამე სქეს-კატეგორიისა ნაბ.ზა. ამნაი-
რადღე გუშინდელი მამრ. სქ. იქმნება ლახხუფასა, მდედ. სქ. ლახხუფასა,
მესამე სქეს-კატ. ლახხუფასა.

2. მეორე სქეს-კატეგორიის მდედრობითი სქესის გონიერ ახებათა სახე-
ლები ეკუთვნიან და მხოლოდობითს რიცხვში ნიშნად დ, ან რ, ხოლო მრავლობითს
რიცხვში ბ აქეთ. მაგ.: დედა არის—ნიწუ დური, დედები არიან—ნიწუკლუ
ბური, დედაკაცი არის—შმარსა დური³.

აღსანიშნავია, რომ უმასაკოთა და გაუთხოვარი ქალის და გათხოვილისაც
შვილიერებადღე, აგრეთვე ცხოველთა სქესს, ღუმუქური არ არჩევს. მაგ.
ქალწული—ღუმუ, დაა—საუ, ახალ-ჯვარდაწერილი რძალი—წიქური, ზაშვი,
ნორჩი—ზრჭ არც მდედრობითსა და უკანასკნელი არც მამრობით სქესს არ
ეკუთვნიან, არამედ მესამე და მეოთხე სქეს-კატეგორიებს, რომლებშიც პირუტყ-
ვები, უსულო საგნები და გაწყენებულ ცხებათა სახელებია მოქცეული (ღუმუქ-
ურ. გვ. 10—12).

მესამე სქეს-კატეგორიას ნიშნად მხოლოდობითსა და მრავლობით რიცხვში
ბ აქვს, მაგ. ცხენი არის ჩუ ბური, ცხენები არის დური ბური (ღუმუქ. ე. 9).
მეოთხე სქეს-კატეგორიაში-კი ორივე რიცხვისათვის ნიშნად დ არის;
მაგ. თმა არის—ჭარა დური; თმები—ჭარანდუ დური (იქვე).

უსლარის სიტყვით ღუმუქური ენის სათანადო შეუსწავლელიობა ჯერ
საშუალებას არ გვაძლევს გამოვარკვიოთ, თუ რა პრინციპზეა მესამე,

¹ ნამყო სრულში და მისგან ნაწარმოებ ფორმებს მამრობითი სქეს-კატეგორიის ნიშანი
უ წინდებულთან ზმნებში წინდებულის შემდგომ ზმნის ძირის წინ ისმის. უსლარის სიტყვით
უ ზმნის ძირის ბოლოკიდურით თანხმუნის წინ ისმის. ამის დამამტიკებელ მაგალითებად მას
„მოყვანილი“ აქვს: ადამიანი იყო—ადამინა იუკრი (იკან—ყოფნა, ძირი იკ არისთ) ადამიანი გა-
იქცა—ადამინა ლიუკრი (← ლიკან, ← ლიკ), მაგრამ გამონაკლისიც არისთ (ღუმუქ. ე. 12—13).
ამ ფორმებსა და საკითხს მათი აგებულების გამოსარკვევად ჯერ განსაკუთრებული შესწავლა
ჭირდება.

² ლ და ნ-ს შემდგომ იმგვარადღე, როგორც კანკლემობის ბრუნვითა ფორმებში, ეს ზ
ქრება, მაგ. მე თითონ—ნავა, ერთი—ცავა, გუშინდელი—ლახხუფასა (← გუშინ—ლახხუ)
ტბულდა-ს მაგიერ ტბულა, ტბუნდა-ს მაგიერ—ტბუნა და სხვა (გვ. 13).

³ იმგვარივე, როგორც მამრობითი სქეს-კატეგორიაში, ჯერ გამოურკვეველი წარმოება აქვს
ნამყო დროსა და მისგან წარმომდგარ ფორმებს მდედრობითი სქეს-კატეგორიანებაც. უსლარსა
აქვს აღნიშნული, რომ ნამყო სრულსა და მისგან ნაწარმოებს მდედრობითი სქესის ფორმებში,
თუ ზნა ხმოვით იწყება, თავში დ ერთვის, ხოლო ზნის ძირის ხმოვის შემდგომი თანხმუნის
წინ რ დასმის ხოლმე, მაგ. დედაკაცი იყო—შმარსა დური, — დედაკაცი გაიქცა შმარსა დორ-
კრი. მაგრამ იმავე მკვლევარის სიტყვით გამონაკლისებიც ყოფილა (ღუმუქ. გო. გვ. 14). ყველა
ამ ფორმებს ჯერ კიდევ სათანადო ანალიზი/ჭირდება.

ან მეოთხე სქეს-კატეგორიისათვის ამა თუ იმ სიტყვის მიკუთვნილება, და ამ უამად მხოლოდ პრაქტიკულ მოსასრებათა გამოთქმა შეიძლება: ყველა პირ-ტყვთა სახელები, სქესისდა მიუხედავად, მესამე სქეს-კატეგორიას ეკუთვნის (ლექსიკ. ე. გვ. 10). ხილული, ბუნებრივი საგნების სახელების მომეტებული ნაწილი მესამე სქეს-კატეგორიასვე ეკუთვნიან, მაგრამ ზოგიერთი სიტყვა მეოთხე სქეს-კატეგორიაშია მოქცეული.

აღამიანისა და პირუტყვთა სხეულის ნაწილებისა, აგრეთვე მცენარეებისა და აღამიანის ნაშუშავრის სახელები ზოგი მესამეს, ზოგი-კი მეოთხე სქეს-კატეგორიას ეკუთვნიან.

მეოთხე სქეს-კატეგორიას ეკუთვნიან ყველა განყენებულ ცნებათა სახელები, რომელთაც ბოლოსართად აბუ აქვთ, იმგვარადვე, როგორც დროის აღმნიშვნელი ტერმინები და ნივთიერებათა სახელების დიდი უმრავლესობა (ლექსიკ. ე. გვ. 10—12).

არქულ ენაში 4 სქეს-კატეგორიაა.

1. პირველ სქეს-კატეგორიას ეკუთვნის მამრობითი სქესის ყველა გონიერ და სქესობრივად სრულშასაკოვან არსებათა სახელები. ნიშნად მას უ ან უ აქვს, მაგ. მამა არის—აბტუ ანდა უშა უი, ჩემი მამა ჟის აბტუ, დიდი (მდიდარი) კაცი—დოზუტ ბუშორ, მოხუცებული კაცი—ხალატტუ ბუშორ და სხვა.

2. მეორე სქეს-კატეგორიას ეკუთვნიან მდედრობითი სქესის გონიერ, სქესობრივად სრულშასაკოვან არსებათა სახელები და მის ნიშნად თავსართის სახით დ იხმარება, ზოლო ბოლოსართის სახით რ, მაგ. დედა არის—ეატტურ დი, ჩემი დედა დის ეატტურ, დიდი (მდიდარი) დედაკაცი—დოზურ ტლფონოლ, ახალგაზრდა დედაკაცი—ჯაპილლურ ტლფონოლ და სხვა.

3. მესამე სქეს-კატეგორიას ყველა სრულშასაკოვან ცხოველთა სახელები ეკუთვნიან სქესისდა მიუხედავად და ბევრი საგნების სახელებიც. ამ სქეს-კატეგორიის ნიშნად თავსართისა და ბოლოსართის სახით ბ იხმარება, მაგ. ცხენი არის—ნოშ ბი, დიდი ცხენი—დოზუბ ნოშ, ბებერი ცხენი—ხალატტუ ნოშ და სხვა.

4. მეოთხე სქეს-კატეგორიას გონიერ და არაგონიერ ყველა სქესობრივად სრულშასაკოვან არსებათა და ყველა იმ ნივთებისა, თუ საგნების სახელებში შეადგენენ, რომელნიც სხვა სქეს-კატეგორიებს არ ეკუთვნიან.

მეოთხე სქეს-კატეგორიის ნიშნად თ იხმარება, მაგრამ მხოლოდ ბოლოსართის სახით, თავსართად არავითარი ნიშანი არ არსებობს, მაგ. ყმაწვილი არის—ლო რ, დიდი ხეო—დოზუთ ბიშ, პატარა კვიცი—ტოიტტუ ური და სხვა.

ა. დირრსაც, პ. უსლარსაცით, აღნიშნული აქვს, რომ გაუგებარია, თუ რა პრინციპზეა დამყარებული ამდ-თუ-იმ სახელის მესამე, თუ მეოთხე სქეს-კატეგორიისათვის მიკუთვნება (არქული ენა, გვ. 3—4).

მრავლობითს რიცხვში ყველა სქეს-კატეგორიისათვის ერთი ბ ნიშანი არსებობს (იქვე).

სქეს-კატეგორიების ნიშნების ხმარება არქულში ძალიან არის გავრცელებული და თითქმის ყველა სასაუბრო ნაწილებშია მიღებული, მაგ. ზედსართავსა და რიცხვითს-სახელებში, ნაცვალსახელებში, ზმნაში და მიმღობაში. ეს ნიშ-

ნები ორნირი სახით გვევლინება: ან თავსართებისა, ან და ბოლოსართების სახით. ისეთი შემთხვევებიც არის ხოლმე, როდესაც ერთსა-და-იმავე სიტყვას, ერთსა-და-იმავე დროს სქეს-კატეგორიის ერთი-და-იგივე ნიშანი თავსართისა და ბოლოსართის სახითაც აქვს (არქული ენა გვ. 23).

მაგ. ზოგ ზედსართავ სახელს სქეს-კატეგორიის ორმაგი ნიშნები თავსართისა და ბოლოსართის სახით, მე-4 სქეს-კატ. გარდა, რომელსაც მარტო ბოლოსართი მოეპოვება, ერთსა-და-იმავე სიტყვაში, ერთსა-და-იმავე დროს ასე აქვთ ხოლმე:

		შხ. რ.	მრ. რ.	
მიმეგ:	1 სქეს-კატ.	უილდუშ	} ბილღიბ	
	2 "	დილდურ		
	3 "	ბილდუბ	} ილღიბ	
	4 "	ილდუთ		
ბევრი	1 "	უხატუშ	} ბახტიბ	
	2 "	დახატურ		
მრავალი:	3 "	ბახტუბ	} ახტიბ	
	4 "	ახტუთ		
	ტკბილი	1 "	უიზლუშ	} ბიზღიბ
		2 "	დიზლურ	
სასიაშოვნო:	3 "	ბიზლუბ	} იზღიბ	
	4 "	იზლუთ		
				(არქ. ენა 23) ¹ .

ა. დ ი რ რ ს სწორედ აქვს აღნიშნული, რომ ბოლოსართთან სქეს-კატეგორიის მქონებელ ზედსართავ სახელებს მრ. რიცხვში ყველა სქეს-კატეგორიისათვის მხოლოდ ერთი ფორმა აქვთ. მაგრამ ორმაგი სქეს-კატეგორიის ნიშნე-

¹ ა. დ ი რ რ ი, რომლის ნაშრომითგანაც ეს მაგალითებია ამოღებული, ფიქრობდა, რომ არქულ ენაში სამმაგი სქეს-კატეგორიის მქონებელი ზედსართავი სახელებიც-კი გვხვდებოდა. ამ თავისი აზრის დამამტკიცებელ საბუთად ერთი მაგალითი აქვს მოყვანილი:

მარტივი, 1 სქეს-კატ. — უ-ა-კ-ა-უ-უტტუ-შ
 სადა, ლიტონი 2 " " — დ-ა-კ-ა-რ-უტტუ-რ
 3 " " — ბ-ა-კ-ა-ბ-უტტუ-ბ
 4 " " — ა-კ-ა-თ-ა-ტტუ-თ

(არქული ენა, გვ. 23). ამგვარად, დირრის სიტყვით ისე გამოდის, თითქოს ასეთ ზედსართავ სახელებს სქეს-კატეგორიის ნიშნები სიტყვის თავსა, შუაში და ბოლოში ერთდებოდეს. მაგრამ აქ ვგონებ გაუგებრობა უნდა იყოს. თუ არ ეცდები, უა-კ-ა-უ-უტტუშ რთული, ორნაწილელი სიტყვაა და უნდა იყოს შემდგარი აკატ-ისა, რომელიც ცარიელსა ჰნიშნავს (იხ. არქ. ე. ლექს. გვ. 131) და უტტუ-საგან (იქვე, გვ. 185), რომელიც თავისთავად-ს ჰნიშნავს. ამნაირად მისი თავდაპირველი მნიშვნელობაა „თავისთავად, თავისთვის ცარიელი“ და აქეთგან უნდა იყოს ამ სიტყვის მეორადი მნიშვნელობა, მარტივი და ლიტონი, წარმომდგარი. ვითარცა ორნაწილედ სიტყვას, მის პირველ ნაწილს სქეს-კატეგორიის ნიშნები თავსართისა და ბოლოსართის სახით აქვს, ხოლო მეორე ნაწილს მარტო ბოლოსართის სახით. აქედან ცხადი ხდება, რომ სქეს-კატეგორიის სიტყვის შუაში ჩართულობის დებულება არქულში შეცდომად უნდა იქმნეს მიჩნეული.

ბის მქონებელ სიტყვებს მრ. რიცხვში ორი ფორმა აქვთ: ერთი—პირველი და მეორე სქეს-კატეგორიებისათვის, მეორე-კი—მესამე და მეოთხე სქეს-კატეგორიებისათვის, (არქ. ე. გვ. 23—24).

III. დაღისტნის ენათა სამხრეთ-აღმოსავლური ჯგუფი

კვრული ენა, ვითარცა გურგანის ზღვის სანაპირომდე მოზინდარე და უცხო ტომთა სხედასხვა გავლენის ქვეშე მყოფი ტომის კუთვნილება, სხვა ლეგური ენებისაგან ზოგიერთი თვისებებით განსხვავდება. ყველაზე მეტად თურქული ენის ბატონობის კვალი ამჩნევი და თურქული ენა ამ ტომში ძალიან გავრცელებულია (უსლარის Кюринский язык გვ. 1, 2):

კვრული ენის პირველ დამახასიათებელ თვისებებზედ უნდა ის გარემოება ჩაითვალოს; რომ მას გრამ. სქესი არა აქვს იმ დროს, როდესაც დაღისტნის სხვა ენებში ამ სქესებრივ განსხვავებას მთელი ენის აგებულობისათვის არსებითი მნიშვნელობა აქვს (უსლ. კვრ. გვ. 2ხ).

კვრულში გონიერ არსებათა სქესის განსხვავებისათვის, ორგანული წარმოების მაგიერ, მხოლოდ სქესის გამომაკლავებელი სიტყვები-ლა იხმარება (იქვე, 52).

პირუტყვთა სქესის აღსანიშნავადაც კი კვრული, საკუთარის მაგიერ, თურქულ სიტყვებსა ხმარობს (იქვე, 53):

მაგრამ, იმისა და მოუხედავად, რომ რჯუთულური და წახურული „ენები“ კვრულ ჯგუფს ეკუთვნის, მათ სქეს-კატეგორიის გამარჩევი ნიშნები აბაღიათ ბოლოხართების სახით.

რუთულურს აქვს სქეს-კატეგორიების ნიშნები ბოლოხართების სახით ზედსართავსა და რიცხვით სახელებში, ერთისა, ათეულებისა, მისისა და ათასის გარდა, უკუქც. თიხით ნაცვალსახელში და ზმნაში. სულ 4 სქეს-კატეგორიაა: 1. პირველი—მამრ. სქესის გონიერ არსებათა სახელებს წეიცავს, 2. მეორე—მდედრობითი სქესის გონიერ არსებათა სახელებს, 3. მესამეს—, მცირე გამოწავლის გარდა, ყველა ცხოველების სახელები ეკუთვნის და 4. მეოთხეს— ყველა დანარჩენი საგნებისა და ცნებათა აღმნიშვნელი სიტყვები.

პირველი სქეს-კატეგორიის ნიშანია მხ. რ.-ში რ, რომელიც ზოგჯერ ქრება მრ. რ.-ს-კი და აქვს, -მეორე სქეს-კატეგორიაში—მხ. რ.-რ და მრ.-კი რ. და არის. მესამე სქეს-კატ. მხ. რ.—ჟ ან ბ, მრ. რ.—დ, რომელიც ზოგჯერ ქრება. მეოთხე სქეს-კატ.—მხ. და მრ. რ.—ლ, რომელიც ორსავე რიცხვში ზოგჯერ ქრება.

რიცხვით სახელებს პირველი და მეორე სქეს-კატეგორიისათვის აქვთ რ, მესამე სქეს-კატეგორიისათვის ბ და მეოთხისათვის დ, ზმნაში-კი პირველსა და მეოთხე სქეს-კატეგორიას მხ. რ.-ში არავითარი ნიშანი არა აქვს, მეორე სქეს-კატეგორიისათვის რ იხმარება, მესამესთვის-კი ჟ ან ბ. ხოლო მრ. რ.-ში პირველსა და მეორე სქეს-კატეგორიას და აქვთ, მესამე და მეოთხე სქეს-კატეგორიებს-კი ნიშანი არ გამოიყვებათ (იხ. რუთ. ე. გვ. 4—5, 29—30, 48—49, 52, 61—63).

10. ივ. ჯავახიშვილი

წახურულს 4 სქეს-კატეგორიის ნიშანი აბაღია ბოლოსართების სახით რომელნიც თითქმის ყველა სასაუბრო ნაწილებში იხმარებინან.

1. პირველ სქეს-კატეგორიას—მამრობითი სქესის გონიერ არსებათა სახელები ეკუთვნის.

2. მეორე სქეს-კატეგორიას — მდედრობითი სქესის გონიერ არსებათა სახელები.

3. მესამეს — მცირე გამონაკლისს გარდა, ყველა ცხოველთა და ბევრ უსულთა სახელების სახელები.

4. მეოთხეს — ყველა დანარჩენი.

პირველი და მეორე სქეს-კატეგორიის ნიშნად რ, მესამე სქეს-კატეგორიისათვის ბ და მეოთხისათვის ღ იხმარება (იხ. წახურ. ე. გვ. 5—6, 27—28)

რიცხვითს სახელებს, ერთისა, ოცდაათითგან მოყოლებული ათეულებისა, ასისა და ათასის გარდა,—ყველა სქეს-კატეგორიის ნიშნები აბაღიით (იქვე, გვ. 50—51).

ჯმნის ფორმებში სქეს-კატეგორიის ნიშნები უფრო მრავალრიცხოვანიცა და განსხვავებულიც არის: 1. პირველ სქეს-კატეგორიას მხ. რ., ან რ აქვს, ან არა. აქვს,, მეორეს—ჟ, ან რ. მრავლობითს რიცხვში ორსავე სქეს-კატეგორიას უ, ან ბ აქვს.

მესამეს — მხ. რ-ში ბ, ან უ, მეოთხეს-კი, ან არაფერი აქვს, ან ღ. ხოლო მრ. რ-ში მესამე და მეოთხე სქეს-კატეგორიებს, ან არაფერი აქვს, ან ღ (იქვე, გვ. 59, 60—61).

თაბასარანულს სქესი არა აქვს და მხოლოდ ორი კატეგორია აბაღია: ყველა სახელებს გონიერ და არაგონიერ არსებათა კატეგორიებად შუღუს.

მხოლოდობითს რიცხვში გონიერთა კატეგორიისათვის ნიშნად რ არის, ხოლო არაგონიერთა კატეგორია ბ-ით აღინიშნება ხოლმე ბოლოსართის სახით. მრავლობითი რიცხვი კატეგორიას არ არჩევს და ორივე კატეგორიისათვის რ იხმარება, მაგ.: ერთი მამაკაცი—სარ არმი, ერთი დედაკაცი—სარ რიშ, ერთი ბიჭი—სარ ბიჭიბაჟ, ერთი მგელი—საბო ჯანჭუვარ, ერთი ძროხა—საბო ჰინი, ერთი სახლი—საბო ხალ. (თაბას. ე. გვ. 9).

ამ ორი, გონიერ და არაგონიერ არსებათა, კატეგორიის ბოლოსართები რ და ბ თაბასარანულ რიცხვითს სახელებსაც, პირველითგან მოყოლებული ხამოცამდე აქვს, შემდეგ-კი მხოლოდ ერთეულიან ათეულებსა აქვს, თვით ათეულებს და ასეულებს-კი, იმგვარადვე, როგორც ათასეულებს, ორივე კატეგორიისათვის მხოლოდ ერთი რ ბოლოკიდურიაჟი ფორმა მოეპოვებათ (თაბას. ე. გვ. 42—43), მაგ.: ერთი (გონიერი არსება)—სარ, ერთი (არაგონიერი არს.)—საბო, ორი (გონ. არს.)—ყორ, ორი (არაგონ. არს.)—ყობო, სამი (გონ. არს.)—შოიბოურ, სამი (არაგონ. არს.)—შოიბოუბ და სხვა.

თაბასარანულ ჯმნაში კატეგორიის ნიშნები ყოველთვის და ყველა ჯმნის ფორმებში არ იხმარება, მაგრამ კატეგორიის ნიშნები მაინც ხშირია. მარჯივი ჯმნების განუსაზღვრელსა და ჯმნათა მთელ რიგს მაგ. კატეგორიის ნიშნები არ აბაღია.

კატეგორიან ზმნებს მსალობობითს რიცხვში ჩვეულებრივ რ და ბ: ნიშნები აქვთ და მხოლოდ ზოგჯერ ლ იხმარება. მრავლობითს რიცხვში ორივე კატეგორიისათვის ერთი-და-იგივე რ ნიშანი არსებობს, მაგრამ მომეტებულ ნაწილად იგი ქრება ხოლმე¹.

ზმნაში კატეგორიის ხმარების ნიმუშად შეიძლება შემდეგი მაგალითები იყოს მოყვანილი: ერთი ადამიანის, ან ბევრი ადამიანის, თუ ცხოველის სირბილი—ჯარლოზ, ერთი ცხოველის სირბილი—ჯაბლოზ, ერთი ძროხის შებმა—კებატოუზ, რამდენიმე ძროხის შებმა—კეტოუზ (← კერტოუზ), ერთი ცხოველის ცემა—აბლოუზ, ერთი კაცისა ანუ რამდენიმე კაცის, თუ ცხოველის ცემა—არლოუზ, აალოუზ (თაბას. ე. გვ. 47).

უკვე აკ. უიფენერმა აღნიშნა, რომ უღჷრი მნა უსქესო ენაა. ამ დასკვნას პ. უსლარიც ადასტურებდა (Киор. ЯЗ. § 14), ხოლო ა. დირარის შრომით ეს გარემოება ურყევ სინამდვილედ არის ქცეული.

თ ა ვ ი მ ე რ ა მ

კავკასიური ენების ერმაჷ. სქეს-კატეგორიების ვითარების შოგადი დახსიათება

ზემომოყვანილი მიმოხილვა ადამიანს იმ ნაირნაირობას დაანახებდა, რომელიც გრამ. სქეს-კატეგორიების სფეროში სუფევს, მაგრამ, ამისდა-შეუხედავად ამ ნაირნაირობაში უტკველია მოვლენათა მსგავსებაც არსებობს.

უპირველესად შესაძლებელია ყველა კავკასიური ენები ორ მთავარ ჯგუფად, უსქესო და სქესიან ჯგუფებად დაიყოს. გონიერ და არაგონიერ არსთა ორი კატეგორიის განჩრევა იმდენად გრამ. სქესის პრინციპის გამოსატყულებას არ წარმოადგენს, რამდენადაც ცნებათა განჩრევად უნდა იქმნეს მიჩნეული.

§ 1. ჩრდილოეთ კავკასიის ენათა სინდური ჯგუფი

თუ ამ საკითხს ზემოდასახელებული თვალთსაზრისით განვიხილავთ, მაშინ ცხადი გახდება, რომ კავკ. ენათა სინდური ჯგუფი, აბხაზურის გარდა, უსქესო ენათა ერთეულად უნდა ვიცნათ, რათგან არც უბიხურს, არც ჩერქეზულსა და არც ყაბარდოულს გრამ. სქესი არ გააჩნია.

აბხაზურშიც გრამ. სქესი მხოლოდ პირიგნ. ნაცვლასაწყლებს, მათაც მარტო ზოგიერთს, მოვბოვება. მამრ. სქესის თავსართი უ მხოლოდ მეორე პირის ნაცვალსახელს აქვს და სხვაგან არსადა გვხვდება.

¹ ა. დირარის სიტყვით სქეს-კატეგორიის ნიშანი ზმნის უკანასკნელ თანზომუნის წინ იმის, მაგრამ ეს მისი მდებარეობის გარეგნული განსაზღვრავა და ამ საკითხს ზმნის ამდვილი აგებულების თვალთსაზრისით ჯერ კიდევ სათანადო შესწავლა სჭირდება.

ამანიარადე მდებარეობით სქესის თავსართი ბ მარტო იმავე მე-2-ე პირის ნაცვალსახელს აქვს და სხვაგან ამავე დანიშნულებით და ამავე მდებარეობით, თავსართად, აბზაზურში არსად არის. მაგრამ იგივე ბ ელემენტი, ბა-სა-სახით, აფზაზურს რიცხვითს სახელებში ბოლოსართადაც მოეპოვება, მხოლოდ მდებარეობით. სქესის გამოსახატავად-კი არა, არამედ უკვე სულ სხვა ცნებისათვის, სახელდობრ, არაგონიერ არსებათა კატეგორიის ნიშნად.

საგულისხმოა, რომ აბზაზურს მდებარეობით სქესის კიდევ ერთი ლ თავსართიც აქვს, რომელიც აგრეთვე მხოლოდ ერთგან, სახელდობრ, მე-3-ე პირის ნაცვალსახელში, გვხვდება და სხვაგან არსად არის.

დასასრულდ ბგერა გონიერ არსებათა კატეგორიის თავსართოვანი ნიშანი, მაგრამ უმთავრესად ზმნაში, რიცხვითს სახელებს-კი ამავე დანიშნულებისათვის სულ სხვა ბგერითი ერთეული, მკ, აქვს, რომელიც აგრეთვე არსად სხვაგან არ გვხვდება.

ცხადია, რომ შეუძლებელია გრამ. სქესის ნიშანი მხოლოდ თითო ნაცვალსახელისათვის, ანდა მეტყველების ერთი ნაწილისათვის სხვადასხვა ყოფილიყო. თუ აღამიანი გაიხსენებს, რომ აბზაზურის დანარჩენ მოძმე ენებს, უბიხურს, ჩერქეზულსა და ყაბარდოულს, გრამ. სქესი არ გააჩნია, აბზაზური სქეს-კატეგორიების ნიშნითა იმ ობლოზასა და აღრეულობასთან ერთად, რომელზედაც უკვე გვქონდა საუბარი, ადვილად შესაძლებელია ექვი შეეპაროს, გრამ. სქესი აბზაზურისათვისაც თანდაბოლილი თვისებაა, თუ უცხო ენისაგან არის შენჯავისებო?

§ 2. ჩრდილოეთ კავკასიის ენათა ლილღური ჯგუფი

კავკასიის ენათა ჩაჩნურ-ქისტურში 6 სქეს-კატეგორიაა, ხოლო წოვურში შიფენერი 7-ს, დირრი-კი 8 სქეს-კატეგორიას ცთვლიდა. ორივე რიცხვის სქეს-კატეგორიის ნიშნები ასე წარმოვიდგება:

	მხ. რ.	მრ. რ.
1 აღამიანთა მამრ. სქესის	ვ	ქ
2 „ მდედ. „	ჟ	
3 სქეს-კატეგორიის	ჟ	ჟ
4 „ „	ბ	დ
5 „ „	დ	
6 „ „	ბ	

ახევეა ქისტურადაც (მხ. დირრის შესავ. 131 და 143). წოვურში მკვედვარნი სქეს-კატეგორიების რიცხვს 7—8-საც კი ანგარიშობენ და იქ სქეს-კატეგორიების შემდეგი ნიშნები არსებობს:

	მხ. რ.	მრ. რ.
1 სქეს-კატეგორ.	ვ	ბ
2 „ „	ჟ	დ
3 „ „	ჟ	ჟ

		მწ. რ.	მრ. რ.
4	სქეს-კატ.	}	ღ
5	"		ბ
6	"	}	ჟ
7	"		ღ
8	"	}	ჟ

(დიორის შესავ. 149).

მეგრამ უნდა ითქვას, რომ ამ ენებში სიტყვების ამა-თუ-იმ სქეს-კატეგორიისათვის მიკუთვნილობის პრინციპი აქამდის ჯერ ოდნავად მიანიჭებდა მათგანეგვილი საუბრედიანობით გამოჩვეული არ არის.

§ 3. ჩრდილო კავკასიის ენათა ლეგური ჯგუფი

დალისტნის ენები სქეს-კატეგორიების თვალსაზრისით, იმისდა გვარად, თუ საუბრედლად რა პრინციპი იქმნება მიღებული, შესაძლებელია რამდენიმე ნაწილად, ჯგუფად და ქვე-ჯგუფად დაიყოს.

პირველ პრინციპად შეიძლება გრამ. სქესის არსებობა, თუ უქონლობა იქმნეს მიჩნეული, — მეორე პრინციპად გრამ. სქეს-კატეგორიების რიცხვი, — მესამე პრინციპად სქეს-კატეგორიისათვის განკუთვნილი ბგერების იგივეობა და მეთოთხე პრინციპად სქეს-კატეგორიისათვის ნიშნების ადგილმდებარეობა.

I. გრამატიკის სქესის მონათხილი და არამონათხილი ენები

გრამ. სქესის არსებობა-უქონლობის თვალსაზრისით დალისტნის ენები ორ უთანასწორო ნაწილად იყოფა: ენათა ერთსა და თანაც უდიდეს ნაწილს სქეს-კატეგორიისათვის მქონებული ენები შეადგენენ. ამ ნაწილს ლუწური, ბოთლიზური, ლოლობერი, კარატული, ბაგულაზური, ჰიპატული, ტინდალური, ახვანური, დილოური, ხუარული, ყაფური, ჰურკანული, ყუბაჩური, დუ-მუქური, არკული, ჯეკური, რუთული და წახური, სულ 18 ენოვანი ერთეული ეკუთვნის.

მეორე, უსქესო ენათა, ნაწილს თაბასარანული, ალული და კურული, სულ 3 ენა შეადგენს.

II. დალისტნის ენები სქეს-კატეგორიის რიცხვისდა მიხედვით

გრამატიკ. სქეს-კატეგორიების რიცხვისდა მიხედვით ლეგური ენები ორ-სამ ჯგუფად იყოფა: ერთ ჯგუფს ოთხ სქეს-კატეგორიანი ენები შეადგენენ, მეორე ჯგუფს სამ სქეს-კატეგორიანი ენები ეკუთვნიან.

ორ ენას, ბუდუხურსა და თაბასარანულს გრამატიკ. სქესი არ აბაღია. იქ მარტო იმ გარემოებასა აქვს ყურადღება მიქცეული, ესა თუ ის სიტყვა გონიერი, თუ არაგონიერი არსების, ანდა უსულო საგნის სახელია?

ბუდუხურს მგ. სამი კატეგორია გააჩნია: პირველ კატეგორიას გონიერ არსებათა სახელები ეკუთვნიან, სქესისდა განურჩევლად, — ხოლო მეორეს —

ამნიარადვე არაგონიერ არსებათა სახელები და მქსამეს — საგნების აღმნიშვნელი სიტყვები

თაბასარანულს-კი ორი კატეგორია, გონიერ არსებათა და არაგონიერ არსებათა (საგნებითურთ) კატეგორიები აბადია.

რა თქმა უნდა, აქ უკვე გრამ. სქესთან-კი არა, არამედ ცნებათა კატეგორიების გარჩევასთან გვაქვს საქმე. ასეთი დანაწილება სხვა ენებშიც, რომელთაც გრამ. სქესი არ მოეპოვებათ, არსებობს.

საფიქრებელია, რომ ამის მსგავსი მოვლენა ლეგურის ისეთ სრულებით-უსქეს-კატეგორიო ენებსაც, როგორც აღლული და კვრულია, ამა-თუ-იმ სახით ექმნებათ. მაგრამ ბუღუხურსა და თაბასარანულს ამ განჩევვაში მანც იმ მხრივ აქვთ გრამატიკ. კატეგორიის თვისება შენარჩუნებული, რომ ასეთი განჩევვისათვის მათ სამი და ორი განსაკუთრებული ბოლოსართოვანი ნიშანი გააჩნით. ამიტომ ბუღუხური და თაბასარანული ცალკე ორ-სამ კატეგორიან ენათა ჯგუფად უნდა იქმნეს გამოყოფილი.

§ 4. დაღისტნის ენების ჯგუფები სქეს-კატეგორიათა რიცვისდა მიხედვით

ოთხ-სქეს-კატეგორიანი ენების ჯგუფში:

1. სქეს-კატ. გონიერ არსებათა მამრ. სქესი შეადგენს,
2. სქეს-კატ. გონიერ არსებათა მდედრ. სქესი ეკუთვნის,
3. სქეს-კატ. ყველა, სქესისდა მიუხედავად, ცხოველთა და მრავალი საგნის სახელები,
4. ამ კატეგორიას ყველა დანარჩენი სიტყვები შეადგენენ.

თუ კლასიფიკაციის საფუძვლად სქეს-კატეგორიების დანაწილების ეს პრინციპი მივიჩნიეთ, მაშინ ოთხ-სქეს-კატეგორიან ენათა ჯგუფი საკმაოდ მრავალრიცხოვანი აღმოჩნდება. ამ ჯგუფს ანდიური, დიდოური, ხუარშული, ანუ ინხური, ბეჟიტლურ-ყაფურური, ლუმუქური, არქული, წახურული და რუთულური, სულ 8 ენა მიეკუთვნება.

სამ-სქეს-კატეგორიან ენათა ჯგუფს გააჩნია: 1. მამრ. სქესი, 2. მდედრ. სქესი და 3. უჰასაკოთა და ცხოველების ისევე, როგორც, საგნების კატეგორია. ზოგ ენას მდედრ. სქესი, უჰასაკონი და ცხოველები მეორე სქეს-კატეგორიაში აქვთ მოთავსებული.

ენათა სამ-სქეს-კატეგორიანი ჯგუფი ოთხ-სქეს-კატეგორიანზე უფრო მრავალრიცხოვანია. ამ ჯგუფს სახელდობრ 12 ენა მიეკუთვნება: ლუნქური, ბოთიხური, დოდობერული, კარატული, ბაგულაზური, ჰიმატლური, ტინდალური, ახვახური, ჰვრკანული, ყუბაჩური, ჯეკური და ბუღუხური.

დასასრულ, ორ-კატეგორიან, აწსებულ ცნობებისდა მიხედვით, ერთადერთი თაბასარანული ენაა.

§ 5. ლეგურ ენათა ჯგუფები სქეს-კატეგორიების ბგერითი ნიშნებისა მიხედვით

თუ კლასიფიკაციის საფუძვლად სქეს-კატეგორიათათვის მხ. რიცხვში გაკუთვნილ ბგერებს მივიღებთ, მაშინ რვა ზემოდასახელებული ენისაგან შემდგარი ოთხ-სქეს-კატეგორიანი ჯგუფი საშ-ოთხ ქვე-ჯგუფად დაიყოფა.

პირველ ქვე-ჯგუფს ანდიური და ხტარშული, ნაწილობრივ დილოურიც, შეადგენს, რომელთაც მხ. რიცხვისათვის

	1	სქეს-კატეგორიის ნიშნად აქვს	ვ,	ან	უ
	2	"	"	"	ჟ.
	3	"	"	"	ბ
და	4	"	"	"	რ

(აქვე და დიორის შესავ. 183, 212 და 215).

1 სქეს-კატ. ნიშანი ხტარშულს. ზოგჯერ, ხოლო დილოურს სრულებით არა აქვს ხოლმე.

ამ ქვე-ჯგუფს მრ. რიცხვის ნიშნები ანდიურსა, დილოურსა და ხტარშულს სხვადასხვანაირი აქვს, სახელობრ:

ანდიურს	მრ. რ.	1 სქეს-კატ.	—	ვ
"	2	"	—	ჟ
"	3	"	—	ბ (ცხოვ.), ჟ (სავნ.)
"	4	"	—	რ

(აქვე და დიორ. შესავ. 183).

ხტარშულს	1 და 2 სქეს-კატ.	—	ბ
	3 და 4	"	— რ, ან ლ (იქვე).

დილოურს-კი ოთხივე სქეს-კატ.-სათვის რ აქვს.

მეორე ქვე-ჯგუფი მხოლოდ ერთი უაფურთუო ენისაგან შეესდგება, რის მელსაც

1 სქეს-კატ.	ნიშანი	—
2	"	ჟ.
3	"	ჟ
4	"	ბ.
მრ. რ.		
1 და 2 სქეს-კატ.		— ბ
3 და 4	"	— ჟ.

(აქვე და დიორ. შეს. 217).

მესამე ქვე-ჯგუფიც ორი ენისაგან, ლუმუქურისა და არკუქლისაგან, შეესდგება, რომელთაც მხ. რ-ში თავსართად ერთნაირი ნიშნები აქვთ:

1 სქეს-კატ.	—	ვ, უ
2	"	— ლ, რ
3 სქეს-კატ.	—	ბ (ან უ)
და 4	"	— ლ, რ

ლური, ახვანური, ხეარშული, ყაფურჩური, ყუბაჩური, ლუმუქური და ჯეკური, — სულ 12—13 ენოვანი ერთეული.

სქეს-კატეგორიების თავში და ბოლოში მქონებელ ენათა ჯგუფს მიეკუთვნება: ნაწილობრივ ლუნძური, ბავუალური, არტული და ჰერკანული; — სულ 5—4 ენა.

ბოლოსართოვანი სქეს-კატეგორიების მქონებელ ენათა ჯგუფი შესდგება: ბუდუხურისა, რუთულურისა, წახურულისა და თაბასარანულისაგან, ე. ი. სულ 4 ენისაგან.

§ 7. შედეგების ზოგადი შეჯამება

ზემომოპოვებული შედეგების საბოლოო შეჯამება ცხად-ჰყოფს, რომ ლეგულ-ალბანურს ენათა (უღურიანად) სულ 30 ენოვანი ერთეულითგან 8—9-ს: უბიხურს, ჩერქეზულსა, ყაბარდოულს, — შესაძლებელია ითქვას — არსებითად აბხაზურსაც, — თაბასარანულს, ალულურს, კვრულს, ბუდუხურსა და უღურს სქეს-კატეგორიები არა აქვს. დანარჩენ 21—22-ისათვის-კი გრამ. სქესი მორფოლოგიის მნიშვნელოვან თვისებას შეადგენს. ხოლო აბხაზურს, თაბასარანულსა და ბუდუხურს მარტო გრამ. კატეგორიები მოეპოვება.

სქეს-კატეგორიების მქონებელ 21—22 ენოვანი ერთეულითგან — 10 ოთხ და მეთ (ჩანსურ-წოვურიანად) სქეს-კატეგორიანი ერთეულია, დანარჩენი კი სამ-სქეს-კატეგორიანი არის.

სქეს-კატეგორიან ენებს ნიშნებად განკუთვნილი ბგერების მხრივაც, როგორც დავრწმუნდით, საკმაოდ დიდი სხვადასხვაობა ემჩნევათ ისე, რომ ადვილად შესაძლებელია, ეს ნაირნაირობა მკითხველს თავბრუ-ღამსხმელიც კი ეჩვენოს.

ყველა ზემოაღნიშნული გარემოება ყველას დაანახებებს თუ, რამდენად რთულია კავკასიური ენების სქეს-კატეგორიების საკითხი. მაგრამ, სირთულეს-გარდა, არაერთი მნიშვნელოვანი და დამაფიქრებელი მოვლენაც არსებობს, რომელთა გათვალისწინება და გამოორკვევა აუცილებლად საჭიროა.

თ ა ვ ი მ ე ს ა მ ე

სქეს-კატეგორიების საკითხის სირთულე და დამაფიქრებელი გარემოებანი ე. წ. კავკასიურს ენებში

საკითხი გრამატიკული სქეს-კატეგორიების შესახებ ე. წ. კავკასიურს ენებში სრულებით ისეთი მარტივი და უდავო არ არის, როგორც შესაძლებელია ადამიანს ზემომოყვანილი ზოგადი მიმოხილვისა და საერთოდ გაბატონებული შეხედულებისა თანახმად ეჩვენოს. ა. დ. დირსაძე თავის „შესავალ“-ში, როგორც ეტყობა, სქეს-კატეგორიები ე. წ. კავკასიური ენების ძირითად თვისებად აქვს მიჩნეული, რათგან მისი სიტყვით სქეს-კატეგორიების ოდინდელ-

არსებობას იმ ენებშიც, რომელთაც ამ ჟამად არ აბადიათ, სქეს-კატეგორიების გაქვეავებული ნაწილები ამჟღავნებენო (Einführung 342—343). დიარკი უტყვევლია აქ იმიერკავკასიის ენებს გულისხმობდა, უმთავრესად ენათა მის აღმოსავლურ შტოს, რათგან ჩრდილო-დასავლური შტოსი ენათა დახასიათების დროს, მას მხოლოდ ფაქტი აქვს აღნიშნული, რომ აბხაზურს სქეს-კატეგორიები გააჩნია, უბიზურსა და ჩერქეზულს-კი არ მოეპოვება. ამ ორ უკანასკნელს რომ სქეს-კატეგორიების რაიმე, გინდაც გაქვეავებული, ნაშთები ემჩნეოდეს, დიარკს არაფერი აქვს ნათქვამი (Einführung 39). ასეთი დაკვირვება არც სხვა მკვლევართ მოეპოვებათ, არამედ პირიქით ლოპატინსკის ხაზგასმით აქვს აღნიშნული, რომ ყაბარღოულში გრამ. სქესის კვალიც-კი არ არისო (ყ. გ. 40)¹.

ისეთ დაკვირვებულსა და გონებამახვილ მკვლევარს, როგორც უსლარი იყო, კავკასიურს ენებში გრამ. სქესის საკითხის სირთულე და სიძნელე არ გააშკარავია. თვით ისეთ ენებშიც-კი, როგორც ჩაჩურსი, ლუნძური და სხვა მათი მსგავსია, შრავალი დამაფიქრებელი გარემოება არსებობს.

უსლარს აღნიშნული აქვს, რომ ჩაჩურსში მამალ და დედალ ცხოველებს შორის განსხვავება სახელებსა და სიტყვებში გრამატიკულად არ გამოიხატება (ჩაჩ. ე. 14).

თვით გონიერ არსებათა სახელებშიც-კი მეტად იშვიათია, რომ სქესის განსხვავება მათ სახელებსაც ემჩნეოდეს. მაგ. ძეს ეწოდება ვულუ, ასულს, ანუ ქალიშვილს აჟოუ, ძმას ვაშა, დას-კი აიშა. ამ სიტყვების თავიკიდური მარცვლების შენაცვლება ვუ-სა და აჟ-ს განსხვავებას უდრის. მაგრამ ეს არის დეცხ, ამის მსგავსი შავალითი ამაზე მეტი თითქმის არც არსებობსო (იქვე 38). ჩვეულებრივ-კი მამრობითი და მდედრობითი სქესის გამოსახატავად სახელებს დედალის, ან მამალის აღმნიშვნელი სიტყვა ემატებაო (ჩაჩ. ე. 12). მაშასადამე აქ უტყვე გრამ. სქესთან არ გვექონია საქმე.

უსლარს ის შეუთანხმებლობა და ერთნაირი აღრეულობაც-კი აქვს აღნიშნული, რომელიც ჩაჩურს ცხოველთა სახელებს გრამატიკული სქეს-კატეგორიის განსაზღვრის დროსაც ემჩნევა.

სახელდობრ, ცხოველთა ერთი ჯგუფის სახელებთან წინადადებაში ხმარების დროს არსება ზნის მიმღეობის აჟ ფორმა იხმარება, ე. ი. იგივე, რომელიც სულ სხვა კატეგორიის, მდედრ. სქესის სრულპასაკოვან არსებათათვის არის მიღებული. ასე მაგ. აჟ-ს ხმარობენ შემდეგ სიტყვებთან: მგელი—ბოურზ, ვირი—ვირ, ცხენი—გაურ, კურდღელი—ფანჭალ, დათვი—ჩა, ქაკი ცხენი—ველ, ბატი—ბად, ქთამი—კულტამ, მამალი—ნენი, გელი—ტურდაკ, ობობა—გეზიგ და სხვ. (ჩაჩ. ე. 12).

ცხოველთა სახელების მეორე ჯგუფთან კიდევ მიმღეობად ბუ იხმარება. ასეთ ჯგუფს მაგ. ეკუთვნის: სტუ—ხარი, ჯატ—ფური, გილა—ცხენი, კა—ვერძი, მამალი ცხვარი, საა—ირემი, კოკუ—მტრელი, კნარა—თევზი, მოზუ—ბუზი, ლეხი—გველი და სხვ. (ჩაჩ. ე. 12.).

¹ „признака родов в каб. языке нет“.

დასასრულ, ცხოველთა სახელების მესამე ჯგუფთან დღე იხმარება. ასეთ ჯგუფს მაგ. ეკუთვნის: ჯგუელი ძაღლი, — ზუღ ძუ, ძუვი, ძუქნა, — ქწილი — ლეკვი, — ლუომ ლომი, — ციციკ ციკა, კატა, — ქილარდიკ მერცხალი, — ხოზუ ბელურა და ზინვატ ჰინჯველა (ჩაჩ. ე. 12).

როდესაც ამა-თუ-იმ ცხოველის ზოგად სახელთან ბუ იხმარება, სრულებით ვასაგებია, რათგან ბ თანხმოვანი პირუტყვ ცხოველთა სამეფოს, გონიერ და პირუტყველ არსებებთან (ალკე ჯგუფად გამოყოფილი, ნიშანი გამოდის. შესაძლებელია განმარტება იმ შემთხვევებშიც მოეძებნოს, როდესაც მამალისა, თუ დედალი ცხოველის სახელი თავისი სქესის მიმღებობასთან-კი არა, არამედ ისევე ბუ მიმღებობასთან არის ხოლმე დაკავშირებული: რა სქესისაც არ უნდა იყოს პირუტყვი, ის მაინც არავიწიერ და უსრულ-ჰასაკოვან არსებებთან ჯგუფს ეკუთვნის.

მაგრამ ის სრული შეუსაბამობა, როდესაც მამალი ცხოველის სახელს, მაგ. ხვადს ვირ-ს, ანდა მამალი ქათმისას ნენის-ს მდებრობითი სქესის მიმღებობა აუ უკავშირდება, ვერავითარი ჩვეულებრივი ლოგიკური, ანდა გრამატიკული მოსაზრებით ვერ აიხსნება.

ამაირადვე პირუტყვთა სახელებისათვისაც, სქესისდა მიუხედავად, აუ იხმარება, მაგრამ ზოგ შემთხვევაში ბუ დღე, რომელიც უფრო ხშირად უსულდგემულო საგნებისათვის გვხვდება (ჩაჩ. ე. 12—14).

ყოველგვარი ცდისდა მიუხედავად ვერც თვითონ უსლარს, ვერც ჩაჩნებს ვერას გვით ვერ გამოუჩვენებიათ ის პრინციპი, რომელზედაც ჩაჩნური სიტყვების ამა-თუ-იმ სქეს-კატეგორიისათვის მიკუთვნილებება დამყარებული (იქვე გვ. 11). არც სიტყვათა დაბოლოებას და არც ბგერითს შედგენილობას ამ შემთხვევაში არავითარი გავლენა არა აქვს (გვ. 9).

ყველა ამ სიძნელის გამო, უსლარის რწმენით, ჩაჩნურში მხოლოდ გონიერ არსებობა მამრობითი და მდებრობითი სქესის გარჩევა შესაძლებელი. ზემოაღნიშნულზე გაცილებით უფრო საყურადღებო გარემოებაა, რომ მამრობითი სქესის არსთა ზოგიერთ სახელს არამც თუ თავისი კუთვნილი ვ თავსართი არ გააჩნია, არამედ პირიქით ბ ბგერა აქვს, რომელიც მესამე სქეს-კატეგორიის ნიშანია. მაგ. მამალ კვიცს ჩაჩნურად ბევი (მრ. რ. ბოყულ) ეწოდება, — მამალ თხას, ვაცს ბუოჟ, — ხვადსა და მამლის ზოგად სახელდაც ბუორშან-ს ხმარობენ (ჩაჩ. ე. 161, 162 და 163).

ყველა ზემოაღნიშნული აღნიშნული დაარწმუნებდა, თუ რამდენად რთულია სქეს-კატეგორიის საკითხი ჩაჩნურში. შესაძლებელია მკითხველს ეჭვიც-კი აღძვრას, თუ რამდენად შესაძლებელია თვით ეს მოვლენა ასეთი აღრეულობის გამო ჩაჩნური ენის მორფოლოგიის ძირითად თვისებად იქმნეს მიჩნეული.

ასეთივე გარემოება წარმოუდგება მკვლევარს დალისტინის ენების ამავე მოვლენის განიხილის დროსაც. ლუნჟორსა და ლუმუქურსაც გრამატიკული სქესისა და კატეგორიებიც მოეპოვებათ. ამ ენებს გრამ. სქეს-კატეგორიები თავსართების სახით დღევანდლამდე აქვთ დაცული სიტყვათა მხოლოდ. და მრავლად რიცხვის ფორმებისათვის. ამასთანავე სქეს-კატეგორიათა რიცხვი, როგორც

ვიციო, ლუნძურს ვ აქვს, მამრ. ვ და უ, მდედრ. ა და საერთო ბ, ხოლო ლუმუქურს ამაზე მეტრეკი გააჩნია: მამრობითისათვის უ და ვ, მდედრობითისათვის დ და რ, პირუტყვთა და სხეულის ნაწილებისათვის ბ და განყენებულ ცნებათა და ნივთების საგნების სახელებისათვის დ.

სქეს-კატეგორიების ესოდენი სიმტკიცისა და მიუხედავად, ლუნძურში მამრ. სქესის აღმნიშვნელ მხოლოდ ორ სიტყვას—ვას ვაჟიშვილი და ვაც ძმა (ავარ. ე. ლექსიკ. 58) მოეპოვება ვ ფორმანტი და ამნაირადვე მარტო ორი სიტყვაა ძას: ქალიშვილი და ააც დაჰ (იქვე, 107), რომელთაც მდედრ. სქესის ა თავსართი აქვთ.

საერთო სქეს-კატეგორიის ბ-თავსართიანი ცხოველთა აღმნიშვნელი სიტყვების რიცხვიც ორს არ აღემატება: ბურჩ (მრ. რ. ბაჩალ) ხბო და ბის—ჯინჯი (იქვე, 52 და 53). ამაზე მეტი, აქამად არსებული ცნობებით, არ მოიპოვება.

გასაოცარი ის არის, რომ პირიქით, აქაც, მამაკაცს შეეძინა ბიხინაჟ, მამალს, ხვადნ ბიხინაჟ, მამალ ციკანს ბურჩთ, სახარე ხბოს ბასრ და ხვადკვიც ბარტი (იქვე 49, 53 და 56), ე. ი., მამრობითი სქესის ვ თავსართის მაგიერ, როგორც მოსალრდნელი იყო, ამ სიტყვებს სწორედ საერთო სქესის ბ თანხმოვანი აქვს¹.

ამას გარდა, ლუნძურში მამრ., თუ მდედრ. სქესის აღმნიშვნელი ისეთი-სიტყეებიც საკმაოდ მოიპოვება, რომელთაც არც თავიანთი, არც სხვა სქესის თავსართოვანი ნიშანი არა აქვთ. მაგ. შესაძლებელია დასახელებული იყოს: ქმარი როს (ავარ. ე.),—ვერძი კუჰ (მრ. რ. კუილუჰ) და გი (იქვე, 114 და 156),—კერატი ვაშნ (იქვე, 120),—მამალი გოკი ზოტლდონ (იქვე, 55) და მამალი ქათამი ჰილქო (იქვე, 98) ერთი მხრით, ხოლო მეორე მხრით დედაკაცი ჰუჟუ (იქვე, 224),—დედალი, ჰაკი—ჰორაბ და წო (გვ. 100 და 208),—ჰაკი ცხენი ვალა,—ნეჭვი ცხვარი—ლტმაგ და გორკაჟნ (იქვე, 126, 158, 166) და ძუენაძალი გუაჟი (იქვე, 64).

ლუმუქურშიც უსლარის ჩანაწერის მიხედვით მამრობითი სქესის აღმნიშვნელი მხოლოდ ორი სიტყვაა,—„გბრი“ შუახნის კაცი (ლაკ. ე. 255) და უხაუ ძმა (იქვე, 361), რომელთაც თავში ვ და უ აქვთ,—მარტო ერთად-ერთი მდედრობითი სქესის აღმნიშვნელი სიტყვა მოიპოვება—ქალიშვილი დუშ (იქვე 267), რომელსაც მდედრ. სქესის დ ნიშანი უჩანს და ნ პირუტყვის სახე-ლი ჩანს, რომელთაც თავში ბ თანხმოვანი აქვთ: დეკელური ბაარჩ (იქვე, 253); ორივე სქესის ციკანი ბუხხცა (გვ. 256), ირემი ბაორნი (გვ. 253), კურდღელი ბაორს (გვ. 253) და მგელი ბარწ (გვ. 251). ეს არის და ეს.

მაგრამ ამაზე მეტის თქმაც შეიძლება: ლუმუქურშიც არამც თუ ვ თავკიდურიანი მამრ. სქესის აღმნიშვნელი სიტყვები ზემოდასახელებულზე მეტი არა ჩანს, პირიქით თვით მამლისა და ხვადის სახელად ბ თავკიდურიან სიტყვებს სმარობენ. მამალ ცხოველს, მამაცს ლუმუქურად მაგ. ბურხნისა,

¹ საფიქრებელია, რომ ბიხინაჟ-ს, მამაკაცის ბოლოკიდური უ უნდა მამრ. სქესის ბოლოსართად იგულისხმებოდეს. ამას მამალი, ხვადი ცხოველის სახელის ბიხინაჟ-ის ბოლოკიდური ბ ამჟღავნებს, რომელიც მესამე სქეს-კატეგორიის ნიშანი ჩანს.

ტახსა და კერატს კიდეც ბუტკ (ლაქ. ე. 254—255), ვერძსაც, მამალ ცხვარს ქუ-ს (მრ. რ. ქუნდალ) და ნუშა-ს, რომელიც დედალი ბატქის სახელიც არის, და ჩა-ს ეძახიან (იქვე 292, 332 და 397 და R. II, 523),—ვაცს ყაცა და დაბა, გვლდენ შტედტი-თ-კი Käza (R. II, 523) ეწოდება (იქვე, 339 და 262). მამაკაცსა და ქმარს ჩუ-ს უწოდებენ, რომლის ნათ. ბრ. ჩუნალ, მოქმ. ჩიბარკ და მრ. რ. ჩიბარკუნდალ-ია და რომელთანაც ამისთანავე უცნაურად ცხოველთა სქეს-კატეგორიის ბ ნიშანი იხმარება (იქვე, გვ. 382). ასეთი მაგალითების ღუმუქ-ურითგან კიდეცა შეიძლება მოყვანა, მაგრამ ვგონებ ესეც საკმარისია.

დალისტნის სხვა ენების ასეთ დამაფიქრებელ ფორმათაგან—შესაძლებელია დასახელებული იყოს მაგალითად ხარის თაბახარანული (თაბ. ე. 179) და წახურ-რული (წახ. ე. 169) სახელი ააც და კვრული ააცო (კვრ. ე. 448), რომელთაც თავში ა ბგერა აქვთ, ე. ი. მამრ. სქესისა-კი არა, არამედ სწორედ მდებრო-ბითის ფორმანტია.

ამ საკითხს დალისტნის დანარჩენ ენებშიც ის გარემოება ართულებს, რომ სქესის აღმნიშვნელ სიტყვას ზოგჯერ სრულებით სხვა სქესისათვის განკუთვნილი თავსართი უჩანს.

მაგ. მამალი ცხვრის, ვერძის აღსანიშნავად თაბახარანულში იხმარება ააც (თაბახ. ე. 178), რომელსაც თავკიდური ა აქვს და რომელიც ამის გამო უფრო ნერბის, დედალი ცხვრის სახელად არის საგულისხმებელი, ვერძისათვის-კი სრულებით შეუფერებელია.

დიდლორადაც ხარის ეწოდება ის (მრ. რ. ისტაბი ანდ.-დიდ. მას. 88), რომლის თავკიდური სმოვანი ხარის სქესს სრულებით არ შეჰშვენის.

დალისტნის დანარჩენ ენებშიც სიტყვების მთელი ჯგუფი შეიძლება შეად-გინოს აღმნიშნა, რომელთაგანაც ზოგი მამრ., ზოგი კიდეც მდედრ. სქესის არსე-ბისა, თუ ცხოველის სახელია, მაგრამ ამისდა მიუხედავად მათ თავკიდურ ბგერად ვ, უ, უ, ან ა კი არა აქვთ, არამედ ბ თანხმოვანი, რომელიც სულ სხვა სქეს-კატეგორიის ნიშანია. მაგალითად შესაძლებელია დასახელებულ იქნეს: ვერძის, მამალი ცხვრის ყაფურაბი ბოწი (ანდ.-დიდ. 87), ცინცაღოთი ბოცარ და ყანაღოთი ბეცაურ (იქვე),—სყარშ. და დიდ. ბეტხლევ და ბტხლ (იქვე), ან-და ცოლის აღმნიშვნელი დიდლოთი ბარუ და მამაკაცის დიდლოთი ბაჰარჩი (ანდ.-დიდ. 93 და 100), ვაყიშვილის თანსაზაბანო ბიწი (თაბ. ე. 157).

დასასრულ დალისტნის არამც თუ იმ ენებითგან, რომლებშიც გრამ. სქეს-კატეგორიები არ გააჩნიათ, არამედ თვით ისეთ ენებითგანაც, რომლებშიც გრამ. სქეს-კატეგორიები ენის აგებულების მნიშვნელოვან თვისებას წარმოადგენენ, ბლომად შეიძლება მაგალითების მოყვანა, როდესაც სიტყვა ამა-თუ-იმ სქესის არსების, ანდა ცხოველის სახელია, მაგრამ ამისდა მიუხედავად სათანადო სქესის არავითარი არც თავსართი და არც გინდ ბოლოსართი მოეპოვება.

მაგალითად: კვრულად დას ხოუ ეწოდებოდა მე-XVIII ს-შიც და ესლაც ისევე ეძახიან (R. II, 521 და ლუმ. ე. 351). ამ სიტყვას მდედრ. სქესის ნიშანი არ გააჩნია.

ამნაირადვე ვაყიშვილს ლუზოქოტად ეხლა არს-ს ეძახიან (ლაქ. ე. 242), გვლდენ შტედტს-კი ერს-ად აქვს ჩაწერილი (R. II, 521), ხოლო ქალი-

შვილს მე-XVIII ს-შიც და ეხლაც დღე-ს უწოდებენ (იქვე, 267). ვაჟიშვილის სახელს სქესის არაეითარი ნიშანი არ უჩანს.

აჟურზადე ვაჟიშვილს მე-XVIII ს. პრქვეია Durha დურჰა, ქალიშვილს კი Durssi დურსსი (R. II, 521). არც ერთ მათგანსაც სქესის გამომხატველობა არა აქვს.

თამასატანულსა და ალუღუტს დის აღსანიშნავად ჩი აქვთ, რომელსაც სქესის არაეითარი ნიშანი არ გაჩნია, ხოლო დას თამასატანულად ჩი (თაბ. ე. 219), ალუღუღად-კი ჩუ უწოდება (ალ. ე. 167), რომელთაც აგრეთვე არაეითარი სქესის თავსართი არ უჩანთ. ამისთანავე ძმის და დის სახელად არსებითად ერთი და იგივე სიტყვა გამოდის.

ძმის აღმნიშვნელ კვრულ სიტყვას სიტხა-საც (კვრ. ე. 549) მამრობითი სქესის ფორმანტი არა აქვს.

ძმის სჯარზ. სახელს გის-ს (მრ. რ. გისნაბა), ყაფურ. ისს-სა (მრ. რ. ისსნა) და დიდუტს ესსიჟუ-საც, რომლის მრ. რ. ესსნაბი-ა (ანდ.-დიდ. მას. 88) სქესის ფორმანტი არ გაჩნია. მე-XVIII ს-ში, როგორც გვკლდებ შტედტის ჩინაწერი თიდან ირკვევა, ძმისათვის გლუჩესსიო, დისთვის აკიესსიო უნმარიათ (R. II, 513).

ნათესაობისა და სქესის აღმნიშვნელს ასეთს, სრულებით უსქეს-კატეგორიო, უფორმანტო სიტყვათა ჯგუფს ეკუთვნის აგრეთვე მამაკაცის სახელები: ანდ. შეკა, —ლიდობურ-კაბაჯ, ყოანალ. და დინდალ. შეკუა¹, ხეარზ. შიკუა და შითლის. ქუნტაეკუა (ანდ.-დიდ. მას. 100).

აგრეთვე ქმრის სახელები: ანდიუბა, შითლ. ლიდინ. და ყოანადეობი ქუნტა, ახვას. ხეუტე, რომლის მრ. რ. ხეირა-ა, —ხეარზ. ხოლ და დიდუტობი ხედიჟუ (ანდ.-დიდ. მას. 100).

სახელთა ამავე ჯგუფს მიეკუთვნება ცოლის აღმნიშვნელი: ალუღ. შირ, ჩანუტ. ხუნეშუშე, ჯურუბი ხენჯბ, რუთულ. ხედღელღე, მუღუბ. შეჯ, თამას. შიჯ, კვრული —ჰაბა, უღუბი ჩუბუხ და აბჩილა ტხლიოროლ (ალ. ე. 161).

ცოლს სჯარზულად ეძახიან —ლინე, ლოდობურულად შარკი, კაბაჯ. შარკხე, ყოანად. და დინდ. შარკხუა, ანდიუბად შორკი, ახვას. აკი და ყაფურ. ავო (ანდ.-დიდ. მას. 93).

ფურსაც ეწოდება: ანდიუბად შიგუ, ახვას. შიგუე, —შითლ., ლიდინ., კაბაჯ. ჭამელ. და დინდ. შინ, —ყოანად. შინი და დიდუბად შია (იქვე, 96). მუღუბ. შარ, რუთულ. და ჩასუტ. შერ და ჯურუბად ძარ (ალ. ე. 160).

ამავე თვისებისაა დედისავე სახელი: უღუბი ნანა (ალ. ე. 157), ლიუბი-უბი ნინუ (R. II, 521 და ლაკ. ე. 331), რუთულ. ნინ (ალ. ე. 157), თანამედროვე დიდუბი ენიჟუ (ანდ.-დიდ. მას. 99) და მე-XVIII ს. დიდუბური ენნიუ (გვკლდენ. R. II, 513), ალუღურა ბაჟი (ალ. ე. 157), ყაფურ. იაო, —ანდიუბი, შოლუ. ლიდინ., კაბაჯ, ახვას, ყოანად. და დინდალური ილა (R. II, 521 და ანდ.-დიდ. მას. 99), აგრეთვე დედის ლიუბუბი სახელი ებტლ (მრ. რ. ულბტლ), რომელიც უკვე მე-XVIII ს. ჩინაწერშიც არის აღბეჭდილი (R. II, 513 და უსლ. ავარ. ე. 75) და აწუხებსა და ქარებსაც ქქონიათ (R. II, 513).

¹ ამ k ბგერის გამოთქმა დირის აღწერილი არა აქვს.

ამევე ჯგუფისაა დედისავე სახელი აჭაღლი ეატტურ (არქ. ე. 143 და აღ. ე. 157) ისევე, როგორც სანალუ. დედ, აჭაღლი დედე, შიქურ. დედ და აჭაღლი დაა (აღ. ე. 157).

არავითარი სქეს-კატეგორიის ნიშანი არა აქვს ასულის, ქალიშვილის სახელსაც: დედ. და აჭაღურს ქიდ და სჯაზ. ქად (ანდ.-დიდ. 93), უღურს ხინარ და აჭაღუს ლო, რომელიც ბაშეს ნიშნავს (აღ. ე. 165), შემდეგ დედის სახელსაც და შიქურს- აჭაღურს. შიდრ (იქვე, 167), დედაკაცის სახელს თამასაჩაღურს შივი, რომლის მრ. რ. არის ხოვარ (თაბას. ე. 221).

გრამ. მამრ. სქესის არავითარი ნიშანი არ გააჩნია აგრეთვე ხარის, კუროს სახელსაც. მაგ. ხარს აჭაღურს შიანი, შიქურს. შანი, სანალუ. ლიჰე და ბუთულ. ჩატრა ეწოდება (აღ. ე. 158).

ამევე თვალსაზრისით საგულისხმოა, რომ ფურსა და ძროხასაც ჰქვიათ: აღულ. შიანი, უღურად ხუნი, რომელიც იმავე დროს ზოგადად დედალ ცხოველსაც ნიშნავს, და ჩურ, აჭაღურ. ხონ და თამასაჩ. ხინი (აღ. ე. 160 და თაბას. ე. 215) აჭაღურად-კი ქალ-ს უწოდებენ (იქვე და კურ. ე. 453).

ასევე უსქეს-კატეგორიო უთავსართ-ბოლოსართო სიტყვებია მამალი ცხვრის სახელები: ანდიაუბი ქუნი, აჭაღურა და ანდიაღურა ქუნი, რომლის მრ. რ. ქუნდი და ქუნდა იმავე დროს ზოგადად მამალ ცხოველსაც ნიშნავს (ანდ.-დიდ. მას. 87) და აჭაღურად. ქუნი, რომლის მრ. რ. ქუნიანი ხვადის სახელსაც იხმარება (ანდ.-დიდ. მას 87),—ისევე როგორც მამალი ცხვრის აჭაღურა სახელი ხომა-ც, რომლის მრ. რ. ხომაზო ზოგადად მამალ ცხოველსაც ნიშნავს (ანდ.-დიდ. 87). ამევე ჯგუფის სიტყვია.

მამალი და დედალი თხის სახელებსაც დალისტ. ბევრ ენაში სქესის არავითარი ნიშანი არ გააჩნიათ, მაგ. მამალ თხას, ვაცს ეწოდება: მილასი., აჭაღურ. და აჭაღურ. ტუჟა (მრ. რ. ტუჟაბატლა), ანდიაუბი მე-XVIII ს. გვლდენშტედტის ჩანაწერით ტუჟა (Tuka: R. II, 523), დირრით-კი ესლა ცხიდა ეწოდება, რომელიც დედალ თხასაც ნიშნავს (ანდ.-დიდ. მას. 96),—ლიდიზურ. ტუჟა, ანდიაღურ. ტუჟა, —და. გვლდენშტედტის ჩანაწერით მიტხლი (R. II, 515); ესლა-კი დირრის ცნობით ტუჟა (ანდ.-დიდ. მას. 96) ჰქვიათ, —აჭაღურ. ტიგა და აჭაღურ. ჯუთა (ანდ.-დიდ. მას. 96).

ამევე ცხოველს ლეზურად და აჭაღურად ეწოდება გვლდენშტედტით. ტენე (R. II, 515), ესლა კი უსლარით ლეზურად დეგენ (მოქმ. ბრ. დუნცა, მრ. რ. დუნულ და დუნე: ავარ. ე. 72), —აჭაღურად მე-XVIII ს. კინე (R. II, 515) ჰრქმევიან.

დედალ თხასაც ერქვა: გვლდენშტედტის მე-XVIII ს. ჩანაწერით, ლეზურად, აჭაღურად და აჭაღურად ცე (R. II, 515), უსლარის ცნობით-კი ლეზურად ესლა წიე ეწოდება (ავარ. ე. 207), — ლეზურად მე-XVIII ს. ცუჟა ჰრქმევიან (Zuku: R. II, 523), ესლა კი წუჟა იხმარება (ლაკ. ე. 377), დიდიზურად მე-XVIII ს-ში ცეკი ეწოდება (R. II, 515), ესლა კი დირრით ჩანს-ს უჟა-ხინი, ცეკი-კი უქვე ცეკანსა ნიშნავს (ანდ.-დიდ. მას. 96), —ანდიაუბი გვლდენშტედტით წია (Tzia) ჰრქმევიან და ესლა ცხიდა-ს ხმარობენ (ანდ. დიდ. მას. 96), რომელიც მამალ თხასაც ნიშნავს, —მილასი. ცხინატლუ, აჭაღურ.

ცხენატხლო, ღლიღოჭ. ცხინატხლო, ასგას. ცხუნუტხლი, ყუანად. ცხენეტხლო და სჯაბჭულად ისევე, როგორც ყაფურუჭად ცან (ანდ.-დიდ. მას. 96).

დასასრულ, როგორც უკვე ზემომოყვანილი რამდენიმე მაგალითითგანაც ჩანს, ისეთ ენებშიც, რომელთაც სქეს-კატეგორიები კარგად აქვთ დღევანდლამდე დატული, მამალი და დედალი ცხოველებისათვის, განსხვავებულის მაგაერ, ერთი-და-იგივე სჯხელგებია, მაგ.: ჯინდალოჭად და ღლიღოჭულად რიხა დედალ ცხვარს, ხოლო შათლის. და ღლიღო. რიხა მამალ ცხვარს, ყუანადუჭად-კი რიხა მამალ ცხვარსაც ნიშნავს და დედალსაც. (ანდ.-დიდ. მას. 87 და 103). ანდა ბიგტხლო ყაფურუჭად დედალ ცხვარს ეწოდება, დიღოჭად-კი ბეტხლო მამალ ცხვარს, — ამნიარადვე ბიგტხლო სჯაბჭულად თუ ნეჭვის აღმნიშვნელია, დიღოჭად ბეტხლო და ბეტხლოვე პირობით ვერძს ეწოდება და სხვაც ამგვარადვე (იქვე, 87 და 103).

ზემომოყვანილი ფიქტები და ზემოაღნიშნული სხვადასხვა გარემოება ადამიანს დაარწმუნებდა, რომ საკითხი გრამატიკული სქეს-კატეგორიების შესახებ მეტად რთული და გამაოჯრკვეველია. ისეთი არსებითი სახელების, რომელთაც თავიანთი სქეს-კატეგორიის ნიშანი ჰქონდეთ, მეტისმეტი სიმძირე და სამაგიეროდ შეუფერებელი სქეს-კატეგორიების თავსართიანი სიტყვების საკმაოდ მნიშვნელოვანი რაოდენობა ისევე, როგორც ზედსართავებსა და მიმღეობაში განსამარტავი სიტყვის სრულებით მოულოდნელი სქეს-კატეგორიების ხმარების სიხშირე გრამატიკული სქეს-კატეგორიების პრობლემას მეტად მწუხვე და მნიშვნელოვან საკითხად წდს. ხოლო, რაკი ამასთანავე სინდურ ენათა ჯგუფიდან უბიჭურს, ჩერქეზულსა და ყაბარდოულს გრამატიკული სქესი არ გააჩნია ისევე, როგორც დაღისტნის ენათა ჯგუფიდანაც სქეს კატეგორიები არც კვრულს და აღლულს და არც თაბასარანულს, ალბანეთის ენათაგან კი ერთად-ერთ გადარჩენილ უღურსაც არ მოგბოვება, ბუნებრივად იზადება საკითხი, გრამატიკული სქესი და საერთოდ სქეს-კატეგორიები ე. წ. კავკასიური ენების დასაწყისით. განი თვისებაა, თუ იმ ენებს, რომელთაც იგი ამ უამალ გააჩნიათ, ეს თვისება დროთა განმავლობაში აქვთ რომელიმე უცხო ენის გავლენის წყალობით შეთვისებული?

ეს საკითხი ქართული ენის მონათესავობისა და ვენეზისათვისაც უარესად მნიშვნელოვანია, რათენ ბევრი მკვლევარი აპრიორულად და მისი გავრცელების საზღვრების გამო კავკასიური ენათა ჯგუფის წევრად (ტოვლის-ქართულს-კი, როგორც ცნობილია, მრავალსაუკუნოვანი, წერილობითი ძეგლებით აღბეჭდილი, ისტორია აქვს, რომელიც მკვლევარს გრამ. სქესის ქართულში არსებობის საკითხის სრული ზედმიწევნობით გადაწყვეტამ საშუალებას აძლევს. ქ. შ. მე-V სითგან დატული ძეგლების ენა ცხად-ჰყოფს, რომ გრამატიკული სქესი მას არ ჰქონია, ისტორიულ ხანაში მინც, თუ ამასთანავე იმ გარემოებასაც გავითვალისწინებთ, რომ სქესი არც ქართულ-ქართველურს დიალექტებს გააჩნიათ, ვაშინ ქართულში გრამატიკული სქესის ოდენსე არსებობას აზრი, შესაძლებელია, მკვლევარს სრულებით უსაფუძლო ფანტაზიად ეჩვენოს.

საფიქრებელია არც, რომ ამიტომაც თანამედროვე სამეც. მწერლობაში აქამდე ასეთი აზრი, არც მოსვლია ვინმე, ანუ, უფრო სწორედ რომ ითქვას, ერთო. მტენიერის ჰიპოთეზის გარდა, რომელსაც, როგორც მისივე მერმინდელი ნაშრომის
11 ივ. ჯაფახიშვილი

მებთვან ჩანს, შემდეგში თვით იმის ავტორიც აღარ იზიარებდა¹, ფიქრად არაეის მოსვლია.

მაგრამ ნაინც ამ საკითხის ასე განუხილავად დატოვება არ შეიძლება, რათა გან ცხადია, რომ, თუ ქართული მართლაც ე. წ. კავკასიურ ენათა მოდგმას მიეკუთვნება, მაშინ, ან უნდა დამტკიცდეს, რომ გრამატიკული სქეს-კატეგორიების არსებობა კავკასიური ენების დასაწყისითგანს თვისებას-კი არ შეადგენდა, არამედ დროთა განმავლობაში რომელიმე უცხო ენისაგან არის შეთვისებული, ანდა: თუ სქეს-კატეგორიები კავკასიურ ენათა თავდაპირველი მოვლენა გამოდგა, მაშინ უნდა დავასკვნათ, რომ, ან ქართული კავკასიურ ენათა მოდგმას არ ეკუთვნის, ანდა უნდა დამტკიცდეს, რომ გრამატიკული სქეს-კატეგორიები ოდესღაც ქართულსაც ჰქონდა, მაგრამ, დროთა განმავლობაში, თუ რაიმე მიზეზის გამო, ეს თვისება დაჰკარგვია.

ამნაირად, კავკასიაში მცხოვრებ ერთა ენობრივი ნათესაობის საკითხის გადასაწყვეტად უნდა წინასწარ გამოჩვენდეს იყოს: 1. გრამატიკული სქეს-კატეგორიები ლილურ-ლეგური ენების დასაწყისითგანი კუთვნილება იყო, თუ არა? 2. თუ დასაწყისითგანი თვისება იყო, სინდურ ენათა ჯგუფსა და ქართულსაც სქეს კატეგორიები ჰქონია როდისმე, თუ არა?

თ ა ვ ი მ ე ო თ ს ე

გრამატიკული სქეს-კატეგორიები ლილურ-ლეგური ენების დასაწყისითგანი თვისება იყო, თუ არა?

ასეთი საკითხის ზამორკვევა ისეთ ენებში, რომელთაც მე-XIX ს. მეორე ნახევრამდე დამწერლობა არ გააჩნდათ, მეტად ძნელია და მხოლოდ სხვადასხვა წინასწარი კვლევა-ძიების შემდგომად მისი გადაწყვეტა შესაძლებელი.

უპირველესად უნდა გამოჩვენდეს იყოს, თუ რამდენად ფართოდ და ღრმად არის ამ ენებში სქეს-კატეგორიები გავრცელებული, სახელდობრ, ამ საკითხის გამოჩვენების დროს ყველაზე უწინარეს უნდა შემოდასახელებული სიტყვების, ვაჟიშვილისა და ძმის, ისევე როგორც ქალიშვილისა და დის სახელების გავრცელების არის ოდენობასა და სიღრმეს მივცქვს ყურადღება. ამ გარემოების ცოდნას იმ მხრით აქვს ჩვენთვის მნიშვნელობა, რამდენადაც ეს საშუალებას მოგვცემს სიტყვების ფესვგადგმულობა გავიგოთ, რათგან ცხადია, რომ, თუ ასეთი სახელები ორიოდ თემისა, თუ ენის სახელგერებს არ სტილდება, სულ სხვანაირი დასკვნის გამოყვანა შეიძლება, ვიდრე იმ შემთხვევაში, თუ ეს სიტყვები ფართო ასპარეზზე და მრავალი ენების კუთვნილება აღმოჩნდა.

¹ ამაზე იხ. ქვემოთ.

თუ საკითხის განხილვას ამ თვალსაზრისით შევცხებით, შემდეგი ვითარება წარმოვიდგება.

ძმის ეწოდება: ღუნძურად ვაც, გვლდენშტედტის ჩანაწერით-კი ტაოს¹ (R. II 513),—ქარულად და ანწუხურად უაც (Uats: R. II 513),—ღუმეუქურად უხიუ (ლაკ. ე. 361), —ჭამალაღურად ვაც, —ბოთლიხ., ლოდობერ., კარატ., ახეახ. ვაცხი,—ტინდალ. ტაცხი,—ანდ-იურად ვოცხი, ყუანად. ვახს (ანდ.-დიდ. მას. 88) და უდურად ვიჩი (ალ. ე. 147).

ვათიშვილს ჰქვია: ღუნძურად ეხლა ვახა (ავარ. ე. 58). გვლდენ-შტედტის-კი ძმის ღუნძურად და ანწუხურად სახელად ტიშირი-ი (Timir: R. II., 513) აქვს ჩაწერილი, ქარულად ხიშირ-ს უწოდებდნო (იქვე), ბოთლიხ., ლოდობ., კარატ., ახეახ. და ყუანად. ვათიშვილს ვაშა,—ტინდალ. ვაშა,—ანდ-იურად ვოშო,—ყაფუჩი. ოჟო,—ხვარშ. უჟე და დიდ-უჟი (დირრი. ანდ.-დიდ. მას. 111).

კვრული, რუთულ., ბუდუხ., წახურ., ჯეკური, უდური, აღულ. და არკ. ვათიშვილის სახელები ზემომოყვანილ სიტყვას არ უდგება (იხ. აღ. ე. 158) და მხოლოდ ბინალუღურად ში ეწოდება (იქვე), რომელსაც, საფიქრებელია, თავიღური მარცვალი უნდა ჰქონდეს დაკარგული.

ხახს, კუროს ეწოდება: ბოთლიხ., ლოდობ. და კარატ. უნსო,—ანდ. უნსო, ახეახ. უნჩა (ანდ.-დიდ. მას. 88);—ღუნძურად ოც (R. II, 315 და უსლარ. ავარ. ე. 144);—ქარულად ოც (Ots: R. II, 315),—ანწუხურად რს (იქვე) და ყაფუჩურად აგრეთვე ოს (ანდ.-დიდ. მას. 88).

შამალს, სახარე ხხოს კი აღულურად ჰქვია: უჩი (ალ. ე. 166), ხოლო ზვად კვიცს არკულად უჩი, წახურულად, უჩარ და აღულურად ოჭრა ეწოდება (იქვე, 161), რომელთაგან უკანასკნელი საფიქრებელია პირველი ოჩრი ხმოვნის ადგილმონაცვლებით უნდა ღირა-საგან იყოს წარმომდგარი.

თავისი სქესის თავსართიანი მდებრობითი სქესის არსებობა და ცხოველების სახელებს შორის შესაძლებელია აღნიშნული იყოს: 1. დის სახელი—ღუნძურად ძახს (გვლდენშტედტის R. II, 513), რომელიც იმავე დროს ქალიშვილსაც ნიშნავდა (იქვე), უსლარის ცნობით-კი ძახს ეხლა ქალიშვილსა და ქალწულსა ნიშნავს, ხოლო ძახს ეწოდება ძაც (ავარ. ე. 107).

გვლდენშტედტის ჩანაწერით ანწუხურად და ქარულად ქალიშვილს, ასულს ერქვა ძახს (Jas: R. II 512), დახ-კი შიაც (Hiats: R. II, 512), ხოლო ქალწულს ეწოდებოდა ძახსე (Jasse: R. II 514), რომელსაც იმავე ცნების გამოსახატავად, იმავე მეცნიერის ჩანაწერით, ჰარ-ღუნებეიც ხმარობენ (იქვე).

ასულსა და ქალიშვილს ღუმეუქურად ერქვა დუშუ (Dusch: R. II 521), რომელსაც ეხლაც ხმარობენ (ლაკ. ე. 267),—აკუშურად დურსხი (Durssi: R. II, 521) ჰქვია. ორივე ზემომოყვანილი სიტყვა იმავე დროს ქალწულის აღმნიშვნელიც ყოფილა (იქვე). დის ღუმეუქურად სახელს-კი ხიუ (Su: R. II, 521) და უსლ. ლაკ. ე. 351) სქესის არაერთი თავსართი არ გააჩნია.

¹ შესაძლებელია აქ კორექტ. შეცდომა იყოს.

ამევე აგებულების სქესის თავსართიანი და ძირის სიტყვებია **ასულის** სახელები: ჯაზაფულა, ლღაღჭ. და ასავსუთა—**აჰში** (ანდ.-ლიდ. მას. 93);—**ყაზანე**.—**აჰში**,—ანდიუთი **აჰში** (Joschi: R. II, 521 და ანდ.-ლიდ. მას. 93);—ანდიუთი და შოთლისიუთი **აჰში** და ცინდალუთი **აჰჰა** (ანდ.-ლიდ. მას. 93) ისევე, როგორც წახურული **აჰში-იცი** (წახ. ე. 171 და ალ. ე. 165).

მდედრობითი სქესის ფორმანტიანებია აგრეთვე **რ-თავკიდურიანი ასულის**, **ქალიშვილის** კვბული და აღუღუთი **რუშ**,—**ჯუჯუთი** და თამასაჩანღუღ **რიშ**,—სინაღუღუთი **რიში** და შიღესუთი **რიჟ** (ალ. ე. 165).

მდედრ. სქესის ფორმანტიანი **ღის სახელების** ჯგუფიც საკმაოდ მრავალრიცხოვანია: შითლის., ლღაღჭ., ჯაზაფ., ასავს. და ცინდალუთად **აჰცი** იწოდება (ანდ.-ლიდ. მას. 109);—**ქამალა**. **აჰცი** (იქვე);—ანდიუთად **აჰძ** და **აჰცი** (R. II, 521 და ანდ.-ლიდ. მას. 109);—**ყაზანე**. **აჰას** (ანდ.-ლიდ. მას. 109) და წახურულად **აჰი** (ალ. ე. 177).

რ-თავკიდურიანი მდედრ. სქესის თავსართიანი სახელი გაანია **ღისათვის** აგრეთვე **რუთულუთს**, სადაც **რიში** იწოდება და **ვიწალუღუთსაც**, სადაც **რიც-სა** ხმაწოდებენ (ალ. ე. 167). აჰაჰულად **დ-თავკიდურიანი** და **რ-ბოლოკიდურიანი** ფორმა არსებობს **ღოშღურ** (იქვე, 167), აჰურუთაჰცი მე-XVIII ს. **ღუცი** (Dutsi) ყოფილა (R. II, 521).

ღედის სახელიც სჯარბულში ი-თავკიდურიანია: **იშუ** (ანდ.-ლიდ. მას. 99), ისევე როგორც წახურულად იწოდება **აღ** (ალ. ე. 157). ცოლსაც **ქამალა-აჰი** ჰქვიან (ანდ.-ლიდ. მას. 93). გვლდენ შტეღტი ჩანაწერით, **ღედაჰაცსაც** ანდიუთად **აჰში** კარქმეგია (Joschika: R. II, 521), ეხლა **აჰში** ა-სა და **აჰში** ა-ს ეძახიან (ანდ. ე. 132 და 133).

დასასრულ, **ი-თავკიდურიანი** სიტყვია **ქაკი ცხენის** სახელიც: ანდიუთი **აჰა** და **ქამალაუთი** **იჰა** (ანდ.-ლიდ. მას. 95).

ყველა ზემოთხსენებულიდან ჩანს, რომ მამრ. და მდედრ. სქესის აღმნიშვნელი ის მცირერიცხოვანი სახელები, რომელთაც თავიანთი სქესის გამომხატველი თავსართები აქვთ, ფართოდ და ინტენსიურად ყოფილა გავრცელებული. უკვე ეს გარემოება თავისდა-თავად სქეს-კატეგორიების უცხოობის ეჭვს საგრძნობლად ამცირებს. მაგრამ, რა თქმა უნდა, რომ მარტო ამით ვერ გადაწყდება საკითხი გრამ. სქეს-კატეგორიები ე. წ. კავკასიის ერების დასაწყობისთვის თვისებაა; თუ არა. ამ პრობლემას ყოველ-მხრივ საფუძვლიანი შესწავლა სჭირდება. უნდა დამტკიცდეს, რომ გრამ. სქეს-კატეგორიის მჭონებელი ასეთი სიტყვები ამ ენებს მარტო ეხლა-კი არა, არაჩედ წინათაც და ძველადვე ჰქონდათ, რათგან ახლად შეძენილი სიტყვაც შესაძლებელია ფართოდ იყოს გავრცელებული და ამა-თუ-იმ სიტყვის მარტო გატევილების სიფართოვე სიძველის დამამტკიცებელ საბუთად ვერ გამოდგება. რაკი ე. წ. კავკასიურს ენებში, დამწერლობის უქონლობის გამო, ძველი ძეგლებისდა მიხედვით ამ საკითხის გამორკვევა შეუძლებელია, ამიტომ უკეთესი იქნება, რომ სანამ სქეს-კატეგორიების კავკასიის ენებში ყოველმხრივ შესწავლის შეფუძლებოფეთ, ჯერ გრამ. სქეს-კატეგორიების საკითხი ქართულში იქმნეს შესწავლილი, რომელსაც მრავალსაუკუნოვანი სამწერლობო ენაც აქვს და უხვი და საკმაოდ დიდ ასა-

რეზზე განფენილი მრავალფეროვანი დიალექტოლოგიური საგანძურიც მოვბოვე-
მა. როგორც თავის ადგილას დავრწმუნდებით, ამის შემდგომ ე. წ. კავკასიის
ქნებშიც ბევრი რამის გაგება და გამორკვევა გაგვიადვილებს.

თ ა ვ ი მ ე ს უ რ ი

გრამატიკული სქესის საკითხი შევლი ქართ. მთარგმნელებისა და მეცნიერთა ნაშრომებისა მიხედვით

უკვე აღნიშნული გვქონდა, რომ ისტორიულ ხანაში ქართულს გრამ. სქესი
არ უჩანს. მაგრამ საგულისხმოა გვცოდნოდა; ანტერესებდა, თუ არა, ეს პრობ-
ლემა ძველ ქართველ მეცნიერებს?

უკვე უძველეს ხანაში, როდესაც საღმრთო წერილის ვადმოთარგმნას შეუ-
დგნენ, მთარგმნელთა წინაშე გრამატიკული სქესის საკითხი ქართულში უშუქელია
წამოიკრებოდა. ხანმეტი ოთხთავის ჯერეთ წაკითხული ნაწყვეტებიდან ჩანს,
რომ პირველ მთარგმნელებს შეუფნიათ, რომ ქართულს გრამატიკული სქესი
არ გააჩნდა და ამიტომ მისი ვადმოცემა თარგმნის დროს არც უცდიათ. მაგ-
რამ შემდეგი ხანის მთარგმნელებსა და შემსწორებლებს სხვადასხვანაირად
უსაუფლიათ და იქ, სადაც დაბადების ტექსტში მდებარობითი სქესის არსებობა
საუზბარი, ზოგს შესატყვისი ქართული სიტყვისათვის მდებარობითი სქესის გამო-
სახატავად ა დაბოლოება დაურთავს და ასეთი ხელოვნური და ქართულისა-
თვის შეუფერებელი საშუალებით გრამატიკული სქესის შექმნა უცდია. ამისი
კვალი დაბადების თარგმნის ზოგს რედაქციოში ეხლაც არის შერჩენილი და
თავის დროს ასეთი ადგილები საბა ორბელიანსაცა და ანტონ კათა-
ლიკოზსაც შეუძნევიან და თავიანთი დაკვირვების ობიექტად გამოუყენე-
ბიათ.

ს. ორბელიანს თავის ლექსიკონში ის ცალკეული სახელებიც აქვს
მოყვანილი, რომელიც მამრობითი და მდედრობითი სქესისათვის იხმარებოდა,
და ამის გარდა ის საერთო სიტყვებიც, რომლებიც ორივე სქესისათვის არსე-
ბობდა, მაგრამ სქესის განსარჩევად მხოლოდ დაბოლოება ეცვლებოდა. მაგ. კ-
ცი-ის ქვეშე მას ნათქვამი აქვს: „კაცი ზოგად ყოელთა ეწოდების. ესე კაცი
განიყოფების მამაცად და დიაცად, რომელ არს მამაკაცი და დედაკაცი“. ხოლო
რა მამაცსა დიაცი მიერთხოვოს, ეწოდების მამაცსა ქმარი და დიაცსა ცოლი,
ხოლო შობილთა მათთა შვილი. შვლსა მამალსა ძე და დედალსა ასული, რო-
მელთა სიბერემდე ძესა ვაჟი და ასულსა ქალი ეწოდების“. მაგრამ ამის შემ-
დგომ უკვე სქესის აღმნიშვნელი ტერმინების თვისება იცვლება და ნათქვამი,
რომ „ვიდრე ხუთ წლამდე ვაჟსა ჩჩლი და ქალსა ჩჩლა ეწოდების, ხუთისა
წლით ვიდრე ათ წლამდე ვაჟსა უსუარი და ქალსა უსუარა, ათის წელითგან
ათხუთმეტამდე ვაჟსა ნინველი და ქალსა ნინველა, ათხუთმეტის წელითგან
ვიდრე ოცამდე ვაჟსა ყრმა და ქალსა ყრმაჲ, ოცის წელითგან ვიდრე ოცდა-

ათამდე ვაჟსა **კაბუჯი** და ქალსა **კაბუჯა** და შემდგომად სრული კაცი ვიდრე ორმოცდაათამდე და შემდგომად ეწოდების ვაჟსა **მოხუცებულნი** და ქალსა **მოხუცებულნი**“-ო (ლექსიკ.).

ამის მსგავსი ცნობებივე გვხვდება საბას ლექსიკონში დედუფლის ქვეშე მოთავსებულ განმარტებაშიც. იქ სახელდობრ სწერია: „დედუფალი ეწოდების ყოელთა მდიდართა სახლისუფალსა მის ცოლსა, ხოლო მეფის ცოლსა მეფა და უფლის ცოლსა უფალა, ხოლო დუკა, რომელ არს დიდი თავადი, მის ცოლსა დიუფალი და ერისთვის ცოლსა ბეჟა, სხვათა მებატონქეთა ცოლსა ბატონა. გლენთა დიაკთა პატეიისათვის უწოდენ უსოს“-აო.

ზემომოყვანილი სიტყვები საბას დაბადების ქართ. თარგმანიდან აქვს ამოღებული. ამის დასამტკიცებლად თუნდაც შემდეგი მაგალითის მოყვანაც შეიძლება. ესააჲს 24⁻-ში, ბაქარის გამოცემით, ნათქვამია: „იყოს ერი, ვითარცა მღვდი, და ყრბა, ვითარცა უფალი, და მეკეალი, ვითარცა უფალი“-ო: ანნა-ირად აქ მართლაც უშაღმი-ც არის ნახმარი და უშაღა-ც. პირველი ამათვანი უღრის ბერძნულს ἡ ἁγία καὶ ἡ κερὰ-ს, მეორე, უშაღა-კი, ἡ ἁγία καὶ ἡ κερὰ-ს, ე. ი. **ქალბატონს**. მღვდრ. სქესის გამომხატველად აქ ა დაბოლოებაა.

საკმარისია აღაშინაჲს ის ადგილები, სადაც მღვდრ. სქესის ასეთი დაბოლოებიანი სიტყვებია ნახმარი, გულდასმით გადაიკითხოს და ამ თარგმანების ენის დანახასიათებელ თვისებებს ჩაუკვირდეს, რომ დარწმუნდეს, თუ რამდენად მიაგავს იგი იმ სამწერლობო მიმართულებას ენას, რომლის მნიშვნელოვან წარმომადგენლადაც იოანე პეტრიწი ითვლებოდა: მეფა, უფალა, ნინველა და სხვაც ამის მსგავსიც სწორედ ამ მე-XI ს. დამწერის და მე-XII ს. ქართ. მეცნიერთა ნასიბრძნს და ხელოვნურ შენაქმნს წარმოადგენს. დაბადების ოშკის მე-X ს. ხელნაწერში არაფერი ამის მსგავსი არ არის. ამიტომ ასეთ სიტყვებს გრამ. სქესის ძველ ქართულში არსებობის საკითხის გამოსარკვევად არავითარი მნიშვნელობა არა აქვს.

ამაზე გაცილებით უფრო საგულისხმოა ის, რაც ს. ორბელიანს თავის ლექსიკონში სიტყვა მანას ქვეშე განმარტების ბოლო ნაწილში ნათქვამი აქვს: „უკეთუ ესთქუთ **მოვიდაჲ**, ვიტყვით **მამაკაცისასა** და უკეთუ ესთქუთ **მოვიდაჲ**“-**დედაკაცისათვის**. აგრეთვე ყოველი საზოგადო სათქმელნი განიყოფებიანო“ (4⁻₂₁. მსაჯულთა)-ო (ლექს. გვ. 168).

ამ მაგალითიდან ჩანს, რომ საბას დაკვირვებით, ბოლოკიდური ა მდებრობითი სქესის აღმნიშვნელია. მაგრამ თავისი დებულების სიმართლის დამამტკიცებელ საბუთად საბა ორბელიანისაგან დასახელებულ ადგილას მსაჯულთა 4⁻₂₁-ში ნათქვამია: „**მოიღო იაილ**, ცოლმან ქაღებისმან, **მანაჲ კარვისა** და აღილო კუედაჲ კელთა თჳსთა და შევიდა მისა მღუმორიად და დაახვაჲ **მანაჲ**: იგი ყურიალსა მისსა და დანსუვალა იგი ქუეყანასა“. თუმცა აქ მართლაც **მანაჲ** გვხვდება და დედაკაცის შესახებ ნახმარ ზმნას **დაახვაჲ** ბოლოკიდური ა ხსლავს, მაგრამ ზმნა „**მოვიდაჲ**“ ამ წინადადებაში არ გვხვდება. ამიტომ მაგალითად მოყვანილი „**მოვიდაჲ**“, ან თვით საბას ნაწარმოები უნდა იყოს, ანდა, მისგან დასახელებულ ადგილს გარდა, სხვა ადგილებიც უნდა ჰქონიდა.

ს. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ის ა გ ა ნ დამოწმებული მსაჯულთა წიგნის ზემომოყვანილი წინადადებითგან მაინც არა ჩანს, ზმნის ბოლოკიდური **ა** მართლაც დედაკაცის სახელის გამომხატველია, თუ **მანას** სახელთან არის დაკავშირებული („დასცეა მანაა“)? მაგრამ თავისდა-თავად სახელოვანი ლექსიკოგრაფის ეს დაკვირვება მაინც საყურადღებოა.

ძველ ქართულ ძეგლებში გვხვდება ისეთი ადგილები, სადაც ბოლოსართი **ა** ზმნაში თითქოს მართლაც მდებარეობს. სქესის გამომხატველი უნდა იყოს. მაგალითად შესაძლებელია წა ნინოს უძველესი ცხოვრების ტექსტი იქმნეს დასახელებული.

ამ ძეგლში წა ნინო ამბობს: „**გამოვიწმე** წიმი იგი ქრისტიანს ჯუარისა და ვილოცვედი მუნ ექუს დღმ (შატბერდ. წ. ნინოს ცა: Опис. II, 755).

„**მიწა** აღიღე ადგილისა მისგან და **შეაჰამს** კაცთა მაგათ (იქვე II, 757). ნინოსვე ნათქვამი აქვს: სიზმარი ვიხილმ ჩუენებასა შინა მცირედსა მას მიორულებასა“ (იქვე II, 757).

„**ვიხილმ** ასულმან აბიათარისმან **სიღონია** წა **ნინო**“ (წა ნინოს შატბერდ. ცა, Опис. II, 767).

ყველა ზემომოყვანილ წინადადებებში მოსაუბრე დედაკაცია და ზმნას **ა** ბოლოსართი ახლავს. ისე რომ შესაძლებელია გვეფიქრო, რომ საბაჰს დაკვირვება მტკიანი არ არის, მაგრამ საქმე ის არის, რომ, ჯერ ერთი, ეს წესი მოყვანილ მაგალითებშიც ყველგან დაცული არ არის, ხოლო მეორე დამაფიქრებელი გარემოება ის გახლავთ, რომ **ა** ბოლოსართი შესაძლებელია სუბიექტთან, დედაკაცის სახელთან-კი არ იყოს დაკავშირებული, არამედ ობიექტის აღმნიშვნელი იყოს („გამოვიწმე შეა **ნიმი**“, „**მიწა**... შეაჰამეა“, „ვიხილე... **ნინო**“). ზემომოყვანილ წინადადებებში-კი ობიექტი ყველგან მდებარეობს. სქესისა არ არის და, თუ **ა** ბოლოსართი მართლაც ობიექტის გამომხატველია, მაშინ **ა** სქესთან არ ყოფილა დაკავშირებული.

საქმის ნამდვილი ვითარების გამოსარკვევად, ს. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ის დაკვირვებას გულდასმითი შემოწმება სჭირდება ძველი. ნუსხა-დენდის სახით დაცული, ძეგლების ენის მიხედვით. ამჟამად -კი შესაძლებელია ითქვას მხოლოდ, რომ ქართ. ლექსიკოგრაფის ეს დებულება მერმინდელ მკვლევართ, ან გამოკვარვით, ან უარუყვით. ჯერჯერობით, სანამ ეს საკითხი მონოგრაფიულად შესწავლილი არ იქმნება, მასზე დამყარება არც ეხლა შეიძლება.

ზ უ რ. შ ა ნ შ ი ე ა ნ ს ა და ა ნ ტ ო ნ კ ა თ ა ლ ი კ ო ზ ს გ რ ა მ ა ტ ი კ უ ლ ი ს ქ ე ს ის აღმნიშვნელ ტერმინად ნათქვამი აქვთ მიღებული. ზ უ რ ა ბ შ ა ნ შ ო ე ა ნ ს თ ა ვ ი ს 1737 წ. შედგენილ „მოკლე ღრამატკა“-ში ნათქვამი აქვს, რომ ქართული გააჩნია „ნათესავი ოთხი: **სამამაო, სადედაო, ზიარი და არავინი**“. თითოეული ამ ოთხი სქესთაგანის თითო-თითო მაგალითიც არის იქვე მოყვანილი: „**სამამაო**, ვითარცა წული, — **სადედაო**, ვითარცა ასული, — **ზიარი**, ვითარცა **ვილი**, — **არვინა**, ვითარცა **ქვა**“-ო (მოკლე ღრამატკა ქართულისა ენისა“, გამოც. აღ. ცვაბარლისა, პეტერბ. 1881 წ. გვ. 10).

ან ტ ო ნ კ ა თ ა ლ ი კ ო ზ ის სიტყვით-კი ქართულში **სახელი** (იგულისხმება არსებითი), ენისაზე ჩუენისა, ანუ **არს მამრობითი**, ანუ **მდედრობითი**,

ანუ უმეშუეობით და ანუ საზოგადო“. იქვე განმარტებულია, რომ მამრობითი ისეთი სიტყვის სქესს ეწოდება, „თუ საღამე დანიშნული იგი მის მიერ იყოსმცა მამრი, მაგალითებრ: მამა, პაპა, მღვდელი, წული, სიმამრი, მამამთილი, ძმა, ხარი, ვაცი, ვერძი, ყრმა, უფალი, მეფე, ქაბუჯი, ხუადი და სხუანი“. ხოლო, თუ სიტყვა მდებრობითი ბუნების არსებათა სახელი იყო, „თუ საღამე იყოსმცა მდედურ, მაშინ ზედწოდებულ მდედრობითი, მაგალითებრ: დედა, პანი, სიდედრი, სძალი, ყრმა (sic), უფალი, მეფა, ქაბუჯა, ჩური (sic), ნეზუ, ძუჟ და სხუანი“-ო.

როდესაც ამა-თუ-იმ სიტყვით „არა მამრ დანიშნოდესმცა და არცაღა მდედურ, მაშინ წოდებულ ესე—გუჟარი უმეშუეობითად, მაგალითებრ: ქუა, სძე-კალი, სახლი, პალატი და სხუანი“.

დასასრულ, როდესაც სიტყვა „დანიშნოდესმცა ორ მნიშვნელობით, ესე იგი მამრისა მიმართცა და მდედრისა, მაშინ ნათესავობითი ესე წოდებულ საზოგადოდ, მაგალითებრ: კაცი, მშობელი, შვილი, ცხენი, ზროხა, ირემი, ფარშამანი, ტრედი, კიცუ, მართეს, ლეკუ, მჰსწავლული, ქალწული და სხუანი“-ო. (ქართ. ლრამატიკა რ. ერისთავის 1885 წ. გამოც. გვ. 127—128, § 185).

ცხადია, რომ ყველა ზემომოყვანილი მაგალითების მიხედვით შესაძლებელია საუბარი მხოლოდ რეალურ სქესზე იყოს, რათგან გრამატიკული სქესი არც ერთს მათგანს არ გააჩნია. ეს გარემოება თვით ანტონ კათალიკოსსაც არ გამოჰპარვია. მას ეს თვითონაც აქვს საზგამით აღნიშნული. თავისი გრამატიკის მომდევნო, 186-ე წ-ში ნათქვამი აქვს კიდევაც: „არა რაჟმე აქუს ნიშანი ჩუენისამებრ ენისა სახელსა არსებითსა მამრობითად თქმულსა და არცაღა მდედრობითად თქმულსა“-ო და მხოლოდ „ზედ-შესრულთა სახელთა მდედრობითად აქუს რომელთამე დამაბოლოებელჲ ა, მაგალითებრ: ქაბუჯა (რუთ. 2_ა), უფალი (24_ა), მეფა (იერემ. 44, 17), წინასწარ-მეტყუტლა (ისაია 3), ყრმა (იერემ. 34_ა), ძუჟ ლხ დაბეჭდილს საწინასწარმეტყუტელოსა შინა ა: ებრაელა (იერემ. იგივე თავი, რიცხვ 3), მოაბელა (ისაია 15)“. მასასაღამე ყოველსა ზედმესრულსა სახელსა მდედრისა ქემედებარისა მიმართ მოღებულსა უშესააბამების მდედრობითი“-ო (ქართ. ლრამ. გვ. 128).

საბაბს თავის ლექსიკონში მეფა ფორმისათვის დამოწმებულ აქვს 44_ა იერემია, უფალი ფორმისთვის ისაიას 24_ა, ყრმა-სთვის 34_ა იერემია, წინასწარმეტყუტელა-სთვის 4_ა მსაჯ. და ქაბუჯა-სთვის 2, რუთ. ხოლო ანტონი კათალიკოსის მიერ ძველი დაბეჭდილი საწინასწარმეტყუტელოთგან ამოღებული მაგალითები ებრაელა და მოაბელა სრულებით არ მოეპოვება. ეს გარემოება ცხად-ჰყოფს, რომ გრამატიკული სქესის ქართულში არსებობის საკითხის გამოსარკვევად ანტონ კათალიკოსს, ს. ორბელიანისაგან დამოწმებულ წყაროებს გარდა, იეგლებში მასალიები თვითონაც უძებნია.

ამგვარად შესაძლებელია ითქვას, რომ მე-XII ს. ქართველ მეცნიერთა ერთი ჯგუფის გარდა, რომელმაც გრამ. სქესის ხელოვნურად შექმნა სცაღა, ყველასთვის ცხადი იყო, რომ ქართულს გრამ. სქესი არ გააჩნდა: ს. ორბელიანს და ანტონი კათალიკოსს ეს ნასიბრძინი, ხელოვნური წარმოება შეცდომით ძველად შიუჩნევით და ნაწილობრივ ამ მაგალითებს დაჰმყარებთან, მაგრამ

არც ერთს მათგანს ამ მაგალითებზე დამყარებული დაკვირვება ქართული ენის ზოგად მოვლენად არ მიუჩნევიან. ანტონ კათალიკოზს, როგორც დავრწმუნდით, სრულებით მკაფიოდ ჰქონდა შეგნებული, რომ ქართულს გრამ: სქესი არ გააჩნია.

თ ა ვ ი მ ე მ ა მ ს ე ა

გრამატიკ. სქესის ქართულში არსებობის საკითხი თანამედროვე სამეცნიერო მწერლობაში

მე-XIX—XX სს, სამეცნიერო მწერლობაშიც ქართული უსქესო ენად არის ცნობილი. მხოლოდ ტროფ. ნ. მარრა გამოსთქვა მოსაზრება, რომ, თუმცა ისტორიულ ხანაში სამწერლობო ქართულს, ჰანუსს, მეგრულსა და სვანურს გრამ. სქესი არ უჩანს, მაგრამ წინათ უნდა ჰქონოდაო. ეს დებულება მან თავისს 1908 წელს გამოსულს ნაშრომს „ძირითად ტაბულებ“-ში წამოაყენა. იქ სახელდობრ ნათქვამია, რომ ქართული ენის დაკვირვებული შესწავლა გრამატიკული სქესის ოდესღაც აქაც არსებობას ცხად ჰყოფს. მეტადრე მდებრობითი სქესის სუფიქსია მრავალსახით გაქვევებულად შენახულიო. ამგვარ სუფიქსად მან ნაწილაკები — აბ, ებ, აღ, ეღ, აღ, ეღ, აფ, ეფ, აკ, ეკ, აგ, ეგ, აზ, ეზ, აქ, ექ და თვით „ა“ და „ე“-ც გამოაცხადა. მდებრობითი სქესის ბოლოსართებად ჰანურში $ოდ > უღ > ურ$ და ბოლომოკვეცილი $ო > უ$ აღიარა (იხ. მისი ჰანური გრამ. § 5).

მართალია, აქ კილოკავებიც არის ნაგარაუდღევი, მაგრამ თითქოს მეტისმეტად სიუხვეა. „ეთ“-ის მდებრობითი სქესის ნიშნად მიჩნევა იმაზე იყო დამყარებული, რომ სემურ ენებში ამ მარჯალს მართლაც ამგვარი მნიშვნელობა და დანიშნულება აქვს. ქართულისა და სემურ ენათა ნათესაობა-კი პროფ. ნ. მარრს იმ ხანაში უცილობელ და ურყვე კვშმარტებად მიაჩნდა.

არავითარი საბუთი, რომელიც ზემოთყვანილი ბოლოსართების მდებ. სქესის ფორმანტობას ამტკიცებდეს, ნ. მარრს დასახელებული არ ჰქონდა, იმას გარდა, რომ შესატყვისს, თუ შესატყვისად მიჩნეულს, სემურ სიტყვებს მდებრობის დაბოლოება აქვთ.

¹ „По более тщательному ознакомлению с реалиями груз. речи однако оказывается, что в ней сохранился в качестве мертвого уже инвентаря СУФФИКС ЖЕНСКОГО РОДА, богато представленный в целом ряде диалектических разновидностей ирптом как в полной форме, то сильной $\left(\frac{at}{ct} > \frac{ad}{ed} \left[\frac{at'}{el'} \right] > \frac{ap}{ep} \right.$ и т. п.), то слабой $\left(\frac{ak}{ek} > \frac{ag}{eg} \left[\frac{aw}{ew} \right] > \frac{aq}{eq} \right.$ и т. п.), так и в усеченной $\left(\frac{a}{e}\right)$ (Н. Марр, Основные табл. и лица к грам. древ.-груз. языка. 1908 წ. გვ. 8 №6. 1.).

პროფ. ნ. მარჩის დებულებას-კი ა და აღ-ის ქართულში მდებარეობითი სქესის ნიშნობის შესახებ ის ვარაუდობს ეწინააღმდეგება, რომ ისეთ უდავო-მამრობითი სქესის სულიერ არსებათა სახელებსაც-კი, როგორც მაგ. მამა, პაპა, ძმა, მამალი და სხვა, ბოლოსართად იგივე ა და აღ-ი აქვს ამგვარად, ნ. მარჩის აზრი რომ სამართლიანი ყოფილიყო, ქართულში მამა და მამალი მდებარე სიტყვებად უნდა მიგვეჩინა. იმის მაგიერ, რომ ამ ვარაუდობას შეეფიქრებინა და თვით დებულების სისწორის ეჭვი აღეძრა, ავტორს სემურ ენებთან ერთად-ერთი მაგალითი აქვს მოყვანილი, როდესაც მამა ებრაულად მრავლობითად ნახშირი მდებარეობითი სქესის დაბოლოების მქონებელი გამოდის (Основ. таблицы. 8. შენ. 1).

შემდეგში უკვე იმის ასახსნელად, თუ როგორ მოხდა, რომ ერთიდაიგივე ფესვი ბზ ბაბუა-სა და ბამბა-ში პაპისაც და ბების აღნიშვნელად იქცა, პროფ. ნ. მარჩმა ამ სიტყვებში უბ მამრობითი სქესის ნიშნად, ხოლო ია მდებარეობითი სქესისად აღიარა.

ამ დებულებისათვისაც დამამტკიცებელ საბუთად მე-3 პირის არაბულ ნაცვალსახელს ჰუ და ჰია-ს იმოწმებდა, რათგან პირველი მამრობითი სქესის არსებას, მეორე-კი მდებარეობითისას ნიშნავს.

1917 წ. დამდეგს ამავე აზრის საბუთთანობის გასაძლიერებლად აკად. ნ. მარჩმა უკვე „ავარული“ ენა მოიშველია და განაცხადა, რომ „ავარული“ თავისი სქესთა აღნიშვნელებით უ (> w)-ით მამრობითი სქესისათვის და რ (> y) მდებარეობითისათვის რეალურ საფუძველს გვაძლევს ქართულ ტერმინების ბაბუა-სა და ბამბა-ს ავებულების განსამარტავადო. ცხადია, ნათესავობის აღნიშვნელად ეს ტერმინები ავარული უნდა იყოს¹.

ჯერ ერთი, რატომ უნდა იყოს სიტყვები ბაბუა და ბებია სწორედ „ავარული“ განა ეს სიტყვები ლუნიხურშიც (ავარულშიც) არსებობს და სწორედ-ამნაირადვე გამოითქმის? მაგრამ, ამასაც რომ ანგარიში არ გავუწიოთ, თუ ქართულს ბაბუა და ბამბა „ავარულითგან“ აქვს ნახსენები, მაშინ რა მიზეზია, რომ ბაბუა სწორედ ქართულ სამწერლობო ენაში და აღმოს. საქართველოში არსად იხმარება და მარტო დასავლეთ საქართველოს კილოებშია მიღებული? „ავარულითგან“ რომ შემოსულიყო, პირველად ხომ მახლობელ ქართველ ტომებს და აღმოს. საქართველოს უნდა შეეთვისებინა!

1. Непочатый источник гл. 319:

... „вопрос, как появление одного и того же корня (bb) для обозначения в дедушки и бабушки: г. бба-уа дедушка, г. ббба-а бабушка приходила мысль, что семейственное различение основы зависит от суффиксов, для „дедушки“—мужского рода—ua, а для „бабушки“—женского рода ia; нас искушала даже возможность сослаться на тождественное звуковое различие муж. и женск. рода в арабском источнике: ج. этот и ى эта. Но все это казалось чрезвычайно проблематичным. Но вот аварский язык своими показателями родов мужского—(uʷ) и женского i (—y) дает реальную почву, на которой отложившиеся в грузинском термине родства, очевидно аварского происхождения, bab-ua дедушка и beb-ia бабушка получают окончательное разъяснение.

ამგვარად, ზაბუა და ბების „ავარულობის“ ერთადერთ დამამტკიცებელ საბუთად ის დებულდება, რომ უა „ავარული“ მამრობითი სქესის ნიშანია, ხოლო ია მდედრობითისა.

მაგრამ, როგორ შეიძლება ქართულში ია მდედრობითი სქესის ნიშანი იყოს, როდესაც მამრობითი სქესის პირთა აღმნიშვნელ მრავალ ტერმინსა და საკუთარ სახელებსაც სწორედ ესეთივე ბოლოსართი აქვთ: მაშინ ხომ ძამიძე-ც, შამიძე, ხმისი, ძულიძე, ტმტიძე და სხვაც მრავალი მდედრობითი სქესის არსებობა სახელები უნდა ყოფილიყო და ქალების სახელებად უნდა მიგვეჩინა!

თავი და თავი-კი ის გარემოება გახლავთ, რომ, თუ აკ. ნ. შარის დავუჯერეთ და ზაბუა და ბებია მართლაც ლუნძორ („ავარული“) სიტყვებად მივიჩნიეთ, მაშინ ამ ორ შავალითს, ვითარცა ნახსენებ მარაგს, გრამატიკულ სქესის ქართულში ოდესღაც არსებობის დასამტკიცებლად ყოველგვარი მნიშვნელობა ეკარგება. ყველა ზემოაღნიშნულის გამო ცხადია, რომ აკად. ნ. შარის ის დებულება საქმის ნამდვილ ვითარებას არ შეესაბამება.

საფიქრებელია, რომ ზემოაღნიშნულ დებულებებს შემდეგში არც თვით აკად. ნ. შარის ი-ღაცედა. ამას ის გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ 1925 წ. გამოქვეყნებულ ზოგადს ნაშრომში „Грамматика древне-литературного грузинского языка“ „ქართული ძველი სამწერლობო ენის გრამატიკა“-ში გრამ. სქესის შესახებ უკვე აღარაფერია ნათქვამი.

პროფ. ნ. შარისი ქართული გრამატიკის მსგავსად, პროფ. იოს. ყიფიშვიტმა ც აღ, არ, ოღ, უღ, ურ, ა და უ მდედრ. სქესის ნაშთად სცნო. მაგრამ მას აღნიშნული აქვს, რომ თანამედროვე მეგრულში ამ ბოლოსართებს სქესთან საერთო არა აქვს რა. სამაგიეროდ მას შემჩნეული აქვს ერთი მოვლენა, რომ მეგრულად რამოდენიმე ერთიდაიგივე სახელი არსებობს, რომელნიც მამაკაცისთვისაც და ქალისთვისაც იხმარება, იმ განსხვავებით, რომ სიტყვის შუაში, ანდა ბოლოში მამაკაცის სახელს უ ხმოვანი, ხოლო დედაკაცისას ა ხმოვანი აქვს. ამ დებულების საბუთად მოყვანილია ძაქუ და ბუჩქლუ, რომელნიც მამაკაცის სახელებია, და დედაკაცის სახელებია ძაქუ და ბუჩქლუ (იხ. მეგრ. გრამ. გვ. 015 § 9. შენ, 1).

პროფ. იოს. ყიფიშვიტის ამ საგულისხმო დაკვირვების დამაჯერებლობა უცილობელი იქმნებოდა, მხოლოდ თითო მაგალითი, რომ არ ყოფილიყო მოყვანილი. ერთ შემთხვევაზე დამყარება ასეთი მნიშვნელოვანი საკითხის გადაწყვეტის დროს, როგორც გრამ. სქესის არსებობა-უქონლობა, რასაკვირველია, არ შეიძლება. ამასთანავე, თუ უ როგორც შემდეგში დავრწმუნდებით, გარკვეულ ხანასა და პირობებში. მამრ. სქესის ნიშნადაც გვხვდება; არავითარი საბუთი არა გვაქვს ვიფიქროთ, რომ ა ქართულში ოდესმე მდედრ. სქესის ნიშანი ყოფილიყო.

გრამ. სქესის ქართულში არსებობის შესახები თეორიების ზემომოყვანილი მიმოხილვა დაარწმუნებდა აღამიანს, რომ ეს მნიშვნელოვანი საკითხი არავის მონოგრაფიულად და არსებითად არ შეუსწავლია, არამედ სემურ ენებთან ნათესაობის დებულების დამაჯერებლობისათვის იყო ერთ-ერთი საბუთთაგანად.

წამოყენებული. ამიტომ გასაკვირველი არ არის, რომ, ვითარცა შემთხვევით წამოჭრილს, ამ საკითხს ჯეროვანი ყურადღება არ შექონია მიჰყოლილი და ამ თეორიების ავტორები ამ საკითხს სასხვათაშორისო საკითხის მსგავსად ეკურობოდნენ. ასეთ პირობებში ამ დებულებათა მცდარობაც, რა თქმა უნდა, სრულებითი ბუნებრივია¹.

თ ა ვ ი მ ე შ ვ ი დ ე

გრამ. სქეს-კატეგორიების ქართულში ოდინდელი არსებობის მიემის მნიშვნელობისა და მეთოდისათვის

ზემომოყვანილი ყველა ცნობებისა და თეორიების მცდარობისა მიუხედავად, საკითხი ქართულში გრამატიკული სქესის არსებობის შესახებ უაღრესად მნიშვნელოვანია თავისდა-თავადაც და მეტადრე ქართულისა და კავკასიური ენების ნათესაობის პრობლემის თვალსაზრისით. შესაძლებელია გადაჭრით ითქვას, რომ ჯერეთ ცნობილი ძეგლების ენის მიხედვით ქართულს ძველ ხანაშიც გრამატიკული სქესი არ შექონია, მაგრამ ქართ. დამწერლობის ძეგლები ქ. შ. მე-1 ს-ზე უწინარესი ჯერ-ჯერობით არ მოგვეპოვება და ამის გამო ზემოაღნიშნული დასკვნა უფლებას არ გვაძლევს გადავწყვიტოთ, გრამატიკული სქესის უქონლობა ქართული ენის დასაწყისითგანი თვისება იყო, თუ, სხვა არაერთ ენასავით, ქართულსაც სქესი დროთა განმავლობაში დაუკარგავს. ხოლო, რაკი ქართულისა და სხვ. მოდგომის ენათა ოჯახთან, მათ შორის კავკასიურ ენებთან, მონათესავეობის პრობლემის საბოლოოდ გადასაწყვეტად ამას უაღრესი მნიშვნელობა აქვს, ამიტომ ამ საკითხს უძველესი ქართულის შესახებაც კვლავ განვილვა შევირდება. მაგრამ, დასახული მიზნის შეძლებისამებრ შეუძლარად მისაღწევად, შემთხვევითი მაგალითების მაგიერ, ამ ამოცანის ადასაწყვეტად უნდა იმავე მეთოდით ვიხელმძღვანელოთ და ლექსიკური მასალების იმავე დარგებით ვისარგებლოთ, რომელთა გამოყენებითაც, როგორც უკვე აღნიშნული გვქონდა, ენის თავდაპირველ აგებულების გამოკვლევა ყველაზე უფროსად შეიძლება. დაკვირვებისა და ანალიზის საგნად უნდა ქართულშიც უპირველესად აღამიანთა და ცხოველთა შორის ნათესაური და მოკიდებულიებისა და სქესის აღმნიშვნელი სიტყვები გავიხალოთ.

¹ პროფ. კარპეხ დონდუას 1938 წ. გამოქვეყნებულს ნაშრომში „О двух суффиксах множественности в грузинском“ („Мязык и мышление“ I, Ленинград) წამოყენებული აქვს დებულება, რომ მრ. რ. ფორმანტიონი ნ და ბ ფუნქციურად განსხვავდებოდნენ. საგულისხმო ნაკლებია, მაგრამ სქესის ამოცანის გადასაჭრლად, მრ. რ.-ის საფუძვლად მიღება ბუნებრივია. არ არის.

თ ა ვ ი მ ი რ ვ ე .

სქესისა და ცნებათა კატეგორიების აღნიშვნის სხვადასხვა წესით ქართულში.

შკონდა, თუ არა, თავდაპირველად ქართულსაც გრამ. სქესი ისევე, როგორც ინდოევროპულ და სემურ ენათა ოჯახებს შკონდად და ეხლაც აქვთ, ანდა გააჩნდა, თუ არა, სქეს-კატეგორიები იშნაირად, როგორც ლილურსა და დალისტინს ლევურ ენათა უმრავლესობას მოგვოვება, ამ საკითხის გამო-სარკვევად უპირველესად უნდა ძველი და თანამედროვე სამწერლობო ქართულში და მეგრულ-ქანურ-სვანურში სქესისა, თუ ცნებათა კატეგორიების აღნიშვნის ყოველნაირი წესი გვკონდეს გულდასმით შესწავლილი. ეს ჩვენ საშუალებას მოგვცემს გავივოთ, ემჩნეოდა, თუ არა, ისტორიულ ხანაში სამწერლობო ქართულსა და ქართველურ ენებს გრამ. სქესისა, ანდა ცნებათა კატეგორიების ოდინდელი არსებობის რაიმე კვალი.

§ 1. ქართულში ცნებათა კატეგორიების ოდინდელი არსებობის კვალი

თუ ადამიანი ჩუქვირდება, ყველაზე ადვილი შესამჩნევი ქართული ვნის ერთი საგულისხმო მოვლენაა, რომელიც უძველესი ხანის ძეგლებშიცა და თანამედროვე საუბარშიც გვხვდება.

ქართულს სახელდობრ ის თავისებური მოვლენა ახასიათებს, რომ ის ერთისდაიმავე მოქმედების გამოსახატავად სხვადასხვა ზმნებსა ხმარობს. მაგ. ჩვენ ვამბობთ: ქვის, პურის, ბურთის აღმება, ხოლო ბაშვის, ავადმყოფის, კურდღლის, ქათმის აშშანა.

წიგნის, კოვზის, ხურის, ხაღვინის, შანდღის დაღმება, ან დაღმება, ხოლო ბაშვის, მგზავრის, ხტუმრის დასმა.

ზემომოყვანილ მაგალითებში ის გარემოებაა საგულისხმო და განსაკუთრებული ყურადღების ღირსი, რომ ასეთი თავისებურება მარტო თანამედროვე ქართულს-კი არა აქვს, არამედ უუძველეს ჯერეთ ცნობილ ძეგლებშიც გვხვდება და ჩვეულებრივ ასე გამოითქმის ხოლმე. მაგ. შესაძლებელია თუნდა მე-V ს. ავტორის, იაკობ ნუცეცის, თხზულება იქმნეს დასახელებული, რომელშიც ნათქვამია: ვარსქენ ქართლისა პიტიახშა „ბრძანა (შუშანიკის) სენაკსა ერთსა შეყვანებაჲ“ (თავი VI, გვ. 8₂₁₋₂₂). პიტიახშის ძმამ „თანა-წარყვანანა ცოლი და შვილი და მონა-შვევალნი მისნი“-ო (თავი XVI, გვ. 18₂₆₋₂₇)-შუშანიკსაც თავისი ქმრისათვის შეუთვლია: „ვერცა ჩემდა შემძლებულ ხარ განყვანებად“-ო (თავი XIV, გვ. 16₁₅).

ამნაირად ცოცხალი სულიერი არსების შესახებ ითქმოდა შეყვანებაჲ, განყვანებაჲ, თანა წარყვანაჲ, უსულოზე და მკვდარზე ამ ზმნის ხმარება არა

შეიძლებოდა. ამიტომაც არის, რომ იაკობ ხუცესის ანუ სიტყვით, ქართლისა პიტიახსს ცხენში დამწყვედელი ცოლისა, შუშანიკისათვის უთქვამს: „ცოცხალი არლარა გამოსლვად ხარ, გარნა ოთხთა გამოგვიღო“ მკვდარიო (თავი IX, გვ. 12²²⁻²⁴). შემდეგ იგივე იაკობ ხუცესი მოგვითხრობს, რომ, როდესაც შუშანიკი მართლაც გარდაიცვალა, „ადვიხუენით ძუალნი (იგულისხმება: გვამი) და გამოგვიღო უენით ეკლესიასა“-ო (თავი XIX, გვ. 22¹⁷⁻¹⁸). მასასადამე, მკვდარზე და უსულო საგანზე **გამოღებაა**, ანდა **გამოხუშაა**, გინდა **აღხუშაა** ითქმოდა ხოლმე. ასეთი მაგალითების მოყვანა სხვა ძეგლებით-ვანაც ბლომად შეიძლებოდა, მაგრამ ვგონებ ესეც სრულებით საქმარისი უნდა იყოს.

ყველა ასეთ შემთხვევებში ქართულში სულიერ არსებათათვის ერთი ზმნა იხმარება, უსულო საგნებისა და ნივთებისათვის-კი უმკველად სხვა ზმნაა ხოლმე გამოყენებული. სხვა ენებში-კი ასეთ შემთხვევებში მოქმედება ერთი-და-იმავე ზმნით გამოითქმის. ქართული ზმნის ხმარების ეს წესი, მასასადამე, მხოლოდ მოქმედების ობიექტის ბუნებაზეა დამოკიდებული, სულიერი არსებაა, თუ უსულო საგანია ობიექტად.

ცხადია, რომ აქ ქართულში სულიერ არსებათა და უსულო საგნების კატეგორიების განჩივება გვაქვს, სახელდობრ, ამ განჩივების კვალი-დაა მხოლოდ დაცული, რათვან ამ კატეგორიების აღსანიშნავად, ლილურ-ლეგურის მსგავსად, ქართულს არავითარი ბგერითი ფორმანტები არ მოეპოვება. მაგრამ საინტერესოა, რომ ეს თავისებური მოვლენა ქართულ ენაში სწორედ წინათ არსებული სულიერ-უსულო არსებათა სქეს-კატეგორიების ნიშნების დაკარგვის შემდეგ ამ კომპენსატორული პროცესის წარმონაშობი უნდა იყოს.

§ 2. სქესის აღნიშვნის ორგვარი წესი

აღამიანთა და ცხოველების სქესის აღსანიშნავად ერთი მხრით ისეთი ცალკეული სიტყვები არსებობს, რომელნიც მამრ., თუ მდედრ. სქესს ზოგადად გამოჰქნებატავენ და რომელთაც ერთმანეთთან საერთო არა აქვთ რა და ამიტომ სქესის განმასხვავებელი რაიმე ფორმანტი არც მოეპოვებათ. მაგ. მამაკაცი და დედამამი, ანდა, როგორც ძველ ძეგლებში გვხვდება, მამანი და დედანი (იხ. იაკობ ხუცესის წმინდა შუშანიკის, თავი IX, გვ. 12¹⁷). დედაკაცის შერწყმული ფორმა-ც. დიამი-ც არსებობს. მამალი და დედალი, ხუალი და ძუ, ძარო და ბება, მამრ. სქესისა, —ხოლო ბაპი, ანდა ვრდალი, თუ მკდალი მდედრ. სქესის ცხოველებისათვის არის.

ხუალი ძველად მარტო ცხენის, ვირისა და ლომია მამრ. სქესის აღსანიშნავად-კი არ იხმარებოდა, არამედ კანჯრისათვისაც, ამასთანავე კვიცის სქესის განსაზღვრის დროსაც. „სახისმეტყველ“-ში მაგ. ნათქვამია: „სახისმეტყველმან თქუა კანჯრისათვს... რაჟამს შუან ხუალი კიცუ, მამამან დაუცოხნის საურვალნი და უქმ ქნის“-ო (TI VI, გვ. 15). **ხუალი** კივც სომხ. *արու ძարაკ* არუ მტრუკ-ს უღრის.

მეორე მხრით აღამიანთა და ცხოველთა სქესის აღსანიშნავად ძველსა და ნაწილობრივ თანამედროვე ქართულსაც მოეპოვება სიტყვათა მიეღი ჯგუფები,

რომელთაც, თუ ადამიანი ჩაუკვირდა, შესაზღებელია ერთი საგულისხმო დამახასიათებელი თვისება შეამჩნიოს.

რა თქმა უნდა, ყველაზე საყურადღებო სწორედ ეს საერთო თვისების მქონებული სქესის სიტყვათა ჯგუფებია და ამიტომ უპირველესად მათ განვილვავს უნდა შევუღვით.

თ ა შ ი მ ე ც ხ ე

ადამიანთა და ცხოველთა მამრ. სქესის აღმნიშვნელ სიტყვათა ჯგუფი

1. ადამიანის მამრობითი სქესის აღსანიშნავად ქართველს ჰქონდა **ვაჟი**. საბა ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ს ნათქვამი აქვს: „**ვაჟი**—წული, კაცთან ნახე (1 მეფ. 30¹⁹)“—ო. მის მიერ დასახელებულ დაბადების ადგილას ბაქარისეულ გამოცემაში-კი „ვაჟი“ არ არის, არამედ იქ მწერია: „**არა** დაშთა მათი მცირითგან ვიდრე დიდადმდე ნატყუენენისაგან ვიდრე ძედმდე და ასულადმდე“. სახელოვანი ქართველი ლექსიკოგრაფის შემომოყვანილი ცნობისდა მიხედვით საფიქრებელია, რომ მას დაბადების ისეთი რედაქცია ჰქონია ხელთ, რომელშიც ამ ადგილას „ვაჟადმდე და ასულადმდე“ წერებულა. მართლაც ეს სიტყვა ამ ადგილას მცხეთის საბატარიარქო წიგნთსაცავის დაბადებაში გვხვდება (იხ. საქ. მეზ. ხ. A № 51). მაშასადამე, **ვაჟი** ქართული მწერლობის უკვე ძველი ხანის სიტყვათა საგანძურის კუთვნილება ყოფილა.

ვაჟი, ვითარცა მამრ. სქესის შვილი, ქალთან დაპირისპირებული, აღბ უღა ს კანონებშიც გვხვდება. იქ სახელდობრ ნათქვამია: „თუ ღიაცი... მოკუდეს, თუ ქალი დარჩეს“, დედის მზითვის ნახევარი „მას მართებს“-ო, ხოლო „თუ ვაჟიცა დარჩეს, აბჯარი ვაჟისა და სასაქონლო ქალისა არის“-ო (§ 83).

ს. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი ს განმარტებით ხომ „**სიბერემდე ძესა ვაჟი... ეწოდების**“ (ლექსიკ.: კაცი).

ეს ტერმინი ეხლაც ჩვეულებრივი სიტყვაა. ხეფურებს მისი ო-ხმოვნიანი ფორმა **ვოჟი** აქვთ, მოხვევებს ე-ხმოვნიანი **ვეჟი**, რომელიც, როგორც ილ. ჭავჭავაძის „კაცია-ადამიანი“-ფგან ჩანს („**ვეჟო**, მინამ თავს არ დაადგები და კარგად არ დასწყვილებ, ხელს-კი არ ვაძქრავს“-ო, „ქართ. წიგნის“ გამოც. II, გვ. 163), კახეთშიც ყოფილა. სვანებს აქვთ—**ლვაჟ**. საინტერესოა აგრეთვე მამალი ჯიხვის სვანური სახელი **ლვაჟ**, რომლის არსებობა პროფ. ვ. თოფურიას აგან ვადმოცემული ჩანაწერთგან ვიცი. ეგების აქაც ღ ძირეული არ იყოს? ამ სვანურ ტერმინს ჩვენთვის იმ მხრივ აქვს მნიშვნელობა, რომ იგი მამალი ცხოველის, მაშასადამე, საერთოდ მამრობითობის გამოხატველია.

2. ქვემოთ აღნიშნული გვექმნება, რომ შრი ხვადი ცხენის სახელია. მაგრამ ქართული ძველი გვარების ანალიზი ადამიანს დაარწმუნებს, რომ წინათ ეს სიტყვა შრი-ს სახით, კაცზეც ითქმოდა და ვაჟსა და ძეს, ვაჟიშვილსა ნიშნავდა. ასეთი გვარები აღმოს. საქართველოში მთაში ეხლაღ არის დაცული, მაგ. გიგაური, გოგიაური, ქავთარაული, დავითური, ანდა დავითაური, საბაური, პავლეური, ონიკაური, ბუჩუკური, ჩიტაური და მრავალი სხვაც. აღმ. საქართველოს მე-XVII—XVIII ს.ს. ხალხის აღწერის დავთრებში ამნაირად ნაწარმოები გვარის სახელები ბლომად მოგვეპოვება (იხ. ჩემი „საქ. ეკონ. ისტორიის ძეგლები: ხალხის აღწერის დავთრები). „მატიანე ქართლისაჲ“-ს კახეთ პერეთის ამბებშიც გვხვდება ასეთი გვარები, როგორც მაგ. დონაური და სხვაც არაერთი.

დას. საქართველოს შესახები ძეგლების სიმცირის გამო, ამჟამად ძნელია იმის თქმა, თუ რამდენად იყო იქაც ასე ნაწარმოები გვარები გავრცელებული. მაგრამ რომ ყოფილა, ეს შედეგი ორიოდ მაგალითთგანაც ჩანს. ქუთაისის დავთარში იხსენიება ჯუშაური (გვ. 52, § 357) და მარუშული (გვ. 57, § 402), ხოლო საციშლოს დავთარში ხუხური (გვ. 7), აფხაზ. საკათ. დავთარში ნინიშაური (გვ. 2). საერთოდ ასე ნაწარმოები გვარები აღმ. საქართველოშიც უკვე მე-XVIII ს. ძე-თი და შვილი-თ დაბოლოებულ წარმოებას უთმობს ასპარეზს და დასავლ. საქართველოშიც ასე ნაწარმოები გვარები ამავე პროცესის გამო უნდა იყოს გამქრალი.

ცხადია, რომ გიგაური უდრის გიგას ძეს, გოგიაური — გოგიას ძეს, ქავთარაული — ქავთარას ძეს, დავითაური — დავითას შვილს, ონიკაური — ონიკას შვილს, საბაური — საბას ძეს, მარუშული — მარუშის ძეს და სხვაც ამის მსგავსადვე. ხოლო, რაკი საგვარეულოს გამგრძელებლად და მემკვიდრედ ვაჟიშვილი ითვლებოდა, ცხადია, რომ ზემოთყვანილ გვარებში შრი სწორედ ვაჟიშვილსა ნიშნავდა. მაშასადამე, ყველა ზემონათქვამის ძალით, უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ შრი ძველ ხანაში ვაჟიშვილის აღმნიშვნელი ყოფილა და მთელ საქართველოში ფართოდ გავრცელებულადაც უნდა მივიჩნიოთ.

3. ამნაირადვე საეულისხმოა, რომ, როგორც ს. ორბელიანსაც სამართლიანად აქვს აღნიშნული, „თხათა მამალსა შამი ეწოდები“ (ლექსიკ. თხა). ხოლო 4. „ცხოვარსა მამალსა ეწოდების შამი“ (იქვე: ცხოვარი). ქართველი ლექსიკოგრაფის ეს განმარტება რომ სრული ქემშარტიტებაა, ამის დამტკიცება დაბადების თარგმანითაც შეიძლება.

შესაქმეთა 31₁₀-ში ნათქვამია: „შა ვაცნი და ვერძნი აღმომაველნი იყუნეს ცხოვართა მიმართ და თხათა“-ო. ამავე ძეგლის 32₁₃₋₁₄-ში (სწერია: იაკობ-მა „მოიხუნა... ძლუნენი და წარავლინა ესავისა ძმისა მისისა თხანი ორასნი, ვაცნი ოცნი, ცხოვარნი ორასნი, ვერძნი ოცნი“-ო. ორსავე შემთხვევაში შამი უდრის ბერძნულს ἄρειος „შო ტრავოს“-ს, ლათინურს hircus-ს და სომხურ բարქალ-ს, ხოლო შამი ბერძნ. ἄρειος-ს, შო კირიზ-ს, ლათინ. arxes-სა და სომხურ խաչ-ს. ამნაირად, შამი მართლაც მამალი თხის, ხოლო შამი მამალი ცხვრის, ყოჩის, აღმნიშვნელი ყოფილა.

შამი ხვესტურეთში დღევანდლამდეა დაცული (მესაქონლეობის ლექსიკონი, 23). აქამ სიტყვისაგან გეოგრაფიული სახელიც-კია ნაწარმოები: შამჩინ

ბჰინ ზორა (იხ. ბეს. გაბუურის კეესურული მასალები: ქართ. სენათმეცნ. საზოგ. „წელიწადული“ I-II, გვ. 180, 181 და 186).

ს. ორბელიანს იობის 39₁-ზე დაყრდნობით თავის ლექსიკონში განმარტებული აქვს, რომ „**ვაც-ირემი ვარ-ირემი**“ არის, მაგრამ ბაქარისგან გამოქვეყნებულ დაბადებაში ამ ადგილას ასეთი სიტყვა არ მოიპოვება.

იობის 39₁-ში ბაქარის გამოცემულ ტექსტში სახელდობრ ნათქვამია: „ღა-იციედი თუ საღმობასა, შობისა თანა ირემთასა“. ირემი ბერძ. ἰρῆμιος ჰე ქლაფოს-ს, ლათინ. *corva*-სა, ე. ი. ფურ-ირემს, ხოლო სომხ. *հրն ցն*-ს უღრის, რომელიც ხარსა ნიშნავს.

ქართ. ლექსიკოგრაფს ირემ-ვაცი-ც მოეპოვება. ამ შემთხვევაშიც საბა იობის 39₁ იმოწმებს¹.

ირემ-ვაცი მცხეთის დაბადებაში ამ ადგილას მართლაც მოიპოვება (იხ. ს. მ. ხ. A № 51). ოშკის ხელნაწერში ეს ადგილი, სამწუხაროდ, არ არის.

საბა ორბელიანის განმარტებით, თხისა და ირმის მსგავსად „აგრეთვე შევლთა და ქურციკთა, ნიამორთა და არჩვთა“ მამალს „**ვაცსა**“, ხოლო დედალს—„**ნეზსა**“ და „წლამდის თიკანსა“ „**წალსა**“ უწოდებენ. მაგრამ მათ შეილებს თიკანს-კი არა, არამედ „**წუკრს**“ ეხსენებენო (ლექსიკ.: თხა). მაშასადამე, ვაცი მართო მამალი თხისა-კი არა, არამედ საერთოდ გარეული რქოვანი პირუტყვის მამლის აღმნიშვნელიც უფილა.

ხოლო „ვეფხისტყაოსნის“ ერთი ადგილიდან ცხადი ხდება, რომ ვაცს ზემოდასახელებულზე გაცილებით უფრო ფართო და ზოგადი მნიშვნელობა ჰქონია. შოთა რუსთაველი იქ საყვარელ ქალს ათქმევინებს: „მე გლახ ვიყავე მისი ნეზვი, იგი იყო ჩემი ვაცო“-ო (ი. აბულაძის გამ. § 1134). ამნაირად ირკვევა, რომ ვაცი მართო ცხოველებზე-კი არა, არამედ ადამიანზედაც, სახელდობრ, მამაკაცზეც ითქმოლა.

4. შემდეგ საუფლისხმოა აგრეთვე, რომ „საბოტე წალს“-აც, ანუ მამალ ციკანს წლამდის ვაციანი ეწოდება (საბა, ლექს.: თხა).

5. ამნაირადვე საყურადღებოა, რომ მამალ კვიცს ურბ ერქვა. ს. ორბელიანს ნათქვამი აქვს, რომ „ურბ ახტა კიც“-ს სახელიაო (ლექსიკ.) „**კიცუსა ახტასა** (ე. ი. მამალს) ურბ და ვრდალსა უზაშბი ეწოდების“-ო (იქვე: ცხენი). ასეთი მნიშვნელობა ურბ-ს მეგრულშიც დღევანდლამდე შენარჩუნებული აქვს, სიაც ეს სიტყვა ამას გარდა გაუხედნავი კვიცის სახელდაც იხმარება (მ. გ. 372). ურბ ჰვაცი გაუხედნავი კვიცის მნიშვნელობით ეგნატა-შვილს ბერსაც აქვს ორგან ნახმარი (იხ: ახალი ქართლ. ცხოვრება მ. ჯანაშვილის, გვ. 43).

¹ მაგრამ იქვე დართული აქვს: „ფრანგულში ფურ-ირემი სწერია“-ო (ლექსიკ.). აქეთვან ჩანს, რომ სახელიდან ლექსიკოგრაფსაც ევეი შეშარავია და „ფრანგული“-ე. ი. ლათინური თარგმნისათვის მიუძღრთავს, — ალბათ კათოლიკე მისიონერების დახმარებით, — და გამოურკვევია, რომ აქ დედალი ირემი იგულისხმება. როგორც ზემოთყვანილ შესატყვისობათვანაც ირკვევა, იობის 39₁-ს მხოლოდ სომხურ თარგმანშია ხარი ნახმარი, ბერძნულსა და ლათინურში კი დედალი ირმის აღმნიშვნელი სიტყვაა.

ურა-სავანეა, უ ხმოვნის ჯერ ბუ-დ, ხოლო შემდეგ მინ და მინ კომპლექსად შენაცვლების გზით, კვიციის მეგრულში დაცული სახელი მინია. მინია უდრის ქიზიყში დაცულ ახლად გაჩენილი კვიციის სახელს ქურან-ს, მუ-რანი-კი საბასაც მოეპოვება, მაგრამ მისი განმარტებით, თითქოს „ქურანი წაბლისფერი ცხენი“-ს, „ხეიდრ“-ს (ლექიკ.) აღმნიშვნელი იყოს.

6. უეჭველია, ცხენის გუდამაყრული სახელი მინანი-ც იგივე სიტყვა უნდა იყოს (იხ. მესაქონლეობის ლექსიკონი), ხოლო ამისგანვე ნაწარმოები ტერმინი მინოსანი-ც, რომელიც ეგნატაშვილს ბერს თავის „ახალს ქართლის ცხოვრება“-ში აქვს ცხენოსანთან ერთად ნახმარი.

7. საყურადღებოა აგრეთვე ვაჟა, რომელიც იმერეთში „მამალი ცხენი“-ს, ე. ი. ხვალი ცხენის, უფრო-კი ახალგაზრდა ხვალი ცხენის სახელია (ე. ბერიძე სიტყვის კ.). ეს სახელი მეგრულშიც არის, მხოლოდ იქ, ვაჟა-ს გარდა მარჟანაც ხმარობენ (მ. გ. 372). დასასრულ ვაჟა ჭანურშიც მოიპოვება და იქაც ხვალი ცხენის, მაგრამ უკვე დაკოდილის, მნიშვნელობა მიპნიჭება (ქ. გ. 143).

8. მინი-ს მნიშვნელობა ს. ორბელიანს მხოლოდ ზოგადად ოთხფეხად აქვს განმარტებული (ლექიკ.). თანამედროვე ქართულში ამ სიტყვას ორივე ზეგის ზოგადი მნიშვნელობა აქვს, მაგრამ, როგორც უძველესი ნათარგმნი ძეგლების მიხედვით ირკვევა, თავდაპირველად ასე არ ყოფილა.

ოთხთავის ქართული თარგმანიდანაც ჩანს, რომ მინი ამ ცხოველის მამრი ნქვის აღმნიშვნელი იყო. მაგ. მათეს 21₂ და 4-5-ში ნათქვამია: იესომ თავის მოწამულებს უთხრა, თქვენ წინ მდებარე დაბაში წადით და იქ „პპოვოთ მინი დაბმული და კიცვს მის თანა, აღჰკენით და მომხარეთ მე იგი... ესე ყოველი იქმნა, რა აღესრულოს სიტყუაჲ იგი წინაჲსწარმეტყუელისაჲ, რომელ თქუა: ... აჲა ესერა მეუფეჲ შენი მოვალს შენდა მშვიდი და ზე-ზის იგი ვირსა და კიცუსა, ნაშობსა კარაულისასა“-ო.

ამ წინადადებულან ცხადი ხდება, რომ ძარბაში მოხელი, დედალი, ანუ ჭაკი ვირის სახელი იყო, მინი-კი ხვადის, მამალის აღმნიშვნელი ყოფილა. ეს გარემოება ბერძნული და სომხური ოთხთავების შესატყვისობითაც მტკიცდება. მინი უდრის ბერძ. ἰνίς ἢ ἰνός და სომხ. Էջ ԵՄ-ს, ე. ი. სწორედ ხვად ვირს. მხოლოდ ლათინურ თარგმანში 21₂ და 4-5-ში ჭაკი ვირი asina სწერია.

შესაქმეთა 32₁₃₋₁₆-შიც, სადაც ჩამოთვლილია ძაობისაგან ესავისათვის გაგზავნილი საჩუქარი, სხვათა შორის დასახელებულია აგრეთვე „ვირნი ოცნი და კარაულნი ათნი“, აქაც მინი ბერძნულში ἰნოს-ს და სომხურში ԷՄ-ს უდრის, ლათინურში კი ისევე asina, ე. ი. ჭაკი ვირია. მაგრამ შესაქმეთა 30₄₄-ში მინია ნახმარი და ბერძნულ-სომხურსა და ლათინურშიც asinus-ი, ხვალი ვირი, სწერია.

როგორც ჩანს, ჯერ კიდევ დაბადების ქართულად თარგმნის ხანაში მინი ნაწილობრივ უკვე ზოგადი მნიშვნელობის ელფერს იღებდა: ჩვეულებრივ და

¹ ქურანი-ს ქიზიყში არსებობა სტ. მენთეშაშვილისაგან მაქვს მიღებული, რომლისათვის დიდად ვმადლობ.

ცალკეულად ნახმარი შირი ხვადს, მამალ ცხოველს მჭეულისხმობდა, ხოლო, როდესაც უკეს აღნიშვნა სურდათ, მაშინ სქესის განმსაზღვრელს სიტყვას ურთავდნენ. მაგ. იობის 1₃-ში ნათქვამია, რომ იობს ჰქავდა ვირი კვალნი მხოვარი ხუთასი¹ (იხ. ოშკისა და მცხეთის დაბადების ხელნაწერები). ბერძნულად—*ἑξήκοντα ἄσπια ἑλέφαια*, ლათინ. *asinæ*, სომხ. *სըբ მასოასქე* ეშქ მატაკქ-ია.

ვირს მიგრულად შირინი (სენაკ.) და გვრგნი (სამურზაყ.) ეწოდება (მ. გ. 218), ჭანჭანდ-კი ვიწეში შურშინი ჭქვიანი, ხოლო ხოფურში, მეგრულის მსგავსად, შირინი—(ქ. გ. 137).

გასაოცარია, რომ სვანეთს ვირის სახელად აქვს წაღ, ხოლო შილ (ლენტიხე), ჰვლ (თავისუფ. სვანეთში, ბალს-ზემოურში) და ჰტილ (ბალს-ქვემოურში), რომელნიც, ცხადია, ვირის ფონეტიკური შესატყვისობაა, ვირის აღსანიშნავად იხმარება. მაგრამ თავის ადგილას, ნათესაობისა და სქესის აღმნიშვნელი ტერმინების ანალიზისა და ეტიმოლოგიის განხილვისას, დავრწმუნდებით, რომ შირინს ფონეტიკურ შესატყვისობას სვანურში წინათ ზოგადი მნიშვნელობა და ფართო ასპარეზიც (ჭქონია დათმობილი).

9. კახეთში ძველადვე ცნობილი გვარის შაჩინაძე-ს სახელის მიხედვით უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ წინათ შაჩინაძე ქართულში მამაკაცის სახელი უნდა ყოფილიყო, რომელიც, ტოტემურობის ნიშნად იქცა და შემდგომში, კურდღელისა და ჭურჭიკის მსგავსად, შესაძლებელია ცხოველის სახელი ყოფილიყო.

რათვან შაჩინაძე არც ერთ ქართ. ლექსიკონში შეტანილი არ არის, ამიტომ ცნობების შეკრება იყო საჭირო, საქართველოს რომელსაზე თეგში შაჩინაძე არ არის შერჩენილი და, თუ არის, სახელდობრ რასა ნიშნავს? ასეთი გამოკითხვის გზით გამოირკვა, რომ ეს სიტყვა ეხლაც არსებობს. ს. დიდონის მცხოვრებლის, 65 წლის ივანე სონღულაშვილის, ს. არანისში ხანგრძლივ ნამყოფის, სიტყვით, შაჩინაძე მას ფშაველეებისაგან გაუგონია და იქ „შაჩინაძე ეწოდება შემოდგომის მამალ ცივანს“¹.

შაჩინაძე, საქ. მუხუშუმის წიგნთსაცავის მსახურის სანდრო გოლოშვილის ცნობით, მამალი თხის სახელია ს. გრემისხევისა და მის ვარემო სოფლებშიც, როგორც ქართველთა შორის, ისევე ოსებშიც.

ამას გარდა, შაჩინაძის მნიშვნელობით, ნიჩბისის მცხოვრები 45 წლის დათა კენჩხაშვილის ცნობით, ეხლაც იხმარება ნატემურის კოშკი-ყვლის მთაში. ხოლო ქართლის ს. კარბის მცხოვრები ეკატ. ბიძინაშვილის სიტყვით, შაჩინაძე, ანდა შაჩინაძის ქართლში მამალი თხის უწოდებენ, რომელზედაც, ელიას მაგივრად, ღვთაების მსგავსად ოსები ლოცულობენო².

¹ ეს ცნობა მეტეხის მუხუშუმის ძველი ნაკერების განყოფილების გამგის ი. რ. დ. ს. ნ. დულაშვილისაგან მივიღე, რისთვისაც დიდ მადლობას მოვასხუენებ.

² საქართველოში გადმოსახლებულ ოსებს სიტყვა შაჩინაძე ქართველებისაგან აქვთ შეთვისებული ისევე, როგორც გობაძე. პირიქითელ ოსებს სიტყვა შაჩინაძე, როგორც

ამის მსგავსი ცნობა უკვე ვახუშტს აქვს „საქ. გეოგრაფიაში“ მოთხრობილი: დვალეებმა და ღვესებმა „უწყიან მგზავსი კერპისა, რომელსაც უწოდებენ ვაჩილას, რამეთუ შესწირვენ ელიას თხასა და კორცსა შესქამენ თვითვე, ხოლო ტყავსა გავსემენ მალალსა ძელსა ზედა და თაყვანისცემენ ტყავსა მას დღესა შინა ელიასასა, რათა არა მოუვლინოსთ ელიამ სეტყვანი და მოსტყეს-ნაყოფნი ქვეყანისანი“-ო (გ. გრფა, 436). მაგრამ ვახუშტს აღნიშნული არა აქვს, რომ ეს სიტყვა მამალი თხის სახელი იყო.

მაშასადამე, აღამაჩინისა და ცხოველთა მამრობითი სქესის აღმნიშვნელი 10 სიტყვა, — ვაჰი, ური, ვაცი, ვაციკი, ვიჰი, ვაჩინა, ვაჩი, ურა, ვიჰანი და ვიჩი, — მოგვეპოვება, რომელთაც ყველას ის საერთო თვისება აქვთ, რომ ერთოეული მათგანი ვ თანხმოვნით იწყება, ური-სა და ურა-ს გარდა, რომელთაც ეს ბგერა უ-ს წინ ჩვეულებისამებრ გამჭრალი უნდა ჰქონდეთ.

ამის გამო შესაძლებელია წამოყენებული იყოს საკითხი; ეს თავიიდური ვ ბგერა სულიერ არსებათა მამრობითი სქესის ქართულშიც ოდესღაც არაებული ნიშნის ნაშთი ხომ არ არის?

ეს. მილლერისა და ფრეიმაჩის, ისევე ეპისკ. იოსებ ვლადიკავკაველის რუს.-ოსური ლექსიკონებიდან ჩანს, არ მოგვცემათ.

ოსურად თხის მამალსაცა და დედლსაც ხელ-ი ეწოდება (იხ. Иосиф, епск. Владикавказский, Рус.-осет. словарь; кожа, козел), მაგრამ ცხვრის თუ თხის ფარის წინამძღოლთხის სახელად ჯავის ხეობასა და საქართველოში მცხოვრები ოსები, სანდრა გოლაშვილის სიტყვით, ბოტა-ს, ჩრდილო კავკასიელი ოსები-კი ბოტა-ს ხმარობენ (იხ. Проф. Б. А. Алборов-ის „Ингушское «галлерда» и осетинское «аларды». Известия Ингушского научно-исследовательского института кавказоведения. Владикавказ, 1928 წ. გვ. 214). ელიასი და ვაცილლას-ს სალოცავი ჩრდ.-კავკასიელ ოსებსაც აქვთ, მაგრამ მისი მნიშვნელობა უკვე ხალხს აღარ ესმის (იხ. იქვე, 410, 412, 413), ისევე, როგორც თვით პროფ. ალბოროვსაც (იხ. იქვე 413-415 და 427).

ქისტეთში, გაღვირდ-ში, სადაც სალოცავს მსხვერპლად თიბეს სწირავენ, წარმართულ ლოცვა-ვედრების დროს მლოცველნი ოჩჩი-ს წამოძახებენ ხოლმე, რომლის მნიშვნელობა ეხლა აღარავის ესმის (იქვე, 358-360). ამ საინტერესო საკითხზე ალბოროვს ბევრი ცნობებისათვის მოუყრია თავი, მაგრამ მისი განმარტება მცდარია. რაკი არსებით ეს საკითხი წარმართულ სარწმუნოებას ეხება, ამიტომ ამაზე დაწვრილებით მსჯელობა ჩვენი გამოცვლევის, მესამე წიგნში გვექნება, რომელშიც უძველესი კულტურის პრობლემაა განხილული.

თ ა ვ ი მ ა თ ე

ადამიანთა და ცხოველთა მდედრობითი სქესის აღმნიშვნელ

სიტყვათა ჯგუფი

მამრობითი სქესის აღმნიშვნელი სახელების მხგავსად, ძველ ქართულს მდედრობითი სქესის აღმნიშვნელ სიტყვათა მთელი ჯგუფიც ახალია, რომელთაც უველას ერთი დამახასიათებელი თვისება აქვთ. მაგ.:

1. საბა ორბელიანსაც აღნიშნული აქვს, რომ „თხათა მამალსა ვაცი ეწოდების, დედალსა ნეჭვი“ (ქვიამ) (ლექსიკ.: თხა). სახელოვან ლექსიკოგრაფს თავისი განმარტების სისწორის დასამტკიცებლად შესაქმნეთა 30_ა აქვს დამოწმებული, მაგრამ ბაქარის გამოცემაში ამ ალაგას დედალი ცხოველის სახელად თხა-ნახმარი. ცხადია, რომ საბას ხელთ-ყოფ რედაქციაში, თხის მაგიერ, ნეჭვი ყოფილა.

ნეჭვი ბაქარის გამოცემაშიც და ოშკისა და მცხეთის დაბადების ხელნაწერებშიც ლევიტელთა 3_ა და-ში გვხვდება. იქ ნათქვამია: „უკეთუ შესაწირავად... იყოს მსხურბლი... ანუ თუ ზროხათაგან შესწირვიდეს იგი, გინა ვერძსა, გინა თუ ნეჭუსა, უბიწოა“ იყოსო (3_ა). ხოლო, „უკეთუ ცხოვართაგან იყოს... ვერძი, გინა თუ ნეჭუთი, უბიწო“ მოიყვანოსო (3_ა). ორსავე ადგილას ნეჭვი უდრის ბერძ. *μῆλα*-ს თქვ-ს, ლათინ. *femina*-სა და სომხ. *ჩქ* ეგ-ს, რომელნიც სამივე დედალს ნიშნავენ.

მაგრამ ზემომოყვანილი ორივე ამონაწერი იმ მხრედაც არის საყურადღებო, რომ ნეჭვი დედალი თხის სახელად-კი არ არის ნახმარი, არამედ ზროხისა და ცხვრისთვისაც, ე. ი. ფურისა და ნერბის მაგიერ. ეს გარემოება ცხადყოფს, რომ ს. ორბელიანის ზემომოყვანილი განმარტება მთლად სწორე და სრული არ არის. როგორც ეტყობა, თავისი დასკვნა, ან დაბადების ერთი ადგილის წანაკითხზე, ანდა ამ ტერმინის თავისდროინდელ მნიშვნელობაზე დაუფარებია. ზემომოყვანილი ამონაწერები ნეჭვის გაცილებით უფრო ფართო და ზოგადი მნიშვნელობის გარემოებას ამჟღავნებს: ნეჭვი ფურისაც, ცხვრისა და თხისაც, ე. ი. სხვილფეხა და წვრილფეხა რქოსანი საქონლის დედალის აღმნიშვნელი ყოფილა.

მაგრამ ამაზე მეტის თქმაც შეიძლება: შ. რუსთველის თხზულების ის ადგილი, სადაც საყვარელი ქალი ამბობს: „მე გლახ ვიყავ მისი ნეჭვი, იგი იყო ჩემი ვაცი“-ო, ცხად-ჰყოფს, რომ ნეჭვი ქალის შესახებაც ითქმოდა.

შემდეგში ნეჭვი-ს ზოგადი მნიშვნელობა შემცირებულა. უკვე ს. ორბელიანს, როგორც დავრწმუნდით, ნეჭვი დედალი თხის აღმნიშვნელად მიაჩნედა (იხ. ზევით), ხოლო ნეჭვი დღეს ქართლ-კახეთში იხმარება მხოლოდ წვრილფეხა დედალ საქონელზე: «ზოგიერთსა დედაკაცსა კიდევა სჯობს ნეჭვი ღორი» („მოგზ.“ 1901 წ. № 714: მესაქონ. ლ. 50).

ამ ხალხურ ლექსში **ნაჲჲ** დედამ ღორზეა ნათქვამი და საგულისხმაო, რომ **სვანურადაც ნაჲჲ მხოლოდ დედალი ღორის** აღსანიშნავად იწმარება (ე. თო-ფუკრიას ცნობით).

2. ნეზის მსგავსად, **დედამ ცხვარსაც** ძველ ქართულში **ნარბი** ერქვა. ს. ორბელიანს ნათქვამი აქვს: „**ნარბი დედალი ცხვარი**“ არის-ო (ლექსიკ.). დაბადების ქართულ თარგმანში იმ ადგილებში, სადაც ეს ტერმინი მოსალოდნელი იყო, არ აღმოჩნდა. როგორც ეტყობა ამ ძველში ვერც ს. ორბელიანს უბოვია, რათგან თავისი ზემომოყვანილი განმარტებისათვის ჩვეულებრივად დაბადების რომელიმე თავისა და მუხლის დამოწმება არ დაურთავს. ამისდა ნდუხედავად, უეჭველია, **ნარბი** ძველისძველი ქართული სიტყვა უნდა იყოს და იმ ხანაშიც, როდესაც დაბადება ქართულად ითარგმნებოდა, ეს ტერმინი არსებობდა.

დაბადების გადმოთარგმნის ხანაში სიტყვა **ნარბი**-ს არსებობის დასამტკიცებლად შესაძლებელია **ნარბობაჲ**, იქნეს დასახელებული, რომელიც ამ ძველშიც ნახმარია და რომელიც, რა თქმა უნდა, **ნარბისაჲ** არის ნაწარმოები.

სიტყვა **ნარბობაჲ**, რომელსაც სრული შესატყვისობა დაბადების არც ერთ თარგმანში არ მოეპოვება, ეზეკიელის 17¹⁰-შია ნახმარი. ვაზზე იქ ნათქვამია: „**არა მობრეგას თანა ქარისა ცხელისა განკმესა საკმილითა მსკნესა თანა აღმოსავლისა მისისასა და ნარბობაჲ მისი განკმეს**“-ო (იხ. დაბადების მცხეთის ხელნაწერი აწ. ს. მ. ბ. A № 51). ოშკისაში არ არის. „**ნარბობაჲ მისი განკმეს**“ ქართულ თარგმანში, ბერძნულ და სომხურ თარგმანებთან შედარებით, მეტია. მაგრამ ლათინურ თარგმანშიც ასევე შედმეტად ნათქვამია: „**et areis germinis sui arescet**“¹ „განხმეს თავის აღმოცენების არესა“-ო. ებრაულ დედანშიც სწორედ ასევეა ნათქვამი: „**განხმეს იმ კვლებში, სადაც აღმოსცენდა**“-ო. ამისდა მიხედვით ისე გამოდის, რომ ქართული თარგმანის „**ნარბობაჲ**“ აღმოცენების არეს და ადგილს უნდა ნიშნავდეს.

ნარბი რომ თანამედროვე ქართულში სადმე დაცული იყოს, „მესაქონლეობის ლექსიკონ“-ში აღნიშნული არ არის. ამ სიტყვის არსებობაცა და განმარტებაც მას ს. ორბელიანის ნაშრომით აქვს დამოწმებული. „**ლექსიკონში**“ აღნიშნულია მხოლოდ, რომ ფშავში, ხევში, თუშეთში, ქიზიყში და კახეთში „**ყოჩისა და ცხვრისა... შორის სქესობრივი აქტი**“-ს აღსანიშნავად **ნარბაჲ**-ს ხმარობენ. „**თუ ამ აქტს მოჲყვა საშელოსნოში ნაყოფის ჩასახვა, მაშინ იტყვიან: განარბაჲ**“ო (მესაქ. ლ. 51). სტ. მენთეშაშვილის ცნობით-კი თუშეთში **განარბაჲ**-ს, ქიზიყში-კი **განარბაჲ**-ს და „**გახანარბაჲვად გარამაჲ**“-ს უწოდებენ. ამავე პირის სიტყვით, ტერმინი **ნარბი** დედალი ცხვრის სახელად თუშეთში ეხლაც ჩვეულებრივი სიტყვა უყოფია¹.

3. ამავე თვალსაზრისით **ნუსა**-ცაა საყურადღებო. ს. ორბელიანს განმარტებული აქვს, რომ, **ერთო-მხრით სქალი „ძის ცოლი**“-ს აღმნიშვნელი

¹ ამ ცნობის მოწოდებისათვის საქ. მუზეუმის ისტორ. განყოფილების უფროს მცენ. თანამშრომელს სტ. მენთეშაშვილს დიდად ვუბოვებ.

იყო, მეორე მხრით-კი „სძლადვე ითქმის მა ზ ლ ი ს ა გ ა ნ ძ მის ცოლი“-ც. ამავე ავტორს ერთი ფრიად საგულისხმო ცნობა აქვს დაცული: „ბიძის ცოლსა არ ა ეწოდების სძალი, არამედ **ნუხადია**“-ო (ლექსიკ.);

ნუხადია სახელოვან ლექსიკოგრაფს ცალკეულადაც მოეპოვება: „**ნუხადია** ბიძის ცოლა,“-ო (იქვე).

ეს სიტყვა ვგონებ ორი ნაწილისაგან უნდა იყოს შემდგარი: პირველს **ნუხა** შეადგენს, მეორეს **დია**, რომელიც **ღიასახლის**-ში, **ღირუშალ**-სა და **ღიაკეულ**-შიც არის დაცული და დედას, ანუ მდებდრობითი სქესისას, დედალს ნიშნავს. **ნუხადია**-ს განსხვავება მხოლოდ აგებულების მხრივ ეტყობა, რათგან აქ **ღია**-ს მეორე ადგილი უკავია, **ღიასახლისა**, **ღიოფალსა** და **ღიაკეულ**-ში კი პირველი-ვახუშტი თავის ისტორიაში იმერეთის მეფის გიორგი II-ის მოღვაწეობის აღწერილობაში ნათქვამი აქვს: „ჰყვანდა მეფესა გიორგის **მუხადია** ქურივი და მიჰცა იგი გიორგი გურიელსა ცოლად“-ო (ქიქ. გამ. 290—291).

უეჭველია, აქ ნახშირი **მუსადია** იგივე **ნუხადია**-ა, რომელსაც მხოლოდ პირველი თანხმეოვანი აქვს შენაცვლებული.

ნუხადია-ს პირველი ნაწილი **ნუხა** ჯერ-ჯერობით ცნობილს ძველ ქართულ ძეგლებში თუმცა არა ჩანს, მაგრამ სამაგიეროდ მეგრულსა და ჰანურშია დაცული. მეგრულად **ნოსა** (სამურზაყანოში) და **ნისა** (სენაკ.) **რძალის** სახელია. მრ. რ. **ნისალევი** და **ნოსალევი** ცხად-ჰყოფს, რომ წინათ მხოლოდობითაც **ნოსალი** და **ნისალი** ყოფილა. ეს სიტყვა ჰანურსაც კარგად აქვს დაცული. **ნოსა** ჰანურად **საცოფოს**, ახალ **ვათხოვილ ქალსა** და **რძალსა** ნიშნავს, ხოფურში **ნისა**-ს ეძახიან. მრავლობითი რიცხვის ფორმა პირველისა **ნოსალევი**-ა, მეორისა-კი **ნისალევი** (ქ. გ. 175).

მრავლობითი რიცხვის ორივე ფორმა ცხად-ჰყოფს, რომ წინათ მხოლოდობითში ჰანურადაც **ნოსალი** და **ნისალი** ყოფილა. **ნუხა**, ანუ **ნისა** მნიშვნელობით, როგორც ზემომოყვანილითგან ჩანს, ძველ ქართულ სძალს უდრის.

ამას გარდა, ჰანურად **ნუსაღა** (არქაბულად) და **ნუსაჰა** (ვიწურად) ისევე როგორც **ნისაღა** და **ნისაჰა**-ც (ხოფურად) არსებობს. ახე უწოდებენ ერთმანერის ძმების ცოლები-ო, ე. ი. **რძლის მნიშვნელობითვე იხმარება** (ქ. გ. 174.).

4. თავისი თავიკლური ბგერით საყურადღებოა აგრეთვე სიტყვა **ნუჰკრი**-ც. ეს ტერმინი ქებაღაჰქება-შიც გვხვდება, სადაც ნახშირია **ნუჰკრი** ირმინსაჰ. და ქართულ ორიგინალურ თხზულებაშიც. მაგ. დავით გარეჯელის ცხობრებაში მოთხრობილია: დავითთან „მოვიდეს საშნი ირემში, რომელთა უქუანა სრდევდეს **ნუჰკრი** მათი“-ო (საქ. სამ. 272 და საისტ. კრ. 37).

ამ ორი ადგილისდა მიხედვით შესაძლებელია გვეფიქრა, თითქოს **ნუჰკრი** ძველად მხოლოდ ირმის შვილის სახელი ყოფილიყოს, მაგრამ ქართ. ლექსიკოგრაფის განმარტება ასეთ დასკვნას არ ამართლებს, ს ა ბ ა ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ს უწერია: „**ნუჰკრი**: ირემათა, ქურციკთა, შველთა, ნიამორთა, ართთა, არჩვთა და მისთანათა თრკანთა **ნუჰკრი** ეწოდების“-ო (ლექსიკ.). მართლაც, ყველას ეხსომება ვ ა ჟ ა ფ ვ ა ვ ე ლ ა ს მწვენიერი მოთხრობის სახელი „შვილის **ნუჰკრის** ნაამბობი“, სადაც შვილის პატარა შვილსაც, მამასადამე, **ნუჰკრი** ეწოდება, რა თქმა უნდა, ფშავში გავრცელებული მნიშვნელობისდა თანახმად. დაბადების ქართ. თარგმა-

ნიღუპნი-კი ირკვევა, რომ ნუკრი ძველად მღვდრობითი სქენის აღმნიშვნელი ყოფილა. სახელდობრ ქება-ქებათაჲს 2^ე ში წერია: „მსგავს არს ძმისწული ჩემი ქურციკსა და ნოკრსა ირმისასა“. უკვე თვით ტექსტის შინაარსითგანაც ჩანს, რომ ნუკრი დედალი შელის სახელი უნდა იყოს, რათგან მღვდარება ქალს ეცება, მაგრამ ეს გარემოება ბერძნული ტექსტითაც მტკიცდება. ბერძნულად ამ ორი სიტყვის შესატყვისად ნათქვამია: „*νη νυκτὸς καὶ νυκτὸς ἐλάφου*“. ამნაირად, ბერძნულში, „*ნოკრი*“ ანუ ნუკრი *η* νυκτὸς-ად, *ჰე ნებრს-ად*, ანუ ირმის დედალ შვილად არის ნაგულისხმევი.¹

5. დასასრულ, სქესის აღმნიშვნელ სიტყვათა ვგონებ ამავე ჯგუფს უნდა ნერჩი-ც ეკუთვნოდეს, რომელიც დედაშიწის ღვთაების სახელია და ქართლ-კახეთში ამ უამად მიღებულ ადგილის დედა-ს უღრის (იხ. ჩემი „ქართ. ერის ისტ.“ I³, 84).

ვითარცა ფუძისა და მიწის ღვთაება, მისი სახელიც დედის აღმნიშვნელი უნდა იყოს.

მაშასადამე, მღვდრობითი სქესისა და ნათესაობის აღმნიშვნელ ხიტყვათაგან ხუთი, — ნეწვი, ნერბი, ნუსა, ნუკრი და ნერჩი, — ნ- ბგერით იწყება. ამ გარემოების გამო, აქაც იბადება საკითხი, ნ ქართულში ხომ ოდესღაც მღვდრობითი სქესის ნიშანი არ იყო?

თავი პირობითობა

უჭასაკოთა და ცხოველთა სახელების ჯგუფი

ქართულში სიტყვათა მესამე ჯგუფიც არსებობს, რომელიც მცირეწლოვანთა და უჭასაკო არსებათა და ცხოველების სახელებისაგან შესდგება და რომელთაც ყველას ერთი დამახასიათებელი თვისება, ბ-თავიკიდურიაონობა, ემჩნევათ.

§ 1. ადამიანის მცირეწლოვან და უჭასაკო შვილთა სახელები

1. ცნობილია, რომ ადამიანის ორივე სქესის შვილს გარკვეულ წლოვანებაზე ბუწვი ეწოდება, რომელიც ბავშვბადც გამოითქმის. მეგრულად და იმერეთშიც ბოში ეწოდება, სეანურად ბეწუშ-სა და ბოშუ-სა ხმარობენ.

2. უმკვლეია, ამავე სიტყვათა ჯგუფს ბუში-ც ეკუთვნის, რომელსაც თავდაპირველად შვილის, ბაშვის მნიშვნელობა უნდა (ქქონოდა. მართალია, ვახტანგ VI-ის კანონებში ნათქვამია, რომ „ნაბიჭურის წილი არ არის მამულში, თუ თავის ძმებს ეცმობა, სხვათ ხელი არა აქვს... ძმებმან ერთის ყმის ადგილს უნდა არჩინონ და, თუ არ უნდა ძმებთან ყოფნა, ამათთან არაფერი წილი არა

¹ შესაძლებელია ნოკრი-ს ფონეტიკური სახესხვაობა იყოს იმერეთში გავრცელებული ნოკრი-ც, რომელიც, „მესაქ. ლექსი“-ის განმარტებით, ჩამომავლობისა და ჯილაგის, ე. ი. მემკვიდრეობითი თვისების აღმნიშვნელია. თავის განმარტების სისწორისათვის ერთი გამოთავქამია დამოწმებული, რომლის სადაურთობა დასაბუღებელი არ არის და არა წყნს, ზებარადაა გავონილი, თუ რომელიმე წყაროთგან არის ამოღებული: „ცუდი ნოკრის ცხენი გყოლია, ძამიავ“-ო (მესაქ. ლ. 51).

აქვს, მაგრამ პირადად იგი თავისუფალი იყო და, „ვისთანაც წავიდეს, ძმათა პასუხი არა აქვს“. ხოლო ნაბიჭუარი „თუ ქალი არის, უნდა გაათხოონ და გააშინონ ყვის ქალსავეთ“. მაგრამ, „თუ ერთი ძმა ამოვარდა და ბუშის მეტი არა დარჩა რა, ჩვენს სამართალში ძმებთან ერთის ყვის მამულის ოდენი უნდა მიღეს, თუ უნდოდეს, იმათთან დადგეს და, თუ უნდოდეს, ბატონს ეყვოს, მაგრამ, საქონელი უნდა უწილადონ ბიძაშვილებმან. თუ ან ბუშისთვის და ან მარათლისაჲვის სიკოცხელში (იგულისხმება: მამას) მიუცემია რა, ის არ ჩათვლეს, ვისთვისაც მიუცემია, იმისია“-ო (§ 110).

ზემომოყვანილთგან ცხადი ხდება, რომ ნაბიჭუარი და ბუში სინონიმები იყო და ორივე ამ ხანაში უკანონო შვილის სახელად უხმარაით. ეს გარემოება კანონის მთელი შინაარსითგანაც ირკვევა და იმ დაპირისპირებობიდანაც, რომელიც იქ მოიპოვება: მართალი კანონიერ შვილს ჰქვლისხმობს, ბუში — უკანონოს.

ამას გარდა, ზემომოყვანილი კანონითგან სრული უეჭველობით ჩანს, რომ ნაბიჭუარი ვაჟსაცა და ქალსაც ჰგულისხმობდა. რამდენადაც ბუში და ნაბიჭუარი სინონიმები იყო, ბუშიც, მაშასადამე, ორივე სქესის უკანონო შვილის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო. საბაბსაც ამ ორი ტერმინის მნიშვნელობა ასევე აქვს განმარტებული: „ბუში ბოზის შობილი (B: ბოზობით შექმნილი ნაბიჭუარი) არისო, ხოლო „ნაბიჭუარი ბოზის შვილი, ბუში“-აო (ლექსიკ.).

რაკი უძველეს ხანაში, გარკვეულ პერიოდამდე, კანონიერ და უკანონო შვილის ცნება არ არსებობდა და უკანონო შვილის ცნება შედარებით მერმინდელია, ამიტომ საფიქრებელია, რომ ბუშის უკანონო შვილის აღმნიშვნელობაც მეორადი მოვლენა უნდა იყოს, და თავდაპირველად იმავე ბაშვის და მეგრ. ბოში-ს სრული შესატყვისობა იქმნებოდა.

3. საფიქრებელია, რომ შვილთა აღმნიშვნელი სახელების ამავე ჯგუფს სიტყვა ბიჭი-ც უნდა მიეკუთვნოს.

ბიჭი ბეჭა-ალბუღას სამართლის წიგნის ბეჭას დროინდელ ნაწილში გვხვდება. იქ ნათქვამია: „ბიჭი დედისა არის, დაბადებულობაჲ (დბალობა) ვერვის დაუშკვდრებს: ვისიცა დიაცია [და] მკვდრად მართებს, ვაჟიცა მისია და ვერ ვინ ვაზრდილობით ემართლებს“-ო (§ 32).

მართალია, ბეჭას ზემომოყვანილ კანონში ბიჭი ვაჟის სინონიმად არის ჩანხარი, მაშასადამე, ზოგადი მნიშვნელობის მაგიერ, მამრობითი სქესის ბაშვის სახელი გამოდის. თანამედროვე ქართულშიც ამ სიტყვას სწორედ ასეთი მნიშვნელობა აქვს. ამას გარდა, ს. ორბელიანი-თაც ხომ „ბიჭი არა ცოლთან შობილი ბუში“ არის (ლექსიკ.), ე. ი. უკანონო შვილისა და ნაბიჭუარი-ს სინონიმი ყოფილა. ჭანურადაც ბიჭი (ათინ., გიწ., ხოფ.) ვაჟიშვილსა და მამრსა ნიშნავს, ბიჭობა-კი მამრობითობის ჰასაკს, მამაცობასა და ბიჭობას ეწოდება (ჭ. გ. 131), მაგრამ ორივე მნიშვნელობა მერმინდელი უნდა იყოს.

ბიჭის ვაჟობის აღმნიშვნელობა რომ მერმინდელია და თავდაპირველად ეს სიტყვა ორივე სქესის ბაშვის სახელი ყოფილა, ამ გარემოების სრული სიტყვადით სიტყვა ნაბიჭუარი-ც ამჟღავნებს. ნაბიჭუარი ხომ ბიჭი-სავე არის წარმომდგარი და ნაწარმოები, ნაბიჭუარი-კი, როგორც უკვე დავრწმუნდით

(იხ. ზევით), ვაჟსაცა და ქალსაც, ორივე სქესის ბაშვის მგულსხმობდა და ეწოდებოდა. აქედან ცხადია, რომ ბიჭსაც წინათ ასეთივე ზოგადი მნიშვნელობა უნდა მიეწოდებოდა. ბიჭის უკანონო შვილის აღმნიშვნელობის მეორადობის დასაბუთება, მას შემდგომ, რაც ბუშუვე გვექონდა ნათქვამი (იხ. აქვე გვ. 184-5), ზედმეტად მიმაჩნია.

საგვარეულო სხელი ბიჭიაშვილი (იხ. კახეთის აღწერა 1801-2 წ., გვ. 164, სტრ. 73) ცხადყოფს, რომ ბიჭი წინათ ბიჭიპა-ს ფორმითაც იხმარებოდა.

4. კანურად შვილს ბარამ ჰქვიათ, წულუ-ბარამ-საც ხმარობენ. ყმაწვილობას ბარამბა ეწოდება (ქ. გ. 130). როგორც შემდგომი დაგროვებით, სიტყვა ბარამ უძველეს ხანაში ზოგად ქართულშიც ყოფილა და ფართოდ გავრცელებულიც ჩანს. ამავე სიტყვის ფონეტიკური სახესხვაობაა დათვის შვილის ბელის-ს სახელიც.

ბაშვის აღსანიშნავად 5. ბაღანა, ბაღვი (რაქ.) და 6. ბაღლი-ც არის მიღებული, რომელთაგან პირველი მეგრულშიც არსებობს. ს. ორბელიანს-კი „ბაღანა მცირე ტყვე“-ს სახელად მიაჩნდა, ხოლო ბაღლი „მცირე საკლავი“ არისო, „მკლავა და ცუღსა ცხოვარსა ბაღლი“ ეწოდებოდა (ლექსიკ.)

2. სხვილფეხა პირუტყვის შვილების სახელების ჯგუფი

ამნიარადვე ცხოველთა შვილის სახელები რომ განვიხილოთ, სხვილფეხა პირუტყვისა, ამავე ცნების გამომხატველ სიტყვებსაც საერთო თვისება აქვთ, მაგ:

7. „ბოჩიპი წლის ირემი“-ს სახელია (საბა, ლექს.). ეს ტერმინი ბოჩიპირაქსში „ზამთარ გამოვლილი ხბო“-ს აღმნიშვნელია (ვ. ბერიძე, სტრუქტურა კონა 6).

8. ბოჩიპი ეწოდება „ორი წლის ვარსა“ (საბა: ზროხა).

9. ბარაკაული ჰქვიათ ნახევარ წლის ხბოს (იქვე: ზროხა).

10. ბოჩიპი კიდევ „გამოზამორული ზროხა“ არის.

11. ბუჩინა ეწოდება ქიზიყში ახალ-გაჩენილ ხბოს (სტ. მენტეშაშვილის ცნობა), ქართლში ფუჩინას ეძახიან (თ. ლომოურის ცნობით).

12. ბიჭინა „ნუკრის ხალილი“ (საბა, ლექს.), ე. ი. ირმისა და მისთანათა შვილის ხმანობის აღმნიშვნელი ყოფილა.

13. ბატჩი ჰქვიათ ზგაჭულად (სენაკ.) კამეჩის კოწაკს, შვილს. ეს სახელი ბატჩი-ს (სენაკ.) და ბატჩი-ს (სამურზაყ.) ფორმითაც იხმარება (იოს. ყიფშიძის მ. გ. 201).

3. წვრილფეხა პირუტყვის შვილის სახელების ჯგუფი

წვრილფეხა პირუტყვის სახელთაგან ამავე ჯგუფისა:

14. ბატჩანი, რომელიც საბას განმარტებით „ჩჩილხა კრავა“, ე. ი. ნორჩ ცხვრის შვილსა ნიშნავს (ლექს.: ცხოვარი). სტ. მენტეშაშვილის ცნობით-კი „ბატჩანი ახალ-გაჩენილ ცხვარს ჰქვიათ, ორივე სქესისს, მთიდან

ჩამოსვლამდე, ე. ი. მარიამობის გავლამდე“, როდესაც ბატკანს ჭპარსავენ და, „გაიმარსება თუ არა, უკვე თოხლი დაერქმევა“. ამნაირად მთაზე წასული ბატკანი მთიერვან, სადაც ჭპარსავენ, ბარად უკვე „დათოხლებული ბრუნდება“-ო.

15. ბატკანი ქართველი ლექსიკოგრაფის სიტყვით „ჩველი თიკანი“-ს, ე. ი. ნორჩი ტიკანის სახელია (ლექსიკ.), გურიაში-კი ამ სიტყვას თავისი პირვანდელი მნიშვნელობა კარგად აქვს დაცული და იქ ბატკი შემოდგომაზე ნაშობი შინაური საქონლის სახელად იხმარება (ილ. ქუყონია, სიტყვის-კონა; 6).

16. ბუჭი საბას სიტყვით „თოხლი“-ს, ე. ი. ბატკნის სინონიმი (ლ.), მაგრამ ცხოვრის ქვეშე მას ამ სახელის უფრო ვრცელი განმარტება აქვს და იქ ნათქვამია „წლის კრავსა და მცირედ ნაკლებსა ბუჭი“ ერქვა.

17. ამავე თვისების სიტყვა მამალი თხის სვანური სახელი ფიკმ, რომელიც უქვევლია წინანდელი ფიკმპარი-საგან არის წარმომდგარი. ამ მოსაზრების სისწორის დასამტკიცებლად შესაძლებელია დასაყვერავი თხის უშუგულური სახელი ლეფკვარი იქნეს დასახელებული, რომელიც ლე თავსართისა და ფკმპარი-საგან შესდგება. თუმცა ეხლა ფიკმ მამალი თხის, ხოლო ლეფკვარი დასაყვერი თხის, ე. ი. მამრობითი სქესის აღმნიშვნელად არის ქცეული, მაგრამ ეს რომ მერმინდელი მოგვინა უნდა იყოს და წინათ უსქესო მნიშვნელობა ჭკონია, ამას ამქვანებს სვანურივე ფიკმ, რომელიც. პროფ. ვ. თოფურიას ჩანაწერით, დაკოდილ თხასა ნიშნავს, და ფკმპან, რომელიც გარეული ცხოველებისა და ძაღლის ლეკვის სახელადაც იხმარება. ამჟამად ფიკმ-ს მრ. რ. ფორმად მიჩნეულია ფკმპარ (ვ. თოფურიას ჩანაწერითვე), რომელიც ნამდვილად წინანდელ მხ. რ. სრული ფორმა ფკმპარი-საგან უნდა იყოს წარმომდგარი. ფკმპარი, რა თქმა უნდა, იგივე ბოკერი-ა და მის ფონეტიკურ სახესხვაობას წარმოადგენს.

18. დასასრულ, ბურკაპი დიდი გოჭის აღმნიშვნელიც (საბა, ლ.) სიტყვათა ამავე ჯგუფს ეკუთვნის. ზემო იმერეთში ეს სახელი ბურკაპი-ს ფორმით ყოფილა გავრცელებული (მესაქ. ლ. 11).

§ 4. გარეულ ცხოველთა შვილის სახელების ჯგუფი

ამგვარადვე გარეულ ცხოველთაგან:

19. ბოკპარი „ლომ-ფეხთა და მისთანთა დიდი ლეკვ“-ს სახელი იყო. მსაჯულთა 14^ე-ში ბოკპარი ნახმარია ო ძაღვის ლეონის ჰო სკვმონოს-ის, ლათინ. *Catulus leonis*-ისა და სომხ. *կարქან არქაბოც კორჯნ*-ის შესატყვისად. სამივე ცხოველის ლეკვს ნიშნავდა, მაგრამ ბაშვის აღსანიშნავადაც იხმარებოდა. ეს სიტყვა თამარ მეფის პირველი ისტორიკოსის თხზულებაშიც გვხვდება, სადაც ნათქვამია: „ოდესმე შარვანქმის დომისა ბოკუერი გამოგზავნა“ თამარ მეფისათვისაო (ისტორი და აზმნი *665, გვ. 453—4).

20. ბელი ხომ „დათვს ბოკუერი“-ა (საბა, ლ.) და ეხლაც ჩვეულებრივია სიტყვა. სვანურშიც დათვის შვილს სახელად მხოლოდ ბელ (ბალსზემ.) არის მიღებული (ვარ. თოფურიას ჩანაწერით).

21. ბაჰია, რომელიც „ყურდღლის შვილი“-ს, „ბაცაცი“-ს სახელია (საბა, ლ.) და

22. „ბაცაცი „ყურდღლის შვილი“-ს აღმნიშვნელივე (იქვე).
გარეული ცხოველის შვილის ყველა ეს სახელებიც ამ ჯგუფს მიეკუთვნება.

§ 5. მფრინველთა შვილის აღმნიშვნელი სახელების ჯგუფი

ასეთი თვისების სახელები მფრინველთა მართვის აღმნიშვნელი სიტყვათა შორისაც გვხვდება, მაგ.:

23. ბარტჰი, რომელიც „სირთა, მერცხალთა და ჩიტთა მართვის სახელია, (საბა, ლ.: მართვე).

24. ბაპალა, რომელიც „ყვავთა, ყოჩანთა და მისთანათასა“ მართვის ეწოდებოდა (იქვე).

25. ბუჭულა, საბას განმარტებით, „პატარა წიხვი“-ს აღმნიშვნელია (ლ.). რაკი მას ამ სიტყვის არავრთარი სხვა მნიშვნელობა მოყვანილი არა აქვს, ამიტომ შესაძლებელია ადამიანმა იფიქროს, რომ ამის მეტი მნიშვნელობა არცაა ჰქონდეს. მაგრამ საემარისია ადამიანმა ქუთაისის საყდრის გამოსაველი ბეგრის 1578 წ. დღეთარი გადაიკითხოს იმის დასარწმუნებლად, რომ ბუჭულა მართო პატარა წიხვილისა-კი არა, არამედ ადამიანის სახელიც ყოფილა. იქ მოხსენებულია მაგ. ახალაქ ბუჭულა (გვ. 50, § 342). კახეთის 1801—2 წ. აღწერის დავთარშიც ს. ყვარელში შეტანილია ბუჭულა (იხ. გვ. 40, § 182).

ბუჭულა-ს, 82 წლის მექულე ვანო ოძელაშვილის ცნობით, ხალხში ტფილისშიც ხმარობენ პატარას მნიშვნელობით, ხოლო საჩხერის სანახევში ბუჭულა-ს პატარა ბიჭს უწოდებენ, ქალზე. გოგონა-კი არ ითქმისო.

ცნობილია და ს. ორბელიანსაც აღნიშნული აქვს, რომ „ბატთა, იხუთა და მისთანათა“ მართვის, წიწილს ბუჭულა ეწოდება (ლ.: მართვი). ბუჭულა-სა და ბუჭულა-ს ერთმანერთთან შედარება ცხად-ჰყოფს, რომ მეორე სიტყვის პირველი მარცვლი ბუ რეგრესიული ასიმილაციით უნდა იყოს ბუ-ჭული-საგან წარმომდგარი.

26. ბშიბი, რომელიც „სავათთა, წეროთა და მისთანათა“ მართვის სახელია (საბა, ლ.: მართვე), სიტყვათა ამავე ჯგუფს ეკუთვნის.

27. ბიწილი ფრინველის აღმნიშვნელი სიტყვაა, რომელიც ბაშვთა ცნობილი გასართობის ლექსში გვხვდება: „იწილო ბიწილო, შროშანო, გვრიტილო, ალხო, მალხო ჩიტბა გნახოს (?) შენი ფესვი, ფესმანდუქა... აჯექ, მაჯექ, ნეფეე ჩაჯექ“.

საფიქრებელია, რომ ბიწილი უნდა წიწილის პირვანდელი ფორმა იყოს. ისევე, როგორც ბუჭულა წინამორბედ ბუჭულისაგან არის რეგრესიული ასიმილაციის წყალობით გაჩენილი, ბიწილი-ს პირველი მარცვლიც ამნაირადვე უნდა იყოს პირველი ბი-ს მაგიერ გაჩენილი.

წინათ რომ ამ სიტყვის პირველი ორი მარცვლი მართლაც განსხვავებულ იყო, ამას წიწილის ჭანური სახელი **წიპილი** ამჟღავნებს. იქ ამას გარდა **ჭუჭუ-** **ლი** და **ფუღი-**ც არსებობს (ქ. გ. 219). საფიქრებელია, რომ ენლანდელი **ფიპილი** პირველი ორი მარცვლის ადგილმონაცვლებით არის **წიწილი**-სა და **ბიწილი**-საგან წარმომდგარი.

§ 6. ცხოველთა ზოგადი სახელის ჯგუფი

ასეთი თვისების სიტყვები ცხოველთა ზოგად სახელებს შორისაც რამდენიმე მოიპოვება, მაგალითად:

28. ბაჰაჰი,

29. ფოცხჰარი, რომლის შესატყვისადაც მეგრულში **ფორცხოლი** და **ტურა-ფორცხოლი** არის (მ. გ. 338) და სხვებიც, რომელთაც, როგორც დავრწმუნდებით, დროთა განმავლობაში მნიშვნელობა შეცვლიათ და რომელნიც თავდაპირველად ცხოველთა ზოგადი სახელები ყოფილა.

§ 7. მცირეწლოვან, უშასაკოთა და პირუტყვთა სახელები საერთო თვისება

ყველა ამ 29 სიტყვს ორი საერთო თვისება აქვს: 1. შინაარსით თითოეული მათგანი სულდგამულის უშასაკო, მცირეწლოვან არხების, ანდა ცხოველის ზოგადი სახელია და 2. თითოეული მათგანი ბ თანხმოვით, ან მისგანასპირატებული შესატყვისობით იწყება. რათგან ძნელი წარმოსადგენელია, რომ ამდენ სიტყვას, მნიშვნელობის გარკვეულ მსგავსებასთან ერთად, თავილურბგერად ერთი-და-იგივე ბ-თანხმოვანი სრულებით შემთხვევით ჰქონდეს, ამიტომ ბუნებრივად იბადება საკითხი, ბ-ბგერა უძველეს ქართულში უშასაკოთა მცირეწლოვანთა და პირუტყვთა ზოგადი სახელების სქეს-კატეგორიის ნიშანი ხომ არ იყო?

მაგრამ შემოადინიშნული დაკვირვება მართალი-კია? აქ ხომ რამე მოჩვენებითი, ანდა შემთხვევითი მოვლენა არ არის? თუმცა სქესთა და ნათესაობის აღმნიშვნელი 44 სიტყვა საკმაო ოდენობაა, რომ დაკვირვება შემთხვევითობისაგან უზრუნველყოფილი იყოს, მაგრამ ეს მთლად უცილობელი საბუთი არ არის. შემომოყვანილი დაკვირვება რომ სრულებით დამაჯერებელი შეიქმნეს და ურყევ დებულებად იქცეს, აუცილებლად საჭიროა, რომ ახმოვანებული ვ, ნ და ბ-ს თავსართობა და მათი აწნაირი დანიშნულება თვით იმ სიტყვათა აგებულებისა და პირველადი მნიშვნელობისაგან ჩანდეს. მაშინ სრული უშეკვლობით ცხადი გახდებოდა, რომ ამა-თუ-იუ სიტყვის ფუძეს შესაფერის მნიშვნელობას სწორედ ეს თავსართები ანიჭებენ და სწორედ ისინი სცვლიან.

მაშასადამე, ეს დებულება რომ კონკრეტულად გამოვხატოთ, უნდა უპირველესად გამოირკვეს და დამტკიცდეს, რომ მაცნიკ-სა და მაცნი-სათვის მამრობითობის მნიშვნელობის მიმნიჭებელი სწორედ ვ ბგერა, ანდა ვა მარცვლია. აწნაირადვე ჯერ დასამტკიცებელია, თუ საიდან ჩანს, რომ სიტყვებს: ბაბჰანს,

გინდა ბაშმს უპასუხობის მნიშვნელობას სწორედ ბ, ანდა ბა ანიჭებს. ამის დამტკიცება-კი მხოლოდ სქესისა და ნათესაობის აღმნიშვნელი სიტყვების აგებულებისა და თავდაპირველი მნიშვნელობის გამორკვევით შეიძლება და სწორედ ამას უნდა შევუდგეთ კიდევაც.

თ ა ვ ი მ ე თ ო ო რ მ მ ტ მ

სქესისა და ნათესაობის გამომხსენებელი სიტყვების აგებულების ანალიზი და თავდაპირველი მნიშვნელობა

§ 1. სიტყვების აგებულების სხვადასხვანაირად დაცულობის გათვალისწინების აუცილებლობა.

სქესის აღმნიშვნელი სიტყვების აგებულებისა და პირველადი მნიშვნელობის გამორკვევის დროს უნდა გვახსოვდეს, რომ თავისი ოდინდელი ბგერითი შედგენილობა ყველა მათგანს ერთნაირი სისრულით არა აქვთ დაცული და ამიტომ უპირველესად უნდა თითოეული მათგანის თავდაპირველი სახისა და მნიშვნელობის შეძლებისდა გვარად აღდგენასა და გაგებას ვეცადოთ.

ცხადია მაგ., რომ მამალი თხის სახელი მამი და მამალი ციკანის სახელი მამიკი ერთი-და-იგივე სიტყვები უნდა იყოს. მაგრამ უკანასკნელს ზედმეტი იკ მარცვალი აბადია. ამიტომ ვაციკი-ს ეს ზედმეტი მარცვალი, ან ფუძისეულად უნდა მივიჩნიოთ და მაშინ უნდა დავასკვნათ, რომ მამც-ს ეს მარცვალი დროთა განმავლობაში დაუპირგავს, ან არა და, თუ იკ ძირეული არ არის, მაშინ პირველადი სახის უკეთ დამცველად მამი უნდა გვეცნა, ხოლო მამიკ-ის ეს მარცვალი შემდეგ გაჩენილად გვევლისხმა.

ასევე ბევრს სხვა შემთხვევაშიც და სწორედ ამიტომაც, ყოველ სიტყვათა ცალკეული გჯგუფის განხილვამდე, უნდა უწინარეს მათი აგებულების სრული სახე გვექმნეს გამორკვეული.

§ 2. ვაციკისა და ვაცი, ბატკისა და ბატკანის, აგებულებისა და პირველადი მნიშვნელობის ანალიზი

თუ გავიხსენებთ, რომ თხის შვილს ზოგადად; სქესისა და მიუხედავად ციკანი ეწოდება, და ამ სიტყვას მამც-სა და მამიკ-ს შევადარებთ, ცხადი გახდება,

რომ არამც თუ ვაპირებ ნიშნულს მარცვლი მერმინდელი ზედმეტად დანართი არ ყოფილა, არამედ მას კიდევ ერთი ან მარცვლი (სკლეპია).

შესაძლებელია ვინმემ იფიქროს, რომ, რაკი ოთხთავისა და დაბადების ქართულ თარგმანში ციპანი ს მავიერ თიპანი გვაქვს, თითქოს თ-ს ც-დ შენაცვლება და ციპანი-ს ფორმა ახალი იყოს, მაგრამ იმავე ხანაში, როდესაც თიპანი იყო გაბატონებული, ციპანი-ს ფორმაც რომ ყოფილა, ამას იმავე დაბადების თარგმანში დაცული ძაბრციპი-ს სახელიც ამტკიცებს.

ძაბრციპი იობის 391-ში გვხვდება. იქ ნათქვამია: „უკეთეს გიცნობის ესმი შობისა ქურციკისა, მცხოვრებელთა მათთა კლდოვანთა“-ო. ძაბრციპი-ს შესატყვისად ბერძნ. ἰ βόειος ἰβex ἰβex-ის ლათინ. ibex, ე. ი. Steinbock-სა და სომხ. յամիր Կამირ-ს უღრის. ხოლო მეორე მხრით ქება ქებათა-ს 2, ნათქვამია: „მგავს არს ძმისწული ჩემი ქურციკსა“. ბერძნულ თარგმანში „ძაბრციპი“-ს შესატყვისად ἰ βοειος ვე ლორკას-ია, ლათინ. hinnulus-სა და სომხ. Կაბիրნი ააწემ-ს უღრის, რაც ირმის მავიერ მშენიერ ცხოველს, ჯეირანს, Antilopa dorcas-ს, Gazelle, რუს. Газель-ს ნიშნავს.

ამჟამად რომ პირველ ნაწილს თავი დავანებოთ და მხოლოდ ჩვენთვის საჭირო მეორე ნაწილს მივაქციოთ ყურადღება, ბერძნული ზემომოყვანილი შესატყვისობითგანაც ჩანს და ისედაც ცხადია, რომ ციპი იქ ბერძ. ტაბრ-ს, ე. ი. თხას უღრის და ციპანი-ს ისეთივე ბოლო-შეკვეცილი ფორმაა, როგორც ვაპირ-შია. ძაბრციპი-ს, თიპანი-თან შედარებით, მერმინდელ შენაცვლებულ სახესხვაობად მიჩნევა არასგზით არ შეიძლება ამ ორ სახესხვაობას შორის. იმდენად ქრონოლოგიური არაა, რამდენადაც დიალექტურად განსხვავებაა საგულისხმებელი.

ციპანი ეხლა და თიპანი უკვე ოთხთავის ვადმოთარგმნის ხანაში თხის შეილის, ე. ი. ჩვილი ნაშობის სახელიად არის და იყო ქცეული, მაგრამ ასე არ ყოფილა თავდაპირველად. წინათ რომ ციპანი ზოგადი სახელი იყო, თხის წლოვანებისდა მიუხედავად, და მოზრდილისა და დიდის აღსანიშნავადაც იხმარებოდა, ამ გარემოებას ვაპირ-ს სახელიც ამჟღავნებს, რომელიც ამავე ციკანისაგან არის ნაწარმოები, მაგრამ მცირე წლოვანს-კი არა, არამედ სწორედ სრულშესაკვან თხასა ნიშნავდა და ნიშნავს ეხლაც.

ამნაირადვე ცხადია, რომ ჩვილი თიკანის, ე. ი. ციკანის აღმნიშვნელი ბატი (ს ა ბ ა) და ცხვრის ჩვილი კრავის სახელი ბატიანი ერთი-და იგივე სიტყვებია, მხოლოდ პირველს ან მარცვლი აქვს ბოლოში ჩამოცილებული.

როგორც უკვე აღნიშნული გქონდა, ბატი მეგრულად თხისა-კი არა, არამედ კამეჩის კოზაკის აღმნიშვნელია. იქვე ამ სიტყვის კიდევ ორი ფორმა არსებობს: ბატი და ბატი. ისევე როგორც ეს სიტყვები კრავისა-და-იმავე ცხოველის აღმნიშვნელია, ამნაირადვე ბატიან-ც ბატიან-სა, ანუ ბატიან-საგან უნდა იყოს კ-ს გაქრობით წარმომდგარი¹.

¹ კ-ს გაქრობა ჩვეულებრივია ჰანურში, მაგ. ტყეი — ტეი (ტყავი) მტყ — მტუ (მტყავი-ლი), ტყორ — ტორ (ტყორცა), ოწყუ — ოწყ (წყვეტა), მაწყუნუ — მაწყუნ (მტყავა), მწყუ — წუ (წყვი) და სხვ.

როგორც თხის სახელებს შორის ერთი მხრით ვაჰსი-ა, მეორე მხრით ციკანი და თიპანი, ამნაირადვე ერთი მხრით ბატანი-ა და ბატნი და უფრო-ადრინდელი ბატიპა, რომლისაგანაც ბატიპა-ა წარმომდგარი, მეორე მხრით-კი ტიპანი გვაქვს, რომელიც იმავე ცხოველის ზოგად სახელსა და თიკანის-ფონეტიკურ სახესხვაობას წარმოადგენს.

თუმცა ტიპანი ცალკეულად სამწერლობო ქართულში ჯერ არა ჩანს და თიკანსაც თხის მნიშვნელობა აქვს მიკუთვნებული, მაგრამ წინათ და თავდაპირველად ამ სიტყვას, როგორც ეტყობა, მარტო. თხისა-კი არა, არამედ ცხვრის-მნიშვნელობაც უნდა ჰქონოდა, ამას ის გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ ჭანურში თიკანს, თხისა-კი არა, არამედ სწორედ ცხვრის მნიშვნელობით ხმარობენ. ჭანურში „ტიპანი“ ეხლაც ცოცხალი სიტყვაა და წინანდებურად ცხვრის აღმნიშვნელია, მხოლოდ პატარასი, კრავის, ბატკნისა. ამასთანავე მეტად საგულისხმოა, რომ ეს სიტყვა ათინურ კილოში „ტიპანი“-ს სახითაც არის დაცული (ქ. გ. 147).

მაგრამ ამაზე მეტის თქმაც შეიძლება: თუ სამწერლობო ქართულსა და ჭანურში ტიპანი, თიპანი და ციკანი წვრილდება რქოსანი საქონლის ზოგად-სახელად მოჩანს, კამბეჩის შვილის, კოზაკის, მურგული სახელი ბატნი ცხადყოფს, რომ ტიპანი ოდესღაც სხვილდება საქონლისათვისაც უხმარაით.

ყველა ზემონათქვამითან ირკვევა, რომ ტიპანი, თიპანი და ციკანი-ქართულად უფშველეს ხანაში ცხოველისწოდვანიებასა და სქესისდა განურჩევლად აღმნიშვნელი ზოგადი სახელი ყოფილა.

საკმარისია ეხლა ეს ზოგადი ცნების გამომხატველი სიტყვა ტიპანი და კრავის აღმნიშვნელი ბატანი ერთმანეთს შევადაროთ იმის დასარწმუნებლად, რომ მათ შორის არავითარ ბგერითი განსხვავებამ არ არის იმას გარდა, რომ მეორე სიტყვას თავში პირველთან შედარებით ზედმეტი ბ მარცვალი გააჩნია. ხოლო, რაკი ბატანი თუმცა ცხვრის ორივე სქესის შვილის ზოგადი სახელია, მაგრამ, ტიპანის მსგავსად, წლოვანობისდა მიუხედავად-კი არა, არამედ მარტო მცირე წლოვანისა და უჭასაკოსი, ამიტომ ცხადია, რომ ფუძე ტიპან-ს უჭასაკობის ცნების გამომხატველობას სწორედ თავკიდური ბ მარცვალი ანიჭებს.

თავისდა-თვად ცხადია, რომ იგივე უნდა ითქვას ქართულს სამწერლობო ენაში ჩველი ტიკანის სახელი ბატნი-სა და კამბეჩის მურგული სახელი ბატნი-ს, ბატიპა-სა და ბატნი-ს თავკიდური ბ-ს შესახებაც.

ტიკანის მსგავსად, ციკანი-ც, როგორც დავრწმუნდით, ძველ ქართულში თავდაპირველად, სქეს-წლოვანობისდა მიუხედავად, ცხოველის ზოგადი სახელი ყოფილა, მათ შორის თხისაც. თუ ამ ზოგად სახელწოდებას თხის მამალი მცირეწლოვანი შვილის აღმნიშვნელი ვაჰსი და მამალი სრულ-მასაკოვანი თხის სახელი ვაჰსი შევადარებთ, დავრწმუნდებით, რომ, თუმცა მას ტიკანის მსგავსად, თხის წლოვანობისდა მიუხედავად, ზოგადი მნიშვნელობა აქვს, მაგრამ ორივე სქესისათვის-კი არა, როგორც-ციკანი იხმარება, არამედ მხოლოდ მამალი თხისა, რაკი ამ ტერმინებს ერთმანეთისაგან არსებითად მხოლოდ თავკიდური ვაჰსი ხვავებს, ამიტომ აქაც უნდა დავასკვნათ, რომ მამრობითი სქესის აღმნიშვნელის სწორედ ეს თავკიდური ვაჰსი ანიჭებს.

§ 3. ნეზვისა და ქანური ბოზოს აგებულების ანალიზი და ნმ-ს და ბმ-ს ბუნება

თავის ალაგის (იხ. აქვე) უკვე გამოკვეთილი გვქონდა, რომ მდებარეობით სქესის ცხოველსა და არსებას უძველეს ქართულში ნმ³ში ჰქმნებოდა. მსგავსი ცნების გამომხატველი სიტყვებსავე, მას თავში ნ თანხმოვანი აქვს. ძირეული იგი, თუ არა, და, თუ ძირეული არ არის, რა დანიშნულება აქვს მას, ამის გამოკვევას მხოლოდ მისი ეტიმოლოგია შეაძლებინებს ადამიანს.

საქონლისაგან შეილის გაჩენის, შობების, აღსანიშნავად ზნა ზუშაბა-ც იხმარებოდა. იერემიას 14, ქართული თარგმანის „ირენი ველთა ზედა იუშაბ-ვილდის“ ბერძნული ტექსტის *ἐξ ἄρχῆς ἕξουσι*-ს უდრის. აქედანვე ნაწარმოები ტერმინი „მეწვენი“, რომელიც საბაჰს განმარტებით „მშობელი ხვასტაგი“-ს მნიშვნელობით იხმარებოდა (ლექსიკ.). ამ ძირითვანვე წარმოდგარი უწვი, რომელიც საბაჰს გვე სიტყვით „ბერწი ცხოველი“-ს აღმნიშვნელია (ლექსიკ.), ე. ი. უშობელს უდრის.

ინგილოურ კილოში ეს ზნა ძველი მნიშვნელობით ეხლაც იხმარება და ზობა შეილის მოგებას, დაყრას, შობას უდრის. ამბობენ „ფურ დაჟო“, ე. ი. ძროხამ მოიგო“- (მ. ჯანაშვილი, სინგილო, იხ. ძვ. სქლო II, 247). ხეესურულშიც იხმარება „საზამი“ შეილის მშობელი საქონლის აღსანიშნავად (მესაქონლ.: მეზვე) და „ნამზამბაში“, „ნამზამი“, ნაშობი საქონლის მოყოლის გამოსახატავად (იქვე).

ეს ზნა სვანურსაც აქვს დაცული და ოთხფეხთა და ცხოველთა შობას იქ ლიზალ, ლიზალ, ანდა ლი-ზენლი-ი ეწოდება (ვარ. თოფურიას ჩანაწერით). ანაირად შობის აღმნიშვნელი ძირი უწვი-ს, ზვი-სა, ზვი-სა და ზნ-ს სახით არის ძველსა და თანამედროვე ქართულ-ქართველურში დაცული.

საკმარისია დედალი ცხოველის და არსების სახელი ნმ³ში ამ შობების აღმნიშვნელ ზვიზბ ზნას შევადაროთ, რომ მათი ნათესაობა ცხადი შეიქმნეს. ზვი-სა და ზვი-ს იგივეობა უეჭველია. მაშასადამე, ძირი ამ ორ სიტყვას საერთო შქონია. ხოლო, რაკი ზვი ძირი შობის ცნების გამომხატველია, ამიტომ ცხადია, რომ ნმ³ში თავდაპირველად ამავე ცნების აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო. ვითარცა არსებითი სახელი, ზვიზბ შობა ზნისაგან წარმოდგარი ნმ³ში შესაძლებელია მხოლოდ ვნებითი მიმდებარის ფორმა იყოს და მშობელს უნდა ნიშნავდეს. დედალი რომ მშობელის აღმნიშვნელი იყოს სრულებით ბუნებრივად არის.

როგორც „ნმ³ში ნაშობი“-ს აღმნიშვნელია (საბა, ლ.) და შობა ზნისაგან ნაწარმოები ენებითი მიმდებარეობა, რომელსაც ძირი ზვი-ის სახით აქვს დაცული, ისევე ნმ³ში-ს ძირი, უეჭველია, ზვი უნდა იყოს. ხოლო, რაკი ეს სიტყვა მიმდებარეობა, ცხადია, რომ ნმ მიმდებარის თავსართი და ფორმანტი ყოფილა.

რა თქმა უნდა, ნმ ნეზვ-ში, ნაშვი-ს ნმ-ს მსგავსად, ენებითი მიმდებარის ფორმანტი არ შეიძლება იყოს, არამედ მოქმედებითი მიმდებარის ფორმანტია. თუ გაეისწეებო, რომ ნმ³ში დედალსა ნიშნავს, მაშინ ბუნებრივად დაგვება-
13 ივ. ჯავახიშვილი

დება აზრი, რომ ნი მდებარეობითი სქესის აღმნიშვნელი მიმღეობის ოდესლაც ქართულში არსებული ფორმანტი ყოფილა.

ამავე ზეგება ზმნის, მაგრამ ინგილოურში დაცული ზობა-ს მსგავსი ფორმისაგან იქნება გოგოს აღმნიშვნელი ქანური სიტყვა ბოჯოქე წარმომდგარი, რომლის ძირს ზო შეადგენს, ბო-კი თავსართია და, როგორც დავრწმუნდით, უჭასაკოთა აღმნიშვნელი ფორმანტია. ამ შემთხვევაში იგი უჭასაკოთა ზოგადი სქესის გამომხატველი მიმღეობის ფორმანტად გვევლინება. ბო თავსართისდა მიხედვით, საბჭოელებია, რომ ბოჯო თავდაპირველად ბუვის, ე. ი. ორივე სქესის ნაშობის, გამომხატველი უნდა ყოფილიყო და გოგოს მნიშვნელობა ამ სიტყვასაც, ბევრ ამის მსგავს სახელსაფით, შემდეგში ექნება მიღებული.

ნიჯუმი-ს დროთა განმავლობაში ფორმანტ-ჩამოცილებულსა და ზ-ს ძ ბგერით მერპინდელ შენაცვლებულ ფორმას უნდა წარმოადგენდეს ძველ ქართულში დედალი ცხოველის ზოგად სახელად მიღებული ძშ და ძშში ისევე, როგორც დედალი ძაღლის სახელად ქვეული ძშძან-ს პირველი ნაწილი ძშ-ც- ამ სიტყვის მეორე ნაწილი ძნა, როგორც თავის ადგილას დავრწმუნდებით, გარკვეული ცნების აღმნიშვნელი სიტყვაა, რომელიც არაერთს სხვა ტერმინსა და სახელშიც გვხვდება.

წა ნინოს შატბერდისეულ ცხოვრებაში ძშ-ს მიგვიერ ნახმარია ძშში. წა ნინოს აღმზრდელი თავის გაზრდილს ვითომც ეუბნებოდა: „გხედავ, შვილო ჩემო, ძალსა შენსა, ვითარცა ძალსა ლომისა ძშშისხსან (ქელიშ. ძქსა), რომელი იხა-ხებენ ყოველსავე ოხფერქსა, გინა ვითარცა ორბი დედალი, რომელი აღვიდის სიმაღლესა ჰაერთასა უფროას მამლისა“-ო (Опис. II, 742).

ჯუშაბ ზმნისაგან არის ნაწარმოები სიტყვა მოჯუარი, თუ მოჯუარი-ც, რომელსაც გუდამაყრის ხეობაში მაჯუარი უდრის (მესაქ. ლ. 43). ქანურად მოჯუარი (ათინ.) და მოჯარი (ხოფურ.) ეწოდება (ქ. გ. 144). ნეზეთან შედარებით, ეს სიტყვა ახალი სიტყვაა და იმ ხანის ნაწარმოები, როდესაც ქართულსა და ქართველურს გრამატკული სქესი უკვე დაკარგული ჰქონდა. მაგრამ, მაწოვარის მსგავსად, ვითარცა ჯუშაბ შობა ზმნისაგან ნაწარმოებ მიმღეობას, თავდაპირველად, უქვევლია, მშობელს და დედალი ცხოველის მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა. მართლაც, ჰანურს ამ სიტყვის თავისი პირვანდელი აღმნიშვნელობა დაუცავს და მოჯარ და მოჯარი იქ სწორედ დედალ ხბოს და ხაჯურეს ეწოდება (ქ. გ. 144). ქართლ კახეთში-კი ამ სიტყვის მნიშვნელობა შეცვლილია. უკვე საბასა აქვს განმარტებული, რომ მოჯუარი „წელიწადზე მეტსა ხაჯარესა“ ნიშნავდა (ლ.: ზროხა). მოჯუარი-სა, თუ მაჯუარი-ს მსგავსი ჯუშაბ ზმნისაგან ნაწარმოები მიმღეობის უთავკიდურო მარცვლიან ფორმას უნდა წარმოადგენდეს ჩანაფი სიტყვა ჯუარა-ც.

ცხოველის დედლობის აღსანიშნავად ჩანაფი სხვებზე უფრო სზირად ეს ჯუარ იხმარება, მაგ.: ძუენა ძაღლს ჯუარ ჯოღორი (ეწერად), ან ჯუარ ლბი (ათინ.), ანდა ჯუარ ლბჯი (ბულ.) ჰქვინ, დედალ, ანუ ფურ ირკმს-კი — ჯუარ მსაქუარი ეწოდება (ქ. გ. 145). რაკი ჯუარ სშობელის აღმნიშვნელია, ამიტომ მისი დედლის აღმნიშვნელობა ქანურში სრულებით ბუნებრივია.

საფიქრებელია, რომ ზუმაბა-საგან ნაწარმოებს მოქმედებითი გვარის მიმღობას უნდა წარმოადგენდეს დედაკაცის აღმნიშვნელი სჯანური სიტყვა ზუშრალ, რომელიც თავდაპირველად „მაზურალ“-ის, ან „ნაზურალ“-ის, სახით არის საგულისხმებელი და პირველად ალბათ შვობელსა ნიშნავდა, რათგან საცოლქმრო ცხოვრებაში დედაკაცის ეს თვისება ყოფილა ნიშანდობლივად და შამაკაცისაგან განმასხვავებლად მიჩნეული. ეს რომ მართლაც ასე უნდა ყოფილიყო, ამას ის გარემოებაც ცხადწყოფს, რომ ამ სიტყვით მარტო მდებდრობითი სქესის აღმანი-კი არ აღინიშნებოდა, არამედ ცხოველებიც, რის დამამტკიცებელი აბუთი ჭანურსა აქვს დაცული, სადაც ზუშრალ-ის შიკვეცილი ფორმა ზურა დედაკაცს-კი არა, არამედ, როგორც დავრწმუნდით, სწორედ დედალ საქონელს ნიშნავს.

დამახასიათებელია, რომ „ღიპი“-სა და „მხდალი“-ს მსგავსად, წაწრბადე დედლის აღმნიშვნელი ზურა, იოს. ეიფშიძის ჩანაწერის თანახმად, თურმე „შიზარა“-საც ნიშნავს (ჭ. გ. 145. იოს. ყიფშიძის ფანქრით მინაწერი). თანამედროვე მკვლევარს ზურა რომ მხდალსა, სუსტს და ავადმყოფსა ნიშნავს, უმკველია, ესეც მეორადი მნიშვნელობაა.

§ 4. ბოკურისა, ფუკვარის, ფეკნას, ნუკრისა და ბურვაციის აგებულება და მათი თავკიდური მარცვლების ბუნება

ბოკშარის აგებულებისა და ეტიმოლოგიის გამორკვევის დროს, უნდა გათვალისწინებული გეჰონდეს, რომ ეს სიტყვა გარეული ცხოველის შვილის ზოგადი სახელია. ამავე დროს უნდა გავისენოთ, რომ ქართულს შინაური სხვილფეხა ცხოველის შვილის კიდევ ორი სახელი გააჩნია, რომელთაგან ღიპი-კმშლი დედლის, ბარაკმშლი-კი, სქესისდა განურჩევლად, აგრეთვე ზოგადი სახელია.

ორი უკანასკნელი სიტყვის აგებულება ცხადია და ფრითელი მათგანი ორი ნაწილისაგან შენდგება: პირველი ნაწილი, ღიპი და ბარაკ, მათ განსხვავებული აქვთ, მეორე, კმშლი-კი საერთოა. ცხადია, რომ ეს საერთო ნაწილი კმშლი ამ ორი სიტყვის აღმნიშვნელობის საერთო თვისების, შვილობის, გამოხატველი უნდა იყოს, ხოლო მათი პირველი განსხვავებული ნაწილი, ამ შვილობის განმასხვავებელია. მართლაც ღიპი დედალს, ე. ი. შვილის მდებდრობით სქესს, გამოჰხატავს, ბარაკი მაუწყებელია, რომ შვილის ორივე სქესისა ზოგადად ნაგულისხმევი.

რაკი ბოკშარის-ც დაკეულისა და ბარაკულის მსგავსად, ცხოველის შვილობის აღმნიშვნელია, სრულებით ბუნებრივია, რომ იქაც შვილობის ამ ცნების გამოხატველი ნაწილი ვეძიოთ. საფიქრებელია, რომ ბოკშარ-შიც ამ ცნების აღმნიშვნელი მეორე ნაწილი კშარის იყოს.

თუ ქართულში ბგერათა ადგილ-მონაცვლებისა და რ და ლ-ს შენაცვლების სისწირეს გავისენებთ, მაშინ ის მოსაზრება, რომ კშარის და კმშლი ერთი-და

იგივე, მაგრამ სწორედ ამ ფონეტიკური პროცესით ერთმანერთისაგან განსხვავებული, სიტყვებია, ძნელი დასაჯერებელი არ იქმნება.

ხოლო, რაკი ბოკაშარ-ში შვილობის აღმნიშვნელი სწორედ *კშჳრი* ყოფილა, ბო, ცხადია, აქაც ძირეული არ არის და, ბარაკეულის ბარა-ს მსგავსად, ზოგადად შვილის უპასაკობის გამოხატველი უნდა იყოს.

საყურადღებოა დიპაქშლის პირველი და მეორე ნაწილის დიპა-ს და კაშ-ლის ფონეტიკური სახესხვაობანი: სამწერ. ქართულში დიპაქშლი-ა, ინგილოურად-კი გვაქვს დიპაქლ (მ. ჯანაშვილის სინგილო 196), თუშურად — დიპაქლ (მესაქ. ლ. 19), სვანურად — დიპაქილ (ვარ. თოფურიას ჩანაწერი) და გურულად დიპან (მესაქ. ლ. 19). დასასრულ მეგრულში ამის შესატყვისად ჯაქელი გვაქვს (მ. გ. 411).

ქნა-ს, კეული-სა, თუ კუერი-საგან წარმომდინარეობის დებულება რომ აღმიანს საეჭვოდ, ანდა მცდარად არ ეჩვენოს, ამ სახესხვაობის უფრო გულდასმითი დასაბუთება ემჯობინება. უეჭველია, ქნა უნდა უფრო აღრინდელი ქნან-საგან იყოს, ვ-ს გაქრობით, წარმომდგარი.

სვანურად გარეული ცხოველების ლექვის ზოგად სახელად ვაქან იხმარება (ვარ. თოფურიას ცნობა), ე. ი. სვანური ვაქან მნიშვნელობით ძველს ბოკაშარ-ს უდრის. საეულისხმია, რომ ვაქან სვანურად შინაური ცხოველის, სახელდობრ ძაღლის ლექვსაც ეწოდება. იგივე სიტყვა, ოღონდ ბოლოკიდური ნა-მარცვალ-ჩამოცილი, სვანურში შინაური წვრილფეხა პირუტყვის სახელადაც გვხვდება. დაკოდო, ე. ი. უკვე უსქესოდ ქცეულ თხას იქ ვაქა-ს ეძახიან (ვ. თოფურიას ცნობა), რომელიც უეჭველია ვაქაშარ-საგან უნდა იყოს წარმომდგარი. ამას ერთი მხრით ამ სიტყვის მრ. რ. ფორმად მიჩნეული ვაქან-იც ცხადყოფს და მეორე მხრით დასაყვერავი თხის აღმნიშვნელი უმჯობესი ლევაქანი (ვ. თოფურიას), რომელსაც, ლე ფორმანტის ჩამოცილების შემდგომ, ფუძედ ვაქანი ჰრჩება. რა თქმა უნდა, რომ ვაქანის-პირველ მარცვალს ის უ ხმოვანი აქვს დაკარგული, რომელიც ვაქან-ს დატული აქვს. ამ უკანასკნელის ბოლოკიდური არ მარცვალი მხოლოდ შეცდომით, მრ. რ. სვანურ ამავე ფორმანტთან მსგავსების გამო, არის მრ. რ. ფორმად მიჩნეული. არ აქ ფუძისეულია, მრ. რ. ნიშანი არ-კი მას ჩამოსტლია.

ცხადია, რომ ვაქან-ი იგივე ბოკაშარ-ია. ზემოაღნიშნულ გარემოებათა და შესატყვისობათა გამორკვევის შემდგომ, უფლება გვაქვს დამტკიცებულად მივიჩნიოთ, რომ ვაქან-ს ქნან მართლაც კაშარ-სა, ანუ კაშარ-საგან არის წარმომდგარი, უეჭველია რ-ს ნ-დ შენაცვლების გზით. ასეთი შენაცვლება ქართულში იშვიათი მოვლენა არ არის¹.

დეკულის გურული სახელის დიპან-ს ქნა რომ ქნან-ს საშუალებით იხავე კაშარ-საგან არის წარმომდგარი, ამას ზემომოყვანილის შემდგომ, ვგონებ, დამტკიცება აღარ უნდა ჰქირდებოდეს.

¹ მაგალითად შესაძლებელია დასახელებულ იქმნეს სამურველი და სამონველი (საბა), კირჩლა და ზინლა (ფეს.), ანჯიხი და მეგრ. არკეცი, და ანჯეცი—მეგრ. ო-ნუ და სარწვეო-აკევი, — მართვ და მონთა (მეგრ.), — კარი და კან (სვან.) და სხვაც არაერთი.

ერთი მხრით დაბრუნდა და კასიში დედალ ძალს შჰანდ ვეოდება (მესაქ. ლ. 90), მეორე მხრით სჯანუბად ძალის ლეკვს შჰამანდ ჰქვიან. ამ სჯანურ სიტყვის ამაზე უფრო ფართო მნიშვნელობაც აქვს და შჰამანდ-ს ზოგადად ყოველნაირი ვარჯული ცხოველის ლეკვის სახელადაც ხმარობენ (ვარ. თო ფურის ჩანაწერი).

ცხადია, რომ შჰანდ-სა და შჰამანდ-ს ერთი-და-იგივე ძირი, ანუ ფუძე აქვთ: ძანდ მათ საერთო ნაწილს შეადგენს, პირველი ნაწილი-კი თვითოველ მათგანს განსხვავებული აქვს. ხოლო, რაკი ამ ორი სიტყვის მნიშვნელობაც იმ საერთო თვისებას შეიცავს, რომ ორივე ცხოველის სახელია, მაგრამ მანც იმ მხრივ განსხვავდება, რომ პირველი დედალი ცხოველის, მეორე-კი უშასაკო, პატარა, მცირეწლოვანი ცხოველის სახელი არის, ამიტომ უნდა დავასკვნათ, რომ ამ ორი სიტყვის მნიშვნელობის საერთო თვისების, ცხოველობის, გამომხატველი სწორედ მათი საერთო ნაწილი ძანდ უნდა იყოს, მნიშვნელობის განსხვავების გამომხატველ-კი ამ სიტყვების პირველი განსხვავებული ნაწილი იქმნება.

ზემომოყვანილი დასკვნის სისწორეს შჰანდ-ც ამტკიცებს, რომლის პირველი მარცვლი მუ ცალკეულ სიტყვადაც არსებობდა და არის ესლაც და სწორად დედალსა ნიშნავდა და ნიშნავს ამ უამდაც. ამის შესავსად, უმეველია, რომ ვარჯული ცხოველის ლეკვის სჯან. სახელ შჰამანდ-შიც ძანდ-ს, ანუ ძანდ ძირსა, თუ ფუძეს, შვილობის, ანუ ლეკვობის მნიშვნელობას უცილობლად პირველი მარცვლი შჰ უნდა ანიჭებდეს. ქართულ-ქართველურში ბ ბგერის ფ-დ გას-პირატების საქამო სინზირის გამო, ფე უნდა პირველადი ბე-საგან იყოს, ან დროთა განმავლობაში, ან დიალექტურად წარმომდგარი. მაშასადამე, აქაც ბმ და ფე უშასაკოთა და მცირეწლოვანთა ზოგადი სქესის ნიშნად გვევლინება.

უმეველია, ასეთივე აგებულების სიტყვა უნდა იყოს ნშჰანი-ც, რომელიც, როგორც დავრწმუნდით (იხ. აქვე), წინაა ირმის, შველისა და მისთანათა დედალი შვილის სახელი იყო. ნშ არც აქ არის ძირეული, კჩი იმავე კშჰანი-ს შეკუმშულ, შუახმოვნებ-გაქრობილ სახესხვაობას წარმოადგენს, რომელიც ბმ-კშჰანისა და სჯან. *ფშჰჰანი-ს ფუძეა. მას შემდგომ, რაც ამ კშჰანი-საგან ძანდ-ს (ფეკენა-ში) და ძანდ-ს (დეკანა-ში) სახესხვაობათა ვარჯის ვარემოება გამომჟღავნდა, კშჰანი-საგან კჩი-ს წარმოშობილობა აღარავის გააკვირვებს. რაკი კჩი ფუძე, კშჰანი-ს მსგავსად, შვილობის ცნების გამომხატველია, ნშ აქაც მდებარეობისთვის აღმნიშვნელი თავსართი უნდა იყოს.

ბმკშჰანი-სა და სჯ. *ფშჰჰანი-ს აგებულების შემდგომ, გგონებ, ბგერი საუბარი საჭირო არ უნდა იყოს, რომ, არამც თუ ღორის შვილის სახელი ბშრ-ჰჰანი ასეთივე აგებულობისა, არამედ მთლად იმავე სიტყვის ფონეტიკურ სახესხვაობად მივიჩნიოთ. მართლაც, საქმარისია ქართულში ბგერათა ადგილ-მონაცვლების სისწორე გავისხეოთ, რომ ბშრჰჰანი, კ და რ თანხმოვანთა ადგილმონაცვლების გჯით, ბმკშჰანი-საგან (ბუკუარი — ბუკუარი — ბურგაკი) წარმოშობილობის აზრი დამაჯერებელი შეიქმნეს. ამნაირად, ბშრჰჰანი იგივე ღორის ბოკვერი, ანუ შვილი ყოფილა.

§ 5, ბავისა და ბუშის ეტიმოლოგია და ბა და ბუ მარცვლების ბუნება

ბავის, ანუ ბავშვის ეტიმოლოგიის დროს უნდა გათვალისწინებულნი გვექონდეს, რომ ეს სიტყვა ადამიანის ორივე სქესის მცირეწლოვანი შვილის სახელია. ამჟამად და მკვლევარში ბოშ-ად არის ქცეული, სწავრად ბავშვიცა და ბოშ-იც არის, ე. ი. როგორც აღმოსავლურს, ისევე დასავლურს სახესხვაობას ეწინრობა. ამას გარდა, როგორც ვიცით, ბუშ-იც არსებობდა; რომელიც თავდაპირველად ორივე სქესის შვილის, ხოლო გარკვეული ხანითგან უკანონო შვილის აღმნიშვნელი იყო.

ცნობილია, რომ ადამიანისა და ცხოველის ორივე სქესის შთამომავალს შველი ანუ შვილი ეწოდებოდა ძველად და შვილი შევიან ეხლაც. ეს სიტყვა შობა ზმნისაგან ნაწარმოები მიმდობაა, ე. ი. შობილს და ნაშობს უდრის.

შვილი რომ, როგორც ადამიანის, ისევე ცხოველის შთამომავლობის აღმნიშვნელია, ვასათყარი არ არის, რათგან თვით იმ ზმნისაც, რომლის მიმდობასაც ეს სიტყვა წარმოადგენს, ძველად ასეთივე ზოგადი მნიშვნელობა ჰქონდა.

შობაჲ მარტო ადამიანის დაბადების გამომხატველი სახელზმნა-კი არ იყო, როგორც ესაა გვესმის, არამედ დედალი პირუტყვების მიერ მოგებასაც ამავე სიტყვითაც აღნიშნავდნენ ხოლმე. შესაქმნათა პოეტიკაში: „შობდეს ცხოვარი მოთეთროთა და ჭრელთა და ნაცრისფერად სხურებულთა, ხოლო კრავნი ვაწყუნა იაკობ“-ო.

ამ ზმნის ასეთი ზოგადი და ორმაგი მნიშვნელობა მის მკვლევარებსა და სომხებს ეხლაც დაეცული აქვს. შობა და შობა შობასაც ნიშნავს და შექმნასა და მოგებასაც. მაგ. მათი ნიშნავს შებადება-ს, ბუბულებექ და ბუბულებექ — ვიქმენ-ისა და ვიგებ-ის აღმნიშვნელია, ნაშობ-იც ნაშობნი-ს, შენაქმენ-ის, მონაგები-ს გამომხატველია (მ. გ. 356 — 357).

უკვე უძველეს ძეგლებში შვილი, როდესაც მას კომპლექსურში მეორე ადგილი უკავია, შექვეცილი სახით არის წარმოდგენილი. შესაქმნათა 10₁₆ ნათქვამია: „ქანან შუაჲ სიღონ პირშობლ“, ხოლო იქვე 22₂₁ ინსერირება „ოქსა პირშობა.“ ბერძნულ ტექსტში პირშობლ-ს შესატყვისად παρωძი-ი, პროტოტოკოს-ი არის, ლათინ. primogenitus-ი და სომხურში არჩუანისი ანდრანიკ-ია. ბერძნული და ლათინ. ტერმინი, ისევე როგორც სომხური, პირველ-ნაშობსა, უფროს შვილსა ნიშნავს. ქართული პირშობლ-ც, ცხადია, ასევეა ნაწარმოები და პირგ-შობ-ბალი-საგან უნდა იყოს წარმომდგარი. ამგვარად შობილი-საგან აქ მხოლოდ პირველი მარცვალი-დაა წარმოდგენილი და შობილის, ანუ შვილის აზრის გამომხატველი შობ არის. ამ სახითვე წარმოდგენილი ეს ძირი ტერმინი „საშობ“-ში და შექვეცილადევა დაეცული შობა ზმნა ასეთ ფორმებში, როგორც არის მაგ. შვის, შობის მაგიერ. თუმცა ტერმინი „პირშობლ“ და „საშობლ“ მე-V ს. ხეგლებშიც გვხვდება, მაგრამ ამნაირი შექვეცილობა მე-V ს-ზე გაცილებით უფრო ადრე უნდა მომხდარიყო.

პირშობლ მარტო მამრობითი სქესის უფროს შვილს-კი არა, არამედ ზოგადად პირველნაშობსა და ქალიშვილსაც აღნიშნავდა. ამას დავით აღმა-

შენებლის ისტორიკოსის შემდეგი სიტყვებიც ცხად-წყობენ: დავით აღმაშენებელს, „ჭირმშო ახულთა თვსთა, თამარ, გავგზავნა დედოფლად შირვანისა“-ო (ცა მეთ მუ-სა დ-სიხ 532, გვ. 298).

დასასრულ, შეილი რთულ სიტყვებში შპი-ს ფორმითაც გვაქვს წარმოდგენილი. ამ სახით გვევლინება იგი ისეთ ტერმინებში, როგორც არის უშპი და ნაშპვ, რომელთაგან პირველი, საბა ორბელიანის ჯანმრტებით, უნაყოფოს ნიშნავს (ლექს.).

ნაშვ რთულ სიტყვაშია დაცული. ს. ორბელიანს თავის ლექსიკონში შეტანილი აქვს სახლის-ნაშვ, რომლის შესახებაც ნათქვამი აქვს: „სახლის-ნაშვ სახლის ნაშობი ვისიცა (17²⁷ დაბად.), მკველის ბუში (2; ეკლ.), ორივე ერთი მგონია“-ო (ლ.) ლექსიკონგრაფის მიერ დამოწმებულ ძეგლებში, ამავე ადგილას, თუმცა სწორედ სახლის ნაშობზეა მართლაც საუბარი, მაგრამ ბაქარის გამოცემულ რედაქციაში, საბასაგან დასახელებული სახლის-ნაშვ-ს მაგიერ, სახლის წულინი-ა, რომელიც უდრის ბერძნულს οἰκουμένη ομογενεα-ს, ლათინ. vernaculus domus-სა და სომხ. *հնուბին* გნოწინ-ს (სამივე Genes. 17²³). ეკლ-სიასტეს 2, ქართ. სახლის-წულინი-ც იმავე ბერძნულ სიტყვას ეთანასწორება. ცხადია, რომ ს. ორბელიანს დაბადების ქართულ თარგმანის სხვა რედაქცია ჰქონია ხელთ, რომელშიც, სახლის-წული-ს მაგიერ, სახლის ნაშვ წერებულა. მართლაც საბას მაგიერ დასახელებულის შესაქმეთა 17²⁷-ში სახლის ნაშვ მცხეთის დაბადებაში გვევლება. ეკლესიასტეს 2, ში-კი „სახლის წაშნი“ სწერია (იხ. ს. მ. ბ. № A 51).

სახლის-ნაშვ ამ ქამად იმდენად არის ჩვენთვის საყურადღებო, რამდენადაც ნაშობი-საკან წარმომდგარი ნაშვ-ს ძირი მხოლოდ შვ-ს, ანუ შვ-ის სახით-და არის დაცული. ასევეა უნაყოფოსა და უშობელის აღმნიშვნელ სიტყვა უშპ-შიც. ცხადია, რომ უშპი უშპილ-ს ცნების გამომატველია.

თუ, ყველა შემთხვევისათვის გათვალისწინების შემდგომ, ისევ ბაშპი-ს, ანუ ბაშპი-ს და ბაშპი-ს ეტიმოლოგიის განხილვას დავებრუნდებით, შეუძლებელია არ შევამჩნიოთ, რომ ამ სიტყვებისა და ნაშპი-სა და უშპი-ს შორის ცხადი მსგავსებაა. ბაშპი-ცა და ბაშპი-ც ისევე, როგორც ნაშვ-ც შეილის, უშპი-კი უშვილოს აღმნიშვნელია. ამ სიტყვის მეორე ნაწილი შვ, შპი, ში საერთო აქვთ და ცხადია, რომ სწორედ ეს საერთო. ნაწილი უნდა იყოს შვილობის ცნების გამომატველი ძირი, ხოლო როგორც ნაშპ-ში და უშპ-ში თავკიდური ნა და შ. ძირეული არ არის და ფორმანტებია, ამნაირადვე ბაშპი-სა, ბაშპი-სა, ბაშპი-სა და ბაშპი-ს თავკიდური ბა, ბა, ბა; და ბა მარცვლები ძირეული არ უნდა იყოს, არამედ უჭასაკობის აღმნიშვნელ ფორმანტებად არის მისაჩნვეი.

§ 6. ვერძისა და ნერჩის ეტიმოლოგია, პირველადი მნიშვნელობა და ში და ნ ბგერების ბუნება

შეძი-ს ეტიმოლოგიისა და ძირითადი მნიშვნელობის გამოკვლევის დროს განსაკუთრებული ყურადღება უნდა იმ გარემოებას მიექცეს, რომ მამალ-ცხვარს პერაჟლად ვერძი ეწოდება.

მეგრული **მარჯი**, რომელიც გამონათქვამში „**შხური მარჯი**“ ცხვარი მამალი, მამალი ცხოველის აღმნიშვნელ ზოგად სიტყვადა ჩანს, უქვევლია, „**მარძი**“-ს კანონზომიერ შესატყვისობას წარმოადგენს. მას, მაშასადამე, თავკიდური ვ ჩამოცილებული აქვს, მაგრამ ამასთანავე ძ თანხმოენის მეგერ ჯ გაანჩია.

უნდა ამასთანავე გავიხსენოთ, რომ ზეგზულადე **ორიჯი** და **ორინჯი**-ც არსებობს, რომელთაც საქონლის მნიშვნელობა აქვთ, ხოლო ბანძა-მარტვილში **ორჯი** უქვე ძროხას ნიშნავს.

უქვევლია, რომ საქონლის აღმნიშვნელი **ორიჯი** და ძროხის აღმნიშვნელი **ორჯი** ერთი-და იმავე ძირისა და ერთი-და-რგივე სიტყვებია. პ. რ. ფ. ი. ყ ი ფ შ ი ძ ე ც ასევე ფიქრობდა. ამას ის გარემოებაც ამტკიცებს, რომ სამივე ტერმინი ორიჯი, ორინჯი და ორჯი თავის მეგრ. ლექსიკონში ერთად აქვს მოთავსებული.

უქვე 1912 წელს აკად. ნ. მარტია აღნიშნა, რომ სომხური სიტყვა **Երինջ** ერიწჯ, რომელიც საქონელსაცა და დეკუულსაც, ე. ი. საფურე ხბოს, ნიშნავს (იხ. Япет. элем. в языках Армении: ИАН. 1912 წ., გვ. 834), მეგრულ-ქანურითგან ნასესხები სიტყვაა¹.

სომხ. დიალექტებში ეს სიტყვა ასეა დაცული: ვალაშკერტსა, ახალციხეს, ერევანს, კარინში, მოქსა, მუშში და ნახჭევანში **მარინჯ**, ავულისში **ბარინჯ**,—ჯულასა და შემახაში **მარინჯ**,—ვოლშიში **მარინჯ** და გორისა და ყარაბაღში **ჰარინჯ** და **ჰარინჯ**-ი იხმარება (ჯ. შ. რ. II, 820).

ისევე, როგორც **ორიჯი** და **ორინჯი**-ა, არსებობს და არსებობდა, როგორც დავრწმუნდით, **მარჯი** და **მარინჯი**, რომელთაგან პირველი მამალ ცხვარს, მეორე კიდევ დედლა ხსვილფხას, სახელდობრ, საფურესა ნიშნავს. ამანუ მეტის თქმაც შეიძლება: თანამედროვე მეგრულში ფურს **ორჯი** ჰქვიენს.

¹ ცხადია, რომ სომხური **ერიწჯ**, ვითარცა საქონლის აღმნიშვნელი სიტყვა, მეგრულ ორინჯ-ს უდგება, რადგან ისიც ხომ საქონელსა ნიშნავს. მაგრამ იგივე სომხური **ერიწჯი**, ვითარცა დეკულის აღმნიშვნელი, უქვე ძროხის აღმნიშვნელ ორჯო-ს უდგება.

აზრი **მარჯის** და **ორჯის** იგივეობის შესახებ სრულ ჭეშმარიტებად გვეჩვენება, თუ იმ მნიშვნელოვან გარემოებასაც ანგარიშს გავუწვეთ, რომ ს. ო. მ. რ. ა და **მარინჯ** სწორედ დედლა ხბოს, საფურესა ნიშნავს.

ჯ. შ. რ.—ის ავტორს ნ. მარტია და რ. ს. ყ ი ფ შ ი ძ ის აზრი მცდარად მიანიჭა და ის ამტკიცებს, რომ პირიქით მეგრ. **ორიჯი**, **ორინჯი** და **ორჯი** სწორედ სომხურადგანა ნასესხებია. მისი აზრით, ნ. მარტია და ყ ი ფ შ ი ძ ის მოსაზრებანი მხოლოდ იმ შემთხვევაშია შესაძლებელი მართალი ყოფილიყო, სხვა რომელსავე კავკასიის ნებშიც რომ ეს სიტყვა არსებობდეს. **მარინჯ**-ი ნამდვილ სომხ. სიტყვად მიანიჭა. ის ემყარება შ ე ვ ე ტ ე ლ ო ვ ი ც-ს, რომელიც ეყლისა და ჰინჯრის სპარ. სახელს ეწვირეს-ს უკავშირებს, **trénj**-ს და აღბან. **დრინჯ**-ს, ჰურციკის აღმნიშვნელს. **Petersen**-საც იმაწმებს, რომელიც ბერძ. კრავის სახელს **ერიქოს**-ს, ლიტ. იმავე მნიშვნელობის **eras**-ს და მამალი ცხვრის ლათინ. სახელ. **aries**-ს ადარებს (იხ. ჯ. შ. რ. II (პ). 819—821).

ავტორს ვერ შეუძინებდა ის კავშირი, რომელიც მეგრ. **მარჯი**-სა, **ორინჯ**-ს და **ორინჯ**-სა ისევე, როგორც **ორინჯ**-ს შორის არსებობს. **მარჯი** უქვევლია **მარძი** შესატყვისობას წარმოადგენს. ხოლო, რაკი ქართ. ვერძა და მეგრ. ერჯს სომხურად ვორძ და ვერც-ი უდრის, რომლისთვისაც ავტორს სულ სხვა და სომხ. **ერიწჯ**-ისაგან ძირითადად განსხვავებულ ეტიმოლოგია აქვს მოყვანილი (იხ. აქვე გვ. 204. შენ.), უქვე ეს გარემოება მის საბუთთანობას საეჭვოდ ხდის.

ანნიარად, თანამედროვე მეგრულშიც-კი **მამალ ცხვარს** ეწოდება **მარჰი**, დედალ **სხვილფეხას**, ფურას-კი **ჰქეინ ორჰი**. ამ ორი სიტყვის ფუძეთა იგივეობა ცხადია და ისეთ შთაბეჭდილებას ახდენს, რომ აქ ცხოველის აღმნიშვნელ ფუძესთან უნდა გვეკონდეს საქმე და მამრობითობის მნიშვნელობის მიმნიჭებელი თითქოს თავიკიდური ე ხმოვანი იყოს, მდებრობითობისა-კი ო ხმოვანი. ორიჯ — ორინჯისა და ერჯ — ორჯის იგივეობის მსგავსად, **მარჰინს** და **მარინჯის** იგივეობის აზრიც მკვდარი არ უნდა იყოს მით უმეტეს, რომ პირველი **მამალ ცხვარს**, მეორე-კი **ზოგადად** საქონელსა ნიშნავს. მაშასადამე, შექვის განსხვავებულობა აქ დამამბრკოლებელ გარემოებად არ არის დართული. აქაც საკითხი მხოლოდ ერთი მათგანის პირველადობასა, ანუ უძველესობაზე შეიძლება იყოს.

ამ შემთხვევაში მნიშვნელობის განვითარების ორგვარი შესაძლებლობაა გასათვალისწინებელი: ან ცხოველის აღმნიშვნელობა უნდა ყოფილიყო ძირითადი და პირველადი, მამრობითობის აღმნიშვნელობა-კი შემდეგში მიენიჭა, ანდა პირიქით, მამრობითობის აღმნიშვნელობას განზოგადდნის გზით ცხოველის აღმნიშვნელობაც დაერთოს.

ამ ორ შესაძლებლობითგან ერთის ქეშმარიტად მიჩნევასა და გამოყენებას ის გარემოება გვშეუღის, რომ ერთი მხრით **მარჰი მამალ ცხვარს** ნიშნავს, მეორე მხრით **ორჰი** საფურეს, ე. ი. დედალ **მსხვილ საქონელს** ეწოდება. ორივე სქესის აღმნიშვნელობა ამ შემთხვევაში, უძველესად, იმის მომასწავებელია, რომ წემოგანახლებული ტერმინების ძირს სწორედ **ზოგადი, ცხოველის ცნების**, აღმნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა და სქესობრივი **განჩიგვა** ამ სიტყვების **დანართი მნიშვნელობა** უნდა იყოს.

ამ სიტყვების აწინდელი აღმნიშვნელობისდა მიხედვით, მოსალოდნელია, რომ აქ ცხოველობის, ანდა არსების ცნების გამომხატველ რომელიღაც წარმოების ნაშთი უნდა გვექონდეს იმგვარადვე, როგორც მაგალითად **ცხვარი**, ანუ, მისი უფრო ძველი ფორმა რომ ვისმართო, **ცხოვარი**, თავდაპირველად **ზოგადად ცხოველს** ნიშნავდა. ამიტომაც არის, რომ თუ საწერლობო და თანამედროვე ქართულში **ცხოვარი** და **ცხვარი** წვრილდება რქოსანი საქონლის გარკვეული ჯიშის ზოგადად, სქესისდა განურჩევლად, აღმნიშვნელია, ზოგჯერ მისი ფონეტიკური შესატყვისობა **ჩსოუ**, ანდა **ჩხუ**, **ჩხუუ**, რომლის შრ. რ. ფორმა **ჩსოულმეფი**, ანდა **ჩხულმეფი**-ა, ცხვარს კი არა, არამედ **მსხვილფეხას**, ამასთანავე **მხოლოდ დედალ საქონელს**, ძროხას. ნიშნავს (იხ. პროფ. იოს. ყიფშიძის მ. გ. 368 — 369).

რაკი **მარჰს**, **მარინჯს** და **ორინჯს** — **ორიჯს** — **ორჯს** ცხოვარ-ცხოველთან, ანდა მათ მეგრულ ფონეტიკურ შესატყვისობა **ჩსოუ**-სთან საერთო ძირი არას გზით არ შეიძლება ტყონდეს, ისევე როგორც **საქონლის** აღმნიშვნელ ძირთან, ამიტომ შემოაღნიშნული ტერმინების ეტიმოლოგიისა და თავდაპირველი მნიშვნელობის გასაგებად ამ სიტყვების მხოლოდ **არსმბა** ზმნის ძირთან კავშირის გამოკვეთვა დაგვიჩვენია.

არსება ზმნას სამწერლობო ქართულში, როგორც ცნობილია, აწმყო დროის ფორმების ვარ, ხარ, არს და მრ. რ. სხვა ფორმებს გარდა, თითქოს აღარა-

ფერი უნდა იყოს. თვით სახელზმნის ფორმა არს-ება აწმყო დროის მხ. რ. მე-სამე პირისაგან ნაწარმოებ მერმინდელ სიტყვას წარმოადგენს.

ამავე ზმნის ფორმები ჩანუბს აწმყო დროის გარდა (ვორე, ორე, ონუ, ან ონ, მრ. რ. ვორეთ, ორეთ, ორან). ნამყო უსრულიც მოეპოვება (ვორტი, ორტი, ორტუ, მრ. რ. ვორტი, ორტი, ორტეს), ბრძანებითიც (ორტას), მყოფადიც და თუობითიც (იხ. ქ. გ. 67, § 109).

მაგრამ სახელზმნისა და მიმღობის ფორმები ამ ზმნისაგან არც კანურს გააჩნია (იქვე გვ. 67 და 181).

ქანურში მხოლოდ არსება ზმნის ძირისაგან თანდებულიანი ზმნაც დოკრინუ-ც მოგვეპოვება, რომელსაც უკვე ჩასახვისა და შობის (ნამდელიად „და-არსების“) მნიშვნელობა აქვს. აწმყო: დოკოკრინამ, ან დოკოკრინამ, დოკოკრინი, მყოფალი — დოკოკრინამ, დოკოკრინამინონ. მაგ.: „შუჰიძ დოკოკრინი“ ნიშნავს ძროხამ შობა, მოიგო. აღსანიშნავია, რომ ამ წინდებუ-ლიან ზმნას მიმღობის ფორმაც აბადია, დოკრინამი, რომელიც შობილს, და-ბადებულსა ნიშნავს (ქ. გ. 181).

მაგათუც პასმად ზმნის სახელზმნის ფორმაც აქვს, რინდ და აწმყოსი (ვო-რე-ქ, ორე-ქ, ორე-მ, მრ. რ. ვორეთ, ორეთ, ორენან), ნამყო უსრულისაც ვორ-დი და სება), ნატრითისაც, თუობითისა და ბრძანებითის ფორმებიც მოეპო-ვება (მ. გ. 0101, § 108).

ამაზე უფრო საყურადღებოა, რომ მეგრულს რინდ ზმნისაგან მიმღობის ფორმებიც აბადია: მა-რამწვი მყოფი, არხი-ნა-რამწვი, ანდა ნა-რინწვი და ო-რამწვი — მყოფალი (იქვე).

ყურადღების ღირსია, რომ რინდ ზმნისაგან ნაწარმოები ნამყო სრულის მიმღობის ორი ფორმა არსებობს: ნარამწვი და ნარინწვი, თუცა აწმყო ფორ-მებში ამ ზმნას რ-ს მომდევნო ხმოვნად ქანურსა და მეგრულშიც ე არის (ვორე-ვორექ), ამიტომ მიმღობის ე-იანი ფორმა (ნარენჯი) მოულოდნელი არ არის, მაგრამ, რაკი სახელზმნა რინდ-ა, ამიტომ მიმღობის ი-იანი ფორმაც სრულებითი კანონზომიერია.

ამავე ფორმების წყალობით რინდ სახელზმნის მიმღობის აწმყო და მყოფ-ალის ფორმები, ნამყოს მსგავსად, ე-იანის გარდა, შესაძლებელია ი-იანიც ყოფილიყო და, მარამწვი-სა და ორამწვი-ს გვერდით, მარინჯი-ცა და ორინჯი-ც არსებელიყო. უკანასკნელი ფორმის შესაძლებლობის ერთგვარ დამადასტურებ-ლად, ვგონებ, ტერმინი ორინდლი-ც გამოდგება, რომელსაც ისეთივე მნიშვნე-ლობა აქვს, როგორიც ორამწვი-ს (თავშესაფარისა, სამყოფელის), მაგრამ რო-მელსაც ფუძედ რენ-ის მაგიერ რინ-ი აქვს.

პროფ. იოს. ყიფშიძის მოქმედებითი გვარის მიმღობის ფორმანტებად-დასახელებული აქვს სხვათა შორის თავხართი მდ და ბოლოსართი მწვი, მაგ-რამ იქვე აღნიშნულია, რომ ზოგჯერ მხოლოდ ბოლოსართი მწვი გვხვდებაო: (მ. გ. გვ. 094, § 105, 3).

სუფიქსების განხილვის დროს-კი იმავე ავტორს, იმავე § 105 a, b, c-ს დამოწმებით, სუფიქსებად მიჩნეული აქვს ჯბ, resp. და და ჯი (იხ. იქვე: გვ.

0128). ამგვარად, ენჯი-ს მაგიერ, სუფიქსად მხოლოდ ჯი-ა მიჩნეული, წინ-მყოფი ენ-ის ბუნების შესახებ-კი არაფერია ნათქვამი.

რაკი რინა-ში ინ¹ ძირეული არ არის, ამიტომ მა-რინჯ-შიც ნ-ს ძირეულად მიჩნევა არ შეიძლება იმგვარადვე, როგორც მიმლეობის ფორმის ლუ-რ-ინჯი-ს მძინარე-ს (ნამდვილად „მლუღავი“-ს), მინჯი-ს ნ ძირეული არ არის. ხოლო, თუ ეს ბგერა არც სუფიქსს ეკუთვნის, მაშინ უნდა ვიფიქროთ, რომ იგი შემდეგშია გაჩენილი და შენაზადი უნდა იყოს. ამნაირად, სუფიქსად-მჯ-ი დაგვრჩებოდა, ხოლო რათგან მ ბგერაც ქართულ ენა-სა და მეგრულ ენა-საში ძირეული არ არის, ამის გამო მიმლეობაში ეს ხმოვანი სუფიქსის ეკუთვნის უნდა იქნეს მიჩნეული.

ნ თანხმოვნის მჯ სუფიქსში მერმინდელი შენაზადობა, რა თქმა უნდა, იმას არ ნიშნავს, რომ ეს მოვლენა სრულებით ახალია და თანამედროვე სასა-უბრო ენაშია გაჩენილი. როგორც შემდეგში დავრწმუნდებით, ამ ბგერითი პროცესის მრავალი საუკუნის ხნიერების უტყუარი მოწმე არის გადაჩენილი.

სვანურად არსება-ყოფნა ზმნის ლი-რდე-ს მიმლეობის ფორმა მმ-რდე-ა, რომელიც მყოფის აღმნიშვნელია (იხ. ვ. თ. ფურია-ის სვანური ენა I, ზმნა-გვ. 219). აქ მე პრეფიქსია, რ ძირი, ხოლო ლმ ბოლოსართია, რომლის თანხმოვანი ლ მგრულ-ქართული სუფიქსის მჯ-ის ჯ თანხმოვანის შესატყვისობა უნდა იყოს.

ორინჯ-ისა და მრინჯ-ის, ვითარცა „საქონლის“ აღმნიშვნელი სიტყვის, ეტიმოლოგიისა და თავდაპირველი მნიშვნელობის მიგნება, ყველა ზემონათქვამის შემდგომ, ვგონებ, გაადვილებული უნდა იყოს. საქმარისია გავჩვენოთ, რომ აწმყო მიმლეობა მარინჯი არსებულსა, ანუ არსებულსა ნიშნავს, და თანაც გავითვალისწინოთ, რომ, ნამყოს მიმლეობის ორი პარალელური ფორმის ნარინჯი-სა და მარინჯი-ს მსგავსად, როგორც უკვე აღნიშნული გვეჩვენა, აწმყოს მიმლეობის ორი პარალელური ფორმის, მარინჯი-სა და მარინჯი-ს არსებობა სრულებით კანონიერია, რომ საკითხი თავინდა-თავად გადაწყდეს.

ცხადია, რომ საქონლის აღმნიშვნელი მრინჯი-სა და მარინჯი-ს და „არსების“ აღმნიშვნელი მიმლეობის მარინჯი-ს ფონეტიკური და სემანტიკური მსგავსება შეუძლებელია შემთხვევითი იყოს.

შესაძლებელია, რომ, ან მარინჯი რეგრესიული ასიმილაციის წყალობით მენტჯი-ად ქცეულიყო, შემდეგში თავიღებული მ ჩამოსცოლია და ამ გზით მარინჯი გაჩენილიყო, ანდა მარინჯი-საგან იმავე ფონეტიკური პროცესების ზეგავლენით არსებობს აღმნიშვნელი აწმყო დროის მიმლეობა მრინჯად ქცეულიყო.

1. რაკი § 105, ა, 3-ში და ც, 2-ში მა-რენჯი და ო-რენჯი-ს მავალითად სწორად მა-რენჯი არის, მყოფი ვი-მა-რ-ენჯი მდგომარე და ო-რ-ენჯი მყოფადი, სამყოფი, თავშესაფარი არის დახატებული (იხ. გვ. 094 და 095), მკითხველისათვის გაუგებარი სდება, თუ რას ფიქრობდა ავტორი ინ-ის ბუნების და რაობის შესახებ, როდესაც სუფიქსად მინჯი-ს მაგიერ უკვე მხოლოდ ჯი-ს აღიარებდა?

ამგვარადვე შესაძლებელია სპომლის აღმნიშვნელი თანამედროვე მეგრული სიტყვა **მრინჯი** და **მრინჯი** „არხების“ აღმნიშვნელი მიმღობა მარინჯისაგან იყოს მეგრულში ჩვეულებრივი ა ხმოვნის ხ ხმოვნად შენაცვლების გზით **მორინჯ**-ად ქცეული ფორმისაგან თავიკიდური მ-ს ჩამოცილებითვე წარმოშობადარი.

მაგრამ, როგორ მოხდა, რომ არსის აღმნიშვნელი მარინჯი, თუ მარინჯი ერთი მხრით მარინჯი-სა და მრინჯი-ს სახით დედალი სხვილფეხა საქონლის, საფურისა და ფურის, აღმნიშვნელ სიტყვებად იქცა, მეორე მხრით-კი მარინჯი-ს სახით მამალი წვრილფეხა საქონლის აღმნიშვნელი გახდა? როგორ უნდა განეჩინათ თავდაპირველად ცხოველის, ანდა არსის დედალ-მამლობის აღმნიშვნელობა, თუ ეს იმ პირვანდელი მიმღობის საშუალებით ჰსურდათ გამოეჩინათ, რომლისსგანაც მამალი საქონლის სახელად ქცეული მარჯი და დედალი საქონლის სახელად მიკუთვნილი მარინჯი წარმოადგენენ?

ძნელი დასაჯერებელია, რომ ცხოველის, ან არსის სქესის განჩინება და გამოხატვა, სქესის განმარტებელი რაიმე ნიშნის დაუხმარებელი, თუ რომ მამინაც თანამედროვე ქართულის მსგავსად თანდართული დედალ-მამლობის მაუწყებელ სიტყვები არ ახლდა, შესაძლებელი ყოფილიყოს. ეს მოსაზრება გვაფიქრებინებს, რომ ჯერ კიდევ გამოსარკვევია, თავდაპირველად არსის აღმნიშვნელი მიმღობის მარტო ერთი ფორმა იყო, თუ არა, და ამ ერთ ფორმას თავსართად მართლაც მა გაანჩნდა, თუ რაიმე სხვა ნიშანი, სხვა ფორმანტი არსებობდა?

ამ მნიშვნელოვანი საკითხის გადაწყვეტა მეგრული თანამედროვე ლექსიკური მასალით შეუძლებელია, რატუნ არც მარჯ-სა და არც მარინჯ-ს ან მრინჯ-ს ისევე, როგორც მარინჯ-ს, ან მრინჯ-ს თავში მიმღობის არავითარი ნიშანი დაცული არა აქვს. მაგრამ სამაგიეროდ ამ საკითხის გამორკვევის საშუალებას შემოდასახელებული სიტყვების სამწერლობო ქართულში მე-V ს-ითგან მოყოლებული ძეგლებით დაცული ფონეტიკურ-სემანტიკოლოგიური შეხატულებისა გვაძლევს.

როგორც უკვე აღნიშნული გვქონდა მამალი ცხვრის აღმნიშვნელი მეგრული მარჯი სამწერლობო ქართულში უძველესი დროთგანვე ძეგლებით დამოწმებული მამალი ცხვრის აღმნიშვნელი ტერმინის შმრძმის შესატყვისობას წარმოადგენს, მაგრამ ყველაზე საყურადღებო ის გარემოებაა, რომ აქ თავსართად მას-ს მაგიერ შმ გვაქვს. რაკი ამ თავსართიან სიტყვას მამლობის მნიშვნელობა აქვს მიკუთვნილი, უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ შმ, ანუ, უფრო სწორად რომ ითქვას, შ აქც მამრობითი სქესის აღმნიშვნელი ძველი ქართული ფორმანტი უნდა იყოს¹.

¹ ძველსა და ახალ სომხურში მამალი ცხველისა, თუ მამრის აღსანიშნავად არსებობს ტერმინი *ჰრძ ვორძ*, რომელსაც ჰ ჰ მ მ ა ნ-ი ნამდვილ სომხურ სიტყვად *ჰრძლიდა* და ზენდურს *arazi-*ს და ზენდურს *ორჰის-ს*, ალბანურს *herde* ('Hode') და ლიტურს *erzilas-*ს ('Hengst') ადარებდა (იხ. *Arm. Grām.* I, 483). ამ ეტიმოლოგიას *Boisac-*იც იმეორებს თავის ბერძნ. ენის ეტიმოლოგიურ ლექსიკონში და ემსრობა სომხ. ენის ძირულ ლექსიკონის ავტორიც (*ჭ. II, P. V, 583—585*). მაგრამ ორჰის ბერძნ. მამაკაცის კვერცხსა და კაკალს ნიშნავს ისევე, როგორც

რაკი შირქმ-ს დასაწყისი ბგერა ძირეული კი არა, არამედ მამრბოთი-სქესის თავსართოვანი ფორმანტი აღმოჩნდა, ხოლო თვით სიტყვა თავდაპირველად მამრი არსების გამოხატველი მიმღეობა უნდა ყოფილიყო, ამიტომ ამისდა მიხედვით მდებარეობითი სქესის არსის, ანუ საქონლის აღმნიშვნელ მიმღეობასა და სიტყვას თავდაპირველად თავსართად სხვა ფორმანტი უნდა წქონდა.

ნაზვის მსგავსად, რომელიც, როგორც ვიცით, თავდაპირველად აგრეთვე უშუაბ ზმნისაგან ნაწარმოები მიმღეობა იყო და რომლის თავიკიდური ნი მდებარეობითი სქესის ფორმანტია, საფიქრებელია, რომ ამ მდებარეობითი სქესის არსებისა და საქონლის აღმნიშვნელ მიმღეობასაც თავდაპირველად ვე-ს მაგიერ, თავსართად ნი ფორმანტი უნდა ქქონდა და სამწერლობო ქართულში ნერძი, მეგრულ-ჭანურში კი ნარჯი, ანდა ნარინჯი ყოფილიყო. თუმცა არც ერთს მათგანს ზედმიწევნით ასეთი სიტყვა არ მოგვრევა, მაგრამ იმავე ძირისაგან, საინჯნაც შირქმის შესატყვისი მეგრული მარჯი-ა ნაწარმოები, წარმომდგარია ხომხურში შეთვისებული ფურის აღმნიშვნელი სქესი შირქი, რომელსაც ვერძის მსგავსად, თავისი სქესის ფორმანტი უნდა ქქონდა. თუ ნერინჯი ან ნარჯი არ ჩანს, სამაგიეროდ დამბამიწისა და ადამიწის დამნიშვნელი სქესის სახელი ნარჩი-ა დაიცუთ, რომელიც შესაძლებელია ჯ-ს ქართულში ჩ-დ ხშირი შენაცვლების წყალობით სწორედ ნარჯი-საგან იყოს წარმომდგარი.

§ 7. ურასი, ურისი, ვირისი, ვერანისი, ბარასი, ბერესი და ბელისი პირველადი მნიშვნელობა და ეტიმოლოგია

ურასი და შირქმ-ს ეტიმოლოგიის გამიარკვევის დროსაც, უნდა პირველად მათი უძველესი სახის აღდგენას ვეცადოთ. როგორც უკვე ვიცით, ურასი ხვადი ცხენის აღმნიშვნელი იყო და არის ესლაც და შირქმ-ც ძველად ამ ცხენის ხვადისავე სახელი ყოფილა.

სანსკრ. რჯი, რომელიც ერთ რთულ სიტყვაშია დაცული, და აღბანური ზემა დასახლებულ სიტყვაც, მხოლოდ ლიტერატურაში ირავილას და ლეთთ. (LBP) ერხელის ნიშნავს დაუცვრავ ხვად-ცხენს.

ზემოდანახელებულ მეცნიერთ ერთი მხრით გათვალისწინებული არა აქვთ ქართული ვერძისა და მის ქართველურ შესატყვისობათა არსებობაც და ფართოდ გავრცელებულობაც, მეორე მხრით-კი სომხურში ვორძ-ის სახელისხმო დიალექტური შესატყვისობანიც ამ სიტყვის პირველადი სახის აღსადგენად სრულებით გამოყენებული არ არის. იქ-კი ბგერა რამეა მკვლევარისათვის საყურადღებო. მაგ. ძველსა და თანამედროვე ვორძ-ის მაგიერ მოკურში, ვალაშ-კურსა და ახალ-კურსურში ვორც-ია, ხოლო შამბაში ვერც, ვერც, მარალაში ვერც და ვირც, ყარაბაღის გორისში ვერც და ვერც, დასასრულ აკულისში ვრძ (Pep) არის (იხ. სომხ. ძირ. II, 585). ამ დიალექტურ შესატყვისობათგან ცხადი ხდება, რომ ქართული ვერძისა და მეგრ.-ჭან. ორჯ-ის მსგავსად, სომხურშიც ამ სიტყვის ორი ძირითადი, ე-ხმოვანა და ო-ხმოვანა ფორმა ყოფილა, ე-ხმოვანა ჯგუფი შამხურის, შარალულის და ყარაბაღულის, ე. ი. აღმოსავ. დიალექტების კუთვნილებათა, ხოლო ო-ხმოვანა ჯგუფი, ძველ სომხურს გარდა, მოკურსად, ვალაშკურტლად, მუშისა, ახალციხურად და ერევნულად, ე. ი. უკანასკნელს გარდა, უმთავრესად დასავლურ დიალექტებს ეკუთვნის. უკვე ეს გარემოება ვასაოცრად მიაგავს იმას, რაც საქართველოში გვაქვს. ამის გამო უფრო ბუნებრივია სომხ. ვორძ და ვერც ქართულ ვერძ-დავუკავშიროთ.

იმის დასამტკიცებლად, რომ თავდაპირველად შირი გარკვეული ცხოველ-
ლისა-კი არა, არამედ ზოგადად ცხოველისა და სულდგმული არსების მამრო-
ბითობის აღმნიშვნელი იყო, იმ მოსაზრებათა გარდა, რომლებიც უკვე მოყვ-
ნილი გვექონდა (იხ. აქვე), კიდევ არაერთი სხვა საბუთის დასახელებაც შეიძ-
ლებოდა. ერთი ასეთი საბუთთაგანი მაინც აქ მოყვანილი უნდა იყოს.

სიტყვა შირი-ს პირველადი მნიშვნელობის გამოარკვევას ცხოველთა სქესობ-
რივი კავშირის აღმნიშვნელი ტერმინების ანალიზიც გვეშველის.

საერთოდ უნდა ითქვას, რომ ცხოველთა ზურაობა, ანუ აღმავლობა ქარ-
თულად ირნაირად აღინიშნება: მოქმედება ნასახელარი ზმნით გამოიხატება,
ფუძედ კი, ან დედალი ცხოველის, ან არადა მამალი ცხოველის სახელი
ზოლვე აღებული. მაგ. ძველ ქართულში საბას ცნობით, ცხვრების „მამალ-
დელლობითსა აღრევის“ ნარბამ ეწოდებოდა, რომელიც დედლის აღმნიშვნელ
ნარბი-საგან არის ნაწარმოები. სტ. მენთეშაშვილის ცნობით, თუშები ეხ-
ლაც ბანარბამ-ს, ხოლო ქიზიყელები ბანარბამ-ს ეძახიან. ამნაირადვე „ძალთა
და მკეცთა“ სქესობრივ კავშირს ქაშნობა, ანუ მქაშნობა ერქვა, რომელიც
დედალი ცხოველის სახელის ქაშნი-საგანვეა ნაწარმოები.

ცხენისა და ვირის განყოფიერებასაც ბაჰაქან ეწოდება (მესაქონ. ლექ-
სიკ. 92: ჰაკი). ქიზიყში, სტ. მენთეშაშვილის ცნობით ჰაქქან-ს ეძახიან.
ორივე ზმნა დედლის სახელის ჰაქნი-საგან არის ნაწარმოები.

მაგრამ ცხოველთა ზურაობის აღმნიშვნელი ტერმინების მეორე ჯგუფი
პირიქით მამალი ცხოველის სახელისაგან არის ნაწარმოები. მაგ: „ზროხთა,
კამბეშთა და კურადელთა“ მქუნაობას მაქინთლობა ერქვა (საბა: მაქინტ-
ლობა და კურაობა), რომელიც მაქინთალი-საგან არის წარმომდგარი. ეს სიტ-
ყვა-კი მამაკაცის სასქესო ორგანოს ქაშა-საგან არის ნაწარმოები. ამავე ძირის
სიტყვა უნდა იყოს ტაშალობა, რომელიც საბას განმარტებით „თევზთა პეპ-
ვლა“-ს ნიშნავდა, ოღონდ მას პირველი ორი მარცვლი აქვს დაკარგული.

ასეთი თვისებისა ამავე ცნების გამოხატველი დამამლებამ და ქარში-
ლობა, რომელთაგან უქანასკნელიც „ნადირთ მაქინტლობა“-ს გამოჰსატავს
(საბა): მეგრულად ქარში (წინათ) და ქაშნი (ახლა) კერატს, ტახს, მამალ
ღორსა ნიშნავს და მამალი ღორის სწორედ ამ სახელისაგან არის ზემომო-
ყვანალი ზმნაც ნაწარმოები.

ამავე აგებულების სიტყვაა coitus-ის მგებული ტერმინი ხოლშუ და ჰანობი
ოხოლშუ (მ. გ. 405 და ქ. გ. 233). იოს, ყიფშიძე ფიქრობდა, რომ ქარ-
თული ხაზინი-ც ამავე ძირის სიტყვა უნდა იყოს (მ. გ. 405), მაგრამ, ვგონებ,
პირიქით თვით ხოლშუ სწორედ მამალი ცხოველის აღმნიშვნელი ხაზინი-საგან
უნდა იყოს ნასახელარ ზმნად ქცეული.

ცხოველთა ზურაობის, ანუ მაქინტლობის აღმნიშვნელი ჰანობი სიტყვე-
ბიც შესაძლებელია ასევე ორ მთავარ ჯგუფად დაიყოს. ერთ ჯგუფს დედალი
ცხოველის, მეორე ჯგუფს მამალი ცხოველის სახელისაგან ნაწარმოები ზმნე-
ბი შეადგენენ.

დედალი ცხოველის სახელისაგან ნაწარმოებ ტერმინთა ჯგუფს ეკუთვნის
ძალის მქუნაობის აღმნიშვნელი სვანური ლიჯვანი, რომელიც მუ-ს, მუნა-ს

სვანური შესატყვისობა ჯშა-საგან არის წარმომდგარი. ეს ტერმინი **ლიჰჰჰანი** ვარეული ცხოველების **მაკინტლობის** ზოგად სვანურ სახელად არის ქცეული.

მამალი ცხოველის აღმნიშვნელ სიტყვისაგან ნაწარმოები ნასახელარი ზმენტის ჯგუფი სვანურში გაცილებით უფრო მრავალრიცხოვანია; მაგ. **ღორთა მაკინტლობა, ანუ კერშილობა, სამწერლ.** ქართულის მსგავსად, სვანურადაც მამალი ღორის, ტახის, კერატის სახელისაგან არის ნაწარმოები: **ლენტეხურად ეწოდება ლიკპრატანალ და ლიკპეშაშალ,** მამალ დაუკოდავ ღორს-კი, **კპრ-ტან ჰქვიან,** მეორე ტერმინი ამავე ცხოველის მეგრულში დაცული სახელ **კეში**-ს გაორკეცებული ფორმისაგან არის წარმომდგარი. **ბალს-ქვემოურად** ამავე ცნებისათვის **ლიხტჰანი, ლიხტჰანალ** არის მიღებული, რომელიც, უეჭველია, დაუკოდავი მამალი ღორის ბალს-ქვემოურ სახელ **ხმტ**-ის წინამორბედ ფორმა **ჰმტ**-თან, ე. ი. სამწერლ. ქართული **ხმადის** შესატყვისობასთან უნდა იყოს დაკავშირებული.

ამავე ჯგუფს ეკუთვნის **თხების მაკინტლობის აღმნიშვნელი** სვანური **ლი-ჰოტა** (ლენტეხ.), **ლიბტჰინე** (ლაშხური), **ლიბტჰანი** (ბალს-ზემოური), **ლიბტჰი** და **ლიბტჰელ** (ბალს ქვემოური), რომელნიც ყველა, დაუკოდავი მამალი თხის სახელ **ბოტა**-საგან არის ნაწარმოები. **ლიბტჰელ** ვარეული ორ-ჩლიქოვანი ცხოველების coitus-ის ზოგადი სახელია.

ცხვრის დანერგვის სვანური სახელი **ლიღჰანი** (ლაშხ.) და **ლითჰანი** და **ლითჰანელ** (ბალს-ქვემოურად) აგრეთვე დაუკოდავი ვერძის სვანურ სახელ **ღუხ**-თან არის დაკავშირებული.

თვით შინაური ფრინველების დაქულების სვანური ტერმინი **ლიმშული**, ანდა **ლიმშულალ** (ბალს-ქვემოურად) მამლის სახელისაგან არის წარმომდგარი და ძველ ქართულ დამამლვას უდრის.

ეგების თვით ადამიანთა სქესობრივი კავშირის გამომხატველი სვანური სიტყვა **ლიჩჰი**-ც სიძის აღმნიშვნელი სვანური შესატყვისობის **ჩიშე**-საგან იყოს, შ-ს უდრე შენაცვლებისა და ი ხმოვნის გაქრობით, წარმომდგარი.

დასასრულ, **შინაური საქონლის ხურობის ზოგადი სვანური ტერმინის ლიპრამელ**-ისა (ლაშხ. და ლენტეხ.) და **ლიპრამელ**, ანდა **ლიპრამელ**-ს (ბალს-ქვემ.) შესახებაც. ცხადია, რომ იგიც ნასახელარი ზმნა და სხვებივით, ან დედალი, ანდა მამალი ცხოველის სახელისაგან უნდა იყოს ნაწარმოები. რაკი ლი აქ თავსართია, ამიტომ ის სიტყვა, რომლისგანაც წარმომდგარია ტერმინი, ამ ზმნაში **პრ**-ის სახით არის დაცული. ცხადია, რომ მას შუაში ხმოვანი უნდა ჰქონდეს დაკარგული. არც ერთი ცხოველის დედალს არსებებს ახეთი, ანდა ამის მსგავსი სახელი სვანურად არა აქვს. სამაგიეროდ მოწვევრს სვანურად ჩუბესევერად მავირ და ლაშხურად მავრანდ ეწოდება (პროფ. ვ. თოფურიას ცნობით). ამის გამო, მგონია, უეჭველი უნდა იყოს, რომ **ლიპრამელ**, **ლიპრამელ** და **ლიპრამელ** სწორედ მამალი ცხოველის ზემომოყვანილი სახელისაგან უნდა ვიგულისხმოთ ნაწარმოებად.

ხვადი ცხოველის აღმნიშვნელი სიტყვა სვანურში **ხპირ**-ის სახით არის წარმოდგენილი, მაგრამ უთავილერო ხ-თი, ვირი იმაზე უფრო უჭვე-

ლესია. ამნაირად ირკვევა, რომ თავდაპირველად ვირი ქართულსა და ქართულურში ეხლანდელის მსგავსად გარკვეული ცხოველის სახელი კი არა, არამედ მამრობითობის, მამალი არსების აღმნიშვნელი ზოგადი ტერმინი ყოფილა. მხოლოდ დროთა განმავლობაში ამ სიტყვას ზოგადი მნიშვნელობა დაჰკარგვია და ჯერ კონკრეტული ცხოველის მამრი სქესისა და შემდეგ ორივე სქესის აღმნიშვნელადაც ქცეულა.

რაკი დავრწმუნდით, რომ ვირი თავდაპირველად ცხოველისა და არსების მამრობითობის აღმნიშვნელი ყოფილა, ბუნებრივად იბადება კითხვა, ხვადი ცხენის სახელი უკან სრულებით სხვა ძირისა და წარმოშობილობის სიტყვაა, თუ მათ შორის ნათესაობა საფულისხმებელია?

უკან-სა და ვირ-ს ერთმანერთისაგან თავი ასწვებებს: პირველს უ აქვს, მეორეს ვი. იმას გარდა, რომ ქართულში ასეთი ბგერითი შენაცვლება ხშირია, ვირი-ს მეგრულ-ქანური შესატყვისობა ამჟღავნებს, რომ, ამ სიტყვის ი-სმოვანაფორმას გარდა, წინათ უ-სმოვანაფორმაც ყოფილა. მართლაც ვირ-ს, როგორც უკვე აღნიშნული გვქონდა (იხ. აქვე) ზეგარდა და ჩანუზად ვირინი უდრის, მაგრამ ჩანუზად ვურუნი-ც არსებობს. ვირინი, უმჯველია, უფრო ადრინდელი ვირინი-საგან არის წარმომდგარი, რომელიც ქართულში და ზოგს სხვა ენებშიც ჩვეულებრივი ვ ბგერის გვდ შენაცვლების გზით არის გაჩენილი. სჯანობში, როგორც დავრწმუნდით (აქვე), ვ-ს უდრის ჭეი და ჭუ (ჭეილი ბალს-ქე. და ჭულ ბალს-ჯორი) ერთი მხრით და ხვ (ხვირ — ხვადი ცხოველი) მეორე მხრით. ამიტომ ქანური ვურუნი ცხადჰყუტს, რომ წინათ ვურუნი, ანდა, რაკი უ-სმოვანის წინ ვ ქართულში ჩვეულებრივ ქრება ხოლმე, ურუნი-ც უნდაყოფილიყო.

ხვადი ცხენის სახელი უკან ხვადი ცხოველის სახელ ურუნი-საგან არსებითად უკვე მხოლოდ მეორის მეტი ნი მარცვლით განიჩევა, რომლის ბუნება გამოსარკვევია. თუ ის ფუძისეულია, მაშინ უნდა ვიფიქროთ, რომ მეგრულ-ქანურში ვირინის მსგავსად, შესაძლებელია ვირი-ს გარდა წინათ ვირინი-ც ყოფილიყო.

მაგრამ ნი მარცვლი მარტო ვირისა და მისი სახელის მეგრულ-ქანურში დაცულ ფორმებს არ ჰქონია შენახული, არამედ ცხენის სახელშიც გვხვდება. გუდამაყარში ცხენს ვირანი ეწოდება (მესაქ. ლ.: მერანი), რომლის ფონეტიკურ სახესხვაობასაც უნდა ვეფხისტყაოსანში ნახვარი ვირანი წარმოადგენდეს. იქ ნათქვამია: „შესხდეს მეფე და ავთანდილ მის ყმისა მისაწყენელად... ტაიჭი მიუქს მეჩანსა“-ო (აბუღ. 624 და 6). ს. ორბელიანის განმარტებით: „ვერანი კეთილმოარული ცხენი“-ს სახელი ყოფილა (ლ).

მაშასადამე, ვირის შესატყვისი ვურუნი-ს მსგავსად, ვირანსა და ვირანსაც ბოლოში ნი მარცვლი ახლავს.

უმჯველია, ცხოველის შვილის აღმნიშვნელი უნდა იყოს ბარა, რომელიც: „ნახვარი წლის ზროხა“-ს აღმნიშვნელ ბარაქმული-ს პირველ ნაწილს აქვს დაცული. როგორც ღიბაქმული-ს პირველი ნაწილი ღიბაქმულის სქესის განმსაზღვრელია და დედასა და დედალსა ნიშნავს, ისევე ბარაქმულ-შიც ბარა

იმავე **ქაულის** სქესსვე, ანუ, უფრო ზედმიწევნით რომ ითქვას, მცირეწლოვანობის, შვილობის აღმნიშვნელია.

ხოლო თავის ადგილას (იხ. აქვე) უკვე აღნიშნული გვექონდა, რომ **შვილს** **ჭანურად ბირამ** ეწოდება. იქვე **წულშ ბირამ**-საც ხმარობენ (ჭ. გ. 130), რომელიც **ქალწულის** მსგავსი სიტყვაა. **წულშ** აქ პატარას ნიშნავს, როგორც ესლა ეს სიტყვა **ჭანებს** ესმით, თუ არა, ძნელი სათქმელია, რაღვან ნ. მარ რს **წულშ-ბირამ**-ს მნიშვნელობა დასახელებული არა აქვს. **ბირამ**-კი **ჭანურად** ბავშვობას, ყმაწვილობას ნიშნავს.

ბირამ არც მეგრულსა და სვანურში და არც სამწერ. ქართულში არა ჩანს, ჯერჯერობით მიხიწ, მაგრამ წინათ ყოფილა. **ბირი**, **ბირა** და **ბირამ** საკუთარ სახელად და არა ერთი ძველი ქართული საკუთარი სახელის მეორე შემადგენელ ნაწილად გვევლინება. მთვ. შესაძლებელია იაბერი, კიაბერი, კახაბერი, გინდაბერი, ძობერი, ხაჭუბერი, გეგებერია და სხვა იქნეს დასახელებული. ეს სახელები ისევეა ნაწარმოები, როგორც **ზარიძე**, **გუბაძე**, და იასა**შვილს**, **კიაშვილს**, **კახასშვილს**, **გეგაძეს** და სხვას უდრის და ნიშნავს. ასეთი სახელები საქართველოში ძველად **ბირამ**-ს, ვითარცა **შვილის**, ანუ ძის აღმნიშვნელი სიტყვის, არსებობას ამტკიცებს.

დასასრულ უეჭველია, **ბარამ**-ს და **ბირამ**-ს ფონეტიკურ სახესხვაობას წარმოადგენს დათვის **შვილის** სახელად ქცეული სიტყვა **ბმლი**-ც. როდესაც ახალი ნორჩი ტოტების გამოსატანად და ერთნაირი განახლების მიზნით ხეს ძველ ტოტებს შეაჭრიან, ამას **დაბმლვა** ეწოდება (იხ. ჩემი საქ. ეკონ. ისტ. II). ეს სახელზნა, რა თქმა უნდა, იმავე **ბმლი**-საგან არის ნაწარმოები და ამ შემთხვევაში ეს სიტყვა ხის ახალ, ნორჩ, ტოტებს **გულიხხმობს**. ეს გარემოება ცხად-წყოფს, რომ **ბმლსაც** წინათ ზოგადი მნიშვნელობა ჰქონია და ოდესღაც იგი მარტო დათვისა კი არა, არამედ საერთოდ ნაშობის, გამონაყოფის გამოხმატველი ყოფილა.

მაშასადამე, ერთი მხრით გვაქვს სიტყვათა **ჯგუფი ურამ**, **ურამ**, **ვირიჩ**, **ხმირ**, **ვერანი**, **გურაშინი** და **ბირინი**, რომელთაგან თვითეული მამრი არსებით-სა, თუ ცხოველის აღმნიშვნელია, მეორე მხრით გვაქვს **ჯგუფი ბარამ**, **ბირამ** და **ბმლი**-საგან შემდგარი, რომელთაგან თვითეული ცხოველისა, თუ ადამიანის **შვილის** სახელია.

სიტყვათა ამ ორ ჯგუფს საერთოცა და განმასხვავებელი თვისებებიც გააჩნია. ორივესთვის რ ბგერაა საერთო, ხოლო ამ ორი ჯგუფის ერთმანერთისაგან განმასხვავებელია თავკიდური ვშ, ვი და ვმ, ანდა მათი ფონეტიკური შენაცვლება გშ, გი, ვშ და ხვი, რომელნიც მამრი არსების აღმნიშვნელ სიტყვათა ჯგუფს აქვთ, და მეორე მხრით თავკიდურივე ბა და ბმ მარცვლები, რომელნიც არსებისავე, მაგრამ სქესის გაჯერხეულად **შვილის** აღმნიშვნელ სიტყვებსა აქვთ.

რაკი ორივე ჯგუფის ყველა სიტყვები გამოუკლებლივ ადამიანისა და ცხოველის, არსების აღმნიშვნელია, ცხადი ხდება, რომ ყველა მათთვის ამ

საერთო თვისების გამოხატველი ის საერთო რ ბგერა უნდა იყოს, რომელიც თვითველ მათგანს გააჩნია და რუმელიც ამის გამოცა და თავისი მდებარეობითაც ძირი უნდა იყოს. ხოლო თავკიდური ვუ, ვი და ვე თავიანთი ფონეტიკური სახესხვაობითური მამრობითი სქესის, ბბ და ბე კი უსრულვასაკობისა და მცირეწლოვანობის აღმნიშვნელობის მიზნიქებელი თავსართები ყრფილა.

§ 8. ვაჩინას, ვაჩეს, ვაჟისა, ბუჩინას, ფუჩინას და ბიჟინას აგებულება და პირველადი მნიშვნელობა

ბუჩინას-ს, ანუ ფუჩინას-ს ეტიმოლოგიის მისაგნებად უნდა გავიხსენოთ, რომ ძველად საქართველოში არსებობდა მამაკაცის სახელი და მამალი ნორჩი ციკანის აღმნიშვნელი ვაჩინა, რომლისგანაც წარმომდგარია კახური გვარი ვაჩინაძე. ცნობილია, რომ ქართულ საისტორიო ძეგლებში ხშირია აგრეთვე მამაკაცის სახელი ვაჩამ-ც, რომლისაგანაც გვარი ვაჩიშვილია ნაწარმოები.

ვასუთსა და ძიზიძვი კი სიტყვა ბუჩინა არსებობს, რომელსაც სტ. მენთეშაშვილის ცნობით ორივე სქესის ახალ-გაჩენილი ხბოს სახელად ხმარობენ. დაბლაში ამ სიტყვის თავკიდური ბგერა გაასპერატებულია და ამავე ცნების გამოსახატავად ფუჩინა-ა მიღებული (დოც. თ. ლომოურის ცნობით).

ამ ორ-სამ სიტყვას, ბუჩინა-სა, ვაჩინა-ს და ვაჩამ-ს ორ-მარცვლოვანი საერთო ნაწილი ჩინა, უკანასკნელს კი ჩი აქვს და განმჯსხვავებელი თავკიდური ბუ და ვა მარცვლები გააჩნია.

თუ გავიხსენებთ, რომ პირველი ამ სიტყვათაგანი ცხოველის შვილის, მეორე და მესამე მამაკაცის და მამალი ციკანის სახელია, ცხადი გახდება, რომ საერთო ფუძეს ჩინას-ს თავკიდური ვა მამრობითობის, ბუ კი უმასაკობის მნიშვნელობას ანიჭებს.

ვაშა-ს ეტიმოლოგიის გამორკვევის გასაადვილებლად შესაძლებელია გასოყენებულ იქნეს შვლის ნუკრის სააღერსო სახელი ბიშინა, რომელიც მთიულეთში ეხლაც არის ბეშა-ს სახით დაცული. ქართული ბიშინა გასაოცრად მიაჯავს რქოსანი საქონლის ჩანურ სახელს ბეშინა-ს, რომელზედაც თავის ადგილას (იხ. აქვე) გვაქვს საუბარი და რომელსაც ჩრდილო-კავკასიის ენებში, როგორც დავრწმუნდებით, მრავალრიცხოვანი თვისტომნი მოგპოვება. მაგრამ არც ქართული ბიშინა არის მთლად უთვისტომი.

ამ მხრივ ყურადღების ღირსია ცხვრის კრავის სვანურ სახელი შინაღ, რომელიც, პროფ. ვ. თოფურიას ცნობით, ლაზურშიცა და ბალსზემოურსა და შინაღ ბალსქვემოურშიც მოიპოვება. ეს სახელი, რა თქმა უნდა, რქოსანი საქონლის შვილის, ნუკრის აღმნიშვნელი სიტყვის ბიშინას-ს მონათესავეა. შესაძლებელია ითქვას კიდევაც, რომ აქ ორი კი არა, არამედ ერთე-და-იგივე სიტყვა გვაქვს.

კრავის სვანური სახელი შინაღ შვლის, ნუკრის ძახლის ბიშინა-საგან მხოლოდ თავკიდური ბი მარცვლის უქონლობით განსხვავდება, რომელიც სვანურს დროთა განმავლობაში ექმნება ჩამოცილებული.

* მაგრამ ბიჰინან-ს ვარდა, ქართულად, როგორც უკვე აღნიშნული გვექონდა, დაცულია ვარეული თხის შეილის მათიჟიური სახელი ბეჰმ-ც, რომელსაც ბოლოკიდური **ინ** მარცვლიც აქვს ჩამოცილებული.

ისევე, როგორც ბუჰინან და ვაჰინან, ვაჰმ-ც გვაქვს, არის ბიჰინან და ბეჰმ-ც, სიტყვა ვაჰმ-ც არსებობს, რომელიც, შემოგანხილული მაგალითების მსგავსად, შესაძლებელია, ოდინდელი ვაჰინან-საგან იყოს **ინ** მარცვლისავე გაქრობით წარმომდგარი.

შემოიყვანილი სიტყვების მეორე ნაწილის ჩინა-ჩე-სა და შინა-ჟო-ს მსგავსების გამო, იბადება მათი ძირის იგივეობის აზრი.

ამისდა მიხედვით ჩინან და შინან ფუძეების წარმოშობილობით ერთმანერთთან დაკავშირება შეიძლებოდა, მაგრამ ეს საკითხი თავის ადგილას იქმნება განხილული, აქ-ი ისედაც ცხადია, რომ შემოიყვანილი სიტყვების პირველი მარცვლები ძირეული არ არის, არამედ ფორმანტებია.

§ 9. ბალანის ეტიმოლოგია და ბა-ს თავსართობა

ბაღანან-ს ეტიმოლოგიისა და თავდაპირველი მნიშვნელობის გამოსარკვევად საყურადღებოა ორსულის აღმნიშვნელი სევანური სიტყვა ღანანუ (ლენტეხ. და ბალსკე.) და ღანანჰ (ლაშხ.). ორსულობას იქვე ლიღანჰჰ (ლაშხ.), ლიღანჰი (ბალსხემ.) და ლიღანე (ლენტეხ.) ეწოდება. ეს უკანასკნელი სიტყვა ლი თავსართისა და იმავე ღან ფუძისაგან შენდება, რომელიც ორსულის სახელის ღანანუ-ის ფუძესაც წარმოადგენს. ლაშხურსა და ბალსხემურს ლ-სა და ნ-ს შუა ა-ხმოვანი აქვს დეკარგული, ხოლო ლენტეხურს პირიქით მეორე მარცვლის ა-ხმოვანი გაჰქრობია ვ-თანხმოვინითურთ.

ქართ. სამწერლობო ბაღანან და სევანური ღანანუ (ორსული) აღმნიშვნელობითაც მონათესავე ცნებათა გამომხატველი სიტყვებია და ფუძეც მათ საერთო უჩანთ. მათ ფუძედ, რასაკვირველია, ამ ორი სიტყვის საერთო ნაწილი ღანან უნდა მივიჩნიოთ. გამოსარკვევი-ლან ამ ფუძის პირველადი მნიშვნელობა. ბაღანან-სა და ორსულის აღმნიშვნელ ღანანუ-ს შორის იმდენად დიდი მსგავსებაა, რომ მათი ფუძის იგივეობა უეჭველია. ამიტომ ბა აქაც ფუძისეული არ უნდა იყოს, არამედ ფორმანტი, რომელიც ლშნ, ანდა ღანან ზნისაგან ნაწარმოებ ამ მიმდევობას უჭასაკობის მნიშვნელობის აზრს ანიჭებს.

ცნობილია, რომ სპაჰ. ფართულში შვოლის შობას, შექენას შმლ-ც ეწოდებოდა და ეწოდება ეხლაც. „შვილი ეშმლ“ ამ ცნების გამძსახატავად სრულებით ჩვეულებრივი გამოთავქვამია. სა ბ ა ს ა ც ასევე აქვს განმარტებული: „აშმლ მიცა“-ს ნიშნავსო (ლ.), რა თქმა უნდა, შვილი იგულისხმება.

1 ქართულში, თუ არ ვცდები, ჩ-სა და ჟ-ს უშუალო შენაცვლება არ მოგვეპოება, მაგრამ შ-ს ჟ-დ და ჟ-ს შ-დ შენაცვლება ისევე, როგორც შ-ს ჩ-დ შენაცვლებაც იწვიათი არ არის. მაგალითად შესაძლებელია დასახელებული იქნეს ღუშეთი და ღუშეთი (ხვეს. გაბურის მასალ.),—ვაჟაკი და ოშაკი (ხვეს.: იქვე),—რაში და რაში (ხვეს.: იქვე),—შ ა შ ხი და ჩ ა ჩ ხი,—ჩემი და ჩემი (მეკრ.) და შემი (ქან),—ქარკაში და ქარკაში (ხვეს. იქვე).

ნეგროლად-კი ყოლას შესატყვისობად ლუნა და ღვინა ვუაქვს. (მ. გ. 347). მართალია, თანამედროვე გაგებით, ლუნა და ღვინა უსულო საგნებს გულისხმობს ისე, რომ მნიშვნელობით ყოლას კი არა, არამედ ძონებას უდრის, მაგრამ, როგორც თავის ადგილას (იხ. აქვე) აღნიშნული გვაქვს, გარკვეულ ხანაში ქართული უპასუხებდა, პირუტყვებსა და უსულო საგნებს ერთ სქეს-კატეგორიად წოდებდა. ამიტომ ამ ხანაში, ბუნებრივია, რომ ბავშვზე საუბრის დროს ყოლას მაგიერ ქონება ყოფილიყო ნახშირი, ამის კვალი თანამედროვე ქართულსაც აქვს შერჩენილი, რომელშიც სპონდული პირუტყვსაცა და ნივთსაც ნიშნავს.

მაშასადამე, ბაზანთა თვალპირველად ყოლა ზმინისაგან ნაწარმოები უპასუხოთა და მცირეწლოვანთა აღმნიშვნელი მიმღეობა ყოფილა და მხოლოდ შემდეგში ჩვილი ბავშვის სახელად ქცეული.

§ 10. ბიჭიკას, ბიჭისა, ბაჭიასი და ბოჩიკის ეტიმოლოგია და პირველადი მნიშვნელობა

უკვე აღნიშნული გვქონდა, რომ ბიჭი და უფრო პირველადი ბიჭიპა ჯერ ორივე სქესის ბავშვის სახელი იყო, ხოლო შემდეგ მამრ. სქესის შვილის სახელად იქცა.

ბიჭიპა-ს აგებულების გამოსარკვევად უნდა გავიხსენოთ, რომ შინაური სხვილფეხა ფრინველის, ინდოურის, შვილს ქართლ-კახეთში ზუპი ეწოდება (მესაქ. ლ. 94), მაგრამ ამას გარდა ქართლში, მაგ. ს. ხოვლეში, ზუპიპა ადამიანის სახელადაც, თუ მეტ-სახელადაც გამოიგონია.

საგულისხმოა, რომ საზღვარულში ზუპი უკვე ფრინველისა-კი არა, არამედ თავისი შვილს, თავუნას ნიშნავს (მ. გ. 393).

ამავე დროს ბოჩიპი, საბა-ს განმარტებით, ერთი „წლის ირემი“-ს, ე. ი. პატარა ირემის სახელი იყო, რაჭაში-კი, როგორც დავრწმუნდით, „ზამთარ-გამოვლილ ხბო“-სა ნიშნავს.

ცხადია, რომ ბიჭიპა, ბიჭი, ბოჩიპი, ინდოურის ზუპი და თავისი ზუპი ყველა შვილის აღმნიშვნელი, ერთი-და-იმავე ძირის სიტყვები უნდა იყოს. რასაკვირველია, მათი სახელის საერთო ნაწილი ბიპა, ზუპი და ჩიპი შვილობის ცნების გამომხატველი უნდა იყოს, თავიკიდური ბი და ბო-კი აქცე ძირეული არ არის, არამედ ფორმანტია.

უქვეყლია, რომ ამავე ძირის სიტყვა უნდა იყოს ბიჭის აღმნიშვნელი აზნაზური ზუპუნ (აზნ. ე. 275), რომელშიც ა ჩვეულებრივი ამსაჭრით ართრონია, ზუპუნ-კი ფუტეა. რიგი-კი, ან ბიპუნ-ისაგან, ანდა ზუპური-საგან იქნება წარმომდგარი.

ზემოვანხილულ სიტყვათა ფუძისა და ძირის ძიების დროს, უპირველესად უნდა შობისა და შვილობის ცნების გამომხატველ სახელებს მივავსოთ ყურადღება. ამ თვალსაზრისით საგულისხმოა, რომ ძველად დედალი საჭონლის სახელად ზუპი უნდა იყოს. შემდეგში ეს ტერმინი უმთავრესად დედალი ცხენისა და ვირის სახელად ქცეულა. „როსტომიან“-ში, მაგ., ნათქვამია: „მერამ ბრძანებს:

„ცხენ-ჯოგითა მე ვერა მჯობს არაბეთი... მრიაობრეს... რა შეხვდა როსტომ, იცნა ჭაკი ერთი ლომ-ნაყუთი“-ო (იუ ს. აბ ულ. გამ., გვ. 549, § 2025).

საბაას განმარტებითაც: „**ჭაქი** ხრდალი ცხენი და ვირი“ არის (ლექ.), ე. ი. დედალი ცხენისა და ვირის სახელია. „**მელის წიგნის**“ ქართულ თარგმანში ნათქვამია: „ერთი ვირი იყო კვიციანი, წყვიდნენ დედაშვილი... ჭალაში, იქ დაისადგურნენ, ერთი სხვა ხვადი ვირი მოვიდა ამ ჭაკს ვირს“-თანა (ეკვთ: თაყაიშვილის გამ. 1899 წ., გვ. 68).

ასეთი მნიშვნელობა აქვს ამჟამად ჰაბ-ს სჯანოზად, რომელშიც ეს სიტყვა უშთავრესად დედალი ცხენისა და ვირის სახელად იხმარება. მაგრამ წინათ რომ ჰაბ ს სვანურში ამაზე გაცილებით უფრო ფართო მნიშვნელობა ჰქონია, ეს იქითგანაც ჩანს, რომ დედალ თხასაც-კი შალს-იქიშოზად ჰაბ და კვლ-ს უწოდებენ (ვ. თოფუროიას ცნობით).

ჰაქი-ს ოდინდელ ზოგადს აღმნიშვნელობას უცილობლად მეგრულიც ამტკიცებს, რათგან იქ ჰაქი დედალი საქონლის საერთო სახელია (მ. გ.). ამ მხრივ მეგრულს ამ სიტყვის თავდაპირველი მნიშვნელობა უკეთესად აქვს დაცული¹.

ამავე საკითხის გამოსაკრეველ ტერმინი „**მაჰიმი**“-ა საყურადღებო, რომელიც ს. ორბელიანის სამართლიანი განმარტებით „**ღვრიბა**“-ს ნიშნავს: „**მაჰიკი** ღვრიბა“ და „**ღვრიბა** მაჰიკი“-აო, ნათქვამი აქვს ლექსიკონში.

თუ გავიხსენებთ, რომ მაჰიმი, ანუ ღვრიბა რძეს ყველად აქცევს ხოლმე, მაშინ ცხადი შეიქმნება, რომ მისი დანიშნულება ისეთივეა, როგორიც ამ ჩანართსა აქვს, რომელიც რძის შეკვეთას იწვევს და რძეს მაწვნად ჰხდის ხოლმე, ცნობილია, რომ რძის მაწვნად შემკვეთელ ჩანართს **მაწვნის დედა** ეწოდება და თვით ამ ქიმიურ-ფიზიოლოგიურ პროცესსაც **შედედება** ჰქვია. ამიტომ სრულებით ბუნებრივია, აღამიანს აზრმა გაუელვოს, რომ მაჰიმი-ც „**დედის**“, „**ყველის დეის**“ აღმნიშვნელი უნდა იყოს და მეორე სახელად ხალხი ამ სწორედ ასე უწოდებს.

¹ **ჭაქ** (*ჭაქ*) სომხურშიც არის, მაგრამ, დალბაშიანის ცნობით, იშვიათად იხმარება, უმთავრესად დედალი ცხენის, ჭაკი ცხენის მნიშვნელობით. უფრო ხშირად ჰაბ-ს ხმარობენ, რომელსაც *ზაქ*-ი ჰაქ-ს უკავშირებს. ევაბქიანის 1885 წ. „მასის“-ში (გვ. 866) ნათქვამი ჰქონია, თითქმის ჰაქ სომხურად მამალი თხის სახელი ყოფილიყო. ამ ავტორს შეეძლოა მოჰყლია, რათგან სომხურში ჭაკი მამალ თხას არ ნიშნავს. მას პიზნდური ჰაბაქ, რომელიც მამალ თხას ნიშნავს, და სომხური ჰაბ-ი ერთმანეთში აფურვეთა.

ჭაქ თურქულ *ჭაქ*-ს, ანუ *შაქაქ*-ს უდრის, რომელიც დედალ ცხენსა ნიშნავს. ქართულში ჰაქი-სა, სვან. ჰაბ-ის და *მოჭაქ*-ს არსებობაც აქვს გათვალისწინებული. მისი აზრით, სომხური ჰაბ-ი და ქართული ჰაქი ერთი მეორისაგან ნასესხები სიტყვა-კი არ უნდა იყოს, არამედ ორივე საერთო წყაროთგან უნდა მომდინარეობდეს, იქნებ ხალღურითგანათ (ZNF IV, გვ. 564—565). ამ მსჯელობას ყოველგვარ მნიშვნელობას ის გარემოება უკარგავს, რომ ავტორს დასახელებული არა აქვს, არსებობდა, თუ არა, ხალღურში ასეთი სიტყვა, ამას გარდა, მართო თუნდაც ის ფაქტი, რომ ჰაქ-ი სომხურში იშვიათი სიტყვაა და ძველ სომხურში არა ჩანს, ქართულში კი მას ეტიმოლოგიაც მოეპოვება და საკმაოდ მრავალრიცხოვანი თვისტომნიც გააჩნია, ავტორის დებულების მდებარეობას ამდღევნებს და სომხურში ჰაქ-ს ქართულითგან შეთვისებულ სიტყვად გვაფიქრებინებს.

თავისი აგებულებით ეს ტერმინი მიმღობის შთაბეჭდილებას ახდენს, რომელსაც თავსართად მან აქვს. ამისდა მიხედვით ჰიმიი ფუძე უნდა იყოს და მთლიანად მჟაკველის, წარმომშობელის გამომხატველად არის საგულისხმებელი.

რა თქმა უნდა, რომ ბიჰიმა და ბიჰი, ნაბიჰვარი-ც ამავე ძირისა და ასეთივე აგებულების სიტყვებია.

დასასრულ, საფიქრებელია, რომ ბაჰიმა-ც, რომელიც, საბაბს განმარტებით, „ყურდღლის მცირე შვილი“-ს სახელია (ლექსიკ.), პირველადი „ბიჰიმა“-საგან უნდა იყოს ეს გაქრობის გზით წარმომდგარი. იგივე ჰაჰჰჰ ან ჰიჰჰ ზმნისაგან ნაწარმოებ უჰასაკ-სქესთა აღმნიშვნელ მიმღობის ძველ ფორმას წარმოადგენს¹.

ბოჩიმი-ც ჩამა ზმნისაგან ნაწარმოები მიმღობა უნდა იყოს. ს. ორბელიანი და ეხლაც დაცული ვაგებით, ჩამა ფრინველის დაბადებას, სახელდობრ, კრუხისაგან კვერცხების საწიწილედ გამოტეხას ნიშნავს (ლ.), მაგრამ გამოთქმის სახით ეხლაც კი ცხოველზეც ითქმის. ამნაირად ბოჩიმი თავდაპირველად გამოჩეკილის აღმნიშვნელად უნდა ვიგულისხმოთ.

§ 11. სქესისა და ნათესაობის აღმნიშვნელი სიტყვების აგებულების ანალიზის შედეგი და ზოგადი შეფასება

მამრობითი და მდედრობითი სქესის და მცირეწლოვანთა და უჰასაკოთა აღმნიშვნელი, სამ ჯგუფად დაყოფილი, იმ 44 სიტყვიდან, რომელთაც, როგორც მნიშვნელობით, ისევე აგებულებითაც საერთო თვისება აქვთ, წინა წვ-ში სულ 32 სიტყვა განვიხილეთ: პირველი ჯგუფითგან 10 სიტყვა—ვაიკი, ვაცი, ვერდი, ურა, ური, ვირი, ვერანი, ვაჩინა, ვაჩე და ვაჟი,—მეორე ჯგუფითგან 3 სიტყვა—ნეზეი, ნერჩი, ნუკრი,—ხოლო მესამე ჯგუფითგან 19—ბატკი, ბატკანი, ბოზო, ბოკვერი, ფუკვარი, ფეკენა, ბურვაკი, ბაში, ბუში, ბარა, ბერი, ბელი, ბუჩინა, ბიჰინა, ბალანა, ბიჰიკა, ბიჰი, ბაჰია და ბოჩიკი.

ამ სამივე სქეს-კატეგორიის გამომხატველი 32 სიტყვის გულდასმობა ანალიზმა დაგვარწმუნა, რომ ყველა ამ სიტყვების ძირსა, თუ ფუძეს ამათუ-იმ სქესისა და ცნების კატეგორიის აღმნიშვნელობას სწორედ სათანადოდ ახმოვნებულნი თავიადური ვ, ნ და ბ ბგერები ანიჭებენ, რომ ერთხა-და-იმავე ფუძეს ვ მამრობითი სქესის, ნ მდედრ. სქესის, ხოლო ბ მცირეწლოვანისა და უჰასაკოს, თუ პირუტყვის აღმნიშვნელად ჰხდის.

ნათესაობისა და სქესის აღმნიშვნელი 32 სიტყვის აგებულებისა და მიხედვით, უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ ეს ვ, ნ, ბ თავსართები ქართულში ოდესღაც სწორედ სქეს-კატეგორიის ნიშნები და ფორმანტები ყოფილა. რაკი ისტორიულ ხანაში ქართულსა და ქართველურს არაფერი ამის მსგავსი არ ჰქონია, ამიტომ ცხადი ხდება, რომ ასეთი თავისებური თვისებები

¹ იქნებ ამავე ძირის სიტყვა იყოს მეგრული „ზური ბჰჰირი“ (მ. გ. 361, ცხვარი დედალი), რომელშიც დედლობის აღმნიშვნელი სიტყვა სწორედ ბჰჰირი-ა?

გრამატიკული სქესი და ცნებათა კატეგორიების ისტორიის წინა ხანაში უნდა ჰქონოდა.

ხოლო რატომ აგებულების მხრივ განმარტებული 32 სიტყვა სქესისა და ნათესაობის გამომატველი საერთო თვისების მქონებელი სიტყვების რაოდენობის, 44-ის, 8/11-ს შეადგენს, ამიტომ შეგვეძლო საკითხი საბოლოოდ გამოვკვეთულად მიგვეჩინო და გრამ. სქეს-კატეგორიები ქართულისა და ქართველურის დასაწყისითგან შერჩენილ თვისებად გვეცნო, მაგრამ ეს ამ პირველხარისხოვანი მიზნულობისა და უაღრესად რთული საკითხის ხელფენურად გადავიღება, თანაც ამ დებულების არაერთი საწინააღმდეგო მოვლენისა და არსებული სიძნელის თვითგან მოშორება იქმნებოდა.

შავთლაცდბ, რა უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ გრამ. სქეს-კატეგორიები ქართულისა და ქართველურის საერთო, საყოველთაო და დასაწყისითგანი თვისება იყო, როდესაც, იმ 44 სქეს-კატეგორიის თავსართების მქონებელი სიტყვის გარდა, სქესისა და ნათესაობის გამომატველი ამ რაოდენობაზე თუ მეტი არა, ბევრი სიტყვა ქმინც არსებობს, რომელთაც არც ერთი შემოდასახელებულ ბეგრათავანი თავსართად არა აქვთ, თანაც არაერთი სიტყვაა, რომელიც გარკვეული სქესის, ან კატეგორიის აღმნიშვნელია, მაგრამ თავიდან ბეგრად მისთვის შეუფერებელი თანხმავანი აქვს. ასეთი სიტყვების სიმრავლემ იმ 44 სიტყვის ანალიზზე დამყარებული დასკვნა შესაძლებელია სათუოდ გაჭხადოს, თუ შთოიანად არა, იმ მხრივ მაინც, რომ სქეს-კატეგორიის ნიშნების მქონებელ სიტყვათა მარაგი ქართული ენის დასაწყისითგანსა და ძირითადად ფენას ეკუთვნის, თუ არა? ეგების ეს სიტყვები არც-კია ქართული, ანდა იქნება ნასესხებია?

ასეთი დამაფიქრებელი გარემოება ე. წ. კავკასიური ენების სქეს-კატეგორიების საკითხის განხილვის დროსაც წამოიჭრა, მაგრამ მისი განხილვა-განმარტება არ გვიცდია, რატომუნ ენობრივ მოვლენათა დასაწყისითგანობის საკითხის გადაწყვეტა უმწერლობო ენების ლექსიკური მასლით მეტად ძნელია. ამავე მოსაზრებით დამაფიქრებელ და დამაბრკოლებელ გარემოებათა განხილვის თავიდან აცილება ქართულში უკვე აღარ შეიძლება, რათგან მკვლევარს მრავალ-საუკუნოვანი სამწერლობო ენის საუნჯე ხელთ აქვს, ამიტომ, ხანამ გამოვკვეული არ გვექნება, თუ რატომ არის, რომ სქესისა და ნათესაობის აღმნიშვნელ არაერთს ქართულ სიტყვას, ან არავითარი სათანადო თავსართი არა აქვს, ანდა, თუ მოეპოება, მისი სქესისათვის შეუფერებელი ნიშანი უჩანს, მანამდის გრამ. სქეს-კატეგორიების ქართულში დებულების დამტკიცებულად მიჩნევის უფლება არ გვექნება. სწორედ ამიტომაც ეხლა ამ დამაბრკოლებელი ფაქტების განხილვასა და გამოვკვევას უნდა შევუდგეთ.

თ ა ვ ი მ ი ც ა მ ე ბ ა

თავისი სქეს-კატეგორიისათვის შეუფერებელ თავსართთან სიწყყავათა
ჯგუფი და ამ შეუფერებლობის მიზეზი.

§ 1. შეუფერებელი სქეს-კატეგორიის თავსართი, ვითარცა მერმინდელი აღმნიშვნელობისა და ბგერათა შენაცვლების შედეგი

ზემომოყვანილ დანკვნას, რომ მამრობითი სქესის გამოხატველ ნიშნად და თავსართად უძველეს ქართულში ვ, უჰასაკოთა-კი ბ თანხმოვანი იყო, რამოდენიმე სიტყვა არ უდგება, რაზედ იმისდა მიუხედავად, რომ ეს სიტყვები სწორედ მამრობითი სქესის სახელებია, მაინც ვ ბგერის მაგიერ თავში სხვა აქვთ, ანდა ვ არა აქვთ სრულებით. სიტყვათა ასეთ ჯგუფიდან ყველაზე დამაფიქრებელი და, შესაძლებელია ითქვას, მთელი დებულების სისწორისა და საფუძვლიანობისათვის სახიფათო ის სიტყვებია, რომელთაც, მამრობითობის აღმნიშვნელობისდა მიუხედავად, თავში ბტგერა აქვთ, ე. ი. ის თანხმოვანი, რომელიც უჰასაკოთა სქეს-კატეგორიის ნიშანი და თავსართია.

ამ ჯგუფს უპირველესად ბმტი ეკუთვნის. საბას სამართლიანად აქვს განმარტებული, რომ „ბოტი თხის ერკეშალი“ არის (ლექსიკ.), ე. ი. მამალი თხაა. სიანურადაც ბმტ (ლაშხ., ლენტეხ.) და ბმტა (ბალსზემ., ბალსქვ.) დაუკოდავ, მამალ თხასა ნიშნავს (პროფ. ვ. თოფურიას ცნობით).

იბადება საკითხი, თუ დებულება ვ-ს მამრობითი სქესის თავსართობის შესახებ უძველეს ქართულსა და ქართველურში სწორეა, რატომ არის, რომ მამალი თხის სახელი ვ-თი-კი არა, არამედ ბ-თი იწყება, სწორედ იმ ბგერით, რომელიც უჰასაკოთა და ზოგად სახელების სქეს-კატეგორიის ნიშანი და თავსართი უნდა იყოს?

ეს საკითხი მართლაც მნიშვნელოვანია და მას, ან რაიმე დამაკმაყოფილებელი განმარტება უნდა მოეძებნოს, ანდა ჩვენი ზემომოყვანილი დებულების სისწორე შერყეულად უნდა იქმნეს მიჩნეული. მაგრამ ამ წინააღმდეგობას განმარტება მოეპოვება.

ბმტი დროთა განმავლობაში არის მამალი თხის სახელად ქცეული, თავდაპირველად და წინათ: კბ უს სიტყვა თხისა და მისთანათა ზოგადი აღმნიშვნელი სახელი იყო. თუ იმ დროს ამ ცხოველის მამრობითობის აღნიშვნა ჰსურდათ, მაშინ ბმტს წინ მამალი ცხოველის სახელი მამტი ერთვოდა ხოლმე. ამ დებულების სისწორის დასამტკიცებლად შესაძლებელია „მოცუვაჲ ქართლისაჲ“-ს მატაჲნი იქმნეს დამოწმებული.

ზემოდასახელებულ ძეგლში მოთხრობილია, რომ, როდესაც ჰერაკლე კეისარმა გამოილაშქრა და ტფილისს, რომელიც მაშინ სპარსთა ხელისუფლების წარმომადგენელს ეკავა, მიადგა, „უკმო ციხისთავმან კალაბთ ტფილისისაჲთ

შეფესა ჰერაკლეს ვაცბოტობით. ხოლო მან (ე. ი. კვისარმა)... დანიელ (იფულის-
ზმება: დანიელ წინასწარმეტყველის წიგნი) მოილო და მოიძია სიტყვაა ესე:
«მოვიდეს მამი იგი მზისა დასავლისა და შემუსრნეს რქანი ვერძისა მის აღმნი-
სავლისანი». და მეფემან თქუა: «უკუეთუ ჩემთვის ესრეთ იყოს სიტყვაა, მე
მივაგო მისავებელი შინი»-ო (OIIIc. II. 724—725).

ამ მოთხრობის ჩვენთვის შინაარსის მნიშვნელოვან ნაწილს ის ცნობა შეად-
გენს, რომ, მემატიანის სიტყვით, ტფილისის ციხისთავს ბიზანტიის კეისრისა-
თვის დაცივნიეთ მამალი თხის სახელი უწოდებია. მემატიანე ამბობს: «უკუო...
ვაცბოტობით»-ო, ე. ი. ჰერაკლესთვის მამაბოტი უწოდებია. ეს სახელი ვაცისა
და ბოტისაგან შესდგება. ვაცი მამრობითობის აღმნიშვნელია, ბოტი-კი, აქ,
ცხადია, ცხოველის, ზქესისდა განურჩევლად, თხის ზოგად სახელად იგუ-
ლისხმება. ბოტი რომ მაშინაც ეხლანდელივით მამალი თხის აღმნიშვნელი
ყოფილიყო, მაშინ მემატიანე ბოტის წინ მამრობითობის გამომხატველ სიტყვას
ვაცს არ დაურთავდა.

სქეს კატეგორიების ზემოაღნიშნულ წესს სიტყვა ბოტი-ც ეწინააღმდეგება.
მართალია, ეფთვიმე მთაწმიდელის იმ ცნობითგან, რომელშიც ქართულ
წარმოართულ ლევაებათა შორის ბოტი-ც არის დასახელებული (იხ. ჩემი ქართ.
ერის ისტ. I³, 80), მისი სქესი და მაშინდელი მნიშვნელობა არა ჩანს, მაგრამ
ბოტი იმდენად ეწინააღმდეგება წესს, რამდენადც ჰანებს მამალი ცხვირის
(«ჩხურობი ვეჯგონი»), ე. ი. ვერძის აღსანიშნავად აქვთ მოღებული (იქვე), და
ამის გამო, მოსალოდნელი ვაჩი-ს, ან მეგრულის მსგავსად ბოტისა მავიერ,
თავში უპასაკოთა და პირუტყვთა სქეს-კატეგორიის ბიზანტი აქვს.

ამ გარემოების განსამარტავად შესაძლებელია ითქვას, რომ აქაც მეორად
მოვლენასთან უნდა გვქონდეს საქმე.

ამას გვაფიქრებინებს ძველი ქართული «ბოტიკი, წლის ირემი»-ს აღმნი-
შნელი (საბა, ლექს.), რომელსაც თავისი ბგერითი შედგენილობაც ბოტი-ზე
სრულად და უკეთესად აქვს დაცული. ბოტიკი ცხად ვყოფს, რომ ეს სიტყვა
ჭეღლად უპასაკო რქოსანის აღმნიშვნელი ყოფილა.

ანაირადვე ბოტიკი, რომელიც იგივე სიტყვაა, რათგან ბოტიკი-საგან მხო-
ლოდ ჩთანხმოვნის გაქრობით განირჩევა, მაგრამ «ორი წლის ვარი»-ს სახე-
ლად იხმარებოდა (საბა, ლექსიკ.), ე. ი. უპასაკოს აღმნიშვნელი იყო, ამავე
აზრს ადასტურებს. ასეთი მნიშვნელობა ამ ტერმინს დღევანდლამდის აქვს რა-
ქულში დაცული, სადაც «ბოტიკი ზამთარ-გამოვლილი ხბო»-ს სახელად იხმა-
რება (მეც. ბგერით. სიტყვის კ. დ.).

ბოტიკი მსგავსად, მისი ბოლომოკვეცილი ფორმა ბოტი-ც თავდაპირვე-
ლად, ან მცირეწლოვანი, ან ზოგადად, სქესისდა განურჩევლად რქოსანის აღმნიშ-
ვნელი უნდა ყოფილიყო და ამიტომ სრულებით კანონიერიც არის, რომ თავში
მას ბთანხმოვანი ვყოფდეს.

მაგრამ, როგორც ქართ. ერის ისტორიის¹ I³, 80 გვ. ზეც მამკს აღნიშნული,
შესაძლებელია ბოტი-ს თავკადური ბ-გ-საგანაც იყოს შენაცვლების გზითაც
გაჩენილი. ქართულში ამ ხშირი ფონეტიკური შენაცვლებით დროთა განმავ-
ლობაში, როდესაც უკვე გრამატიკული სქესი გამქრალი იყო, შესაძლებელია
არა ერთი გ-ფორმანტანი სიტყვა ბ-ბგერიანად ქცეულიყო.

§ 2. სქეს-კატეგორიის თავსართის შეუფერებლობა, ვითარცა ეკონომიური და სოციალური ფაქტორების ანარეკლი

სქეს-კატეგორიების შეუფერებლობის მიზეზის ძიების დროს, უნდა გათვალისწინებული გვექონდეს, რომ ბოროთა განმავლობაში სიტყვების თავდაპირველი მნიშვნელობაც იცვლებოდა. ცხოველთა არაერთი ზოგადი სახელი გააჩნია ქართულს, მაგ. თხა, ცხოვარი, ზროხა, რომელთაც, ძროხას გარდა, თანამედროვე გაგებითაც ზოგადი მნიშვნელობა აქვთ, და რომელნიც თვით მათი აგებულებითაც წინათაც და თავდაპირველადაც ზოგადი, ე. ი. ორივე სქესის აღმნიშვნელ სიტყვებად არიან საგულისხმებელი. მაგრამ ამისდა მიუხედავად, ძველი ქართ. თარგმანების ასეთი სიტყვების დედანთან შემოწმება ცხად-წყოვს, რომ ყოველთვის ასე არ ყოფილა: შესაქმეთა 32₁₂—₁₆—ში მოთხრობილია: იაკობმა თავის ძმას ესაეს ძღუნად გაუგზავნა „თხანი ორასნი, ვაცნი ოცნი, ცხოვარნი ორასნი, ვერძნი ოცნი, აქლემნი მაწონებელნი და კიცუნი მათნი ოცდაათნი, ზროხანი ორმოცნი, კურანი ათნი, ვიჩნი ოცნი და კაჭრაულნი ათნი“. ზემოთყვანილის ქართ. თხა უდრის ბერძნ. ἦ ἀϊζ̄ ჰე აჰჰეს-ს, ლათინ. capra-ს, და სომხ. սյժ აჰჰეს-ს, ცხიპვარნი ანუ ცხვარი უდრის ბერძნ. πρῖβατα პრძბატა-ს, ლათინ. ovis-ს და სომხ. մսքի მჰჰჰეს-ს, ზროხა ბერძნ. ἦ βίαῑ ჰე ბჰეს, ლათინ. vacca-სა და სომხ. կով კოვ-ს და ქართ. ო რამოდ ჰო ტაუროს-ს, ლათინ. taurus-სა და სომხ. ցուკ ცულ-ს ეთანასწორება. ხოლო ვიჩნი უდრის ὀ οἰς ჰო ონოს-ს, მაგრამ ლათინ. asina-ს და სომხ. ს2 ეშ-ს, ძაჭრალნი-კი ბერძნ. ὀ πασῑ ჰო პასლოს-ს, ლათინ. pullus-სა და სომხ. մարակ მტარუკ-ს.

ყველგან, სადაც ცხოველის სქესი აღნიშნული უნდა ყოფილიყო და შამალი და დედალი დაპირისპირებულია, ცხიპვარი, თხა და ზროხა დედალი-ს აღმნიშვნელია და დედალად იგულისხმება. მაგ. „მაკედონდეს ცხოვარი... და... ვაცნი და ვერძნი აღმავალნი იყუნეს ცხოვართა მიმართ და თხათა“-ო (შესაქმ. 31₁₀) — „მაკედონდეს ცხოვარნი მუცელქმნულნი“-ო (იქვე, 30₄₁) — „შობდეს ცხოვარნი... მოთეთროთა და ქრელთა და ნაცრისფერთა“-ო (იქვე, 30₁₀₋₁₁) — „მოიღო ერბო ზროხისა და რძე“-ო (იქვე 18₂₋₃) — „სტიროდით, ვითარცა ზროხანი, მწუხანებსა შორის და ურქენდით, ვითარცა კურანი (იერემ. 50₁₁) —

ზემოთყვანილი ამონაწერების უკვე თვით შინაარსიდანაც ჩანს, რომ ცხიპვარი დედალ ცხვრად იგულისხმება („მაკედონდეს“, „შობდეს“). თხაც დედალ თხად და ზროხად ფურად (ერბო და რძე ზროხისა), მაგრამ დასკვნის სისწორის დასამტკიცებლად ამ სიტყვების ბერძნული, ლათინური და სომხური შესატყვისობის მოყვანაც ზედმეტი არ ექმნება. ზემოაღნიშნულ ადგილებში ცხიპვარი ბერძნ. τῆ πρῖβατα ტა პრძბატა-ს უდრის, ლათინ. ovis-ს და სომხ. մսքի-ს მჰჰეს-ს და სომხ. ხაშნ-ს, — თხა-კი — ბერძნ. ἦ ἀϊζ̄ ჰე აჰჰეს-ს (იხ. აგრეთვე შესაქმეთა 30₃₃) და ლათინ. capra-ს უდრის, ხოლო ზროხა ხე წიმიუ ტო ბოადიონ-ს, ე. ი. დეკულს (იერემ. 50₁₁), ქართ. ომ შემთხვევაშიც ὀ ταισ̄ი ჰო ტაუროს-ს, ლათ. taurus-ს და სომხ. ցუკ ცულ-ს, ე. ი. ხარს ეთანასწორება. შესაქმეთა 30₄₁—შიც ვიჩნი ბერძ. ὀ οἰς ჰო ონოს-ს, ლათინ. asinus-ს უდრის, მაშასადამე, ხვადი ვიჩრის აღმნიშვნელი ყოფილა.

საგულისხმოა, რომ სვანურშიც, მაგ. უშუალოდ მამალ ჯიხვს ეწინააღმდეგება ე. ი. ხარ-ჯიხვი, ხოლო დედამ ჯიხვს დაპყლ ქინცრა ეწოდება (ე. თ. ო. ფ. უ. რ. ი. ა. ს. ცნობით). თუ გავისწავლოთ, რომ ამავე დროს დაპყლ თხის შესატყვისი ზოგადი სვანური სახელია, ცხადი ვახდება, რომ, ძველი ქართულის მსგავსად, სვანურსაც თხის ზოგადი სახელი, ჯიხვის სქესის განსაზღვრის დროს მინც, დედალი ცხოველის სახელად უქცევია.

მაგრამ, როდესაც ცხოველის სქესის გამოვლენება საქირო არ იყო და დედამ-მამალი დაპირისპირებული არ არის ხოლმე, მაშინ ზრმხა შესაძლებელია ხარის მნიშვნელობითაც ყოფილიყო ნახმარი, მაგ. 1 მეფეთა 153-ში ნათქვამია: „ზოგონიან ცხოვართადმდე და აქლემითან კარულადმდე“-ო, სწორედ აქ ზრმხა ბერძნ. ἰ μᾶχος ჰო მრსხოს-ს, ლათინ. hox-სა და სომხ. *արჯარ* არჯარ-ს უდრის, ე. ი. სახარე ხბოსა ნიშნავს.

ამნიარადვე ცნობილია, რომ ძამთამი ძველ ქართულში ორივე სქესის ამ შინაური ფრინველის ზოგადი სახელი იყო, და მამალსაც ქათამი ეწოდებოდა, მაგ. ოთხთავის მათეს 2634-ში ნათქვამია: „პეტრე შენ... ვიდრე ქათამისა კმობადმდე სამეზის უფარ-ყო მე“-ო, ე. ი. მამლის ყვილიამდე. ძამთამი აქ უდრის ბერძნ. ἰ ἀλάραჰ ჰო აღქტორ-ს, ლათინ. gallus-სა და სომხ. *հավ* ჰავ-ს. ამავე თავის 75 წ-შიც სწერია: „მეყსეულად ქათამი ყივა“-ო.

ჯერ კიდევ მე-XVI ს-ში, როგორც მესხურ მატიაწივე დამყარებულ ეახუშტის ისტორიკოსებან ჩანს, მესხეთში ძამთამი ძველებურად მამლის აღსანიშნავადც უხმარიათ. იქ მოთხრობილია, რომ ობ ფანასკერტელის ძემ ჯიროსანამ შეიტყო ჯაყულებზე თვდასხმის საშაღისი და წყამსვე ამცრო ყანდურაღის და ყანდურაღ აუწყა ქათამის ყვილის ფაშს ბატონებს და ისინიც სასწრაფოდ გაიხიზნენო (ისტ. ქ. კ. 249).

შემდეგში, როგორც ცნობილია, მხოლოდ დედლის აღმნიშვნელ სიტყვად იქცა და თანამედროვე ქართულში უკვე აღარავინ იტყვის „დედალი ქათამი“, ან მით უმეტეს „მამალი ქათამი“-ო.

რა თქმა უნდა, რომ ცხომარი, ოხა და ზრმხა, ძამთამი-ც, როგორც დავრწმუნდით, ამ პირუტყვთა და შინაური ფრინველის ზოგადი სახელებია სქესისა და განურჩევლად და დედალი ცხოველის მნიშვნელობა ამ სიტყვებს შედარებით შემდეგში მიმნიჭებიათ.

აღმნიშვნელობის ასეთი ცვლილება ერთი მხრივ იმ გარემოებით უნდა აიხსნებოდეს, რომ მესაქონლეობის მეურნეობაში, სადაც მთავარი მნიშვნელობა მეწველს, სწორედ დედამ პირუტყვთა ჰქონდა, ისევე, როგორც მეფრინველეობაში კვერცხის დამღებ, დედალი საქონელი და ფრინველი მამალს აღდნად სჭარბობდა, რომ ფარისა და ნახრის ისევე, როგორც ფრინველთა ხროს დიდ უმრავლესობას ყოველთვის ნეწვი, ნერბი, ფური და დედალი შეადგენდა, მაშლი-კი ერთეულებსა და ათეულებს არ აღემატებოდა. ასეთ სამეურნეო პირობებში ცხვარი, თხა და ზროხა უმეტესად მართლაც დედამ საქონელს წარმოადგენდა და სრულებით ბუნებრივია, რომ ამ ზოგად სახელებს დედალი პირუტყვის მნიშვნელობა მიჰქუთვნებოდა.

სქეს-კატეგორიების არსებობის ხანაში პირუტყვის ზოგად სახელს, თუ ის ნამომღობარი, ანდა ნწუნდსართავარი სიტყვა იყო, უპასაკოთა და ჰირუტყვე-ცხოველთა ზ თავსართი ექმნებოდა.

ასეთ ზოგადს სახელებს, ზემოაღნიშნული მიზეზის წყალობით, დღეაღლინა, თუ უფრო იშვიათად მამალი ცხოველის სახელად ქცევის შემდგომ, სწორედ ამის გამო შესაძლებელია შეუფერებელი სქეს-კატეგორიის თავსართი ჰქონდეს.

ამავე გზით უნდა იყოს მაგ. ფური-ც, რომელსაც თავში მდებრობითი სქესის ნ თავსართი-კი არა აქვს, არამედ უპასაკოთა და ცხოველთა ზოგადი სახელების ზ ნიშნის გაასპირატებული შესატყვისობა, ფ თანხმოვანი, გაანჩია, დღეაღლინ სხვილდება საქონლისა და პირუტყვის აღმნიშვნელად ქცეული.

ისევე, როგორც ზოგადი მნიშვნელობის მქონებული სიტყვა, ამა-თუ-იმ სქესის ცხოველის სიმრავლისა და ეკონომიური ღირებულების გამო, დროთა განმავლობაში სწორედ ამ გაბატონებული სქესის აღმნიშვნელად იქცა, ასევე და ამავე მიზეზის წყალობით ადამიანისა, თუ ცხოველის ამ გაბატონებული და უადრესად მრავალრიცხოვანი სქესის სახელი შესაძლებელია მთელი მოდგმის ორივე სქესისათვის ზოგად სახელად ქცეულიყო. ამის დამადასტურებელი მაგალითები ქვევით თავ-თავის ადგილას გვექმნება მოყვანილი და განხილული.

თავი მეთოთხმეტი

სქეს-კატეგორიის ნიშნების არა-მქონი, მაგრამ სქეს-კატეგორიის აღმნიშვნელი სიტყვების სამი ჯგუფი

ესლა განსახილველია იმ საქმაოდ მრავალრიცხოვან სიტყვათა ჯგუფის საკითხი, რომლის თითოეული სიტყვა ამა-დღე-იმ სქესის აღმნიშვნელია, მაგრამ, ამისდა მოუხედავად, არც ერთს მათგანს თავში სქესის არავითარი ნიშანი არ უჩანს. ამ ჯგუფის შედარებითმა მრავალრიცხოვანობამ შესაძლებელია აღამიანზე ისეთი შთაბეჭდილება მოახდინოს, თითქოს გრამ. სქესის აღსანიშნავად ქართულში საერთოდ არავითარი ნიშანი საჭირო არ ყოფილიყოს. ზემომოყვანილი დებულება ქართულში უფოველეს ხანაში გრამატიკული სქეს-კატეგორიებისა და მათთვის თავსართოვანი ნიშნების არსებობის შესახებ რომ უცილობელ ჰქმნაპირტებად მისაჩნვეი გახდეს, ამ საკითხს, რა თქმა უნდა, დამაჯერებელი განმარტება უნდა მოეძებნოს. ამიტომაც მას გულდასმითი განხილვა სჭირდება.

უპირველესად უნდა გავიხსენოთ, რომ იმ ენებშიც, თუნდაც მაგ. ინდო-ევროპულში მოდგმისებშიც, სადაც გრამ. სქესი ხუფეფს და მორფოლოგიის ძირითად მოვლენას წარმოადგენს, ბლომად მოიპოვება სიტყვები, რომელთაც გარეგნულად თავისი სქესის არავითარი ნიშანი არ გააჩნიათ. ამით შესაძლებელი იყო, ანალოგიაზე დაყრდნობით, ეს საკითხი ჩვენც თავითან მოგვეშორე-

ბინა. მაგრამ ამ სინდნის ასეთი გადავილება სასურველად არ მიმაჩნია, მით უმეტეს, რომ ასეთი რამე არც არის საჭირო, რათგან თითქმის ყოველ ასეთ სიტყვათაგანს სქეს-კატეგორიის ნიშნის უქონლობას, თუ არ ვცდები, სრულე-ბით დამაკმაყოფილებელი განმარტება მოეპოვება.

სქეს-კატეგორიის თავსართების არაშქონ სიტყვათა მთელი რაოდენობა შესაძლებელია სამ ჯგუფად დაიყოს: 1. პირველ ჯგუფს ისეთი სიტყვები შეადგენს, რომელთაც თავსართები წინათ შქონით და მხოლოდ დროთა-განმავლობაში, ან ფონეტიკურად შეცვლიათ, ანდა სრულეობით დაშარ-გვიათ. 2. მეორე ჯგუფს ისეთი სიტყვები ეკუთვნის, რომელთაც სქეს-კატე-გორიის ნიშნები არა აქვთ, მაგრამ სამაგიეროდ აქ საკომპენსაციო მოვლენაა ხოლმე და სქესის აღმნიშვნელი მთლიანი სიტყვა მოეპოვებათ. 3. დასასრულ, შესაშე სიტყვების ჯგუფი ისეთ სახელებს შეიცავს, რომელთა უკვე მთელი შენაარსი მათი სქესის განმსაზღვრელია.

თავი მეთხუთმეტი

სქეს-კატეგორიის აღმნიშვნელი სიტყვები, რომელთაც სქეს-კატეგორიის ნიშანი ფონეტიკურად შესცვლიათ, ან დაშარგვიათ

უკვე აღნიშნული გვქონდა, რომ ქართულში რამდენიმე სიტყვაა, რომელ-თაც თავში ვ თანხმოვანი არა აქვთ, თუმცა, ვითარცა შამალი ცხოველის სახე-ლებს, მათ ასეთი ნიშანი უნდა შქონოდათ. ამ მხრივ საყურადღებოა მარკჰამლი. მასაც განმარტებულა შქონია, რათგან, თუ ეს მოვლენა დასაწყისითაგან თვისებას წარმოადგენს, ვ ბგერის თავსართობა მამრობითობის აღსანიშნავად აუცილე-ბელი პირობა არ ყოფილა.

§ 1. ერკემალის, ერცქემის და ერსკანის ეტიმოლოგია და თავდაპირველი მნიშვნელობა

ვერძს გარდა, არსებობდა და ეხლაც არსებობს ტერმინი მარკჰამლი, რომელიც, საბაის განმარტებით, „მწერბავი ცხოვარი“-ს (ლექს.), ანუ მამალი ცხვრის აღმნიშვნელია.

მეგრულად კი ჯიხვის (ჯუჟ) სახელად იხმარება მარკჰამლი (მ. გ.). უმკვე-ლია, ამავე სახელის მონათესავე გარეული მამალი თხის აღმნიშვნელი სვანურა სიტყვა მარკჰან-იც. ლარკჰან (ბალსხ.) და შარკჰან (ბალსხ.: ივ. ნიჟარაძის Руч. сван. яз., 155 და ვ. თოფურიას ცნობა).

სვანური უმლაუტის კანონის თანახმად, მას წინათ ბოლოში ი უნდა შქონოდა, ამიტომ იგი მარკჰანი საგან არის წარმომდგარი. მარკჰანთან შედარებით მარკჰან

«**ს**-დ აქვს შენაცვლებული, ბოლოკიდური **მ** კიდევ **ნ**-დ, ხოლო მეგრულში, მესამე თანხმოვანი **ქ** სვანურ **კ**-სთან შედარებით, გაასპირატებულია.

რაკი **მარკამალი** მამალი ცხვრის სახელია და **მარცამე-მარსან-ი**ც მამალი-ვე რქოსანი პირუტყვის, ფიტისა და თხის, აღმნიშვნელი სიტყვებია, საკითხი მათი იგივეობის შესახებ თავისთავად იბადება. მათ უმთავრესად ბოლო ნაწილი ახსნავენ: **მარკამალ**-ს ბოლოში ალ მარცვალი აქვს. მაგრამ ეს განსხვავება არსებითი არ არის, რატუნ, მრავალი მსგავსი შემთხვევისამებრ, მეგრულსა და სვანურ სიტყვებს ეს მარცვალი დროთა განმავლობაში ჩამოსცილდებოდა. ამიტომ მეგრულის წინამორბედ ფორმადაც „**მარცამალი**“-ა საფიქრებელი, სვანურისა კი „**ერსკამილი**“.

მარკამალ-სა და ზემოთყვანილ მეგრულ-სვანურ წინამორბედ ფორმებს არსებითად ის მეთი **ც**, ან **ს** თანხმოვანი ახსნავენ, რომელიც ამ უკანასკნელთ პირველთან შედარებით **რ**-სა და **კ**-ს და **ქ**-ს შუა მოვარევათ. ის ვარაუდება, რომ, თუმცა ეს მეთი თანხმოვანი მეგრულსაცა და სვანურსაც გააჩნია, მაგრამ სხვადასხვა სახით აქვს, სხვა მოსაზრებასთან ერთად, უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ ეს თანხმოვანი მერმინდელი, ზედმეტი შენაწარდი არ უნდა იყოს, არამედ ამ სიტყვის ოდინდელი, ეხლანდელზე სრული, ფორმის შენარჩუნებულ თანხმოვან წარმოადგენს. ამიტომ საფიქრებელია, რომ თვით **მარკამალი**-ც წინამორბედ ფორმების ჯერ **ე-ფ-ც-კ-ე-მ-ა-ლი**-სა, შემდეგ კი **ერსკე-მ-ა-ლი**-საგან არის წარმომდგარი.

ესლა, რომ მათი პირველადი მნიშვნელობის მიგნება გავვიადიგლდეს, ამ სიტყვების აგებულების გამორკვევაა საჭირო.

საფიქრებელია, რომ, ვითარცა მამალი ცხოველის აღმნიშვნელი სიტყვები, **მარკამალი**, **მარცამე** და **მარსანი** მამრობითი სქესისა და რქოსანი პირუტყვის გამომხატველ ნაწილებს შეიცავენ. ამის მსგავსი წარმოება საფურე ხზოს სახელსა აქვს, რომელიც თანამედროვე ქართულში **ღამუღლი**-ს სახით არის დაცული. წინათ-კი **ღამამულად** გამოითქმოდა.

მარკამალი, **მარცამე** და **მარსანი** დიაკეული **ს** და დეკეულის მსგავსი აგებულების სიტყვებად მჩანან: პირველი ნაწილი აქაც პირუტყვის სქესის აღმნიშვნელი უნდა იყოს, მეორე-კი ცხოველის სახელად არის საუღლისმებელი. ამ სახელის ნაწილების გამოყოფას ის ვარაუდება გვშვებლის, რომ **ღამამულისა** და **მარკამალის** მეორე ნაწილი ერთმანერჯს მიემსგავსება. ამიტომ, როგორც **ღამამულის** მეორე ნაწილს კეული შეადგენს, ისევე **ერკამალის** მეორე ნაწილადაც კეული უნდა იქმნეს ცნობილი.

თავის ალავს (იხ. აქვე) უკვე გამორკვეული გვერნდა, რომ **ამული** სვანურში **ამვილ**-ად, გურულში-კი **ამნ**-დ იქცა. **ამალი** სვანური **ამვილ**-ის მსგავსი **ვ-ს**-დ შენაცვლებისა (**კამილი**) და **ა** და **ი** ხმოვნების ადგილმონაცვლების გზით (**კიმალი**—**კემალი**). უნდა იყოს წარმომდგარი.

ესლა გამოსარკვევი-ლაა, თუ რა ცხოველი უნდა იგულისხმებოდეს **ამალი**-სა და **ამული**-ს სახელით, რაკი ერთ შემთხვევაში ის ცხვრის ჯიშის ტერმინშია დაცული, მეორე შემთხვევაში კიდევ სხვილფეხა საქონლის, ზროხის, დედლი ხზოს, აღმნიშვნელ ტერმინშია, მესამეში **მარცამე**-სა და **მარსან**-ში გა-

რეულ რქოსან საქონლის სახელში გვხვდება, ამიტომ უნდა დავასკვნათ, რომ კაშული და კამაღლი რაღაც ისეთი ცნების გამოხატველი უნდა ყოფილიყო, რომელიც შინაურსა და გარეულ რქოსან საქონელს, როგორც წვრილფეხსაც ისევე სხვილფეხსაც უნდა ჰქონოდა.

ხოლო, რაკი მარკამლის მეორე ნაწილი კაშულის ფონეტიკური სახესხვაობა ყოფილა და ამის გამო აქაც ცხოველის აღმნიშვნელად უნდა იგულისხმებოდეს, ამიტომაც ცხადია, რომ ამ ტერმინის პირველ ნაწილსაც მარი წარმოადგენს და სწორედ ის არის, რომ ცხოველის ზოგად სახელს, კამაღლს, მამრობითობის აღმნიშვნელობას ანიჭებს.

მარკამლის, მარკამისა და მარსან-ის შემადგენელი ნაწილებისა და პირველი ნაწილის მნიშვნელობის ზოგადად გამორკვევის შემდგომ, მისი ეტიმოლოგიის მიგნებაც შედარებით უფრო გაადვილებულია.

უპირველესად უნდა გადაწყდეს, თუ რომელი მამრობითი სქესის ცხოველის აღმნიშვნელ სამ მარ, მარს და მარს ფორმათაგანი უფრო აღრინდელი და რომელი უფრო მერმინდელი უნდა იყოს?

ბგერითი შედგენილობის სისრულის თვალსაზრისით რომ მივუდგეთ, ერც და ერს-ი, უეჭველია, ერ-ზე უფრო სრული და აღრინდელი ჩანს, ერ-ს-კი, მათთან შედარებით, უკანასკნელი თანხმოვანი დაკარგული აქვს.

ხოლო მარს-სა და მარს-ში, ცხადია, უკანასკნელი ბგერა შენაცვლებული უნდა იყოს: საფიქრებელია, რომ პირველი ამ ორთაგანი უფრო აღრინდელი, მეორე უფრო მერმინდელი იქნება, მაგრამ, რაკი ასეთ შემთხვევებში გადამწყვეტი მნიშვნელობა სიტყვის ეტიმოლოგიასა აქვს, ამიტომ ისევ მარს-ის ეტიმოლოგიის გამორკვევა საჭიროა.

მარს-ის ეტიმოლოგიის ძიების დროს, უნდა გვახსოვდეს, რომ მარკამალი „მერგავი“, ე. ი. მამალი ცხვრის სახელი იყო და არის ეხლაც. ეს გარემოება გვავალდებს, რომ მარს-ის წინაპარი ამ ცნების გამოხატველ სიტყვებში გვეძიოთ. თუ ამასთანავე მოვიფიქრებთ, რომ ძველ ქართულში „მამალსა ცხვარსა ეწოდების მარკმი“ (საბა), მაშინ ბუნებრივად დავგვამდებთ აზრი, რომ მარსი უნდა მარკმი-საგან იყოს წარმომდგარი.

მართლაც და, ერცსა და ვერკს შორის დიდი განსხვავება არ არის: მარს-ს მხოლოდ თავში ვ თანხმოვანი აქვს დაკარგული და მესამე ბგერა ც პირვანდელი ძ-საგან შენაცვლების გზით არის წარმომდგარი. ამგვარად, ამ ტერმინის თავდაპირველ სრულ სახედ მარკამალი უნდა ვიგულისხმოთ, რომლის პირველ ნაწილს მამალი ცხოველის აღმნიშვნელი მარკმი შეადგენს, ე. ი. დაახლოებით ისევე, როგორც ძველად ვაცბოტი ყოფილა.

ესლა ნათელი იქნება, თუ რატომაა, რომ მარკამალი, მარკამი და მარს-ჩანი სწორედ მამალი ცხვრის, ჯიხვისა და თხის აღმნიშვნელია: ასეთ აზრს მისი პირველი, მარკმი-საგან წარმომდგარი ნაწილი მარს-ი, მარს-ი და მარს-ი ანიჭებს.

თავი მეთექვსმეტი

სქესის აღმნიშვნელ სიტყვათა ჯგუფი, რომელთაც სქეს-კატეგორიის სა-
თანადო თავსართი არა აქვთ, მაგრამ რომელთა უკვე შინაარსი
გარკვეული სქესის გამომხატველია

ქართულ სიტყვათა მთელი ჯგუფია, რომელიც, თუმცა ამა თუ იმ სქესის აღმნიშვნელია, მაგრამ რომელსაც თავისი სქესისათვის შესაფერისი ფორმანტი არა აქვს. ცხადია, რომ, თუ ასეთი სიტყვები იმ ხანისაა, როდესაც ქართულს გრამატიკული სქეს-კატეგორიები გააჩნდა, ეს ძველი თავსართოვანი ნიშნები დროთა განმავლობაში, ან შეცვლილი, ანდა დაკარგული უნდა ჰქონდეს. შესაძლებელია ზოგი ასეთ სიტყვათაგანი იმ ხანისაც იყოს, როდესაც ქართულს გრამატიკული სქესისა და კატეგორიებიც უკვე დაკარგული ჰქონდა. მაგრამ უძველესი ხანის სიტყვებსაც თავიანთი თავდაპირველი ფორმანტი დროთა განმავლობაში შესაძლებელია იპიტომაც ადვილად და სრულებით უვნებლად დაეკარგათ. რომ თვით მათი ფუძეც თავისი შინაარსით ამა-თუ-იმ სქესის თვისების გამომთავანებელი იყო. ქვემოთ სწორედ ასეთი სიტყვები გვექნება დასახელებული და მათი ეტიმოლოგიის განხილვა, იმედია, შემოადინიშნულ დებულებას ცხადყოფს.

§ 1 მამისა და ქმრის ეტიმოლოგია და პირველადი მნიშვნელობა

სქესობრივი და საცოლქმრო დამოკიდებულებათა აღმნიშვნელ ტერმინთა შორის ძველ ქართულ მწერლობაში იხმარებოდა **მამარი** და **ცოლი**, **მამამ** და **დედამ**, **მამარი** და **მდედარი**, **მამანი** და **დედანი**, **მამაპაცი** და **დედაპაცი**. თინათუღ მათგანს თავისი მნიშვნელობა ჰქონდა. შეილებიხა და მშობლების დამოკიდებულების გამომხატველ სახელებად ქართულ სამწერლობო ენაში უძველეს ცნობილ დროითგანვე მიღებულია **მამამ**, რომელიც ზოგ რთულ სიტყვებში **მამ-ის** სახით გვევლინება, მაგ. **მამ-ფალი**, (**მამა+ფული**) და **დედამ**, რომელიც რთულ სიტყვებში, როგორცაა მაგ. **დიასახლისი**, **დიოფალი**, **დიაკუული**, **დეკუული** და სხ. „**დი**“-სა, „**დი**“-სა და თვით „**დე**“-ს სახითაც გვევლინება.

მაგრამ საყურადღებოა, რომ თვით მშობელთა აღმნიშვნელ სახელებს **მამა-სა** და **დედა-ს** უძველეს ხანაში მართლაც ეს მნიშვნელობა კი არა აქვთ, არამედ იმავე დროს ძეგლებში სქესის აღმნიშვნელ ტერმინებადაც არაან ნახმარი. მაგალ. იაკობ ხუცესის აღნიშნული აქვს, რომ ციხეში მიმავალს შეუშანიკს მისდევდა „ამბოხი მრავალი დედებისა და მამებისა, სიმრაველ ურიცხვ“. როდესაც მისმა მეუღლემ ვაჟენ პიტიაწმმა „იხილა... ამბოხი იგი და ტირილი მამათამა და დედათამ, მოხუცებულთა და ყრუთამ“, ყველას დაედევნა და გაფანტაო (წმმა შენკის, გვ. 12₄₋₅ და 16-18). გ. მერჩულსაც ნათქვამი აქვს, რომ გრიგოლ ხანძთელის დედასთან, როდესაც ის შეილის სანახავად მისულა, „თანა-

იყენეს მსახურნი მისნი, მამანი და დედანი“ (ც² გ² ლ ნხთ² ლის² გ² ვ. ლ). ისტორიკოსს უნდოდა ეთქვა, ორივე სქესის მსახური ახლდნო. ეს გარემოება იმ მხრივ და იქნენდა არის საყურადღებო, რამდენადაც ირკვევა, რომ აღამიანთა მშობლების აღმნიშვნელი ტერმინები იმავე დროს სქესის აღმნიშვნელ ხიტყვებად და მამრობითობისა და მდედრობითობის ცნების მატარებლად გამოდგნენ.

სრულმასკოვანი ცხოველების სქესობრივად გასაზრგევად უძველეს დროთგანვე იხმარებოდა მამალი და დედალი, ადამიანებისათვის-კი უფრო მამრი და მდედრი.

თუმცა ზგარუღად მამას ეხლა მშუბა ეწოდება, მაგრამ მისი მრ. რ. ფორმა მშუბალში ამ სიტყვის მხ. რ.-ის ოდინდელ ფორმასაც მშუბალ-ად გვაგულისხმებინებს. ამავე სიტყვის ჩანრუბი შესატყვისობა მამალი ხაქონლის, ან ხუღიერო აკსების აღსანიშნავად იხმარება და ხოფურსა და ვიწურ კილოში მამულია, რომელიც იმავე დროს, ქართლის მსგავსად, მამალს ქათამაც ნიშნავს, ათინურ კილოში-კი ეს სიტყვა, მეგრულის მსგავსად, მშუბალი-ს სახით გვევლინება. მამალ მიმინოზს ჩანრუბად მამულიში ეწოდება (ქ. გ.), დედალს თუილში (იქვე).

ზემოთყვანილთგან ცხადი გახდებოდა, რომ მამისა და მამრობითობის აღმნიშვნელი ხიტყვების სრული იგივეობა ზგარუღ-ჩანრუბი ლექსიკური მასალებითაც მტკიცდება.

აღსანიშნავია, რომ ქართულს აქვს ტერმინები სიმამრი ცოლის მამისა და სიმამრი ცოლის დედის აღსანიშნავად. გამოვლინებათა 18² ნათქვამია: „წარავლინა მოსე ხიშამრი თვისი“. ბერძნულად აქ, ნახარია ὁ γαμπρός πο გამბროს, ლათინ. cognatus და სომხურად *անքր* ანერ. სიმამრი ხი და მამრი-საგან შესდგება, ისევე, როგორც სიმამრი ხი და დედრი-საგან არის ნაწარმოები და მამალ და დედად მისაზრგევს ნიშნავს. ამ ორ შემთხვევაშიც, მამალსადაც, მამა, მამრი-სა და დედა დედრი-ს სახით არის წარმოდგენილი.

ამნარიად ირკვევა, რომ თუ სამურტლობო ქართულში მამალი, ხოლო ჩანრუბი მამული მამრობითი სქესის არსებობა და ცხოველის აღმნიშვნელია, მისი ზგარუღი შესატყვისობა მშუბალი უკვე მამის სახელად არის ქცეული. ამგვარადვე, თუ მამრი აღამიანთა სქესის გამომხატველია, სიმამრი-ში იგივე სიტყვა უკვე მამის აღმნიშვნელად გვევლინება, ხოლო უძველეს ქართ. ძეგლებში მამა მამაცხაცა და მამასაც ნიშნავდა.

ერთი მხრით მამალი, მამული და მშუბალი გვაქვს, მეორე მხრით კიდევ მამრი. მათ მნიშვნელობათა იგივეობის გამო, მამალი-სა და მამრი-ს იგივეობაც არის საგულისხმებელი. საფიქრებელია, რომ მამრი-ს ბოლოკიდურ თანხმობათა შუა ა. ხმოვანი აქვს დაკარგული, ხოლო მამალი-ს და პირველად რ-საგან არის წარმომდგარი¹. თუ ეს მოსაზრება მცდარი არ არის, მაშინ მამალი-ს უწინარეს სრულ ფორმად მამალი უნდა ვიგულისხმოთ.

¹ როგორც ფირტი-საგან ფილტია, ხანჯარი-საგან ხანჯალი და სხვაც ბერძნი წარმომდგარი.

მშობელთა სქესობრივად გამრავლებელ ტერმინებად ძველ ქართულ მწერლობაში, როგორც ცნობილია, **შმარი** მამრობითი სქესის პირისათვის იხმარება და **ცოლი** მდედრობითი სქესისათვის.

ზგაწოდებ **ქმარს** **ქომოწვი**, ან **ქომოწვი** ჰქვიათ, რაც ზოგად ქართულის **ქმარის** ფონეტიკურ შესატყვისობას წარმოადგენს. მაგრამ ეს ფორმები რომ შემდეგშია წარმოდგარი და წინათ ამ სიტყვას ზოგადი ქართულის უფრო მსგავსი სახეობა ჰქონდა, ამას ტერმინი **საქომოწვი** გვაფიქრებინებს, რომელიც **ქმარის** შესაფერისს, **ქმარისათვის** დამახასიათებელს აღნიშნავს (მ. გ. 345). ამნაირად აქ **ქმარი** ზგაწოდებ **ქომოწვი**-ს სახით არის დატული, რომელიც თავის მხრივ **ქომარი**-საგან უნდა იყოს წარმოდგარი. მართლაც, თუ გავისხეებთ, რომ თანამედროვე მეგრული ფორმა **ქომოწვი** და **ქომოწვი**-ია, თანაც იმ გარემოებასაც გავითვალისწინებთ, რომ მეგრულში **ჯ** სწორედ **რ**-ს ბგერითს შენაცვლებას წარმოადგენს ხოლმე და არა **ლ**-სას, მაშინ ცხადი შეიქმნება, რომ **ქომოწვი** თანამედროვე მეგრულში შესაძლებელია მხოლოდ **ქომოწვი**-საგან წარმოდგარიყო. მაშასადამე, ცხადია, რომ **ქომოწვი** ამ სიტყვის პირვანდელი სახე არ არის; არამედ მხოლოდ თავდაპირველი **ქომოწვი**-ს ტერმინდელი წარმონაშობია.

ქანუგად **ქმარს** **ქომოწვი** და **ქომოწვი** ჰქვიათ. მაგრამ წინათ უეჭველია, **ქმარს** ქანუგადებ **ქომოწვი** და **ქომოწვი** უნდა ჰქმეოდა. ამ სიტყვას **ქმარის** მნიშვნელობა ეხლაც აქვს შენარჩუნებული, თუმცა იმავე დროს მამაცხა და გმარისაც ნიშნავს. ზემონათქვამის შემდგომ ცხადი უნდა იყოს, რომ ამ სიტყვის ძირითად ფორმად ქანუგადებ **ქომოწვი** უნდა ვიგულისხმობ.

რაკი გამოირკვა, რომ ზგაწოდებ და ქანუგადებ **ქმარს** წინათ **ქომოწვი**, ხოლო თავდაპირველად **ქომოწვი** ეწოდებოდა, ამ სიტყვას მეორადი მნიშვნელობა უფრო საყურადღებო ხდება ზგაწოდებ **ქომოწვი**, **ქომოწვი**, **ქომოწვი** მამაცხა-ცხაცხა ნიშნავს, ქანუგადებ **ქომოწვი** ამავე მნიშვნელობით იხმარება. ამაზე უფრო საგულისხმოა, რომ **ქომოწვი**-ს ზგაწოდებ **ქომოწვი** ნიშნავს.

ზგაწოდებ მეორე სიტყვაც მოიპოვება, რომელშიც **ქომოწვი**-ს ასეთივე მნიშვნელობა აქვს: როგორც ქალბატონს ზგაწოდებ **ოქმარ**-**პატონი** ჰქვიათ, ისევე მამრობითი სქესისათვის არსებობს **ქომოწვი**-**პატონი** (იხ. იოსებ უიფშიძის მ. გ. 298), რომელიც ბატონსა ნიშნავს, მაგრამ არსებითად ვაჟ-პატონს უდრის.

ამგვარად ირკვევა, რომ ყველა ამ შემთხვევებში **ქომოწვი** მნიშვნელობით ვახს უდრის და ზოგადად მამრობითობის გამომხატველია. მაშასადამე, ზოგადი ქართული ტერმინის **შმარი**-ს ქანუგადებ **ქომოწვი** შესატყვისობა მნიშვნელობით **ვაჟობისა** და **მამრობის** გამომხატველია.

რაკი ქანუგადებ მეგრული ენობრივი მასალების მიხედვით ის უცილობელი გარემოება გამოირკვა, რომ ტერმინი **შმარი**-ს ოდნავ შეცვლილი შესატყვისობა მამაცხის აღმნიშვნელია, თა ისთავად იბადება აზრი, რომ კაცობის, მამაცხის აღმნიშვნელი სჯანუგადებ ტერმინი **ლი-მარ**-ც, სიმამაცე, მეგრულ-ქანუგადებ სემასია-ლოგიური მოვლენის მსგავსად, აგრეთვე **შმარი**-საგან თავკიდური ჰბგერის ჩამოცილებით წარმოდგარი ტერმინი უნდა იყოს, ამჟამად **მარი** სჯანუგადებ კაცხა ნიშ-

ნავს, მაგრამ **ლიმარუ** ამტკიცებს, რომ წინათ მას მამაკაცის მნიშვნელობა ჰქონია.

ამგვარად, ერთი მხრით ტერმინი მამან-ს ისტორიულმა და შედარებითმა შესწავლამ დაგვარწმუნა, რომ მამალი, მამამ და მამარი ერთხადიმავე დროს მამობისა და მამრობითობის ცნების გამოხატველიც იყო, — მეორე მხრით ძმარინ-ს ზოგჯერ-ქანოტი შესატყვისობაც, ქმრობის გარდა, აგრეთვე მამრობისა და ვაჟობის ცნების აღმნიშვნელი უოფილა.

ეს გარემოება თავისთავად კბადებს საკითხს, თუ რაზე უნდა იყოს ამ ორი ტერმინის მნიშვნელობის მსგავსება დამყარებული, სახელდობრ, ეს მსგავსება ხომ მათი ერთი-და-იმავე წარმოშობილობით არ აახსნება? ამისთანა საკითხი იმიტომაც არის ბუნებრივი, რომ ზემოაღნიშნულს მამალი-ს წინამორბედად საფულისხმებელის მამარინ-სა და ძმარინ-ს ბგერითი მსგავსებაც (თავიკიდურმა მარცხვალს გარდა) ერთგის ზედ.

ამ საკითხის გადასაწყვეტად ჯერ ტერმინი ძმარინ-ს პირვანდელი აგებულება და მნიშვნელობა უნდა იქმნეს გათვალისწინებული. ტერმინის მშობელის მსგავსად, საფიქრებელია, რომ იგიც მოქმედებითი გვარის მიმღობის ნაშთი უნდა იყოს. თუ ეს აზრი მცდარი არ არის, მაშინ შესაძლებელია ძმარინ პირვანდელი მამარინ-საგან იყოს წარმომდგარი, ე. ი. ეს სიტყვა ქმნა ზნისიგან ნაწარმოებთ მიმღობა იყოს. მართალია, ქმარსა და მის საგონებელ წინამორბედს მამარინ ნ არ ახლავს, მაგრამ ჯერ ერთი ნ ძირეული არ არის და ამას გარდა უკვე უძველეს ქართულ ძეგლებშიც ეს ფუძე უამბეგროდაც გვევლინება, მაგ.: ქუეყნისა **შესაქმამ**, **საქმამ**, **უქმი** და სხ. ამგვარად, **შესაქმამ** ტერმინის მსგავსად, უნებგერი მამარინ-ც თავდაპირველად შემქმნელის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო. მისასადამე, ტერმინი ძმარინ თავდაპირველად სქესობრივი დამოკიდებულებისა და შვილიერების აქტული მონაწილის აღმნიშვნელი მიმღობა უნდა ყოფილიყო. ცხადია, რომ, ვითარცა მიმღობას, ამ სიტყვას თავში მა ფორმანტი უნდა ჰქონოდა ისტორიულ ხანაში მაინც და სათანადო სქესის ფორმანტი, თუ ეს სიტყვა სქეს-კატეგორიების ხანისაა.

თუ ქმარი მამარინ-საგან მა თავსართის ჩამოცილებით უნდა იყოს წარმოშობილი, მაშინსა და მამალის წინამორბედი მამარინ შეიძლება შუაში მს წინ მყოფი ქ ბგერის გაქრობით წარმომდგარიყო.

მაგრამ მთელი ეს ჰიპოთეზი რომ დამაჯერებელი იყოს, უპირველესად უნდა დამტკიცდეს, რომ ძმან ძველადვე მარტო საგნებზე კი არა, არამედ შვილიერებაზეც ითქმოლა.

ასეც იყო სწორედ და მამაკაცისაგან ქალის განაყოფიერების აღსანიშნავად ზნის **შესმნა**-სა და ძმან-ს ხმარობდნენ. მაგ. ათაბაგ ბექას სამართლის წიგნში **სწერია**, თუ „ღრღებულისა შექმნილი“ უკანონო შვილი რა უფლების მქონებელი იყო (§ 32). ვანტანგ VI სამართლის წიგნიც უკანონო სქესობრივი დამოკიდებულებით „შექმნილი შვილი“-ს შესახებ მსჯელობს (§§ 67, 68).

ასეთი ტერმინი რომ შემთხვევითი და შედარებით მერმინდელი გამოიანთქვამი არ არის, ამას **საქმისამ**-ც ამტკიცებს.

სახმისად ეწოდება ხელაღმართებში და, უმეტესად, წარმართობის უძველეს ხანაშიც ასევე ერქმეოდა, იმ პირს, რომელსაც ყველიერში, ყენობის მსგავსი მამრობითობისა და სქესობრივი სიყვარულის მფარველი ღვთაებისადმი ვანკუთენილი დღესასწაულის დროს, ხისაგან გაკეთებულ იმასაკაცის ასო, როგორც შვილიერების წარმომშობი ორგანოს სიმბოლო, ჩამოკიდებული აქვს (იხ. „ძველი და ახალი სენიეთი“ 1925 წ., გვ. 126—127, ს. მაკალათიას „ფალოსის კულტი საქართველოში“, დაბეჭდილი „მიმოხილველ“-ში, საქ. სისტ. საზ. ორგანოში, 1925 წ. გვ. 132—134 და ჩემი „ქართ. ერის ისტორია“ I, 59—69). ბასილი ზარზმელი ამ ორგანოს თავის თხზულებაში უწოდებს „სარცხუნელს... ახოსა მას თესმცენარესა“ (ცა სრპნ ზრზმლსა. 36). მაგრამ პირველყოფილმა ადამიანმა სქესობრივი სირცხვილი ჯერ არ იცოდა და მისთვის ეს ორგანო სრულებით სარცხვენი არ იყო, არამედ მას უმთავრესად მამრობითობის ენერჯის მქონებელ, შთამომავლობის შემქმნელ, თესმცენარეულ ასოდაც უწოდებდა.

უმეტესად, თავდაპირველად, სახმისად იმ სასქესო ასოს სახელი უნდა ყოფილიყო, რომელსაც ამ წარმართული ღვთაების განსახიერებაში უმთავრესი მნიშვნელობა აქვს, რატუნ თვით ტერმინი სა-ქმისაჲ სწორედ იმასა ნიშნავს, რაც ქმნისა, თუ შექმნისათვის არის ბუნებისაგან განკუთვნილი. ამასთანავე, რასაკვირველია, ქვემო-სენიეთში დღემდე დაცულს ბღრამქილამ-ს წარმართულს მსგავსსავე დღესასწაულს, რომელშიც ხისაგან გაკეთებული და ჩამოკიდებული სასქესო ასოს მაგიერ, ერთი ვატირებული მამაკაცი იღებს მონაწილეობას, ვითარცა იმავე სახმისად-ს ცოცხალი მფლობელი, ამ უშუალოდ სარწმუნოებრივი სამყაროს წარსულის ნაშთი და ღმკვიდრეობა ზემოსვანურ სახმისად-ს ჩვეულებაზე უკეთესად აქვს დაცული, რადგან ხის ასო ძველი ბარბაროსული პირველყოფილობის თაფითგან ასაცილებლად უნდა იყოს შემდეგში შემოღებული, როდესაც მონაწილე ხალხისათვის ტიტველი ბღრამქილამ-ს დანახვა უკვე სასირცხვილო იქცა. სახმისად და ბღრამქილამ ერთსა-და-იმევე ორგანოს აღმნიშვნელი, მხოლოდ მისი სხვა-და-სხვა მდგომარეობის გამოხატველი ტერმინებია.

ამგვარად ცხადი ხდება, რომ ძმან და შმამან ძველ ქართულში მართლაც სქესობრივი კავშირისა და შემოქმედების აღმნიშვნელი ტერმინი ყოფილა. ეს გარემოება ძმარის და შმარის ზემომოყოფილი ეტიმოლოგიასაც და პირველად მნიშვნელობასაც მკვიდრ საფუძველს უქმნის. ამ გარემოების გათვალისწინებისას უკვე ადვილი გასაგებია ისიც, თუ რატომ იყო, რომ შმამან უძველეს ძველებში მამაკაცის აღმნიშვნელი ყოფილა, და ისიც, რომ ძმარის მეგრული და სვანური შესატყვისობაც მამრობითობის, ვაჟობის და ვაჟკაცობის აღმნიშვნელია. ამნაირად, შმამან-სა და ძმარის-ს თავდაპირველი აგებულება და შინაარსი მათი სქესის ისედაც სრულებით მკაფიოდ გამოჟღავნებელი იყო.

§ 2. დედა და დედაცა, მათი ეტიმოლოგია და პირველადი მნიშვნელობა

დედა და დედანი, როგორც მამისა და ქმრის ეტიმოლოგიის განხილვის დროს დაერწმუნდით, ერთსა-და-იმევე დროს მშობლისაცა და მდედრობითი სქესისადმი მიკუთვნილობის აღმნიშვნელი სიტყვებიც ყოფილა.

საგულისხმოა, რომ შეილები ალერსით თავიანთ დედ-მამას მაიმლო-სა და დედიმლო-საც უწოდებენ ხოლმე, დედიმლო-კი ცხოველთა სქესობრივობისათვის განკუთვნილ ტერმინს დედალ-ს უახლოვდებია.

მაგრამ ცნობილია, რომ მდებარეობითი სქესის ადამიანის აღმნიშვნელ ტერმინებად ძველ ქართულ მწერლობაში ორი სიტყვა გვხვდება: — დედაპაპი და ძალი. მსაჯულთა 19₁₋₄, ნათქვამია: „მოიყუნა... დედაკაცი/ ხარკად... იხილა იგი მამამან მის ქალისამან... და შეიყუნა იგი... მამამან მის ქალისამან... სიძესა თქსა“. შესაქმეთაჲ 34₂ სწერია: „მომეცით მე ქალი ისი ცოლაჲ“, ხოლო მსაჯულთა 14₂: „ვიხილე დედაკაცი თამნას ასულთაგან ფილისტიმელთაგან და აწ მომჯურათ მე იგი ცოლაჲ“. დასასრულ შესაქმეთა 24₂₇₋₆₈ ნათქვამია: მოუწოდეთ ქალსა და გჳკითხოთ... და მოუწოდეს რებეკას და ჰრქუეს მას: „წარხუაღა, კაცისა ამის თანა“.

ამ მაგალითებიდან ჩანს, რომ დედაპაპი და ძალი ერთმანეთს მაგიერ იხმარებოდა (იხ. მსაჯულთა 19₁₋₆). მაგრამ მეორე მხრით ისე გამოდის, რომ ძალი გაუთხოვარი დედაკაცის სახელია: ძალი გათხოვების შემდგომ ზღვებოდა ცოლად, დედაპაპი-კი შეიძლება ასულის, ქალიშვილის აღმნიშვნელიც ყოფილიყო და გათხოვილისაც.

ამგვარად, დედაპაპი ზოგადი ცნების გამოჩნატველია და მდებარეობითი სქესის ადამიანის აღმნიშვნელია, ძალი-კი მხოლოდ გაუთხოვარისა. ეს ვარკობება ზემომოყვანილი ადგილების ბერძნულ, ლათინურ და სომხურ თარგმნებთან შედარებითაც მტკიცდება და ამისდა მიხედვითაც ქართული ძალი უდრის ბერძნულს *ἡ παῖς* ჰე პაის-ს, ლათინურ *puella*-სა და სომხურს *սուլիկ* აღჯიკ-ს (შესაქმეთა 24₂₇ და 34₂), ან *ἡ νεύη* ჰე ნეანის, ლათინ. *puella*-სა და სომხურ *սուլիկ*-სა აღჯიკს (მსაჯულთა 19_{4,5}), რაც ქალიშვილს, ქალწულს აღნიშნავს. — ხოლო ქართული დედაპაპი ბერძნულს *ἡ γαστήρ* ჰე გვან-ს უდრის, ლათინ. *uxor*-სა და სომხურს *կին* კინ-ს, რაც ბერძნულად მდებარეობითი სქესის ადამიანის გამოჩნატველი სიტყვაა და როგორც გათხოვილს, ისევე გაუთხოვარსაც აღნიშნავდა, ლათინ. და სომხური სიტყვები-კი ცოლის აღმნიშვნელია.

მაგრამ მნიშვნელობათა ზემოდასახელებული განსხვავება დედაპაპსა და ძალს შორის დასაწყისით განიხილოთ, თუ არა? თუ ადამიანი ტერმინს დედაპაპს ჩაუფიქრებდა, შეამჩნევს, რომ თავისი ავტულობით ის ადამიანთა, ანუ კაცთა იმ კატეგორიას უნდა აღნიშნავდეს, რომელიც დედაა. ხოლო, რაკი დედა არ შეიძლება ქალწული იყოს, ამიტომ ცხადია, დედაპაპი თავდაპირველად მხოლოდ გათხოვილი ქალის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო, ან არა და უნდა გვეფიქრა, რომ ამ ორნაწილედ სიტყვაში დედა დედობისა-კი არა, არამედ მარტო მდებარეობითი სქესის აღმნიშვნელი იყო.

ეგების უმნიშვნელო არ იყოს, რომ, ს. ორბელიანის განმარტებით, დედადი და მდედადი იყო და არის „ლიაცი ხმლის მაყარა“ (ლექსიკ.). მაგრამ, უეჭველია, ეს განმარტება მთლად ზედმიწევნითი ვერ არის, რათგან მდედადი სასძლოს ყოველ მაყარ-ქალს-კი არ ეწოდებოდა, არამედ მხოლოდ ერთს; ყველაზე უფროსს, რომელიც საქორწილოდ მომზადებულ ქალწულს დედის მაგიერობას უწევდა.

ეს სიტყვა ჩანოჭივ არის დაცული მღამე-სა და ღამეს სახით. ნ. მარკსის განსამარტავად რუსულად დაუწერია „посаженная мать“ (ქ. გ. 137), ზეგარულად ღამე იმასვე ნიშნავს, რასაც სამწერლობო ქართულში მღამე.

ეს ტერმინი იმ მხრით არის საყურადღებო, რომ ჩვეულებრივ გათხოვილი ქალის აღსანიშნავად განკუთვნილი სიტყვა, აქ გაუთხოვარი ქალისთვისაც არის გამოყენებული.

ქართველურ ენა-დიალექტებში ღამამ ამ ცნების გამომატველი ერთადერთი სიტყვა როდია, არამედ სხვა სიტყვებიც მოიპოვება. ზეგარულად და ჩანოჭად ჩვეულებრივ ნაწარმა იხმარება, სჯანოჭად-კი ღამა, ღამეც არსებობს და მუთხანი-ც.

ღედალს ზეგარ. ღამულში, ან ღამული ჰქვიათ, ჩანოჭად-კი ღამულში ღედალი ქათმის აღსანიშნავად იხმარება (ქ. გ. 137).

რაკი ღამამ, ღამალი და ღამული ერთსადა-იმევე დროს დღეობისაცა და ჰქესის აღმნიშვნელი სიტყვებიცაა, ამიტომ ცხადი ხდება, რომ მათი ძირითადი მნიშვნელობა თავდაპირველად ზოგადი ცნების გამომატველი უნდა ყოფილიყო. საფიქრებელია, რომ ეს პირველადი მნიშვნელობა სქესის, მღედარობის ცნებასთან უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული. ამ ცნების გამოსახატავად-კი, როგორც წინამდებარე გამოკვლევაში განხილული მრავალი მაგალითიდან ჩანს, ადამიანის ის დანიშნულება ყოფილა გამოყენებული, რომელიც თითოეულ ამ ორ მოწინააღმდეგეს სქესობრივ ცხოვრებაში ზუნებისაგან დაკისრებული აქვს. ამიტომ ღამის პირველადი მნიშვნელობაც სწორედ ამ სფეროშია საძებნელი და ისევე, როგორც მამამ და მამარი თავდაპირველად მშენლისა და შეშენლის აღმნიშვნელი ყოფილა, ღამამ-ც, საფიქრებელია, გამჩენის, ანდა მშობელის ცნების გამომატველი უნდა ყოფილიყო.

მაგრამ ამ მოსაზრების დამაჯერებლობისათვის საჭიროა, რომ ერთი მხრით ქართულში გაჩენა-შობის მნიშვნელობის შექონებელი ამის მაგვარი ძირის, მეორე მხრით-კი ღამამ-ს თვით აღნაგობაშიც გამჩენისა, თუ მშობელის ცნების გამომატველი ფორმანტის არსებობა დამტკიცდეს.

ქართულ სამწერლობო ფესვ ადამიანთა გაჩენა-შობისათვის ასეთი ძირი არ მოეპოვება და მხოლოდ ფრინველთაგან კვერცხის ღამამ-სა და ღამამ-ს ვეძებთ ხოლმე. ცხადია, რომ ეს მარცვალი აქ ძირეული არ არის.

დაღება ჩანოჭად ღამ-ღამულ და ღამ-ღამულ ეწოდება (ქ. გ. 138). დაღებ იქმნება ღამულში, ანდა ღამულში, დაღევი—ღამულში (იქვე).

ზეგარულად ამის შესატყვისად დგებისათვის ღამულ-ს და დაღებისათვის—ღამულ-ს ხმარობენ (მ. გ. 224). ამ ხმის ძირად პრ. იოსებ ყიფშიძეს დე კომპლექსი აქვს მიჩნეული, მაგრამ ამავე ცნების გამოსახატავად ღამულ-ს ხელზმნის სახით პარალელურად ძე კომპლექსიც გვხვდება, მაგ. დევს იქმნება ძე (მ. გ. 224—225).

სამწერლობო ქართულშიც ხომ დევს-ის პარალელურად აგრეთვე ძევს ვეძებს. უეპელია, ამასთანავე დაკავშირებული ძველი ქართული ტერმინი მამ-ღამი, რომელიც საბა-ს სამართლიანი განმარტებით, იყო „კაცი წინდად და სმული“ (ლექს.), ანუ, უფრო ზედმიწევნით რომ განისაზღვროს, პოლიტიკური ერთეულების საწინდარად და ტოვებულ ადამიანს ნიშნავდა, სიტყვა-სიტყვით

უკვე აღნიშნული გეჰონდა, რომ **დადას**, **დადალი** და **დადალი** თავდაპირველად გამწენის, მშობელის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო. მას შემდგომ რაც გამოირკვა, რომ **დადალ** ფუძე შობის აღმნიშვნელი ყოფილა, ამ მოსაზრების დამტკიცება თვით ამ სიტყვის აგებულებითაც არის შესაძლებელი. სრული ფორმები რომ ავიღოთ, **დადალი** და **დადალი** გვაქვს. რაკი **დადალ**-ი და **დადალი** შვილის დაყრახა და შობას ნიშნავდა, **დადალი**-ისა და **დადალი**-ის თავკიდური მარცვლი და და **და** ძირეული არ უნდა იყოს. ამიტომ იგი, ან ფორმანტად, ან წინდებულად არის საგულისხმებელი. ცხადია, რომ, რაკი აქ ადამიანის მშობელის სახელი გვაქვს, მართო ზმნის ფუძე უფორმანტოდ არსებითს სახელს ვერ შევქმნიდა. ამის გამო მიმდგომისა, თუ მეტყველების სუვა ნაწილის ფორმანტის არსებობა ლოკუტური აუცილებლობით ამ სიტყვაშიც არის მოსალოდნელი. მართლაც **და** და **და** ძველად და თავსართი, როგორც ცნობილია, სამწერლობო ქართულის სა თავსართის შესატყვისად დანიშნულების აღმნიშვნელია. ამისდა გვირად **და-დალი** იმას ნიშნავს, რომლის დანიშნულებასაც შვილების გაჩენა, ან დაყრა შეადგენდა. აქ, მაშასადამე, ისეთივე წარმოება გვაქვს, როგორსაც **სა-დაბამი** და **სა-ნაჩამი** წარმოადგენენ. **სადაბამი** კარგ მომგებ ცხვარს ნიშნავს, ე. ი. რომელიც კარგ მოდგმის მომცემად გამოადგება, ხოლო **სა-ნაჩამ**-ს ისეთ მხალს ეძახიან, რომელიც შემდეგი წლისათვის თესლის გამოსაღებად არის ხოლმე ვანუთენილი. საგულისხმოა, რომ დღედალ ვარიის **სა-დადალი**-საც უწოდებენ, მაგრამ ამაზე გაცილებით უფრო საგულისხმოა, რომ აქარულ კილოში ქმარს **საპამ** ეწოდება, ე. ი. აქაც ამ ცნების აღსანიშნავად, დანიშნულების სა თავსართია ნაჩამი. სახელობრ, აქარულ არაკში „გველმა პერანგი გაიჭრა“ ცოლი ამბობს: ჩემი „ოთახი იმეფა წამლით მორწყული მქონდა, რუმ ახალ შემოსულ ადამიანს ხელთ დააძინებდა. ჩემი საკაცა (ე. ი. ქმარი) დეიძინებდა და მე იქ ტყეში (საყვარულთან) წვედიოდი. ეს ჩემი საყვარელი კაცი ვინცამ მომიკლა. მე მითხრა ჩემმა საკაცომ, რუმ მე დაეკალიო“ (აქბრ. ხალხ. სიტყ. გვ. 32 და 39). ყველა ეს მაგალითები იმით არის საყურადღებო, რომ სქესის აღმნიშვნელ სახელებს დანიშნულების სა ფორმანტი უძღვის წინ.

დადალი-საგან უნდა ვა კომპლექსად შენაცვლებით ვერ **დადალი** იქნებოდა წარმომდგარი, ხოლო ვს გაქრობით შემდეგ, **დადალი** გაჩნდებოდა, რომელიც შემდეგ **დადალი**-ად არის ქცეული. **დადალი** რომ მართო თვორიულად შესაძლებელი ფორმა-კი არ არის, არამედ ასეთი ფორმა ნამდვილად არსებობდა, ამის დამტკიცება ჭანუჩითაც შეიძლება.

ამ მხრივ მეტად საყურადღებოა ჩანუბა სიტყვა **დადალი**, რომელიც ვიწურში ბოლო შეკვეცილი **დადა**-ს სახით იხმარება. ეს სიტყვა ჩანუბად **ჰვავილს**, ამასთანავე ხის ყვავილს-კი არა, არამედ მხოლოდ ბალახ-მცენარის ყვავილს ნიშნავს (ჭ. გ. 137). არსებობს ერთგვარი მცენარე, ბალახი, რომელსაც ჭანუჩად **ფაჩი-დადალი** ეწოდება. ნ. მარჩი ამ ბალახის სახელს რუსულად **жирная трава**-ად, ე. ი. მსუქან ბალახად **ჟობარგნის** (ჭ. გ. 193), მაგრამ, რას ჰგულისხმობს ბოტანიკურად, არა ჩანს. სიტყვა-სიტყვით კი რომ ვადმოვთარგმ-

ნოთ, ფმარი დაღმლი ფერის ყვაილს, წითელი ფერის საცხებლად განკუთვნილ ყვაილს, ფერის დედას ნიშნავს.

მეგრულში ამ ქანური სიტყვის მსგავსი სიტყვა, არსებული ცნობებისა და მიხედვით, არ მოიპოვება. სამაგიეროდ მით უფრო საყურადღებოა, რომ მისი შესატყვისობა ქანურისაგან ასეთ დაშორებულ თემის ენას დაუცავს. როგორც სვანურია. ყვაილის აღსანიშნავად სვანურს ორი სიტყვა გააჩნია: დაილ და მუღვბ (იხ. ივ. ნიქარაძის P.-c. წგ., გვ. 501: უხეთი). თუ უქანასენელი, მუღვბ-სვანურ თავსართს მოცილებული თავისი ძირითადი ნაწილით ყვაილ-ს უდგება და მის ბოლო შეგვეცილსა და ოღნავ ფონეტიკურად შეცვლილს ნაშთს წარმოადგენს, დაილ პირიქით, საფიქრებელია, ქანურში დაცული დაღმლი-ს სვანურდ შესატყვისობა არის, რომელიც არსებითად მხოლოდ შუა დ-ს გაქრობით განსხვავდება.

უნებლიეთ იბადება საკითხი ამ ჯანუბ და სვანური სიტყვების ეტიმოლოგიისა და პირველადი მნიშვნელობის შესახებ. ქანური დაღმლი ისე მიაგავს დაღმალ-ს და სვანურს დაილ თავისი მეორე მარცვლის ახმოვნებით ისე გვაგონებს დედლისავე სვანურ ბალსქვემოურ სახელს დაღმლი-ს, რომლისაგანაც დმ-თანხმოვნათა უქონლობით განიჩქევა, რომ ყვაილის და დედალის აღმნიშვნელი სიტყვების მონათესავეობის აზრი ადვილად შესაძლებელია წამოიჭრას. მნიშვნელობით ამ ორი სახელის დაკავშირება ძნელი არ არის, რადგან როგორც დედალი არსებობს ნაყოფის წარმოშობელია, ისევე ყვაილც ხომ თესლის, ანდა ნაყოფის გამომტანია. საფიქრებელია, რომ სწორედ ასეც უნდა ყოფილიყო და ყვაილის აღმნიშვნელი ეს ორი, ქანური და სვანური, სიტყვა მართლაც. იმავე წარმოშობილობისა და პირველადი მნიშვნელობის სიტყვები უნდა იყვნენ, როგორც დედალი-ა.

ყველა ზემომოყვანილი მოსაზრება და საბუთიანობა, ვგონებ, უფლებას უნდა გვაძლევდეს დავასკვნათ, რომ დაღმამ თავდაპირველად სრულებით უსქეს-კატეგორიო სიტყვა არ ყოფილა და მისი ძირიც თავისდათავადაც შობა ცნების გამომხატველია. ამ ორი გარემოების წყალობით მისი სქესი უცილობელი იქმნებოდა.

§ 3. მკდალი-ს თავდაპირველი და მეორადი მნიშვნელობა

უკვე კარგა ხანია, რომ მკდალი ქართულში მშვიარასა ნიშნავს და თანამედროვე ქართველი, რომელსაც ძველი მწერლობა შესწავლილი არა აქვს, ვერც-კი წარმოიდგენს, რომ წინათ ამ სიტყვის მნიშვნელობა სრულებით სხვანაირი იყო.

იოანის 1^ა-ში ნათქვამია: „ვირი კდალი მძოვარი ჭუთას“. საბა ორბელიანს ეს სიტყვა უკვე მკრდალი-ს სახით აქვს შეტანილი თავის ლექსიკონში და განმარტებული აქვს: „ვაკი ცხენი და ვირი“-აო.

მართლაც, იოანის ზემომოყვანილი ადგილის „ვირი მკდალი“-ს შესატყვისად ბერძნულ დაბადებაში სწერია: ὄσις μηλα—ე. ი. მკდალი მიქლეა-ს, თელეა-ს და ლათინ. asina-ს უფრის, რაც ბერძნულად დელალს, ლათინ. დელალი-ს ნიშნავდა.

საგულისხმოა, რომ ფშეში, გუდამაყარში და მთიულურში ეს სიტყვა ეხლაც დედალი ცხენის მნიშვნელობით იხმარება (იხ. მესაქ. ლ.: ქაკი).

მამასადადე, ძველ ქართულში მკვალე დედალი ცხოველის აღმნიშვნელი ყოფილა. მერმე-კი მშიშარის აღმნიშვნელ ზედსართავ სიტყვად ქცეულია. აქაც ბუფებრივად იბადება საკითხი, რატომ არის რომ მდებარეობითი სქესის გამომხატველ სიტყვას თავისი სქეს-კატეგორიის თავსართი კი არა აქვს, არამედ მ ბგერა, და, სახელდობრ, რა უნდა ანიჭებდეს მას დედლობის მნიშვნელობას.

უკვე ამ ტერმინის თავიკლური მ გვაფიქრებინებს, რომ იგი ნამიშღობევი სიტყვა უნდა იყოს. თუ ეს მოსაზრება მცდარი არ არის, მაშინ ამ მიმღობის ფუძედ უნდა ვდ მივიჩნიოთ. თუმცა ამ ზმნას ჩვენი ტერმინის მნიშვნელობის განსამარტავად თითქოს არავითარი კავშირი არ უნდა ჰქონდეს, მაგრამ სამაგიეროდ ძველ ქართულ მწერლობაში დედალი ფრინველისაგან შვილების გამოჩეკის გამოსახატავად სწორედ ბამოკვდ ზმნა გვხვდება. მაგ. „სახისმეტყველ“-ის ქართულ თარგმანში ნათქვამია: კაკაბმა კვერცხებიტვან „მართუენი გამოიკვანის“-ო (ნ. მარ რის გამ. TP. VI, 289-11), „რაჟამს მართუენი გამოიკვანის“ (იქვე 98-9), „კუერცხისა დაღებითა და მართვსა გამოკვითა“-ო (იქვე 159-11).

გამონათქვამის ზეთის გამოხდა, ანდა სხვა სიტხის, მაგ.: არყისა, ვახსენებაც საქმარისია იმის ცხად-საყოფელად, რომ გამოკვდაჲს თავდაპირველი მნიშვნელობა გამოყოფაა. წინდებულის ზმნებს ქართულში, როგორც ცნობილია, აწყო დროს ფორმები არა აქვთ და როდესაც აწყო დროა საჭირო, მაშინ ზმნას წინდებული უნდა ჩამოსცილდეს. ცხადია, რომ ტერმინი მკვალე კვდა ზმნისაგან ნაწარმოები აწყო დროის მომღეობა უნდა იყოს, ე. ი. იმავე ზმნისაგან, რომელიც ბამოკვდა-ს სახით ძველ ქართულ მწერლობაში, როგორც დაერწმუნდით, ბარტყების გამოჩეკის და ზოგადად გამოყოფის აღსანიშნავად იხმარებოდა. რაკი ძუძუმწოვარ ცხოველთა შობა გამოჩეკით არ ხდება, ამიტომ ცხადია ბამოკვდაჲ თავდაპირველად მართო ფრინველთაგან-კი არა, არამედ ცხოველთა შვილების მოგებისა, გაჩენის, გამოყვანის აღმნიშვნელი ტერმინიც უნდა ყოფილიყო. ამნაირად ირკვევა, რომ თავდაპირველად მკვალე გამოყოფელსა და გამოჩეკს, მოგებს და მშობელს ნიშნავდა და მხოლოდ შემდეგ უნდა იყოს დედლის აღმნიშვნელადაც ქცეული.

ამგვარად მკვალე-ს ანალიზმა დაგვარწმუნა, რომ ეს ტერმინიც თავისი შინაარსით მხოლოდ მდებარეობის გამოხატველია და, თუმცა ის ქართული ენის განვითარების იმ ხანის ტერმინი ჩანს, როდესაც უკვე სქეს-კატეგორიები დაკარგული ჰქონდა, მაგრამ ამ სიტყვის თვით ძირი და მიმღობის ფორმა სქესის მკაფიოდ განსახლგრელი იყო.

ამავე სიტყვის მშიშარას აღმნიშვნელად ქცევა გასაკვირველი არ არის, რატუნ დედაკაცი-ს შერწყმული ფორმა დიპაცი-ც ხომ ამნაირადვე მშიშარის მნიშვნელობითაც იხმარება ისევე, როგორც მამაკაცი-ს შერწყმული ფორმა მამაცი-ც გულადის აღმნიშვნელად იქცა.

თავი მმჩვიდმბთ

სქეს-კატეგორიების ნიშნების არმქონე სქესის აღმნიშვნელი, სიტყვები სინურ-ლილოურ-ლეგურს ენებში და მათი განმარტება

სქეს-კატეგორიების ნიშნების არმქონე სქესის აღმნიშვნელი ქართულ-ტერმინების განხილვისა და ანალიზის შემდგომ, უნდა ამავე საკითხის გამოკვეთა ე. წ. კავკასიურს ენებშიც ვცადოთ.

აქ უფრო რთული ვითარებაა, რატომ უმეტესს ამ ენათაგანს გრამ. სქესი-ებლც შენარჩუნებული აქვს, მაგრამ, რაკი სქეს-კატეგორიების ნიშნები უმეტესს ხანაში თავხართების, ხოლო შემდეგში ბოლოსართების სახითაც ინარჩუნებოდა, სიტყვების თავი და ბოლო კიდურები-კი, როგორც ცნობილია, დროთა განმავლობაში სწვა ნაწილებზე უფრო ადვილად ზიანდება ხოლმე, ამიტომ არავრთ სიტყვას სწორედ სქეს-კატეგორიის ნიშანი აქვს დაკარგული.

ვინც ასეთ სიტყვებს, მათი წინანდელი სახის გამოურკვეველად, დამყარება, იმას სქეს-კატეგორიათა თანდაყოლილი თვისების დებულება შესაძლებელი მცდარად ეჩვენოს, მაგრამ, თუ მკვლევარი ყოველი სიტყვის წინანდელი სახის გამოკვლევასა და აღდგენას ვცდება, მისთვის სქეს-კატეგორიების დაკარგვის პრიციპი უცილობელ ჰეშმარტებად იქცევა.

ერთი იმ სიტყვათაგანი, რომელიც შესაძლებელია ჩანჩობმ თავდაპირველად სქეს-კატეგორიის არსებობის დებულების დასარღვევად იქმნეს გამოყენებული, ხარის ჩანჩური სახელი სტუ არის. სტუ-ს ნათ. ბრ. იქმნება სტრინი, მიცემ.—სტარანა, მოქმ.—სტარად (ჩანჩ. ე. 210). გვლ დენშტედტის ჩანჩურითგან ჩანს, რომ ხარის ეს ჩანჩური სახელი XVIII-ს. მეორე ნახევარშიც: ამავე სახით ყოფილა (R. II, 507: Ochs Tchetschegisch Stu), ხოლო კლაპროთის ნაშრომიდან ირკვევა, რომ ეს სიტყვა XIX ს. დამდგმაც მასაც ასევე გაუგონია (V. II, 357: Stou).

ხარის ეს ჩანჩური სახელი იმ მხრივ არის საყურადღებო, რომ, თუცა მასალი ცხოველის სახელია, მაგრამ მაინც მამრობითი სქესის არავითარი თავსართი არა აქვს, ამისდა მიუხედავად, ეს სიტყვა მკვლევარს საშუალება აძლევს დარწმუნდეს თვითონაც და მკითხველიც დაარწმუნოს, თუ რამდენად ადვილი ყოფილა უმწერლობო ენებში სიტყვის წინანდელი ავებულების და სახის შეცვლა-საკმარისი ადამიანმა იმავე დროს გვლ დენშტედტისა და კლაპროთის ქაცტრი და წაჯრბა ლექსიკური მასალის ჩანჩურებში ჩაიხედოს, რომ შემოადინებული გარემოების სიმართლე ირწმუნოს.

თუ ჩანჩობდ ხარის მე-XVIII ს-ში სტუ (პრეგეია, ამავე დროს ქაცტრი-ამავე ცხოველის სახელად თურმე უხტ-სა და წაჯრბა უხტშ-ს ხმარობდენ (R. II, 507: „Ust“ და „Ustu“ და V. II, 357: „Oust“ და Oustou“). ორსავე ფორმას, მასხადამე, თავში უ შეონია, რომელიც ვ-ს მსგავსად, როგორც დარწმუნდით, აგრეთვე მამრ. სქესის ნიშანია.

ძველი წარმოების სიტყვათა თავსართების შეგნების სწრაფი გაქრობის გასათვალისწინებლად საყურადღებოა, რომ გვლდენშტეტლის სამი მეოთხედი საუკუნისა და კლავროთის ნახევარი საუკუნის შემდგომ წოფურზე მუშაობის დროს აკად. ა. შიფნერის მიერ შეგროვილი ლექსიკური მასალითგან ირკვევა, რომ ხარის სახელი წაუჭადა უკვე ბსტშ-დ ქტულა (იხ. A. Schiffer, Versuch über die Thusch-Sprache, რუს. სამეც. აკადემიის Mém. VI Série, Sc. politiques etc.t. IX, 1856 წ. გვ. 147).

ამგვარადვე საყურადღებოა, რომ უსლარის დროს ცოლისა და დედლის სახელად ჩაჩნუხად სტიჟ იყო, რომლის ნათ. ბრუნვაა სტიჟინი, მიც. სტიჟინა, მოქმ. სტიჟრუ, მრ. რ. სახ. სტიჟულ-ია (ჩაჩ. ე. 210). მდებარებითი სქესის არავითარი ნიშანი ამ სიტყვას არ უჩანს. გვლდენშტეტლის ჩანაწერთგან-კი ირკვევა, რომ ერთი საუკუნით უწინარეს ცოლს ჩაჩნუხად ჰრქმევია ისტმშ, ძისფუხად საელკ და წაუჭადა სტშინო (R. II, 506). კლავროთსაც ჩაჩნუხისათვის ცოლის მნიშვნელობით იგივე ისტმშ აქვს აღნიშნული, ძისფუხისათვის-კი Zielk საელკ და წაუჭადა სტშ, დედაკაცის მნიშვნელობით-კი სტშინო (V, II, 362).

მაშასადამე, როგორც მოსალოდნელიც იყო, ცოლისა და დედლის სახელს მდეღარ სქესის ი თავსართი ჰქონია და ისტმშ ყოფილა, შემდეგში-კი მას მდეღ. სქ. ეს ნიშანი დაუკარგავს.

საეულისნმოა, რომ გრამ. სქესის დაკარგვის პროცესი უკვე მე-XVIII ს. ემჩნევა, მაგრამ მაშინ მხოლოდ წაუჭარბი, მე-XIX ს-ში-კი ჩაჩნუხად დასტყობია. ძველ სიტყვებში სქეს-კატეგორიების გრძნობის მოჩლუნგებისა და შეგნების გაქრობის სიმძლავრის დასახასიათებლად საყურადღებოა, რომ წაუჭარბს დედაკაცის აღმნიშვნელი სიტყვა მე-XIX ს. შუა წლებში უკვე ბსტშინო-დ, ხოლო ცოლისა და დედაკაცისავე სახელი ბსტშ-დ უქცევია (შიფ. Thusch. 147); ე. ი. მ თავსართად შეუნაცვლებია.

სქეს-კატეგორიების ისტორიის თვალსაზრისით ძისფუხსა, ჩაჩნუხსა და წაუჭარბი ვერძის, მამალი ცხვრის, ჩაჩნუხა სახელი უნისტინი არის საყურადღებო. ყველა ბრუნვების ფორმას ფუძედ უნისტინ-ი აქვს. უსლარს რუსულად дараჟად აქვს გადმოთარგმნილი (ჩაჩ. ე. 216). სამწუხაროდ, გვლდენშტეტლს ამ ცხოველის სახელის ჩაწერა დაპვიწყებია. მაგრამ სამაგიეროდ კლავროთს პრეპოვება: თავის ჩანაწერში მას ფრანგული brebis-ის, ე. ი. დედალი ცხვრის, ნეჯის ჩაჩნუხ სახელად აღნიშნული აქვს „Ousighe, ousikhi“ შატამ და შტამი, ძისფუხსავე შატამ და შტამ, ხოლო წაუჭარბას ჯა „Dja“ (V, II, 358).

კლავროთის ცნობა უსლარის ზემომოყვანილ ჩანაწერს, რომლითაც უნისტინი დედლისა-კი არა, არამედ სწორედ მამალი ცხვრის სახელია, სრულებით ეწინააღმდეგება. დედალ ცხვარს („овца“) ჩაჩნუხად, ამავე უსლარის სიტყვით, ჯი-ჰქვიან, ცხვრის ზოგად სახელად-კი ღბცბ არის (ჩაჩ. ე. 170 და 174). პირიქით კლავროთისაგან მოყვანილი მნიშვნელობა წაუჭარბს კარგად უდგება. შიფნერით წაუჭარბს უნისტინ ერთ დედალ ცხვარსა ნიშნავს, ბევრ-კი ში ეწოდება (Thusch. 111). ჯა ჩაჩნუხა ცხვრის ფარასა ნიშნავს (ჩაჩ.

ე. 174) და ეს ცნობა წიგნითავე მტკიცდება, სადაც **შე მრავალ ცხვარს**, ე. ი. სწორედ **ფარასა** ნიშნავს.

ყველა ზემომოყვანილი და ზემონათქვანი ცხად-ჰყოფს, რომ კლავპროტის ცნობაში შეცდომა ყოფილა შეპარული: შინაგონის წიგნით მნიშვნელობა ჩანრუად არის აღზუსტული. ამ შემთხვევაში უპირატესობა, რასაკვირველია, უსლარის ნაშრომს უნდა მიეკუთვნოს, რომლის მუშაობის სიძინჯე და სინდისიერება უმეტელია.

ამაირად, **შინაგონი ვერძის** ჩანრუი სახელი და ამ სიტყვის თავშიც **ში ბგერა**, რომელიც, როგორც სხვა უტილობელ შემთხვევებითგან ვიცით, მამრ-სქესის თავსართია. საგულისხმოა, რომ ამ სმოვნის ნამდვილი ზუნგის შეგნება წიგნურს ამ შემთხვევაში დაჰკარგვია და როგორც კლავპროტის ნაშრომითგან ჩანს, ეს გარემოება უკვე მე-XIX ს. დამდეგსაც საგრძნობი ყოფილა.

ჩანრუად მე-XVIII ს. ცოლის სახელი **ისტმუ** ყოფილა, შერშინდელი **სტიმ-ს** მავიერ. ფურის აღმნიშვნელ სახელის ახტისავან ის უმთავრესად ა-ს წინამავალი მე-ეს გავლენის წყალობით, ასიზილაციის გზით ი-დ ქცევითა და მასთან შერწყმით განიჩრევა. ამგვარად, რაკი ახტ და ახტ დედალ საქონელს, ფურსა ნიშნავს, წაშასადამე, ცოლიც ჩანრუად დედლობის აღმნიშვნელ სიტყვითვე ყოფილა სახელდებული.

ხარის ჩანრუი სახელი **უსტუ** და **სტუ-ა**.

ცხვრის ჩანრუ-წიგნით-ქისფრის სახელის **შინაგონი-ს**, თუ სქეს-კატეგორიის უი თავსართი ჩამოვაცილებთ, ფუძედ, ან ძირად **სტიმი** დავგჩრება.

ზემოაღნიშნულის მსგავსად, ფრიად საყურადღებო გარემოებაა, რომ გვლდეწმტედის ჩანაწერით, კაცს, მამაკაცს ჩანრუად მე-XVIII ს. ეწოდებოდა **სტიმ**, ქისფრად და წაწრუად-კი **სტიმ** (R. II, 506). კლავპროტის ამასევე ადასტურებს, მხოლოდ ჩანრუად მეორე ფორმა **სტიმ-ი**ც აქვს მოყვანილი (V. II, 364). უსლარს-კი **სტიმ** კაცის ჩანრუ სახელადაც აქვს აღნიშნული, მაგრამ მისი ნათ. ბრ. სტეგინე, მიც. სტავანა და მოქ. სტავა ყოფილა. მრ. რ.-ის ფორმები სხვა, ნახ, ძირისავან არის ნაწარმოები (ჩან. ე. 209).

ყველა ამ ფორმების მიხედვით, კაცის აღმნიშვნელი სიტყვის ძირად **სტიმ-ი**, ანდა **სტიმ-ი** მოჩანს. ხოლო, რაკი შიფნერის ჩანაწერით წიგნით კაცი ყოფილა **სტიმ** (Thusch. 131), **სტიმ-ის** გარდა **სტიმ-ის** სახესსევაობაც არსებობდა.

რამდენადც მხ. რ. ნათ., მიც., მოქ. და მრ. რ. სახ. ბრუნვების მიხედვით მსჯელობა შეიძლება, ხაზის ჩანრუი სახელის ძველი **უსტუ-სა** და თანამედროვე **სტუ-ს** ძირად, თუ ფუძედ უნდა **სტუ** ვიგულისხმოთ, ხოლო ცოლისა და დედლის ჩანრუი სახელის ძველის **ისტმუ-ს** და თანამედროვე **სტიმ-ს** ძირად, თუ ფუძედ, უკანასკნელის მხ. და მრ. რიცხვების ბრუნვათა ფორმების მიხედვით, **სტიმ** უნდა მივიჩნიოთ.

მაშასადამე, თავკილური უ და ა კაც სქესის ნიშნები ყოფილა.

განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია მოზრდილი ცხვრის ჩანრუი სახელი **სა**. ამ სიტყვის ნათესავ. ბრუნვაა **კუნმინე**, მიც. **კუნმინა**, მოქმ. **კუნმუო**

და მრ. რ. სახ. ბრ. კუნილი. დაუკოდავ ცხვარს ეწოდება წერი კა, დაკო-
ლილს-კი წერი ბრეტუნ კა (ჩაჩ. ე. 184).¹ დაკოლილი ცხვრის ზემომოყვანილი
ჩაჩნური სახელი ნინავეს „მარი-ობის არმყოფელ ცხვარს“.

ცხვრის ჩაჩნუბა სახელი კა გვლდენ შტელტსაკ მოვოვება კამე-ს
(Kae) სახით, მაგრამ ეს სიტყვა მას ზოგად სახელად-კი არა, არამედ ვერძის,
მამალი ცხვრის, ჩაჩნუბ და ქისცუბ ტერმინად აქვს მოყვანილი (R. II, 508).

როგორც ხშირად ხდება, ამ შემთხვევაშიც ცხვრის ჩაჩნუბ სახელ კა-ს
თავისი ფუძე სრულად არა აქვს დაცული. მხ. რ. ნახეს., მიც, და მოქმ. ისე-
ვე, როგორც მრ. რ. სახ. ბრუნვის ფორმებითან ჩანს, რომ მისი ფუძე ყოფი-
ლა კუნიმ, ანდა კუნიმ. ხოლო, რაკი აუ-ხმოვნობაა, ა-ხმოვანა ფორმა, რომ-
ლის ნაშთად მრ. რ. სახ. ბრ. კა არის, იგივე ფუძე კანიმ-ად უნდა ვიგული-
ხსნოთ.

ერი-ს ეტიმოლოგია უსლ არს არა აქვს მოყვანილი. ეტყობა დაუკოდავი
ცხვრის სახელზე დამყარებით, მას ნათქვამი აქვს მხოლოდ, რომ დაუკოდავეს
და სქესებრივად ფიქსა ნიშნავს („архив, исключительнo в отношении
похоти“), მაგრამ ამ სიტყვის ძირზე არს ამბობს (ჩაჩ. ე. 173).

მოზრდილი ცხვრის ჩაჩნუბა სახელის წინანდელი, უფრო სრული, ფორმის
გამორკვევის შემდგომ, დაუკოდავი ცხვრის სახელის წინანდელი გარეგნობაც
უკვე შეცვლილი წარმოგვიდგება: წინათ ასეთ ცხოველს სახელად მარი კუნიმ,
ანდა მარი კანიმ-ი ერქმეოდა.

დაუკოდავი ცხვრის ჩაჩნუბა სახელის წერი კა-ს, ანუ, როგორც წინათ
უნდა ყოფილიყო, მარი კუნიმ-ისა, თუ მარი კანიმ-ის ეტიმოლოგიის გამორკვევა
მარტო ჩაჩნური ლექსიკური მახალებით შეუძლებელია. ამ საგულისხმო საკი-
თის გაშუქება და გადაწყვეტა მხოლოდ ქართულის საშუალებით შეიძლება.

საკმარისია მამალი ცხვრის დასახელები მარკამალი გავისსენოთ და
ამავე ცხოველის დაუკოდავი მამალი არსების ჩაჩნურ სახელს წერი კუნიმ-ს,
ანდა წერი კანიმ-ს შევადაროთ, რომ დასათუღი და ჩაჩნუბი ამ ორი სიტყვის
მსგავსება ცხადი შეიქმნეს. მარკამალი-ს ეტიმოლოგია გამორკვეული გვაქვს და
უკვე ვიცით, რომ ერქვამალი ვერკამალი-საგან არის წარმომდგარი, რომელ-
თაგან ვერკამი მამალი რქოსანი საქონლის სახელია, კამალი-კი, კამალი-ს სახი-
თაც დაცული, თვით შეჩნური რქოსანი საქონლის აღმნიშვნელია.

ჩაჩნუბი თანამედროვე წერია-ს და წინანდელი წერი კუნიმ, ან და წერი
კანიმ-ის პირველი ნაწილი წერი ვერკამი-საგან წარმომდგარ მარკ-სა და ერ-ს უდ-
რის და აშინირად ცხვრის მამარობითი სქესის მაუწყებელი სიტყვაა, ხოლო
მეორე ნაწილი კუნიმ, ანუ კანიმ ქართულ კამალ-სა, კამალს და კანიმს უდრის

¹ ბოტუნ მეშველი ზნის უარყოფითი ფორმის მიმდებარა. უარყოფის გამომატველი
აქ ც თანხმოვანია, რომელიც, როგორც უკვე უსლ არსა აქვს გამორკვეული, ზნისა თანხ-
მოვანად იხარება და ბოლოსართად, მაგ. ვიქმნები ზნისაგან ხილარ უარყოფითი ფორმა
შესამდებელია ორნაირად ითქვას: ცა-ხილარ და ხილარც-ადც (იხ. ჩაჩ. ე. 225 და § 55,—
56 გვ. 73 და 75). ბოტუნ-კი არსება ზნისაგან ნაწარმოები მესამე, უსრულუბასაკოთა და
პირუტყვთათვის განკუთვნილი, სქეს-კატეგორიის ფორმაა. მამრ. სქესისათვის უარყოფითი ფორ-
მად იხარება ვრტუნ, მდელარ. სქ.— ვრტუნ, მეოთხე სქეს-კატეგორიისათვის-კი დოტუნ
(ჩაჩ. ე. 72).

და იმის მსგავსად ცხოველის სახელად უნდა იქმნეს მიჩნეული. ამგვარად, უმეველია, ჩაჩნურს ამ ტერმინსაც სქესის ნიშანი დროთა განმავლობაში უნდა მქონდეს დაკარგული.

რქოსანი საქონლის ჩაჩნურ ზოგად სახელად ბაშინა არის, რომელთანაც დუ მეშველი ზმნა იხმარება (ჩაჩ. ე. 161). ყველა ბრუნვებში ამ სიტყვის ფუძედ ბაშინ-ი გვევლინება (იქვე).

უმეველია ამავე ძირის სიტყვაა რქოსანი საქონლის ნახირის აღმნიშვნელი ჩაჩნურა ბაშა-ც, რომელთანაც ბუ მეშველი ზმნა იხმარება (ჩაჩ. ე. 159). ამ სიტყვის ფუძე მხ. და მრ. რიცხვის დანარჩენ ბრუნვებში ბაშან-ისა და ბაშ-ის სახით გვევლინება.

საგულისხმოა აგრეთვე, რომ ვაცს, მამალ თხას, ჩაჩნურად ბუოშ-ი მქვიან, რომელთანაც მდებლობითი სქესის მეშველ ზმნას აუ-სა ხმარობენ (უ ს ლ ა რ ი, ჩაჩ. ე. 162). დანარჩენ ბრუნვებში ამ სიტყვის ფუძეს ბაშ და ბაშ-ი შეადგენს (იქვე).

დედალი თხის სახელად ჩაჩნურს გააჩნია გვაზანე, რომელთანაც აგრეთვე მდებარ. სქ. აუ მეშველ ზმნას ხმარობენ (ჩაჩ. ე. 165). მხ. და მრ. რ. ყველა სხვა ბრუნვებში ფუძედ გვაზ-ი არის (იქვე).

უქვე ის გარემოებაც, რომ მამალი თხის სახელ ბუოშ-თან ჩაჩნები მდებლობითი სქესის აუ მეშველ ზმნას ხმარობენ, რომელიც დედალი თხის სახელ ბაზანან-თან იხმარება, ცხადყოფს, რომ ჩაჩნებს ამ სიტყვების გრამატიკული სქემის შევსება და გრძობა მოჩლუნგებული აქვთ.

უ ს ლ ა რ ს რქოსანი საქონლის აღმნიშვნელი ზემომოყვანილი ჩაჩნური სიტყვების არავითარი ეტიმოლოგია არ მოეპოვება. არც გასაკვირველია, რატგან შითი აგებულობის საკითხიც-კი გამორკვეული და ნათელი არ არის. ისეთი უმეველობო ენებისათვის, როგორც იმ დროს სინდურ-ლილურ-ლეგურ ენები იყო, სიტყვების პირვანდელი აგებულებისა და მნიშვნელობის მიგნება მეტად ძნელია. დამწერლობის მქონებელი ენების ისტორიითგან ვიცით, რომ დროთა განმავლობაში სიტყვის ბგერითი შედგენილობა და დალაგებულობა ხშირად ისე იცვლება ხოლმე, რომ ზოგჯერ, წერილობითი ძეგლების ვარეშე, თავდაპირველი ფორმის მიგნებაც-კი შეუძლებელია ხოლმე.

უქვე ჩაჩნურის წაუჭრთან შედარება ცხადყოფს, რომ უკანასკნელს ამ ძირის თავ-ბოლომოცილებული სიტყვა ცხვრის ზოგად სახელად უქცევი: ში წაუჭრად ცხვრის შემკრებლობითი სახელია (ში ფ. Thusch. 131). ცხადია, რომ ამ სახელს თავში ბე, ბოლოში-კი ნა მარცხლები აქვს დაკარგული. ამაირად წაუჭრის მხოლოდ სიტყვის შუა ნაწილი, ში, შეუნარჩუნებია.

ჩაჩნურ-წაუჭრის ზემომოყვანილი სიტყვების ანაბრ-ჩაჩნურ-დამბრ-დოლ-თან შედარება ადამიანს დაარწმუნებს, რომ რქოსანი საქონლის აღმნიშვნელი ჩაჩნურის მსგავსი სახელები ჩრდილო-კავკასიურ ენათა სინდურ-გუგუფშიც ფართოდ ყოფილა ვავრცელებული.

გვლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ს აღნიშნული აქვს, რომ კრავს (Lam) ცხაბდოლად შინა (Schina) ეწოდებოდა, თხას-კი ბშან (R. II, 531). თანამედროვე ცხაბ-

დღელში თხის ზოგად სახელად **გშენ**-ს, ანდა **პჟენ**-ს ხმარობენ (რ.-ყ. ლ. 61), ცოკანს-კი კჟიფ-ს ეძახიან (იქვე, 62).

ცხადია, რომ თხის ცანაჭდოულა სახელი **გშენ** რქოსანი საქონლის იგივე ჩანრუბა სახელი **გშინა** არის, მხოლოდ ყაბარდოულს, ჩაჩურთან შედარებით, პირველ და უკანასკნელი მარცვლების ხმოვნები აქვს დაკარგული. გვლდენ-შტედტის მიერ აღბეჭდილი კრავის ცანაჭდოულაჟი სახელი **შინა**-ც, უეჭველია, ამავე რქოსანი საქონლის ჩაჩურს სახელ **გშინა**-სთან უნდა იქმნეს დაკავშირებული. მას მხოლოდ თავიკიდური მარცვლი ბე აქვს ჩამოცლილი, დანარჩენი-კი კარგად დაუცავს (ბეჟინა=შინა-ს), ოღონდ უ თანხმოვანი შ-დ შეწნაცვლებია, ან ეგების მაშინაც შინა იყო და მხოლოდ გვლდენ შტედტის ჩანაწერშია უ ბგერა შ ასოთი გამოხატული.

ამაგანთჳე თხის სახელად ამ ძირის სტუტყვა: გვლდენ შტედტს ღინ-შნული აქვს, რომ დედალ თხას (Ziege). ამსაგანად შინა (Shima) ეწოდებოდა (R. II, 531). თანაჭდოულა **გშინა**ში დედალ თხას **ჟჳემა**-ს ეძახიან (აბ. ე. § 68, გვ. 120), რომელშიც თავიკიდური ა ძირეული არ არის, არამედ ჩვეულგბრივი აბნაზური ართონია. გვლდენ შტედტის ჩანაწერთან შედარებით, **ჟჳემა**-ს შუა ხმოვანი აქვს დაკარგული და უ-ს მაგიერ პირველ თანხმოვანად **ჯ** არის.

ჩანრუბ **გშინა**-სთან შედარებით, **გშინა**საგან, ყაბარდოული **შინა**-ს მსგავსად, თავიკიდური ბე ჩამოცილებული აქვს. მაგრამ კრავის ყაბარდოულ სახელს უკანასკნელი თანხმოვანი ნ უცვლელად აქვს დაცული, **გშინა**ში კი უ ბგერაა.

ზემოთაქვამის შემდგომ თავისდა-თავად ცხადი გახდება, რომ დედალი თხის ჩუბჭულა სახელი **პრინა**-ც (ლვლ. რ.-ჩ. ლ. 88—89) ამავე ძირის სიტყვა უნდა იყოს. ამავე ცხოველის ყაბარდოულ სახელ **გშენ**-თან შედარებით, მას მხოლოდ თავიკიდური ბ ყრუ ბგერად, პ-დ, შეუნაცვლებია ისევე, როგორც უ-ს მაგიერ ჩ თანხმოვანი აქვს. მაგრამ ძროხის სახელში ჩუბჭულს ეს თავიკიდური ყრუ პ ბგერაც დაუკარგავს და ჩემშენ-ლა (რ.-ჩ. ლ. 91) დარჩენილა.

საფიქრებელია, რომ ჩერქეზული ჩ უნდა აბნაზური **ა-ჯემა**-ს მსგავსი ფორმის ბგეინენ-საგან იყოს წარმომდგარი.

ყველა ზემოთაქვამულს სიტყვებში ბე, ბუ, ბა და პ ძირეული არ არის, არამედ თავსართია. ამ სიტყვების ფუძისა და ძირის გამოკვლევა მირტო ამენაშა ლექსიკური მასალით შეუძლებელია, ამიტომ ამაზე ცალკე გვექმნება საუბარი.

თუ ჩანრუბ-ძისეუბ-რუგუბი მასალეებით გამოირკვა, რომ **გშინა**-ს მონათესავე სიტყვებში სქესის შეგნება დაკარგული ჩანს, ამ სიტყვების ჩრდილოკავკასიურ ენათა სინდური ჯგუფის მონათესავე სიტყვებთან შედარებამ ცხადყო, რომ ბე და ბა, თუ გინდ ბუ ძირეული არ არის, არამედ სქეს-კატეგორიის თავსართებია. მეორე მხრით ამავე შედარებითა ანალიზმა ის ფრიად მნიშვნელოვანი ვარაუზებაც გამოაჩუღავნა, რომ ჩუბჭულსა და ცანაჭდოულს, რომელთაც სქეს-კატეგორიები უკვე კარგა ხანია არ გააჩნიათ, წინათ ბ და პ-ს სახით შეიწინათ.

ხვალი კვიციხის აღმნიშვნელი ჩაჩხური. ბაჟი, როგორც ვიციტ, აგრეთვე სიტყვათა იმ ჯგუფს ეკუთვნის, რომელთაც თავიკიდურ ბეგრად თავისი სქესისათვის შეუფერებელი ბ თანხმოვანი აქვს. მხ. რ. მარტო ნათეს. ბრუნვა ბაჟინინში არის კიდევ ე-ხმოვნობა დაცული, დანარჩენ ბრუნვებსა (ბოყუნა, ბოყურ, ბოყიწ) და მრ. რიცხვშიც ო-ხმოვნობაა (ბოყულ, ბოყულა; ჩაჩ. ე. 161).

ამგვარად ხვალი კვიციხის სახელი, ბაჟი-ს გარდა, ბოჟი-ს ან და ბოჟუ-ს სახითაც უნდა ყოფილიყო. ამ სიტყვას მამრ. სქ. სახელისათვის ხრულებით შეუფერებელი თავიკიდური ბ თანხმოვანი აქვს. სქესის აღმნიშვნელი სიტყვა-კი ვევი, ანდა ვოყუ იყო მოსალოდნელი. საფიქრებელია, რომ ოდესაც სწორედ ასეც უნდა ყოფილიყო.

ამ გარემოების გამოჩვენება მარტო ჩაჩხური ლექსიკური მასალით შეუძლებელია, ამჟამად არსებული ცნობებისდა მიხედვით მაინც. მაგრამ სამაგიეროდ ეს შედარებით გზითა ხერხდება. თავის დროზე და სათანადო აღვილას უკვე აღნიშნული გეჟონდა, რომ ხვად ცხენსა და კვიცს ქართულად შაჟუ ეწოდება. ცხადია, რომ ხვადი კვიციხის ეს ქართ. სახელი შაჟუ და ხვადი კვიციხსავე ჩანრები სახელი ბაჟი და წინათ არსებული ბოჟუ ერთი-და-იგივე სიტყვაა. მხოლოდ დაბოლოებული ა-ხმოვანი, ჩანრები კიდევ ე და ო-ხმოვანი სახესხეობას წარმოადგენს. ქართ. სახელს იმ მხრივ აქვს განსაკუთრებული მნიშვნელობა, რომ მ-თანხმოვანით იწყება, სწორედ იმ ბგერით, რომელიც მართლაც გრამ. მამრ. სქესის თავსართოვანი ნიშანია. ჩანრები-კი ამის მაგიერ ბ თანხმოვანია, რომელიც სულ სხვა სქეს-კატეგორიისათვის იყო და არის ეხლაც განკუთვნილი. ამის გამო, ვგონებ, უფლება უნდა გეჟონდეს დავასკვნათ, რომ ქართულს ხვადი კვიციხის სახელი ჩანრებზე, რომელსაც თავიკიდური სქესის ვ ნიშანი დროთა განმავლობაში ბ ბგერად უქცეოდა, უკეთესად აქვს დაცული.

თუ სიტყვა შირი თანამედროვე ლექსებში შუა ხნის მამაკაცსა ნიშნავს და არსებითი სახელია, გ კ ლ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს ჩანაწერიდან ჩანს, რომ მე-XVIII ს. მამაკაცს შირიწუ შერმეოდა (Mann—Wiritsch: R. II 521). ჩუ კაცსა ნიშნავს და ვირი აქ უკვე ზოგადად მამრ. სქესის გამომხატველია.

საკმარისია ღის თანასახ. და აღუღ. სახელი ჩი დისხვე წახუთუს სახელს დიჩი-ს (იხ. ორივე აღ. ე. 167) შედაროს აღამიანმა, რომ საქმის ვითარება ცხადი გახდეს: თანასახარულსა და აღუღურს ღის აღმნიშვნელი სიტყვის პირველი, სწორედ მდებარეობით სქესის გამომხატველი თავსართის შემცველი, აი მარცვლი დაუპარავს.

ამგვარადვე ძმის თანასახ. სახელი ჩი და აღუღ. ჩუ-ც (აღ. ე. 167) ამ სიტყვის მხოლოდ მეორე გადარჩენილი მარცვალი-დაა. ამის დასარწმუნებლად ძმისხვე უღერი სახელის განსენებაა მხოლოდ საჭირო. თუმცა, ამჟამად უღერსაც არ გაჩნია სქეს-კატეგორიები, მაგრამ, ამისდა მიუხედავად, მას ძმის სახელის პირვანდელი ფორმა მაინც კარგად აქვს დაცული: ძმას უღერაძე შირი ეწოდება (აღ. ე. 167). მამრ. სქესის თავსართი აქ მოლიანად არის დაცული.

ძმისა და ღის სახელებს, სწორედ სქესის გამომხატველი თავიკიდური მარცვლის დაკარგვის შემდეგ, მარტო საერთო ნაწილი ჩი-და შემჩნათ და ამის წყალობით ისე გამოდის, თითქოს ორივე სქესისათვის თანასახარულსა და აღუ-

ლურს ერთ-და-იგივე სიტყვა ჰქონდეს; მაგრამ ეს, როგორც ირკვევა, მერმინ-დელო მოვლენაა.

ამავე მიზეზის წყალობით, ჩი-ს თავიკლური სქესის ფორმანტის დაკარგვის გამო, უფროა ამ დანაკლისის შესავსებად და ჩი-სათვის მდებარე. სქესის მნიშვნელობის მისანიჭებლად, დის სახელი ორნაწილელი სიტყვით გამოვსება. უფროა დას ესლა ხუნჩი ეწოდება. მას მდებარე. სქესის თავსართი არა აქვს, მაგრამ სამაგიეროდ იგი ხუნჩი-სა და ჩი-საგან შესდგება.

ხუნჩი უფროა ფურს, დედალ ზროხას ნიშნავს და იმავე დროს საერთოდ დედალსაც (აღ. ე. 160). ხინჩ-კი უფროაღე ქალიშვილსა ჰქვიან (აღ. ე. 165). რაკი ჩი ორივე სქესის გამოხატველი მარცვალი იყო, ამიტომ უღურმა დის აღსანიშნავად ჩი-ს წინ მდებარობის აღმნიშვნელი სიტყვა ხუნჩი მიუმატა.

ცოლის წასურული სახელი ჰუნჩე (აღ. ე. 161), რომელსაც აგრეთვე მდებარე. სქესის თავსართი არა აქვს, ასევეა ნაწარმოები: იგიც დედლის აღმნიშვნელი ხუნჩი-ს და მუხ-საგან არის შემდგარი, რომელთაგან უკანასკნელი დის ანდოი და მთლიანსურთი სახელის ჰეში-ს მსგავსი ფორმის მდებარე. სქესის თავსართ-ჩამოცლილ ნაშთს წარმოადგენს.

თ ა ვ ი მ ე თ ვ რ ა მ ე ტ მ

სქეს-კატეგორიების ოდინდელი არსებობის საკითხი სინდურ-ლეგურს ამჟამად უსქეს-კატეგორიო ენებში

რაკი სქეს-კატეგორიების ლილურ-დაღისტნურ ენებში დასაწყისითავე არსებობის საკითხი უკვე საკმაოდ არის გამოკვეთილი, ესლა შესაძლებელია იმ საკითხის გამოკვეთისაც შევუდგეთ ჰქონდათ, თუ არა, კავკასიის იმ ენებსაც, რომელნიც ამჟამად სრულებით უსქეს-კატეგორიო ენებია (ადილეურ-ჩერქეზულ-ყაბარდოულსა და დაღისტნის ენათა ერთ ჯგუფს ისევე, როგორც უღურსაც) წინათ ოდესმე მიანიც გრამ. სქეს-კატეგორიები?

ნაწილობრივ ამაზე უკვე წინა თავშიც მოგვიხდა მსჯელობა მაგრამ ესლა ეს საკითხი უნდა არსებითად განვიხილოთ.

სქეს-კატეგორიების დაღურ-ლურს ენებში ბგერითი ნიშნების არსებულ მწყობრს თითქოს სრულებით არღვევს მამის ჩაბჭობულ სახელი ატტე-ტტმ (რ.-ჩ. ლ. 135), რომელიც ნათესაობის აღმნიშვნელ სხვა ჩერქეზულსავე სიტყვებშიც არის დატული, მაგ. მამას ეწოდება ატტე მხუო (იქვე, 161), ე. ი. მამა-დედი, მამას ატტე (იქვე 61), ე. ი. მამის ძმა.

მამის აღმნიშვნელ ამ სიტყვას ატტეს თავში ა ბგერა აქვს, რომელიც დაღურ-ლურს ენათა იმ ჯგუფში, სადაც სქეს-კატეგორიები არსებობს, როგორც დაგრწუნდით, მამრობითი სქესის ნიშანი-კი არ არის, არამედ სწორედ მდებარობითაა. თუ ატტე-ში თავიკლური ა ძირეული არ არის და თავსართია, მაშინ უნდაური გარემოება გვექმნებოდა, რომ მამრობითი სქესის აღმ-

ნიშვნელ სახელს გრამატიკულად მდებარებითი სქესის თავსართი ჰქონია. ასეთი შეესაბამება, თუ მას რაიმე გონიერული და დამაჯერებელი განმარტება არ მოიძებნა, გვაფიქრებინებდა, რომ ჩერქეზულს ჩაჩურ-ლუნდურის მსგავსი სქეს-კატეგორიები არ ჰქონია და ა სრულებით თავსართი არ არის.

რაკი ჩერქეზულში სქეს-კატეგორიების არსებობის საკითხის გამოსარკვევად აატტეს-ესოდენი მნიშვნელობა ენიჭება, ეს გარემოება მკვლევარს ავლებს, წინასწარ ვაითვალისწინოს, ეს სიტყვა უცხო ხომ არ არის, საერთოდ მოეზოება, თუ არა, მას უცილობლად მეზობელთა ენებში მონათესავე და თვისტომინი და რამდენად ძველი უნდა იყოს იგი.

ირკვევა, რომ ეს სიტყვა ცამაზდელულშიც ყოფილა. გვლდენშტედტს აღნიშნული აქვს, რომ მამას ცამაზდელულად Jada აადა ეწოდებოდა (R. II, 529). ხოლო პაპას ladema Jada ააღება აადა (იქვე). რაკი მბოლოსართი ცამაზდელულში ნათესაობითი ბრუნვის ფორმანტია, ამიტომ ზემოთთქვანილი სიტყვა მამის-მამას-ს ნიშნავს. პაპის ეს ცამაზდელული სახელი იმ მხრივაც არის საყურადღებო, რომ აქ მამის სახელის იგივე ფორმა ააღე არის დაცული, რომელიც ჩუბჭეზულს აქვს. თუმცა თანამედროვე ცამაზდელულში მამას დაღე მჭეიჭე (რ.-ყ. ლ. 41), მაგრამ გვლდენშტედტის ჩანაწერი რომ სრულებით სწორე უნდა იყოს, ამას თუნდაც პაპის თანამედროვე ყაბარდულშიც დაცული სახელი ააღე მსო (რ.-ყ. ლ. 41) რომელიც, ჩუბჭეზულს მსგავსად, დიდ (შხა) მამას (აღე) ნიშნავს, უცილობლად ამტკიცებს.

ამაზე მეტის გამოკვევაც შეიძლება: თანამედროვე ცამაზდელულშიც შენარჩუნებული აქვს რამდენიმე სიტყვა და ტერმინი, რომელთაც მამის ეს ააღე და მასზე უძველესი ფორმაც კი დაცულია. მამის ქონების მეგვიდრეს ცამაზდელულად ააღე ყახაჩნარ ზეჟა-ს მძახიან (რ.-ყ. ლ. 80: наследник), რომელშიც ააღე მამას, ყახაჩნარ შთამომავალსა და ზეჟა მფლობელს ნიშნავს, მთლიანად-კი ეს ტერმინი სიტყვა-სიტყვით „მამის შთამომავალი მფლობელი“-ს გამოხატეა.

გვლდენშტედტისაგან ჩაწერილი პაპის სახელის მსგავსი თანამედროვე ცამაზდელულში სხვა ფორმაც არის დაცული, ამასთანავე უფრო სრულად: პაპის მამას ააღეჟ ააღეჟ-ს უწოდებენ (რ.-ყ. ლ. 127). ეს სიტყვა წინაპარსაც ნიშნავს (იქვე 128). რაკი ააღეჟ, როგორც დავრწმუნდით, ნათეს. ბრუნვის ფორმაა და მამის-ს ნიშნავს, ამ ტერმინის მეორე ნაწილი ააღეჟ ამ სიტყვის სახელობითი ბრუნვის დამცველი ყოფილა. მაშასადამე, მამას ცამაზდელულად ააღეჟ-იც ჰრქვეია.

თავიკდური ა რომ ჩუბჭეზულში წინათ უფრო მდებარებითი სქესის აღმნიშვნელი თავსართი უნდა ყოფილიყო, ვიდრე მამობითისა, ამას დღის ჩუბჭეზულში სახელი ააჩენე (რ.-ჩ. ლ. 105) ამტკიცებს, რომელსაც თავში სწორედ ა ხმოვანი აქვს. თეტი სიტყვა აატტეს-რ რომ თავდაპირველად, უეპველია, მდებარებითი სქესის არსების სახელი იქმნებოდა, ამას ის გარემოებაც გვაფიქრებინებს, რომ სიტყვა აატ ჩაჩურაზშიც არსებობდა და არსებობს ეხლაც და სწორედ დედალი ცხოველის, ფურის, აღმნიშვნელია (ჩ. ე. 40 და 182). ეს სიტყვა, როგორც დავრწმუნდით, უკვე გვლდენშტედტს ა და კლაპროტს ა

აქეთ ჩაწერილი და პირველის ცნობით ფურს ჩანრთად და ქისდრთად let ატ-ხოლო წაფრად ატეტ jete ეწოდებოდა (R. II, 507). ამასვე მეორე მეცნიერიც ადასტურებს, რომელიც ამავე წაფრას სიტყვის მეორე ფორმას yetto ატეტოსაც ასახელებს (V. II, 373).

ზემოსხენებული ორი მკვლევარის ცნობა რომ სწორება და ატ-ის პარალელური ფორმა ატეტ მართლაც ყოფილა, ეს უსლარის ჩანაწერთანაც ჩანს (ჩაჩ. ე. 182).

საყურადღებოა, რომ ფურსის აღმნიშვნელ ამავე სიტყვას ჩანრთშიც ასეთივე გარემოება ახლავს თან: მასაც თავკიდური ნაწილი ეკარება, მხოლოდ მთელი მარცვლის მაგიერ, პირველი ა ხმოვანი. სახელდობრ ფურსის ატ-ის ნათეს. ბრუნება თუ ატინა-ია, მიცემითი უკვე ატანა-ა, მოკმ. ბრ. -ატტუ და მრ. რ. სახელობ. ბრ. ატალ. ამაირად ამ სიტყვას ამ ბრუნებებში ფუძედ ატ-ის მაგიერ ატ-ი აქვს. თუ გავიხსენებთ, რომ თავკიდური ა სწორედ სქესის მაჩვენებელია, მისი ჩანრთშიც დაკარგვის გარემოება დავგარწმუნებს, რომ ა თავხართის ბუნებისა და დანიშნულების შეგნება და თვით გრძნობაც-კი ისეთ ენებსაც-კი, რომელთაც სქეს-კატეგორიები კარგად აქვთ დაცული, ძველი სიტყვებისა და ტერმინების სფეროში უკვე, ან ძალზე მოჩუქნებული, ანდა დაკარგულიც-კი აქვთ.

ზემომოყვანილი ყველა მოსაზრება უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ ატეტ თავდაპირველად ჩერქეზულშიც მდებარებითი სქესის არსების აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო და მხოლოდ შემდეგში, როდესაც ჩერქეზულს გრამატიკული სქეს-კატეგორიები დაუკარგავს და ამ სიტყვის პირვანდელი მნიშვნელობა უკვე გაუგებარი გამხდარა, ჯერ ზოგადად მშობელის მნიშვნელობა მიენიჭებოდა, ხოლო მერმე უნდა იყოს მამის აღმნიშვნელ სიტყვადაც ქცეული. ამავე ხანაში მას თავკიდური ა მარცვლიც, რომელიც მდებარ. სქესის ა თავხართის შეიცავს, სტილიდება და მამის პარალელურ სახელად მხოლოდ ტბა-ლა რჩება.

ატეტ-ს, რომელიც, როგორც დავრწმუნდით, თავდაპირველად დედალი არსების აღმნიშვნელი იყო და შემდეგში, ჩერქეზულსა და ზოგს სხვა ენებშიც, მამის სახელად იქცა, თავისი ოდინდელი ბგერითი შედგენილობა სრულად არა შექრნა დაცული. ამ სიტყვას რომ ჩუქჩულში თავკიდური მარცვლი ა ეკარგება და მამის სახელი ტბა-ლა გამოითქმის ხოლმე, ამაზე უკვე გვექონდა საუბარი, მაგრამ ატეტ-სა და ატეტალურ თავისი ბოლოკიდური ნაწილი დაუცავს სრულად.

ჩანრთში ამ ძირს უკანასკნელი ხმოვანი მ-ც-კი დაუკარგავს და ფურს იქ ეწოდება ატ. პაპის მამის ზემომოყვანილი ცნობისა და სახელი-კი ადრე ადრე, რომელიც მამის მამა-ს ნიშნავს, ცხელ-ყოფს, რომ მამას წინათ ცნობადი ადრე-ი პოქმევი. რაკი უ ფორმანტიც ცნობადი არ არსებობს, ამიტომ ეს თანხმოვანი ძირეული უნდა იყოს.

მამის სახელს ბოლოკიდური თანხმოვანი რომ წინათ მართლაც შექონდა და უ რომ ყაბარდოულში მერმინდელს, შემთხვევითს შენაზრდს არ წარმოადგენს, ამას გ კლდენ შტედტიჩს ჩანაწერიც ამტკიცებს. მისი ნაშრომი დაარწმუნებს

ადამიანს, რომ ჩრქვჭულას მსგავსი მამის აღმნიშვნელი სახელი წინათ ჩაჩნოზა და მჭონია. მისი ჩანაწერდღან ირკვევა, რომ მე-XVIII ს. მეორე ნახევარში მამის წოდებით ბრუნვად („მამავ“) ჩაჩნოზად, ქისცოზად და წოჯოზად უზმარიათ Attig აბთიზ (R. II, 502). მაშასადამე, ბოლოში მას გ ბგერა მჭონია. საფიქრებელია, რომ ყაზბაღულაზად ბოლოკიდური უ-ც იმავე გ-ს, მხოლოდ ჯ-დ შენაცვლებულის, შუალედი თანხმოვანისაგან უნდა იყოს წარმომდგარი. ამაირად, ამ სიტყვის ფონეტიკურ სახესხვაობად აბთიზ, აბთიჯ, აბთიშ, აბთმ, და აბთ-ი გვაქვს.

უნდა გათვალისწინებული გვექონდეს, რომ ეს სიტყვა ჩრქვჭულა მართა აღამიანთა მამის აღსანიშნავად-კი არ იხმარება, არამედ ცხოველთა, სახელ-დობრ, ფრინველთა სამეფოსთვისაც. მაგ. მამალ ქათამს ჩრქვჭულად აბაკმ მჭივამ (ჩ.-რ. ლ. 174). ეს სახელი ორი ნაწილისაგან შესდგება: აბა-სა და კმ-საგან, რომელთაგან უკანასკნელი ქათმის ჩრქვჭული სახელის, კეტმ-ს, პირველ შერჩენილ მარცვალს წარმოადგენს. ცხადია, რომ ზემომოყვანულ სიტყვაში ქათმის მამრობითობის გამომხატველი აბა ყოფილა, რომელიც ამაირად მამლის აღმნიშვნელი სიტყვა გამოდის.

ისევე, როგორც ფურის აღმნიშვნელ ჩაჩნოზ სახელს აატ-ს თავსართად მდებრობითი სქესის ა ფორმანტი აქვს, საფიქრებელია, მამლის აღმნიშვნელ ამავე ძირის სიტყვას, რომელიც მამალი ქათმის ჩრქვჭულას სახელ აბა-კმ-შია დაცული, თავდაპირველად მამრ. სქესის თავსართი უნდა მჭონოდა და მხოლოდ გრამატიკული სქესის ჩერქეჯულში გაქრობის წყალობით უნდა იყოს დროთა განმავლობაში ეს მ თავსართი ჩამოცილებულ-დაკარგული. თუ ამაირი მოვლენა, როგორც აატ-ის მიცემითი. მოქმედებითი და მრ. რ. სახელობითი ბრუნვების გზიხილვის დროს დავრწმუნდით, თვით გრამატიკული სქესის მქონებელ ენებში-კი მომხდარა, მით უმეტეს ეს ამ თვისების დამკარგველ ენებშია დასაჯერებელი და საგულისხმებელი.

როგორც დავრწმუნდით, მე-XVIII ს. მეორე ნახევარში ჩაჩნოზ, ქისცოზა და წოჯოზი მამის აბთიზ-ს უწოდებდნენ. ამასთანავე უკვე გამოკვეთილი გვაქვს, რომ ამავე ძირის ბოლომოკვეცილი, მაგრამ მდებრობითი სქესის ა თავსართ-ის მქონებული სახელი ჩაჩნოზმა აატ დედალი სხვილფეხა რქოსანი საქონლის, ფურის, აღმნიშვნელია. ვინც ცხოველთა ჩრქვჭულ სახელებს და მათ აგებულებას ჩაუკვირდება, დარწმუნდება, რომ აქ იგივე ძირი წვრილფეხა რქოსანი საქონლის აღსანიშნავადაც უზმარიათ. მაგ. მამალ თხას ჩრქვჭულად ტქიოზო ეწოდება (ჩ.-რ. ლ. 88-89).

ტქიოზო რთული სიტყვაა: ოხი და ხუ ჩრქვჭულად და ყაზბაღულად მამალსა ნიშნავს, ამის გამო, ცხადია, რომ აქ ტქი თხის ზოგადი სახელი გამოდის, სქესისდა მიუხედავად. რათგან ამ ცხოველის სქესის განმსაზღვრელი ამ სიტყვაში ოხი არის. თუ იმ გარემოებასაც გავითვალისწინებთ, რომ ტქი-ს მართლაც სქესის არავითარი თავსართი არ უძღვის წინ, მაშინ სქესისდა მუხედავად ტქი-ს ზოგადი აღმნიშვნელობა სრულებით უზენბროვი გვეჩვენება.

ეს სიტყვა ტქი თავისი ბოლოკიდური მარცვლით კი-თ არის საყურადღებო. ამავე ძირის სიტყვა, რომელიც ჩაჩნოზ-ქისცოზ-წოჯოზმა დაცული და

მამას ეწოდება, როგორც დავრწმუნდით, ატბიმ-ად ითქმის. ტამი-ს თავში ატ მარცვლი აკლია, ანდა, რაკი გაორკეცებული ტ არც ჩანრუტ ატ-სა აქეს, მხოლოდ ა ხმოვანი აკლია და კ თანხმოვანი გ-დ აქეს გამეღერებული. ამგვარად, თუ ამ სიტყვის თავკიდურსა და ბოლოკიდურ ნაწილებზე ყველა ზემო-ტემულს-საბოლოოდ თავს მოეუყრით, დავრწმუნდებით, რომ თავდაპირველად ფურის და სხვა საქონლის, თუ ცხოველის წინანდელი სახელი აატკეი, ან. აატკეი უნდა ყოფილიყო, მამალი ცხოველისა-კი მბტმკი.

რაკი აატკე და ტბმ ჩატქულად და აადესუ ცანარდულად მამას, ჩანრუტ-ქისცურ-წოჯუტადც ატბიმ მასვე, ხოლო ჩანრუტად აატ ფურს, ტამიონკი-კი ჩატქულად მამალ ცხვარს, ანუ ბოტსა, ნიშნავს, ამიტომ ცხადი ხდება, რომ ამ სიტყვების ძირი ადამიანისადა და პირუტყვისადა, საქართოდ ზოგადად ცხოველის ცნების გამომხატველად უნდა მივიჩნიოთ.

ისეთ სიტყვათა ჯგუფს, რომელთაც, მოლოდინისა მიუხედავად, სქეს-კატეგორიის არავითარი ნიშანი არ ემჩნევა, მამალი ხბოს ჩანრუტი თანამედროვე სახელი უსო-ც ეკუთვნის. მაგრამ, უეცველია, მას თავკიდური თანხმოვანი, სწორედ მამრობითობის აღნიშვნელი, მ აქვს დაკარგული. ამის ცხად-საყოფელად საქმარისა გავიხსენოთ, რომ სახარე ხბოს ცანარდულად ვგვსაჟ (რ. ქ. ლ.: რხაქ), ანსაჟრად-კი აჟრხა-ი ეწოდება (აბხ. ე. 219 ლითოგრ.). ამავე პირუტყვის აღსანიშნავად ჩანრუტსა რომ უსი აქეთ (ჩაჩ. ე. 174), რა თქმა უნდა, იგი პირველი ორის მონათესავე სიტყვაა. მაგრამ, თუმცა ცანარდულსა და ანსაჟრს ე. ხმოვანი გ ნახევარ-ხმოვნად უქცევიათ, სამაგიეროდ თავკიდური მ თანხმოვანი, რომელიც სწორედ მამრ. სქესის თავსართია, ცანარდულად სრულად დაუცავს: ანსაჟრს-კი ვ ოდნე შეუცვლია და გაპალატალეზულ ბგერა ჰ-დ უქცევია, რომელიც შერწყმულ ჰვ ბგერას წარმოადგენს. ვ თავსართის ასეთი შენაცვლება ასპირატის გაჩენის წყალობით, უკვე მისი გაქრობის იმ პირობების დასაწყისია, რომელიც ჩანრუტში სრულებით დამთავრებულია, სადაც წინანდელ მმსი-ს მაგიერ უკვე უსი-ლა არის დარჩენილი.

ზემოგანხილული მავალითი ორი მხრით არის განსაკუთრებული ყურადღების ღირსი: ერთი მხრით ამ უამად სრულებით უსქეს-კატეგორიო ყაბარდოულსა და ნაწილობრივ კატეგორიების მქონებელს აზნაზურს მამრ. სქესის თავსართიანი სიტყვა აქვთ დაცული, მეორე მხრით-კი, რომ სქეს-კატეგორიების მქონებელს ჩანრუტს აქ სწორედ მამრობითი სქესის ნიშანი აქვს დაკარგული.

გვლდენ შტედტი თ მძას სამხრეთ-დასავლურ (Kuschas. Abass.) ანსა-ჟრად ჩი (Tsch), ხოლო ჩრდილო-აღმოსავლურად (Altekes. Abass.) აშმ (Asche) სწოდება (R. II, 529). კლავროტს-კი ამავე ცნების გამომხატველ ანსაჟრ-სიტყვებად ჩაწერილი აქვს ოაშა (Oachia), ჩი (tchi) და აჩე (atche), რომელთაგან უკანასკნელი ჩრდილო-აღმოსავლური (Alteks.) არის (V. II, 428).

უსლარს აღნიშნული აქვს, რომ, თუმცა მძას ანსაჟრად ანუშა ეწოდება, მაგრამ ამ სიტყვის ზედმიწევნითი გამოთქმა თურმე სათუო ყოფილა: ეს სიტყვა, საუბრის დროს, გამოთქმით თურმე ანსა-ს უახლოვებდებოდა, ხოლო პიროვნული კუთვნილების აღნიშვნის დროს, როდესაც ნაცვალსახელოვანი

თავსართები ერთვის, აშმა-დ გამოითქმისო, მეგ ჩემი ძმა იქნება — საშმა, იმათი ძმები რაშყია (აბხ. ე. 222).

თუ უსლარის უქანასკნელ ცნობებს გავითვალისწინებთ, მაშინ ცხადი გახდება, რომ გვლდენშტედტის ჩანაწერი აშმა უსლარისაგან აღნიშნულ ძმის იმ აშმა ფორმას, რომელსაც ნაცვალსახელოვან თავსარებთან ერთად ხმარობდნენ, საკმაოდ კარგად უდგება.

ძმის მეორე აბხაზური სახელი ჩი და აჩე დადასტვნენ ენებშეც თართოდ არის გავრცელებული, სადაც ზოგადად კაცსა ნიშნავს.

გვლდენშტედტით დასამხრეთ-დასავლურ (Kuschhas. Abass.) აბხაზურად ჩი (Tschì), ხოლო ჩრდილო-დასავლურად (Altekas. Abass.) აშმა (Asche) ჰქმევი (R, II, 529). კლაპროთს-კი, ტაბგუა, ვშა, და ავშე (Tab'khá, Khcha, A. ákhchá) ჩაუწერია (V. II, 432).

უსლარის ჩანაწერით დასაპოშა, ანდა აპოშა შექიჭე, მეგრამ ამასთანავე იმ გარემოებისთვისაც მიუქცევი ყურადღება, რომ ეს სიტყვა ხშირად ააქოშა-დაც გამოითქმოდა ხოლმე (აბხ. ე. 190).

უსლარი ფიქრობდა, რომ დის აბხაზური სახელი ააპოშა, ანუ ააქოშა, ნათესაობის აღმნიშვნელი ზოგიერთი სიტყვივით, სისხლის აბხაზურ სახელ აშმა-სთან არის დაკავშირებული (აბხ. ე. 190).

კლაპროთით ჩიქაჭოლად ძმას დელტგუ და შიშ (Delt'kh. chich) ეწოდებოდა (V. II, 397). ლულაგს-კი ძმის ჩიქაჭოლ სახელად მხოლოდ სზე უწერია (რ.—ჩ. ლ. 11).

კლაპროთის აღნიშნული აქვს, რომ დას ჩიქაჭოლად შეპკუ, შუფუ და შიოგ-ი ერქვა (Chèpkhou, choupkh, chioq: V. II, 405). ლულაგს მხოლოდ შიპხე მოეპოვება (რ.—ჩ. ლ. 189).

გვლდენშტედტით ძმას ცაშაბდოლად შჩი (Schtsche) (სწოდებია (R. II, 529), ლოპატინსკის ლექსიკონში-კი ძმის ზოგად სახელად დელტახე აქვს, ხოლო უფროსი ძმის შგნაჯაი, უმცროსისა შგნაჯესე (რ.—ყ. ლ. 11).

პირველი ამათვანი კლაპროთის დელტგვ-ს უღრის, რომელიც მას ჩიქაჭოლ სახელად აქვს მოყვანილი.

გვლდენშტედტით დას ცაშაბდოლად შჩიპხუ (Stschipchu) ჰქმევი (R. II, 529), ლოპატინსკის-კი შგპხუ აქვს დასახელებული (რ.—ყ. ლ. 151) ე. ი. რაც კლაპროთს ჩიქაჭოლ სახელად უწერია.

საკმარისია უსლარისაგან შენიშნული შემოყოყვანილი დაკვირვება მისა და დის აბხაზური სახელების გამოთქმის აღრევის შესახებ გაითვალისწინოს აღამიანმა და შემდეგ თვით ამ სახელებს ჩაუყვირდეს, რომ ეს გარემოება თვალწინ უფრო მეტი სიცხადით წარმოუდგეს. ამ პროცესის უკვე მე-XYIII ს. მეორე ნახევარში არსებობა შესაძლებელია გვლდენშტედტის ჩანაწერთაც დადასტურდეს: ძმისაცა და დის სახელადაც მას აბხაზურში აშმა აქვს აღნიშნული. ეგების მან და მისმა თანაშემწემ ჰე გერა, რომელიც დის სახელში ელა შს სწინ უძღვის, ვერ გაარჩიეს და ამის წყალობით დის სახელი ძმისას დაემსგავსა? მეგრამ თანამედროვე გამოთქმითაც ხომ ამ რრ სიტყვას, აშ-სა

და აპოშა-ს შორის, მეტად მცირე განსხვავებაა, რომ ამით მათი სხვადასხვა წარმომადგენლობის დამტკიცება შეიძლებოდა. ამის გამო აღმინანს ისევე შთაბეჭდილება ჰქონდა, თითქმის ძმისა და დას აფხაზურად ერთი სახელი ჰქონოდა.

ზემოლინშულ შთაბეჭდილებას უსლარის დაკვირვებაც აღსატურებს. მას შეუმჩნეველია ის გაურკვევლობა, რომელიც ძმისა და დის აფხაზურ სახელებს ეტყობოდა: ძმის აფშა ერქვა, მაგრამ საუბარში ხშირად ააშა-დ, ხოლო კუთვნილებითი თავსართიან ფორმაში მხოლოდ აშა-დ გამოითქმოდა. ამგვარადვე დას ააპოშა-ს, ან და აპოშა-ს უწოდებენ, მაგრამ ხშირად დის სახელად აფშა-საც ხმარობენ. საქმარისია აღმინანს აფშა-ს, ძმისა, და აფშა-შა-ს დის, სახელები ერთმანეთს შეადაროს, რომ დარწმუნდეს, თუ რაზღენად მცირეა ამ ორს სახელს შორის განსხვავება ამ შემთხვევაშიც: ზედმეტი ჰგებრა და, წინმოყოფ მახვილს მაგიერ, ბოლოში მოქცეული მახვილი დის სახელში. უკვე ეს გარემოება, რომ დისა და ძმის სახელების განსახსნავებლად და ერთმანერთისაგან განჩრევის გასადვილებლად ენამ მახვილის ადგილმონაცვლელად მიიშველია, ცხადყოფს, რომ ზედმეტი ჰგებრა დის სახელში იმდენად არსებობის განსხვავებას არ აქმნის, რომ მსმენელს ძმისა და დის სახელების სისწორით გაგება გაუადვილოს.

ძმისა და დის აფხაზური სახელების თითქმის სრული ბგერითი იგივეობა აღმინანს აფიქრებინებს, რომ შესაძლებელია აქ ზოგადი, შეიღობის აღმნაშენელი, სიტყვა გვექონდეს, რომელსაც დის აღსანიშნავად შუაში სქესის გამოშვებელი ჰგებრა ერთვოდა.

შესაძლებელია აღმინანს ეფიქრა, რომ ჰგებრა ახულის აღმნიშვნელ ა-ფშა-სთან, ანდა დედაკაცის სახელ ა-ფშა-სთან არის დაკავშირებული, მაგრამ სხვა ამის მსგავსი მაგალითი, რომ აფხაზურად მდებარებითი სქესი ჰგებრის დართვით გამოიხატებოდეს, არ მოგვეპოვება. როდესაც აფხაზურად სქესის აღნიშვნა მსურთ, მაშინ აღმინანს სახელს ფშა, ან. ფშა-ს ბოლოში მთლიანად ერთვის ხოლმე.

ძნელი დასაჯერებელია, რომ ძმისა და დის სახელი აფშა-სგან წინათაც და თავდაპირველადვე ერთმანეთს ასე დამსგავსებული ყოფილყო, არამედ საფიქრებელია, რომ ასეთი დამსგავსება მიერმინდელი მოვლენა უნდა იყოს. ერთი ამ ორ მსგავს სახელთაგანი ერთ-ერთ მათგანს უნდა ვკუთხნებოდა, მეორე-კი მას დროთა განმავლობაში დაჰმსგავსებია. მართლაც კლპროთის ჩინაწერიდან ირკვევა, რომ ძმის აფშა-სგან მათსა ჰქონებოდა. სამწუხაროდ ამ შეცნობის აღნიშნული არა აქვს, თუ სახელდობრ აფხაზურის რომელი შტოს ლექსიკის კუთვნილებას შეადგენს ეს სიტყვა.

საფიქრებელია, რომ ოაშა უნდა ოაშა-სგან იყოს წარმომდგარი. ააშა, ანუ აფშა, თუ აფშა-სი თავდაპირველად მხოლოდ დის სახელი იქმნებოდა. საფიქრებელია, რომ პირველი სიტყვის თავკიდური ფ, კლპროთის მიერ მ-დ აღქმული, აფშა-სგან წინათ არსებული მამრობითი სქესის თავსართის ნაშთი უნდა იყოს, მეორე სიტყვის თავკიდური ა-კი, რა თქმა უნდა, მდ. სქ-თავსართის ნაშთია.

ამგვარადვე მამაკაცისა და ქმარის ჩრჭრულ სახელს ტლჷ-ს (რ.—ჩ. ლ. 110 და 207) ისევე, როგორც ყაზახთელის ამავე ცნების აღმნიშვნელ სიტყვას ტლჷჲ (T'le) გვლ დენ შტედტის ჩანაწერით (R. II, 528) და თანამედროვე ტლჷჲ (რ.—ყ. ლ. 73). მამრობითობის აღმნიშვნელობისდა მიუხედავად, თავი-დურ ზ ბერას არ შეიცავს და ეს მავალითიც შესაძლებელია იმ აზრის დამამტკიცებელად იქმნეს გამოყენებული, რომ ჩერქეზულსა და ყაზახთელს გრამ. სქესი არც წინათ ჰქონდა ისევე, როგორც ასეთი თავსართები არც ეხლა გააჩნია.

განმარტოებულად განხილული მამაკაცისა და ქმრის გამომხატველი ჩერქეზულ-ყაზახთელური ზემოდასახელებული სიტყვები მართლაც ასეთ შთაბეჭდილებას სტოვებენ, მაგრამ საკმარისია მამრობის აღმნიშვნელ ჩერქეზულსავე სახელს შევადაროთ, რომ თვალწინ სულ სხვა ვითარება წარმოგვიდგეს.

მაგ. მამალ ცხვარს, ვერძს ჩრჭრულად გატლჷოზჷო ეწოდება (რ.—ჩ. ლ. 3). თუ გავიხსენებთ, რომ ხუ ჩრჭრულად მამალს ნიშნავს და ცხოველთა მამრ. სქესის გამოსახატავად ამა-თუ-იმ ცხოველის სახელს სწორედ ბოლოში ემატება ხოლმე (იქვე, გვ. 152—3), მაშინ ცხადი გახდება, რომ ვერძის ზემომოყვანილ ჩერქეზულ სახელშიც ბოლოკიდური ხჷო მამრ. სქესის აღმნიშვნელივე უნდა იყოს. ამის გამო გატლჷო თითქმის ცხვრის ზოგადი ჩერქეზული სახელი გამოდის. მაგრამ, უუპკველია, გატლჷო შეუძლებელია წინათ ცხვრის ზოგადი სახელი ყოფილიყო. ამის დასარწმუნებლად ისიც კმარა; თუ გავიხსენებთ, რომ ტლჷ ჩრჭრულად მამაკაცსა და ქმარს ნიშნავს. გატლჷო და ტლჷ-კი, რა თქმა უნდა, ერთი-და-იმევე ძირის სიტყვები უნდა იყოს. ამიტომ გატლჷო-ცა, ვითარცა ამავე ძირის სიტყვა, თავდაპირველად მამალი ცხვრის სახელი უნდა ყოფილიყო.

ამნაირად, ერთი მხრით მამაკაცისა და ქმრის სახელად ტლჷ და ტლჷმ გვაქვს, მეორე მხრით მამალი ცხვრის იმავე ძირის სახელი გატლჷო. პირველს არავითარი თავსართი არ გააჩნია და ამის გამო მხოლოდ ფუძის, ტლჷ ძირის სახით არის დაცული, მეორეს-კი თავში ბა აქვს, რომელიც ძირეული არ ჩანს. ამის გამო აზრი იზადება, რომ შესაძლებელია ეს გა მამრობითი სქესის ვა თავსართის ფონეტიკური სახესხვაობა იყოს.

ასეა-თუ-ისე ამის საბოლოო გამორკვევა მომავალის საქმეა, მაგრამ ამ სიტყვის პირველადი მნიშვნელობის გამორკვევა სხვა გზითა და საშუალებითაც შეიძლება.

მამაკაცისა და ქმრის ყაზახთელი სახელი ტლჷჲ და ტლჷჲ ისევე, როგორც ამავე ცნების გამომხატველი ჩრჭრული სახელი ტლჷ და წინანდელი გატლჷო ჩრდილოეთ კავკასიის ენებში უფვისტომო მწიერების მსგავსად მოჩანან; მათ მონათესავეობა არ მოეძებნებათ.

სამაგიეროდ ამ ყაზახთელ და ჩერქეზულ სიტყვებს თვისტომნი სამხრეთით, საქართველოში, მოეპოვებათ. უკვე გვლ დენ შტედტის ჩანაწერით-გან ირკვევა, რომ თანამედროვე ყაზახრდ. ტლჷ-სა და ჩერქ. ტლჷ-ს წინათ ორ თანხმოვანს შუა ხმოვანი ჰქონია: მე-XVIII ს.-ში ეს სიტყვა თურმე ტლჷ-დ ჯამოითქმოდა.

„ქართველი ერის ისტორია“-ში (1³, 68), სქესობრივი განაყოფიერების ღვთაების წარმართული მსახურების ნაშთების განხილვისას, აღნიშნული მქონდა, რომ სენთში დაცული ადრეკლას დღესასწაულის „მელაჰა ტშლავიზა“-ანუ „თმლავიზა“-ს შესაძლებელია სქესობრივი დამოკიდებულების აღმნიშვნელი ტშლავიზა-სთან იყოს დაკავშირებული.

ესლა, მას შემდგომ, რაც მე-XIV ს. ქ. უწინარესი საუკუნის ხეთური ლურსმული ტექსტი აღმოჩნდა, რომელშიც ნაყოფიერების ღვთაების ტმლავინუშის წასვლა და ამის გამო ქვცხანაში მოუსაელობისა და უნაყოფოებისა, ხოლო შემდგომ ამ ღვთაების კვლევ უკან დაბრუნების წყალობით, ისევ მოსავლიანობა-ნაყოფიერების აღდგენის ამბავია მოთხრობილი, დანამდვილებით შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ადრეკლას ლაშხური ფერსულის სიტყვები „ადრეკლას წაგვავიდა და მოგვივიდა“ (იხ. ქართ. ერის ისტ. 1³, 59) ამავე, უკვე ქ. წ. მე-XI ს. ტექსტში აღბეჭდილი სარწმუნოებრივი თქმულების ანარეკლს წარმოადგენს და მელაჰა ტმლავიზა-ც სწორედ ამ ღვთაება ტმლავინუშის სახელია.

უშეველია, ჩრდილო-აღმართული მამაკაცისა და ქმრის სახელი ტგლე და ტლავ-ც ამავე ტშლავიზა, ტმლავიზა-სა და ტშლავიზა-სთან უნდა იყოს დაკავშირებული. ამის გამო ირკვევა, რომ ტგლე ძირს მამრობითობის მნიშვნელობა უკვე მრავალ საუკუნეთა განმავლობაში ჰქონია.

ყველაზე ნაკლები ლექსიკური მასალა უფრისათვის მოგვეპოვება, ამიტომ არც ვასაკვირველია, თუ რომ მისი წინანდელი აგებულების გამოსარკვევად შევლევარი იმუღებულთა რამოდენიმე სიტყვის ანალიზით დამაკაოფილდეს. უდური ენის დირრის გრამატიკა სულ ოციოდე არსებითს სახელს შეიცავს, მათ შორისაც ნათესაობისა და სქესთა ურთიერთობის, ისევე როგორც ცხოველთა აღმნიშვნელი სახელები მს-ს, ვგონებ, არ უნდა აღმეტებოდეს. ამთგან მხოლოდ ორი სიტყვაა, რომელსაც გრამატიკული სქესის ოდინდელი თავსართის კვალი ემჩნევა.

მას უფრად მიჩნევიან (უდ. ე. გრ. 14 და 16), ხოლო დას-ხუნჩი (იქვე);—ქალიშვილს, ასულს—ხინჩი (იქვე. 16),—ხარს და კუროს-კი უს (იქვე).

ძმისა და ღის უდურ სახელებს მეორე ნაწილი ჩი საერთო. აქვს პირველი ნაწილები-ჰი ში და ხუნ განსხვავებულია. ამიტომ საფიქრებელია, რომ ში მამრობითობის აღმნიშვნელი უნდა იყოს. ამ ორი სიტყვის საერთო ნაწილი ჩი-დალისტინს ენებშიც არის და ცალკეულ სიტყვად იხმარება. ანჭიუზრად, ჩაბ-ულად და დუნძრად ჩი კაცხა ნიშნავს (იხ. გვლ დენ შტედტის R. II; 514, კლ აპროთის V. II 324).

ღის სახელის პირველი ნაწილი ხუნ იგივე სიტყვა უნდა იყოს, რომელიც ხინჩრის სახით უფრმა ასულს, ხოლო ღინჩ-ს სახით სჯარულში დედაკაცის აღსანიშნავად იხმარება (ანდ.-დიდ. მას. 93). ცხადია, რომ ესევე სიტყვა დედაკაცისა და ცოლის წასაჭული სახელის ხუნუშუმ-ს (წახ. ე. 167) პირველი ნაწილი ხუნ, ან ხუნ ატყულად ფურხა ნიშნავს (არქ. ე. 190 და აღ. ე. 161); ხოლო თვით უფრად დედალი ცხოველის სახელია (აღ. ე. 160). ამგვარად ღის უფრთა სახელი ქალიშვილ-კაცის, ანუ დედაკაცის აღმნიშვნელი ყოფილა.

ძმის სახელის პირველი ნაწილი ცალკეულად არსად, ცამბადიჟულს გარდა, არ იხმარება, არამედ მამრობითი სქესის თავსართია. ცამბადიჟულში-კი ვე ხარს. კუროს ნიშნავს (რ.-ყ. ლ.), მაგრამ იქაც ეს სიტყვა, როგორც მანს, მხოლოდღა ფუფე-ჩამოცილებული მამრ. სქესის თავსართის ნაწილი უნდა იყოს.

ხარის და კუროს უფრო სახელი უს, უეჭველია, იგივე სიტყვაა, რომელიც ჩაჩნურ-ქისფურ-ქაფურშივე ამავე ცხოველის ამავე სქესის სახელია. ქისფურად ხარს უსტ, ხოლო ქაფურად უსტუ ეწოდებოდა მე-XVIII ს.-შიც და ესლაც ასევე ეძახიან, ჩაჩნურში ამ სიტყვას თავიკიდური უ დაუკარგავს და ამის წყალობით სტუ-დ ქცეულა. უფრო ხარის სახელის უს-ისა და ქაფური უსტუ-ს ერთმანერთთან შედარება დარწმუნებს ადამიანს, რომ უფროში ამ სიტყვის სწორედ მთელი მეორე მარცვლი ტუ არის ჩამოცილებულად და მხოლოდ პირველი მარცვლი უს-ლაა დარჩენილი. ამის მსგავსი მოვლენა ქისფურშივე არის, სადაც ბოლო-კიდური უ უკვე მე-XVIII ს.-ში ყოფილა დაკარგული. ყველა იმის შემდგომ, რაც ხარის ჩაჩნურ-ქისფურ-ქაფურა სახელს აგებულუბანე თავის ალგას იყო. ნათქვამი (იხ. აქვე), იმის მტკიცება, რომ უფრო უს-ის თავიკიდური უ მამრობითი სქესის თავსართის ნაწილია, ზედმეტი იქმნებოდა.

ქმრისა და მამაკაცის აღმნიშვნელი უფრო სიტყვა ისწუ ზემოვანში-ლული სიტყვიებისაგან განსხვავდება, რატუნ, იმისდა მიუხედავად, რომ მამრ-სქესის არსების სახელია, მაინც თავში ი-ხმოვანი აქვს, რომელიც მ-ს სახით მდებარ. სქესის თავსართია. ამნაირად ეს მაგალითიც ეწინააღმდეგება იმ აზრს, რომ უღურს ოდესლაც ისეთივე სქეს-კატეგორიების თავსართები უქონდა, როგორიც ჩაჩნურს, ლუნქურს და ლეგურ ენათა ჯგუფს მოეპოვება. მაგრამ ზემომოყვანილი მამრ. სქესის აღმნიშვნელი ორი უღური სიტყვა, რომელთაც თავიანთი სქესის შესაფერისი თავსართი დატული აქვთ, გვაფიქრებინებს, რომ ისწუ-ს-ღროთა განმავლობაში უნდა ქქონდეს თავიკიდური მ დაკარგული და წინათ, ძმის სახელის შინა-ს მსგავსად, ისიც ვისწუ, ე-ი. მ თავსართიანი იქმნებოდა.

მაშასადამე, აზხაზურ-ჩერქეზულ-ყაბარდოულისა და ლეგურის უსქეს-კატეგორიო ენათა ჯგუფისა ისევე, როგორც ალბანურის ნაწილის უღურის ლექსიკური მასალის ანალიზი უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ თავდაპირველად ამ ენებსაც გრამატიკული სქეს-კატეგორიები უქონიათ.

თ ა ვ ი მ მ ც ხ რ ა მ მ ტ მ

სქეს-კატეგორიებთან დაკავშირებულ მოვადი საკითხები

რაკი უკვე გამორკვეული გვაქვს, რომ გრამატ. სქეს-კატეგორიები არამც კი მარტო ე. წ. კავკასიურს ენებს, არამედ ქართულსა და ქართველურს ისევე როგორც სხვა მათ მონათესავე ენებსაც იმთავითვე უქონიათ, ესლა უნდა სქეს-კატეგორიებთან დაკავშირებული მოვადი საკითხების განხილვასაც შევეუდგეთ.

პირველი ამ საკითხთაგანი სქეს-კატეგორიების რაოდენობაა: ჩაჩნურს და წოგურში, როგორც ვიცით, მათ რიცხვს რვამდე-კი ანგარიშობენ, დღის-

ტნის ბევრ ენათაგანს ოთხ-ოთხი სქეს-კატეგორია აქვს, უმრავლესობას-კი მხოლოდ სამ-სამი გააჩნია.

რამდენი სქეს-კატეგორია უნდა ჰქონოდა ამ ენებს თავდაპირველად ან რა მიზეზის გამო შესაძლებელია სქეს-კატეგორიათა თავდაპირველი რიცხვი გადიდებულიყო, ანდა შემცირებულიყო?

მეორე საკითხად სქეს-კატეგორიებისთვის განკუთვნილი თავდაპირველი მგერითი ნიშნების გამოჩვენება უნდა მივიჩნიოთ. წინა თავებში მონათხრობიდან ვიცით, რომ სქეს-კატეგორიებისათვის კავკასიურ ენებს ყველას ერთი-დამეტი ნიშანი არა აქვთ, არამედ ამ მხრივ საკმაო სხვადასხვაობაა. რა თქმა უნდა, უპირველესად გადასაწყვეტია, შესაძლებელია, თუ არა, რომ ასეთი ნაირ-ნაირობა იმთავითვე ყოფილიყო? თუ გამოირკვეა, რომ ასეთი სხვადასხვაობა თავდაპირველად ძნელი დასაჯერებელია, რომელ სქეს-კატეგორიას სახელდობრ რომელი ნიშანი უნდა ჰქონოდა და რა-და-რა მიზეზით შესაძლებელია პირვანდელი ნიშნის მაგიერ სხვა იყოს გაჩენილი?

სქეს-კატეგორიათა ნიშნების ადგილმდებარეობაც, როგორც სათანადო ადგილას აღნიშნული გვექონდა და დავრწმუნდით, კავკასიურს ენებში სამნაირი არსებობს: ზოგს ეს ნიშნები თავსართებად უსხედს, ზოგს ბოლოსართებად. ისეთი ენებიც მოიპოვება, რომელთაც თავსართადაც და ბოლოსართადაც აქვთ. ეს გარეობა ვევალებს, მესამე საკითხად სქეს-კატეგორიების ადგილმდებარეობა მივიჩნიოთ, სახელდობრ: შესაძლებელია, თუ არა, რომ ადგილმდებარეობის ასეთი სამნაირობა იმთავითვე ყოფილიყო და, თუ ეს შეუძლებელია, რომელი ამ სამნაირ ადგილმდებარეობაააგანი უნდა უძველესი, რომელი მერმინდელი და რომელი უკანასკნელი იყოს?

დასასრულ, როგორც ვიცით, ე. წ. კავკასიურ ენათაგან თითქმის ნახევარს გრამატიკული სქესი არა აქვს ისევე, როგორც ისტორიულ ხანაში იგი არც ქართულსა და ქართველურს მოეპოვებოდა. ამიტომ მეოთხე საკითხად გამოსარკვევია, თუ რა-და-რა მიზეზის გამო შესაძლებელია გამქარაიყო გრამ. სქეს-კატეგორიები და როგორ, ერთბაშად, თუ თანდათანობით?

აქამდის სქეს-კატეგორიები ჩვენ არსებითს სახელებსა, ზედსართავსა და მიმლობაში გვექონდა განხილული, რიცხვითს სახელებსა, ნაცვად სახელებსა და ზმნას არ შევხებოვართ. ამიტომ ზემო-ჩამოთვლილ საკითხთაგან ყველაში განხილვა აქ არ შეიძლება, არამედ აქ მხოლოდ სქეს-კატეგორიების თავდაპირველ საერთო რიცხვზე და ნაწილობრივ მათთვის განკუთვნილი ნიშნების შესახებაც გვექნება საუბარი, დანარჩენი საკითხების განხილვა-კი უნდა ბოლოსთვის გადავდოთ, როდესაც მეტყველების სხვა ნაწილებიც უკვე შესწავლილი გვექნება.

§ 1. სქეს-კატეგორიების თავდაპირველი რიცხვი

სქეს-კატეგორიების რიცხვი ყველაზე ჭარბად ჩანრუტს, დისფურს და წაჟურ-ას აქვთ, რომელთა რაოდენობასაც მკვლევარნი 4-8-მდეც-კი ანვარითობენ, ხოლო ის ენებიც, რომელთაც სქეს-კატეგორიები ცოტა გააჩნიათ, მაინც არც ერთი სამზე ნაკლებს მქონებული არ არის: იმ ენებს, რომელთაც ორი აქვთ

გრამ. სქესის განჩნევა უკვე დაკარგული უჩანთ და მხოლოდ სულდგმულისა და უსულო საგნების კატეგორიები-ლა მოეპოვებათ.

ვგონებ, შესაძლებელია უცილობელ დებულებად იქმნეს მიჩნეული ის აზრი, რომ თავდაპირველად ყოველ სქეს-კატეგორიას თავისი განსაკუთრებული ბგერითი ნიშანი უნდა ჰქონოდა: სქეს-კატეგორიის დაუბრკოლებრივი განჩნევისათვის, ცხადია, ეს აუცილებელი პირობაა. თუ ამ დებულებით ვიხელმძღვანელებთ, იმ საკითხის გადაწყვეტაც, თუ ჩაჩნურ-წაჭურ-ქისჭურის თანამედროვე 6-8 სქეს-კატეგორიათაგან თავდაპირველ ოდენობად რა უნდა იქმნეს მიჩნეული, ძნელი არ არის. იმისდა მიუხედავად, რომ მკვლევარნი ჩაჩნურსა და ქისჭურს ექვს, წაჭურს-კი რვას ანგარიშობენ, მაინც არც ერთს მათგანს სქეს-კატეგორიებისათვის არც მხ. რ. და არც მრავლობითში ოთხზე მეტი ნიშანი არ აბადიათ. მარტო ამ 4, —გ, ა, ბ და დ,—ბგერის ამარაა სამივე დასახელებული ენათათვის გამო ჩაჩნურსა და ქისჭურს მხ. რ.—ში მე-2 და მე-3 სქეს-კატეგორიისათვის ერთი-და-იგივე ა ნიშანი, ხოლო მე-5 და მე-6-ესთვის ბ თანამოვანი აქვს. მრ. რ.—ში-კი პირველს, მე-2 და მე-3 სქეს-კატეგორიას ბ თავსართი, ხოლო მე-4 და მე-5-ეს დ თავსართი უხით.

ამნაირადვე წაჭურსაც მხ. რ.—ში მე-2 და მე-3 თავსართად ა, მე-4, მე-5 და მე-6-ესთვის ბ და მე-7 და მე-8 სქეს-კატეგორიებისათვის დ თავსართი აქვთ. ხოლო მრ. რ.—ში პირველი და მე-5 სქეს-კატეგორიებისათვის ბ, მე-2, მე-4 და მე-7 ესთვის დ, მე-3. მე-6 და მე-8-ესთვის-კი ა თავსართია.

წვამოაღნიშნული საგულისხმო გარემოება, სქეს-კატეგორიებად განაწილების პირინების ვაუტყვევებლობასთან ერთად, უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ სქეს-კატეგორიების სიმრ. ვლე თანამედროვე ჩაჩნურ-ქისჭურ-წოჭურში შეუძლებელია თავდაპირველი მოვლენა იყოს და საქმის ნამდვილი ვითარების ანარეკლს წარმოადგენდეს, არამედ უფრო რომ საკითხის შესწავლელობის ბუნებრივ შედეგად უნდა იქმნეს მიჩნეული. სქეს-კატეგორიათათვის მხოლოდ 4 ნიშნის არსებობა ცხად-ჰყოფს, რომ თავდაპირველად ამ ენებსაც ოთხზე მეტი სქეს-კატეგორია არ ჰქონია.

ჩაჩნურ, ქისჭურ და წოჭურ ოთხ სქეს-კატეგორიან ენათა ჯგუფს უნდა დაღისდნას ოთხ სქეს-კატეგორიანივე რვა ენა დემატხს. როგორც დავრწმუნდით, ქართველსა და ქართველურსაც თავდაპირველად ოთხი სქეს-კატეგორია ჰქონია. ამნაირად უცილობლად ოთხ სქეს-კატეგორიან ენოვანი ერთეულები რიცხვი მთლიანად 15-მდე იქმნება.

დაღისდნის ენათაგან, სადაც უმთავრესად გავრცელებულია სამ-სქეს-კატეგორიანობა, ამ ჯგუფს 12 ენოვანი ერთეული ეკუთვნის.

იმ საკითხის გადასაწყვეტად ოთხ-სქეს-კატეგორიანობა ე. წ. კავკასიური ენების საერთო თვისება იყო, თუ იმთავითვე ორი დიდი, ოთხ-სქეს-კატეგორიანი და სამ-სქეს-კატეგორიანი ენათა ჯგუფები არსებობდა, უნდა წინასწარ გამოტყვევული იყოს, ემჩნევა თუ არა, ესლანდელ სამ-სქეს-კატეგორიან ენათა ჯგუფს მეოთხე, დ თავსართიანი, თუ ბოლოხართიანი სქეს-კატეგორიის ოდინდელი არსებობის რაიმე კვალი? რაკი სქეს-კატეგორიების ნიშნები, სახელებსა-

და მიმღობას გარდა, მეტყველების სხვა ნაწილებსაც ჰქონდა და აქვს ეხლაც, ამიტომ ამ საკითხზე მსჯელობა ბოლოში ემჯობინება, როდესაც რიცხვითი ჭანხელები, ნაცვალახელები და სხ. უკვე განხილული გვექმნება.

§ 2. გრამატიკის-კატეგორიებისათვის განკუთვნილი თავდაპირველი ბგერითი ნიშნების საკითხი

გრამატიკის-კატეგორიებისათვის განკუთვნილ თავდაპირველ ბგერით ნიშანთაგან ყველაზე ადვილი გამოსარკვევი პირველი, მამრ. სქესის ნიშანია.

მამრ. სქესის ნიშანი თითქმის ყველა ენებს, მათ შორის ამსაფრთხა და ქართულსაც, ერთი-და-ოგივე ჰქონდათ: ვ, უ, ან და უ. ამ საერთო ვითარების გამოთვალის აღნიშნა მხოლოდ სამ ენოვან ერთეულში, ყვერსა, ბოლოუთსა და წახუთულს იპოვის, რომელთაც მამრ. სქესის ნიშნად რ. თანამოვანი აქვთ. ყველა სხვა ენებს-კი რ ბგერა, ან მრ. რ.-ის ნიშნად, (როგორც მაგ. ლენძურს, ბოთლიხურს და დიდიურს ყველა სქეს-კატეგორიისათვის, ლოდობერულს, კარატულს, ბავულაზურს, ტინდალურს, ახვახურს, ხუარშულს, ჰვარკანულს, კვრულს მე-3, თუ მე-4 სქეს-კატეგორიისთვის) აქვთ, ანდა დ ბგერის სახესხვაობის მსგავსად მხ. რ.-ის მე-4 სქეს-კატეგორიისათვის მოეპოვებათ (მაგ. ანდიურს, დიდიურს, ხუარშულს, ლუმუქურს).

უკვე რ ბგერის ფუნქციური მნიშვნელობის ეს სხვადასხვაობა ცხად-ყოფის, რომ აქ თავდაპირველი მოვლენა-კი არა, არამედ მერმინდელი აღრევის შედეგი უნდა იყოს. ამასვე ის გარემოებაც ამფლავებს, რომ ბოლოუთსა და წახუთულს რ ბოლოსართი ორივე, მამრობითისაცა და მდედრობითი სქესის ნიშნად არის ქცეული: და ამნირად გრამატიკული სქესის ის ძირითადი პრინციპი, რომ თანამეფულ სქესს თავისი განსხვავებული ნიშანი აქვს, დარღვეულია, მაშასადამე, ამ ორ ენაში რ ბგერას უკვე იმდენად გრამატიკ. სქესისა არა, რამდენადღაც გონიერ არსებათა კატეგორიის აღმნიშვნელობისთვისება ემჩნევა.

ყველა ზემოაღნიშნული მოსაზრება უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ რ თანხმოვანი არასგზით არ შეიძლება მამრ. სქესის თავდაპირველ ნიშნად იქნეს მიჩნეული. ამიტომ მამრ. სქესის ერთად-ერთ თავდაპირველ აღმნიშვნელად უნდა ვ (ჟ, უ) ბგერა იქმნეს ცნობილი.

გაცილებით უფრო რთულია მეორე, მდედრ. სქესის, თავდაპირველი ბგერითი ნიშნის საკითხი, თუნდაც იმ სხვადასხვაობის გამო, რომელიც ამ სქესს ე. წ. კავასიურს თანამედროვე ენებში ემჩნევა.

ჩაჩნურს, ჭისტურსა და წოვურს ისევე, როგორც დლისტნის ლეგური ენების უმრავლესობას, სულ 12 ენოვან ერთეულს (ლენძურს, ანდიურს, ბოთლიხურს, ლოდობერულს, კარატულს, ჰიპატულს, ტინდალურს, ახვახურს, დიდიურს, ხუარშულს, ყაფუჩურს და ყუბაჩურს) მდედრ. სქესის ნიშნად ა ბგერა აქვთ.

ორ უნას, მდედრ. სქესის ნიშნად ლ და რ თანხმოვანი აქვთ ერთსა-დამავე დროს. დღეოქრში დ და რ შენაცვლების სახით გვხვდება, აბაქულაში-კი,

რომელსაც სქეს-კატეგორიები თავსართადაც და ბოლოსართადაც აქვთ, დ მდებარ. სქესის თავსართად, ხოლო რ ბოლოსართად გვევლინება.

ორ ენას, ბუთულურსა და ჩახურულს, მდებარ. სქესის ნიშნად ისევე, ღო-ფორც მამრობითისაც, რ თანხმოვანი აქვს.

დასასრულ, დალისტინის ერთ ენასაც, ჯოჯოს, მდებარობითი სქესისა (და ცხოველების) ნიშნად ბ ბგერა მოეპოვება.

ამნაირად, იმ დროს, როდესაც ჩახურ-ქისცურ-წოჯოს მდებარ. სქესის ნიშნად მხოლოდ ერთი ა ბგერა გააჩნია, დალისტინის ენებს ბ ბგერა აქვთ. რაკრ შეუძლებელია თავდაპირველად ასე ყოფილიყო, ამიტომ გამოსარკვევია, თუ რომელი ამ ბგერათაგანი ლიჯლურსა და დალისტინის ლეგურს ენებში უფრო პირველად ნიშნად უნდა იქმნეს მიჩნეული.

ჩახურ-ქისცურ-წოჯორისა და დალისტინის ლეგურ ენათა მდებარ. სქესის პირველადი ნიშნის გამორკვევის დროს, უნდა ანგარიში ამ სქესისათვის აწ არსებული სამი ბგერის გავრცელების ინტენსივობასაც გაეწიოს. ა მდებარ. სქესის ნიშნად 15 ენოვან ერთელსა აქვს, რომელთაგან 3—ჩახურის, ქისტურის და წოჯურისა, დანარჩენი 12-კი, როგორც დავრწმუნდით, დალისტინის ენათა ჯგუფს ეკუთვნის. ორ ენას, ლუბოქურს და ატქურს, ამავე სქესის ნიშნად დ და რ მოეპოვება, ხოლო რ თანხმოვანი მარტო დალისტინის 2 ენასა და ბ ბგერა იქაურსავე მარტო ერთ ენას აქვს.

ბ თანხმოვანი კავკასიურ ენათა უმეტესობას უსქესობისა და უშასაკო-ბის ცნების გამოჩატველ ნიშნად აქვს განკუთვნილი და ამასთანავე მრავ-ლობითი რიცხვის ნიშანაც არის, რაც, უეჭველია, ამავე ბგერის უსქესობის აღმნიშვნელობასთანვე უნდა იყოს დაკავშირებული. ამიტომ ბ თანხმოვანი არ შეიძლება, რომ დალისტინის ენების მდებარ. სქესის თავდაპირველ ნიშნად იქმნეს ცნობილი.

დ და რ ბგერათა პირვანდელი აღმნიშვნელობის გამორკვევასაც ის გარემოება გეშველის, რომ ორივე, როგორც უკვე დავრწმუნდით, ან საგნების სახელების შემცველი მე-ბ სქეს-კატეგორიის აღმნიშვნელი იყო, ანდა მრ. რიცხვის ნიშანი. თუ ამასთანავე გავისვენებთ, რომ იმ 2 ენას, ბუთულურსა და ჩახურულს, რომელთაც მდებარ. სქესის ნიშნად რ აქვთ, ეს ბგერა მამრ. სქესის-თვისაც გამოუყენებია და ამნაირად ორივე სქესის ნიშნად უტყვევია, მაშინ უეჭველი გახდება, რომ წინათ დ და რ თანხმოვნებიც შეუძლებელია მდებარ. სქესის ნიშანი ყოფილიყო.

ამგვარად ირკვევა, რომ ლილურის და ლეგურის ენების მდებარ. სქესის ერთადერთ ნიშნად ა ნახევარსმოვანი რჩება, დანარჩენი ბ, დ და რ თან-სმოვნები-კი შემდეგში უნდა იყოს ამ სქესის ნიშნად ქცეული.

შესაძლებელია, მდებარ. სქესის თავდაპირველი ნიშნის საკითხი ყველა შემონათქვამის შემდგომ გამორკვეულად მიგვეჩნია, რომ საქმეს ქართულში ამავე სქესისათვის ნ ბგერის არსებობა არ ართულებდეს. ხოლო, რაკი ამას-ჭარს მდებარ. სქესის ნიშანი ისევე, როგორც კავკ. სხვა ენებსაც შეტყველების სხვა დაწილებში გააჩნიათ, თანაც აბხაზურს იქ 2 განსხვავებული ბგერა აქვს გამოყენებული, ამიტომ მდებარ. სქესის თავდაპირველი ნიშნის საკითხის სა-

ბოლოო გადაჭრაც მხოლოდ რიცხვითი სახელებისა, ნაცვალსახელებისა და ზმნის განხილვის შემდგომ იქმნება მართებულიც და შესაძლებელიც.

მე-3-მე და მეოთხე სქეს-კატეგორიების ნიშნების ნაირნაირობისა და მიუხედავად, გამოჩვენება მისინე აქაც შესაძლებელია, თუ რომელი. აწ არსებულ ნიშანთაგანი უნდა იყოს მესამისა და მეოთხის თავდაპირველ ნიშნებად.

ენათა უმეტესობას მეოთხე სქეს-კატეგორია არ მოეპოვება, მაგრამ ზოგიერთ ამ ენათაგანს მეორე სქეს-კატეგორიად დედაკაცისა და პირუტყვის სახელები აქვს ქვეული, ხოლო მესამე სქეს-კატეგორიად საგნების სახელებია მიჩნეული, ე. ი. რაც ოთხ-სქეს-კატეგორიანს ენებში მესამე და მეოთხე სქეს-კატეგორიებად ითვლება. ქვემოთმოყვანილ ზოგადს დახასიათებაში ასეთი შემთხვევები ამ მესამე და მეოთხე სქეს-კატეგორიების თანაბრად გვაქვს ჩათვლილი.

სულ მესამე სქეს-კატეგორიისათვის მხოლოდობითს რიცხვში მხოლოდ ორინიშანი არსებობს ა, ანუ ი და ბ. ამათაგან ა, ანდა ი ნიშანი ოთხ ენოვან ერთეულს აქვს, სახელდობრ: ჩაჩუხის, ქისტურს, წოვეუსა და ყაფუჩურს, ბნიშანი-კი თექვსმეტს ენოვან ერთეულშია: ლუნძურსა, ანდიურსა, ბოთლიხურსა, ლოდობერულსა, კარატულსა, ბაგულალურსა, ჭამალალურსა, ახეხურსა, დიდრურსა, ზვარჭულსა, ჰვრკანულს (ბჰ), ლუმუქურსა, არჭულსა, რუთულურსა, წახურულსა და ჯეკურში. აბ. უკანასკნელს მე-2 სქეს-კატეგორიისათვის აქვს გამოყენებული, რომელშიც დედაკაცთან ერთად პირუტყვის სახელებიც არის მოქცეული.

ქართულსაც, როგორც დავრწმუნდით, ოდესღაც უპასაკოთა სქეს-კატეგორიის თვისართოვან ნიშნად აგრეთვე ბ ბგერა ჰქონია. რაკი ა, როგორც მეორე სქეს-კატეგორიაზე მსჯელობის დროს გვიქონდა აღნიშნული, სწორედ ამ სქეს-კატეგორიის მათუყებელი ბგერა ყოფილა, ამიტომაც და ენათა უმრავლესობისა და ძველი ქართულია ანალიზის საშუალოთაც მესამე სქეს-კატეგორიის თავდაპირველ ნიშნად უნდა ბ თანხმავანი იქმნეს მიჩნეული.

მეოთხე სქეს-კატეგორიის თავდაპირველ ნიშნად, ყველა შემონათქვამის შემდგომ, ცხადია, შესაძლებელია მხოლოდ დ ყოფილიყო, რომლის შენაცვლებასაც რ წარმოადგენს.

§ 3. გრამატიკული სქეს-კატეგორიების გაქრობის მიზეზი

გრამატიკული სქეს-კატეგორიების კავკასიურს ზოგიერთს ენებში გაქრობის შესაძლებელი მიზეზის მისაგნებად ყურადღების ღირსია, რომ აბხაზური ერთი მხრით სქესის გამოსახატავად უკვე მამალ-დედლობის აღმნიშვნელ მთელ სიტყვებსა ხმარობს ხოლმე, მეორე მხრით გონიერ და არაგონიერ არსებთა კატეგორიებად დაყოფა აქვს და სქესის ნიშნები ოდნავ მოეპოვება.

აბხაზურის ახლო მონათესავე უბიხურს, ჩერქეზულსა და ყაბარდოლულში სქეს-კატეგორიების გადაგვარება-გადაწინების პროცესი დამთავრებულია და უბიხური, ჩერქეზული და ყაბარდოლული უკვე სრულებით უსქესკატეგორიო ენებია. თუ გავიხსენებთ, რომ უბიხები, ჩერქეზები და ყაბარდოელები აბხაზებზე უფრო ჩრდილოეთით და ჩრდილო-აღმოსავლეთით ბინადრობდნ და

ბინადრობენ და რომ იმათ ე. წ. კავკასიელთა ტომობრივი მოსახლეობის სანაპირო ადგილი უკავიათ და იმათ იქით უკვე უცხო მოდგმის მოსახლეობა იწყება, მაშინ ჩვენთვის ცხადი გახდება, რომ სქეს-კატეგორიის განჩევის გრძნობა და ვარგვანი ვრამატიკული ნიშნები გარკვეულს გეოგრაფიულს სახსარს ცილდება და ტომობრივი მოსახლეობის სანაპიროზე-კი სრულდებით ქრება. ამგვარადვე დამახასიათებელია, რომ კვრულსა და უდურს, რომელთაგან პირველი მდ. სამურის შესართავთან კასპიის ზღვას აღწევს და კავკასიის ქედს აქეთაც არის გადმოსული და თურქული ენის მოსაზღვრეა, მეორე-კი ამიერ-კავკასიის მფსახლეობის, ალბანეთის ერის უკანასკნელ ნაშთს-ლა წარმოადგენს და ამ ეპოდ თურქული ენის ზღვაში მხოლოდ პატარა კუნძულს-ლა მიაგავს, ე. წ. კავკასიელ ერთა მოსახლეობის ამ სანაპიროზეც სქეს-კატეგორიის ვრამატიკული განჩევა არ არსებობს.

აღსანიშნავია, რომ თაბასარანულს, რომლის გავრცელების მიწაწყალი სანაპიროს ცოტა მოშორებულია და ოდნე დასავლეთით მდებარეობს, იმისდა მიუხედავად, რომ იმავე კვრულ ენას ეკუთვნის, ორი, გონიერ და არაგონიერ არსებათა, კატეგორიის განჩევა მოეპოვება. ხოლო თაბასარანულზე უფრო დასავლეთითა და ჩრდილო-დასავლეთით მდებარე თემში გავრცელებულ რუთულურსა და წახურულს ყველა ოთხივე სქეს-კატეგორია აქვს. ამგვარად, აქაც, ე. წ. კავკასიური ენების გავრცელების აღმოსავლეთ-სამხრეთის ასპარეზზეც, იმნორივე სურათი გვემუდება თვალწინ: სანაპიროზე ვრამატ. სქესი გამჭარალია და, რაც უფრო ვშორდებით ამ სანაპირო ზოლს, სქეს-კატეგორიის განჩევა უფრო ძლიერდება, ხოლო, რაც უფრო ვუახლოვდებით სანაპიროს, სქეს-კატეგორიის გადაგვარება-გადაშენების პროცესი უფრო და უფრო მატულობს¹.

მაგრამ სქეს-კატეგორიების განჩევის გაქრობისათვის ამას გარდა, უეჭველია, ამა-თუ-იმ ერისა და მისი ენის, სხვებთან შედარებით. უფრო მაღალ კულტურულ დონეზე აღზევებასაც უნდა შეეწყოს ხელი: მრავალნაირ საგნებზე სწრაფი საუბრისა და მსჯელობის დროს სქესებრივი განსხვავების აღნიშვნა, ვითარცა შემთავრებელი გარემოება, მეტად საგრძნობი უნდა განხდარიყო და ამიტომაც თანდათანობით უნდა ერთგვარობის დამყარების პროცესი დაჩქარებინა.

¹ სქეს-კატეგორიების ვაქრობა უცხო ადგილების ენების გაღწევის შედეგად; ანდა ერთ მიზეზთაგანად მიჩნეული აქვს ად. დიოტასი თავის „შესავალ“-ში (ნნ. გვ. 343).

კარი მერთხე

რისხვითი სხელები,
მთი წინანდელი და თავდაპირველი სხე,
ავებულეგა და სხვადსხვა სისებეგა

თავი პირველი

რიცხვითი სახელების შესწავლის დროს დასახული ამოცანები და ამისათვის გამოსადეგი მეთოდები

რიცხვითი სახელების შესწავლის დროს, მკვლევარნი თითქმის მხოლოდ აღრიცხვის სისტემის აღნიშვნით კმაყოფილებდებოდნენ. ჩვენთვის, რა თქმა უნდა, ეს საკითხიც საგულისხმოა და, როგორც დავრწმუნდებით, აქაც გაცილებით იმაზე მეტის თქმა შეიძლება, ვიდრე ნათქვამი იყო, მაგრამ, ზემოდასახელებულს გარდა, კიდევ არაერთი სხვა მნიშვნელოვანი საკითხიც უნდა იყოს განხილული და გამოკვლეული, რომ ე. წ. კავკასიური ენებისა და ქართულ-ქართველური რიცხვითი სახელების შეძლებისამებრ სრული დასასიათება, შეიძლებოდეს.

არც ერთ მკვლევარს ფიქრად არ მომსკლია, თუ რამდენად ძველია რიცხვითი სახელების ის სახე, რომელიც თავამდროვე ენებშია დაცული. კავკასიური ენების რიცხვითი სახელების უფრო აღრინდელი და თავდაპირველი ფორმის გამორკვევაც არავის მიზნად არ დაუსახავს. თვით ზოგადი მიმოხილვის თვისების მქონებელს ისეთს ნაშრომშიც-კი, როგორც ად. დირის „შესავალი“-ა, ამაზე კრიტიკი-კი არ არის დაძრული. ამ საკითხის უაღრესი მნიშვნელობა-კი იმდენად უცილობელია, რომ რიცხვითი სახელების განხილვის დროს მიზნად უპირველესად ზწორედ რიცხვითი სახელების აწინდელზე უწინარები და უძველესი ფორმების გამორკვევა უნდა გვქონდეს დასახული.

მეორე საკითხად უნდა რიცხვითი სახელების აღნაგობის გამორკვევა დავისახოთ.

ჩვეულებრივ მკვლევარნი მარტო 11—20-მდე და ათეულ-ოცეულების სახელების წარმოების წესს აქცევენ უურადლებას. აქაც იმით კმაყოფილებდებოდნენ, რომ აღნიშნული ჭეჭონათ, თვის ათობითი, თუ რკობითი წესი იყო ამა-თუ-იმ ენაში მიღებული. როდესაც ცხადი იყო, რომ რომელსავე ენას ოცობითს სისტემაზე აქვს თავისი რიცხვითი სახელები აგებული, იშვიათს გამოწკლისს გარდა. არავის მოწყვლია ახრად გამოერკვია, ეს სისტემა ამ ენას დასაწყისით-განვე ჭეჭონა, თუ შემდეგში გასწენია.

ჩვენთვის, რიცხვითი სახელების თანამედროვე და წინანდელი ფორმების გამორკვევის შემდგომ, ამ სახელების აღნაგობის გამორკვევა უნდა იქცეს მთავარ ამოცანად; სახელდობრ, რომელი მისი ნაწილთაგანი ძირეულია და

რომელი უნდა ფორმანტად იქმნეს მიჩნეული. ძირეული ნაწილის გამორკვევაზე არავის უფიქრია, ფორმანტები-კი მხოლოდ იმ ენების რიცხვითს სახელებში და იქ იყო აღნიშნული, სადაც სქეს-კატეგორიების არსებობა უცილობელია. ნამდვილად-კი ეს საკითხი ყველა ენების რიცხვითი სახელების განხილვისას უნდა იქმნეს გამორკვეული, რათგან ერთი მხრით ფორმანტების გამოცალკეება გავაგებინებს, თუ რამდენად ფართოდ და მეტკველების რომელ ნაწილში იყო ამა-თუ-ამ ენაში სქეს-კატეგორიები გავრცელებული, მეორე მხრით ძირეული ნაწილის გამოყოფა საშუალებას მოგვცემს კავკასიური ენებისა და ქართულ-ქართველური რიცხვითი სახელების ნათესაობის პრობლემაც ვაღვეკათ.

ამას გარდა, როდესაც ათეულიდან მოყოლებით ათობითი, თუ ოცობითი აღრიცხვის თანამედროვე და წინანდელი წესი გამორკვეული იქმნება, ამის შემდგომ სასურველია შეძლებისამებრ გამოირკვეს, რიცხვითს სახელებს ხომ აღრიცხვის კიდევ სხვა წესის რაიმე კვალი არ ემჩნევა. ეს საკითხი მეტად რკვერთულულების ბუნებისა და აგებულების ვასაგებად არის მნიშვნელოვანი.

რიცხვითი სახელების შესწავლა ჯერ თითოეულ ენაში ცალკეა ცხადობს, მერმე ენათა არსებული დიდი ჯგუფების საერთო თვისებები და განმასხვავებელი თვისებებია და სულ ბოლოს კავკასიურისა და ქართულ-ქართველურის შედარებითი შესწავლა და ანალიზი უნდა გეჭონდეს, რომ ამ გზით მათი ძირეული და ფორმალური ნაწილებისა და ელემენტების ნათესაობის პრობლემის გადაწყვეტაც შესაძლებელი გახდეს.

ბუნებრივად აქაც წამოიჭრება საკითხი, თუ რა საშუალებითა და დონებით შეიძლება რიცხვითი სახელების თანაზედროვე ფორმებზე უწინარესი და თავდაპირველი ფორმების გამორკვევა ასეთ უმწერლებო ენებში?

რასაკვირველია, ამ შემთხვევაშიც უპირველესად გვლდენ შტეტისა და კლავაროთის ჩანაწერების გამოყენება დაგვირდება. შემდეგში არაერთხელ დაერწმუნდებით, რომ თუმცა ამ და მე-XIX—XX სს. მეცნიერთა ცნობები, დამწერლობიანი ენების საზომით, ერთმანეთზე დიდად დაშორებული არ არის, მაგრამ, ამისდა მიუხედავად მათ ჩანაწერებში არაერთი საგულისხმო ცნობა მოიპოვება, რომელიც ზემოდასახული მიზნის გეგორციელებას გაავიადვილებს.

მაგრამ, რასაკვირველია, მკვლევარი მარტო ამით მიზანს ვერ მიაღწევს, არამედ სხვა საშუალებაც უნდა გამოიყენოს. ცნობილია, რომ რიცხვითი სახელები ორ-სამ მთავარ ნაწილად იყოფა: ერთეულებად, ათეულებად და ასეულებად. ამათგან ერთეულების სახელებს, ათეულებისა და ასეულის სახელებთან შედარებით. უმეტესად მარტივი აგებულება აქვთ. თუმცა, როგორც შემდეგში დავრწმუნდებით, ზოგიერთი ერთეულების აღნაგობაც თავდაპირველად მარტივი არ ყოფილა, მაგრამ ამ გარემოებას თანამედროვე მოსაუბრე სრულებით ვერ გრძნობს და მხოლოდ ენათმეცნიერული ანალიზითა თუ დაინახვებს. პირიქით, ათეულებისა და ასეულების ყველა სახელები რთულია და, ან ერთეულებისა და ათეულების, ან ერთეულებისა და ასეულების კომბინაციას წარმოადგენს. ზემოაღნიშნულის გამო ერთეულების სახელები ზოგადად შესაძლებელია მარტივი აგებულებისად მივიჩნიოთ, ათეულებისა და ასეულების სახელები-კი რთულ სიტყვებად ვიცნათ.

მარტივისა და ათეულ-ასეულებში დაცული, აგრეთვე ზოგჯერ რიგობითი და სხვაგვარი რთული რიცხვითი სახელების ერთმანეთთან, შედარება: ცხად-მყოფს, რომ იქ ჩვენ ერთეულების ზოგჯერ ორი, ზოგჯერ სამი და მეტი ფორმაც-კი მოგვეპოვება.

თუმცა მარტივი რიცხვითი სახელები წარმოშობილობითა და ხნიერებით ათეულებზე უფრო ძველია, ისევე როგორც ათეულების სახელები ასეულებზე უფრო ადრინდელია. ჰაგრამ, რაკი, ერთეულების სახელების ყოველდღიურ-საუბარში ხშირი ხმარების გამო, მათი გარეგნული სახე უფრო ადვილად და სწრაფად დცელება და დცვიდებებ, ათეულების, მეტადრე რთული წარმოების სახელებში ძველი ფორმები-კი დროისა და სწრაფი გამოთქმის გამანადგურებელ გავლენებისაგან უფრო დაცულია, ამიტომ ათეულების სახელებში შენახული ერთეულების სახელები ხშირად უფრო უძველესი ფორმითაა ხოლმე დაცული. ეს გარემოება საშუალებას გვაძლევს თვით უმწერლობო ენათა რიცხვითი სახელების შესწავლის დროსაც-კი ერთი-და-იმავე რიცხვითი სახელის გარე-განი სახისა და ავებულების განვითარების სხვა-და-სხვა საფეხურების ფორმები მოვიპოვოთ. ამიტომ მკვლევარმა, ერთეულებთან ერთად, განსაკუთრებული ყურადღება სწორედ მეორე (11—19-მდე) და დანარჩენი ათეულებისა და ასეულების სახელებსაც უნდა მიაქციოს.

თ ა ვ ი მ ე რ ე

კავკასიურ ენათა სინდური ჯგუფის რიყხვითი სახელები

§ 1. აბხაზური რიგობითი რიცხვითი სახელები

აბხაზური ორი, სამხრეთ-დასავლური (კუშასიბ) და ჩრდილო-აღმოსავლური (ალტეკეს.), დიალექტის რიცხვითი სახელების ჩანაწერი გვუღენს ტედ-ტის ნაშრომშია დაცული და ამას გარდა უსლარისა და პროფ. ს. ჯანაშიას ჩანაწერებიც მაქვს ხელთ, რომელნიც აქვე ერთად მომყავს.

XVIII ს. სამხრეთ-დასავლურ აბხაზური რიცხვითი სახელები

1 სეკე	Seke
2 ლუბა	Gubà
3 ხება	Chebà
4 ბშიბა	Bschibà
5 ხუბა	Chubà
6 —	—
7 ბიშბა	Bischbà
8 ახბა	Achbà
9 იშბა	Ischbà
10 ყაბა	Shabà
11 ბჟასა	Bshasà

12	ბყულ	Bshug
13	უახ	Shach
14	ვიბშ	Wibsch
15	ზუხ	Suth
16	უაფ	Shaf
17	ეიბშ	Shjbsch
18	უა	Sha
19	ევეშ	Shewsch
20	ლოყა	Gosha
40	ლუნლოზა	Gun gosa
50	ლუნლოზა შები	Gun gosa schebi
60	ხინლოზა	Ghin gosa
70	ხინლოზა შები	Chin gosa 'schebi
80	პეინლოზა	Pshin gosa
90	პეინლოზა შები	Pshin gosa schebi
100	შკე	Schke
200	ლუშ	Gusch
300	ხიბშუ	Chjbschu
1000	ზეკი	Seki

(I. A. Güldenstädt, Reisen II, 528—529).

XVIII ს. ჩრდილო-აღმოსავლური აზნაზური რიცხვითი სახელები

1	სეკე	Seke
2	ღუბა	Gubā
3	ხება	Chebā
4	ბშიბა	Bschibā
5	ხუბა	Chubā
6	—	—
7	ბეიბა	Bshibā
8	ახბა	Achbā
9	იშბა	Ischbā
10	ზაბა	Sabā
11	შუის	Swis
12	ზუგ	Sug
13	ზავ	Sag
14	გივშ	Giwsch

15	ზუს	Such
16	ჟიკ	Shits
17	ჟიბშ	Shibsch
18	ზახ	Sach
19	ჟეშ	Shewsch
20	ღოზა	Gosa
30	ღუზუს ზაბე	Gusus sabe
40	ღუნღოზა	Gun gosa
50	ღუნღოზა ზაბა	Cun gosa saba
60	ჩინღოზა	Chin gosa
70	ჩინღოზა ზაბა	Chin gosa saba
80	ბჟინღოზა	Bshin gosa
90	ბჟინღოზი ზაბა	Bshin gosi saba
100	ჰეკე	Ske
200	ღუს	Gus
300	ხეხ	Ches
1000	ჰეკი	Seki

(J. A. G ü l d e n s t ä d t, Reisen II, 528—529).

თანამედროვე აზნაზური რიცხვითი სახელები

- 1 აკვ
- 2 ჳბა
- 3 ხფა
- 4 ფჳება
- 5 ხუბა
- 6 ჳბა
- 7 ბჳება
- 8 ააბა
- 9 ჳბა
- 10 ჳაბა
- 11 ჳრჳაზა
- 12 ჳაბჳა
- 13 ჳაბსა
- 14 ჳორჳჳე
- 15 ჳუხუ
- 16 ჳაბჳ
- 17 ჳორბჳე
- 18 ჳაა
- 19 ჳრჳჳე

- 20 გეოა
- 21 შეურაჟ
- 22 შეურაჟბ
- 30 შეურაჟაბა
- 40 ზენგეოა
- 50 ზენგეოა ჟაბბ
- 60 ზენგეოა, ან და ზენგეოა
- 70 ზენგეოა ჟაბბ
- 80 ფშენგეოა, ან და ლშენგეოა
- 100 შრკ

ვიდრე აღამიანი გვლდენშტედტის ჩანაწერის გამოყენებას შეუდგებოდეს, წინასწარ რამდენიმე ქვემოთყვანილი გარემოება უნდა შეინდეს გათვალისწინებული. გერმანელი მეცნიერის ნაშრომის გამოცემაში რიცხვითს სახელეში 4-ის აბზაზური შესატყვისობა დაბეჭდილი არ არის. ამისდა მიხედვით მკითხველს ეგონება, თითქოს მას ოთხის აბზაზური სახელის ჩაწერა, ან დევიწყებოდეს, ანდა შემდეგში შეინდეს დაკარგული. მაგრამ საკმარისია გვლდენშტედტის აბზაზური რიცხვითი სახელები თანამედროვე აბზაზურს შეადაროს აღამიანმა, რომ დარწმუნდეს, თუ რამდენად შემცდარა გვლდენშტედტის, თუ მისი ნაშრომის გამოცემელი, როდესაც 4-ის შესატყვისობისათვის ცარიელი ადგილი დაუტოვებია. თუ გვლდენშტედტის ჩანაწერში აბზაზს ხუთისა და ხუბს ექვსის აღმნიშვნელად ჩანს, ნამდვილად ფშაბს აბზაზურად ოთხსა (შეკვიან და ხუბს ხუთს. მაშასადამე გვლდენშტედტის ჩანაწერში ოთხის შესატყვისობისათვის ცარიელი ადგილი შეცდომით ყოფილა დატოვებული, ხუთის შესატყვისობადაც ხუბს უნდა იქმნეს მიჩნეული და მხოლოდ ექვსს გვლდენშტედტის ჩანაწერში შესატყვისობა მართლაც არ უჩანს, ამიტომაც სწორედ აქ უნდა იქმნეს ცარიელი ადგილი დატოვებული.

1. ერთის სახელიდანვე იწყება მე-XVIII ს.-ისა და თანამედროვე ცნობებს შორის თვალსაჩინო განსხვავება. თუ გვლდენშტედტს Seke უწერია, რომელიც სემს-ს უდრის, მე-XX ს.-შიცა და ესლაც ერთი (უგუნური არსება) იქმნება აჟ და აჟგ (გონიერი არსება). თავისი კე მარცვლით გვლდენშტედტის ჩანაწერი უგუნური არსებათა აღსანიშნავად განუთვნილს თანამედროვე აჟგ-ს უდრის, მაგრამ სამაგიეროდ ამ უკანასკნელისაგან თავისი პირველი სე მარცვლით, ანდა უფრო ზედმიწევნით რომ ითქვას, ს ბევრით განსხვავდება, რომელიც თანამედროვე აბზაზურ ერთს არ გააჩნია.

შესცდა გერმ. მეცნიერი და გაუგებრობით 1. პირის ნაცვალსახელის თავსართის მქონეული ფორმა ერთის ზოგად სახელად მიიჩნია? არა, გვლდენშტედტის ამ ჩანაწერში არავითარი შეცდომა არ არის, არამედ აბზაზური ერთის მაშინ უკეთ დაცული სახე აჟგს მხოლოდ აღბეჭდილი. ამას მეორე ათეულში ერთის დღევანდლამდე შერჩენილი ფორმაც ამტკიცებს.

თერთმეტე ყუჟა. რომელიც ყუჟა-სა (= 10 ჟა-ბა) და ზა-სგან შესდგება და რომლის მეორე ნაწილი უმეტეელია ერთს უნდა ნიშნავდეს, ცხაფ-ჭკოფს, რომ წინათ ერთს აბზაზურად ზა-ჭრქეჟია.

საგულისხმოა, რომ სამხრეთ-დასავლური აზხაზური 11-ის სახელად Bshasā ბუასა ანუ ბჟაჰა აქვს ჩაწერილი, რომლის პირველი მარცვლი ბჟა ათის უაბა-ს თავსართიანი, მაგრამ ბოლოკიდურ-ფორმანტ-ჩამოცილებული სახელი და აღმნიშვნელია, ხოლო მეორე მარცვლი ხა, ანუ ზა უკვე ერთის გამოძახებელია. ამგვარად აქ ერთი სახელი ცალკეულ ე-ზმოვნად ყველ სე-კე-ს მივიჩნევთ ა-ზმოვანა ხა-ს, ანუ ზა-ს სახით არის დაცული ისევე, როგორც 11-ის თანამედროვე სახელს უჭაჰა-ში გვხვდება.

ზემონათქვამისა მიხედვით საფიქრებელაა, რომ ერთი წინათ სეკე-კი არა, არამედ სპამ იქნებოდა, რომელშიც ხა, ანუ ზა ერთის აზხაზ. სახელი ყოფილა, ხოლო მმ რაჰაჰეს გამოძახებელი ნაწილაკია.

აღსანიშნავია, რომ თანამედროვე აზხაზურადაც ერთხელ-ს ზნჯკ ეწოდებდა, მაგრამ უბოლოკიდურო ბუერო ფორმა ზნჯ-ც არსებობს. ცხადია, რომ ზნჯკ-ს პირველი მარცვლის ხმოვანი აქვს დაკარგული და ზანჯკ-ისაგან უნდა იყოს წარმომდგარა.

აზხაზური ერთის ხა, ან და ზა-ს უცილობელს არსებობას, როგორც დაგროვებებით, ერთის უბიხური, ჩერქეზული და ყაბარდოული შესატყვისობაც ამტკიცებს¹.

საფიქრებელია, რომ გონიერი არსების ცალკობის აღმნიშვნელი აძგ-ც ამავე ზემოდასახელებული ძირის ბგერითს სახესხვაობას წარმოადგენს. ეს სიტყვა გავრმაგებული სახითაც გვხვდება აზხაზურად აძ-აძალა-იქნება. მისს მეორე ნაწილს აძალა-ს თავიკიდურს ჩვეულებრივს ა აართონს. თუ ჩამოვაცივთ, ერთის, ანუ ცალის აღმნიშვნელად ძალა დაგვჩნება. გონიერი არსების ორ-ორის, უფრო სწორედ რომ გამოიძახებინოს ორ-ორი ცალის აზხაზურ სახელს ჰაჰაჰა-ში, რომელიც ჰაჰა და ჰაჰალა-საგან შესდგება და ორს ჰგ. ანდა ჰ-სა და ცალს ძალა-ს შეიცავს, ცალი უართრონოდ არის კიდევაც წარმოდგენილი.

ამნიარად ცხადი ხდება, რომ ცალ-ცალისა და ორ-ორ-ცალის აზსაჰუბი თანამედროვე სახელების მეორე ნაწილს ერთის ოდინდელი აზსაჰუბი ფორმა-თაგანი ძალა სრულიად აქვს დაცული. ეს გარემოება უბიხური რიცხვითი სახელების ანალიზის დროს უფრო ცხადი გვხვდება. მაგრამ, როგორც თავის ადგილას დაგროვებებით, ლა მარცვლი მინც ამ რიცხვითი სახელის ძრეული ნაწილი არ არის.

2. აზხაზური ორის მე-XVIII ს.-დროინდელი ნამდვილი გამოთქმის¹ გაგებას გვკლდენს ტეტიის ჩანაწერის გაურკვეველობა აძნელებს. სამხრეთ-დასავლურისა და ჩრდილო-აღმოსავლური დიალექტისათვის ერთნიარად Gubā აქვს აღნიშნული, მე-XIX ს.-ში და ეხლა-კი ჰაჰა ეწოდება, თუმცა გვკლდენს

¹ აზხაზურში ერთისათვის წინათ ზა-ს არსებობის ცალი G. Dumézil-საც აქვს თავის 1932 წ. გამოქვეყნებულ ნაშრომში „Etudes comparatives sur les langues caucasiennes du Nord - Ouest“ (გვ. 124) შეზნეული, მაგრამ ნან არაფერი იცის გვკლდენს ტეტიის ჩანაწერში დაცული ფორმის შესახებ.

დეტის ჩანაწერში გ-ს გამოსახატავად არის ნახმარი, მაგრამ ხშირად ლ-ც ამავე ასოთი აქვს გამოხატული¹.

გვლდენშტედტის ჩანაწერის ორი-ს Guba რომ თანამედროვე გამოთქმას შეეფუარდეთ, მაშინ G ჰ ბგერის გამოხატველად უნდა ვიცნოთ. კაცის აბხაზურ სახელადაც ამავე ავტორს Agu და Gu აქვს ჩაწერილი, ეხლაც კაცს ა-ოჰგ ეწოდება.

აქაც მაშასადამე ვ თანამედროვე გ-ს უდრის. მაგრამ ეს გ ბგერა, უსლარის დახასიათებით, ფრანგული le-ს ყრუ e-სა და ფრანგული li-ის u-ს შორის შუალედი ბგერაა (იხ. აბხ. ე. 12.). უსლარისავე სიტყვით, ამ აბხაზურ ბგერას თურმე ოდნავი ხორხისმიერი მშინვარებაც ახლავს. ამ აღწერილობადანასიათებისდა მიხედვით გ დაახლოებით მეგრულ-ქანურ-სვანურ გ-ს მიაგავს. ანეთი ბგერა-კი გვლდენშტედტის ჩანაწერში აპოსტროფით არის გააზნა-ტული (ქართული სიტყვებისათვისაც-კი აქვს გამოყენებული, მაგ. Ta'wisi, Ritse', K'ide, ჩანურისთვისაც, მაგ. ერკემალი Kae' Ari'he' და სხ.). ამიტომ საფიქრებელია, რომ აბხაზური ორის თავიკიდური ბგერის ხორხისმიერობა მე-XVIII ს.-ში აწინდელზე გაცილებით უფრო მკაფიოდ და ძლიერად ისმოდა. სწორედ ამ მოსაზრებით ვებმძღვანელობდი, როდესაც 2-ის, 20-ისა და მათვან ნაწარმოები რიცხვითი სახელების გვლდენშტედტის G ლ-ს გამოხატველად მივიჩნიე, თუმცა შესაძლებელია ვერც ეს ბგერა იყოს მისი მაშინდელი თვისების მარჯვე გადმოცემი.

რაკი 2—10-მდე ყველა რიცხვ. სახელებს ბოლოში ბა მარცვალი აქვთ, ცხადია, იგი ძირეული არ არის, არამედ, როგორც ცნობილია, ამაჟამად იგი არაგონიერ არსებათა მათუწებელ ბოლოსართად არის ქცეული. მის თავდაპირველ დანიშნულებას-კი შემდეგ თავის ალაგას გვექმნება საუბარი.

ამნირად, ორის ცნების გამოხატველი აჟუჟამდ ჰ არის, წინათ, მე-XVIII ს.-შიც-კი ლო-ს მსვავსი მარცვალი ყოფილა. ასევე არ არის 12-ში 2 დაცული, სადაც მე-XVIII ს. უხმოვნო ღ არის მხოლოდ აღნიშნული (ბუტუ=ბ-ჟუ (10)ჟღ (2), თანამედროვეში პირიქით ბოლოში ა ხმოვანი ჩნდება და უქვე ჰა არის (ჟა (10)ჟა (2)).

20-ის სამხრეთ-დასავლურ ჰახელად გვლდენშტედტს ლოშა (Gosha) აქვს ჩაწერილი, ეხლა-კი გჟუთ ეწოდება. ეს სახელი 2-ის (ღო, ზე) და 10-ისაჟან (ჟა, ჟა) შეტდება, და თავდაპირველად ორი ათეულის აღნიშნელი ყოფილა. მაშასადამე, 2-ის სახელი 20-შიც უტყველად ყოფილა მე-XVIII ს. დაცული, სამაგიეროდ თანამედროვეში 2-ი, ცალკეული გ-ს და 12-ის ჰას ჰაჟეერ, ზე-ს სახით გვევლინება.

საგულისხმოა, რომ 30-ის, 40-ისა, 50-ის და 200-ის სახელებში 2-ის უქვე უ-ხმოვან ფორმა ლუ გვაქვს, ლო-ს მაგიერ, იმისდა მიუხედავად, რომ ასეთი ცვლილებისათვის ასიმილაციის არავითარი გავლენის დამოწმება არ შეიძლება.

¹ მაგ. guli, megohari, schamadgoma. მაგ. დომი ღომი, დე დღე. game ღამე, magla მალა, —აბაღოდლოს ჩანაწერებშიც: gonschek მარცვალი=ღონშეგ-ს, ტანისამოსი schigin=სტყენ-ს თითის წამალი gin=ლინ-ს, რკინა gutsch=ღუჭ-ს, ვა gok=ღოგუტ-ს, მე digga=დღღა-ს, გაჟაჟ, ხული gatche=ღატხე-ს, მძიმე otdog=ონდღღუ-ს, მშიშარა karabga=კარაბღა-ს და სხვ., თუმცა ლ-სთვის გ' წინაში დაწერილობაც აქვს. გამოყენებული (მაგ. dg'es დღეს, g'ili ღილი, dzag'ჩ ძალი, g'ia ღია, g'ori ღორი.

ზემოთაქვამდგან და დასახელებული მაგალითებიდან ცხადი გახდებოდა, რომ, თუ აბხაზურში 2-ის თავიკიდური ხორხისმიერი ბგერა მე-XVIII-ს. დამლევს საკმაოდ შიდაფიოდ ყოფილა საგრძნობი, შემდეგში მისი ხორხისმიერობა ისე შესუსტებულა, რომ მ-დ ქცევასთან ერთად ოდნავი ფშვინვარების სახით-ღა შერჩენილა. ცხადია, რომ ეს ბგერა უკვე გაქრობაზე იყო მიმდგარი. ამ მხრივ საგულისხმოა, რომ 60 და 80-ის თანამედროვე აბხაზურ სახელეც-ორნაირად ხმარობენ და 60 ამბობენ ხგნეყუა-საც ($ხგ + (3) + 60 = 3 \times 20$ ძველ ქართ. მე-ს და თანამედრ. მ-ს) + ჭყუა (20) და ხგნეყუა-საც, ამგვარადვე 80 გამოითქმის ფშგნეყუა-დაც ($= 3 \times 20 + 20$) და ფშგნეყუა-დაც, ე. ი. პარალელური ფორმების ოცის სახელში 3 ბგერა ამჟამად უკვე სრულებით უკვალოდ არის გამქრალი.

3. აბხაზური 3-ს სახელი საკმაოდ კარგად არის დაცული, მეტადრე მისი თანხმეიანი, რომელიც საუკუნეთა განმავლობაში ოდნავდაც არ შეცვლილა. თანამედროვე აბხაზურში სამს ხვდებით (უსლარისაცა და ს. ჯანაშორის ჩანაწერთაც, ასევე აქვს დირარსაც). მაგრამ ნ. მარის ლექსიკონში ხვდვამ დაბეჭდილი (იხ. pyc.-არხ.: ირ. წი.: ტრი) არაგონიერა აღსანიშნავად და ხგჯე გონიერათვის.

უკანასკნელი ცნობა უფრო ზედმიწევნით უნდა იყოს, რათგან ყველა ამ პირთა ჩანაწერით 60-ს, რომელიც სამ-მე-ოც-სა ნიშნავს, ხგნეყუა ქვედა აქვს სამი ხგ-ს სახით არის წარმოდგენილი ისევე, როგორც ხგშ-ის, 300-ის სახელშიც.

ყველა ზემოთყვანილის მიხედვით საფიქრებელი იყო, რომ სამის აღნიშვნებელ აბხაზურ ძირად ხგ უნდა ყოფილიყო მიჩნეული, რომელიც მარტავად ხ თანხმეის სახითაც ჩანს.

მაგრამ საგულისხმოა, რომ მე-XVIII ს. აბხაზური ორივე დიალექტის სამის სახელად გვკვლიან მტედტს ხვდებ აქვს ჩაწერილი, ხოლო 60-ის ხინდოზა-ა და 300-ის, ხიზშ-ის სახელებში სამის აღნიშვნელი ძირი, ხე-ს მაგიერ, ხი-ს სახითაც გვევლინება.

ამნირად ირკვევა, რომ, თუ გერმ. მეცნიერის ცნობით სამის ძირად უნდა ხმ, ანდა ხი ვივთისხმით, თანამედროვე ჩანაწერებით ძირად ხგ და ხ-ც კი გამოსდის. როგორ უნდა აეხსნათ ცნობათა ასეთი სხვადასხვაობა? აქ ხომ უშრალე გაუგებრობა და შეცდომა არ არის: ეგვიპტის გვკვლიან მტედტ-მა მისთვის 'უცხო ბგერა' გ ვერ გააჩნია, ანდა ასოთი მისი ზედმიწევნით გამოხატვა ვერ შესწლო და ერთ შეწახვევაში ე-დ მოეხმა, ან და ჩხეყუა, მეორეში ი-დ?

არავითარი საფუძველი არა გვაქვს ვიფიქროთ; რომ გვკვლიან მტედტის ჩანაწერში აქ ან რაიმე შეცდომა იყოს შეპარული, ან გაუგებრობის შედეგი გვეჩინდეს. სამის აღნიშვნელი თანხმეიანი ხ რომ არამც თუ ი და ე ხმოვნით, არამედ 2 ხმოვნითაც ყოფილა, ამას ცამეტის აღნიშვნელი თანამედროვე აბხაზური უაზან-ც ამტკიცებს, რომელშიც სამი ამ სიტყვის სწორედ ბოლოკიდური ხ მარცვლით არის გამოხატული.

4. გვლდენშტედტს ოთხის სახელად აბხაზურს ორსავე დიალექტში ბზიბა აქვს ჩაწერილი. რაკი ბა ფორმანტია, ოთხის გამომატველი ძირი თითონოს ბში გამოდის. აღსანიშნავია, რომ იმ დროს, როდესაც ჩადალა-აღმასაფლუთ ამასიჭუბი 80-ის სახელს ბჰინდოჰა-ში ოთხი ბჰი-ს სახით ყოფილა წარმოადგენილი ე. ი. თავიკიდური თანხმოვანი უცვლელად ყოფილა დაცული, მომდევნო შ-კი უკვე უკვ ქცეულა, იმავე დროს პირიქით სამსაოთ-ნამსაოთა დალაქჰას ოთხმოცისავე სახელს ბჰინდოჰა-ში, რომელიც ოთხ-მ-ოც-ს უდრის, ოთხი უკვე პში-ს სახით გვევლინება, ე. ი. თავიკიდური მუღერი ბ ყრუ ბ ბგერად არის შენაცვლებული, მომდევნო შ თანხმოვანი-კი აქ შეუცვლელი დარჩენილა. ანაირად ოთხის ძირი ბში-ს, ბჰი-სა და პში-ს სახით ყოფილა ცალკეულსა და რთულ რიცხვითს სახელებში წარმოადგენილი.

დასასრულ უნდა ითქვას, რომ 14-ის, სამხრეთ-დასავლურ სახელს ვიბზ-სა და ჩრდილო-აღმოსავლურს ვივზ-ში, რომელთა პიოველი მარცვლის ჩაწერილობის სისწორე ცალკე უნდა იქმნეს განხილული, ო.თ.ნის ძირი უკვე სრულდებით უხმოდნოდ, ბშ და ვშ-ს სახითაც, გვევლინება.

თანამედროვე აბხაზურად ოთხი არის ფზიბა, 14-ი ურფუზი და 80-ი ფზენჭეჟა, ე. ი. ყველგან ფში ძირია.

საფიქრებელია, რომ ამ ძირის ეხლანდელი შერბილებული შ, ში, მე-XVIII-ს. არსებული ვი-ს შედეგს წარმოადგენს. იხმოენის ჟ-ლ ქცევისა და შ თანხმოვანთან ერთ ბგერად, ში-ლ, შერწყმისა და ქცევის პროცესი ნაწილობრივ უკვე მე-XVIII ს.-შივე დაწყებულა, როგორც ეს 14-ის სახელში მყოფი მაშინდელი ბშ ცხადჰყოფს, რომლის ბოლოკიდური შ უეჭველია შერბილებული იქმნებოდა, მაგრამ გვლდენშტედტის ჩანაწერში ეს გარემოება ალბათ იმიტომ არ არის აღბეჭდილი, რომ ამის გამოსახატავად შესაფერისი ნიშანი არ გააჩნდა.

იშისდა მიუხედავად, რომ წინანდელს ბშიბა-ს და თანამედროვე ფზიბა-ს ბოლოში ბა ფორმანტი ახლავს და ახლდა წინათაც, ბში-სა, პში-ს და ფში-ს თავიკიდურს ბ, ფ და პ-ც ძირეული უნდა იყოს, თუ არა, ამაზე შემდეგში გვექმნება ცალკე საუბარი.

5. ხუთის აბხაზური სახელი საუკუნეთა განმავლობაში კარგად არის დაცული. გვლდენშტედტს ორივე დიალექტისათვის ხუბა აქვს ჩაწერილი და ასევე იუო შემდეგშიც, ეხლაც ანაირადვე გამოითქმის, როგორც ეს უსლა-რისა და ს. ჯანაშიძის ჩანაწერებიდან ჩანს. ასევე ხუ-დ არის დაცული ხუთი, თხუთმეტის აწინდელ სახელს უფხუ-შიც. ნ. მარკს-კი 5-ის სახელად ლექსიკონში კვებ მოეპოვება, რომელიც ეტყობა დიალექტური ფორმა უნდა იყოს, რის კვალი ნაწილობრივ მე-XVIII ს.-შიც მოჩანს.

შემომოვეანილი ცხადჰყოფს, რომ ხუთობის გამომატველი აბხაზური ძირი ბშ ყოფილა. მაგრამ საყურადღებოა, რომ გვლდენშტედტის ჩანაწერში ორივე დიალექტის 15-ის სახელად აღნიშნულია ზუბ, რომელშიც ხუთი მხოლოდ ერთი ბგერით, ხ თანხმოვნით-ლა, გვევლინება. შესაძლებელია მაშინაც აქ ხ-ს შემდგომ, ნ. მარკსის ჩანაწერის 5-ის მსგავსად, გისმოდა კიდევაც, მაგრამ ეს სუსტი ბგერა გერმ. მეცნიერის ყურთასმენის გამოებაა. აქეთგან ჩანს,

რომ შ ხმოვნის გაქრობის პროცესი, რომელიც დასრულებული არ არის, მე-XVIII ს.-შიც უკვე საგრძნობი ყოფილა.

6. გვლ დენ შტედტის ჩანაწერში, როგორც უკვე აღნიშნული გვექონდა, ექვსის აბხაზური სახელი გამოტოვებულია. მხოლოდ თექვსმეტის სახელის და მიხედვით, უაჭ (სამხრეთ-დასავლურად) უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ ექვსის აღმნიშვნელ ძირად მე-XVIII ს.-შიც უკვე ფ თანხმოვანი იყო ქცეული. ცნობილია, რომ თანამედროვე აბხაზურშიც ნ-ს ეწოდება ფაბა, 16-ს ფაწ და 600-ს ფაშა. პირველს ორ შემთხვევაშიც ფ-ა ძირად, უკანასკნელში ფა.

ზემომოყვანილისაგან ჩსრულებით განსხვავებული სიტყვა აქვს გვლ დენ-შტედტს ჩრდილო-აღმოსავლური დიალექტის რიცხვითი სახელებში ექვსისათვის ჩაწერილი: Shits. გერმ. მეცნიერს ts ასოთა კომპლექსი ჩვეულებრივ ც ბერკის გამოსახატავად ქცონდა ხოლმე ნახმარი, მაგრამ აქა-იქ ძ-სა და წ-ს აღსანიშნავადაც უხმარია. ამნაირად 16-ი ჩრდილო-დასავლურ აბხაზურად ჟიც-ად, ანდა უკიდურეს შემთხვევაში ჟიწ-ად უნდა ვიგულისხმოთ. თუ აქ შეცდომა არ არის შეპარული, მაშინ ამ დიალექტის ნ-ის ძირად უნდა ც მივიჩნიოთ.

7. მე-XVIII ს. ჩანაწერით სამხრეთ-დასავლურად შვიდი ბიშბა, ჩრდილო-აღმოსავლურად-კი ბჟიშბ ყოფილა. ორივე დიალექტის 17-ის სახელად-კი ჟიშბ-ია მოყვანილი.

თუ ბიშბა კორექტურული შეცდომის ნაყოფი არ არის, მაშინ ბიშ ადგილ-მონაცვლებით იქნება ბჟი-საგან წარმომდგარი, რათგან 17-ის სამხრეთ-დასავლურ სახელშიც 7 ბჟ-ს სახით გვევლინება. რაკი ორივე დიალექტის 17-ში შვიდი ბჟ კომპლექსად არის დაცული და ამავე რიცხვის სამხრეთ-დასავლურ სახელშიც მეორე თანხმოვანი ჟ-კი არა, არამედ შ ყოფილა, ამიტომაც შვიდის აღმნიშვნელ აბხაზურ ძირად უნდა ბჟი მივიჩნიოთ, ბჟი მისი მერმინდელი შენაცვლებული ფორმა უნდა იყოს.

თანამედროვე აბხაზურში 7-ს ბჟება, 17-ს ჟიბჟა და 700-ს ბჟაშა, ან და ბჟაშა ეწოდება. ამნაირად ყველგან შვიდის ძირად უკვე ბჟა არის გაბატონებული, რომელიც უკვე მე-XVIII ს. აღბეჭდილი ჩრდილო-აღმოსავლური ბჟი-საგან არის წარმომდგარი.

ბოლოკიდური ი ხმოვნის გაქრობის პროცესი უკვე იმ დროსვე ყოფილა დაწყებული, როგორც ამას 17-ის სამხრეთ-დასავლური სახელი ჟიშბ-იც ცხად-წყობს. შესაძლებელია უკანასკნელი თანხმოვანი მაშინაც შ-დ გამოითქმოდა.

ყველა ზემონათქვამის შემდგომ შვიდის აბხაზურ ძირად თითქმის ბჟი უნდა გვეცნა, მაგრამ, იმისდა მიუხედავად, რომ 7-ს ბჟიშბ (ჰქვიან) და ბოლო-ში ისედაც ბა ფორმანტი უზის, მაინც თავკიდური ბ-ც, ისევე როგორც ოთხის სახელშიც, ძირეული არ უნდა იყოს.

8. აბხაზური ორივე დიალექტის რვის სახელად გვლ დენ შტედტს ახბა აქვს ჩაწერილი, მაგრამ 18-ის სამხრეთ-დასავლურ სახელს შა-ში რვის ხ ბერგა უკვე გამქრალია და მხოლოდ ჩრდილო-აღმოსავლური დიალექტის 18-ს სახ-ს ქცონია ეს თანხმოვანი დაცული. ბა ფორმანტის ჩამოცლის შემდგომ, რვის გამომხატველ აბხაზურ ძირად ახ და ხ გვჩნება.

თანამედროვე აბაზურად 8-ს ააბა, ანუ, აბა, 16-ს ანა და 800-ს ანა ეწოდება. ყველგან რვის ძირად უკვე 5 არის ქცეული.

9. მე-XVIII ს. ჩანაწერში ცხრის აბაზური ორივე დიალექტის სახელად იშაბ არის ჩაწერილი, რომელშიც ცხრის ცნების გამოშაბტეელი იშ-ია. მაგრამ 19-ს მაშინვე ორსავე დიალექტში თურმე ანა აბა-ში ჩაქმევია, აქ ცხრის აღმნიშვნელად უკვე ვუ გამოდის.

თანამედროვე აბაზურად 9-ს ანა-ს, 19-ს ანა-სა და 900-ს ანა-ს ეძახიან, ე. ი. ყველგან ძირად ანა ჩანს.

10. გვლდენ შტეტლის ცნობით, მე-XVIII ს. სამხრეთ-დასავლურ აბაზურად ათს ანა-ს ეძახებოდა. ჩადილო-აღმოსავლურად-კი ანა-ს ჩაწერილი. აქ ანა-ს 10-ის აღმნიშვნელი ძირაბ ორი ფონეტიკური სახესხვაობა ანა და ანა გვაქვს. საგულისხმოა, რომ, თუმცა სამხრეთ-დასავლურ დიალექტში ანა სახესხვაობა ანა-ს ეძახებოდა, — მაგ. 11-ში ანა, 12-ში ანა, 13-ში ანა, 16-ში ანა, 17-ში ანა, 18-ში ანა და 19-ში ანა, — და ანა, ანა, ანა, ანა და ანა-ს სახრთ გვევლინება, მაგრამ იქაც ანა-სთანავე ანა ანა და ანა სახესხვაობაც მოიპოვებოდა. მაგ. 15-ში ანა და მეტადრე 40-ის ანა-ს, 50-ის ანა-ს ანა-ს, 60-ის ანა-ს, 70-ის ანა-ს, 80-ის ანა-სა და 90-ის ანა-ს სახესხვაობა.

ამგვარადვე ჩრდილო-აღმოსავლურ დიალექტშიც, სადაც ათისათვის ანა ძირია გაბატონებული, — მაგ. 11-ის ანა, 12-ის ანა, 13-ის ანა, 15-ის ანა, 19-ის ანა და ანა-ს 20-ითგან მოყოლებული — ანა — ყველა ოცველა ანა-ს სახესხვაობა ანა-ს ეძახებოდა, ანა და ანა-ს სახითაა წარმოდგენილი. მაგრამ ანა-ს ანა-ს სახესხვაობის ძირი ანა-ს გვეხვება, — მაგ. 16-ის ანა, 17-ის ანა და 19-ის ანა სახესხვაობა.

თანამედროვე აბაზურად 10-ს ანა-ს ეწოდება და ათისათვის მოყოლებული ყველა რიცხვითს სახესხვაობაში, რომელშიც ათის სახელი შედის, ერთს გარდა, ანა გვეხვება. ანა-ს ასეთი უცილობელი ბატონობის გამოცა და იმიტომაც, რომ ეს სახესხვაობა საკმაოდ ხშირად გვეხვება, იქნებ ანა სახესხვაობა 10-ისათვის გერმან. მეცნიერის ჩანაწერის შეცდომის, ანა გაუგებრობის ნაყოფს წარმოადგენდეს, ან ეგების კორექტურული შეცდომა იყოს და ანის გამო უნდა უარყოფილი და სამეცნიერო კვლევა-ძიებისათვის უგარისად იქმნეს ცნობილი. ასეთი მსჯავრისა და დასკვნისათვის არაერთი საფუძველი არ არსებობს.

თეთი თანამედროვე აბაზურად 19-ის სახელი ანა-ს ეძახებოდა, რომელიც 10-ის აღმნიშვნელი ანა-ს და 9-ის ანა-საგან შესდგება, ან სახესხვაობის ძირის წინა აბაზურად არსებობისათვის ათისათვის უცილობელი მოწმეა. როგორც ანა-ს 19-ის სახელი მცდარ-კი არა, არამედ ყველა მკვლევართა ჩანაწერებში აღბეჭდი-

¹ G. Dumezil-ი (იხ. Etudes compar. გვ. 127) ფიქრობს, რომ ანა-ს ანა-ს დისიმილაციის წყალობით არის ანა-საგან წარმოდგარი. თავისი ამ დებულების გასაძლიერებლად მას შეეძლო მე-XVIII ს. ჩანაწერის 19-ის ანა-ს დამოწმებინა, გვლდენ შტეტლის ნაშრომის არსებობა რომ არ გამოწვევოდა. მაგრამ ანა-ს მეცნიერის ცნობაში ანა-ს ძირიანი 19-ის რიცხვითი სახელის არსებობა, რომელშიც არაერთი დისიმილაცია არ შეიძლება იყოს საუბარი, დაარწმუნებდა, რომ მისი მოსაზრება მცდარია.

ლი სრულებით უცილობელი ფორმა, ისევე არც რაიმე საფუძველი, არც უფლება გვაქვს მე-XVIII ს. ჩანაწერის შემომოყვანილი რიცხვითი სახელების სისწორე უარვყოთ და არ გამოვიყენოთ. მაშასადამე, მე-XVIII ს. და შემდეგ ს. ს.-ში ათის აღმნიშვნელი ძირის ორი, ზა, ანუ ზ და ჟა, ანუ ჟ, სახესხვაობა გვაქვს, რომელთაგან დროთა განმავლობაში მეორე სახესხვაობა იმარჯვებს.

მაგრამ სამხრეთ-დასავლური აბხაზური 50-ისა, 70-ისა და 90-ის მე-XVIII ს. ჩანაწერში აღბეჭდილი სახელები **ღუნღოზა შეჰი, ჰინღოზა შეჰი და კჰინღოზა** შეჰი-ს ათის აღმნიშვნელი შეჰი, რომელიც შე ძირისა და ჰი ფორმანტისაგან შეესდგება, სრული უეჭველობით ამტკიცებს, რომ მე-XVIII ს.-ში ათის აღმნიშვნელი ძირის შე-ს ანუ შ-ს ოდინდელი არსებობის ნაშთიც შერჩენილი ყოფილა.

ამნაირად გამოირკვა, რომ აბხაზურს დროთა განმავლობაში 10-ის ძირის შ, ზ და ჟ სახესხვაობა შეინია, რომელთაგან პირველი მე-XVIII ს.-ში ოდნავდა ყოფილა შენარჩუნებული, მეორესა და მესამეს შორის-კი მაშინ ბრძოლა ყოფილა, რომელიც მე-XIX ს.-ში უკვე უკანასკნელი სახესხვაობის გაბატონებით დამთავრებულია.

აღსანიშნავია, რომ სამხრეთ-დასავლური დიალექტის 11-ის კჰხხა-სა და 12-ის ჰჰუღ-ის სახელებში ათის აღმნიშვნელ შ და შუ-ს წინ ბ თანხმოვანი უზის, რომელიც ამ რიცხვითს სახელს სხვაგან არსად უჩანს. ცხადია, რომ იგი ძირეული არ არის, არამედ ფორმანტია.

მეორე ათეულის აბხაზურ რიცხვითი სახელები ათისა და ერთეულების შეკავშირებით არიან ნაწარმოები. ორ-სამ შემთხვევაში (11-ისა და 17-ის, ეგვბის 14-ისაშიც) ათეულსა და ერთეულს შორის თითქოს ი კავშირი მოჩანს. მაგრამ, რაკი სხვაგან ეს ბგერა აო მოიპოვება, ამ საკითხს ჯერ კიდევ გამოიკვება სჭირდება.

მკვლევართა შორის (უსლარი, დირრი, ღვეზილი) განმტკიცებული იყო აზრი, რომ აბხაზური რიცხვითი სახელები ოცეულობითს თვლაზეა დამყარებული. რა თქმა უნდა, უფრო ზედმიწევნითი იქნებოდა, რომ ათეულ-ოცეულობითად ყოფილიყო სახელდებული. მაგრამ ოცის სახელის შემომოყვანილმა ანალიზმა (იხ. გვ. 264-5 და 268) დაგვარწმუნა, რომ ამ რიცხვის სახელი (ღოზა ზა, ან შა ზა ჟა) ორი ათის აღმნიშვნელი ყოფილა. ეს გარემოება უცილობლად ამტკიცებს, რომ აბხაზური რიცხვითი სახელები თავდაპირველად ათეულობითს თვლაზე უნდა ყოფილიყო დამყარებული და ოცეულობითი თვლა შემდეგში გაჩენილი იქნება.

40, 60 და 80-ი; ძველი ქართულის მსგავსად, ორ-მე-ოცის, სამ-მე-ოცის და ოთხ-მე-ოცის აღმნიშვნელებია, რომელიც თანამედროვე ქართულში ორმოცად, სამოცად და ოთხმოცად არის უკვე ქცეული. გვლდენ შტედტის ჩანაწერით 40 **ღუნღოზა**, 60 **ჰინღოზა** და 80 **ჰინღოზა** და **კჰინღოზა** ყოფილა. ერთეულებისა და ოცეულის რიცხვებს **შუა(ნ)თანხმოვანია**, რომელიც **ჯერადღობის** გამომხატველი ნაწილაკი გამოდის. ნ. მარტის **ჩანაწერთაც ეხლა 40 ჰუნჯაჟა (ჰუნჯაჟა ?), 60 ზუნჯაჟა** და **80 ფუნჯაჟა** არის მიღებული, ე. ი. ჯერადობის გამომხატველი ნაწილაკად ეხლა ნ ბგერა ჩანს, მაგრამ საგულისხმისა, 18 ივ. ჯავახიშვილი

რომ ს. ჯანაშიას ჩანაწერიდან ირკვევა, რომ 40-ს ზგნეჟა, 60-ს ზგნეჟა და 80-ს ფშგნეჟა ცსწოდები. ეს აბზახური თანამედროვე დიალექტური ფორმები იმ მხრივ არიან განსაკუთრებული ყურადღების ღირსი, რომ აქ (40-ში) ჯერადობის ნაწილაკი შემომოყვანილზე უფრო სრულად ნუსს სახით არის დაცული.

50, 70 და 90-ი ორმოც ათსა, სამოც ათსა ნიშნავს. შუაში მათ კავშირი არა აქვთ. ასე ყოფილა მე-XVIII ს.-შიც და ასეა ს. ჯანაშიას ჩანაწერით ესლაც. ნ. მარტასაც 50-ის უკავშირო ფორმა მოეპოვება, მაგრამ 70-ისა და 90-ის სახელებში კავშირი ჩანს (ზგნეჟაჟაჟა და ფშგნეჟაჟაჟა) ისევე, როგორც 30-ის შგნეჟაჟაჟა და 20-შიც, რომელიც კავშირიანი ფორმითაა. ჯანაშიას ჩანაწერშიც. აღსანიშნავია, რომ გვლდენშტედტის ჩანაწერშიც 90-ის ჩრდილო-დასავლურს სახელს ბჟინდოჟი ზაბზა-საც შუაში იხმოვანი აქვს, რომელიც შექველია იგივე კავშირი უნდა იყოს.

100. მე-XVIII ს. ასის სამხრეთ-აღმოსავლურ სახელად შამ არის ჩაწერილი, რომელშიც კმ არაგონიერ არსებათა რამეს აღმნიშვნელი ბოლოსართი და შ 100-ის გამომხატველია. მაშინდელსავე ორასის სახელს ლუშ-შიც იგივე შ გვხვდება, მაგრამ სამასის სახელს ზიბუშ-ში უკვე შუ მოგვემოვება.

თანამედროვე აბზახურად 100-ს შუკ, 200-ს ზგუ და 300-ს ზგუ ეწოდება და ყველგან შ არის 100-ის გამომხატველი.

სავალისხმობა, რომ ჩრდილო-აღმოსავლურ აბზახურად მე-XVIII ს. ასს შამი შეეძლება. კე რამეს აღმნიშვნელი რიცხვითი სახელების აბზახური ფორმანტია, 100-ის გამომხატველი-კი ზ ბგერა ყოფილა.

200-საც იქვე და იმავე დროს ლუზ, ხოლო 300-ს ზიზ სწოდები. ლუ 2-ს, ზ 3-სა და ზ აქაც 100-ის აღმნიშვნელია.

მავე მე-XVIII ს.-ში აბზახურს ორსავე დიალექტს 1000 სახელად ზამი ჰქონია. ესლა ზამი, ზამი, და ნ. მარტას-ლექსიკონის თანახმად, ზგგვ და ზგგვ-ც ეწოდება.

ასის გამომხატველი სამხრეთ-დასავლური შ, ანუ შ და ჩრდილო-აღმოსავლური ზ ძირები ისევე, როგორც 1000-ისათვის ზამი, ანუ ზამი, თუ ზგვ ერთი შეხედვით შესაძლებელია ეუცხოვოს აღმნიშნ და გაუგებრად იქნეოს კიდევაც¹. მაგრამ მას შემდგომ, რაც აბზახური რიცხვითი სახელების ანალიზმა დაგვარწმუნა, რომ მე-XVIII ს.-ში შერჩენილი ყოფილა ნაშთი, რომლთგანაც ცხადად ჩანს, რომ ათის აღსანიშნავად აბზახურს წინათ შ ძირიც ჰქონია, 100-ის სახელი უკვე განმარტოებულად არ გვეჩვენება, მით უმეტეს 1000-ის ზ ძირი არაფერს არც განკალკებულს, არც ბუნდოვანსა და განუმარტავს რა-მეს წარმოადგენს.

სრულებით ბუნებრივია, და ამის მაგალითს შემდეგ ჩვენც ვნახავთ, რომ 100-ი ათი ათისა და 1000-ი ათი ასის გამომხატველი იყოს. უკანასკნელის დასამტკიცებლად ქართ. მკითხველისათვის ჯერჯერობით ჩვენი ათ-ასი-ც კმარა.

¹ როგორც მაგ. დვმეზილს. დამართა, რომელიც 1000-ის აბზახურ სახელს განმარტოებულად და გაუგებრად (შეფოს) (იხ. Etudes comparatives, გვ. 128).

ამიტომაც საფიქრებელია, რომ ასი აბხაზურად შშჰმ და ზზჰმ (შესაძლებელია შუა ხმოვნითურთ) იქმნებოდა ერთსაცა და მეორე აბხაზურს დიალექტში და მხოლოდ დროთა განმავლობაში ექმნებოდა თავიკიდური ბგერა ჩამოცილებული. ათი ასის აღმნიშვნელს სახელსაც აშნაირადვე უნდა ვუიხედეს 10-ის აღმნიშვნელი თავიკიდური ნაწილი დაკარგული.

რაკი 20-ის სახელი ათეულობითი აღრიცხვის სისტემაზეა დამყარებული და ორი ათის აღმნიშვნელი სიტყვაა და 100-იც ისევე, როგორც 1000-იც, თავდაპირველად ამავე სისტემის სახელები უნდა ყოფილიყო, ამიტომ ცხადია, რომ წინათ 30, 40, 50, 60, 70, 80, 90-საც სხვანაირი სახელები უნდა ჰქონოდათ და სამი ათის, ოთხი ათის, სუთი ათის, ექვსი ათის, შვიდი ათის, რვა ათის, და ცხრა ათის აღმნიშვნელი იქმნებოდნენ.

§ 2. უბიხური რიცხვითი სახელები

უბიხური რიცხვითი სახელების სრული სია მხოლოდ უსლარის 1851 წ. ჩანაწერში მოიპოვება, მაგრამ იგი ერთი მტირეწლოვანის ცნობაზეა დამყარებული. დირრისა და დვმეზილის სპეციალურს ნაშრომებში უბიხურის შესახებ რიცხვითი სახელები უსლარის ჩანაწერისაგან თვალსაჩინოდ განსხვავდება. ამათგან არაერთი ისეთი განსხვავებაა, რომელიც შეუძლებელია ცნობათა ქრონოლოგიური მიზეზის შედეგი იყოს, რათგან ზოგჯერ მერმინდელს ჩანაწერებში უფრო ძველი და სწორე ფორმა გვხვდება, ვიდრე უსლარს მოეპოვება. ამიტომ, ამ ახალი ცნობების გამოკვეყნების შემდგომ, უსლარის ჩანაწერისათვის უნდა გვერდი ამიქცია და უმთავრესად დირრისა და დვმეზილის ნაწარმოებს დაემყარებოდი, უსლარის ცნობები-კი მხოლოდ ზოგიერთი გარემოების გამოსამჟღავნებლად გამომეყენებინა.

აი თვით უბიხური რიცხვითი სახელები დირრისა და დვმეზილის ჩანაწერების მიხედვით:

- 1 ზა, ზზ
- 2 ტზზა, ტზო, ტზზა
- 3 შზ
- 4 შლზ, შტლზ
- 5 შშზ
- 6 ჭზ
- 7 ზლ (დვმეზ.), ზლე (დირ.) ბლი (უსლ.)
- 8 ულოა, ულზა, ლზა, ხლოე (უსლ.)
- 9 ბლი, ზლ
- 10 ზზზ, ზოი, ჟზზ (უსლ.)
- 11 ზზზზ, ჟზზზ, ზოიზზ
- 12 ზზტზზა, ტზტზა
- 13 ზზშზ, კშზ
- 14 ზზზლოა, კზლოა
- 15 ზზზშზა, კშზი

- 16 ზუკჭ, უჭ
 17 ზუბლ, უბლ
 18 ზუკლუა, უკლუა
 19 ზუბლი, უბლი
 20 ტყუაპიან ტყუაპიან, ტყუაპი, ტყუაპი (უსლარ.)
 21 ტყუაპიან ზალან, უსლარს-კი ჩაწერილი აქვს ტყუაპიან დღან ზალან და ასე დღან არის ყველგან 22-ისა, 23-სა და დანარჩენს რიცხვებშიც.
 30 ტყუაპიან ზალან (დირრს)
 ტყუაპიან ზა(კ)ალან (დვმეზის)
 ტყუაპიან დღან ჟალან (უსლარს)
 40 ტყუაპიან ტყუაპი (დირრს),
 ტყუაპიან ტყუაპი (დვმეზ.).
 ტყუაპიან ტყუაპი (უსლ.)
 41 ტყუაპიან ტყუაპიან ზალან (უსლ.)
 50 ტყუაპიან ტყუაპიან ზალან (დვმეზ.).
 ტყუაპიან ტყუაპიან ჟალან (უსლ.)
 60 ზანა ტყუაპიან (დვმეზ.)
 ხანა ტყუაპიან (უსლ.)
 70 ზანან ტყუაპიან ზალან (დვმეზ.)
 ხანა ტყუაპიან ჟალან (უსლ.)
 80 პლანა ტყუაპიან (დვმეზ.)
 პლანა ტყუაპიან (უსლ.)
 90 პლანა ტყუაპიან ზალან (დვმეზ.)
 პლანა ტყუაპიან ჟალან (უსლ.)
 91 პლანან ტყუაპიან ზუზალან (დვმეზ.),
 პლანან ტყუაპიან ჟიზა (უსლ.)
 100 ხან (დირრ, დვმეზ.) ხან (უსლ.)
 110 ხან დღან ჟალან (უსლ.)
 120 ხან დღან ტყუაპიან (უსლ.)
 130 ხან დღან ტყუაპიან ჟალან (უსლ.)
 140 ხან დღან ტყუაპიან ტყუაპიან (უსლ.)
 200 ტყუაპიან (დვმეზ.), ტყუაპიან (უსლ.)
 1000 ჟანხან (უსლ.), ზანან, ანდა მინ (დვმეზ.)

საკმარისია აღმინი რეგობით რიცხვითს სახელებს კარგად ჩაუკვირდეს, რომ დარწმუნდეს, თუ რამდენად უნდა იყოს ერთეულების წინანდელი სახე შეცვლილი, მაგ. ერთი თუ ცალკე და 11-ში ზა და ზან არის, 21-ში, 41-ში, 81-ში, 101-ში, 121-ში და 141-ში იგი ყოველთვის ზალან-ს სახით არის წარმოდგენილი.

დირრი ფიქრობდა, რომ 21-ში დაცული ერთის აღმნიშვნელი ზალან ორი ცალკეული მარცვლისა და სიტყვისაგან შესდგება, რომელთაგან ზა ერთი-ა-ლან-კი და კავშირიაო. ამიტომ 21-ის სახელში ლან მარცვლი ზანითაც გამოყო-

ფილი აქვს და კავშირადაც აქვს მიჩნეულ-გადმოთარგმნილი: „ტყუაპაზა-ლან=21 (Zwei zehn und ein und: Einführung 55), ე. ი. უდრის და ნიშნავს „ორი ათი და ერთი და-საო. ამევე მოსაზრებას იზიარებს დკმეზილიცი, რომელსაც უბიხურს 21-ში ერთის სახელი ზ-ალან-ში აღან გამოცალკეებული აქვს (იხ. La langue des Oubykhs, გვ. 42) და კავშირ „და“-დ აქვს მიჩნეული (Etudes compar. გვ. 127 და 65). მაგრამ, იმას გარდა, რომ უბიხურად და კავშირი წვეულებრივ სულ სხვანაირია, თუ 21-ის სახელში ოცნა და ერთს შუა და კავშირი ბუნებრივია, სრულებით უაზრო გამოდის და კავშირის გულისხმობა კიდევ ერთის შემდგომაც. ეს მით უფროა დაუჯერებელი, რომ ამნაირადვე იყო 1851 წელს 22-ის, 23-ის, 24-ის და სხვა რიცხვების 2-ის, 3-ის 4-ის და სხ. ბოლო-შიც, როგორც ეს უსლარის ჩანაწერით მტკიცდება: 22. ტყუაპაზ დლან ტყო-ელან, 23. ტყოპაზ დლან ტლაალან, 24. ტყოპაზ დლან შხრლან, 26. ტყოპაზ დლან ფრლან, 27. ტყოპაზ დლან ზლან, 28. ტყოპაზ დლან ჰოელან და 29. ტყო-პაზ დლან ზლან (იხ. უსლარის АГХАЗ. Яз. დაბეჭდილი გამოცემის ბოლოში გვ. 95—96).

როგორც ზემოთხსენილიდან ირკვევა ოცნა და ათსა და ორმოცნა და ათს, სამოცნა და ათსა და ოთხმოცნა და ათს შუა კავშირი და-ც 1851 წელს უბიხურად აღან, ან და ლან-კი არა, არამედ დლან ყოფილა. ამიტომ ცხადია ერთისა, ორის, სამის, ოთხისა და სხვა რიცხვების ბოლოში აღნიშნული მარცხენი სრულებით კავშირი არ უნდა იყოს, არამედ ამ რიცხვითი სახელების სხვა დანიშნულების მქონეებელი ოდინდელი ფორმანტი ჩანს.

2. ცალკეულად ორის უბიხური სახელი დირრს ტყოლ და აქვს ჩაწერილი; მაგრამ დკმეზილიცი გვარწმუნებს, რომ ეს სიტყვა ერთ მარცხლად გამოითქმის და ტყო ან და ტყო ისმის მხოლოდ (La langue des Oubykhs, გვ. 42). უსლარის 1851 წ. ჩანაწერში-კი ტყოლსწერია და ეს გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ დირრის ცნობა მცდარი არ უნდა იყოს და ამ სიტყვის ორ-მარცხლოვანი ფორმაც არსებობდა.

საგულისხმოა, რომ უსლარს 1851 წ. 40-ისა და 40—59, 60-ის, 70-ის 80-ისა და 90-ის სახელების ოცში შემაჯავლი ორის სახელი ტყოლ-დ, ან ტყოლ-ანდა ტყოლ-დ-კი არ მოუსმენია, არამედ ტყოლ-დ. ეს გარემოება იმ მხრივ არის საყურადღებო, რომ ყველა ამ შემთხვევებში ყ ბგერა გამქარალი ყოფილა.

იმისდა მიუხედავად, რომ თავიადური ტ ორის უბიხურ სახელს ცალკეულადაც და ყველა რთულ რიცხვითს სახელებში განუყოფლად ახლავს და უძღვის წინ, მაინც, როგორც შემდგომი, თავის ადგილას, დგარწმუნდებით, ეს ბგერა ძირითადი არ არის, არამედ ფორმანტია.

ორის უბიხური სახელის კიდევ არაერთი სახესხვაობაც არის რთულ რიცხვებში დატული. მათ შორის ყველაზე საინტერესო ოცის სახელია: ტყოაპაზ (დირრით), ტყოაპაზ (უსლარით) და ტყოაპაზ, ანდა ტყოაპაზ (დკმეზილიცი).

მაგრამ, რა აგებულებისა და მნიშვნელობის სიტყვა უნდა იყოს ეს რიცხვითი სახელი? მკვლევართ მისთვის არავითარი განმარტება არ წამოუყენებიათ, ვერ მოუძებნია მის უკანასკნელ შემსწავლელს დკმეზილიცი (La langue des Oubykhs გვ. 42—43 და Etudes compar. 127), საკმარისია გავიხსენოთ,

რომ ამ რიცხვითი სახელის პირველი ნაწილი **ტჰმბ**, **ტჰშბ**, **ტჰმ** და **ტჰმმ** მაინც-და-მაინც ორის აღმნიშვნელია, იმ მოსაზრების წამოსაჭრელად, რომ ამ რიცხვითი სახელის მეორე ნაწილი მხოლოდ ათის აღმნიშვნელი უნდა იყოს. სხვანაირი ახსნა თითქოს შეუძლებელია.

ეხლა ის-ნა გვაქვს გამოსარკვევი, უბიხური ოცის სახელის მეორე ნაწილი-**პა**, **პაჲ** ან და **პჰ** მართლაც ათსა ნიშნავს, თუ არა? თუ მოვიგონებთ, რომ უბიხურად ათს უჟო (უსლარით) ან ზჳ, თუ ზჳი ეწოდება, ცხადი ვახდება, რომ აქეთგან **პა**-ს, ან **პჰ**-ს, ანდა წინაუკმო ამ უქანასკნელთაგან პირველთ-ფონეტიკურად ვერ მივიღებდით.

რაკი კავკასიის ენათა ჩრდილო-დასავლური ჯგუფის სხვა მონათესავე ენათაგანაც **პ** ბმის აღხანიშნავად არც ერთს არ მოეპოვება, ამიტომ ზემომოყვანილი მოსაზრება დამაჯერებელი არ არის. მასთანადემე, **პა** მარცვალს სხვა-რაიმე განმარტება უნდა მოეძებნოს. უფრო ბუნებრივი ოქმება ვიფიქროთ, რომ ოცის სახელის ეს მეორე ნაწილი აბხაზურ რიცხვითს სახელებში ჩვეულებრივი ბოლოსართი ბა-ს ფონეტიკური სახესხვაობა და იმავე უბიხური ორის დაბოლოება იყოს.

როგორც შემდეგში დავრწმუნდებით, ტჳჳაპა-ის მსგავსი ორი, უბიხურს გარდა, სხვაგანაც არის დაცული.

თუ ეს მოსაზრება მტკიცე არ არის, მაშინ გამოდიხ, რომ მე-XIX ს-ში ჩაწერილი უბიხური ოცის სახელი სრულად და პირვანდელა სახით არ უნდა იყოს დაცული, მას მთელი მეორე, ბმის აღმნიშვნელი, ნაწილი დაკარგული შეიძინა. მაგრამ აქ დაუჯერებელი არაფერია, რადგან ამის მსგავსს მოვლენის ზოგიერთ დანარჩენი ენების რიცხვითს სახელებშიც შემდეგში არა ერთხელ შევხვდებით. უბიხურში ოცის მეორე ნაწილის დაკარგვას სემსიოლოგიურად, მნიშვნელობის აღრევის მხრივაც, არავითარშ ზიანის მოტანა არ შეეძლო, რადგან მას შემდგომ, რაც 2-სა და 20-ში წარმოდგენილი 2 ერთი მეორისაგან საქმალად მკათოდ განსხვავდებოდნენ, ამის წყალობით ათის აღმნიშვნელი ნაწილის ჩამოკლა ოცს და ორს მაინც მთლად ერთსახე სიტყვებად ვერ ხდიდა.

ეხლა ორის უბიხური სახელის ტჳჳა ანდა ტჳმ-ს, თუ მათ დანარჩენ სახესხვაობათა ავტულებს საციხსაც რომ შევეხოთ, იმისდა მიუხედავად, რომ თავკიდური ტ ზ რიცხვითი სახელის ჩრდილო დასავლურს ენებში არსებულს ფორმებში ყველაზე მტკიცე ჩანს და მხოლოდ აბხაზურს არ გააჩნია, დანარჩენს სასავე ენას-კი (უბიხურს, აღიღურსა და ყაბარდოულს) კარგად აქვს; დაცული, ხოლო მეორე თანხმოვანი ყ ორ-ენას, აბხაზურსა და ყაბარდოულს მთლიანად, და თვით უბიხურსაც ნაწილობრივ დაკარგული აქვს, მაინც, როგორც უკვე ნათქვამი გვექონდა, თავკიდური ტ ძირეული არ არის, არამედ მხოლოდ თავხართა¹.

ტ ფორმანტის ჩამოკლის შემდგომ ორის უბიხურ ძირად ყჳა ანდა ჰმ დაგვჩნება. უსლარი ის ჩაწერილი რიცხვითი სახელების განწილვის დროს დავ-

¹ ამიტომაც დკმგზილი ტყულიად იწუხებდა თავს, რადგანც აბხაზური გჳ-სი და უბიხური ტჳჳა-სა და აღიღურის ტჳჳ-ს შორის სრული ფონეტიკური შესატყვისობის დამტკიცებას ცდილობდა (Etudes compar. გვ. 125).

რწმუნდით, რომ უბიხურში უკვე 1851 წელს 40-ის და 50-59-მდე ორის რიცხვების სახელს უ თანხმოვანი მთლიანად გამჭრალი (შინია და მხოლოდ ტ.მ.ა-ლა ყოფილა შერჩენილი.

3. სამის უბიხურ სახელად შა აქეთ დიარსა და დემეზილს ჩაწერილი, უსლარის ჩანაწერში-კი ხაზ არის, ე. ი. პირველი ბგერა ხ-სა და შ-ს შუალედი თანხმოვანი ყოფილა. აღსანიშნავია, რომ ამავე მეცნიერის ცნობით, 23-ს, 43-სა და დანარჩენ მსგავს რიცხვითს სახელებში სამი უკვე სალან-ს სახითაც გვევლინება. ისევე, როგორც ერთის სახელს ზალან-ში ზა ძირი და ლან ფორმანტი გამოდგა, ამაირადვე სამის ცალკეული სახელის შა, ანუ ხაზ ძირი, სალან-ს მეორე მარცვალი ლ-კი იმავე თვისების ფორმანტია.

4. ათის უბიხურად ჰლაგ, ან ჰტლაგ ეწოდება ცალკეულადაც და 14-სა და 400-შიც, მაგრამ 44-ში ტლალან გვეხვება. უსლარს 4-ის ცალკეული სახელიც უთაკიდურო პ-თი აქვს აღბეჭდილი; მხოლოდ ტლან-ს სახით და ს-ფიქრებელია, რომ თავკიდური პ თანხმოვანი ამ რიცხვითი სახელის ძირეული ნაწილი არც არის. შესაძლებელია იგი, ან ბ-ს ყრუ სახესხეობა ფორმანტი იყოს; ანდა სხვა წარმოშობილობა ქუინდეს. ამას გამოიკვება დასტურდება. ამაირადვე ტლალან-ს ბოლოკიდური მარცვალი ლ-ც ძირეული არ არის, არამედ იმავე თვისებისაა, რისაც ერთისა, ორისა და სამის მსგავსსავე ფორმებშია.

ამაირად, ათის ამნიშენელ უბიხურ ძირად თითქოს ტლაგ, ანდა ტლან გვჩნება. რაკ ამ ლატინალურ ბგერის გამოთქმის დროს ტსლ კომპლექსი ის-მის, შესაძლებელია ამ რიცხვის ძირსაც სწორედ ეს ბგერებივე შეადგენდნენ, ტ-ს გარდა, რომლის თავსართობის შესაძლებლობაა ვასათვლისწინებელი.

5. ხუთის უბიხურად შხაგ, ანდა შხგ ეწოდება ცალკეულადაც და 15-შიც, მაგრამ 25-სა, 45-სა და სხვა ამის მსგავსსავე ხუთიანს რიცხვითს სახელებში, უსლარის ჩანაწერით, შხაალა არის, რომლის ბოლოკიდური მარცვალი, როგორც უკვე ვიცით, ფორმანტია.

6. ექვსი უბიხურად არის აგ, რომელიც ცალკეულადაც და 16-შიც ასევეა.

7. შვიდს ბლი, ბლა ან და ბლაგ ეწოდება, რომლის ლ თანხმოვანი დემეზილ-ის დახასიათებით, ლ-ს მიემსგავსება (Etudes compar. 125 — 126).

8. რვის უბიხური სახელი შლოპ, ულუა და ლუა არის. პირველი ორის იგივეობის განმსხვავებელს მხოლოდ მეორის შეუქმული ჟ შეადგენს, მესამე კი-დევე მეორის უ-ჩამოცილის სახეობას წარმოადგენს.

დემეზილს ჩრდილო-დასავლური ენების ამ რიცხვითი სახელების აგებულება და ბგერითი შესატყვისობა სრულებით გაუგებრად მიანია (Etudes compar. გვ. 127).

9. ცხრას უბიხური ბლი ანდა ზლაგ ეწოდება. ცალკეულს გარდა, 19-შიც ასევეა. დემეზილს და სხვებსაც ამ რიცხვითი სახელის აგებულებისა და აზნაზურს ჰა ძირთან შესატყვისობის განზარტება ვერ მოუწახავთ (Etudes compar. გვ. 126).

10. ათის სახელად ზუგ, ანდა ზი აქვს (დირ. და დემეზ.). უსლარის უფრ აქვს ჩაწერილი. მაგრამ 30-ისა, 50-ისა და 70-ის ისევე, როგორც 90-ის სახელებში ათს ზალან (დირ., დემეზ.), ანდა ჟალან-ს სახე აქვს; ამ შემთხვევაშიც

ლს ძირეული არ არის, არამედ ფორმანტია. ძირად ამჟამად ზუკ, ზოი, წინან-
დელს, 1851 წ. ჩანაწერში-კი უკა მდინანს.

20. იმის შემდგომ, რაც, ორის სახელთან დაკავშირებით. ოცის აგებულე-
ბასა და მნიშვნელობაზე ნათქვამი გვექონდა, ამ რიცხვითი ნიშნზე აქ სიტყვის
გაგრძელებას უკვე აღარავითარი აზრი არ ექმნებოდა. სამწუხაროა, რომ ამ შე-
მთხვევაში უბიხური რიცხვითი ნიშნების უფრო აღრინდელი ჩანაწერის მოშვე-
ლიება არ შეგვიძლიან. ეგების გვლდენშტედტის დროს ოცის უბიხური
სახელი უფრო სრულად იყო დაცული და იმის დახმარებით 10-ის უფრო აღ-
რინდელი ფორმის გამოკვეთვა შეგვძლებოდა.

რაკი გამოირკვეა, რომ უბიხური 20 თავდაპირველად ათობითი სისტემის
გამომხატულება ყოფილა, ეს ვარაუთება უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ
20, 40, 50 და ყველა დანარჩენი ათეულების სახელებიც უბიხურს თავდაპირ-
ველად ათობით სისტემაზე ექმნებოდა აგებული და სამადის, ოთხათის,
ხუთათის და ასე ამნაირადვე აღმნიშვნელი იქმნებოდა. ამიტომ 1851 წ. პ. უს-
ლარის მიერ ჩაწერილი უბიხური ათეულების ოცობით სისტემაზე აგებუ-
ლი სახელებიც მეორად ნაწარმოებად უნდა მივიჩნიოთ.

მეორე ათეულის რიცხვითი სახელები, 11—19-მდე, ყველა ათისა და ერთე-
ულის სახელის უკავშირო შეერთებით არიან ნაწარმოებნი. ამასთანავე, დკმ-
ზილ-ის ცნობით, ათის სახელის თავკიდური ზო ოდნაე-ლა ისმის (Etudes com-
par. გვ. 126) და, როგორც ჩანს, სრულიად გაქრობაზე მიმდგარი.

ოცის მომდევნო ყველა დანარჩენი ოცეულების სახელები უბიხურს იმ
წესით აქვს ნაწარმოები, რომ ჯერ ოცეულების რაოდენობის გამოხატველი
მარტივი რიცხვის სახელი 2, 3 და 4-ია, რომელსაც შემდეგ უშუალოდ ნაწილა-
კი მჩა მსმტვეს, ხოლო მერმე ოცის სახელია ხოლმე. ამნაირად მჩა ჯერადო-
ბის გამომხატველი ნაწილაკი გამოდის ისევე, როგორც ძველ ქართულში ორ-
მე-ოცი, სამ-მე-ოცი და ოთხ-მე-ოცი გვექონდა და აქეთვან მერმინდელი და თა-
ნამედროვე ორმოცი, სამოცი და ოთხმოცი წარმოსდგა. მაშასადამე დანიშნუ-
ლებით უბიხური მჩა ძველი ქართულის მე ნაწილაკს უდრის.

100. უბიხურად ასს სჩ ანდა ხოფე (უსლ.) ჰქვიან, რომელთაგან მეორეს
თავკიდური თანხმოვანი სჲ, ს-სა და შ-ს შუალედი ბგერა 100-ის აბხაზურს სა-
ხელს კარგად უდგება.

საგულისხმოა, რომ უბიხურს 50-ის აღსანიშნავად ზემომოყვანილს ვარდა,
მეორე სახელიც აქვს ხაწაწაჯა, რომელიც ასის ნახევარსა ნიშნავს (დკმზილ,
Etudes compar. გვ. 127). ასეთივე სახელი აღიღურსაც მოვაპოვება და, როგორც
ცნობილია, ძველ ქართულსაც ჰქონდა მრზანის სახით, რომლის ასის ნახევარის
ილმნიშვნელობას პირველად აკად. ნ. მარშია მიაგნო.

ასეულების ყველა სახელი ერთეულისა და ასის სახელების უშუალო დაკავ-
შირებით არის ნაწარმოები და ასევე აგებული. 1000-ის უსლარისაგან
1851 წ. ჩაწერილი სახელი ყოხაფე, რომელიც ათ ასსა ნიშნავს და რომლის
მეორე ნახევარი თანამედროვე უბიხურს უკვე თურქულ მინ-ად შეუსცვლია და
წამინ-ი, ანდა მხოლოდ მინ-ილა აქვს.

§ 3. ადიღურ (ჩერქეზული) და ყაბარდოული რიცხვითი სახელები

ადიღურს (ჩერქეზულსა) და ყაბარდოულს რიცხვითს სახელებს შორის ისეთი მსგავსებაა, რომ მათი ერთად გაცხილვა ემჯობინება. სამწუხაროდ პირველი ამოთვანის მე-XVIII ს. ჩანაწერი რიცხვითი სახელები არ მოგვევოვება და მე-XIX ს.-ისთვის ლულაქ რუს. ანბანით პრიმიტიულად ჩაწერილს ვარდა არა გვაქვს რა. ვსარგებლობ მხოლოდ დემეზილ-ის ნაშრომში „Etudes comparatives sur les langues caucasiennes du Nord-Ouest“-ში შეტანილი ცნობებითაც, რაზედ, ავტორის განცხადებით, თავისი გამოკვლევა სტამბოლში მრავლად მყოფ ჩერქეზთა გამოკითხვით ჰქონია შეესებული (იხ. გვ. 7).

ყაბარდოულისათვის გვლდენ შტედტის ჩანაწერითა გვაქვს ხელთ დალიპატინსკის ყაბარდოულს გრამატიკაში მოთავსებული რიცხვითი სახელები და მათი ნაწილობრივი ანალიზიც.

აი ადიღური და ყაბარდოული თვით რიცხვითი სახელებიც.

ადიღური (ჩერქეზული) რიცხვითი სახელები

1. ზეე, ზი (დემეზ.)
- 2 ტუუ¹, ტუუ (დემეზ.)
- 3 სზე ან შუე, - შუი (დემეზ.)
- 4 პლაეა, პტლაი (დემეზ.)
- 5 ტაე, ტაე (დემეზ.)
- 6 ხხე, ხე (დემეზ.)
- 7 ბლე, - ბლი და ბლაი (დემეზ.)
- 8 არე, აი (დემეზ.)
9. ვლე, ბლე (დემეზ.)
- 10 პზე, პი (დემეზ.)
- 11 პსეკუზე, პსეკ(უ)უ (დემეზ.)
- 12 პსეკუტრუ, პსეკ(უ)ურუ (დემეზ.)
- 13 პსეკუშე, პსეკ(უ)ი (დემეზ.)
- 14 პსეკუპლე, პსეკ(უ)ულ (დემეზ.)
- 15 პსეკუტრე, პსეკ(უ)ურე (დემეზ.)
- 16 პსოკუხე, პსეკ(უ)უხე (დემეზ.)
- 17 პსუკუბლე, პსეკ(უ)უბლ (ი)
- 18 იაე, პსეკ(უ)უა (ი)
- 19 პსუკუვლე, პსეკ(უ)უვლ (ი)
- 20 ტუაჟი², ტყეჟი (ი)
- 30 ტუაჟი³ რეპსრე, - შიიტრე, - ტყეჟიორე პსერე (ი)

1. საფიქრებელია, რომ რუს. ლათინური ანბანით აღწერილი ეს სახელები უნდა გამოეხატა, ამიტომ ყველა ანგის შემოსევებში თუ არა, ხშირად ამის შესატყვისად უნდა. ან ე, ან და შინიც. ვიკულისნით, მაგ. მ-ტუუ, ან და ტუუ, მ-პსუკუტრუ, ან და პსუკუტრუ.

2. = ტუაჟი-ი. ანდა ტუაჟი-ი

3. = ტუაჟი-ის, ან და ტუაჟი-ის

- 40 ტუაჯიტუ, — ტუტეჩიტიყ (n)
 50 სსტნოყო, ან ტუაჯიტუტურეპსტრე, — ტუტეჩიტიყურე პშერე (n)
 60 ტუაჯიშე, — ტუტეჩიშ (n)
 70 ტუაჯიშტრეპსტრე, — ტუტეჩიშირე პშერე (n)
 80 ტუაჯაბლჲე, — ტუტეჩიბლჲ (n)
 90 ტუაჯაბლჲერეპსტრე, — ტუტეჩიბლჲერე პშერე (n)
 100 სსტე, — სსტჲე (n)
 200 სსიტუ, — სსისტირე (n)
 1000 შინ.

ყაბარდოული რიცხვითი სახელები

შე-XVIII ს. და ეხლა

1 სე ანდა ზე	Se	ზზე, ზზი (დვმეზ.).
2 ტუ	Tu'	ტტუ
3 ში	Schi	სსი
4		
4(5) პტლჲე	Pt'le	პტლჲე, პლჲი (-)
5(6) ტხუ	Tchu	ტხუ, ტხაუ
6		ხე, ხიი (n)
7 ბლე	Ble	ბლე, ბლი (n)
8 ლეგ	Geo	ჲჲი
9 ბლუ	Bgu	ბლუ
10 პშე	Psche	პსჲიი
11 პშეკუშ	Pscheküs	პსჲეკუშ, პსჲიკუშ (n)
12 პშეკუტ	Pschekut	პსჲეკუტჲე, პსჲიკუტჲე
13 პშეკუშ	Pschekusch	პსჲიკუშჲე
14 პშეკუპტლჲე	Pschekupt'le	პსჲიკუპლჲე
15 პშეკუტტხუ	Pschekutthu	პსჲიკუტტხუ
16 შეკუხ	Pschekuch	პსჲიკუხჲე
17 პშეკუბლჲე	Pschekubl'	პსჲიკუბლჲე
18 პშეკუთინ	Pschekwich	პსჲიკუჲე
19 პშეკუბლჲე	Pschekubg'	პსჲიკუბლჲე
20 ტოშ	Tosch	ტოშჲე
21 ტოშ ერა ზირე	Tosch era sire	ტოშჲე რე ზერე
22 ტოშ ერა ტურე	Tosch era ture	ტოშჲე რე ტურერე
23 ტოშ ერა შირე	Tosch era schirre	
29 ტოშ ერა ბლურე	Tosch era bgure	
30 ტოშ ერა პსჲირე	Tosch era pschirre	ტოშჲე რე პსჲირე
31 ტოშ ერა პსჲირესტრე	Tosch era pschirrestre	
40 პტლიშ	Pt'lisch	ტოლსიტიჲე

50 პტლიშ ერა პშირე	Ptlisch era pschirre	ტაოსიტარე პშირე
60 ხიჩ	Chitsch	ტაოსისა
70 ხიჩ ერა პშირე	Chitsch era Pschirre	ტაოსი ისირე
80 ტოშიტლ	Toschitl	ტაოსიპლს, ანდა- პსაენ.
90 ტოშიტლ ერა პშირე	Toschitl era pschirre	ტაოსიპლსარე პშირე
100 შე	Sche	სისე
200 შიტ	Schit	სიტა
300 შიშ	Schisch	სიის
1000 შინ ანუ შიპშ	Min od. Schipsch	შინ

(I. A. G ü l d e n s t ä d t. Reisen, II, 528—529 — ლოპატინსკი. ყ. გ. გვ. 44—45).

გულდენშტედტის ჩაწერილი აზხაზური რიცხ. სახელების შესავსად, მისი ჩაწერილი ყაბარდოული რიცხვითი სახელების შესახებაც უნდა ითქვას, რომ იქ ოთხის შესატყვისობისათვის შეცდომით არის ცარიელი ადგილი დატოვებული, რათავან პტლაშ სწორედ ოთხსა ნიშნავს და ტბუ სუთს ეწოდება და არა ნსა როვორც იქ წერია. ექვსის ყაბარდოული სახელი-კი გულდენშტედტს ჩა-
წერილი დჭჩინა. მაგრამ 16-ის სახელი კშეკშუ, რომელიც კშე ათისა, კშ კავშირის და“-ს და ზსაგან შენდება, ცხადყოფს, რომ მე-XVIII ს. ყაბარ-
დოულად ექვსს, ან ესლანდელსავით ზე, თუ ხიი უნდა ვტქვეილა, ანდა უფ-
რო ხე, თუ ხი იქწებოდა.

საკმარისია აღამბანმა ადილეურსა და ყაბარდოულს რიცხვითს სახელებს თვალი გადაავლის, რომ მათი დიდი მხვატება, უფრო ზშირად სრული იგი-
ვობაც-კი, უცილობელი შეიქმნეს. ეს გარემოება და ამ რიცხვითი სახელების ანალიზის უფრო მეტი ზედმიწევნილობის სურვილი ადილეური და ყაბარდოული რიცხვითი სახელების ერთად განხილვას მიზანშეწონილად ვხდის და ამართ-
ლებს.

1. ადილეურად ერთს ზტე (ლვლ) და ზი (დვმეზ.) ეწოდება, 11-ის სახელში-
კი ადილეური ერთი უკვე ზტ და ზ არის. ხოლო დამაზდელად მე-XVIII ს. ჩანა-
წერით ზე Se ყოფილა, რომელიც შესაძლებელია ხეს შესატყვისობაც იყოს, თანამედროვე გამოთქმით-კი ზზი (დვმეზ.) და ზტ ჰქვინ. 11-ის ძველს სახელ-
ფშეპუზ-ში ერთის გამოშხატელი მხოლოდ ზ არის, ასევეა თანამედ-
როვეშიც.

მაგრამ ძველი ჩანაწერის 21-ის სახელს ტოშმარ ზირამ-სა და თანამედ-
როვე 21-ის, 24-ისა, 61-ის და ახერთის სახელებშიც თითქმის ასევე ზტრე არის,
ხოლო 31-ისა, 51-ის და 71-ის სახელებში ერთის შემოპოყვანილი ფორმის პირ-
ველი ხმოვანი უკვე სრულებით გამჭრალია და მხოლოდ-და ზტე-ა. დიარა
ფიქრობდა, რომ რე, ყაბარდოულში ასეთ შემთხვევებში „და“ კავშირსა ნიშნავს;
(Einführung გვ. 56. ზენ.) და ასევე მსჯელობს დვმეზილიც (იხ. Etudes.

compar. გვ. 66): მაგრამ ისევე, როგორც უბიხური და, ყაზარდული რეც ამ შემთხვევებში კავშირი-კი არა, არამედ ფორმანტი უნდა იყოს.

ამგვარად, მართის ადილურ—ყაზარდული სახელის სრულსახედ ზერე და ზირე უნდა ვიცნათ, რომელშიც კი ძირეული არ არის, არამედ ფორმანტი, ზე, ზი და ზ-კი ძირია.

2. ორის ადილური სახელი ცალკეულად ტპუ და ტჟუ არის, დამარდოლად ტგუ და ტუ გვაქვს. ადილურის 12-ში მპჟუტყ-სა და მსამუტტუ-ში ორი ტპ და ტგუ სახით გვევლინება, ხოლო დამარდოლს ამავე რიცხვს მსამუტტ-სა და მსამუტ-ში მხოლოდ ტო და ტ-და გვაქვს. ოცის ადილურის სახელს ტუჯჩი-სა და ტგაჯე-ში, როხელიც, როგორც შემდეგში დავრწმუნდებით თავდაპირველად ორ ათხა ჩინავდა, ორი ტუჯ და ტგა არის, დამარდოლს ტოშ-სა და ტოშ-ში-კი მართო ტოლ-და გვაქვს. მაგრამ 22-ს ყაზარდულად ეწოდებოდა ტოშ მარა ტპში, ეხლანდელი ჩანაწერი-კი ტოშს რე ტაურჩე, რომელთა პირველი ნაწილი ტოშ, ანუ ტოშ 20-ს ნიშნავს,—მარა; ანუ კი და-ს უდრის, ტაურჩე, ანუ ტპში-კი ორის აღმნიშვნელია, მაშასადამე წინათ 2-ს ტაურჩე ჰქვამებია, რომელშიც ო თავდაპირველი ყ-ს გაქრობაზე მიმდგარი შენაცვლება (ბოლოკიდური რე 1-ის სახელშიც უკვე შეგვხვდა, ამიტომ აქ მის ბუნებაზე სიტყვის გაგრძელება ვგონებ საქირო აღარ უნდა იყოს).

ყველა შემონათქვამი ადამიანს დაარწმუნებდა, რომ ორის ადილურ-ყაზარდული სახელის სრული ფორმა წინათ ტპში უნდა ყოფილიყო. რომელიც შემდეგ თანამედროვე ყაზარდული 22-ში დაცულ ტაურჩე-დ ქცეულა. ბოლოკიდური მარცვალი რე არც აქ არის ძირეული, არამედ ფორმანტია. ცალკეულად და დანარჩენს რთულს რიცხვითს სახელებში ხომ ორი უამ-მარცვლოდ გვხვდება და ტპუ ტპე, ტგუ და ტუ, ბოლოს მხოლოდ ტა და ტ-ც კილა-გვაქვს.

ორის სახელის სახესხვაობათა უკვე მოყვანილი მწყრივი ადამიანს დაარწმუნებს, რომ მისი ბგერითი პროცესისათვის მ თანზმოვნის პროგრესიული შერბილება და გაქრობა დამახასიათებელი. ამ გარემოებას რომ დავეყაროთ, მაშინ შესაძლებელი იყო ორის ძირეული ნაწილად სწორედ მისი მყარი ნაწილი ტუ ანდა ტ მიგვეჩნია, მაგრამ მისი ხიმყარისდა მიუხედავად, ტ, როგორც შემდეგში დავრწმუნდებით, ძირეული არ არის, უუ-კი სწორედ რომ ძირია.

3. ადილურად სამხ ცალკეულად სჟე (სჟე), შჟე და შჟი ეწოდება, ხოლო 13-ში ზე-სა და ხა-სახით არის წარმოდგენილი. სამოცში ამ რიცხვის გამოძახებელი შ ან და შ არის. დამარდოლად სამხ, მე-XVIII ს. ში სწოდებია, ელა-კი სამეტიანე 13-ის ძველ სახელს მჟეჟე-სა და თანამედროვეს მსიჟეჟე-სამისათვის შ-სა და ხა-ს მეტი არა შეუნარჩუნებია.

მაგრამ 23-ის ძველ სახელს ტოშ მარა შირამ-ში სამის აღმნიშვნელი უკვე შირამ არის. თუ მას ზმ ფორმანტს ჩამოვაკლით, მაშინ შირ ძირად დავგვჩნება, რომლის უკანასკნელი თანზმოვანის ძირისა, თუ ფორმანტისადმი მიყოფინილობის საკითხი ცალკე უნდა იქმნეს გჯნხილული.

4. ოთხს ადიღურად **პლეა** ანდა **პტლი** **ჰქვიან**, 14-შიც **კლმ**-სა და **პლ**-ს სახე აქვს, ოთხშიც-შიც ამ რიცხვის გამოთხატველი **პხლი** ან **პხლ** არის.

ყმაზბაღურად 4-ს ასევე **პტლამ**-სწოდებია ძველად ისევე, როგორც ეხლაც **პტლ**-ის ანდა **პტლჲ**-ს ხმარობენ. 14-ისა და 40-ის სახელებში, რომელთაგან უკანასკნელი, როგორც დაერწმუნდებით, ოთხი ათის აღმნიშვნელია, ოთხი ან შთაღ ასევე, ანდა ბოლოკიდურ-ხმოვან-ჩამოცილებულია, მაგ. მე-XVIII ს. **პტლე** და **პტლ**, ეხლა **პლ**.

5. ხუთის ადიღურად სახელად **ტაჲ**, ანდა **ტაჲ** არის. 15-შიც იგი ამავე სახით, ანდა სრულებით უხმოვნოდაც, მხოლოდ **ტა**-დ ვგვხვდები.

ყმაზბაღურად ხუთს მე-XVIII ს.-შიც **ტუ** ეწოდებოდა და ეხლაც ასევე **ჰქვიან**, 15-ში ძველად იმავე სახით ყოფილა, როგორც ერთეულად იწოდებოდა, ეხლა-კი ხუთის სახელს ხმოვანი უკვე დაკარგული აქვს და მხოლოდ **ტა**-ლა არის შერჩენილი.

ხუთის ორს, ადიღურს **ტაჲ**, **ტაჲ**-სა და ყაბარდოულს **ტაუ**-ს, ფორმათაგან უტყველია უნდა უკანასკნელი იყოს უფრო ძველი, პირველი-კი მის **ტა**-რის სახესხვაობას წარმოადგენდეს. სახელდობრ **ტაუ**-ს ხმოვნის ვ დაქცევისა და შემდეგ ხ-ს გაქრობითა და ვ-ს ა-დ შენაცვლების გზით იქმნება წარმოდგარი.

6. ექვსის ადიღურია და ყაბარდოული სახელიც ერთმანეთს ძალზე მიაგებან: ადიღურად **ხხჲ** და **ხჲ** არის. 16-შიც თითქმის ასევეა **ხე** და **ხე**. ყმაზბაღურად მე-XVIII ს. ფორმა-კი გამოტოვებულია, ხოლო თანამედროვეში **ხა**, ანდა **ხი** არის. 16-ის სახელში ექვსის სახელს მე-XVIII ს.-შიც ხ-ს მეტი არა ჰქონია რა და ეხლაც მარტო **ხა** არის (**ჰხჰაჰ**, **ჰხაჰაჰ**). 60-ის ძველს სახელში, რომელიც, როგორც შემდეგში დაერწმუნდებით, ექვსი ათის აღმნიშვნელია, ხი-ს ანდა ხ-ს სახით არის დაცული.

7. ადიღურსა და ყაბარდოულს შვიდისთვისაც ერთნაირი სახელი აქვთ: **ბლჲ**, **ბლდი**, ანდა **ბლჲ** ადიღურად და **ბლე** (მე-XVIII ს.); **ბლი**, ანდა **ბლე** თანამედროვე ყმაზბაღურად. 17-ის სახელშიც **ბლე** და **ბლდ**, ანდა **ბლი** არის.

8. თანამედროვე ადიღურსა და ყაბარდოულს რვისთვისაც ერთი-და-იგივე სახელი აქვთ, **აჲი** აქვთ, რომელიც 18-ში ასევეც არის და მხოლოდ **ა**-ს სახითაც. მაგრამ მე-XVIII ს. ყაბარდოულად რვის ლე (**სწოდებია**, რომელიც 18-ის ადრინდელს სახელს **ჰხჰაჰ**-ში უკვე მარტო ხ-ლა იმყოფა. ამ ორსავე შემთხვევაში რომ გვრძ. მეცნიერს 8-ის მაშინდელი ყაბარდოული სახელი **ტწორედ** უნდა ჰქონდეს ჩაწერილი და არც რამე გაუგებრობასა, თუ შეცდომასთან უნდა გვეკონდეს საქმე, ამას ისიც ამტკიცებს, რომ თანამედროვე უბისურსაც, ყველა მკვლევართა ცნობით, რვისათვის, როგორც დაერწმუნდით, დ-თანხმოვანი სახელი უღუბა და ლუბა აქვს. მაშასადამე, თანამედროვე ა შენაცვლების გზით ყოფილა უფრო ადრინდელი ლ-საგან წარმომდგარი.

9. ცხრისთვისაც ადიღურსა და ყმაზბაღურს ერთნაირი სახელი **ტწონიათ** ძველადაც და ეხლაც: **ბლუ**. მხოლოდ ლკლ აქვს ექვს ვლუ ჩაწერილი. 19-ის სახელში ზემოდსახელებულ ავტორის ცხრისათვის იგივე **ვლუ** აქვს, დანარჩენებს.

კი ორივე ენის 19-ში ბლზ და ბლ მოუპოვებთ: პშპაშლ (ადლი), პშპაშლ (მე-XVIII ს. ყაბარდ.) და პსაიპაშპაშლ.

10. ადილაუზს 10-ისათვის პშე, პში აქეს, რომელიც 11—19-მდე შემავალ ნაწილად, ან პსე-ს, ანდა იმავე პშს-ს სახით გვხვდება.

დამართაულადგ 10-ს მე-XVIII-ს-ში პში პრქმევი, თანამედროვე ცნობით პსაი და ასევე მეორე ათეულის ყველა რიცხვებშიც.

მაგრამ საველისხმოა, რომ 30-ის, 50-ისა, 70-ისა და 90-ის სახელებში ათის გამომხატველი ადილაუზად უკვე პსტრე და პშტრე-ა, ხოლო დანართაულად პშირე ყოფილა მე-XVIII ს-ში და პსარე-ა ეხლა, ე. ი. ამ რიცხვითს სახელსაც რე ფორმანტი უჩნდება.

ამაზე გაცილებით უფრო საყურადღებოა, რომ ათის სახელსაც კიდევ არა ერთი სხვა სახესწავრობა გვაქვს, დაცული, მაგრამ ამის გამოსარკვევად და ცხად-საყოფელად წინასწარ ადილეური და ყაბარდოული რიცხვითი სახელების სისტემის რაობა უნდა გვეჩინდეს გათვალისწინებული.

თუ მეკვლევართ შეგუებით, ყველანამ ამტკიცებენ, რომ ადილეური და ყაბარდოული რიცხვითი სახელები ოცობით თვის სისტემანუა ნაწარმოები (ლოპატ. ყ. გ. 44,-დირრ, Einführung. 56 და დემეზ. Etudes compar. 123—124). მაგრამ ამის თქმა მხოლოდ თანამედროვე 30-ისა, 40-ის, 50-ისა, 60-ის, 70-ის, 80-ისა და 90-ის სახელების შესახებ შეიძლება, ისევე, როგორც ყაბარდოულის ამავე რიცხვების სახელებზეც, 80-ის მეორე, პარალელურ სახელს ვარდა.

სამკარისა მეკვლევარი ორივე ენის ოცის თუნდაც თანამედროვე სახელებსაც ჩაუყვირდეს და მათი აგებულების გაგება სტადოს, 80-ის მეორე სახელსაც ყურადღება მიაქციოს, დასასრულ მე-XVIII ს. ყაბარდოული რიცხვითი სახელებიც ამავე თვალსაზრისით განვიხილოს, რომ მას ორივე ამ ენის რიცხვითი სახელების აგებულებაცა და სისტემაც სულ სხვანაირად წარმოუდგეს.

მართლა კ და, ოცს ადილაუზად ტვაჯტ და ტვაჯიოქვიან, დამართაულად კი ტოშ (მე-XVIII ს.) და ტოსა (ეხლა), ე. ი. ტაშა. დემეზილს აღნიშნული აქეს, რომ 20-ის ამ სახელებისათვის განმარტება ვერ მოუძებნია (Etudes compar. გვ. 127). მაგრამ, თუ ამ სიტყვების პირველი ნაწილის მნიშვნელობას მოვაგნებთ, მაშინ მეორე ნაწილის მნიშვნელობაც თავისდაუნად გამოირკვევა. 20-ის ადილეური სახელი ტვაჯტ და ტვაჯიო-ა, რომელსა პირველი ნაწილი ტშ და ტშჷ არის. თუ გავისვენებთ, რომ ტშუ და ტშჷ ადილეურად ორსა ნიშნავს, ამ ორი წყვილის იგივეობაც ცხადი გახდება და პირველი-ნაწილის წყვილის ორობის მნიშვნელობაც უცილობელი შეიქმნება.

რაკი ოცის სახელებში ტე და ტჷ ორის აღმნიშვნელი ვაჰაჷდა, ამ რიცხვითი სახელების მეორე ნაწილების ბჷჷ სა და ჩი-ს მნიშვნელობის გამოარკვევა უკვე აღარავითარ სიმძნლეს არ წარმოადგენს. ოცში ორი შესაძლებელია მხოლოდ ათი იყოს და ტვაჯტ-ც, ტვაჯიო-ც თავდაპირველად უმკველად უნდა ორი ათის აღმნიშვნელი ყოფილიყო და ბჷჷ-ცა და ჩი-ც ათის აღნიშნული სახელი უნდა იყოს.

ამნაირადვე, თუ თანამედროვე ყაბარდოულს 40-ისათვის სახელად აქეს ტოსაიბტა, რომელიც ოცს ორსა ნიშნავს, მე-XVIII ს.-ში 40-ს (სწორედია) პტლიოშ. ორმოცის ეს ძველი სახელი. პტლიოშ, პტლფე ან პტლფ-ისა, ე. ი.

ოთხისა, და შ, ანდა იშ-საგან არის წარმომდგარი. რაკი პტლმ^იშ-ის პირველი ნაწილი პტლ ოთხისა, ბოლოკიდური იშ ანუ შ მნიშვნელობითაც შესაძლებელია მხოლოდ ათის გამომხატველი იყოს და პშმ-ს, ანუ ათის უფორმანტომირს წარმოადგენდეს. ამგვარად ირკვევა, რომ მე-XVIII ს. ყაბარდოული 40-ის სახელი ოთხ ათსა ნიშნავდა.

40-ის მერმინდელი და აწ არსებული სახელი ტოლსიგა, ანდა ტოშტა-ი კი აგებულების მხრით რომ განვხილოთ, ტოშ, ანდა ტო-ისა, ანუ ორისა, ათის აღმნიშვნელი სში-სა და ორისავე ტო სახელისაგან შესდგება, ე. ი. ორი-ათი-ორი-ს, ანუ ორი ოცის გამომხატველია.

ამგვარად ირკვევა, რომ თანამედროვე ყაბარდოულში 40-ი უკვე 2 ოცმ-ულს ნიშნავს, ე. ი. ოცობითი აღრიცხვის პრინციპზეა აგებული.

მე-XVIII ს. ორმოცდაათი ყოფილა პტლმ^იშ მარა პშმ^ირმ, ე. ი. 40 და 10. საფუძვლად, აქ 40-ია აღებული და 50-ი თითქოს ოცობით-ათობით თვისსისტემის გამოხატულებას წარმოადგენს, ნამდვილად-კი იგი, როგორც დავოწმუნდით „ოთხ ათსა და ათს“ უნდა ნიშნავდეს. მაინც საგულისხმოა, რომ 50-ის აღმნიშვნელ სახელი ზუთ ათს არ ნიშნავს, როგორც უეჭველია უნდა ყოფილიყო, აქ რომ ათობითა აღრიცხვის სისტემით ნაწარმოებს რიცხვის სახელთან გვექონოდა საქმე. მაგრამ მეორე მხრით დამახასიათებელია, რომ 50-ი არც „ორ ოცისა და ათის“ აღმნიშვნელი ტერმინია, როგორც უეჭველია უნდა ყოფილიყო, აქ რომ რიცხვითი სახელის ოცობითი თვის სისტემის ნამდვილი წარმოება გვექონოდა თვალწინ. ამგვარად 50-ის ყაბარდოული სახელი XVIII ს. უკვე შეცვლილი ყოფილა და წინანდელი ათობითი თვის სისტემით ნაწარმოებისა და „ზუთი ათის“ გამომხატველის სახელის მაგიერ, გაჩენილა სახელი; რომელიც დსიქო-ლოგურად უკვე ოცობითი სისტემის მიხედვით არის ნაწარმოები, მაგრამ ნივთიერად ნაწილობრივ ჯერ ისევ ათობითი სისტემის საფუძველს ეყარება. ორმოცდაათის მე-XIX ს. მეორე ნახევრისა და აწინდელი სახელი აგებული-ბითა და მნიშვნელობითაც უკვე მთლიანად ოცობით-ათობითი აღრიცხვას სისტემის სრულ გამოხატულებას წარმოადგენს.

ორმოცის სახელივით თავისი აგებულებით საგულისხმოა მე-XVIII ს. ცახაზ-დოული 60-ის სახელი ხირ და 70-ის ხირ მარა პშმ^ირმ. საქმარისა ერთეულების ყაბარდოულს რიცხვითს სახელებს ვადავავლოთ თვალი, რომ ხირ-ის აგებულება და მნიშვნელობაც ნათელი შეიქმნეს. ამ სიტყვის პირველი ნაწილი ხი, ან-და ხ ექვსსა ნიშნავს, მეორე ნაწილის ირ, ან რ-ს მნიშვნელობა-კი პირველი ნაწილივ უკვე თავისდა თავად უნდა განსაზღვრულად ჩაითვალოს და „ბთს“ უნდა ნიშნავდეს. 40-ის ყაბარდოული ძველი სახელის ანალიზის დროსაც დავოწმუნდით, რომ ორმოცში ათი შიშინათი იშ-ს, ან შ-ს სახეობით არის წარმოადგენილი. მაშასადამე, ყაბარდოულად 60-ი მე-XVIII ს. მძს ათ-სა ნიშნავდა და ამგვარად ათობითი თვის პრინციპზე ყოფილა აგებული.

აღსანიშნავია, რომ მე-XIX ს. დამლევს 60-ს უკვე ტოლსიგა, ანდა ტოშმ^იშ ეწოდება. ამ სიტყვის პირველი ნაწილი 20-ს, ხე, ანდა შო-კი სამს, ე. ი. მთლად ოცეულს სამს ნიშნავს.

აქაც, 40-ის მსგავსად, ერთი საუკუნის განმავლობაში არსებითი ცვლილება მომხდარა: ათობით სისტემაზე დამყარებული რიცხვითი სახელი გამჟრალა და მისი ადგილი ოცობით სისტემაზე დამყარებულს რიცხვით სახელს დაუკავებია.

70-ის ძველი სახელის ზირი პირველი მსგავსებაა, რომელიც ეჭვს ათეულსა და ათს ნიშნავს, იგივე უნდა ითქვას, რაც 50-ის შესახებ იყო უკვე ნათქვამი, ამიტომ აქ ასაზე ხელმეორედ საუბარი ზედმეტია. ერთი საუკუნის შემდგომ 70-ის წინანდელი სახელიც სამოცდაათის გამოხატველი რიცხვითი სახელით შეცვლილა.

80-ის გვლდენ შტეტლის დროს მტრქმევია ტოშოხი, მე. XIX ს. დამლეტ ტოშოხი; ანდა ტოშ-გ-ბლან, მაგრამ თურმე პსოენ, პშენ-ც ეწოდება. ტოშოხი შესდგება ტოშ 20-ისა და იტლ-ისაგან, რაც ამ სიტყვის პირველი ნაწილის მნიშვნელობისდა მიხედვით ოთხს უნდა ნიშნავდეს. საყურადღებოა, რომ 4 გვლდენ შტეტლის დროსაც და ერთი საუკუნის შემდგომაც პტლან, ან პტლან იყო და არის ეხლაც. 80-ში-კი ჩვენ ოთხი ჯერ ერთი უთავკიდურო პლ გვაქვს წარმოდგენილი და თანაც თავში ი ხმოვნითაა შემკული—იტლ, თუ რომ იგი ტოშ-ს არ ეკუთვნის. ამ გარემოებათაგან საფიქრებელია, რომ 3 ამ რიცხვის სახელში ძირისეული არც-კი იყოს და შესაძლებელია თვით იტლ-ც ამ რიცხვითი სახელის პტლან-ზე უფრო ადრინდელი ფორმა იყოს კიდევ. ამგვარად 80-ი ოცეულს ოთხს ნიშნავს და ოცეულობითი აღრიცხვის სისტემით ჰრის ნაწარმოები.

მაგრამ საშავიროდ საყურადღებოა თავისი ავებულებით 80-ის აღმნიშვნელი თანამდროვე პარალელური სახელი პსოენ ანუ პშენ, რომლის პირველი ნაწილი პსო, ანუ პშე, რასაკვირველია, იგივე პშე, ანუ პსოი არის და 10-სა ნიშნავს. ამ სიტყვის პირველი ნაწილის ასეთი მნიშვნელობა, თავისდა თავად მეორე ნაწილის მნ-ის მნიშვნელობის გაგებას გვიადვილებს: იგი რვას უნდა ნიშნავდეს, რათგან 80-ში ათი შესაძლებელია მხოლოდ რვა იყოს. მ-ს ეხლა ააი ეწოდება, მე. XVIII ს.-კი ცალკე ლმ-რქმევია, ხოლო 18-ში-დ ყოფილა წარმოდგენილი. მნ-ის ბოლოკიდური ნ აქ ძირისეულია, თუ ფორმანტია, ამ საკითხს რომ თავი დაეანებოთ, მაშინაც რვის აღმნიშვნელი მნ-ის და ლმ-სა და ააი-ს ერთმანეთთან დაკავშირება მხოლოდ იმ შემთხვევაშია შესაძლებელი, თუ წარმოდგენთ, რომ მნ აღრინდელი ლმნ-ისა ანდა ჰმნ-ისაგან არის წარმომდგარი, ხორხისძიერი ბგერის ჯერ გაასპირატებისა; ხოლო შემდეგ სრულიად გაქრობის გზით. ასეთ-თუ-ისე, ამის გამორკვევა მომავლის საქმეა, მაგრამ ეხლაც 80-ის, პსოენ-ის, ანდა პშენ-ის, პირველი ნაწილის 10-ის აღმნიშვნელობა უცილობლად ცხადყოფს, რომ 80-ის ეს ძარალეული ფორმა თავდაპირველად რმპ ათის აღმნიშვნელი ყოფილა და აღრიცხვის ათეულობითი სისტემის გამოხატველია.

დ ვ მ ხ ი ლ ს ნათქვამი აქვს, რომ ამ რიცხვითი სახელისა არაფერი მესმისო (Etudes compar. გვ. 127).

მაგრამ აქ მაინც ერთი გარემოებაა დამაფიქრებელი. ათეულობითი სისტემით ნაწარმოებს ყველა დანარჩენ რიცხვითს სახელებში, 20-ს, 40-სა და 60-ში ჯერ ათეულების რაოდენობის გამომხატველი რიცხვის სახელია, შემდეგ ათი-ს სახელი მოსდევს, 80-კი სწორედ ამის წინაუკმო წესით არის აგებული: ჯერ ათი ზის, შემდეგ ათეულის რაოდენობის აღმნიშვნელი 8. თუ გავითვალისწინებთ ამასთანავე, რომ ამგვარად სწორედ ოცეულობით სისტემით ნაწარმოები რიცხვითი სახელებია აგებული და იქ ჯერ 20-ი ზის, შემდეგ-კი ოცეულების რაოდენობის აღმნიშვნელი სიტყვაა ხოლმე და რომ ოცეულობითი სისტემის რიცხვითი სახელები, როგორც დაერწმუნდით, ათეულობითი სისტემის რიცხვითს სახელებთან შედარებით, მერმინდელ ხანის ეკუთვნის, ჩვენთვის ცხადი გახდება, რომ 80-ის პარალელური ფორმა, თავისი ათეულობითი სისტემისა და მიუხედავად, პირვანდელ წარმოებად არ შეიძლება მიჩნეულ იქმნას: ნივთიერ შედგენილობით და სემასიალოგიურად ის წინანდელ ათობითს წესს მისდევს; მაგრამ აღნაგობით უკვე ოცობითი სისტემის ხანის ანარეკლი ამჩნევია.

90-ის ყაბარდოული მე-*XVII* ს. და თანამედროვე სახელის ტოშიტლმარა ჰშირარბ-სა და ტაოსიძლარე ჰშირარბ-ს შესახებ არაფერია სათქმელი, რათგან ოცობითი სისტემის აგებულება აქეს და ოცეულს ოთხსა და ათსა ნიშნავს.

ყველა ათეულების რიცხვითი სახელების ზემომოყვანილი ანალიზი და მათი ისტორიის სხვადასხვა საფეხურები აღამიანს დაარწმუნებს, რომ აღიღეთრ-ყაბარდოული რიცხვითი სახელები თავდაპირველად ოცობითზე-კი არა, არამედ სწორედ ათობითს სისტემაზე ყოფილა დამყარებული, რომ ყაბარდოული სახელების უმეტესობა მე-*XVIII* ს. მეორე ნახევარშიც-კი სწორედ ათობითი სისტემისა ყოფილა და რომ ოცობითს სისტემას იქ მხოლოდ შემდეგ გაუმარჯვია.

ათეულების ყველა სახელების აგებულების გულდასმითი ანალიზისა და ათის სახელის იქ დაცული სახესხვაობის ნაირნაირობის გამორკვევის შემდგომ, უნდა ისევე ათის გამომხატველი ძირის საკითხს დავებრუნდეთ. როგორც უკვე დაერწმუნდით, ათს ცალკეულად მსე, მსოი, მშე და მშე ეწოდებოდა და ეწოდება. ერთგან ისიც გვქონდა უკვე აღნიშნული, რომ თავკიდური მ, ეტყობა, ძირეული არ უნდა იყოს და, რომ ამ სახელის რე-ბლოკიდურ-ფორმანტიანი ფორმებიცა გვაქვს დაცული.

დანარჩენი ათეულ-ოცეულების სახელების ანალიზმა დავგარწმუნა, რომ ათი ზემომოყვანილ სოი-ს, შე და შე ძირს გარდა, ათის ოდინდელი სახესხვაობა აჟე-ც, იჩ, ჩი, იშ-ცა და შ-ც ყოფილა. თუ მოვიგონებთ, რომ აღიღეთრისა და ყაბარდოული ენების ასეთს მახლობელ მონათესავე ენათაგანს, როგორიც აბხაზური და უბიხურია, ათის აღმნიშვნელ ძირად პირველს შ, შ და შ მოეპოვება, მეორეს-კი შა, ზა და ზი აქვს, თანაც ჯ, შ, ჩ, შ, ს ბგერების ხშირს შენაცულებასაც გავისხენებთ, ათის აღიღეთრ-ყაბარდოული და აბხაზურ-უბიხური ძირების ნათესაობისა და იგივეობის დებულებას აღარავითარი დასაბუთება აღარ დასჭირდება.

100. ასს აღიღეთრად სხე ანუ სხიმ ეწოდება, ადამალოლად-კი, თუ გვკლდე ნ შ ტ ე ტ ი ს ჩანაწერით შე. უნდა ყოფილიყო, თანამედროვე სხიმ-ს მიხედ-

ვით, საფიქრებელია, რომ მაშინაც პირველი თანხმობანი ორმაგი იქმნებოდა. ასის ამ სახელის სა, ანდა შ ბგერის წყვილობა არა მგონია შემთხვევითი იყოს, არამედ ამ რიცხვის ოდინდელი, ათობითის სისტემაზე დამყარებული და ათი ათის აღმნიშვნელი სახელის შედეგი და ანარეკლი იქმნება. აღსანიშნავია, რომ გვლენშტედტის ჩანაწერში აღბეჭდილს ცანარდოლის ათასის სახელს შიკვშ-ში, რომელიც ში ასისა და კშ ათისაგან შესდგება, 100-ს ში ეწოდება და ამავე სახითაა იგი ორასის ძველს სახელს შიბ-სა და თანამედროვე სიტა-ში ისევე, როგორც სამასს შიშ-სა და საიხა-შიც.

ძველი ქართულისა და უბიხურის მსგავსად, 50-ისათვის 100-ის ნახევარი-ს აღმნიშვნელი სახელი ადგილურად მოეპოვება, სადაც 50-ისათვის პარალელურ სახელად სხენოყო-ს, ანუ სეგ-ნუყუა საც ხმარობენ. ნუყუა ნახევარსა ნიშნავს, ხსე, ანუ სეგ-კი ასს. ამ რიცხვითი სახელის შესახებ იგივე უნდა ითქვას, რაც უკვე მისი უბიხური შესატყვისობის შესახებ იყო ნათქვამი: (იხ. აქვე).

10—20-მდე ყაბარდოული და ადიღური რაოდენობითი რიცხვითი სახელები კშ სუფუქსის საშუალებით არის ნაწარმოები. ლოპატინსკის აზრით ეს სუფიქსი ნამდვილად კმ კავშირი უნდა იყოს, მაგრამ ეს საკითხი ჯერ კიდევ გამოსარკვევია. 20-ითგან 40-მდე მოყოლებული რე კავშირის საშუალებით არის ნაწარმოები, რომელიც მე-XVIII ს.-ში ყაბარდოულად თურემ ეწა-დ ითქმოდა, თუ რომ პირველი ხმობანი წინამორბედს რიცხვს არ ეკუთვნოდა.

§ 4. ჩრდილო-დასავლური ენების რიცხვითი სახელების, ზოგადი თვისებები

აბხაზური, უბიხური, ჩერქეზული და ყაბარდოული რიცხვითი სახელების ცალ-ცალკეულად განხილვის შემდგომ, უნდა მათს საერთო თვისებებსა და ზოგადს საკითხებსაც შევხვით.

ერთი თვალის გადავლებითაც ამ ოთხი ენის რიცხვითი სახელების მკვიდრო ნათესაობა და ბევრ რამეში იგივეობაც-კი ცხადი ხდება, მაგრამ ზოგან თვალსაჩინო განსხვავებაც ჩნის. ეს გარემოება მკვლევარს ავალბებს ჯერ გამოარკვიოს, ასეთს შემთხვევებში განსხვავება არსებითი და ძირითადია, თუ მეორეხარისხობანი და მეორეგვარი და მხოლოდ ამის შემდგომ მივჯრის ხელი ზოგადს საკითხებზე მსჯელობას.

მავალითად, აბხაზური 2-ის თანამედროვე სახელი ჭა არ უდგება ამავე რიცხვის არც უბიხურს ტყო, ანდა ტყუა, გინდ ტყო-ს, არც ჩერქეზულს ტყუ-სა და არც ყაბარდოულს ტყო-სა და ტყ-ს. მაგრამ, თუ აბხაზური 2-ის უფრო ადრინდელს სახელს გავიხსენებთ, თანაც იმასაც გავითვალისწინებთ, რომ უბიხურ-ჩერქეზულ-ყაბარდოული 2-ის თავკიდური თანხმობანი შესაძლებელია ძირეული-კი არა, არამედ თავსართოვანი შენაზრდი იყოს, მაშინ საქმის ვითარება სულ სხვანაირად წარმოვიდგებავ.

რიცხვითი სახელების ცალკეული განხილვის დროს დავარწმუნდით, რომ ერთეულების სახელების რაზდენიმე სახეობა ვაკევეს შერჩენილი: პირველი ათეულის ერთეულების სახელები ყველა ბოლო-შეკვეცილი ყოფილა, მათი

სრული ფორმები-კი მომდევნო ათეულ-ოცეულების რთულ რიცხვითს სახელებში გვაქვს დაცული. ამას გარდა, ზოგჯერ რთულ სახელებში ერთეულების უფრო, აღრინდელი ფონეტიკური სახეობაც გვხვდება. შედარებითი შესწავლის დროს, რასაკვირველია, ამ გზით მოპოებული ყველა ფორმები უნდა გამოვიყენოთ.

აბხაზური რიცხვითი სახელების განხილვამ დაგვარწმუნა, რომ, თუ მე-XIX ს. შუა წლებში და ესლა აბხაზურად 1-ს აკგ (არაგონ.) და აძგ (გონიერ.) ეწოდება, წინათ ხეკე-ც ყოფილა, რომლებშიც, რაკი კე, ანუ კგ ცალობის აღმნიშვნელია, ძირად ხე, ანუ ხა გვრჩება, როგორც 11-ის სახელშია იგი დაცული. 11-ის თანამედროვე სახელში ეს ძირი, როგორც დაგრწმუნდით, უკვე ზა-დ გვევლინება.

საკმარისია ერთის აღმნიშვნელი ეს აბხაზური ზა ამავე რიცხვის უბიხურს ზე-სა და ზნ-ს, ჩერქეზულს ზე-ს და ყაბარდოულს ზე-სა და ზიი-ს შევადაროთ, რომ მათი სრული იგივეობა უცილობელი შეიქმნას.

მაგრამ ერთის ზ—ძირიანს სახელს გარდა, აბხაზურს, როგორც უკვე ვიცით, ძ-სახესხეობაც აქვს აძგ-სა და ძაღა-ში დაცული. უკანასკნელი ფორმა განსაკუთრებითა საყურადღებო: მას მეორე მეტი ღა მარცვლი აქვს. მართო აბხაზური მისაღებით რომ გვეხელმძღვანელა, ეს ბოლოკიდური ღა უნდა შემთხვევით შენაზრდად მიგვეჩნია, მაგრამ უბიხურსაც აქვს ერთის აღმნიშვნელი ზაღმ და ყაბარდოულშიც, 21-ს, 31, 41, 51, 61, 71 ღა სხე-ერთის შემცველს რთულ რიცხვითს სახელებში, ერთის გამომატეელი ზირე, ან ზერე, ანდა ზრე არის, ე. ი. ზ ძირს აქაე რე მარცვლი ახლავს, რომელიც, უტყველია, ღა-ს ფონეტიკური სახესხეობა უნდა იყოს. ამის შემდგომ, ცხადია, რომ ღა მარცვალს აბხაზური გონიერი 1-ის ძ-თანმოვანიანს სახელში შემთხვევითი ხიზნის მსგავსად თავითგან ვერ მოვიშორებთ, პირიქით მას გულდასმითი დაკვირვება სჭირდება.

ამას ის გარემოებაც გვაფაღებს, რომ ეს ღმ უბიხურში ისე უფვისტომო არ არის, როგორც აბხაზურშია, და რე-ც ყაბარდოულს მართო 1-ის ბოლოსართად არა აქვს, არამედ სხვა რიცხვების სახელებშიც გვხვდება.

სახელდობრ უბიხურს 3-ის სახელად შნ-ს ანუ სნ-ს გარდა, სხალმ-ც გაანჩია, — 4-ისათვის ტღგ-ს გარდა, ტღალმ-ც აქვს, — 5-ისათვის შჰგ და შხაზ-ს გარდა, შხაზლმ-ც მოეპოვება, — 10-ისათვის ზვგ, ანუ ზი-ს და ფჰრ-ს გარდა, ზაღმ და ჟაღმ-ც გაანჩია.

ყაბარდოულსაც ხომ, როგორც აგრეთვე ცალკეული განხილვის დროს დაგრწმუნდით, 2-ის სახელად მარტლ ტგჟ-კი არა, პრამედ ტაურე-ც ჰქონია, 3-ისათვისაც, ში და სში-ს გარდა, შირრე-ც მოეპოვება და 10-ის სახელადაც, პჰეს გარდა, რთულ რიცხვითს სახელებში პშირრე-ც ყოფილა და არის ესლაც დაცული. თვით ჩერქეზულსაც 10-ისათვის პჰე, პჰი, პჰე-ს გარდა, პჰრე და პსტრე-ც ჰქონია და რთულს რაცხვითს სახელებში ესლაც შენარჩუნებული აქვს.

ყველაფერი. რაც ზემოთ აღნიშნული გვაქონდა, უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ არამც თუ ღმ და რმ მარცვლები ზემომოყვანილი რიცხვითი სახელების შემთხვევითი შენაზრდი არ არიან, არამედ საფიქრებელია, რომ

წინათ ოთხივე ენის პირველი ათეულის ერთეულების დანარჩენ სახელებსაც უნდა ქჷონოდათ.

მარტო აბხაზურ-უბიხურ-ადიღეურ-ყაბარდოული ენოვანი მასალით ამ ლა და რე მარცვლები ნამდვილი, თავდაპირველი რაობის გამორკვევა შეუძლებელია, მაგრამ ორი გარემოების აღნიშვნა ესლავე, სხვა მასალების გამოყენებით, ხერხდება: 1. ეს მარცვლები რიცხვითი სახელების ძირეული ნაწილი არ არის, — ამას ისიც ამტკიცებს, რომ ესლავ-კი მათი კვალი ექვს სხვადასხვა რიცხვითს სახელს აქვს დატული, — არამედ უღებელია რაღაც ფორმანტი უნდა იყოს. 2. ლბ და რმ ბოლოსართების თავდაპირველი ბუნების გამორკვევა თუ მათ ენოვანი მასალების დაუხმარებელი შეუძლებელია, ის მაინც ცხადია, რომ მათ თავდაპირველად რაღაც ზოგადი მნიშვნელობა უნდა ქჷონოდათ.

1. აბხაზურ-უბიხურ-ადიღეურ-ყაბარდოული რიცხვითი სახელების გულდასმითმა ანალიზმა დავგარწმუნა, რომ ერთის ძირად: მზაჭურში ძა, ძე, ზა, — სა და ხე გებდება, — უმისურში ზა და ზა, — ჩერქეზულში ზჷ, ზჷ, ზი და ზ, — ხოლო ყაბარდოულში ზე, ზი, ზჷგ და ზ. რიცხვობრივს პრინციპზე რომ ყოფილიყო მსჯელობა დამყარებული, უპირატესობა ამათვან ზ ბგერას უნდა მიმძებნოდა, მაგრამ სხვა კავკასიურ ენებთან შედარებითი შესწავლა შემდეგში დავგარწმუნებს, რომ ძაღა-ს ამ რიცხვითი სახელის ძირის ოდინდელი თანხმოვანი ბგერა უტეფხად ქჷონია დატული.

2. ორის ფუძედ: მზაჭურში ლუ, ზა და ზ წარმოვიდგა, — უმისურში ტჷოა, ტჷჷ, ტჷჷ, ტჷო და ტჷჷ შეგვხდა, — ჩერქეზულში ტჷჷ, ტჷჷ, ტჷ, ტჷჷ და ტჷა, — ხოლო ადმანდოულში ტჷჷ, ტჷ, ტჷ და ტ. ჩანს. შედარება ადამიანს დაარწმუნებს, რომ უბიხურის, ჩერქეზულისა და ყაბარდოულის ორის ურთიერთს მჭიდრო კავშირს მხოლოდ აბხაზური 2-ის სახელი არღვევს. მთავარ განსხვავებას სამი პირველის 2-ის თავიიდური ტ და მეოთხის ბოლოკიდური ზა შეადგენს. აბხაზური 2-ის ზა რომ ძირეული არ არის და ფორმანტია, კარგადაა ცნობილი, ამიტომ აქ მხოლოდ-და უბიხური, ჩერქეზულს და ყაბარდოული 2-ის თავიიდური ტ-ს ბუნება გვაქვს გამოსარკვევი.

მარტო იმ გარემოებისათვის რომ მიგვექცია ყურადღება, თუ რამდენად მყარია ეს თანხმოვანი, უნდა ტ ძირეულად მიგვეჩინა და მისი შესატყვისობა დგმე ზი იღვი თ აბხაზური 2-ის სახელშიც გვექმნა. მართლაც და, ყაბარდოულს ხომ ამ რიცხვითი სახელისათვის მგარი ტ-ს, ანდა მარტივი ტ-ს გარდა, სხვა არავითარი თანხმოვანი არ გააჩნია! მაგრამ, თუ 2-ის ჩერქეზულ სახელს ტჷჷ-სა, ტჷა და ტჷ-ს და ყაბარდოულს ტჷჷ-ს დავაკვირდებით, შევაძინებთ, რომ იქაც თავიიდურ თანხმოვანად ტ არის. ეს ამ ბგერის 2-ის ძირეულ ნაწილად მიჩნევას აძნელებს, მაგრამ მაინც მარტო კავკასიური ენების ამ ჩრდილო-დასავლური ჯგუფის მასალებით ამ საკითხის შემუცდრად გადაწყვეტა შეუძლებელია. შედარებითი შესწავლა შემდეგში დავგარწმუნებს, რომ ორის სახელში ტ ძირეული არ არის.

ამგვარად, ძირად ლუ და ზა, ანუ ზ (აბხაზ.) და ყო, ყუ, ყგ გვჩნება, რომლის თანხმოვანი ყ უბიხურსა, ჩერქეზულსა და ყაბარდოულშიც ზოგან გ-დ არის შენაცვლებული, ზოგან მხოლოდ ტ-ს სიმგარით გამოთქმაში-ლა მოჩანს.

ზოგან-კი სრულებით უკვალოდაც-კია გამქრალი. ასეთივე გზით უნდა იყოს აბხაზური 2-ის პირველი თანხმოვანი წარმომდგარი. 2-ის სახელის ყველა ამ ენების ძირად ამგვარად მხოლოდ შო, ანუ შუ არის მისაჩნვე.

3. სამის სახელიც ორ ჯგუფად იყოფა: ერთს ჯგუფს შ-თანხმოვნიანი სახელი აქვს, მეორეს-კი ხ-თანხმოვნიანი. ასეთია ანსაჭირი ხეფა, ანუ ხეფა, რომლის ძირად ხ არის, იგი ხა-ს, ხე-ს, ხი-სა და ხე-ს სახითაც გვევლინება.

შ თანხმოვანი უმისურა შა, ანუ სჲ ისევე, როგორც სრული ფორმის სალან-ს პირველი მარცვალცი. ამავე ჯგუფს ჩრქოზული სჲე, სჲ, შუე, შუი, შე, შა და შ ისევე, როგორც ცანაბდული ხიი, ში და სრული ფორმა შირაე-ც.

საფიქრებელია, რომ ხ და შ ერთ-და-იმავე ბგერის შენაცვლებას წარმოადგენენ, მაგრამ სჲ ბგერა, ე. ი. ს-შ არის პირველადი, თუ შ, ამას განსაკუთრებით უჭირდება დაკვირვება, რადგან გამოსარკვევია სჲ მხოლოდ გარდამავალი ბგერაა, თუ იგი ორი ცალკეული ბგერის ხ-სა და შ-ს შერწყმის შედეგს წარმოადგენს.

4. ოთხის ანსაჭირი სახელის ფუძე ბში, ბჲი, ფში და ვში უმისურ-ჩრქოზულ-ცანაბდული 4-ის სახელის ფუძისაგან სრულებით განსხვავდება, სადაც ამ რიცხვის სახელად პტას, პხლს, ტხლ, ტლს ვაქვს.

5. ხუთის ფუძედ ანსაჭირს თუ ხუ აქვს და ხ ძირი უჩინს, ცანაბდულს უკვე ტხუ და ტხ მოეპოვება. მათი იგივეობის მიგნება ძნელი არ არის, თუ გავიხსენებთ, რომ ტ აქვს, 2-ის სახელის მსგავსად, ძირეულად-კი არა, არამედ ფორმანტად არის საგულისხმებელი და ამის გამო ძირად აქაც ხუ უნდა მივიჩნიოთ.

ადილური ოთხი ტჲე, ტჲე და ტჲ-ს თავილური თანხმოვანი იმავე თვისებისაა, რაც ტხუ-ში აქვს, ხოლო ჲე ძირი უნდა ხჲ-ს ფონეტიკურს შენაცვლებას წარმოადგენდეს.

4-ის უბიხურ სახელთა შხაჲ, შხაჲლ-სა და შხაჲ-თავან ძირად შხაჲ არის მისაჩნვე. მისი ხაჲ, ცხადია, აბხაზური და ყაბარდოული 5-ის ძირს ხუ-ს კარგად უდგება, თავილური შ-კი, რა თქმა უნდა, ვერას გზით ამავე რიცხვის ადილურ-ყაბარდოული სახელის თავილურს ტ-ს ვერ დაუკავშირდება, არამედ სულ სხვა თვისებისა და წარმოშობილობის ბგერა უნდა იყოს.

თუ აღმნიანი რიცხვითურ სახელების უბიხურს მჭკრივს გადაიკითხავს, იქ შა-ს ცალკეულადაც იპოვის. იხადება საკითხი 5-ის თავილური შ ამ სამის შა სახელთან ხომ არ არის დაკავშირებული და, მაშასადამე, 5-ის სახელი ხომ რთული აგებულების, სამი და ორის-ს აღმნიშვნელი, სახელი არ არის? რამდენადაც 3-ის სახელი ამ მოსაზრებას კარგად უდგება, იმდენად 2-ის სახელის სახე ამ საკითხის გადაწყვეტას აძნელებს. ამის დაჯერება მხოლოდ იმ შემთხვევაშია შესაძლებელი, თუ წარმოვიდგენთ, რომ 5-ის სახელის მეორე ნაწილი, რომელიც 2-ის აღმნიშვნელი იყო, უ-ტ-ფორმანტად იყო გამოყენებული და ყო-ს შემდეგში ხო-დ შეუნაცვლდა.

6. ექვსის ანსაჭირი სახელი ჲა, რომლის ძირადაც ჲაჲნს, და უმისურა ჲა გარეგნულად ამავე რიცხვის ჩრქოზული სახელის ხჲე, ხე, ხა და ხა-საგან და ცანაბდულის ხი, ხიი, ხა და ხ ძირისაგან თვალსაჩინოდ განსხვავდებიან და

ამევე დროს 5-ის ჩრქვეული სახელის ტყე, ტყა, ტყა-ს ძირს გასაოცრად შიბ-გვანანა. 5-ის ჩრქვეულ-ყაბარდოული სახელების შედარებითი განხმელის დროს აღნიშნული გვეჩინდა, რომ ეს უნდა ხტ კომპლექსის ბგერითი შენაცვლებას წარმოადგენდეს და ამავე მოსაზრებით შესაძლებელია აზნაზურ-უბიხური და ჩრქვეულ-ყაბარდოული გარეგნულად ამ ეპოქად განსხვავებული სახელები ერთმანეთს დაეუქვემდებარეთ. მაგრამ ხი-ს პირველადი აღნაგობის ცოდნა ამ საკითხის გადაწყვეტასაც შეგვაძლებინებდა. ამ მხრივ ჩრქვეული ხსენ-ს ვაორმაგებული ხს და ყაბარდოულის ამავე ბგერის ხი-ს სიმკვეთრე არის საყურადღებო. აქ ხომ ორი ხს ამ რიცხვითი სახელის ორნაწილადი აღნაგობის ნაშთი არ არის და ექვსი ხომ თავდაპირველად სამი-სამის აღმნიშვნელი სიტყვით არ გამოიხატებოდა? აზნაზურში სამის ძირი ხომ მართლაც ხ არის.

7. რამდენადაც 7-ის უმისურია, ჩრქვეული და ცანაწილადი სახელები ერთი-და იგივეა (ბლი, ბლე), იმდენადვე აზნაზური ბუი-ბა, ბუი მათგან განირჩევა-თავიკიდურ ბ-ს ვარად, საერთო მათ თითქმის არაფერი აქვთ. ამასთანავე ბ შესაძლებელია აქაც ძირეული არ იყოს!

8. რვის სახელები ძალზეა განსხვავებული¹. და, თუ აზნაზურს ახბ და ააბა აქეს, — უმისურს ულაო, ულუა და ლუა, — ჩრქვეულს ჰრე, ჰჰი, ხოლო ცანაწილურს ლე, ხ და ჰჰი. მაგრამ, თუ აღამიანი ჩაუკვირდება, შეამჩნევს, რომ, გარეგნული განსხვავებისდა მიუხედავად, მაინც აზნაზურსაც ძირად ხ თანხმობანია აქეს და ცანაწილურსაც ხ-ც მოეპოვება. უმისურსაც მონათესავე დ ბგერა უჩანს ძირად, რომელიც ცანაწილურში გვხვდება. საფიქრებელია, რომ ჩრქვეული 8-ის ა-ც ლ-ს შენაცვლების გზით არის გაჩენილი. ამნაირად, აზნაზურ-უბიხურ-ჩრქვეულ-ყაბარდოული 8-ის სახელები მაინც ერთი წარმოშობილობისაა.

9. ცხრის სახელების უმისურია ბლი და ბლე-ს, — ჩრქვეული და ცანაწილური ბლუ, ვლუ, ბლე და ბლ-ს იგივეობა თუ ცხადია, სამაგიეროდ აზნაზურში ძველი იშ-ბნ და ვშ ისევე, როგორც ახალი ყრბ და ყრ სრულებით განსხვავდება².

10. ათის ძირი აზნაზურსაც, როგორც დავრწმუნდით, ყ, ყრ, ზ, შ და შრ-დ მოჩანს. საგულისხმოა, რომ უბიხურს ამ რიცხვითი სახელის ორი სრული ფორმა ზოალა და ზოალა-ც მოეპოვება და მოკლედ ზრ, ზრი და ზრ-ც. ჩრქვეულსაც და ცანაწილურსაც 10-ის სახელის აგრეთვე სრული ფორმაც, ჰსერე და ჰშერე (ჩრქ.), ჰშირე და ჰსირე-ც (ყაბარდ.) ახადია და მოკლედ ჰში, ჰში, ჰსე (ჩრქ.) და ჰში და ჰსაი (ყაბარდ.). ამაზე უფრო საგულისხმოა, რომ ორი ათი აღმნიშვნელს 20-ის ჩრქვეულს სახელში, როგორც დავრწმუნდით, 10-ის გამოხატვლად აჯ, იჩ და ჩი არის. ექვსი ათის აღმნიშვნელს 60-ის ყაბარდოულს სახელს ხიჩ-საც 10-ის აღმნიშვნელად იჩ და ჩ აქვს დატული.

ამგვარად, აზნაზურსა და უბიხურს თუ 10-ის ძირად ყ და ზ აქვთ, ჩრქვეული და ყაბარდოულის 10-ს არც ერთი ამ ბგერათაგანი არ გაჩნდა. ამ ორი უკანასკნელი, ენის 10-ის მხოლოდ აზნაზურის შ-ძირთან და იმასთანაც მართლ იმ შემთხვევაში შეიძლება დაკავშირება, თუ რომ ჩრქვეულ-ყაბარდოული სა:

1. დ ვ მ ზ ი ლ ს ა ც ა ზ ი კ რ ე ბ ს 7-ის შენაცვლისთანავე (იხ. Etudes comp. გვ. 125).

2. დ ვ მ ზ ი ლ ს, მისი განცხადებით, ვერა გაურკვევია რა (იხ. Etudes compar. გვ. 126).

3. ვერაფერი გაუწყია დ ვ მ ზ ი ლ ს ა ც (იხ. Etudes comp. გვ. 126).

ხელის თავკიდურს კ-ს ძირეულად არ მივიჩნევდით, არამედ შენაზრდად, რომლის თავდაპირველი ბუნება ცალკე იქმნებოდა გამოსარკვევი. მაშინ ცხადი გახდება, რომ შ-ძირიანი ათის სახელი სამს ენას, აბხაზურს, ჩერქეზულსა და ყაბარდოულს, ჰქონია. მაგრამ, რაკ გამოირკვა, რომ ორ უკანასკნელ ენას ათის ძირად წინათ ჩ და ჯ-ც ჰქონია, ამიტომ ცალკეა გამოსარკვევი, თუ რომელი ამ სამ თანხმოვანთაგანი უნდა პირველად იქმნეს მიჩნეული და რომელი მერმინდელ შენაცვლებად.

ოთხივე ენის რიცხვითი სახელების ოცეულების ანალიზმა დაგვარწმუნა, რომ ყველგან თვლის ოცობითი სისტემა მერმინდელი წარმოება ყოფილა, წინათ-კი რიცხვითი სახელები ათობითის ტვალზე ყოფილა დამყარებული. 20-ის ჯერადობის გამოსახატავად აბხაზურს წინათ ნე მარცვლი ჰქონია, რომელიც შემდეგ ნე და ნ-დ ქცულა. უბიხურს ჯერადობის აღმნიშვნელად მჩა ნაწილაკი აქვს, რომლის ჩ-ს ბუნება გამოსარკვევია.

თავი მეორე

ჩრდილო კავკასიური ენების ლილღურ ენათა ჯგუფი

§ 1. ლილღური რიცხვითი სახელები

ლილღური ენების ჯგუფი ჩრდილო-კავკასიურ ენათა შორის ყველაზე მცირერიცხოვანია და მხოლოდ სამი ერთეულისაგან შედგება, მაგრამ მცხოვრებთა რაოდენობით დასავლურ ჯგუფს აშემაღლ გაცილებით უფრო სჭარბობს, აღმოსავლურ ჯგუფს-კი დიდად არ ჩამოუვარდება. ლილღურ ენათა მქედრო ნათესაობა რიცხვითს სახელებშიც მკაფიოდ მღწანს.

ლილღურ ენათაგან ჩანჩური და ქისტური რიცხვითი სახელების მე-XVIII ს. ჩანაწერიც მოგვეპოვება და უსლარისაც, წოდურისათვის აკად. შიფნერის მონოგრაფია გვაქვს. აი ეს რიცხვითი სახელებიც ძველი და თანამედროვე წყაროების თანახმად:

რიცხვითი სახელები ჩანჩურად და ქისტურად XVIII ს.

1	ტყა, წა	Tza	14	დიეიტტე	Dieitte
2	ში	Schi	15	პხიტტე	Pchitte
3	კოე	Koe	16	აალხეიტტე	Ialcheitte
4	დი	Di	17	უორა იტტე	Uora itte
5	პხი	Pchi	18	ბარა იტტე	Bara itte
6	აალხ	Jalch	19	ჩესტე	Tscheste
7	უორ	Uor	20	ტყა	Tka
8	ბარ	Bar	21	წა ტყა	Tza tka
9	იშ	Isch	22	შილე ტყა	Schille tka
10	იტტ	Itt	29	იშტ ტყა	Ischt tka
11	კა-იტტე	Za-itte	30	ტყა იტტე	Tka itte
12	შიტტე	Schitte	31	ტყა წაიტტე	Tka tzaitte
13	კოიტტე	Koittte			

- 40 შაუს-ტყა Schaus-tka, ში-ტყა Schi-tka (ქისტ.).
 41 წაა-შაუს-ტყა Tzai-schaus-tka, წაა-ში-ტყა tzai-schi-tka (ქისტ.).
 50 შაუს-ტყა-იტტე Schaus-tka-itte, ში-ტყა-იტტე Schi-tka-itte (ქისტ.).
 60 კოუს-ტყა Kous-tka, კოეტ-ტყა Koet-tka (ქისტ.).
 70 კოუს-ტყა-იტტე Kous-tka-itte, კოეტ-ტყა-იტტე Koet-tka-itte (ქისტ.).
 80 დინს-ტყა Dins-tka, დი-ტყა Di-tka (ქისტ.), ბეუს-ტყა Beus-tka (წო-
 ურად).
 90 დინს-ტყა-იტტე Dins-tka-itte, დი-ტყა-იტტე Di-tka-itte (ქისტ.), ბეუს-
 ტყა-იტტე Beus-tka-itte (წოურ.).
 100 ბაბა Bacha, პხეუს ტყა Pcheus tka (წოურ.).
 1000 იტ-ბახა It-Bacha, იწა-პხეუს-ტყა Itza-pcheus-tka (წოურ.)
 (I. A. G ü l d e n s t ä d t, Reisen II, 505—506).

მე-XIX ს. და თანამედროვე ჩანწერი, ქისტური და წოურის რიცხვითი
 სახელები:

- 1 ცაჲ, — ცჰაჲ, — ცჰაჲ.
 2 შიჲ, — შიჲ, შიჲჲ, — ში.
 3 კუოა, — კოჲ, — კო.
 4 დიჲ, ვიჲ, ღიჲ, ბიჲ, — იჲ, — გიჲჲ.
 5 ფხიჲ, — ფხიჲ, — ფხი.
 6 ღალხ, — ღალხ, — ღეტხ.
 7 ვუორჰ, — ვორჰ, — გორლჲ.
 8 ბარჰ, — ბარჰ, — ბარლჲ.
 9 ის, — ის, — ის, ის.
 10 ით, — იტ, — ატ.
 11 ცხიითჲ, — ცხეიტჲ, — ცჰაჲ იტ.
 12 შნითჲ, — შნეტჲ, — ში იტ.
 13 კოიტტე
 14 დეიტტე
 15 ფხეტტე
 16 ღალხეტტე
 17 ვუორჰეტტე
 18 ბარჰეტტე
 19 თყინსნჲ
 20 თყა, — თყო, — ტყა.
 21 თყნ ცაჲ.
 22 თყნ შიჲ.
 30 თყნ ით, — თყნ-იტ, — ტყა იტ.
 31 თყნ ცხაჲ იტტე
 40 შაუს თყა, — შოუსთყა, — შაუსტყ.
 41 შაუს თყნ ცაჲ
 50 შაუსთყე იტ.

60 კუზთყა.
70 კუზთყე იტტ.
80 დიწთყა.
100 ბეე, — ბგა, ზა, — ზუზბტყ.

200 იწატყ.
300 ფხიწატყ.
400 ტყაუზბტყ.

1000 ეზირ, — ახაზარ, — შაც ტყაუზბტყი წატყა.

ლილღური ნების რიცხვითი სახელები, როგორც მკითხველი დარწმუნდებოდა, მართლაც ერთმანეთის ძალიან მიაგვიანან, ამიტომ მათი ერთად განხილვა სრულებით ბუნებრივია და უკეთესიც იქმნება.

ყველა მკვლევართ აღნიშნული აქვთ, რომ ჩაჩნური, ქისტური და წოგურთი თვლა ოცობითს აღრიცხვანა და მყარებული. მართლაც ამ სამთავან წოგურს ოცობითს ოვლის მკაცრად დაცული აღნაგობა აქვს, მაგრამ ამ საკითხის არსებითად განხილვა ერთეულების ანალიზის შემდგომ ემჯობინება.

1. გვლდენ შტეტის ჩანაწერიდან ირკვევა, რომ ჩაჩნთა რიცხვითი სახელების გარეგანი სახე ერთი საუკუნის განმავლობაში თითქმის არ შეცვლილა, მხოლოდ ერთი XVIII ს. ახლანდელი ცაგ-საგან ოდნავ განსხვავებული და თითქოს წა ყოფილა. მაინც-და-მაინც მაშინდელივე 11 ცა-იტტმ ცხად-ქყფუს, რომ წინათ ერთი ცა ყოფილა. წა კიდე 21-ში წატყა-სა, 31-ში წა-წაიტტე-ს და 41-ში წა-შაუ-ტყა-ში გვხვდება, რომელთაგან ორ უკანასკნელში წა-ს სახით არის წარმოდგენილი. ეს უკანასკნელი ფორმა უფრო სრულია.

ამგვარად, ჩაჩნური 1 ყოფილა ცაა, რომელიც ზოგჯერ წამ-ს, ანდა წა-ს სახითაც გვევლინება. უსლარს ცაგ აქვს ჩაწერილი, ვისჯუარდ ცააგ და წოგურად ცაა არის. თერთმეტის ჩაჩნურს სახელში 1 ქისტურისა და წოგურის მსგავსია ცააა.

ცხადია, რომ ცამ-სა და წა-ს ბოლოკიდური მ ძირეული არ უნდა იყოს. ამის საბუთად იმ გარემოების დასახელებაც შეიძლება, რომ თანამედროვე ორისა და ოთხის, სახელებსაც ბოლოში იგივე მ ბგერა აქვთ, უკანასკნელს ოთხივე სქეს-კატეგორიის ფორმებშიც-კი. მაშასადამე, 1-ის ძირი ცა ყოფილა.

2. ორ ძველადაც და შემდეგაც ში, შიგ და შიგ ყოფილა. ასევე 12-შიც წარმოდგენილი, მაგრამ ეს რომ ამ რიცხვითი სახელის პირვანდელი ფორმა არ უნდა იყოს, ამას 40-იც მოწმობს. გვლდენ შტეტსაცა და უსლარსაც ორმოცი ჩაჩნურად შაუ-ტყა უწერიან და მხოლოდ ვისჯუარდ ყოფილა ში-ტამა. რაკი ამ რიცხვის სახელი ორ ოცსა ნიშნავს და მისი მეორე ნაწილი ტამ ოცის აღსანიშნავად ერთად-ერთი არსებული სიტყვაა, ხოლო ზ ყველა ოცეულებში ჯერადობის გამოხატაველია, ამიტომ, ცხადია, შაუ ორს უნდა ნიშნავდეს. ასე ეწოდებოდა 2-ს, როგორც ტანს, მერმინდელი და ეხლანდელი ში-ის მაგიერ.

აღსანიშნავია, რომ 22-ი გვლდენ შტეტს შილევად აქვს ჩაწერილი და აქ უკვე ორის სახელი, ში-ის მაგიერ, შილედ გვევლინება.

ამნაირად ორის სახელს ერთად-ერთ მყარ ნაწილად შ თანხმობენ უჩანს. მის მომდევნო ხმოვანდ ერთი მხრით ი გვაქვს (ში, შიგ, შიგ, შილდ), მეორე

მხრით ა (შაუ). ორის ყველაზე სრული ფორმა შილე-ა, შემდეგ შაუ და შიჲ, მაგრამ არც ლმ და არც უ და მ ძირეული არ უნდა იყოს.

მაინც ოცის სახელი ტჰა უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ ორის ლილღური თავდაპირველი სახელი არც ზემომოყვანილ ფორმებს უნდა ჰქონდეთ დაცულა.

მიერ-კავკასიის ჯგუფის ჩრდილო-დასავლური ენების ოცულების სახელების ანალიზმა ვგონებ უკვე საკმაოდ დაგვარწმუნა, რომ ოცის სახელი თავდაპირველად ორ ათსა ნიშნავდა. ამიტომაც გასაკვირველი არ უნდა იყოს, თუ რომ ლილღობი ტჰა-სა და მჰა-ს შესახებაც ასეთი მოსაზრება დაგვებადა.

ტჰა და მჰა რომ ამ თვალსაზრისით და აგებულების მხრით განიხილოთ, შესაძლებელია იფიქროს ადამიანმა, რომ თავკიდური ტ და მ აქ იბ-ის, იბ-ისა და იმ-ის, ე. ი. ათის ნაშთია. თუ ეს მცდარი აზრი არ არის, მაშინ ჰა უნდა ორსა ნიშნავდეს. მაგრამ ამ მოსაზრებას ის გარემოება ეღობება წინ, რომ ჩანური თვის სისტემის მიხედვით ერთეულების რაოდენობის აღმნიშვნელი სახელი ყოველთვის ათეულის სახელს უძღვის წინ. ამიტომაც უფრო საფიქრებელია, რომ ლილღური ენების ორათის აღმნიშვნელ სახელშიც პირველი ადგილი სწორედ ორს ჰქონიდა. ამ შემთხვევაში უნდა გვეფიქრა, რომ თავკიდური ტ ორის სახელის ნაწილია და ტჰა მთლიანად ორსა ნიშნავს. მაგრამ აქაც ორი დაბრკოლებაა: თუ ტჰა ორსა ნიშნავს, მაშინ ათის აღმნიშვნელი მეორე ნაწილი დაკარგული უნდა ვივთქვას, უმთავრესი-კი ის არის, რომ ორის ტჰა-ს მსგავსი უფორმანტო ჰა სახელი არც ლილღურ ენებს უჩანთ და არც ჩრდილო-დასავლურ ენებს, სადაც ტჰმ და ტჰშ-ა მხოლოდ.

მაგრამ ჰა რომ ტჰა-ში შესაძლებელია მართლაც ორსა ნიშნავდეს, ამის დამადასტურებელ უტყბადესს საბუთს სამაგიეროდ დალისტნის მონათესავე ლეგურ ენათაგან დიდოთი გვაძლევს, რომელშიც ორს ყანო ეწოდება. ნო დიდოურში რიცხვითი სახელების ჩვეულებრივი დაბოლოებაა; ამიტომ ის ძირისეული არ არის და დიდოურ ორის აღმნიშვნელ ძირად მხოლოდ ჰა გვჩვენებს. ჩანურში ტჰა-საგან იგი მხოლოდ თავკიდური ტ-ს უქონლობით განირჩევა, უმისაუბრ 2-ის ტჰმ-საგან-კი ეს ლილღური ფორმა ტჰა მხოლოდ თავისი ო-მნივნობით განსხვავდება, რაც არსებითს განსხვავებას არ შეადგენს.

თუ ჩვენი ზემომოყვანილი მოსაზრება მცდარი არ არის, მაშინ ოცის ლილღურ სახელს თავისი პირვანდელი შედგენილობის ათის აღმნიშვნელი მეორე ნაწილი მართლაც დაკარგული უნდა ჰქონდეს. საფიქრებელია, რომ, რაჟი 20-ი თავდაპირველად 40-ის, 60-ის და სხვათა მსგავსად, ორგერ ათის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო, ამიტომ მას ტჰაუზიტ-ი, ანდა ტჰაზით-ი უნდა ჰქონიდა. მის შემდგომ, რაც ორის სახელი, დროთა განმავლობაში, ბერათა შენაკვლების წყალობით, შაუ-დ და ში-დ იქა, ამ დროდთან მოყოლებული ოცის თავდაპირველ სახელს რომ ათის გამოხატველი ნაწილი მთლიანად დაეკარგა კიდევაც, ამით რიცხვითს სახელს შნიშვნელობის აღრევის მხრით არავითარი ზიანი არ მოუვიდოდა, რათგან 2-ისა, 12-ისა და 20-ის სახელების პირველი ნაწილი უკვე მკაფიოდ იყო განსხვავებული. ამ უკანასკნელი გარემოების გამო, ოცის მნიშვნელობის დასახსომებლად მისი განსხვავებულობაც უკვე

საკირო აღარ იყო და ამ გარემოებასაც შეეძლო იტბ, იმ ბოლო-მარცვლის ჩამოცლა-გაქრობისათვის ხელი შეეწყო. ასე იყო, თუ ისე, მინც-და-მინც ლეგური ენების რიცხვითი სახელების ანალიზის დროს, თავთავის ადგილას არაერთხელ დავრწმუნდებით, რომ ოცის სახელს ათის აღმნიშვნელი მეორე ნაწილი მთლიანად ჩამოცილებული აქვს და მართო ორის სახელი-ღბა შე-რჩენილი.

მაშასადამე, ირკვევა, რომ ლილურს ენებში ორის სხვადასხვა დრო-ისა და თვისების სახესხვაობა გვაქვს დაცული: ტპა, ანდა თპა, შაუ, შილე, შიჲ და ში. ის საკითხი, თუ რამდენად და რა გზით იყო ყ-ს შ-დ შენაცვლება შესაძლებელი, თავის ადგილას ცალკე გვექმნება განხილული.

3. ჩაჩნობად და ფისფობად სამი XVIII ს.-ში ცალკეულად ვაჲ ყოფილა, 13-ის სახელში-კი მხოლოდ ვო არის, მაგრამ სამოცის სახელს ვოუჭტყა-ს სამის გამომხატველად ვოუ აქვს. თანამედროვე ლილურ ენებში 3-ს ცალკე-ულად კუთა (ჩაჩნ.), ვოჲ (ქისტ.) და ვო ეწოდება. 13-ში ჩაჩნურსაც მხოლოდ ვო აქვს და 60-ში კუ. ამგვარად სამის ძირად ყველგან ვო ჩანს.

5. ჩაჩნობა და ფისფობა ოთხი XVIII ს. დი-ს სახით არის აღბეჭდილი. უსლარი ჩაჩნურში-კი ოთხს ოთხივე სქეს-კატეგორიის ფორმა აქვს: ღიჲ, შიჲ, მიჲ, ბიჲ. ცხადია, აქ თავიღური დ, გ, ჰ, ბ სქეს-კატეგორიის აღმნი-შვნელი თავსართებია. ამგვარადვე, უქველია, გვლდენჭტედტის დრო-საც ღი-ში ღ ამავე თვისებისა იქმნებოდა, ე. ი. მე-IV სქეს-კატეგორიის ფორმა უნდა ყოფილიყო. თუ ამისდა უზუსტდევად ოთხის სახელად ჩაჩნებსა და ქის-ტებს XVIII ს.-ში მხოლოდ, ანდა უპირველესად, ეს ფორმა უთქვამთ, ეს იმის მომასწავებელი უნდა იყოს, რომ მეოთხე სქეს-კატეგორიის ფორმას უკვე ამ ხანაში ზოგადი მნიშვნელობაც ჰქონია მინიჭებული.

დამახასიათებელია, რომ XIX ს. და ეხლა ფისფობა და ქოჭობაც ოთხის მხოლოდ თითო სახელი (იჲ და ვიჲჲ) გააჩნია, რომელთაც აგრეთვე ყველა სქეს-კატეგორიისათვის ზოგადი მნიშვნელობა აქვთ.

ოთხის სახელი XVIII ს.-ში 14-ის სახელში, დეიტტე-ში, უკვე ღი-ს სახით გვხვდება, ეხლა-კი დეიტტე-ა, ე. ი. ღე-დ არის ქცეული.

რაკი ოთხის ყველა სქეს-კატეგორიის ფორმას ბოლოს ჰ უხის და თანაც ერთსაც (ცაჲ და წაჲ), ორსაც (შიჲ), ხუთსაც (ფხიჲ) ბოლოში იგივე ბგერა ახლავს, ამიტომ ცხადია, რომ არც ერთს ამ შემთხვევათაგანში ჰ არ შეიძლება ძირითელი იყოს, არამედ დამოლოებაა. მაგრამ, თუ პირველ სამს რიცხვითს სახელებს თავში არავითარი ფორმანტი არ უჩანს, ოთხის სახელს ოთხივე სქეს-კატეგორიის ფორმას თავ-თავისი თავსართოვანი ნიშანი (გ, ჰ, ბ და დ) აქვს. ამნირად, ოთხის სახელებს თავსართიცა და ბოლოსართიცა გააჩნიათ, იმ განსხვავებით მხოლოდ, რომ თავსართები თითოეული სქეს-კატე-გორიისათვის განსხვავებული აქვს; ბოლოსართი-კი ყველას ერთი-და-იგივე მოე-პოვება. მაგრამ, თუ გავიხსენებთ, რომ ჰ ყველა ლილურს ენებში მდებრო-ბითი სქესის ნიშანია და ოთხის ჰიჲ-ს ფორმაშიც თავიღურს ჰ-ს ასეთივე დე-ნიშნულება აქვს, მაშინ ბუნებრივად დაგვებადება ეჭვი, რომ ბოლოკიდურ ჰ-საც

თავდაპირველად ასეთივე წარმომადგენლობა უნდა-პირობდა და მხოლოდ შემდეგში იქმნება უბრალო, ზოგად დაბოლოებად ქცეული.

აღსანიშნავია, რომ ოთხმოცში, რომელიც XVIII ს. ჩაჩნაყად დინუტყა-დ, ხოლო წაჯუაყად ბეუუტყა-დ არის ჩაწერილი და უსლარს დინუტყა-დ აღუბეძღია, ოთხი უკვე დინ-ისა, დიე-ს და ბეუ-ს სახით გვევლინება. როგორც თავიკიდური და პირველ ორ შემთხვევაში, ისევე ბ-ც ბეუ-ში სქეს-კატეგორიის თავსართი უნდა იყოს. ამანირაღვე შესაძლებელია დინ-ის ბოლოკიდური ნ-ცა და ბმუ-ს უკანასკნელი ხმოვანიც ამავე თვისების ბოლოსართების ნაშთები იყოს.

5. ხუთი ჩაჩნაყად და ქსცუყად XVIII ს. შხი ყოფილა, უსლარსაც შხიე უწერია ჩაჩნაყისათვის, ფხიე ქსცუყისა და ფხი წაჯუაყის. წოვეურის ასის სახელს ფხეუტყა-ში, რომელიც, როგორც თავის ადგილას განმარტებული იქმნება, ხუთოცს ნიშნავს, ხუთი ფხეუ-ს სახით გვევლინება. საფიქრებელია, რომ პ და ფ აქ ბ-ს ფონეტიკური ხახენაცვალი და სქეს-კატეგორიის აღმნიშვნელი თავსართი უნდა იყოს. ამიტომ ხუთის აღმნიშვნელ ძირად უნდა ხუუ ვიგულისხმოთ, მაგრამ ბოლოკიდური უ-ს ბუნებაც ცალკე გამოხარკვევი.

6. ექვსი ჩაჩნაყად და ქსცუყად XVIII ს. შემდგომ გარეგნულად არ შეცვლილა და ძალხ-ი იყო და არის ეხლაც. 16-შიაც ძალხე-ს სახით ყოფილა გკლდენშტეტის დროს წარმოდგენილი; უსლარს ჩანაწერშიც იგივე ძალხ-ია და მარტო წოვეურშია ძეტხ.

7. შვიდი ჩაჩნაყისა და ქსცუყის ჩანაწერში არის ჟორ, რომელიც 17-ში უორა-დ გვევლინება. უსლარს ამის მაგიერ ვუორჰ-ი აქვს და ასევე ეს რიცხვი 17-შიაც წარმოდგენილი. თანამედროვე ქისტურიც ვორჰ-ს ხმარობს და მხოლოდ წოვეურშია ვორღ.

8. რვა ჩაჩნაყად და ქსცუყად გკლდენშტეტის ბარ-ად აქვს აღნიშნული, 18-ში ბარ-ად გვევლინება. უსლარს ორსავე შესატყვის შემთხვევაში ბარჰ-ი აქვს და მარტო წოვეურად ეწოდება ბარღ.

9. XVIII ს. ცხრა ჩაჩნაყად და ქსცუყად იშ-ის სახით არის აღბეძღილი. უსლარს ის-ად აქვს ჩაწერილი, ხოლო ცხრამეტი თყინა-დ გვევლინება. ამ ჩაჩნაყისათვის არაჩვეულებრივი წარმოების რიცხვითი სახელის პირველი ნაწილი თჷნი რასაკვირველია თჷჷ, 20 უნდა იყოს. ამის გამო უნდა ვფიქროთ, რომ 19-ის აღმნიშვნელი თყინა ალბათ 20 ერთ-ნაკლებს უნდა ნიშნავდეს¹. ამის გამო ცხრის პირვანდელი სახის აღსადგენად 19-ის ეხლანდელი სახელი ვერ გამოგვადგება.

სამაგიეროდ გკლდენშტეტის დროს XVIII ს. ცხრამეტი ჩესტე, ან-და ქესტე ყოფილა. ტე აქ უმეტესი იტბმ-ს, ათის, ნაშთია, ჩეს, ანუ ქეს-კი ცხადად ცხრის აღმნიშვნელი გამოდის და ამ რიცხვითი სახელის იშ-სა, ის-ზე უფრო აღინდელ სახეობად უნდა ვიგულისხმოთ. საფიქრებელია, რომ იშ და ის უნდა ჩეშ, ანდა ქეშ და ჩეს ფორმებისაგან იყენენ წარმოდგარი.

10. ორზე და ოცზე მსჯელობის დროს, ათის ლილოური სახელის შე-სახებ უკვე იმდენი იყო ნათქვამი, რომ აქ სიტყვის მოკლდაც მოჭრა შეიძ-

¹ უსლარს 19-ის ავებულება და პირველადი მნიშვნელობა განმარტებული არა აქვს.

ლება. XVIII ს: ჩანურსა და ძისდურს ჩანაწერებში ცალკეულად აღბეჭდილია იბტ, მაგრამ 11—19-მდე ყველგან იბტე-ა, 19-ს გარდა, სადაც მარტო ტე არის. 30-ისა, 50-ისა, 70-ის და 90-ის სახელებში ათი კვლავ იბტმ-დ ითქმის.

თანამედროვე ჩანურს აქვს ით, ქსდჭს იტ და ჭლჭურს იბტ, მაგრამ 11-ისა და 12-ის სახელში ჩანურსად ითთმ-ა, ხოლო ქისტურად იბტა. საგულისხმოა, რომ 13—18-მდე (უკანასკნელიანად) ათი ჩანურადაც ყველგან იბტმ-ა, ე. ი. სწორად ისევე, როგორც გვლდენშტედტის XVIII ს. ნაშრომშია აღბეჭდილი. წოვურს ყველგან იბტ აქვს დაცული. საყურადღებოა მხოლოდ 200-ის თანამედროვე წიგნის სახელი იწატყ, რომელიც ათიც ნიშნავს, ისევე, როგორც 300-ის სახელი ფზიწატყ, რომელიც 15 ოცსა ნიშნავს და სადაც ათის სახელი, ჩვეულებრივის მხებერ, უკვე იწა-ა, მაგრამ წ ორი ბგერის ტ+ზ-ს შერწყმისაგან (იტ-ზ-ატყ.—ფზიიტ-ზ-ატყ) უნდა იყო წარმომდგარო.

ოცზე უკვე ყველაფერი ნათქვამი გვაქვს და აქ დასამატებელი აღარაფერია.

ჩანური თვლა-აღრიცხვა ათობით-ოცობით სისტემისა რიცხვები 11—19-მდე ერთეულებისა და ათის შეერთებით გამოითქმინა. ამასთანავე ერთეულის აღმნიშვნელი ათისას წინ უძღვის ხოლმე. 30 ტყაიტყე, თყნით, თყა-იტ და ტყაიტტ ქართულის მსგავსად, მაგრამ უკავშიროდ, ოც-ათსა ნიშნავს. 40, 60 და 80-ის სახელებს ყველას მეორე ნაწილად ტშა, ანუ მშა ოცი აქვს და ეს გარემოებს დიდილური რიცხვითი სახელებისათვის ოცობითი სისტემის განსაკუთრებულს მნიშვნელობას კარგად ამჟღავნებს. ოცობით თვლა მეტადრე წოვურშია გაბატონებული, სადაც სახელების სახელებიც-კი ამავე წესით არის ნაწარმოები, მაგ.: 100 ფზუჭტყ ხუთჯეროცსა ნიშნავს, 200 იწატყ—ათჯეროცს, 300 ფზიწატყ—15-ჯერ ოცსა, 400 ტყაუჭტყ—ოცჯეროცსა და სხვ.

ჯერადობის გამომხატველი ათეულ-ოცეულსაცა და ასეულებშიც ყველგან ზ არის.

ზემონათქვამისდა მიხედვით შესაძლებელია აღაშინას დაესკვნა, რომ დილლური ენების თვლა ოცობით სისტემაზე ყოფილა მილიანად დამყარებული. მაგრამ ასეთი ოცობითი თვლა ქართულადაც არის ხალხში გავრცელებული, მხოლოდ ეს აღრიცხვის შედარებით შერმინდელი წესია, რათგან ოცის ტშა-ს ოდინდელი აგებულებისა და ორიათის აღმნიშვნელობის გათვალისწინება უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ ჩანური, ქისტური და წოვური თვლის თავდაპირველი სისტემაც ოცობითი-კი არა, ათობითი უნდა ყოფილიყო. ამის გამო ათეულების ყველა (ოცს გარდა) სახელები მერმინდელ, უკვე ათობით-ოცობითი, სისტემისა და ხანის წარმოებად უნდა მივიჩნიოთ.

§ 2. დილლური რიცხვითი სახელების ზოგადი დანახუნება

დილლური რიცხვითი სახელების ანალიზის შემდგომი რომ მითს ზოგადს დანახუნებას შევუდგეთ, უპირველესად მათს მნიშვნელობას უნდა შევხებოთ. იმერ-კავკასიის ენათა ჩრდილო-დასავლური ჯგუფის რიცხვითი სახელების განხილვის დროს დაკვირვებისა და ანალიზის ობიექტად უსჯესკატეგორიო

ენები გვიქონდა, ეხლა-კი უკვე სწორედ სქეს-კატეგორიების მტკიცედ მფლობელი ლილღური ენების რიცხვითი სახელების განხილვა მოგვიხდა. ყველაზე საყურადღებო ის გარემოებაა, რომ, თუმცა სამსავე ენას სქეს-კატეგორიები საუტხოვოდ და მრავლად აქვს დაცული, მაგრამ მინც, ჩაჩნურს გარდა, არც ერთს რიცხვითს სახელებში სქეს-კატეგორიების ნიშნები არ მოიპოვება. ჩაჩნურსაც მხოლოდ ოთხის სახელისათვის აქვს ოთხი სქეს-კატეგორიის ცალცალკეული ფორმა, ყველა დანარჩენი რიცხვითი სახელებისათვის-კი მარტო თიო ფორმა არსებობს.

რაკი სქეს-კატეგორიების ნიშნები ამჟამად მხოლოდ ჩაჩნურს გააჩნია და მისაც მარტო ერთადერთი რიცხვის სახელისათვის მოეპოვება, შესაძლებელია ეპეი წამოიქრას, ეგების საერთოდ რიცხვითს სახელებს წინათ სქეს-კატეგორიები არც კიონდათ და ჩაჩნურში ეს მოვლენა სრულებით ახალია?

მაგრამ ოთხის ჩაჩნური სახელის ოთხსავე ფორმას, როგორც დავრწმუნდით, სქეს-კატეგორიების ნიშნები ყველას თავსართად აქვს, რაც ბოლოსართოვანობაზე უფრო აღრინდელ წესს წარმოადგენს და ხნიერებას ამჟღავნებს.

ოთხის სახელს სქეს-კატეგორიის ნიშნებად ვ, ა ბ და დ აქვს. მაგრამ თავთავის ალაგას მოყვანილმა ანალიზმა დაგვარწმუნა, რომ ზოგიერთს ხხვა რიცხვითს სახელებსაც არა-ძირეული ბგერები მოეპოვებათ თავსართებად, მაგალითად: 5-ის სახელის ჰხი-სა და ფხი-ს თავიკიდური ბ და ფ, 2-ის თავდაპირველი სახელის ტყა-ს, ანუ თყა-ს თავიკიდური ტ და თ. რაკი ბ და ფ იმავე ბუნების ბგერებია, რომლისაც მე-III სქეს-კატეგორიის ნიშანი ბ არის და მხოლოდ პირველი ყრუსა და მეორე გასპირატებულს სახესხვაობას წარმოადგენს, ტ და თ-კი თავიანთ მხრივ IV-სქეს-კატეგორიის ნიშნის დ-ს ყრუ და გაასპირატებული სახესხვაობაა, ამიტომაც საფიქრებელია, რომ ტჰმ-ს თავიკიდური თანხმოვანი ა მ რიცხვითი სახელის მეოთხე სქეს-კატეგორიის ფორმის უკვე შეზრდილი ნიშანი უნდა იყოს ისევე, როგორც ზუთის ჰხი-სა და ფხი-ს თავიკიდური ბ და ფ-ც მესამე სქეს-კატეგორიის ოდინდელი ფორმის ნიშნის შენაზრდად არის საგულეებელი. ამნაირად ირკვევა, რომ 4-ის სახელის თავსართები რიცხვითი სახელების სქეს-კატეგორიების ოდინდელი არსებობის სრულებით ერთად-ერთი მაგალითი არ ყოფილა და ლილღურ ენებს რომ ოდენდაც რიცხვითი სახელებისათვისაც სქეს-კატეგორიების ცალცალკეული თავსართოვანი ფორმები ჰქონია, ამის გამოუმჯავანებელი კვალი შერჩენილი ყოფილა.

მაგრამ ლილღურმა რიცხვითმა სახელებმა ამას გარდა დაგვანახა, რომ რიცხვითა მთელ ჯგუფს, მაგ. 1-ს, 2-ს, 3-ს და 4, ბოლოში ა ბგერა მოეპოვება, ხოლო 2-ის მერმინდელი სახელის ში-საც სამი ფორმაა შერჩენილი, რომელთაგან ერთს ბოლოში უ, მეორეს ა და მესამეს ლე აქვს. ოთხის ერთი ფორმაც ხომ შეგვხდა, რომელსაც ბოლოში ნ-ჰქონია.

სქეს-კატეგორიების საკითხზე ზოგადად მსჯელობის დროს აღნიშნული იყო, რომ სქეს-კატეგორიების სამნაირი წესი არსებობდა: თავდაპირველად თავსართოვანი, შემდეგ თავსართოვანი და ბოლოსართოვანი და სულ ბოლოს მხო-

ლოდ ბოლოსართოვანი, რომლის შემდგომ ზოგს ენებს სქესი სრულებით დაჰკარგვიათ. თავსართებადაცა და ბოლოსართებადაც ერთიდაიგივე ნიშნები გვხვდება. თუ ამ დებულებას გავითვალისწინებთ და გავიხსენებთ, რომ ზემოჩამოთვლილ ბოლოკიდურ ბგერათაგან **ა** მეორე სქესკატეგორიის, **უ** პირველისა და **ლ**, ვითარცა **რ**-ს შენაცვლება, აგრეთვე გარკვეული სქეს-კატეგორიის ნიშნებია და იყო, მაშინ, მათიც ოდინდელი სქესკატეგორიობის აზრი დაუფერებელ მოსაზრებად აღარ გვეჩვენება. ბოლოკიდური **ნ**-ს ბუნებისა და დანიშნულების საკითხი ცალკე უნდა იქმნეს განჭილული. აღსანიშნავია, რომ ამჟამად არც ერთს ამ ბოლოკიდურ ბგერათაგანს ლილღურს ენებში უკვე სქეს-კატეგორიის აღარავითარი ფუნქცია რიცხვითს სახელებში აღარა აქვს და მხოლოდ უბრალო დაბოლოებად არის ქცეული.

მაშასადამე, **ლილღური** ენების რიცხვითი სახელების გულდასმითმა შეხვედრამ ცხადყო, რომ, ერთ გამონაკლისს გარდა, მათ არც თავსართოვანი და არც ბოლოსართოვანი სქეს-კატეგორიები აღარ გააჩნიათ, თუმცა მათი წინანდელი არსებობის წარუშოცელი კვალი საკმაოდ მაკაფიოდ ჩნდება. ეს გარემოება საშუალებას გვაძლევს დავრწმუნდეთ, რომ რიცხვითს სახელებში სქეს-კატეგორიების პრინციპი და საჭიროების შეგნებაც შერეული და გამქრალი ქონიათ ისეთ ენებსაც-კი, რომელთაც მეტყველების ხხვა ნაწილებში სქეს-კატეგორიების განჩევნა მტკიცედ აქვთ დაცული. ეს დაკვირვება შემდეგში ყოველთვის უნდა გათვალისწინებული გვექონდეს.

თ ა ვ ი მ ე ს ა მ ი

დალისტნის ლეგური ენების რიცხვითი სახელები

ლეგური ენები, როგორც უკვე აღნიშნული იყო, ორ მთავარ ქვე-ჯგუფად, სქეს-კატეგორიან და უსქესკატეგორიო ენების ქვე-ჯგუფებად იყოფა. მაგრამ ზოგს სქეს-კატეგორიან ენას რიცხვითს სახელებში არც გრამატიკული სქესი და არც კატეგორიები არ მოეპოვება, არამედ ყოველი რიცხვისათვის მხოლოდ თითო ფორმა აქვს. ამის გამო რიცხვითი სახელების ამ თვალსაზრისით **ლეგურ ენათა დაყოფა** სამ ქვე-ჯგუფადაც შეიძლება, რომელთაგან პირველ ქვე-ჯგუფად უნდა სქეს-კატეგორიების **ზოგადად** და რიცხვითს სახელებშიც მქონებული ენები მიგვიჩნია, მეორე ქვე-ჯგუფად ის ენები გამოგვეყო, რომელთაც, თუმცა სქეს-კატეგორიები **ზოგადად** აბადიათ, რიცხვითს სახელებში-კი მაინც არა აქვთ. მესამე ქვე-ჯგუფად სრულებით უსქეს-კატეგორიო ენები გვექმნებოდა.

მაგრამ ლეგური ენების რიცხვითი სახელები ერთმანეთისაგან თავიანთი ბგერითი შედგენილობითა და გარეგნობითაც განიჩევია, სწორად **დალსტნის** და არაერთხელ **ტომპორივი** ნათესაობისდა მიუხედავად-კი.

ზემოაღსახელებული ორი გარემოების წყალობით, ლეგური ენების რიცხვითს სახელებს ისეთი **ნაირ-ნაირობა** ემჩნევა, რომ ადამიანზე გამაბრუებელ შთაბეჭდილებას ახდენს. სახელების ამ მრავალფეროვნებაში გარკვევა ადვილი საქმე არ არის და ამით უნდა აიხსნებოდეს, რომ მკვლევარი ჩვეულებრივ

რიცხვითი სახელების მხოლოდ ჩამოთვლითა და მცირეოდენი, მათ გასაგებად აუცილებლად საჭირო, ცნობების დართვით კმაყოფილდებოდნენ. აღ. დირსაკი-თავის „შესავალ“-ში ლეგური ენების არც რიცხვითი სახელების ანალიზი უცდია, არც რაიმე ზოგადი მოსაზრება გამოუთქვამს.

რამდენადაც ყოველ მოვლენას თავისი მიზეზი მოეპოვება ხოლმე, იმდენად მკვლევარი ვალდებულია ლეგური ენების რიცხვითი სახელების მრავალგვარობისა და მრავალფეროვნობის მიზეზიც გამოარკვიოს. აქაც უპირველესად უნდა გადაწყდეს, ამ ენებს რიცხვითს სახელებში სქეს-კატეგორიები იშთავითვე ტყონდათ, თუ არა. თავისთავად იგულისხმება, რომ ამ სახელების ერთი-დამიამვე წარმოშობილობის სიკითხიც უნდა გამოიკვეს. თუ დამტკიცდა, რომ ეს ორივე, ბუნებაცა და თვისებაც, დასაწყისითვანვე ერთნაირი ტყონდათ, მაშინ მათი მრავალგვარობისა და მრავალფეროვნობის მიზეზი ექმნება გამოხარკვევი.

§ 1. ლუმუჭური რიცხვითი სახელები

ლუმუჭურს ოთხი სქეს-კატეგორია აქვს და, როგორც უკვე ვიცით, მამრ.. სქესისათვის ფ და ვ, მდებრობითისათვის რ და ღ, არაგონიერთა, პირუტყვ-თათვის და სხეულთა ნაწილებისათვის ბ, ხოლო საგნებისა და განყენებული სახელებისათვის დ არის განკუთვნილი.

ლუმუჭური რიცხვითი სახელების მე-XVIII ს. ჩანაწერიცა და თანამედროვეც მოგვეპოვება. სხეულისხვა-დროინდელიობისდა მიუხედავად, მათ შორის მინც დიდი განსხვავება არ არის, მაგრამ გკლდენშტედტი ჩანაწერში ყოველი რიცხვისათვის მხოლოდ თითო ფორმაა მოყვანილი. თანამედროვე ლუმუჭურს თითოეული რიცხვისათვის 3 სქეს-კატეგორიის ფორმა მოჰყოვება. უეჭველია, სქეს-კატეგორიების განჩრევა ლუმუჭურს მე-XVIII ს-შიც ტყონდა, გკლდენშტედტის დროსაც ტყენებოდა, მხოლოდ ცნობების მიმწოდებელს მარტო ერთი, სახელდობრ, უმთავრესად პირველი სქეს-კატეგორიის ფორმები ჩაუწერიანებოა, მაგრამ მ-ის, 10-ისა, 11-ისა და 100-ის სახელების შესამე სქეს-კატეგორიის ფორმაცაა მოყვანილი. სწორედ ეს ვარემოვბაა, რომ იმ ხანაშიც სქეს-კატეგორიების რიცხვითს სახელებში არსებობას ამჟღავნებს. აქვე მოგვყავს ორივე ხანის რიცხვითი სახელების ჩანაწერები.

ლუმუჭური რიცხვითი სახელები

XVIII ს.		ე ხ ლ ა
1 ცაუა	Zawa	ცავა, ცარა, ცაბა.
2 კიუა	Kiwa	კივა, კირა, კიბა
3 შამბა	Schamba	შანვა (შამა), შანდა, შანა.
4 მუყუა	Mukwa	მუყვა (მუყა), მუყრა, მუყბა.
5 ხეუა	Chewa	ხხარვა, ხხორა, ხხაობა.

6	რეხუა	Rechwa	რახვეა (რახვა), რახრა, რახვა.
7	ერულუა	Erulwa	არულვა (არულა), არულა, არულბა.
8	მაიუა	Maiwa	მავა (მავა), მავრა, მავბა.
9	ურუტუა	Urutchwa	ურტუა (ურტა), ურტრა, ურტბა.
10	აწბა	Atzba	აწვა (აწვა), აწრა, აწბა.
11	აცნიაცაბა	Azhiazaba	აწნიავა ცავა, აწნიავა ცარა, აწნიავა ცაბა.
12	აცნიაკიუა	Azniakiwa	აწნიავა კივა, აწნიავა კირა, აწნიავა კიბა.
20	ყუა	Kua	ყუვა, ყურა, ყუბა.
21	ყუნიაცაბა	Kuniazaba	ყუნიავა ცავა, ყუნიავა ცარა, ყუნიავა ცაბა.
30	სუივა	Suiwa	სუბივა, სუბირა, სუბიბა.
40	მუყალვა	Mukzalwa	მუყალვა (მუყალა), მუყალა, მუყალბა.
50	ხუცალვა	Chuzalwa	ხხალვა (ხხალა), ხხალა, ხხალბა.
60	რეხცალვა	Rechzalwa	რახალვა (რახალა), რახალა, რახალბა.
70	ერულცალვა	Erulzalwa	არულალვა (არულალა), არულალა, არულალბა.
80	მაივალვა	Maizalwa	მავალვა (მავალა), მავალა, მავალბა.
90	ურვალვა	Urzalwa	ურვალვა (ურვალა), ურვალა, ურვალბა.
100	დურშვა	Durschwa	ტტურშვა (ტტურშა), ტტურშრა, ტტურშბა.
1000	ასარბა	Asarba	ასარვა (ასარა), ასარა, ასარბა.

(I, A. Galdenstädt, Reisen II, 520—521 და უსლარის
Лакский яз. 72—74).

1. ერთი ლეოქოტაჲ XVIII ს. ჩანაწერში ცალკეულად არის ცაუა, ხოლო 11-ში, აცნია ცაბა-ში, უყვი ცაბა-ს სახეობით გვევლინება. ცხადია, ცაუა და ცაბა ერთის მხოლოდ სხვადასხვა სქეს-კატეგორიების, სხელოდობრ, პირველისა და მესამის, ფორმები უნდა იყოს. მართლაც თანამედროვე ლეოქოტურს ერთს სამი სქეს-კატეგორიის ფორმა აქვს: ცავა (I), ცარა (II) და ცაბა (III). მაშასადამე, XVIII ს. ჩანაწერში 1-სა და 11-ში მართლაც პირველი და მესამე სქეს-კატეგორიების ფორმები გვაქვს შენახული.

სქეს-კატეგორიის ნიშნები ვა, რა, და ბა რომ მოვაშოროთ, ერთის აღმნიშვნელ ლემუქურ ძირად ცა დავგვიჩება.

2. ორი XVIII ს. ჩანაწერში კიუა Kiwa-ს სახით არის აღბეჭდილი. რაკი, K-ით გვლდენშტედტს ვ-იც, ქ-იც და ზოგჯერ ყ-იც აქვს გადმოცემული,

ამიტომ შესაძლებელია ორის სახელი მაშინ ან კივა, ან ყუფა-ც ყოფილიყო. უსლარის ორისათვის კივა, კირა და კიბა აქვს მოყვანილი.

მაგრამ XVIII ს. ჩანაწერის მიხედვით ოცი კუა, ან უფრო რომ ყუა უნდა ყოფილიყო, რომელიც ეხლანდელს შუშა-ს უდრის. მისი მეორე და მესამე სქეს-კატეგორიის ფორმა ყურა და ყუბა-ა.

რადგან ლუმუქური თვლა ათობითის სისტემაზეა დამყარებული, ამიტომ 40-ის მუყაღვა-ს, 50-ის ხხწაღვა-ს, 60-ის რახაღვა-სა და დანარჩენი ათეულების სახელების მსგავსად, რომელნიც ყველა ერთეულის რიცხვისა და ათის სახელებისაგან არის შემდგარი, (40: მუყ [4], + წალ-ვა [10], - 50: ხხწ [5]+წალ-ვა [10], -60: რახა [6]+წალ-ვა [10]). ოცის სახელი ყუფა-ც უნდა ყუწაღვა-ს ფორმიდან იყოს წარმომდგარი და თავდაპირველად უმეგვილა^ა ორი ათის აღმნიშვნელი იქმნებოდა.

რაკი 20-ის სახელის ყუფა-ს, ყურა-ს და ყუბა-ს მეორე მარცვლები უმე-ველია სქეს-კატეგორიების ნიშნებია და პირველი მარცვალი შუ 10-ის სახელს არც ძველსა და არც თანამედროვეს (აწვა, აწა, აწრა, აწბა) არაფრით მიაგავს, რომ იგი, ანდა მასში რამე ათის აღმნიშვნელად მიგვეჩნია, ამიტომ ცხადია, რომ ბოლოში მოქცეული 10-ის სახელი 20-ის სახელს დროთა განმავლობაში მოსტკლვებია და შერჩენილია ამ რიცხვითი სახელის მხოლოდ პირველი, ორის აღმნიშვნელი-ღა, ნაწილი. აქედან ცხადი ხდება, რომ თუ ეხლა ორი კივა, კირა, კიბა-ა და წინათ კიჭა, ან ყიჭა იყო, იმ ხანაში, როდესაც 20-ის სახელი საბოლოოდ ინაკეთებოდა, ყუფა, ყურა და ყუბა ყოფილა, რომელშიც ორი ათის აღმნიშვნელ ძირად შუ არის.

3. სამის სახელი გვლდენ შტედტის ჩანაწერში შამბა-ად არის აღ-ბეჭდილი, ეხლა-კი შანვა, შამა, შანდა და შანბა არის. სქეს-კატეგორიის ნიშნების ჩამოცლის შემდგომ, სამის აღმნიშვნელ ძირად XVIII ს.-ისათვის შამ-ს მივიღებთ; თანამედროვე ლუმუქურისათვის-კი შან-ს.

სადიქრებელია, რომ შან-ისა და შამ-ის ბოლოკედურნი და მ ძირისკული არ არის, არამედ მხოლოდ სქეს-კატეგორიის შეზრდილი ნიშანია და ამგვარად სამის აღმნიშვნელ ძირად ნამდვილად შა უნდა ყოფილიყო.

მაგრამ ოცდაათს XVIII ს. ჩანაწერის მიხედვით სუივა (შტევეია, ეხლა-კი ზუზიშპა, ზუბირა და ზუბიბა იხმარება. რათგან ლუმუქური რიცხვითი სახე-ლები, როგორც აღნიშნული გეჰონდა, თვლის ათობითის სისტემაზეა დამყარე-ბული, ამიტომ სუიშპა და ზუბივა-ც, ოცდაათიც, თავდაპირველად სამი ათის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო და, ამ რიცხვითს სახელსაც, ოცის მსგავსად, ოდინდელი ფორმის პირველი, სამის აღმნიშვნელი, ნაწილი-ღა უნდა ჰქონდეს შერჩენილი. ამგვარად ირკვევა, რომ სა მის ძირის, შა-ს გარდა, სუ-სა და ზუ-ს ფონეტიკური სახესხვაობაც ყოფილა.

4. ოთხის სახელი XVIII ს. ჩანაწერში საფიქრებელია მუშაშა-ს გამოხა-ტულბა იქმნება. უსლარის მიხედვით, თანამედროვე ლუმუქურში ოთხი არის მუყუა, ან მუყა, მუშაბა და მუშაბა. ორმოცშიაც, ძველს მუშაბა-შიც, რომელიც ოთხ ათსა ნიშნავს, ოთხი მუყ-ის სახითვე არის წარმოდგენილი. თან-

მედროვე 40 მუწაღა, მუწაღა, მუწაღა-ც ოთხსათვის ამავე ფორმას ვეძივს. მართლაც ოთხს რომ სქეს-კატეგორიის ნიშნები მოვაცილოთ, იგრძე მუყ-ი დაგვჩნება, მაგრამ თავკიდური მ-სა და ბოლოკიდური უა ანუ ვა-ს ნამდვილი ბუნების საკითხი განსაკუთრებით უნდა იქმნეს სათანადო ადგილას განხილული.

5. ხუთი გვლდენშტედტს ხეუა-დ აქვს ჩაწერილი, თანამედროვე ლუ-მუქურში-კი სამი სქეს-კატეგორიის ფორმა გვაქვს ხხრვა, ხხრჩა და ხხრბა. საფიქრებელია, რომ XVIII ს. ჩანაწერის ხევა-ს ე-ც შერბილებული უნდა ყოფილიყო, ღო-ს მავგარი. თანამედროვე 50-ში ხხრწაღა, ხხრწალა და ხხრწალა-შიც ხუთი ხხრ-ს სახითვე არის წარმოდგენილი. სქეს-კატეგორიის ნიშნის ჩამოკლის შემდგომ, XVIII ს. ჩანაწერის ხუთის ძირად ხე და თანამედროვესთვის ხრ გამოღის. მაგრამ ჯერ კიდევ XVIII ს. ორმოცდაათი ხუცაღა ყოფილა. ეს გარემოება ცხადყოფს, რომ ხუთის ძირად წინათ ხუქონია.

6. ექვსის სახელად XVIII ს. რეხუა არის აღნიშნული, რომლის ძირად რახ გვჩნება და 60-ში, რეხცაღა-შიც ასევე ყოფილა წარმოდგენილი. თანამედროვე ლუმუქურში 6-ს ოთხი ფორმა მოეპოვება, რახმვა, რახმა, რახმარა, რახმბა რომელთა ძირად ავრთვე რახ-ი არის.

7. შვიდი XVIII ს. გვლდენშტედტს ერულუა-დ ჩაუწერია. სქეს-კატეგორიის ნიშანი რომ მოვაცილოთ, მარულ დაგვჩნება და იმდროინდელ 70-ში, მარულცაღა-შიც, ამ სახითვე გვევლინება.

თანამედროვე 7-საც და 70-შიც ამ რიცხვითს სახელს მხოლოდ თავკიდური ხმოვანი აქვს სხვა და იხმარება არულვა, არულა, არულდა და არულბა, ე. ი. ძირად აქ არულ-ია.

8. რვა XVIII ს. გვლდენშტედტს მაიუა-დ ჩაუწერია, მაშასადამე, ფეს-ვად ამ რიცხვითს სახელს მაი აქვს და ამავე სახით გვევლინება რვა მაშინდელ მ-ს მაიცაღა-შიც. თანამედროვე რვას ოთხი სქეს-კატეგორიის ფორმა აქვს, მაჟა, მაჟა, მანა და მაჟა, ე. ი. ძირად მაჟ აქვს. ასევე 8 თანამედროვე 80-ში მაჟაღა-სა და მისს დანარჩენ სქეს-კატეგორიის ფორმებში წარმოდგენილი.

9. ცხრა XVIII ს. ცალკეულად ურუჭუა-დ არის ჩაწერილი. უსქესკატეგორიოდ ძირი ურუჭ-ი იქმნება. მაგრამ მაშინდელს 90-ში, ურცაღა-ში, უკვე შემოკლებული სახით, მარტო ურ-ად გვევლინება, რომელიც ურუ-ისაგან (ურუ-ცაღა > ურ-ცაღა > ურცაღა) უნდა იყოს წარმოშობილი.

უსლარს 9 ურჭვა, ურჭა, ურჭრა და ურჭბა-დ აქვს ჩაწერილი, ე. ი. ძირად აქც მხოლოდ ურჭ გვევლინება. ასევე წარმოდგენილი თანამედროვე 90-ში, ურუჭაღა-სა და დანარჩენ სქეს-კატეგორიის ფორმებში.

10. ათს ბევრი ცვლილება ემჩნევა: XVIII ს. ჩანაწერში ცალკეულად აუბა-დ არის აღნიშნული, ამისდა მიხედვით ძირად მისაჩნევია აუ. მაგრამ მაშინდელს 11-ში ავნიაცაბა-სა და 12-ში ავნიაკივა-ში, ათი ავ-ად გვევლინება. უსლარის დროსა და ესლაც 11 ავნიაცაბა, ავნიაცაბარა და ავნიაცაბა-ა,

ხოლო 12 აწწნიამივს, — ძირა და — ძიზა-ა. ამავე დროს 10-ც არის აწწა, აწწა, აწწა და აწწა. ყველგან აქაც ძირად აწ გამოდის.

აღსანიშნავია, რომ ათეულებში XV III ს. ჩანაწერის მიხედვით ათი ცალკე-დ-გვევლინება, თანამედროვე ლუმეჭურში-კი წაღწა-დ. პირველ შემთხვევაში ათის აღნიშვნელ ძირად ცალ, მეორეში-კი წაღ-ი გვექმნება.

უკვე უსლარს აქვს აღნიშნული, რომ ლუმეჭური თვლა ათობითის სისტემაზეა დამყარებული (Тараканъ вв., 72—74).

მეორე ათეულის თითოეული რიცხვის სახელი ათისა და ერთეულის-სახელებისაგან არის შემდგარი, მაგრამ პირველ ადგილას მყოფს ათის სახელს აც-სა, ანდა აწ-სა და მეორე ადგილას მოთავსებულს ერთეულის სახელს-შუა ნიბ, ანუ ნამიპ ზის, რომლის ნამდვილი დანიშნულება გამოსარკვევია. ყველა დანარჩენი ათეულების სახელების აგებულებაზე უკვე ვეჭონდა საუბარი-და როგორც ვიცით, ერთეულისა და ათის სახელისაგან არის ნაწარმოებიც, ისე-კი, რომ ერთეულის სახელი უხეკს-კატეგორიო ბოლოსართოდ, მარტო ძირეული ნაწილის საბით, არის გამოყენებული და ერთეულისა და ათის სახელებს შუა არავითარი შემაკავშირებელი არ მოიპოვება. პირიქით, ისეთს რიცხვში, როგორც 31-ია, 30, ანუ სამი ათისა და ერთის სახელებს შუა დი.მ. მარცვალა: ზუბილდი-ცა-ცა. საეულისხმოა ამასთანავე, რომ სამიათის მდებარე-სქესის ფორმაა გამოყენებული ზუბილ (= ზუბირა-ს).

100-ის სახელი დურმვა (მე-XV III ს.) და ტბურვა, ტბურვა, ტბურვა და ტბურვა წინა ათეულებისა და ალთეულის მთელი სისტემისა მიხედვით ათი-ათი-ს აღნიშვნელი უნდა იყოს, მაგრამ ამას ჯერ კიდევ მისი სახელის ანალიზით შემოწმება სჭირდება: შესაძლებელია თავიადური დ-ც ძირეული არ გამოდგეს.

1000-ის სახელი სპარსულია, მაგრამ ხს უკვე იმდენად არის მოწინააღრებული, რომ ბოლოში ლუმეჭური სქეს-კატეგორიების ვა, და და ბა ნიშნები-კი აქვს დართული.

§ 2. აკუშური და ჰერკანული (ჰერკილური) რიცხვითი სახელები

აკუშური (Akuschaisch) რიცხვითი სახელების მე-XV III ს. ჩანაწერი გვლ-დენ შტეტლს მოეპოვება. ამ სახელების თანამედროვე ჰერკილურ სახელებთან შედარება მათს ცხადს მსგავსებას აშკლავებს, ამიტომაც მათი ერთად განიხილა-სჯობია.

თანამედროვე ჰერკილურს სამი სქეს-კატეგორია აქვს: 1. მამრობითი, რომლის ნიშნადაც თავში და ბოლოში მოქცეული უ არის. 2. მდებრობითი, ნიშნად თავში დ-სა და ბოლოში რ-ს მქონებელი, და 3. საერთო სქეს-კატეგორია, რომელსაც პირუტყვებისა და სავნების სახელები ეკუთვნის და რომელსაც თავშიცა და ბოლოშიც ნიშნად ბე (ბ-სა და ვ-ს საშუალო თანხმოვანი) აქვს.

სქეს-კატეგორიების არსებობისა და მიუხედავად, თანამედროვე ჰერკილურს რიცხვითი სახელებისათვის თითო-თითო ფორმა მოეპოვება, მაგრამ მის მონათესავე აკუშურს რიცხვითი სახელების მე-XV III ს. ჩანაწერში ერთეულების წყვილ-წყვილი ფორმები მოიპოვება. სამწუხაროდ, ეს რიცხვითი სახე-

ლები, ან ჩაწერისა, ანდა იქნებ ბეკდვის დროსაც ^{ქა-მი} არეულიცა და დამახინ-
ჯებულიც. ჩანს, მაგრამ რამდენიმე შემთხვევა მაინც ცხადყოფს, რომ თი-
ღლეულ ამ ორი სახელთაგანი ცალკეული სქესის ფორმა უფილა.

აი ეს რიცხვითი სახელები პარალელურად:

XVIII ს. აკუშური (Akusehaisch) და თანამედროვე შვრკილური
რიცხვითი სახელები

აკუშური	შვრკილური
1. Za ცა, Zawal ცაულ	ცა
2. Quial ყუიალ, Kial კიალ	კაშელ
3. Abal აბალ, Häwal ჰაულ	ჰააულ
4. Ohwal ოჰაულ, Urakal ურაკალ (მეორე შეცდომა: ნამდვილად 6-სა ნიშნავს).	აუაულ
5. Chujal ხუაალ, Augal აუგალ	შაულ
6. Ureekal ურეეკალ, lachal ლახალ	ურილალ
7. Veral ვერალ, Eruzal ერუცალ	ჟერჰაალ
8 ¹ . Gehal გეჰალ, Maizal მაიცალ	გაჰაალ
9. Urtschanal ურტჰანალ	ურჰიმალ
10 ² . läzal 'აზალ	ჟიწალ
11. Weznuzara ჟენწუცარა	ჟიწწუცარა
12. Weznukjura ჟენწუკურა	ჟიწწუკურა
13. Weznuzara ჟენწუცარა (შეცდომა: ნამდვილად 11-ის ფორმა).	
20. Hwajal ჰვააალ	ლალ
21. Honuzara ჰონწუცარა	ლანწუცარა
30. Abzale აბცალე	ჰააწალი
40. Anzale ანცალე	აუწალი
50. Chuzale ხუცალე	შუწალი
60. Urekzale ურეკალე	ურილაწალი

¹ 8-ის სახელში გვლდენშტედტის ნაშრომის გამოცემაში შეცდომით 7-ის სახელი ვერალ-ია
გამოთრებული, უნდა-კი იყოს გეჰალ, რომელიც შეცდომით 9-ის სახელად არის აღნიშნული.
ჩვენ მათ თავ-თავის ადგილას ვათავსებთ.

² 10-ის სახელად შეცდომით 9-ის სახელიც არის მოყვანილი.

70. Werzale უერცალე	ურეზაწალი
80. Giachzale გაახცალე	გაჰაწალი
90. Urtschemzale ურტქემცალე	ურტიმწალი
100. Darschal დარშალ	დარშალ
1000. Asarzal, Asyr აზარცალ, აზურ	აზირ

(I. A. Güldenstädt, Reisen II, 520-521. უსლარის Хиурквильский яз. 63-64).

1. ერთის თანამედროვე ჰერაულუბი სახელი ცა არის, აჟურის ჩანაწერში-კი-ორი ფორმა აღბეჭდილი, ცა და ცაჲალ. თუ აღამიანი თანამედროვე ჰერაულურს-რიცხვითს სახელებს თვალს ვადაავლებს, შეამჩნევს, რომ ერთს გარდა, ყველა-სახელებს ბოლოში ლ ბგერა აქვს. ეს გარემოება ამ თანხმოვანის რაობას ამ-ულავენებს: იგი შეუძლებელია ძირეული იყოს და შეგვეღია უბრალო დაბო-ლოებად არის ქცეული. ამიტომაც, აჟურის და ჰერაულურის რიცხვითი სახელებ-ის ძირეული ნაწილის გამოსარკვევად, უწინარეს ეს ბოლოკიდური უნდა ჩამო-ვაშოროთ ხოლმე.

ზემოაღნიშნული დებულებისდა მიხედვით, აჟურის 1-ის სახელის ძირად-შესაძლებელია ცაჲა მიგვეჩნია, მაგრამ უკვე ის გარემოება, რომ 11-ის სახელს-ჲინცნუშარა-სა და ჰერაულურის მიწნუშარა-სა ისევე, როგორც 21-ის აჟურის-სახელს ჰონუცარა-ში ერთს ცაჲა-კი არა, არამედ ცარა ეწოდება, ცხადად ამკლავებს, რომ ჲა და რა მარცვლები შეუძლებელია ძირეული იყოს. რაკი 1-ის არც მეორე მარცვალი აღმოჩნდა, ძირეული, ამიტომ ირკვევა, რომ აკუშურ-ისა და ჰერაულური 1-ის ძირიც შა ყოფილა.

უსლარს ეგონა, რომ ცარა-ს და მეორე ათეულთან დაკავშირებულ-ერთეულების სახელების ბოლოკიდური რა მარცვალი კავშირია და 1 ჲინცნ-ცარა ნიშნავს ათსა და ერთსაო („шпачит десять и один“: Хиурк. яз. 65). მაგრამ, მხოლოდ ეს რა მარცვლი რომ გვეჩონოდა, ეგების ამ განმარტების და-ჯერება შესაძლებელი ყოფილიყო, ნამდვილად-კი, საქმე სხვანაირად არის: ამ რა-მარცვლისა და რა კავშირის მსგავსება შემთხვევითი მოვლენა უნდა იყოს.

1-ის სახელის ძირის გამოკვევის შემდგომ, ჲა და რა მარცვლების ბუ-ნებისა და დანიშნულების გამოკვევა ძნელი არ არის. როგორც აღნიშნული გვეჩონდა, ჲ ჰერაულურში მამრ. სქესის ნიშანია, რ კიდევ მდებრობითისა. ამას-გარდა, ლუმუქურსა და არაერთს სხვა ენაშიც, როგორც დაერწმუნდით, ვა-მარცვალი მამრობითისა, რა-კი მდებრობითი სქესის ნიშნებია. ცხადია, რომ ასეთივე დანიშნულება ექმნებოდათ თავდაპირველად აკუშურის მე-XVIII ს. ჩა-ნაწერის ცაჲა-სა და ცარა-ს მეორე მარცვლებსაც.

მასასადამე, გამოირკვა, რომ გ ვლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ის ჩანაწერში აკუშური 1-ის მე-XVIII ს. ორი, მამრობითი და მდებრობითი, ფორმა გვეჩონია დაცული. აღსანიშნავია, რომ სქესის ნიშანი ორივეს ბოლოხართის სახით აქვს.

2. ორის აჟურის სახელიად XVIII ს. ჩაწერილია ყუბაღ და კალა, თანა-მედროვე ჰერაულურს-კი აქვს კაჲელ. მაგრამ 20-ის აჟურის სახელს ჰუაჲალ-სა-

და ჰვრავლურს დალ-ში, რომელნიც, აღთვალვის ათობითი სისტემის გამო, ორი ათის აღმნიშვნელი სახელებისაგან უნდა იყვნენ წარმომდგარი, ორის სახელი სხენაირად მოჩანს.

პირველი ათეულის ჰვრავლურს ყველა რიცხვითს სახელებს, ერთს გარდა, ისევე, როგორც 10-ისა, 20-ის და 100-ის სახელებსაც ბოლოსართად აქვთ ალ, რომლისთვისაც უსლარს განმარტება ვერ მოუძებნია (ჰვრკ. გ., 65), ადღირის-კი იგი გნმსაზღვრელი ართარანის მსგავს ნაწილაკად მიაჩნდა (იხ. დირრის Einführung, გვ. 223). მაგრამ აჟუჟია რიცხვითი სახელების მე-XVIII ს. ჩანაწერთან შედარება და მეტადრე ერთისა და სამის სახელების ანალიზი ცხად-წყოფს, რომ დაბოლოებდალ მონანს, ხოლო წინამავალი ა 1 სქეს-კატეგორიის ნიშნის ჟა-ს ნაწილია. დანარჩენ რიცხვითს სახელებს ჟ დროთა განმავლობაში დაუკარგავთ და ამიტომაც ისეთ შთაბეჭდილებას ახდენს, თითქოს აქ ალ ბოლოსართი იყოს.

თუ, ზემოაღნიშნულ გარემოებათა გათვალისწინების შემდგომ, ორის შედგენილობის გამორკვევას დავიწყებთ, უპირველესად ყუიჲლ-სა და კიჲლ-ს. ბოლოკიდური ელ უნდა ჩამოვამოროთ, რის შემდეგაც დაგვჩრება ყუჲა და კიჲა, რომელნიც, საფიქრებელია, უფრო ადრინდელი ყუიჲა და კუირა-საგან უნდა იყვნენ წარმომდგარი.

ორის წინანდელი სახელის შესახები ჩვენი მოსაზრების სრულ სისწორეს 12-ის სახელს ჟეცჟუკჟუჲა და ჟეწწუკჟირა-ში დაცული ორი ამტკიცებს; სადაც მართლაც კჟუჲა და კჟირა არის. რაკი კჟუჲა-სა და კჟირა-ში რა, ცხადია, სქეს-კატეგორიის ნიშანია, ამიტომ ორის ძირად ყუი, და კჟირა რჩება.

20-ის სახელის აღნაგობა უფრო ძნელი გამოსარკვევია. აჟუჟიჲც ყოფილა ჰჟუჲაჲლ და თანამედროვე ჰვრავლურს აქვს დალ. შესაძლებელია, გვლ დენ შტედტის ჩანაწერის H, ჰ, აჟუჟიჲჲც ჲ-ს მსგავს ზგერად ისმოდა და ლჟაჲალ-ი იყო, მაგრამ მთავარ დაბრკოლებას სხვა გარემოება წარმოადგენს.

ამ ენების რიცხვითი სახელების აღთვლვა ათობითია და ყველა დანარჩენი ათეულების სახელები ერთეულისა და ათის სახელისაგან შედგება, მაგ., 30-ს ეწოდებოდა აბცაღე, ესლა ჰანვწალი, რომელიც აბ (3) და ცაღე (= ახცაღ-ს, 10)-საგან, ანდა ჰანჟ (3) და წალი (= ჟეწწალ-ს, 10)-საგან არის წარმომდგარი და ყველა დანარჩენი ათეულების სახელებიც ასეთივე აგებულების სიტყვებია.

გამონაკლისს ამ მხრივ მხოლოდ ოცის სახელი ჰჟაჲალ, ანუ საეგებო ლჟაჲალ და თანამედროვე დალ წარმოადგენს, რომელთაც არც ცაღე და არც წალი ბოლოში არა აქვთ. იქნებ წინათ ლჟაჲაიცაღე იყო კიდევაც, მაგრამ შემდეგში ც გაქრა, მხოლოდ, რაკი არც მე-XVIII ს. და არც თანამედროვე ფორმაში ც არა ჩანს; ამიტომ ამ რიცხვითს სახელს ბმის გამოშნატველი არ გააჩნია. ცხადია, რომ თავდაპირველად ორი ათის აღმნიშვნელი 20-ის ოდინდელი სახელების ამ ნაშთს მხოლოდ ორის სახელი-ლა უნდა ჰქონდეს შერჩენილი. ამიტომ ჰჟაჲ, ანუ ლჟაჲ და ჲა, საფიქრებელია, ყჟა-ს ფონეტიკური სახესხვაობა უნდა იყოს.

ამნირაღ ორის, როგორც ძველი ძირი და მისი შენაცვლენული სახე-სხვაობა, ისევე მისი მამრობითისა (ყუფია) და მღვდრობითი (კატირა) სქესის ფორმების არსებობაც გამოირკვა.

3. აკუშურის სამის მე-XVIII ს. სახელად აბალ და შაბთალ-ია ჩაწერილი, თანამედროვე ჰვრავლურს აქვს შაბთალ. ამგვარად აკუშურის მეორე ფორმა და თანამედროვე ჰვრავლური სამი ერთმანერთს ზედმიწევნით უდგება. მას რომ ლ დაბოლოება მოვაცილოთ, დაგვრჩება შაბა, ანუ შაბთა. ერთის ცაბა-ს მსგავსად, შაბა-სა და შაბთა-ს მეორე მარცვლი ტა-ც მამრობითი სქესის ფორმანტი უნდა იყოს და სამის ძირად, მაშასადამე შა ანუ შა გამოდის.

ამის შემდეგ რომ აკუშურა სამის პირველი აბალ ფორმის განხილვას შევუდგეთ, უნდა აღინიშნოს, რომ 30-ის (ნამდვილად სამი ათი-ს) აკუშურის სახელს აბცალე-შიცა და თანამედროვე ჰვრავლურს შაბვწალი-ს მიხედვითაც სამხ აბ და შაბე-ი ეწოდება. ისევე, როგორც შაბთალ-სა და შაბთალ-ს ლ დაბოლოება და ტა მამრ. სქესის ფორმანტი აღმოაჩნდა, ამნირაღვე აბალ-ის ლ-ც, ცხადია, დაბოლოება უნდა იყოს. მისი ჩამოშორების შემდგომ, დარჩენილს აბა-საც ბა ძირეული არ უნდა ჰქონდეს, არამედ მე-3 სქეს-კატეგორიის ნიშანი იქნება. გამოდის, რომ სამის აღმნიშვნელი თითქოს ა ხმოვანი უნდა ყოფილიყო, მაგრამ, შეკველია, აბალ-ს წინათ უნდა თავცილური შა ჰქონოდა და შაბალ-ი ყოფილიყო და შხოლდ დროთა განმავლობაში იქმნება ეს ბგერა გამჭრალი.

ყველა ზემოთქმულის შემდგომ, ვგონებ, შესაძლებელია დავასკვნათ, რომ სამის აღმნიშვნელი ძირი შა, ანუ შა ყოფილა და რომ აკუშურის XVIII ს. ჩანაწერში ამ რიცხვითი სახელის პირველი სქეს-კატეგორიის ფორმა შაბთალ და მესამე სქეს-კატეგორიისა [შაბალ-ი გვექონია აღბეჭდილი. უკანასკნელი ფორმა-მით უფროა საყურადღებო, რომ აკუშური რიცხვითი სახელების მესამე სქეს-კატეგორიის ერთად-ერთა გადარჩენილი ნიმუშია.

საგულისხმოა, რომ მესამე სქეს-კატეგორიის ნიშანიც ბოლოსართის სახით არის წარმოდგენილი.

4. აკუშური ოთხის მე-XVIII ს. სახელად გვლ დენ შტედტს ჩაწერილი აქვს ოპთალ და ურანკალ, მაგრამ საკმარისია აღამიანმა 6-ის სახელს დაწვდოს, რომ იქაც იგივე ურამპალ-ი ამოკითხოს. ცხადია, რომ ჩანაწერში, ანდა ნაშრომის გამოცემის დროს, შეცდომა შეპარულა. ხოლო, რაკი ამავე ავტორის ცნობით 60-ს, რომელიც ნამდვილად ექვს ათსა ნიშნავს, იმავე დროს ურამპალში ჰქრქვეია და ჰვრავლურად ესლაც ურიღწალი ეწოდება და აქაც ურეკ და ურიღ-ექვსხა ნიშნავს, ამიტომ, შეკველია, 4-ის სახელად ეს სიტყვა შეცდომით არის ქცეული: ოთხის მეორე ნამდვილი სახელი შეცდომითვე ხუთის სახელად აღნიშნული აუგალ, ანუ აუღალ-ი უნდა იყოს. ამ მოსაზრებას ის გარემოება ადასტურებს, რომ ოთხი ათის აღმნიშვნელს აკუშურს სახელს Anzale ანცალე-სა და თანამედროვე ჰვრავლურს ატიწალი-საც ოთხის გამოხატველად აუ აქვს: Anzale, ცხადია, კორექტურული შეცდომის წყალობითაა Anzale-საგან წარმომდგარი. 4-ის სახელი აუღალ იმითაა საყურადღებო, რომ აუ+ღალ-ისაგან შენდგება. რაკი ლალ 2-ის სახელი იყო (იხ. გვ. 311), ცხადია ხდება, რომ აკუშური 4-ის სახელი თავდაპირველად ორი-ორი-ს აღმნიშვნელი ყოფილა.

ანაირად აკურსს **ოთხს** მე-XVIII ს. **ორი ფორმა, ოშტალ** და **აულალ-ი აქვს დაცული**. თანამედროვე ჰერალდურად **აჟაალ-ს** უწოდებენ.

რა თქმა უნდა, ორივე ფორმის, **ოშტალ-ისაცა** და **აულალ-ისაც** ისევე, როგორც თანამედროვე **აჟაალ-ის ბოლოკიდური ლ ძირეული არ არის**. მაგრამ მის ჩამოკლის შემდეგ დარჩენილი თითოეული ამ ორ ფორმათაგანი სახელდობრ რომელი სქეს-კატეგორიისათვის იყო მე-XVIII ს.-ში განკუთვნილი, ამის გამოკვევა, ჩვენ ხელთ მყოფი ცნობების მიხედვით, ამჟამად შეუძლებელია.

5. **ხუთის** აკურსს სახელად მე-XVIII ს. ჩანაწერში **ხუაალ** და **აულალ-ი** არის მოყვანილი, მაგრამ მეორე **სიტყვა, როგორც დაჯერებული, ნამდვილად ნ-ისა-კი არა, არამედ ოთხის სახელია**. ამის გამო 5-ის მხოლოდ ერთი აკურსი სახელი-და გვრჩება.

თანამედროვე ჰერალდურს **ხუთის** აღსანიშნავად აქვს **შტალ**, რომელიც შემოიპოვებინა აკურსის სახელის ფონეტიკურ სახესხვაობას წარმოადგენს.

რაკი ორივე ფორმის **ლ, უშეკვლია**, აქაც დაბოლოებაა, ამიტომ **ხუთის** აღმნიშვნელ ძირად **ხუა** და **შტა** გამოდის. მაგრამ 50-ის, ე. ი. **ხუთი** ათის, აკურსის სახელს **ხუცალე-სა** და თანამედროვე ჰერალდურს **შუშბალ-ის** ხუთის გამომატველად **მხოლოდ ხუ და შუ აქვთ**.

6. აკურსი ექვსის სახელად **ურეკალ** (აგრეთვე **ურაქალ**) და **აახალ-ია** XVIII ს.-ში ჩაწერილი, რომელთაგან მეორეს **აა (ja)** შესაძლებელია აგრეთვე **ა-ს** გამომატველი იყოს. თანამედროვე ჰერალდურად ექვსს **ურილალ-ს** უწოდებენ. რასაკვირველია, 6-ის სამივე ფორმის **ლ-ც** დაბოლოებაა და ამის გამო ექვსის ძირად **ურილა, ურეკა** და **აახა** რჩება. ექვსი ათის აღმნიშვნელი 60-ის აკურსი **შრამპალე-სა** და თანამედროვე ჰერალდურს **ურილალი-ს** სახელში ა ნმოვინცი ჩამოშორებული აქვს და მხოლოდ **შრამპ** და **შრამლე-ლი** დარჩენილი.

7. აკურსი შვიდის მე-XVIII ს. ორი სახელი მოგვეპოვება: **ჰმარალ**, ანუ **მარალ** და **მარშალ**, თანამედროვე ჰერალდურს-კი **ტერშალ-ი** აქვს. შვიდი ათის აღმნიშვნელს 70-ის აკურსის სახელს **ტერცალე-ში** შვიდის გამომატველი **ტერ-ია**, ცალკეული სახელის ძირი-კი, **ლ** დაბოლოების ჩამოშორების შემდეგ, **ტერშა, ვერა**, ანუ **ჰერა** და **ერუცა** არის, რომელთაგან უკანასკნელს თავიკიდური **ტ-ც** არა აქვს და **ცა-ს** ბუნებაც გამოსარკვევია.

8. თუმცა მე-XVIII ს. ჩანაწერში **რვის** აკურსი ორი სახელი, **ჰერალ** და **მაიკალ-ი** მოგვეპოვება, მაგრამ **პირველი მათგანი, როგორც დაჯერებული 7-ის სახელია და აქ, ცხადია, შეცდომაში არის მოქცეული**. რვა ათის აღმნიშვნელი 80-ის იმდროინდელივე აკურსი სახელი **გაახალე** ამტკიცებს, რომ **რვა** აკურსად **გაახ-ის** მსგავსი სახელი უნდა **ტრქეოდა**. მართლაც, თანამედროვე ჰერალდურად 8-ს ეწოდება **გაჰალ**.

თუ ამის შემდეგ ცხრის აკურსის სახელებს გადავავლებთ თვალს, იქ პირველ ადგილას სწორედ **გაჰალ-ი** შეგვხვდება. ცხადია, რომ **გ ვ ჯ ლ დ ე ნ შ ტ ე ლ** -ის ნაშრომში აქაც შეცდომაა შეპარული და **რვის სახელი გაუგებრობით ცხრის სახელებშია მოქცეული**.

მეშასადამე, რვას აკურსად XVIII ს. **გაჰს, გაჰალ** და **მაიკალ-ი** ტრქეოვია, რომელთაგან პირველი თანამედროვე ჰერალდურად არის **გაჰალ-ის** სახით

დაცული. ლ დაბოლოების ჩამოცლილი რვის აღმნიშვნელი ძირი, გმბხ, გმპა და გაჰა იქმნება.

ამვე რიცხვის მეორე სახელი მამცალ პირველისგან გარეგნულადაც სრულებით განსხვავდა და, შეიღის სახელის მარცხენა-ის მსგავსად, მასაც მეორე ნაწილად ცალ-ი უჩანს, რომლის ბუნება ცალკეა გამოსაკვეთი. იმისდა მიუხედავად, რომ მ-ის, მამცალ-ის პირველი ნაწილი მამი მ-ის ზემომოყვანილი პირველი სახელის ძირის გმბხა-სა და გაჰა-საგან ასე თვალსაჩინოდ განსხვავდება, მაინც XVIII ს. ჩანაწერში აქ არავითარი შეცდომა არ არის: ამას უკვე განხილული ლუმუქური რვის ასეთივე სახელი მაიჭა და მისი თანამედროვე შესატყვისობანიც ამჟღავნებენ და, როგორც შემდეგში დავრწმუნდებით, არაერთი სხვა ლეგური ენის სახელიც ადასტურებს.

9. ცხრის აჟუჰ მე-XVIII ს. სახელად მხოლოდ შრბჰანალ-და შეგვრჩა, რათან გეჰალ, როგორც, დავრწმუნდით, მ-სა ნიშნავს. ცხრა ათის აღმნიშვნელის 90-ის იმდროინდელისავე აჟუჰის სახელს შრბჰმცალმ-ში-კი ცხრას. შრბჰმ-ი ეწოდება. საულისხმოა, რომ თანამედროვე ჰვრთაღუხტც ცხრის სახელად აქვს შრბჰმალ.

ლ დაბოლოების ჩამოცლის შემდგომ, ცხრის ძირად შრბჰანან, შრბჰმ და შრბჰმ გვექმნება. ამ სამ ფორმათაგანს პირველს დანარჩენებისაგან უმოთვრესად ზ-ს შემდგომ მყოფი ააანხვავებს. მე-XVIII ს. ლუმუქური 9-ის სახელი. შრშაჰა, მტადრე-კი მე-3 სქეს-კატეგორიის თანამედროვე ფორმა შრბჰა, შრბჰა და შრბჰა გვაფიქრებინებს, რომ მე-XVIII ს. შრბჰანან-ც ბ-ს აღვიღმონაცვლებით არის უფრო ადრინდელ შრბჰანან-საგან წარმომდგარი და რომ ბა აქაც ისევე მესამე სქეს-კატეგორიის ნიშანია, როგორადაც შრბჰა-ში ივლისსხმება. მაგრამ ამ საკითხის საბოლოო გადაწყვეტა ცხრის სახელის აღნაგობის გაუთვალისწინებლად შეუძლებელია, რაზედაც შემდეგში, თავის ადგილას, გვექმნება საუბარი. ამიტომ ამაზე აქ მსჯელობა მიზან-შეწონილი არ იქმნებოდა.

10. აჟუჰის ათის მე-XVIII ს. სახელის ჩანაწერშიც პირველ სახელად შეცდომით შრბჰანალ-ის მოყვანილი, რომელიც, როგორც ვიცით, 9-სა ნიშნავს, ხოლო მეორე სახელად ანცალ. თერთმეტის სახელს შრმცსმცა-სა და თორმეტის შემცსმცა-ში ათის სახელად უკვე შრმც-ი ჩანს.

თანამედროვე ჰვრთაღუხტს ათის ცალკეულ სახელად აქვს შრმალ. მეორე-ათეულის სახელებში-კი არის შრმ, რომელსაც ალ მარცვალი აქვს ჩამოცილებული.

ზემომოყვანილიდან ჩანს, რომ აჟუჰის მეორე ათეულის ათისა და ჰვრთაღუხტს ათის სახელები თითქმის ერთნაირად იყვანება: შრმც და შრმ, ანდა შრმ. სამაგიეროდ აჟუჰის ცალკეული ათის სახელი ანცალ მეორე ათეულის აჟუჰისა და ჰვრთაღუხტს ათის სახელებისაგან განსხვავდება, რათგან ალ მარცვლის ჩამოშორების შემდგომაც მაინც ანც გვრჩება. შრმ, შრმ-ს და ანც-ს თავი-ღური უ და ა ბგერები ამჟღავნებენ.

რადი უ თანხმოვანი ჰვრთაღუხტში მამრობითი სქესის ნიშანი და თავსართ-ბოლოსართია; ამიტომ საფიქრებელია, რომ ამ შემთხვევაშიც მას მე-XVIII ს.-შიც ასეთივე დანიშნულება ექმნებოდა და იმ დროსაც, როცა ჰვრთაღუხტს სქეს-კა-

ტეგორიები რიცხვითს სახელებშიც ჰქონდა. ა სქეს-კატეგორიის ნიშნად თანამედროვე ჰერაილუზში არ გვხვდება, არამედ დ არ არის, მაგრამ სამაგიეროდ არაერთს ლეგურს ენას მოეპოვება. ეს მაგალითი ამჟღავნებს, რომ წინათ ა თავხართი აჟურის და ჰერაილუსაც ჰქონია, საფიქრებელია, იმავე მდებარეობით სქესის ნიშნად.

ამნაირად გამოირკვა, რომ გვლ დენ შ ტ ე ლ ტ ი ს ჩანაწერში ათის ორი, მამრობითი და მდებარეობითი, სქეს-კატეგორიის მე-XVIII ს. აჟურით ფორმა გვექონია დაცულ-აღებულად. საყურადღებო გარემოებაა, რომ ორივე სქეს-კატეგორიის ნიშანი თანამდებარედ ყოფილა ნახვარი.

მეორე ათეულის რიცხვითი სახელები ათისა და ერთეულის სახელისაგან არის შედგენილი, ისე-ე, რომ ამ ორ ნაწილს წმ მარცვლი აერთებს, რომელიც დ კავშირის მაგიერი გამოდის. მესამე და ყველა დანარჩენი ათეულების სახელები ერთეულისა და ათის სახელისაგან შედგება: ორივე ნაწილი ერთი მეორის გვერდით უკავშიროდ არის მოთავსებული, მაგრამ ერთეულის სახელები ყოველთვის უსქეს-კატეგორიო-ბოლოვანად არის გამოყენებული.

როგორც ცალკეული რიცხვის სახელების შემოთმომოყვანილი ანალიზებითგან ჩანს, აჟურშიც და ჰერაილუსა რიცხვითი სახელებიც მთლიანად ათეულობითი აღრიცხვის სისტემაზეა დამყარებული, რაც უსკლარსა ც უკვე ჰქონდა აღნიშნული (ჰერტ. გ. 63).

100-ს აჟურშიცად დარსად ჰქმევეა და ჰერაილუსადაც ასევე ეწოდება. საფიქრებელია, რომ თავიკლური დ ძირეული არ არის ისევე, როგორც, რასაკვირველია, ბოლოკიდური აღ მარცვლიც.

1000-ს აჟურშიცად აზარცბლ და აზკრ-ი სწოდებია, რომელთაგან მეორე თანამედროვე ჰერაილუსაც ამავე რიცხვის სახელად აქვს. აზარცბლ სპარსული ჰზარც-ისა და აჟურში ცბლ-ისაგან შედგება, რომელიც 7-ის სახელს მარცვლ-სა და 8-ის მშინცბლ-შიც გვხვდება და, როგორც ეტყობა, ერთის მარც-ს სახესხვაობა უნდა იყოს. ყველა ამ შემთხვევებში შვიდ ცალსა, რვა ცალს და ას ცალს უნდა ნიშნავდეს.

1000-ის მეორე სახელი აზკრ, ცხადია, პირველის ფონეტიკური სახესხვაობაა.

ამგვარად აჟურთა და ჰერაილუსა რიცხვითი სახელების ანალიზმა არღერით საყურადღებო გარემოება გამოამჟღავნა.

§ 3. წახურული რიცხვითი სახელები

წახურის¹ ანუ წახურულს ენას (წახშიშლა მიზ-ს), როგორც ვიცით, ოთხი სქეს-კატეგორია აქვს შემდეგი ნიშნებითურთ: 1. მამრ. სქესის გონიერ არსებათათვის რ, 2. მდებარეობითი სქესისათვის რ, 3. ცხოველებისა და სავნებისათვის მ, ანდა ჟ და 4. ყველა დანარჩენი სახელებისათვის დ. მაგრამ რიც-

¹ რუსულსა და გერმანულ მწერლობაში დ ი რ მ ა მ ენის სახელად Цахурский ж. Das Tsakhrische შემოიღო, მაგრამ, რაკი თვით ტომი თავის თავს წახბგ-ს უწოდებს, ამიტომ ქართულადაც უნდა წახბელი და წახბუჯი ენა ვუწოდოთ.

ხეიოს სახელებში, ისევე როგორც არსებითად მეტყველების სხვა ნაწილებშიც, მხოლოდ სამ-სამი ფორმა გააჩნია, რადგან თანამედროვე წახტურს მამრობითი-საცა და მდედრობითი სქესისათვისაც ერთიადიგივე რ ბგერა აქვს ნიშნად.

ქვემოთოყვანილი წახტური რიცხვითი სახელებს, აკუსურ-მკრკილური რიცხვითი სახელების შემდგომ, გულდასმითი გადაკითხვა მათს ცხადს ნათესაობას აკრძნობინებს. აი წახტური რიცხვითი სახელების თვით სიაც:

წახტური ანუ წახტურული რიცხვითი სახელები.

- 1 სა
- 2 ყრბირს (1 და 2 სქესკ.), ყრბლს (3 სქესკ.), ყრდლს (მე-4).
- 3 ჰებბირს, ჰებლს (მე-3), ჰებბილს (4).
- 4 ბრყებრს, ბრყებლს (3), ბრყებლს (4)..
- 5 ხოზბრს, ხოზბლს (3), ხოზბლს (4).
- 6 ბრჰბირს, ბრჰბილს (3), ბრჰბილს (4).
- 7 ბრბირს, ბრბილს, ბრბილს..
- 8 მრბირს, მრბილს, მრბილს.
- 9 ბუჰბირს, ბუჰბილს, ბუჰბილს.
- 10 ბრწირს, ბრწილს, ბრწილს.
- 11 ბრწესარ, ბრწესაბ, ბრწესად.
- 12 ბრწესბრს, ბრწესაბ, ბრწესად
- 13 ბრწესბებარ, —ბ, —დ.
- 14 ბრწესბყარ, —ბ, —დ.
- 15 ბრწესბტარ, —ბ, —დ.
- 16 ბრწესბბარ, —ბ, —დ.
- 17 ბრწესბბარ, —ბ, —დ.
- 18 ბრწესბბარ, —ბ, —დ.
- 19 ბრწესბბარ, —ბ, —დ.
- 20 ყაბრს, ყაბლს, ყაბლს.
- 30 ჰებწალ.
- 40 ბრყწალ.
- 50 ხოწალ.
- 60 ბრჰწალ.
- 70 ბრბწალ.
- 80 მრბწალ.
- 90 ბუჰწალ, ბუჰწალ.
- 100 ტაშა.
- 1000 აზტრ.

(წახ. ე., 51).

წახტურს ყველა რიცხვითი სახელების, ერთის სახელის გარდა, 1. და 2. სქეს-კატეგორიის ფორმებს ბოლოში რ მარცვალი აქვს, მე-3 და 4-ე სქეს-კატეგორიისას-კი ლნ. თუმცა ამ მარცვლების ყველა რიცხვითი სახელებისათვის

გამოყენება მას ამჟამად უბრალო დაბოლოებად ჰხდის, მაგრამ მათი ოდინდელი დანიშნულების გაგებას მართის სახელის ფორმები გვშველიან!

1. ერთის სახელს, თანამედროვე წასმურში სქეს-კატეგორიების ნიშნები არა აქვს, არამედ ყველა სქეს-კატეგორიებისათვის მხოლოდ ხა არსებობს. მაგრამ ეს რომ შედარებით ახალი მოვლენა უნდა იყოს და წინათ მასაც სქეს-კატეგორიების ბოლოსართები ჰქონია, ამას სრულებით უცილობლად ამავე რიცხვითი სახელის 11-ის სახელში დაცული ფორმები ცხადყოფენ. თერთმეტს ეხლაჲ აიწვხარ, აიწვხაბ და აიწვხად ეწოდება. აქეთგან აიწვ ათის სახელია, ხოლო ხარ, ხაბ და ხად მართის აღმნიშვნელია. რაკი ბ მე-3 სქეს-კატეგორიისა და ღ მე-4 სქეს-კატეგორიის ნიშნებია, უეჭველია, რომ რ 1. და 2-ე სქეს-კატეგორიის ნიშანი უნდა იყოს. თანამედროვე წახბურსაც ხომ ამ სქეს-კატეგორიებისათვის სწორედ ეს რ ბგერავე აქვს.

მაშასადამე, გამოირკვეა, რომ წინათ სქეს-კატეგორიებისათვის ნიშნები მართის სახელსაც ჰქონია და მხოლოდ შემდეგში დაჰქარგვია.

ეს გარემოება უფლებას გვაძლევს ვითქოთ, რომ რ, ბ და ღ ბგერების დანიშნულების გრძნობა წახბურში უკვე ხაკმაოდ მოჩლუნგებული ყოფილა. ამის შემდგომ წახბური რიცხვითი სახელების ბოლოკიდური რ და ღნ-ს ბუნების გამორკვევა უკვე ადვილია.

რაკი ხარ-ს, ერთის, რ მარცვლი მამრ. და მღედრ. სქეს-კატეგორიების ნიშანია, თავისდა-თავად ირკვევა, რომ ერთუღების ყველა სახელშიც რან-ი იგივე დანიშნულება უნდა ჰქონდეს, მაგრამ ერთუღების მე-3 და 4-ე სქეს-კატეგორიების ფორმებსაც ხომ ბოლოში ყველას ღნ მარცვლი აქვს, რომელიც წახბურში ამ სქეს-კატეგორიებისათვის განკუთვნილს ბ (მე-3) და ღ (მე-4) ბგერებს არ უღდება. ამიტომ სათიქრებელია, რომ ღნ 1. და 2. სქეს-კატეგორიების რნ ფონეტიკური სახესხვაობაა. ამნაირად რ და ღნ-ს ოდინდელი დანიშნულება დაიწვებულია და უბრალო დაბოლოებად არის ქცეული. ეს გარემოება ცხად-ჰყოფს წახბურში რიცხვითი სახელების სქეს-კატეგორიების გაქრობისადმი მიდრეკილებას, რომელსაც ცალკეული მართის ფორმები უკვე უმხსვერპლია და რომელიც სხვაგანაც უკვე ხაკმაოდ ძლიერად არის შეჭრილი. ამ რნ და ღნ დაბოლოებას რომ წინმოყოფი ბგერების დაცვისათვის ხელი არ შეეწყო, წახბურს რიცხვითის სახელსაც, არაერთ სხვა ლგურ ენათა მსგავსად, სქეს-კატეგორიების აღრავითარი განტრევა არ ექმნებოდა.

ზემონათქვამის შემდგომ ცხადია, რომ წახბური რიცხვითი სახელების ჯერ ფუძისა და შემდეგ ძირების გამოხარკვევად, წინასწარ უნდა რ და ღნ მარცვლები ჩამოხცილდეს.

ერთის წინანდელი სქეს-კატეგორიებიანად დაცული ხარ(ა), ხაბ(ა) და ხად(ა) ფორმებიც გვაქვს და ბოლო-მოკვეცილი, უფორმანტო ძირი ხა-ც, რომლის თანხმობანი სხვა ლგური ენების ერთის ც-ს შენაცვლებას წარმოადგენს. შემდეგში დავარწმუნდებით, რომ ხარ(ა) პირველი და მეორე სქეს-კატეგორიების თავდაპირველ ფორმად არც შეიძლება ყოფილიყო და არც არის.

2. წახბური ორის სახელს რომ ჩვეულებრივი დაბოლოება ჩამოვაშორთ. 1. და 2. სქეს-კატეგ. ყრბ, მე-3 სქეს-კ. ყრბ და მე-4 სქეს-კ. ყრბ დაგერჩება.

რაკი ბ მე-3 სქეს-კატეგორიისა და დ მე-4-ს ნიშანია, ამიტომ ორის ზოგადად აღმნიშვნელი ყო უფილია, ხოლო, რაკი 1. და 2. სქეს-კ. ყო-ს პირველი ორი ბგერაც ძირია, ა სქეს-კატეგორიის ნიშანი უნდა იყოს.

მაგრამ თანამედროვე წახზურს პირველი და მეორე სქეს-კ. ნიშნად რ აქვს, თანაც არც ერთს ლეგურ ენას მამრ. სქესისათვის ნიშნად ჯ არ მოეპოვება. ამიტომ ცხადია, რომ თავდაპირველად წახზურსაც ჯ ორივე სქესის ნიშნად ვერ ემშენებოდა, არამედ შესაძლებელია მხოლოდ მდედრ. სქესის ნიშანი ყოფილიყო და უეჭველია შემდეგში, როდესაც სქეს-კატეგორიების შეგნება წახზურში უკვე შერყეულა და მამრ. სქესის ნიშანი გაშქრალა, მართრ ამ დროთაგან მოყოლებული უნდა იყოს ჯ მამრ. სქესის ნიშნადაც ქცეული. მამრ. სქესის ნიშნის გაქრობა და ჯ-ს ამისთვისაც გამოყენება 20-მდე/ყველა რიცხვითს ნიშნებს ეტყობა, ამიტომ ეს პროცესი ზოგადი ყოფილა.

ორის სახელი, რა თქმა უნდა, წახზური ოცის სახელშიც უნდა იყოს აღბეჭდილი მით უმეტეს, რომ წახზური აღტვალვა ათობითია და 20-იც ორ ათის უნდა ნიშნავდეს. 20-ს-კი წახზურად ეხლა ყაძარ, ყაბლა და ყალღ ეწოდება. ხოლო, როგორც დავრწმუნდით, 10-ის აღმნიშვნელი არის ძიწე, რომლის არავითარი კვლიტ-ეი 20-ის სახელში აღარა ტანს. ცხადია, რომ წახზურშიც 20-ის სახელი თავისი ოდინდელი შედგენილობის მხოლოდ პირველი, ორის აღმნიშვნელი, ნაწილი-ღაჰჰინია შერჩენილი. ეს ვარეუობა გვეფიქრებინებს, რომ ორს წახზურად ოდესლაც ჰა-ც. ჰრქმევეია, რათგან ჰ, ბ და ლ, რომელიც რეგრესიული ასიმილაციის გზით არის რ(დ)-ს მაგიერ ვარჩენილი, უეჭველია აქაც სქეს-კატეგორიების ნიშნებია. ამ დასკვნის სრულს შეუძცდარობას 12-ის წახზური სახელი ძიწეყაძარ, ძიწეყაბ, ძიწეყაღ ამტკიცებს, რომელშიც ორნი ამავე ყა-ა, ყა-ბ და ყა-ღ-ის სახით არის დაცული.

3. სამს რახზურად ჰეზბიძარ, ჰეზბღ და ჰეზბიღღ ეწოდება. დაბოლოება-მოკვეცილი ჰეზბი, ჰეზბ და ჰეზბიღ იქმნება, რომელთაგან პირველის ჯ და შესამის ლ-ს რომელიც ასიმილაციის წყალობით დ-ს მაგიერია, როგორც უკვე ვიცით, სქეს-კატეგორიის ნიშნებია. ამ ნიშნებისაც ჩამოკლების შემდგომ, სამის ძირად ჰეზბი ვვარჩევა. მაგრამ შესამე სქეს-კატეგორიის ფორმად, დაბოლოების ჩამოშორების შემდგომ, რჩება მხოლოდ ჰეზბ, რომელსაც ბოლოში ბ აქვს. ეს ბგერა მართლაც მე-3 სქეს-კატეგორიის ნიშანია და ამიტომ მისი ასეთ ფორმანტად მიჩნევა ბუნებრივი იყო. მხოლოდ მაშინ სამის ძირად ჰეზბ.კი არა, არამედ ჰე უნდა გვეცნა. მაგრამ სამი ათის აღმნიშვნელის 30-ის სახელს ჰაბჰალშიც სამი ჰეზბ-ად გვევლინება. უნდა ითქვას, რომ ჰეზბი და ჰეზბ ერთმანეთსაგან იმდენად მცირეოდნად განსხვავდებიან, რომ, თუ მეორის ბ-ს ფორმანტად ჩავთვლით. მაშინ არავითარი საფუძველი არ გვექმნებოდა პირველის ბი მარცვლიც ამავე თვისებისად არ მიგვეჩნია, მაგრამ მაშინ უნდა დავვესკვნა, რომ ოდესლაც წახზური სამის ძირად ცნობილი კომპლექსი ნამდვილად ამ რიცხვითი სახელის მე-3 სქეს-კატეგორიის ფორმა ყოფილა, რომელიც ძველდღე სამის იმდენად ზოგად სახელად ქცეულა, რომ შემდეგში მის ძირადც-კი მოსჩვენებიათ. როგორც ადამიანი დარწმუნდება, ეს საკითხი ძნელი გადასაწყვეტია და

მისი საბოლოო გამორკვევა მხოლოდ ყველა ლეგური მასალების შედარებითი ანალიზის საშუალებით შეიძლება.

4. წახბური ოთხის 1. და 2. სქეს-კატ. ფორმა იქმნება აოყეა, მე-3 აოყუბ და მე-4 აოყუდ ძირად-კი $MO\dot{X}M$, $MO\dot{X}M$ და $MO\dot{X}M$. რა თქმა უნდა, ძირის ამ სამ ფორმათაგან უპირატესობა $MO\dot{X}M$ -ს უნდა მიეკუთვნოს, დანარჩენნი-კი მხოლოდ სახესხვაობაა. საგულისხმოა, რომ ოთხი ათის აღმნიშვნელს 40-ის სახელს აოყუალ-ში ოთხის გამომატევილი მხოლოდ აოყ-ია.

5. წახბური ხუთის 1. და 2. სქეს-კატ. სახელია ხოა, მე-3-ს ხობ და მე-4 ხოდ, რომელთა, სქეს-კატეგორიის ნიშნების ჩამოშორების შემდგომ; ძირად ხო გვჩნება და სწორედ ასევეა ამ რიცხვის ძირი ხუთი ათის აღმნიშვნელს 50-ის სახელს ხოწალ-შიც.

6. ექვსის 1. და 2. სქეს-კატ. სახელი არჰი, მე-3-ს აიჰობ და მე-4-ს აიჰოდ არის, რაც ამ რიცხვის ძირად აიჰი-ს გვაგულისხმებინებს.

7. შვიდის წახბური 1. და 2. სქეს-კატ. ფორმის აილი-სა, მე-3-ს აილიბ-ისა და მე-4-ის აილიდ-ის ძირი არღი არის.

8. წახბური რვის სახელები მრღი (1. და 2. სქეს-კ.), მოლიბ (მე-3 სქეს-კატ.) და მოლიდ (მე-4) რვის ძირად მოლი-ს გვაგულისხმებინებენ.

9. ცხრის სამივე ფორმა აჰჰი, აჰჰობ და აჰჰოდ უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ ცხრის აღმნიშვნელი ძირი აჰჰი არის.

10. ათს აიწი (1 და 2 სქეს-კატ.), აიწობ (3) და აიწოდ გვქმნევია, რომელთა უფორმანტო ძირად აიწი გვევლინება.

მეორე ათეულის სახელებში იგივე რიცხვი აიწუ-დ, ხოლო 30-ითგან მოყოლებული ასამდის ათის სახელად ყველგან არის წალ, რომლის ლ, ანდა ალ მარცვალი ძირეული არ არის. ამნაირად ყველა ამ შემთხვევაში ათის გამომატევილი მხოლოდ წ-ღაა. საფიქრებელია, რომ აიწი-ს, ანდა აიწი-ის თავიადური ა-ც ამ რიცხვის სახელის ძირეული ნაწილი არ უნდა იყოს. არამედ სქეს-კატეგორიის შეზრდილი თავსართი.

რაკი წახბური რიცხვითი სახელების ათობითს სისტემაზე უკვე გვეკონდა საუბარი, ამიტომ აქ მხოლოდ 100-სა და 1000-ზე-ღა გვაქვს ორიოდ სიტყვა სათქმელი. წახბური 100-ის, ჟაშა-ის, თავიადურს ჟ-ზე იგივე უნდა ითქვას, რაც აჰწიწი-გვტავალუბა 100-ის დურშალ-ის თავიადურს დ-ზე გვეკონდა თავის ადგილას ნათქვამი: ჟ აქ ძირეული არ უნდა იყოს, არამედ მამრ. სქესის თავსართოვან ნიშნად არის საგულისხმებელი. თუ ეს მოსაზრება მცდარი არ არის, მაშინ აქ წახბურში სქეს-კატეგორიის თავსართოვანი ნიშნების არსებობის მეორე გამომწვევებელი გარემოებაც და მამრ. სქესის აწ უკვე დაკარგულ ნიშნად ჟ-ს ყოფნის დამადასტურებელი ფაქტორც გვაქმნება. ამისდა მიხედვით სქეს-კატეგორიის ბოლოსართოვანი ნიშნები წახბურში მეორადი მოვლენა ზანს, რომელთა მერმინდელი თანდათან გაქრობის მაუწყებელი მავალითი უკვე არაერთი გვეკონდა აღნიშნული. აქ დავემატებთ მხოლოდ, რომ ამავე თვალსაზრისით საგულისხმოა, რომ ექვსითგან მოყოლებული ათამდის ყველა რიცხვითს სახელს 1. და 2. სქეს-კატეგორიის ბოლოსართის უკანასკელი ნიშანი ა-ც-კი დაკარგული აქვთ.

§ 3. თაბასარანული რიცხვითი სახელები

თაბასარანულს, როგორც დავრწმუნდით, გრამ. სქესი აღარა აქვს, არამედ მხოლოდ გრამ. კატეგორიები მოეპოვება და ყველაფერს ორ, გონიერ და არაგონიერ, კატეგორიად შეყოფს. პირველისათვის ნიშნად რ ბოლოსართსა ხმარობს, მეორისათვის-კი ბა-ს, მხოლოდ ზმნაში უჩანს კიდევ დ და ლ ნიშანიც. აი თაბასარანული თანამედროვე რიცხვითი სახელების მწკრივი:

თაბასარანული რიცხვითი სახელები

- 1 სარ, საბჲ.
- 2 ყორ, ყობჲ.
- 3 შიიბბურრ, შიიბბურბჲ.
- 4 დაყურ, დაყუბჲ, დაბეყურ, დაბეყურ.
- 5 ჰურ, ჰუბჲ.
- 6 აირჰურ, აირჰუბჲ
- 7 ურღურ, ურღუბჲ, ვურღურ
- 8 მირჰურ, მირჰუბჲ
- 9 ვურჰურ, ვურჰურ, ვურჰუბჲ
- 10 აიწურ, აიწუბჲ
- 11 (ა)იწისარ, აიწისაბჲ
- 12 (ა)იწიყორ, აიწიყობჲ
- 13 აიწიშიიბბურ, ა-ბჲ
- 20 კხარ, კხაბჲ
- 21 კხაასარ, კ-ბჲ
- 30 სიმჰურ
- 31 სიპიჰუნნასარ, — ბჲ.
- 40 ააღჰურ, — ბჲ.
- 50 ჰურჰურ, — ბჲ.
- 60 აირჰიწურ, — ბჲ.
- 61 აირჰიწუნნასარ, — ბჲ.
- 70 ვურღურჰურ, — ბჲ.
- 80 მირჰიწურ, — ბჲ.
- 90 ვურჰურჰურ, — ბჲ.
- 100 ვარჲ.
- 200 ყორ ვარჲ.
- 1000 აზურ, ლაზურ.

(Дипрр. Грам. табасаранского яз., 42 — 43).

თუმცა თითოეული თაბასარანული რიცხვითი სახელი ჩვეულებრივ 2 კატეგორიის მქონებელია, მაგრამ შვიდსა და ცხრას სამი, ხოლო ოთხს ოთხი ფორმა-კი ახადია. სქეს-კატეგორიის ნიშნები რიცხვითს სახელებს ჩვეულებრივ ბოლოში ერთვის.

თაბასარანულად გონიერი ერთის აღსანიშნავად ხმარობენ სარ-ს, ხოლო არა-გონიერისათვის საბა-ს, რომელთა რ და ბა - ბოლოსართოვანი ნიშნების ჩამოცლის შედეგად მართის ძირად დაგვრჩება სა.

საფიქრებელია, რომ ბოლოკიდური ბე, რომელიც ამჟამად მხოლოდ არა-გონიერთა კატეგორიის ნიშანია, წინათ მესამე სქეს-კატეგორიის ნიშანი უნდა ყოფილიყო.

სარ-ის ტოლოსართი რ შეუძლებელია თავდაპირველად ან გონიერ არსებათა, ანდა მით უმეტეს შამრ. სქესის ნიშანი ყოფილიყო, არაუად მე-4 სქეს-კატეგორიის ნიშანი იქმნებოდა.

ყველა შემოადინებული გარემოება, როგორც დავრწმუნდებით, შესაძლებელია სხვა რიცხვითი სახელების ანალიზითაც დამტკიცდეს.

2. ორს ეხლა ყორ (გონ.) და ყობა (არაგონ.) ეწოდება, რომელთა ძირად შო არის.

მაგრამ ორის აღმნიშვნელს შო ძირს გარდა, ოცის სახელს კხარ (გონ.) და კხაბ-ში (არაგონ.) ამ რიცხვითი სახელის ძირის კხა სახესხვაობაც გვაქვს დაცული, რომელიც 21—29-მდე არსებულ სახელებშიც გვხვდება.

3. სამის თანამედროვე სახელი შიბბურ (გონ.) და შიბბურბა (არაგონ.) ამ რიცხვის თაბასარანულ ძირად შიბბუ-ს გვაგულისხმებინებს.

იმისდა მიუხედავად, რომ სამის ძირად ეხლა შიბბუ გამოდის, მაინც საეჭვოა, რომ ბუ ძირეული იყოს: ძირეულად შიბ-ა მისაჩნევია.

მაგრამ საგულისხმოა, რომ თუ 3-ი ეხლა შიბბურ-ად ითქმის და ძირეულად ში ჩანს, ოდესრაც სიმ-იც ყოფილა, ამას 30-ის სახელი სიმრურ-ი ცხად-ჭკობს, რათგან მისი მეორე ნაწილი იურ=აიურ-ს და ათხა ნიშნავს, პირველი, სიმ-ი-კი უნდა სამს ნიშნავდეს.

4. ოთხი ეხლა აყურ-ად ითქმის, რომლის გარდა კიდევ სამი განსაკუთრებული ფორმა არსებობს: აყურბა, აბაყურ და აარყურ. თუ ორს უკანასკნელს რ სქეს-კატეგორიის ნიშანი ჩამოვაცალეთ, დარჩება აარყუ და აბაყუ. სამწუხაროდ დირ რს .14-ის თაბასარანული სახელი აღნიშნული არა აქვს, რომ იქ დაცული ოთხის სახელიც გამოგვეჩვენებინა. მაგრამ ორმოცის ადღეჭურ-ის ეხლანდელი ფორმაც საკმარისია დასასკვნელად, რომ თაბასარანულად წინათ ოთხს სახელად ყ-ს უკვე დ-ლ შენაცვლებული ად-იც ჰქონია. ადღეჭურ-ის მეორე ნაწილი ეჭურ, ცხადია, ათხა ნიშნავს და აიურ-ს უდრის. 30-ს ანალიზის დროს ჩვენ უკვე დავრწმუნდით, რომ აიურ ათი იქაც [იჭურ-ის სახით არის უკვე წარმოდგენილი.

საკმარისია აღამაინა თაბასარანული ოთხის ორისავე ძირის აარყუ-სა და აბაყუ-ს შუა თანხმოვნების რ-სა და ბ-ს სხვაობას ჯგეროვანი ყურადღება მიაქციოს, რომ ამ ძირის მთლიანობა საეჭვო შეიქმნეს. მაგრამ, როგორც რ-სა და ბ-ს სხვაობის მიზეზისა, ისევე ძირის მთლიანობის ფრიად მნიშვნელოვან

საკითხებზე აქ მსჯელობა მიზანშეწონილი არ იქმნებოდა და ამიტომ ქვემოთ, თავის ალაგას, სხვა მსგავს საკითხებთან ერთად, გვექმნება განხილული.

5. ხუთს ცალკეულად ჰქონდა და ჰქონდა ეწოდება. აქაც რ და ბ სქეს-კატეგორიის ნიშნებია და ძირისეულად მხოლოდ ჰქონ რჩება. სწორედ ამ სახით არის იგი 5 ათის აღმნიშვნელს 50-ის სახელში ჰქონურ-შიც დაცული. ამ რიცხვითი სახელის მეორე, ათის აღმნიშვნელი, წურ საყურადღებოა თავისი აი- თავი- იდუარის უქონლობით.

6. ექვსი ცალკეულად იქმნება აირჰურ და აირჰუბი, რომელთაგან სქეს-კატეგორიების ნიშნების ჩამოცლის შემდგომ, დაგერჩება აირჰუ. მაგრამ უკვე უ-ჩამოშორებული სახით არის ექვსი წარმოდგენილი ექვსი ათის აღმნიშვნელს სამოცის სახელს აირჰურ-ში.

7. შვილის სამი ფორმა არსებობს: ურლურ, ურლუბი და ვურლურ, რომელთა ძირად, ბოლოკიდური რ და ბ-ს ჩამოცლის შემდგომ, ურლუ და ვურლუ წარმოგვიდგება. გამოსარკვევია მხოლოდ, თავი- იდუარის ვ მეორე შემთხვევაში სქეს-კატეგორიის შეზრდილი თავსართია, თუ ძირისეული. თუ ის სქეს-კატეგორიის თავსართი აღმოჩნდებოდა, მაშინ ვ, რა თქმა უნდა, შესაძლებელია მხოლოდ მაშინ. სქესის ნიშანი ყოფილიყო.

ამ საკითხის გამორკვევის დროს, უნდა გათვალისწინებული გვექმნოდეს, რომ შვიდ-ათის აღმნიშვნელის 70-ის სახელში, ვურლურ-შიც, შვიდი სწორედ ვურლუ-ს სახით არის წარმოდგენილი.

8. რვა მირჰურ და მირჰუბი- ი ეწოდება, რომელთა ძირად მირჰუ გვექმნება და თითქმის ასევე გვევლინება იგი მირჰურ-ს ოთხმოცში, რომელიც რვა ათსა ნიშნავს.

9. ცხრის სამი ფორმა ვურჰურ, ვურჰუბი, ვურჰუბი ამ რიცხვითი სახელის ძირად ვურჰუბ-ს გვაძლევს. ოთხმოცდაათში, ვურჰუბურ-შიც, ძირეულად ვურჰუბ გამოდის. აღ. დი რ რი ფიქრობდა, რომ ცხრის თაბასარანული სახელი ვურჰუბ-ისაგან შედგება და უ(ურ) ერთად რვა ნიშნავს (თაბას. ე., 42 და Einführung, 273), ანუ, ქართულად რომ გამოვთქვათ, ათი ერთ-ნაკლები-ს გამოხატულია.

10. ცალკეულად თაბასარანულად ათს აირჰურ-სა და აირჰუბ-ს უწოდებენ.

11—19-მდე-კი ათის გამოხატვლად აირჰ-ია, ხოლო 30-ისა და 40-ის სახელში კურ-ია და ყველა შემდგომ ათეულებში წურ-ი გვაქვს. ცხადია, რომ ბოლოკიდური რ და ბ კატეგორიების ჩვეულებრივი ნიშნებია. მათ ჩამოცლის შემდგომ, გვარჩება აირჰ, აირჰ, წუ და კუ. ორი უკანასკნელი ერთმანეთის სახესხვაობას წარმოადგენენ. აირჰ-ს, პირველ აირჰ ფორმასთან შედარებით, ბოლოში მხოლოდ უ არა აქვს. მაგრამ მინც მთავარი საკითხია: ძირეულია, თუ არა, თავი- იდუარის ა, რომელიც ორსავე შემთხვევაში პირველ ფორმებს აქვს? თუ გავიხსენებთ, რომ ა ყველა დილდურსა და ლევურს ენაში მდებარ. სქესის ფორმანტია, მაშინ უმაღ აზრი გავივლევებს, რომ შესაძლებელია მას თავდაპირველად აქაც ასეთი მნიშვნელობა ჰქონოდა.

თაბასარანული რიცხვითი სახელები, როგორც უკვე დიდად შეჩინდა აღნიშნული (თაბ. ე. 42), თვლის ათობითი ხისტიემის მიხედვით არის ნაწარმოები. მაგ. 30 სიმჭურ სამ ათს ნიშნავს, 40 ძალეჭურ — ოთხ ათს, 50 ჰეწურ — ხუთ ათსა და დანარჩენი ყველა ათეულებიც ამგვარადვეა ნაწარმოები. ამ მხრივ და წარმოების მიხედვით ერთადერთ გამოწაკლის 20-ის სახელი კხარ და კხაბე შეიღვეს.

რაკი თაბასარანული თვლის სისტემა ათობითია და, ოცს გარდა, ყველა რიცხვითი სახელები ამ სისტემით არის ნაწარმოები, ამიტომ სრულებით ბუნებრივია, რომ ოცი კხარ და კხაბე-იც ორი ათის აღმნიშვნელად ვივლისსმოთ. მაგრამ მათ რომ სქეს-კატეგორიის ბოლოსართები მოვაშროთ, დავგრჩება კხა. ცხადია, აქ ორნაწილელი სიტყვის ძებნა ამოა ცდა იქმნებოდა. თუ გავისწავლოთ, რომ თაბასარანულად 2-ს ყორ და ყობა-ი ეწოდება, შესაძლებელია ვიფიქროთ მხოლოდ, რომ კხარ და კხაბე მათი ა-ნმოვანა ფონეტიკური სახესხვაობაა. ათის აღმნიშვნელი მეორე ნაწილი-კი დროთა განმავლობაში უნდა იყოს დაკარგული. საფიქრებელია, რომ ორის ზემოაღნიშნული სახესხვაობის გაჩენას სიტყვის მეორე, ათის აღმნიშვნელი, ნაწილის ჩამოცილებამ შეუწყო ხელი, რომ 2-სა და 20-ის გარჩევა შესაძლებელი გამხდარიყო.

100-ს ეწოდება ვარუ, რომელიც თავისი პირველი ორი და უკანასკნელი ბგერებით წასმოები 100-ის უაშა-ს კარგად უღვება, შუა თანხმოვანი რ-თი-კი აუყოფრ-კვრალუჭ 100-ს დურშალ-ს გვავიწებს. როგორც წაბურზე გვეჩინდა ნათქვამი, თაბასარანული 100-ის 3-ც ძირეულად არ არის საგულისხმებელი.

თაბასარანული რიცხვითი სახელების ანალიზმა, როგორც დაერწმუნდით, შემდეგი საყურადღებო ცნობა შეგვიძინა: 1. გამოირკვა, რომ თაბასარანულსაც, რომელსაც ეხლა გრამ. სქესი არ მოეპოვება, წინათ სქეს-კატეგორიები შეინა. — 2. რომ სქეს-კატეგორიების ესლანდელი ბოლოსართების მაგიერ წინათ არსებული თავსართების ორიოდ შენაზრდიც გვეჩინა შერჩენილ.

§ 4. რუთულური, ანუ მგხაღური ენის რიცხვითი სახელები

მგხაღური ენის („მგხანიღ ჰალ“), ანუ რუთულურის რიცხვითი სახელებს, ერთს გარდა, ყველა ერთეულებსა და მეორე ათეულის სახელებს ოციანად სამ-სამი ფორმა აქვს, მაგრამ თვით ენას 4 სქეს-კატეგორია აბადია. როგორც უკვე ვიცით, 1 სქეს-კატეგორიას მამრ. სქესის გონიერ არსებათა სახელები მიეკუთვნება, — მე-2 სქეს-კატეგორიას მდედრ. სქ. გონიერ არსებათა, — მე-3 არა-გონიერთა და ცხოველებისა და მე-4 ყველა დანარჩენი სახელები. პირველსა და მეორე სქეს-კატეგორიას რ ნიშანი აქვს, მესამეს ბ, ანდა უ და მეოთხეს დ, რომელიც ზოგჯერ ქრება ისევე, როგორც მამრ. სქესის ნიშანიც. ყველა ნიშანი მხოლოდ ბოლოსართად გვხვდება. ზემოაღნიშნულთაგან ნათელი ვახდებოდა, თუ რატომ აქვს რიცხვითს სახელებს ოთხი ფორმის მაგიერ მარტო სამ-სამი.

რუთულური რიცხვითი სახელები აქვე მომყავს.

რუთულური რიცხვითი სახელები

- 1 სა, სად
  - 2 კაჲედ, კაჲეირ, კაჲეიბ,
  - 3 ჰირბუდ, ჰირბურ, ჰირბუ
  - 4 აჲუჲუდ¹.
  - 5 ხუდ
  - 6 რგხედ
  - 7 არჲუდ.
  - 8 მგჲედ.
  - 9 უჲუდ.
  - 10 არჲუდ.
  - 11 წგსა, წგსარ, წგსაბ.
  - 12 წგკაჲედ, წგკაჲეირ, წგკაჲეიბ.
  - 20 ყად, ყარ, ყაბ.
  - 30 ჰირბწარ.
  - 40 არდწგრ,
  - 50 ხუდწურ.
  - 60 რგხწგრ.
  - 70 აიდწგრ.
  - 80 მგაწგრ.
  - 90 უმწგრ.
  - 100 ვეშ.
  - 1000 ჰალზგრ.
- (რუთ. ე. 48).

1. ერთის სახელს ცალკეულად მხოლოდ ორი ფორმა აქვს: სა და სად, რომელთაგან მარტო მეორეს აქვს სქეს-კატეგორიის ბოლოსართი დ, მაგრამ სამაგიეროდ 11-ის სახელში წგსა, წგსარ და წგსაბ ერთის კიდევ ორი ფორმა— ხარ და ხაბ გვაქვს დაცული. დ, რ და ბ ბგერის ბუნებაზე სათქმელი აღარაფერია არც აქა და არც შემდეგში, რაწგან მათი დანიშნულება ზემონათქვამის შემდგომ თავისდა-თავად ცხადია. მართის ძირად მაშასადამე აქ სა გვაქვს.

2. ორის თანამედროვე სახელს კაჲედ, კაჲეირ და კაჲეიბ ცალკეულადაცა და 12-ის სახელშიც კაჲუდ აქვს ძირად, მაგრამ ოდის სახელს შად, შარ და ყაბ-ს ამ რიცხვითი სახელის ორის ძირის ოდინდელი შა სახესხვაობა შეუნარჩუნებია.

¹) დანარჩენ რიცხვთის სახელებსაც სქეს-კატეგორიის ბოლოსართები აქვთ, 100-ისა და 1000-ის ვარდა.

3. სამს ეხლა ჰირბულ, ჰირბურ და ჰიბუ ჰქვიან და ძირად ჰიბუ აქვს, მაგრამ სამი ათის აღმნიშვნელს 30-ის სახელს ჰირბწარს ძირად უჩანს ჰირბ. **ბოლოკიდური ბ-ს ძირეულობა აქაც სათუთა.**

4. თუ ოთხს ეხლა აჲყულ, აჲყურ და აჲყუბ ეწოდება და ძირად აჲყუ აქვს, ოთხი ათის აღმნიშვნელს 40-ს არღწურს-ს ოთხის სხვა, საყურადღებო სახესხვაობა არღ-იც აქვს აღბეჭდილი, რომელიც, ო-ხმოვნობას გარდა, მეტადრე ყ-ს ლ-დ შენაცვლებით არის საგულისხმო, და მნიშვნელოვანი.

სქეს-კატეგორიის ნიშნების ჩამოშორების შემდგომ, ხუთის ძირად გვრჩება ხუ, ექვისისა — რჯხ, შვიდისა — არჲუ, მაგრამ 70-ში არის აიღ,— რვისა მჯაღე და ცხრისა უჲუ, რომელიც 90-ში უფჩად არის ქცეული. თაბასარანული რიცხვითი სახელების ძირებთან შედარება ადამიანს დაარწმუნებს, რომ 6-ის ძირს თავში აი აკლია და ბოლოში უ გ-დ აქვს შენაცვლებული, — 8-ის ძირს ირჲ კომპლექსის მაგიერ ჯა აქვს და ბოლოკიდური უ-ც უკვე ე-ს შეუცვლია.

9-ის ძირს კიდევ თავკიდური ვ არ უჩანს და შუა რ-ც გამქრალბ აქვს.

თაბასარანული 7-ის ძირს ურღუ-სა და რუთულურის არჲუ-ს შორის-კი საგრძნობი განსხვავებაა, რომელიც რღ-ს გაქრობითა და უ-ს თავში ი-დ და ბოლოში უ-დ შენაცვლებითაც რომ აგხსნათ, მაინც თავისი, თავკიდური ა-თ დაბრკოლებას წარმოადგენს, თუ მას სქეს-კატეგორიის შეზრდილ თავსართად არ ვიგულისხმებთ. წინათ რომ რუთულურს 7-საც შუაში ლ (ჭჷონია, ამას 7 ათის აღმნიშვნელი 70-ის სახელი აიღწურ ამელავნებს.

10. ათის ცალკეულ ძირად აიჲუ მღჩანს, მაგრამ მეორე, ათეულისა და 40-ის, 50, 60, 70, 80 და 90-ის სახელები მხოლოდ წგ-ს სახით გვევლინება, 30-ის სახელში-კი წა გვაქვს.

აიჲუ-ს თავკიდური ა აქაც სქეს-კატეგორიის შეზრდილ ნიშნად არის მისაჩნვევ, ისე რომ ათის გამოხატველი იწა, ანუ იჲუ-ა, რომელიც რუთულ რიცხვებში წგ-დ-ლა ხდება.

მეორე ათეულის სახელების ათის (წგ) და მართეულის სახელისაგან (სა, სარ, საბ, — კჷჲედ, კჷჲერ და კჷჲებ) შედგება სრულებით უკავშიროდ, მესამე და დანარჩენი ათეულების სახელებს-კი ჯერ ერთეულის სახელის ძირი აქვს, შემდეგ-კი უკავშირდევ ათის სახელი წისდევს.

აღსანიშნავია, რომ 30-სა და 50-ში ერთეულების პირველ სახელად მგ-4 სქეს-კატეგორიის ფორმაა ქცეული.

100-ის რუთულური სახელი ვეჲ წახბური ასის სახელს ჭაშე-ს კარგად უდგება და ისევე, როგორც იქა და თაბასარანულისაშიც, აქაც თავკიდური ვ ძირეული არ უნდა იყოს.

1000-ის სახელს ჰანღწურ-ს სპარსული ჰ-ც დაუტაცეს და ზ-ს წინაც რატომ-ღაც ლ გასწვნია.

როგორც ად. დირჩსაც ჰქვანდა აღნიშნული, რუთულური თელა ათო-ბითია.

§ 5. ჯეკური და ბუღუხური რიცხვითი სახელები

ჯეკური და ბუღუხური რიცხვითი სახელების დიდი მსგავსების გამო მათი ერთად განხილვა სჯობს.

ჯეკურს 3 სქეს-კატეგორია აბაღია: 1. მამრ. სქესი, რომელსაც ნიშნად რ აქვს, 2. მდედრ. და პირუტყვების სქეს-კატეგორია, რომელსაც ბ ნიშანი აქვს და 3. დ-ნიშანი უსულო საგნების სქეს-კატეგორიისათვის. მაგრამ ზედსართავ სახელებს სქეს-კატეგორიის ნიშნები ყოველთვის არ ახლავს. რიცხვითს სახელებს თუმცა სამივე სქეს-კატეგორიისათვის მოეპოვება ცალკე ფორმა, მაგრამ ჩვეულებრივი თვლის დროს მეხამე სქეს-კატეგორიის ფორმას ხმარობენ. რიცხვითს სახელებს სქეს-კატეგორიის ნიშნები ბოლოსართებად აქვს.

ბუღუხურმა მხოლოდ გრამ. კატეგორიები იცის და სამი კატეგორია აქვს: 1. გონიერ არსებათა, რომელსაც რ აქვს ნიშნად, 2. არა-გონიერ არსებათა, რომელსაც ნიშნად ბ აქვს და 3. დ-ნიშნის მქონეებელი საგნების. მაგრამ ზედსართავი სახელები კატეგორიებისდა მიუხედავად უტყვევლია ხოლმე, ხოლო აქვთ, თუ არა რიცხვითს სახელებს კატეგორიებისათვის ცალკე ფორმები, ად. დ ი რ რ ს აღნიშნული არა აქვს, რიცხვითი სახელების სია-ვი მარტო თითო-თითო ფორმას შეიცავს.

აი ჯეკური და ბუღუხური რიცხვითი სახელებიც პარალელურად:

ჯეკური რიცხვითი სახელები

1	სიად, საბ.	11	წენასად.
2	კუად, — ბ.	12	წენეკუად.
3	შიბუდ, — ბ.	20	კად.
4	აუკუდ, — ბ.	30	კანაძიწილ.
5	ჭუდ, — ბ.	40	კუაკად.
6	ღვზდ, — ბ.	100	ჭუკად.
7	აილდ, — ბ.	1000	ჰაზგრ.
8	მილიდ, — ბ.		
9	ვიქიდ, — ბ.		
10	აძილ, — ბ.		

(დირრის შესავ. 361.)

ბუღუბური რიცხვითი სახელები

1 სად	11 სინასად
2 კაად	12 სენაკაად
3 შიბუდ	20 კად
4 აჟუჟდ	30 კანაჟრწვდ
5 ზუდ	40 კოკად
6 რუბუდ	100 ჭუკად
7 ღრჟიდ	1000 ჰაზარ
8 მრჟიდ	
9 ვიჟიდ	(იქვე)
10 ვიწვდ	

კატეგორიების ნიშნების ჩამოშორების შემდგომ, ერთიხ ძირად სა (ჯგკ.) და სა (ბუდ.) რჩება,— ორისა ცალკე ვუა და 20-ში ვა(ჯგკ.) და კა ცალკეულად, ხოლო 20-ში ვა (ბუდ.)— სამის შიბუ, — ოთხისა ააკუ, ააკუჟ,— ხუთის ჭუ, — ექვსისა დუბუ (ჯ.) და რუბუ (ბ.), — შვიდის ღრუ (ჯ.) და ღრჟი (ბ.), — რვისა მილი (ჯ.) და მრჟი (ბ.) და ცხრის— ვიჟი. ეს ძირები თაბასარა-ნული და რუთულური ძირების სახესხვაობა მხოლოდ¹.

ჯგკური 10-ის ძირად აიწი მოჩანს, ზუნუსურისა-კი ვიწვ ცალკეულად, მაგრამ 30-ში ორივეს 10-ის სახელად აიწვ აქვს.

საყურადღებოა ათის თავკიდურის ბგერის სხვაობა ჯგკურსა და ბუღუბურში, რომელთან პირველს აიწი, მეორეს-კი ვიწვ აქვს. საფიქრებელია, რომ ა და ვ 10-ის ძირული ბგერები არ არის, არამედ პირველი ოდინდელი მდებარეობის, მეორე მამარ. სქესის ნიშნები იქმნება.

¹ სახელდობრ, 1-ის ძირი თაბასარანულსა და რუთულურს უდგება, 2-ის ჯგკურის ვ უსადაცვლებს წარმოადგენს, ბუღუბური კ-კი რუთულურისას უდგება. 3-ის ძირი თაბასარანული მსგავსია,— 4-ის ძირი რუთულურისაგან მხოლოდ უ-ს კა-დ შენაცვლებულით განირჩევა. 5-ის სახელს ჯგკურსა და ბუღუბურში, თაბასარანულთან და რუთულურთან შედარებით, ჰა შენაცვლებული აქვს ჭ-დ. 6-ის ძირის რ ჯგკურში დ-დ არის შენაცვლებული, ბუღუბურში-კი რ უცვლელად აქვს დაცული. 7-ის ჯგკურს ძირს, თაბასარანულთან შედარებით, რ აქვს გამჭარალი, ბუღუბურში-კი დ-დ აქვს ქცული. 8-ის ბუღუბური ძირი პირველი მ თანხმოვანითა და მეორე აი მარცვლით რუთულურისას უახლოვდება, ჯგკურს-კი მეორე ნაწილად აქვს, რომელიც შესაძლებელია თაბასარანული ფორმის მსგავსი რუ-ს შენაცვლება იყოს. 9-ის ძირი ვიჟი თაბასარანულიას უახლოვდება და მხოლოდ რ აქვს გამჭარალი და უ ი-დ შენაცვლებული.

საეკლესიო, რომ მეორე ათეულის რიცხვებში, 12—19-მდე) ათის გამოხატვლი ჯგუფში წე არის, ბუღუბურში-კი ხე.

მეორე ათეულის სახელები ათისა და ერთეულის სახელისაგან არის შემდგარი, რომელთაც შუაში მოქცეული ნს (ჯ.), ანუ ნა (ბ.) აკავშირებთ. ეს კავშირივეა ოცდაათის სახელშიც ოცსა და ათს შუა.

ორმოციდან მოყოლებული, სამოცი და ახიცი-კი ყველა ოცობითი სისტემის სახელებია: პირველად ერთეულის სახელია, შემდეგ-კი ოცის სახელია მოთავსებული ისე- კი, რომ მათ შუა ჯერადობის გამოხატვლი არც სიტყვა და არც ნაწილაკი არ არის ჩართული. 100-ი ფუჟად ხუთ ოცსა ნიშნავს.

მხოლოდ ოცის სახელი ვად (ჯ. და ბ.) თავდაპირველად ორი ათის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო, რის გამომქლავნებელი მისი ეხლანდელი სახელიც არის, რომელიც მისდ ოდინდელი შედგენილობის მხოლოდ პირველი, ორის აღმნიშვნელი, ნაწილი ჩანს, რათგან 2-ს ჯგუჟრად ეხლაც ხომ კჟად-ი ეწოდება. ამის გამო წინათ ყველა ხხვა ათეულებიც ათობითი სისტემის სახელები იქმნებოდა და ოცობითი სისტემის სახელები შემდეგდროინდელია.

1000-ის სახელი ამ ორ ენასაც სჟარსულითგან აქვს ნასესხები.

§ 6. აღულური და კჟრული რიცხვითი სახელები

აღულურსა და კჟრულს ენებს ხქეს-კატეგორიები არ მოეპოვებათ, მათი რიცხვითი სახელები ერთიმეორისას მიაგვანან, მაგრამ აღულურს საერთოდ რიცხვითი სახელების წინანდელი შედგენილობა, ორისა და ცხრის სახელს გარდა, კჟრულზე უფრო სრულად აქვს დაცული და ზემოგანხილული ენებისას (მაგ. რუთულურისას) კარგად უდგება.

აღულურსა და კჟრულს ყველა რიცხვითს სახელებს ბოლოში დ აქვს, მაგრამ ასე მხოლოდ ცალკეულად, თვლის დროსა ხმარობენ.

სანამ ამ ორი ენის რიცხვითი სახელების განხილვას შევედგებოდეთ, ჯერ მათი სია გადავშინჯოთ.

აღულური რიცხვითი სახელები.

1	სად	16	წერჟიდი
2	გონდ, ვად	17	წერიდი
3	ჟიბუდი	18	წემუჟად
4	ჟაყუდი	19	წერჟოდ
5	იგჟადი	20	კჟად
6	ვერჟიდი	30	ჟიჟურ
7	ვერიდი	40	აღულურ
8	მუჟად	50	იწურ
9	ჟარჟოდ	60	ვეჟურ
10	იწუდი	70	ჟარურ
11	წესად	80	მჟურ
12	წეგოდ, წეგად	90	ჟარურ
13	წეჟიბუდი	100	თარჟა
14	წეჟაყუდი	1000	აღულურ
15	წეგჟად		(აღულ. ე. 26).

კვრული რიცხვითი სახელები

1 საღ	18 წემჰჰვღ
2 ყუმღ	19 წემჰჰვღ
3 ჰულ	20 კლად
4 ყულ	21 კლანნი სად
5 უბღ	30 კლანნი წულ
6 რულჰულ	31 კლანნი წულად
7 ერბღ	40 მახწურ, ან მახჰჰვღ
8 მჰჰვღ	50 მახწურნი წულ:
9 ჰვღ	60 ჰუტკლად
10. წულ	70 ჰუტკლანნი წულ
11 წულსად	80 ყულკლად
12 წუმჰუმღ	90 ყულკლანნი წულ
13 წუმჰულ	100 უბი
14 წუმჰულ	200 ყუმღ უბი
15 წუმჰულ	1000 აღჰურ
16 წუმჰულჰულ	
17 წუმჰულ	(უსლ. კ. გ. 85—86)

უსლარს სამართლიანად აქვს აღნიშნული, რომ ჯერჯერობდა რიგობითს რიცხვითს სახელებს, მახწურ—40-სა, უბი 100-სა და აღჰურ 1000-ს გარდა, ბოლოში დ აქვს. მაგრამ ეს ბოლოკიდური ბგერა არსებით სახელებთან ერთად და მათ წინ ხმარების დროს ხშირად არ გამოითქმის ხოლმე. მაგ. ყუმღ ტიშის მაგიერ (ორი კაცი), ამბობენ ხოლმე. ყუმღ ტიშ, ჰულ დედღ-ს (სამი დედა) მაგიერ, ჰულ დედღ, ყულ სიტხა-ს (4 ძმა) მაგიერ ყუმ სიტხა ითქმის. ბოლოკიდური დ მეტადრე 1 საღ-სა და 2 ყუმღ-ს ეკვეცება ხოლმე. ასევეა, დირრის ცნობით, აღულურშიც.

ამგვარადვე 10-ს აღჰურად იწულ-ს და ჯუჰულად წულ-ს რთულს, ორნაწილედ სიტყვებში დ ჩამოკლილი აქვს და რჩება წულ, რომელიც ზოგჯერ ფონეტიკურადაც სახეცვლილია და წე, ან დაწი-დ არის ხოლმე ქცეული, როგორც ეს 11—19 სახელებითგან ცხადად ჩანს. აღჰურა აიის სახელი იწულ-ც; 30-ითგან მოყოლებული ათეულებში წულ-რ-ისა, ხოლო მეორე ათეულის (11—19) სახელებში წე-ს სახითვე გვევლინება.

თავისთავად იხადება საკითხი ამ ბოლოკიდური დ-ს თვისების შესახებ. უიქველა, იგი რ-ს მონაცვლე სქეს-კატეგორიის შერადილი ბოლომართი უნ-

და იყოს. რაკი კვრულს ამეამად სქეს-კატეგორიები არ აბადია, ეს იმ დროის ნაშთი უნდა იყოს, როდესაც ამ ენას სქეს-კატეგორიები ჰქონდა. **საგულისხმოა, რომ წიგნად ფორმად მე-4 სქეს-კატეგორიის ფორმაა ქცეული.**

ბოლოკიდური დ-ს ჩამოშორების შემდგომ რჩებივითი სახელების შემდეგი ძირები დაგვრჩება: 1. სა.

2. ვჭრული **ორის ძირად** ცალკეულადაც და 12-ის სახელშიც უჭე არის, აღეღრს-კი ორი ფორმა აქვს: ერთს თავკიდური ყ თანხმოვანი, თუმცა შენაცვლებული სახით, მაგრამ მაინც შენარჩუნებული აქვს, სამაგიეროდ ხმოვნად, **უე-ს** მაგიერ, ა არის და **გა-დ** ქცეულა, მეორესაც თავკიდური ყ გ-დ აქვს შენაცვლებული, ხმოვნად-კი **ო** არის და **გო-დ** გამოითქმის ისე, რომ ორის ძირად მხოლოდ **გო-და** დარჩენილა.

მაგრამ **ორი** ათის აღმნიშვნელს **ოცის** სახელს აღუღურადაცა და კვრულადაც აქვს **კხად**, რომლის ძირადაც **კხა** არის.

3. **სამის** აღღურთი სახელი ჰიბუდ რუთულურის მე-4 სქეს-კატ. ფორმას მთლიანად უღდება, ვჭრული **პუდ-კი** უკვე საგრძნობლად არის შეცვლილი: მას პირველი მარცვალი ჰი აქვს **მთლიანად დაკარგული** და ბ-ც ყრუ შესატყვისით, **პ-თი**, არის შენაცვლებული.

საგულისხმოა, რომ **სამი** ათის აღმნიშვნელს 30-ის აღღურთ სახელს ჰიბუდურ-ს. **სამის** გამომხატველად აქვს **ჰიფი**, რომელსაც ჩვეულებრივი ბოლოკიდური ბ-ს მაგიერ ჰ აქვს. თუ აქ ბ-ს **ფ-დ** შენაცვლება არ არის, მაშინ 30-ის სახელში **სამის** ფორმა. სქესის ოდინდელი ფორმა უნდა იყოს დაცული.

4. **ოთხს** აღღურთაც ცალკეულად ეწოდება **აყუდ**, მაგრამ **ოთხი** ათის აღმნიშვნელს 40-ის სახელში **აღღურ**, **ოთხის** გამომხატველად მხოლოდ **აღღაია**: იმას გარდა, რომ ბოლოში უ აღარ აქვს; **ყ-ც** უკვე **ღ-დ** არის შენაცვლებული.

ვჭრულად **ოთხს** ჰქვიანს **ყუდ**. თუ მას შემომოყვანილს აღღურთს **აყუდ-ს** შევიდარებთ, მაშინ დაგრწმუნდებით, რომ **კვრულს** აქაც **ამ სიტყვის მხოლოდ მეორე ნაწილი შეუნარჩუნებია**, პირველი **მა მარცვალი-კი დაჰკარგვია**. ეს დაკვირვება რომ სრული ჰემმარიტებაა და თვით ეს პროცესიც არც თუ უხსოვარ დროს უნდა იყოს მომხდარი, **აჰას** ოთხი ათის **აღმნიშვნელი 40-ის** ვჭრულის-სახელი **აღღურ-იც** ამტკიცებს, რომელშიც **ოთხის სახელად** **აჰ-ია** დაცული.

თუ გავისვენებთ, რომ **თაბასარანულად** **ოთხს** ცალკეულად **აღღურ-ი** ეწოდება, **ორმოცის** სახელში-კი **აღღე** გვაქვს, ცხადი გახდება, რომ **კვრული** **აჰ** იმავე **აღღურ-ს** და **აღღე-ს** ფონეტიკური სახესხვაობაა: **აღღე-ს**ავით მასაც **შუარ** აქვს გამქრალი და მომდევნო **ყ-ც** **ხ-დ** შენაცვლებია. კვრული თანამედროვე ცალკეული **ოთხის-ს** **ყუდ-ისა** და **ორმოცში** დაცული **აჰ-ის** ფორმებივან ირკვევა, რომ **ოთხის წინანდელი სრული კვრული სახელი** **მაჰუდ-ი** ყოფილა.

5. **ხუთის** სახელები აღღურად **აჰგაედ** და ვჭრული **ჰუად**; ბუაღურთი 5-ის **ჰუდ-ის** მსგავსი **აჰუდ** სახელისაგან უნდა იყოს წარმომდგარი, ორივე უ-ს ჯერ **ჰუად**, ხლო შემდეგ **ჰად** შენაცვლებით. თავკიდური **ჰ-კი** აღღურს **ად** შენაცვლებია, კვრულს მთლიანად გუჭკრობია.

6. ექვსის აღუარები სახელი **მერჰიდი** და ვარული **რულჲდ** ერთი მეორისაგან არსებითად მხოლოდ იმით განსხვავდებიან, რომ **კვრულს** აქაც თავი-დური მარცვალი **მე** ვაჭკრობია და **ჰ-ც** ხორხისმიერ ბევრად გადაჭკეცვია. აღუარული **მერჰიდი** თავის მხრით ექვსის თაბასარანულ სახელს **მარჰურ-ს**, ხოლო **კვრული** რუთულურს **რგხედ-ს** ახლო უდგება.

7. **შვიდის** სახელებს, აღუარებს **მერიდ-სა** და ვარულს **ერიდ-ს** არაერთი თვისტომი მოეპოვებათ, რომელთაგან უახლოესი მიდესაქია **მრჰიდი-ია**.

8. რვის ვარული სახელი **მვჰვდ** თაბასარანული 8-ის სახელისაგან **მირ-ჟურ-ისა**გან არსებითად მარტო რ-ს უქონლობით განირჩევა, აღუარებს **მუჰად-ს-კი** შედარებით დიდი ცვლილება ემჩნევა, სამაგიეროდ ბუდულურს მიემსგავსება.

9. **ცხრის** აღუარები სახელი **მარჩოჲდი** ფრიად **საყურადღებოა**: იგი ცხადად **შვიდის** აღმნიშვნელი **მარჩ-ისა** და **ორის** სახელის **გოად-ისა**გან **შენდგება**. ამ რიცხვითი სახელის რთული აგებულება ამიტომ **უეჭველი ხდება**.

9-ის ვარული სახელი **კვდ**, როგორც ეტყობა, 9-ის სახელის -მეორე ნახევრის **ორის** აღინიშნენლი რუთულულური **კვჟუდ-ის** ფონეტიკ. სახესხვაობა უნდა იყოს. ეს გარემოება ამჟღავნებს, რომ **კვრული** 9-ის სახელიც 7+2-ის აღმნიშვნელი ყოფილა თავდაპირველად.

10. ათის სახელებზე უკვე გვქონდა (იხ. აქვე გვ. 329) მსჯელობა და აქ დასამატებელი არაფერია.

მეორე ათეულის სახელები ათის ძირისა და ერთეულების სახელებისაგან შედგებიან **უშუალოდ** და **უკავშიროდ**. მესამე ათეულითგან მოყოლებული ყველა **აღუარული** ათეულების სახელები, როგორც უკვე აღ. დირსაც ვქონდა აღნიშნული, ათობით სისტემაზე არიან აგებული ისე-ქი, რომ პირველად ერთეულის ძირია, შემდეგ უშუალოდ ათის სახელი მიჰყვება: **სამათი, თთხათი** და სხ. როგორც **ორის** ქვეშე უკვე განმარტებული გვაქვს, 20-ის სახელიც ასევე უნდა ყოფილიყო თავდაპირველად აგებული.

ვარული თვლა-ქი, როგორც უსლარს აქვს აღნიშნული, ოცდამდე მოყოლებული ოცობითი აღრიცხვის სისტემაზეა დამყარებული: 60 ნიშნავს სამ ოცს, 80 — ოთხ ოცს. ამისდა გვირად 40-ც უნდა ორი ოცი ყუდექად ყოფილიყო, მაგრამ ამის მაგიერ „გაურკვეველი სადაურობის მაჩუქარ, ანდა მახკვარ-ი ინმარებაო“-ო (ქ. გ. 86). სწორედ ეს უკანასკნელი, 40-ს აღმნიშვნელი, სიტყვაა ყველაზე **საყურადღებო!**

ოთხის ქვეშე უკვე განმარტებული გვქონდა, რომ **მაჩუქარ** ოთხ ათსა ნიშნავს და 40-ის იმ ხანის სახელია, როდესაც კვრულად **ოთხს** **მაჩუქ** და **მაჩუქარ** ქვეშე, მაგრამ მაშინ კვრული აღრიცხვის სისტემა, ოცობითი-ქი არა, არამედ ათობითი ყოფილა.

100-ის **ჟარჟე-ისა**, (აღულ.) და **ჟიშ-ის** შესახებ იგივე უნდა ითქვას, რაც სხვა ლეგური ენების მსგავს ასზე უკვე გვქონდა ნათქვამი.

1000-ის სახელი **აღჟურ** აქაც სპარსულია, მაგრამ **ჰ-გამულერებულა** და **ადგალმონაცეტებული**.

§ 7. ხინალულური და ყუბაჩური რიცხვითი სახელები

ხინალულური („ქნტიდ მიც“) და ყუბაჩური („უღვლან ქუგ“) ენების შესახებ აღ. დირრს მეტად ხანმოკლე დაკვირვებით მოპოვებული და სათუო ღირსების ცნობები აქვს, ამიტომაც მსჯელობა მათ რიცხვითს სახელებზე შენელია. ყუბაჩურს, ეტყობა, სქეს-კატეგორიების ბოლოსართები უნდა ჰქონდეს და I სქეს-კატეგორიის ნიშნად უ და უ, მე-2 სქეს-კატეგორიისათვის ი და მე-3-ისთვის ვ უნდა იყოსო.

უფრო გარკვეულია ცნობები ხინალურებზე. სქეს-კატეგორიები 4 აქვს და ეტყობა 1. სრულ-ჰასაკოვან გონიერ არსებათა, 2. უსრულჰასაკო გონიერ არსებათა, 3. არაგონიერთა და 4. საგნების სქეს-კატეგორიები უნდა ჰქონდესო. მაგრამ მათთვის განკუთვნილ ნიშნებზე გარკვევით არაფერია ნათქვამი. თავისს უკანასკნელ ნაშრომში „შესავალ“-ში ხინალურები ენის დახასიათების დროს ისეთი რიცხვითი სახელები აქვს მოყვანილი, რომელთა არავითარი კვალი მის, ამ წიგნის ბოლოში დართულ ხინალულური რიცხვითი სახელების სიაში არა ჩანს, მაგ. 60-ის სახელი ქჩგვა, 80-ის უნკოყად და 90-ის უნკოყანაზ (იხ. Einführung გვ. 303 და 361), წინათ, რუსულად გამოქვეყნებულს მის ნაშრომში კი (Агульский яз.) მოიპოვება და იქითგან გვაქვს ჩვენც ამოდებული.

ორივე ენის რიცხვითს სახელებს სქეს-კატეგორიების არავითარი ბოლოსართები არა აქვს.

აი ორივე ენის თვით რიცხვითი სახელების სია:

ყუბაჩური რიცხვითი სახელები

1	სჰა	11	ტიწუნუსა
2	კაჰე	12	ტიწუნუკაჰ
3	გოგ	19	ტიწუნუჰუმალ
4	გოლ	20	ლა
5	ხუ	30	გოგწალ
6	მქ	40	გოლუწალ
7	უჰე	50	ხუწალ
8	კა	100	დაშ.
9	უჰუმ	1000	აზია
10	ტიწ		

(დირრის შესავ. 360).

ხინალულური რიცხვითი სახელები

1	სა	20	კა
2	კაუ	30	ყანაზ ¹
3	კაშა	40	კაუნაყა ¹
4	ოხ	60	ქჩკა ¹
5	ფხუ	70	?
6	ზექ	80	უნკოყა ¹
7	აიკა	90	უნკოყანაზ ¹
8	ანკა	100	ფა
9	აოხ	1000	აზგრ
10	ანზ	(დირრის შესავ. 361	
11	ანზსა	და აღულ. 161, 162,	
12	ანკაუ	163, 164).	

1. ერთის ყრმაჩრად სჰა და სინალურად სა სახელები ერთიდაიფიქვა, იგი მხოლოდ ძირისაგან შესდგება.

2. ორს ეხლა ყრმაჩრად კაუტე ეწოდება, ხოლო სინალურად კაუ, რომელიც რუთულურს უდგება. მეგრამ 20-ის სახელს კა (ხინ.) და და-ს (ყუბ.), რომელიც ორი ათის აღმნიშვნელი წინანდელი სახელის მხოლოდ პირველი, ორის გამომხატველი, შერჩენილი ნაწილია უნდა იყუნენ, ორის ოდინდელი სახე კა და და უტყავთ.

ხოლო ოცდაათის, ორმოცის და ოთხმოცის ხინალულურს სახელებს შანაზ, კაუნაყა და უნკოყა-ში ორის სახელის ამაზე უფრო ძველი ფონეტიკური სახე შა გვაქვს შერჩენილი.

3. სამის ყრმაჩრად სახელი გრვ ამავე რიცხვის ყრმაჩრად-კაუნაყად სახელს შანა-ს უდგება და მხოლოდ მის შუა ნაწილს-და წარმოადგენს: თავიკიდური ჰ და ბოლომარცვლი აღ ჩამოქცლი და მარტო ან-ტა დარჩენილა, რომლის ანარეკლიცაა ყუბაჩური გრვ.

3-ის სინალურად სახელი კაშა საყურადღებოა თავისი თავიკიდური პ-თი, რომელიც ძირული არ უნდა იყოს, არამედ ოდინდელი ბ სქეს-კატეგორიის ნიშნის შენაზრდი ყრუ სახესხვაობა. მისი დარჩენილი ნაწილი შოა თანადა-რანაუდ, ჟოჯო, მელესრუბი და სხვ. ენების სამის ძირს უდგება, ოღონდ მისი ან-ხოვანა სახესხვაობაა.

სამი ათის აღმნიშვნელი 60-ის სინალურად სახელი ქჩკაა, რომლის მეორე მარცვლი კა ოცსა ნიშნავს, ცხად-ყოფს, რომ სამისთვის ამ ენას სახე-

¹ იხ. დირრის აღულ. ენა.

ლად ქჩეც-ცჰქონია, რომელსაც მონათესავე ლეგურ ენებში არ უჩანს, სამაგიეროდ მსგავსება აქვს ჩრდილო-კავკასიის ზოგიერთი ენების სამთაჲს.

4. **ოთხის** სახელები ყუბაჩურთა გოდ და სინალურთა ოხს აკუჭურსა და მეტადრე ბოლოურთა გოდ-ს უდგება. მაგრამ ამის გარდა ყუბაჩურთა ოთხის სხვა სახესხვაობაც-ცჰქონია, რომელიც ოთხი ოცის აღმნიშვნელს 80-ის სახელს უნკოჟაჲ-შია დაცული უნკოჲ-ს სახით და რომელიც, როგორც შემდეგში დევრწმუნდებით, ღუნბურთა ოთხს უნყო-ს ზედმიწევნით უდგება.

5. **ხუთის** სინალურთა სახელი **ფხუ** ორი თვალსაზრისით არის მეტად საყურადღებო: ჯერ ერთი იმით, რომ სხვა ლეგურ თანამედროვე ენებში, აკუჭურთა გარდა, **ხუთის** ანაირი სახელი არ გვხვდება, სამაგიეროდ დილურთა ყოვში და **ჩრდილო-კავკასიის დასავლურ ენებშიც და სამხრეთში თვისტომნი საკმაოდ გააჩნია**. მეორე საყურადღებო გარემოებაა, რომ **ხუთის** ამ სახელის თავიკიდური ფ, რასაკვირველია, ძირეული არ არის, არამედ სქეს-კატეგორიის შევრდილი თავსართაჲ.

ყუბაჩურთა **ხუთი ხუ** რუთულურისა და მისთანათა მსგავსია.

6. **ექვსის** ყუბაჩურთა სახელს **რქ**-ს აკუჭურთა ექვსის ურკეალ-ის მსგავს ფორმასთან უნდა ჰქონდეს კავშირი და მისი მეორე მარცვლის ეკ-ის მხოლოდ **გაჰსტრატეგულ სახესხვაობას** წარმოადგენს. ასეთივე წარმოშობილობის უნდა იყოს სინალურთა **ზექ**, რომელსაც ზემოაღნიშნული აკუჭურთა სახელის რეკ მარცვლი აქვს გაასპირატებული (სექ, ზექ).

7. **შვიდის** ყუბაჩურთა სახელი **ჟუჟ** აგრეთვე აკუჭურთა შვიდის ჟურ-ალ-ის მსგავსი სახელისაგან არის წარმომდგარი, ბოლოკიდური რ-ს გაქრობით. სინალურთა 7-ი **დიკ**-ს-კი წასწურთა 7-ის **დილ**-სა და ჯურთა 7-ის **დილ**-ს მსგავს ფორმასთან აქვს კავშირი.

8 **რვის** ყუბაჩურთა სახელი **კჲ** აკუჭურთა-ჰუბაჩურთა **რვის** გაჰალ-ის მსგავსი სახელისაგან უნდა იყოს წარმომდგარი, სახელდობრ, მისი მხოლოდ პირველი მარცვლის **გა**-ს სახესხვაობად არის მისაჩნევი.

სინალურთა 8-ის სახელი **ჰნკ** საფიქრებელია ცინალურთა ბიკაიდა-სა და მსგავსი **რვის** სახელისაგან იქნება წარმომდგარი თავ-ბოლოკიდური თანშმოვნების ჩამოცილებით.

9. **ცხრის** ყუბაჩურთა სახელი **ჟუჟ** აკუჭურთა-ჰურკილურისა და რუთულურისას კარგად უდგება, ხოლო სინალურთა **ჰოზ**-ს ლეგურ ენებში მსგავსი არა უჩანს რა, მაგრამ სამაგიეროდ დილურთა ენებში მოეპოვება ის და ისე, რომელიც ის-ად ისმის.

10. **ათის** ყუბაჩურთა სახელს **ჟიწ**-ს, რომელიც მესამე და შემდეგს ათეულებში წალ-ად გვევლინება, ზურჯურთა ვიწვდ-სა და სხვა ბევრი ენის ანაირსავე 10-ის სახელთან აქვს კავშირი, სინალურთა **ჰზ**-იც საფიქრებელია ბოთლიხური, კარატული და ყუბაჩურთა მსგავსი 10-ის ძალზე შენაცვლებულს სახესხვაობას უნდა წარმოადგენდეს.

ყუბაჩურთა რიცხვითი სახელების ყველა ათეულები ათობითი აღთვალვისა, ხოლო სინალურთა ოცობითი ხისტემით არიან ნაწარმოებრ.

100-ს ყუზანუჩად დაშ, ხოლო სინალურად ფაჲ ეწოდება. უკანასკნელს ბოლოკიდური, სწორედ ძირეული, თანხმოვანი აკლია, ორივეს თავკიდური ღ და ფ-კი ძირს არ ეკუთვნის.

§ 8. ყუანადური, ანუ ბაგულაზური, ბუიხალური, ანუ ბოთლიხური, კარატული და ახვახური რიცხვითი სახელები

ყუანადური, ანუ ბაგულაზური და ბუიხალური, ანუ ბოთლიხური, ვაზაჯული და ასასურთი ენები სამი სქეს-კატეგორიის მქონებელი არიან: პირველს ნიშნად უ (ბუიხ., კარატ.), ვ (ყუან., ახვახ.) აქვს, მეორეს — ი ან ა და მესამეს ბ. ოთხსავე ენას სქეს-კატეგორიის ნიშნები ბოლოსართებად აქვს, მაგრამ რიცხვით სახელებში სქეს-კატეგორიის ნიშნები მარტო ერთის სახელს მოეპოვება, დანარჩენს რიცხვებს კი თითო სახელი აქვთ.

რაკი ყუანადური, ბუიხალური, კარატული და ახვახური რიცხვითი სახელები ერთმანეთს მიაგვანან, ამიტომაც მათი პარალელურად განხილვა სჯობია. მაგრამ ჯერ თვით რიცხვით სახელებს გადავავლოთ თვალი.

ზოგადად უნდა ითქვას, რომ ყუანადურ რიცხვით სახელებს, 1 და 3-ს ვარდა, ბოლოსართად რა აქვს, ბუიხალურს, ვაზაჯულსა და ასასურს-კი, 1-ს ვარდა, ყველგან ღმ მოეპოვებათ. ორივე უეჭველია სქეს-კატეგორიის გადაგვარებული ნიშანია. ასასურ რიცხვით სახელების ერთეულებს შვიდმდე ახას ვარდა ბოლოში კიდევ მმ ერთვის, რომლის ბუნება გამოხარკვევია.

ყუანადური ანუ ბაგულაზური რიცხვითი სახელები

1	ცეუ (=ცსეუ-ს), ცეჲ, ცებ
1	კერა
3	ჰაბდა
4	ბრაჟრა
5	იშტურა
6	ინტლირა
7	ჰატხლაჟრა
8	ბიტხლაჟრა
9	ჰაჟურა
10	ჰაჟარა
11	ჰაჟალცეუ
12	ჰაჟალკერა
20	კაჟა

30	ჰაბაჟა
40	ბუეაჟა
50	იშტაჟა
60	ინტლაჟა
70	ჰატხლაჟა
80	ბიტხლაჟა
90	ჰაჟაჟა
100	ბეშენდა
1000	აზარდა

(Дирр. Маг. анд.—дид. груп. 46
და მისივე „შესავალი“-ს 359).

ბოთლინური ანუ ბუახალური რიცხვითი სახელები

1 წიე(ი), წიჲ, წიბ(ი)¹	11 ჰაწალი წიე
2 კჲდა	12 ჰაწალი კჲდა
3 ჰაბუდა	20 კჲ წალიდა
4 ბულუდა	30 ჰაბუწალიდა
5 იშტუდა	40 ბულუ წალიდა
6 ინლარდა	100 ბეშტუნდა
7 ჰატხლჲდა	1000 აზარუდა
8 ვიტხლჲდა	(Дирр. Мат.
9 ჰაჰადა	ანდ.— дид. груп.4-6).
10 ჰაწადა	

კარატული, ანუ კიტლური რიცხვითი სახელები

1 ცუუ, ცუჲ, ცუბე	21 კჲწუცუბე
2 კჲდა	30 ტლჲაბაწადა
3 ტლჲაბდა	40 ბრგოწადა
4 ბრგოდა, ჟრგოდა, ჯოგოდა	50 ინშთუწადა
5 ინშთუდა	60 ინტლჲაწადა
6 ინტლჲიდა	70 ჰატლჲაწადა
7 ჰაკლჲუდა	80 ბიტლჲაწადა
8 ბიტლჲიდა	90 ჰაჰაწადა
9 ჰაჰუდა	100 ბეშანდა
10 ჰაწუდა	1000 აზარდა (აზარტა).
11 ჰაწალცუუ	(Дирр. Мат. анд.— дид. груп.
12 ჰაწალკჲდა	25—26. და მისი „შესავლის“
20 კჲწადა	359).

1 ფრჩხილებში ჩასმული ბაირა სწრაფი ლაპარაკის დროს არ იშვს.

ახვანური, ანუ ატლანტური რიცხვითი სახელები

1 ჩევე, ჩეჲე, ჩებე	21 ყენდოჩე
2 კეზავე	30 ტლამოლოდა
3 ტლამდავე	40 კეყენდოდა
4 ბოყოდავე	50 კეყენდოაჰადა
5 იმტუდავე	60 ტლამყენდოდა
6 ინტლიდავე	70 ტლამყენდოაჰადა
7 ატხლიდა	80 ბოყენდოდა
8 ბიტხლიდა	90 ბოყენდაჰადა
9 აპაადა	100 ბეშინოდა
10 აჰადა	200 კეშინოდა
11 აჰაჩე	1000 აზაროდა
12 აჰაკედა	(Дирр. Мат. анд.—дид. групп)
20 ყენდოდა	36 და „შესავლის“ 360).

ერის თუ ყუანადურად ეწოდება ცჳეუ, ცჳეჲ და ცჳებ,—კარაფულად ცჳეუ, ცჳეჲ და ცჳებე,—შოხალურად წმჰ(ი), წმჰ და წმჰ(ი),—ასჯასურად-კი ჩმჰმ, ჩეჲე და ჩმჰმ ჰქვიანჲ პირველი თავიკიდური ცჳ, მეორეს ცჳ-დ, მესამესა უკვე წ-დ, მეოთხეს კი ჰ-დ აქეს შენაცვლებული.

2. ორს ყუანადურად კეჲრა, შუახალურად და კარაფულად-კი კეჲდა, ხოლო ასჯასურად კეზავე ეწოდება, ყველას კეჲ ძირი აქეს, მაგრამ ორი ათის აღმნიშვნელს 20-ს ყუანადურს სახელს კაჲა-ში ორის ძირი კაა-ა. ამაზე უფრო საყუარადღებოა, რომ ასჯასურა 20-ს სახელს ყანდოდა-ში ორის აღმნიშვნელად ყჳენ არის.

3. შუახალურად სამჰ ჰაბჲდა, ყუანადურად ჰაბდა ჰქვიანჲ ორივეს ძირად მიჩნეულია ჰაბჲ, მაგრამ ბ, როგორც უკვე არაერთხელ აღნიშნული მქონდა, ძირეული არ უნდა იყოს.

კარაფულას და ასჯასურს ჰ ლატერალურ ბგერით შეუნაცვლებით: ტლამაბდა, ტლამდავე.

4. ოთხის შუახალურის ბულჲდა-სი და ყუანადურის ბოჲოლა-ს, როგორც ბოლოკიდური მარცვლები ძირეული არ არიან, ისევე თავიკიდური ბ-ც სქეს-კატეგორიის შებრდობი ნიშანია და ძირად ულუ და ოჲუ, ასჯასურა ბოჲოლაბჲმ-ს ძირად ოჲჲმ, კარაფულას-კი ოჲო ვერჩება. ოთხი ათის აღმნიშვნელს ყუანადურს 40-ს ბუჲაჲა-ს ოთხის ძირს ჯ ვაჰქრობია, ო ასიმილაციით უ-დ ჰქცევა, მეორე

22. ი. ჯავახიშვილი.

უკი შემდეგ ვა-ღ შეჭნაცვლებია და ამის წყალობით ოთხის ძირად უკვე უმა გვევლინება.

5. ხუთის სახელს ოთხსავე ენაში ერთი-და-ორივე ძირი იშტუ, იშთუ უჩანს.

6. ექვსსაც ოთხსავე ენაში ერთნაირი ინტლჷ (ყუან.) და ინლჷ (კარ) ძირი აქვს.

7. შვიდის ძირიც საერთო შატნლჷჷ უჩანთ.

8. რვის ძირიც ერთნაირი აქვთ, თავკიდური ბერის გარდა: ბიტლჷჷ (ყუნ., კარატ., ახვან.) და ვინტლჷჷ (ბუიხ.).

9. ცხრის ძირად ყუანდჷჷჷჷ და ჯაბაჯღულს ჰატუა, შუისლაუტს ჰატუა, უჩანს და მხოლოდ ასჯასუტს აქვს აპაა.

10. ათის სანტლად ყუანდჷჷჷჷ ჰაწარა, ჯაბაჯღულს ჰაწუადა, შუისლაუტს-კი ჰაწადა აქვს, მაგრამ 11—19-მდე შუისლაუტსად და ჯაბაჯღულსად ათის აღმნიშვნელად ყველგან ჰაწალი უჩანს ისევე, როგორც ყუანდჷჷჷჷჷ ჰაწალ. თუ ბოლოსართს ჩამოვაშორებთ, 10-ის ძირად ოთხსავე ენაში ჰაწად გვჩვენება, მხოლოდ ასჯასუტს აქვს აპაა-ღ შენაცვლებული ძირი, მაგრამ 20-ისა და დანარჩენი ათეულების სახელებში ყუანდჷჷჷჷ 10-ის აღმნიშვნელი ყველგან წა არის.

ყუანდჷჷჷჷ და ჯაბაჯღული რიცხვითი სახელების სისტემა ათობითია, შუისლაუტა და ასჯასუტს-კი ოცობით-ათობითი.

100-ის ძირად ჯაბაჯღულს და ასჯასუტს ზეშენ, ყუანდჷჷჷჷ ბეშენ, შუისლაუტს-კი ზეშენ უჩანს, მაგრამ არც თავკიდური და არც ბოლო თანხმოვნები ძირკუული არ უნდა იყვნენ.

1000-ის სახელად ოთხივეს სპარსულიდან ნასესხები, მხოლოდ ჰ-გამქ-რალი ძირი აქვს.

§ 9. ლუნძური, ანწუხური და კარული რიცხვითი სახელები

ლუნძური რიცხვითი სახელების მე-XVIII ს. ჩანაწერი მოვეუბოვება ისევე, როგორც იმავე დროის ანწუხურისა და კარულისა. მათი შედარება თითქმის სრულს იგივეობას ამჟღავნებს, ამიტომ მათი ერთად განხილვა სჯობია. ლუნძურისა და კარულისათვის-კი, რომელთაგან უჩანასკნელი ამიერკავკასიის, საინგილოში, გავრცელებული ლექსების ენაა, ჯერ თანამედროვე ცნობები არ გავაჩნია.

ლუნძურს 3 სქეს-კატეგორია აქვს: 1 გონიერი მამრ. სქესის, რომელსაც ნიშნად ვ, ანდა უ აქვს, 2. გონიერი მდედრ. სქესის, რომელსაც ი აქვს, და 3. არაგონიერთა, უჰასაკოთა და საგნების, რომელსაც ბ მოეპოვება ნიშნად.

სქეს-კატეგორიების არსებობიდან მიუხედავად, რიცხვითი სახელებისათვის ლუნძურს მხოლოდ თითო ფორმა აქვს, მაგრამ ჯერ თვით რიცხვითი სახელები გადავიკითხოთ.

ლუნძური რიცხვითი სახელები

XVIII ს.	ეხლა.
1 ცო Zo	ცო
2 კიგო Kigo	კიგო
3 შაბგო Schabgo	ტლამბგო
4 უხგო Uchgo	უხგო
5 შუგო Schugo	შუგო
6 ანტლაგო Antl'go	ანტლაგო
7 ანტელგო Antelgo	ანტლაგო
8 მიტლაგო Mitl'go	მიტლაგო
9 იჩგო Itschgo	იჩგო
10 ანწგო Antsgo	ანწგო
11 ანცილა-ცო Anzila-zo	ანწილა ცო
12 ანცილა კიგო Anzila-Kigo	ანწილა კიგო
20. ყოგო Chogo	ყოგო
21 ყოლა-ცო Chola-zo	ყოლა ცო
30 ყოლა-ანწგო Chola-antsgo	ტლამბტრგო
31 ყოლა ანცილა-ცო Chola antsila zo	ტლამბტრალდა ცო
40 კიყოგო Kichogo	კიყრგო
41 კიყოელდა-ცო Kichoelda-zo	კიყრალდა ცო
50 კიყოელდა-ანწგო Kichoelda antsgo	კიყრალდა ანწგო
60 ტაუ-ყოგო Taw-chogo	ტლამბყოგო
70 ხაბყოელდა-ცო ¹ Chabchoelda zo	ტლამბყოალდა ანწილა ცო
80 ახცულყოგო Achzul chogo	უხყოგო
90 ახცულ ყორგოცო ² Achzul chorgozo	უხყოალდა ანწგო
100 ნუსგო Nusgo	ნუსგო
1000 აზარგო Azargo	აზარგო

(I. A. G. üldenstädt. Reisen, II, 512—513 და უსლარ. Аварск. яз.)

¹ შეცდომა, ნამდვილად 61 ნიშნავს.² შეცდომა, ნამდვილად 81 ნიშნავს.

XVIII ს. ანწუხური რიცხვითი სახელები

- 1 ცო Zo
  - 2 კიგო Kigo
  - 3 ტაჭო Tawgo
  - 4 უხგო Uchgo
  - 5 შუგო Schugo
  - 6 ანტლაგო Ant'lgio
  - 7 ანტელგო Antelgo
  - 8 მიტლაგო Mit'lgio
  - 9 იჩგო Itchgo
  - 10 ანწგო Antsgo
  - 11 ანცილა-სოგო Anzila sogo
  - 12 ანცილა-კიგო Anzila-kigo
  - 20 ყოგო Chogo
  - 21 ყოლა-სოგო Chola-sogo
  - 30 ტებერგო Tebergo
  - 31 ტებერელდა-სოგო Teberelda-sogo
  - 40 კიყოგო Kichogo
  - 41 კიყელდა-სოგო Kichelda-sogo
  - 50 კიყელდა-ანწგო Kichelda-antsgo
  - 60 ტაჭ-ყოგო Taw-chogo
  - 70 ტაჭყოგელდა-ანწგო Tawchogelda-antsgo
  - 80 უხყოგო Uch chogo
  - 90 უხყოგელდა ანწგო Uchchogelda-antsgo.
  - 100 ნუსგო Nusgo
  - 1000 აზარგო Asargo
- (I. A. G ü l d e n s t ä d t. Reiser II, 512—513).

XVIII ს. კარული რიცხვითი სახელები

- 1 ცო Zo
- 2 კიგო Kigo
- 3 ხაბგო Chabgo
- 4 უხგო Uchgo
- 5 შუგო Schugo
- 6 ანხგო Anchgo
- 7 ანტელგო Antelgo
- 8 მიკგო Mikgo
- 9 იჩგო Itschgo
- 10 ანწგო Antsgo
- 11 ანცილა-ცო Anzila-zo
- 12 ანცილა-კიგო Anzila-kigo

- 20 ყოგო Chogo
 21 ყოლა-ცო Chola-zo
 30 ყოლა-ანწგო Chola-antsgo
 31 ყოლა ანცილა-ცო Chola anzila-zo
 40 კიყოგო Kichogo
 41 კიყოელდა-ცო Kichoelda-zo
 50 კიყოელდა ანწგო Kichoelda antzgo
 60 ხაბცულ-ყოგო Chabzul-chogo
 70 ხაბყოელდა ცო¹ Chabchoelda zo
 80 ახცულ ყოგო Achzul chogo
 90 ახცულ ყორგოცო² Achzul chorgozo
 100 ნუსგო Nusgd
 1000 ახარგო Asargo

(I. A. G ü l d e n s t ä d t. Reisen, II 512—513).

ლუნბოჲი, ანწუხუბი და ჩარჲული თელა და რიცხვითი სახელები ისე, როგორც გვლდენშუტედტის XVIII ს. და უსლარის ჩანაწერშია აღბეჭდილი, ერთმანერბს, როგორც უკვე ნათქვამი გვექონდა, ძალიან მიემსგავსებიან, მათ შორის მცირედი განსხვავებაა. **სამივე ათობით-რცობითი სისტემაზეა დამყარებული. სამსავე რიცხვითი სახელებს დაბოლოებად გო აქვს, რომელიც ძირეული არ არის.**

1. ლუნბოჲი, ანწუხუბსა და ჩარჲული XVIII ს. ერთი ცო ყოფილა, უსლარის დროს-კი ლუნბურად ერთი ცო-დ გამოითქმოდა. საგულისხმოა, რომ ანწუხუბში XVIII ს-ის ჩანაწერის თერთმეტში, ანცილა-სოგო-ში, ერთი ცო-ს მაგიერ უკვე სო-დ გვევლინება.

2. **ორის სახელად XVIII ს. სამსავე თელაში კიზო არის ჩაწერილი, ისევე, როგორც ლუნბოჲად უსლარსაც აქვს აღნიშნული.** ძირად უნდა კი მივიჩნიოთ და ასევეა **ორი ორმოცში, კიპოგო-შიც, წარმოდგენილი.** მაგრამ ოცის, **ჟოგო-ს, ჟო,** რომელიც წინანდელი ორი ათის **ჟოანწგო-ს** მხოლოდ ორის გამოხატველი-ღა ნაშთი უნდა იყოს, გვაფიქრებინებს, რომ ლუნბოჲად, ანწუხუბადა და ჩარჲულად წინათ ორს **ჟო შრქმევა.**

აღსანიშნავია, რომ XVIII ს. ჩანაწერში ლუნბოჲად და ჩარჲულად ოთხმოც-და ერთის სახელად **ბაცულ ჟოგოცო სუქრია.** მაშასადამე, **ოცის სახელი,** ჩვეულებრივი **ჟოგო-ს** მაგიერ, **აქ ჟოგო-დ გვევლინება,** ე. ი. **ორის აღმნიშვნელი ჟო-ია** ისევე, როგორც თანასწარულსა და წასწავთსა! უეჭველია, **ჟო-ის** ბოლოკიდური **რ სქეს-კატეგორიის** შენაზრდი ნიშანი უნდა იყოს.

3. **სამის სახელი ლუნბოჲად XVIII ს. შაბგო-დ** არის აღნიშნული, უსლარის-კი **ტლახგო** აქვს ჩაწერილი და ამ სახითვე გვევლინება სამი უსლარის-დროინდელ ლუნბოჲს **სამოც ტლახგო-შიც.** ხოლო ჩარჲულად სამი XVIII ს.

¹ შეცდომა, ნამდვილად 61 ნიშნავს.

² შეცდომა, ნამდვილად 81 ნიშნავს.

ჩანაწერში **ხაბზმ**-ი და **სამოცშიც**, **ხაბცულ-ჟომგმ**-ში, **ხაბ**-ის სახითვე წარმოდგენილი. ანტიკონსტანტინოპოლის **XVIII** ს. სამი ტაჭგო ყოფილა.

აუსანიშნავია, რომ გვლდენშტედტის **XVIII** ს. ჩანაწერშიც **სამოც** ლენაჟად **ტაჭ-ყოგო**-დ არის აღნიშნული. ასევე ყოფილა, როგორც მოსალოდნელიც იყო, **სამოც**ი ანტიკონსტანტინოპოლისში. მაგრამ ლენაჟად **სამოცდართი ხაბჟომგმ-ღანცო** ყოფილა, ე. ი. აქაც უკვე **სამი შაბ**-ისა და **ტაბ**-ის მაგიერ, ჭაბულის მსგავსად, **ხაბ**-ად გვევლინება.

ვიდრე **სამის** ამ ერთი შეხედვით სრულებით სხვა-და-სხვა ძირების ურთიერთისაღმომდგომი დამოკიდებულების საკითხის განხილვას შევუდგებოდით, ჯერ გვლდენშტედტის ჩანაწერის **შაბზმ**-სა და **ხაბზმ**-ს სისწორესა და სანდობას უნდა შევეხოთ. თანამედროვე ლენაჟის უსლარისაგან ზედმიწევნით ჩაწერილი **სამის** სახელი გვლდენშტედტის ჩანაწერის სრულებით არ უდგება.

იქნება გვლდენშტედტის ცნობა სრულებით მცდარია, ანდა გაუგებრობის ნაყოფია ისე, რომ უნდა უარყვოდ და მინც გამოსაყენებელი არ არის? ასეთი განაჩენისათვის არავითარი არც საბუთი არსებობს და არც უფლება გვაქვს. მართლაც და, თუ თანამედროვე **პ**-ის სახელად ლუგაძის **შაბა**, **შანაბ** და **შანაბ**, — ხოლო ბუდისუბის **შიბა**, ჟუბის **შიბა** და თამარაძის **შიბა** — **ბურ** და **შიბა** აქვთ, რომელთაც ძირად **შან**, ანდა **შაბ** და მისი ი-ბმოვანა სახესხვაობა **შიბ** უჩანთ და ეს გარემოება უცილობელ ჭეშმარიტებადაც ცნობილი, გვლდენშტედტის ჩანაწერის **სამის შაბზმ** რატომ უნდა გვეჩვენოს საეჭვოდ და უფარვისად?

იგივე უნდა ითქვას ამავე მეცნიერის **სამის ხაბზმ**-ს შესახებაც. უკანასასისმიერი **ხ** და მის მონათესავე მგარი, ან ზეუღებრივი ხორხისმიერი **ჰ** ბგერის მქონებელი **სამის** აღნიშნული ძირი არა ერთი ლეგუს ნებშიც და უღურშიც მოიპოვება. მაგ. შესაძლებელია დამოწმებული იყოს **სამის** სახელები ყუანაღრა **შაბა**, ნუახალური **შაბა**, ჭაბუბი **შაბა**, აღურა და ბუთურა **შაბა**, შეტარე **ქი** უღური **ხიბ**. აღარას ვამბობ ჩრდ.-კავკასიის ენათა დასავლური ჯგუფის შესახებ. ამიტომაც გასაკვირველი არაფერია, რომ მე-**XVIII** ს. ლენაჟად **სამის შაბზმ** და უფრო წინათ **ხაბზმ** წყობებოდა ისევე, როგორც მე-**XVIII** ს.-ში ამ რიტეს ჭაბუბა-ქაბუბა. პირიქით ეს ბუნებრივია და მოსალოდნელიც იყო.

მაშასადამე **სამი შაბ**, **ხაბ**, **ტაჭ** და **ტლაბ**-ის სახეობით გვაქვს დაცული. თუ **შაბ**-ისა და **ხაბ**-ის ბგერითი ნათესაობა უფკველი და ცხადია, სამაგიეროდ **ტაჭ**-ისა და **ტლაბ**-ის წარმოშობა ჯერ კიდევ გამოსარკვევია. ამგვარად, თუ **შაბ** და **ხაბ**-ის ბოლოკიდურ **ბ** სქეს-კატეგორიის შენაზრდ ნიშნად ცნობა ჭეშმარიტებად შეიძლება მიჩნეული იქნეს და ძირად უნდა **შა** და **ხა** ჩითიფლოს, **ტაჭ**-ის და **ტლაბ**-ის თავკიდურ-ბოლოკიდურ ბგერათა. თვისებაც ჯერ კიდევ გამოსარკვევია.

შაბ-ის წინამორბედი **ხაბ**-ის თანამედროვე **ტლაბ**-თან ნათესაობა გასაგებია ვახდება, თუ გავიხსენებთ, რომ უსლარის დახასიათებითაც ლატერალური **ლ** ბგერა დახლოვებით **ხლ**-ს მსგავსად გამოითქმის (Абарел. ил. 13).

მავსადამე, 3-ის ზემომოყვანილი ღუნბური ფუძე რომ ამავე წესით გამოვსახოთ, **ხლახ** გვექმნება. საფიქრებელია, რომ ეს ბგერა სწორედ ასე იმიტომაც გამოითქმის, რომ ამნაირი წარმოშობილობისაც უნდა იყოს.

ესლა რომ აწრუსუთ ხამს ტაჟ-ს განხილვას შევუდგეთ, უნდა სამი ათის აღმნიშვნელს 30-ის სახელს **თამპარბო**-საც მივაქციოთ ყურადღება, სადაც სამის გამომატეველი **თმ** ია, ე. ი. ბოლოში, ფ-ს მაგიერ, ხაბ-ისა და შაბ-ის მსგავსად, ბ აქვს. ხაბ-ისა და ტაბ-ის, ანდა ტაჟ-ის ერთმანერთთან დაკავშირება მხოლოდ იმ შემთხვევაში შეიძლება, თუ წარმოვიდგინოთ, რომ **ტაბ** წინამორბედი **ტხაბ**-ისაგან არის წარმომდგარი, რომელსაც ბ, ან გაასპირატის შემდგომ სრულებით გაუქრა, ანდა **ხლახ**-ს მსგავსად, ტ-სთან ერთად შერწყმულ ტხ ბგერად იქცა. ასეთი ბგერა ჩუბჭულსაც მოეპოვება, როგორც ლულაქს აქვს აღნიშნული (Pylae-Уелк. с. 4, გვ. 3). თავკიდური **ტამ** შემთხვევაში **ტექს-კავორის ოღინდელი თავსართის შენაზრდად უნდა ვიგულისხმოთ** ისევე, როგორც სხვადასხვა რიცხვითს სახელებს შენაზრდი თავსართები აქვთ.

4. **ოთხის** სახელი ლუნბუისა, აწრუსუთასა და ჩაბრუსა XVIII ს. ჩანაწერებში ერთნაირად **Ушм** არის და აწრუსუთად ამავე დროს **ოთხმოცში**, **Ушм** ბოლოშიც, **ოთხი** იმავე უხ-ის სახით არის წარმოდგენილი, როგორც **Ушм**-შია, თუ მას, რასაკვირველია, რიცხვითი სახელების ჩვეულებრივ დაბოლოებას **მო**-ს ჩამოვაცივით. საგულისხმოა, რომ ლუნბუისა და ჩაბრუსა XVIII ს. ჩანაწერებში **ოთხმოცი** **ანცულ-პომო**-დ არის მოყვანილი, ე. ი. **ოთხი** აქ, **Уш**-ის მაგიერ, **პხ**-ის სახეობით გვევლინება.

თითქმის ერთი საუკუნის შემდგომ ლუნბუთად უსლარს **ოთხი** **უხეოდ** და **ოთხმოცი** **უხეოდ**-დ აქვს ჩაწერილი. **Ушм**-ის მსგავსი 4-ის სახელი სვაბრუსუთად აქვს: **Ушм** (იხ. დირის შესავ. 360).

თანამედროვე ლუნბუთა **Ушм** საკითხსა **კვბდებს**, გვლდენშტედტის ჩანაწერის სიხვი **Ушм** ხომ **Уш**-ის გამომატეველი არ არის? მაგრამ საგულისხმოა, რომ სანალუღუთად წინათ **Уш** (ჭქონია, ეხლა-კი 4-ს ცალკეულად **ოხ**-ი ეწოდება, ე. ი. 5 ქრება და ყვევ ხ-დ არის შენაცვლებული. საფიქრებელია, რომ გვლდენშტედტის დროსაც ლუნბუთად 4-ი უხგოდ-დ ითქმოდა, მავსადამე, **Уш**-ის სახესხვაობა იყო, **მო** ხომ აქ ჩვეულებრივი დაბოლოებაა.

5. **ხუთი** სამსავე ენაში XVIII ს. შუგო ყოფიდა და უსლარსაც ასევე აქვს ჩაწერილი. ძირად უნდა **У** მივიჩნიოთ. სამწუხაროდ, **ხუთოცის** შედგენილობის რიცხვითი სახელის ტერმინის უქონლობის გამო, **ხუთის** თავდაპირველი სახის გამორკვევა ამ გზით შეუძლებელია.

6. ექვსი XVIII ს. ჩანაწერში ლუნბუთად **ანტლავო** არის და ასევე **ანტლავოდ** აქვს აღნიშნული უსლარსაც. ასევე **ანტლავო** ყოფილა აწრუსუთად, ჩაბრუსად-კი **ანბმო**-დ ითქმოდა. ბოლოკიდური **მო**-ს ჩამოკლის შემდგომ, ძირად **ანტლავ**, **ანხ**-ი რჩება.

7. **შვიდი** ლუნბუთად, აწრუსუთად და ჩაბრუსად XVIII ს. **ანტლავოდ** არის ჩაწერილი. უსლარს ლუნბუთა **შვიდისათვის** **ანტლავო** აქვს. მავსადამე, ძი-

რად ანტელ, ან ანტლჸ-ი უნდა მიეჩინათ. ისე გამოდის, თითქოს ექვსისა და შვიდისათვის ამ ენებს ერთი-და-იგივე სახელი ჰქონოდათ.

8. რვა ღრმურას და აწურსურას XVIII ს. მიტლჸო ყოფილა. უსლ არსაც ღრმურასათვის ეს სიტყვავე აქვს აღნიშნული მტლჸო. ხოლო ჩაჭრულად რვა XVIII ს. ჩანაწერში მიჰჰო-დ არის აღნიშნული, რომელიც ეგებებს მიღჰო-დ გა-პოითქმობდა. ძირად, მაშასადამე, მიტლჸო და მიკ, ანდა მიდ გვექნება.

9. ცხრა ღრმურასა, აწურსურას და ჩაჭრულა XVIII ს. იჩჰო ყოფილა და 90 წლის შემოდგომაც და ეხლაც ღრმურას იჩჩო არის. ძირად აქ იჩჩო-პოჩანს.

10. ათი ღრმურასა, აწურსურას და ჩაჭრულა XVIII ს.-საც და უსლ არის ღროსაც ღრმურას აწჰო ყოფილა. აღსანიშნავია, რომ 11—19-მდე როგორც ზანს (რათვან გვლ დენ შტეტის ჩანაწერში მარტო 11 და 12-ის შესატყვისობა ანცილა-ცო, ანცილა-სოგო და ანცილა-ჰიგო არის მოყვანილი), ათი ანცილა-ს სახით სარის წარმოდგენილი. ამგვარად ათის აღმნიშვნელ ძირად აქ ანც და აწჰ-ი მოჩანს.

20. ოცს მე-XVIII ს.-შიც სამსავე ენაზე ჰოგო სწოდებია და ეხლაც, რამდენადაც უსლ არის ნაშრომიტანა ჩანს, ღრმურას მაინც, ეს სახელივე ჰქვიათ. პაგრამ რთულ რიცხვითს სახელებში იგი ჰოლა-ს სახითა გვეხდება. როგორც ჰო ძირეული არ არის, არც ლა ეკუთვნის ძირს. ჰოგო-ს თუ რიცხვითი სახელების ჩვეულებრივი დაბოლოება ჩამოვაცალეთ, დაგვრჩება ჰო, რაც შესაძლებელია, მხოლოდ ორს ნიშნავდეს. ამგვარად, ათის აღმნიშვნელი მეორე ნაწილი დროთა განმავლობაში ამ რიცხვითს სახელსაც უნდა დაკარგული ჰქონდეს.

ორის განხილვის დროს აღნიშნული გვეჩინდა, რომ აწურსურასა და ჩაჭრულას ჩანაწერებში ოთხმოცდაერთის სახელს აცულ ჰოგოგო-ში ოცს ჰოგოგო-ს ახეობა აქვს. იქვე ნათქვამი იყო, რომ ჰოგო-ს ბოლოკიდური რ უნდა ორის მუზრდილი სქეს-კატეგორიის ნიშანი იყოს.

რიცხვითს სახელებს შორის განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია აგრეთვე XVIII ს. ჩანაწერის აწურსურა 30 ტჸჸარგო, 31 ტჸჸარალა სოგო და უსლ არის დროინდელი ღრმურას 30 ტლჸებრგო და 31 ტლჸებრალაცო. ამ რიცხვითი სახელების აგებულება XVIII ს. ჩანაწერის ღრმურასა და ჩაჭრულას 30 ჰოლა აწჰო-ს აგებულებისაგან განსხვავდება. თუ ამ უკანასკნელის პირველი ნაწილი ოცს ნიშნავს და ამგვარად საერთოდ ოცდაათის გამოხატელობა, ტლჸებრგო და ტლჸებრალა სულ სხვანაირად არიან ნაწარმოები.

როგორც სამზე მსჯელობის დროს აღნიშნული გვეჩინდა, 30-ის ორივე სახელს პირველი ნაწილი ტჸჸ და ტლჸე სამის გამოხატელობა და თვდობირეულად სამი ათის აღმნიშვნელი ყოფილა.

მაშასადამე ირკვევა, რომ რაკი 20 და 30 ორი ათისა და სამი ათის გამოხატელობა ყოფილა, ამიტომ ცხადია, რომ ღრმურას, აწურსურას და ჩაჭრულას ორის სისტემა წინათ ათობით სისტემაზე უნდა ყოფილიყო დამყარებული და მხოლოდ შემდეგ ოცობით-ათობით სისტემაზე გადასული.

1000-ის სახელი სამსავე ენაში მე-XVIII ს.-შიც ნუსგომ ყოფილა და ეხლაც აღმწურად ნუსგო-ა: ისევე, როგორც ბოლოკიდური გო ძირეული არ არის, თავიკიდური ნ-ც ძირს არ უნდა ეკუთვნოდეს.

1000-ს სახელი აქაც სპარსულია.

§ 10. არჭული რიცხვითი სახელები

თანამედროვე აზერული ლეგურ ენათა შორის იმ მხრივ არის განსაკუთრებული ყურადღების ღირსი, რომ მას სქეს-კატეგორიის ნიშნები თავშიც და ბოლოშიც აქვს. 1. მამრ. სქეს-კატ.-ისათვის ნიშნად ჟ ანდა უ-სა ხმარობს, მე-2 მდედრ. სქესის თავში ლ და ბოლოში რ-სა ხმარობს, მე-3 სქეს-კატეგ.-ბ-ს და მე-4-ესთვის ბოლოში ტა-ს, ანდა თი-ს. თავსართოვან-ბოლოსართოვანი სქეს-კატეგორიების არსებობისდა მიუხედავად, არჭული რიცხვითი სახელებს მხოლოდ ბოლოსართები მოეპოვებათ. ამას გარდა კიდევ ორი სხვა თვლის წყნაც არსებობს: ცხერის თვლის დროს განსხვავებულსა და თითო რიცხვი ათვის თითოს, ნ-ბოლოიანს ფორმას ხმარობენ. დასასრულ, არჭულებს სრულებით უსქეს-კატეგორიო ფორმების შემცველი თვლა და რიცხვითი სახელებიც აქვთ.

აი სამივე სახეობის თვით არჭული რიცხვითი სახელებიც.

არჭული რიცხვითი სახელები

1. ოსს.
- 2 ყუე-უე, ყუე-რუ, ყუე-ბუ, ყუე-ტუ.
- 3 ტლიბაუე, ტლიბარუ, ტლიბპუ (sic).
- 4 ებყა-უე, —რუ, —ბუ, —ტუ.
- 5 ტლჟეა-უე, —რუ, —ბუ, —ტუ.
- 6 დიტლია-უე, —რუ, —ბუ, —ტუ.
- 7 ვიტლია-უე, —რუ, —ბუ, —ტუ.
- 8 მეტლჟეა-უე, —რუ, —ბუ, —ტუ.
- 9 უჭა-უე, —რუ, —ბუ, —ტუ.
- 10 ვიჭა-უე, —რუ, —ბუ, —ტუ.
- 11 მოწორ სეა-უე, —რუ, —ბუ, —ტუ.
- 12 მოწორ ყუე-უე, —რუ, —ბუ, —ტუ.
- 13 მოწორ ტლიბა-უე, —რუ, —ტლიბპუ, —ტლიბატუ.
- 20 ყეა-უე, —რუ, —ბუ, —ტუ.
- 21 ყოტტორსეა-უე, —რუ, —ბუ, —ტუ.
- 22 ყოტტორყუე-უე —რუ, —ბუ, —ტუ.
- 30 ტლიბიბა-უე, —რუ, —ბუ, —ტუ.
- 31 ტლიბიტტორ სეა-უე, —რუ, —ბუ, —ტუ.
- 40 ბუყიბა-უე, —რუ, —ბუ, —ტუ.
- 41 ბუყიტტორსეა-უე, —რუ, —ბუ, —ტუ.
- 50 ბუყიბა-უე, —რუ, —ბუ, —ტუ.
- 51 ბუყიტტორ სეა-უე, —რუ, —ბუ, —ტუ.

- 60 დიტლია-ჟუ, — რუ, — ბუ, — ტაუ.
  - 61 დიტლიტტურ სეა-ჟუ, — რუ, — ბუ, — ტაუ.
  - 70 ტლფიე-ჟუ, — რუ, — ბუ, — ტაუ.
  - 71 ტლფიტტურ სეა-ჟუ, — რუ, — ბუ, — ტაუ.
  - 80 ტლიმიე-ჟუ, — რუ, — ბუ, — ტაუ.
  - 81 ტლიმიტტურ სეა-ჟუ, — რუ, — ბუ, — ტაუ.
  - 90 ჩჟიე-ჟუ, — რუ, — ბუ, — ტაუ.
  - 91 ჩჟიტტურ სეა-ჟუ, — რუ, — ბუ, — ტაუ.
  - 100 ბაშა-ჟუ, — რუ, — ბუ, — ტაუ.
  - 200 ყუეაშა-ჟუ, — რუ, — ბუ, — ტაუ.
  - 300 ტლიაშა-ჟუ, — რუ, — ბუ, — ტაუ.
  - 400 ებაშა-ჟუ, — რუ, — ბუ, — ტაუ.
  - 500 ტლიაშა-ჟუ, — რუ, — ბუ, — ტაუ.
  - 600 დიტლიაშა-ჟუ, — რუ, — ბუ, — ტაუ.
  - 700 ვიტლიაშა-ჟუ, — რუ, — ბუ, — ტაუ.
  - 800 მეტლიაშა-ჟუ, — რუ, — ბუ, — ტაუ.
  - 900 უჭაშა-ჟუ, — რუ, — ბუ, — ტაუ.
  - 1000 იზარა-ჟუ, — რუ, — ბუ, — ტაუ.
- (არჟული ენა, 43—44).

მარტივი, არსებაჲ საგნებისაგან დამოუკიდებელი, თვლის დროს არქე-
ლები შემდეგს უსქეს-კატეგორიო რიცხვით სახელებს ხმარობენ ხოლმე:

1 ოსს	6 დიტლჲ
2 ყუე	7 ვიტლჲ
3 ტლეებ	8 მეტლეე
4 ებყ	9 უჭ
5 ტლჟო	10 ვიწ

(იქვე გვ. 44).

ცხვირის თვლის დროს არქელები ამბობენ ხოლმე:

1 ოსსან	7 ვიტლან
2 ყუეან	8 მეტლენ
3 ტლეებან	9 უჭან
4 ებყან	10 უიწან
5 ტლჟონ	11 მოწორსან
6 დიტლან	12 მოწორყუენ
	13 მოწორტლეებან

20 ყაან	80 ტლიმინ
30 ტლიმინ	90 ჩუნ
40 ბუყინ	100 ბაშაან
50 ბუნინ	200 ყურბაშაან
60 დიტლინ	1000 იზარან.
70 ტლტინ	(არქული ენა, გვ. 43—45).

თუმცა ძველი ჩანაწერი არქულისათვის არ მოგვეპოვება, მაგრამ არქული რიცხვითი სახელების ოდინდელი სახის დროთა განმავლობაში მომხდარი ცვლილება საკმაოდ კარგად ირკვევა სხვა დასხვა რთული რიცხვითი სახელების წყალობით.

1. ერთის ცალკეულს მსს სახელს გარდა, ყოველ თერთმეტში — 11, 21, 31, 41 და სხვა რიცხვებში ერთი უკვე სეაჲუ, — რუ, — ბუ და ტჷუ-ს სახით გვევლინება, ერთ-ჯერ ში-კი ხსნ-ად არის წარმოდგენილი. ცხერის თვლაში ერთის სახელად მსხან-ს ხმარობენ.

ამგვარად 1-ის ორი ფორმა გვაქვს სეაჲუ, სეა რუ, სეა-ბუ და სეა-ტჷუ ერთი მხრით და ოსს და ოხსან მეორე მხრით. როგორც პირველი ოთხი ფორმის უკანასკნელი მარცვლები სქეს-კატეგორიის ნიშნებია, ისევე მეორე ჯგუფის ოხსან-ის ნ, ანდა იქნება ან დაბოლოებაც ძირეული აა უნდა იყოს. მისს რაობაზე სათანადო ადგილას გვექმნება საუბარი. ამიტომ თითქოს ერთის ორი ძირი გვჩვენება, ოხსა და სეა. თუ ანდიურს რიცხ. სახელებს გადავწინა-ჯავთ, დავრწმუნდებით, რომ სეა ერთის მდებარე. სქესის ფორმაა, რომელშიც ა სწორედ მდებარე. სქესის ნიშანია. აქაც. არქულშიც მდებარე. სქ. ნიშნის შენაზრდი უნდა იყოს. ამანირად, ოხსა და სე. გვჩვენება. მაგრამ არც ლეგურა და არც დილდური ენების ერთის სახელს თავში ხმოვანი არა აქვს, ამიტომაც ო აქაც ძირეულად-კი არა, არამედ უ-ს შენაცვლებული შენაზრდი უნდა იყოს და ძირად სხა, ანდა სე გვჩვენება.

2. ორი, ცალკეული ყტე-ტჷუ-ს გარდა, 20-ში ყაეა-ტჷუ-ს და 21 და 22-ში ყაო-ს სახითაც. გვაქვს დაცული. ძირად შო, ანდა შუი უნდა იქმნეს მიჩნეული.

3. სამის ცალკეული სახელის ტლიზაჲუ-ს ძირი ტლიზა გამოდის, მაგრამ სამი ათის გამომხატველი. 30-ის სახელს ტლიზა-ჲუ-ში უკვე ტლიზა გვაქვს. არც წინა ფორმის ბა და არც მეორის ბია სამის სახელის ძირეული ნაწილი არ უნდა იყოს. თავკიდური ტ ც შენაზრდად არის საგულისხმეველი.

4. ოთხი, თუ ერთეულთა შორის და 400-ში არის ებჷა-ჲუ და ებჷა 40-ში, რომელიც არქულად ოთხ ათ-ად ითქმის, ბუჷია-ს სახით არის დაცული. ასევე 41-ში. ამათგან 4-ის ძირის უფრო უძველეს ფორმად უნდა ბუჷია მივიჩნიოთ, მაგრამ თავკიდური ბ და ბოლოკიდური ა ძირეული არა მისს.

5. ხუთი, ტლაშეა-ტუ-სა და ტლაშონ-ს გარდა, 50-სა და 51-ში ბუკია-ს სახითაც გვექვს დაცული. თუ პირველის ძირად ტლშე მოიანს, მეორესი ბუკი არის. ყურადღების ღირსია 5-ისა და 6-ის სახელების ესოდენი მსგავსება!

6. ექვსი არის დიტლა-ტუ, 60-ში და 600-ში დიტლია. აქ ძირად დიტსლა და დიტსლ მოიანს, მაგრამ თავიკიდური დ ძირეული არაა.

7. შვიდი, ცალკეულად თუ ვიტლა-ტუ-ა, 70-ში თავიკიდური 30-ს ჩამო-ცლილი ტლაი-ს სახით-ლა გვევლინება.

8. ამგვარადვე რვა ცალკეული სახელის მეტლაშე-ტუ-ს მაგიერ, 80-ში რვის აღნიშნული მხოლოდ ტლაში-ა.

9. ცხრა, თუ ერთეულებში უკა-ა და 900-ში არის უკ, 90 უკვე ჩტი-ის სახით გვევლინება.

10. ათი ცალკეულად ვიწა-ტუ არის, ხოლო 11—19-მდე, როგორც ა. დირ-სა ც აქვს აღნიშნული მოწორ-ად ითქმის. მაგრამ ამაზე უფრო საყურად-ღებოა, რომ 21-ში, 31-ში, 41-ში, 51-ში, 61-ში, 71-ში, 81-ში და 91-ში იგივე ათი უფრო ძველი შედგენილობით, ტტშრ-ის სახით არის დაცული.

ამაიხილად 10-ის სახელის სამი სახესხვაობა გვაქვს შიწა, მოწორ და ტტშრ. ორს უკანასკნელს პირველთან შედარებით ბოლოკიდური რ აქვს, უკანასკნელს-კი თავის მხრივ პირველი ორის თავიკიდური მარცვალი ში, ანდა მო არ უჩანს. ბოლოკიდური რ ძირეული არ უნდა იყოს, არამედ სქეს-კატ. შენაზრდა. ამგვარადვე პირველი ორის თავიკიდური შ და მ-ც აგრეთვე სქეს-კატ. შეზრდილი თხალათები ჩანან: ტტშ-ს უნდა თავიკიდური ხმოვანი ჭჷონ-დეს დაკარგული, ხოლო პირველი ორის წ უკანასკნელის ტ-ს შენაცვლება და ძირად იტა, ანუ მტმ, თუ მტშ ჩანს.

100. ასი ცალკეულადაც და ყველა ასეულებშიაც, ბაშა არის, რომლის ბ სქეს-კატეგორიის ნიშნის შენაზრდად არის საჯულისხმებელი.

ა. დირ რი მართალი იყო, როდესაც აღნიშნა, რომ არტული ძველა ათე-ულობის სისტემას მისდევს (არქ. ე. 43).

ცხვრის დათვლის დროს მიღებული არტული რიცხვითი სახელები განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია. უპირველესად აქ საგულისხმოა, რომ ამ დროს რიცხვითი სახელების მხოლოდ თითო ფორმაა, და შემდეგ უკვე ის ვარემოებაც, რომ ამ თითო ფორმას ბოლოსართად პირუტყვთა და უჭასაკოთა კატეგორიის ბ ნიშანი-კი არ უჩანს, არამედ ყველგან ნ არის. ამ ბგერის საყოველთაოობის გამო, ნ აქ ამჟამად უბრალო დაბოლოებად არის ქცეული, მაგრამ, თუ გავიხსენებთ, რომ ყველა სხვა ენებში ჩვეულებრივ ასეთ დაბოლოებად, ან ღა, თუ მხოლოდ დ, ან რა, ანდა ბა გვევლება, რომელნიც, როგორც ვიცით, სქეს-კატეგორიების ნიშნებია და ამის გამო თვითონეული მთვანი სქეს-კატეგორიის ოდინდელი ნიშნის შენაზრდად არის მისაჩნევი, მაშინ თავისდა-თავად დაგვებლება აზრი, რომ ამ ნ დაბოლოებასაც არტულში წინათ გარკვეული ფუნქცია უნდა ჭჷონოდა და მხოლოდ დროთა განმავლობაში უნდა იყოს მისი თავდაპირველი დანიშნუ-ლების შეგნება გამქრალი და უბრალო დაბოლოებად ქცეული. ნ ბოლოსართის პირველადი განკუთვნილობის გამოჩვენებას ის გარემოება აძინებებს, რომ ლეგურ ენებს სქეს-კატეგორიის ასეთი ნიშანი არ მოეპოვებათ.

§ 11. დიდოური რიცხვითი სახელები

თუმცა დიდოურს 4 სქეს-კატეგორია აქვს, რომელთაგან პირველს ნიშანი აღარ მოეპოვება, მე-2-ეს ნიშნად ა, მე-3 ბ და მე-4 რ აქვს, მაგრამ მაინც რიცხვითი სახელების მხოლოდ თითო ფორმა გააჩნია. დიდოური რიცხვითი სახელების XVIII ს. ჩანაწერიც მოგვეპოვება და თანამედროვეც. ორივე აქვე ბარალელურად მომყავს.

დიდოური რიცხვითი სახელები

XVIII ს.	თანამედროვე
1 ცის Zis	სის
2 ყენო Keeno	ყანო
3 სონო Sonno	ტლანო
4 უინო Uino	იუნო
5 სენო Senno	ტლენო
6 ისო Isno	ეტლანო
7 ატლანო Atl'no	ოტლანო
8 ბიტლანო Bitl'no	ბიტლანო
9 ოჩინ Otschin	ოჭინო
10 ოცინო Ozino	ოცინო
11 ციოცი Ziozi	სიოცი
12 ყაიოცი Kaiози	ყააოცი
	19 ჟლოცი
20 ყუ Ku	პუ
21 ყუნოცის Kunozis	კუნოსის
30 ყუნოცინო Kunozino	კუნოოცინო
31 ყუნოციოცი Kunoziози	
40 ყანოყუ Känoku	ყანოკუ
41 ყანოყუნოცის Känokunozis	
50 ყანოყუნოცინო Känokunozino	ყანოკუნოოცინო
51 ყანოყუნოციოცი Känokunoziози	
60 სონნოყუ Sonnoku	ტლანოკუ
70 სონნოყუნოცინო Sonnokunozino	ტლანოკუნო ოცინო

80 უინოკუ Uinoku	უინოკუ
90 უინოკუნოკინო Uinokunozino	უინოკუნო ოკინო
100 ბიშონ Bischon	ბიშონ
1000 ოცინო ბიშონ Ōzino Bischon	ოცინობიშონ, გაზარ
(I. A. G ü l d e n s t ä d t, Reisen, II 512-513).	Дирр, Mat. анд-дид. ррупиы, 72).

დიდოუზს რიცხვითს სახელებს, ერთს გარდა, ჩვეულებრივ ბოლოში ნო უზის. ასე ყოფილა XVIII ს. და ესლაც ასევეა. ეს ნო ძირს არ ეკუთვნის არამედ დაბლოლებსა და სქეს-კატეგორიის გადაგვარებული შეზრდილი ნიშანი უნდა იყოს.

თვლის სისტემა ათობით-ოცობითია და ასეთივე ყოფილა XVIII ს., მაგრამ ოცის საფიქრებელი თავდაპირველი სახე წინა საფეხურად ათობის სისტემას გვაგულისხმებინებს.

1. დიდოური ერთი XVIII ს. ჩანაწერში არის ცნის, როდესაც იგი ცალკე, ან სიტყვის ბოლოში იხმარება. მაგრამ რთულ, ორმნიშვნელოვან რიცხვებში, როცა იგი სიტყვის პირველ ნაწილს შეადგენს, როგორც მაგ. 11-ში, უბოლოკიდურო სანთო გვეხედება (ცნ). ას ოცდაათი წლის შემდგომ ერთის სახელად ცნის კი არა, არამედ უკვე სის არის.

2. ორი XVIII ს. ჩანაწერში შანონ-დ არის აღნიშნული. აქ აღზად გრძელი შერბილებული ნიშნები იხმარება. მეოცე საუკუნეში შანონ-დ ითქმის, ე. ი. თითქმის უცვლელადაა შენახული. 12-ში, რომელიც შანიონი ყოფილა წინა და ესლაც ყაფილია, ორი ყაფს სახით გვევლინება. ორის აღნიშვნელ ძრად შა გამოდის. მაგრამ, რაკი ოცი, რამდენადაც ეს XVIII ს. ჩანაწერებშია ჩანს. წინათ ყუ ყოფილა; ესლა-კი კუ არის, ეს ყუ და კუ ძველი შანიონის-ს ან და მერმინდელი კუოცინო-ს ორი ათის ნაშთი უნდა იყოს, ამიტომ უნდა ვიფიქროთ, რომ ორი წინათ შანონ-ს მაგიერ შანონ-ს სახით უნდა ყოფილიყო.

3. სამი XVIII ს. გვლდენშტედტს დიდოუზად სონონ აქვს ჩაწერილი. სამი-ოცია და 70-ში სონონაშ-ში და სონონაშონონონ-ში სამი ამნაირადეა. ესლა ამ რიცხვითს სახელს თავკიდური ბგერა სრულებით განსუავებული აწეს და ტლანონ არის, სამოცსა და სამოცდაათშ-კი (ტლანოკუ, ტლანოკუნოკინო) სამი ტლანონ-დ ისმის.

ამგეარად, XVIII ს. ჩანაწერის მიხედვით, სამის აღნიშვნელი, ძირი სონ გამოდის, ამ უამალ-კი უნდა ტლანო, ანდა ტლანო იქნეს მიჩნეული. გამოსარკვევია, თუ საიდან და როგორ გაჩნდა სამის თანამედროვე ფორმა.

თუ გავიხსენებთ, რომ ტლანო შერწყმული ტლანო ბგერაა და ლუნდურშიც და ანუუხურ-ჰარულში სამის სახელი წინანდელი შაბ და უფრო, ძველი ხაბ თანამედროვე ლუნდურშიც ტლანაბ-ად, ე. ი. ტლანაბ-ად არის ქცეული, მაშინ თანამედროვე დიდოური ტლანო-ნო-სა და ტლანა-ნო-ს სამის ხა ძირთან დაკავშირება ძნელი არ არის. სონონ-ს თავკიდური თანხმეოვანი-კი შ-ს შენაცვლების გზით თუ იქმნება გაჩნდის.

4. **ოთხი** დროთა განმავლობაში ნაკლებ შეცვლილა და XVIII ს. უინგო-დ-არის ჩაწერილი. ეხლა-კი იშნო-ა. **ოთხმოც**-ში უინგოაშ-შიც ამნაირადღვა წარმოდგენილი.

თანამედროვე დიდოურსაც 80-ის სახელად უინოჟუ აქვს და აქაც **ოთხს** უინგო ეწოდება. ეს გარემოება მეტად საყურადღებოა. **ოთხის** თანამედროვე დადგირა ცალკეული სახელი იშნო-ს იუ ჟჟურა და მრგურა **ოთხის** აუჟაუდ-ისა, ჰრუაღურის აუჟუდ-ისა და რასმურის აუჟეარ-ს პირველ მარცვალს აუ და აო-ს კარვად უდგება, დიდურსთაგან ხომ რთურის 4-ის სახელს იჟუ-ს თითქმის ზედმიწევნით მთლიანად მიაგავს, ამიტომ შესაძლებელია გვეფიქრა, რომ გვლ-დ-ენ შუკედ ტის ჩანაწერში უინგო შეცდომით არის შებარული. ან ღვანშივე, ან ბექედის დროს. მაგრამ 80-ის თანამედროვე სახელი უინო ვუ ცხად-ჰურფს, რომ გერმანელ მეცნიერს აქ არავითარი შეცდომა არ ჰქონია და 4-ს დიდურ-ზე წინათ მართლაც უინგო ჰქმევია. თუ მას დიდურთა რიცხვითი სახელების ჩვეულებრივს დაბოლოებას ჩამოეკლით, **ოთხ**-ს აღმნიშვნელ ძირად ში და იშ-ღა დავგრჩება.

5. **ხუთი** XVIII ს. დიდოურად ხინგო ყოფილა, ეხლა-კი ტლანო-ა. წინათ თუ ძირად ხინ უნდა გვეულისებმა, ეხლა ძირად უკვე ტლყ გამოდის, ე. ი. თითქმის იგივე, რაც სამისათვის (ხო, ტლო) მივიღეთ. ეს გარემოება გვაუპირატეებს. რომ 5-ის სახელს 3-ის სახელთან რაღაც კავშირი უნდა ჰქონდეს. მაგრამ ამაზე თავის ადგილას, რიცხვითი სახელების ზოგადი საკითხების განხილვის დროს გვექმნება საუბარი.

6. ექვსი XVIII ს. თუ ისნო ყოფილა, ეხლა ეტლანო-ა. ძირად პირველი-სათვის ის, ხოლო მეორისათვის ეტლ-ი გამოდის.

7. **შვიდი** XVIII ს. ჩანაწერით ატლანო ყოფილა, ეხლა მხოლოდ თავი-დური ა არის ო-დ შეცვლილი. და ოტლანო-ა. ძირად. ატლან, ან ოტლან გვრჩება.

8. **რვა** XVIII ს. შემდგომ არ შეცვლილა და ეხლაც წინანდებურად ბი-ღლანო არის, რომლის ძირად ბიტლან-ი მოჩანს.

9. **ცხრა** XVIII ს. ოჩინ-ად არის ჩაწერილი, ეხლა-კი ოჩინო-ა. აღსანიშნავია, რომ თანამედროვე ეჩოვი-ს, ცხრაშეტის, მიხედვითაც ცხრას წინათ შჩ-ი ჰქმევია. ამიტომ, თუმცა 9-ის ცალკეული სახელის ძირად ოჩინ, ან ოჩინ-ა მისაჩნევი, მაგრამ, რაც თანამედროვე დიდოურის 19-ის სახელსაც 9-ის ძირად ჩ თანხმოვანი გამოამკლავნა. ამიტომ ოჩინ, ანდა შჩინ უნდა მივიჩნიოთ.

10. **ათცი** XVIII ს. შემდგომ არ შეცვლილა: ოცინო ყოფილა და ეხლაც წინანდებურად ოციანო არის, რომლის ძირი ოცი-ა. ასევე იგი 11—19-მდე რითულ რიცხვით სახელებშიც წარმოდგენილი.

20. ოცის სახელზე უკვე გვეონდა ორის ქვეშე საუბარი ისევე, როგორც თულის სისტემაზე.

100. ასე ეწოდება ბიშონ, რომლის თავბოლოკიდური ბგერები ძირეული არ არის.

§ 12. ანდიური რიცხვითი სახელები.

თუმცა ანდიურს 4 სქეს-კატეგორია აქვს (1. გონიერთა მამრობ. სქესი ვ: ან უ ნიშნით; 2. გონიერ. მდედრ. სქ. ი ნიშნით, 3. პირთუყვებისა და საგნების ბ ნიშნით და 4. დანარჩენი სახ. რ ნიშნით). მაინც თანამედროვე ანდიურს რიცხვითის სახელებში, ორ გამონაკლის გარდა, სქეს-კატეგორიები არ მოეპოვება.

მაგრამ ჯერ ანდიური რიცხვითი სახელების XVIII ს. და თანამედროვე ჩანაწერებს გადავავლოთ თვალი.

ანდიური რიცხვითი სახელები XVIII ს.

- 1 სებ Seb.
  - 2 ტეგო Tschego.
  - 3 ტობგო Tobgo.
  - 4 ბოლოგო Bogogo.
  - 5 იშტუგო Ischtugo.
  - 6 უინტლეგო Uin'tlego.
  - 7 ჰოტლოგო Hotlogo.
  - 8 ბეიტლეგო Beitlego.
  - 9 ურბჰანალ Urbtschanal.
  - 10 აჯალ äzal.
  - 100 ბეშონუგო Beschonugo.
  - 1000 ოზირუგო Osirugo.
- (J. A. Güldenstädt. Reisen, II 520—521).

თანამედროვე ანდიური რიცხვითი სახელები.

- 1 სსეუ, სსეა, სსებ, სსერ.
- 2 ტეგუ.
- 3 ტლარბგუ.
- 4 ერყოგუ, არყოგუ, ბრყოგუ, რრყოგუ.
- 5 ინშტუგუ.
- 6 ონტლეგუ, ონტლეიგუ.
- 7 ჰოკლეგუ.
- 8 ბიკლეიგუ.
- 9 ჰრჭოგუ.
- 10 ჰრწოგუ.
- 11 ჰოწოტხლისსეე, — ა, — ბ, — რ.
- 12 ჰოწოტხლეიჭეგუ.
- 13 ჰოწოტხლეიჰოჭოგუ.
- 14 ჰეწოლგუ.
- 15 ჰეწოლოგუსსეე.
- 16 ჰეწოლოგუჰეგუ.
- 17 ტლობწოლგუ.

- 40 ბოყოწოლგუ.
 50 ინშტუწოლგუ.
 60 ონტხლიწოლგუ.
 70 ჰოკლუწოლგუ.
 80 ბიეტლიწოლგუ.
 90 ჰოჰოწოლგუ.
 100 ბეშონუგუ.
 150 ბეშონუ — ინშტუწოლგუ.
 500 ინშტუბეშონუგუ.
 1000 ოზირუგუ.
 1.000.000 მილმან, მილიან.

(Дурр, Крафкий грам. очерк. индийского яз., 43).

ანდიური რიცხვითი სახელები XVIII ს. გვლდენშტეტს სრულად არ ჩაუწერია და ათს გარდა, დანარჩენი ათეულების სახელები არ არის აღნიშნული. ათს პირდაპირ 100 და 1000 მდებებს.

როგორც XVIII ს. ჩანაწერისა, ისევე დირრის ცნობების მიხედვით თანამედროვე ანდიურის შესახებ, ანდიურ რიცხვითს სახელებს დაბოლოებად ძველად ჩვეულებრივ შო მარცვალი ტყონია, რომელიც ეხლა გუ-დ გამოითქმის.

გვლდენშტეტის ჩანაწერებში ყველგან რიცხვითი სახელების თითო ფორმა მოყვანილი და მხოლოდ აკუმურშია რიცხვითი სახელების ორ-ტრი ფორმა აღბეჭდილი, ამიტომ; ჰქონდა, თუ არა, ანდიურ თვლას ყველა რიცხვითი სახელებისათვის სქეს კატეგორიებისა და მიხედვით გვსხვაგვებული ფორმები, არა ჩანს, თანამედროვე ანდიურს თვლას-კი მხოლოდ 1, 4 და 11-ისათვის ოთხივე სქეს-კატეგორიის განსხვავებული ფორმა აბადია. დანარჩენებს სქეს-კატეგორიის განსხვავება არა აქვთ და მხოლოდ თითო ფორმა არსებობს.

აღსანიშნავია, რომ ერთს — სეჟ, სეჟ, სეჟ, სერ, — სქესკატეგორიის ნიშნები, უ, ა, ბ და რ, ბოლოში უჭით, — ოთხს-კი — ვოჰოგუ, დოჰოგუ, გოჰოგუ, როჰოგუ სქეს-კატეგორიის იგივე ნიშნები თავსართებად აქვთ მოქცეული. უეჰველია, ოთხის ფორმები უფრო უძველესი ხანის წარმოებად უნდა მივიჩნიოთ, ვიდრე ერთის ფორმები.

XVIII ს. ჩანაწერში ათეულების გამოტოვებულობის გამო, მაშინდელი ანდიური თვლის სისტემის გამოკვევა შეუძლებელი ხდება, მაგრამ თანამედროვე ანდიურ რიცხვითს სახელებს ძველი აგებულება იმდენად კარგად დაუცავთ, რომ მათი ანალიზით მოაოცებული დასკვნა წინა დროისათვისაც გამოსადეგი იქნება.

თანამედროვე ანდიური თვლა, როგორც ეს ად. დირრს ჰქონდა უკვე აღნიშნული, მილიანად ათობით სისტემაზეა დამყარებული და 20, ჰეჰოლგუ, ორათს ნიშნავს, — 30 ტლოზოლგუ -- სამ ათს, — 40 — ბოჰოლგუ ოთხ-ათს და ყველა დანარჩენი ათეულების რიცხვითი სახელებიც ასევეა ნაწარმოები.

1. ერთის სახელად XVIII ს. ჩანაწერში მხოლოდ სეჟ-ი სწერია, მაგრამ ესლაც-კი, როგორც აღნიშნული გვექონდა, ოთხივე სქეს-კატეგორიის ფორმაა 23 ოგ. ჯავახიშვილი

შერჩენილი: სეუ, სეჟ, სეზ და სერ. საყურადღებოა, რომ გვლდენშტედტის ჩანაწერში სწორედ მესამე სქეს-კატეგორიის ფორმაა მოყვანილი. ალბად ამ მესამე სქეს-კატეგორიის ფორმას უკვე იმ დროსვე საერთო მნიშვნელობის ელფერიც გადაჰქრავდა.

ამგვარივე მოვლენა გვაქვს თანამედროვე ანდიურის ორმოცეში, ოთხი ათის მნიშვნელობის მქონებელს ბოქმოწმობაში, რომლის ოთხი ბოქმო ამ რიცხვითი სახელის იმავე მესამე სქეს-კატეგორიის მხოლოდ თავსართოვანი ბნიშნის მქონებელია.

სქეს-კატეგორიების ნიშნების ჩამოშორების შემდგომ მართის აღმნიშვნელ ძირად სმ დავგარჩება.

2. ორი დროთა განმავლობაში მხოლოდ ბოლრში შეცვლილა ოდნავ, რაც ანდიურს ყველა რიცხვით სახელებს ემჩნევა: წინათ ჰამო ყოფილა, ესლა ჰამუა. ორის აღმნიშვნელ ფესვად ორთავეს ჰამ აქვთ. ეს ძირივეა ორი ათის აღმნიშვნელის 20-ის სახელშიც.

3. ხამი XVIII წ. ჩანაწერით ტომბო ყოფილა, ესლა-ო ტლამბუა. გუ დაბოლოების მოცილების შემდგომ, ძირად დავგარჩება ტომ და ტლამბ. უნდა ვიფიქროთ, რომ აქაც ბოლოკიდური ბ ძირისეული არ უნდა იყოს და ძირის აღსადგენად უნდა ჩამოშორებულ იქმნას. მაშინ ტო და ტლამ რჩება, რომელიც, როგორც ვიცით, ტლამ-ს უდრის. უკანასკნელი ფორმა დიდოურის სამისას უდგება და, რაც იქ იყო ნათქვამი, აქაც იგივე უნდა ითქვას. მაგრამ XVIII ს. ჩანაწერში ტამ-გო რომ გვაქვს, ეს თანამედროვე ლატერალური ლმ-ს ბგერითს შესატყვისობის საკითხს ართულებს. მე-XIX ს. და თანამედროვე მკვლევართა სიტყვით, ლმ დაახლოვებით ენის გვერდზე მობრუნებით გამოთქმული შერწყმული ზღმ ბგერაა. ხამის სახელში, როგორც უკვე ამევე რიცხვის მსგავსი დიდოურის სახელის განხილვის დროს გვქონდა აღნიშნული, ხ ბგერის არსებობა სრულებით კანონიერია და მოსალოდნელიც არის. მაგრამ XVIII ს. ჩანაწერში რომ ტ არის? შენდა ჩამწერი და ხ ტ-დ მოესმა? ძნელი დასაჯერებელია, თავკიდური მკვეთრი ტ ვერ გაერჩია. პირიქით, უფრო მოსალოდნელია, რომ ტმ-ს, ანდა ტმ-ს კომპლექსში ხ ანდა ჰ მის ყურთასმენას გამაჰპარვოდეს. ამიტომ იზადება საკითხი, მე-XVIII ს. აქ ხომ ლატერალური ჟ არ იყო, რომელიც ტლ-ს კი არა, არამედ ისევე, როგორც ყაბარდოულშია, ტლმ-ს უდრიდა? თუ მართლაც ასე იყო, მაშინ ჰმ-ს, ტლამბ-ის ანდა ტლამბ-ის თავკიდური ბგერა ძირითადად საეულისხმებელი არ არის, არამედ ოდინდელი სქეს-კატეგორიის თავსართოვან შენაზრდად არის მისაჩნევი.

4. ოთხი გვლდენშტედტს ბოქმოგოდ-დ აქვს ჩაწერილი, თანამედროვე ცნობებით-კი ოთხის ოთხივე სქეს-კატეგორიის ფორმა იქნება ვოქმოგუ, დოქმოგუ, ბოქმოგუ, როქმოგუ. თუ ზემოთყვანილს რიცხვითს სახელებს ჩვეულებრივს საერთო დაბოლოებას ჩამოვანოვრებთ, გვექნება ერთი მხრით ძველი ჩანაწერის ბოქმო, მეორე მხრით თანამედროვე ვოქმო, ბოქმო, როქმო. უნდა აღინიშნოს, რომ გვლდენშტედტი გერმანული G-თი ლ ბგერასაც გამოხატავდა სოლმე. ამიტომ გერმანულად ჩაწერილი ბოქმო-ს მაგიერ ანდიურად შეიძლება ბოქმო ვიფიქსსხმოთ. ადვილი მისახვედრია, რომ ეს უკანასკნელი

ფორმა თანამედროვე ანდიურის მესამე სქეს-კატეგორიის ბოჰმ-ს უდრის. ამგვარად ირკვევა, რომ XVIII ს. 4-ის ზოგად სახელად მე-3 სქეს-კატეგორიის ფორმა ყოფილა მიჩნეული.

რაკი თავიკიდური ვ, მ, ზ და რ მეტყველების სხვა ნაწილებში სქეს-კატეგორიების ნიშნებია, ცხადია, რომ აქაც იგივე დანიშნულება უნდა ჰქონდეთ და აქეთ კიდევ. მაგრამ თანამედროვე ანდიურს სქეს-კატეგორიების ნიშნები თავსართადაც და ბოლოსართადაც მოეპოვება. 1-ის რიცხვითს სახელში, როგორც დავრწმუნდით, სქეს-კატეგორიის ნიშნები ბოლოშია მოქცეული, ოთხის სახელს-კი, პირიქით, თავსართოვანი სქეს-კატეგორიის ნიშნები აქვს. ეს გარემოება ფრიად საყურადღებოა და ორი თვალთსაზრისით არის ჩვენთვის ძვირფასი: სადიკრებელია, რომ 4 სქეს-კატეგორიის ნიშნები ოდესღაც დანარჩენ რიცხვებსაც აქმენებოდათ და რომ 1-საც, ეხლანდელი სქეს-კატეგორიების ბოლოსართოვანი ნიშნების მაგიერ, და დანარჩენებსაც ანდიურში თავდაპირველად თავსართოვანი ნიშნები ექმნებოდა.

ყველა ზემონათქვამის შემდგომ ანდიური 4-ის ძირად ოჰმ და ოღმ ვგრჩება.

5 ხუთი XVIII ს. ჩანაწერის ინტუიტი თანამედროვე ინტუიტი-საგან-არსებითად არ განსხვავდება: მხოლოდ ნ აქვს ი-ს შემდგომ ზედმეტად ჩართული. მის ძირად ინტუ უნდა მიგვეჩნია, მაგრამ ორმოცდაათში, ინტუჰმოღბუ-შიც, რომელიც ანდიურად ხუთათხა ნიშნავს, ხუთი ინტუჰ-ს სახითაც გვევლინება.

6 ექვსი XVIII ს. თუ უინტლავი-დ არის ჩაწერილი, ეხლა ონტლავუ და ონტლავი-ა. ექვსი ათის აღმნიშვნელს 60-ში, ონტლავი-ა-შიც იგი ონტლავი-ს ფორმით არის წარმოდგენილი. ამგვარად ძირად გვექმნება უინტლავი, ანტლავი და ონტლავი, რომელიც ონტლავ-ად გამოითქმის.

7. შვიდი დროთა განმავლობაში თითქმის არ შეცვლილა და, თუ 1773 წ. ჩანაწერში ჰოტლავი-ა, ეხლაც ჰოტლავი-ა ყოფილა. ასევე გვევლინება 70-ში, ჰოტლავი-ა-ში.

სანამ ამ რიცხვითი სახელის ძირის საკითხს შევეუბნებოდეთ, უნდა კლავ ბგერის გამოთქმას შევეხეთ. უსლარს ოთხი ლატერალური ბგერა აქვს: ღუნ-ძურსა და სხვა მსგავსავე ენებში დასახელებული, რომელთაგან ერთს, ო-ს, იგი დაახლოებით შერწყმული ხლ-ს შესატყვისობად რჩებოდა, მეორეს, ო-ს, შერწყმულისავე ტლ-ს შესატყვისობად, მესამეს, ო-ს, ტლ-ს შესატყვისობად და მეოთხესაც კი ტლ-ს შესატყვისობად (Anp. № 13). დირის ეს ბგერები ტლ-სა და ო-ს, კ-სა და ო-ს ენის მოგვერდულუბიდან და შერწყმითვე გამოთქმულის შესატყვისობად მიჩნია (Einführ., 29—30). ტრუბეცოა ფიქრობს, რომ ეს ბგერები კ(ვ,ზ)-ს ღ-დ გადანაცვლების პროცესის აღმებედევი და ტ-ს ბგერას მათთან არაერთი კავშირი არა აქვს (Les consonnes latérales des langues caucasi-ques septentrionales: Bull. de la Soc. de Linguistique de Paris, წიგნი 23, გვ. 200: დირის Einführ. 30—31). დემეზილ-ს-კი უბინურში ორი-სამი ლატერალური ღ ბგერა აქვს აღნიშნული: ერთი ენის მოგვერდულუბით გამოთქმული ო-ს (fricative), მეორე შერწყმული ტ-სა და ასეთსავე ო-ს უდრის და მესამე ენის ოდნავ მოგვერდულუბით გამოთქმული ორმაგი ღლ. არისო (Etudes compar. 24)

ამ ბეგრათა ნამდვილი ბუნების გამოჩვენება მარტო თანამედროვე გამოთქმაზე-კა არ უნდა იყოს დამყარებული, არამედ იმ სიტყვათა, სადაც ასეთი ბეგრები მოიპოვება, წარმოშობა ლობის ისტორიასა და შედარებითს შესწავლავს. თუ საკითხს ამ თვალსაზრისით მიუდგებით, საყურადღებოა, რომ გვლდენ-შტედტს შვიდის ანტიურს სახელში ტ მკაფიოდ გაუგონია და **ჰოტლმგო** ჩაუწერია. მაშასადამე, მე-XVIII ს. ტ გარკვევით ისმოდა. აჩუქოს შვიდის სახელშიც ვიტლავთუ და დანარჩენი სქეს-კატეგორიის ფორმებისაშიც ხომ ტლ კომპლექსი ისმის ისევე, როგორც დიდოური შვიდის ბიტლანო-შიც. ამიტომ ამ შერწყმულს ლატერალურ ბეგრაში ტ-ს მონაწილეობის უარყოფა შეუძლებელია, მით უმეტეს, რომ ეს გარემოება უსლარსაც აქვს აღბეჭდილი.

მაგრამ შესაძლებელია წინანდელ დამკვირვებლებმა ტ-სა და ლ-ს შუა მოქცეულს **სპირანტი** ამ უაღრესად შერწყმულსა და თავიანთს, ბეგრაში ყური ვერ მოჰკერს. თუ თანამედროვე მკვლევარნი მის არსებობას იმდენად აღსაქმებენ, რომ ზოგს ტ-ს არსებობის უარყოფაც-ი მიაჩნია საჭიროდ, ცხადია, რომ იგი უნდა ისმოდეს მაინც. ამასვე 7-ის სახელის პარალელშიც გვაფიქრებინებს სხვა ლეგურსა და მონათესავე ენებში, სადაც 7-ის სახელს სპირანტი უცილობლად, თანაც ტ-ს და ლ-სთან დაუკავშირებლივ, აქვს, როგორც მაგ. ჰუაილერის **ურჰმალ-ს**, თამასატანელის **ურლურ-ს**, ჯუურტს **არლვლ-ს**, წახმურტს **არლარ-ს**, უეურტს **მულ-ს** და წინააღმდეგს **არკ-ს**. როგორც თავის ადგილას დავრწმუნდებით, შვიდის სახელს სპირანტი თავითგანვე უნდა ქონოდა. ყველა ამ მოსახზრების გამო, შვიდის ძირად **ჰოტლანო**, ანუ **ჰოტლანო**-ა საგულისხმებელი.

8 რვა ც ნაკლებ არის შეცვლილი: XVIII ს. ბმითლმგო-ს თანამედროვე ბიტლანოგუ ეთანასწორება, რომელიც ბიტლანოგუ-ს არსებობას გვაგულისხმებინებს. მით ძირად **ჰმითლ**, ანდა ბიტლანი გამოდის, უკანასკნელი ფორმით არის წარმოდგენილი ეს რიცხვითი სახელი რვა ათის აღმნიშვნელს 80-ის სახელ ბიტლანო-შიც.

9. XVIII ს. ჩანაწერის ცხრა ურბანალ თანამედროვე ჰოტლმგო-საგან თვალსაჩინოდ განსხვავდება და, თუ პირველის ძირად უნდა ურბანალ წარმოედგინოთ, მეორესთვის ჰოტლმგო გვექმნება. ამ უკანასკნელი სახით გვეხდება ცხრა ცხრა ათის აღმნიშვნელს 90-ში **ჰოტლმგო**-შიც ურბანალ-ისწოდება 9-ს აკურთხავს, მე-XVIII ს., რომელსაც თანამედროვე ჰუაილერის **ურჰმალ**-ი უღრის. ამ უკანასკნელსაც ბ არ უჩანს და ისევე, როგორც ურბანალ წინანდელი ურბანალ-ის სახესხეობაა, ეგების თანამედროვე ანდირი **ჰოტლმგო**-ც იმავე ურბანალ-ის ფონეტიკური სახენაცვალი იყოს?

10 ათი გვლდენ შტედტს აწვალ-ად აქვს აღნიშნული. თანამედროვე ანტიურში **ჰოტლმგო**-ა. ამგვარად, XVIII ს. ჩანაწერისათვის ამის ძირად თითქოს აწვ უნდა მივიჩნიოთ, თანამედროვისათვის-კი **ჰოტლმგო**. რიცხვითს სახელებში 11—19-მდე ათი ამ უკანასკნელი სახითვეა, ან **ჰოტლმგო**-დაა წარმოდგენილი, მაგრამ ყველა ათეულების სახელებში, ოციდან მოყოლებული, ათი **ჰოტლმგო**-დ გვევლინება და ძირისა, თუ ფუჭიდან, **ჰო** აქვს მხოლოდ შერჩენილი, პირველი **ჰო** მარცვალ-ი გამჭრალია.

აკუშური და ჰერკილური რიცხვითი სახელების განხილვის დროს, უკვე დაგერწმუნდით, რომ მე-XVIII ს-ში ათს აკუშურადგან აცვალ-ი ჰერკილურად, თანამედროვე ჰერკილურს-კი აქვს უიწალ. იქ აღნიშნული გვაქვს, რომ მათი თავკიდური **ა** და **ჟ** ძირეულად საგულისხმებელი არ არის და იგივე უნდა ითქვას ათის ანაბრება ძველი სახელის თავკიდური **ა**-სა და თანამედროვეს ჰ-ზეც.

რაკი დანარჩენი ათეულებისა და საერთოდ ანდიური რიცხვითი სახელების თვლის სისტემაზე უკვე გვქონდა საუბარი, ამიტომ აქ 100-ისა და 1000-ის სახელებზე-ღა გვაქვს ორიოდ სიტყვა კიდევ სათქმელი.

100-ის სახელი **ბეზონეზი** მე-XVIII ს. შემდგომ არ შეცვლილა. **პი**, ანუ **პი** დაბოლოების ჩამოცლის შემდგომ, დაგერჩება **ბეზონე**, მაგრამ აქამდე განხილულს რიცხვითს სახელებზე ნათქვამი ადვილად დაარწმუნებს ადამიანს, რომ არც 100-ს ანდიური სახელის თავკიდური **ბ** და მესამე ნუ მარცვალა ძირეული..

1000-ს სახელი ანდიურსაც სპარსული აქვს.

§ 13. ჰამალური, ანუ ჰიპატლური და ტინდალური, ანუ იღარასული რიცხვითი სახელები

ეს რიცხვითი სახელები ანდიურს რიცხვითს სახელებს მიავიანან. ჰიპატლურსაც და ტინდალურსაც სამი სქეს-კატეგორია აქვთ, რომელთათვის ვ, ან უ, ი და ბ ნიშნები მოეპოვებათ, მაგრამ რიცხვითი სახელებიდან მხოლოდ ერთს-ღა ვაჩნია სამივე სქეს-კატეგორიის ფორმა, ყველა დანარჩენებისთვის-კი მხოლოდ თითო მოეპოვება. ჰიპატლურსა და ტინდალურ ყველა ასეთ რიცხვებს **და** დაბოლოება აქვთ.

აი ორივე ენის თვით რიცხვითი სახელებიც.

ჰამალური ანუ ჰიპატლური თანამედროვე რიცხვითი სახელები.

1 სსეუ, სსეა, სსებ	20 ეტაწადა
2 ეტრადა	30 ტლათლათაწადა
3 ტლათლათადა	40 ბოგარწადა
4 ბოგრადა	50 ინსსოწადა
5 ინსსუდა	100 ბეპან
6 ანტლარადა	1000 აზალლა
7 აკლჟადა	
8 ბეკლარადა	(Дирр. Мат. аядо.-
9 ატადა	дид. ррѣн. 54).
10 აწადა	
11 აწალსსეუ	
12 აწალტერადა	
13 აწალტლათლათადა	

ტინდალური, ანუ ილვასული რიცხვითი სახელები.

1 სეუ, სეჲ, სებ	20 კაწადა
2 კებდა	31 კაწაქოსეუ
3 ტლახბდა	30 ტლახაწადა
4 ბრგოდა	40 ბოგოწადა
5 ინშტუდა	50 ინშტუწადა
6 ინკლიდა	60 ინკლაწადა
7 პაკლჷდა	70 პაკლჷაწადა
8 ბიკლიდა	80 ბიკლჷაწადა
9 პაქჷადა	90 პაქჷაწადა
10 პაწადა	100 ბეჷენდა
11 პაწალასეუ	1000 აზარდა.
12 პაწალაკედა	(Дирр, Мат: андо-ди- ррчи. 59).

ლეგური ენების, მეტადრე-კი ანდიური რიცხვითი, სახელების შემომოყვანილი ანალიზის შემდგომ, ჰიპატლური და ტინდალური რიცხვითი სახელების დაწვრილებითი განხილვა ზედმეტი იქნებოდა, რათგან არსებითად ამ უკანასკნელის ფონეტ. სახესხვაობას წარმოადგენს. განსხვავებას მხოლოდ ცინდალურაზ ორის სახელი კებდა და ოცის კაწადა შეადგენს, რომელთა ფორმა და ძირი ღოღობერული, კარატული, ყუინალური, ბულუხური და ახვახური ორისას უდგება.

ორივე ენის რიცხვითი სახელები ათობითი სისტემისაა.

§ 14. ყაფურსი და ხვარშულ-ინხოკარული რიცხვითი სახელები.

ხვარშულ-ინხოკარულს 4 სქეს-კატეგორია აქვს (1—ჭ, 2—ჲ, 3—ბ და 4—ლ, ანდა შუაში რ), მაგრამ რიცხვითი სახელების მხოლოდ თითო ფორმა მოეპოვება.

ყაფურსს, ანუ ზეთიტლურსაც 4 სქეს-კატეგორია აბადია, მაგრამ 1 სქეს-კატეგორიის ნიშნად არაფერი უჩანს, მე-2 და მე-3 სქეს-კატეგორიებს-კი ერთი-და-ერთვე ბგერა ჲ აქვთ, ხოლო მე-4-ისათვის—ბ.

ორსავე ენას სქეს-კატეგორიების ნიშნები თავსართების სახით აქვს, მაგრამ რიცხვითი სახელების მართო თითო-თითო ფორმა მოეპოვებათ.

აი თვით რიცხვითი სახელებიც.

შაპუჩური, ანუ ბეჰიტლური რიცხვითი სახელწოდებები.

1 ჰოს	20 ყონა
2 ყონა	21 ყონაჰოს
3 ტლანა	30 ტლანაიგ, ყონააწონა
4 გრყონა	40 გრყანაიგ
5 ტლანა	50 ტლანაიგ
6 იტლანა	60 იტლანაიგ
7 ატლანა	70 ატლანაიგ
8 ბეტლანა	80 ბეტლანაიგ
9 აქენა	90 აქენაიგ
10 აწონა	100 (ჰოს) ჭიტა:
11 აწონაჰოს	(Дижр. Мат. анд.-дидр. груп. 82).
12 აწონაყონა	

ხვარული-ინსოკარული რიცხვითი სახელწოდებები.

ინსოკარ.	ხვარულ.	20 კუნუ,	კუნ
1 ჰოს,	ჰოს	30 კუნუოცია,	კუნაოცია
2 კუნე,	კუნი	40 კუნეკუ,	კუნიკუ
3 ჰანა,	ტლანა	50 იშტუაცია,	კუნიკუოცია
4 უყენ,	უყენ	60 ინტლაცია,	ტლანაკუ-
5 ტლანა,	ტლანა	70 ჰაკლუაცია,	ტლანაკუ-
6 ეტლა,	ეტლა		უცან
7 იტლა,	ოკლა	80 ბიტლაცია,	?
8 ბატლა,	ბაკლა	90 ჰაკლუაცია,	?
9 ოჩიე,	უჩინ	100 ბემონ,	ბემონუ
10 ონცია,	უკუან	1000 აზარ,	აზარ
11 ოკონჰოს	უკუანჰოს	(Лижр. Мат. андо.—дидр. груп. 65).	
12 ოკანკუნე,	ოკუანკუნი		

უაფუჩურისა და ხვარული რიცხვითი სახელების მსგავსება ცხადია. მათ საერთო თვისებასაც ის შეადგენს, რომ პირველი ათეულის რიცხვითს სახელებს

ერთს გარდა, ყველას ბოლოში ნა მარცვალე ერთვის უბრალო დაბოლოების მსგავსად.

ამ ორი ენის რიცხვითი სახელები სხვებზე უფრო მეტად არაჟულისას უდგება, სახელდობრ, მის მეორე სქეს-კატეგორიის ფორმებს.

საყურადღებოა ყაფუჩური 2-ი შონა თავისი შო ძირით და ოცის სახელი შონა, რომელიც ორის სახელს შეიცავს მხოლოდ და რომელსაც 10-ის აღმნიშვნელი თავისი მეორე ნაწილი დაუკარგავს.

თელის ათობითი ასისტემა ყაფუჩურს კარგად აქვს დაცული, რომელშიც ასის სახელიც-კი თავდაპირველად ათი ათის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო, ხვარ-შულს-კი ოცობითი სისტემაც აქვს შეთვისებული. მაგრამ 60-ის, 70 და 80-ის სახელები 6 ათის, 7 ათისა და 8 ათის აღმნიშვნელობა და ეს გარემოება ამჟღავნებს, რომ ოცობითი სისტემა აქაც მეორადი მოვლენაა.

ზემონათქვამზე უფრო საყურადღებო საკითხის გამოკვეცაც შეიძლება. საკმარისია ოთხის ყაფუჩური სახელი გოყონა ორის სახელს შონა-ს შეადაროთ, რომ 4-ის სახელის ორნაწილელი აღნაგობა ცხადი შეიქმნეს: მისი მეორე ნაწილი შონა-ა, ორის აღმნიშვნელი. ამის შემდეგ თავისდა-თავად ირკვევა, რომ 4-ის სახელის პირველი ნაწილის გო-ც შესაძლებელია მხოლოდ ორისავე აღმნიშვნელი იყოს. ცხადია, რომ გ ამ შემთხვევაში თავდაპირველი ეს მერმინდელს შენაცვლებას წარმოადგენს. მაშასადამე, 4-ის ერთი სქეს-კატეგორიის ფორმათავანი ყაფუჩურად თავდაპირველად ორი ორის აღმნიშვნელი შოშონაა.

საყურადღებოა, რომ ყაფუჩურადვე სამს ტლანა ეწოდება, ხუთს-კი ტლანა. ამ სახელების თითქმის სრული იგივეობა შესაძლებელია მხოლოდ იმით აიხსნას, რომ ხუთის სახელიც თავდაპირველად ორნაწილელი სიტყვა იქმნებოდა და ორი სბმრს, ანდა სბმი ორის სახელების შეერთებით გამოიხატებოდა. დროთა განმავლობაში ორის აღმნიშვნელი ნაწილის ჩამოცლამ ხუთის სახელი სამისას ისე დაამსგავსა, რომ მათი განზრჩევისათვის ა ხმოვნის ი-დ შენაცვლება აუცილებელი გამხდარა.

მაშასადამე, ზემოაღნიშნულთგან ცხადი ხდება, რომ არამც თუ ყაფუჩურისა და ხვარ-შულ-ინხოკ რული რიცხვითი სახელების სისტემა ათობითი იყო წინათ, არამედ რომ პირველი ათეულის ერთეულების სახელებიც-კი სამთგან მოყოლებული რთული აგებულების ყოფილან.

§ 15. უღური რიცხვითი სახელები

აღმ. ამიერკავკასიის ალბანურ ენათაგან გადარჩენილი უღური ამჟამად სრულებით უსქეს-კატეგორიო ენაა, მაგრამ, როგორც დავრწმუნდით, გრამ. სქეს-კატეგორიები წინათ მასაც უჭირია. ამის კვალი ოდნავ რიცხვითის სახელებსაც ემჩნევა იმისდა მიუხედავად, რომ უღური რიცხვითი სახელები ძალიან გაცივითილი ჩანან.

როდესაც მკითხველი უღური რიცხვითი სახელების განხილვას შეუდგება, მას ჩრდ.-კავკასიის ყველა ენების რიცხვითი სახელების ანალიზი ეცოდინება

და ამის წყალობით იმ მკადრო ნათესაობას, რომელიც მათ შორის არსებობს. მაშინვე შეამჩნევს

აი უღური რიცხვითი სახელებიც.

უღური ჩიცხვითი სახელები.

1 სა	19 ეუაქწსე
2 პა, პა	20 ყა
3 ხიბ	21 საყოსა
4 ბიპ	22 საყოპან
5 ყო	30 საყოვიწ
6 უკ	31 საყოსაწსე
7 ვულ	40 პეაყო
8 მულ	41 პეაყოსა
9 ვუა	50 პეაყოვიწ
10 ვიწ	51 პეაყოსაწსე.
11 საწსე	60 ხიბყო
12 პეაწსე	70 ხიბყოვიც
13 ხიბეწსე	80 ბიპყო
14 ბიპეწსე	90 ბიპყოვიც
15 ყოწსე	100 ბაჩ, საბაჩ
16 უკეწსე	200 პეაბაჩ
17 ვულეწსე	300 ხიბბაჩ
18 მულეწსე	1000 პაზარ

(Дипр, Грам. удинск.
из. 92).

უღური რიცხვითი სახელები, ორიოდ გამოწაკლის გარდა, უსქეს-კატეგორიის ნიშნებით არიან წარმოდგენილი. მაგრამ ზოგჯერ ძველი სქეს-კატეგორიის ნიშნები, როგორც შემდეგ გამოჩვენებული იქნება, მაინც შენაზრდის სახით შერჩენია და ეს გარემოება ამტკიცებს, რომ უღურსაც, იმისდა მიუხედავად, რომ ეხლა სრულებით უსქეს-კატეგორიით ენაა, წინააღმდეგ სქეს-კატეგორიებით ჰქონია.

უღური თანამედროვე თვლა ათობით-ოცობით სისტემის აგებულების მქონეებელია. მაგრამ თავდაპირველად, როგორც შემდეგში დავაწმუნდებით, საკმე ასე არ უნდა ყოფილიყო.

1. უკრიო სპ წმინდა ძირის სახით არის დაცული და როულ რიცხვებშიაც ასევეა ყოველთვის წარმოდგენილი.

2. ორს ეხლა პეჰ-ს უწოდებენ. 12-შიც ამ სახითვე გვხვდება. საფიქრებელია, რომ თავიიდური 3 აქ ზ სქეს-კატეგორიის მონაცეაღე შეზრდილი თავსართია და ორისათვის ძირად ეხლა ჯა უნდა იქნეს მიჩნეული.

ზაგრამ ოცი ზომ ეხლაც შა არის, ხოლო ორ მოცსა, სამოცსა და ოთხმოცში პეჰაჰო, ხიბჰო, და ბიჰჰო-ში უკვე შო-ს სახით არის წარმოდგენილი. ოცის თანამედროვე უღური სახელი შა სრულად არ უნდა იყოს დაცული, არამედ ბოლოშეკვეცილია: წინათ ოცი ან შაჰ-ი, ან მისი მსგავსი, ე. ი. ბოლოში ათის აღმნიშვნელი ძირის მქონებული ფორმა იქმნებოდა და მაშინ თავში მოქცეული შა მხოლოდ ორის გამოხატველი უნდა ყოფილიყო. ხოლო, რაკი ოცობით სისტემით ნაწარმოებს ათეულების სახელებში ოცი შო-ს სახით არის შენახული, ეს იმის მაჩვენებელია, რომ ჯერ კიდევ ოცობითი თვლის სისტემის შემოდების დროსაც-კი ორის აღმნიშვნელი ძირი შო ყოფილა.

მაშასადამე იერუჰად ორი თავდაპირველად შო ყოფილა, შემდეგ შა-ღ ქცეულა და ხულ ბოლოს ზა-ღ.

ცხადია, რომ წინათ უღური თვლაც მთლიანად ათობითს სისტემაზე უნდა ყოფილიყო დამყარებული და 40, 50, 60 და დანარჩენი ათეულებისთვისაც ეხლანდღისაგან განსხვავებული სახელები იქმნებოდა.

3. სამს იერუჰად ეწოდება ხიბ. ცამეტში და სამოცშიაც 3 ასევეა შენახული. საფიქრებელია რომ ზ აქ ძირისეული არ არის და სქეს-კატეგორიის ბოლოსართია. ამიტომ ხიბის აღმნიშვნელ ძირად ხი გამოდის.

4. ოთხი იერუჰად ბიჰ იქმნება და ამ სახითვეა ეს რიცხვი 14-სა და ოთხმოცშიაც წარმოდგენილი.

5. ხუთი ეხლა შო-ა ცალკეც და 15-შიც, იგივე, რაც წინათ ორის სახელი ყოფილა: ეს შ-ის სახელის შ+ჰ-ისაგან შედგენილობას ამჟღავნებს.

6. ექვსს ცალკე უკ ეწოდება და თექვსმეტშიაც უკ-ის სახით გვევლინება.

7. შვიდი ცალკეც და 17-შიაც ვშლ-ია.

8. რვაც ცალკეცა და 18-შიაც მშლ-ია.

9. ცხრა—ვშლ.

10. ათი—ჰიჰ. 11—19-ში ათი მხოლოდ ზ ბგერით, ანდა მჰ-ის სახით გვევლინება, ხოლო 70-სა და 90-ში ჰიჰ-ად ისმის. საფიქრებელია, რომ ჰიჰ-ის და ჰიჰ-ის თავიიდური 3 სქეს-კატეგორიის შეზრდილი ნიშანია და ძირად იც-ია:

ყველაფერი, რის თქმაც უღური რიცხვითი სახელების აწინდელი და წინანდელი სისტემის შესახებ აქეამად შეიძლება, უკვე ნათქვამი გვაქვს, ამიტომ აქ მხოლოდ 100-ისა და 1000-ს სახელები-ღა გვაქვს განსახილველი.

100-ის უღური სახელის ზაჰ-ის თავიიდური ზ-ც ძირეული არ არის, ძირი შა-ია. ამავე რიცხვის მეორე სახელი საზაჰ ორი ნაწილისაგან შედგება, რომელთაგან პირველი სპ ერთხა ნიშნავს, მეორე ზაჰ-კი 100-ს, ე. ი. ერტი ასეულის გამოხატველი გამონათქვამია. 1000-ს სახელი უღურსაც სპარსული აქვს:

§ 16. ლეგური და ალბანური ენების რიცხვითი სახელების ზოგადი თვისებები.

ლეგური და ალბანური ენების რიცხვითი სახელების გულდასმითმა ცალკეულმა შესწავლამ ბევრი გარემოების გათვალისწინების საშუალება მოგვცა. დროა ყველა ასეთ მონაბოვარს თავი მოუყაროს და მათი ზოგადი თვისებების გამოკვლევა და დახასიათება ვცადოთ.

ლეგური ენების მრავალნაირი რიცხვითი სახელების შესწავლა ბევრის მხრით არის საყურადღებო და მნიშვნელოვანი. აქ, რიცხვითი სახელების ცხადს ნათესაობასთან ერთად, მათ ბევრათა იმდენმა ნაირნაირობამ გვაქვს, რომ მართო ამ მასალითაც ბევრათა შენაცვლების გამოკვლევა შეიძლება. მაგრამ, თუ ასეთი საკითხის შესწავლა ვისმე მოუსურებია, ჩვეულებრივ რიცხვითის სახელებს ერთმანეთს მექანიკურად ადარებდა, უნალიზოდ, ძირეული ნაწილისა და ფორმანტების გაუთვალისწინებლად. მაგ. შესაძლებელია ნ. ტრუბეცკოჟ-ს პატარა გამოკვლევა: „ჩრდილო კავკასიის სიტყვათა შესატყვისობანი“, „Nordkaukasische Wortgleichungen“ (იხ. Wiener Zeitschr. für die Morgenlandes, XXXVII Band, 1 u. 2. Heft 1930 წ. გვ. 76—92), ან თვით G. Dumézil-ის შედარებითი გამოკვლევა (ეხ. ჩრდილო დასავლური კავკასიური ენების, რომელნიც საერთოდ საგულისხმო ნაშრომებს წარმოადგენენ. რა თქმა უნდა, სიტყვებისა და რიცხვითი სახელების ასე შედარება არც მართებულია და არც შეიძლება. ამ გზით მოპოუებული შედეგიც ცხადია უოველთვის სწორე არ იქნება.

უპირველესად უნდა აღინიშნოს, რომ რიცხვითი სახელების ანალიზმა ყველა აწ უსქეს-კატეგორიო ენებშიც წინაშე სქეს-კატეგორიების არსებობა უცვლელად გამოამჟღავნა. ამის შემდგომ ცხადი შეიქმნა, რომ ისევე, როგორც სქესკატეგორიანს ენებში რიცხვითი სახელების ფორმანტებსა და ძირს ერთმანეთსაგან ვარჩევთ, ამათადაც, სანამ შედარებითს შესწავლას დავიწყებდეთ, აწ უპირ უსქეს-კატეგორიო ენების რიცხვითს სახელებსაც უნდა წინასწარ შეზრდილი ფორმანტები ჩამოვაშოროთ ხოლმე.

ცალკეული ანალიზის გადაკითხვა ადამიანს დაარწმუნებდა, რომ ბევრ ენს ერთ-ერთი სქეს-კატეგორიის ნიშანი რიცხვითი სახელების ზრგად დაბოლოებად უქცევია, მაგრამ ზოგ ენს რამდენიმე დაბოლოება მოეძებნება, სხვადასხვანაირიც-კი.

ყველაზე უფრო საყურადღებოა, რომ თავსართოვანი სქეს-კატეგორიების შენაზრდი ნიშნებიც იშვიათი არ ყოფილა, რამაც ცხად-ყო, რომ თავდაპირველად სქეს-კატეგორიები ყველა ენებს თავსართებად ჰქონიათ.

ლეგური ენების რიცხვითი სახელების საარაკო ნაირნაირობის ერთი უმნიშვნელოვანესი მიზეზთაგანი სწორედ სქეს-კატეგორიების ოდინდელი არსებობისა კვალად, შეზრდილობა, ჰქმნის და სწორედ ამ გარემოების გაუთვალისწინებლობა მკვლევართ საშუალებას არ აძლევდა რიცხვითი სახელების არსებითი, ძირეული ნაწილი ფორმანტებისაგან გამოეყოთ და ერთმანეთთან ის შეედარებინათ, რაც შესაძარბებელია.

ყველა ამ გარემოებათა გათვალისწინებამ რიცხვითი სახელების ძირების ცალკეულად გამორკვევაც შეგვიძლებინა და ქლა მათ უკვე ზოგადს განხილვასაც უნდა შევუდგეთ.

I. ლეგური ყველა ენების ერთის სახელები უნდა სამ ჯგუფად გაიყოს.

ერთს ჯგუფს ამ რიცხვითი სახელის ძირად ც თანხმოვანი აქვს. ამ ჯგუფს ლეგურების ცა-ვა, ცა-რა და ცა-ბა, — აგურებისა და ჰერაიურების ცა-თა-ლ, ცა-რა, — ყინადურების ცა-უ, ცა-ჟ და ცა-ბ, — ურნბურებისა, ანბურებისა და ჭაბურების ცა, ცაო და დიდურების მე-XVIII ს. ფორმა ცი-ს ეკუთვნის. ამ რვა ენის ერთის სახელი ერთმანერთისაგან მხოლოდ ძირეული თანხმოვნის ანმოვნიებითა და სქესკატეგორიების ნიშნითა, თუ დაბოლოებით განიზღვევა.

მეორე ჯგუფს ლეგურ ენებში მხოლოდ ერთი წარმომადგენელი მოეპოვება, რომელსაც ერთის ძირეულ თანხმოვნებად წ აქვს. ამ ჯგუფს ნათლისურების წე-ვი, წე-ჟ და წე-ბ(ი) ეკუთვნის.

მესამე ჯგუფში მრავალრიცხოვანია. ამ ჯგუფს ერთის ძირეულ თანხმოვნად ს აქვს. ამ ჯგუფს ეკუთვნის: წასურების სა-რ, სა-ბ და სა-დ, — თამასტანურების სა-რ და სა-ბ, სა-ჟ-ც, ბურულურების სა და სა-დ, სა-რ და სა-ბ, — ვურებისა და აღურების სა-დ, ყინბურების სჰა, — მურესურებისა და სინალურების სა, — ჯურების სა-დ და სა-ბ, ურების სა, ბურების სას და სე-ჟ-ჟუ, სე-ჟ-რუ, სე-ჟ-ბუ და სე-ჟ-ბჟუ, ისევე, როგორც ანბურების სსე-ჟ, სსე-ჟ, სსე-ბ და სსე-რ.

ცხადია, რომ ერთის სახელის ძირის ეს სამი თანხმოვანი ოდესღაც ერთი თანხმოვანითგან უნდა იყოს გაჩენილი. დროთა განმავლობაში მომხდარი შენაცვლების წყალობით ამ სამთაგან უფრო ც და ს არის საყურადღებო, რადგან წ მხოლოდ ერთს მოეპოვება. თუ იმ გარემოებას გავითვალისწინებთ, რომ დიდურის ერთის სახელად ჭქონია ცის, ეხლა-კი არის უკვე სის, მაშინ ცხადი გახდება, რომ ერთის ც-ძირიანი ფორმები ს-ძირიანებზე უფრო ძველი უნდა იყოს.

II. ლეგური და ალბანური ენების ორის სახელიც შესაძლებელია რამდენიმე ჯგუფად გავყოთ, თუ ასეთი დაყოფის საფუძვლად ძირის თანხმოვანს მივიჩნევთ.

ერთს ჯგუფს ორის ძირეულ თანხმოვანად ყ აქვს, ანდა ჭქონად ძველად. ამ ჯგუფს ეკუთვნის თამასტანურების ყრ-რ და ყრ-ბჟა, — წასურული ყრ-ჟ-რ, ყრ-ბ-ლჟ, ყრ-დ-ლჟ და ყა-ბ-ლჟ, ყა-ლ-ლჟ, — ბურების ყუ-ჟ-ჟუ და სხვ., ყო (21 და 22-ში), ყო-ჟ-ჟუ(20-ში), — აგურების ყუ-ი-ალ, — ბურების XVIII ს. ყუ და თანამედროვე ყუ-ვა, ყუ-რა და ყუ-ბა (20-ში), — ვურების ყუ-დ, — ბურების ყა-დ, ყა-რ და ყა-ბ (20-ში), დიდურების ყა-ნო, ყა-ჟ (12-ში), ყუ (20-ში).

მეორე ჯგუფს ძირეულ თანხმოვნად ვ ბგერა აქვს. თანამედროვე ლეგურ ენებში ამ ჯგუფის წარმომადგენლად მხოლოდ ჯურების ჯუ-დ და ჯა და დარჩა, მაგრამ წინათ კიდევ სამ ენას, რომელთაც ძირეულ თანხმოვნად ეხლა კ აქვთ, ჭქონია (მურესურის, სინალურებისა და სჯამურ-ინსტაურის). აღსანიშნავია, რომ დიდურის, რომელსაც 2-ისთვის ცალკეულ სახელად ყა-ნო მოეპოვება, ოცის სახელში 2 კუ-დ აქვს დატული.

მესამე ჯგუფად შესაძლებელია ორის ძირეულად ღ და გ-ს მქონებული ენები გამოყოფა. ამ ჯგუფს წინათ ჰგზავლურა ჰკუთნებია, რომელსაც ცალკეული ორისათვის ეხლა თუმცა კოტელ-ი აქვს, მაგრამ 20-ის სახელში ღა-ღ-ში ორს ღა გამაღმარებს. ყრწიურსაც, როგორც 20-ის სახელითავე ჩანს, 2-ის სახელად ღა ჰქონია. ამ ჯგუფსვე ეკუთვნის თანამედროვე აღურების გო-ღ და უღების ბ-ბ.

მესამე ჯგუფს ორის ძირეულ ბგერად კა, ან კა, კხ, თუ მარტივი კ მოეპოვება. ამ ჯგუფისა თანამედროვე ბრეთურების კაჲე და კაჲე-რ და კაჲე-ბ, — თანამედროვე ყრწიურსაც კაჲე, — სინაღურების კაჲე, — მღერესის კაა-ღ, — აღურების 20-ში დაცული წინანდელი კხა-ღ, მთლისურის კაჲ-ღა, — ყრწიურსაც კაჲ-რა და თანამედროვე ღუნძურის კრ-გო.

მეოთხედ შესაძლებელია აკურების ორის ძირეული თანხმოვანის გაასპირატება მივიჩნიოთ, რის მაგალითიც 20-ის აკურსურ XVIII ს. სახელში ჰტაა-ღ-ში მოგვეპოვება.

დასასრულ, ერთ ენას, ანაიურს, ორის ძირეულ თანხმოვანად ჰ ჰქონდა XVIII ს.-შიც და ეხლაც აქვს: ჰე-გო, ჰე-გუ.

უტყველია, ორის ძირეული ბგერის ასეთი ნაირნაირობა მერმინდელი მოვლენა უნდა იყოს და ამიტომაც გამოსარკვევია, თუ რომელი მათგანი უნდა იყოს ამ რიცხვის ძირის თავდაპირველ თანხმოვანი. ამის საშუალებას იმ რთული რ-ცხვითი სახელების დაკვირვება გვაძლევს, რომლებშიც ორის სახელი შე-ღის და სადაც მისი ძველი სახეა დაცული. თავის ალაგას უკვე აღნიშნული გვეჩვენა, რომ ერთეულების სახელებში კადურები, ხშირი ხმარების გამო, უფრო ადვილად და სწრაფად იცვლება ხოლმე, დიდი რიცხვებისა-კი, ნაკლები, იშვიათი ხმარების წყალობით, უკეთესად არის ხოლმე დაცული.

თუ საკითხს ამ გზით მოუვლით და ამ თვალსაზრისით შევხედავთ, ირკვევა, რომ 1. ღუნძურს და ჭარულას, რომელთაც 2-ის სახელად კიგო აქვთ, წინათ, როგორც 20 ისა და 81-ის სახელებითგან ჩანს, ყო-გო და ყო-რ ჰქონიათ. 2. ბრეთურსაც ეხლანდელი კაჲე-ღ, კაჲე-რ და კაჲე-ბ-ის მაგიერ, როგორც 20-ის სახელი ამჟღავნებს, ყა-ბ, ყა-რ და ყა-ღ ჰქონია. 3. უღურსაც თანამედროვე ბ-გას ძირის წინამორბედს 20-ის სახელს ყა-ს, მეტადრეკი 21-ის სა-ყო-სას და ორმოცის, სამოცის და ოთხმოცის სახელებში შენახულს ყო-ს დაუტყავს. 4. მღერესსაც, თუ ეხლა კაა-ღ აქვს, 20-ის მიხედვით წინათ კა (ჰქონია, — სინაღურსაც კაჲ-ს მაგიერ კა (20-ში) (ჰქონია.

ასეთი მაგალითების მოყვანა კიდევაც შეიძლება, მაგრამ შემომოყვანილიც სრულებით საკმარისი უნდა იყოს იმის ცხელ-საყოფელად, რომ მრის ძირეული ბგერა თავდაპირველად შ ყოფილა და კ, ღ, ა, ბ ან გ შენაცვლების გზით არ-ს გაჩენილი.

III. ლაგურსა და აღმანურს ენებში სამის სახელის სულ ექვსი სახესხვაობა არსებობს.

სახესხვაობის ერთს ჯგუფს ძირეულ ბგერად ხ აქვს. ამ ჯგუფს ეკუთვნის ჭარულის XVIII ს. ხა-ბ-გო და ხა-ბ (სამოც-ში), — ჭარულის სამოცდაერთ-ში დაცული ხა-ბ (XVIII ს.) და თანამედროვე უღურს ხი-ბ.

მეორე ჯგუფს ძირეულ ბგერად შ აქვს. ამ ჯგუფისაა აჟურებისა და ჰტავილუის შა-ტა-ლ, — მთლისურის შა-ბუ-ლა და ყრანდურის შა-ბ-ლა, — წასურის შრ-ბია-რან, შრ-ბ-ლან და შრ-ბი-ლან, — აღურის ში-ბუ-ლ, — რეთურის შირ-ბურ, შირ-ბუ-ლ, შირ-ბუ და შირ-ბ.

მესამე ჯგუფს ძირეულ ბგერად შ აქვს. ამ ჯგუფს ლენძურის XVIII ს. შა-ბ-გო, — ლეძურის შა-შ-ბა (XVIII ს.) და შა-ნ-ვა, შა-მა, შა-ნ-ბა და შა-ნ-და (თანამედრ.), — სინალურის შ-შოა, — თამასასანულის შიბბურ, — ბ დეურის შირ-ბუ-ლ მიეკუთვნება.

მეოთხე ჯგუფად შესაძლებელია ძირეულ ბგერად შ-სა და ხ-ს მქონე ბუნის გამოყოფა. მათი ერთი ჯგუფისად მიჩნევა არავის გაუქვირდება, თუ გაიხსენებს, რომ შა საშუალო, შ-სა და ხ შუა გარდამავალი ბგერაა. ამ ჯგუფს ეკუთვნის ჯურის შაი-ბუ-ლ და შაი-ბუ-ბ, — თამასასანულის შიბბუ ბ, რომელსაც 30-ში სამის აღმნიშვნელად აქვს სიმ, და XVIII ს. დიდურის სო-ნ-ნო.

მეხუთე ჯგუფს სამის გამომხატველად ლატერალური ბგერა ტხლ უჩანს. ამ ჯგუფს ლენძურის ტხლაბ-გო, — ატურის ტხლი-ბა-ტუ და დანარჩ., — თანამ. დეურის ტხლო-ნო და ტხლა-ნო (60-ში), — დასასრულ თანამ. ანდურის ტხლო-ბ-გუ. განმარტებულია ჰტავლის პულ და ყრანდურის გრგ.

აქვე უნდა სამის ძირის ამ ნაირნაირობისა და ურთიერთშორისი დამოკიდებულების საკითხი იხადება. საფიქრებელია, რომ ერთი მათგანი სხვებზე ადრინდელი იყოს. ყველაზე ადრინდელ სახესხვაობად ხ ბგერიანი უნდა იქნეს მიჩნეული. მას, როგორც შემდეგში დავაწმუნდებით, ჩრდილო და სამხრეთ კავკასიის კიდურებზე მცხოვრებთა ენის ხ-ბგერიანი სამივე ადასტურებს და ჰ-ბგერიანი ჯგუფის მრავალრიცხოვანობაც, რაჟღერ ცხადია, რომ უკანასკნელი პირველის უადასპირატულს სახესხვაობას წარმოადგენს. დასასრულ, როგორც თავ-თავის ადგილას აღნიშნული გვექონდა, ლატერალური ტლ-ბგერიანი ძირებიც ხომ ტხლ-ს უდრის, რომლის ტ ძირეული არ არის, არამედ სქეს-კატეგორიის ნიშნის შენაზრდია. მაშასადამე, ლატერალური ბგერიანი ძირის ჯგუფიც არსებითად ხ-ბგერიანსვე ეკუთვნის.

შ და შა-ბგერიანი ჯგუფები, ცხადია, ხ-ბგერიანის შენაცვლებაა ისევე, როგორც ხ-ბგერიანიც შ-ბგერიანისა.

დასასრულ ვებრძვის პულ-ს, როგორც თავის ადგილას აღნიშნული გვექონდა, აღურის სამის შირბულ-ის შესავსი ფორმის მხოლოდ მეორე, ბულ. ნაწილის ფონეტიკურ სახესხვაობას წარმოადგენს. მას, მაშასადამე, ძირი მთლიანად აქვს დაკარგული და მხოლოდ სქეს-კატეგორიის შენაზრდი და დაბოლოება შეუნარჩუნებია, რომელსაც ამ ვხით ძირის ფუნქცია დამოსტრუბია.

ყრანდური სამის გრ-ვის თავიკიდური გ-ს სადატურობა ძნელი გამოსარტვეია.

ამგვარად სამის ძირად უნდა ხბ და ჰმ ვიცნათ.

VI. ოთხტან მოყოლებული რიცხვითი სახელების ანალიზი უკვე რაულდება და ამის გამო კიდევაც ძნელი ხდება, მაგრამ სწორედ ამიტომაც უფრო საყურადღებო და საინტერესოა.

ოთხის სახელსაც ძირისა თუ ფუძის ნაირნაირობა ეტყობა, მაგრამ მიანიც რამდენიმე ჯგუფის გამოყოფა აქაც შეიძლება.

ერთ ჯგუფს ეკუთვნის რეთილურის **აჲყუ-ღ**, **აჲყუ-რ** და **აჲყუ-ზ**, რომელსაც **ოთხი ათის აღმნიშვნელს** 40-ში ამ სახელის პირველი ნაწილი **აზღ-ღ** ე. ი. ყ უკვე **ღ-ღ** აქვს შენაცვლებული, — წასვრულის **აზყუ-ა-რან**, **აზყუ-ზ-ღან** და **აზყუ-ღ-ღან**, რთულ რიცხვით სახელებში მხოლოდ პირველი **აჲყუ** ნაწილია წარმოდგენილი, — თამასაზანურის **აზრყუ-რ**, **აზყუ-რ** და **აყუ-რ**, რომელიც **ოთხი ათის** გამომხატველს 40-ის სახელში უკვე **აღ** არის; ე. ი. რეთილურის მსგავსად აქაც ყ უკვე **ღ-ღ** შენაცვლებული, — ალიურის **აჲყუ-ღ**, რომლის მიგვიერ **ოთხი ათის აღმნიშვნელს** 40-ის სახელში აგრეთვე **აღ** გვაქვს.

უეჭველია, ვჰართლის ყუღ ამ ენის **ოთხის** ოდინდელი სრული სახელის **აყუ-ღ-ის** მხროლდ მეთრე შერჩენილი ნაწილი-ღაა. ამ გარემოებას **ოთხი ათის** გამომხატველი 40-ის ვართლა სახელი **აჲ-წურ** ამტკიცებს, რომელიც შემომოყვანილი სრული სახელის მხოლოდ პირველი ნაწილისა და **ზ-ღ** შენაცვლებული ყ-ს გამომჟღავნება.

ყოზართის გოდ ამავე რიცხვის **ო-ს**მოგანა ფორმის (წახბური **აოყუ-ზ** და **აოყუ-ღ-ის** მაგვარი) პირველი ნაწილის სახესხვაობა ჩანს, მაგრამ მისი თავიკიდური გ არის საყურადღებო.

შესაძლებელია ცალკე ჯგუფად და აგრეთვე ნუდესურთას **აჲაჲ-ღ** და **ჰუ-ჰუის** **აჲაჲ-ღ** და **აჲაჲ-ზ** გამოყოფთ, რომელთაც ყ უკვე **კჲ** და **კ-ღ** აქვთ შენაცვლებული.

შემდეგ უკვე ცალკეულ ჯგუფს ანიჭობას **ვ-ოჲო-გუ**, **ა-ოჲო-გუ**, **ბ-ოჲო-გუ** და **რ-ოჲო-გუ**, — მთლიანურის **ბ-უღ-ღა** და ყოანდურის **ბ-ოჲო-რა** შეადგენს.

ღეშეფურის **მ-უჲ-ვა**, **მ-უჲ-ა**, **მ-უჲ-რა** და **მ-უჲ-ზა** ამავე ჯგუფს უდგება. მას მხოლოდ ბოთლიურისა და ყუნადურის მსგავსად თავსართოვანი ნიშანი შეზრდილიცა, მაგრამ ამას გარდა შენაცვლებულიც აქვს, ყ-ს შემდგომ ხმოვანიც გაჰქრობია.

აბჰილის **ეზჲა-ჲუ** და დანარჩენი ფორმებიც უეჭველია ამ ჯგუფისავე უნდა იყოს, მხოლოდ მას პირველი ორი ბგერა ადგილმონაცვლებულ ჴჩანს და საფიქრებელია, რომ წინანდელი **ზეჲა-ჲუ-საგან**, ანდა მსგავსი ფორმისაგან იქნება წარმომდგარი. პირველი ორი ბგერის ადგილმონაცვლების გარემოებას **ოთხი ათის აღმნიშვნელის** 40-ის სახელში დაცული **ოთხის** ფორმა **ბუჲი-ა-ჲუ-ღ** ამტკიცებს.

თანაზრდაჲე ღენაჲის **უნგო**, რომელსაც მე-XVIII ს. **უნ-გო** უდრის, რომლის **ოთხ-მოც-**ში დაცული სახელ უკვე ახ გვაქვს (შეად. კურულის 40-ში დაცულს **აჲს-ღ**) და რომლის შუალედი **უნგო-საგან** იქნება წარმომდგარი **ზ-ს** გაქრობით. ამას სინაიურის ოხ გეაფიქრებინებს, რომელსაც 4-ის სახელის პირველი ნაწილი დაუთავს, **ზ** ბგერა აქვს, **ე-კი** ჯერ მხოლოდ ნაზალიზაციის შენაზრდს წარმოადგენს.

დასასრულ ღერის ბიჰ ვგონებ მთლიანურის **ბუღ-ღ-ღა-ს** და ყოანდურის **ბოჲო-რა-ს** მსგავსი ფორმის პირველი ნაწილის ფონეტ. სახესხვაობას უნდა წარმოადგენდეს.

ოთხის სახელი უაღრესად საყურადღებოა. თუ აღვამიანი თანამატანურლი-
 ოთხის ააბჟურ, აარჟურ და ააჟურ-ს ჩაუკვირდებო, შეამჩნევს, რომ პირველ
 ორს ფორმასა და დანარჩენს შორის განსხვავებაა, რომელიც შუაში მყოფს პირ-
 ველ თანხმოვანს ემჩნევა მხოლოდ: პირველს ბე აქვს (ააბჟურ), მეორეს-კი რ
 (ააარჟურ). გარეგნულად ისეთ შთაბეჭდილებას ახდენს, თითქოს აქ რაღაც ინფიქ-
 სები გვექონდეს. ვასაოცარია, რომ დღევანდელი ბეგერები თავის „შესავალ“ში
 (Einführung) გამოტოვებული აქვს. ამ ბე და რ-ს ინფიქსობას ის გარემოებაც აფიქ-
 რებინებს აღვანიანს, რომ წასწორებს, რეთოლუტს, აღოლუტს და შიქსუტს ასეთი
 შუა თანხმოვნები არ უნანს.

ოთხის თანამატანურლი სახელის ზეწოდასახელბეული შუა თანხმოვნების
 სხვაობა ოთხის სახელის ორ ნაწილად აგებულიებას აშუადგენს. ირკვევა,
 რომ იგი ააბჟ და აარჟ, აარ და აარჟ, აარ და აარჟ-ისაგან შენდებო. ისევე,
 როგორც აარჟ-ისა აარჟ-ის ბოლოკიდური რ და ბ ძირეული-კი არა, არამედ
 სქეს-კატეგორიის ბოლოსართებია, საფიქრებელია, რომ პირველი ნაწილის ააბჟ-
 და აარჟ-ის ბოლოკიდური ბე და რ-ც ამავე თვისების ბეგერები უნდა იყვნენ!

თუ ვაგვიხსენებთ, რომ აარჟ და აარჟ თანამატანურლი სახელის მეორე
 ნაწილს, აარჟ-ისა და აარჟ-ის მნიშვნელობაც გამოშუადგენდებო და ცხადი გახ-
 დებო, რომ ორსვე უნდა ნიშნავდეს. იგივე უნდა ითქვას ოთხის წასწორის
 ააბჟ-ლ-ს, ააარჟ-ლ-სა და რეთოლუტის ააბჟ, ააარჟ და ააარჟ ის მე-
 ორე ნაწილის შესახებაც. წასწორად ხომ აარჟ-ლა და აარჟ-ლა ორსა ნიშნავს.

რაკი ოთხის თანამატანურლი, წასწორის, რეთოლუტისა და, უეჭველია, და-
 ნარჩენი ენების მსგავსივე სახელების მეორე ნაწილი ორის აღმნიშვნელი
 ყოფილა და ააჟურის 4 აუღალ-ის ღალ-იც ხომ ორსა ნიშნავს (აქვე გვ-
 313), ამით მათი პირველი ნაწილის მნიშვნელობაც თავისდა-თავად ცხადი
 ხდება: ისიც თავდაპირველად შესაძლებელია მხოლოდ ორის ააჟ აღმნიშვნ-
 ელი ყოფილიყო.

ოთხის სახელის პირველ ნაწილად თანამატანურლს აქვს ააბჟ და აარჟ, რო-
 მელთა ბოლოკიდური ბე და რ, როგორც აღნიშნული გვექონდა, ძირეული არ
 არის, ხოლო წასწორის ძირად ააბჟ და რეთოლუტის ააბჟ აქვთ. შიქსუტის, ააჟურსა
 და აღოლუტის შემთხვევაში თანამატანურლით აა მოთხოვებო.

თუ წასწორის აა-ჟურ ოთხს სავე აღმნიშვნელს მითლისუტის, რეთოლუტის
 ააჟურ, ააჟურ-სა და ააჟურის ბოლო-ს შევადარებთ, უმაღლეს შევამჩნევთ,
 რომ ამ რიცხვითს სახელების ერთი ჯგუფის პირველი ნაწილი ააბჟ და ააჟ არის,
 მეორე ჯგუფის-კი ბო და ბუ. ორსავე ჯგუფს საერთო მხოლოდ აა, ან უ მხო-
 ვანი აქვს, ა და ბ-კი ამ პირველი ნაწილის განმასხვავებელია. უკვე ეს გარე-
 მოება ცხად-ყოფს, რომ ა და ბ ბეგერები ძირეული არ არის.

ოთხის სახელის პირველი ნაწილის ააბჟ და ააარჟ ნაშდელი ბუნება უცი-
 ლებელი გახდება, რა წამს ანდერის ოთხის ფორმებს ვააააა, ააააა, ბა-
 აააა და ააააა-ს ვადავაველით თვალს: ცხადია, რომ ისევე, როგორც გუ
 ოთხივე ფორმის მხოლოდ-დაბოლოებება და საერთო ნაწილი ააჟ ძირია, ვ-ც, ძი-
 რეული არ არის, არამედ მამრ. სქესის, ა მდებარ. სქესის, ბ ცხოველთა და რ უსულა
 საგნების სქეს-კატეგორიის ნიშნებია, ამგვარადვე წასწორის, რეთოლუტის, თანამატან-

ნელის, ალუღურის, მუღუღურისა და ჯჷურის ოთხის სახელის თავკიდური აბგერაც თავდაპირველად უეჭველია მდებარე. სქესის თავსართოვანი ნიშანი უნდა ყოფილიყო. მხოლოდ შემდეგში, დროთა განმავლობაში, მას თავისი დანიშნულება დაკარგვა და უბრალო შენაწრდად ქცეულა.

რაკი ოთხის სახელის პირველი ნაწილის თავკიდური ა-ს არაძირეულობა გამოირკვა, ორის ცნების გამოჩნატველად უკვე მხოლოდ ო, აჷ, უ და ა გვჩნება. ორის სახელის ცალკეული და ზოგადი ანალიზის დროს უკვე დავრწმუნდით, რომ ამ რიცხვითი სახელის ძირის სახესხვაობათაგან ყო, ყუ, ყა და ყე ძირია უძველესი, მაგრამ ყ თანზოვანი სხვადასხვანაირი შენაცვლების შემდგომ სრულებითაც ქცება და ძირად მხოლოდ ო-ლა რჩება. მასასადამე, გასაკვირველიც არაფერია, თუ ოთხის სახელის პირველ ნაწილში ორის გამოჩნატველად ო, უ, ა და ე გვხვდება.

ყველაფერი, რაც აქამდის ნათქვამი გვქონდა, უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ დღევანი ენების ოთხის სახელი რთული სიტყვა და თავდაპირველად ორი ორი-ს აღმნიშვნელი ყოფილა.

V ხუთის სახელი ლეგურსა და ალბანურს ენებში შესაძლებელია სამ-ოთხ ჯგუფად გაიყოს.

ერთ ჯგუფს ძირეულად ხახა-სასისძიური ბერა აქვს. ამ ჯგუფს ეკუთვნის უბირველსად XVIII ს. აჷმურის ხუა-ა-ლ, ლუმიჭურის ხუ (50-ში, XVIII ს. და ხე-თა (XVIII ს.) ისევე, როგორც თანამედროვე ხხრ-ვა, ხხრ-რა და ხხრ-ბა-ც.—ქასურულის ხოაზა, ხოლბა, ხოლბა;—ბოთურულის ხუ-დ,—ყუბაჩურის ხუ და სინალურულის ფ-ხუ.

ამვე ჯგუფს უნდა მივაკუთვნოთ ლატერალური ტლბ ბერის მქონებელი დიდორის თანამედროვე ტლენო, რომელიც ტლენო-ს უდრის, და აბქილის ტლჷჷა-ჷე და დანარჩენი ფორმები და მარტივი თვლის ტლბჷო-ც, რომელთა პირველ ბგერებად ტლ არის საგულისხმებელი.

მეორე ჯგუფს ძირეულად ჰე, ანდა ჰე აქვს. ამ ჯგუფისაა თანასაარაულის ჰო-რ და ჰო-ბა,—ამვე ჯგუფს შესაძლებელია მჷლი დიდორის ხენ-ნო-ც მიეკუთვნოს.

მესამე ჯგუფს ძირეულად შ მოეპოვება. ამ ჯგუფს შედარებით ბევრი გუერჩჷაეს: XVIII ს. და თანამედროვე ლენბურის, ანჭურისა და ჭაურის შუ-გო,—ჭურაღურის შჷა-ლ და შუ (რთულ რიცხვ.);—ყუანაღურის იშტუ-ა,—მთლიანურის და ჯაბაჯ. იშტო-აჷ, —ანდიურის იშტუ-გო (XVIII ს.) და ინშტუ-გუ (თანამ.).

მეოთხე ჯგუფს ძირეულად ჟ ანდა ჟ უჩანს. ამ ჯგუფს ეკუთვნის ჯბურის ჟა-დ,—ალღურის ა-ჷა-ა-დ, ჯჷურის ჭუ-დ და ჭუ-ბ და ბუღურის ჭუ-დ.

ბ. შ. და შ-ს შენაცვლებაზე საუბარიც უკვე საკმაოდ გვქონდა და მაგალითებიც ბევრი გვინახავს, რომ ამაზე კიდევ რისამე თქმა საჭირო იყოს. ხოლო ჯბურის ჟა-დ, როგორც უკვე თავის ადგილას აღნიშნული იყო, ბოთურის 5-ის ხუ-დ-ის მსგავსი სახელისაგან უნდა იყოს უ-ს ჟა-დ შენაცვლებით წარმომდგარი. შემდეგ ჟ-ს უკვე ჭ-დ ქცევით გაჩენილი ჩანს ალღურის ი-ჷა-ა-დ. ჯჷური და ბუღური ზემოდასახლებული რთულური სახელის მსგავსი ფორმითგანვე უნდა იყოს წარმომდგარი.

შეისალურები, ანუ მთლისუფი 5-ის იშტულა-ს, კარაფლას იშთულა-ს, ახვა-სუფი იშტულადე-ს, ყუანდუფის, ანუ მაგულაშუფის იშტულა-ს, ცინდელაშის ინშტულა-ს, ჭამალაურის ანუ ჰაჰაულაშის ინსაჰულა და ანდუფის ინშტულა-ს ძირის იშტულ-ს, ანუ ინშტულ-სთვის თვისტომის მოძებნა ძნელია, თუ ერთი მხრით ამ ორთავანს აღინდელად არ მივიჩნევთ, მეორე მხრით აქ ბგერათა ადგილ-მონაცვლებების შესაძლებლობასაც არ გავითვალისწინებთ. საფიქრებელია, სახელ-დობრ, რომ იშტულ უფრო აღინდელია და ნ შემდეგში უნდა იყოს გაჩენილი. თავიკიდური ი-ს ბუნებაცა და პირვანდელი მდებარეობაც ცალკეა გამოსარკვევი და აქ მხოლოდ შტულ კომპლექსს შეეხებით. ასეთი ძირი 5-ისათვის არც ერთს ლეგურ ენათავანს არ აქვს, მაგრამ თუ წარმოვიდგენთ, რომ შტულ შესაძლებელია ადგილმონაცვლებით იყოს უფრო აღინდელი ტშულ-საგან წარმომდგარი, მაშინ ასეთი კომპლექსისათვის მსგავსი ძირის მოძებნა გავიადვილდება. ზემოთ უკვე აღნიშნული გეჰონდა, რომ ღუნბუფი ხუთის შუგო-ს ძირი შუ და ჰჰუ-ლუფის შუილ-ის შუა არის, რომელიც აქუშური 5-ის ხუჰალ-ისა და სინალ-ლუფი 5-ს ფ-ხუ-სა და თანაჰაჰაჰული ჰჰურ-ის და სხვაც არა ერთის ხუ და ჰჰუ ძირის ბგერითი სახესხვაობაა.

ახლა მხოლოდ წინმოფი ტ-ს რაობა-ლაა გამოსარკვევი. მართალია, ლე-გურს ენებში ხუთის არც ერთი სახელი არ გვხვდება, რომელშიც ზემოთყვანილი ძირის წინ ტ იჯდეს, მაგრამ სამაგიეროდ სინალლუფის ხომ ხუ-ს წინ ფ აქვს, რომელიც სქეს-კატეგორიის შენაზრდია. დილუფი ენის 5-ს ფხი-საც წინ ასე-თივე შენაზრდი მოეყოლება.

დასასრულ შესაძლებელია აღნიშნულ იყოს, რომ ჩრდილო-კავკასიის ენათა დასავლური, სინდური, ჯგუფის ერთ წარმომადგენელთავანს, სახელდობრ, ღამაჰ-ფილას, 5-ისათვის სწორედ ტ თავსართიანი ფორმა ტჰუ აქვს შერჩენილი.

მას შემდგომ, რაც ოთხის სახელის ორი რიცხვისაგან შედგენილობა გამო-ირკვა, ბუნებრივად დაიბადება აზრი ასეთივე შედგენილობაზე ხუთის სახელის შესახებაც. თუ ოთხის სახელი ორი ორი-ს სახელისაგან წარმომდგარა, მაშინ ხუთი საფიქრებელია, ან ხამი + ორი-საგან, ანდა ორი + ხამი-ს სახელების შერ-წყმისაგან იყოს წარმომდგარი. მართლაც წასწავი ხუთის სახელი ხოჰა-რან, ხოჰა-ლან და სხ. შესაძლებელია ხამის ჰჰეჰ და ორის ყოჰ-რან და ყოჰ-ლან-ს სა-ხელებთან ოჰმენს დაკავშირებული, მეტადრე თუ გავითვალისწინებთ, რომ ორის სახელის ყ-ს ხ-ლ შენაცვლების სხვა მაგალითებიც გვაქვს და ხამის სახელი ჰჰან (ჰჰრკ.) და ჰა-ს (ბუჰან. და ყუან.) სახითაც მოგვეპოვება. ამგვარად ხუთის სახელად ხოჰა-რან უნდა ყო + ჰჰეჰ + რან-საგან იყოს შერწყმის წყალობით წარმომდგარი და თავდაპირველად ორი ხამი-ს აღმნიშვნელი ყოფილა. იგივე შესაძლებელია ით-ქვის ხ-ძირიულიან ხუთის სახელების ხუჰალ-ისა, —ხჰ.ვა, ხჰ.რა და ხჰ.ბა-სა და ფ-ხუ-ს შესახებაც. ალუღური 5 იჰჰაჰ-ის მეორე ვაჰ ნაწილიც ხომ იგივე გოჰლ და ვაჰ, ე. ი. 2 არის.

ამგვარად, შესაძლებელია დავასკვნათ, რომ 5-ის სახელი 2-ისა და 3-ის ანდა 3+2-ის სახელების შერწყმით არის წარმომდგარი.

განცალკევებული წაბნს უღუბას ხუთის სახელი ყო, მაგრამ, თუ მოვიგო-ნებთ, რომ, მართალია, თანამედროვე უღუბს ორია სახელად ყა აქვს, მაგრამ ოცის სახელში, ორმოცის, სამოცისა და ოთხმოცის სახელებში ძველი ყო მოეპოვება,

მაშინ თავმსდ-თავად დაგვებადება აზრი, რომ შო ალბანური ხუთის ოდინ-დელი სრული სახელის მხოლოდ პირველი, ო რ ის აღმნიშვნელი, შერჩენილი ნაწილი-ლა უნდა იყოს, მეორე, სამის აღმნიშვნელი, ნი-ბ ნაწილი-კი, ეტყობა, დაჰქარგვია დროთა განმავლობაში (იხ. აქვე გვ. 362).

VI. ლეგურ-ალბანური ენების ექვსის სახელის ერთს ჯგუფს ეუთუნის თამა-საანჯელას ძირჰუ-რ და ძირჰუ-ბი, რომელიც ექვსი ათის აღმნიშვნელს 60-ში ძირჰი-ლა არის, — აღიუერბს ძერჰი-დ, — XVIII ს. აკურების ძახა-ლ, რომელიც ჩაბნერ-ძისცურთ ექვსის სახელის ძალხ-სა და ძელხ-ს მიაგავს, — ფახურბს ძერჰი-რჰ, ძიჰი-ბ-ლჰ და ძიჰი-ლ-ლჰ.

მეორე ჯგუფს შეადგენს XVIII-ს აკურების ურჰკა-ლ და ურჰე (60-ში) და ჰურაილურბის ურილა-ლ, ურილ, ჰურაილის რულუ-დ, — ლურჰურბის რახა-ვა, რა-ხა, რახა-რ და რახა-ბა, — მერჰურბის რჯხ-დ, — ჯურბის ღჯხ-დ და ღჯხ-ბ, — და ბურაილურბის რჯხ-დ, რჯხ-რ და რჯხ-ბ.

მესამე ჯგუფს ლატერალური ბერის შემცველობა აქვს საერთო თვისებად. ამ ჯგუფს მიეკუთვნება: მუჰსალურბის ინხლი-და, — ყუანჯურბის ინტლდი-რა, — არჰურბის დ-იტლხ (600-ში) და დ-რტლა-უუ დანარჩენი ფორმებითურთ, — ლუნჰურბისა, ანჰურბისა და ჰარჰურბის ანტლა-გო, თანამოდრთუ დიდურბის ეტლა-ნო და ანდიურბის უინტლხე-გო (XVIII ს.) და ინტლხე-გუ (თანამ.), ინტლხე-გუ.

თითქმის განმარტობულია, სინალურბის ზეკ და ყურბურბის ექ, — შემდეგ უდურბის უჯ და XVIII ს. დიდურბის ის-ნო.

ექვსის თამასარანული სახელი ძირჰურ იმ მხრივ არის საყურადღებო, რომ ო რ-ს შიეცავს, რომელთაგან ერთი შუაშია, მეორე-კი ბოლოში, ისევე, როგორც ბოლოკიდური რ სქეს-კატეგორიის ნიშანია, მოძრავი-კი, რათგან არსებობს აგრეთვე ძირჰუ-ბ, შუაში მოქცეული რ-ც ამ სიტყვის პირველი ნაწილის კიდურის შთაბეჭდილებას ახდენს. მაგრამ ამ შუა რ-სა და ბოლოკიდურს შორის ის განსხვავება მაინც არის, რომ შუა რ-ს მოძრაობა არ ეტყობა და ბოლოკიდურის მსგავსად არ იცვლება. ექვსის შუაგულში მოქცეული რ ექვსის სახელის ორი სიტყვის, ძირ და ჰურ-ისაგან შედგენილობას აჟღავნებს.

ბ-ის სახელის მეორე შემადგენელი ნაწილის ჰურ-ის რაობისა და მნიშვნელობის მიხედვარა ძნელი არ არის, რადგან ამას წინ უკვე დავრწმუნდით, რომ სწორედ თამასარანულად ჰურ ხუთსა ინიშნავს. ამიტომაც აქაც, საფუძვრებელია, ასეთი მნიშვნელობა უნდააქონდეს. თუ ეს მოსაზრება მდარია არ არის, მაშინ ამ რიცხვითი სახელის პირველი ნაწილის ძირ-ის მნიშვნელობა უცილობელი იქნებოდა: ერთის გარდა, სხვა არაფერი საგულისხმებელი არ არის, მაგრამ ერთს სახელად ლეგურს ენებს ძირ, ანდა ძერ არ მოუპოვებთ, რაც ზემომოყვანილი მოსაზრებისათვის დიდი დაბრკოლებაა. ამაზე უფრო დამაფიქრებელია, რომ ასეთი სახელი ერთისათვის არც ლილურსა და არც სინდურ ენებს აქვთ, ანდა უჩანთ. მხოლოდ ზოგადს ქართულსა და ქართველურ ენებს გააჩნიათ უძველეს დროიდანვე ასეთი სახელი. ამიტომ ან უნდა ბ-ის ზემოაღნიშნული ეტიმოლოგია უარყოფთ, ანდა უნდა დავასკვნათ, რომ ერთის ამნაირი სახელი წინათ ლილურსა და ლეგურ ენებსაც შეეჩინათ და მხოლოდ დროთა განმავლობაში დაუქარგავთ.

ამ ალტერნატივებს გადასაწყვეტად, რა თქმა უნდა, იმასაც აქვს მნიშვნელობა, თუ რამდენად მტკიცდება სხვა ენების ანალიზითაც, რომ ექვსის სახელის მეორე ნაწილი მართლაც ზუთსა ნიშნავს, ანდა ზუთის გამომხატველს ძირეულ ზვერას, თუ ზვერათა კომპლექსს შეიცავს. თუ საკითხს ამ თვალსაზრისით შევხებით, მაშინ თამასატანულა ექვსის სახელის ზემოროყვანილი ანალიზის დამადასტურებელი კიდევ რამოდენიმე მაგალითის მოყვანა შეიძლება. სახელდობრ: 1. ბუთულუგად 6-ს რგზღუ ეწოდება და მისი მეორე ნაწილი არის ხგუდ, ხოლო ბუთულუგად ზუთს ხგუდ ეწოდება.—2. წასურად 6-ს აიჰი-რან, აიჰიბ და აიჰიდ ჰქვიათ და ზუთს წასურადეჟ ხოა-რან, ხოა და ხოად ეწოდება.—3. ლუზიქრად 6-ს რანა-ვა, რანა-ა, რანა-ბა და რანა-რა-ს ეძახიან, მისი მეორე ნაწილი არის ხა და ლუზიქრადეჟ 5-ს ხხრ-ვა, ხხრ-ბა და ხხრ-რა ჰქვიათ და 5 ხე-ტა-ს (XVIII ს.) საბითა-კი გვაქვს, ისე, რომ აქაც 5-ის მყარ ელემენტად ხა მანს.

საგულისხმოა, რომ ჩანჩრტსა და ძისცრტშიც, 6-ს აალხ და აელხ ეწოდება. ბოლოკიდურ ზვერად ხ აქვს და ჩანჩრტს-ძისცრტშიაჟ 5-ის სახელს პ-ხი-შიც; ძირეული სწორედ ხი არის, აელ—კი (←აერ) აქაც ერთი ალმნიშვნელი გა-მიღის.

დასასრულ უნდა აღინიშნოს, რომ თუ დიდურად 6-ს ისნო (XVIII ს.) და ეტლანო (თანამ.), ანუ ეტლან-ნო ჰქვიათ, დიდურადეჟ 5-ს სენნო (XVIII ს.) და ტლანო (თანამ.), ანუ ტლანენო ეწოდება. შესაძლებელია ვიფიქროთ, რომ ისნო წარმომდგარია სის (1) + სენ-ნო (5) და ეტლან-ნო-ს მეორე ნაწილიც ტლან-ენო (5)-სთანვეა დაკავშირებული.

სანაოღურის 6-ი ზეკ და ყრმაირის ნქ ჰკვილურის ურიგა-ლ-ისა და კ-რულის რუგუდ-ის მსგავსი ფორმის რიგა-ლ-ის ფონეტ. სახენცვალი უნდა იყოს. უდურ ვა და უვ მუდურის რვხვდ-ის ნაირი ფორმის თავკიდური რ-სა და ბოლოკიდური ვდ-ის ჩამოკლილი შუა ნაწილი-დაა.

ყველაფერი, რაც აქამდე უკვე გამოიჩვენა, უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ ერთეულების დანარჩენი სახელებიც თავდაპირველად ამნაირადვე რთული აგებულებისა უნდა იყოს.

VII. შვიდის ეტიმოლოგიის ძიების დროს ყურადღებას თამასატანულა ვურ-ღურ, ურღურ და ურღუმე იპყრობს, რომელთა-ფონეტიკურ სახესხვაობას ჟურბი არღვდ და არღვბ,—წასურთა არღი-რან, არღიბ-ლან და არღილ-ლან,—ბუთულუგა არღულ, არღურ და არღუმ.— მუდურის არღიდ, —ალურის აერიდ, —კვრულ-ერიდ და უდურის ვულ-ი წარმოადგენს.

თამასატანული ვურღურ, ურღურ და ურღუმე იმ მხრივ არის საყურადღებო, რომ ამ რიცხვის სახელის ორნაწილელი აგებულება აქ მკაფიოდ მოჩანს. უცხადია, ის ვურ, ანდა ურ-ისა და ღურ, ანდა ღუმ-ისაგან შესდგება.

როგორც ამ რიცხვის სახელის მეორე ნაწილის რ და ბ ძირეული არ არის, კატეგორიის ნიშნებია, ამნაირადვე, ვგონებ, დასაბუთება საჭირო არ უნდა იყოს იმისთვის, რომ პირველი ნაწილის თავკიდური ვ-ც ძირეული არ არის, არამედ სქეს-კატეგორიის შენაზრდია ისევე, როგორც ამ ნაწილისავე ბოლოკიდური რ-ც. რაკი 7-ის სახელი ორნაწილელი გამოდგა, ამიტომ, წინა რიცხვების მსგავსად, საფიქრებელია, რომ აქაც შესაძლებელია ორი რიცხვის სახელის შერ-

წყშული ფორმა გვქონდეს გამოყენებული. თუ საკითხის განხილვას ამ მხრივ შეუდგებით, თამასათანადი ურ-ღურ-ის პირველი ნაწილი ურ შესაძლებელია 2-ის თაბასარანულსავე სახელს ურ ს დაუეკავშიროთ და მის ყ-გამქრალ (ისევე, როგორც ალულურს აქეს-გოიდ) სახესხვაობად მივიჩნიოთ, ხოლო მეორე ნაწილი ღურ ხუთის აღმნიშვნელს თაბასარანულ ჰურ-ის შესატყვისობად ვცნათ. ამგვარად შეიძლება თაბასარ. სახელი თავდაპირველად ორი+ხუთი-ს აღმნიშვნელი ყოფილა, ისევე, როგორც დანარჩენი ზემოაღნიშნული ენების თაბასარან. სახელის მსგავსი ფონეტიკური სახესხვაობის მქონებული 7-ის სახელებიც.

VIII და IX. 8-ისა და 9-ის აგებულება უფრო ძნელი გამოსაკვები მგ-რამ ალულური 9-აც **აარჩგოიდ** ხომ **აარჩ** (7)-ისა და **გოიდ** (2)-ის სახელებისაგან შედგენილი აღმოჩნდა ისევე, როგორც კურული 9-აც (აქვე გვ. 331).

თვალსა და რიცხვითს სახელებში, ერთეულების მსგავსად, განსაკუთრებული მნიშვნელობა ათის სახელსა აქვს.

X. ლეტურსა და ალბანურ ენების ათის სახელი შესაძლებელია სამ ჯგუფად გაიყოს.

ერთ ჯგუფს ძირეულ თანხმოვნად ათისთვის ტ აქვს. ამ ჯგუფის ოდინ-დელი არსებობის კვალი მარტო აზერულს 21, 31, 41, 51, 61, 71, 81 და 91-ის სახელშია ტტი-რ და ტტუ-რ-ის სახით დაცული, ცალკეულად-კი 10-ის სახელად აზერულს ვ-იწა-ტუ და სხ. აქვს, 11—19-მდე ათს ეწოდება მოწორ. ათის ოდინ-დელი აზერული სახელი ტტურ იმ მხრივ არის საყურადღებო, რომ 10-ის ჩან-ნურ-ქის(ფრანკ) სახელს იტბა-ს და წოჯრის იტბა-ს უდგება.

მეორე ჯგუფს ათის სახელისთვის ძირეულად ც ბგერა მოეპოვება. ამ ჯგუფს XVIII ს. აზერულს ა-პენლ-ლ და ტეც (რთულ. რიცხვ.),—XVIII ს. ანდერის ა-პენალ,—და უდერის 70 და 90-ს სახელებში დაცული ვიც, ისევე, როგორც XVIII ს. უმბერის ცა და ც (რთულ. რიცხვ.).

მესამე ჯგუფი, რომელსაც ძირეულად წ ბგერა აქვს, მრავალრიცხოვანია. მას მიეკუთვნება: თამასათანადი ა-იწუ-რ, ა-იწუ-ბ და წურ (50—90-ში), ჭურ, (30 და 40-ში),—რთულურის ა-იწუ-დ, ა-იწუ-რ და ა-იწუ-ბ, რომლის მაგიერ 10—19-მდე და 40-ში წგ, ხოლო 30-ში წა-რ და 40-ში წგ-რ არის,—ჯურის ა-იწ-დ და ა-იწ-ბ,—მურისთვის ვ-იწ-დ და ა-იწ-დ (30-ში),—აღურის ი-წუ-დ,—ვურის წუ-დ,—ზურისთვის ტ-იწა-ლ და ტ-იწ (რთულ რიცხვ.),—ყურისთვის ტ-იწ და წა-ლ (30 და 40-ში),—აზერულს ვ-იწა-ტუ და მ-იწო-რ (11—19-მდე),—უდერის ვ-იწ და წ (რთულ რიცხვ.),—ყურისთვის შაწა-რა, შაწა-ლ (11—19-მდე) და წა (20—90-მდე),—მოთლურის შაწა-ლა და შაწა-ლი,—ღურისთვის, აზერულს და აზერულს ანწ-გო და ანდერის თანამ. შ-იწა-გუ და იწო-ლ (ათეულებში),—ღურისთვის XVIII ს. ცალკეულისა და თანამედროვეს აწ-ვა, აწ-ა, აწ-ბა და აწ-რა, წა-ლ (რთულ რიცხვ.).

აღსანიშნავია აგრეთვე, რომ თამასათანადის 30 და 40-ში ათის წ-ს მაგიერ ისმის: კურ.

ათის სახელების ზემოაღნიშნული სამივე ჯგუფის გადაკითხვა აღამაზნებს დაარწმუნებს, რომ ამ რიცხვის სახელის განსხვავებასა და ნაირნაირობას ძირეული ბგერის შენაცვლება (რ. წ. ი), მისი ახმოვნების შეცვლა და თავსართო-

ვანი და ბოლოსართოვანი სქეს-კატეგორიების ნიშნებისა და შენაზრდების სხვა დასხვაობს ჰქვინის.

ათის ძირეული თანხმოვნის სამი სახესხვაობდგან ყველაზე ადრინდელი ტ უმდა იყო. ამას ერთი მხრით ის გარემოება ამტკიცებს, რომ იგი არქულის მხოლოდ რთული რიცხვების სახელებშია ტტუ-რ-ის სახით-ღა დაცული და მეორე მხრით ტ ძირეულის ლილღურის სამსავე ენაში და ქართულსა და ქართველურშიც თ-ს არსებობა ამტკიცებს.

ამგვარადვე ც-ბგერიანი წ-ბგერიანებზე უფრო ადრინდელი ჩანს, რათგან სადაც XVIII-ს ც გვაქვს, იქ ეხლა წ არის, მაგ.: ღუმუჭურში მე-XVIII ს. ათის სახელი 11 და 12-ში ცა, ხოლო 40, 50, 60, 70, 80 და 90-შიც ცა-ლ-ვა. იყო და მაშინ მართო 10-ს ცალკეულად ეწოდებოდა აწ-ბა, ეხლა-კი 11 და 12-შიც არის აწ და 40—90-მდეც ყველგან წა-ლ-ვა-ა.

ამნიარადვე ლუნძურსა, აწუხურსა და ქართლში მე-XXIII ს. თუ ცალკეულად 10-ი ეხლანდელივით აწწ-გო იყო, 11 და 12-ში ათის სახელად ანცი ყოფილა დაცული, თანამედროვე ლუნძურს-კი ეხლა აქაც აწწ-ი აქვს. ანდაჟსაც XVIII ს. ათისათვის ა-წ(ა-ლ ჰქონია; ეხლა-კი ჰოწო-გუ არის. თანამედროვე ერჯისაც 70 და 90-ის სახელში შერჩენილი აქვს ვ-იც, ცალკეულად-კი არის მხოლოდ ვ-იწ და რთულ რიცხვებში წ.

ც. ასის სახელის ერთ ჯგუფს ლეგურსა და ალბანურში ძირეულ თანხმოვნებად რჷ უჩანს. ამ ჯგუფს ეკუთვნის ღუმუჭურის დ-ურჷ-ვა (XVIII ს.), ტტ-ურჷ-ვა, ტტ-ურჷ-ა, ტტ-ურჷ-რა და ტტ-ურჷ-ბა,—აგურჷრისა და ჰვრალურის დ-არჷ-აღ, —ადღურისა ჟ-არჷ.

ამავე ჯგუფს შესაძლებელია რჷ ძირეულიანი თამასატანელის ვ-არჷ-იც მიეკუთვნოს.

მეორე, მრავალრიცხოვანს, ჯგუფს ძირეულად მხოლოდ შ-თანხმოვანი აქვს. ამ ჯგუფისაა: წასმურის ჟ-აშე, —აჩქელის ბ-აშა-ჟუ, —აგურჷრის დ-აშ, —ბრუურჷრის ვ-ეშ, —კურჷრის ჟ-იშ, —ასჯასურის ბ-ეშანი-და, —კატასტელის ბ-ეშანი-და, —აგანადურის ბ-ეშენ-და, ანდაურის ბ-ეშონ-გო, —მითლისურის ბ-ეშენ-და, —სჯატურის ბ-ეშენ-და და დიდურის ბ-იშონ.

ცალკე უნდა გამოიყოს ერჯის ბ-წ.

ერთ ჯგუფს ჰ აქვს ძირეულად. იგი მხოლოდ ჩამალურის ბ-ეშანი და დინდალურის ბ-ეშენ-და-საგან შესდგება.

ცალკეულ ჯგუფად გამოსაყოფია ღუნძურისა, აწქურისა და ქართლის ნ-უს-გო და მუქიდურ-ყაფურის ჰ-ოს.

დასასრულ უნდა მუქიდურ-ყაფურის მეორე სახელიც ჰიტ გავიხსენოთ, რომელიც არც ერთს ზემომოყვანილს არ უდგება, და სინალურის ფ-აე.

ასის სახელების ყველა სახესხვაობათა ჯგუფობრივი გადამსწრვა აღმანის დაარწმუნებს, რომ არსებითად ამ რიცხვის სახელის ძირი ერთი-და-ერთივე უნდა იყოს. სხვაობას ჰქვინის ამ ძირის ბგერათა შენაცვლება (შ, ჟ, ჩ, ში, ჰ) და თავკიდური თანხმოვნისა (დ, ტ, ჟ, ვ, — ბ, ფ) და ბოლოკიდური სქეს-კატეგორიის ნიშნისა, თუ დაბოლოების (ვა, ბა, და, ნ, გო) ნაირნაირობა.

ენათა უმრავლესობას (11-ს) ასის შ-ბგეროანი ძირი აქვს (აშა, აშ, ეშ, იშ), მხოლოდ ორს მოეპოვება შ (ეპა, ჰპე) და მარტო ერთს ჩ (ჩა).

რშ-ს მქონებული ჯგუფი 4 ენისაგან შეკდება (არშა, არშე, ურშ), მისი რე სახესხვაობა-კი მხოლოდ ერთსა აქვს (არე).

ლუნჩუბ-ანჭუჭუბ-ჩაჭუჭის ნუს-გო-ს ასის აღმნიშვნელის ნუს-ის თავიკიდური ნ-ც ძირეული არ უნდა იყოს, არამედ ოდინდელი სქეს-კატეგორიის შენაზრდი და ძირად უს არის საგულისხმებელი, ამნაირადვე არც შაქიდლუბ-აფაქ-ჩუბი შოს-ის შ ჩანს ძირეულად, არამედ რ-ს შუალედს სახესხვაობასა და სქეს-კატ. შენაზრდსე უნდა წარმოადგენდეს. მის ძირად გერჩება ოს, რომელიც ლუნ-ძურ-ანჭუჭურ-ჭარულის უ-ნმოგანა სახესხვაობაა. ამგვარად ასის ძირის ს თანხმონიანი 2 სახესხვაობაც მოგვეპოვება და შ-თგან მოყოლებული შ-მდე შენაცვლებათა სრული მწკრივიც გვაქვს დაკული.

სრულებით განსწავებულთა შაქიდლუბ-აფაქჩუბის ასის მეორე სახელი შიტ, რომელიც მით უფრო საინტერესო და საყურადღებოა. ათის სხვა-და-სხვა სახელების ზოგადი განშლვისა და ანალოზის დროს დაერწმუნდით, რომ აჩაქდს 10-ის სახელის ტ ბგეროანი ძირი აქვს დაკული, რომლის სრული სახე დილდური ენების ითიე, იტბე, იტბა და იტ-სა აქვს დღევანდლამდე შენახული. თუ ეს გარემოება გავგახსენდება, მაშინ შაქიდლუბ-აფაქჩუბი ასის შიტ-ის იტ-იც შესაძლებელია ამივე ათის სახელთან დაკავშირებული და ათისავე აღმნიშვნელად იქმნეს მიჩნეული. თუ ეს მოსაზრება მცდრია არ არის, მაშინ ჭ ბგერაც უნდა ათის გამომხატველადვე ვივალისხმოთ. საბედნიეროდ თამასათანოლს, როგორც დაერწმუნდით, 30 და 40-ის სახელებში ათის სახელად აქვს სწორედ ჭ-ბგეროანი ჭურ-რ. რაკი რთულ რიცხვ. სახელებში ათის გამომხატველად ხშირად ერთი თანხმოვანი-და (ც ენ წ) არის ხოლმე შერჩენილი (ისევე, როგორც მაგ. ქართული ძველი ათ-ერთ-მეტი-საგან წარმოდგარია თ-ერთ-მეტი). ამიტომ არც ბეჟიტლურ-ყაფურშია გასაკვირველი, რომ ასის აღმნიშვნელი მხოლოდ ჭ იყოს. მაშასადამე, საფიქრებელია, რომ შაქიდლუბ-აფაქჩუბი 100, შიტ, თავდაპირველად ათი ათის აღმნიშვნელი ყოფილა. ასის სახელის ასეთი აგებულება ათობითი სისტემის დროს ბუნებრივია და, როგორც ვიცით, ლეგურს ენებში ასეთი წარმომობილობის ასის სახელი სხვაც არის.

ბოლოს-და-ბოლოს მთავარი საკითხი მხოლოდ ასის ძირის არშ და აშ-ის ორი სახესხვაობითგან ერთის მათგანის პირველადობის გამორკვევაა. ამისთვის კი საჭიროა, რომ ისევე, როგორც შიტ-ის აგებულებასა და თავდაპირველ მნიშვნელობას მივაგენით, არშ, ანუ აშ-ის ეტიმოლოგიაც ვიცოდეთ; რაც ადვილი საქმე არ არის.

შემონათქვამი დაარწმუნებდა ადამიანს, რომ ლეგური ენების რიცხვითი სახელების ძირები ხაერთო ყოფილა და მხოლოდ იმის გამო, რომ დროთა განმავლობაში მათ სხვა-და-სხვა შენაზრდები აღმოაჩნდათ და სხვადასხვა ბგერითი ცვლილებაც მომხდარა, ზოგს მათგანს მთელი თავიკიდური, თუ ბოლოკიდური მარცვლები და მთელი ნახევარიც-კი დაჭარბვია, რიცხვითი სახელების სახე ისე შეუცვლია, რომ ბეგრჯერ მათ შორის ნათესაობის შემჩნევაც-კი შეუძლებელი იყო.

დასასრულ გულდასმითმა ანალიზმა დაგვარწმუნა, რომ არამცთუ ოცობითი სისტემა კავკასიური ენების თავდაპირველ თვისებად არ შეიძლება მიჩნეულ იქმნეს, არამედ, რომ ათობითი სისტემაც მერმინდელი ყოფილა და ერთეულების სახელებიც რთული აღნაგობის აღმოჩნდა.

თ ა ვ ი მ ე ო თ ხ ი

შოგადი ქართული და ქართველური (მეგრული, ჭანური და სვანური) რიყხეითი სახელები

§ 1. საკვლევი მასალის თავისებურება

თუ აქამდის ჩვენ ე. წ. კავკასიური ენების რიყხეითი სახელების შესახებ გვქონდა მსჯელობა, ესაა უკვე ისეთი ძველი მწერლობის მქონებული ენის რიყხეითი სახელების ანალიზზე მიდგა ჯერი, როგორც შოგადი ქართულია. დამწერლობიანა და ზოგადს ენას საფუძვლად ყოველთვის გრამატიკული და მართლწერითი წესების ერთგვარობა აქვს ხოლმე, მაგრამ მაინც უნდა ითქვას, რომ ბევრი არ არის ისეთი ენა, რომელსაც გრამატიკული და ორთოგრაფიული ნორმები ძველი ქართულის მსგავსად მკაცრად მჭიდვს დაიცული. ქართულში ენის აღნაგობა და მისი დამწერლობითი გამოხატულება მრავალ საუკუნეთა განმავლობაში ისე შეურყეველად არის შერჩენილი, რომ ძველი მწერლობისა და ენის ისტორიაში განუსწავლელს მკითხველს ძველი ქართული თითქმის ერთხელ და სამუდამოდ ჩამონაქვითლ, სრულებით უცვლელ ენად ეჩვენება.

რა თქმა უნდა, რომ ძველი ქართულის გრამატიკული და მართლწერითი ერთგვარობა მრავალსაუკუნოვანი შეგნებული კულტურული მუშაობისა და მიზანშეწონილი საცვლილებლო დანაწიების შედეგია. ასეთ შეთხვევებში ყოველთვის ადგილობრივი, თემური, თუ ტომობრივი ყოველნაირი თავისებურება უფლებელყოფილია და უღმობებლად უარყოფილიც არის ხოლმე: სხვა გზა და საშუალება ზოგადი ენის შესაქმნელად არ არსებობს. ზოგადს ენას მხოლოდ იმ სიტყვიერი მარაგის შენარჩუნება შეუძლიან, რომელიც ერის სხვაზე უფრო ძლიერ და დაწინაურებულ ტომთან საერთო კულტურული და პოლიტიკური ცხოვრებისათვის მნიშვნელოვანია, რომელიც ურთიერთ გაგებებს აუცილებელს საგანძურს წარმოადგენს.

რამდენადაც უფრო ძლიერია და დაწინაურებული ზოგადი ენა, იმდენად უფრო მკაცრად არის ხოლმე მისი ერთგვარობა დაცული და ყველაფერი, რაც დიალექტურად ამა-თუ-ამ თემში, ხეობაში, თუ გინდ სოფელში შერჩენილია, უმეტესად აღუბეჭდველი რჩება, შემდეგ-კი დროთა განმავლობაში ქრება და ისპობა. რასაკვირველია, ამით მეცნიერებს, სამწერლობო ენის შესწავლისათვის ძვირფასი, საკონტროლო მასალაც ეკარგება, ენოვანი მასალის მრავალფეროვნებითა და ნაირნაირი სიუხვითაც უმწერლობო ენების საუნჯე ენათმეცნიერებისათვის, რა თქმა უნდა, უფრო საინტერესოა. მაგრამ, სამაგიეროდ სამწერ-

ლობო ენა მკვლევარს თავისი განვითარების საფეხურების შესასწავლად ძველ დროებზე დასაყრდენად დამწერლობით აღბეჭდილ მასალას აწვდის, რომელიც კვლევა-ძიებისათვის მტიკიც საფუძველს უქმნის ხოლმე. ამის უქონლობა კი უძნებურადაა ენების შესწავლელს ძალიან უძნებებს საქმეს.

რაკი ქართული ძველი დამწერლობიანი ენაა, ამიტომ მის რიცხვითს სახელებშიც მკაცრი ერთგვარობაა დამყარებული და მათი შემსწავლელი იმის მსგავსს ნაირნაირობას, რომელიც ჩრდილო-კავკასიის ენების რიცხვითი სახელების ანალიზის დროს ასე საგრძნობი, მაგრამ ხშირად მეტად გამოსადეგი იყო, ოდნავაც ვეღარ ნახავს. ამის ანაზღაურება ძველი ზოგადი ქართულის დიალექტების, ქართველური ენების მასალითაც მხოლოდ მცირედნად შეიძლება, რათგან ზოგადი ქართულის ოდინდელი და მერმინდელი ნორმების ძლიერი გამოთანაბრებელი გავლენა მათაც მკაფიოდ ატყვიავთ. რასაც კირველია, იქაური მასალე-ბიც რიცხვითი სახელების ანალიზის დროს აქა-იქ ადამიანს წველს, მაგრამ ამაზე უფრო მნიშვნელოვანია თვით ზოგადი სამწერლობო ენის საგანძურში დაცული რიცხვითი ოდენობის გამომხატველი სპეციალური ტერმინები, რომელთაც ზოგჯერ დამწერლობაზე უწინარესდ მუხუნეობის ენის ვითარება აქვთ აღბეჭდილი. სწორედ აქ შეუძლიან მეცნიერს ის დანაკლისი, რომელიც ზოგადს ენას დანორმების წყალობით ოდინდელ ფორმათ მრავალფეროვანობის მოსპობის გამო აქვს, ნაწილობრივ მაინც აინაზღაუროს.

§ 2. ამ საკითხის შესახებ ნაშრომების შეფასება.

არც ზოგადი ქართული და არც ქართველური რიცხვითი სახელები მონოგრაფიულად ჯერ არავის შეუსწავლია. მხოლოდ აკად. ნ. მარსა აქვს სხვა-დასხვა ეტიმოლოგიები წამოყენებული და ერთი სპეციალური ნაშრომიც მოეპრეება.

პირველად თავისი თეორია რიცხვითი სახელების შესახებ აკად. ნ. მარსა 1913 წ. გამოაქვეყნა პატარა ნაკვლევის სახით, რომელსაც ეწოდება „რიცხვითი სახელების ნასესხობა იაფეტურს ენებში“ („Знаимствование числительных в яфетических языках“: ИАН, 1913 წ., გვ. 789—790), ქართული რიცხვითი სახლები-კი განხილულია ნ. მარსის 1925 წ. გამოქვეყნებული სალიტერატურო ქართული ენის გრამატიკა-ში, სადაც ამ საკითხს 12 დაბეჭდილი გვერდი აქვს დათმობილი (გვ. 71—82). ამ ნაშრომში ავტორს მთელი თავისი მსჯელობა თავის ძველს თეორიაზე, ქართულის სემურობის რწმენაზე, აქვს დამყარებული, თუმცა უკვე ხუთი წლით ამაზე უწინარეს მას სრულებით სხვა მოსაზრებანი ჰქონდა გამოთქმული. სახელდობრ, თავის 1920 წ. გამოქვეყნებულს ნაშრომში „Яфетический Кавказ и третий этнический элемент в основании ерелиземноморской культуры“, აკად. ნ. მარსი ამბობდა, რომ რიცხვით სახელებად თავდაპირველად სხუელის სახელები ყოფილანო: ერთისადა და ორის აღსანიშნავად ერთსა-და-იმავე სიტყვას ხმარობდნენ. „თავს“-კი არა („ერთი

თავი“), არამედ ან „პირსა¹“, რომელიც წარმოდგენილი იყო, როგორც *ერთი* (ერთი პირი) და *ორი* (ორი ტუჩი *para ruxa*), ან „ხელია, ერთად აღქმული („ერთი ხელი“) და *ორად* („წყვილი ხელი“), რიცხვი „ოთხი“ სიტყვა „ფეხები“ გამოდგა, ოთხფეხ ცხოველთან დაკავშირებით, ან ექნებ იმასთან დაკავშირებითაც, რომ ხელები ჯერ კიდევ ფეხების მსგავსადაც იხმარებოდა, ხუთი სიტყვა „მჯილით“ გამოიხატებოდა. თავდაპირველად ხან ხუთამრის (მთელიდნუნ, ხან ექვსამრის), ამის იქით-კი ხმარობდნენ სიტყვას *ბევრი*², რომლის აღსანიშნავადაც ორსავე ხელს გამოიყენებდნენ ხოლმე. როდესაც პრეიფურტიდმა უკვე *ათის* ცნებას მიაღწია, მაშინ იგივე სიტყვა „ხელი“ (თუ სახელდობრ რომელი სიტყვა აქვს ნაგულისხმევი, ვდამარტებული არ არის), მხოლოდ მრავლობითად ნახმარი, გამოხატავდა *ათეულს*, შუალედი რიცხვების აღსანიშნავად-კი ხუთს, ანდა ექვსს ერთს, ანდა ორს უმატებდნენ, ანდა ერთის, ან ორის ათითგან გამოკლებით აღნიშნავდნენ ხოლმე, ე. ი. ათი ერთ-ნაკლები, ანდა ორ-ნაკლებით („Ифетич. Кавказ и третий этнический элемент“: Избр. работы I, 99).

ნ. მარსს უკვე ძველი ქართული გრამატიკის თავის „ძირითადს ტაბულეზში“ ზოგიერთი ქართული რიცხვითი სახელების ეტიმოლოგიები მთლიანად სემური ენების რიცხვითს სახელებთან აქვს დაკავშირებული, 1920 წ. მოსწენებაში წამოყენებულს დებულებაში-კი წინანდელი ეტიმოლოგიების სხენება-კი არ მოიბოვება, მაგრამ არც ამ ახალი თეორიის დამადასტურებელი რიცხვების ის სახელებია მოყვანილი, რომელნიც მისი აზრით ხელისა და ფეხების აღმნიშვნელი სიტყვებისაგან არიან წარმომდგარი. მთელ ამ უთანხმოებას ის გარემოებაც ერთვის ზედ, რომ ამის ხუთი წლის შემდგომ გამოქვეყნებულს ზემოაღნიშნულს „ძვ. ქართ. გრამატიკა“-შიც 1920 წ. მოძღვრების არავითარი კვალი არა ჩანს და, რაკი იმ ნაშრომში წამოყენებულ ახალ დებულებათა არც დასაბუთება, არც დამადასტურებელი მავალითები მოიბოვებოდა, ამიტომ გრამატი-

¹ უმჯეკვლია იგულისხმება: პირველი.

² Числительные выявились, также, как физические предметы, как перчатки слов, обозначающих и обозначающих члены тела: для представления „одни“, как и для представления „два“, было одно и то же слово, не „голова“ („одна штука“), а яд „рот“, воспринимаемое как один („один рот“) и два („нара губ“), или „рука“, воспринимаемое как один („одна рука“) и два („нара рук“). число „четыре“ оказало „голову“ „ноги“, в связи-ли с представлением о четвероногом животном, или, быть может, в зависимости от того, что руки еще продолжали служить переходными ногами, когда беснула творческая мысль о „четырех“, пять выразилось словом „кулак“ („пятерня“) и т. п. („Ифетический Кавказ и третий этнический элемент“: Н. Я. Марр, Избранные работы I, 99).

Первоначальное исчисление единиц доходило то до пяти, то до шести, свыше этого было слово „много“, представление о котором давалось двумя руками, как носителями многих единиц пальцев, числовое восприятие которых, однако, не было еще доступно. Когда праифетид дошел до представления о десяти, то-же слово „рука“ во множественном числе, собственно две руки с „десятью пальцами“ стали выражать „десяток“, а промежуточные числа выражались с помощью остальных, то прибавкой к пяти и шести единицы, двойки, то вычитанием из десятка той-же единицы, двойки и другими еще приемами исчисления (Н. Я. Марр, „Ифетич. Кавказ и третий этнический элемент“: Избр. работы I, 99).

კის მკითხველის პირადს სურვილზე იყო მივდებული, თუ ნ. მარჩიას ამ ორს ერთმანერთისაგან ძირიდან განსხვავებულს თეორიას როგორ შეათანხმებდა.

დასასრულს, „მე. ქართულის გრამატიკის“ გამოცემის ორი წლის შემდგომ, 1927 წ. ნ. მარჩია ამ რიცხვითს სახელებზე საკმაოდ მოზრდილი ნაშრომი დაბეჭდა, რომელსაც შემდეგი სათაური აქვს: „რიცხვითს სახელებზე (გენეზისური საკითხის დაყენებისათვის)“, „О числительных (К постановке генетического вопроса)“, ¹ როგორც თვით სათაურიზგანაც ირკვევა, ეს ნაშრომიც უკვე დამთავრებული კვლევა-ძიების შედეგს-კი არ წარმოადგენს, არამედ რიცხვითი სახელების გენეზისის საკითხის წამოსაყენებლად (ჩანს განკუთვნილი. ასეთი სათაურისა და მიუხედავად, ამ საკმაოდ მოზრდილი, 60 დაბეჭდილ-გვერდიანი, ნაწარმოების 26 გვერდი რიცხვითს სახელებს არ ეხება, არამედ ღვთაებათა სახელებს, („წარმართა“, ღმერთს, არმაზს, საბადიოსს, სომხს. ასტეფუსს, კარაბელს და ბევრ სხვასაც). დანარჩენ 34 გვერდზე ჯერ ზოგადი დებულებაა მოყვანილი რიცხვითი სახელების წარმოშობის შესახებ (გვ. 273—277²), შემდეგ წინა ნაწილში მოთვსებულ დებულებათა დასადასტურებლად მრავალ სხვა-და-სხვა ენიზგან ამოღებული ზოგიერთი რიცხვითი სახელებისა და მათ მაგიერად მიჩნეული სიტყვების ანალიზებია მოყვანილი 298-ე გვერდამდე, რომლის ბოლოსაც პირველი ათეულის რიცხვითი სახელების წარმოშობილობის მოკლე სქემაა დართული (გვ. 298—299).

ამ სქემის ავტორის შემდეგი განცხადება მისდევს: „უხლა ის-ღა დარჩა, რომ მთელი (ჩვენი) ნაგებობის (სისწორე) ენათა თვითეული სისტემის, ბევრ შემთხვევაში ერთეული ცალკე ენისა-ც-კი რიცხვითს სახელებზე და სხვა მათ მგავს სიტყვებზე „შეგვემოწმებინა“ და „მით დაგვემთავრებინა. მაგრამ ასეთს ამომწურავს, დაწვრილებითს განხილვაზე უარის თქმა გვიხდება“, დროს უქონლობის გამო კი არა, არამედ იმიტომ, რომ ასეთი „გალრამეცებული“ შესწავლისათვის ჯერ შუა აფრიკისა და აზიის ენების იაფეტოლოგიური კვლევა-ძიების ასპარეზად ქტევაა საჭირო, ამასთანავე თვით იაფეტური ენებიც ამ მხრივ, ე. ი. რიცხვითი სახელების აღნაგობის მხრივაც, ჯერ სპეციალურად შესწავლილი არ არისო (გვ. 299—300)³.

¹ თავდაპირველად გამოქვეყნდა კრებულში „Изъяснительные проблемы по числительным“, т. I, გვ. XV—XXVIII, Ленинград), ამჟამად გადაბეჭდილია „Избранные работы“-ს III წიგნში, გვ. 246—306.

² გვერდები „186 რან. работ“-ს III წიგნისაჲ.

³ Нам бы оставалось теперь проверить все построение на числительных каждой системы языков, а во многих случаях па числительных каждого отдельного языка, учти, разумеется, те или иные пережачочные особенности, как напр. или нумеративные слова, или новообразования... равно также, относящиеся к числительным терминам, как рав,—крат,—жды, тем более варя, близнецы и т. п. и на том и кончатся. Но от этой исчерпывающей детальной трактовки приходится отказаться, по многим обстоятельствам, в числе их в первую голову все же по недостатку времени... а потому что... более глубокого и тонкого освещения этого сюжета в целом не может иметь места до вовлечения в орбиту исследователя языков... азиатских и африканских языков... в момент, когда поставлен вопрос о конкретной работе над вовлечением глубинных африканских и пных языков в круг афетидологических изысканий (გვ. 299)... К тому же, сами афетические языки не проработаны специально по этой части“. („О числительных“: Избр. работ, т. III, გვ. 300).

რაკი ჩვენი წინამდებარე ნაშრომის მთავარი ნაწილი ნ. მარჩის ზემოდასახელებული ნაკვლევის გამოსვლამდე უკვე დამთავრებული გექონდა, ამიტომ აქ მისი არსებითად განხილვა შეუძლებელი იყო. ამიტომვე რიცხვითი სახელების დაწვრილებითი შესწავლისა და ანალიზის დროს ნ. მარჩის უკანასკნელ ეტიმოლოგიებზე მსჯელობაც არ შეგვეძლო და აქ უნდა მისი ამ ნაშრომის მხოლოდ ზოგადი დახასიათება-შეფასებით დავკმაყოფილდეთ.

ვინც-კი აკად. ნ. მარჩის წინანდელს, 1926 წლამდე გამოსულს, ნაშრომებში გაფანტულს, თუ სისტემურად დალაგებულს ეტიმოლოგიებს გადაიკითხავს ქართული რიცხვითი სახელების შესახებ, დარწმუნდება, რომ მთელი მისი მსჯელობა იქ ქართულის სემურობის რწმენით არის ნაკარნახევი. ყველაფერი ამ რწმენის მკითხველებშიც განმტკიცებისათვის იყო მაშინ განკუთვნილი. ერთადერთს გამონაკლისს მარტო ნ. მარჩის 1920 წ. წაკითხული მოხსენება წარმოადგენს „მესამე ეთნიკური ელემენტის“ შესახებ, სადაც, როგორც დავრწმუნდით, რიცხვითი სახელების წარმოშობის უკვე სრულებით სხვა მოსაზრებანია ზოგადად, დაუსაბუთებლივ, წამოყენებული. თუ გავისვენებთ, რომ სწორედ ამ თავის 1920 წ. ნაშრომში ნ. მარჩი იძულებული იყო ქართულის სემურობის თავისი დებულების სრული მცდარობა აღეარებინა, ცხადი და გასაგები გახდება, თუ რატომ იყო, რომ ამავ დროს ავტორს ქართ. რიცხვითი სახელების წარმოშობილობის ახალი თეორიისა და ეტიმოლოგიების წამოყენება დასჭირდა: სემურობის რწმენის გაქარწყლებას ლოგიკური აუცილებლობით ამ მოძღვრებაზე დამყარებული ეტიმოლოგიებიც უნდა ემსხვერპლა!.. მაგრამ 1920 წ. წამოყენებული ახალი დებულება რიცხვითი სახელების გენეზისის შესახებ ჯერ კიდევ კარგა ხანს, 1925 წ.-მდეც-კი, თვით მის ავტორსაც იმდენად ურყევ რწმენად არ ჰქონდა ქვეული, რომ „ძველი ქართულის გრამატიკა“-ში მთლიანად შეეტანა, არამედ იქ წინანდებურად სემურობის სული ტრიალებს და ახალი მოძღვრების ანარეკლს მკითხველი ძნელად თუ სადმე შეამჩნევს.

ორი წლის შემდეგ, 1927 წ. დაბეჭდილს ნაშრომში, როგორც დავრწმუნდით, პირიქით, უკვე სემურობის ყოველივე ანარეკლია გამქარალი და რიცხვითი სახელების წარმოშობის შესახები მისი მსჯელობა მთლიანად ახალს მოძღვრებაზეა დამყარებული. მხოლოდ ზოგი რამ, რაც ამ ნაშრომში ვრცლად არის ნათქვამი, ზოგადი დებულების სახით, მოკლედ ზემოდასახელებულს 1920 წ. მოხსენებაშიც გვხვდება, ისე რომ 1927 წლის მოძღვრება 1920 წლის ჩინასხის შეიდი წლის ნაყოფს უნდა წარმოადგენდეს. ასეთი ხნიერებისა და მიუხედავად, თვით მისმა ავტორმა ეს მოძღვრება მაინც მხოლოდ წინასწარ, აბრიორულ დებულებად აღიარა.

სულ მოკლედ რომ გამოითქვას, აკად. ნ. მარჩის უკანასკნელი დებულებით რიცხვითი სახელების ერთეულების აღმნიშვნელი სიტყვები თავდაპირველად ერთი ხელის, ორი ხელის, ან ორი ტუჩის, ხელებისა და ფეხების სახელებს წარმოადგენენ, რომ ერთს დროს ხუთს ზევით ბევრი ითქმოდა და რომ ხუთთგან და თვით სამთგანაც-კი მოყოლებული ერთეულების რიცხვითი სახელები, ან რიცხვთა შერებები, ანდა გამოკლებით გამოიხატებოდნენო.

ასეთი დებულება ენათმეცნიერებაშიცა და ფსიქოლოგია-ფილოსოფიაშიც დიდი ხანია უკვე ცნობილია. ჯერ კიდევ ამერიკის, ავსტრალიისა და აფრიკის ველურ და ჩამოქვეითებულ ტომთა ენების მე-XIX ს. შესწავლვლებმა შეინიშნეს ეს გარემოება და თავიანთ ნაშრომებში უჭინდათ შეტანილი. ასეთ ცალკეულ დამკვირვებელთა ცნობებზე დაყრდნობით ენათმეცნიერების ზოგადი საკითხების განმხილველებსაცა და ფსიქოლოგ-ფილოსოფოსებსაც რიცხვითი სახელების წარმოშობის პრობლემები სწორედ ასე უჭინდათ და აქეთ გაშუქებული.¹ მაგრამ, რაკი რიცხვითი სახელების ასეთი წარმოშობილობისა და აღნაგობის გამოკვევა და დამტკიცება დაწინაურებულს, მრავალსაუკუნოვანი კულტურული წარსულის მქონებელს ენებში ძნელია, მთელს ამოცანას სწორედ ასეთი ენების რიცხვითი სახელების მონოგრაფიული, გარდამეხვეული შესწავლით, ველურ და ჩამორჩენილ ტომთა ენების დაკვირვებით მოპოვებული, შედეგის შემოწმება და შევსება შეადგენდა და შეადგენს ეხლაც.

ზემოაღნიშნულთგან ჩანს, რომ ქართული და ე. წ. იაფეტური ენების რიცხვითი სახელების ამ მიმართულებით მკვლევარის ამოცანადაც, მათ შორის აკად. ნ. მარჩისაც, შესაძლებელია მხოლოდ იგივე ყოფილიყო: ე. წ. იაფეტური და სხვა, მაგალითად ინდოევროპული, ენების მონოგრაფიული შესწავლითა და გარდამეხვეული ანალიზით რიცხვითი სახელების ასეთივე წარმოშობის გარემოება გამოერკვია და ან დაემტკიცებინა, ან უარეყო. ამის მაგიერ ნ. მარჩამ ისევ ზოგად დებულებათა წამოყენება ირჩია სხვადასხვა ენებიდან განუჩრჩველად ამოღებული რიცხვითი სახელების აგებულების დაუსაბუთებელი დანაწილებითა და დეკავშირებით. ასეთ პირობებში, რასაკვირველია, ძნელი წარმოსადგენელია, რომ სწორედ და გონებაამაზვილი მოსაზრება სათუო და მცდარი ეტიმოლოგიებით არ ყოფილიყო მოცული. ყოველი ახალი დებულება შესაძლებელია მხოლოდ იმდენად იყოს მნიშვნელოვანი და ანგარიშგასაწევი, რამდენადაც იგი მრავალრიცხოვანი ფაქტების, ხანგრძლივსა და მონოგრაფიული შესწავლა-დაკვირვებაზეა ხოლმე დამყარებული. აკად. ნ. მარჩამ ეს გზა უარყვა: სწორედ იქვე, სადაც მან ზოგადი მოძღვრება უკვე საკმაო სისრულით განმარტებულად მიიჩნია, მას, როგორც დავრწმუნდით, ნათქვამი აქვს: ეხლა მხოლოდ ცალკეულ ენათა და ენათა მთელი სისტემების რიცხვითი სახელების ანალიზით მთელი ჩვენი მოძღვრების შემოწმება-და დავერჩენია, მაგრამ დავკვირვების განხილვაზე უარს ვამბობ იმიტომ, რომ, ერთი მხრით, შუა აფრიკისა და აზიის ენები ჯერ კიდევ იაფეტოლოგიურად გამოკვლეული არ არის და მეორე მხრით თვით იაფეტური ენათა რიცხვითი სახელების აღნაგობაც ჯერ საკეთილურად შესწავლილი არ არისო.

¹ წყაროების ვრცელს სიას მსურველი იპოვის ვუნდტ-ის Völkerpsychologie-ს, II B. Die Sprache-ს, Zweiter Teil, 3 Aufl-ს გვ. 24—31, § 4 Zahlwörter und Zahlsysteme, სადაც ძველი წყაროებიცაა აღნიშნული.—Ernst Cassirer-ის Philosophie der symbolischen Formen, Erster Teil: die Sprache,—Berlin 1923 წ., მეტადრე გვ. 180—202, სადაც მრავალი ძველი ნაშრომებია დასახელებული, და P. W. Schmidt-ის Die Sprachfamilien und Sprachkreise der Erde, Heidelberg, 1926 წ., მეტადრე გვ. 357—380, die Zahlsysteme, სადაც რიცხვ. სახელების წარმოშობა და სისტემები ყოველმხრივ არის განხილული და წყაროებიც აღნიშნულია.

ავტორის ამ განცხადებითგან ირკვევა, რომ „ნაგებობა“ მხოლოდ თეორიულია და „იაფეტურ“ ენათა რიცხვითი სახელების მონოგრაფიულს შესწავლაზე არ არის დამყარებული, რომ თვით აკად. ნ. მარჩის სიტყვითაც ამ ნაგებობას ჯერ კიდევ ყოველმხრივი შემოწმება სჭირდება.

§ 3. ზოგადი ქართული და ქართველური რიცხვითი სახელები

ქართული რიცხვითი სახელების შესახებ არსებული თეორიებისა და ეტიმოლოგიების შემომოყვანილი ზოგადი მიმოხილვის შემდგომ, უნდა კვლავ ჩვენს კვლევაშივას დავეუბრუნდეთ. რაკი რიცხვითი სახელების აგებულებისა და მნიშვნელობის გამოსარკვევად გამოსადეგ მეთოდებზე უკვე თავშივე გვქონდა საუბარი და ქართული-ქართველური რიცხვითი სახელების ანალიზის დროსაც მთელი მუშაობა ამავე გზით იქმნება წარმართული, ამიტომ აქ მეტი სათქმელი აღარაფერია და შესაძლებელია პირდაპირ საქმეს შევუდგეთ.

პირველად ძველი და თანამედროვე ზოგადი ქართულისა და მეგრულ-ქანურ-სვანური რიცხვითი სახელები გადავიკითხოთ.

- 1 ერთი.
- 2 ორი.
- 3 სამი.
- 4 ოთხი.
- 5 ხუთი
- 6 ექუსი.
- 7 შვიდი, შვილი
- 8 რუაჲ, რვა.
- 9 ცხრაჲ, ცხრა.
- 10 ათი.
- 11 ათ-ერთ-მეტი, თერთმეტი
- 12 ათ-ორ-მეტი, თორმეტი.
- 13 ათ-სამეტი, ცამეტი.
- 14 ათ-ოთხ-მეტი, თოთხმეტი.
- 15 ათ-ხუთ-მეტი, თხუთმეტი, ხუთმეტი.
- 16 ათ-ექუს-მეტი, თექვსმეტი.
- 17 ათ-შვიდ-მეტი, ჩვიდმეტი.
- 18 ათ-რუაჲ-მეტი, თვრამეტი.
- 19 ათ-ცხრა-მეტი, ცხრამეტი.
- 20 ოცი.
- 21 ოცდაერთი.
- 22 ოცდაორი.
- 30 ოცდაათი.
- 40 ორმოცი, ორმოცი.
- 50 ორჩეოცდაათი, ორმოცდაათი, ერგასი (ძველი).

- 60 სამეოცი, სამოცი
- 80 ოთხმეოცი, ოთხმოცი
- 100 ასი
- 101 ასერთი
- 200 ორასი
- 201 ორასერთი
- 300 სამასი
- 400 ოთხასი
- 1000 ათასი
- 10000 ბევრი

მეგრული რიცხვითი სახელები

1 ართი	17 ვითოშქვითი
2 ქირი, ქვრი	18 ვითორუო, ვითობრუო
3 სუმი	19 ვითოჩხორო
4 ოთხი	20 ეჩი
5 ხუთი	21 ეჩი დო ართი
6 ამშვი	22 ეჩი დო ქირი
7 შქვითი	30 ეჩი დო ვითი
8 რუო, ბრუო	40 ეარნეჩი, ეარნეჩი
9 ჩხორო	50 ეარნეჩი დო ვითი
10 ვითი	60 სუმონეჩი, სუმენეჩი
11 ვითაართი	80 ოთხონეჩი
12 ვითოჟირი, ვითოქვრი	100 ოში
13 ვითოსუმი	200 ჟიროში, ქვროში
14 ვითაანთხი	300 სუმოში
15 ვითოხუთი	400 ოთხოში
16 ვითამშვი	1000 ვითოში, ათასი.

ქანური რიცხვითი სახელები

- 1 ართი, არ, ა, პარ (ათინ.)
- 2 ეურ, ეუ, ჯურ (ათინ.)
- 3 შუმ, სუმ
- 4 ოთხო
- 5 ხუთ, ხუ
- 6 აში, ანშ, ცაში (ათინ.)
- 7 შქვით, შქით, შქი
- 8 ოვრო, ცოვრო (ათინ.)
- 9 ჩხორო
- 10 ვით, ვით, ვი
- 11 ვით დო არ, ვიტოარ, ვიტვარ, ვითოჟარი (ათინ.)
- 12 ვიადოეურ, ვიტოეურ, ვითოჯურ (ათინ.)

- 13 ვით ღო სუმ, ვიტო სუმ, ვითოსუმ (ათინ.)
 14 ვით ღო ოთხო, ვიტო ოთხო, ვიტოთხო, ვითო ოთხო (ათინ.)
 15 ვიტოხუთ (ვიწ.-არქ.), ვითოხუთ (ათინ.)
 16 ვიტვაში (ვიწ.-არქ.), ვითოვაში (ათინ.)
 17 ვიტოშქით (ვიწ.-არქ.), ვითოშქით (ათინ.)
 18 ვიტოვრო (ვიწ.-არქ.), ვითოვრო (ათინ.)
 19 ვიტონჩორო (ვიწ.-არქ.), ვითონჩორო (ათინ.)
 20 ეჩი, ცეჩ (ათინ.)
 30 ეჩიღოვით, ეჩღოვით
 40 ჟურენეჩი, ჟურენეჩი, — ჟურენეჩი, ჟურენეჩი (ათინ.)
 50 ჟურენეჩი ღო ვით, ჟურენეჩი ღო ვით, ჟურენეჩიღოვით, — ჟურენეჩიღოვით (ათინ.)
 60 სუმენეჩი
 70 სუმენეჩი ღო ვით, სუმენეჩიღოვით
 80 ოთხენეჩი, ოთხოენეჩი
 90 ოთხენეჩი ღო ვით, ოთხოენეჩიღოვით
 100 ოში, — ცოშ (ათინ.)
 200 ჟურ ოში
 300 სუმ ოში
 400 ოთხ ოში
 1000 შიღაა, შილია, — ვითოში (ათინ.)
 (მ. მარტის ქ. გ., 19—20 და არნ. ჩიქობავას ქანულის გარე. ანალიზი, ტექსტ. 1 და 138).

სვანური რიცხვითი სახელები.

- 1 ეშხუ
 2 ძორი, ძერუ, ძორუ
 3 სემი
 4 ტრუთხტ
 5 ტრუთრუშლ
 6 უსგუა
 7 იშტუილ
 8 არა
 9 ჩხარა
 10 ძეშლ
 11 ძეშლდეშხუ, ეშლდეშხუ
 12 ძეშლძორი, ეშლძორი, ძეშლძერუ, ტშლძორუ
 13 ეშლსემი
 14 ეშლტრუთხტ
 15 ეშლტრუთრუშლ
 16 ეშლუსგუა
 17 ეშლიშტუილ

- 18 ეშდარა
- 19 ეშდჩხარა
- 20 აერტეშდ
- 30 სემეშდ
- 40 ტრუშთტეშდ, ურინერტეშდ (ბალსქე.)
- 60 უსგუაშდ, სუმინერტეშდ (ბალსქე.)
- 70¹ იშგტიდმუშდ
- 80 არაშდ
- 90 ჩხარაშდ
- 100 აშირ.

(პროფ. ვ. თოფურიას ჩანაწერით).

§ 4. ერთეულების სახელების ანალიზი

I. რიცხვითი სახელების პირველ ერთეულს ქართულ სამწერლობო ენაში თუ მართი ეწოდება, რომელიც გურულ კილოში **მრი-ს** სახითაც გვეხვდება (იხ. ს. ჟღენტიის გურული კილო, 22), მაგარულსა და ჩანოზში ამის შესატყვისად **არტი** არის, რომელიც ქანურად შეგვეცილიც იხმარება; **არ** და **ა-**დაც გვეხვდება. ათინურს კილოში **ნარ-**ად გამოითქმის. სჯანრზად **ერთი ეშხუ** და **ეშხუა**. მაგარულად ზემოაღნიშნულის გარდა აპა-საც ხმარობენ, რომელიც აბხაზურითგან ნასესხებად ითვლება (მ. გ.).

აღსანიშნავია, რომ რიგობითი რიცხვით სახელად უკვე **პირველი**-ა მიღებული, რომელიც მაგარულშიც ასევე იხმარება და სჯანრზაიც ითქმის **პირველ**. ძველ ქართულში ამავე მნიშვნელობით მარტივად **პირ-**იც უნდა ყოფილიყო მიღებული. ამ სახით გვევლინება იგი ისეთ რთულ სიტყვებში, როგორცაა **პირმშო**, **პირმარხვა** და სხვა ამის მსგავსი. ს. ორბელიანსაც თავის ლექსიკონში განმარტებული აქვს რომ „**პირ პირველი**“ არისო.

საყურადღებოა, რომ **ორთავან ერთს**, ძველადაც **ცალი** ერქვა და ეხლაც ასე **ჭქვიან** (შეად., „მეუღლე ჩემი მომიკლეს, დავეხეტები ცალადა“). ს. ორბელიანსაც ნათქვამი აქვს, რომ „**ცალი ორის ტოლისაგან ერთი**“ არისო (ლექსიკ.). მაგარულშიც ამ მნიშვნელობით ამ სიტყვასვე ხმარობენ, რომელიც **ცანი-ს** სახითაც გვეხვდება (მ. გ.).

აღსანიშნავია **ქნტ-**იც, რომელიც **საბა ორბელიანის** განმარტებით „**არა ლუწი**“ არის (ლექსიკ.).

დასასრულ თავისი აგებულებითა და მნიშვნელობით საყურადღებოა კიდევ ერთი ტერმინი **ცანაშუაშდელი**, რომელსაც, **საბას** განმარტებით, არაჩვეულებრივი მნიშვნელობა ჰქონდა: „**ცანაშუაშდელი წყვილი და კენტი, უღელ-ცალი**“ არისო (ლექსიკ.).

ამავე მეცნიერს „კატელორიის“ დამოწმებით ნათქვამი აქვს, რომ „**ცანა-ცალი კენტი (+კარი)**“-ს აღმნიშვნელი იყო.

ზოგადი ქართულის ერთის ე-ხმოვნობასა და მეგრულ-ქანურის **არზის-ა-ხმოვნობას** შორის შუალედი ადგილი სევანურს **მშხუ-**ს უკავია. თავისი თანხმო-
25 ივ. ჯავახიშვილი

ენებით-კი ზოგადი ქართული, მეგრული და ქანური არაფრით არ განირჩევიან, სვანურს გარდა, რომელსაც რთ-ს მაგიერ შხ აქვს¹.

ერთის ეტიმოლოგიის ძიების დროს ყურადღების ღირსია ამავე ცნების გამომხატველი მეორე სიტყვა ძმნძი-ც. შესაძლებელია, თუ არა, რომ ამ ორს, ერთიანად ცალთბის აღმნიშვნელს, სიტყვას ერთმანერთთან რაიმე კავშირი ჰქონდეს?

უკანასკნელ თანხმობანთა განსხვავებასაც რომ თავი დავანებოთ, ამას მაინც ის გარემოება ეწინააღმდეგება, რომ მეორე მათგანს თავში კ აქვს, რომელიც პირველს არ უჩანს და მეორე თანხმობანდაც ნ არის რ-ს მაგიერ.

ამინარად, ზემოდასახელებულს ორ სიტყვას შორის კავშირის მოსაზრების დასაჯერებლად მათ შორის შუალედი ფორმის არსებობაა საჭირო. ზემოაღნიშნული მიმართულებით ძიების დროს, შესაძლებელია გავიხსენოთ ცალი ხელის წინა კიდურის (მაგნიტან მყოვლებული ნებ-თითებიანად) აღმნიშვნელი ძველი ქართული ძმრძი-ც, რომელიც საბაას სიტყვით, ძმუშუხ თავის სახელადაც უხმარიათ.

სათქმობელია, რომ ძმრძი თავდაპირველად შეკვრას, შეკრულს ერთეულს, ერთ შეკვრას ნიშნავდა. ამიტომ არის, რომ ცალი ხელის მჯავის ქვეით მღებარე, ზუთი თითის შემცველის ამ ერთეულის მსგავსი ნაწილის სახელადაც ყოფილა გამოყენებული.

თუ ქართულსა და ქართველურში რ-ს ნ-დ შენაცვლების სიხშირეს გავიხსენებთ, დაუჯერებელი არაფერი იქმნება, რომ ძმნძი-ც ამავე გზით ძმრძი-საგან წარმომდგარად მივიჩნიოთ.

ბუნებრივია, რომ ცალის აღსანიშნავად რეალური საგნის, ანდა სხეულის ნაწილის სახელიც ყოფილიყო გამოყენებულ და, როგორც ნუნს, ქართველ ხალხს გამოუყენებია კიდევაც. ამ მხრით საყურადღებოა ძველი ქართული მხრლმ, რომელიც ცალკეულსა ნიშნავდა, ისეთ რთულ სიტყვებში-კი, როგორც მხრლმდუმრძილი და მსგავსნია, ერთის გამომხატველია. ეს სიტყვა მეგრულსაცა და ქანურსაც აქვს, — პირველს ხვამ-ს, მეორეს-კი ხტალა-ს სახით, — და ორივე ნიშნავს ცალკეულად, მხოლოდ, მეგრულად ერთსაც-კი (იოს. ყიფშიძის მ. გ., 401 და ნ. მარრის ქ. გ. 234).

აკად. ნ. მარრს ამ სიტყვის შესახებ ნათქვამი აქვს მარტო, რომ მხრლმ ნაწარმოებია მ თავსართისა და ზღ ძირისაგან, ამ უკანასკნელის ძირითადი მნიშვნელობა-კი განმარტებული არა აქვს (ძველი ქართ. გრ., 78, § 96), მე-კი მგონია, რომ მხრლმ-ს თავკიდური მ პირვანდელი სახით დაცული არ უნდა იყოს, არამედ შენაცვლებულია. მხრლმ-ს თავდაპირველი ზგერთიო სახეცა და პირველადი მნიშვნელობაც სვანურს აქვს დაცული. სვანურად არსებობს სიტყვა უხუშმი, რომელიც თითხა ნიშნავს. სწორედ აქტფან უნდა იყოს მხრლმ წარმომდგარი.

ადამიანის სხეულის ერთი ნაწილის სახელის რიცხვის აღმნიშვნელ სიტყვად ძველ ქართულში გამოყენების ზემომოყვანილი მაგალითის შემდგომ, ამის მსგავ-

¹ ნ. მარრი ფიქრობს, რომ ერთი წარმომდგარია ვერთ-ისაგან და ამ რიცხვითი სახელის ძირად ვრო მიანია (ძე. ქართ. გრ. 75).

შივე მეორე მავალითის დასახელება უკვე აღარ გვეუცხოვება. **პრტი-ც შესაძლებელია მანძის წინამორბედის პარტი-საგან იყოს წარმომდგარი** თავკიდური კ-ს ჩამოცლისა და **ტ-ს** გასაპირატების გზით.

ერთის ეტიმოლოგიის ძიების დროს ჯეროვანი ყურადღება უნდა ჰქანერს, მის შესატყვისობასაც მიექცეს, სახელდობრ მის ათინურს სასესევაობას. მეგრულ-ქანური **ართი-ს** მაგიერ, ათინურს კილოში **წარ-ს** ამბობენ. **თერთმეტის** სახელს ამ რიცხვის უფრო სრული ფორმა **წარი** დაუცავს (**ვითყარი**). მაგრამ, ცხადია, რომ იგიც **წარტი-საგან** არის წარმომდგარი. ის გარემოება, რომ **ც ერთის** ათინურს სახელს სიტყვის შუაშიც შენარჩუნებული აქვს, ამ ბგერის ერთგვარს სიმაგრეს ამტკიცებს. ამიტომაც შესაძლებელია აღამიანმა იფიქროს, რომ ეს თავკიდური თანხმოვანი ამ რიცხვის სახელის შემთხვევითი, მერმინდელი დანართი, ანდა მიწაწარდი არ უნდა იყოს. ეგების იგი მისი თავდაპირველი ბგერითი შედგენილობის ათინური კილოს მიერ შენარჩუნებული ანარეკლი? ამის დასაჯერებლად საჭიროა, რომ **ერთის** ცნებისავე გამომხატველი მსგავსი შედგენილობისა და ამნარადე თავში, თუ იმავესი არა, მონათესავე თანხმოვნის მქონებული სიტყვა მაინც არსებობდეს.

ცალობის აღსანიშნავად ქანურში რომ, **პრტი-ს** გარდა, უფრო სრული ფორმა არსებობდა, ამის კვალი ეხლაც ჩანს. სახელდობრ **ერთუთის** აღსანიშნავად ათინურს კილოში **პრტი-პრტი-ც** გვხვდება და **პარტი-პარტი-ც** (იხ. ნ. მარ რის ჭ. გ. 127 ლექსიკ). ვიწურად და ზოფურად ამის მაგიერ ამბობენ **პრტიმ პრტის**, ზოფურად **პრტიმ პრტი-ც** ითქმის (იქვე). ორივე უკანასკნელი ფორმა უდრის **პრტიმანტის**, ე. ი. **ართიქ-ის** ბოლოკიდური ქ ამ შემთხვევაში მეგრულ-ქანური მოთახრობითი ბრუნვის ნიშანია ისევე, როგორც **ერთმან-შიც** მან ამავე დანიშნულების ფორმანტია. არქაბულს კილოში **პრტი-პრტის-ს** მაგიერ **პრტი პრტის-ს** ხმარობენ (იხ. ნ. მარ რის ჭ. გ. 127), რაც **ერთუთის-ს** უდრის.

შესაძლებელი იყო ეფიქრა აღამიანს, რომ ათინური **პარტი-პარტი** წარმომდგარია ვიწური და ზოფური **პრტიმ-პრტის** და **პრტიმ-პრტი-საგან** ჯერ მეორე **ართი-ს** თავკიდური კ-ს პირველი **ართიქ-ისაგან** ქ-ს შეცდომით მეორე **ართი-სათვის** მიკუთვნებით, ხოლო შემდეგ უკვე ამ გზით, მეორე **ართი-ს** ანალოგიით, პირველ **პრტი-ს** თავშიც ქ-ს გაჩენით, ათინურში რომ ცალკეულადაც **ერთის** სახელად **ქართისაგან** წარმომდგარი **წარი** არ იყოს და ქართულშიც **ერთის** სახელადე კ-თავკიდურიანი **ქანი** არ გვექონდეს. იმას გარდა, რომ ქ-ს კად შენაცვლება ძნელი დასაჯერებელია, ათინური **წარ-ს** თავკიდური **ც-ს** გაჩენა გაუგებარი იქმნებოდა, რა თქმა უნდა, თუ მას შემთხვევით შეწარმად არ მივიჩნევთ. პირიქით, თუ წარმოვიდგენთ, რომ ათინური **ერთუთის** სახელში დაცული **პარტი** შემთხვევითი მოვლენა არ არის, მაშინ ის **პარტი-ს** სწორედ სრული შესატყვისობა გვექმნებოდა, რომლისგანაც შესაძლებელია თანამედროვე ათინური **წარი** წარმომდგარიყო. მეგრულსა და ქანურში კ-ს და ქ-ს ც-დ შენაცვლების მავალითები მოგვეპოება¹ და სწორედ ამ გზით შეიძლებოდა **ართისაგან** ჯერ **ქართი**, ხოლო შემდეგ **ქარი** და **ქარ** გაჩენილიყო.

1. მეგრ. **წოში**, **წარში** = ქართ. **ქოშკა**, — **ქვილე** = კლავს და სხვ.

პრავლის ფუძედ ნ. მარარი პირვ-სა და პირ-სა სთელის, რომელიც შესაძლებელია ერთ-ს აღმნიშვნელიც იყოსო. ამიტომ ბუნებრივია, რომ იგი ერთისავე აღმნიშვნელს ელაშურს პირუ-ს დაფუკავშიროთო (იხ. ძვ. ქართ. გრ., გვ. 80).

ქართული პირველის მსგავსია პირველისავე აღმნიშვნელი ადღუჯი აპამჰს და ანადიდული აამერ (იხ. ლოპატ. ყ. გ. 45), რომლებშიც ა და აა, ქართული მე-ს მსგავსად, რიგობითი რიცხვითი სახელების ფორმანტია, პირ კი ძირია.

განსაკუთრებით საყურადღებოა ერთის აღმნიშვნელი ცალი რომელიც, ვითარცა მესაქონლეობის მეურნეობასთან დაკავშირებული და უკვე სპეციალურ ტერმინად ქცეული აღრიცხვის ხიტყვა, ძველი უნდა იყოს. ამაზე უფრო საგულისხმოა, რასაკვირველია, ტერმინი ცანაშუშლამი, რომელიც, როგორც დავრწმუნდით, წყვილსა და კენტს, უღელ-ცალსა ნიშნავდა. თანამედროვე ქართულში, როგორც ვტყობა, ეს სიტყვა უკვე აღარ უნდა არსებობდეს. საბა ორბელიანს ამ ტერმინისთვის არავითარი წერილობითი წყარო დასახელებული არა აქვს და ამიტომ თვით მისივე ზეპირი ცნობა უნდა იყოს. მაშასადამე-XVII ს. დამლევს ჯერ კიდევ ცოცხალი ტერმინი ყოფილა.

ამ თავისებური რიცხვითი ტერმინის აგებულებას მიგნებას მისი აღმნიშვნელობის განმარტება გვშეუძლია. რაკი იგი წყვილისა და კენტის, უღელ-ცალის აღმნიშვნელი ყოფილა და თვით ამ ტერმინში უღელი უკვე შედის, ცხადია, რიცხვითი ოდენობის გამომხატველი ცანაშუშ-ი ყოფილა. მართალია, საბას ლექსიკონში, უღლის გარდა, ზუღლამი-ც არის შეტანილი და განმარტებულიც არის „უღელი, წყვილ“-აო, მაგრამ, სამწუხაროდ, ს. ორბელიანის ლექსიკონის გამოცემაში აღნიშნული არ არის, თუ ხელაწერითა რომელი ჯგუფიდან არის ეს ცნობა ამოღებული. გაუგებარია, ზ უღლის წინ რის გამომხატველი უნდა უყოს. თუ ზუღლამი მართლაც წყვილსა და უღელს ნიშნავდა (ან იქნებ ხელაწერში აქ ამ ორ სიტყვას შუა მძიმე არა ზის და უღელი წყვილი, ე. ი. ორი უღელი იგულისხმება?), მაშინ ცანაშუშლამი-საგან უნდა ზუღლამი ჩამოგვეცალა და ამ შემთხვევაში რიცხვითი ოდენობის გამომხატველად ცანაშუ-ლა დაგვიჩებოდა.

ამნაირად ცანაშუ-ი, ანდა ცანაშუ მანც-და-მანც კენტის აღმნიშვნელი უეჭველად უნდა იყოს, მაგრამ საბას განმარტებით კენტისა და წყვილის აღმნიშვნელადაც უნდა იგულისხმებოდეს. რაკი ეს სიტყვა კენტს არაფრით მიაგავს, ცხადია, რომ აქ მისი კვლის ძიება უნაყოფო ცდა იქნებოდა. სამაგიეროდ ამ რიცხვითი ტერმინის პირველი მარცვლი ცან, უეჭველია, ცალ-ს მიაგავს და ამიტომაც საფიქრებელია, რომ სწორედ მისი სახესხვაობა უნდა იყოს კიდევაც. ამავე მოსაზრებას „კატელორიითგან“ ამოღებული ზემოთყვანილი მეორე ცნობაც ადასტურებს, რომ ცანკვლი კენტი (+კარი)-ს აღმნიშვნელია. აქაც, მეორე კვლი ნაწილის შესახებ რომ არ ვიმსჯელოდ, ცან მანც კენტობის გამომხატველი გამოდის.

დასასრულ, ს. ორბელიანს თავის ლექსიკონში შეტანილი აქვს აგრეთვე ტერმინად ქცეული სიტყვა შუშცაშლი, რომელზედაც სათქვამია: შუშცაშლი სამ-ურმეულა ანა არისო.

ისევე, როგორც შამანი ორ-ულლეულს აღმნიშვნელია, საფიქრებელია **შუნცულ-ი-ც**, ან **სამისა** და **ურმისა**, ანდა მხოლოდ პირველი მათგანის აღმნიშვნელი უნდა იყოს.

შუნცული რომ სამი ურმის ცნების გამოხატველ რთულ სიტყვად მივიჩნიოთ, მაშინ იგი, ან ყუფ და ცუფი-სა, ანდა ყუ და ნცუფი-საგან უნდა ვეგუფლისხმა შედგენილად და ერთი მათგანი უნდა რიცხვის. მეორე-კი ურმის აღმნიშვნელი ყოფილიყო. ქართულს არც ისტორიულ ხანაში და არც ამაზე უწინარესში არც ერთი ამ ორთავანის მსგავსი სიტყვა სამისა და ურმის სახელად არ უჩანს. შესაძლებელია გვეფიქრა მხოლოდ, რომ ეს სიტყვა მარტო რიცხვითი ოდენობის გამოხატველია. მართლაც ეგების **ცული ცალის** ან უხმოვანა ფორმა, ანდა პროგრესიული ასიმილაციის წყალობით, წინამავალ **შუნ-ს** გაკლენით, არის **ცულ-ად** ქცეული. მაგრამ უნდა ითქვას, რომ ასეთ მოსაზრებისათვის ერთგვარ დაბრკოლებად შესაძლებელია **ცაღის** წონითი ოდენობის თანამედროვე აღმნიშვნელობა მიეჩნია ვისმე, რათგან **ცალი** ქართულში არასდროს ურემს არ უდრიდა და არც ეხლა უდრის, არამედ ასაკიდარი ტვირთის წახვევრს, ერთ **ცალსა** ნიშნავდა, მაგრამ მანც, ამისად მიუხედავად უნდა ის გარემოებატ გაითვალისწინოთ, რომ **ცაღი ძველად სრულებით არ ყოფილა მხოლოდ ურემთან დაკავშირებული, არამედ მარტო რიცხვითი ოდენობის გამოხატველი იყო**. ამისი წარუხოცელი კვალი ცნობილს ქართულ ანდზაშიც არის აღბეჭდილი:

„სულ არარაობას ცაღ-უღელა ხარც სჯობია“-ო. ცალი ხომ აქ მხოლოდ **ერის** ნიშნავს. ამიტომაც ცხადია, რომ **ცალის** საციკლოური, ტვირთის წახვევრის, აღმნიშვნელობა შედარებით უფრო მერმინდელი მოვლენა უნდა იყოს და **შუნცულ-შიც** შესაძლებელია **ცალის** ზოგადი რიცხვითი მნიშვნელობა იგულისხმებოდეს.

ამგვარად ერთის სახელად გვაქვს **ცაღი, ცანი** და ვგონებ **ცული**. ლილური და ლეგური ენების ზემომოყვანილი ანალიზის შემდგომ, ქართული **ცაღი-ს** და მისი უხმოვანა სახესხვაობის იქაური ენების ერთის სახელის. **ცაღს, ცარა** და **ცაღას** მსგავსებაზე ბევრი საუბარი ვგონებ საჭირო არ უნდა იყოს.

შესაძლებელია აქ მხოლოდ მეორე მარცვლის ნამდვილი რაობის საკითხი გახდეს საციკლობელი: **ცაღი-სა** და **ცანი-ს ლი** და **ნი რი-ს** შენაცვლებას წარმოადგენს, თუ **ლი** მარტო **ნი-ს** შენაცვლება და ქართ. **ცანი-ს** ეს დაბოლოება შეუნარჩუნებია, როგორც **ნ** ზოგს ლეგურს ენასაც აქვს ეხლაც რიცხვითი ნიშნების ბოლოსართად შენახული, — ქართულს ხომ **ნ** ბგერა, როგორც დავრწმუნდით, ოდესღაც მდებარ. სქესის ნიშნად (ქჟონია და იქნებ ამისივე ნაშთი იყოს).

ასეა, თუ ისე, ქართული **ცაღი** უეჭველია უთვისტომო არ არის და ცხადია **მარმის** უძველესი სახელთავანია. თვით **მარმი-ც** ძველის-ძველია, მაგრამ, ცალთან შედარებით, უფრო მერმინდელი ჩანს, ისევე როგორც **მსოღოღ** და **პირაღღი-ც**.

II. ქართული საშწერლობო ენის **ორი-ს** შესატყვისად ნაჭაოლში ჩვენ შირი და უჯრი გვაქვს. ჩანებში ამას **შურ** და **შუ** უდრის და საფიქრებელია, რომ ამ სიტყვის ხმოვანი ქანურს უფრო ძველი სახეობით აქვს დაცული, ვიდრე მე-

რულს და წინათ შეგრულსაც შუაში უნდა ჰქონოდა. სვანურში ჩვენ **ღორი** და **ღარუ** ვგაქვს.

საგულისხმოა, რომ ჰანეთის ს. ართაშენში ორს შურ-ს კი არ უწოდებდნენ არამედ **ჰურ-ს** (ქ. გ. 21). ესლა ეს ათინურს კილოში უკვე მთლიანად დადასტურებულია (იხ. არ. ჩიქობავას ქ. გრ. ანალ.). მაგრამ ამაზე უფრო საყურადღებოა, რომ ს. ლამლოს მცხოვრები 85 წლის მოხუცი ქანი 1910 წ. ორის სახელად თურმე **ჰურ-სა** ხმარობდა (იქვე).

უკვეელია, უარესად მნიშვნელოვანი გარემოებაა, რომ ორის სახელად შირი მარტო მეგრულს და **ჰურ** მხოლოდ ჰანებს-კი არ ჰქონიათ და აქეთ, არამედ ზოგადს, ძველს ქართულშიც ყოფილა.

თუ ჰანებს **ჰურ-ი** და **ჰურ-ი** აქეთ დატული, მეგრულად-კი შირი იხმარება, საბა ორ ბელიანის ლექსიკონში აღბეჭდილი ძველ ქართულში არსებული ტერმინი შირი, რომელიც ამავე მეცნიერის ცნობით, „ორპირად მოქნილი ტყავი“-ს აღმნიშვნელი ყოფილა, გვაფიქრებინებს, რომ შირი-ს თავიკიდური თანხმოვანი ძველ ქართულში ჰ-დაც შენაცვლებულა. ორპირად მოქნილი ტყავის სახელად ქვეული შირი, როგორც ეტყობა, ამ ცნების გამოხმატველი ტერმინის მხოლოდ პირველი შერჩენილი სიტყვა-ღა უნდა იყოს, რომელიც წინათ მარტოღედ ორის აღმნიშვნელი იქნებოდა, „პირად მოქნილი“-ის გამოხმატველი სიტყვები-კი დროთა განმავლობაში ჩამოცილებული ჩანს.

როგორც გამოსაქვეყნებლად დამზადებულს მონოგრაფიაში ქართული მუსიკის ისტორიის ძირითადი საკითხების შესახებ გამორკვეული მაქვს, სამ-ძალიანი, ანუ სამ-სიმინი საკრავის შუა ძალს ძველ ქართულში შირი **სუნდებია**-რაკი სამ-ძალიანის შუა სიმი, საღოვანაც არ უნდა დიწყოს ადამიანმა თვლა, ყოველთვის მეორე გამოვა, ამიტომ, ცხადია, რომ ამ შუა ძალის სახელი შირი-ც თავდაპირველად ორის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო.

თუ ორის აღმნიშვნელს რიცხვითს სახელს, შირი-ს ტერმინის წყალობით საბას დრომდე-კი მოუღწევია, ცხადია, რომ მას ვითარცა ჯერ **ჰურ-ისა**, შემდეგ-კი შირი-საგან წარმომდგარს, წინათ უხმეოვანა სახე უნდა ჰქონოდა და **ჰურ**ი ყოფილიყო, ისევე როგორც ჰანურშია.

ძველ ქართულში კიდევ ერთი შერჩენილი ტერმინი გვაფიქრებინებს, რომ ორის სახელის **ჟ-ს** შენაცვლება მარტო **ჯ-თი** არ დამთავრებულა. ამ მხრივ მეტად საყურადღებოა ს. ორბელიანის ანაგან 1 მეფეთა 28₁₋₄-ით დამოწმებული ტერმინი **ჩუღჰმევი**, რომელიც ამავე ლექსიკოგრაფის განმარტებით იყო „საპირიან-სარჩულიანი წამოსახსანი მღვდელთა“ (ლექსიკ.). ეს სიტყვა დ. ჩუბინაშვილსაც მოეპოვება და დაბადების ესევე ადგილი აქვს დამოწმებული, თანაც მის ლექსიკონში ნათქვამია, რომ წამოსახსამიაო, მაგრამ აღნიშნული არ არის, რომ ბაქარის გამოცემაში დასახელებულ ადგილას ასეთი სიტყვა არა ჩანს, ამიტომ საფიქრებელია რომ ჩუბინაშვილი ამ შემთხვევაში მხოლოდ საბას ცნობას იმეორებდა.

ბაქარის გამოცემაში ამ ადგილას ასეთი სიტყვა არ მოიპოვება. იქ ნათქვამია: „ვიხილე კაცი მოხუცებული აღმავალი ქუეყანისაგან და ესე შემოსილი სამოსლითა გრძელითა“ და ცნა საჟღ რ ესე სამოელ არს-ო. რაკი ს. ორბე-

ლიანი თავის წყაროს ცნობით ჩვეულებრივ ზეგნობისიგარად სარგებლობდა, ამიტომ ცხადია, რომ ამ შემთხვევაშიც მას ხელთ ქართ. დაბადების სხვა რედაქცია ჰქონია, რომელშიც „სამოსლითა გრძელითა“-ს მაგიერ ჩუღაქცი ყოფილა დაწერილი. მართლაც მცხეთის სვეტიცხოვლის წიგნსაცავის, ამ ყაშიად საქ. მუზეუმში დაცული, ხელნაწერის A №51 მეფთა I, 28₁ „ში სწუჭია: „ფხედ ე მე კაცსა ერთსა მაღალსა, აღმომავალსა ქუყანითა და ჩუღაქცი სამოსელი მოუბლარდინეს მას“. და გულისხმა-ყო საულ, ვითარმედ სამოველ იყო“-ო. ამ ამონაწერი-დან ჩანს, რომ ჩუღაქცი არსებითი სახელი და სამოსელის აღმნიშვნელი ცალკეული ტერმინი-ი არ არის, როგორც საბას ამ სიტყვის დედაპირი აქვს განმარტებული, არამედ სამოსელის თვისების დამახასიათებელი ზედსართავი ყოფილა: ამიტომ არის ზემომოყვანილს წინადადებაში ნათქვამი „ჩუღაქცი სამოსელი“-ო.

სადიქრებელია, რომ, რაკი ჩუღაქცი-ს მნიშვნელობა ბაქარისა და მის თანამშრომლებისათვის ისევე, როგორც მათ დროინდელ ქართ. მკითხველისათვის გაუგებარი იყო, ამიტომ ამ ადგილას ძველი სიტყვისა და ტერმინის მაგიერ „სამოსელი გრძელი“ ჩაურთავთ, რაც, რა თქმა უნდა, სწორე არ არის.

უეჭველია, საბას ხელთ მყოფ ხელნაწერში დაბადების თარგმანის ძველი ტექსტი უკეთესად შექონდა დაცული. ეს გარემოება ბერძნულ, ლათინურ და სომხურ თარგმანებთან შედარებითაც ირკვევა.

ბერძნულად ნათქვამია: „συνε βελισια μισαβελισια“, —ლათინურად „ipse amictus est pallio“ — და სომხურად „*արկსու ვხესსა կქსით*“.

ამაირად, ქართული თარგმანის ჩუღაქცი ბერძნულს *βελισ* დიპლომა-ს, სომხურს *კქსით* კრძოც-სა და ლათინურს pallium-ს უდრის. ბერძნულ დაბადების ხელნაწერთა ერთს ჯგუფში *βελის* დიპლომა-ს *βελის* სწუჭია.

ბერძნული პირველი და სომხური ტერმინები ორმაგს, ბოლო ბერძნ. მეორე ორმაგვანს აღნიშნავენ. საკმარისია აღვნიშნავ ყურადღება ჩუღაქცი-ს აგებულებასა და მისი შედგენილობის მეორე ნაწილს მიაქციოს, რომ ამ ქართული სიტყვის თავდაპირველი მნიშვნელობის მიგნება გაუადვილდეს. ამ ტერმინის მეორე ნახევარს *ქცი* წარმოადგენს, რომელიც არაერთს სხვა სიტყვაშიც სწორედ ამავე ადგილას გვხვდება. მაგალითად შესაძლებელია ორკაცი, სამკაცი, ათკაცი და სხვა ამის მსგავსი *ქცი* დასახელებული. ყველა ამ მოყვანილი სიტყვების პირველი ნაწილი რიცხვითი სახელია და აღვნიშნავს უთვალისწინებლს ნაკეცს რაოდენობას, სახელობრ, რომ ერთს მხოლოდ ორი კეცი აქვს, მეორეს სამი, მესამე კიდევ ათი კეცისაგან შესდგებოდა.

ზემონათქვამის შემდგომ ცხადია, რომ ჩუღაქცი-ს პირველი ნახევარი ჩუღ-იც უეჭველია კეცის რიცხვისავე აღმნიშვნელი უნდა იყოს. მაგრამ ძველ ქართულ რიცხვითს სახელებს შორის ჩუღ-ი არ მოგვეპოვება. მართალია ჩუღ-ი ჩუღაქცი-ს პირველი ნაწილი ჩუღ-ია. მაგრამ ძველ ქართულში, როგორც ცნობილია, ჯერ ბუღაქცი-ს იყო, მერამ ბუღაქცი-ს და სულ ბოლოს, ბუღ-ის აღმნიშვნელი თავიკიდური მარცხლის ჩამოცილების წყალობით, გაჩნდა ჩუღაქცი, რომელიც თანამედროვე ქართულსაც აქვს შერჩენილი. ამასაც რომ თავი დავანებოთ, სრულებით შეუძლებელია შეიძლება ტანისამოსი ყოფილიყო.

ბერძნული და სომხური თარგმანების შემომოყვანილი შესატყვისობანი ჩუღ-ქაში-ს პირველი, უეჭველია, რაოდენობის განმსაზღვრელი, ნაწილის ჩუღ-ის რიცხვითი მნიშვნელობის გამორკვევას გვევლინა. რა თქმა უნდა, ბერძნული და სომხური თარგმანების მსგავსად, ქართველი მთარგმნელისაგან ნახშირი ტერმინიც ორკეცი-ს აღმნიშვნელი უნდა იყოს და ამას ის გარემოებაც ადასტურებს, რომ ქართ. თარგმანში ჩუღკეცი ტანისამოსის აღმნიშვნელი არსებითი სახელი კი არა, არამედ ზედსართავია. ამისდა მიხედვით უნდა დავასკვნათ, რომ ზემო-აღნიშნულ ტერმინში ჩუღ სწორედ ორსა ნიშნავს.

რაკი ჩუღ ორის სახელად არც ჩრდილო-კავკასიის ენებში¹), ანდა სხვა რომელიმე მეზობელი ერის ენაში ჩანს, რომ იქედგან ნახესხებად მიგვეჩნია, ამიტომ მისი თვისტომის ძებნა ისევ ქართულ-ქართველურშივეა საჭირო. მართლაც, აქ, როგორც დავარწმუნდით, ჯირი ძველ ქართულში და ჯური თანამედროვე ქანურშიც კი ორის აღმნიშვნელია. თუ გავისხენებთ, რომ ქართულსა და ქართველურში რ-სა და ღ-ს შენაცვლება იშვიათი არ არის², მაშინ ჩუღი შესაძლებელია ჯური-სა და ჯუღი-ს ფონეტიკურ სახესხვაობად მიგვეჩნია, მით უმეტეს, რომ ჯ-ს ჩ-დ შენაცვლებაც გვხვდება³. ამას გარდა, როგორც შემდეგში დავარწმუნდებით, ორის დ-ბოლოკიდურიანი ფორმა თავისდა-თავადაც უნდა ყოფილიყო.

ყველა ზემონათქვამითგან ირკვევა, რომ ქართულ-ქართველურში ორის სახელად ჯური, ჯური და შირი, ჯური, ჯირი და ჩუღი-ც გვექონია და სხვანაირი მორი და მორ-ც. ამას გარდა ორმოცის მეგობრულ სახელს შარნაში-ს ორის ა-ხმოვანა სახესხვაობა შარი-ც აქვს დაკული.

თავისდა-თავად იბადება საკითხი, თუ რა დამოკიდებულებაა ორის ამ სახელებსა და ორს შორის?

უპირველესად უნდა სვანურს მორ-ისა და შური—შირის-ს ურთიერთობა გვხვდეს გამორკვეული. ის გარემოება, რომ სვანურისაგან ისეთს დაშორებულს ადგილას, როგორც ქანეთია, ჭანურადაც ორს მორ-ი ეწოდება, თავკიდური ა-ს ხნიერებას ამჟღავნებს⁴. ამნაირადვე ჯურ-ის ქანურშიცა და ჯირ-ის ძველ ქართულშიც არსებობა ცხად-აქვს, რომ არც შური და შირი, ჯური და

1. ამის ოდნავ მსგავსი ორი მხოლოდ ქამალაღურს უჩანს, სადაც მჭი-ღა არის, მაგრამ მასაც ლეგეროს და დილურს ენებში თვისტომი არ მოვაპოვებთ.

2. გადმოიღებს=გარმომიღებს. (ხევის: ვაბურთი 129 და სხვ.), გადმომკიდრა=გარმომკიდრას (ხევის. იქვე, 158), გადმოუსხამს=გარმოსხამს (ხევის. იქვე, 177), მოლაღური, მალაღური და მაიაღური (მეგრ.)=მალაღდე-ს (ჭან.), ცხვირი-ჩხვირნი (მეგრ., ჭან.).

3. გეჯა=გეჩას (მეგრ.), ჯღაილი (იმერ.)—ჩხაილი, ლოჯეზიანი—ხოჩეზიანი (იმერ.: გაჩერ. 52), ჯანჯალი (საბა)—ჩანჩალი, ჯენჯი—ჩენჩო, ნაჩენჩი და სხვ.

4. აკად. ნ. მარტი ამტკიცებს, რომ ორი ქართულს ძირიანად სვანურისაგან აქვს შეთვისებული. მისი სრული ღირება სვანურის ლხამელურ კილოს აქვს აფრ-ის სახით დაკული. მის ძირად მარს მიანიხა არ (იხ. Записки Императорского Русского Востоковеднаго общества. II. 1913 წ. გვ. 789 და ძვ. ქართ. გრ. 77). მაგრამ ბეტიტიტი იქვე აწყობილს განმარტებაში ნათქვამია, რომ, თუმცა აფრ საერთოდ შიშინა ენათა ჯგუფის სიტყვაა, მაგრამ მის პირველ ძირულ ბგერას სპირანტულ ჯგუფის გაგუნა ეტყობა და ამიტომ ყ-დ არის ქვეული (ძვ. ქართ. გრ. 77). მაშ — ა-საგან წარმოადგა?!

ვიჩი-ა ახალი შენაცვლება, მაგრამ, რაკი **მორი**-სა და **შურ**-ის შორის ცხადი მსგავსებაა და **ორ** (**შრ**) მათ საერთო აქვთ, ამიტომ უანმასხვავებელი თავკიდური ბგერის **მ** და **შ**-ს ურთიერთი დამოკიდებულების გამორკვევა საჭიროა— აქვთ მათ ერთმანეთთან რაიმე კავშირი, თუ ეგების ეს ბგერები ძირეული არც-კია, არამედ სხვა-და-სხვა ფორმანტებთან გვაქვს საქმე?

ცხადია, რომ მხოლოდ **მ**-ს ფორმანტობაზე შეიძლება იყოს აქ მსჯელობა, რათან **შ** არსად ფორმანტად არ გვხვდება, ამიტომაც ამ უკანასკნელის არა-ძირეულად მიჩნევა მინც შეუძლებელია. მაშასადამე **შ**-ს ბუნების და გაჩენის საკითხს მინც თავდავან ვერ ავიცილებთ.

ზემოაღნიშნულის გამო მინც გამოსარკვევია, შესაძლებელია თუ არა, **მ** და **შ** ერთმანეთის შენაცვლება იყოს და, თუ ეს ძველ ქართულში შესაძლებელი იყო, რომელი მათგანია აღრინდელი ბგერა და რომელია მისი შენაცვლება?

ძველ ქართულში **მ** და **ი** მართლაც შესაძლებელი იყო, რომ **შ**-დ შენაცვლებულიყო. ეს გარემოება **ს. ორბელიანის** ლექსიკონშიც არის უკვე აღბეჭდილი. ქართ. ლექსიკონგრაფს ნათქვამი აქვს: „**შარამ** იარე **მესხურად**“—**ო** და „**შარამი** ვიარები“—**აო** (ლექსიკ.) ამგვარად **საბას** შეუნიშნავს, რომ მესხურ კილოში იარე-ს და ვიარების მაგიერ **შარამ**-ს და **შშარამი**-ს ამბობდნენ. მაშასადამე, **ი**-ს **შ**-დ შენაცვლება მესხური კილოს დამახასიათებელი თავისებურება ყოფილა. (იხ. პრ. გ. ახვლედიანის „შენიშნა გეგარები, გეგარე-ს შესახებ“: „ჩენი მეცნიერება“ 1923 წ. № 6—7, გვ. 80).

მაგრამ კორიდეთის სახარების მინაწერებთან დაკავშირებით აკად. **ნ. მარს** გამორკვეული აქვს, რომ **მ**-ს **შ**-დ შენაცვლება მეგრულსა და გურულს გვარებშიც და სახელებშიც გვხვდება. **ჟორდანია წარმოდგარია** **ჟორდანია-სავან** და **უვანია-ც** **ივანია-სავან** (Груз. приписки коридет. евангелия: ИАН, გვ. 220). ეს გარემოება ამტკიცებს, რომ **ი** **სა** და **მ**-ს **შ**-დ შენაცვლება მართლ მესხური კილოს თვისება არ ყოფილა, არამედ ასეთი შენაცვლების ოდინდელი არსებობის კვალი ეგრისსა და გურიისშიც არის კარგად შერჩენილი.

ზემონათქვამი დაარწმუნებდა ბდამიანს, რომ **მორი** და **მური** ორის სახელის უფრო აღრინდელი ფორმა უნდა იყოს და რომ აქეთგან შენაცვლების გზით არის **შური** და შემდეგში **შირი წარმოდგარია**.

ელა, მაშასადამე, ორის სახელის მხოლოდ შემდეგი წყვილი-და ზვარება **მორი** და **ორი**, რომელი მათგანია უფრო აღრინდელი და თავკიდური **მ** ძირეულია, თუ ფორმანტი?

ჭანურისა და მეგრულის **მური**, **შური**, **შირი** და სენურის **მორი** და **მური** გვაფიქრებინებენ, რომ **ორ**-ს თავკიდური ბგერა დაკარგული უნდა ტკონდეს. ამას სვანურისაგან ისეთ დამორებულ ადგილას და ენაში, როგორც ჭანურია, სვანური **მორის** მსგავსად **მურის** არსებობა გვაფიქრებინებს. ისეთ დიდ მანძილზე, როგორც ჭანეთდგან მოყოლებული კავკასიონშიდ მიბჯენილი მიწა-წყალია, **ორის** სახელში **ო**-ს წინ კიდევ ერთი ბგერის (**მ**, **შ** და **ჯ**) ქონება, რომელთაგან **შ**, **ჯ** და **ჩ**-ს კვალი, როგორც დავრწმუნდით, ზოგადს ქართულშიც არის შერჩენილი, ცხად-აქედს, რომ შეუძლებელია აქ რაიმე შემთხვევითი მოვლენა იყოს, არამედ, რომ აქ უნდა ამ რიცხვითი სახელის სწორედ

წინანდელი სახის ანარეკლი გვექონდეს. ამ მოსაზრების სისწორის შესამოწმებლად და იმის გამორკვევის მიზნითაც, თუ რომელი ბგერა უნდა აღმოვაჩინოთ იმის სახელს თავდაპირველად ძირეულ დასაწყის ბგერად, ორის ცნების გამომხატველი კიდევ სხვა რიცხვითი ტერმინების გათვალისწინება და შესწავლა საჭიროა.

ასეთი სიტყვების მოძებნა, რომელთაც თავიანთი ძველის-ძველი აგებულება შესაძლებელია დაცული ჰქონდეთ, როგორც უკვე ვიცით, პირველყოფილი მეურნეობისა და მსოფლმხედველობის არეში სჯობია, მესაქონლეობაში, სხეულის იმ ნაწილების სახელებშიც, რომელნიც ადამიანს წყვილად აქვს. მართლაც, ქართული სამეურნეო ენაში დაცული ორიოდ ასეთი ტერმინი გვაფიქრებინებს, რომ ქართულშიაც ოდესღაც ორ-ს ო-ს წინაჰქმნია ბგერა და ასეთ თავკიდურ ბგერად ყ ყოფილა.

ქართულში არის ტერმინი **ჰჰჰარი**, რომელიც, როგორც მწერლობაშიც ცნობილი, ისევე თანამედროვე სასაუბრო ხალხურ ენაშიც ჩვეულებრივი სიტყვაა. საბა ორბელიანის სამართლიანი განმარტებით „**ჰჰარი** ორულ-ლეულნი ვარნი“-ა (ლექსიკ.).

იმისდა მიუხედავად, რომ **ჰჰარი**-ს არც ულღეულისა და არც წარის სახელების არავითარი კვალიც-კი არ უჩანს, მაინც, რაკი **ჰჰარი**, ჩვეულებრივი გაგებით, რომელიც უკვე ს. ორბელიანს აქვს აღბეჭდილი, „ორულღეულის ვარნი“-ა (ლექსიკ.), შესაძლებელია ადამიანმა იფიქროს, რომ ეს ტერმინი ორობის-კი არა, არამედ სწორედ ამ ორულღეულობის ცნების გამომხატველი იყო. მაგრამ, ეს სიტყვა რომ მართლაც ორობის ცნების გამომხატველია, ამას ტერმინი **საჰჰარი**-ც ამტკიცებს, რომელიც, საბაის მოწმობით, „მარკილის კელნები“-ს აღმნიშვნელია (ლექსიკ.), ე. ი. „მარკილის გასაწევი ლატნები“-ს (რქვე). ცნობილია, რომ მარხილში ორ უღელს ჩვეულებრივ არავინ აბამს, ამიტომაც შეუძლებელია ამ ტერმინს ორ-ულღეულობასთან რაიმე საერთო ვექონდეს. სამაგიეროდ ყველას კარგად მოეხსენება, რომ მარხილს წყვალი ხელნა აქვს და **საჰჰარი**-ც ხელნათა სწორედ ამ წყვილობის მაუწყებელია და მნიშვნელობის **საჰჰარი**-დ განუთვნილობის გამომხატველია.¹

ერთის აღმნიშვნელი ძველი ქართული სახელებისა და ტერმინების განხილვის დროს, უკვე მოყვანილი გვექონდა **სამი ურმეული** ძნისათვის არსებული ტერმინი **ჰჰჰალი**. იქვე განმარტებული იყო, რომ ეს ტერმინი თავდაპირველად მხოლოდ **სამის** ცნების გამომხატველი უნდა ყოფილიყო და ორი ნაწილისაგან შექმდებოდა, რომელთაგან მეორე ნაწილი **ჰჰალი**, ან ესლაც შეტრეხილი **ჰალი**-ს უ-ნმოვანა სახესხვაობად, ანდა პროგრესული ასიმილაციის გზით არის ცალი-საგან წარმომდგარი, მაშასადამე, ერთის აღმნიშვნელად არის საგულისხმებელი.

აქ ამ ტერმინის უკვე მხოლოდ პირველი ნაწილის **ჰჰ**-ის განხილვას-და უნდა შევუღებოთ.

¹ ნ. მაროის აზრით ნახევარი ვითომც სენურტოგან შეთვისებულის, ორის აღმნიშვნელის ხე ძირისაგან ნაწარმოებს სიტყვას წარმოადგენს, **ჰჰარი**-ც ვითომც სენურტოგან შეთვისებული იგივე, მაგრამ ყვე სახეობად ქცეული, ფუტე უნდა იყოს (ძვ. ქართ. გრ. 81—82).

თუ ცალკე მართს ნიშნავდა და ცალის სახესხვაობაა, ცხადია, რომ სამის გამოხატვლად ქუნცალ-ში ქუნ-ს შესაძლებელია მხოლოდ ორის მნიშვნელობა ჰქონოდა. თუ გავისწავლოთ, რომ ერთის ძველი სახელების განხილვის დროს ცალის-ის ისეთი სახესხვაობაც შეგვხვდა, როგორიცაა ცან და აშუკანსკენელს ორის ოდინდელ აღმნიშვნელს ქუნ-ს შევადარებთ, შევამჩნევთ, რომ ორივეს ერთნაირი ბოლოკიდურნი ნ ბგერა აქვს. ამიტომაც ეს ნ ორის შემომოყვანილს სახელში ძირეულად მისაჩნვევი არ არის.

აღამიანს, როგორც ცნობილია, ზოგი ორგანო წყვილ-წყვილად აქვს და აქაც, სხეულის ნაწილების სახელებს შორისაც, შესაძლებელია ზოგიერთი სახელო ორგანოს გამოხატველი იყოს და ამის წყალობით ამ რიცხვის სახელის ძველი ფორმა გვეჩინდეს დაცული. მართლაც, ასეთ წყვილ ორგანოთა სახელებს შორის ჩვენი მიზნისათვის საყურადღებონი არიან ქში, რომელიც სამხრეთის სახელია და მამაკაცის საკვერცხის აღმნიშვნელი ტერმინი ქშინი. ქში-ნი რომ თავდაპირველად მართა სასმენელის აღმნიშვნელი არ ყოფილა, არამედ წყვილობის გამოხატველი იყო და თვალბეჭეც იოქმოდა, ამას ზნა ქშინი-ც ამკლავნებს, რომელიც ქურ სიტყვისაგან ნაწარმოები ნასახელარი ზნა და სწორედ თვალის დევნებას, შვრას ნიშნავს¹.

ორსავე ამ სიტყვაში ორგანოთა ორგანოს, წმინდობის გამოხატველი რიცხვითი სახელი დროთა განმავლობაში თვით ამ ორგანოთა სპეციალურ სახედ არის ქცეული.

ესლა რომ შემოდისახელებული პირველი ტერმინის მნიშვნელობის გამოკრევეს შევუდგეთ, საბაზს განმარტებით ქშინი საურავლი, „მამაკაცის ხარცხვინელი წყვილი“-ა. სხვა სათანადო ადგილას საურავალი საბას ყვერადვე აქვს განმარტებული. ეს ტერმინი ეხლაც ცოცხალი სიტყვაა და იმას-კი არ ჰქვიან, რასაც საბა ეძახის, არამედ მამაკაცის სასქესო ორგანოს წყვილდის შემცველს საკვერცხს.

ქშინის პირვანდელი ორგანოს მნიშვნელობის აზრის სიმართლის დასამტკიცებლად, შეიძლება ის გარემოებაც იქმნეს დასახელებული, რომ სხეულის ამ ორგანოს პარალელურ სახელად და სინონიმად წმინდინ-ც ეწოდება. იპოტიცის თხზულების ქართულ თარგმანში მგ. ნათქვამია: „არა მოაკლდეს

1. აკად. ნ. მარტს აქვს „კურცხალ“-თან დაკავშირებით გამოთქმული მოსაზრება, რომ კურ ზემოთყვანილ სიტყვაში და „ყურება“-ში თვალის სახელი გვაქვს დაცული, მაგრამ, მისი განცხადებით, აქ წარმოდგენილი ყურ სასმენელის აღმნიშვნელი სიტყვის ფორსაგან უნდა განესხვავებინა. სამწუხაროდ, ავტორს განმარტებული არა აქვს, თუ, სახელდობრ, რას უკავშირებდა „ყურების“- ძირს. იქვე ნ. მარტს ნათქვამი აქვს, რომ გურულსა და იმერულს კლორებში ცოცხალი სიტყვა, ცრემლის აღმნიშვნელი, კურცხალი ს. ორბელიანისა და ჩუბინაშვილის ლექსიკონებში შეტანილი არ არის, მხოლოდ საბას ნაწარმოის გამოცემულს რ. ერისთავს შენიშვნაში აქვს დართული, რომ კურცხალი ქართულად ცრემლსაც ეწოდება (იხ. ნ. მარტის Заметки по филологическим клинописям: И. А. Н. Ш. К. № 11—12, 289). ორბელიანის ლექსიკონის მეორე, კრიტიკული, 1928 წ. გამოცემიდან ირკვევა, რომ ეს სიტყვა ამ ნაწარმის უფელესს, ცრემლსავე შეტანილი ყოფილა. იქ ნათქვამია „კურცხალი, კუნცხი, მწარე ცრემლი“-აო (გვ. 180).

მთავარი იუდასგან. და არცა წანამძღვარი წყვილთაგან მისთა“ (იხ. TP. III, გვ. III). საბა ორბელიანის განმარტებითაც „წყელინი — ორნი ბარკალინი, ანუ ყუერნი და მისთანანი“ არის (ლექსიკ.)

შეუძლებელია, შემთხვევითი მოვლენა იყოს, რომ წყვილობის. ანდა წყვილ ორგანოს აღმნიშვნელი ყველა ზემოდასახელებული სიტყვები და ტერმინები, ყუანი, ყუანი, ყუანი და ყუანი ერთიდაიმავე ყ ბგერით იწყება და სამს ამ სიტყვათაგანს პირველ მარცვლად ყუ და ყუ აქვს და მხოლოდ მეოთხეს დიფტონგი ადგილმოცვლებული უჩანს და უე-ს მაგიერ ეუ, ანუ ევ აქვს. ამ ოთხი ტერმინის მსგავსება იმდენად დიდია, რომ ბოლოკიდური მარცვლიც სამს უკანასკნელს საერთო რ აქვს და მხოლოდ პირველს მოეპოვება ნ-ი. თუ მოვიგონებთ, რომ ნ ქართულში და რ იქაც და მეტადრე კავკასიურს ენებში სქეს-კატეგორიის ნიშნობა და თანაც გავისხენებთ; რომ ორის სახელის ძირად ყო, ყუ, ყუნი, ყა და ყი ჩ-დილო-კავკასიის ბევრს ენას ჰქონდა და აქვს ესლაც, არამც თუ მის აღმოსავლურს, არამედ დასავლურ ჯგუფშიაც, მაშინ თავისდა თავად დაგვებადება აზრი, რომ ზემომოყვანილი ქართ. სიტყვები და ტერმინები მართლაც ორის აღმნიშვნელი სახელის თავდაპირველი სხვა-და-სხვა სახესხვაობის ნაშთი უნდა იყოს.

ყუანი არკული ენის ორის ყუე-ყუე, ყუე-რუ, ყუე-ბუ და ყუე-თუ-ს მეორე სქეს-კატეგორიის ფორმის სრულს მსგავსებას წარმოადგენს, კვრულის ორის სახელს ყუედ-საც უდგება, მეტადრე თუ გავითვალისწინებთ, რომ დალისტინის ლეგურსა და დილლურს ენებში დ და რ ერთმეორის მონაცვლე ბგერებია. ამიტომ შესაძლებელია ვისმე ეფიქრა, რომ ყუანი და ყუანი ქართულში დალისტინის ენებითგან ნასესები სიტყვები იყოს, მაგრამ ჯერ ეს ერთი იქ რომ ამ მნიშვნელობის ამგვარი სიტყვები არაა? თანაც, თუ ყუანი და ყუანი, ვითარცა ორის აღმნიშვნელი ტერმინები, მართლაც დალისტინის ენებშიგან არის ნასესები და დალისტინის ენებს ასეთი გავლენა ჰქონდათ, რატომ ჩაჩნებს ორისათვის ლუნძურის მსგავსი სახეობის სიტყვა მინც არა აქვთ, არამედ ისეთი განსხვავებული, როგორიცაა შინი, ჩაჩნები და ლუნძები ხომ მეზობლებიცა და მონათესავე ერებიც არიან?

მაშასადამე ორს თავისი ოდინდელი სახე დროთა განმავლობაში შეუცვლია: თავდაპირველად ყოანი ყოელია? ეს დებულება რომ უცილობელ ჰემმარიტებად მივიჩნიოთ, ამისთვის ჯერ უნდა ქართულ-ქართველური ფონეტიკით დამტკიცდეს, რომ ყოანი-საგან მართლაც შესაძლებელი იყო ოანი წარმომდგაროყო, რა თქმა უნდა, წინამორბედი-ყოანი-სა და-ყოანი-ს არსებობის გათვალისწინებით. ამ საკითხის გაღაწყვეტას ყ-ს სხვა-და-სხვა შენაცვლების ცოდნა შეგეაძლებინებტ.

რაკი და ყ-დ შენაცვლებაზე საუბარი უკვე გვექონდა, ამიტომ აქ მხოლოდ-და ყ-ს ყ-დ, და შენაცვლებაზე და სრულიად გაქრობაზე გვაქვს სათქმელი. ქართველურ ენოვან სამყაროებში ამის არაერთი მაგალითის დასახელება შეიძლება, ასეთი მოვლენა მეტადრე მეგრულსა და უფრო ხშირად ქაშურისათვის არის დამახასიათებელი.¹

პროფ. არნ. ჩიქობავასაც სამართლიანად აქვს აღნიშნული: „ხმოვ-
ნის წინ, ან ხმოვანთა შორის ყ-ბგერა უცვლელად ინახება ხოფურის კილო-
კეში, ვიწურ-არქაბულსა და ათინურში-კი ყ-ბგერის ადგილს ასეთს კომპ-
ლექსებში ე იკერს, ან და ჟ, ზოგჯერ ყ ურეფლექსოდ (ნ. ი. უკვალოდ) ქრება.
მეტ-წილად ყ-რეფლექსი ვიწურ-არქაბულს ახასიათებს, ა 0 (ნოლი)-კი ათი-
ნურს. ამისდა მიუხედავად ამ ორი კილოკავის ამ მხრივ გამიჯვნა ძნელია. ხში-
რია შემთხვევები პირუტყ რეფლექსებითაც, ხშირია ერთნაირი რეფლექსებით“—
აო (იხ. ჭანურის გრამ. ანალიზი, გვ. 15).

ზემომოყვანილი მაგალითებითგან ჩანს, რომ თავიღური ყ-ს ჟ-დ შენაც-
ვლება და სრულიად გაქრობა-კი ქართველურში იშვიათი მოვლენა არ ყოფი-
ლა და, მასასაღმდეგ, მოსაზრება, რომ ჟ-რი და ო-რი თვადპირველი ჟ-რი-სა
და ჟ-ში-საგან უნდა იყოს წარმომდგარი, შესაძლებელია ქართ. ფონეტიკი-
თაც დამტკიცდეს.

ორიბის გამომატველი კიდევ არა ერთი ძველი ქართული ტერმინი არ-
სებობს, რომელთა გათვალისწინება და აგებულების გამორკვევა საჭირო. ასეთ
ტერმინთაგან საყურადღებოა კიდევ ტაშუმი, ანუ ტაშუმი, ტაშუმი და წაშვილი.
ჭანურად იგივე სიტყვაა: ტაშუმი (ხოფ.), ტაშუმი (იოზ.-ხოფ.), ტაშუმი და ტაშუმი-
ა (ათინ.: მეორე ცნობა იოს. ყიდშიძის მინაწერთაგანაა), ტაშუმი (ვიწ.-რიზ.-ხოფ.:
ზ.: ქ. გ. 19). სეანურად ტაშუბს ეწოდება მარჩი და რაშვილ და წყვილისა-
თვისაც იგივე სიტყვა რაშვილ არსებობს, მარჩიბლისათვის-კი მარჩი, მგ. ორ-
კეც-მარჩილამც. მარჩიბი-ც არსებობს, მაგრამ მისი ეტიმოლოგიის გამო-
ძიებას აქ არ შეეუძლებოთ. პირველი სამი სიტყვის საკმაოდ ვრცელი განმარ-
ტება ქართველ ლექსოგრაფს აქვს თავის ნაშრომში შეტანილი².

საბა ორბელიანის სიტყვით, „უკეთუ იყუნენ ყრმა ორნი მუცელსა.
შინა, ეწოდების მარჩიბი, ხოლო პირუტყვთა ორთა, ანუ ხულთა და მისთა-
ნათა ორთა ერთსა ბუდესა შინა, ეწოდების—ტაშუმი,—ხოლო ხილთა და ხილ-
თა ორთა შეერთებულთა ეწოდების ტაშუმი“—ო (ლექსიკ. ტაშუბის ქვეშე). საბა-ს
ლექსიკონის B რედაქციის ხელთნაწერებში ზემომოყვანილისაგან არსებითად
განსხვავებული განმარტება მოყვანილი, ამიტომ ვადაკითხვა და შედარებაც
არის საჭირო.

ამ მეორე განმარტებაში ნათქვამია: „უკეთუ იყუნენ ც ხოვ ელნი ორნი
მუცელსა შინა—კაცი, ცხენი და მისთანა, მარჩიბი არს,—ხოლო ხილი,
ანუ ნაყოფი რამე იყოს ორნი შეერთებულნი, ითქვიან ტაშუმი,—ხოლო
ორნი ერთსა ბუდესა შინა ტაშუმი“—ო (იქვე).

1. მგ. ურბენის უდრის წურბენი. (მგრა.) და ურბენი (ჭან.)—ყელს—წალი (მგრა.) და
ალი (ჭან., ათინ.), ყოფურს (ტყემალს)—წომური (მგრა.) და ომური (ჭან., ათინ.), ყანას—ყონა
(ჭან., ხოფ.), წონა (ჭან., ათინ.) და ონა (ჭან., ათინ. და ვიწ.); ტყავს—ტყევი, ტევი (ჭან.,
ათინ.) და ტუვ (ღვან.),—ტყუბს და ტყუბს ტყუბი (ჭან., ვიწ.); ტყუბი (ჭან., ხოფ.) და ტუბი
(ჭან., დას), კვლას—ო-ყვილუ (ჭან., ხოფ.) და ო-აილუ (ჭან., ათინ.),—ყიდვას—ო-ყირდუ (ჭან.)
და ო-ანდრუ (ჭან., ათინ.),—ო-ყიზუ-ს (ჭან., ხოფ.; ხერვას, ჩანდვას ნიშნავს)—ო-აღუ. (ვიწ.)
ო-აღუ (ათინ.) და ო-აღუ (ვიწ.) და სხვ.

2. ნ. მარჩი ოფერობს, რომ მარჩიბი და მარჩიბი პირველად რაჭო, ფუძისაგან არის
წარმომდგარი და რ-ს თ დ შენ: ცელბის გზით ტაშუმი-ც აქედანვეო (ძვ. ქ. რ. გრ. 78).

პირველი რედაქციით მარჩბინში დედის საშვილოსნოში მყოფი ორი ყრმის, ე. ი. მაშინდელი გაგებით მამრ. სქესის ბაშვის აღმნიშვნელი იყო, მეორე რედაქციით-კი მარტო „ორი ყრმისა“—კი არა, არამედ ორი ცხოველის, ადამიანის შვილი იქნებოდა იგი, თუ პირუტყვი, მაგ. ცხენი, სულ ერთი იყო. ამ ორი განმარტების განსხვავების მთავარ დებულებას ის მოძღვრება შეადგენს, რომ პირველით მარჩბინში მხოლოდ გონიერი არსების, ადამიანის წველის სახელია, მეორეთი-კი საერთოდ ყოველივე ცხოველის, მათ შორის არა-გონიერისაც, ე. ი. გონიერ და არა-გონიერ არსებათა განსხვავება აქ უარყოფილია.

ამაირადვე ტაშუპინ-ს განმარტებაც სხვადასხვანაირია: პირველი რედაქციით ტაშუპინ ერთ დედის ბუდეში მყოფი ორი პირუტყვისა და ხუთღის, ანუ ნაჭუჭიანი ხილის (კაკლის, წაბლის, ფუსტულის და სხვ.) სახელი იყო,— მეორე განმარტებით-კი ტაშუპინ ზოგადი სახელი იყო და მარტო ერთ ბუდეში ორის მდებარეობის გამომხატველი იყო იმისდა მიუხედავად, ადამიანის შვილზე, პირუტყვზე, თუ ხეხილის ნაყოფზე იყო საუბარი.

განოვადლებისადმი მიდრეკილება პირველ განმარტებასაც ეტყობა იმ მხრით, რომ მისი გაგებითაც ტაშუპინ პირუტყვისაც და ნაჭუჭიანი ხილის ერთბუდიანი წველის აღმნიშვნელი გამოდის, მაგრამ მეორე გაგება ამას ვარდა ადამიანსაც ჰგულისხმობდა.

ტაშუპინ-ს განმარტებაში-კი თითქმის სრული თანხმობა სუფევს, რადგან ორივეს გაგებით ხეხილისა და ხმლის ტყუპი ნაყოფის სახელი იყო.

თუ ორივე რედაქცია საბას დაწერილია, მაშინ ცხადი ხდება, რომ ამ ტერმინების წამდელი მნიშვნელობა მე-XVII ს. დამდეგს საბასთანა განათლებული და მცოდნე კაცისათვისაც უკვე სათუო ყოფილა. ეს გარემოება არც არის გასაკვირველი, რადგან სამივე ძველის ძველი სიტყვებია, რომელთაც მნიშვნელობა დროთა განმავლობაში შეეცვლებოდათ და იმის გამო წერილობითი ძეგლების მიხედვითაც მათი ერთნაირი მნიშვნელობის გამოკვეთა შეუძლებელი იქნებოდა. ესლაც ამისთვის საგანგებო კვლევა-ძიება არის საჭირო, რისთვისაც ამ ჟამად არც დრო გვაქვს და არც აქ დასახული მიზნისათვის არის აუცილებლად საჭირო. რა მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა თვითივეს მათგანს, ამაზე მსჯელობა მხოლოდ მას შემდგომ იქნება შესაძლებელიცა და მიზანშეწონილიც, როდესაც უკვე ამ სიტყვების აგებულება გვექმნება გამოკვეთული.

ტაშუპინ-სა და ტაშუპინ-ს ნათესაობა ერთი შეხედვითაც ცხადი გახდება, მარჩბინში-სა და ამ ორი სიტყვის ნათესაობის საკითხი-კი საგანგებოდ უნდა იქნეს განხილული. ამიტომ ჯერ პირველი ორის შესახებ.

ტაშუპინ-სა და ტაშუპინ-ს პირველი ტაშუ მარცვალი საერთოა, მეორე-კი ბი და ში განსხვავებულია. ცხადია, რომ ეს ზაერთო ნაწილი უნდა იმ ზოგადი ცნების გამომხატველი იყოს, რომელიც ამ ორს ბოლო-განსხვავებულს სიტყვას აერთებს, ე. ი. ერთ ბუდეში წყვილად ყოფნის აღმნიშვნელად უნდა მივიჩნიოთ, ხოლო ბი და ში იმ თავისებური დანართი თვ-სების გამომჟღავნებლად არის მისაჩნვეო, რომელიც ამ საერთო ცნების გამომხატველს პირველ მარცვალს ოღნავ განსხვავებული შინაარსის ორ ხიტყვად უქცდის. ეს გარემოება უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ ძირი სწორედ პირველ ტაშუ

მარცვალში უნდა ვეძიოთ, მეორე, განსხვავებული ბი და ჰი-ი ფორმანტება-და მისაჩნევი.

ხოლო ბი და ჰი თვითული ცალკეულად სახელდობრ რის გამომხატველია და რის ფორმანტი უნდა იყოს, ამის გამორკვევას ამ ორი სიტყვის მნიშვნელობის განსხვავების გათვალისწინება და გამოყენება გვშეველის.

თუ ყველაზე უცილობელის, ტაშჰი-ს, განხვლით დაეწყოთ, იგიც ტაშჰ-პოზის, წვეილობის, აღმნიშვნელია, მაგრამ მხლოდ ხეჯილისა და ხმის, უსულთსაგანის ტყუილობის. ეს გარემოება ცხად-ჰყოფს, რომ ბოლო-კიდური ჰი სწორედ ამ უსულთსაგანსადმი მიკუთვნილობის გამომხატველი ფორმანტია.

მეორე მხრით თუმცა ტაშჰი, ერთ ბუდეშივე წყვილად ყოფნის გამომხატველია, მაგრამ უმთავრესად „პირუტყუთა ორთა“, ე. ი. ცხველის. ამ განსაკუთრებულს ელფერს ამ ორი სიტყვის საერთო ნაწილის მნიშვნელობასაც, რა თქმა უნდა, ბოლოკიდური ბი ანიჭებს. ამიტომაც იგი სწორედ იმ ფორმანტად უნდა მივიჩნიოთ, რომელიც პირუტყვისადმი მიკუთვნილობის გამომხატველია.

ზემოაღნიშნულზე მეტის თქმაც შეიძლება: ამ გამოკვლევის წინა ნაწილებითგან უკვე ვიცით, რომ ბქართულსაც თავდაპირველად და დილლურსა და ლეგურს ბევრს ენას უჭასაკოთა და პირუტყვების სქეს-კატეგორიის ნიშნად ჰქმნდა და აქვს ეხლაც. რაკი ტაშჰი მართლაც პირუტყვის წყვილმოძილობის გამომხატველია, ამიტომ სრული უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ ამ ტერმინის ბი-ც სწორედ მესამე სქეს-კატეგორიის ოდინდელი ქართული ბოლოსართის ნაშთი და შენაზრდია.

ტაშჰი-ს ბოლოსართის რაობის გამორკვევა ზემონათქემის შემდგომ უკვე ძნელი არ არის. რომ ის უსულთსაგანსადმი მიკუთვნილობის გამომხატველია, ეს უკვე დანამდვილებით ვიცით. ხოლო სქეს-კატეგორიების ნიშნების შესწავლის დროს დაფრწმუნდით, რომ უსულთსაგანების სქეს-კატეგორიის ნიშნად დ, ან-და რ იყო და არის ეხლაც. დ-სა და რ-ს შენაცვლება ხომ, როგორც ვიცით, ჩვეულებრივი მოვლენაა. ეინც გაისინებებს, რომ ქართულ-ქართველურში დ-სა და რ-ს გ-დ შენაცვლებაც იშვიათი შემთხვევა არ არის,¹ ის მაშინ ადვილად დაიჯერებს, რომ ტაშჰი წინამორბედი ტაშჰი-სა და ტაშჰი-სა, ანუ ტაშჰი-საგან არის წარმომდგარი. ამგვარად ცხადი ხდება, რომ ჰი მეოთხე უსულთსაგანთა თავდაპირველი სქეს-კატეგორიის დი-ს, ანუ რი-ს ფონეტიკური სახესხვაობის ნაშთი და შენაზრდია.

ზევით უკვე ნათქვამი გეჰქონდა, რომ შური-ს, შუშარი-ს, შუშარი-ს ისევე, როგორც მირი-ს რ ფორმანტი უნდა იყოს და სქეს-კატეგორიის ნიშნის შენაზრდი, ორის ცნების გამომხატველი ძირი, მამასადამე, შო, ან-და შო არის.

თუ ყველა ამის შემდგომ ტაშჰი-სა და ტაშჰი-ს პირველს, აგრეთვე ძირად მისაჩნევს, ნაწილს ტაშჰ-ს დავაკვირდით, შევიმჩნევთ, რომ მას ზედმეტი თავ-

1. აი ამის მავალითებიც: ტრეფი-ტორფი (ჰან.), ტორფი (მეგ.),-კიდე, ხილი-ბუნჯი (ჰან., მეგ.), ჰანდი (მეგ.=მწერი)-მქანჯი (ჰან.), კარი-ხოფი (მეგ., ჰან.),- პირი-პიჯი (მეგ., ჰან.),-ყუფი-ყუჯი (ჰან.), ზაფი (მეგ.),- მარი, მარი-მუხური (მეგ.), მუფი, ბუფი, ბაოჯ (სვ.)- ფუტკარი-ბუტკუჯი (ჰან.),- ისარი-ისიჯი (ჰან.),- სურო-სუფი, მსუფი,-ქვარი-ქოფი (მეგ., ჰან.) და სხ.

კიდური ტ აქვს. საკმარისია გავისწვინოთ, რომ ორისა და წყვილობის გამომსახველი სიტყვისა და ტერმინების უმრავლესობას ეს ბგერა თავში არ უჩანს და თანაც მოვიგონოთ, რომ ტ, ვითარცა მკლერი დ-ს ყრუ შესატყვისობა, მეოთხე სქეს-კატეგორიის ნიშანი იყო და ჩრდილო კავკასიის აღმოს. ჯგუფის ბევრს ენაში ეხლაც არის, რომ ტაშ-ს ამ თავკიდური თანხმოვნის ასეთი რაობის აზრი დაგვებადოს. მაგრამ აქ იგი უკვე სქეს-კატეგორიის ნიშნად-კი არ არის, არამედ უბრალო შენაზრდადაა ქცეული. თავკიდური სქეს-კატეგორიის ამ შენაზრდიურითაა შიძირისათვის, ვითარცა ორის ცნების გამომსახველისათვის შემდეგში ბოლოსართოვანი დი (ჭი-დ შენაცვლებული) და ბი სქეს-კატეგორიების ნიშნები დაურთავთ და ამხარად უკვე ორის ძირადაც-კი მიუჩნევიან.

ესლა რომ მარჩბიში-ს განხილვას შევუდგეთ, უნდა უმაღლ ამ ძირისავე ზედსართავი მარჩბიში გავისწვინოთ, რომელიც ორმაგსა ნიშნავს. ერთი მხრით არსებით სახელად ქცეული მარჩბიში გვაქვს, მეორე მხრით ზედსართავი მარჩბიში. მათ საერთო ნაწილს მარჩბი-ს და მარჩბი-ს მხოლოდ ბოლოკიდური ში და ლი მსხვევებენ, რათვან პირველი ნაწილის განსხვავება ხმოვანთა დაკარგულობას არ სტყდებდა. ში და ლი, ცხადია, ფორმანტები.

რაკი მარჩბიში ორს, ანდა ორკაცსა ნიშნავს, ცხადია, რომ ორის ცნების გამომსახველი უნდა სწორედ პირველს ნაწილს მარჩბიში ვეძიოთ. ერთი შეხედვლითაც ჩანს, თუ რამდენად გართულებული და შეცვლილი უნდა იყოს აქ ორის ძირი: ორის ამხარის სახელის მოძებნა ქართულში ძელია. მაგრამ ჩვენ უკვე ვეჭვონდა ორკაცის აღმნიშვნელი ძველი ქართული ტერმინი ჩუდამცი, რომელს პირველი ნაწილი ჩუდ, როგორც დავრწმუნდით, ორსა ნიშნავს. ორივე ამ ორის აღმნიშვნელი მარჩბი-ისა და ჩუდ-ის ერთმანერთთან შედარება აღამიანს დაარწმუნებს, რომ მათ მხოლოდ ჩი და ჩუ აქვთ საერთო, ბოლოკიდურები ბ და დ-კი განსხვავებულები გააჩნიათ. ისევე, როგორც მარჩბი და ამ რიცხვითი სახელის დანარჩენი ბ-ბოლოკიდურიანი ფორმების ეს ბგერა ძირული-კი არა, სქეს-კატეგორიის ოდინდელი ნიშანია, დ-ც ამ შემთხვევაში ასეთივე თვისებებისაა. საფიქრებელია, რომ ჩი-ის ბ-ც მესამე სქეს-კატეგორიის შენაზრდი ნიშანი უნდა იყოს. საფიქრებელია, რომ ეს შენაზრდიანი ჩი-ბი-ც, შემდეგში ძირად მიჩნეული, უნდა გვეჩინდეს მარჩბი-ლსა და მარჩბიში-ში დაცული.

ამ უკანასკნელს ბოლოში იმნი, თუ ში აქვს დართული, რის გამო მახვილის პირველ მარცვალზე ყოფნის წყალობით ძირის ო სმოვანი გამქრალა. თუ მოვიგონებთ, რომ მარჩბიში ორთა ყრმათა, ე. ი. მამრ. სქესის ტყულების აღმნიშვნელი ტერმინი იყო და მოგვაგონდებდა, რომ ვ სწორედ მამრ. სქესის ნიშანი იყო, მაშინ ამ იმნი-სა, თუ ში ბოლოსართის მამრ. სქესის შენაზრდ ფორმანტად მიჩნევა არ გავიკვირდებთ.

ყველა ზემოაღთქვა-ის შემდგომ შესაძლებელია ითქვას, თუ, სახელდობრ. რა მიწვევით უნდა ჰქონოდა თავდაპირველად მარჩბი-ს, ტაშბსა და ტაშბს-ს მარჩბიში თავდაპირველად ტყუში ყრმის, ტაშბი — ტყუში პირუტყვისა და ტაშბი — ტყუში უსულ ო ნაყოფის აღმნიშვნელი იქნებოდა.

სანამ წყვილის ეტიმოლოგიის გნხილვას შევუდგებოდეთ, უნდა წინასწარ სამი ძველი ქართული ზნა გავიხილოთ, რომელთაც ორის სახელთან აქვთ კავშირი.

ძველ ქართულში სამი სიტყვაა **ტაშუელვა**, **შებაშუელვა** და **აღბაშუელვა** გვხვდება, რომელთაც, აღმნიშვნელობას საერთო თვისებასთან ერთად, აგებულებაც ერთნირი აქვთ და ძირიც ერთი-და-იგივე უნაინთ. ს. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ის ცნობით, **„ტაშუელვა კელთა კელაშედა მიღება“**, B რედაქტორთ-კი აგინა ტაში“ იყო (ლექს.). ცხადია, რომ ამ განმარტების პირველ ნაწილში შეცდომაა შეპარული და ამას გარდა არც ზედმიწევნილობაა დაცული: ნამდვილად **ტაშუელვა** ორივე ხელის ერთმანერთზე დაკვრას წარმოადგენს.

ამნაირადვე „**შებაშუელვა**“, ჩვენივე ლექსიკოგრაფის სიტყვით, ისეუ მოქმედებას ეწოდებოდა, **„ორნივე კელნი რა ერთად შეჰკრიბო“**-ო (იქვე), ე. ი. შეაერთო.

დასასრულს, **„აღბაშუელვა ზე ორთავე კელთა შემოკრება“**-სა ნიშნავსო (იქვე).

ტაშუელვის, **აღბაშუელვისა** და **შებაშუელვისათვის** არც ს. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ის აქვს რაიმე წყარო დამოწმებული და არც დ. ჩუბინაშვილს, რომელსაც მხოლოდ **აღბაშუელვისათვის** LVI ფსალმუნი აქვს დასახელებული (ქართ.-რუს.-ფრანგ. ლექს.). მაგრამ ამ ადგილას ეს სიტყვა არც არის და შინაარსისდა მიხედვით არც მოსალოდნელია, რომ ყოფილიყო. უკუველია, აქ კორექტურული შეცდომაა: ეს ტერმინი 46-ე ფსალმუნში (XLVI, 1) გვხვდება, მის პირველსავე მუხლში. იქ ნათქვამია: „ყოველთა წარმართთა **აღბაშუელვით კელნი თქუენნი და ღალადებით** დასა მიმართ კითა სისხარულისათა“-ო. ბერძნულად **„აღბაშუელვით კელნი“**-ს შესატყვისად ნათქვამია: **ἡρῶναι ἡδύναται** კროტეზატე ბენი-რას, ლათინურად **plaudite manibus** და სომხურად **ბაჟი ნაჟიქ** **წაფს ჰარექ**. როგორც **ἡρῶναι ἡδύναται** კროტე ბოზნერე, ისევე **plaudo manibus** და **ბაჟი ნაჟიქ** **წაფს ჰარექ** ტაშის, ხელების ცემას, ტაშის კვრას, შემდეგ მოწონებასა და ქებასაც ნიშნავს.

რაკი ამ ორმოცდამეექვსე ფსალმუნის ებრაულ ლექსშიც აქ სწორედ ტაშის კვრა სწერია, ამიტომ ცხადი ხდება, რომ საბას შემომოყვანილი განმარტება მთლად ზედმიწევნითი არ არის: **აღბაშუელვა** „ზე ორთავე კელთა“ მართო შემოკრებას-კი არ ნიშნავდა, არამედ **ზევითკენ აწეული ხელებით** ტაშის კვრას.

შებაშუელვა ამირანდარეჯანიანში გვხვდება. იქ ბადრი იამანისძის-მიერ რომ არზამანიკის საჯარო შებრძოლების დროს დამარცხებისა და მოკვლის ამბავია მოთხრობილი, ნათქვამია: „მინინ ზე ახლტა მევე, **ხელნი შე-ტაშველნა** (ე. ი. ტაში დაუკრა) და გაიცინა. შექმნა სისხარული ქალაქსა შიგან დიდი და ყველანი ქებასა შესახმიდეს ბადრი იამანის ძესა“-ო (ზ. ჭიქინაძის გამოც. 26).

შემომოყვანილი ძველებითგან ამოღებული მავალითები ადამიანს დაარწმუნებენ, რომ **ტაშუელვა**, **შებაშუელვა** და **აღბაშუელვა** ძველი ქართული ტერმინებია.

ერთი შეხედვითაც ცხადი ხდება, რომ სამივე შემოჩანოთვლილი სიტყვა ნასახელარი ზმნებია, იმ განსხვავებით მხოლოდ, რომ პირველ ზმნას წინა-26 ივ. ჯავახიშვილი

სართი არა აქვს, ორი უკანასკნელი-კი უკვე წინსართიანია (პრევერბიანია). სამივეს ავ მაწარმოებელი, ანუ თემის ნიშანი აქვს, ხოლო ძირად **ტაშუალ** არის.

ამ სამსავე ზმნის აღმნიშვნელობის საერთო თვისებას ორივე ხელის ერთ-მანერთან მიახლოება შეადგენს, მაგრამ **შეტაშაღვა** ამ მოქმედების პირინჯონტულს მიმართულებას, ხოლო **აღტაშაღვა** ასწვრივს, ზევით ამართული ხელების დაახლოების გამოხატელობა. რაკი **შეტაშაღვა**-ს ასეთ მნიშვნელობას **შე** ზმნის წინასართი, **აღტაშაღვა**-ს ალ წინასართი ანიჭებს, ცხადია, რომ ამ სამი ზმნის მნიშვნელობის საერთო თვისების, ორივე ხელის დაახლოებებს, გამომხატველი ფუძე **ტაშაღ**-ვა უნდა იყოს. **შ-ბ**, ანუ უფრო სწორედ რომ ითქვას, **აშ**, სახელისათვის მოქმედების მნიშვნელობის მიმნიჭებელი მაწარმოებელია.

ამნიარად, იმ სახელად, რომელიც ამ ზმნაში ორივე ხელის ცნების აღმნიშვნელი უნდა იყოს, შესაძლებელია მხოლოდ **ტაშაღ**-ი იყოს. ხოლო რაკი აქ ხელის არავითარი ბგერითი კვალი არა ჩანს, ამიტომ საფიქრებელია, რომ **აშაღ** ორის აღმნიშვნელია. მართლაც, თუ გავიხსენებთ, რომ ძველ ქართულში იმ ხშირად პირველადი **რ**-ს შენაცვლებას წარმოადგენს, მაშინ **ტაშაღ**-იც შესაძლებელია უფრო აღრინდელი **ტაშარ**-ის მერმინდელ სახესხვაობად მივიჩნიოთ. ეს **ტაშარ**-ი აღამიანის მამრობითი სასქესო ორგანოს წყვილი კვერცხის შემცველის სახელს **აშარ**-ს უდრის. პირველს მითვანს მხოლოდ თავში მეტი **ტ** თანხმოვანი ვაჩნია. ამ თვისებით **ტაშარ**-ი აგრეთვე წყვილისავე აღმნიშვნელს ორ ქართულ ტერმინს, იმ **ტაშა**-სა და **აშა**-ს, მივსვავსება, რომელთა შესაბამეც უკვე გვექონდა საუბარი. როგორც იქ აღნიშნულია, ეს თავკიდური **ტ** ოდინდელი სქეს-კატეგორიის შეზღუდული ნიშანია.

რაკი ყველა ზემონათქვამის შემდგომ **ტაშაღვა**, თუ ასე შეიძლება გამოიჩინოს, **შეორების** აღმნიშვნელი ყოფილა, ჩვეულებრივი გავებით-კი სწორედ ხელების **შეორების**, შეკრების გამოხატელობა იყო, ამიტომ საფიქრებელია, რომ თავდაპირველად ამობნდნენ „კვლების ტაშაღვა“-ს და მხოლოდ შემდგომში უნდა იყოს ამ გამონათქვამის პირველი სიტყვა ჩამოცილებული.

დასასრულ **აშაღ**-ის შესახებაც: **ტაშაღვის**, **აღტაშაღვის** და **შეტაშაღვის** აგებულობასა და პარველადს მნიშვნელობაზე მსჯელობის დროს, უკვე დავარწმუნდით, რომ **ტაშაღ** ორსა ნიშნავს, რომ თავკიდური **ტ** თავსართოვანი ოდინდელი სქეს-კატეგორიის შენაზრდია ისევე, როგორც **ლი** ასეთივე თვისების ბოლოსართი არის. რაკი **ტაშაღ** ორის აღმნიშვნელი ყოფილა და **აშაღ**-იც ამასვე ნიშნავს, მათი ბგერითი დიდი მსგავსების გამო, ამ ორი სიტყვის იგივეობის აზრი თავისდა თავად იბადება. არსებითად მათ მხოლოდ თავკიდური ბგერა **ტ** და **წ** აქეთ განსხვავებული. მაგრამ **ტ**-ს ც-დ. **წ**-დ და **ჭ**-დ შენაცვლება ქართულში მოგვეპოვება¹ და საფიქრებელია, რომ სწორედ ამ გზით უნდა იყოს **აშაღ** უფრო აღრინდელი **ტაშაღ**-საგან წარმომდგარა.

ზოგადსა და სამწერლობო ქართულს კიდევ არაერთი ტერმინი და სიტყვა, თუ ზმნა აქვს, რომელთაც ამ რიცხვითი სახელის ოდინდელი ფორმა აქვთ და-

¹ ტურტი (თევზა განაჯალი—ცურჯლი (ვემბრომთა), ტანტალი—წაწალი, ტაივილი—წაწი, მაწუწე (მტკა—ვან), ტუტაი—მუჭვი და ს.

ცული, მაგრამ ყველასი განილვა შორს წაგვიყვანდა, ამიტომ მხოლოდ ორს-ღა, სიტუშას და ნახმვარს-ს შევხები კიდევ.

სადეკრებელია, რომ ხიტუშაჲ. რომელიც ძველ ქართულში ეხლანდელი-ვით ცალკეულ სიტყვას-კი არა, არამედ მხოლოდ ვაბმულ საუბარსა ნიშნავდა, აგრედვე ორისავე სახელის ძველ ფორმასთან. უნდა იყოს დაკავშირებული და-თავდაპირველად სიტუშაჲ და შანოზაჲ ორი განსხვავებული ცნების გამოშნა-ტველი უნდა ყოფილიყო. ვითარცა შანისაბან ნაწარმოებს, შანოზას საჯაროდ-ლაპარაკის მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა, სიტუშაჲ-კი მხოლოდ ორი პიროდ-ნების, მარტო ორი მოსაუბრისათვის განკუთვნილს ლაპარაკს, დიალოგს, ეწო-დებოდა. ამას ამ ტერმინის თვით აგებულებაც (სი-ტყუ-ა) ამჟღავნებს, რად-უნ სი აქ აღნიშნულების მაუწყებელი ფორმანტია

ნახმვარი ქართულად ისევეა ნაწარმოები, როგორც ნახამალი, ნათხალი-და სხვაც. ამიტომ ისევე, როგორც ნახამალი და ნათხალი „ნა + ხამ + ალ — ი“ —სა-და „ნა + თხ + ალ — ი“ —საგან შესდგება და ნა იქ ფორმანტია, ალ ბოლოსართ-და შუა ნაწილად რაოდენობითი რიცხვის სახელი სამ და ოთხ-ია, ამგვარადვე ცხადია, რომ ნახმვარ-შიც თავსართი ნა და პრ ბოლოსართი ანნაირივე თვი-სების ფორმანტებია, ამ სიტყვის შუა ნაწილი-კი ხმვ. უძვეელია, ამ შემთხვე-ვაშიც რიცხვის სახელი უნდა იყოს. რაკი ნახმვარი, ნახამალისა და ნათხა-ლის მგავსად რომ თანამედროვე რიცხვითი სახელისაგან ვაწარმოვით, მნიშვნე-ლობით ნათხალს უდრის, ამის გამო ნახმვარი-ს შუა, რიცხვის აღმნიშვნელი, ნაწილი ხმვ-იც ორის რიცხვითი სახელის ძველ ფორმად უნდა მივიჩნიოთ.

ზევით უკვე ვახილული გექონდა ორისავე ოდესლაც. უძველეს ხანაში, არსებული სახელის გაქვევებული ნაშთი ჰმვარი, რომლის ფუძეს წარმოადგენს ჰმვ. საკმარისია ნახმვარ-ში დაცული ორის აღმნიშვნელი ხმვ ზემოდასახელებულ ჰმვ-ს შევადაროთ, რომ მათი სრული იგივეობა ცხადი გახდეს: ნახმვარ-ში დაცულს ორის აღმნიშვნელს რიცხვითს სახელს მხოლოდ თავიკიდური უ თან-ჯმოვანი ხ-დ აქვს შენაცვლებული. ასეთი შენაცვლების არაერთი მაგალითი¹ გვაქვს².

გულდასმითმა კვლევამ-შიებამ მაშასადამე დაგვარწმუნა, რომ ისტორიულ ხანაში ცნობილი ორის-ს გარდა, წინათ და უძველეს ხანაში ამ რიცხვის გა-მოსახატავად ჰმარი და ჰმარი ყოფილა, რომ საერთოდ ორობის გამოხატველი-ძირი თავდაპირველად ქართულსაც და ქართველურსაც ჰმ (ჰქონია, რომელ-მაც სქებისდა მიხედვით სათანადო სქეს-კატეგორიის ფორმანტი ერთგვარ-ჯერ თავსართის, შემდეგ-ში-კი ბოლოსართის ხახით. თავსართთან ოდინდელ

1. ხადარი—ხატარი (ივრ.),—ყირიშის თოფუ—ხირიში, კირემი (თფუ.), ხეგს.),—ელაპი — ხლაპი (საბა),—უვიჩილ—ხეჩილა (ივრ.),—საჯაჟი—საჯაჟი (ივრ.),—დაყრდნობა—დაბტნობა (ივრ.).

2. აკად. ნ. მარარი ერთი მხრით ამტკიცებს, რომ ნახმვარი ორის აღმნიშვნელი სვა-ნურ ზევ-ითგან არის ნაწარმოები (ძვ. ქართ. გრ. 82), მეორე მხრით, რომ ჰმვარი-იც ანაღ სენაური ნახმვარი სიტყვის სახესხვაობას წარმოადგენს (იქვე, 82). გამოდის, რომ ჰმვარი ერთმოდ ზევ-არისაგან იყოს წარმომდგარი და ხ უ-დ იყოს შენაცვლებული. ჩვეულებრივ-კი პირი-ერთი უ-ხ-დ შენაცვლება გვაქვს. ამიტომაც ნ. მარარი ს მოსაზრება სწორედ არ უნდა იყოს

ფორმათაგან მხოლოდ მეოთხე სქეს-კატეგორიის დას ანარეკლი გვაქვს დაცულობილი **სიტაშუ-შე** და ამას გარდა **ტაშუბი-სა** და **ტაშუბი-ს** ფორმებშიც. მაგრამ ორსუკანასკნელს ეს უკვე განუყრელად შეზრდილი ფუძის სახით შეთვისებული მეოთხე სქეს-კატეგორიის ფორმა ძირადაც-კი ჰქონია მიჩნეული. ორის ამ ძირადაც-ქცეულს მეოთხე სქეს-კატეგორიის **ტაშუ** ფორმას გარკვეული ხანითგან ისევე, როგორც ორის პირველადს **შო** ძირსაც, საქიროებისამებრ სათანადოდ სქეს-კატეგორიის ფორმანტი ერთვოდა ხოლმე, მაგრამ უკვე ბოლოსართის სახით. ამ ხანის პირველადი **ჟო-ძირისაგან** ნაწარმოები ბოლოსართიანი ფორმებიდან შეზრჩენილი გვაქვს ტერმინებად ქცეულები მთორე სქეს-კატეგორიის **შაშ**, მეოთხე სქეს-კატეგორიის წყვილი **სასმენელისა** და თვალის აღმნიშვნელი **შაში**, წყვილი **საკვერცხის** სახელი **შაში**, წყვილი უღლეული **საქონლის** **შაშაქი**. ხოლო მეოთხე სქეს-კატეგორიის თავსარა-შეზრდილი ბოლოსართიანი ფორმათაგან დაცული გვაქვს მესამე სქეს-კატეგორიის ფორმა **ტაშუბი** და მეოთხე სქეს-კატეგორიის რამდენიმე სახესხვაობა **ტაშუა**-ვა, **ტაშუი** და **სხვა**.

შორი და **შაში**-საგან უ-ს შენაცვლების გზით არის დროთა განმავლობაში ორის კიდევ შემდეგი ფორმები **შორი** და **შაში**, **შაში** და **შაში**, **შაში** და **შაში**, დასასრულ ჩუქი-ც წარმომდგარი. ხოლო უ-ს სრულიადი გაქრობის გამო შეზრჩენილი გვაქვს **შორი**, რომელშიც რიცხვის აღმნიშვნელად მხოლოდ **შა**-ლა არის.

III. ზოგად ქართულს თუ პ-ისათვის სახელად ა-სმოვანა **სამი** აქვს, მეგრულში უ-სმოვანა სახესხვაობა **სამი**-ა. ჰანურსაც ასევე აქვს **სამი** და **შაში** და წინათაც **შაში** ჰქონია (ქ. გრ., გვ. 20), რომლის კვალი ეხლაც არის რიგობითი რიცხვითი სახელის **შაშინა**-ის პირველ მარცვალს **შაში**-ში დაცული. სხვა-ნურად **სამი** არის.

ქართულ-ქართველურის **სამის** ფორმების განსხვავება მხოლოდ პირველ თანხმოვანსა (**ხ** და **შ**) და ხმოვანს (**ა**, **ე** და **უ**) ეხება. ორივე სხვაობა იმდენად ჩვეულებრივია, რომ ამაზე სიტყვის გაგრძელება საქირო არ არის. ბოლო-კიდური მ ყველას უცვლელად აქვს იმისდა მიუხედავად, რომ მისი ძირეულობა სათუთა. მაგრამ ეს მ მაინც დიდი ხნის შენაზრდი უნდა იყოს.

ისიც აღსანიშნავია, რომ ამ რიცხვითი სახელის თავიკიდური **შა**-ს, ანდა **შა**-ს პირველადობაც საეჭვოა. ამას ერთი მხრით **სამის** მეორე სახელი **შაშინა**ში გავიჭრებინებს, ხოლო მეორე მხრით ის გარემოებაც, რომ ჩრდილო და სამხრეთ-კავკასიის აბხაზურ-ლევურ-ალბანურ ენებშიც, ს ბგერაინისა და **შაშე**-რანის გარდა, **შა**-ბგერაინი **სამის** სახელიც არის, რომელთაგან ყველაზე აღმნიშვნელი, რასაკვირველია, სწორედ უკანასკნელია და **შა** და **შა**-ბგერაინები-კი შენაცვლების გზით იქმნება გაჩენილი. ამნაირადვე **შაში** შესაძლებელია უ-ს ქართულში **შა**-დ ჩვეულებრივი შენაცვლების გზით იყოს **შაშინა** ის პირველი ნახევრის **შაშ**-ისაგან წარმომდგარი.

ასე, თუ ისე, მაინც **შაშინა**ში უაღრესად საყურადღებოა, რადგან მარტივი რიცხვის **სამის**. ეს სახელი რთული სიტყვა და სახელი გამოდგა. როგორც დაერწმუნდით, ის ორისა და ერთის სახელების შეერწყმულს სიტყვას წარ-

შოადგენს. თუ სამის სახელი ასეთი გზით გაჩენილა, ასეთი მოვლენა სამხეობის სახელი რიცხვის სახელებში, ცხადია, უფრო მოსალოდნელია.

IV. ზოგადი ქართული სამწერლობო ენის ოთხი-ს შესატყვისად ვგაზიფიცირებ ოთხი აქვს, რომელიც თოთხმეტში ანთხი-ს სახით გვევლინება. ხოლო ჭანჭანა ოთხი-ს და მართო ოთხმოცში ოთხი-ს სახეც აქვს, — სჯანჭანა — თოთხმეტ, რომელიც სამწერლობო ქართულისაგან თავის თავკიდური უ-ით; შუაში მოქცეული უ-ითა და ბოლოკიდური ო-ს მიგვირ უ-ით განსხვავდება.

ის გარემოება, რომ ოთხის სახელი ვგაზიფიცირებ ოთხი აქვს, ჭანჭანა-კი ოთხი-ს ამ რიცხვის ერთად-ერთ ცალკეულს სახელს წარმოადგენს, ცხად-ჭარბს, რომ ეს ფორმა შემთხვევითი არ უნდა იყოს.

ამაირადვე 14-ის სახელში დაცული ანთხი-ც არის საყურადღებო იმ მხრივაც, რომ ოთხის მიგვირ აქ ა-სმოვანა სახესხვაობაც გვაქვს და თ-ს წინაც ნ თანხმოვანია, რომელიც არც ზოგადს ქართულსა და არც სხვა ქართველურებს არ უჩანს. უკანასკნელი ვარაუდების გამო იზადება საკითხი, ეს ნ ბგერა ხომ მერ-მინდელი შენაზრდი არ არის?

ამ საკითხის გადაწყვეტის დროს უნდა გათვალისწინებული გვექნოდეს, რომ ჭანჭანა-კი ოთხის სახელში თ-ს წინ თანხმოვანი უ იმის და თოთხმეტ-ია: შდ (შთ) ქართული თ-ს შესატყვისობაა. თუ გავიხსენებთ, რომ ნ ზოგჯერ რ-ს შენაცვლება ხოლმე (შეად. მართვე — მონთა-ს და სხვ.), მაშინ ანთხი შესაძლებელია ანთხი-ს ფონეტ. სახესხვაობად მივიჩნიოთ.

ამაირად ვგაზიფიცირებ ანთხი-ს წინანდელი ანთხი-სა, ხოლო სჯანჭანა თოთხმეტ უფრო აღრინდელი თოთხმეტ-ისაგან წარმომდგარად არის საგულისხმებელი. მათ შორის მხოლოდ ახმოვანების მხრივ არის განსხვავება.

მაგრამ ყველაფერი, რაც აქამდე ნათქვამი გვექნა, ოთხის სახელის პირველადი სახის, აგებულებისა და აღმნიშვნელობის გამოსარკვევად არა კმარა, არამედ ოთხის წინანდელი სახის გამოსარკვევადაც იმავე წესს, ტექნიკური ტერმინების წიაღში დაცული მასალების ანალიზს, უნდა მივმართოთ. ამ მხრივ აღსანიშნავია, რომ „ოთხი ვეგის“, ანუ კოჭის თამაშობას, საბას ცნობით, „გლუხურად“, ე. ი. ხალხში ოთხი-ს წოდებია (ლექსიკ.). ცხადია, რომ სათა-შაშო გასართობის სახელი კოჭების რიცხვზეა დამყარებული და სწორედ მის სახელს წარმოადგენს. ეს სახელი იმ მხრით არის საყურადღებო, რომ აქ ოთხი-ს ჩვეულებრივი სახის მიგვირ ოთხი-ს გვაქვს, ისევე როგორც ჭანჭანა ეხლაც შკრჩენა და მეგრულს წინათ ჭკრჩენა.

ამაზე უფრო საყურადღებოა სახელში ბორტაშა, რომელიც საბას სამართლიანი განმარტებით, „ოთხით სვლა“ — სა ნიშნავდა და ნიშნავს ეხლაც. ხოლო მისივე სიტყვით, „ჩრვლთაგან ოთხზე სიარულსა — ჩორტა და ბორტაშა ჭკრჩენა“ (ლექსიკ.: სვლა).

1 მგ. ბურთი — ბურტი (ჭან.) — ბურტი.

ბორტაშუა და **ბორღღვა**, ცხადია, ნასახელარი ზმნებია, ამასთანავე მეორე პირველის ფონეტიკურს სახესხვაობას წარმოადგენს და მის **ტყ** კომპლექსის გამჟღერებით და **ღღ**-დ შენაცვლებით არის წარმომდგარი.

ებლა რომ **მაით აგებულების გამორკვევას შევუდგეთ**, ჯერ თავიკიდური ბ-ს რაობა უნდა გავიგოთ. თუ გავიხსენებთ, რომ ორივე ეს სიტყვა **ოთხით**, **პირუტყვულად**, **ანუ ოთხზე ბაშვივით** სიარულს ნიშნავს, ამ გამოკვლევის სქეს-კატეგორიების შესახები ნაწილის გადაკითხვის შემდგომ, თავისდა-თავად დაგვებადება აზრი, რომ ამ შემთხვევაშიც ბ-ს სწორედ მესამე სქეს-კატეგორიის ფუნქცია უნდა ჰქონდეს. მაშასადამე, **ბ** ამ სიტყვების ძირეული ნაწილი არ არის.

ვითარცა **ოთხზე სიარულის** აღმნიშვნელ სახელზმნას, მას, ან ორივე ცნების (ე. ი. ოთხზე და სიარულის) გამომხატველი ნაწილები უნდა ჰქონდეს, ან-და, **დაოთხების** მსგავსად, **ოთხის** მაუწყებელი ნაწილი მაინც უნდა გააჩნდეს. რაკი **ბორტაშუა**-სა და მის სახესხვაობას **სვლის** არავითარი ბგერითი ელემენტი არ უჩანს, ამიტომ იგი, უეჭველია, **ოთხის** სახელისაგან ნაწარმოები ზნა უნდა იყოს.

ოთხის აქ დაცული ოდინდელი სახის სისწორით გამოსარკვევად საჭიროა, რომ ისევე, როგორც ამ სახელზმნის თავიკიდური ბგერის ბუნება გვაქვს გამორკვეული, მისი ბოლოკიდური ნაწილის აგებულება და რაობაც ვიცოდეთ. როგორც ნასახელარ ზმნას, მას ხომ უთუოდ მაწარმოებელი უნდა ჰქონდეს, რომლის გამოუყოფლივ **ოთხის** ბგერითი შედგენილობის ზედმიწევნით გამორკვევას ვერ შევძლებთ. **ბორღღვა**-ში მისი გამოყოფა თითქოს აღვილია, რათგან **მ-ბ-ს** სწორედ ზმნის მაწარმოებლობა მიეკუთვნება, მაგრამ **ბორტაშუა**-ში **ვ** არა ჩანს და ამიტომ შესაძლებელია მისი უ-ც მაწარმოებელის კუთვნილებად მიეჩნია ადამიანს. მხოლოდ უნდა ისიც გვქონდეს გათვალისწინებული, რომ ბოლო უ-ნიანს ნასახელარ ფუძეებს მაწარმოებლის **ვ** უქრებათ ხოლმე, ამიტომაც შესაძლებელია აქაც უ ძირეული იყოს, **ვ** გამჭრალი ჰქონდეს, **ბორღღვა**-ში-კი უ და **ვ** შეკუმშული იყოს. ამას ის გარემოებაც გვაფიქრებინებს, რომ ქანურად სწორედ ო-ბოლოკიდურიანი ფორმა **ოთხის**-ა და ოთხის ვევის თამაშობასაც ძველ ქართულად **ოთხის**-ეუ ეწოდებოდა. თუ ეს მოსახრება მცდარი არ არის, მაშინ **ოთხის** წინანდელ სრულ სახედ უნდა **ორტაშ** მივიჩნიოთ, რომლის გამჟღერებული **ორღღუ** სახესხვაობაც ყოფილა¹.

მაშასადამე **ოთხის** სახელის შემდეგი სხვადასხვა სახესხვაობა გვეჩონია დაცული: **ოთხოს**, **ოთხი**, **ართხი**-საგან წარმომდგარი **ანთხი** და **ჟოთხტ**-ისაგან **ჟოთხტ** ისევე, როგორც **ორტაშ** და **ორღღუ**.

ორტაშ-სა და **ჟოთხტ**-ს სრული რევივობა უცილობელი შეიქმნება, თუ **ყ-ს** **ხ**-დ შენაცვლებას და **ყრუ** **ტ**-ს **თ**-დ გაასპირატებას გავითვალისწინებთ.

¹ ნ. მარტის რწმენით **ოთხი** შესდგება ო თავსართისა და რთვ ძირისაგან. თვით ეს ძირი რვც-საგან არის წარმომდგარი. ამ ძირს სამი სახესხვაობა, **რვტ**, **რვდ** და **რვთ** აქვს, რომელნიც პირველად **რვჭ**, **რვძ** და **რვც**-საგან არიან წარმომდგარი. შემდეგ **ვ**-ს ადგილმონაცვლებით და ბოლოში გადამით წარმოსდგა **ორტყ**, **ორღღ** და **ორთხ**. რომელნიც **ბ-ორტყ** **ვ**-სა, **ბ-ორღღ** **ვ**-სა და **ჟ-ორთხ** **ვ**-ში გვხვდებოა (ძეკართ. გრ., 77).

ოთხ-სა და ოთხ-ს უკვე რ აქვს დაკარგული, სხვათრივ მათსა და თორ-
ოთხ-ს შორის არსებითი ვინსხვაება არ არის. უკანასკნელის თავკიდური თ-ს
ნამდელი ბუნება გამოსარკვევია.

სამის სახელის აგებულების სირთულის გამორკვევის შემდგომ, ოთხ-ს სა-
ხელის ასეთივე თვისება უფროა მოსალოდნელი. ორბჟუ-სა და ორბჟუ-ს პირ-
ველი მარცვლი ორ ორია, მეორე ნაწილი ბჟუ და ბჟუ-ც, პირველი ნაწი-
ლის ორბჟუ გამომკლავების შემდგომ, ცხადია შესაძლებელია მხოლოდ ორი-
სავე აღმნიშვნელი იყოს. მართლაც ბჟუ წყვილის, ანუ ორისავე აღმნიშვნელი
ბჟუ-საგან მხოლოდ იმით განსხვავდება. რომ ბოლოში მე-3 სქეს-კატეგორიის
ნიშანი არა აქვს ისევე, როგორც თავდაპირველად არც უნდა ჰქონოდა, რადგან
მას უკვე ბ სქეს-კატეგორიის თავსართი მოეპოება.

ამნაირად ირკვევა, რომ ოთხის სახელი თავდაპირველად ორი ორი-ს აღმ-
ნიშვნელი ყოფილა. მის ოდინდელ სახელს დროთა განმავლობაში ჯერ მხო-
ლოდ თავკიდური ყ გაჰქრობია, ხოლო შემდეგ შუა რ ბგერაც.

V. ზოგადი დათვლისა და ზვანის ხუთის შესატყვისად, ჯანაყად გვექვს
ხუთი და ხუთ, სვანურად-კი თოხთიშუდ. უ-ს ვი-დ და თ-ს შუდ სვანურში შე-
ნაცვლების გათვალისწინებით, შესაძლებელია თანამედროვე სვანური თოხთიშუდ
უფრო ადრინდელი თოხუთ-ისაგან წარმომდგარად ვივულისებოდ.

ზოგად ქართულსა და მეგრულ-ქანურთან შედარებით, სვანურს თავში ზედ-
მეტი თო უზის. თუ მას გამოვაკლებთ. ქართულ-ქართველური ხუთის სახე-
ლის [ხუთი და (თო)ხუთიშუ] იგივეობა ცხადი ვახდება.

რაკი ზოგადი ქართულსა და მეგრულ-ქანურს ამ რიცხვისათვის სრულე-
ბით ერთნაირი სახელი აქვთ, ამიტომ იბადება საკითხი სვანური ხუთის თავკი-
დური თო-სა ბუნების შესახებ, ხომ ეს თო შემთხვევითი, მერმინდელი შენაზრდი
არ არის? ამის გადაწყვეტა ამ სიტყვის ეტიმოლოგიისა და პირველადი მნიშ-
ნელობის გაუთვალისწინებლოვ, რასაკვირველია, შეუძლებელია.

ხუთის სახელის ეტიმოლოგიისა და თავდაპირველი აღმნიშვნელობის გა-
მორკვევის დროს, წინა რიცხვითი სახელების (3-სა და 4-ის) რთული აგებულე-
ბის შემდგომ, რა თქმა უნდა, აქაც მსგავსი მოვლენაა მოსალოდნელი. ამის შე-
საძლებლობის გაუთვალისწინებლობა მაინც მიუტყევებელი შეცდომა იქმნე-
ბოდა¹.

¹ ხუთის ეტიმოლოგია ნ. მარჩისა აქვს. მგ. ქართ. გრამატიკაში ნათქვამია მხოლოდ, რომ ხუთი წარმომდგარია ხევთ-ისაგან, რომლის ძირიც ზვთ არისო (გვ. 75). ხოლო მოხსენე-
ბაში, „Яфетический Кавказ и третий этнический элемент“, მას დაუსაბუთებლოვ გა-
მოთქმული აქვს მოსაზრება, რომ „ხუთის აღსანიშნავად სიტყვა მჯილს, ანუ მუშტს, ხმართ-
დნენო (пять выразилось словом «кулак», („пятьерня“). ეს დებულება გამომოქმედული აქვს
თავის წერილშიც „Яфетические языки“, „იაფეტური ენები“: „ხელის კერტი, ე. ი. მუშტი
ხუთი თითოთურთ, ხუთის აღმნიშვნელიაო (იხ. Избранные работы 1, 99 და 299). არც აქ არის
დასახელებული მჯილის, ანუ მუშტის აღმნიშვნელი ის სიტყვა, რომელიც ხუთის სახელად უნდა
იყოს გამოყენებული.

რაკი 3 ორი (და) ცალის, ხოლო 4 ორი (და) ორის აღმნიშვნელი გამოდ-
ვა, ამიტომ, თუ 5-ის სახელიც ასევეა წარმომდგარი, მაშინ თავდაპირველად
იგი, ან სამი (და) ორისა, ან და ორი (და) სამის სახელების შერწყმული ფორმა
უნდა ყოფილიყო. ხუთის სახელის, როგორც დაერწმუნდით, ორი ფორმა გვაქვს:
ზოგადი ქართულ-მეგრულ-ქანური ხუთი და სვანური ჟოხჟიშდ, რომელიც
უფრო აღრინდელი ჟოხჯიშდ და ჟოხუდ-ისაგან იყოს წარმომდგარი. ამ ფორ-
მების 2+3, ანდა 3+2-ის სახელებთან დაკავშირება მხოლოდ იმ შემთხვევაში
იქმნებოდა შესაძლებელი, თუ გავითვალისწინებთ, რომ, ან ხუთი, რომე-
ლიც სვანური ჟოხჯიშდ-ის მეორე ნაწილს ისე გასაოცრად მივაგავს, ამ რიც-
ხის ოდინდელი სრული სახელის მხოლოდ მეორე შერჩენილი ნაწილი-დაა,
პირველი ნაწილი და მარცვალ-ი დაკარგული აქვს, ან არა და უნდა ვიფიქ-
როთ, რომ ქართულ-მეგრულ-ქანური სახელი ავებულბით სვანურისაგან გან-
სხვავდება და წარმომდგარია წინანდელი ხუთხი-საგან მეორე ხ-ს გაქრობის
წყალობით.

თუ მოსახრება, რომ სვანური ჟოხჯიშდ-ის ჟო ჟოხუდ-ისაგან არის
წარმომდგარი, მცდარი არ არის, მაშინ ცხადია, რომ ჟო სწორედ ორის
აღმნიშვნელი სახელია, ხუდ-ი ამის გამო შესაძლებელია მხოლოდ-და-მხოლოდ
სამის აღმნიშვნელად მივიჩნიოთ. ამაირადვე, თუ ხუთი-ს ხუთხი-საგან წარ-
მომდგარობის პირობებში მცდარი არ არის, მაშინ ცხადია, რომ აქ თხი ისევე,
როგორც უკვე ვიცით, ითხი-ს მეორე მარცვალ-ი, სწორედ ორსა ნიშ-
ნავს, თავიკიდური ხუ-ი ამ შემთხვევაშიც სამის აღმნიშვნელად უნდა მი-
გვეჩინია.

ჟო-ისა და თხი-ს ორის სახელის სხვადასხვა დროის ფონეტიკური სახე-
სხვაობად მიჩნევის შესაძლებლობა ვგონებ ძნელი დასაჯერებელი არ უნდა იყოს,
რატუნ პირველი მათგანი (ო-ი) ეხლაც არსებობს, მეორეს შესახებ-ი ითხი-ს
ანალიზის დროს უკვე გვქონდა საუბარი.

ამ ეტიმოლოგიისათვის უმთავრეს დაბრკოლებას ხუ და ხუ-დ-ი წარმო-
ადგენს, რატუნ არც ზოგადს ქართულსა და არც ქართველურს ამ ჟამად სამის
ასეთი სახელი არა აქვს. მაგრამ, როგორც თავის ადგილას დაერწმუნდით, ქა-
ნურად სამს ჟო-ი სწოდებია. შ ს ხ-საგან გაჩენა და შემდეგ ხ-დ შენაცვლება
ქართულ-ქართველურში იმიეთი მოვლენა არ არის. ამასთანავე, თუ სამის ხუ,
ანდა ხუ-დ სახელი ქართულში არ მოგვეპოვება, სამის ცნების გამომხატველი
ტერმინი ჟუნცუღი ძველ ქართულში ხომ ყოფილა. ყ-ს ხ-დ შენაცვლების გზით
შესაძლებელია ჟუნცუღ-ადაც ქველყოფი და ეგების სამის აღმნიშვნელი ხუ და
ჯუ-დ სწორედ ამ ტერმინის პირველი მარცვალ-ი იყოს. მაინც-და-მაინც ხ-ძირი-
ანი ანდა ხ-დ შენაცვლებული მისი სახესხვაობა სამის სახელად, როგორც დაე-
რწმუნდით, ჩრდილო-კავკასიის ენებში საკმაოდ არის გავრცელებული ისევე, რო-
გორც იქვე ხ-ძირიანი სახესხვაობაც მოიპოვება. აღსანიშნავია, რომ ხ-ძირი-
ანი შ-ისა და შ-ის სახელები ჩრდილო-კავკასიის ენათა, როგორც დასავლურს,
იქვე აღმოსავლურს ჯგუფში საკმაოდ არის გავრცელებული და ეს გარე-
მოკებაც ამჟღავნებს, რომ ხუთის სახელი სამის სახელთან (მამასადამე ორის
ს ხელთანაც) უნდა იყოს მართლაც დაკავშირებული.

VI. სამწერლობო, ზოგადი ქართულის მშ.სი-ს შესატყვისად მკარგმა აზ-
 შვი გვაქვს ცალკეულადც და 16-ის, 600-ის და მე-6-ეს სახელებშიც, ჭანჭრად
 6-ს ეწოდება აზში ცალკეულადც და მეექვსესაც ანშ-ანქამ-დ ამბობენ, მაგ-
 გრამ ათინურს და ეიწურს კილოებში ა-ში, ხოლო ხოფურში აშ-ს ხმაობენ
 ქ., გ. 128 და § 61.

საჭრად 6-ს უსხვად ჰქვიან ცალკეულადც და რთულს რიცხვითს სახე-
 ლებშიც.

თუმცა 6-ის ზემომოყვანილი სახელები ერთი მეორისაგან ისე დაშორებუ-
 ლი არ არიან, რომ მათი ნათესაობა საგრძნობი არ იყოს, მაგრამ მათი ფონე-
 ტიკური გარდაქმნა მაინც იმდენად დიდია, რომ ამის შესავსი სხვა რიცხვითს
 სახელებში არ ვგვხვდება და ამიტომ მათი სახენაცელობის თანდათან საფეხუ-
 რების გათვალისწინება საჭირო.

საერთოდ ხუთი-ექვსიდან მოყოლებული ქართულ-ქართველური რიცხვითი
 სახელების აგებულების გამოკვეთა უკვე ძალიან ძნელდება, ამიტომაც მათი
 განხილვა მომავალი კვლევა-ძიების ამოცანად უნდა იქცეს და აქ მხოლოდ ცნო-
 ბათა სისრულისათვის პარტო აკად. ნ. მარჩის ეტიმოლოგიები მექნება მოყ-
 ვანილი.

6. მარჩს ნათქვამი აქვს, რომ შვილია ძირი არის შვდ, რომლისგანაც
 შვჯდის (ე. ი. შვიდობიანის, წყნარის) ფუძეა ნაწარმოები (ძვ. ქართ. გრ.
 გვ. 76—77). რაზეა დამყარებული ეს დებულება, ავტორს აღნიშნული არა აქვს,
 არც თვით შვიდის ძირის თაღაპირველი მნიშვნელობა განმტკიცებული. საფი-
 ქრებელია, რომ ნ. მარჩის ეს დებულება იმ დროისაა, როდესაც ქართულის
 სემურობას უტილობელ ქუშმარიტებად სტელიდა. მისი მოსაზრება ძველი ებრა-
 ულის შეიღველისა და შაბათის იგივეობის ანალოგიის ძიების ნაყოფს უნდა წარ-
 მოადგენდეს.

6. მარჩის სიტყვი, რშბ, რვპ პირველადი რუან-ისაგან არის წარმო-
 მდგარი და რვს, ანუ რმვ ძირისაგან არის ნაწარმოები (ძვ. ქართ. გრ., გვ. 74,
 § 94 და გვ. 75 § 95). აქაც მოსაზრება ქართულის სემურობის რწმენაზე მხო-
 ლოდ დამყარებული (იხ. იქვე გვ. 08).

6. მარჩი ცხრა-ს ცხ და რა-საგან შემდგარად სტელიდა, რომელთაგან
 ცხ ძირად მიაჩნდა, რა-კი სუფიქსად (იხ. ძვ. ქართ. გრ. გვ. 74, § 94 ი). ცხ
 ძირი თხხ, ანდა თხხ-საგან არის წარმომდგარიო. თხ-ს ც-დ შენაცვლებაზე იხი-
 ლე ჩემი ფონეტიკაო (იქვე, გვ. 77 ი). მაგრამ სწორედ ფონეტიკაში ავტორს
 თავისი ზემომოყვანილი ეტიმოლოგია უარყოფილი აქვს. აქ მარჩი ამბობს:
 მეგონა, რომ თხ შერწყმისგანვე არის წარმომდგარი ც რიცხვითს სახელს ცხრა-
 ში (← თხ-რა ← თხ-რა), მაგრამ ამ ანალიზს, მხოლოდ დაფუძნებული სემურს შედა-
 რებითს გრამატიკაზე დამყარებულს, პალეონტოლოგია აბათილებსო (იქვე გვ.
 016, შენ. 3). სამწუხაროდ, ავტორს აღნიშნული არა აქვს, თუ რომელი პალე-
 ონტოლოგიაა ამ შემთხვევაში ნაულისხმევი, რომ მისი საბუთიანობის დამაჯერ-
 ებლობა გამოკვეთილიყო.

X. ზოგადს ქართულში თუ ათი გვაქვს, მგერულად ამის შესატყვისად **ჰითი**-ა, ქანურად **ჰით**, ჰით და **ჰი**. მაგრამ საყურადღებოა, რომ 11—19-მდე და 19-შიც ათის სახელი ვიწურ-არქაბულში უკვე **ჰით**-დ და **ჰით**-დ გვევლინება.

თუ ქართულ-მგერულ-ქანური სახელების მსგავსება დიდია, სენური **ჰიშ** ძალზე განსხვავდება. 13-ითგან მოყოლებული 20-ამდე ათის სახელს თავკიდური **ჰ** არა აქვს და მხოლოდ **ჰიშ**-ად ითქმის. მაგრამ **ოცის** აწინდელი სახელიც **ჰარტეშ**, რომელიც **ორ ათსა** ნიშნავს და **ჰარტ** და **ეშ**-ისაგან შესდგება.

პროფ. ვარ. თოფურია ამბობს: «ათ»-ისა და სენ. **ჰეშ**-ის ფონეტიკური სატყვისი მგერულში ***ჰოთი**“ გახლავთ, საიდანაც **ონის** **ჰ**“ ჯგუფად დაშლით (როგორც **ხრომა** || **ხეიმა**“, **ხლოარი** || **ხეიარი**“) დღევანდელი „ვითი“ უნდა იყოს წარმომდგარი, წინააღმდეგ შემთხვევაში ვინის დართვა „ვით“—ში გაუგებარი რჩება. სენურ **ჰერტეშ** დის უ **ჰერ**უს **რელექტე-ქნელი** უა და არა **ეშ**-ის კუთვნილება, ამას ლენტეხური **ჰერბ-ეშტ** ერთის მხრით და მეორე მხრით რიგითი რიცხვი **ჰერმე**“ (<მე-ერუ-ე, **ჰეორე**“) გვიმოწმებს-ო: (**ოცობითი თვის სისტემისათვის ქართველურ ენებში**“: ტფ. უნ. მოამბე 19, 295, შენ. 3).

ათის სახელები, ზოგადი ქართული **ათი**-ცა და მგერულ-ქანური **ჰითი** და **ჰით**, თუ **ჰიტ** ისე არ მიაგავს რთული აგებულების რიცხვითს სახელებს, რომ ამ გზით მისი ეტიმოლოგიის გამოარკვევა ვერას შეგვეძინა. სამაგიეროდ **ათი** ძალიან მიემსგავსება და მხოლოდ თავკიდური **თ**-ს უქონლობით განსხვავდება ხელის აღმნიშვნელი **თათი**-საგან. მაგრამ, თუ ამ ორი სიტყვის ბგერითი მსგავსების უარყოფა არ შეიძლება, მნიშვნელობის მხრით მათ შორის მაინც არსებითი განსხვავებაა, რათგან **თათს** მხოლოდ 5 თითი აბია და ცალი თათი 10-ის სახელად არ გამოდგებოდა. ამიტომ, ამ სიტყვასთან დაკავშირებული 10-ის აღმნიშვნელი სახელის წინ უნდა **ორი**-ც ყოფილიყო (**ჰორი** თათი“), ანდა **თათი** მრავლობითად ეხმარათ (**თათები**“). თავკიდური **თ**-ს დაკარგვის შემდგომ უკვე **ათები** იქნებოდა.

რაკი **ათის** **ორის** ოდინდელი წინწყობის არავითარი კვალი არ უჩანს, ამიტომ მეორე შესაძლებლობა, **თათის** მრავლობითად ხმარება, უფროა საფიქრებელიცა და დასაჯერებელიც. ბოლოში მოქცეული მრ. რ-ის ფორმანტის დროთა განმავლობაში ჩამოცლა **თათის** მხოლობითი რიცხვის ფორმასთან აღრვეის მხრივაც საშიში აღარ იყო, რათგან თავკიდური **თ**-ს გაქრობა **თათს** უკვე **ათ**-ად აქცევდა.

თუ 10-ის ქართული სახელის ასე და ამ გზით გაჩენის დაჯერება ძნელი არ არის, როგორ უნდა ავსნათ და საითგან უნდა იყოს მგერულ-ქანური **ჰითი** და **ჰიტ** გაჩენილი? ა-ხმოვანა **თათს** გარდა, რომელიც ზოგადს ქართულშია, მისი ა-ხმოვანა სახესხვაობაც რომ ძველადაც უნდა არსებულყო, ამას თანამედროვე მგერულში დაცული **თოთი**-ც ამყლავნებს. ისევე, როგორც **თოლი** და **თვალი**,—**ყოილი** და **ყვავილი** გვაქვს, **თოთს** გარდა მგერულად ამავე მნიშვნე-

ლობის მქონელები **თჰათჰი**-ც არსებობს, რომელიც, უქვევლია, **თჰათი**-საგან არის წარმომდგარი. ამაზე უფრო საგულისხმოა, რომ **ხელს** სენაურად ვწოდება **ტჰმტ**, ე. ი. იმაჰ გარდა, რომ ა უკვე ე-ღ არის შენაცვლებული, თ-ს მაგიერაც ყრუ **ტ** გამოითქმის. შესაძლებელია კიდევაც, რომ მეგრულ-ქანური **ჰითი** და **ჰიტი**-ი სწორედ **თვეთი**-საგან იყო თავიღიური თანხმოვნისა ჩამოცლითა და ე-ს ი-დ შენაცვლებით წარმომდგარი.

მას შემდგომ, რაც **თჰთჰე**-ისგან წარმომდგარი **ათი** და **თთ-ე**-ისაგან **ჰითი** უკვე მხოლოდ რიცხვის სახელად იქცნენ, მათაც, დანარჩენ რიცხვით-სახელების მსგავსად, საჭიროებისამებრ სთანადო, სქეს-კატეგორიის ჯერ თავ-სართოვანი, ხოლო შემდეგ ბოლოსართოვანი ნიშნები უნდა გასჩენოდათ. მეორე ამათგანი, **ჰითი**-ის თავიღიური **ფ**, რომელსაც თავდაპირველად სქეს-კატეგორიის-თან საერთო არა მქონდა რა, მამრობითი სქესის თავსართად იქმნებოდა მიჩნე-ული და ამის გამო მოძრავ ბგერად იქცეოდა, რომელსაც საჭიროებისდა მიხე-დვით სხვა სქეს კატეგორიის ნიშნისათვის უნდა დაეთმო თავისი ადგილი. ერთი სიტყვით, აქ დაახლოებით ისეთივე ცვლილება უნდა მომხდარიყო, როგორც ლილურსა და ლევურ ენათა სქეს-კატეგორიან ჯგუფში თვით უცხო ენიდან შეთვისებულს სიტყვასა და რიცხვითს სახელს ეხლაც-კი ემართება ხოლმე¹.

XX. რიცხვით სახელთა შორის შემდეგ **20**-სა აქვს განსაკუთრებული მნიშვნე-ლობა, რათგან ქართული და კავკასიის დანარჩენი მონათესავე ენები, როგორც ცნობილია, ათობით-ოცობითი თვლის სისტემას მისდევენ. საითგან და როგორ არის **20** სახელი წარმომდგარი?

ქართულ სამწერლობო ენას ამ რიცხვის აღსანიშნავად **ოცი** აქვს, მეგ-რულსა და ქანურს—**ჩი**. სენაურს ორნაწილადი სახელი **ჰარგჰთი**-ი მოეოვება, რომელიც **ორასა** ნიშნავს.

ნ. მ ა რ ი ამტკიცებს, ვითომც **ოცის** ქართული სახელი **ათის** სახელის ფონეტიკური სახესხვაობის მხოლოდ მრავლობითს რიცხვს წარმოადგენდეს. **ოცი** წარმომდგარია „**აც-ფ**“-ისაგან, რომელშიც **აც** იგივე **ათი-ა**, ე. ი. მისი ფონეტიკური სახესხვაობაა, ვ-კი მრავლობითი რიცხვის ხალხური ნიშნის სახე-სხვაობააო (ძვ. ქართ. გრ., გვ. 75).

ათის ფონეტიკური სახესხვაობის **აც**-ის ეს მრავლობითი რიცხვის ფორმა **აცვ**, **ნ.** მ ა რ ი ს თეორიით, ჯერ **აცვ**-ად უნდა ყოფილიყო ქეცული, ხოლო შემდეგ უკვე **ოც**-ად გამხდარიყო (იქვე, გვ. 75).

ნ. მ ა რ ი ს მთელი ეს მსჯელობა და საბუთიანობა ქართულის სემურო-ბის რწმენით არის ნაკარანხევი. თვით მასვე თავის დებულების საბუთად შემ-

1. **ნ.** მ ა რ ი ს ახრით ქართულში **ათის**, **ოცისა** და **ახის** სახელები მხოლოდ ერთი-და-იმავ ფუძის სახესხვაობას წარმოადგენენ. სამივე ჰახ-ისაგან არიან ნაწარმოებები (ძვ. ქართ. გრ., გვ. 75), მაგრამ მისი სრული ქართული სახეობა არისო **ჰასრ**. ამ თეორიულად შექმნილ ძირს **ნ.** მ ა რ ი **ათის** აღნიშვნელს არაბულს გამარა-ს უკავშირებს (იქვე, გვ. 76). მაგრამ „მესამე ეთნიკ. ელემენტ“-ში **ნ.** მ ა რ საც, როგორც ვიცით, გამოთქმული აქვს მოსაზრება, რომ **ათი** თავდაპირველად „თითების“ აღნიშვნელი უნდა ყოფილიყო. ამ, რუსულად გამო-ქვეყნებულს, მოხსენებაში აღნიშნული არ არის, თუ საეულობრ რომელ სიტყვას, **თითებს** თუ სხვას, გულისხმობდა.

დღეი აქვს ნათქვამი: ათის აღმნიშვნელს ფუძეს რომ კიდევ ორი სხვა რიცხვის, ოცისა და ასის, მნიშვნელობაც მიენიჭა, ამის სრული მსგავსება სემურ ენებში მოგვეპოვება, სადაც, მაგ. არაბულად **عشر** ოცი მხოლოდ იმავე ათის მრავლობითი რიცხვის ფორმას წარმოიდგენს. (იქვე, გვ. 76).

საკმარისია ზემომოყვანილ ქართველურ რიცხვით სახელთაგან 20-ის სვანურს სახელს, მის აგებულებასა და თავდაპირველს მნიშვნელობას მივაქციოთ ყურადღება, რომ აკად. ნ. მარჩის მსჯელობის მცნარობა ცხადი გახდეს. თუ ანალოგიაზე მივდგება საქმე, განა. არაბულთან შედარებას, უფრო ბუნებრივია და უფრო მართებული არ არის, რომ ქართული 20-ის თავდაპირველი აგებულების ძიების დროს უპირველესად სვანურის მსგავსი აღნაგობას მოველოდეთ? ეხლა, როდესაც სინდურ, ლილურ და ლგურ ენათა რიცხვითი სახელების განხილვამ დავაწარმოა, რომ ოცის სახელი ყველგან თავდაპირველად ორი ათის აღმნიშვნელი ყოფილა, და ერთს ქართველურთაგანს, სვანურს, ოცის სახელი სწორედ ასეთივე მოგვიყვება, ჩვენი მხრით მიუტყევებელი დანაშაულება იქმნებოდა, რომ ოცისა და მჩის სახელის აგებულების ძიების დროს უპირველესად ასეთი შესაძლებლობა არ გავგეთვალისწინებინა.

რაკი საკითხი ასეა დაყენებული და ოცის აღნაგობაში ორისა და ათის სახელების ცვალი გვაქვს აღმოსაჩენი, მაშინ შესაძლებელია ეს სიტყვა მართლაც ოცისა და ათისაგან იყოს შემდგარი. 2-ის სახესხვაობათა განხილვის დროს უკვე დავარწმუნდით, რომ შორისაგან წარმომდგარს ორ-ში რიცხვითი სახელის თვით ძირს მხოლოდ ოც-ს შეადგენს, რ-კი ოდინდელი სქეს-კატეგორიის ნაშთია. ამიტომაც სრულებით კანონიერი იქმნებოდა, რომ ოც-შიც ო, რა თქმა უნდა, თავდაპირველ შორისაგან, თავის ადგილას განმარტებული გზით, წარმომდგარად მიგვეჩინა და ორის გამომხატველად გვევალისხმა. ოცის მერჯე ნაწილის, ანუ ც თანხმოვნის შესაძლებელი მნიშვნელობა უკვე თავისდა-თვლად იქმნებოდა გამორკვეული. რათგან 20-ში ორი მხოლოდ ათი შეიძლება იყოს, ამიტომაც ოცისა და ათის თ-ს ფონეტიკურ სახესხვაობად არის საულისხმებელი. მთლიანად მაშასადამე ოცის თავდაპირველად უნდა ყოთი-საგან ყოფილიყო შემდგარი. მერჯე, პრუგრესიული ასიმილაციის წყალობით, მის ყოთის სახე უნდა მიეყო და ისევე, როგორც ყვითი-საგან ყვით-საგან წარმომდგარი და თი-ის შენაცვლებული ციკანის სახესხვაობაც მოგვეპოვება, ამნაირადვე შესაძლებელია შორის-საგანაც დროთა განმავლობაში ჯერ შორის, ხოლო შემდეგ, თავიღურა ყ-ს გაქრობის გამო, ოცის-ც წარმომდგარიყო.

მერჯელ-ქანუჩი მჩი ან ოცის-სავე ფონეტიკურს სახესხვაობას უნდა წარმოადგენს, ანდა თვეთი-საგან თით-ა დარჩენილი და პირველადი ყოთი-საგან იმავე ფონეტიკური გზით შესაძლებელია იყოს ჯერ ყვით, შემდეგ ყვით და სულ ბოლოს მჩი გაჩენილი. ამ მხრივ საყურადღებოა, რომ ქანუჩის ათინურს კილოში ოცის სახელს წინ ე აქვს და მჩი-ია. საფიქრებელია და შესაძლებელი, რომ ექვს სწორედ პირველადი ყ-ს ანარეკლს წარმოადგენდეს.

1. ც-ს ჩ-დ შენაცვლება: ვაცრი—ვაჩილა და სხვ.

მესამე და დანარჩენი ათეულების სახელები ზოგადს ქართულსა და მეგრულ-ქანურში ათობით-ოცობითი თვლის წესზეა დამყარებული და მხოლოდ სვანური თვლაა თავითგან ბოლომდე ათობითს აღრიცხვაზე აგებული. ცხადია, რომ სვანურს ამ მხრივ ქართველური თვლის ძველი სისტემა დანარჩენებზე უკეთესად აქვს დაცული და წინათ ზოგადს ქართულშიც და მეგრულ-ქანურშიც ათეულების ამნარივე სახელები უნდა ყოფილიყო. მცხეთის საპატრიარქო წიგნთ-საცავის დაბადების (საქ. მუხ. ხ. № A 51) შესწავლამ დამარწმუნა, რომ ათობითი თვლის წესზე აგებული ათეულების ზოგი სახელები ისტორიულ ხანაშიც გვქონია შერჩენილი. ამიტომაც უეჭველია, რომ, **ორმოცისა, ორმოცდაათისა, სამოცისა, სამოცდაათისა, ოთხმოცისა და ოთხმოცდაათის** მაგიერ, წინათ სხვა სახელები უნდა ყოფილიყო.

ოცობითს თვლის წესით აგებული **ორმოცა, სამოცი და ოთხმოცი**, როგორც ძველებითგან კარგად ცნობილია, **ორმოცისა, სამოცისა და ოთხმოცისა** არიან წარმომდგარი. ჯერადობის ნიშნად ყველა ამ შემთხვევაში ძველ ქართულს **მ** აქვს. აკად. ნ. მარტს **ორ-მე-ოცა**-ს და დანარჩენთა მე „ხალხური“ მრავლობითი რიცხვის სახესხვაობად აქვს მიჩნეული (იხ. ძვ. ქართ. გრ., გვ. 73, § 92).

პროფ. ვარ. თოფურიას-კი სრულებით სამართლიანად ჯერადობის ეს ფორმანტი ჩრდილო-კავკასიური ენების მსგავსებად მოგვლენასთან აქვს დაკავშირებული.

როგორც პროფ. ვარ. თოფურიას აქვს აღნიშნულ, სვანურის ორსკილოს, ლაშხურსა და ბალსხემოურს ათობითი თვლის წესზე რიცხვითი სახელები აბადია, ორს სხვა კილოს, ბალსხემოურსა და ლენტეხურს-კი ოცს ვარდა, სხვაგან მხოლოდ ოცობითი თვლის წესი აქვს (იხ. ოცობითი თვლის სისტემისათვის ქართველურ ენებში: ტფ. უნ. მოამბე VI, გვ. 295).

მე და მეგრ. **ონ**. ხოლო **ჟან**. ენ ელემენტის ბუნება პროფ. ვარ. თოფურიას სვანურის მოშველიებით აქვს გამორკვეული. ბალსხემოურში 40-ს **ურინერტეშ** და 60-ს **ბუმინერტეშ**-ი ეწოდება. ამათგან „პირველი ურ, სუმ მიღებულია **ა-ორი** და **სემისაგან** („ორი“; „სამი“). ერთემდე ჩვენთვის ნაცნობია, ხოლო მათ შორის ქართულ-მეგრულის მსგავსად ჩართულია — ინი, მაგრამ იმ განსხვავებით, რომ — ნ არ არის ისე გაქვევებულად წარმოდგენილი სვანურში, როგორც მისი მორფოლოგიური ექვევალენტები ქართულ-მეგრულში: იგი ცოცხალი და გარკვეული ელემენტია სვანურში: იხმარება რიცხვთან და რაოდენობითს ზნისართებთან (როგორცა: („ბევრი, რამდენი“) და ნიშნავს თანამედროვე ენით რომ ვთქვათ: „ჯერ, ხელ“ („რომელ ერთხელ ციხედ მოვიდეს“: გრიგოლ ხანძთ., ნე 70) და ძველი ქართ. „გზის“ („სამგზის სანატრელი“), მაგ.: ეშხტინ („ერთჯერ“), ჭოშელდინ („რამდენჯერ“), ხუთინ || ხუთადინ („მრავალჯერ“). მასასადამე, ურინერტეშ = ურ (<ა-ორ „ორ“) + ინი („ჯერ, ხელ, გზის“) + ერტეშ („ორი ათი“). ამგვარად ქართულ-მეგრულ-ქანურისა და სვანურის თვლის თანაბარი სისტემა და მორფოლოგიური იდენტრობა გვაფიქრებინებს, რომ ქართ. — მე¹სა და მეგრულ-ქანურ — ონი, ენი-ს ისეთივე ფუნქცია უნდა შექონდეთ დაკისრებული, როგორც დღეს სვანურში ცოცხლად დარ-

ჭინილ—ინს—აო. («ოცობითი თელის სისტემისათვის»: ტფ. უნ. მოამბე VI, 295—296). ზემოთ გამოთქმულ ჩვენ მოსაზრებას მხარს უჭერს კავკასიური ენებიდან აზხაზური, წოვა-თუშური (ბაცბური) და ჩანური (ქისტური), სადაც კვლის ტიპი იგვივია, რაც ქართველურ ენებში—ო (იქვე, გვ. 296).

ასის სახელის წარმოშობა ნ. მარჩის ასე ეხატება: 100-ის ცნების გამოხატვა ქართველებს ათის სახელის გამოვლით შეეძლოთ, მაგრამ შემდეგში, ასეთი რთული სიტყვის მაგიერ, 100-ის სახელად აო-ის ფონეტიკური სახესხვაობა ახ-ი გამოუყენებიათ. ასი ნ. მარჩის აზრით აც-ისაგან არის წარმომდგარი (ძვ. ქართ. გრ. გვ. 76).

ქართული სამწერლობო ენის ასი-ს შესატყვისად მეგრულ-ქანურში ვვაქს მ. ში, ხოლო სვანურში აშირ. თუ თავისი თავიკიდური ახმოვნებით ქართული და სვანური უდგება ერთმანერთს, სამაგიეროდ შთანხმონით სვანური მეგრულ-ქანურს უდგება და სამივე სამწერლობო ქართულიაგან განირჩევა.

აღსანიშნავია აგრეთვე სვანური აშირ-ის ბოლოკიდური რ, რომლითაც ქართულ-მეგრულ-ქანურისაგან განსხვავდება.

ასი თავდაპირველად ათ-ათი უნდა ყოფილიყო, შემდეგ პირველი მარცვლი ჩამოკლებული ჩანს, ხოლო თ ჯერ ც-დ, შემდეგ-კი ს-დ შენაცვლებით ასი უნდა იყოს გაჩენილი.

როგორც თავ-თავის ადგილას დავრწმუნდით, 50-ისათვის უბინურში სპაჰა-ჯაჰ-ს ხმარობენ, რომელიც ასის ნახევარს ნიშნავს და ადილეურშიც ასეთივე აგებულების და მნიშვნელობის სხვ-ნუყუა არის. დასასრულ, როგორც ცნობილია, მარბასი-ს სახით, ძველ ქართულშიც იყო. ამ შემთხვევაში ორი გარემოებაა საყურადღებო. ასე ნაწარმოები და ასეთი შინაარსის სახელი («ასის ნახევარი») უკვე ასობით აღრიცხვის ხანისა უნდა იყოს, როდესაც, ჯერ ათისა და შემდეგ ოცის აღრიცხვის მსხვილ ერთეულებად მიჩნევის მსგავსად. ბოლოს ასეთ საფუძველად ასიც იქცა ამასთანავე იმდენად, რომ ასზე ნაკლები რიცხვის აღსანიშნავადაც ნაწერებით, ანუ წილადობის რიცხვითი სახელების მსგავსი წარმოებისათვისაც ყოფილა გამოყენებული. ამიტომ, ცხადია, რომ 50-ის ასეთი სახელი ათობითსა და თვით ოცობითს სისტემაზე უფრო მერმინდელი უნდა იყოს. მაგრამ ქართული მარბასი-ს დიდი ხნიერება უკვე ოთხთავ—დაბადების თარგ-მანებში გვხვდება) იმდენად დილია, რომ მერმინდელობა ამ შემთხვევაში სიახსლედ არ უნდა მოეჩვენოს ადამიანს, რატგან ძველი ქართული მარბასი თანამედროვე უბინურს სპაჰა-ჯაჰ-სა და ადილეურ სხვ-ნუყუა-ზე უფრო მცოვანია:

ამ სამი ენის 50-ის ზემომოყვანილს სახელებს შორის მაინც მცირეოდენი განსხვავებაა: ქართულს ამ რიცხვის გამოსახატავად «ნახევარი ასი» შეუქმნია, უბინურსა და ადილეურს-კი წინაუქმლ «ას (ის) ნახევარი». სხვას ყველაფერსაც რომ თავი დაავანებოთ, ისიც, თავიზღა-თავდაც შეტად სავალიხსნო გარემოებაა, რომ ძველ ქართულს, უბინურსა და ადილეურს აო-ისათვის, ოცობათ-ათახობითს სისტემით შექმნილს სახელს გარდა, ერთნაირი, ასობითს თვლაზე დამყარებული რიცხვითი სახელიც შეუქმნიათ შექველია, შემთხვევითი მოვლენა არ შეიძლება იყოს ეს გარემოება.

ქართული ათასი-ს შესატყვისად მსგავსი აგებულობის წარმოება მეგრული ვითომ. ქანურს საკუთარი დაუკარგ ეს და უკვე ბერძნულთგან ნასხეხები „შილა“ აქვს. სენარად ქართ. ათას-ია, მოსალოდნელი აგუდაშირ-ის მაგიერ. ათასი იმავე ათობითი-ასობით სისტემის წარმოება და ეს გარეგნობა სრული უმკველობით ცხად-ჰყოფს, რომ ასი-ც თავდაპირველად ათი-ათრ-ს აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო.

ქართულ-სინდურ-ტილოურ-ლეგურ-ალბანური რიცხვითი სახელების ზოგადი თვისებები და ძირების ნათესაობა

სინდურ-ლილურ-ალბანურ-ქართული რიცხვითი სახელების ცალ-ცალკე-ულმა და ჯგუფობრივმა შესწავლამ ბევრი საყურადღებო საკითხების გათვალისწინება შეგვძლებინა. კვლევა-ძიების წინასწარ დასახული გეგმა-ცა და მეთოდოლოგიური ღონეობაც მცდარი არ გამოდგა: ის მოლოდინიც, რომ უმწერლობო ენებში პირველი ათეულის რიცხვითი სახელების, ხშირი ხმარების გამო, გაცვეთილი და შეცვლილი ფორმების წინანდელი სახის აღდგენა მომდევნო ათეულოცეულების სახელებში ერთეულების დაცული ფორმებით შესაძლებელი გახდებოდა, სინდურ-ლილურ-ლეგურ-ალბანური ენების რიცხვითი სახელების ანალიზის დროს არა ერთხელ გავვიმართლდა.

ამნიარადვე სრულებით სწორე აღმოჩნდა ვარაუდი, რომ რიცხვითი სახელების წინანდელი და უძველესი ფორმები მკვლევარმა პირველყოფილი მეურნეობის ტექნიკურ ტერმინებად ქცეულს ისეთს სიტყვებში უნდა ეძიოს, რომელნიც რაოდენობის მათემატიკური არიან. მკითხველი დარწმუნდებოდა, რომ სწორედ ამ დამკვიდრებელ მასალის შესწავლამ ერთის, ორის და სამის ქართული სახელების უძველესი ფორმების გათვალისწინებამაც შეგვძლებინა და მათი თავდაპირველი აგებულების გამორკვევის საშუალებაც მოგვცა.

ქართველურით სინდურ ენებსა : გრამ. სქეს-კატეგორიები, როგორც ეციტით, არც რიცხვითს სახელებში აქვთ შენარჩუნებული, მაგრამ რიცხვითი სახელების ანალიზმა მიანიღ დაგვარწმუნა, რომ აზაზოში პირველი ათეულის ყველა სახელებს, ერთს გარდა, ბოლოსართად ბა მარცვლი აქვს, ერთის სახელს ძალა-ს-კი ლა ბოლოსართი მოეპოვება.

ამნიარადვე ყაბარდოულისა და ჩერქეზული რიცხვითი სახელების შესწავლამ დაგვარწმუნა, რომ 1. ზირე, 2. ტურე, 3. შირე და 10. პირრე ყაბარდოულად და 10. მშერე, ანუ პხერე ჩერქეზულად რე-ბოლოსართიანია, ხოლო უზისურტე მსჯელობამაც დაგვანახა, რომ 1. ზალე, 3. ხმალე, 4. ტხლალე, 5. მხილე და 10. ყრალე, აბხაზური ზემოდასახელებული 1-ის სახელის მსგავსად, ლე-ბოლოსართიანია.

ლეგური ზოგიერთი ენების რიცხვითი სახელების განხილვის დროსაც არაერთი შემთხვევა გვქონდა, როდესაც პირველი ათეულის ერთეულის სახელებს ერთი-და-ერთე დაბოლოება მოეპოვებათ, მაგ.: მთლისურის 2, 3, 4 და 5-ის სახელები და-ბოლოსართიანია, — ჯბურის 1, 2, 3, 4, 5 და სხვა სახელებიც

დ-ბოლოკიდურიანია, წასვრულ რიცხვითს სახელებს-კი ბოლოში რა, ანდა ლა მარცვალი ერთის, — ხოლო ლუნბუთის 2, 3, 4, 5 და სხვა სახელებს გო ბოლო-სართი ახლავთ, — ანდაურს რიცხვითს სახელებს-კი უკანასკნელ მარცვლად გუ აქვთ, — ზუასტლუთის 2 ყონა ისევე, როგორც 3, 5, 6 და სხვა სახელებიც ნა-ბოლოკიდურიანია, — დეაუთის 2 ყანო-ს, 3, 4, 5 და სხ. სახელებს-კი ნო ბოლო-სართი აქვთ.

ყველა ეს და ასეთი ბოლოკიდური მარცვლები, თუ ბგერები, რიცხვითი-სახელების ცალკეული ანალიზის დროს, გამოყოფილი გვექონდა, წაგრამ მათი თავდაპირველი რაობისა და წარმოშობილობის საკითხის საბოლოო გადა-წყვეტა რიცხვითი სახელების აღნაგობის ზოგადი თვისებების განხილვამდე, მიზანშეწონილი არ იყო. ეხლა უკვე დროა, რომ ამ საკითხის გამოჩვენევა ცეცადოთ.

ზემოჩამოთვლილი ბოლოსართების თავდაპირველი რაობისა და წარმოშო-ბილობის მისაგნებად უპირველესად უნდა გავითვალისწინოთ, სქეს-კატეგორი-ების ბოლოსართების მქონებელ რიცხვის სახელებში ხომ არ გვხვდება ასე-თივე ბოლოკიდური მარცვლები, ან ბგერები?

გამოსარკვევე ამოცანას რომ ამ თვალსაზრისით მივედგეთ, დავრწმუნდებით, რომ ასეთი ბოლოსართები იქ ჩვეულებრივია და ბა ბოლოსართი ასეთი ენებში მესამე სქეს-კატეგორიის გამომხატველი ნიშანია, მაგ. ლუბუჭუაჲ ცაბა 1-ის, კიბა 2-ის, შანაბა 3-ის, მუჟბა 4-ის და სხ. მესამე სქეს-კატეგორიის ფორმებია. მთალისუბრაჲც წები, ასვასურაჲც კი ჩიბე აგრეთვე ერთის მესამე სქეს-კატეგ. ფორმაა, აბჟულაჲც სეგაბუ 1-ის, ყუბეუ 2-ის და სხვა რიცხვების ამ მარცვალ-ბოლოკიდურიანი ფორმებიც მესამე სქეს-კატეგორიის ფორმებია.

იგივე უნდა ითქვას და და. რა, ან ლა-ზეც: როგორც თუ-თავის ადგილას დავრწმუნდით (იხ. გვ. 254—256) ოთხ-სქეს-კატეგორიანს ენებში და, ანდა მისი შენაცვლება რა, თუნდ ლა, მეოთხე სქეს-კატეგორიის ბოლოსართია, ნაკლები სქეს-კატეგორიების მქონებელს ენებში-კი თუმცა მათი დანიშნულება ნაირ-ნაირად შეცვლილი გვეხდება, მაგრამ მინც მათი რაობა იგივე რჩება, რაჟგან ყველგან ამ მარცვლებს ამათუმი, ან სქესისა, ანდა კატეგორიის გამომჟღავნება აქვს ენისაგან დაკისრებული.

ეხლა ნ, ნა, ანდა ნო ბოლოკიდურის თავდაპირველი რაობის განხილვას შევედგეთ.

ლეგურ ენათა ერთ ჯგუფს რიცხვითი სახელების დაბოლოებად ნ ბგერა აქვს, ან უნბოვოდ, ანდა ნა და ნო-დ. ახმოვნებული. ენათა ამ ჯგუფს ეკუთვნის დაჯუჩრუბა თავისი ნა დაბოლოებით, — სვასრული, რომელსაც ასეთივე დაბო-ლოება 2, 3, 5 და 20-ის სახელებში მოეპოვნება, — დეაუთა ნო დაბოლოებით და აბჟულაჲც ცხერის აღთელისათვის განკუთვნილი ნ-ბოლოკიდურიანი რიცხვითი სახელები.

როგორც თვითთველი ამ ენათაგანის რიცხვითი სახელების ცალკეული განხილვის დროს აღნიშნული გვექონდა, უმეკელია, რომ, ლეგური ენების ასეთს შენაზრდ დაბოლოებათა მსგავსად, ამ ნ ბგერასაც თავდაპირველად თავისი, მკაფიოდ განსაზღვრული, დანიშნულება უნდა ჰქონოდა.

ცხერის თვლისათვის **გამკეთენილ** არაქულ რიცხვითს სახელებზე მსჯელობისას აღნიშნული გვექონდა, რომ **ნ** ამ **შემთხვევაში მდებარეობით სქეს-კატეგორიის ნიშანი უნდა იყოს** და ამ სქესის ნიშნის ცხერის რაოდენობის გამომხატველ ფორმანტად ქცევა წმინდა ეკონომიური გარემოების შედეგი და მაუწყებელია, რადგან მეცხვარეობაში მამალს-კი არა, არამედ უმთავრესად დედალ ცხვარს ამრავლებდნენ და ამრავლებენ ეხლაც და მამალი ცხვარი დედალ ცხვართან შედარებით იმდენად მცირერიცხოვანს ოდენობას წარმოადგენდა, რომ მისი დათვლა-კი საჭირო არ იყო: ყოველმა მეცხვარემ მათი რიცხვი ზემოადაც კარგად იცოდა. პირიქით, მეწველი ცხერის დიდი რაოდენობისა და სამეურნეო მნიშვნელობის გამო მეცხვარეებს თვლის დროს ჩვეულებრივ რიცხვითი ხახელების სწორედ მდებარეობით სქესის გამომხატველი ფორმების ხმატება უხდებოდათ და საფიქრებელია, ამ გარემოებამ ამ სქეს-კატეგორიის ბოლოსართების შეინებელი რიცხვითი სახელების ფორმები ცხერის თვლის ზოგად ფორმებად აქცია.

რაკი ნათესაობისა და სქესის აღნიშნული და ზედსართავი სიტყვების ანალოზმა დაგვარწმუნა, რომ მეტყველების ამ ნაწილებში გრამ. სქეს-კატეგორიები წინათ ისეთს ენებსაც ქვინია, რომელთაც ამ ქამად და ზოგს-კი, როგორც მაგ. ქართულს, ისტორიულს ხანითგანვე აღარა აქვთ, ბუნებრ-გია ვიფიქროთ, რომ ამჟამად უსქეს-კატეგორიო ენების რიცხვითი სახელების ბოლოკიდურს **ნ**, **ნა**, **ნა**, — **ბა**, **ზა**, — **და**, **ლა**, **რა**, **რა**, **რა** და **ლა** მარცვლებსა და ბაგერებს თავდაპირველად იხეითვე დანიშნულება ქვინდა სქეს-კატეგორიის დაკისრებული, რაც ამავე ნაწილაკებსა და ფორმანტებს მეცხვარეობის ენების რიცხვითს სახელებში დღევანდლამდე შენარჩუნებული აქვთ, ე. ი. ყველა ეს ბოლოსართები ამ ენებში თავდაპირველად და წინათაც რიცხვითს სახელებშიც არსებული სქეს-კატეგორიების შეზარდილ-გადაგვარებული ნაშთებია.

მნილი გადასაწყვეტია ბოლოკიდური **გო** და **გუ**-ს თავდაპირველი რაობა, რადგან სქეს-კატეგორიის ასეთი ბოლოსართი არ არსებობს და არა **ნა**ნს, **გო** და **გუ** მამრ. სქესის ნიშნის **ვუ**-ს **გვუ**-დ შენაცვლების ვხით არის გაჩენილი, თუ ეგების იგი სულ სხვა წარმოშობილობის ნაწილაკი არის?

სინდური ენების რიცხვითი სახელების ანალიზმა დაგვარწმუნა, რომ თვით ენათა ამ დასავლურ ჯგუფის წრეშიც-კი რიცხვ. სახელების ნათესაობის დამტკიცება სრულებით შეუძლებელია, თუ რომ წინასწარ კიდევ ერთი ფრიად მნიშვნელოვანი გარემოება არ გვექნება გათვალისწინებული. მაგ., როგორ უნდა დავუკავშიროთ ერთმანეთს აბხაზური 2-ის სახელი, ძველი **ლუბა**, მით უმეტეს თანამედროვე **მ-ბა** და უზიხური **ტჰო**, **ტჰუა**, **ტჰოე** ისევე: როგორც ჩერქეზული **ტჰუ** და **ტჰე**, თუ რომ არ წარმოვიდგენთ, რომ, როგორც აბხაზური **ორის** ბა მარცვლი ძირისეული არ არის, არამედ ფორმანტია, ამგვარადვე უზიხურ-ჩერქეზულის ამავე რიცხვის სახელის თავკიდური **ტ-ც** ძირეული არ არის და მისი ძირი **ყო**, ანუ **ყუ** მარცვლია. ამ არა-ძირისეული **ტს** ჩამოცლის შემდგომ აბხაზური **ორის** დღე და **მ-ს** და უზიხურ-ჩერქეზულის **ყუ** და **ყო**-ს იფიქრებოდათ-

ვისდათავად ცხადი გახდება. მეტის თქმაც შეიძლება: მაშინ უტყველი შეიქმნება, რომ ორის სახელის ძირი საერთო ჰქონიათ მარტო სინდურს ენებს-კი არა, არამედ თვით ლეგურის გეოგრაფიულად ისეთს დაშორებულ ენებსაც-კი, როგორც ახახურისა და უბიურისათვის ლუმუქური, წახურული, დილაური და უდური იყო და არის ეხლაც. ორს ხომ ლუმუქურად კი-ვა, -რა, -მა; — წახურულად ყრ-ა-რა, ყრ-ბ-ლა, ყრ-დ-ლა, — დილაურად ყა-ნო და ყუ (20-ის სახელში) ეწოდება, ყდურსაც, როგორც 40, 60 და 80-ის სახელების ანალიზმა დაგვარწმუნა, ორის გამოხმატველად ძველად ყო ჰქონია.

ამაირადვე, ფონეტიკურად გადაულახავი დაბრკოლება განჩნდება 5-ის არამც თუ ლალურის ფხია და ფხეუ-ს (50-ში), აჟურის ხუჟალ-ის, სინდურის ფხუ-ს, ანსაურს ხუბა-სთან დაკავშირებისათვის, არამედ თვით ამ ამსაურის ხუთის ხუბა-სა და დინდურის ტხუ-ს ნათესაობასაც ამ უკანასკნელის თავი-დური ტ და პირველის ბოლოკიდური ბა მარცვალი ელობება წინ, თუ რომ აქაც ამ ორსავე ელემენტს არამირეულად არ მივიჩნევთ.

ქართველურ-სინდურ-დილურ-ლეგურ-ალბანური ენების რიცხვითი სახელების ცალკეულმა ანალიზმა და შედარებითმა შესწავლამ დაგვანახა, რომ სხვადასხვა რიცხვითს სახელებს თავში ვ, ან უ, - ა, - ბ, ანდა ფ, მ-ც-კი-დ, ტ და რ ბგერები უძველეს ხოლმე. ყველა ეს თავიკიდური ნაწილაკები თავთავის ადგილას გამოყოფილი გვექნდა, მაგრამ თავდაპირველი მათი რაობის საბოლოოდ გამორკვევაც აქამდე ვეჭონდა გადაღებული და ეხლა უნდა ვიკითხო.

ამ ამოცანის გადასწვევტადაც იმავე ზგას უნდა დავადგეთ, რომელმაც ბოლოსართების თავდაპირველი რაობის გამორკვევა გავიადვილა: უწინაარსად უნდა გავისენოთ, რომ რიცხვითს სახელებში სქეს-კატეგორიის მქონებელ ენებს თუ იგივე თავსართოვანი ნაწილაკები მოეპოვებათ, იქ რა დანიშნულება აქვთ მიკუთვნებული?

რიცხვითი სახელების ცალკეული ანალიზის დროს დავრწმუნდით, რომ ჩანრუად ოთხს 4 სქეს-კატეგორიის ფორმა მოეპოვება და ოთხივე სწორედ თავსართების მქონებელი: ვი.ა, აი.ა, ბი.ა და დი.ა. ლეგურ ენათაგან ანდურისაც სწორედ ოთხისთვისვე ოთხი სქეს-კატეგორიის თავსართოვანი ფორმანტების მქონებელი ფორმები ახალია: ვოყოფუ, აოყოფუ, ბოყოფუ და როყოფუ. აქ თავსართი ვ 1 სქეს-კატეგორიის, ა 2-ისი, ბ 3-ისი და რ, დ 4-ე სქეს-კატეგორიის ნიშანია.

რაკი სქეს-კატეგორიის ამჟამად არმქონი ენების რიცხვითი სახელების ამგვე თავიკიდურს ბგერებს ძირისეულად ვერ მივიჩნევთ, ბუნებრივია, რომ აქაც იმ ოდენადევი ვითარების ნაშთი-ღა გვექონდეს შერჩენილი, როდესაც ამ ენების რიცხვითს სახელებსაც გრამ. სქეს-კატეგორიები ჰქონია სწორედ თავსართების სახით.

რაკი უკვე კარგად ვიცით, რომ უსქეს-კატეგორიო რიცხვითს სახელებსაც, ძირს გარდა, ზოგს სქეს-კატეგორიების თავსართები, ზოგს ბოლოსართება, ზოგს ორივე ჯა ორმაგიც-ჰქონია შეზრდილი, და დავრწმუნდით, რომ რიცხვითი სახელების ძირეული ნაწილის გამორკვევა მხოლოდ ამ თავიკიდურ-ბოლოკიდური შენაზრდების გამოყოფით შეიძლება; ეხლა უნდა ქართულ-

სინდურ-ლილდურ-ლეგურ-ალბანური ნაცვალსახელების ძირთა ნათესაობის საკითხის განხილვასაც მიეყოთ ხელი.

ქართულს ერთის აღსანიშნავად რამდენიმე სახელი ჭკონდა და აქვს ენლაც. ამათგან შედარებითი თვალსაზრისით ყველაზე საინტერესო ცალი აღმოჩნდა.

სინდურ ენებშიც ერთს რამდენიმე სახელი მოეძებნება, მაგრამ აქაც ყველაზე საყურადღებო ამსაზრტა ძალა-ა, რომლის ბგერითს შესატყვისობას უნდა სურთა ზალწ და აღიღურთა ზირე წარმოადგენენ.

ლილურ ენებს ერთის სახელად ცაჲ, ცაჲ და წაჲ მოეპოვებათ. ხოლო ლეგურ-ალბანურ ენათგან ერთ ჯგუფს ც-ძირიანი ერთის სახელი აქვს, მეორეს წ-ძირიანი და მესამე მრავალრიცხოვან ენათა ჯგუფს ს-ძირიანი სახელი მოეპოვება. პირველი ჯგუფის მაგალითად შესაძლებელია ლეგურთა ცაჲ, ცარა და ცაჲა დაღასახელოთ, მეორისა ბოლღართა წვეი, წეჲ და წეზი, — ხოლო მესამე ჯგუფისა თუნდა წსაჲრთი ხარ, ხაჲ, ხად და აზაჲლა სეჲჲჲ, სეჲჲჲ, სეჲჲჲ და სეჲჲჲჲ.

ლეგურ-ალბანური რიცხვითი სახელების ანალიზის დროს აღნიშნული ჭკონდა, რომ ერთის სახელის ამ სამი ბგერითი სახესხვაობისაგან ყვილაჲჲ აღრიდელი ძ-ძირიანია, წ და ს-ძირიანები-კი შედარებით უფრო მერმინდელია. ამნიზად ქართულს ცალს ზედმიწევნით უდგება ლეგურ ენათა ცაჲ, ცარა და ცაჲა და ლილურთის ცაჲ. ბევრი მტკიცება არ არის საჭირო იმის დასარწმუნებლად, რომ სინდურ ენათა ჯგუფის ამსაზრტა ერთის ძალა-ც ამავე ძირის მხოლოდ ფონეტიკურს სახესხვაობას წარმოადგენს.

მაშასადამე, ირკვევა, რომ მართის სახელისათვის ქართულ-სინდურ-ლილ-დურ-ლეგურ-ალბანურ ენებს საერთო ძირი ჭკონიათ.

ორის სახელის დიდი ნაირნაირობაა ქართულსა და ქართულურთაშვიც: ორის შესატყვისად მავარა-ქანურთა ურბი, უური და ჯირი-ც-კი გვაქვს, სწავრტს ხომ ჯორი მოეპოვება, ამას გარდა წყვილი ორგანოების სახელებისა და სამეურნეო წყვილობისავე გამომხატველი ტერმინების შესწავლამ დაგვარწმუნა, რომ ამ რიცხვის გამომხატველი სიტყვა წინათ სხვადასხვა სახით ყოფილა: ყური (თვალეებისა და სასმინელების აღმნიშვნელი), ყური (წყვილი საკვერცხის), ყვარი, ტყუზი, ტყუზი, და სხვაც არაერთია ორის ოდინდელი შედგენილობისა და ბგერითს განსხვავებასთან ერთად მისი მნიშვნელობის ელფერის შეცვლის გამომდგენებელი.

ორის აღმნიშვნელი ყველა ლექსიკური მასალის გათვალისწინებამ, ანალიზმა და შედარებითმა შესწავლამ ცხადჲჲ, რომ მისი თავდაპირველი ძირი მონ ყოფილა, რომელსაც საჭიროებისამებრ სათანადო სქეს-კატეგორიის ნიშანი ერთვოდა ხლმე, ჯერ თავსაროვანი, შემდეგ სანაში-კი ბოლოსართოვანი, იხეც-კი, რომ ზოგჯერ ამ რიცხვიოს სახელს უკვე ჭკონდა შენაზრდად ქვეული სქეს-კატეგორიის თავსართი და მასთან ერთად ძირი უკვე შოლიანად მართის ცნების გამომხატველ ფუძედ იყო ქვეული.

უძველესი ხანის ორის სქეს-კატეგორიის თავსართიან ფორმათგან შერჩენილი გვაქვს სი-ტყუჲ, ორისათვის განკუთვნილი საუბრის აღმნიშვნელი, და ტ-ყუ-ჲა და ტ-ყუ-ჲი და ტყუ-ელ-ვა, რომელთაც 2. და 4. სქეს-კატეგორიების

ბოლოსართებიც ახლავთ. ხოლო ორის წმინდა ბოლოსართოვანი 4. სქეს-კატეგორიის წარმოების ნაშთია ყუ-რი, ყუე-რი და ყვეა-რი.

სენური აორა, კანური ყური და მეგრული ფირი და სხვა მათი ფონეტიკური სახესხვაობანი თავკიდური ძირეული ყ-ს ბგერითი შენაცვლებით არის ყო-ძირისაგანვე წარმომდგარი, ხოლო სამწერლობო ქართული ორის ამ სახელს-კიდურული ყ სრულებით გაპქრობია.

ზინდუბი ენების სახელების განხილვისას დავრწმუნდით, რომ იქაც ამ რიცხვის თავდაპირველი ძირი ქო, ანუ ქუ იყო. იგი უმისიურს ტ-ყო-სა და ტ-ყუა-ს ისევე, როგორც ჩაჭაჭულს ტ-ყუ-სა და ტ-ყ-ს ოდინდელი მეოთხე სქეს-კატეგორიის შეზრდილი თავსართის ყ-ს სახენაცვალისანი ფორმით აქვს დაცული. ჩაჭაჭულს ყ თანხმოვანი გ-დ შეუნაცვლებია (ტყუ, ტჯა), ცაზაბდოულს-კი ჯგრი-ლ უქცევია, ხოლო შემდეგ სრულებითაც-კი გაპქრობია (ტყუ, ტო, ტ).

თუმცა დალღუბ ენათა ორი XVIII ს. და თანამედროვე სახელი სინდური-ენებისას სრულებით არ მიაგავს და შიჟ, შილე (22-ში), შიგ და შაუ არის, მაგრამ, როგორც დავრწმუნდით (იხ. აქვე, გვ. 297—299) 2-ათის აღმნიშვნელი 20-ის ტყა სახელი ცხადად ამჟღავნებს, რომ თავდაპირველად დილდურ ენებაც ქ-ძირიანი ორის სახელი ჰქონია, რომლის მეოთხე სქეს-კატეგორიას ტ. (←ლ) თავსართიანს ფორმას ეს ტ-ყა წარმოადგენს კიდევ.

ამნაირად ორის გერმინდელი და თანამედროვე დალღუბი სახელის შიჟ-ს თავკიდური შ თავდაპირველი ყ-საგან ისევე უნდა იყოს შუალედი ი-ხმოვის-შენაცვლების გზით წარმომდგარი, როგორც ზოგადი ქართულ-ქართველური თავდაპირველი ყორი-საგან ჯერ სენურში შერჩენილი აორი არის გაჩენილი ხოლო შემდეგ მეგრულ-კანურში გაბატონებული ყური და ფირი-ა უკვე წარმომდგარი: ყ-ს შ-დ შენაცვლება ხომ ჩვეულებრივი მოვლენაა.

ლუჯერ-ალმანური ენების რიცხვითი სახელების ცალკეულმა ანალიზმაკა და შედარებითმა შესწავლამაც დაგვარწმუნა, რომ იქ ორის ყ-ძირიანი სახელიც მოგვეპოვება, კ, ლ და გ-ძირიანიც, კა, კკ, კხ, თვით — კ-ძირიანი სახელიც-კი არსებობს. ყ-ძირიანი ორის სახელის მაგალითად შესაძლებელია ჩასვრული ყა-არა, ყაბლა და ყაბლა, — დიდუჯი ყანო და ყუ (20-ის სახელში), კ-ძირიანისა ღუმიჭურა კივა, კირა და კიბა იქმნეს მოყვანილი.

ორის სახელების ძირის ზემოაღნიშნული ნაირნაირობისდა მიუხედავად, ლეჯერ-ალბანური რიცხვითი სახელების შედარებითმა შესწავლამ დაგვარწმუნა (იხ. აქვე, გვ. 364—365), რომ თავდაპირველად ენათა ამ აღმოსავლურ ჯგუფსაც ორის ყ-ძირიანი სახელი ჰქონია. ამას ის საგულისხმო გარემოებაც ამჟღავნებს, რომ ამჟამად ორის სახელად კ-ძირის მქონებელ ენებს, როგორც ოცეულების სახელებითაც ირკვევა, წინათ სწორედ ყ-ძირიანი სახელი ჰქონიათ. მაგალითად შესაძლებელია თუნდ ღუნაჟი ორი თანამედროვე კიგო იქმნეს მოყვანილი, რომლის მაგირ წინათ, როგორც ეს 20-ისა და 81-ის სახელებით მტკიცდება. ლუნძურს ძველად ყოგო ჰქონია. ასეთივე ვითარებაა ბუთურულშიც, რომელსაც 2-ის სახელად ეხლა აქვს კაბუდ, კაბურ, კაბუბ, წინათ-კი, როგორც ეს 20-ის ანალიზით მტკიცდება, ყაბ, ყარ და ყად ჰქონია. თანამედროვე უჯრისა:

2-ის სახელად პვა აქვს, 20-სა და 21-ის სახელებში-კი 2-ის აღმნიშვნელი ყა, ხოლო 40-ისა, 60 და 80-ის სახელებში ყო-ა.

მაშასადამე, ირკვევა, რომ ქართულ-ქართველურსა და სინდურ-ლილღურ-ლეგურ-ალბანურ ენებს ორის გრად-და-ფიციე ძირის სახელი მქონიათ.

ქართული რიცხვ. სახელების ანალიზმა დაგვარწმუნა, რომ პირველი ერთეულის ერთეულების რიცხვ. სახელები, სამოთვან მოყოლებული, ორი რიცხვის შუკრებით ყოფილა აღნიშნული და მათი სახელებიც ამ ორ-ორ სახელის შერწყმითვე ყოფილა წარმოდგარი, ე. ო. 3 ორ-ერთ-ად, 4 ორ-ორ-ად, 5 სამ-ორ-ად, ანდა ორ-სამ-ად, 6 ერთ-ხუთ-ად ყოფილა აღნიშნული. ასეთი აგებულება კარგად არის დაცული ტერმინად ქვეულს სამის ოდენობის გამომატეველს ქართულს ყუნცულ-ში, რომელიც ორის აღმნიშვნელი ყუნ და ერთის სახელის ცალ-ის უ-ხმოვანა სახესხვაობის ცულისაგან შესდგება (აქვე გვ. 404).

ოთხის და ხუთის ანალიზის დროსაც გვექონდა აღნიშნული (იხ. აქვე, გვ. 407—408), რომ პირველი მათგანი (ყ)ო+თყ-სა, ე. ი. 2+2-ისა, ხოლო მეორე ხუ (3)+თყ(2)-საგან უნდა იყოს წარმოდგარი.

ლეგური რიცხვითი სახელების ანალიზშიც დაგვარწმუნა (იხ. აქვე, გვ. 321), რომ 4-ის თანასაბრუნო სახელები ძარყურ, ძაბყურ და სხ. ორი ნაწილისა ძარ+ყურ, ძაბ+ყურ არის შედგენილი და ორ-ორ-ს ნიშნავს, რათგან თაბა-სარანულს ორის ცალკეულ სახელად ესლაც სწორედ ყზრ და ყზბ აქვს.

ლეგური რიცხვითი სახელების შედარებითმა შესწავლამ ცხად-ჰყო, რომ ასევე ორ-ორის გამომატეველია ოთხის წასყრელი, რეთურელი და სხ. სახელებიც (იხ. აქვე, გვ. 368—369).

მომდევნო რიცხვითი სახელების 5, 6 და 7-ის სახელების აღნაგობაც ზოგს ლეგურ ენებში ასეთივე აღმოჩნდა და 2+3-ის, 1+5-ის და 2+5-ის აღმნიშვნელი რიცხვითი სახელების შერწყმული ფორმები გამოდგა (იხ. აქვე, გვ. 369—278).

სწორედ ამიტომევა, რომ სინდურ-ლილღურ-ლეგურს ენებში 2-ის, 3-ისა და 5-ის სახელებს მსგავსება ეტყობა, მაგ. აზსაჭრად 3-ს ხება (XVIII ს.) და ხუა ეწოდება, 5 ს კი ხუბა, — ჩუბჭუჭლად 2-ს ტყუ და ტყუ, — ცხაჭხაჭლად ტყუ, ხოლო 5-საც ცხაჭ. ტყუ ჰქვიათ. დიდურადაც 3-ს კოე, კოულ და სხ. ეწოდება, 5-ს ფხა და ფხელ (50-ში). ლეგურს ზოგს ენასაც 3-საც ხ-ძირიანი სახელი აქვს, მაგ. ჩარელი და აწურელი ხაბ (გვ. 342) და ელელი ხიბ და 5-საც აჟურუსა, ცაჟურ-ჩუბს, წახურუს, სინალურუს და სხვ. ენებშიც ხუ-ძირიანი სახელივე მოეპოვება (იხ. აქვე, გვ. 365—366).

მეტის თქმაც შეიძლება: ვინც დათურ-სინდურ-ლილღურ-ლეგურს რიცხვითი სახელებს ვულღისმით განიხილავს და ერთმანერთს შეადარებს, შესაძლებელია შეამჩნიოს, რომ 5-ის სახელს ამ ენებში ცხადი მსგავსება ეტყობა და ქართულს ხუ-თ-ს მრავალრიცხოვან ბანს აძლევენ აზსაჭრად ხუ-ბა და ცხაჭხაჭლად ტ-ხუ, დიდურად ფ-ხია და ფ-ხელ, რეთურად ხელ, ცაჟურად ხელ, სინალურად ფ-ხუ, აჟურად ხუაღალ (18 ს.), ლეგურად ხუ (18 ს. 50-ში) და ხხრ-ვა, ხხრ-რა, ხხრ-ბა და ბევრი სხვა.

2, 3 და 5-ის, მეტადრე 5-ის, სახელების სხვადასხვა, გეოგრაფიულად დაშორებულს, ენებშიც-კი ესოდენი მსგავსება სწორედ 3-ისა და მომდევნო

რიცხვთა სახელების ერთნაირი აღნაგობით აიხსნება და უმეტესად ორ-ორს რიცხვის სახელების შეერთება-შერწყმის შედეგი უნდა იყოს.

რიცხვითი სახელების ასეთი რთული აგებულება, მეტადრე 5-ითგან მოყოლებული, თავდაპირველად უფრო უნდა გართულებული ყოფილიყო, რათგან ხუთის სახელს, რომელიც თითონაც ორი რიცხვის შერწყმით გამარბატებოდა, უნდა კიდევ ერთი შესაფერი რიცხვითი სახელიც დართოდა. ამიტომაც ხუთს-ზევითი რიცხვის სახელების შედგენილობა, ვითარცა უფრო გრძელი, დროთა განმავლობაში უფრო ადვილად უნდა დაზიანებულიყო და შეცვლილიყო. ამ გარემოებით უნდა აიხსნებოდეს, რომ მათი აღნაგობის ნაწილების გამოცნობაც უფრო ძნელია და მსგავსებაც ისე ცხადად ვერა ჩანს. მაგრამ აღუღრო 9-აღ-კი 7+2-ის აღმნიშვნელი გამოღვა (იხ. აქვე გვ. 373).

ზემოაღნიშნული გარემოებისდა მიუხედავად ქართულ-სინდურ-ლილურ-ლეგურ-ალბანური ხუთის-შემდგომი რიცხვითი სახელები რომ ასამდე მინც ერთი-ღა-ნიმევე აგებულებისაა, ამ გარემოებასაც უცილობლად ათისა და ასის სახელები ამჟღავნებენ.

მართლაც, ძართულს თუ ათი და მჭარულს ვითი აქეთ, ჩანრეს ვით და ვიტ მოკოვება (11—19 ვიწ-არქაბ), ჯანრეს-კი ჯეშდ და ეშდ (13—20), — ლილურის ენებშიც ათი არის ცალკეულად იტტ (უსლარით), — იტტი, ტე, იო, იტ, ითთ (11 და 12-ში და რთულ რიცხვ. სახელებში), — ითთ და ითთა (ანდა-როვით, 10, 11—18). ლეგურ ენათაგან ქართულისა და ლილურთაგან გეოგრაფიულად ისეთს დაშორებულშიც, როგორიც აბჯურსა, 10-ს სახელად ტ-ძირიანივე ტტურ-ი გვხვდება 21, 31, 41, 51, 61, 71, 81 და 91-ში (იხ. აქვე, გვ. 348) ცალკეულად და სხვა რთულ რიცხვების სახელებში ამავე აბჯურსა და დანარჩენს ლეგურ-ენებში-კი ტ-ს მაგიერ 10-ის ძირად, როგორც თავის ადგილას დავრწმუნდით (იხ. აქვე, გვ. 374), უკვე ც და წ გვაქვს ხოლმე. ც-ძირიანი 10-ის სახელი ჭქონდა მე-XVIII ს. აკურეს ანცალ და ტეც (რთულ რიცხვ-ში), ანდაურსაც ამავე ხანაში, არცევე ანცალ ჭქონია, ლეგურს-ადკი 20-ს მაშინ აც და ც (რთულ რიცხვ-ში) სწორდება, ხოლო ჟერაც ეხლაც 70-ისა და 90-ის სახელებში ათის გამომსატველი ვიც-ია.

თუ ქართული რიცხვითი სახელების ცალკეულს ანალიზს გადავფურცლავთ, დავრწმუნდებით, რომ ლეგურ ენების შემოყვანილს 10-ის სახელებში ძირეულს ბერას იგვეცვლილება დანტკობია, როგორც ქართული ამ-ის თ-ს ოც-ის სახელში ემჩნევა: აქაც ხომ თ უკვე ც-დ გვახსენებულა (იხ. აქვე, გვ. 412).

ათის ძირეული ბერის შენაცვლება ზემოაღნიშნულის შემდეგაც არ შეგრებულა, არამედ თანამედროვე ლეგურ ენათა უმრავლესობას ათის სახელი წ-ძირიანი მოკოვება, მაგ.: თანსაწ. აიწურ და აიწურ, 50—90-ში კი წურ, — წურეს. ვიწვდ და აიწვდ, — ჭკრალიურს თიწალ და ვიწ (რთ. რიცხვებში), — აბჯურს ვიწაწუ და ჟერეს ვიწ.

ამგვარად ქართულ ქართველურსა და ლილურ-ლეგურ-ალბანურ ენებს ერთი-ღა-ნიმევე ძირის. ანუ საერთო ამის სახელი ჭქონია.

თითქოს სულ სხვანაირი ვითარება ჩანს სინდურს ენებში: ანსაწ. ყაბა აქეს, მაგრამ 10-ს გამომსატველ ძირად, ყრ-სა და ყრ-ს გარდა, ყრ, ყ და ზ-აღ-კი გვხვდება (იხ. აქვე, გვ. 286—289).

რუმისკისგან ზაალ-ცა და ჟაალ-ცი, ჟუაღ-ცი მოეპოვება, ე. ი. აქაც ძირის როგორც უ და ჟ, ისევე ზ სახესხვაობაც გვხვდება.

თუმცა ადიღუბს პსტრე და პშტრე (ჩერქ.) და პშირე და პსირე (ყაბარდ.) მოეპოვება ცალკეულად, მაგრამ ჩუბჩუგულს 20-ის სახელში ათის გამომხატველად უკვე აჟ და იჟ გვევლინება და ისევე იჩ-ად ითქმის იგივე რიცხვი ექვსი ათის გამომხატველის 60-ის სახელშიც.

ამნაირად სინდურს ენებში ათის სახელის ძირეულ ბგერებად ჯ, უ, ზ, ჩ, შ და ს გვხვდება. ამ ბგერათაგან ქართულ-ლილურ-ლეგურ-ალბანურთან ყველაზე ბუნებრივი დასაკავშირებელი ჩ არის: ც-ს ჩ-დ შენაცვლება ჩვეულებრივიც არის და თვით ქართველურის მაგალითითაც მტკიცდება, სადაც თავდაპირველად ორი ათის აღმნიშვნელის ქართულის ოცის შესატყვისად ეჩი გვაქვს, ე. ი. აქაც ც ჩ-დ არის შენაცვლებული.

მაშასადამე, ყველა ზემოაღნიშნულის ძალით, უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ ბთის სახელს მარტო ქართველურსა და ლილურ-ლეგურ-ალბანურს ენებში-კი არა, არამედ სინდურ ენებში ერთდღა-იგივე ძირი ჰქონია.

ძათული ასი-ს შესატყვისად შგაჟულ-ჰანეჟმა, როგორც დავრწმუნდით, ოში, სჰანეჟმა-იჟ აშირ-ი გვაქვს, ე. ი. ამ რიცხვითი სახელის თანხმოვანი ელემენტის შ და ს სახესხვაობაა.

სინდურ ენათაგან აზსაჟუბად ასს ეწოდება შუკვ, რომლის შ ძირია, კვ-კი ცალკობის გამომხატველი ნაწილაკია. რუმისკის 100-ს სჟ და სჟოე, ე. ი. სჟოე ჰქმნევა, მაგრამ ასის ნახევრის, ანუ, ძველი ქართ. სახელი რომ ვისწარმოთ, ერგაზის, 50-ის, რუმისკის სახელში, სჟჟჟჟ-შიც, ასის გამომხატველად სჟ ჩნდება.

ჩუბჩუგულად 100-ს სსიე, ე. ი. სსსშე, ანდა სსე ეწოდება, — ამათდღურისგან სსსშე-ვე აქვს ამ რიცხვის სახელად.

ამგვარად, სინდურს ენებს 100-ის ძირად შ, ანუ სშ და ს მოეპოვებათ, იგივე ძირი, რომელიც 10-ს აღმნიშვნელია.

ადიღუბში (ჩერქეზულსა და ყაბარდულში) ამ ბგერის ორმაგი ხმარება სსსშე, ანდა სსე, როგორც უკვე თავის ადგილას ნათქვამი გვექონდა, ამ რიცხვის სახელის თავდაპირველი აგებულებიხა და ბთი-ბთის აღმნიშვნელობის ანარეკლს უნდა წარმოადგენდეს.

ლილურ ენებს ბჟჟ, ბჟჟ, ბჟ აქვთ 100-ს სახელად, ლიგურ ენების ამ რიცხვის სახელს-კი, როგორც თავის ადგილას უკვე აღნიშნული გვექონდა (იხ. აქვე, გვ. 373—374), თუმცა დიდი ნაძრავბრობა ემჩნევა, მაგრამ ასეთს შთაბეჭდილებას თავსართ-ბოლოსართოვანი ნაწილაკების (ღ, ტა — უ; ვა — ბ; ფა — ვა; ბა; და, ნ და გო) შეზრდილობა და ძირეული შ ბგერის უ-დ და შ-ს ჩ-დ შენაცვლება ჰქმნის.

მაშასადამე, 100 სახელის ძირიც ქართველურ-სინდურ-ლეგურ ენებს საერთო ჰქონიათ, ეს გარემოება ფრიად საყურადღებოა, რათგან ირკვევა, რომ 100 და 1000-მდე-ც-ი რიცხვითი სახელების, როგორც ძირები, ისევე სხვა შემადგენელი ნაწილები და თვით აღნაგობა და წარმოქმნა-აღმნიშვნელობის

სისტემაზე საერთო ჰქონიათ, რითაც მათი მეტყველების ამ ნაწილშიც სრული ნათესაობა ამიერიდან გვონებ უცილობელად უნდა იქმნეს მიჩნეული.

თუ წინათ ფიქრობდნენ, რომ ქართული და ე. წ. კავკასიური ენების რიცხვითი სახელების ნიშანდობლივს თვისებას ოცობითი სისტემა შეადგენს, ესლა უკვე გულდასმით ანალიზი მკითხველს დაარწმუნებდა, რომ იგი ამ ენებისათვის მერყინდელი მოვლენა ყოფილა და წინათ ყველა რიცხვითი სახელები ბოთბოთს სისტემაზე ჰქონიათ დამყარებული.

ქართული და ლეგური ზოგიერთი ენის რიცხვითი სახელების გარამეგებულმა ანალიზმა ამაზე უფრო საყურადღებო გარემოებაც გამოავიშულა: თურმე პირველი ათეულის ერთეულების სახელებიც ერთისა და ორის გარდა, მარტივი და მთლიანი-კი არა, არამედ რთული აგებულების სიტყვები ყოფილა, თითოეული მათგანი ორ-ორი რიცხვის სახელის შემცველი, შერწყმული ფორმები აღმოჩნდა. ეს სიტყვები მარტივ რიცხვით სახელებად მხოლოდ დროთა განმავლობაში, მათი შედგენილობის შეცვლისა და აღნაგობის შეგნების გაქრობის წყალობითაა ქცეული.

უნდა დასასრულ ისიც გავიხსენოთ, რომ ქართული ზოგი რიცხვითი სახელების, როგორც მაგ. ერთის, კენტისა, მხოლოს და ათის თავდაპირველი წარმოშობილობის საკითხის კვლევა-ძიებამ იმ საგულისხმო დასკვნამდინს მიგვყვანა, რომ თვითთელი მათგანი თავდაპირველად კონკრეტული საგნის სახელი ყოფილა და რიცხვის აღმნიშვნელ სიტყვად მართლ შემდეგში ქცეულა, რაც აზროვნების განვითარების თანდათანობის თვალსაზრისით მოსალოდნელიც იყო. კონკრეტულობის წიაღითგან რიცხვითი სახელების წარმოშობილობის გამომქლავნება საფიქრებელია სინდურ-ლილურ-ლეგური ენოვანი მასალითაც შესაძლებელი იქმნებოდა, ამისთვის სათანადო ლექსიკური მარაგი რომ შეგროვებულყოფილიყო, და, იმედი, მომავალში კიდევ ბევრი საგულისხმო და მნიშვნელოვანი გარემოება გამოირკვევა, ისევე, როგორც ცალისა და ყურის თავდაპირველი კონკრეტული მნიშვნელობის მიგნებაც, უიქველია, ოდესმე შესაძლებელი შეიქმნება.

ქატი მენუთე

ქართველურ-სინდურ-ლილღურ-
ლეგურ-ალგანური
ნახვალსახელები

ქართულ-სინდურ-ლილოურ-ლევეურ-ალბანური ნაცვალსახელები

ქართული და ქართველური ნაცვალსახელების ანალიზი და ისტორიის საკითხები აკად. ნ. მარს აქვს განხილული „ძველი ქართულის გრამატიკა“-ში (გვ. 83—117). ამავე ავტორს „იაფეტური“ ნაცვალსახელების მოკლე ზოგადი დახასიათება 1931 წ. „ლიდის საბჭოთა ენციკლოპედია“-ში მოთავსებულს წერის „იაფეტურ ენებ“-შია მოყვანილი და იქითგან მის რჩეული ნაშრომების I წიგნში გადაბეჭდილი (იხ. გვ. 297). გაკვრით გამოთქმული ცალცალკე მოსაზრებანი მის სხვა ნაშრომებშიც ბევრგან მოიპოვება. „რჩეული ნაშრომები“-ს ბოლოში დართული დაწვრილებითი საგნობრივი საძიებლის დახმარებით, მსურველი თვითოგულს მითვანს ადვილად იპოვის. ამ ნაშრომთგან ყველაზე ვრცელი და მთლიანი მოძღვრების შემცველი აქვს ქართ. გრამატიკა“-ა.

პროფ. აკ. შანიძის ნაშრომთგან მისი მონოგრაფია „სუბიექტური პრეფიქსი მეორე პირისა და ობიექტური პრეფიქსი მესამე პირისა ქართულ ზმნებში“, რომელიც 1920 წ. გამოქვეყნდა, სწორედ ნაცვალსახელოვან თავსართებს ეხება და ფრიად მნიშვნელოვანი გამოკვლევება. სამწუხაროდ დანარჩენი ნაცვალსახელები ასევე მონოგრაფიულად მის თავის კვლევა-ძიების საგნად არ უქცევია, ისე-კი პროფ. აკ. შანიძეს თავისი მოსაზრებანი ნაცვალსახელების შესახებ ზოგადად გამოთქმული აქვს „ქართული გრამატიკის“ I წიგნში, რომელიც მორფოლოგიის ენება (ტფილისს, 1930 წ.) და ძველი ქართულის ქრესტომათიის შესავალში (იხ. „ძველი ქართული ენა და ლიტერატურა“, ტფილისი, 1934 წ.), ხოლო ცალკეული საკითხები სხვათა შორის გაჩვენებული აქვს ნაშრომში „უმლაური სივანური“-ში (იხ. კრებული „არილი“).

მეგრული ნაცვალსახელები განხილულია პროფ. იოს. ყიფშიძის ვრცელს „მეგრული ენის გრამატიკა“-ში, რომელიც ქრესტომათიურ და ლექსიკონითურთ 1914 წ. გამოიცა პეტერბურგში.

ჭანური ნაცვალსახელები პირველად აკად. მარის 1910 წ. პეტერბურგში ქრესტომათიურ და ლექსიკონითურთ გამოსულს „ჭანური ენის გრამატიკა“-ში იყო შესწავლილი. ეხლა-კი იგივე ჭანური და სხვა ქართველური ნაცვალსახელები საკმაოდ ვრცლად არის განხილული პროფ. ჩიქობავას გამოკვლევაში „ჭანურის გრამატიკული ანალიზი“ (1936 წ.), სადაც ჭანურის დახასიათებისა და მისი ზოგი სახელწინის კანკლედობის თავისებურებათა ცხად-

საყოველთაოდ ქანური, მგერული და ზოგადი ქართული ნაცვალსახელების აღნაგობაც არის გაშუქებული (გვ. 74—85).

სენატრისათვის უნდა პროფ. ვ. თოფურიას 1931 წ. გამოქვეყნებული „სენატრი ენა“ იქმნეს დასახელებული, რომლის I-ს, ზმნისადმი მიძღვნილ ამ წიგნში, „პირთა ფორმანტები“-ს განხილვის დროს, რასაკვირველია, ქართულსა და ქართველურს ნაცვალსახელებზეც არის მსჯელობა და ავტორი იქ მათს გენეზისსაც ეხება (გვ. 1—34).

ამ ნაშრომთაგან მხოლოდ ნ. მარჩისა და ნაწილობრივ ვ. თოფურიასი ითვალისწინებს ქართულ-ქართველური ნაცვალსახელების პრეისტორიასაც, დანარჩენნი-კი განსაკუთრებით ისტორიული ხანის ძეგლების ენას ემყარებიან. ამასთანავე მარტო ნ. მარჩი ხელმძღვანელობდა ქართულის სემურ ენებთან ნათესაობის რწმენითაც და თავის მსჯელობას უმთავრესად ამას უფარდებდა, სხვები-კი ქართული ენების ნიადაგს არ ჯანსცილებიან და მათი შედარებითი შესწავლაც ამ საზღვრებით იყო შემოზღუდული. ამიტომაც არაყის ჩრდილო-კავკასიური ენების ნაცვალსახელების ანალიზისათვის არ მიუმატავენ და იქაური მასალა ქართულ-ქართველური ნაცვალსახელების აღნაგობისა და წარმოშობილობის გამოსარკვევად არ გამოიყენებია. ე. წ. კავკასიური ენების ნაცვალსახელების მონოგრაფიულად შესწავლა ხომ არც ჩვენში, არც უცხოეთში არაყის არც-კი უცლია.

ჩვენს ამოცანას სწორედ ნაცვალსახელების აგებულებისა, წარმოშობისა და ნათესაობის პრობლემის გამორკვევა შეადგენდა. ისევე, როგორც ამ ნაშრომის სხვა კარებშიც, აქაც მეტყველების ეს ნაწილი ჯერ ცალცალკეულად გვექმნება განხილული, ხოლო შემდეგ ზოგადი საკითხების გაშუქება-გადაჭარასაც შევეცდებით. ნაცვალსახელები ქვემოთ, ცალკეული განხილვის დროს, სამ მთავარ ჯგუფად არის გაყოფილი, რომელთაგან ერთ ჯგუფს ქართველური, მეორეს — სინდური, ხოლო მესამეს — ლილურ-ლეგურ-ალბანური შეადგენს. ცალკეული განხილვა ყველგან ისეა დალაგებული, რომ ჯერ არსებული ცნობების მიხედვით საქმის ვითარება ხოლმე წარმოდგენილი, შემდეგ-კი ნაცვალსახელების ანალიზი მისდევს. ხოლო ამ კარის ბოლო ნაწილში ნაცვალსახელების აღნაგობის, წარმოშობილობისა და ნათესაობის ზოგადი საკითხებია განხილული.

თავი პირველი

ქართულ-ქართველური ნაცვალსახელები

რაც-კი ქართულ-ქართველურ ნაცვალსახელებზე დაწერილა, უკვე ჩამოთვლილი გვაქვს, ამიტომ აქ შესაძლებელია პირდაპირ საქმეს შევედგეთ. ჯერ თითო ნაცვალსახელებს გადავაჯღოთ თვალი, ხოლო შემდეგ ისიც გავიხსენოთ, რა მოსახრებანიც იყო მათ შესახებ გამოთქმული, რომ მერმე ქართულ-ქართველური ნაცვალსახელების ანალიზს მივყოთ ხელი.

§ 1. ქართული, მეგრული, ჭიანჭური და სვანური ნაცვალსახელები პირთა ნაცვალსახელები

ქართული	მეგრული	ჭიანჭური	სვანური
1 პ. მე, მენა	მა	მა, მან	მი
2 პ. შენ	სი	სი, სინ	სი
3 პ. ის, იგი	მუ მრ. რ.	მუქ	აჯა, ეჯა
1 პ. ჩვენ, ჩვენ	ჩქი, ჩქვ	ჩქუ, ჩქუნ, ჩქინ, შქუ	წჷა
2 პ. თქვენ, თქვენ	თქვა	თქვა, თქვან	სჷა
3 პ. ისინი, იგინი	მუნეფი	მუთეფე	ეჯიარ

ნაცვალსახელოვანი ნიშნები ზმნაში

სუბიექტური ნიშნები

ქართული	მეგრული	ჭიანჭური
1 პ. ვ	ვ-(ბ, პ, ფ)	ვ-(ბ, პ, ფ)
2 პ. ხ, ჰ, ს.	—	—
3 პ. —ნ, —ს, —ა.	—ნ, —ს, —უ	—ნ, —ს, —უ

სუბიექტის მრავლობითობის ბოლოსართები

ქართული	მეგრული	ჭიანჭური
1 პ. —თ	—თ	—თ
2 პ. —თ	—თ	—თ
3 პ. —ენ, —ან, —ეს	—ან, —ეს	—ან, —ეს

სვანური

მხ. რ.

მრ. რ.

1 პ. ხჷ —	{ ლ—დ (ინკლუს.) ხჷ—დ (ექსკლუს.) ხ —დ ლ —, —ხ
2 პ. ხ —	
3 პ. ლ —,	

ობიექტის ნიშნები მხოლოდობითში

ქართული	მეგრული	ჭიანჭური
1 პ. მ—	მ—(ბ, პ, ფ)	მ—(ბ, პ, ფ, —)
2 პ. გ—	გ—(რ—)	გ—
3 პ. ხ—, ჰ—, ს,—	—	—

ობიექტის მრავლობითობის ნიშნები

ძართულში	მეგრულში	ბანურში
1 პ. გვ—	—ან,—ეს,—თ	—ან,—ეს,—თ
2 პ. —თ	—ან,—ეს,—თ	—ან,—ეს,—თ
3 პ. —თ	—ან,—ეს.	—ან,—ეს.

ობიექტური ნიშნები სვანურში

მხ. რ.	მრ. რ.
1 პ. მ—, მგ—	(ინკლ.) გუ—, გუ—
2 პ. ჯ—, ჯგ—	(ექსკლ.) ნ—, ნგ—
3 პ. —, ხ—	ჯ—ხ, ჯგ—ხ —, ხ—, —ხ

კუთვნილებითი ნაცვალსახელები

ძართული	მხ. რ.		
	მეგრული	ბანური	სვანური
1 პ. ჩემი	ჩქიმი	ჩქიმი, შქიმი	მიშგუ, მიშგუთი
2 პ. შენი	სქანი	სკანი	ისგუ, ისგუთი
3 პ. მისი	მუშ(ი)	მუშ(ი)	მიჩა
	მრ. რ.		
1 პ. ჩუენი	ჩქინი	ჩქუნე, ჩქინი, შქუნე	ნიშგუტეა და გუთიშგუტეა
2 პ. თქუენი	თქვანი	თქვანი	ისგუტე
3 პ. მათი	მუნეფიში	მუთეფეში	მინეშ

ჩვენებითი ნაცვალსახელები

ძართული	მეგრული	ბანური	სვანური
ესე, ეს	თენა, ენა, თე, ე	ჰააა, ააა, ჰაჰ	ალა, ალე, ალი
ისი, ის	თინა, ინა, თი, ი	ჰეჰ, ია, ჰიჰ	აჯა, ეჯა, ეჯი
ჰავი, ავი			
(ჰ)იგი	მუ	მუქ	

უკუქცევითი ნაცვალსახელები

ძველ ქართულს რამდენიმე უკუქცევითი ნაცვალსახელი წმონდა: თავი თვისი, თვთ, თავადი, მერწინდელს ქართულში-კი თითონ. „იხილა თავი თვისი, „ალიბექდნეს თავნი თვისნი ძლიერებისა ბექდითა“, „მერმე მივიცქე ზრუნვად თავისა ჩემისა“ (იხ. ძვ. ქართ, გრ. 94). მე-V—VI და შემდეგი საუკუნეების ძეგლებში თითონ-ის გამოსახატავად მხოლოდ თვთ და თავადი გვხვდება, რომელთაგან მეორე, რა თქმა უნდა, თავისაგან არის ნაწარმოები და იმასვე უდრის, რასაც ეხლა ეწოდება „პირადად“. პირველიც ამავე სიტყვისაგან არის წარმომდგარი და თავით-ის შერწყმულს ფორმას წარმოადგენს.

მეგრულშიც თითონ-ის აღსანიშნავად ღუღონ რომ იხმარება, ძველი ქართული თავადი-ის მსგავსად, აგრეთვე თავის სახელის, ღუღონ-ს, მიმართულებითი ბრუნვის ფორმაა (იხ. ი. ყიფშიძის მ. გ. 046).

ჭანურად ღუღონ თხმსა, ე. ი. თავის ზედა ნაწილსა და მწვერვალსაც ნიშნავს (ნ. მარკის ქ. გ. 140) და თავსაც (არ. ჩიქობავის ქან. გრ. ანალ., ქან. ტექსტები, გვ. 102, 106 და სხვ.), მაგრამ თითონ-ის გამოსახატავად არ იხმარება. ამ სიტყვის მაგიერ, თითონ-ის აღსანიშნავად ჭანურს თი აქვს, რომელიც ამავე დროს თავსაც ნიშნავს (იქვე, გვ. 27, § 43).

სვანურად-კი თითონ თხმშუტ და ჯა არის. ცხადია, რომ პირველი ამათგანი თავის სახელ თხმშუტლ-სა და თხმშუტლ-თან არის დაკავშირებული, რაჲ მელიც ძველი ქართული თხმშუტ-ის შესატყვისობაა.

კითხვითი ნაცვალსახელები

ძარბაზი	მეგრული
ვინ (გონიერი არს.), რა (არაგონ. საგ.)	მი (გონ.), მუ, მუჲ (მრ. რ. მინეფი)
რომელი	ნამუ (მრ. რ. ნამუნეფი)
ჰანური	სვანური
მი(ნ) მუ, მუჲ	ჲწრ, მწჲ
ნამუ	სწდა, ჲწრ, მწ

§ 2. მკვლევართა მოსაზრებანი ნაცვალსახელების აგებულებსა და ძირებზე

ნ. მარკის სიტყვით, პირის ნაცვალსახელების ძირს თანხმობანი შეადგენს, ხმოვანი-კი მწარმოებელი ელემენტია (ძვ. ქართ. გრ., 82). მისი აზრით, 1 პირის ნაცვალსახელის ორი ფუძეა, რომელთაგან სახელობითსა და მიცემითს ბრუნვებს მ ძირიანი ფუძე, ხოლო ნათესაობითსა და მიმართულებითს ბრუნვებს ჩ ძირიანი ფუძე მოეპოვებათ. ნ. მარკი ამასთანავე ფიქრობს, რომ 1 და 2 პირის ფუძეები მრავლობითის ფორმით არის წარმოდგენილი, მრავლობითობის

ელემენტად ავტორს ენ [შ-ენ, მ-ენ(ნ)] და ელ (ჩ-ემ) მიაჩნია, რომელთაგან უკანასკნელს ხალხური მრ. რიცხვის ნიშნად სთვლის (იქვე, 87).

ამნაირადვე მრ. რ. 1 და 2 პირის ნაცვალსახელებსაც ნ. მარ რ. ფიქლოლოგიურადაც და მორფოლოგიურადაც ორმაგი მრავლობითი რიცხვის ფორმებად სთვლის. ჩვენ, ჩვენ და თქვენ, თქვენ, მისი აზრით, შესდგება ჩ და თქმირებისა, — ვ, ანუ ვ-საგან, რომელნიც ხალხური მრ. რ. ნიშნებად მიაჩნია, და ენ-ისაგან, რომელიც მრ. რ. არქაული ნიშანიაო. ვე შემდეგ უ-დ არის ქცეული და ამ გზით წარმოდგარა ჩუენ და თქუენ ფორმებიცაო (იქვე 87—88).

აქ. შანიძეს განმარტებით-კი პირთა. ქართულ ნაცვალსახელებს არც რიცხვისა და არც ბრუნვათა გამომხატველი მორფოლოგიური ნიშნები არ ამაღლიათ. „მართალია, ბოლოში ორთაგან მოუპოვება (ჩვე-ნ; თქვე-ნ), მაგრამ იგი არ შეიძლება მრავლობითის ნიშნად გავიგოთ“, როგორც ნ. მარ რს მიაჩნდა, „თორემ მაშინ შენ-ც მრავლობითში გადავა (შე-ნ) და აგრეთვე დიალექტულ უფროდ არსებული შენ-ც, რადგანაც ამათაც აქვთ ბოლოში ნ“ (ქართ. გრ. I, 37 და 38). ხოლო, „თუ მაინც და მაინც დაეიყინებთ მათს რიცხვზე ლაბარაკს, უნდა ყველა მხოლობითად გამოვაცხადოთ და სახელთა იმ ჯგუფში შევიტანოთ, რომელთაც მრავლობითის წარმოება არ შეუძლია, როგორცაა მაგალითად გარეცხა, გათბობა, გაშრობა და მისთ.“ (იქვე, გვ. 37 შენ.)

ამნაირად, თუ ნ. მარ რს პირთა ყველა ნაცვალსახელები, მათ შორის მხ. რ.-ისაც, მრ. რ. ისეთ ფორმებად მიაჩნდა, რომელნიც მხ. რ.-ისთვისაც იხმარებოდნენ, აქ. შანიძეს პირიქით ისინი ყველა უფრო ისეთ სიტყვებად ეგულება, რომელთაც მარტო მხოლობითი რ. გააჩნიათ, მრ. რ. ფორმები-კი არ მოუპოვებთ. თუმცა აქ. შანიძის პირთა ნაცვალსახელების აღნაგობის ასეთი გაგებისათვის გამოყენებული შედარება მარჯვე ვერ არის, რათგან შესაღარებად განსაზღვრული შინაარსის სახელწმინთა კატეგორიაა აღებული, მაგრამ მაინც პირთა და სხვაგვარი ნაცვალსახელების ბოლოკიდური ნ-სა და მ-ს მრ. რ. ნიშნად მიჩნევის ნ. მარ რს დებულებისათვის არავითარი საფუძველი, ნ ბერის-მსგავსების გარდა, არ მოიპოვება. ბოლოკიდური ნ-ს საკითხი მარტო პირთა ნაცვალსახელების აღნაგობის საკითხი არ არის, არამედ სხვაგვარი ნაცვალსახელებისთვისაც აქვს მას მნიშვნელობა. სამწუხაროდ, თვით აქ. შანიძის ბოლოკიდური ნ-ს ბუნებაზე არაფერი აქვს ნათქვამი.

1 და 2 პ. ნაცვალსახელების ფორმების განხილვის შემდგომ, აქ. შანიძეს დასკვნილი აქვს, რომ ისინი „რიცხვის მხრით მორფოლოგიის გარეშე მდგომ სახელებია“ ისევე, როგორც „ბრუნების მხრითაც აღნიშნული სახელები მორფოლოგიის გარეშე დგანან“-ო (ქართ. გრ., გვ. 37 და 38). უფრო ზედმიწევნით იქმნებოდა, რომ ნათქვამი ყოფილიყო, მორფოლოგიურად ჯერ განუმარტავი არიანო.

სხვანაირად აქვს პირის ქართველური ნაცვალსახელების აღნაგობა. არ. ჩიქოვავას წარმოდგენილი. წინასწარი ანალიზის შემდეგ, მისი რწმენით, „ქანურსა და მგრულში პირეელისა და მეორე პირის სახელები უნდა ყოფილიყო ასეთი სახისა: მა-ნ, სი-ნ, ჩქუ-ნ, თქვა-ნ, — ქართულში-კი შე-ნ(ა), შე-ნ(ა), ჩვე-ნა, თქვე-ნა“ (ქან. გრ. ანალ., 73).

ყველა ამ ფორმებში ნ და ნა ძირეული არ არის, არამედ ამ მკვლევარის აზრით, უნდა „გამოიყოს სადღეცემინა-ნა ელემენტი“ ძირისა, ანდა ფუძისაგან (იქვე, გვ. 72, § 19). სამწუხაროდ, არც აქ არის განმარტებული, თუ რის ლეტერმინანტად და რა მნიშვნელობის მიმნიჭებელ ელემენტად უნდა იქმნეს ეს ნა ბოლოსართი მიჩნეული.

ნ. მარტი ამბობს, რომ ქართული ნაცვალსახელების ძირები სხვა-და-სხვა წარმოშობილობისაა მხ. და მრ. რიცხვებშიაც-კი, მაგრამ ეს სხვაობა ისტორიული თვისებისა და ერთდარბავე ძირების ბგერითი სახესხვაობა, თვით ქართულ ნიდაგზე აღმოცენებული, თუ სხვა იაფეტურ ენათა გავლენით წარმოშობილი, სხვა-და-სხვა დანიშნულებისათვის არის გამოყენებული (ძვ. ქ. გრ., 84). ამ ძირების სადატურობის ზედმიწევნით და ამომწურავად გამოკვლევა ჯერ კიდევ ნაადრევიო, მაგრამ ესლაც ყოველ ევეს გარეშეა, მე-2 პირის ნაცვალსახელის თქ ძირი, რომელიც მხოლოდ მრ. რიცხვში ჩნდება, რომ ნასესხებიაო (იქვე, 86).

1 პირის ნაცვალსახელის თავდაპირველ ძირად ნ. მარტი შვ მიაჩნდა. აქედან, მისი აზრით, ჩვ და ჩ წარმოდგა. შვ ძირის სისინა სახესხვაობის ხვ-ს არსებობასაც უგულისხმობს, რომლის სპირანტულ ჰვ სახესხვაობისაგანაც, ჰ-ს გაქრობით, სწორედ ვ და მ ნაცვალსახელოვანი თავსართები და ელემენტები მიიჩნია წარმომდგარად. ამავე სპირანტული ჰვ სახესხვაობისავე ანარეკლად ეგულება ნ. მარტი სვანური ზმნის 1 პირის ნაცვალსახელოვანი თავსართები ხვ და ღვ, რომელიც ქიზიურ კილოშიც გვხვდებაო (ძვ. ქ. გრ. გვ. 84, ტაბ. V და გვ. 85, შენ. 1).

სვანურში მხ. რ. 1 პ. თავსართად ხტ ტ-ტ-იხმარება. რაკი ხ იქვე 2 პ. თავსართია, ამიტომ მკვლევართა წინაშე საკითხი დაიბადა ამ ხ ბგერის ბუნების შესახებ 1 პ.-ში. ნ. მარტი ფიქრობდა, რომ 1 პ. სვანური თავსართი თავდაპირველად ჰუ უნდა ყოფილიყო და მხოლოდ შემდეგში არის იგი ხუ-დ ქვეული (Опред. яз. второй кат. ахеменидских клинопис. надписей: ЗВО РАОб XXII, გვ. 22—23). ჰუ გო შუხარდტს-კი ხ მე-2 პირის ობიექტურ პრეფიქსად მიაჩნდა (Über den passiven Charakter des transitivs in den kaukasischen Sprachen, 48), ხოლო აქ. შანიძის აზრით „მეორე პირის სუბ. პრეფიქსი პირველ სუბ. პირშია გადასული ანალოგიის წყალობით“ („უმლაუტი სვანურში“: არილი, 1925 წ. გვ. 182 შენ.). ვ. თოფურის აც ნათქვამი აქვს „პირველი პირის *ჰტ-, ხტ- პრეფიქსებში, უკანასკნელი (ხტ) თუნდაც *ჰტ-საგან იყოს წარმომდგარი, ძირითად ელემენტად -ტ- მიგვჩინია, *ჰ-, ხ- კი სხვა წარმოშობისაა“-ო, მაგრამ პირადად მას ეს ბგერა სახელდობრ რის წარმოშობილობად მიიჩნია, ეს ავტორს აღნიშნული არა აქვს (სვ. ე. I, 7).

ზმნის უღვლილების 1 პ.-მხ. რ. თავსართის ორ თანხმოვანთაგან რომელია თავდაპირველი, ვ თუ მ, ვ. თოფურის აც მომავალში ვადასაწყვეტ საკითხად მიიჩნია, მაგრამ მაინც ამბობს, რომ „შიდობა მ-შიდობისი იყოს“-ო (სვ. ე. I, 8). ეს მოსაზრება შესაძლებელია იმ გარემოებაზე იყოს დამყარებული, რომ 1 პ. ნაცვალსახელი ქართველურს სწორედ მ ძირიანი აქვს.

ნ. მარჩის აზრით 2 პ. ქართ. ნაცვალსახელები ორ ჯგუფად იყოფებიან, რომელთაგან მეორე ჯგუფი ნასესხებია. წმინდა, საკუთარ ქართ. 2 პ. ნაცვალსახელის ძირად შ მიაჩნია, რომელიც მრავლობითობის გამოხატველი ენ ნაწილაკის დაროვამ შენ-ად აქცია (ძვ. ქ. გრ., გვ. 87, § 107, 2). ამ შ-ს ბგერითი სახესხვაობა ჰგონია ნ. მარჩის და შ, რომელიც შემდეგ *ლ (ანდა გ)-დ ქცევის გზით, ხ-დაც-ხდებოა (იქვე, გვ. 84, ტაბ. V').

2 პირის ნაცვალსახელის ქართულში შეთვისებულ ძირად-კი ნ. მარჩი ხგ-ს-სწივლის, რომელიც შუალედი ცგ-ს წყალობით შემდეგ თქ-ვ-დ არის შენაცვლებული (იქვე გვ. 84, ტაბ. V'). ამნაირად, 2 პ. ამ ქართულში შეთვისებულად აღიარებული ძირის პირველად სახედ მარჩის ხგ მიაჩნია. იგი შიშინა ჯგუფის იმ განსაკუთრებული დიალექტიკისგან არის ნასესხები, რომელშიც ქართულ შ-ს გაორებული სკ უდრიდაო. აქედან ხგ (ზგ) და სქ არის წარმოდგარი, რომელთა განსახიერებაცაა მეგრ.-ქანური სკ-ან-ი და ქან. სქ-ან-ი, სეანური სგ-აა“-ო. შესაძლებელია აქ ზოგი სისინა ჯგუფდღებაც იყოსო, მაგრამ 2 პ. თქ ძირი, რომელიც ქართულში მხოლოდ მრ. რ. ცალკეულ ნაცვალსახელად გვევლინება, რომ ნასესხებია, ეს სრულებით უეჭველიაო (ძვ. ქ. გრ., 86, § 105).

ნ. მარჩი ჩვენებითი ნაცვალსახელის იგი-ს ნათესაობითი და სხვა ბრუნვების მ(ვ) აბხაზურითგან, ანდა მისი მსგავსი ენითგან შეთვისებულ 2 პ. ნაცვალსახელად სთვლის (იქვე გვ. 86 და 100 b).

აკ. შანიძის სენური 2 პ. სუბ. ნაცვალსახელოვან თავსართის, ისევე როგორც 3 პ. ობიექტ. თავსართის ძირითადი ფონეტიკური სახის გამოარკვევა მჭიდროდ დაკავშირებულად მიაჩნია და მისი აზრით ამ პრეფიქსების “ძირითადი სახეა შ, რომელიც პირველი ჯგუფის დრო-კილოებში ხ-ანად არის ქცეული და მხოლოდ ხმოვნების წინ გვხვდება“ („უძლ. სენურში“: არილი, გვ. 182).

აკ. შანიძის სიტყვით, ძველს ქართულშიც „ყველა ფორმაში, გარდა წართქმითი ბრძანებითისა (ე. ი. ისეთი ფორმისა, რომელიც აკრძალავს წარმოადგენს, ანუ რომელსაც ახლავს ნაწილაკი ნუ, ან ააა) ნიშანი მეორე სუბ. პირისა არის წინსართი შ, ოღონდ ხანმეტ ძეგლებში ეს შ ხ-ანად არის შეცვლილი, ხოლო მე-9 საუკუნიდან მოყოლებული იგივე შ უცვლელად არის შემონახული (19 თანხმოვნის წინ, ესენია კ, ყ, ლ, ხ, კ, გ, ქ, პ, ბ, ფ, ვ, მ, ლ, რ, ნ, შ, ჟ, ს, ზ),... ხმოვნების წინ სულ დაკარგულია, ცხრა თანხმოვნის წინ ხ-ანად არის ქცეული. ეს ცხრა თანხმოვანია: ტ, დ, თ, წ, ძ, ც; ქ, ჯ, ჩ“ (იხ. „ძველი ქართული ენა და ლიტერატურა“, 1934 წ. გვ. 019, § 34).

2 პ. ნაცვალსახელის ძირზე არ. ჩიქობავა ამბობს: „გამოთქმული იყო აზრი, რომ სი სისინა წრის, ქართული ფენის, კუთვნილებას წარმოადგენს, შენ-პირუტე შიშინა წრისას, ე. ი. ზანურისასო. თუ ეს-ახეა, უნდა აიხსნას, როგორ მოხდა, რომ მეგრულსა და ქანურში კუთვნილებითი სიტყვა სქანი || ხკანი ქართული შენ-ს კანონზომიერ ფონეტიკურ შესატყვისს გვაწვდის. ვთქვათ, შენ-ზანურიდან შევიდა ქართულში, სი კიდევ ქართულიდან ზანურში (და იქიდან სენურში); მაშასადამე ქართულისა და ზანურის დიდფერენციაცია უკვე მომხ-

დარი ფაქტი. როგორღა შეეძლო ასეთ პირობებში შენ-საგან ნაწარმოებ სახელს (შენი) მოეცა ზანურში სჰანი || სჰანი? ამ უკანასკნელის არსებობა ჰანურსა და მეგრულში იმის მაჩვენებელი უნდა იყოს, რომ ქართულისა და ჰანურის დიფერენციაციის პერიოდში შენ უკვე იყო ქართულში და მოგვცა სჰანი || სჰანი მეგრულსა და ჰანურში“-ო (ჰან. გრ., ანალ., გვ. 73).

ცნობილია, რომ 2 პირის სუბიექტური პრეფიქსი არც ჰანურსა და არც მეგრულს, არც ხმოვნებისა და არც თანხმოვნების წინ შერჩენილი არა აქვთ (ნ. მარრის ჰან. გრ., იოს. ყიფშიძის მეგრ. გრ. და არ. ჩიქობავას ჰან. გრ. ანალ. 89).

რაკი ქართულს 2 პ. სუბ. ნიშანი ხმოვნების წინ დაკარგული აქვს, თან-ხმოვნების წინ კი ჰ და ხ მოეპოება, „ამის მიხედვით ფიქრობენ“-ო, არ. ჩიქობავა ამბობს, „რომ ჰანურსა და მეგრულში ის მდგომარეობაა განზოგადოებული, რომელიც ქართულში ხმოვნების წინ გვაქვს“-ო. 2 პ. სუბ. თავსართი იგივეა, რაც 3 პ. ობიექტ. ნიშანია. მაგრამ ორივეს თვალსაჩინო ცვლილება ემჩნევა „მაშინ, როდესაც სხვა პირთა აფიქსები გამძლე აღმოჩნდა; ზოგიერთ სხვა ფაქტებთან შეპირისპირებით ყოველივე ამან შეიძლება ექვი აღძრას, ხომ არ ილუნება ქართულის ისტორია S₂ და O₂-ის საკითხში და ხომ არ უნდა აიხსნას ჰანურსა და მეგრულში S₂-ის უქონლობა ჰ-ს დაკარგვით-კი არა, არამედ სხვაგვარად. ამ რთულ საკითხს აქ ვერ განვიხილავთ“-ო; ნათქვამი აქვს სამწუხაროდ ავტორს (ჰან. გრ. ანალ., გვ. 100).

შე-2 პ. სუბ. ნაცვალსახელოვანი ნიშნის შესახებ ვარ. თოფურია ამბობს: „მეორე პირის ხ-ნიშანი ცნობილია ხანმეტითა და ხანმეტობის ნიშნით ქართულში. მისი წარმოშობა ჰ-საგან, როგორც ეს ზოგს მკვლევარს უდაოდ მაიჩნია, იმდენს ექვს არ იწყევს, რამდენსაც სვანურში ხ-ს მიღება ჰ-საგან. და ეს იმიტომ, რომ ქართულსა და სვანურს შორის ამ მხრით განსხვავებული მდგომარეობაა: პირველადი ჰ- ქართულში ყველგან ხ-დ მოგვევლინა: ხმოვნის წინაც და თანხმოვნის წინაც, სვანურში-კი დაიშალა: ხმოვნის წინ ხ- მოგვცა და თანხმოვნის წინ დიკარგა. სწორედ ამაშია ფონეტიკური ხასიათის დაბრკოლებები: ა. რატომ ჰ- თანხმოვნის წინაც არ იქცა ხ-დ, რამ შეუწყო ხელი მის უკვალოდ გაქრობას? B. თუ ჰ-ს შეეძლო ხმოვნების წინ დერისცვალება და ხ-დ გადასვლა, რატომ ვერ მოხერხდა ეს ად^ა წინდებულთან, უკანასკნელს ხომ მოსდევს ჩვეულებრივ ფარული (ამოდებულ) ან ხილული მატყვევები -ა-, -ი- -ო-? ასეთი კითხვა დასვა სტეფ. ჩხტჩკელი“-ო (სვ. ე. I, 6). „ვიდრე ამ კითხვებზე გარკვეული პასუხი არ იქნება გაცემული“-ო, განაგრძობს ე. თოფურია, „მანამდე ჰ-სა და ხ-ს საკითხი ღიად დარჩება. მეტსაც ვიტყვი: სვანურში არამცთუ ჰ-ს პრიმარობაა საძიებელი, არამედ პრეფიქსი რომ იყო ჰ-, ეს ჯერ კიდევ სვანური მასალებით არ არის დამტკიცებული“-ო (სვ. ე. I, 6).

თუ სვანურში ჰ-ს ხ-ზე უწინარესობა და შემდეგში ხ-დ შენაცვლება ე. თოფურია ს ძნელ დასამტკიცებლად და დაუმტკიცებლად-კი მაიჩნია, სპეკულირებ მას ამ მიზნის მიღწევა ქართულ-ქართველურის გზით დასაძინად „ქართველურ ენათა შედარება ჰ-ს სისარგებლოდ ლაპარაკობს: A. ხანმეტის ხ-

შეუძლებელი არ არის ჰ-საგან იყოს წარმომდგარი და β. მეგრულ-ჭანურში არსებული ნულპრეფიქსი (ე. ი. 2 პ. პრეფიქსის უქონლობა) უთუოდ შედეგია ოდესმე გამოყენებული ან თეორიულად მოსალოდნელი ჰ- თავსართისა, ამდენად შესაძლებლობა არის, რომ პრექართულში II პირის ნიშნად ჰ- გამოყავსადროთ. და თუ ეს ასეა, მაშინ ჰ-ს არსებობის დაშვებას სვანურში რაღა ელოდება წინ? სვანური ხომ პრექართულის ნაყარია, მისი ერთგვრთი შტოთავანი! მასაც ხომ შეეძლო საერთო ჟონებიდან წამოეღო ჰ- და დროთა ვითარებაში, მიეცა ის სახეობანი, რომელთადაც ჩვენ ზემოთ საქმე გვქონდა! ამიტომ „დებულებას“, რომ 2 პ. ნიშნად ჯერ ჰ იყო, ხოლო შემდეგ ხ-დ იქცა, „ჩვენი ვიღებთ“-ო (სე. ე. 1, 6--7).

6. მარტი მესამე პირის თავდაპირველ ნაცვალსახელად ხუ და სი-სა სთვლის, მაგრამ არც ამ უძველესი, არც მერმინდელი მისი სპირანტული სახე-სხვაობა ჰუ, ანდა ჰი იყო გამოყენებული, არამედ ამის მაგიერ ჩვენებითი ნაცვალსახელი იგი მს. რ.-ისთვის და იგინი მრ. რ.-ისთვის. საშუალო საუკუნეების ძეგლებში, მაგ. შოთას ვეფხის-ტყაოსანში ისი და ისინი-ც გვხვდება. ამ მესამე პირის ნაცვალსახელის ნათ., მიც., მოთხ., მოქ. და მიმართ. ბრუნვებად-ე მ-ძირისაგან ნაწარმოები ფორმები არსებობს (მის, მას, მან, მით, მად-მრ. რ. მათ და მათდა), რომლის არც ერთი რიცხვის სახელობითი ბრუნვის ფორმა არა ჩანსო (ძე. ქ. გრ., გვ. 89).

ქართული ჩვენებითი ნაცვალსახელები მარტო პირისა თუ საგნის სიახლოვე-სიშორეს-კი არ გამოჰზატავენ ხოლმე, არამედ ერთ-ერთ პირთან დამოკიდებულებს მაუწყებელიც არიან ისევე, როგორც ძველ სომხურში, მაგ. ესე 1 პირის მახლობლად მყოფობის აღმნიშვნელია, ეგე მე-2 პირის მახლობლად მყოფობის გამომხატველია, ხოლო იგი მე-3 პირთან მახლობლობის მაუწყებელიაო (ძე. ქ. გრ., გვ. 98).

თუმცა მესამე პირის ნაცვალსახელების მაგიერ ჩვენებითი სახელები გვხვდება, მაგრამ, ამისდა მიუხედავად, არ. ჩიქობავას სიტყვით „მესამე პირის ნაცვალსახელი მოიპოვება ჭანურშიაც და ქართულშიაც: ესაა ქართული მან და ჭანური მუქ. საკუთარი სახელობითი ბრუნვის უქონლობის გამო მან ჩვენებითს სახელს სესხულობს, და ამან გამოიწვია ჩვენებითი სახელისა და მესამე პირის სახელის აღრევა, მაგრამ ჭანურში მუქ სახელობითშიც იხმარება და მაინც აქაც მესამე პირის ადგილას ჩვენებითს სახეს იყენებენ: ემუქუწუწუ იმან უთხრა და არა მუქ უწუწუ მან უთხრა“, უკანასკნელი „უფრო «თითონ უთხრა»-ს ნიშნავს“ო (ქან. გრ. ანალ., გვ. 73—74).

მესამე პირისა და ჩვენებითი მეგრული სახელების შესახებ არ. ჩიქობავას აგრეთვე ნათქვამი აქვს: „მეგრულში მესამე პირის ნაცვალსახელია მუ მან. ჩვენებით ნაცვალსახელებად გვაქვს ე-ნა, თ-ენა ეს,—ინა; თ-ინა ის,—აგრეთვე აოფ-ნა ეს, აი ეს,—ეთინა ის, აი ის. მსაზღვრელად ხმარებისას ჩვენებითს სახელს-ნა ეკვეცება: ე კოჩი, თე კოჩი, ათე კოჩი ეს კაცი, ათ ეს კაცი, აი ეს კაცი, ი კოჩი, თი კოჩი, ეთი კოჩი ის კაცი, აი ეს კაცი“ (ქან. გრ. ანალ. გვ. 74).

მეგრული ჩვენებითი სახელების **ენა**, **თენა**, **ინა**, **თინა**, **ათენა** და **ეთინა**-ს აღნაგობა არ. ჩიქობავას ისე აქვს წარმოდგენილი, რომ ყველა ამ ფორმებში **ნა** მარცვლი გამოსაყოფია და აქ ყველგან „ნა-ნაწილაკი ისეთივე სადეტერმინაციო ელემენტი ღნანს, რაც **მენა**, **შენა**, **ჩენა**, **თქვენა**-ში გამოვყავით. თ-ელემენტი-კი ჯერ-ჯერობით განმარტოებით დგას ქართველური ენების სინამდვილეში: მას მეგრულსა და ქანურში აქვს ადგილი... და უცხო გარემოდან შეთვისებულის შთაბეჭდილებას ტოვებს“-ო (ქ. გრ. ანალ., გვ. 74).

ქანურს ჩვენებითი სახელებად **ჰაა** და **ჰეა** ვიწურ-არქაბულსა აქვს, **ააა**, **ია** ხოფურს, ხოლო **ჰამ** და **ჰიმ** ათინურს. „ქართულში ამითი ბადალია ამჟამად: **ეს(ე)** და **ის(ი)**, ისტორიულად და დიალექტურად—**ჰაგე** (შეად. **ჰაგრე**) და **იგი** (←**ჰიგი**). ყველა ამ შემთხვევაში ჩვენებითობა დაკავშირებულია პირველ ნაწილთან: **ჰა**-და **ჰე** || **ჰი**“, ხოლო „ამ სახელთა მეორე ნაწილი—**ა** || **ა** ვიწურ-არქაბულსა და ხოფურისა იმავე ღირებულებისა უნდა იყოს, როგორც სადეტერმინაციო **-ნ** || **-ნა** პირველი და მეორე პირისა და **-ნა** მეგრულსა: თე-**ნა**, თი-**ნა**, (ეს, ის)“. დასასრულ, „ათინურის **-მ** (იგულისხმება **ჰამ**-სა და **ჰიმ**-ში), ისევე, როგორც ქართულის **-ს** || **გ** ელემენტი (იგულისხმება **ესა**-სა და **ეგ** და **იგი**-ში) ნაცვალსახელური ძირი ჩანს. მაინც და მაინც ათინური **ჰამ** || **ჰიმ** მა ფუძეს შეიცავს“-ო (შეად. ქართული ამავე საქმეს... იმავე დღეს“) (არ. ჩიქობავა. ქან. გრ. ანალ. 73).

ზმნის ფორმებში მესამე პირის აღნიშვნის წესი სვანურში დანარჩენი ქართველური ენებისაგან იმ მხრივ განსხვავდება, რომ სვანურს აქაც თავსართი აქვს, ქართულს, მეგრულსა და ქანურს კი ბოლოსართი მოეპოვებათ. სვანური თავსართი **ლ** არის, ძველ ქართულს-კი ბოლოსართად **ნ**. და ს, მეგრულსა და ქანურსაც იგივე თანხმოვნები მოეპოვება. ყველა ამ გარემოების გათვალისწინებისას, ე. თოფურიას სიტყვით „ცხადია, სვან. **ლ**-სა და ქართულ-მეგრ.-ქანური **-ნ**“ ს ეჭვივალენტობის საკითხი დაიბადებოდა. მართლაც, მორფოლოგიურად მათ შორის სრული იდენტობაა: ქუჩენებენ სუბ. III პირს, დროისა და რიცხვის გამოხატვა მათს ფუნქციას არ შეადგენს. გენეტურადაც **ლ**- და **ნ**-შორებულნი არ არიან: პირველის უკანასკნელისაგან მიღება თავისუფლად შეიძლება, და ჩვენც ასე ვვარაუდობთ: III პირის წინაქართული უნდა ყოფილიყო **ნ**-, რომლის შეცვლილი სახე (**ლ**-) სვანურმა შემოგვიანა, ხოლო „შეურყენელად“ იგი დანარჩენებმა დაიცვეს. **ლ**-ს თავსართობა და **-ნ**“ ს ბოლოსართობა-კი ჩვენს დებულებას ვერ არყვეს, რადგანაც შეუძლებელი არ არის ***ნ** ფორმა-ნტი მოძრაი ყოფილიყო: იგი ხან პრეფიქსად მოგვეკლინებოდა და ხან კიდევ სუფიქსად... დროთა სვლამ თავისი დალი დააჩნია; თავსართად გახდა სვანურში, ბოლოსართობა დააკისრა დანარჩენ ენებში. **ლ**-პრეფიქსს ყველა ზმნაში III პ., ფორმა უნდა მოეცა, მაგრამ ხუთიოდე შემთხვევის გარდა **ლ**-ელემენტია ჩვენამდე არ მოწულა“-ო (სვ. ე. I, 8—9).

ზმნის უღვლილების მრ. რ. თავსართთაგან ბუნებრივად I პირის ობიექტური ნიშნის თავისებურებამ მიიპყრო მკვლევართა ყურადღება, მეტადრე ძველ ქართულსა და სვანურში, სახელდობრ **გვ**-სა და **გვ**-ს შედგენილობისა და აღმნიშვნელობის საკითხი.

ვ. თოფურია ამბობს: „გუ-პრეფიქსით ნაველისხმევია «გე» და «შენ || თქვენ». ორსავე პირს საკუთარი მ- და გ-ნიშანი გააჩნია. როგორც ამ ფორმანტა მსგავსება, ისე გუ-ს ფუნქცია გვაბტინენებს დაეუშვათ, რომ: გუ- წარმომდგარია გ+მ-, ე. ი. გუ შეიცავს II და I პირის ობიექტურ პრეფიქსებს. თუ ეს მოსაზრება მართალია, მაშინ სხვა საკითხიც ადვილად გადაიჭრება. სვანურს გუ- ან პრექართულიდან შეეძლო წამოეღო, ან დამოუკიდებელი «შეედგინა». დაბრკოლებად სვანურში მეორე პირის ობიექტის ჯ-ს არსებობა ვერ ჩაითვლება, რათგნაც მისი პირვანდელი სახე გ-უნდა ყოფილიყო. 1. თუ გუ წინაქართულია, გ- ელემენტი სვანურში ვერ გაპალატალდებოდა, რადგანაც მის უშუალო მეზობლად -უ გვევლინება და არა ხმოვანი, 2. თუ სვანურის ნიდაგზე «წარმოიშვა» გუ-, მაშინ ეს გ-ს გაპალატალდებამდე უნდა მომხდარიყო“-ო (სვ. ე., გვ. 26—27 ა).

ა. რ. ჩიქობავას ჩემი, შენი, ჩვენი და თქვენი, მეგრული ჩქიში, სქანი, ჩქინი და თქვანი ისევე, როგორც ქანური ჩქიში, სქანი, ჩქუნი და თქვანი სრულებით სამართლიანად კუთვნილებით ნაცვალსახელებად მიიჩნია, მაგრამ პირთა ნაცვალსახელების ნათესაობითი ბრუნვის ფორმად ის ჩემ, შენ, ჩვენ, თქვენ,— ჩქიმ, სქან, ჩქინ, თქვან, ჩქიმ, სქან, ჩქუნ და თქვან-სა ქათვის, რომელნიც თუმცა „დამოუკიდებელი აღარ იხმარება, მაგრამ დაცულია ნათესაობითისაგან ნაწარმოებს ბრუნვებში—მმართველებითსა, დაშორებითსა და დანიშნულებითში (ქან. გრ. ანალ., გვ. 76).

პირთა ნაცვალსახელების ხელოვნურად აღდგენილი ზემომოყვანილი ფორმები მხოლოდ აღქმული და მიჩნეულია ნათ. ბრუნვის ფორმად, არსებითად და მორფოლოგიურად-კი მათ ნათ. ბრუნვის არავითარი ნიშანი არ უჩანთ. ისევე, როგორც ქანური მუქ-ისა და მეგრული მუ-ს, თენა-სი და ათენა-ს ნათ. ბრუნვა მუშ(ი), თეში და ათეში არის, 1 და 2 პირის ნაცვალსახელების ნათ. ბრუნვის ფორმები, რომ ვადარჩენილი და დაცული ყოფილიყო, ჩქიში, სქაში, სკაში, ჩქუში, შქუში და თქვაში იქმნებოდა.

ნ. მ ა რ რ ის თეორიით, კუთვნილებითი ნაცვალსახელები ჩემი, შენი, მისი, ჩუენი, თქუენი და მათი წარმოდგენენ მრავლობითი რიცხვის ნორმებს, მაგრამ პირთა ნაცვალსახელების ნათესაობითი ბრუნვის ფორმებად არიან მიჩნეულნი (ძვ. ქ. გრ., გვ. 97), ე. ი. მ, ნ, ს და თ მ ა რ რ ს აქ მ რ. რ. ნიშნები მგონია.

სვანური კუთვნილებითი ნაცვალსახელების ფორმები მხ. რ. 1 პირის მიშგუჲ და მიშგუჲ-ს ჩემი-სა და 1 პირის მრ. რ. გუიშგუ-სა ჩვენი-ს (ჩემი და შენი, ანდა ჩემი და თქვენი) და ნიშგუჲ-ს, ანდა ნიშგუჲ-ს ჩვენი-ს (ჩემი და მისი, ან მათი), ვ. თოფურია ს ანალიზით იმავე ნაცვალსახელოვან მ, გუ და ნ-ს ელემენტებს შეიცავენ, რომელნიც ზმნაშიც გვხვდებიან. ამავე დროს მისი აზრით ჩვენი (ჩემი და შენი) გუშგუჲ და ნიშგუჲ (ჩემი და მისი, ან იმათი, ამინარად უნდა განაწილდეს,— გუ-შგუჲ-ჲ და ნი-შგუჲ-ჲ, რომელთა მეორე ნაწილი შგუ იგივე ძირია, რომელიც გვხვდება მიშგუჲ-ს, ჩემ-ში. ამ კუთვნილებითი ნაცვალსახელს ვ. თოფურია ასევე აქროფს: მი-შგუჲ-ი და ფიქრობს, რომ აქაც სიტყვის მეორე ელემენტი შგუ არის. ეს შგუ ელემენტი აქტივულენტია

ქართული ჩვ- (ჩჷ-)“ ელემენტისაო (სვ. ე. I, 27 შენ. 1), რომელიც ჩან-ში გვაქვს დაცულიო.

ამ კუთვნილებით ნაცვალსახელების პირველი მარცვალი „გჷმ“ (იგივე გჷ-), ნი- და მი-“, ვ. თოფურიას უფრო დაწვრილებითაც აქვს განხილული და მის ანალიზით იშლება გჷ-ი, ნი-ი, მი-ი ელემენტებად“, ხოლო მათი „ი-ი-კი ყოველხბრივ იგივე ი- უნდა იყოს, რაც ზემოვანური ი-სგჷ, ლაშხური ი-სგჷ-ი, ლენტეხური ი-სკჷ-ი „შენი“ და ბალსზემოური ი-სგჷ-ეა, ბალსქვემოური ი-სგ-ე, ლაშხური ი-სგჷ-ე, ლენტეხური ი-სკჷ-ე-ში «თქვენი» არის (შეად. სი «შენ» ბლსზემოური ხგაჷ «თქვენ»). მაშასადამე, ადრინდელ ფორმად *ი-შგჷ-, *ი შგჷ-ეა გამოდის, მი-, გჷ-, ნი- კი შემდეგ დართვია. აკად. ნ. მარჩის მოსაზრება, რომ თითქოს სვანური „ნიშგვე... представляет от каждой из составных частей сложного ni-gu, т. е. соединения обоих основ ni и pi (P. niš-) ni gu (P. gwe < * gw-eš iz gu-eš: Ахем., § 22, გვ. 23, Справ. сб., გვ. 23, 8, 9 Swan. 40. Kartv. 149, შენ. 1) ჩვენთვის მიუღებელია, ხოლო მის გრამატიკაში (Грамм. гр. яз. §§ 105, 107) მოცემული ნაცვალსახელების ანალიზი ყუ-რადღებს იქცევის“-ო (სვ. ე. გვ. 27, შენ. 1).

§ 3. ქართველური ნაცვალსახელების ანალიზის ამოცანები და ნაცვალსახელების ბოლოკიდური ნაწილი

ქართული და ქართველური ნაცვალსახელების შესახებ გამოთქმულ მოსაზრებათა მიმოხილვის შემდგომ, უნდა მათ განხილვას შევედგეთ. მიზნად ამ შემთხვევაში ვერ ორი ამოცანა გვეჭმნება დასახული, - ერთი მხრით ნაცვალსახელების აღნაგობის, ძირებისა და ფორმანტების ისევე, როგორც ოდინდელი დანიშნულების გამოკვეცვა, მეორე მხრით-კი დეითოუული მათვანის წარმოშობილობისა და პირველადი მნიშვნელობის მიგნებაც; როდესაც ეს ორი ამოცანა შეძლებისამებრ გადაჭრილი გვეჭმნება, უნდა იმ წესის გამოკვეცვაც ვცადოთ, როგორც ნაცვალსახელების გამოსახატავად უძველეს ხანაში უნდა ყოფილიყო. მაგრამ უნდა ითქვას, რომ, თუ ზოგი ამ ამოცანათვანის გადაჭრა მარტო ქართულ-ქართველური მასალებითაც არის შესაძლებელი, ზოგის მხოლოდ სინდურ-ლილურ-ლეგურ-ალბანური მასალების გათვალისწინებითა და გამოყენებით შეიძლება. ამიტომაც ასეთი ამოცანების გადაჭრა შესაძლებელია მარტო მთელი ამ, ნაცვალსახელებისადმი მიძღვნილი, კარის ბოლოში ვცადოთ.

ბევრ ნაცვალსახელებს ქართულსა და ქართველურებში, როგორც ცნობილია, ბოლოში ნ ანდა ნა აქვს. უპირველესად უნდა ამ საერთო ნაწილის არაბა გადაწყდეს. უკვე ის გარემოება, რომ იგი ორივე პირისა და რიცხვის ისევე, როგორც ზოგიერთს სხვაგვარ ნაცვალსახელებსაც მოეპოვებათ, ამ ნ ბგერისა და ნა მარცვლის ბუნებას ამჟღავნებს: ძირეული მანც ის არას გზით არ შეიძლება იყოს და ამიტომაც გამოსაყოფია. მგ-ს, მენა-ს და შენ, ჩუნენ, თქუნენ, ათენა, თენა, ენა, ათინა, თინა, ინა-ს ნ ანდა ნა ელემენტის მრ. რიცხვის ნიშნად მიჩნევის თეორია ძნელი დასაჯერებელია, რათვან ამისთვის წინასწარ

უნდა შეუქმდარიდებულებად ვიცნაოთ, რომ ყველა ნაცვალსახელგზს მს. რიცხვ-შიც-კი მრ. რიცხვის ფორმები აქვთ. ამას არავითარი არც ლექსიკონი საფუძველი უჩანს და ვერც ამ ფორმათა გაზარდიანებისათვის გამოიყენებს ადამიანი.

დებულება, რომ ნ და ნა სადეტერმინაციო ელემენტია, მხოლოდ იმ შემთხვევაში გახდებოდა უცილებელი, თუ განმარტებული გვექმნებოდა, სახელდობრ რის განმსაზღვრელია ეს ნა და ნ და სახელდობრ რა წარმოშობილობისა იგი.

ა რ. ჩიქობავას, მესამე პირის მეგრულ-ქანური ნაცვალსახელის „ანა კლედობინ თავისებურების აღნუსხვისას, აღნიშნული აქვს, რომ ქანური „ნაცვალსახელი მუქ მხოლოობითში საერთო წესების თანახმად იბრუნვის“ იმ თვალსაჩინო განსხვავებით, რომ „სახელობითშიაც და მოთხრობითშიაც-ქ ერთვის, ე. ი. მოთხრობითის. ნიშანი გადაჰყვება სახელობითშიაც ისევე, როგორც პართულში ვინ-სახელს მოთხრობითის -ნ აქვს ორსავე ბრუნვაში.“ ამ მხრივ მეგრულ ქანურისაგან განსხვავდება: „სახელობითში მეგრულს -ქ არა აქვს“. მაგრამ „აღსანიშნავია, რომ უნ-არო სახელობითი ვინ-საც აქვს: ვი-ლა (ჰ ვინ-ლა) დათვლის, ვი-ლა ნოვა“-ო (ქან. გრ. ანალ., გვ. 76).

უფრო საგულსხმია ამ ნაცვალსახელის მრ. რ. ქანური და მეგრული ფორმები. მისი ფუძე იცვლება: „ქანურში -თ დაერთვის, მეგრულში -ნ“ და, თუ ნხოლოობითში ის ქანურად მუქ არის, მრავლობითში უკვე მუთ-ფუფ გვაქვს და მეგრულად მუ-ს მრავლობითში მუ-ნ-ეფუ-ა (იქვე, გვ. 76-77).

გამოსარკვევია ამ დანართი თ და ნ ბეგრათა რაობა და სადაურობა. არ. ჩიქობავა ფიქრობს, რომ „მრავლობითის ფუძეს დაართლი -თ ქანურში და-ნ მეგრულში ერთდ-დაამბივე ღირებულებების მორფოლოგიური ოდენობა უნდა იყოს, ოღონდ სხვადასხვა ენობრივი ფენიდან. მათი მორფოლოგიური ფუნქცია და სადაურობა“-კი გამოსარკვევიაო (ქან. გრ. ანალ., გვ. 77).

ამ საკითხის გადასაწყვეტად არ. ჩიქობავას ჩვენებითი ნაცვალსახელბის აღნაგობის გათვალისწინებაც მიაჩნია საჭიროდ. ქანური შააა და შვა (ვიწურ-არქაბული), ააა, და ია (ხოფური) და შამ, შიმ (ათინური), რომელნიც ესესა და ის-ს, იგ-ს უდრიან, „მოთხრობითიდან დაწყებული ფუძეს იცვლიან და მესამე პირის -მუ ფუძეს დაერთვის ჩვენებითი ა-, შა-(ა-მუ-ქ, შა-მუ-ქ)“ და მხოლოდ „ვიწური სახელობითში აღებულ ფუძეს უცვლელად (ტოვებს“, მაგრამ არ. ჩიქობავას სიტყვით, „ექვს გარეშეა, რომ ეს მოვლენა მერმინდელია“ (ქან. გრ. ანალ., 81). ამ ქანური ჩვენებითი ნაცვალსახელბის მრ. რ. ფორმების ფუძე მხოლოობითისაგან იმით განსხვავდება, რომ „დაერთვის თ ელემენტი, ამას მოსდევს მრავლობითობის მაწარმოებელი ეფ- და სახელობითი ბრუნვის დაბოლოება ე.“ ამიტომაც მრ. რ. ქმნება: ხოფურად ანთეფე, ვიწურ-არქაბულად შამთეფე და შათეფე. არ. ჩიქობავა ფიქრობს, რომ ამ ფორმებში „თ-ს წინ მ-||ნ- ფონეტიკურადაა განუთარებელი“. ამას ის გარემოება აფიქრებინებს, რომ „ანაზხეთის არქაბულ ლაზებში ქალები ხმარობენ შა-თ-ეფ-ეს-ს, რაც ამ ფორმის სიძველის მაჩვენებელი უნდა იყოს“-ო (ქან. გრ. ანალ., გვ. 82).

მრ. რ. ეფ მაწარმოებელის ჩამოშორების შემდგომ, ზემოთყვანილი ქანური ჩვენებითი ნაცვალსახელბის მხოლოობითი რიცხვის ფუძედ დაგვრჩება შათ, ათ, შეთ და ეთ. „ექვს გარეშეა, რომ ეს იგივე მასალა, რაც მეგრულს. გააჩნია“:

ა-თ-ე კოჩი, ე-თ-ი კოჩი: (აი) ეს კაცი, ის კაცი, მხოლოდობითში ეს თ-იანი ჩვენებითი სახელები ქანურმა დაკარგა, მათი ადგილი დაიჭირა შა-ჟა, ა-ჟა, ჭე-ა, ო-ა-მ. მაგრამ მრავლობითში ჯერ კიდევ ცოცხლობს მხოლოდობითში დაკარგული თ. ამასთან დაკავშირებით დაისმის -ჟა || ა-ს სადაურობისა და რაობის საკითხი. ამ საკითხზე გარკვეული პასუხის მოცემა აშეამდ ძნელია“-ო (ჭ. გრ. ანალ. გვ. 82).

სამაგიეროდ ავტორს, არ. ჩიქობავას, გამორკვეულად მიაჩნია მეგრულში მხ. რ. დაცული და ქანურში მარტო მრ. რ. ფორმებში და შერჩენილი თ-ს რაობა: მისი სიტყვით ეს „ნაცვალსახელურა ძირი -თ- ქართულში დაცულ -ხ და გ-ს ბადალი“. არის „ფუნქციურად“ (შეად. ა-თ-ე, ე-ხ-ე, ე-გ-ე, ე-თ-ი, ი-ხ-ი, ი-გ-ი), ე. ი. პირველი და მეორე პირის ნაცვალსახელურ ძირად არის მისაჩვენებელი (იქვე გვ. 82).

ამ ნ, ნა და თ-ს ბუნების ყველა ზემომოყვანილი განმარტების სრული სისწორის დაჯერება შესაძლებელი იყო, თ და ნ ელემენტებს რომ მეგრულსა და ქანურში სწორედ ისეთივე განსხვავებული აღმნიშვნელობა ჰქონდათ, როგორც ეხე-სა და ეგე-ს ქართულში ძველადაც ჰქონდა და ეხლაც აქვს, ე. ი. ერთი მათგანი, თ ანდა ნ რომ პირველ პირთან, მეორე კიდევ მეორე პირთან მახლობელობის გამოხატველი ყოფილიყო. მაგრამ ნამდვილად მეგრულ-ქანურ ჩვენებითის ნაცვალსახელებში მარტო მახლობელობა, თუ დაშორებულება გამოიხატება, ისიც მხოლოდ ა, ე, ი ხმოვნებით, პირთან დამოკიდებულება-კი არ აღინიშნება. ამას გარდა, ნ და ნა ელემენტი ბევრგან სხვაგანაც, მათ შორის პირის ნაცვალსახელების ბოლოსართადაც, გვხვდება, რომ მისი ნაცვალსახელური ძირობის აზრის გაზიარება შესაძლებელი იყოს.

მეგრული ჩვენებითი ნაცვალსახელების აღნაგობის სისწორით გამოსარკვევად წინასწარ უნდა გადაწყვეტილი გვექნდეს, თუ სახელდობრ რომელი მათგანი უნდა უძველესი და სრული ბგერითი შედგენილობის დამცველი იყოს: ენა, ინა, თუ თენა და თინა? საფიქრებელია, რომ ამ ოთხ ფორმათაგან უძველესი და უსრულესი თინაა. ეს თინა თავდაპირველად ჩვენებითი ნაცვალსახელი-კი არ უნდა ყოფილიყო, არამედ უკუქდევითი ნაცვალსახელი იქნებოდა, ამისგან ნაწარმოები ჩვენებითი ნაცვალსახელი-კი ამინაა-.

თვით თინა ორი ნაწილისაგან შედგება, რომელთაგან პირველი თი-ა, მეორე-კი ნა. თი იგივეა, რაც ქანურად თავსა და თითონ-ს ნიშნავს, ხოლო ნა ისეთივე ფორმანია, როგორც თქმონ, თითონ-ს რნ და რნა-ა, ე. ი. თინა უდრის თითონ-ს, ამინა-კი ნიშნავს „ეს თითონ“, „თითონ ეს“, თინა თინა-ს ფონეტიკური სახესხვაობა უნდა იყოს, ინა და ენა-კი მხოლოდ თანმოცლილი ფორმა ჩნს.

თ და ნ ელემენტების თავდაპირველი რაობის ძიების დროს, ის გარემოება განსაკუთრებული ყურადღების ღირსი, რომ „ის“, „იგი“ მუქ (ჭ.) და მუ (მ.) მრავლობითის რიცხვში ორი განსხვავებული ფუძით გვევლინებიან და ქანურად მთუფე გვაქვს, მეგრულად-კი მუნეფე, თუ იმ მკიდრო ენობრივ კავშირს გავიხსენებთ, რომელიც მეგრულსა და ქანურს შორის წინათაც არსებობდა და ეხლაც მკაფიოდ ჩანს, შესაძლებელია წამოიჭრას საკითხი, თ და ნ ხომ ერთი-და-

იმავე სიტყვის ანარეკლი არ არის, რომლის ერთი თანხმოვანი ბგერა-ჰ ჰანურის მრ. რ. ფორმა შეინარჩუნა, მეორე ბგერა-კი ნ მეგრულსამ დაიცვა. სახელდობრ, აქ ხომ ისეთივე წარმოების ანარეკლთან არა გვაქვს საქმე, როგორც მეგრული აფენა და აფინა-ა, სადაც მეორე ნაწილი მთლიანი თენა და თინა არის, და წინათ ხომ მუთენა და მუთინა არ იყო, რომლისაგანაც შემდეგ მრ. რ. ფორმად მუთენევე წარმოსდგა, და აქეთგან ჰანურს ნ დეკარგა, მეგრულს-კი პირიქით თ და ამ დიფერენციაციით ერთი ფორმისაგან ორი განსხვავებული ფორმა გაჩნდა. ამ მოსაზრებას ისიც გვათქმევინებს, რომ ჰანურად ააა-ს მრ. რ. ფორმა მართლაც ამ ორსავე თანხმოვანს შეიცავს და ანთეფე-ა. საფიქრებელია, რომ ეს ფორმა უნდა უფრო ადრინდელი ათნეფე-საგან იყოს პირველი ორი თანხმოვანს ადგილმონაცვლებით წარმომდგარი. თავდაპირველად უმეტესად ამ ორ თანხმოვანს შუა ხმოვანიც ექმნებოდა. ყველა ეს მოსაზრება რომ მიღიდა, უნდადგო არ არის, მას მეგრულიც ცხადჰყოფს, რომელსაც ისინი-სა და იგინი-ს გამოხატველად მართლაც სწორედ ასეთი ფორმა მითინევე მოეპოვება.

არ. ჩიქობავა უმეტესად არსებობს, როდესაც ამბობს, რომ მითინევე-ს „ნ აქ მხოლოდობითიდანაა გადმოყოლილი“ მრ. რ. ფორმაში (ჰან. გრ. ანალ. გვ. 197), მაგრამ ასეთივე გარემოება უნდა ჰანურს ანთინევე-შიც ვივლისსხმოთ. ბაერთოდ მეგრულსა და ჰანურში ეტყობა მს და მბ თავდაპირველად ორნაწილად სიტყვები ყოფილა, რომელთაც პირველ ნაწილად ჩვენებითი ნაცვალსახელი ჰა და ჰბ, მეორე ნაწილად-კი თინევე-საგან, და რომელნიც მთლიანად „ის თინევე“-ისა და „მს თინევე“-ის აღნიშნული ყოფილან.

სვანური ვ პ. მხ. რ. ნაცვალსახელი ეჯა-ც, ემე-ც უნდა ორი, ე და ჯა, ნაწილისაგან იყოს შედგენილი. თუ გავისწავლოთ, რომ ჯა სვანურად ნიშნავს „თითონ“-ს და ე ადრინდელი ჰე-საგან წარმოშობადი მითითებითი ნაცვალსახელია, ცხადი გახდება, რომ ეჯა-ც თავდაპირველად „ეს თითონ“-ის, ანუ „თითონ ეს“-ის აღნიშნული ყოფილა.

ამნაირად, მეგრული, ჰანური და სვანური ჩვენებითი და ვ პ. ნაცვალსახელების ანალიზმა დაგვარჩმუნა, რომ ნაცვალსახელების აღნაგობის მისაგნებლად დიდი მნიშვნელობა უკუქცევითი ნაცვალსახელების ცოდნას ქონია. სრულებით მოულოდნელად ზოგიერთი ნაცვალსახელების მეორე, ანდა ბოლოკიდური ნაწილი სწორედ ეს ელემენტი აღმოჩნდა.

ამის შემდგომ სრულებით ბუნებრივია, რომ უკუქცევითი ნაცვალსახელის ქართველურს ენებში გამოსახვის ამ წესს მივაქციოთ ყურადღება. ძველ ქართულში ამ ცნების გამოსახატავად, როგორც ვიცით, თავადი, თავი თვისი, თვთ და მართლად თვისი იყო. შემდეგში პირველს მათგანს ასეთი მნიშვნელობა აღარ უჩანს და სამაგიეროდ ჩნდება თითონ, თვით, რომელნიც იმავე წარმოშობილებისანი არიან.

მეგრულ ჰანური თინა და თი, მეგრული დუდო-ც ხომ ამნაირადვე თავის სახელთან არიან დაკავშირებული და სწორედ მისგანვე არიან ნაწარმოები.

საყურადღებოა, რომ სვანურიც უკუქცევითი თითონ ნაცვალსახელის გამოსახატავად თხუმი-სა და თხუმშუ-ს ხმარობს, მაგ. „მე თითონ ვიხამ“ იქნება „მი თხუმშუ ხტიჩო“ (ფაფალა გარდაფხაძის ცნობა). თხუმშუ ოღო ნაწილისა-

გან ზრის შედგენილი, **თხუმ** და **შჷ-ისაგან**. **თხუმ** იგივე **თხუმი-ია**, ე. ი. ძველი ქართული **თხეში-ის** შესატყვისობა, რომელიც თავს ნიშნავს: ხოლო **შჷ** ცალკეულად თანამედროვე სვანურში არ გვხვდება, მაგრამ ფორმანტად სხვაგანაც იხმარება და **თავად-ის** აღმნიშვნელია ისეთს გამონათქვამებში, როგორცაა მაგალითად **მიშგაუშჷ** „ჩემ თავად“, **-ისგაუშჷ** „შენით“, „შენთავად“. მაშასადამე **თხუმშჷ** არსებითად ორმაგს თითონ ნაცვალსახელს წარმოადგენს, ანდა მოქმედებითი ბრუნვის ფორმაა.

§ 4 ნაცვალსახელების ძირების საკითხი

ქართული და ქართველური ნაცვალსახელებისა და ნაცვალსახელოვანი ნაწილაკების ზოგადად განხილვის დროს, მკვლევარის ყურადღებას ის აღრეულობა იპყრობს, რომელიც მათ ძირებს და ფუძეებს ეტყობათ. ასევეა სხვა მოდგმის ენებშიც, მაგრამ ეს ნუგეშად ვერ გამოგვადგება. ეს გარემოება ნაცვალსახელების ძირების გამოკვლევას უაღრესად აძნელებს.

A. 1 პ. მხ. რ ნაცვალსახელი

თუმცა მ-ს 1 პ. ნაცვალსახელის ნიშნად მიჩნევას კარგად უღებდა ის გარე-ნოება, რომ ცალკეულ ნაცვალსახელოდ ზოგადს ქართულსაც სწორედ **მე-აქვს** და ყველა ქართველურებსაც ეს თანწმენიანი ძირივე მოეპოვება, მაგრამ ამ მოსაზრებას მაინც არა ერთი დამაბრკოლებელი გარემოება ელობება წინ.

მხ. რ. 1 პირის ქართ. ნაცვალსახელი ამავე პირის მრ. რიცხვისა და 2 პირის ორივე რიცხვის ფორმებისაგან იმით ვანსხვავდება, რომ, თუ ამ უკანასკნელთ ყველა ბრუნვებში ერთი-და-იგივე ძირი აქვთ (**შენ**, **შენი**, **შენით**, - ჩვენ, ჩვენი, ჩვენიო, - თქვენ, თქვენი, თქვენიო), პირველს ასეთი მთლიანობა არ უჩანს და, თუ სახელობითი ბრუნვა მე არის, ნათესაობითი უკვე **ჩემი-ა**, მიცემითი ბრუნვა ისევ **მე-ა**, მოქმედებითი-კი კვლავ არის **ჩემით**. ამნაირად 1 პირის ნაცვალსახელს ნათესაობითსა და მოქმედებითს ბრუნვებში რატომღაც თავში ჩე მარცვლი უჩნდება.

რაკი **ჩემი** არსებითად ნათ. ბრუნვის ფორმა-კი არა, არამედ კუთვნილებითი ნაცვალსახელია, ამიტომ შესაძლებელია თავიღებული **ჩე** სწორედ კუთვნილებითობის გამომზატველ ნაწილაკად მიგვეჩინია. მაგრამ ასეთი მოსაზრება რომ სწორე არ იქნებოდა, ამას 1 პირის მრ. რ. ფორმა **ჩუნენ** და **ჩვენ** აბრკოლებს, რომელიც სახ. მრ. ფორმაა და რომელსაც ამიტომ კუთვნილებითი ნაწილაკი არც შეიძლება და არც უნდა ჰქონდეს.

ამ შემთხვევაში რომ ფრიად საყურადღებო და ზოგადი ხასიათის მოვლენასთან გვაქვს საქმე, ამას ის გარემოებაც ცხად-ჰყოფს, რომ ძირისა, თუ ფუძის ბგერითი ერთგვარობა მარტო სამწერლობო ქართულის 1 პირის ნაცვალსახელს-კი არა აქვს დარღვეული, არამედ შეგრუხსა და ქანურშიც (მეგ. და ქან.: **მა**, **ნათ**, **ჩემი**, **შქიმი**), რომელთაც ამავე დროს, ქართულის მსგავსადვე, 1 პირის მრ. რ. და 2 პირის ორივე რიცხვის ყველა ბრუნვების ფორმებში ძირისა, თუ ფუძის სრული ბგერითი ერთგვარობა აქვთ დაცული. ამ მხრივ ერთნაირს გამო-

ნაკლის მარტო სვანური წარმოადგენს, რომელშიც 1 პირის მხ. რ. ნათესაობითი ბრუნვის და იმავე დროს კუთვნილებითი ნაცვალსახელის ფორმას ძირის ბგერითი მთლიანობა დაკული აქვს და, თუ სახ. ბრ. მი არის, ნათ. ბრ. მი-მ-გ-ტყე-ა. მაგრამ მისი ნათ. ბრ. ფორმას სამაგიეროდ მეორე ნაწილად, ამ პირის ნათ. ბრ. კანონიერი ფორმის შემდგომ, რატომღაც გამოუტყვეველი წარმოშობილობის გუჯეა ერთვის.

1 პ. მხ. რ. ნაცვალსახელის მ-ს თავდაპირველს რაობას გაუგებრად მესამე პირის ჩვენებითი ნაცვალსახელიც ჰქვია. ცნობილია, რომ ესე, ანუ ეს პირველ-პირთან ახლო მდგომის აღმნიშვნელია, — ეგე, ანუ ეგ მეორე პირთან მახლობელს-წველისსმობს, — ხოლო ის, ანუ იგი მესამე პირთან ყოფნის მაუწყებელია. ყველა ამ ჩვენებითს ნაცვალსახელებს-კი ორივე რიცხვის სახელობითი ბრუნვისათვის ზემომოყვანილი ფუძე აქვთ, ხოლო ორივე რიცხვის ყველა დანარჩენი ბრუნვებისათვის სრულებით სხვა, სახელდობრ მ-თანხმოენიანი ფუძე მოეპოვებათ (ამის, ამას, ამან, ამათ, ამაღ, — მაგის, მაგას, მაგან, მაგით, მაგად, — მის, მას, მან, მით და იმის, იმას, იმან, იმით, იმაღ). ცხადია, რომ მ ყველა ამ შემთხვევებში არას გზით არ შეიძლება პირველი პირის ნაცვალსახელოვან არც ობიექტურ ნიშნთან იყოს დაკავშირებული და არც მე ნაცვალსახელთან. ეს გარემოება მით უფროა საყურადღებო, რომ ამ ჩვენებითს ნაცვალსახელს მეგრულსა და ჰანურში ძირის მთლიანობა თავითგან ბოლომდე აქვს დაკული და იქ სახელობითი ბრუნვის ფორმაც მ-ბგერიანია: ნუ (მეგრ.) და მუქ (ჰან.).

ჩვენების ნაცვალსახელებში 1 პირის გამოხატეული ბგერის ძიებას რომ შევდგამოდით, უფრო ბუნებრივი იყო 1 პ. ნიშნად ხ (ესე, ეს), ხოლო 2 პირისად ვ (ევე, ევ) მიგვეჩინა, რომელთაგან უკანასკნელი მართლაც ზნედაჭე 2 პ. ობიექტურ ნიშნა კიდევაც, მაგრამ ასეთი დასკვნაც-კი მცდარი იქმნებოდა, რატუნ იგივე ხ და ვ თანხმოენები ი ხმოენითურთ (ის და იგი) უკვე 1 და 2 პირთან-კი არა, არამედ ორივე მარტო მესამე პირთან მახლობლობის გამო-ჟღერებელია. რაკი ირკვევა, რომ ჩვენებითს ნაცვალსახელებში ენას პირის მაუწყებლად არც ხ და ვ მიუჩნევია, ისე გამოდის, თითქოს მესამე პირის მდებარეობა-მყოფობისდა მიუხედავად, გამოხატეულ ელემენტად ყველა ბრუნვებში სახელობითს გარდა, მხოლოდ მ იყოს.

მაშასადამე, ბუნებრივად იხადება აზრი, თითქოს ქართველურს ენებს 1 და 3 პირის ნაცვალსახელებისათვის ერთი-და-იგივე მ ძირი ჰქონდეს. ნ. მარ-რი, როგორც დაერწმუნდით, ამ მოვლენას დასაწყისითგან არსებული ვითარების ანარეკლად ქვილიდა და ფიქრობდა კიდევაც, რომ საერთოდ ქართველურს ენებს, თუ დიალექტებს, თავდაპირველად სხვა-და-სხვა პირისათვის ერთი-და-იგივე ძირები ჰქონდა და მხოლოდ დროთა განმავლობაში მომხდარი დიფერენციაციის გზით ენას თვითოეული პირისათვის განსხვავებული ბგერითი სახეობა მიუკუთვნებია, ე. ი. განსხვავებულობა არსებითი-კი არ არის, არამედ ისტორიული პროცესის შედეგს წარმოადგენს (ძვ. ქ. გრ., გვ. 85).

მაგრამ სანამ გამოჩვეულა, ანდა მიგნებული მაინც არ არის იმ ძირის რაობა და მაშინდელი მნიშვნელობა, ასეთს დებულებას შეუძლებელია დამაჯერებელი ძალა ჰქონდეს, ცხადია, რომ იმ ძნელად გასაგებს გარემოებასაც კერ ავგის-

ნის, თუ როგორ უნდა განერჩიათ მაშინ საუბარში, პირველსა, თუ მესამე პირზე, იყო მსჯელობა.

ცნობილია, რომ ქართულსა და ქართველურებს ისევე, როგორც სინდურ ენათა ჯგუფსაც, რაზუნად მომდევნო კარში გვექმნება საუბარი, პირთა ნაცვალსახელების ელემენტები ზმნის ფორმებშიც მოეპოვებათ. ამასთანავე სინდურს ენებში, როგორც დავრწმუნდებით, ზმნის ნაცვალსახელოვანი თავსარები პირთა ცალკეული ნაცვალსახელების სისწორით დაცულს ბგერითს ელემენტებს წარმოადგენენ. ამიტომაც პირთა ნაცვალსახელების წინანდელი ბგერითი სახის გამოსარკვევად და აღსადგენად ნაცვალსახელოვანი ელემენტების გათვალისწინებაც არის საჭირო და გამოყენებაცაა შესაძლებელი.

თუ 1 პ. მხ. რ. ნაცვალსახელის ძირის ძიების დროს აკითხს ამ მხრით მივეუდგებით, ადვილად დავრწმუნდებით, რომ პირველი პირის მხ. რ. ნაცვალსახელს სხვა თავისებურებაც ახასიათებს: ამ ნაცვალსახელსა და მხ. რ. 1 პ. სუბიექტურ ნაცვალსახელოვან თავსართს შორის განსხვავებაა და ცალკეულ ნაცვალსახელად შე გვაქვს, რომელიც ხალხში მენა-და-ც გამოითქმის, 1 პ. სუბიექტურ ნაცვალსახელოვან ნიშნად კი ვ-ა, ხოლო მ ზმნაში მარტო ობიექტურ თავსართად გვევლინება. მართალია, სვანურის ლენტეხურს კილოში, როგორც ვ-ა რ. თოფურის აქვს აღნიშნული, მ სუბიექტურ თავსართადაც „გვეხდება საარვისო ქვეყნის ფორმებში გ-სმოვნით დაწვებულ ფუძეთა წინ. მაგ. შვრდი ვზრდი, შვთრე ვსთხანა, შვგემ ვაგებ, შვრნი ვუნი ლობიოს“ (სვ. ე. 1, 7), მაგრამ ასეთი მოვლენა სვანურისთვისაც გამოჩაჩისს შეადგენს, რათვან მ იქვე ჩვეულებრივ ობიექტური თავსართია.

ვ და მ-ს იგივეობის აზრი ბუნებრივია, მაგრამ რომელი ამათვანია პირველადი და რომელი შერჩინილი შენაცვლებისა და დიფერენციის შედეგს წარმოადგენს, ეს საკითხი მკვლევართ, როგორც დავრწმუნდით (იხ. გვ. 433), სხვადასხვანაირად აქვთ გადაწყვეტილი.

ამ მოსაზრებათა განხილვასაც რომ აქ არ შევეუდგეთ, მაინც უნდა ითქვას რომ, რაკი მჟ-ს ძირის მთლიანობაც დარღვეულია და მ ბგერაც ხან სუბიექტის (ცალკეულად) და ხან ობიექტის (ზმნის თავსართად) გამომხატველიც არის და 3 პ. თუ ჩვენებითი ნაცვალსახელის ძირიც მანს, შესაძლებელია გვეფიქრა, რომ აქ 1 პ. მხ. რ. ნაცვალსახელის პირველადი სახისა და ძირის ძებნა, მრავალგვარი მერმინდელი დამახინჯებულობის გამო, ამოცნა იქმნებოდა და ამიტომაც დაგვეცვენა, რომ ზმნის ნაცვალსახელოვან თავსართებშია უფრო მისი თავდაპირველი სახის დაცულობა მოსალოდნელი.

ზემოაღნიშნულია მიხედვით, უნდა დაგვეცვენა, რომ 1 პ. მხ. რ. ნაცვალსახელის თანხმობის ელემენტი მ-კი არა; არამედ სწორედ ვ ბგერა უნდა იქმნეს მიჩნეული. ეს ადვილი დასაჯერებელი იქნებოდა, რომ ვ-ს ძირობის საკითხთანაც სხვადასხვა დამაფიქრებელი გარემოება არ იყოს დაკავშირებული. ჯერ ერთი, რომ ისევე, როგორც მ ერთსა და იმავე დროს 1 პ. მხ. რ.—ისიცა და 3 პ. მხ. რ.—ჩვენებითი ნაცვალსახელების ძირად მოჩანს, ვ-ც ხომ ერთი მხრით 1 პ. მხ. და მრ. რ. თავსართოვანი ნიშანია, მეორე მხრით-კი ვი კით-

ბეითი ნაცვალსახელის (ვინ?) ძირიც არის. ცხადია, რომ შეუძლებელია თავით განვე ასე ყოფილიყო.

ზემოდასახელებულს მოსაზრებაზე მეტად უნდა შემდეგ გარემოებას გაეწიოს. ანგარიში: დებულებას, რომ ვ 1. პ. ნაცვალსახელოვანი პირველი თავსართია ქართულსა და საერთოდ ქართველურ ენებში, მთლიანად ნიადაგს უტლის ჩვენთვის აწ უკვე კარგად ცნობილი გარემოება: ვ ხომ თავდაპირველად მაშრობითი სქესის ნიშანი ყოფილა. რაკი 1 პირად ცხადია სხვა სქესისანიც იყვნენ, ამიტომ სრულებით შეუძლებელია, რომ იმ ხანაში ვ 1 პირის ნიშანი ყოფილიყო. ასეთი რამის დაჯერება მხოლოდ იმ შემთხვევაში იქმნებოდა შესაძლებელი, თუ წარმოვიდგენდით, რომ თავდაპირველად ყოველ პირსა და სქეს-კატეგორიას თავთავისი განსხვავებული ნიშანი ჰქონდა. მაგრამ მაშინ უნდა გვეფიქრა, რომ მართლ მხ. რიცხვისათვის ქართულს სულ ცოტა 12 სხვადასხვა ნაცვალსახელი უნდა ჰქონოდა, რის მაგალითიც არსად მოგვეპოვება და რაც ამიტომ სრულებით ფანტასტიკურ მოსაზრებადაც უნდა იქნეს მიჩნეული.

რაკი მ 1 პირისაცა და 1 პ. ნაცვალსახელებისა, ხლო ვ 1 პ. ნაცვალსახელოვან თავსართადაცა და კითხვითი ნაცვალსახელის ძირადაც მოიხან, ამიტომ ცხადია, რომ თავდაპირველად მათ რაღაც ისეთი ზოგადი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდათ, რომ მათი ასე ფართოდ გამოყენება შესაძლებელი გამხდარიყო.

ყოველივე ზემოაღნიშნული დარწმუნება ადამიანს, რომ არც მ და არც ვ თავდაპირველად 1 პ. ნაცვალსახელის ძირად არ შეიძლება ყოფილიყო. მაშასადამე, ამ დანიშნულების გამომხატველად მხოლოდ ის ჩ. ბგერა-ლაგვრჩება, რომელიც მრ. რ. 1 პ. ნაცვალსახელს ჩუშენ-სა და მხ. რ. კუთვნილების ნაცვალსახელს ჩემ-ს აქვთ დაცული.

შესაძლებელია 1 პ. ნიშნად კიდევ ს თანხმოვანიც მიგვეჩინა, რომელიც პირველ პირთან მახლობლობის გამომხატველს ჩვენებითს ნაცვალსახელს ესე-ში მოგვეპოვება, ამას რომ უკვე თავის ადგილას დასახელებული გარემოება, ისი-ს აღნიშნულობა, არ ასუსტებდეს და თითქმის სრულებით არ აქარწყლებდეს კიდევაც.

B მხ. რ. 2 პ. ნაცვალსახელის ძირის საკითხი

2. პირის მხ. რ. ნაცვალსახელის ძირის შესახებაც, როგორც დაერწმუნდით, მკვლევართა შორის თანხმობა არა ჩანს. ქართ. შენ-ს მეგრ.-ქან.-სენან. სი და სინ უდრის. მართალია, ამ ნაცვალსახელს ძირის მთლიანობა ყველა ბრუნვებში დაცული აქვს, მაგრამ სამაგიეროდ ზმნაში 2 პ. ნიშნად შ-ს მაგიერ ხ და ჰ გვაქვს. ზოგს მკვლევართაგანს ამ ორთაგან ხ მიაჩნია პირველადად, ზოგს ჰ, ზოგი-კი ფიქრობს, რომ ორივე იყო პარალელურად.

ვარ. თოფურიას ზემომოყვანილი მსჯავრი, რომ ავ. შანიძის დებულება სწორი ჰქონდა, პირველადობის შესახებ მხოლოდ ჰიპოთეზაა, შესაძლებელია ქართულისათვისაც მარჯვე მსჯელობად იქნეს მიჩნეული, რადგან აქაც დებულება, რომ ძველ ქართულში მეორე პ. სუბ. პრეფიქსად თავდაპირველად ჰ

იყო და მხოლოდ შემდეგ იქცა ხ-დ, მერმე-კი კვლავ ჰ გაჩნდა, აგრეთვე მარტო. შიპოთეზად შეიძლება იქმნეს ცნობილი: უძველესი ძველებით მხოლოდ ხ არის 2 პ. თავსართად დადასტურებული და იმ აზრსაც, თითქოს ხ-ზე უწინარეს ჰ იყო, ქართულშიც ისევე დასტურდება ძველებით დამტკიცება, როგორც სვანურში. ე. თოფურიას საბუთიანობაც სვანურში ჰ-ს მე-2 პ. სუბ. თავსართობის ხ-ზე უწინარესობის დასამტკიცებლად არსებითად ჰ-ს ქართულში ხ-ზე უწინარესობის შიპოთეზაზეა დამყარებული. ასეთს მტკიცებას დამაჯერებლობა ვერ ექმნება.

მეგრულ-ჭანურში მეორე პირის სუბ. ნაცვლასახელოვანი თავსართის უქონლობის „ოდესმე გამოყენებული ან თეორიულად მოსალოდნელი ჰ- თავსართის“ იქ „უთუოდ“ არსებობის დებულებაც უფრო რწმენას მივაგავს, ვიდრე საბუთის. არაფრით ეს უთუობა დამტკიცებული არ არის, მაინცა და მაინც არაფრდღვან არა ჩანს, რომ მეგრულ-ჭანურს ხ იმავე გზით არ შეეძლო მთლიანად დაეკარგა, როგორითაც ეს თავსართი ქართულში ხმოვნით დაწყებულს ზმნებს გაუქრათ. ხოლო თუ სვანურს, ვითარცა პრექართულის „ნაყარსა“ და ერთ შტო-თაგანს, „შეეძლო სავრთო ჟონებიდან“ წამოელო ჰ-,“ რატომ არ შეეძლო მას ამავე უფლებით ხ დაემკვიდრებინა? მემკვიდრეობითი კუთვნილების თეორია არამც თუ ჰ-ს სვანურში უწინარესობის დასამტკიცებლად არ გამოდგება, არამედ სწორედ ეს მოსაზრებაა, რომ ამ დებულებას ყოველგვარ დამაჯერებელ ძალას უკარგავს. მართლაც, ვთქვათ და წარმოვიდგინოთ, რომ სვანურში მე-2 პ. სუბ. თავსართად სწორედ ჰ დაიმკვიდრა, როგორდა შეეძლო ეს ზგერა სვანურს შემდეგ ხ-დ ექცია, თუ-კი, თვით ე. თოფურიასვე სამართლიანი გნტვხადებით, „სვანურში ხ-ს მიღება ჰ-საგან“ თურმე „იმდენ ექვს.. იწვევს“, რომ ჰ-ს უწინარესობისა და მისგან ხ წარმოშობილობის დებულებისათვის „სწორედ ამავნა ფონეტიკური ხასიათის დაბრკოლებები“. ცხადია, რომ, რაკი მე-2 პ. სუბ. პრეფიქსად ჰ-ს ოდესმე არსებობა „ჯერ კიდევ სვანური მასალებით არ არის დამტკიცებული“ და იმავე დროს „სვანურში ხ-ს მიღება ჰ-საგან“ ძნელი დასაჯერებელია, მემკვიდრეობითი საკუთრების მოსაზრებას თუ დამყარება მკვლევარი, ბუნებრივ დასკვნად შესაძლებელია მხოლოდ ამნაირი მიეღოს: ხ მე-2 პ. სუბ. თავსართად პრექართულითგან უნდა წქონდეს შერჩენილი ისევე, როგორც ამავე თვისების მემკვიდრეობას უნდა წარმოადგენდეს ხ ძველ ქართულშიც, ანდა უნდა დაგვესკვნა, რომ სვანურს წინათ 2 პ. თავსართად რაღაც სხვა ზგერა წქონდა, ხ-კი მარტო ე. წ. ხანმეტობის ხანის შემდგომ-გაუჩინდა ქართულს გაველით.

დასასრულ, მხოლოდ ის საკითხი-და გვაქვს გგნსახილველი, თუ რამდენად სწორად დებულება, თითქოს ე. წ. „ხანმეტობა“ მარტო აღმ. საქართველოს მეტყველების დამახასიათებელ თვისებას წარმოადგენდეს და თითქოს დას. საქართველოში, მეგრულსა და ჭანურში ხანიაობის ოდესმე არსებობის არავი თარი საბუთი და კვლიტ-კი არ მოგვეპოვებოდეს.

სე. ჯანაშიამ აღნიშნა, რომ თანამედროვე ქართულში საკუთარ სახელად შერჩენილია „ხახარე“. გუდამაყრულ ერთ ლექსში ერთი გმირის შესახებ ნათქვამია: „ხახარემ ნახა სიზმარი, სიზმარი იყო მკრიანი“-ო. ეს „ხახარე“ საკუთარ

სახელად თურმე ქართლში სოფ. ღვარებშიაც იხმარება. სვ. ჯანაშიას სამართლიანი აზრით, „ხახარე უნდა გაგებულ იქნას, როგორც ხარება ზმნის მოთხრობითი ან ბრძანებითი კილოს ფორმა. პირველ შემთხვევაში ჩანს ექნება როგორც მეორე პირის სუბიექტური, ისევე მესამე პირის ობიექტური პრეფიქსი მნიშვნელობა, მეორე შემთხვევაში-კი მხოლოდ მესამე პირის ობიექტურისა. ორსავე შემთხვევაში მისი პრეფიქსული ბუნება ნათელია“ („კიდევ ერთი ნაშთი ხანმეტობისა თანამედროვე ქართულში“, იხ. ქართ. საენათმეცნიერო საზოგადოების წელიწადი I—II წ., 1923—1924 წ.წ. გვ. 117—118). წვ. ჯანაშიას ეს საულისხმო დაკვირვება ხანმეტობის არსებობის ნაშთის შესახებ აღმოსავლეთ საქართველოს ენება, სადაც ხანმეტობის არსებობა ისედაც უცილობელ ფაქტად არის ცნობილი.

ამაზე უფრო მეტი მნიშვნელობა იმ ფაქტს აქვს, რომელიც საშუალებას გვაძლევს გამოვარკვიოთ, იყო, თუ არა, ხანმეტობა მართლაც მხოლოდ აღმოსავლეთ საქართველოს დამახასიათებელი ენობრივი მოვლენა, დასავლეთ საქართველოსათვის-კი, მაგ. იმერეთისა და სამეგრელოსათვის, სრულებით უცხო და უცნობი იყო. ამ საკითხის გადაწყვეტის საშუალებას ერთი მხრით სვანური გვაძლევს, რომელსაც ხ-ანიანობა საუცხოჩოდ აქვს დაცული. უკვე ეს გარემოება იმ დებულებას, თითქოს ხ-ანიანობა მხოლოდ ლიხთაშენიანებისა და აღმ. საქართველოს თავისებურება ყოფილიყოს, არღვევს. მაგრამ მეგრულს რომ არ უჩანს, განა ამას-კი ანგარიში არ უნდა გაეწიოს?

უშეველია, რომ ეს საკითხიც უნდა გაშუქებული იყოს. მართალია მეგრულს ეხლა არა აქვს, მაგრამ წინათ რომ მეგრულსაც (ჭქონია, ამის გამორკვევის საშუალებას საციოშლოს გამოსავლის დევთარი გვაძლევს, რომელიც მე-XVII ს. დამდეგს არის შედგენილი: და სადაც გადასახადის გამოძღვებ მეკომურთა შორის დასახელებულნი არიან „კუტუ ხახარია“ (გვ. 5) და კუტურია ხახარია“ (გვ. 6).

„ხანმეტობა“, ანუ ხ-ანიანობა რომ მეგრულსაც (ჭქონია, ამას უკვე ღღის მეგრული ტერმინი „ღღახუ“-ც ცხადპყოფს, რათგან ეს სიტყვა ეუშველია ორი ნაწილისაგან შედგება, რომლის პირველ ნაწილს დალა, დღე, წარმოადგენს, მეორეს-კი ხუ. ეს მეორე ნაწილი. ხუჭვი-ს, ანუ ხუჭვი-ს, ე. ი. უჭვი-ს ნაშთია. მთლიანად ეს სიტყვა იქნებოდა დალახუჭვი, ე. ი. დღეუჭვი და ისევეა ნაწარმოები, როგორც დალახასწაული. შემდეგში, დროთა განმავლობაში მას, პირველ მარცვალზე მყოფი მახვილის გავლენით, ბოლოკიდური მარცვალი ჩამოცილილი აქვს და ეს ტერმინი დალახუ-დ არის ქცეული.

რაკი 2 პირის ზმნის თავსართად მ-ს ხ-ზე უწინარესობა არც ძეგლებით არის დანასტურებული და სვანურში ასეთი (მ-ს ხ-დ). შენაცვლება არც ფონეტიკურად შეიძლება. გამართლებული იყოს, ძველი ქართლისათვის ჯერ მ-ს არსებობის, შემდეგ მისი ხ-დ ქცევის და მერმე ამ უკანასკნელის კვლავ მ-დ შენაცვლების დებულება მეტად რთული და ხელოვნური თეორიაა, რომ მისი დაჯერება შეიძლებოდა, აქარულს კილოში, მეგრულშიც, როგორც დავრწმუნდით, ე. წ. ხანმეტობის ოდინდელი კვალი მაინც შერჩენილი გვქონია, ამიტომ **პ. ნაცვალახელოვან პირვანდელ თავსართად ხ უნდა იქნეს ცნობილი.**

მაგრამ 2 პ. ნაცვალსახელს რომ ძირად შ ბგერა აქვს, ზმნაში-კი ამივე პირის ნიშნად სუბიექტისათვის ხ თავსართია, ობიექტისათვის კი გ? ამიტომ ესლა უკვე გამოსარკვევი გვაქვს, თუ რომელი ამ ორ ხ და შ თანზმოვანთავანი უნდა ყოფილიყო თავდაპირველი და რომელი მერმინდელი შენაცვლების შედეგს უნდა წარმოადგენდეს. ეს საკითხი შესაძლებელია მხოლოდ ქართულ ნიშნავსეც იყოს განხილული და შედარებითი გზითაც. უკანასკნელს საშუალებაზე დამკარება ამეიად, სანამ ჩრდილო-კავკასიის სინდურ-ლილურ-ლეგური ენების ნაცვალსახელები მორფოგრაფიულად განხილული არა გვაქვს, მიზანშეწონილი არ იქნებოდა, ამიტომაც ამ საკითხის გადაწყვეტა აქ ჯერ მხოლოდ ქართულ-ქართველურის თვალსაზრისით უნდა ვცადოთ. ცხადია, რომ ამ შემთხვევაში განაწილება მნიშვნელოვან ფონეტიკას აქვს. ქართულ-ქართველური ბგერათა შენაცვლების წესის მიხედვით-კი ხ უნდა იქმნეს პირველად მიჩნეული, შ-კი შესაძლებელია მისი მხოლოდ მერმინდელი შენაცვლების შედეგი იყოს. ასეთი დასკვნა იმაზე დამყარებული, რომ ხ-ს შ-დ შენაცვლების მაგალითები-კი მოგვეპოვება (მაგ. ფხოვი, ფხოელი (ძველი) — ფშავი, ფშაველი (მერმინდ.), — ოხენაფუ, ოხენაფუ (ქან.) — აშენება, — ხვარა (მეგ.) — შველა, — ხულა (მეგ.) — მოშლა, — ხულა, ხალა (მეგ.) — შობა და სხვ.) წინაუქმო შენაცვლების შემთხვევა-კი არა გვაქვს.

მაშასადამე, ყოველგვარი მოსაზრებით მხ. რ. 2 პ. ნაცვალსახელის ძირად უნდა იქმნეს ცნობილი.

ც. მხ. რ. 3 პირის ნაცვალსახელის საკითხი

დებულება, რომ მესამე პირის სუბ. ნიშანი ძველ ქართულშიცა და დანარჩენ ქართველურებშიც, ნ იყო და ნაწილობრივ უკანასკნელებში ესლაც შერჩენილი არის, სრულებით სამართლიანი და სწორია. შეჭველია სვანური და მხოლოდ მისსავე შენაცვლებას წარმოადგენს. სათუო და ძნელი დასაჯერებელია მხოლოდ, რომ მესამე პირის სუბ. ეს ნ ნიშანი პრეჟართულშიც ამ სახითვე ამივე დანიშნულებისათვის ჰქონოდაც.

როგორც თავის ადგილას აღნიშნული იყო, მესამე პ. სუბ. ნიშანი მხოლოდ სვანურს-ლა, იმასაც მარტო ხუთიოდე შემთხვევაში, აქვს თავსართად შერჩენილი, ძე. ქართულსა და მეგრულ-ქანურში-კი ნ მხოლოდ ბოლოსართად გვხვდება. 1 და 2 პირის სუბ. ნიშნების მარტოდნე თავსართად ხმარების ურყევი წესი ქართულსა და ქართველურებში სრული სიცხადით ამტკიცებს, რომ სვანურს თავისი და თავსართის მესამე პირის სუბ. ნიშნად ხმარების წესი ქართულსა და მეგრულ-ქანურზე უფრო უძველესი სახით უნდა ჰქონდეს დაცული. წინათ ზოგადს ქართულსა და ქართველურებსაც 3 პირის ნ ნიშანი თავსართად ექმნებოდათ და მისი ბოლოსართობა საერთოდ ამ ენოვან ერთეულებში მხოლოდ მერმინდელს ხანაში შექრილი ცვლილების შედეგი და წარმოების წესის ანარეკლი უნდა იყოს. მაგრამ თავსართის სახითაც ნ შეუძლებელია თავდაპირველად ისევე ზოგადად მხოლოდ მესამე პირის სუბიექტისა და თანაც სწორედ ნაცვალსახელოვანი ნიშანი ყოფილიყო. ამის დასარწმუნებლად საკმარისია

თუნდაც მარტო ის გარემოებაც გავიხსენოთ, რომელიც უკვე წინა კარში გვქონდა გამორკვეული, სახელდობრ, რომ ნ თავდაპირველად ქართულში მდებარეობითი სქესის თავსართი იყო: ამავე დროს რომ ნ მესამე პირის სუბ. ნაცვალსახელოვანი ნიშანი და სწორედ დავსართივე ყოფილიყო, მაშინ ხომ სქესისა და პირის გარჩევა შეუძლებელი იქნებოდა.

სეანურის მსგავსად, **აფხვზურსაც**, როგორც დავრწმუნდებით, მესამე პირის სუბ. ნაცვალსახელი **ლ-ძირიანი ლარა** აქვს, მაგრამ საყურადღებოა, რომ იქაც ეს სიტყვა მესამე პირის ზოგადი, სქესისდა განურჩევლად ყველასთვის განუთვნილი, ნაცვალსახელი-კი არ არის, არამედ მხოლოდ მდებარეობის სქესზე ითქმის და მარტო მისი აღმნიშვნელია.

ყველა ზემოაღნიშნული ცხად-ყოფს რომ ნ თავდაპირველად მესამე პირის ნაცვალსახელი-კი არაა, არამედ მხოლოდ მდებარეობის სქესის ნიშანი უნდა ყოფილიყო და რომ მარტო მას შემდგომ, როდესაც ქართულმა და ქართველურებმა გრამატიკული სქეს-კატეგორიები სრულებით დაკარგეს, ენის ახალი აღნაგობის პროცესის ხანაში მდებარე. სქესის ნ ნიშანი და თავსართი, მომავალში გამოსარკვევი მიზეზების გამო, მესამე პირის ზოგად სუბიექტურ ჯერ თავსართად, ხოლო შემდეგ ბოლოსართად ქცეულა.

ძ. მრავლობითი რიცხვის

ნაცვალსახელების ძირების საკითხი

პირთა ნაცვალსახელების მრ. რ. ფორმები 1 და 2 პირისათვის-კი მხ. რ. ფორმებისაგან განსხვავებული ჩვენ და თქვენ ფორმები მოეპოვებათ, მაგრამ 3 პ. მრ. რ. ფორმა ისევე, როგორც ჩვენებითისა და ყველა დანარჩენი ნაცვალსახელების ასეთივე ფორმები მხ. რ. ფორმისაგან არის მრ. რ. ნ ბოლოსართით ნაწარმოები. რაკი გამოირკვა, რომ ჩვენ-ის ჩ ბეგრა 1 პ. ნაცვალსახელის ოდინდელ ძირად არის მისაჩნევი, რომლის ანარეკლი 1 პ. მხ. რ. ნაცვალსახელის ნათ. და მოქმ. ბრუნვებშიც გვქონდა დაცული, ამიტომაც შესაძლებელია მრ. რ. ფორმაც ჩვენ მხ. რ. ფორმისა და მრ. რ. ნიშნისაგან ნაწარმოებულ მიგვეჩნია. ეს მოსაზრება რომ მართალი გამოდგარიყო, მაშინ ჩვენ-ის გამოყენებაც შეიძლებოდა იმ მოსაზრების დასაბუთებლად, რომ თავდაპირველად პირთა ნაც. მრ. რ. განსაკუთრებული ფორმები კი არ იყო, არამედ მხ. რ.-საგან მრავლობითობის ბოლოსართით ნაწარმოები ფორმები არსებობდა, მაგრამ ენ, როგორც ვიცით, მხ. რ. ნაცვალსახელებსაც მოეპოვებათ და ნ-ს იქ მრ. რ. ნიშნად მიჩნევისათვის არავითარი საფუძველი არ არსებობს.

ამასვე მრ. რ. 2 პ. ნაცვალსახელი თქვენ-ც ამტკიცებს, რათვან თქ 2 პ. მხ. რ. ნაცვალსახელის ელემენტად არც ქართულსა და არც ქართველურებში არა ჩანს. მაშასადამე აქ მინც შეუძლებელია ენ მრ. რ. ნიშანი იყოს.

თუ მრ. რ. 1 პ. სუბიექტურ ნაცვალსახელი ჩვენ ძირეული ბევრით ამავე პირის მხ. რ. ნათ. ბრუნვის პირველ თანხმოვანს კარგად უღდება და უკავშირდება, პირიქით 2 პ. მრ. რ. ნაცვალსახელი თქვენ სრულებით განმარტოებულა და მას არავითარი ნაცვალსახელოვანი ბევრითი ელემენტი არ მოეპოვება.

პირთა ნაცვალსახელებისათვის ქართველურ ენებში მრ. რ. საგანგებო, ცალკეული ფორმები მოიპოვებოდა, თუ არა, და ამის მაგიერ მხ. რ. ფორმების მართო მრ. რ. ფორმანტიები ჰქონდა, თუ არა, დართული, ამ საკითხის გასაშუქებლად შესაძლებელია სუბიექტური ნაცვალსახელოვანი თავსართების ზმნაში ხმარების წესიც იქმნეს გამოყენებული. ცნობილია, რომ სუბ. თავსართები ქართ. ზმნას მართო მხ. რ. რიცხვი ათვის მიეპოვება, მრ. რიცხვის გამოსახატავად კი მხ. რ. ზმნის იმავე ფორმებს ბოლოში მრავლობითობის გამოხატველი ნიშანი ერთვის ხოლმე. ამ მხრით ერთად-ერთს გამონაკლის ობიექტური თავსართთაგანაც მხოლოდ 1 პ. მრ. რ. ორი ობიექტური თავსართის ორი განსხვავებული ფორმის, მ და გუ-ს არსებობა წარმოადგენს. მაგრამ მ თავსართი თავისდა-თავად მხოლოდ იმ შინაგნევაშია ხოლმე მრავლობითობის გამოხატველი, თუ ზმნას მისიანს ფორმას წინ 1 პ. მრ. რ. ნაცვალსახელი ჩვენ მიუძღვის, გუ პრეფიქსიკი თავისდა თავადაც უკვე ობიექტის მრავლობითობის აღმნიშვნელია, მაგრამ მხოლოდ მე და შ-ნს, ანდა მე და თქვენს ჰგულისხმობს. 1 პ. ობიექტის მრავლობითობის გამოხატვის ასეთი ორმაგი წესი მართო უძველეს ძეგლებში გვხვდება, შემდეგში-კი ნიშად მხოლოდ გვ-ლა რჩება. მხ. რიცხვისაგან განსხვავებული ნიშნის არსებობის გამო, მრ. რ. 1 პ. ზმნის ობიექტურს ფორმას ბოლოში მრავლობითობის ნიშნის დართვა არ სჭირდება.

ზემომოყვ ნილი მიმოხილვა დავარწმუნებდა, რომ ზმნის მრ. რ. 1 პ. გუ ანდა გვ თავსართები ორი ელემენტისაგან (გ+უ) შედგენილად ითვლება, რომელთაგან გ 2 პ., ხოლო უ, ანდა გ 1 პ. ნიშნად არის მიჩნეული. იქვე აღნიშნული იყო ის ფონეტიკური დაბრკოლება, რომელიც, ვ. თ. ოფორიას სიტყვით, ამ მოსაზრებას სწავლურში ელოდება წინ, მაგრამ რომლის გადალახვაც, ამავე მეცნიერის აზრით, მინც შესაძლებელია. აქ უკვე დროა ამ საკითხის არსებითად განხილვას შევუდგეთ.

მთავარ სიძნელეს და გადაულახავ დაბრკოლებას მართო გ-კი არ წარმოადგენს, არამედ უ, ვ, რომელიც ყველა ქართველურში ობიექტური-კი არა, არამედ სწორედ სუბიექტური ნიშანია. ისე გამოდის, თითქოს გუ მეორე პირის ობიექტური და პირველი პირის სუბიექტური ნიშნების კომპლექსი, შენაერთები გექონდეს და, ამისდა მიუხედავად, ასეთი ნაკრები 1 პ. მრ. რ. ობიექტურ ნიშნად იყო ს ქველსი. მართალია გვ ზოგადს ქართულში ასეთივე დანიშნულების მქონებული თავსართია, მაგრამ ეს საკითხის სირთულეს არაფერს შევლის. ცნობილია, რომ მრ. რ. 2 და 3 პირის ობიექტურს წყობას განსაკუთრებული თავსართები არ მოეპოვება, არამედ მხ. რ. თავსართებივე აქვს გამოყენებული და ზმნის ფორმის ბოლოში მიმატებული მრ. რ. ბოლოსართები გამოხატება ხოლმე. ასევეა მეგრულსა და ქანურშიც. ამ მხრივ ერთად ერთს გამონაკლის ქართულის 1 პ. მრ. რ. ობიექტური ფორმა წაოზოდგენს, რომელსაც ბოლოში დართული მრავლობითობის -თ ნიშნის მაგიერ, განსაკუთრებული, მხ. რ.-ისაგან სრულებით გზსხვავებული აგებულების, გვ თავსართი აქვს, სადაც უცნაურად და შეუსაბამოდ 2 პირის ობიექტურ თავსართი გ 1 პ. სუბიექტურ თავსართ გ-სთანაა შეერთებული იმ დროს, როდესაც 1 პირიც ამ შემთხვევაში სუბიექტი-კი არა, არამედ ობიექტია. მეგრულსა და ქანურში მრ. რ. 1 პირსაც,

მეორე და მესამე პირების მსგავსად, იგივე თავსართი აქვს, რაც მხ. რ. და ბოლოშიც ამნირადვე მრ. რ. ნიშანი ერთვის. ქართულს წარმოების პრინციპის ერთგვარობა დარღვეული აქვს.

გ. თოფურიას გჳ-ს უ პირველად მ-საგან წარმომდგარად მიაჩნია (სვ. ე. 1, 26). სვანურში ამის დაჯერებისათვის ნაკლები საფუძველი არსებობს, რამდენადაც თვით ჩვენს მკვლევარს აქვს აღნიშნული, რომ სვანურში, კერძოდ ლენტეხურში, საარეისო ქცევის ფორმებში გ-ხმოვნით დაწყებულ ფუძეთა წინ 1 პ. მხ. რ. უ თავსართი მ-დ არის შენაცვლებული (სვ. ე. 1, 7). მით უმეტეს გ-ს 1 პ. ობიექტურ ნიშნად ქცევის მაგალითი ქართულს, მეგრულსა და ქანურში წარმოუდგენელია. ამიტომაც გვ-ში გ-ს ასეთი ბუნება დაუჯერებელია.

მაგრამ მეგრულსა და ქანურს ხომ ობიექტურს წყობაში ნაცვალსახელოვანი თავსართების მხრივ სამივე პირისათვის მრ. რ.-ში წარმოების ერთი-დო-იგივე წესი აქვს დაცული და მრ. რ. 1 პირის ობიექტურ თავსართად იგივე ბგერაა, რომელიც მხ. რ.-შია, ობიექტის მრავლობითობა-კი მხ. რ. ზნის ფორმის ბოლოში დართული მრ. რ. ნიშნით გამოიხატება. არ ჩიკობავას სამართლიანად აქვს აღნიშნული, რომ „ამ მხრივ ქართულში პირველი პირის წარმოება განმარტლებით დგას“ (ქან. გრ. ანალ., გვ. 102), მაგრამ საბაგიეროდ, მას ზურგს სვანური უმაგებეს.

ყველა ზემოდასახელებული ვარემოება ისეთ შთაბეჭდილებას ახდენს, რომ პირთა ნაცვალსახელოვანი თავსართები ორივე რიცვისათვის თითქოს საერთო უნდა ყოფილიყო და მრავლობითობა სათანადო საერთო ბოლოსართით ყოფილა გამოხატული.

ხოლო, რაკი პირველი პირის მრ. რ. ობიექტ. ინკლუს. და ექსკლუს. თავსართები არსებითად ობიექტთა ორ ჯგუფს მკუთხისხობს. ამდენად ისინი უფრო წყვილობითი რიცხვის, ვიდრე მრ. რ.-ს ნაშთს უნდა წარმოადგენდეს.

E. კუთვნილებითი ნაცვალსახელები

ესლან რომ კუთვნილებითი სახელების განხილვაზე გადავიდეთ, ქართული, მეგრული და ქანური 1 პირის მხ. რიცხვის ასეთი სახელები პირთა სახელები-საგან ფუძითაც განსხვავებულები არიან: მჲ—ჩამი, მჲ—ჩამი, მჲ—ჩამი, ანდა შამი. ყველა ამ ფორმებში სახელობითი ბრუნვის ძირეული მ ბგერის წინ ჩ, ანდა მისი მგრ.-ქანური ფონეტიკური შესატყვისობა ჩნდება. ცხადია, რომ ეს ჩ ისტორიულ ხანაში არას გზით ნათ. ბრუნვის ნიშნად არ შეიძლება იქნეს მიჩნეული, იმისდა მიუხედავად, რომ ჩემი, ჩქიმი და შქიმი მე და მჲ-ს ნათ. ბრუნვად არის აღქმული და ქცეული, რათგან ამ ბრუნვისათვის არც ასეთი ნიშანი მოგვეპოვება და არც თავში ისმის იგი, არამედ აქ ჩ სწორედ პირველი პირისადმი მიკუთვნილების ცნების გამომხატველ ელემენტად მოქმდს.

ქართულ-მეგრულ-ქანური 1 პ. კუთვნილებითი ნაცვალსახელისაგან თვალსაჩინოდ განსხვავებული აგებულება აქვს ამავე და მეორე პირის სვანურს კუთვნილებითს ნაცვალსახელებს. უკვე ის ვარემოებაა საყურადღებო, რომ 1 პ. ფორმას თავში იგივე მ ბგერა აქვს, რომელიც ამ პირის ცალკეულ ნაცვალსახელს მის ძირად უჩანს.

მიმოხილვაში თავის ადგილას მოყვანილი გვექონდა ვ. თოფურის ანალიზი სვანურთა კუთვნილებითი ნაცვალსახელების აღნაგობის გამოსარკვევად და მაშინ დაგრწმუნდით, რომ ის ამ ფორმის ასე (ჰროფს: ჩემი მი-შგუ-ი, ჩვენი — გუ შგუ-ეა და ნი-შგუ-ი: ა. ამ ანალიზსა და განმარტებას არა ერთი დამაფიქრებელი მოსახრება ეძიებება წინ. პირველი: თუ ყველა კუთვნილებითი ნაცვალსახელების აღრიდელ ფორმად *ი-შგუ. ანდა იშგუ-ი არის მისაჩვენებელი, რა უნივერსალური, საერთო მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა მას? მეორე და ყველაზე უფრო დამაბრკოლებელი გარემოება ის გახლავთ, რომ მრ. რ. 1 პირველ კუთვნილებითი ნაცვალსახელის მიშგუ-ისა და ნიშგუ-ის აგებულების განმარტებაში შგუ-ზე ნათქვამია: იგივე ძირია, როგორც ვგვხვდება ჩემს-ს გამომხატველ მიშგუ-ში, სახელდობრ, რომ ეს შგუ „ქუჩებელ-ნტია ქართული ჩგ (ჩუ)“ ელემენტისა. გაუგებარი ხდება, თუ როგორ უნდა იყოს ავტორის თვალსაზრისით ჩემს-ს, ე. ი. მგ. რ. 1 პირის კუთვნილებითი ნაცვალსახელის შგუ ამავე პირის მრ. რ. ფორმის ქართულ ჩგ (ჩუ) ელემენტისა? ქართულ ჩგ პირის გამომხატველი ჩანს და თუ ქვანური შგუ უდრის ჩგ-ს, ანდა ჩუ-ს, მაშინ ისიც, შგუ-ც პირის გამომხატველი ყოფილა. ამნაირად გამოდის, რომ, ან შგუ-ს ორი სხვადასხვა მნიშვნელობა და დანიშნულება უნდა ჰქონოდა, როდესაც მეორე მნიშვნელობა და დანიშნულება გამოურკვეველია, — ანდა უნდა ვიფიქროთ, რომ სვანურს კუთვნილებითი ნაცვალსახელებს პირის ორმაგი გამომხატველი ჰქონდა, ერთი მხრით მ, გუ და ნ, მეორე მხრით კი შგუ.

სვანური კუთვნილებითი სახელების აღნაგობის გამოსარკვევად ის გარემოება საყურადღებო, რომ, თუ მე სვანურად მი-ა, ჩემი იქნება მიშგუ. ანდა მიშგუ-ი და ამნაირადვე ჩვენ არის ნა | მე და ის, ან ხისნი, ხოლო ჩვენი — ნიშგუ-ეა, ანდა ნიშგუ. ორსავე შემთხვევაში კუთვნილებითს ნაცვალსახელს თავში პირის ნაცვალსახელის ბგერა მ და ნ სრულად დაცული აქვს. მეორე პირის კუთვნილებითი ნაცვალსახელის ორივე რიცხვის ფორმა-კი ამ მხრივ განსხვავდება: შენ არის სი, ხოლო შენი — ისგუ-ი, ანდა ისგუ და თქვენ-ც არის სგა, ხოლო თქვენი — ისგუ-ე, ისგუ-ე, ისგუ-ც-კი. პირველი პირის ანალიგითი მოსალოდნელი იყო, რომ შენი სვანურად ისგუ-ი და თქვენი სგისგუ-ეა ყოფილიყო, მაგრამ არც ერთს მათგანს თავკიდური თანხმობანი ს და სგ არა აქვს. საფიქრებელია, რომ ეს ამ თავკიდური ბგერების დროთა განმავლობაში ჩამოცილების შედეგი უნდა იყოს და აქაც თავდაპირველად სწორედ სრული ფორმები უნდა ყოფილიყო.

1 და 2 პირის კუთვნილებითს ნაცვალსახელებს საერთო კუთვნილებად მხოლოდ ბოლოკიდური მარცვლი გუ-ეა, ანდა გუ აქვთ და სწორედ ის შეიძლება შემუშვადარად ცალკეულ ნაწილად იქმნეს გამოყოფილი. ამ ელემენტის გამოყოფის შემდგომ, ჩემს-საგან მიშ, ხოლო ჩვენი-საგან (მე და მისი, ან მათი) ნიშ და დავგარჩება. თავისდა-თავად იბადება აზრი, რომ ორსავე შემთხვევაში, როგორც ნ-მარტივი ფიქრობდა, 1 პირის ნაცვალსახელის მშ. და მრ. რ. ფორმის ნათესაობითი ბრუნვა გვაქვს და ბოლოკიდური შ აქ სწორედ ამ ბრუნვის ნიშანია. ამნაირადვე 2 პირის კუთვნილებითი ნაცვალსახელის გუ-ე, ან გუ-ჩამოცილი ნაწილი ის თავდაპირველად სიშ (მშ. რ.) და სიშ (მრ. რ.

უნდა ყოფილიყო, შემდეგ-კი მეორე პირის ორივე რიცხვის ნათესაობითი ბრუნვის სრული ფორმები პროგრესიული ასიმილაციის გზით სის-ად და სვის-ად უნდა იყოს ქვეული, ხოლო სულ ბოლოს მათ თავიკიდური თანხმოვნების ს და სგ უნდა ჰქონდეთ ჩამოცილი.

სვანური კუთვნილებითი 1 და 2 პირის ორივე რიცხვის ნაცვალსახელების მეორე ნაწილი რომ შეტეა-კი არა, არამედ გუეა არის, ისევე, როგორც ის საყურადღებო გარემოება, რომ იგი სრულებით მხოლოდ კუთვნილებითს ნაცვალსახელებთან არ არის დაკავშირებული, ეს, როგორც შემდეგში დავრწმუნდებით, შესაძლებელია შედარებითი გზით სრული სიცხადით დამტკიცდეს.

დასკვნა

ქართულ-ქართველური ნაცვალსახელების ანალიზმა მათი აღნაგობისა და შემადგენელი ნაწილების თითქმის სრული იგივეობა გამოამჟღავნა. ამასთანავე, გამოირკვა, რომ მ. შ და ნ ბგერები, რომელნიც ჩვენ წინათ ნაცვალსახელების ძირებად მიგვაჩნდა, არასგზით ასეთ ოდენობად მისაჩნვეი არ არის, არამედ ისინი გრამატიკული სქეს-კატეგორიების ოდინდელი ნიშნების ნაშოს უნდა წარმოადგენდნენ. მაშასადამე, ქართულ-ქართველური ნაცვალსახელების მთელი მარაგი სხვა-და-სხვა თვისებისა და წარმოშობილობისა ყოფილა და სწორედ ეს გარემოებაა, რომ ნაცვალსახელების ძირების ნაირნაირობის შთაბეჭდილებას ქჷმნის.

ნაცვალსახელების აგებულების შესწავლამ დავგარწმუნა, რომ ცალკეული ნაცვალსახელების ბოლოკიდური არც ნ, ნა, ენ და არც მ მრ. რ. ნიშნებად მისაჩნვეი არ ყოფილა. ხოლო ვ პირისა და ჩვენებითი ნაცვალსახელის ანალიზმა ცხად-ჰყო, რომ ნაცვალსახელებში უკუქცევითი ნაცვალსახელები ელემენტებიც არის შერწყმული.

მაშასადამე, ნაცვალსახელების აღნაგობისა და შემადგენელი ნაწილების სირთულე და სხვადასხვაობა მკვლევარს კარგად უნდა ჰქონდეს გათვალისწინებული და ახსოვდეს, რომ შესაძლებელია იქ ყველაფერი ნაცვალსახელოვანი წარმოშობისა არ იყოს.

II. სინდური ენების ნაცვალსახელები

სინდური ენების ნაცვალსახელები შედარებითად დკმეზილს აქვს შესწავლილი თავის გამოკვლევაში (Études comparatives etc. გვ. 105—121), ცალკეული ენათაგანისა-კი სათანადო გრამატიკებშია აღწერილი. ჩვეულებრივ აქ დასახული ამოცანა პრაქტიკულს მიზანს არ სცილდება და ნაცვალსახელების აღნაგობაზე მხოლოდ იმდენად არის ხოლმე საუბარი, რამდენადაც მათ გასაგებად ეს აუცილებლად საჭიროა.

თავი პირველი. ინდო-სინდური ნაცვალსახელები

ინდო-სინდური ორი დიალექტის ნაცვალსახელების მე-XVIII ს. ჩანაწერიც მოგვეპოება და მე-XIX—XX ს. ფორმებიც არის უსლ. არის, ნ. მარჩის,

და დ. გულიას ნაშრომებში აღბეჭდილი. არც ერთს ამ ავტორთაგანს გვლდენ შტეტის ნაშრომში დაცული ცნობები არ გამოუყენებია, დკმე³ ილსაც მათთვის არავითარი ყურადღება არ მიუქცევია. ჩვენ-კი ამ შემთხვევაშიც აუცილებლად საჭიროდ მიგვიჩნია, რომ, ამ ჩანაწერებში შეპარული ზოგიერთი შეცდომისდა მიუხედავად, მცნარი ადგილების შესწორების შემდგომ, მე-XVIII ს. ეს ძასალები აზნაზური და სხვათა ნაცვალსახელების შესწავლისა და ანალიზის დროს ყოველმხრივ გამოყენებული იყოს. ამიტომაც ჯერ აზნაზურს ძველსა და თანამედროვე ნაცვალსახელებს გადავავლოთ თვალი.

§ 1. აზნაზური ნაცვალსახელები მე-XVIII ს. და ესლა
ნაცვალსახელები სამხრეთ-დასავლურ (კუშ-მასიპ)
აზნაზურად მე-XVIII ს.

Ich მე—სერა Sera
Mein ჩემი—სერა Sera
Du შენ—უარა Uara
Er ის¹—ურრუთუჰაჰუ Urutuhashu
Wer ვინ—დასულა Dasula
Wessen ვისი—ისპუტა Japuta

Wir ჩვენ—შერდა Scherda
Unser ჩვენი—ჰარხეთუ Harechtu
Ihr თქვენ—აუნტ A'ut
Euer თქვენი—შიშტუ Schischtu

(I. A. G. üldenstädt. Reisen II, 527—528)

ნაცვალსახელები ჩრდილო-აღმოსავლურ (ალთკეხეკ)
აზნაზურად მე-XVIII ს.

Ich მე—სერა Sera
Mein ჩემი—სერისბუ Serishu
Du შენ—უარა Uara
Er ის—აუაბ—Anjab
Sein მისი—ს სტუ Sistu²
Wer ვინ—და³უა Basuda
Wessen ვისი—ისდულა Isduda

Wir ჩვენ—ჰარჰაბ Harhab
Unser ჩვენი—ჰარხეტუ Harechtu
Ihr თქვენ—აუთ Auat
Euer თქვენი—შიშტუ Schischtu

(I. A. G. üldenstädt. Reisen II, 527—528).

სამხრეთ-დასავლური

Hieher აქ, აქეთ: Arech არეხ
Dorthin იქ იქით: Auech³ ანეხ
Was რა : Ischirpi იშარპი
ja ჰა : Osa ოსა

ჩრდილო-აღმოსავლური

Arech არეხ
Auech³ ანეხ
Esetzia ეშეჯია
Esetzia ეშეჯია

(I. A. G. üldenstädt. Reisen II, 528)

¹ შეცდომა: თითონ ისინი-ს აღმნიშვნელია.

² შეცდომა: ჩემ საკუთარ-ს ნიშნავს (იხ. ქვემოთ).

³ Auech კორექტ. შეცდომა უნდა იყოს Anech-ის მაგიერ.

თანამედროვე აბხაზური პირთა ნაცვალსახელები

1. მე—სარს	შარს ჩვენ შოარს თქვენ ურთ } იხინი ღარს }
2. შენ—უარს (მამაკაცს), ბარს (დედაკაცს)	
3. ის—ურ (სამივე სქესისათვის) იგი—ლარს (მდედრ. სქ.) „ —ჰარს (მამრ. სქ.)	

ნაცვალსახელოვანი ნიშნები

ჩემი მამა	—სარს საბ, ან საბ
შენი „	—ტარს ტაბ, ან ტუბ
შენი (ქალო) „	—ბარს ბაბ, ან ბაბ
მისი „	—ურ მაბ, ან ჰაბ
მისი (ქალის) მამა	—ლარს ლაბ, ან ლაბ
ჩვენი მამა	—შარს შაბ, ან შაბ
თქვენი მამა	—შოარს შოაბ, ან შოაბ
მათი მამა	—ურთ რაბ, ან რაბ

ნაცვალსახელოვანი თავსართები

	მხ. რ.	მრ. რ.
1 პ.	ს	ჰ
2 „	ტ, ბ	შო
3 „	ჰ, ლ	რ

(უსლარის აბ. ე., 16 § 60 და 61)

კუთვნილებითი ნაცვალსახელების მაგიერ თანამედროვე აბხაზურს, როგორც ეს ზემომოყვანილი მაგალითებიდანაც ჩანს, პირთა ნაცვალსახელების ნიშნები აქვს თავსართებად გამოყენებული და ამას გარდა ცალკეული წარმოებად მოეპოება. ეს ცალკეული კუთვნილებითი ნაცვალსახელები იმავე პირთა ნაცვალსახელოვანი თავსართებისა და ატიჟ-საგან არიან შედგენილი. ატიჟ საკუთრებას ნიშნავს. კუთვნილებითი ნაცვალსახელების შედგენისას ა ართრონი, რასაკვირველია, ქრება და ამნაირად ჩემი იქნება სტიჟ.

შენი — უტიჟ (მამრ. სქ.), ბტიჟ (მდედრ. სქ.)
 მისი — იტიჟ (მამრ. სქ.), ლტიჟ (მდედრ. სქ.)
 ატიჟ (მამრ. სქ.)

ჩვენი — შტიჟ
 თქვენი — შოტიჟ
 მათი — რტიჟ. ანდა ტიჟ

(უსლ. აბ. ე., § 62 და აბ. ე., 17—18).

უკუქცევითი ნაცვალსახელების გამოსახატავად აბხაზური პირთა ნაცვალსახელოვან თავსართებისა და თითონის აღმნიშვნელი ვაჟის-ს შერწყმულს

ფორმებს ხმარობს. იმიტომაც აზნაზური უკუქცევითი ნაცვალსახელების შემდეგი ფორმები არსებობს:

მე თითონ — ჰვათ

შენ თითონ — უკათ (მამრ. სქ.), ზკათ (მდედრ. სქ.)

ის თითონ — იკათ (მამრ. სქ.), ლკათ (მდედრ. სქ.), აკათ (მამრ. სქ.)

ჩვენ თითონ — ჰვათ

თქვენ თითონ — შერვათ

ისინი თითონ — რკათ

მაგრამ შესაძლებელია ზემომოყვანილი ფორმები პირთა ნაცვალსახელების სრულ ფორმებთან ერთადაც იყოს ნახმარი და მე თითონ მაშინ იქნება სარაკვათ, შენ თითონ ჭარა უკათ და სხ.

(უსლ. აბ. ე., § 63).

აზნაზურს ჩვენებითი ნაცვალსახელები უხედაც მოეპოვნება და მათ ჩვეულებრივზე მეტი მნიშვნელობაც მიჰქუთნებიათ.

უსლარის ცნობით, ასეთ ჩვენებით ნაცვალსახელებად აზნაზურს აქვს: არ და აზრ 3 პ. ყოველივე სქეს-კატეგორიის მოსაუბრის თვალეზრ მყოფი პირების აღსანიშნავად, ხოლო უზრ ცოტა უფრო მოშორებით მყოფთა აღსანიშნავად (აბ. ე., § 59), აზნი და ანი-კი შორეული საგნების აღსანიშნავად იხმარება (იქვე).

მრ. რ. ჩვენებით ნაცვალსახელებად უსლარს მიაჩნია 1 პ. ჰართ, 2 პ. შოართ და 3 პ. ურთ (ყველა ხილულ და უხილავ სქეს-კატეგორ.), აზართ, აზანთ. ამავე ავტორის განმარტებით მრ. რ. ამ ფორმებს მაშინ ხმარობენ, თუ რომ თავისთან ან ამ პირებთან ერთად სხვების განსაკუთრებული მონაწილეობის ხაზგასმით აღნიშვნა სჭერთ (იქვე).

უსლარის ცნობით, თუმცა აზრი და არ არსებითად ჩვენებითი ნაცვალსახელებია, მაგრამ მათ 3 პირის ნაცვალსახელებადაც ხმარობენ ხოლმე (იქვე, § 59).

დ. გულიას უსლარის გრამატიკულს ცნობებში შესწორება აქვს შეტანილი, რაზედაც ვრცლად შემდეგ გვექმნება საუბარი. ესლა-კი აქ უნდა Труды Абиня-ის ავტორის ამავე საგანზე მსჯელობას ვავეცნოთ. მისი სიტყვით, იმას გარდა რომ აზნაზური ჩვენებითი ნაცვალსახელები პირისა თუ საგნის მოსაუბრესთან სიხლოვის, თუ სიშორის გამომხატველია, ორ ჯგუფადაც უნდა გაიყოს: ერთს ზოგადი ჩვენებითი სახელები, მეორე ჯგუფს კონკრეტული ჩვენებითი სახელები შეადგენენ.

ასეთს ზოგად ჩვენებით ნაცვალსახელთა ჯგუფს ეკუთვნიან: აზრ—ეს, აზგრ—ეგ და აზრ, ანუ აზგრ—ის (ამყამად უხილავი, მაგრამ მოსაუბრისათვის ცნობილი).

კონკრეტულ ჩვენებით ნაცვალსახელთა ჯგუფს შეადგენენ აზრგ—ეს (მახლობელი), აზნგრ—ეგ (დაშორებული, მაგრამ ხილული) და უზრგრ—ის (ამყამად უხილავი, მაგრამ მოსაუბრეთათვის გარკვევით ცნობილი).

ავტორი ფიქრობს, რომ ჩვენებით ნაცვალსახელთა მეორე ჯგუფს კონკრეტულობას მანიჭებს, რომელიც ეტყობა „ხილვის“ და „თვალის“ აღმნიშვნელი იყო (აბ. ე., გვ. 10). ზემომოყვანილი ნაცვალსახელების მრ. რ. ფორმებს ისე

აწარმოებენ, რომ მხ. რ. ფორმას ბოლოკიდური ი, ანუ გი სტილდება და ამის მავიერ მრ. რ. თ ნიშანი ერთისიო¹ (აბზ. ე, გვ. 9—10). ამავე წარმოშობილები აა აბზაზური ჩვენებითი ზმნისსართები, რომელთა ბოლოსართი ხი ქართულ კენ-ს უღრის. აქცე ზოგადი და კონკრეტული არსებობს. 1. ზოგადია: არა—აქ, არახ(ი)—აქეთვენ, — ანა—იქ, ანახ(ი)—იქითვენ, — უა—იქ, უახ(ი)—იქითვენ (მოსაუბრეთათვის უხილაგ ადგილას). 2. კონკრეტული: აბრა—აქ, აბრახ(ი)—აქეთვენ, — აბნა—იქ, აბნახ(ი)—იქითვენ, — უბრა—იქ, უბრახ(ი)—იქი ივენ (აბ. ე., გვ. 11).

აბზაზურს ყოველგვარი ნაცვალსახელები და ზმნისსართი იმდენად მკიდროდ აქვს პირის ცნებასთან დაკავშირებული, რომ კითხვითი სახელებიც-კი პირთა ნაცვალსახელოვან ელმენტებთან დაუკავშირებლივ ვერ წარმოუდგენია. ამიტომაც ერთი უპარულენო ვინ? კითხვითი ნაცვალსახელის მავიერ, ამ ცნების გამოსახატავად აბზაზურს 5 განსხვავებული ფორმა აქვს მხ. რიცხვში და 3 მრ. რიცხვში. ამის გამო ვინ? აბზაზურად იქმნება:

1. სარბან ხარს მე — რომელი მე?
2. ა. ფარბან ფარს შენ — რომელი შენ? (მამრ. სქ.).
ბ. ბარბან ბარს შენ — რომელი შენ? (მდედრ. სქ.).
3. ა. ღარბან ურ ის — (სულდგმული) რომელი ის?
ბ. ღარბან ურ ის — (უსულ.) რომელი ის?

მრ. რ.

1. ჰარბან ჰარს ჩვენ — რომელი ჩვენ?
2. შორბან შორს თქვენ — რომელი თქვენ?
3. ღარბაქუან ისინი — რომელი?

უსლარი, რომლის ნაშრომთგანაც არის ამ კითხვითი ნაცვალსახელების ფორმები ამოღებული, სარბან ხარს-ს რუსულად სთარგმნის „ИТО я ТАКОИ“? (აბ. ე., § 62) და, როგორც ეტყობა, თითოეული ამ ნაცვალსახელის პირველი ფორმა პ. ნაცვალსახელოვანი ნიშნისა (ს, ფ, ბ, დ და სხ.) და არბან-ისაგან შედგენილად მიაჩნდა (იხ. იქვე: ლექს.). ავტორს-კი ხარბანი ს (მე)+არ (ეს)+ბა (ვინ? რა?)-ქნ (სად?)-ისაგან შედგენილად ეგულება (აბ. ე., გვ. 15), ე. ი. თავდაპირველად „მე ეს ვინ სად?“-ის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო. მაგრამ შესაძლებელია ხარ, ფარ, ბარ, ღარ, ღარ, ჰარ, შორ და ღარ ნაცვალსახელებისა+ბან (სადაურობის ოდინდელი გამოშატველი ფორმანტი)-ისაგან იყოს შედგენილი. მაინცაღ-მაინც საყურადღებოა, რომ „მე რომელი?“ აბზაზურად გამოიხატება სარბან ხარს და ყოველ შემდეგ კითხვითს ნაცვალსახელს თავშიცა და ბოლოშიც უკვე სრული ფორმით აქვს პირის ნაცვალსახელი. ამიტომაც არის, რომ ჩვენ ეს ფორმები გადმოვთარგმნეთ: „მე რომელი მე?“, „შენ რომელი შენ?“ და სხ. აბზაზურის ასეთ წარმოებასთან დაკავშირებით იბადება საკითხი, ქართული რომელიმე-ს მე-ც ხომ თავდაპირველი მსგავსი წარმოებისა და აღმნიშვნელობის ოდინდელი წესის ანარეკლი არ არის?

¹ დამახასიათებელია, რომ ავტორს ფრჩხილებში ნათქვამი აქვს: „შეად. ქართულს მრ. რ. თ-თქვენ“-სი (გვ. 10). შედარებაც ასეთი უნდა!

§ 2. მე-XVIII ს. ფორმების ანალიზი და განმარტება

რაკი ეხლა აბზაზური ნაცვალსახელების შესახებ ძველი და თანამედროვე ცნობები ხელთა გვაქვს, შესაძლებელია მათ განჭილვისაც შევეუდგეთ. ცხადია, რომ უპირველესად ძველი ჩანაწერის გაგება უნდა ვცადოთ, რაჟგან ბევრი რამ იქ თანამედროვესაგან განსხვავდება.

მე-XVIII ს. ჩრდილო-აღმოსავლური აბზაზური ჩემი-ს შესატყვისობა სერის-ზუ თანამედროვე აბზაზურის საშუალებით, სადაც ჩემი არის სტივ, აუსხნელი და გაუფებარია. ამიტომ შესაძლებელია იგი ან მცდარ ჩანაწერად, ანდა გაუგებრობის ნაყოფად მივგეჩნია. მაგრამ, თუ გავიხსენებთ, რომ აქ ჩრდილო-აღმოსავლური ენოვანი მასლა გვაქვს და ამ ფორმის გაგებას ვეცდებით, მაშინ შესაძლებელია სერისზუ-ს ავებულებასაც განმარტება მოეძებნოს და მისი მაშინდელი აღმნიშვნელობაც გასაგები გახდეს.

სერისზუ უნდა ორი მთავარი ნაწილისაგან იყოს შედგენილი: სერი და სზუ-საგან. ამათგან პირველი სერი ჩერქეზულში, დუმეზილის ჩანაწერებითა და ცნობით (იხ. აქვე, გვ. 477), ესლაც დაცული მე ნაცვალსახელია. თვით მეორე სზუ ნაწილიც რთული ავებულებისა ჩანს და ს+ზუ-საგან შერწყმული ფორმა უნდა იყოს. რაკი ზემოაღნიშნული სიტყვა სერისზუ 1 პ. მხ. რ. კუთვნილებით ნაცვალსახელად არის ჩაწერილი, ბუნებრივია, რომ მის ამ მეორე სზუ ნაწილში სწორედ ასეთი თვისების ფორმას მოველოდდეთ. მართლაც, მას თავიკიდურ ბგერათ ს აქვს, რომელიც თანამედროვე აბზაზურშიც გ ნახვევარსკოვნითურთ, თუ უამისოდაც 1 პ. მხ. რ. კუთვნილებით თავსართია და ადილურშიც ხგ-სა და ზ, ან ზ-ს სახით ასეთივე დანიშნულების თავსართია (იხ. ნ. აკოვლევისა და დ. აშხამაძის მოკლე ადილ. გრ., 1930 წ. გვ. 59—60).

ეხლა მხოლოდ ბუ-ს რაობა-ლა დავეჩჩა გამოსარკვევი. ბუ ბოლოსართი არც-აბზაზურსა და არც ადილურში არსადა/ჩანს, მაგრამ ბოუ არსებობს და ყაბარდოულად ბოხელს, თავლას, ფიცრულს, ე. ი. ნაშენობას ნიშნავს (იხ. ლოპატ. რ.-ყ. ლ.: გვ. 63, I, 3,—148, II, 27,—178, I, 28). აბზაზურადაც აბზრა, აბზრა ბოსელსა ნიშნავს (რ.-აბ. ლ. 70 : XTEB).

ისევე, როგორც კუთვნილების თანამედროვე ტვი ბოლოსართი და ატივ „საკუთრება“, როგორც ეტყობა. ჯღომისა და მკვიდრობის აღმნიშვნელ ტვი ძირთან უნდა იყოს დაკავშირებული და თავდაპირველად ტვი საფიქრებელია ზამკვიდრებელის აღმნიშვნელი სიტყვა უნდა ყოფილიყო, ანაირადვე ბუ, ანუ ბოუ-ც, ვითარცა ნაშენობის სახელი, როგორც ჩანს, საკუთრების ცნების გამომხატველ ბოლოსართადაც უსმარიათ. როცა მესაქონლეობა მეურნეობის ჯერ ერთ ერთს, ხოლო მეჩრდ უმთავრეს დარგს შეადგენს, გასაკვირველი არ არის, რომ ბოლისი, ანდა ფარხის სახელი საკუთრების სიმბოლოდაც მიეჩნიათ.

ჩრდილო-დასავლური აბზაზური ის მე-XVIII ს. ჩანაწერით აუჟაბ თანამედროვე აბზაზური ურ-საგან განსხვავდება, მაგრამ სამაგიეროდ მისი პირველი ნაწილი აუჟა აბზაზურს ამავე ჩვენებითს აუჟი-ს (იხ. აბ. ე., გვ 9) კარგად უდგება. ამ ნაცვალსახელის მეორე აბ ნაწილი კონკრეტულობის ცნების მიმნიჭებელი იგივე აბ მარცვალი უნდა იყოს, რომელიც პირის, ან საგნის თვალ-

სახინოობის მიუწყებელ ნაწილაკად თანამედროვე აბზაზურს ჩვენებითს ნა ვალ-სახელებს აბრგნ, აბნგრ, უგბგრ, — აბართ, აბანთ და უგბართ შიე გვხვდება.

გ ვ ღ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს ჩანაწერში მ.ს.ი („Sein“) ჩრდილო-აღმოსავლურ აბზაზურად Sistu სისტუ-დ არის აღნიშნული, მაგრამ, უტყველია, აქ ამ ნაც-ვალსახელის მნიშვნელობა შეცდომით არის განმარტებული. მისი ვერც აბზაზურად და ვერც სხვა რომელსამე სინდურს ენაზე ვერას გზით სისტუ ვერ იქმნე ბოდა, რათგან ს, როგორც ვიცით, მხ. რ. 1. პ. ნიშანია. მისი (მამრ. სქ.) აბზაზურად იტგ და ატგ იქმნება, მდედრ. სქ.-ისა-კი ლტგ.

სისტუ-ს უკვე თავიკდური ხი მარცვალი ამქლავნებს ამ ნაცვალსახელის სადაურობას. ხი მხოლოდ თანამედროვე ადიღურს აქვს და იქ მხ. რ. 1. პ. კუთენილეგითი ნაცვალსახელოვანი თავსართია, აბზაზურად კი სგ, ან ს არის, ეხლა მაინც. ამ სიტყვის მეორე ნაწილი სტუ რთული აგებულებისა და ს+ტუ-საგან არის შედგენილი: ს მხ. რ. 1. პ. ნიშანია, ტუ-კი, უტყველია, საკუთ-რების აღმნიშვნელსა და კუთენილეგითი ნაცვალსახელების მაწარმოებელს თა-ნამედროვე აბზაზურს ტგ ბოლოსართს უნდა უდრიდეს. ეხლა აბზაზურად ჩემის აღსანიშნავად სტგ-ს ხმარობენ, ადიღურს-კი ამის მაგიერ აქვს სგსგა (მაკ. და აშხ. ადიღ. გრ., გვ. 60), ე. ი. მეორე ნაწილად სტგ-კი არა, არამედ სგა მოეპოვება.

ამნაირად სისტუ თავისი პირველი ხი ნაწილითა და აგებულებით (სი + ს) ადიღურს წარმოებს მიაგავს (სე + სგა) და აბზაზურისაგან, რომელსაც მხოლოდ სტგ აქვს, განსხვავდება, მაგრამ სმაგიეროდ თავისი ბოლოკიდური ნაწილითა და ტუ ფორმანტით ადიღურისაგან განსხვავდება და აბზაზურის მსგავსად არის შედგენილი. ცხადი ხდება, რომ სისტუ მაშინაც მისი-საჟი არა, არამედ ჩემი საკუთარი-ს აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო და თვით ფორმაც ამქლავნებს, რომ ადიღურ-აბზაზური შერეული რომელიდაც კილოს კუთენილეგ-ბას უნდა წარმოადგენდეს.

ასეთივე აგებულებისა ძველი ჩანაწერის ჩვენი — ჰარეხთუ (სამხ.-დასავ-ლური) და ჰარეხცუ (ჩრდილო-აღმოსავლური), ისევე, როგორც თქვენი — შიშ-ტუ (სამხ.-დას.) და შიშცუ (ჩრდ. აღმ.), მხოლოდ წინასწარ მათი ნამდვილ მართლწერა უნდა იქმნეს გამორკვეული.

თუ წარმოვიდგინო, რომ აქ გ ვ ღ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი ს ჩანაწერში ch ს ს უდრის, მაშინ ამ ფორმის გაახრიალება მხოლოდ იმ შემთხვევაში იქმნებოდა შესაძლებელი, თუ მომდევნო t-საც ქარ. თ.ს შესატყვისობად და chtu-ს კათა „თითონ“-ის ელემენტად ვიცნობდით, ე. ი. ჰარა ჰკათა-ს შერწყმულ ფორმად წარმოვიდგენდით¹. მაგრამ მაშინ გაუგებარი იქმნებოდა, თუ „მე თითონ“ ჩემის-ს გამომხატველად როგორ უნდა ქცეულიყო. ამიტომ ამ ფორმას რაიმე სხვა გან-მარტება უნდა მოეძებნოს. ტუ შესაძლებელია საკუთრების აღმნიშვნელს აბზა-ზურს ტგ ბოლოსართს დაუკავშირდეს და ჩანაწერი მართლაც მრ. რ. 1. პ. კუთენილეგითი ნაცვალსახელად იქმნეს მიჩნეული.² მაშინ უნდა ვიფიქროთ, რომ

¹ ასე შეგონა თავდაპირველად.

² ასეთი სამართლიანი მოსწრება გამოსთქვა პროფ. ი. ს. ჯანაშიამ. რისთვისაც დიდ მადლობას ვუძღვნი.

ch აქ ჰ-ს შესატყვისობას წარმოადგენს, რის მავალითიც სხვაგან გვკვლიდნენ. შტედტის ჩანაწერში, თუ არ ვცდები, ან არ უნდა იყოს, ან ძალიან იშვიათია. ასეთი შესწორების შემდგომ Harechzu შესაძლებელია ჰარეჰტიუს ტრანსკრიპციად მიგვეჩნია, რომელიც ჰარე (ჩვენ) + შტიუ, თანამედროვე შტილ-ს წინამორბედი, ჩვენის-ს აღმნიშვნელი კუთვნილებითი ნაცვალსახელი იქმნებოდა. თანამედროვე აფხაზურს კუთვნ. ნაცვალსახელებს წინ პირის ნაცვალსახელის სრული ფორმა აღარ უჩანს, მაგრამ მე-XVIII ს.-ში ჰქონიათ.

მრ. რ. 2. პ. კუთვნილებითი ნაცვალსახელი შიშტუ-კი უნდა შიი + შიი + ატიუ-საგან შერწყმულ ფორმას წარმოადგენდეს, ე. ი. თქვენი + თქვენი (საკუთრების) აღმნიშვნელია.

თუ შემოგამოთქმული მოსაზრებანი სწორია, მაშინ ჩრდილო-აღმოსავლური Harechzu ჰარეხცო-სა და შიშტუ-ში ც ქორექტურულ შეცდომად უნდა მივიჩნიოთ¹, ე-ს მავიერ.

ჩვენებითი მხ. (მხ) ნაცვალსახელის შესატყვისობად სამხრეთ-დასავლურს აფხაზურს მე-XVIII ს. ჩანაწერში უცნაური ურთუთხაჟუ-ა აღნიშნული, რომელიც ამ ნაცვალსახელის სინდურს თანამედროვე ენებში არც ერთს ფორმას არ უდგება. მაგრამ აქ გვიმან-მეჩიერს უეჭველია შეცდომა უნდა ჰქონოდეს შეპარული. საკამარისა იმ გარემოებასაც მივაქციოთ ყურადღება, რომ ამ ნაცვალსახელის პირველი ნაწილი ურთუ-ი თ ბგერით ბოლოვდება, რომელიც აფხაზურს ჩვენებითს ნაცვალსახელებს მრ. რ. ბოლოსართად აქვს, თანაც გაციხნოთ, რომ თანამედროვე აფხაზურშიც ურთ სწორედ ისინი-ს აღმნიშვნელია და მაშინ, ვგონებ, უცილობელი გახდება, რომ ურთუ შესაძლებელია ამავე ნაცვალსახელის მხოლოდითისა-კი არა, არამედ მხოლოდ მრავლობითი რიცხვის სრულზმოენიანი ფორმა იყოს.

მეორე უხაჟუ ნაწილს, არსებული ლექსიკური აფხაზური მარაგით, ვერავითარ განმარტებას ვერ მოუძებნით, მაგრამ სამაგიეროდ აქაც აღიდევურის კიახური კილო გეშეელის, კიახურად ურ (დამოუკიდებელი) და უ (სართავად) თვალსაჩინო შორეული ვ. პ. ჩვენებითი ის ნაცვალსახელია. საფიქრებელია, რომ იგივე მნიშვნელობა უნდა ჰქონდეს უხაჟუ-ს პირველს უ ზმოვანსაც.

მაგრამ რაკი ურთუთხაჟუ-ს პირველი ნაწილი მხ. რ.-ისა-კი არა, არამედ ისინი-ს აღმნიშვნელი აღმოჩნდა, ცხადია, რომ ამ სიტყვის მეორე ნაწილს უხაჟუ-ს ჩვენებითი ნაცვალსახელიც მრავლობითადვე უნდა ყოფილიყო ნახმარი. ეს მოლოდინი მართლდება კიდევაც: უ-ს ხომ ხა მარცვლი მისდევს და, თუმცა ხ მრ. რ. ნიშნად თანამედროვე აფხაზურს არ უჩანს, სამაგიეროდ ხე და ხ აღიდევურსა და კიახურში სწორედ მრ. რ. ფორმანტია (იხ. აკაველევასა და აშხაბაფის აიდი. კლ. გვ. 90). როგორც ჩანს, ძველად მრ. რ. ნიშანი ხე-კი არა, არამედ ხა, ანდა ხუ-ს გარდა, ხა-ც ყოფილა. ამგვარად ირკვევა, რომ მეორე ნაწილის უხა-ც ისინი-სავე გამომატველი ყოფილა.

ამის შემდგომ შესაძლებელია აღამიანს ეჩვენოს, თითქოს აქ ორი, ერთი და იმავე მნიშვნელობის მქონელები, მრ. რ. ჩვენებითი ნაცვალსახელის შემცველი

¹ როგორც პროფ. ს. ჯანაშია ფიქრობს.

უცნაური ფორმა იყოს. მაგრამ უხა-ს რომ ბოლოში ყუ მარცვლი ახლავს? ხანამ მისი მნიშვნელობა გამორკვეული არა ვვაქვს, მეორე ნაწილის ნამდვილ რაობაზე მსჯელობა ნაადრევი იქნებოდა. თანამედროვე აფხაზურში, არსებული ცნობებით მაინც. ყუ არა ჩანს, ადიღურს და შავსულურს კილოს-კი უი (ადლ.) და ზუყ (შავს.) ნაწილაკი შენარჩუნებული აქვს და იქ უკუქცევითი თითონ ნაცვალსახელია (იხ. ღვმეზილის Etudes, გვ. 116 და СМОНН, წიგნი XII, გვ. 78_{1,2}).

ადიღურად ძეუ ნიშნავს „ის თითონ“, ხოლო ამავე მნიშვნელობით ზხივის ომის ძველს თქმულებაში ნახმარია ძეზუყ (СМОНН, XII, 78_{1,2}), რომელშიც ზუყრ გამოხატავს „თითონ“-ს.

ყველა ზემონათქვამის შემდგომ ცხადი გახდება, რომ უხაყუ უკვე ჩვენებითი ნაცვალსახელი-კი აღარ გამოდის, არამედ უკუქცევითი ნაცვალსახელია. ხოლო, რაკი ადიღურში უკუქცევითი ნაცვალსახელი ყოველთვის პირის ნაცვალსახელთან ერთად იხმარება და მას მისდევს ხოლმე, სწორედ ამიტომაც მე-XVIII ს. ჩანაწერის ურუჟუხაყუ უნდა ჩვენებითი სახელის მრ. რ. ფორმად ვიპოვოთ, არამედ „თითონ ისინი“-ს აღმნიშვნელ უკუქცევითი ნაცვალსახელად იქმნეს ცნობილი.

აფხაზური კითხვითი ნაცვალსახელი ვინ გვუღენ შტედტი სათვის რომ ღხუღა-დ დაუსახელებიათ, თანამედროვე აფხაზურისას სრულებით არ უდგება: ეხლა ხმარობენ ღარბან-ს, რომელსაც გონიერი არსება იგულისხმება, და ჯარბან-ს, თუ არა-გონიერზეა საუბარი. მაგრამ, ამისდა მიუხედავად, მაინც გერმ. მეცნიერის ჩანაწერში აქ არავითარი შეცდომა არ არის შეპარული. ვინ ღხუღა ორი ნაწილისაგან შედგება, რამდენადაც პირველი ღხუ არის და თუღურულსა ნიშნავს, თანამედროვე აფხაზურში გამოითქმის დასტვ (იხ. რ.—აბხ. ლ., გვ. 24: КХУХУ),—ხოლო მეორე ნაწილი ღა კითხვის ნაწილაკია, რომელსაც ზმნაში ეხლაც კითხვითი დანიშნულება აქვს შენარჩუნებული (იხ. იქვე გვ. 29: КТО). მაშასადამე, თანამედროვე გაგებით, ღხუღა ნიშნავს ვინ თუღურული.

გვუღენ შტედტი ს ნაშრომში აღბეჭდილი ვისი?-ს სამხრეთ-დასავლური აფხაზური შესატყვისობა ისმუტა ალბათ ბეგრათა ადგილმონაცვლებით წარმომდგარი უნდა იყოს ისტუჟა-საგან, რომელიც თავის მხრით უფრო ადრინდელი ისტოჟუჟა-საგან გაჩენილ ფორმას უნდა შეადგენდეს. ისტოჟუჟა-კი შერწყმული უნდა იყოს ი (ეს)+ს (ჩემი)+ტო (საკუთრება)+ჟ (არის) +ჟა (კითხვითი ნაწილაკია)-საგან.

ისტოჟუ ეხლაც ნიშნავს მაქვს, ვფლობ (რსლ. აბ. ე., ლექს.: ტოჟ-ს ქვეშე). მაშასადამე, ისტოჟა თავდაპირველად და არსებითად ვისი?-ს აღნიშვნელი-კი არ იქნებოდა, არამედ „ეს ჩემი საკუთრებაა?“, „ეს ჩემია?“ და მხოლოდ შემდეგ უნდა იყოს ზოგადი მნიშვნელობის „ვისია?“-ს შესატყვისობად ქცეული.

ჩრდილო-აღმოსავლურ-აფხაზური ვისი?-ს ძველი ჩანაწერის აღმნიშვნელი ისდუღა-ც ამავე ტოჟ ძირისაგან არის ნაწარმოები და ი+სტოჟ+ღა-საგან არის შედგენილი და ნიშნავს: „ეს ჩემი საკუთრება არის?“ (ღა=ვინ?-ს) ანუ „ვისია?“ თანამედროვე აფხაზურშიც ისტოჟა ნიშნავს ვისია-ს (იხ. უსლ. აბ. ე.

გრ. § 62). ძველი რაჲ-კი, ეზეწია, ვგონებ, ე (ეს) + ზე (რა) + წ მირის ზმნისაგან ნაწარმოები ფორმა უნდა იყოს. წ, უსლარის აზრით, აზნაზურში მოძრაობის გამოზნატველი უნდა იყოს (აბ. ე.; ლექს.). თუ ეს მოსაზრება მცდარი არ არის, მაშინ ეზეწია უნდა „ეს რა აზნაზა“-ს, ანუ, ქართული თანამედროვე გამოზნატველში რომ ვიხმაროთ, „ეს რა აზნაზა“-ს უდრიდეს.

მე-XVIII ს. არებ „აქეთ“ უდრის თანამედროვე არაზ (რ.— აბ. ლ. 64: сюда) და არაზის (დრ. ეზ. Труды АБННИКА II, 11). უსლარის ხი, ანუ ხა მიმართულების გამოზნატველში თანდებულად მიაჩნდა (აბ. ე.; ლექს.), ნ. მარსსკი ასეთ თანდებულად—აზ (რ.— აბ. ლ. 24: к, ки) მიაჩნის.

ამავე ხანის ანებ „იქით“-კი თანამედროვე აზნაზის (იხ. აბ. ეზ. Труды АБННИКА II, 11) ანუ აზნაზის უნდა უდრიდეს.

§ 3. აზნაზური ნაცვალსახელების აგებულება და ძირები

უსლარიდან მოყოლებული მხ. რ. 1. პ. ნიშნად ს, 2. პ. ყ და ბ, 3. პ. ა. ლ და დ, ხოლო მრ. რ. 1. პ. პ და 2. პ. შ არის მიჩნეული. მხოლოდ დ გ მ ე ზ ი ს ჰგონია, როგორც შემდეგ დავაწმუნებდებით, რომ მხ. რ. 1. პ. ძირად აზნაზურს ა ხმოვანი აქვს. ამ საკითხის განხილვა ცისტორიულადაა საჭირო. ეხლა რომ მხ. რ. 2. პ. ნიშანი და ძირი ყ (მამრ. სქ.) და ბ (მდეგრ. სქ.) მოიანს და ასეა აღქმული, მარტო ამის მიხედვით ისეთი პასუხსაგები ამოცანის, როგორც ნაცვალსახელების ძირების საკითხია, გადაჭრა შეუძლებელია. რა საბუთი გვაქვს ვიფიქროთ, რომ სქესისა და კატეგორიისა მხედვით განსხვავებული ნაცვალ. ფორმები თავდაპირველად მარტო მხ. რ. 2. და 3. პ. უნდა ჰქონოდა? ცხადია, რომ წინათ 1. პ.-ისაც უნდა ყოფილიყო. ხოლო რაკი აზნაზურს 2 სქესისა და 2 კატეგორიის გარჩევის კვალი ემჩნევა, მაშინ საფიქრებელია, რომ დიდიძე ეულ პირს ნაცვალსახელის ოთხი ფორმა უნდა ჰქონოდა. მარტო მხ. რ.—ისათვის ამნაირად 12 ნაცვალსახელის არსებობა უნდა გვეგულისხმება, მრ. რ.—ისათვის კი ორივე სქესსათვის საერთოდ და ორივე კატეგორიისათვისაც ერთი ფორმა ც რომ გვეგარაუდნა. ამ შემთხვევაშიც მრ. რ.—ის ი ნაცვალ. ფორმა უნდა ყოფილიყო. მაშასადამე, სულ ორივე რიცხვისათვის 18 ნაცვალსახელის არსებობა და ცოდნა იქმნებოდა საჭირო. უკვე ეს გარემოება ცაკმარისია, რომ ასეთი მოსაზრება საეჭვოდ მივიჩნით. ამიტომ მარტო თანამედროვე ვითარებაზე და აღქმაზე დაყრდნობა არ შეიძლება, არაუად უპირველესად უნდა გამოვარკვიოთ, წინათაც ასე ყოფილა. თუ ნაცვალსახელების თანამედროვე ფორმების ანალიზით მათი უკურო აღრიხდელი აღნაგობისა და ხმარების წესის გათვალისწინება შესაძლებელი. ამისთვის კი ნაცვალსახელების აგებულების ცოდნა აუცილებელი.

ვინც აზნაზურს პირთა ნაცვალსახელებს ერა ხელ მინც გადაიკითხავს, დარწმუნდება, რომ თითქმის ყველა რა-თი ბოლოვდება. უკვე ეს გარემოება ამტკიცებს, რომ ეს მარცვალი ძირეული ნაწილი არ შეიძლება იყოს, რაც ყველა მკვლევართა მიერ აღიარებულია კიდევაც. მაშასადამე რა ყველგან გამოსაყოფია. ეგების ესეც საკმარისი იყოს, რომ უკვე პ. ნაცვალსახელების ძირებს მივგანოთ? ამ საკითხზე პასუხის გაცემა მდგრადია, რომ წინასწარ სხვა მკვლე-

ქართვან გამოთქმული მოსაზრებანი გავიხსენოთ: იქნებ იქ ამის პასუხი, თუ მთლიანად და საბოლოოდ არა, ნაწილობრივ მინც აღმოჩნდეს. ესეც, რასაკვირველია, საქმ.ს გავვიადვილებდა.

აბზახურში პირთა ნაცვალსახელების ხმაგრების შესახებ დ. გულიას უსლარის ცნობებში შესწორება შეაქვს და ამბობს, რომ ურ პირის ნაცვალსახელი-კი არ არის, არამედ ჩვენებითა და ნიშნავს ის. ან იგი-ს, ე. ი. დაშორებული პირისათვის სამივე სქეს-კატეგორიისათვის არის განკუთვნილი, ხოლო ეს-ის აღსანიშნავად, ე. ი. მახლობელი პირისათვის აბრ. ინხარება, რომელიც სამივე სქეს-კატეგორიისათვის საერთოა. ამგვარად, აბზახურში უ დაშორებულობისა და ა მახლობლობის აღმნიშვნელიაო (Материалы по абх. грам. АССР. СФХУМ 1927 წ., გვ. 5).

ხოლო მესამე პირის ნამდვილი პიროვნული ნაცვალსახელი აბზახურად არის აარს მამრ. სქ. და ლარს მდედრ. სქ., მაგრამ აარს სამივე სქეს-კატეგორიის აღმნიშვნელიც არისო (იქვე).

ამნაირადვე დ. გულიას მტკადად მიაჩნია უსლარის ცნობა, ვითომც მე-3 პირის მრ. რ. ნაცვალსახელად ურთ იყოს. ესეც ჩვენებითი ნაცვალსახელის მრ. რ. ფორმაა, პირის ნაცვალსახელის მრ. რ.-კი ღარა-ს სამივე სქეს-კატეგორიისათვისაო (იქვე 5)¹: ამიტომ მისი (მამაკაცის) მამა აბზახურად იქნება—აარს აბ, მისი (ქალის) მამა—ლარს ლაბ, მისი (სქეს-კატეგორიის განურჩევლად) მამა—აარს აბ, ხოლო მათი მამა—ღარა რაბ (იქვე).

ამნაირადვე გულია ფიქრობს, რომ უსლარს შეცდომით აქვს მრ. რ. მე-3 პირის მაჩვენებელი რ აღნიშნული, მისი სიტყვით უნდა დ (ღარა-ს მიხედვით) აღენიშნაო (იქვე, 6).

ამ შესწორებათა შემდგომ აბზახური პირთა ნაცვალსახელები ასე წარმოგვიდგება:

- 1 პირი ხარს (სამივე სქეს-კატეგ.)
- 2 „ უარს (მამრ. სქ.), ბარს (მდედრ. სქ.)
- 3 „ აარს (მამრ. სქ.), ლარს (მდედრ. სქ.) და აარს (სამივე სქესის არაგონიერთა კატეგორიის).

დ. გულია ამბობს: თუ უსლარს დავეთანხმეთ და ღარა-ს მაგიერ მრ. რ. მე-3 პირის ნაცვალსახელიდ ურთ მივიჩნიეთ, მაშინ ამნაირადვე ჩვენებითი ნაცვალსახელებისაგან პირთა ნაცვალსახელების შედგენა დანარჩენ პირებისათვისაც შეგვიძლია და პირთა ნაცვალსახელების შემდეგი სამი წყება გვექმნება:

მხ. რ.	პირველი წყება:	მრ. რ.
1 პირი აბრს		აბარს
2 „ აბნრ		აბანს
3 „ უბრს		უბარს

¹ დ. გულიას ზემოთყვანილი მოსაზრებათა და შესწორებათა მიხედვით აქვს აღნიშნული აბზახური პირთა ნაცვალსახელები Абхазский яз.-ის ავტორსაც [Материалы по абхаз. грамм.] Труды Абнива, II. 8.

მეორე წყება:

1 პირი არი	ართ
2 „ ანი	ანთ
3 „ ური	ურთ

მესამე წყება:

1 პირი	ჰართ
2 „ არა აქეს	შჰართ
3 „	ურთ

ამის შემდგომ დ. გულიას ნათქვამი აქვს: ეს საერთოდ, პირისა და მინ-
ძილის (მახლ-ზელობისა და დაშორებულობის) აღმნიშვნელი, პირთა ნაცვალ-
სახელებს, ჩვენებითი ნაცვალსახელებსა და კლასების პრეფიქსებისაგან ძირთან
შეერთებულ წარმომდგარობას გვიჩვენებსო (Мат. анх. I, 114-115, 6--7):

სანწუხაროდ, ზემოთყვანილი დასკვნა მკაფიოდ ვერ არის გამოთქმული,
რატგან საქმისა და აზნზური ენის პრაქტიკულად უცოდინარისათვის გამოურ-
კვეველი რჩება, დ. გულიასაგან მოყვანილი პირთა ნაცვალსახელების სამი
წყება აზნზურში მართლაც არსებობს, ანდა პირთა ნაცვალსახელებდაც მიჩნე-
ულია, თუ თგორიულადაა შედგენილი, როგორც აზნზური ენის კანონების
თანახმად სწორედ ნაწარმოები ფორმები?

დ. გულიასაგან აღბეჭდილი ნაცვალსახელთა სამი წყების ფორმები
რომ მართო თგორიული პრინციპების თანახმად შედგენილი მხოლოდ მისი სა-
კუთარი ენობრივი შემოქმედების ნაყოფი არ უნდა იყოს, არამედ აზნზური
ენის საგანძურის კუთვნილებასაც უნდა შეადგენდეს, აზას აკად. გვლდენშტედ-
ტის ჩანაწერიც ამტკიცებს. მას აღბეჭდილი აქვს, რომ მაშინ აზნზურ-
რად თქვენ თურმე ყოფილა ანთ (Ant) ეოთს დიალექტში, მეორეში-კი მრ. რ.
მე-2 პირის ესევე ნაცვალსახელი აჟათ (Auat)-ად გამოითქმოდა.

(ესაღია, რომ, რაკი ანთ და აჟათ ერთი და იგივეა, ამ ფორმათაგან პირ-
ველს ამ ნაცვალსახელის მეორე ფორმაში დაცული ზ ბგერა შენაცვლებით გ
ბგერად აქვს ქვეული, მეორეს-კი ნ თანხმოვნისი დაჟუარგავს. ამნაირად მათ
წინამორბედ და აჟანთ-ი არის საგულისხმებელი. იგი დ. გულიას მიერ დასა-
ხელებულ ნაცვალსახელთა პირველ წყების მრ. რ. მე-2 პირის აზანთი ფორმის
შესატყვისობას წარმოადგენს, იმ განსწავებით მხოლოდ, რომ გვლდენშტედ-
ტის ჩანაწერში ზ-ს მაგიერ ვ-თანხმოვნისი ფორმაა აღბეჭდილი. როგორც ქვე-
ვით აღნიშნული იქნება, საფიქრებელია, რომ ამნაირი ვ-ბგერიანი ორივე რი-
ცხვის ყველა პირის ფორმები და ზ-ბგერიანი ფორმები პარალელურად უნდა
არსებუდიყო და თავისი განსაკუთრებული მნიშვნელობაც უნდა ჰქონოდა.

ამნაირადვე, თავის ადგილას უკვე დავრწმუნდით, რომ ის მე-XVIII ს.
წრდილო-აღმოსავლურ აზნზურად აუაბ ყოფილა, თითონ ისინი-კი სამხრეთ-
დასავლურ აზნზურად ურუთუხაბუ. იქვე გამოიკველი გვერდნა, რომ ის-ს არსე-
ბითად აუაბ, ხოლო ისინი-ს ურუთი გამოჰხატავს, ამათგან აუაბ უღრის აუგრ-ს,

რომელიც აბაზთა ტომის კილოკავშია დაცული, ურუთ კი აბაზური ურთ-ის, თუ ოდნავ მკდარი არა, სრულხმოვნისანი ფორმა უნდა იყოს.

2 პ. მრ. რ.-სა და 3 პ. მხ. და მრ. რ. ნაცვალსახელების ზემომოყვანილი მაგალითებითან ცხადი ხდება, რომ დ. გულიას მიერ მოყვანილი ნაცვალსახელების ფორმები მე-XVIII ს.-ში მართლაც პირთა ნაცვალსახელებად ყოფილა მიჩნეული და პირთა ნაცვალსახელებად უხმარიათ.

პირთა ნაცვალსახელებად მიჩნეული ზემომოყვანილი სამი წყება დ. გულიას აზრით უნდა თითქოს იმაზე მიგვითითებდეს, რომ პ. ნაცვალსახელები საერთოდ ჩვენებითი ნაცვალსახელებისა და სქეს-კატეგორიების თავსართების ძირთან შეერთებით უნდა იყოს წარმოდგარი. რა აქვს ავტორს ძირად ნაგულისხმევ, არა ჩანს. მხოლოდ დ. გულია ფიქრობს, რომ ნაცვალსახელები თავდაპირველად პიროვნებისა და მანძილის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყვნენ. მანძილის აღმნიშვნელობა-კი რომ ყველა პირთა ნაცვალსახელების კუთვნილება ყოფილიყო, არამცთუ ძნელი დასაჯერებელი, სრულებით დაუჯერებელია. მახლობლობისა, თუ დაშორებულობის გარემოება მხოლოდ 3 პ. ჩვენებითს ნაცვალსახელებში გხვდება. და ეს გარემოება იმთავითვე მარტო იქ უნდა ყოფილიყო, რადგან 1 და 2 პირის სადმყოფობა მოსაუბრეთათვის ისედაც ყოველთვის ცხადია ხოლმე.

აბაზური პირთა ნაცვალსახელების ჩვენებითი ნაცვალსახელებსაგან წარმოშობილობის მოსაზრება დ. გულიას ზემომოყვანილი სამი წყების აღნაგობის ანალოზსა და შესწავლაზე არ არის დამყარებული. უამისოდ კი ნაცვალსახელების თავდაპირველი აგებულებისა და სახის გამორკვევა შეუძლებელია.

ეხლა რომ სწორედ ამ ამოცანის კვლევა-ძიებას მივყოთ ხელი, არსებობს თუ არა, რაიმე საფუძველი, რომ ნაცვალსახელების პირველი და მეორე წყება პირთა გამომხატველად იყოს მიჩნეული?

თუ აზრი ან არჩ მხ. რ. 1 პირის აღმნიშვნელია, ხოლო აბართ, ან ართ მრ. რ. 1 პირისა, სად არის აქ ან 1 პირის ნაცვალსახელის თავსართი, რომელიც ს არის? ამგვარადვე, თუ აზრ, ანდა ანჩ მხ. რ. 2 პირის გამომხატველია, მრ. რ. 2 პირისა კი აბანთ, ანდა ანთ-ია, სად არის აქ მეორე პირის ნიშანი?

საკმარისია აღამიანმა ნაცვალსახელთა ამ სამ წყებთან მესამე წყებას, რომელსაც მხოლოდ მრ. რ. აქვს, მიაქცვოს ყურადღება და პირველ ორ წყების ფორმებს შეადაროს, რომ მისთვის მათ შორის არსებული დამოკიდებულება ცხადი შეიქმნეს.

პირველი ორი წყების ფორმებს პირის არავითარი გამომხატველი და განმსხვავებელი თავსართები არ აბადია და არც:

1 პირი აბარ, ან არჩ

2 „ აზნრ, ან არჩ

მესამე წყების ფორმები-კი ერთიმეორისაგან თავსართებით განსხვავდებიან და ამიტომ არის

1 პირი შართ

2 „ შმართ

3 „ ურთ, რომელიც, როგორც შემდეგ დაერწმუნებით, უართისაგან უნდა იყოს წარმოდგარი.

ესლა რომ პირველი ორი წყების ნაცვალსახელების განხილვას შევეუდგეთ და ჯერ მხოლოდ მხ. რ. ფორმებს შეეცხოთ,—

1	პირი	აბრ	არი
2	„	აბწ	აწ
3	„	უბრ	ურ

პირველი წყების ფორმები მეორე წყებისაგან მხოლოდ თავიღური ხმოვნის შემდგომ ჩართული ზ ბგერით განსხვავდება. მეორე წყების მესამე პირის ფორმას-კი რ-ც დაკარგული აქვს. მართა ის ვარემოვბაც, რომ ზ სამივე პირის ფორმაშია, ცხად-ჰყოფს, რომ ზ არ შეიძლება პირის მაჩვენებელი ნიშანი იყოს თუნდაც ისევე, როგორც ბარა-შია ამჟამად აღქმული.

მეორე მხრით „აბწაჰ. ენის“ ავტორის დებულებაც თითქოს ამ ნაცვალსახელებში ზ მახლობელობისა და სახილაგომის გამოშხატეული ელემენტი იყოს, რომ სწორე არ არის, ამის ცხად-საყოფელად თუნდაც ისიც კმარა, რომ აბრა ექ, აბრაზი-ც აქეთკენ და აბწა იქ, აბწაზი-ც იქითკენ ისევე, როგორც უბრა იქ, უბრაზი-ც იქითკენ, ყველა, მახლობელობისა და დაშორებულება-უხილაობისდა განურჩევლად, ზ ელემენტის მქონებელია.

ესლა რომ ნაცვალსახელთა პირველი ორი წყების მხ. რ.-ისა და მრ. რ.-ის ფორმები ერთმანერთს შეეადაროთ, ცხადი გახდება, რომ მეორე წყების ფორმათა მიხედვით

	მხ. რ.	მრ. რ.
1	პირი არ	ართ
2	„ აწ	აწთ
3	„ ურ	ურთ

მრ. რიცხვის 3-ივე პირის ფორმებს ბოლოში თ ახლავს, რომელიც მხ. რ.-ის ბოლოკიდური ზ ბგერის ჩამოცილლ ფორმებს ემატება. როგორც ეტყობა, ეს ი ბგერა ნაცვალსახელის არსებითი ნაწილი არ არის. ამას გარდა, მხ. რ. მე-3 პირის ფორმის მიხედვით, საფიქრებელი ხდება, რომ მხ. რ.-ის მე-3 პირის ფორმაც წინათ ური უნდა ყოფილიყო, შემდეგში კი რ გამჭრალა. ამას ის ვარემოვბაც ამტკიცებს, რომ პირველი წყების მე-3 პირის ნაცვალსახელს უბრ-საც რ შენარჩუნებული აქვს.

ის ვარემოვბა, რომ ამ ნაცვალსახელების მრ. რ.-ის ფორმებს მხ. რ.-ის ფორმებისაგან მხოლოდ ბოლოში დართული თ ახლავებს, ცხად-ჰყოფს, რომ თ მრავლობითი რიცხვის ნიშანია. ამ დასკვნის სიმართლეს ისიც ამტკიცებს, რომ პირველი და მესამე წყების მრ. რ.-ის სამივე პირის ფორმებსაც ყველას ბოლოში თ ახლავს. თ-ს მრავლობითობის აღმნიშვნელობა მით უფრო საყურადღებო ვარემოვბაა, რომ თანამედროვე აბწაჰურს მრ. რ.-ის ნიშნად ეს ბგერა უკვე აღარა აქვს.

ნაცვალსახელების ზემოთყვანილი მაგალითების მიხედვით საფიქრებელი ხდება, რომ თ მრ. რ.-ის ბოლოხართად, ქართულის მსგავსად, ოდესღაც აბწა-ჰურსაც უნდა მქონოდა.

ნაცვალსახელთა პირველი წყების ფორმათა შესახებ გამოსარკვევია, რომელს ამ ორ რიცხვთაგანს, მხოლოდობითსა, თუ მრავლობითს, აქვს უფრო უკეთესად პირენდელი სახე დატული, სახელდობრ, გამოსარკვევია, წარმოსდგა

1 პირის აბრ	აბარი	} -საგან
2 „ აბნ	აბანი	
3 „ აბბრ	აბბარი	

და ამნაირად მრ. რ.-ის ფორმები, მეორე წყების ნაცვალსახელების მსგავსად, ბოლოკიდური ი-ს მოცილებითა და მრ. რ.-ის თ ნიშნის ბოლოსართად დართვის საშუალებით არის ნაწარმოები, თუ წინაუკმო 1. ბაბი 2. ბანი 3. ბუბი-საგან.

პირველი აბრი ვგონებ უფრო სწორე უნდა იყოს, რადგან მეორე შემთხვევის დროს ძნელი ასახსნელი იქმნებოდა მხ. რ.-ის ბაბი, ბანი და ბუბი საგან როგორ უნდა წარმომდგარიყო მრ. რ.-ის ფორმები აბაბთ, აბანთ და აბბათ, სახელდობრ, საითგან გაჩნდა შუა ა ბგერა, და მეტადრე, როგორ წარმოსდგა 3 პირის აბაბთ? სამაგიეროდ, პირველი შესაძლებლობის სამართლიანად მიჩნევის დროს, აბაბი, აბანი და აბაბი-საგან აბაბი, აბანი და აბბი ფორმების წარმოშობა, ბოლოში მოქცეული მახვილის გაგლეწით გამოწვეული ა-შუა ხმოვნის გაქრობის წყალობით, ადვილად დასაჯერებელი განმარტება იქმნებოდა.

ესლა აღსანიშნავია, რომ ნაცვალსახელთა პირველ წყებაში ორივე რიცხვის პირველისა და მესამე პირის ფორმებს უკანასკნელ თანხმონად რ აქვთ (1 პირის აბრი, აბაბთ,—3 პირის-აბბრი, აბბათ), ხოლო მეორე პირის ფორმას აქვე ნ აქვს (აბნი, აბანთ). ასეთივე სურათია ნაცვალსახელთა მეორე წყებაში (1 აბი, აბთ,—3 აბ(რი), აბრთ, ხოლო მე-2 პირისას აბნი, აბთ). ამ მხრივ ერთნაირობა მხოლოდ მესამე წყების ფორმებს აქვთ დატული და იქ სამისავე პირის ფორმას (აბრთ, აბართ და აბრთ) რ აქვს.

მართალია, 1 პირის ფორმები აბრი, აბაბთ და აბრი, აბთ მე-2 პირის ფორმებისაგან აბნი, აბანთ და აბნი, აბთ მხოლოდ თავიანთი რ და ნ თანხმონებით განირჩევიან და ამიტომ შესაძლებელია ადამიანს ეფიქრა კიდევ, რომ სწორედ ეს ბგერები რ 1. პირის და ნ მე-2 პირის მაჩვენებელი არიან (ამჟამად აბაბუბში სწორედ ეს ბგერები ასმევაგებენ და არჩევენ პირველი პირი: ფორმისაგან მეორე პირისას), მაგრამ ასეთი დასკვნა რომ სრულებით მცდარი იქმნებოდა, ამას ის გარემოებაც ცხადყოფს, რომ ეს ვითომცდა 1. პირის მაჩვენებელი რ ბგერა ნაცვალსახელთა პირველისა და მეორე წყების მესამე პირის ფორმებსაც აქვთ (აბბრი, აბბათ, აბრთ), ისევე, როგორც ეს რ ბგერა მესამე წყების სამივე პირის ფორმებსაც მოეზოვება. ამის შემდგომ ცხადია, რომ რ აქ არას გზით არ შეიძლება პირის მაჩვენებელი იყოს.

რაკი მესამე წყების ნაცვალსახელებს ერთგვარობა ემიჩნევთ და პირველი და მეორე წყების მეორე პირის ფორმების მსგავსად, მესამე წყების მეორე პირის ფორმას ნ არა აქვს, თავისთავად იბადება საკითხი, რომელი ამ თანხმონათაგანი რ, თუ ნ უნდა იქმნეს პირველად და მიჩნეული?

მას შემდეგ, რაც შემომოყვანილმა ანალიზმა დაგვიჩვენა, რომ პირველისა და მეორე წყების ნაცვალსახელთა არც ზ და არც რ ბგერები პირის მაჩვენებელი არ არის, გამოდის, რომ პირველი და მეორე წყების ორსავე რიცხვის 1 და 2 პირის ნაცვალსახელებს პირის მაჩვენებელი ბგერა არ ჰქონიათ. რაკი დაუჯერებელია, რომ ასეთი მდგომარეობა პირველადი იყოს, რაზრან მაშინ გაუგებარი იქნებოდა, თუ რაზე უნდა დამყარებულიყო ამ ნაცვალსახელების სხვა-და-სხვა პირთა აღმნიშვნელობა, ან როგორ უნდა გაერჩია მსმენელს, რომელს, პირველსა, თუ მეორე პირს პეტლისხმოზდა მოსაუბრე, თუ მეტადრე იმ გარემოებასაც გაეჩხენებთ, რომ თავდაპირველად ამ ნაცვალსახელების სამი პირის ფორმებს ან რ ანდა ნ უნდა ჰქონოდათ და ამიტომ 1 პირისა და მეორე პირის ფორმად უნდა ახარს, ანდა ახან რ ვეგულისხმეთ. ამ მოსაზრებათა გამო საფიქრებელია, რომ პირველი და მეორე წყების ნაცვალსახელებს 1 და 2 პირის ფორმებს ოდინდელი თავკიდური პირის მაჩვენებელი ბგერები დაკარგული უნდა ჰქონდეთ. ამ დანაკლისის კომენსაციასა და 1 და 2 პირის ფორმათა მნიშვნელობის გარჩევის შესაძლებლობას მეორე და პირველი პირის ფორმებში მომხდარი რ და ნ თანხმოების ფონეტიკური დიფერენციაცია ჰქმნიდა: ამით 1 და 2 პირის ფორმების ერთი მეორისაგან განჩრევა შესაძლებელი შეიქმნა და პირის მაჩვენებელი თავსართების გაქრობის ზიანიც ანაზღაურებულ იქნა. თუ ეს აზრი მტკნარი არ არის, მაშინ უნდა გამოირკვეს, პირთა აღმნიშვნელი რომელი თავსართები უნდა ჰქონოდათ ორივე რიცხვის პირველი და მეორე პირის ორივე წყების ნაცვალსახელებს?

ამ საკითხის გამორკვევა ნაცვალსახელთა მესამე წყების ანალიზის საშუალებით შეიძლება, რომელსაც მხოლოდ მრ. რ. ფორმები აქვს. მე-3 წყების მრ. რ.

1 პირი ჰართ

2 შართ

3 " უართ არის, რომელიც უართ-ისაგან არის წარმომდგარი. ამ ფორმების ჯერ პირთა ერთი მეორესთან, შემდეგ-კი ნაწილობრივ პირველისა და მეტადრე მეორე წყების ნაცვალსახელებთანაც შედარება ცხადყოფს, რომ პირველი პირის აღმნიშვნელ თავსართად აქ ჰ არის, მეორე პირისა—შრ, მესამე პირისა კიდევ უ გამოდის.

აღსანიშნავია, რომ საკუთრივ პირთა ნაცვალსახელების მრ. რ.-ის 1 პირსაც თავში ჰ ბგერა და 2. პირს შრ აქვთ, ე. ი. იგივე, რაც მესამე წყების შესატყვის ფორმებს. მესამე პირის ფორმას-კი იქ მხოლოდ დ აქვს თავში (დარბ) ურთ (უართ)-ის მაგიერ.

ესლა მხ. რ. პირთა აღმნიშვნელი ბგერების გამორკვევას რომ შეუძლებელი, ჯერ უნდა იმ გარემოებას მივაქციოთ ყურადღება, რომ სამივე წყების მრ. რ.-ის სამივე პირის ფორმებს ბოლოში მრავლობითობის აღმნიშვნელი თ აქვს. სწორედ ეს ბოლოში დართული თ ბგერა მხ. რ.-ის ფორმას მრ. რ.-ის ფორმად ხდის. აღსანიშნავია ამასთანავე, რომ თ მრავლობითი რიცხვის ბოლოსართი მესამე წყების ნაცვალსახელის სამივე პირის ფორმებსაც აქვს, რომელთაც პიროვნული თავსართებიც ახადიათ. რაკი ენას ამ შემთხვევაშიაც მრ. რ.-ისათვის თ ბოლოსართის ხმარება დამტკიცებულია, ეს იმის ცხადი დამამტკიცებელი

უნდა იყოს, რომ თავისდათავად ჰ, ში და უ თავსართებს პირიქების მრავლობითობის გამოხატვა, ანუ მრ. რ.-ის ნაცვალსახელის მოვალეობის ასრულება არ შეეძლოთ. ეს-კი იმ გარემოების გამომქადაგებელია, რომ პირთა მარჯვენა-ბედი თავსართები მხოლოდებითი და მრავლობითი რიცხვისათვის თავდაპირველად ერთი-და-ერთვე ყოფილა, და მრ. რ.-ის ფორმების საწარმოებლად მხოლოდ თი ბოლოსართის მიმატება-ლა იქმნებოდა საჭირო.

ამიტომ უნდა ვიფიქროთ, რომ თანამედროვე და უკვე მე-XVIII ს. ჩანაწერით აღბეჭდილი განსხვავებული მხ. რ.-ის 1 პირისათვის ხარა-ს და მრ. რ.-ის იმავე პირისათვის ჰარა-ს, ე. ი. განსხვავებული ნაცვალსახელის არსებობა მერმინდელი ფონეტიკური-დოქტრინისათვის წარმოშობითი მოვლენა უნდა იყოს.

სამივე, მეტადრე-კი პირველი, წყების ნაცვალსახელთა ანალიზის დროს დავრწმუნდით, რომ ბ და რ-ს პირთა ნაცვალსახელოვან თავსართებად მიჩნევა არას-გჯით არ შეიძლება. ეს გარემოებავე გამომჟღავნდა უ ბგერაიანი მე-2 და მე-3 პირის ნაცვალსახელთა განხილვის დროსაც.

ამის შემდეგ, თავისთავად იზალება აზრი, რომ მხ. რ.-ის მეორე პირის მამრობითი სქესის ნაცვალსახელებში ჟარა-სა და მდედრობითისა—ბარა-ს უ და ბ ბგერებიხაც მე-2 პირის ნაცვალსახელოვან თვისებად მიჩნევა არ შეიძლება. ამ აზრის სიმართლის დამტკიცება იმითაც შეიძლება, რომ მე-2 პირის ნიშნად ში ბგერა არის, როგორც ნაცვალსახელთა მესამე წყების ფორმების ანალიზის დროს დავრწმუნდით. ხოლო რადგან ჟარა მეორე პირს, მაგრამ მამაკაცს ნიშნავს, ბარა-ც მეორე პირს, მაგრამ მხოლოდ დედაკაცს, ამისდა მიხედვით უნდა დავასკვნათ, რომ ბ უ პირისა-კი არა, როგორც ვამდებებ, არამედ მამრობითობის აღმნიშვნელი ოდინდელი თავსართი უნდა იყოს; ბ-ც მდედრობითობის, ანუ უფრო სწორედ რომ ითქვას, უჰასაკოთა და არაგონიერ არსებათა აღმნიშვნელი თავსართია. ანბანურსა და კავკასიის სხვა ენებში ამის მსგავსი არაერთი სხვა შემთხვევაც არის, სადაც დედაკაცი უჰასაკოთა და არაგონიერ არსებათა ჯგუფშია ხოლმე მოქცეული.

ბარა უნდა ნაცვალსახელთა 1 წყების მხ. რ.-ის მე-2 პირის აბარ-ს მსგავსი და მონათესავე ფორმის აბარ-საგან იყოს წმინდა პირთა ნაცვალსახელთა წყებაში შეხიზნული იმეგარადვე, როგორც ჟარა-ც, როგორც ეტუძობა, ან უკვე სრულებით დაკარგულისა, მაგრამ მე-XVIII ს. გვლდენს ტელის ჩანაწერში აღბეჭდილი მრ. რ.-ის მე-2 პირის აჟანთ-ის შესატყვისი მხ. რ.-ის მე-2 პირის აჟანრ-ს მსგავსი და მონათესავე აჟანრ-ს ფორმისაგან უნდა იყოს შერჩენილი.

ამაირადვე ხაფიქრებელია, რომ მხ. რ.-ის მე-3. პირის დედაკაცის აღმნიშვნელს ლარა ნაცვალსახელშიც ლ პირის ნაცვალსახელოვანი ელემენტი-კი არ არის, არამედ მდედრობითი სქესის ძველი, ბ-ზე უწინარესი, თავსართოვანი ნიშანია.

ყველა ზემოვანხილულისა და ანალიზით მოპოებულის შემდეგ, გვებადება აზრი, რომ ანბანურში ოდესღაც ნაცვალსახელთა ორი ჯგუფი უნდა ყოფი-

ლიყო, რომელთაგან პირველი მხოლოდ წმინდა პირთა ნაცვალსახელების ფორმებს შეიცავდა, პირთა სქეს-კატეგორიის აღმნიშვნელად, მეორე ჯგუფის ფორმები-კი პირველ ჯგუფის ფორმებისაგან სწორედ იმით განსხვავდებოდნენ, რომ მათ, პირის აღმნიშვნელ ნიშნებს გარდა, პირის სქეს-კატეგორიის აღმნიშვნელი ფორმანტიებიც ჰქონდათ.

ნაცვალსახელთა ამ მეორე ჯგუფს ფორმათა იმდენი წყება ექმნებოდა, რამდენი სქეს-კატეგორიაც აბზაურში არსებობდა. საფიქრებელია, რომ ეს მეორე წყება პირველზე აღრინდელია. დროთა განმავლობაში აბზაურში სქეს-კატეგორიის შეგნების შესუსტება-გაქრობასთან ერთად, ნაცვალსახელთა ამ მეორე, სქეს-კატეგორიის გამოშვებული, ჯგუფის ფორმებს თანდათანობით თავში მყოფი პირის მაჩვენებელი ნიშნები ჩამოხსცილდება. ამ ფორმებში მომხდარი ფონეტიკური დიფერენციაციის წყალობით (5 და 6-ს შენაცვლებით) ამ ფორმათა პირის მიხედვით განიჭევა პირის ფორმანტის დაკარგვის შემდეგაც შესაძლებელი იყო და ამიტომაც ამ ფორმების პირთა ნაცვალსახელების მნიშვნელობით წინანდებურად ხმარებაც შეიძლებოდა და თანაც სქეს-კატეგორიის განსხვავების აღმნიშვნელობაც მათ შერჩენილი ჰქონდათ. ამ თვისების წყალობით ამ მეორე ჯგუფის მეორე და ზოგი სხვა პირის ეს ნაცვალსახელები საკუთრივ პირთა ნაცვალსახელების ჯგუფში მოექცნენ.

აბზაური ნაცვალსახელების აღნაგობისა და შემადგენელ ელემენტების შესწავლა მკვლევარს მართლაც საყურადღებო საკითხების გამოიკვევის საშუალებას აძლევს და ასეთმა გულდასმითმა ანალიზმა, როგორც მათი ავებულების, ისევე პირთა და სქეს-კატეგორიების აღმნიშვნელი ნამდვილი ბეგრების გამოიკვევა შეგვაძლებინა. ამავე დროს დაერწმუნდით, რომ პირთა ნაცვალსახელების ანალიზისათვის უკუქცევით ნაცვალსახელებსაც განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონია.

თავი მეორე

უბიხური ნაცვალსახელები

სინდურ ენათა შორის ნაცვალსახელების მხრით აბზაურივით უბიხურია საყურადღებო. წინათ თუ უბიხური ნაცვალსახელების მხოლოდ ერთი, უსლარის წინასწარი ჩანაწერი ვეჭონდა, ეხლა უკვე მეტყველების ამ ნაწილზე ამას გარდა ორს მონოგრაფიულ შრომაში საკმაო ცნობები მოგვეპოვეთ პირველი ცნობები პ. უსლარს აქვს აღბეჭდილი თავის პატარა წერილში „უბიხთა ენის შესახებ“ („О языке убыхов“), რომელიც მისი ნაშრომის „აბზაურ ენა“-ს დამატებად ახლავს კავკ. ოლქის გამოცემაში (გვ. 75—102). მონოგრაფიულად-კი ად. დიორს აქვს შესწავლილი 1927 და 1928 წ. გამოქვეყნებულ ნაშრომში „უბიხთა ენა“ („Die Sprache der Ubychen“, *ib. Caucasic* IV, 65—144 და V, 11—54). დამატებითი ცნობები და შესწორებანი გ. დუმე-ზილის 1932 წ. ნაკვეთშია „უბიხთა ენა“ („La langue des Oubykhs“: *Collection linguistique, publiée par la Société de Linguistique de Paris, t. XXXV*).

§ 1. პირთა ნაცვალსახელები

1. მე—სგლტა (დ.), სგლოე (უ.), სგლოან (დირ.)¹.—ჩვენ—შგდუალა, შილოალან (დირ.)², შიულოე (უსლ.)
2. შენ— (უ)ლტა (დ.), ვულოე(უ.), ულოა(დირ.).—თქვენ—სოდტაალა, სილოალან (დირ.) ხაიულოე (=ხშიულოე) (უსლ.)
3. ეს—ანან, ლგლა, ნგლა (იშვითად დ.).—ისინი—აილან(დ.), აილანა, (დირ.) და ანა (უსლ.), აი (დირ.), ტანან (დ.) იელა (უსლ.)
ის—ტანა (დ.), იენა (უსლ.), ტა (დირ.), ტაილა (დირ.)
ის თითონ—აღტა.
(დემეზილის Étud., გვ. 106 და 110,—უსლარის აბ. გ., გვ. 92—93 და დირის Einführung, გვ. 44).
უბიხურს ნაცვალსახელოვან თავსართებად აქვს:

მხ. რ.

- 1 პ. ს(ი), ს(ე) [დ.],—ს (უსლ.),—ს, ს(ე) უსლ.)
- 2 პ. ტუუ, ტუუ, ტ (დ.),—ვ, ან უ (უსლ.),—უ (დირ.)
- 3 პ. ლ(ა), ლგ (დ.),—ლლ (უსლ.)

მრ. რ.

- 1 პ. შ(ი), შგ(დ.), ში (უსლ.),—შ, ში (დირ.)
- 2 პ. ს(ვ) (დ.),—სა, სშ (უსლ.),—სა, სი (დირ.) (იქვე).

§ 2. კუთვნილებითი ნაცვალსახელები

კუთვნილებითი ნაცვალსახელების შესაქმნელად უბიხური პირის ნაცვალსახელს კუთვნილების გამომხატველს გზ ფორმანტს უმატებს ხოლმე სათანადო ნაცვალსახელოვანი თავსართითურთ, მაგ. ჩემი იქნება სგლტა სგზ, შენა კიდევ ულტა უზ, რომელიც შერწყმული სახითაც ულტოზ-ადაც ითქმის (დემეზილის Études, გვ. 114).

§ 3. უკუქცევითი ნაცვალსახელები

უკუქცევითი ნაცვალსახელების მაწარმოებლად უბიხურს გზ ბოლოსართი აქვს და შე თითონ, ან შევე იქნება სიგა, შენვე—(ტ)უგა. დემეზილის სიტყვით, ეს გზ ფორმანტი უბიხურს გვ და ადილეურს კ ბოლოსართებს უდრის (Études, გვ. 116).

¹ დირის განმარტებით, ლტა ლაა=თითონ-ს (იქვე).

² ლაა, რასაკვირველია, ძველი მრავლობითი რიცხვის ბოლოსართიაო, დირი ამბობს (იქვე).

§ 4. უბიხური ნაცვალსახელების აგებულება და შემადგენელი ელემენტები

უბიხური პირთა სამივე პირის ნაცვალსახელები დანარჩენი სინდური ენებისაგან საგრძნობლად განსხვავდებიან. სხვაობა უმთავრესად მეტყველების ამ ნაწილს მეორე მარცვალში ემჩნევა: აბხაზურს, ადიღურს და ყაბარდოულს ახმოვნებული, ანდა უხმოვნი რ ბგერა აქვთ, უბიხურს-კი მეორე ნაწილად ღჷა (მხ. რ. 1, 2. პ. და ერთს ჩვენებითს ნ.), ღლა (ჩვენებ. ნ.) და ღჷახლჷ (მრ. რ. 1, 2. პ. და ერთს ჩვენ. ნ.) მოეპოვება.

უბიხური პირთა ნაცვალსახელების აგებულება შესდგება: 1. ნაცვალსახელოვანი ნიშნისა, 2. ღჷა მარცვლისაგან, რომელიც ღლ-დაც გამოითქმის და მრ. რ. 3 პ. აგრეთვე ბოლოკიდური ღჷს ნაწილაკებისაგან. ისევე, როგორც ამ ნაცვალსახელების თავკიდურს მარცვალს პირის აღნიშვნა ეკისრება, დანარჩენ ნაწილებსაც, ცხადია, თავიანთი დანიშნულება უნდა ჰქონდეთ.

დღემეზ ილი ფიქრობს, რომ უბიხ. მრ. რ. ნაცვალსახელების 1. პ. შგღუა-ღჷს-ს და 2. პ. სოვღუაღჷს-ს (უსლ.: სშუღოღ) ბოლოკიდური მარცვალი ღჷს მრავლობითი რიცხვის ნიშანია (იხ. Etudes, გვ. 106, შენ. 10). მაგრამ მისივე სიტყვით ეს ნაწილაკი მრ. რ. ნიშნად მხოლოდ 1. და 2. პირის და ჩვენებითი ნაცვალსახელების, აგრეთვე სახელზმნათა მრ. რ. ფორმებს უჩნათ (მისივე Сиб., გვ. 35). ჩვეულებრივი უბიხური მრ. რ. ნიშანები ხ არის. მართალია, თანამედროვე უბიხურში 1. და 2. პირისა და ჩვენებითი ნაცვალსახელების მრ. რ. ფორმებში ღჷს ნაწილაკი მრ. რ. ნიშნად აღქმული ჩანს, მაგრამ ზოგიერთი მოსახრება გვაფიქრებინებს, რომ ეს მერმინდელი გააზრიანების შედეგი უნდა იყოს და თავდაპირველად ამ რთული აგებულების ნაწილაკს სხვა დანიშნულებაც უნდა ჰქონოდა.

მართა ეს უბიხური ფორმები რომ ავიღოთ, ბოლოკიდური ღჷს მართლაც მრ. რ. ნიშნად მოგვეჩვენება, თუმცა მრ. რ. 1. და 2. პირის ფორმების ნაცვალსახელოვანი თავკიდური ელემენტი ამავე პირების მხ. რ. ასეთივე ელემენტებისაგან ისე განსხვავდება, რომ მათი მრავლობითობა ისედაც ჩანს და ამიტომაც მრ. რ. ბოლოსართი ზემეტი უნდა ყოფილიყო. მაგრამ, ამ უკანასკნელ გარემოებასაც რომ ყურადღება არ მივაქციოთ, მოძმე ენებთან შედარებამაც შესაძლებელია ამ ღჷს ნაწილაკის თავდაპირველი ბუნება და დანიშნულება სულ სხვანაირად წარმოგვიდგინოს. მხოლოდ, სანამ შედარებითს შესწავლას შევუდგებოდეთ, ჯერ ამ ბოლოკიდური ღჷს მარცვლის ანალიზია საჭირო.

ამ მარცვლის თანხმოვანი ლატერალური, ანუ გვერდითი ღჷს არის, რომელიც, როგორც ვიცით, რთული ბგერაა და გვერდით გამოითქმულობასთან ერთად ზლ-ს შერწყმულობას მაინც და- მაინც უცილობლად შეიცავს. თუ ამ გარემოებას გაიხსენებთ და წარმოვიდგენთ, რომ ამ ორი თანხმოვნის შერწყმულობა მერმინდელი მოვლენა უნდა იყოს, მაშინ ამ ღჷს-ს ხ დალ თანხმოვნებად გაყოფა შეიძლება და მთელი ეს ბოლოკიდური ნაწილი ხლჷ-დ წარმოვიდგება, რომელიც თვით ხ და ღჷს-საგან არის შემდგარი. ამათგან ხ უბიხურსა და ადიღურში მართლაც სწორედ მრ. რ. ნიშანია. ამნაირად ღჷს მარ-

ცვალს მრავლობითობის აღმნიშვნელობას მხოლოდ მასში შემავალი ხ ან-
პებს, ლნ-ს კი ამასთან არავითარი კავშირი არა აქვს, არამედ მისი დანიშნულება
ცალკე უნდა იყოს გამოჩვენებული. თუ ამის შემდგომ ზემომოყვანილს 1 და
2 პირის მრ. რ. უბიხურს ფორმებს ასეთსავე ნაცვალსახელებს 1. პ. აბხაზურს
ჰარა სა და აღიღურს ტერ-ის, 2. პ. აბხ. შარა-სა და აღიღ. სერი, ჭერი-ს
შევაღარებო, იქაც მრ. რ. ამ ოთხსავე ფორმის ხომ რა და რი მარცვალდ აქვს
ბოლოში. რაკი იგი ძირეული არ არის, რასაკვირველია, რაღაც ფორმანტი უნდა
იყოს. ხოლო, რაჟგან ოთხივე მრ. რ. ფორნაა, ამიტომ ჰქაც შესაძლებელია
აღამიანს ევიჭრა, რომ რა და რი სწორედ მრ. რ. ნაწილაკებია, მით უმეტეს,
რომ ასეთ პირობებში სრულებით ბუნებრივია აბხაზური რა-სა და უბიხური
ლნ-ს იგივეობა ვიცნათ. მაგრამ, რამდენადაც უკანასკნელი დასკვნის; რა-სა და
ლნ-ს იგივეობის, წინააღმდეგ არაფრის თქმა არ შეიძლება, იმდენადვე სრულე-
ბით მკდრი იქნებოდა აზრი, თითქოს რა და რი მრ. რ. ნაწილაკებია. ეს ოუნ-
დაც იქითგან ჩანს, რომ რა აბხაზურსა და აღიღურში პირთა ნაცვალსახელე-
ბის მხოლოდითი რიცხვის სამივე პირის ფორმებსაც აქვთ. ცხადია, რომ რა და
ლნ-ს, რ-საც სინდური ენების ნაცვალსახელებში ისეთივე დანიშნულება უნდა
ჰქონდეს, როგორც ქართულსა და ქართველურებში მეტყველების ამევე ნაწილში
რა და რ-სა აქვს. ამიტომაც საფიქრებელია, თავდაპირველად უბიხურ ნაცვალ-
სახელების მხ. რ. ფორმებსაც, აბხაზურისა და აღიღურ-ყაბარდოულის მსგავ-
სად, ამავე ნაწილაკის ფონეტიკური სახესხვაობა ლნ უნდა ჰქონოდათ ბოლოში
და მხოლოდ შემდგომ, დროთა განმავლობაში, უნდა ჰქონდეს ეს ნაწილაკი
მხ. რ. ფორმებს ჩამოცილებული.

ლნ მარცვლის რაობის განხილვის შემდგომ, უნდა ღუა-ს დანიშნულების
გამოჩვენებაც ვცადოთ. ღგმეხილი ფიქრობს, რომ ღუა იგივე მითითებით
ნაწილაკია, რომელიც აგრეთვე კიდევ შემდეგ გამონათქვამებში გვხვდება: აღუა
„ეს თითონ“, და-ღუა „აზნარად“, ღგღუა „ქვევით“, ხგ-ღუა „ზევით“, ზა-
ღუა, ანდა ზა-ღო „ერთეული“, „ერთობლივ“, მაგ. შა-ზნლოჯილ „სამი ძმა“,
„სამივე ძმა“ (Oub., გვ. 17, § 33 და 15 § 31). აღამიანი რომ ჩაუჭვირდეს, ზეპო-
მოყვანილს შემთხვევებში ღუა ნაწილაკი ქართულს ვე ნაწილას უღრის, რთუ-
გან ეს გამონათქვამები ქართულად ასეც შესაძლებელია გამოიხატოს: თითონწე-
ასევე, სამივე.

უბიხური პირთა ნაცვალსახელების აგებულების ზემომოყვანილი ანალიზის
შემდგომ, ცხადია, რომ ამ ნაცვალსახელების მნიშვნელობა მე, შენ, ის, ჩვენ, თქვენ
და ისინიკი არ იქნება, არამედ, მათი შინაარსი რომ ზედმიწევნით გამოითქვას,
უნდა გადმოგვეთარგმნა მევე, ანუ მე თიფონ, შენვე, ანუ შენ თითონ, ჩვენ
თითონ, თქვენ თითონ და თითონ ისინი. მაგრამ ამ ნაცვალსახელების აღმნი-
შვნელობის ასეთი გაგება მხოლოდ მათი აღნაგობის თანამედროვე ანალიზის
შემდგომ წარმოუდგება მკვლევარს, თვით უბიხურ-კი ყველა ისინი პირთა მარ-
ტივ ნაცვალსახელებად ესმით. ისევე, როგორც მათი თანამედროვე ხალხური
გაგება აგებულების ანალიზზე დამყარებულს გააზრიანებას არ უდგება, ვერც
მათი ღრნგვისტიკური განაწევრებით მოპოებული ზემოაღნიშნული განმარტება-
უნდა გამოჰხატავდეს ამ ნაცვალსახელების თავდაპირველს შინაარსს.

ამ უბიხური ნაცვალსახელების თავდაპირველი აღმნიშვნელობის მიგნება-მათი აგებულებისა და ნაწილების ნამდვილი რაობის გაგებაზეა დამოკიდებული. ხოლო უბიხური ნაცვალსახელების აღნაგობა-აღმნიშვნელობის გამორკვევა ქართულ-ქართველური და კავკასიური ენების ნაცვალსახელების არა ერთი ძირითადი საკითხთაგანის გადაწყვეტასაც გავვიადვილებს.

უკვე აღნიშნული გვქონდა, რომ პირთა უბიხური მრ. რ. 1. და 2. პირის ნაცვალსახელების ბოლოკიდური ღწ მარცვალი მრ. რ. ფორმანტი-კი არა, არამედ სინდური ენების ნაცვალსახელების საერთო რა დამოლოების ფონეტიკური სახესხვაობაა, და რომ წინათ, აბხაზურის, ადიღურისა და ყაბარდოულის მსგავსად, უბიხური ნაცვალსახელების მხ. რ. ფორმანტიც ბოლოში ეს ღწ მარცვალი უნდა ჰქონოდა და 1. პ. მე—სღღთაღწ, 2. პ. შენ—(უ)ღღთაღწ ყოფილიყო. საკმარისია აბხაზური მხ. რ. 2. პ. ნაცვალსახელი ჟარა და ზარა ავიღოთ და ამავე პირის უბიხურს (უ)ღღთაღწ-ს¹ შევედაროთ, ისევე, როგორც მრ. რ. აბხაზური 2. პ. შარა უბიხურს სიღღთაღწ-ს, რომ ჟარა-მ და ღღთაღწ-მ უნებლიეთ ჩვენი ყურადღება მიიპყროს. მრ. რ. 2. პ. აბხაზური შარა-ც თავისი აგებულებით მეტად საყურადღებოა: თუმცა შ-ს ლაბიალობა ზმნის ნაცვალსახელოვანს თავსართებშიც დაცულია, მაგრამ მინც საფიქრებელია, რომ იგი თავდაპირველად ამ შემთხვევაში შ-ს მომდევნო ვ-ს შერწყმის შედეგი უნდა იყოს და თვით ნაცვალსახელი შ, ან შუ და ვარა-საგან უნდა იყოს წარმომდგარი, რომელთაგან პირველი 2. პირის ნიშანი იყო, მეორე ვარა-კია იგივე, რაც თავდაპირველად მხ. რ. 2. პირის ჟარა იყო, ე. ი. მამრობითი სქესის გამომხატველი.

აბხაზურსა და უბიხურს შორის 2. პ. წარმოებაში ორი განსხვავებაა: პირველი განსხვავება იმაში მდგომარეობს, რომ აბხაზურს მამრ. და მდედრ. სქესისათვის ცალკე ფორმები მოეპოვება, უბიხურს-კი, ჩერქეზულისა და ყაბარდოულის მსგავსად, გრამ. სქესის განჩევა არა აქვს და მხოლოდ ერთი ფორმა-ლა შერჩენია, სახელდობრ ისეთივე, როგორც მამრ. სქესის ცნობილი აბხაზური ფორმაა. მეორე განსხვავება იმაში მდგომარეობს, რომ აბხაზური ჟარა-ს მაგიერ უბიხურს ღღთაღა აქვს, რაც ჟ-ს ღღ-დ შენაცვლების გზით უნდა იყოს გაჩენილი.

თუ შემოვიყვანოთ მოსაზრება მცდარი არ არის და უბიხური ღღთაღწ მართლაც ჟარა-ს ფონეტიკურს შენაცვლებას წარმოადგენს, მაშინ უფლებამვაქვს დავასკვნათ, რომ აწ არსებული უბიხური პირთა ნაცვალსახელების აგებულება პირის ნაცვალსახელოვანს ნიშანს, მამრ. სქესის ღღთა-დ შენაცვლებულს ვ ნიშანსა და ნაცვალსახელების მაწარმოებელს ღწ-დ შენაცვლებულსე რა ბოლოსართს შეიცავს. მთლიანად თითქმის უცვლელად ასეთი აგებულება მრ. რ. 2. პ. აბხაზურ ნაცვალსახელს შარა-ს (= შჟარა-ს) აქვს დაცული, მხ. რ. ამავე პირის მამრ. სქესის ფორმას-კი თავში სწორედ პირის ნიშანი აქვს დაკარგული. დამახასიათებელია, რომ ამ პირის ნაცვალსახელოვანი თავსართი უბიხურსა და დანარჩენს ორ სინდურ ენასაც დაჰკარგვია.

1. (უ) სწრაფი საუბრის დროს დ ვ მ ე ხ ი ღ ი ა ცნობით არ იშის და 2. პ. ნაცვალსახელს გამათქმის.

მაგრამ აბხაზურში 2. პ. მხ. რ. ნაცვალსახელი მარტო მამრობითი სქესისათვის-კი არა, არამედ მღედრ. სქესისათვისაც, ბარა-ც არსებობს, ისევე როგორც შესამე პირსაც აბხაზურში მღედრ. სქესის აღსანიშნავადაც ცალკე ფორმა ლარა-ც ჯაანია. ეს ორი ვარეშობა, იმასთან ერთად, რომ უბიჭურს ყველა ნაცვალსახელების მეორე ნაწილად მამრ. სქესის გამომხატველი ღჭა ახლავს, გვაფიქრებინებს, რომ თავდაპირველად სინდურს ენებში ნაცვალსახელების ფორმები მარტო პირისდა მიხედვით-კი არ განსხვავდებოდნენ, არამედ სქესისდა მიხედვითაც და შტარა-ს გარდა, შბარა-ც იქმნებოდა, 1. პ. ფორმა მამრ. სქ. უნდა სტარა, მღედრ. სქ. უფრო აღრინდელი ფორმა ლარა, ხოლო ბარა უპასაკოთა გამომხატველი ყოფილიყო, მერმე-კი უკანასკნელი მღედრ. სქ. აღმნიშვნელად ქეუუა. გრამ. სქეს-კატეგორიების უბიჭურში გაქრობისთანავე მამრ. სქესის გამომხატველს ღჭა ფორმანტს ზოგადად ჩვენებითი, ან უკუქცევითი ნაწილაკის დანიშნულება მიწმდება. ის ვარეშობა-კი, რომ უბიჭურს პირის ნიშნებთან ერთად ასეთი ნაწილაკის დართვაც აუცილებლად სჭიროდ მიუჩნევიან, წინათ არსებული სქესის ნიშნების ანარეკლსა და კომპენსატორულს წარმოებას უნდა შეადგენდეს.

დკმეზილი უბიჭური კუთვნილებითი ნაცვალსახელების გზ ფორმანტის არც ეტიმოლოგიასა და არც თავდაპირველ მნიშვნელობას არ ენება. მე-კი მგონია, რომ გზ უნდა თავადისა და ბატონ-პატრონის აღმნიშვნელი უბიჭური სიტყვის დგზ-ს შუა ნაწილი იყოს და თავდაპირველად სგლჭა სგზ-მე, მე-პატრონის-ს აღმნიშვნელი და ამნაირად ჩემი-ს გამომხატველი უნდა ყოფილიყო.

დკმეზილი ამბობს: ერთადღურთი სიტყვა, რომელსაც მხ. და მრ. რ. 3. პირის ნაცვალსახელებთან ამ პირის კუთვნილებითი თავსართი არ ერთვის ზოლმე, ბატონ-პატრონის აღმნიშვნელი დგზ არის, მაგ. ამბობენ იმნა დგზ „ამის პატრონი“, —აღჭა დგზ „ამის საკუთარი, პატრონი“, —აიხაზსტა ა-დგზ-ნე „ამ პირუტყვების პატრონები“. ყველა ამ შემთხვევებში ამ სიტყვებს უნდა შესაფერისი ნაცვალსახელოვანი კუთვნილებითი თავსართი ჰქონოდათ, მაგრამ არ ისმარებაო (Оуб. გვ. 18, § 36). სწორედ იმიტომაც არა აქვს დგზ-ს თავში ნაცვალსახელოვანი თავსართი, რომ იგი თვით გზ ფორმანტის სრული ფორმაა და წინამორბედ ნაცვალსახელთან ერთად კუთვნილების გამომხატველია.

პატრონის აღმნიშვნელი უბიჭური სიტყვა დგზ საყურადღებო სიტყვაა. ვითარცა კუთვნილების გამომხატველი, არსებითად იგი ძველი ქართული თავადისა და თავის შესატყვისობა უნდა იყოს მარტო გრამატიკულად-კი არა, არამედ ძირითად. დგზ ვგონებ უნდა ძველ ქართულს თხემსა და სვანურს თხემს-ს უღრიდეს. ისევე თავისაგან ნაწარმოები თავადი ძვ. ქართულში გამომხატვადა ხოლმე თვთ-ს, სვანურადაც თხემისა და თავის აღმნიშვნელი თხემშუ-ც ხომ თითონ-ს აღმნიშვნელი არის.

აბხაზურში წინაუქმო მოვლენა გვაქვს: იქ თავს ჰქეიანჯანგ, რომელშიც ა ჩვეულებრივი აბხ. ართონია, ხე-კი თავის გამომხატველია, ხოლო თვით-კი კათან არის.

თავი მესამე

ადიღეური, ანუ ჩერქეზული ნაცვალსახელები

ადიღეური ნაცვალსახელების ჩანაწერი ლვლჲეს და დვმეზილის ნაშრომებსა და დაკოვლევე-აშხამათის გრამატიკაში მოიპოვება, მათი ანალიზი-კი მხოლოდ დვმეზილსა და დაკოვლევე-აშხამათისა აქვთ. შემოდინშნულთ ავტორების ცნობები ერთმანერთს ხშირად არ უდგება და ამიტომაც სამივე აქვე მომყავს.

§ 1. მკვლევართა ცნობები ადიღეურ ნაცვალსახელებზე

A. ადიღეური (ჩერქეზული) პირთა ნაცვალსახელები

მს. რ.

1. მე-ხერგ, ხე(ლ.), - ხერია, ხერი (დ.), - ხერ, ხე (დაკ.).
2. შენ-ვთორე, ვთო (ლ.), - თერი, თო, თე (დ.), - თერ, თე (დაკ.).
3. ეს-ი, იწ, მწრწ, მწ, არწ (ლ.)- მირ(ი), მიშ(ი) (დ.), - მერ, მე (დაკ.). ის-არ(ი), აშ(ი), შარ, შაშ (დ.), - შორ, შო (ხილული), არ, ა (უხილ.: დაკ.).

მრ. რ.

1. ჩვენ-ტერწ, ტე (ლ.), - ტერი, ტერიხერ (დ.), - თერ, თე (დაკ.).
2. თქვენ-სვერწ, სვე (ლ.), - სერ, სერიხერ, ფერ (დ.), - შთერ, შთე (დაკ.).
3. ესენი-ა, მა, არხ, მერხ (ლ.), - მიხე(რ), მიშე(რ) (დ), მგერ (დაკ.)- (ლვლჲე, ჩ. ე., გვ. 7, 8-9, - დვმეზილის Etudes, გვ. 106 და 110, - დაკოვლევისა და აშხამათის ადიღ. გრ., გვ. 55-57).

როგორც შემომოყვანილუგან ჩნის, ადიღეურს 3. პ. ნაცვალსახელად ჩვენებითი ნაცვალსახელები აქვს გამოყენებული.

B. კუთვნილებითი ნაცვალსახელები

მს. რ.

1. ჩემი-ხეხია, ხია (ლ.), - ხე ხია (დ.), - ხეხია (დაკ.).
2. შენი-ვთოვკა, ვკა (ლ.), - თე თია (დ.), - თაუა (დაკ.).
3. მისი-ია, აშეა (ლ.), - ია || ჯა (დაკ.).

მრ. რ.

1. ჩენი-ტტია, ტია (ლ.), - თეთა (დაკ.).
  2. თქენი-სვესკა, სკა (ლ.), - შთაშუა (დაკ.).
  3. ისეთი-ააია, ააშია (ლ.), - ააა (დაკ.).
- (ლვლ. გვ. 8, დვმეზ. 114, დაკ. და აშხ. 60).

ც. უკუშტევიტი ნაცვალსახელები

ადილეური უკუშტევიტი ნაცვალსახელები ღკ ღ ა ე ს ასე აქვს მოყვანილი: პირადად, უფრო ზედმწეებით რომ გამოუქართულოთ, თავად იქმნება სხავე, ხოლო თითონ—სერტ და სერსერო (ღკლ. რ.—ჩრ. ლ. გვ. 100: ЛИЧНО და გვ. 185: сам), დკმეზილით-კი სერი ადილეურად მე-საც ნიშნავს და მე თითონ-საც (იხ. Étud. გვ. 106 შენ. 7) და ეს ცნობა, რასაკვირველია, ღკ ღ ა ე ს ა ზ ე უფრო სწორია. სერტ შესაძლებელია თითონ-ისა-კი არა, არამედ მხოლოდ მე თითონ-ის აღმნიშვნელი იყოს.

იმავე ღკ ღ ა ე ს გრამატიკით, ადილეურად ორივე რიცხვის სამივე პირის უკუშტევიტი ნაცვალსახელი ასე გამოიხატება ხოლმე:

მხ. რ.	მრ. რ.
1. მე ჩემთავს — ზეზე	ჩვენ ჩვენთავს — ზეტქ
2. შენ შენთავს — ზევეუ	თქვენ თქვენთავს — ზეტკქ
3. ის თავისთავს — ზეი	ისინი თავიანთთავს — ზეა.

(რ.—ჩრ. ლ. გვ. 8).

ზემომოყვანილითგან წინას, რომ თავისთავის და თითონ-ის გამოხატევილი აქ ყველგან ზე, ანდა ზ თავსართია, რომელიც პირთა ნაცვალსახელების ბოლომოკვეთილ ფორმებს წინ ერთვის ხოლმე.

ხოლო დკმეზილით მე თითონ ორნაირად გამოითქმის, ან სერი, ანდა სერიკო,— შენ თითონ—უერიკო,— ის თითონ-კი უკვე —აფეი არის,— თითონ ისინი—აფეიხერ (?), აფეიხერ (Études, გვ. 116).

ამნაირად, 1. და 2. პირებს უკუშტევიტიზმას კი ბოლოსართი, 3. პირს-კი ში ფორმანტი ანიჭებს. ამ უკანასკნელს დკმეზილი უცნაურად და როგორღაც ფერების სახელებში მყოფს ში მარცვალს უკავშირებს (იქვე).

აკოვლევისა და აშხამათის გრამატიკაში-კი ადილეურის უკუშტევიტი ნაცვალსახელების წარმოების შემდეგი თავისებური წესია აღწერილი: პირის ნაცვალსახელის სრულ ფორმას მისდევს იგივე, მაგრამ უკვე ევ ბოლოსართიანი ნაცვალსახელი. ამ გზით მე თითონ იქმნება სერ სერევე, შენ თითონ—ჰარ ჰარევე, ის თითონ—ურ ურევე ?,— ჩვენ თითონ—თერ თერევე, თქვენ თითონ—შჰარ შჰარევე და თითონ ისინი—?(აკ. და აშხ. ადილ. გრ. 55).

ცხადია, რომ ღკ ღ ა ე ს ლექსიკონის კითხვით თითონ-ის, ნამდვილად-კი მე თითონ ის, ადილეური შესატყვისობა სერსერო იგივეა, რაც აკოვლევისა და აშხამათის გრამატიკის სერ სერევე.

თითოეული და ყოველი ადილეურად იქმნება სხავე (ღკლ. გვ. 8), რომელიც თავის აღმნიშვნელი სხა-სა და ჯე-საგან შესდგება.

ძ. ადილეური კითხვითი ნაცვალსახელები

ვინ?—ხედ (ლ.),— ხეტ(ი), ხეტი, ხეტ (ღ.), ხეთ (აკ.).
ვინი?—ხეტი (ლ.),— ხეთაჯ (ხეთ [ენ] + აჯ [მისი] აკ.).

- რა? — ხელ (ლ.), — ხილდე, ხილ (დ.), — ხელ (ააკ.).
 რომელი? — ტერარტ (ლ.), ტარ (დ.), — თარარგ (ააკ. და აშხ.), რომელიც.
 თე (სად + არგ (ისაა) -საგან არის შედგენილიო.
 როგორი? — ტერტ (ლ.), — ხილო (დ.), — თარგ (ააკ.).
 ხად? — ტე, ტდტ (ლ.), — ტე, ტეჟე, ტედე, ტედვჟე (დ.) — თე, თედე (ააკ.).
 (ლვლ., გვ. 8, — დვმეზ. 240-241, — ააკ. და აშხ. 62).

§ 2. ადიღური ნაცვალსახელების ანალიზი

ადიღური პირთა ნაცვალსახელის ორივე რიცხვის სამივე პირის ფორმებს ყველას ბოლოკიდურ მარცვლად რე, ანდა რი აქვს, მაგრამ ხშირად მარტო რ თანხმოვანიც გვხვდება. ეს ბოლოსართია, რასაკვირველია, და აბზაზური ასეთივე ნაცვალსახელების რა მარცვალს კარგად უდგება ისევე, როგორც ყაბარდოლის ბოლოკიდურს რ-ს (იხილე მომდევნო თავი).

ბოლოკიდური მარცვლისა, თუ თანხმოვნის ჩამოცლის შემდგომ, პირთა ნაცვალსახელების ადიღური ძირები, ანდა ზოგან ძირად მიჩნეული ნაწილი დაგვრჩება:

მხ. რ.

- 1 პ. — ხე.
- 2 პ. — ვტო, უე.
- 3 პ. — მო, აშ, ა.

მრ. რ.

- 1 პ. — თე.
- 2 პ. — ხვტ, ხე, შტე, ფე.
- 3 პ. — ა, მა, მი, მგ.

შედარება დაარწმუნებს ადამიანს, რომ მხ. რ. სამივე პ. ძირები, ანდა ძირად მიჩნეული ელემენტები სინდური დანარჩენი ენებისას კარგად უდგება. სამაგიეროდ თვალსაჩინო განსხვავებაა მრ. რიცხვში, მეტადრე 1. პ. და ნაწილობრივ 2. პ. ნაცვალსახელისაში. თუ აბზაზურს 1. პ. ჰა აქვს, ადიღურს თე მოეპოვება, რომელსაც მონათესავე, როგორც შემდეგში დაერწმუნდებით, მხოლოდ ყაბარდოლის დღე-ში მოეძებნება.

ამნიარადვე მრ. რ. ორ ფორმათაგან, თუ პირველი სვე-რი და შტერ აბზაზურისა და უზისურისას მთლიანად უდგება, მეორე ფორმა, ფერი, პირიქით სრულებით განსხვავებულია და ამ შემთხვევაშიც მას, როგორც შემდეგში დაერწმუნდებით, მხოლოდ ყაბარდოული ჭყერ უჭერს მხარს.

რაკი მხ. რ. 1. პ. ადიღური ძირი სინდური ენების საერთო წყაროდ შეიძლება მომდინარეობს, ამიტომ აქ მხოლოდ დანარჩენი პირების ნაცვალსახელების ძირების საკითხი გვაქვს განსახილველი. იმისდა მიუხედავად, რომ მხ. რ. 2. პ. ძირეულად მიჩნეული ჰე, ანუ ვ ბგერაც სინდური ენების საერთო კუთვნი-

ლება და ამ მხრივ სრული თანხმობა სუფევს, მაინც ამ თანხმონის 2. პ. ნ. თავდაპირველ ძირად მიჩნევა შეუძლებელია ყველა იმ მოხაზუბრით, რომელიც აზნაზური ნაცვალსახელების ანალიზის დროს გვექონდა დასახელებული. ადილეურშიც 2. პ. ნაცვალსახელი ძირი მრ. რ. ამავე ძირის პირველს სვეტი-სა და უფრო-კი შუერ-ს აკვს დაცული. ეს შესაძლებელია პირთა ნაცვალსახელების მრ. რ. ფორმების ანალიზითაც დამტკიცდეს.

ადილეურს 1. და 2. პ. მრ. რ. ორ-ორი ფორმა მოეპოვება: 1. პ. ტერი და ტერიხერ, 2. პ. სვერე, შუერ და სერიხერ. მეორე ფორმებს მრავლობითობის ნიშანი აქვს და 3. პ. მრ. რ. ნაცვალსახელებსაც ხომ იგივე თვისება გააჩნია. ეს-კი იმ გარემოებას ამჟღავნებს, რომ ნაცვალსახელების მრ. რ. ფორმები თავდაპირველად მხ. რ. ფორმებისაგან ყოფილა მრავლობითობის ნიშნის დაართვით წაწარმოები. თუ ამ გარემოებას გაითვალისწინებთ, მაშინ, ბოლოკიდური ზერ წაწილის ჩამოშორების შემდგომ, 2. პ. ნ. მხ. რ. ფორმად უკვე სერი. ანუ შერი წარმოგვიდგება. შერი-სთან შედარებით, მას მხოლოდ წინ მეტი სფ, ე. ი. სფ ბგერა მოეპოვება, რომელიც სწორედ 2. პ. ნამდვილი ნაცვალსახელოვანი ნიშანი და ძირი უნდა იყოს.

ადილეურში მრ. რ. 2. პ. ნაცვალსახელს იგივე ემართება, რაც მხ. რ. ლორმას უკვე დაემართა და რამაც ამ პირის ძირი იქ უკვე იმსხვერპლა: მრ. რიცხვშიც ძირის თავიადური ბგერა სფ, ანუ შ ჩამოშორდა და დარჩენილს შერი-საც შ მ-ვ შეენაცვლა. ამის წყალობით ძირეულ ბგერად ისეთი თანხმონი მოგვეჩვენა, რომელსაც ნაცვალსახელოვანი ძირისაგან სრულდებით განსხვავებული, თავისი საკუთარი დანიშნულება ექონდა.

იმისდა მიუხედავად, რომ მრ. რ. 1. პ. ნაცვალსახელისთვისაც მეორე, მრ. რ. ზერ ფორმანტის შემცველი, ბარალეული ფორმა მოგვეპოვება და მის ჩამოშორების შემდგომ მხ. რ. 1. პ. ფორმად ტერი გვჩვენა, ტერი-ისა და მხ. რ. 1. პ. ნამდვილ ნაცვალსახელს სერი-ს შორის ისეთი განსხვავებაა, რომ მათ ერთმანერთს ვერაზგვით ვერ დავუკავშირებთ. საფიქრებელია, რომ ტერი რაღაც სულ სხვა წარმოშობილობისა უნდა იყოს.

პირთა ნაცვალსახელების შემდგომ, ადილეური უკუქცევითი ნაცვალსახელება საყურადღებო. როგორც დავრწმუნდით, იქ თითონ-ის გამოსატვის ორი მთავარი წესი არსებობს: ერთი თავსართოვანი წარმოების პრინციპს ემყარება და ამის აღმნიშვნელად ზმ, ანუ ზ არის გამოყენებული, — მეორე წესი ბოლოსართოვან წარმოებას მიმდევს. თითონ-ის გამოსახატაეად-კი ბოლოსართოვან წარმოების ორნაირი საშუალება აქვს ნახმარი: ერთით 1. და 2. პირისათვის კი ბოლოსართია გამოყენებული, 3. პირისთვის-კი თი ბოლოსართია. ამ ბოლოსართობიდან დავმეჩილს კი აზნაზური-გფ-სა და უბინური-გწ ბოლოსართობის შესატყვისობად აქვს მიჩნეული, თი-ს რაობასა და მნიშვნელობაზე-კი გარკვეულს არაფერს ამბობს (Études, გვ. 116).

შემომოყვანილი უკუქცევითი ნაცვალსახელების წარმოებაზე უფრო ხანტერესია, რომ თითონ-ის ცნების გამოშატველი მხ ბოლოსართი გამოდის. არც ადილეურსა და არც რომელსამე სინდურს ენას ევ-ის მსგავსი რომელიმე სიტყვა რომ თითონ-ს ნიშნავდეს, არ მოეპოვება, ამიტომაც საფიქრებელია,

რომ აქ ცალკეული სიტყვის ნაწილი კი არა, არამედ რაღაც ფორმანტი უნდა გვექონდეს, მისი რაობის ვაგება მარტო სინდური მასალებით შეუძლებელია და ამიტომ ამაზე შემდეგში გვექმნება საუბარი.

დასასრულ, საყურადღებოა თვითეულის აღმნიშვნელი ადიდეური სხაჯე ნაცვალსახელიც, რომლის პირველი ნაწილი სხა ხომ თავსა ნიშნავს, ჯე-ს რაობა და მნიშვნელობა-კი აგრეთვე გამოსარკვევია.

თავი მეოთხე

ყაბარდოული ნაცვალსახელები

ყაბარდოული ნაცვალსახელების მე-XVIII ს. ჩანაწერიც არსებობს გულდენ-შტედტ-ის წყალობით და მე-XIX ს. დამლევისა და მე-XX ს. ცნობებიც მოგვებოდა ლ. ლოპატინსკის, „ყაბარდოულის მოკლე გრამატიკა“-ში, დკმეზილის კავკასიური ენების ჩრდილო-დასავლური ჯგუფის შედარებითს გრამატიკაშიცა და ნ. მაკოვლევცხა და დ. აშხამაფის „ადიდეური (კახური) ენის მოკლე გრამატიკა“-შიც. ეს გარემოება მკვლევარს კარგად შეუწყობდა ხელს, რომ მე-XIX—XX ს. ავტორთა ცნობები ერთმანერთს უდგებოდეს. სამწუხაროდ, საქმეს და კვლევა-ძიებას ეს ართულებს, რაფან ყოველ ცალკეულ შემთხვევაში ძნელი გადასაწყვეტია, ცნობათა განსხვავება შეცდომის შედეგია, თუ იმით იხსნება, რომ დამკვირვებელთ და მკვლევართ სხვა-და-სხვა დიდიეტური მასალა აქვთ შესწავლილი. ასეთ პირობებში ცნობათა სისრულისათვის სჯობს, რომ მკითხველს თვალწინ ყველა ცნობები მქონდეს.

§ 1. ძველი და ახალი ცნობები ყაბარდოული ნაცვალსახელები შესახებ

რასაკვირველია, აქაც ჯერ მე-XVIII ს. მასალას უნდა გადავავლოთ თვალი, მაგრამ მკითხველმა უნდა იცოდეს, რომ გულდენ-შტედტის ჩანაწერის ეს ნაწილი სხვებივით სრული არ არის და შეცდომებიც არის შიგ შეზარული.

ყაბარდოული ნაცვალსახელები მე-XVIII ს.

Ich მე—სას, სერ Sas, Ser.
Mein ჩემი—სესიე Sessie.
Du შენ—უორ Uor

Wir ჩვენ ჩერ¹ Fer და Der დერ
Unser ჩვენი—დედია Dedia
Ihr თქვენ—ახერ² Acher
Euer თქვენი ჩეჩია Fefia

Er ის—დერ Der
Sein მისი—არიეშ Arfesch
Wer ვინ—ნეტ Chet
Wessen ვისი—ნეტია Chetia

1. შეცდომა: თქვენ-ს ნიშნავს.

2. შეცდომა: ისინი-ს სახელია.

Was რა—Sitt სიტ

Hieher აქ—Midda მიდდა

Dorthin იქ—Adda ადდა

(I. A. G ü l d e n s t ä d t, Reisen II, 527-528).

თანამედროვე ყაბარდოული ნაცვალსახელები

A. პირთა ნაცვალსახელები

მხ. რ.

1. მე—სხე (ლ.), ხერე (აქ.), ხე (დ.).

2. შენ—უჷ (ლ.), უარე (აქ.), უჷრ (დ.).

3. ის—მორ, მოხე, ახე, ჰარ (ლ.)—აქოვლევე-აშხამაფის და ღვემზილის ცნობებით-ქი ყაბარდოულში 3. პ. ნაცვალსახელის მაგიერ ჩვენებითს ნაცვალსახელებს ხმარობს, რომელთა ფორმები სათანადო ადგილას გვექმნება მოყვანილი.

მრ. რ.

1. ჩვენ—დღე (ლ.), დერე (აქ.), დღერ (დ.).

2. თქვენ—ჰჷჷ (ლ.), ჰერე (აქ.), ჰჷჷრ (დ.).

3. ისინი—მოხერ (ლ.)—აქოვლევე-აშხამაფის და ღვემზილის აზრით ყაბარდოულში მრ. რ. 3. პ. ნაცვალსახელადღე ჩვენებითი ნაცვალსახელი აქვს გამოყენებული (იხ. ლოპატ. ყ. გ., გვ. 11, —აქ. და აშხ. ყ., გვ. 56 და ღვემზ. Études, გვ. 106).

B. ჩვენებითი ნაცვალსახელები

ეს—მერ (მხოლოდ არსებით სახელთან ხმარობენ, რომელსაც სწორედ ამ ჩვენებითი ნაცვალსახელის ბოლოკიდური რ ბოლოში ერთვის ხოლმეო, მაგ.: „ეს კაცი“ მჷ წხჷუ-რ (ლ.);— მერ (ცალკეულად), მჷ (დამოკ.: აქ.—აშხ.).

ეგ—(დაშორებული, მაგრამ ხილული), —მორ (ცალკე), მო (დამოკ.: აქ.).— მორ, მოხე-(ი) (დ.).

ის (უხილავი) —არ (ცალკ.), ა—(დამოკ.: აქ.),—(ჰ)არ, (ჰ)აბ(ი) (დ.). ლოპატინსკის სიტყვით-ქი, ჰარ და მორ ერთი მხრით იგივეს ყაბარდოული შესატყვისობაა, მეორე მხრით ხმარობენ, თუ საგანზე ცალკეულად და არსებითი სახელისაგან დამოუკიდებელი ამბობენო ეს.

მრ. რ.: ესენი—მო (ლ.), ეგენი—ჰა (ლ.),—მჷხერ (აქ.), მოხერ, ჰახერ (დ.) (იქვე).

C. კუთვნილებითი ნაცვალსახელები

ჩემი—სხჷჷჷ (ცალკ.), სი, სიჷ (თავსართად: ლ.),—სი(ჷ) (აქ.).

შენი—უჷჷჷ, უჷ (ლ.),—(ჰ)უ(ჷ)—(დ.).

მისი—ეჷჷ, ანდა ეიჷ (ლ.),—ეი(ჷ),—ეჷჷ—(დ.).

ჩვენი—დღჷჷჷ, დღჷ, დღი (ლ.),—დღჷჷჷ, —დღი—(დ.),—სერეჷხერ (აქ.).

თქვენი—ჰჷჷჷჷ, ჰჷჷ (ლ.).—ჰჷჷჷჷ, —ჰჷჷ (დ.).

იმათი—აჷჷ (შესმენილის წინ ისმისო: ლ.)—აჷ(ჷ)—(დ.).

D. კითხვითი ნაცვალსახელები

ვინ?—ხეტ (ლ.), ხეთ (მაკ.),—რა?—სეტ (ლ.),—სედ (მაკ.).
 ჩანაირი?—სეტხოდე (ჩანაირი ორთავანი) და ტარარ (ჩანაირი ბევრთა-
 ვანი: ლ.), ტარგ, თარგ (მაკ.)—ჩანაირი, თარარგ—რომელი (მაკ.).

E. უკუქცევითი ნაცვალსახელები

თუ თვით ყაბარდოულად აეზერ-ად ითქმის, უკუქცევითი ნაცვალსახე-
 ლები სულ სხვანაირად არის ნაწარმოები, სახელობრ: ამისთვის საკმარისია,
 რომ პირის ნაცვალსახელის სრულ ფორმას, ე. ი. სზე, ბოლოსათი მივმატოს.
 ამიტომაც ყაბარდოულად შე თითონ იქმნება—სერსე, შენ თითონ—უორსე,
 ის თითონ—აეზერსე, ჩვენ თითონ—დდერსე, თქვენ თითონ—ფქერსე, თითონ
 ისინი—აეზერსერსე (იხ. რ.-ყაბ. ლ. 148: CAM).

§ 2. ყაბარდოული ნაცვალსახელების ძველი ჩანაწერის ანალიზი და განმარტება

ყაბარდოული პირთა ნაცვალსახელების მე-XVIII ს. ჩანაწერით აღბეჭდილი
 ფორმები საყურადღებოა იმითაც, რომ ზოგ რამეში თანამედროვე ფორმებისაგან
 განსხვავებულია და ამ მასალაზე დამყარებამდე, რასაკვირველია, წინასწარ თვით
 ამ ვარკმების მიზეზის გამორკვევაა საჭირო.

მაგ. ძველად შე ყოფილა სახ და სერ, თანამედროვე ყაბარდოულს-კი სხე
 აქვს, ლოპატინსკის ცნობით, სე-კი ყაბარდოულსა და კიახურს აკოვ-
 ლევისა და აშხამაფის გრამატიკით. მაგრამ მხ. რ. 1 პ. სრული ფორმა
 ყაბარდოულში ამავე ავტორებისამებრ სერე-ა, ქვემო-ჩერქეზულში-კი სერ. ამნაი-
 რად ირკვევა, რომ მე-XVIII ს. ჩანაწერის მეორე ფორმა სერ კიახურ ფორმას
 უდგება. ხოლო კიახურში ასეთი -რ ბოლოკიდურიანს ფორმას განსზღვრული,
 კონკრეტულ მნიშვნელობა აქვს და უკუქცევითი ნაცვალსახელების პირველ შე-
 მადგენელ ნაწილად გვხვდება ხოლმე (სერ სერე—შე თითონ).

უფრო განსხვავებული და ამიტომაც დამაფიქრებელია მე-ს პირველი სახ
 ფორმა. აქ ორნაირი სინფლე: ჯერ ერთი, რომ სა მარცვალი მხ. რ. 1 პ. ნაც-
 ვალსახელს სინდურ ენათაგან ამ ყაბად არც ერთს, აზნაურს ვარდა, არა აქვს.
 გასაოცარი ის არის, რომ მე-XVIII ს. ჩანაწერში აზნაური მე-ც-კი სარა-დ-კი
 არა, არამედ სმარ-დ არის აღბეჭდილი. აქ-კი სა ყაბარდოული მე-ს სახელად
 გვევლინება.

მაგრამ შემოაღნიშნული სხვაობა და დაბრკოლება იმდენად დიდი არ არის,
 როგორც მეორე: სახ ბოლოკიდური ს რის მაქნისი და გამოშხატველია? მე-ს
 ასეთი სახელი არცერთს თანამედროვე სინდურ ენათაგან არ მოგვოცება, ამას
 ზედ ისიც ერთვის, რომ გვლდენშტედტის ჩანაწერში ჩემი ყაბარდოულად
 მაშინ სხივე ყოფილა და ლოპატინსკით ეხლაც ხესეა არის, როდესაც არ-
 სებთის სახელს მისცევს, და სი, ან სი-ა-ა, როდესაც მას მიუძღვის, აკოვლ-
 ვისა და აშხამაფის გრამატიკით-კი კიახურად ხესეა იხმარება. ძველს ჩანა-

წერში ხომ შეცდომა არ არის შეპარული და გაუგებრობით კუთვნილებით ნაცვალსახელის ფორმა ხომ პირის ნაცვალსახელად არ იყო მიჩნეული?

რა თქმა უნდა, ამ ფორმის შეცდომად გამოცხადება არავის გააკვირვებს, მაგრამ, რაკი მხ. რ. 1. პ. მეორე ფორმა და კუთვნილებითი ნაცვალსახელი სწორედ ჩაწერილი აღმოჩნდა, ამიტომ ამ ფორმის გაუგებრობის ნაყოფად აღიარების უფლება მხოლოდ იმ შემთხვევაში გვექმნებოდა, თუ მის ვერავითარი განმარტება ვერ მოეძებნებოდა.

სახ-ის ავტულებებისა და თავდაპირველი მნიშვნელობის გამორკვევას თუ შევუძლებთ, სა, უეპველია, თანამედროვე აზნაზურში დასული მხ. რ. 1. პ. სარა ნაცვალსახელის ძირია. ძველი ჩანაწერი ცხად-აქოფს, რომ წინად ა-ხმლვანა ფორმა ყაბარდოულსაც, ან მის ერთხ კილოთაგანსაც ჰქონია. ბოლოკიდური ხ შესაძლებელია 1. პ. ნაცვალსახელის ნიშანივე იყოს და აქ ნაცვალსახელის გაორმაგებით უკუქცევითი ნაცვალსახელის წარმოების წესის ისეთივე შემთხვევა გვექნდეს, როგორც ლილურში, მეტადრეკი ლეგურთაგან ზედმიწევნით აზნაირივე წესი კვრულს აქვს (იხ. აქვე თავთავის ადგილას). მაშასადამე, სახ 1. პ. მხ. რ. მარტივი მე ნაცვალსახელი-კი არ ყოფილა, არამედ „ამ თიმრან“ სა-გულისხმოა, რომ უკუქცევითი ნაცვალსახელების ასეთივე გაორმაგებული, მაგრამ სრული და ოდნავ განსხვავებული პირთა ნაცვალსახელების ფორმებიდან შედგენილი წარმოება, როგორც დავრწმუნდით, თანამედროვე ადილეურმაც იცის.

მხ. რ. 2. პ. ძველ ფორმად ჩაწერილია უორ, თანამედ. ყაბარდოულად-კი შენ არის უჟ (ლოპ.), ზნარ (დ. მ.) და ორე (აქ. აშხ.), ორ (რთულ წარმოებაში) და ჯ (კალკუულად). რაიმე დიდი ცვლილება დროთა განმავლობაში მის არ დასტუობია.

მხ. რ. 3. პ. ყაბარდულ ძველ ნაცვალსახელად ჩანაწერში მოგვეპოვება დერ, თანამედროვე ყაბარდოულს აქვს მხოლოდ ვ. პ. ჩვენებითი ნაცვალსახელები მოძე, აძე, —ჰარ, არ, აპ(ი). ზოგჯერ ვ. პ. ნაცვალსახელად უკუქცევის ნაცვალსახელს თითონ-ს. აფჟე საც-კი ხმარობენ ხოლმე. დერ-კი არც ყაბარდოულსა და არც ადილეურსა და უზიხურში არა ჩანს. მხოლოდ თანამედროვე აზნაზურსა აქვს დარა ვ. პ. ნაცვალსახელად, მაგრამ მასაც მხოლოდობითისა კი არა, არამედ მრავლობითი რიცხვისათვის. იქნებ სწორედ აზნაზური ვ. პ. მრ. რ. ნაცვალსახელის ეს ფორმა ძველს ჩანაწერში შეცდომით ყაბარდოულად არის გასაღებული? ამის დაჯერება შესაძლებელი იყო, აზნაზურ ვ. პ. რომ ასეთი ფორმა ყოფილყო იქ აღბეჭდილი, მაგრამ ამ პირის მრ. რ. ფორმები გვლდენშტედტის ნაშრომში სრულებით არ არის შეტანილი, მხ. რ. ფორმებად-კი სულ სხვა ფორმებია მოყვანილი.

საფიქრებელია, რომ მე-XVIII ს. ლ-ბგერიათ ვ. პ. ნ ცვლსახელი, აზნაზურის მსგავსად, ყაბარდოულსაც ჰქონია. ამისთანავე მატიკო მრ. რ-ისთვის-კი არა, არამედ მხოლოდობითი რიცხვისთვისაც ლეგური ენების ნაცვალსახელებზე რომ ვადავალთ, დავრწმუნდებით, რომ იქ ლ-ბგერიათ ვ. პ. და ჩვენებითი ნაცვალსახელები ფართოდ იყო და არის ეხლაც გავრცელებული.

ძველი ჩანაწერის ვ. პ. მხ. რ. ყაბარდოული კუთვნილებითი ნაცვალსახელი არიეშ, თუმცა ერთი შეხედვით უცნაურ შთაბეჭდილებას ახდენს, მაგრამ ჩემი ს.

ეს შესატყვისობა, უეჭველია, ორი ნაწილისაგან შესდგება: პირველია არი, რომელიც ეხლაც დაკულს იგივე-ს აღმნიშვნელს (იხ. ლოპ. ყ. გ. გვ. 12) მარ-ს უდრის. თანამედროვე ყაბარდოულშიაც ხმარობენ არ ფორმას (დვმეზ. Etud. 110). არი-ს ბოლოკიდური ი ამ შემთხვევაში იმავე თვისების ელემენტია, როგორიც ანბახურს უბრი-სა, ჩერქეზულს მირი-სა და ყაბარდოულს მოზ(ი) და ჰაბ(ი)-შია, თუ უფრო ნათ. ბრ. ნაშთად არის საგულისხმებელი, ცალკეა გამოსარკვევი.

ეხლა კი არიუშ-ის უკანასკნელი ეშ მარცვლის რაობა-მნიშვნელობა-დაა გამოსარკვევი. თანამედროვე ყაბარდოულში მას განმარტება, არსებული ცნობებისდა მიხედვით მინც, ვერ მოეძებნება, სამაგიეროდ ადილეურს მოეპოვება ში, ან შ ბოლოსართით ნაწარმოები ჩვენებითი ნაცვალსახელები მიშ(ი) „ეს“ და აშ(ი) „ის“ (დვმეზ. Etud. გვ. 110). რაკი ორსვე შემთხვევაში ბოლოკიდური ნაწილი შ(ი) ერთი-და-იგივეა. ცხადი ხდება, რომ შ. პ. შახლობელობისა, თუ დაშორებულების ცნების გამოშატველად ეს ბოლოკიდური მარცვალი, თუ შ ბგერა მისაჩნვეი არ არის, არამედ ი. და ა ხმოვნები მაშასადამე, ამ უელემენტს არამე თუ ამ ადილეურს ჩვენებითი ნაცვალსახელში განმარტება არ მოეძებნება, არამედ თითქოს ზედმეტციკო-ჩანს, რათგან უნისოდაც ამ ნაცვალსახელის მნიშვნელობა ნათელია.

ამ ძველი ყაბარდოული ეშ-ისა და ადილეური შ-ს ბუნებას და მნიშვნელობის განორკვევას დიდ ღური ენების ნაცვალსახელების აღნაგობის ცოდნა შეაძლებინებებს ამაშასა. სათანალო ადგილას დავაჩვენებთ, რომ ეშ ბოლო-სართი იქ პირთა ნაცვალსახელების ფორმას უკუტყვეობი ნაცვალსახელებად ზღის და თითონ-ის აღმნიშვნელად აქცევს ხოლმე (იხ. ავე გვ. 491). საფუძველზეა, რომ ძველი ყაბარდოული პრიმუშ-ის უკანასკნელი მარცვლიც ამავე თვისებებსა და მნიშვნელობის ფორმანტი უნდა იყოს. მაშასადამე, პრიმუშ ნამდვილად მისი-ს აღმნიშვნელი-კი არ ყოფილა, არამედ „მისი თითონ“, ანუ „თითონ მისი“-ს გამოშატველად უნდა იქნას ცნობილი.

პირთა ყაბარდოული ნაცვალსახელების მრ. რ. ფორმები მე-XVIII ს. ჩანაწერში, როგორც ეტყობა, გამოცემის დროს არეულია: ჩვენ ვითომც მაშინ იყო ძეგრ და დერ, თქვენ-კი ასერ. ნამდვილად კი ძეგრ, ანუ ძეგ არის თქვენ, ჩვენ-კი არის დერ, ხოლო ახერ, როგორც კლაპროთის თხზულებებში ჩანს, ისინი-ს აღმნიშვნელი ყოფილა (Voyage II, 385). იმას გარდა, რომ მრ. რ. და 2. პ. მაშინდელი ნამდვილი სახელები კლაპროთის ჩანაწერით უდავოდ ირკვევა, თვით გვლდენშტედტის ნაშრომითგანჩანს, რომ იქ ცნობები არეულია: ჩვენ თქვერ ჩაწერილი გამოდის, ისინი-კი ერთხელაც არაჩანს და ჩვენ ერთხელ თუ მცდარადა აღნიშნული ძეგრ. მეორეჯერ სწორედია დერ, თანაც ჩვენი-ს შესატყვისობად დედა არის მოყვანილი და მართლაც თანამედროვე ყაბარდოულსაც დედა აქვს (რ. ყ. ლ. 82. 1: дама), — ამნარადვე, თუ თქვენ-ის სახელი ვითომც ასერ იყო, თქვენ-ის მაშინდელ შესატყვისობად სრულიად სამართლიანად Fefia: ძეგია არის დასახელებული. თანამედროვე ყაბარდოულად თქვენი-ს სახელი მართლაც ძეგია არის.

ცხადი ხდება, რომ დერ გვლდენშტედტის ჩანაწერშიაც ჩვენ-ის ერთადერთი სახელი, ძეგ-კი თქვენ-ის შესატყვისობა უნდა ყოფილიყო, ბნარ-

კი ისინი-ს შესატყვისობად იქმნებოდა აღნიშნული. თუმცა ესლა მრ. რ. 3 პ. ნაც. მოხერ-ს ხმარობენ, რომელიც შორ და მო ჩვენებითი ნაცვ.-ისაგან ნაწარმოები მრ. რ. ფორმაა, მაგრამ ძველი ასმარ-იც ვ. პ. არ, ანუ პ ჩვენებითი ნაცვალსახელის ასეთივე სრულებით სწორე და კანონიერი მრ. რ. ფორმაა.

ყველა ზემონათქვამის შემდგომ ცხადია, რომ ყაბარდოულად ძველად ჩვენ ყოფილა დერ, თქვენ—ჟერ, ისინი—ახერ. კუთვნილებითი ნაცვალსახელები-კი: ჩენი—დეღია, თქვენი—ჟეჟია.

მე-XVIII ს. ყაბარდოული ნაცვალსახელები ხეტ—ჟენი? და ხეთია ჟეისი? ადიღურსა და ყაბარდოულში დღევანდლამდეა დაცული და. ესლაც ხეტ არის ვენ და ხეტჟეჟ (ყაბ.) და ხეტჟე (ადიღ.) ვისი.

რა? ძველად ყოფილა ხიტ, ესლა-კი ადიღურად არის სჯდ, ყაბარდოულად კი სეტ.

ყაბარდოული როგორი? კითხვითი ნაცვალსახელი სეტხოდე შესდგება სეტ-ისა, რომელიც, როგორც ვიცით, რა-ს ნიშნავს, და მსგავსი-ს აღნიშვნელი ხოდე-საგან. ამიტომაც სეტხოდე თავდაპირველად „რის მსგავსი?“-ს აღნიშვნელი უნდა ყოფილიყო და მხოლოდ შემდეგში უნდა იყოს „რომელი ერთის“, ანუ „რომელი ორთავანი“-ს გამოხატველად-ქცეული. აქ, თუ ყაბარდოულად ძველად მიღდა ყოფილა, ესლა მხედდე და მის არის, მაგრამ იქ მაშინ ადღა იყო, თანამედროვე ყაბარდოულს ჰაბჟ აქეს.

§ 3. ყაბარდოული ნაცვალსახელების აგებულება

უკვე ის გარემოებაც, რომ ყაბარდოულს ყველა პირთა ნაცვალსახელებს ბოლოკიდურ ბგერად რ აქეს, ამ თანხმონის ფორმანტობას ამჟღავნებს. აბხაზურში, როგორც ვიცით, რა ბოლოსართია, ადიღურში-კი რა. ცხადია, რომ ყაბარდოული რ-ც ამავე თვისებისა და მნიშვნელობის ოდენობა უნდა იყოს.

ადიღური და ყაბარდოული პირთა მხ. და მრ. რ. ნაცვალსახელების თანამედროვე ფორმების ერთმანერთთან შედარება ცხადყოფს, რომ მრ. რ. ნაცვალსახელები მხოლოდობითსგან დამოუკიდებელია, მაგრამ ადიღურს 1. და 2. პ. მრ. რ. ორ-ორი პარალელური ფორმა მოეპოვება: ჩენ-ტერი და ტერი-ხერ, — თქვენ-სურეი, შორჟ, ჟერი და სურეიხერ (იხ. ღვეზე. Étud. გვ. 106 და იქვე შენ. 6 და დაჟ.—აშხ. 56). ტერიხერ და სურეიხერ-ს ბოლოში ხ-ე-რ მრ. რ. ფორმანტი აქვთ და ეს გარემოება ამჟღავნებს, რომ ადიღურს 1. და 2. პ. ეს ნაცვალსახელები ამავე პირების ნაცვალსახელების მრავლობითი რიცხვის ფორმებად აქვს აღქმული. ზემომოყვანილი ნაცვალსახელის აგებულების განხილვა-დაარწმუნებს ადამიანს, რომ აქ მაინც წინანდელი კანონიერად ნაწარმოები ფორმების ანარეკლი უნდა გვეჩონდეს.

თუ მრ. რ. 1. პ. ნაცვალსახელების ადიღურის ტერი-სა და ყაბარდოულის დერ-ის მხ. რ. ამავე პირის ნაცვალსახელთან დაკავშირებას ვერაფერ შეძლებს, სამაგიეროდ მრ. რ. 2. პ. ნაცვალსახელის ფორმები ფრიად საყურადღებოა. აბხაზური ნაცვალსახელების ანალიზის დროს უკვე აღნიშნული გვეჩონდა, რომ მხ. რ. 2. პ. ჟარა უფრო აღრინდელი, ამ ეხმად მრ. რ. ფორმად.

აღქმული, წინათ-კი კანონიერი მს. რ. ფორმის **შუარა-საგან** უნდა იყოს წარმომდგარი **შ-ს** გაქრობით, რომ წინათ 2. პ. ნაცვ. ნიშნად ვ და ბ-კი არ იყო და არც შეიძლება ყოფილიყო, რათავან ეს ბგერები მაშინ სქეს-კატეგორიის ნიშნები იქმნებოდნენ, არამედ მხოლოდ შ. ამავე გარემოებას უბიძგური და ადილური მრ. რ. 2. პ. ნაცვალსახელების ანალიზიც ამჟღავნებს.

დ ვ მ ე ზ ი ლ ს მ რ. რ. 2. პ. ადილური ნაცვალსახელის ორი ფორმა, **სერი** და **ფერი**, აქვს მოყვანილი (Eud. გვ. 106), პარალელურ ფორმად **სერიხინი**-იც არის დასახელებული. **ა ა კ ო ვ ლ ე ე ი ს ა** და **ა შ ხ ა მ ა ფ ი ს** გრამატიკაში-კი **შო**, **შორ** და **შორ** არის დაბეჭდილი (გვ. 55 და 56); თავიკლური ბგერა **შ** მკაფიოდ არის აღნიშნული. რაკი მრ. რ. 2. პ. აბზაზური ნაცვალსახელი დ ვ მ ე ზ ი ლ ს **სარა**-დ აქვს აღბეჭდილი (Eud. 106), უსლ-ა რს, გ უ ლ ი ა ს, მ. წ მ ა რ რ ს და სხვებსაც ყველას-კი **შარა**ს მოეპოვებათ, ამიტომ ვფიქრობ, რომ დ ვ მ ე ზ ი ლ ს განავონი ბგერა **ს**. ე. ი. შუალედი **ნშ** უნდა ყოფილიყო და ასევე მაქვს მისი ტრანსკრიფცია ვაღმოქართულებული.

ამნაირად, მრ. რ. 2. პ. ნაცვალსახელი **სშერი**, **შორ** ერთი მხრით და **ფერი** ვეაქვს მეორე მხრით. მგონია, ბგერი მტკიცება არ უნდა იყოს საჭირო, რომ **ფერი შერი**-ს; ე. ი. **შვერი**-საგან არის თავიკლური **შ-ს** გაქრობითა და **ვ-ს** ფ-დ შენაცვლებით წარმომდგარი. **შერი**-ს და **შორ**-ს თავიკლურს **შ-ს** ზუგს აბზაზური **შარა**ს და **შარათ** უმაგრებენ. ისევე, როგორც აბზაზურში **შ** სწორედ 2. პ. ნაცვალსახელოვანი ნიშნია, ამნაირადვე ადილურშიც **სშერი**-სა და **შორ**-ს თავიკლური **შ**, ანუ **შ-ც**, უეჭვილია, მეორე პირის ნიშანი უნდა იყოს.

აბზაზური **შარათ**-ის ბოლოკიდურმა მრ. რ. თ ფორმანტმა, თავის ადგილას, საშუალება მოგვცა გამოვეყრკვია, რომ მრ. რ. 2. პ. ეს ფორმა თავდაპირველად მს. რ. 2. პ. ფორმითავე უნდა ყოფილიყო მრ. რ. თ ფორმანტის დართვით ნაწარმოები და რომ **შ**, მაშასადამე, წინათ მს. რ. 2. პ. ნიშანი უნდა ყოფილიყო. თუ ამის შემდგომ მრ. რ. 2. პ. პარალელურს ადილურს ფორმას **სშერიხინ**-ს დავაკვირდებით, აქაც აბზაზური **შარათ**-ის მსგავსი აღნაგობა და ვითარება წარმოვიდგებთ. მაშასადამე, უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ ადილურსაც წინათ 2. პ. ნაცვალსახელის ნიშნად **შ** ჰქონია.

ფრიად საგულისხმოა, რომ ყაბარდოულს უკვე მე-XVIII ს. 2. პ. მრ. რ. ნაცვალსახელის ჩვეულებრივ ფორმად **ჭერ** და ამავე პირის კუთვნილებით ნაცვალსახელად **ჭეჭია** ჰქონია. აქ ის გარემოებაა საყურადღებო, რომ 2. პ. ნაცვალსახელის ნამდვილი ნიშანი გამჭკალა და ამ პირის ნიშნად ამის გამო ფ და ქ ქვეულა, რომელთაც თვდაპირველად სულ სხვა დანიშნულება ჰქონდათ. თუ ადილურს 2. პ. ნიშანი ახე თუ-ისე შეუნარჩუნებია, ყაბარდოულს **შ** უკვე უკვალოდ აქვს დაკარგული და ამიტომ 2. პ. ნიშნად უკვე **ჭ** ხდება, რომელიც მს. რ. ამავე პირის **ჭ-ს** შენაცვლებად ეჩვენება კიდევ ადამიანს და სწორედ ასეთი თვისებისაა. მაშასადამე, ის პროცესი, რომელმაც 2. პ. მს. რ. ნაცვალსახელის ნაცვალსახელოვანი **შ** ნიშანი იმსვერპლა, ნაწილობრივ ადილურისა და მთლიანად ყაბარდოულის 2. პ. მრ. რ. ნაცვალსახელის ფორმაშიც შეჭრილა. სწორედ ამ პროცესის ბრალია, რომ სინდური ენების 2. პ. ნიშნად შეცდომით ყველას **შ**, ვ მიანდა.

თავი მესამე

სინდური ენების ნაცვალსახელების ანალიზის შედეგი

ცალკეული ენების ნაცვალსახელების შესწავლამაც სინდურ ენათა ჯგუფის მეტყველების ამ ნაწილის მკიდრო ნათესაობა გამოამჟღავნა. თუ აქამდის აღიღურისა და ყაბარდოულის მრ. რ. 1. და 2. პ. ნაცვალსახელების აბხაზურისა და უბიხურთან დაკავშირება ძალდაუტანებლივ და ხელოვნურად შეახსული მოსახრების დაუმარბელივ ძნელი იყო, ესლა, ვგონებ, მათი წარმოშობა და საღაურობა უნდა უკვე გასაგები იყოს.

ზოგადად შესაძლებელია ითქვას, რომ. როგორც გამოირკვა, პირთა ნაცვალსახელებს, დამოუკიდებელი ფორმები სინდურ ენებში მარტო მხ. რიცხვისათვის ჰქონია, მრ. რ. ფორმები-კი მხ. რ-ისაგან ყოფილა შრავლობითობის ფორმანგის საშუალებით ნაწარმოები. საფიქრებელია, რომ ხხოლივ მრ. რ. 1. პირსა-ჰქონდა ამას გარდა განსაკუთრებული არი ფორმაც, რომელნიც მე და შენ-ისა და მე და იმის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყვნენ და ამის გამო არსებობდა მრ. რიცხვისა-კი არა, არამედ წყვილობითი რიცხვის ფორმებად არიან მიხაჩნვენი. ვითარცა მონაწილეთა მათუწყებელთ, ამ ფორმებს ორივე (1. და 2, ან 1. და 3) პირის ნაცვალსახელოვანი ელემენტები უნდა ჰქონოდა, მაგრამ დროთა განმავლობაში აბხაზურს 1. პ. მრ. რ. ნაცვალსახელს, რომელიც თავდაპირველად მე და ის-ის გამოშატეველი უნდა ყოფილიყო, 1. პ. ნაცვალსახელოვანი ელემენტი, როგორც ეტყობა, დაუკარგავს და მხოლოდ-და 3. პ. შერჩენია.

სინდური ნაცვალსახელების აღნაგობა ისეთი მარტივი არ აღმოჩნდა, როგორც ვგონათ, და ამიტომაც გასაკვირველიც არაფერია, რომ წინანდელი მსჯელობა ნაცვალსახელების ძირებზეც სრულებითა ვეღარ დაგვაკმაყოფილებს. ამ საკითხის უკანასკნელი მკვლევარის, დემეზილის, აზრით, მაგ., სინდური ენების ნაცვალსახელებს ვითომც შემდეგი ძირები აქვთ:

1. ა-ძირი, რომელიც აბხ. ა-(ა-)რი, ა-(ა-)ნი-სა, — უბის. ა-ღჷა, *ა-ნს-სა, — აღილ. ა-, ა-რი და ა-ნის-ს, — აგრეთვე ყაბ. (ჰ)-ა-ბის-ს დაუცავთო

2. უ, ანდა ჷ+ხმოვანი, რომელიც აბხ. უი, უ-რ-თ და უ-ბ-რი-ში, — უბის. ჷ-ნს და ჷ-ნი-ში, ჩერქ. უ-ღე-ში გვხვდებაო.

3. ჰ+ხმოვანი: აბხ. ჰა-რა-ს, — უბის. ჰი-ნს და ჰი-ს, — აბხ. და ჩერქ. მხ. და მრ. რ. 3. პირის კუთენ. თავსართად და პირ. მიჩენებლად აქვთ. ამნარიადვე კუთენ. თავსართებად მოჩანან ლ- და ლ-, აბხ. ლა-რა-სა და ლა-რა-შიო (Études, გვ. 111).

გულდასმითი აწონდაწონის შემდგომ, თუ დემეზილი ამბობს, რომ საბოლოოდ საკითხის გადაწყვეტა მხოლოდ მაშინ მოხერხდება, როცა ჩრდილო-კავკასიური ენების აღმოს. ჯგუფის შედარებითი გრამატიკა შესწავლილი იქნება, მაგრამ მაინც ფიქრობს, რომ სქეს-კატეგორიები აბხაზური ენის ძველი კუთვნილება არ უნდა იყოს (Études. გვ. 117-118).

სინდური ენების ნაცვალსახელების ზემოთყვანილი ცალკეული ანალიზის შემდგომ, ვგონებ, ბევრი საუბარი არ უნდა იყოს საჭირო იმის დასარწმუნებ-

ლად, რომ შემოდინასახელბული პატივემული მკვლევარის დებულბანი სწორე არ არის.

სინდურს ენებს 1. პ. ნ. ძირად ს, გეორისა-კი შ. ჰქონია. ვ. პ. ნაცვალსახელად მითითებითი ნაცვალსახელი ყოფილა, რომლის თანხმოდან ელემენტად შ არის მისაჩნვეი.

ამის გარდა, ძირთა ნაცვალსახელების სრული ფორმების ანალიზის დროს გამოირკვა, რომ სინდური ენების ასეთს ფორმებში ნართო პირის გამომხატველი ელემენტ-კი არა, არამედ სათანადო სქეს-კატეგორიის აღმნიშვნელიც ყოფილა და, მაშასადამე, თავდაპირველად, მხოლოდ პირისა-კი არა, არამედ სქეს-კატეგორიის აღმნიშვნელიც იქმნებოდა. სწორედ ამ შემწყველი ფორმების პირის მიუწყებელი თავიკიდური ელემენტის დროთა განმავლობაში ჩამოცლის გამოა, რომ თავდაპირველად მხოლოდ სქეს-კატეგორიის გამომხატველი უ, ლ, ბ და დ ბგერები მკვლევართ პირის აღმნიშვნელ ნაცვალსახელოვან ძირად, თუ ელემენტად მოგჩვენათ პ. ნაცვალსახელების შესწავლამ ამის გარდა გამოამყდავნა, რომ მათი აგებულების შემადგენელ ელემენტად ზოგან უკუტყვევითი ნაცვალსახელებიც ყოფილა.

III. ლილღური ენების ნაცვალსახელები

ლილღურ ენათვან ჩაჩნური, ქისტური და წოვეური ნაცვალსახელების ძველი, მე-XVIII ს. ჩანაწერიც ხომ მოგვეპოვება, ჩაჩნური და წოვეური-კი, როგორც ვიცით, მე-XIX ს. მონოგრაფიულადიც იყო შესწავლილი. დასასრულ ნახეურის ენის 1933 წ. გამოსული დანდარღვის, მატევისა და ავტორხანოვის გრამატიკაც არსებობს.

თავი პირველი

ენობები ლილღურ ნაცვალსახელებზე

§ 1. ლილღური ნაცვალსახელები მე-XVIII ს.

პირთა ნაცვალსახელები ჩაჩნურად, ქისტურად და წოვეურად მე-XVIII ს.

Ich მე — სო So

Mir მიც. ბრ. — სუანა Suana

Mich შემს. ბრ. — სუან Suan

Mein ნათ. ბრ. — სენდა Senda

წოვ. — Sen სენ

Du შენ — ჰო Ho

Dir მიც. ბრ. — ჰონე Hone

Dich შემს. ბრ. — ჰო Ho

Dein ნათ. ბრ. — ჰენდა Henda

წოვ. — ჰემ Hem

Wir ჩვენ — ტენ Tchen

Uns ჩვენ — ტხონე Tchone

Unser ჩვენი — ჩენდე Tschende

Ihr თქვენ — ჩუნ Tschun

Euer თქვენი — ჩუნე Tschune

Er ის — აერ Jer, წოვ. — ვოჲე Weje Sie ისინი — აერჲ Jeresch.
წოვ. — ვობეი Wobei

Sein მისი — ცუნდე Zunde, წოვ. Kortihada ქორტიჰადა.
(I. A. G ü d e n s t ä d t. Reisen II, 504).

ჩაჩურად		ქისტურად	წოვურად
Wer ვინ? Hämilau	ჰამილაუ	Jermelof — აერმელოფ	Menau მენაუ.
Was რა Hundu	ჰუნდუ	Hunt ჰუნტ	Uchta უხტა.
Wessen ვისი Uhānim	უჰანიმ	Hand ჰანდ	Hanio ჰანიო.
Wem ვის Hanne	ჰანნე	Hanne ჰანნე	Hanne ჰანნე.
Wen ვინ (შემ. ბ.) Ismalaf იზმალაფ	ისმალაფ	Ismalaf იზმალაფ	
Hieher აქეთ —		Sawale საჲალე	Sehe
Dorthin იქით Dahadi	დაჰადი	Dahazigge დაჰაჰაციგე,	Dahahe დაჰაჰჲე.

(I. A. G ü d e n s t ä d t, Reisen II, 504—505).

§ 2. ჩაჩურთ თანამედროვე პირთა ნაცვალსახელები

მე — სუო, შენ — ხუო, ის — იზ, ჩვენ — ტხუო, ვაჲ, თქვენ — შუ, ისინი — იზუშ.

მხ. რ.

მრ. რ.

უსლ. ანდ.
სახ. სუო მე სუო,
ნათ. ხენს ჩემი ხანს,

მიც. ასუონა მე სუენა,
მოქ. ახ ჩემით ახა
მიმართ. სუენსა, ხონსა, ჩემდა
სუენგესა სონგა ხაჲ

უსლ. ანდ.
ტხუო ჩვენ, თხუო (შენ და ის ან ისინი), ვაჲ —
(მე და შენ, ან თქვენ)
ტხენს ჩვენი, თხან, ვაჲნს, ვაჲნს
ტხუონა ჩვენ, თხუენა, ვაჲნა, ვაჲნი
ონსუ ჩვენით, ოონსა, ვაჲ, ვაჲ
ტხუენსა ჩვენდა, თხონსა, ვაჲხა

მხ. რ.

მრ. რ.

უსლ. ანდ.
სახ. ხუო შენ ხუო,
ნათ. ხენს შენი ხან
მიც. ხუონა შენ ხუენა
მოქ. ახს შენით ახა
მიმართ. ხუენსა ხონსა, ხუეგესა შენდა,

უსლ. ანდ.
შუ თქვენ შუ
შუნს თქვენი შუნს
შუნა თქვენ შუნა
აშ თქვენით აშა
თქვენდა. შუენსა

ხოგახაჲ.

ის — იზ

ისინი — იზუშ

მხ. რ.

მრ. რ.

უსლ. ანდ.
სახ. იზ ის, ი(იზ)
ნათ. ცუინინს მისი, ცუნინს

უსლ. ანდ.
იზუშ ისინი, ვაშ (ვზუშ).
კურინს იმათი, ცუერინს

მიც. ცუნა მას, ცუნა ცარნა იმათ, ცარნა მოქმ. ცულ მით, ცულ ცარა, ცარ იმათით, ცარა მიმართ. ცუნეგეხა მისდა ცუნგახაა. ცერგეხა იმათა, ცარგახაა.
(უსლ. ჩაჩ. ე., 45 და 48 და ანდლ.-მატ.-ავტორხ. ნახჭ. გრ., გვ. 259—260)

ჩაჩნური კუთვნილებითი ნაცვალსახელები

კუთვნილებითი ნაცვალსახელების გამოსახატავად ჩაჩნური პირთა ნაცვალსახელების ნათესაობითი ბრუნვის ფორმებს ხმარობს, მაგ. ჩემი — ხენი, შენი — ხენი, მისი ცუინი (ცუინი), ჩენი (მე და იმისი, ან იმათი) ტხენ, (მე და შენი, ან თქვენი) ვახან, — თქვენი შუნე, იმათი ცურინი, — თქვენი შუნე, იმათი ცურინი. ჩაჩნურს კუთვნილებითს სახელებს არც კანკლედობა აქვს და არც სქეს-კატეგორიებისდა მიხედვით რაიმე ეცვლებათ (ჩაჩ. ე., გვ. 48—49).

უკუქცევითი ნაცვალსახელები

ჩაჩნურს რამდენიმე უკუქცევითი ნაცვალსახელები მოგვპოვება ერთი მათგანის წარმოება იმ წესს ემყარება, რომ პირის ნაცვალსახელს იგივე ფორმა მისდევს, მაგრამ მისი უკანასკნელი ხმოვნის გაგრძელება „თითონ“-ის ცნების გამოხატველობას ანიჭებს. მაგ. მე სულ-ა, „მე თითონ“-კი სულ სულ-ა, — შენ ხულ, შენ თითონ — ხულ ხულ (ჩაჩ. ე. 49—50 და ნახჭ. გრ., 265). მაგრამ ასე მართლ მხ. რ. 1. და 2. პ. უკუქცევითი ნაცვალსახელებია წარმოებები.

მხ. რ. 3. პ. და მრ. რ. სამივე პირის უკუქცევითი ნაცვალსახელების წარმოებლად-კი პირთა ნაცვალსახელს „თითონ“-ის გამოხატველი ან ცალკეული სიტყვა შა, ანუ შაა, ანდა უკვე ფორმანტად ქცეული ეშ, შ ბოლოსართი ემატება პირის ნაცვალსახელის ნიშანს და ასე შერწყმული პირის ნაცვალსახელს ერთვის ხოლმე. მაგ. ის — იზ, ი, — ის თითონ — იზ-შა იშაა (აან.), — ჩვენ ტხულ, თხულ, ჩვენ (მე და ის, ან ისინი) თითონ — ტხულ ტხემ, თხულ თხაშ, ვაა (მე და შენ, ან თქვენ) ვემ, ვაა ვაშ, თქვენ — შუ, თქვენ თითონ — შუ შემ, შუ შაშ, ისინი იხულ, ისინი თითონ — იხულ შემ, ვაშ-შაშ (ჩაჩ. ე. 49—51 და ნახჭ. გრ. 265). ცხადია, რომ ტხემ, თხაშ, — ვემ, ვაშ, — შემ, შაშ და შემ ისინი თითონ წარმომდგარია ტხ, თხა+ემ, ვ+ემ, შ (შულ-ს)+ემ, შ (იხულ-ის)+ემ-ისაგან.

ზემომოყვანილი უკუქცევითი ნაცვალსახელების თავისებურების ის შეადგენს, რომ ასეთი წყვილდღი ფორმები მხოლოდ სახ. ბრუნვას აქვს, დანაჩენი ბრუნვებისათვის უკვე მართლ თითო-თითო ფორმა-დაა; სახელდობრ:

ჩაჩნური უკუქცევითი ნაცვალსახელების კანკლედობა

1. „მე თითონ“	სულ სულ.	2. „შენ თითონ“	ხულ ხულ.
ნათ. ბრ.	საან		ხაან
მიც. ბრ.	საანა		ხაანა
მოქმ. ბრ.	აახა		აახა
მიმართ. ბრ.	სააგეხა.		ხააგეხა.

3. „ის თითონ“ იხ შ5
 ნათ. ბრ. შინეს
 მიც. ბრ. შინა
 მოქმ. ბრ. შ5
 მიმართ. ბრ. შიწვეხა

(ჩან. ე., გვ. 49—50).

- ჩვენ (მე და ის, ისინი) თითონ* ტყუო ტხეშ. ჩვენ (მე და შენ, ან თქვენ) ვაჲ ვეშ
 ნათ. ბრ. ტხეშინეს. ვეშინეს
 მიც. ბრ. ტხეშნა. ვეშნა
 მოქმ. ბრ. ტხეშე. ვეშე
 მიმართ. ბრ. ტხეშეხა. ვეშეხა.

- „თქვენ თითონ“ — შუ შეშ
 ნათ. ბრ. შეშინეს, ანდა შაანეს.
 მიც. ბრ. შეშნა, ანდა შაანა.
 მოქმ. ბრ. შეშე.
 მიმართ. ბრ. შეშეხა, ანდა შააგეხა.

(ჩან. ე., გვ. 50—51).

ჲანდაროვისა და მისი თანამშრომლების გრამატიკით-კი ამ ჟამად ჩა-
 წნურს უკუტყვევითს ნაცვალსახელებს, სახელობითი ბრუნვის მსგავსად, დანარჩენ
 ბრუნვებსაც ~~ორთონი~~, მაგრამ მაინც პირის ნაცვალსახელისაგან განსხვავებულნი
 ფორმა აქვთ. სისრულიისათვის უკუტყ. ნაცვალსახელების თანამედროვე კანკლე-
 დობაც მოგვეყავს:

- მე თითონ — სუო-სუოო
 ნათ. ბრ. ხანს საანეს
 მიც. ბრ. სუენა-საანა
 მოქმ. ბრ. ას-აახა

- შენ თითონ — ხლო-ხლოო
 ხან-ნაანეს
 ხლენა-ხლენა
 ახ-აახა

- ის თითონ — ი-შაა
 ნათ. ბრ. ცვირინ-შეენეს
 მიც. ბრ. ცუნნა-შეენა
 მოქმ. ბრ. ცუო-შაა

- ჩვენ თითონ — თხეო-თხეშ
 თხანეს-თხანეს
 თხენა-თხეშნა.
 თოხა-თხეშ.

- ჩვენ თითონ — ვაჲ-ვაშ
 ნათ. ბრ. ვაანეს-ვეეშინეს
 მიც. ბრ. ვაანა-ვაშნა
 მოქმ. ბრ. ვაჲ-ვაშ

- თქვენ თითონ — შუ-შეშ
 შუნეს-შეეშინეს
 შეუნა-შეეშნა
 აშა-შეშ

- ისინი თითონ — კაშ-შეშ
 ნათ. ბრ. ცვერინ-შეეშინეს
 მიც. ბრ. ცვარნა-შეშნა
 მოქმ. ბრ. ცვარა-შეშ

(ჲანდ. - მაც. - ავტორს. ნახტ. გრ., გვ. 265).

უკუქცევითი ნაცვალსახელების ნათ. ბრუნვის ფორმებიც კუთვნილებითი ნაცვალსახელების მნიშვნელობის შეკონბელია და ამიტომ საანს თვით ჩემის, ხოანს თვით შენი-ს, შიწინს თვით მისი-ს, ტხანს და ვეშინს თვით ჩვენი-ს, შაინს თვით თქვენი-სა და შანს თვით იმათ-ის აღმნიშვნელია. როდესაც ასეთი უკუქცევითი-კუთვნილებითი ნაცვალსახელები ცალკეულად, არსებითი სახელისაგან დამოუკიდებელი არის ხოლმე ნახმარი, მაშინ ზემომოყვანილ ფორმებს იგ ბოლოსართი ემატება ხოლმე. ასეთ შემთხვევებში „თვით ჩემი“ იქნება საიანის, თვით შენი — ხოანის, თვით მისი — ცაუინის, ცვნიგ (ან.), — თვით ჩვენი — ტხანის, ოხანის (ან.), ანდა ვანის, — თვით თქვენი — შუინის, შუნის, — თვით იმათი ცვირის (ჩაჩ. ე., გვ. 51 და ანდ. ნახჭ. გრ., გვ. 261—262).

ამ უკუქცევითი-კუთვნილების ნაცვალსახელების კანკლელობაც თავისებური აქვს. თავისებურებას ის შეადგენს, რომ სახელობითი ბრუნვის გარდა, იგ ბოლოსართი სხვა დანარჩენ ბრუნვებში აღარსად ჩანს, არამედ მის მაგიერ ჩუ ბოლოსართი ჩნდება და ბრუნვების ნიშნები სწორედ ამ ჩუ-ბოლოსართიან ფუძეს ერთვის ხოლმე. მაგ. „თვით ჩვენი“-ს კანკლელობა რომ მოვეყვანოთ:

მხ. რ.		მრ. რ.
„თვით ჩვენი“	საანის	საანისიშ
ნათ. ბრ.	საანჩუნს	საანჩუნს
მიც. ბრ.	საანჩუნა	საანჩუნა
მოქმ. ბრ.	საანჩუნ	საანჩუნა (ჩაჩ. ე., გვ. 52).

(აანდ არ ოვისა და მისი თანამშრომლების გრამატიკაში ასეთივე ფორმები მოყვანილი იმ განსხვავებით, რომ შუაში ნს არ არის, ე. ი. საანჩუნ-ი და სხ. (ანდ. ნახჭ. გრ., გვ. 261—262).

უსლარს არც ამ იგ-ისა და არც ჩუ ბოლოსართების აღმნიშვნელობასა და სადაღობაზე არსად თავის ნაშრომში არაფერი აქვს ნათქვამი. ეს საკითხი ცალკეა განსახილველი.

ჩანაწერი ჩვენებითი ნაცვალსახელები

უსლარის სიტყვით, 2. პ. ნაცვალსახელის იწ-ისაგან არის წარმომდგარი და თანხმონის მოცილებით იღ არის ქცეული. ი ნიშნავს ეს-ს, მაგრამ მხ. რ. დანარჩენ ბრუნვებში ამ ხმონის მაგიერ ოცუ ჩნდება, მრ. რ. ბრუნვებში-კი უკვე აცარ და აცერ არის. ამიტომ მხ. რ. ნათ. ბრ. ოცაუინის, მიც. ბრ. ოცუნა, მოქმ. ბრ. ოცუშ, — მრ. რ. სახ. ბრ. იწუშ, ნათ. ბრ. აცვრინს, მიც. ბრ. აცვრანს, მოქმ. ბრ. აცვრა. მაგრამ ეს ჩვენებითი ნაცვალსახელი თუ არსებითს სახელს მიუძღვის, მაშინ ყველა ზემოდასახელებულს ბრუნვებში მხოლოდ ოცუ იხმარება. (ჩაჩ. ე. 52).

ზემოაღნიშნულ ჩვენებითს ნაცვალსახელს გარდა, ჩაჩუნს აქვს ჰარა, რომელიც ეს-ს ნიშნავს, და დვარინს — ის. ამ ორსავეს დანარჩენ ბრუნვებში ფუძე შემდეგნაირად ეცვლება:

ეს — შარა	მრ. რ.	მანდაროვის გრამატიკით:	
		მხ. რ.	მრ. რ.
სახ. შარა	შორუშ.	შარა (შარა).	შორუშ (აორუშ).
ნათ. შოკუინინე	შაკურინე.	შოკუნინე (აოკუნინე).	შოკეერინე (აოკ-პრინე)
მიც. შოკუნა	შაკარა.	შოკუფუნა (აოკუნა).	შოკარა (აოკარა)
მოქმ. შოკულ	შაკარა.	შოკუო (აოკუო).	შოკაარა (აოკაარა).

(ნაჭ. გრ., გვ. 267).

მაგრამ შარა-ს ნათესაობითისა და ყველა სხვა ბრუნვების ორივე რიცხვის ფორმები უამ-შო (მხ. რ-ში) და შა (მრ. რ-ში) მარცვლოთაც იხმარება ხოლმე და მარტივად ამბობენ კუინინე, კუნა, კულ, -კურინე, კარნა, კარა და სხ. დგარინგ-ის (ის) კანკლედობაც თავისებურია იმ მხრივ, რომ ორივე რიცხვის ნათესაობითისა და დანარჩენს ბრუნვებში ამ ნაცვალსახელის ფუძეს ბოლოში ჩუ ერთვის და ამის გამო შემდეგი კანკლედობა აქვს:

მხ. რ.	მრ. რ.
სახ. დგარინიგ	დგარინიგში
ნათ. დგარჩუნე	დგარჩუნინე
მიც. დგარჩუნა	დგარჩუნა
მოქმ. დგარჩულ	დგარჩულა

(ჩაჩ. ე., გვ. 52—53).

მანდაროვისა და სხვათა ნახკოლურს გრამატიკაში დგარინგ არ მოიპოვება.

ჩაჩნური კითხვითი ნაცვალსახელები

ვინ? შილა, წოვურად — მენა. ორივეს დანარჩენი ბრუნვები სხვა ძირისაგან აქვს ნაწარმოები, მაგ.

ჩაჩნურად.	წოვურად
ვისი — ხენი (ნე), ხეკნინე (ან.)	ხანი, ხან
უის — ხანა, ხანა (ან.)	ხანა
ვისით — ხანი	ხა (ან.: ნახჭ. გრ., გვ. 269). ხანგრედაშ

	მრ. რ.	
ვინანი — მილუშ		მენუხ
ნათ. ბრ. მილხუჩუა		მენუხური
მიც. ბრ. მილხუჩუნა		(შიფნ. წოვ. ე., გვ. 50).
(ჩაჩ. ე., გვ. 54).		

ჩაჩნურად	წოვურად
რა? ჰუნე	გუნ, უნე, გუნახ, გუნხ, უხ, უ.

მაგრამ ამ რა-საც დანარჩენი ყველა ბრუნვების ფორმები სულ სხვა ძირი-
საგან აქვს ნაწარმოები და შემდეგი კანკლედობა აქვს:

ჩაჩნურად	წოვურად
სან. შუნე	ვუნ
ნათ. სტინი(ნე), სტიანი(ან.)	სტინი, სტინ
მიც. სტიენა	სტენა
მოქმ. სტიუნე, სტიე (ან., გვ. 269)	სტენგრადაჰი
(ჩაჩნ. ე., 55)	(წოვ. ე., 51)

წოვურს შემომოყვანილს „რაჰ“ კითხვითი ნაცვალსახელის ფორმებს გარდა
კაძლიერებული კითხვის გამომხატველი უხჟა, უხდა და უხდალო-ც აბადია
(შიფნ. თუშ. ე., გვ. 51).

თავი მეორე

ლილური ნაცვალსახელების ანალიზი

მე-XVIII ს. ჩანაწერსა და თანამედროვე ნაცვალსახელებს შორის დიდი
განსხვავება არა ჩნდება და ცვლილება მხოლოდ ზოგან დასტუბია. მაინც ძველ
ცნობას, სანამ მის გამოყენებას შევუდგობოდეთ, გუნჯარტება სჭირდება: იქ მე-ს
ჩანაწერ შესატყვისობად სო არის აღნიშნული, თანამედროვე ჩანაწერს-კი სო
აქვს, ხოლო სო ქისტებსა და წოვებს მოეპოვებათ.

იგივე უნდა მხ. რ. 2. პ. ნაცვალსახელებიც ითქვას: მე-XVIII ს. ჩანაწერში
„შენ“ შო H-დ არის აღბეჭდილი. თანამედროვე ჩანაწერს აქაც ხლო აქვს,
ინგუშურსა და წოვურს-კი სწორედ ხლო აქვთ. ეტყობა, რომ გვლდენშტედტს
ხ ბერის პალატალობა. შერბილება კარგად შეუმჩნევეა და ამიტომაც ხე გერ-
მანული H ჰს გამოყენებით გამოუხატავს. სმოვანთა მხრივ-კი ამ ძველს ჩანა-
წერშიც, მასასადამე, ისეთსავე მოგლენასთან გვაქვს საქმე, როგორც 1. პირი-
საში გვქონდა.

ამ განსხვავებას შესაძლებელია ორნაირი განმარტება მოეძებნოს: ან ცნო-
ბების მიმწოდებელი ქისტი, თუ უფრო წოვა იყო, რომელიც შესაძლად და ამა
და სხვა მსგავს შემთხვევაში თავისი დედაენის ფორმა გვლდენშტედტს
ჩანაწერადაც წარმოუდგინა, ანდა უნდა ვიფიქროთ, რომ მე-XVIII ს. მხ.რ. 1.
და 2. პ. ნაცვალსახელები ისეთივე იყო, როგორც ქისტარსა და წო-
ვურს ესლაც აქვს. თუმცა ამ საკითხის დანამდვილებით გადასაწყვეტად წინას-
წარ სხვადასხვა გარემოების გამოჩვევა და ვათეალისწინებაა საჭირო, მაგ-
რამ, რაკი მხ. რ. 3. პ. ჩანაწერ ნაცვალსახელად აღნიშნულია ჟგო, რომელიც
ლილურ თანამედროვე ენადგან მხოლოდ წოვურს მოეპოვება (იხ. შიფნ. წოვ.
ე., გვ. 48). ეს გვაუიკებინებს, რომ ამ ორ შესაძლებლობისაგან უფრო პირ-
ველი მოსაზრება უნდა იყოს სწორე.

საყურადღებოა, რომ მე-XVIII ს. ჩანაწერში პირთა ნაცვალსახელების
ნათ. ბრუნვისა და კუთვნილებითი ნაცვალსახელების ყველა ფორმებს ბო-

ლოში, ნათ. ბრუნვის ნიშნის შემდგომ, **ღბ**, ანდა **ღმ** მარცვალა ახლავს, მაგ.: Mein Senda ჩემი სენდა, Dein Henda შენი ვენდა, Sein Zunde მისი ცუნდე, Unser Tschende ჩვენი (შეცდომაა, ნამდვილად თქვენი-ა) ჩენდე. ნათ. ბრ. ასეთი ფორმები არცერთს დილდუს ენაში, ამ უჩანად არსებული ცნობების მიხედვით, არ მოიპოვება და ამ საკითხს ჯერ გამოარკვევა სჭირდება.

მრ. რ. 1. და 2. პ. ნაცვალსახელების მე-XVIII ს. ჩანაწერში შეცდომებია შეპარული, სახელობრ: 1. ჩვენ Wir აღნიშნულია Tchen ტხენ, რაც სახ. ბრუნვა-კი არა, არამედ ნათესაობითი ბრუნვაა, თანამედროვე გაგებით მინც. ამიტომ უნდა გერ. Unser ჩვენი ყოფილიყო, მაგრამ თქვენ-ც რომ ჩუნ არის დაბეჭდილი და აქაც რომ ბოლოში ნაქვს, ეგების მაშინ ჩანურშიც 1. და 2. პ. მრ. რ. ფორმებს ბოლოში მართლაც ნაქვონდა და ეგების უსლ არის მოსაზრება, რომ ჩანურის ნათ. ბრ. ნიშანი თავდაპირველი წ არ იყო, რომ იგი მერმინდელი დანართია (ჩაჩ. ე. გვ. 24), მცდარი არ არის? ამ საკითხს ჯერ შესწავლა სჭირდება.

—2. შემდეგ დაბეჭდილია „Unser Tschende“ ე. ი. „ჩვენი ჩენდე“. რაკი „ჩვენ“ ტხუო-ა და თქვენ მე-XVIII ს. ჩანაწერში Tschun ჩუნ-ად არის აღნიშნული, ცხადია, რომ ჩენდე უფრო თქვენის შესატყვისობად არის მისაჩნვეი, ვიდრე ჩვენი-ს და ნამდვილად სწორედ ასეც იქმნებოდა.

საგულისხმოა, რომ ჩვენ-ის ორ, ექსკლუზიური და ინკლუზიური ფორმიტგან ტხუო და ვაჲ მე-XVIII ს. ჩანაწერში მხოლოდ პირველი, მე და ის, ან, ისინი ს აღნიშნული, ფორმა ტხენ და ტხონე (მიც. ბრ.) არის აღბეჭდილი.

დილდურ პირთა ნაცვალსახელებითგან მრავლობითი რიცხვის 1. პ. ჩვენ-ის აღნიშნული სახელი საყურადღებო. თანამ. ჩანურისთვის და ქისტურ-წოვერსაც ამ პირისათვის ზრ-ფრი ფორმა მოეპოვება: ტხუო, ანუ თხუო და ვაჲ (ჩ.), ტხო და ვეჲ (ქ.), თჷ-ა და ვი (წ.). ამ ორ წყვილ-წყვილ ფორმათაგან პირველი ტხუო, თხუო, ტხო და თხო შესაძლებელია რთული აგებულებისა და ორ ნაწილისაგან შემდგარად მიეჩნია ადამიანს მით უმეტეს, რომ მეორე პირს სამსავე ენაში ესლაც ხუო, ხო და ხო ეწოდება და, როგორც გვლდენ შტედტის ჩანაწერთგან ჩანს, ასევე (ჰო) ეწოდებოდა მე-XVIII ს.-შიც. რაკი მეორე ნაწილი შენის აღნიშნულად წარმოვიდგებოდა, მაშინ ტ, ანდა თ-ც შესაძლებელია 1. პ. ნიშნად მიეჩნია ადამიანს მით უმეტეს, რომ დ-ძირიანი 1 პ. მხ. რ. ნაცვალსახელი ლეგურ ენათა შორის ლენძურს, ანწუხურს, კარულსა, აკუშურსა და დილოურს მოეპოვება. მაგრამ ასეთი მოსაზრება სრულებით მცდარი იქმნებოდა

საქმე ისაა, რომ ტხუო-სა, ანუ თხუო და ვაჲ-ს შორის ის განსხვავებაა, რომ პირველი მათგანი მხოლოდ მე და ის-ს, ანდა მე და ისინი-ს ნიშნავს. ე. ი. მეორე პირი ნაგულისხმევი არ არის, ვაჲ-კი წინაუქმო, სწორედ მე და შენ, ანდა მე და თქვენ-ს გულისხმობს. ცხადია, რომ მხ. რ. მეორე პირის ნაშნის ძებნა ტხუო-სა ანდა თხუო-ში, რაკი ის ფორმა სწორედ მეორე პირს არ გულისხმობს, სრულებით უმართებულო და ამაო-ცდა უნდა იყოს.

თუ ამ მეორე პირის ნიშანი მრ. რ-ს 1. პ. ორ სახელთაგან სადმე სამებნელია, ცხადია, რომ ისეც მხოლოდ ვაჲ-შია. მაგრამ მასაც მეორე პირის დილდური ნაცვალსახელის ბგერითი ელემენტის არავითარი კვლი არ უჩანს. ხოლო,

რაკი ამასთანავე მრ. რ. 1. პ. ტხუო, თხუო-სა (ჩ.) და თუო-ში (ქისტ., წოგ.) არც მესამე პირის ელემენტის ანარეკლზე შეიძლება იყოს საუბარი, რათგან ის მე-XVIII ს. ჩანაწერში აგრ-ად, ხოლო ისინი აგრეშ-ად არის აღბეჭდილი, თანამედროვე ჩანაწერს-კი იზ და იზუშ-ი, შარა და ღვარინინგ, ქისტურს იზ ღა უუ, ანრ და აარაჟ და წოურს ო, ორ და ობი (მრ. რ.) აქვს, ისე რომ ამ ნაცვალსახელის არც ერთი ბგერა-კი ტხუო-სა და თუო-სას არ მიაგავს. ცხადი ხდება, რომ მრ. რ. 1. პ. დილდური ნაცვალსახელის აღნაგობა პირთა ნაცვალსახელებთან არ უნდა იყოს დაკავშირებული, არამედ მისი სადაურობა ხსვავან არის საქმნელი.

მრ. რ. 2 პ. ფორმაზ თვალსაჩინო განსხვავება ემჩნევა: თუ მე-XVIII ს. ჩანაწერში გვაქვს ჩუჲ Tschun, თანამდროვე ჩანაწერში უკვე შუ არის, შუნე ნათ. ბრ. ფორმა. ასევე ქისტურსა და წოურშიც: იქაც თქვენ არის შუ, ნათ. ბრუნვა-კი თქვენი, ქისტურში შუმ (დირის შეს. 146), წოურში შუი (შიფდ. წოგ. ე. 48). შევლომა მე-XVIII ს. ჩანაწერის ამ ცნობაში?

განსაკუთრებული ყურადღების ღირსი ჩვენებითი ნაცვალსახელება, მაგ. შარა, მისი თავის ადგილას მოყვანილი (იხ. გვ. 494) ნათესაობითისა და დანარჩენი ფორმები ცხადპყოფენ, რომ შარა ორი ნაწილისაგან, შა და რა-საგან შეესდგება. დანარჩენი ბრუნვების ფორმებს ამ ორითგან მხოლოდ პირველი, შო, აქვს შერჩენილი, მეორე, რა-კი ქრება. სამაგიეროდ, ამ ნაცვალსახელის მეორე ნაწილად აუ, კუინ, კუნ მარცვალი ჩნდება და იმ დროს, როდესაც შო ყველა ბრუნვებში უცვლელი რჩება, კუ-ს ანუ კუინ-ს ბრუნვების ნიშნები ერთვის.

არც უსლარსა და არც შიფნერს ამ კუ, თუ კუინ-ის რაობაზე არაფერი აქვთ ნათქვამი:

საყურადღებოა აგრეთვე ჩანაწერი მხ. რ. 3. პ. უკუტყევეითი ნაცვალსახელის საწარმოებლად გამოყენებული „თითონ“ შა, რომლის ნათ. ბრ. შინე, მიც. ბრ. შინა, მოქმ. შა არის და რომელიც იზ-თან ერთად იზშა, ანუ ი-შაა (მანდ.) „ის თითონ“-ის გამომატველია, მაგრამ რომელიც ნათესაობითისა და დანარჩენს ბრუნვებში უკვე უ-იზ-ოდ, მარტო თითონ იხმარება. უსლარს არც ამ შა-ს ძირზე აქვს რამე ნათქვამი.

მე-XVIII ს. კიბხვითი ნაცვალსახელები თანამედროწისებან ზოგი რამით განსხვავდება, მაგ. ვინ ჩანს. ძველად შამილაუ, ქისტურად აგრმელოჟ და წოურად მენაუ ყოფილა. ვინ წოურად ეხლაც ასევე მენა.

ბოლოკიდური უ ჩანაწერს შამილაუ-საცა და წოურს მელაუ შივ აწმყო დროის მეშველი ზმნის ფორმაა და „არის“ ნაშნავს.

საკმარისია ამის შემდგომ ვინ-ის ჩანაწერსა და ქისტურს ფორმებს შამილაუ-სა და აგრმელოჟ-ს დევაკვირდეთ და თანამედროვე ფორმა მილა-ც გაცი-თეალისწინოთ, რომ ძველი ჩანაწერის ფორმების რთული აგებულება სრულებით ადვილი გასაგები გახდეს. მაგრამ, სანამ მათ ანალიზს შევუდგებოდეთ, უნდა აღინიშნოს, რომ წოურის ფორმის ბოლოკიდური ჟ, შეეველია, იგივე უ მეშველი ზმნა უნდა იყოს; ოლონდ ჯერ გ-დ, ხოლო შემდეგ ჟ-დ შენაცვლებული. ამნაირად, მე-XVIII ს. ჩანაწერში კიბხვითი ნაცვალსახელის წმინდა ფორმები-კი არა გვექონია აღბეჭდილი, არამედ ჯინ არისიჟ“.

ძველი და ახალი ფორმების შედარება დაარწმუნებს ადამიანს, რომ მე-XVIII ს. წინობის ჰამილაუ და აგრამელოჰ-ის თვით ვინ კითხვითი ნაცვალსახელი შან-მილა-სა და აგრამელო-სავან შესდგება. ამათგან მილა და მელიო რასაკვირველია სწორედ ვინ ნაცვალსახელია, ხოლო შან და აგრ-ს, ცხადია, რაღაც სხვა მნიშვნელობა უნდა ჰქონდეს. აგრ-ის რაობა, ზემომოყვანილი ცნობების შემდგომ, ძნელი მისახვედრი არ არის: აგრ, მე-XVIII ს. ჩანაწერის ცნობითაც და თანამედროვე ქისტური აგრ და აგრ ისევე, როგორც წოვური ერ, ჩვენებითი ეს ნაცვალსახელია.

ამნაირადვე ჩანს ჩანს ჰამილაუ-ს შან ამივე მნიშვნელობის ეს ჩვენებითი შარა ნაცვალსახელია, მაგრამ რა-ფორმანტ-ჩამოცილებული. როგორც თავის ადგილას დაერწმუნდით, ამ ნაცვალსახელის ეს ორი ნაწილი საერთოდ შეიძროდ დაკავშირებული არ ჩანს.

შამასადამე, მე-XVIII ს. ზემომოყვანილ ჩანაწერებშიც სიტყვა-სიტყვით წათარგმნი მხოლოდ წოვური მინაუ ნიშნავს „ვინ არის“, ჩანს ჰამილაუ და ქისტური დამრემლოჰ კი უკვე მთელი წინადადება ყოფილა „ეს შინ არის?“ საგულისხმოა, რომ მე-XVIII ს. ჩანაწერის მიხედვით, ვინ? ნაცვალსახელის მაშინდელი კანკლდობის სამი ბრუნვის ფორმების გათვალისწინებაც შეეძლოდნ: მაგ. ნათ. ვისი ჩანს. უშანიმ თანამედროვე ხენი(ნე)-ს უდრის, მიც. შანე = ხანა-ს. შემას. ბრ. (Wen) ჩაწერილია Ismajal იშმალაჰ რომელიც ვ. პ. ნაცვ. ოს-ს + მალა + ჰ-ს შეიცავს, მალა უშეკველია იგივე მილა-ა, ე. ი. ვინ, რომლის პირველი ა, თუ კორექტ. შეცდომას არ წარმოადგენს, რეგრესიული ასმილაკის გზით უნდა იყოს გაჩენილი. ამნაირად იშმალაჰ, ანუ იშმილაჰ ნიშნავს „ეს ვინ არის“-ო.

მიცემითი ბრუნვის ძველი და ახალი ფორმები ერთმანეთს კარგად უდგება, თუ გაეთვალისწინებთ, რომ გაპალატალებული ხე გვკლდენ შტედტს სხვა შემთხვევებშიც ვერმ. H ასოთი აქვს გამოსატული.

ნათ. ბრ. ჩანსური ფორმა უშანიმ „ვისი“, თანამედროვე ხენი(ნე)-თან შედარებით, ზედმეტს თავიიდურ უ-ს შეიცავს. რომლის რაობა გამოსარკვევია, და ამას გარდა მას ბოლოში ნე-ს მაგიერ მ უჩანს. უნდა ითქვას, რომ უშანიმ თავისი თავიიდური უ-თი უფრო ეს ნაცვალსახელის შარა-ს ნათ. ბრ. ფორმას მოკონინე-ს მიიკავს, ამიტომაც საფიქრებელია, რომ ისევე, როგორც სახ. ბრუნვაში შან-მილა-უ-ში ეს ნაცვალსახელი შან არის, ნათესაობით ბრუნვა-საც მაშინ მისი ელემენტი უ-ს სახით (შო-ს მაგიერ) შეუნარჩუნებია.

წოვური „ვისი“ შანიო თანამედროვე ნათ. ბრ. ფორმას, ხანი და უ (არი)-ს უნდა უდრიდეს და ნიშნავს „ვისია?“, ხოლო ქისტური ვისი-ს შანდის ბოლო-კიდური დ გაუგებარია, მაგრამ. გვკლდენ შტედტის ჩანაწერებში დე-ს სახით ბევრგან სხვაგანაც გვხვდება, ამიტომაც შემთხვევითი არ უნდა იყოს.

რას ძველი ჩანაწერის ჩანსური ჰუნდუ, ცხადია, ორ სიტყვას ჰუნ და დუ-ს უშტაცავს და ნიშნავს „რა არის? ქისტური ჰუნტ, რასაკვირველია, იგივე, მხოლოდ ხმოვან-ჩამოცილებული ფორმაა. წოვური „რა“ უხტა. თანამედროვე წოვურის გაძლიერებული „რა“? კითხვითი ნაცვალსახელის უხტა, უხდა, უხხდა-სო-ს მეორე ფორმას ზედმოწევით უდგება.

მე-XVIII ს. ჩანაწერის აქეთ, ქისტურად რომ საჭაღე არის აღნიშნული, უნდა უღრიდეს ჩანაწერის სხვა ვერულა-ს, რომელიც ნიშნავს „აქ მოლი“-ს (ჩაჩ. ე., 211), ე. ი. „აქ აუღაღე“-ს უღრის.

უსლარს განმარტებული არა აქვს, თუ რა ავებულობის სიტყვაა ჩანაწერი „აქ“ სხვა (იხ. ჩაჩ. ე., გვ. 108 და 211). მე გეონია, რომ „აქ“ სხვა ორი ნაწილისაგან შესდგება: ხა, მიმართულებითი ბრუნვის ის ბოლოსართი უნდა იყოს, რომელიც არსებითი, ზედსართავი სახელებისა და ნაცვალსახელების კანკელდობაშიც ამავე ბრუნვის მაწარმოებლად გვხვდება (იხ. ჩაჩ. ე., გვ. 25), ხოლო ოაკიადური ს უნდა 1. პ. მხ. რ. ნაცვალსახელის სშმ-ს ელემენტი იყოს. ამნაირად, სხვა თავდაპირველად აღმნიშვნელი იქმნებოდა „ჩემ-თან“, „ჩემ-დამი“ და მხოლოდ შემდეგში, დროთა განმავლობაში, უნდა მიმჩვებოდეს მას ზოგადად „აქეთ“-ის მნიშვნელობა.

მე-XVIII ს. ჩანაწერი ჩანაწერის იქით-ის შესატყვისობა დაჰადი, წოვეური დაჰაჰე და ქისტური დაჰციგვე უღრის: ჩანაწერი დაჰადი თანამედროვე დჰა-სა, რომელიც იქ, იქით-ის ნიშნავს, და დი-ს. ამ უკანასკნელის რაობის გამოსარკვევად უნდა გავითვალისწინოთ დაჰადი-სა და დაჰარე-ს იგივეობის შესაძლებლობა, რაჰუნდ დ-სა და რ-ს შენაცვლება იშვიათი არ არის.

ამის შემდეგ რომ წოვეური იქით-ის დაჰაჰე-ს ანალიზს შევეუდგეთ, აქაც დაჰა უნდა დჰ-ს შესატყვისობად გვეცნა, ხოლო ჰე რომელიც ფორმანტად მიგვეჩინა. მაგრამ ჩანაწერად ჰარა ჩვენებითი ნაცვალსახელია და ეს-ს ნიშნავს, ამიტომ წოვეური დაჰაჰე „იქით“ უნდა კორექტურული შეცდომა იყოს დაჰარე-ს მაგიერ და დჰ-სა და ჰარა-საგან იყოს შერწყმით წარმომდგარი ეს, მასას-დამე, არსებითად მარტო იქით-ს-კი არ გამოჰხატავს, არამედ „იქით ეს“-ის, ანუ უფრო სწორედ რომ გამოითქვას, „იქითი“-ს აღმნიშვნელი ყოფილა.

ცხადია, რომ ზემონათქვამის შემდგომ ჩანაწერი დაჰადი-ც თავდაპირველად ასეთივე ავებულებისა და ცნების სიტყვა იქმნებოდა. ამიტომევე, რომ ჰარა ჩანაწერად ნიშნავს ეს-ს, დჰარინიგ უკვე ის-ს გამოჰხატავს. დაჰარების ცნების ელფერს ჰარა-ს, ეს-ს, სწორედ დჰა, „იქ“ ანიჭებს.

დაჰციგვე, ქისტური იქით, იმავე დაჰა-ს (ე. ი. დჰა-ს) და ციგვე-ს შეიცავს, რომელსაც იგივე მნიშვნელობა აქვს და ჩანაწერშიც არსებობს (ჩაჩ. ე. 226). ამნაირად ამ შემთხვევაში იგივე ცნება ქისტურს გაორმაგების გზით გამოუხატავს.

IV. ლეგურ-ალბანური ენების ნაცვალსახელები

ნაცვალსახელებში ლეგურ ენებსაც ნაღნაირობა ემჩნევა. ეს თუმცა საქმეს ართულებს, მაგრამ სამაგიეროდ მათი აღნაგობისა და შემაღვენი ნაწილების გამოსარკვევად მკვლევარს ხშირად სწორედ ეს ნაღნაირობა აწუხებს ძვირფას მასალასაც და ბევრი რამის გაგების საშუალებასაც აძლევს. ცალკეული ენის ნაცვალსახელების განვილივს დროს, მრავალჯერ მკვლევარს თითქოს სრულებით

ვარკვეული სურათი და აგებულება ეჩვენება ხოლმე, მაგრამ, როდესაც ამავე საკითხების განხილვისას ის სხვა ენების ნაცვალსახელების ფორმებსაც გაითვალისწინებს და გამოიყენებს, მაშინ უკვე ცალკეული ენის ნაცვალსახელების აღნაგობაცა და შემადგენელი ელემენტებიც სულ სხვანაირად წარმოედგება ხოლმე. ამიტომაც აუცილებლად საჭიროა, რომ ამ ენების ნაცვალსახელები ცალკეულადაც და შედარებითადაც გვეჩვენდეს განხილული: რის გამოვარკვევაც ცალკეული შესწავლით ხერხდება, ის ამ გზით მოგვარდეს, დანარჩენი საკითხები-კი შედარებითი მეთოდით გამოვარკვევა.

თავი პირველი

ლუნძური, ანწუხური და ჭარული ნაცვალსახელები.

ამ სამი დიალექტის ნაცვალსახელების მე-XVIII ს. ჩანაწერიც გვაქვს ხელთა და ლუნძურისათვის ცნობები უსლარის გრამატიკაშიც მოგვეპოვება. ლუნძურსა, ანწუხურს და ჭარულს ნაცვალსახელებს შორისაც იმდენად მკიდრო კავშირია, რომ აქაც მათი ერთად განხილვა სჯობია. წინათვე მიღებული თანმიმდევრობის მიხედვით, აქაც ჯერ ლუნძური, ანწუხური და ჭარული ძველი ჩანაწერისა და თანამედროვე ლუნძური ნაცვალსახელები გვექმნება წარმოდგენილი, ხოლო შემდეგ უკვე მათს ანალიზზე გადავალთ.

§ 1: ლუნძური, ანწუხური და ჭარული ნაცვალსახელები მე-XVIII ს.

ლუნძურად

Ich მე — ღუნ Duñ.	Wir ჩვენ — ნიუ Nish.
Mein ჩემი — დურბუგუ Dürbugu.	Unser ჩვენი — ნეუერაუ Nesherau
Du შენ — მუნ Mun.	Ihr თქვენ — მუუშ Mush
Dein შენი — დურაბ Dutab.	Euer თქვენი — მოუორაბ Moshorab
Er ის — ჰადაბ Hadab	Sie ისინი — დალ Da!
Sein მისი — შენელაუ Schenelau	
Wer ვინ Schumun შუმუნ	
Wessen ვისი Kisamun ქისამუნ	
Wem ვის Chibi ჰიბი	
Was რა Schiblu შიბლუ	
Hieher აქით Ani ანი	
Dorthin იქით Duwechun დუვეხუნ	

(J. A. G ü l d e n s t ä d t, Reisen II, 512).

ანწუხურად

Ich მე — დუნ Dun	Wir ჩვენ — ნიუ Nish
Mein ჩემი — დურ Dür	Unzer ჩვენი — ნეუერ Nesher

Du შენ — მუნ Mun	Ihr თქვენ — მუჟ Mush
Dein შენი — დურ Dur	Euch თქვენ შემას. ბრ. — მუჟერ, Muscher
Er ის — ჰადაბ Hadab	Sie ისინი — ჰადალ Hadal
Sein მისი აენელ Ienel	Sich ისინი შემას. ბრ. — აენე Iene

Wer ვინ Schu შუ
 Wessen ვისი Chi'l ხილ, ანდა ხგილ
 Wem ვის Chil ხილ
 Wen ვინ (შემას. ბრ.) Hau'hili ჰაუჰილი
 Was რა Schib შიბ
 Hieher აქეთ S'lab ს'ლახბ
 Dorthin იქით Daba დაბა

(J. A. G ü l d e n s t ä d t, Reisen II, 512).

ქ ა რ უ ლ ა დ

Ich მე — დუნ Dun	Wir ჩვენ — ნიჟ Nish
Mein ჩემი დურახ Dürab	Urser ჩენი — ნეჟერახ Nesherb
Du შენ — მუნ Mun	Ihr თქვენ — მუჟ Mush
Dein შენი — დურახ Durab	Euch თქვენ (შემას. ბრ.) — მუჟერახ Musherab.
Er ის — ჰადაბ Hadab	Sie ისინი — დალ Dal
Sein მისი — შენელახ Shenelab	Sich ისინი — შენე ენე

Wer ვინ Schemun შემუნ
 Wessen ვისი Chilabi ხილაბი
 Wem ვის Chibi ხიბი
 Wen ვინ (შემ. ბრ.) Chisisst ხისისსტ
 Was რა Schibugul შიბუგულ
 Hieher აქეთ Ani ანი
 Dorthin იქით Dabai დაბაი

(J. A. G ü l d e n s t ä d t, Reisen II, 512).

§. 2. ღუნძური თანამედროვე ნაცვალსახელები

პირთა ნაცვალსახელები

მე — დუნ	ჩვენ } (მე და ის, ისინი) — ნიტხლან
შენ — მუნ	
ის — დრუ (მამრ.), დრა (მდედრ.), დობ (პ. სქ.).	თქვენ — ნუჟ (ღუნ. ე. გვ., 92+93)
ისინი — დოლ (იქვე, გვ. 95).	

პირთა ნაცვალსახელების კანკლიდობა

	მე	შენ	ის		
სახ.	დუნ	მუნ	დოუ,	დოჲ,	დობ
ნათ.	ღირ	ღურ	დოსტლ,	დოტულაჲულ,	დოტულაჲულ
მიც.	ღრჲე	ღუჲე	დოსრჲე,	დოტულარჲე,	დოჲტულარჲე
მოკმ.	ღრცა	ღუცა	დოს	დოტულა	დოტულა
	ჩვენ (მე და ის)	ჩვენ (მე, და შენ)		თქვენ	ისინი
სახ.	ნიტულა	ნიჲ		ნუჲ	დოლ
ნათ.	მატულაჲერ	ნეჲერ		ნოჲრ	დოზრ
მიც.	ნეტულაჲე	ნეჲეჲე		ნოჲრჲე	დოზრჲე
მოკმ.	ნეტულაჲეცა	ნეჲეჲეცა		ნოჲრჲეცა	დოზრჲე

(ლუნ. ე., გვ. 92 და 95).

კუთვნილებითი ნაცვალსახელები

ჩემი — ღირ (ყველა სქეს-კატ. და რიცხ.)

შენი — ღურ " " " "

მისი — დოსტლ (მამრ), დოჲტულაჲულ (2 და 3 სქეს-კ.)

ჩვენი (ჩემი და იმისი) — ნეტულაჲერ, (ჩემი და შენი) — ნეჲერ.

თქვენი — ნოჲრ, — იმათი — დოჲტულ (ლუნდ. ე., გვ. 95).

კუთვნილებითი ნაცვალსახელები ზედსართავ სახელებად არის ლუნძურში მიჩნეული და შესაძლებელია სქეს-კატეგორიანი მითითებითი ნაცვალსახელებიც ბოლოსართებად დაერთოს, მაგ. ჩემი ღრრაჲე (მამრ.), ღრრაჲე (მდედ.), ღრრაჲე (3. სქ.), — ჩვენი — ნეჲერაჲე (მამ.), ნეჲერაჲე და ნეჲერაჲე, — ჩვენნი — ნეჲერაჲე, — თქვენი — ნოჲრრაჲე, — ა, — ბ, — თქვენნი — ნოჲრრაჲე, — მისი — დოსტულაჲე და სხ. (იქვე გვ. 95).

როცა კუთვნილებითი ნაცვალსახელები არსებითი სახელებისაგან დამოუკიდებლივ და ცალკეულად არის სანმარებელი, მაშინ ასეთს ფორმებს სმარობენ ხოლმე: ჩემი — ღრრაჲეჲე (მამრ.), ღრრაჲეჲე (მდედ.), ღრრაჲეჲე (3. სქ. კ.) ღრრაჲეჲე (მრ. რ.), — მისი — დოსტულაჲეჲე (მამრ.), დოსტულაჲეჲე (მდედრ.) დოსტულაჲეჲე (3. სქ.-კ.), დოსტულაჲე (მრ. რ.) და ასევეა ხოლმე დანარჩენი პირების კუთვნილებითი ნაცვალსახელებიც ნაწარმოები (ლუნდ. ე., გვ. 96). ვგონებ ძნელი შესამჩნევი არ უნდა იყოს, რომ ზემოთყვანილს ფორმებს სქეს-კატეგორიებიანი მითითებითი ნაცვალსახელების ორმაგი ბოლოსართები აკეთ.

უპოვებავითი ნაცვალსახელები

უპოვებავითი ნაცვალსახელები ნაწარმოებია პირთა ნაცვალსახელებისაგან ვთ ბოლოსართის მიმატებით, და ამიტომ იქმნება:

ჩემ თავს — ღუნჯო, შენ თავს — მუნჯო, — ჩვენი თავს — ნეჲეჯო და ნიტულაჲეჯო, — თქვენი თავს — ნუჲეჯო, — ის თითონ — დრუჯო და დრუჯოჲეჲე და სხ. (ლუნდ. ე., გვ. 97).

თითონ — ურუ (მამრ.), ურა (მდედ.), ურბ (პ. სქ.)

ნათ. ბრ. — უინდრ რინდრ უინდრ

მიც. უინდრჲე

მოქმ. უინცა

მრ. რ. სახ. ბრ. — უალ, ნათ., — უოდრ, მიც. — უოდრჲე,

მოქმ. — უოდრცა (იქვე, გვ. 98).

ჩვენებითი ნაცვალსახელები

ლუნძურს ჩვენებითი ნაცვალსახელები მარტივითა და რთულიც მოეპოვება. მარტივი მითითებითი ნაცვალსახელები სქეს-კატეგორიან ბოლოსართების მქონებელს ფორმის წარმოადგენენ. აქვე მომყავს მათი სია და კანკლედობა.

მს. რ.	მრ. რ.
სახ. აუ, აჲ, აბ	ალ
ნათ. ასულ, ატლჲულ, ატლჲულ	აჲულ
მიც. ასრჲე, ატლჲრჲე, ატლჲრჲე	აჲრჲე
მოქმ. ას, ატლჲა, ატლჲა	აჲ
მს. რ.	მრ. რ.
სახ. ეუ, ეჲ, ებ	ელ
ნათ. ესულ, ეტლჲულ, ეტლჲულ	ეჲულ
მიც. ესრჲე, ეტლჲრჲე, ეტლჲრჲე	ეჲრჲე
მოქმ. ეს, ეტლჲა, ეტლჲა	ეჲ

(ლუნ. ე, გვ. 99).

ლუნძური რთული აგებულების ჩვენებითი ნაცვალსახელების პირველი ნაწილი ჰა მიუთითებს ნაცვალსახელს, ხოლო მეორე ნაწილი პ. პირისა და ჩვენებითი ნაცვალსახელის ა ხმოვანა სახესხვაობას დაუ, დაჲ, დაბ-ს წარმოადგენს. ამ შემთხვევაში ა-ხმოვნობა შესაძლებელია პროგრესიული ასიმილაციის შედეგადაც ყოფილიყო მიჩნეული. მას ასეთი კანკლედობა აქვს:

მს. რ.	მრ. რ.
სახ. ჰადაუ (მამრ. სქ.) ჰადაჲ (დედ. სქ.), ჰადაბ (პ სქ.)	ჰადალ
ნათ. ჰადასულ	ჰადატლჲულ, ჰადატლჲულ.
მიც. ჰადასე	ჰადატლჲე
მოქმ. ჰადას	ჰადატლჲა

(ლუნ. ე. გვ. 99).

მკითხველი შეამჩნევს, რომ ძველს ჩანაწერში პ. პ. მს. და მრ. რ. ფორმებზე აღწერდა ამ რთული ჩვენებითი ნაცვალსახელის პ. სქესკატეგორიის ფორმებად აღბეჭდილი.

§ 3. ლუნძური, ანწუხური და ჭარული ნაცვალსახელების ანალიზი.

ლუნძური, ანწუხური და ჭარული ნაცვალსახელების მე-XVIII ს. აღბეჭდილი ფორმებისა და თანამედროვე ლუნძურზე ცნობების გადაკითხვის შემდეგ, უნდა მათი აგებულებისა და თავდაპირველი მნიშვნელობის გამოკრევეაც ვცადოთ

რაკი ლუნძურად, აწწუხურად და ქარულად შე არის დუნ, შენ-კი მუნ, ე. ი. ორივე პირის ნაცვალსახელს ბოლოკიდურ თანხმონად ნ აქეს, ცხადია, რომ ეს ბგერა ძირეული არ უნდა იყოს, არამედ რომელიღაც ზოგადი ცნების გამომხატველად არის საგულსახმებელი.

ლუნძური, აწწუხური და ქარული ნაცვალსახელების მხ. რ. 1. პ. და მრ. რ. 1 და 2 პ. ფორმებს ძირის მთლიანობა ემჩნევათ, მაგრამ, თუ მხ. რ. 2. პირს ნაცვალსახელის სახელობითი ბრუნვაა მუნ, ნათ. ბრუნვა უკვე არის დურ-მიცემითი დრე და, როგორც მე-XVIII ს. ჩანაწერდგან ჩანს, ნათ. ბრუნვა მაშინაც ასევე ყოფილა. აქ მარტო ის გარემოება-კი არ არის საყურადღებო, რომ შენ ნაცვალსახელის ძირის მთლიანობაა დარღვეული, არამედ უფრო მეტად ის უცნაურობა, რომ 2. პ. ნათესაობითა, მიცემითი და მოქმედებითი ბრუნვების ფორმების ძირად დ ჩნდება, ის თანხმოდანი, რომელიც ყველა ბრუნვებში გამოუკლებლივ მხ. რ. 1. პ. ნაცვალსახელის აღმნიშვნელია. ამას ზედ კიდევ ის უცნაურობაც ერთვის, რომ იგივე დ მესამე პირის ორივე რიცხვის ღრუ, დოჲ, დოჲ და დოდ-ის ძირსვე წარმოადგენს.

გვლდენშტედტის მრ. რ. 1. პ. ნაცვალსახელის მხოლოდ ერთი ფორმა ნიჲ აქვს ჩაწერილი, უსლარის ცნობით-კი ორი ფორმა არსებობს: ერთია ნიჲტლჲ, რომელიც მე და შენ-ს, ანდა მე და თქვენ-ს გულისხმობს, —მორე-კი ნიჲ, რომლითაც მე და ის, ანდა ისინი აღნიშნებიან ხოლმე (ავ. ე., გვ 93). სწორედ ეს „მე და იმას“, ანდა „იმათის“ აღმნიშვნელი მრ. რ. 1. პ. ნაცვალსახელია გვლდენშტედტის ზემომოყვანილს ჩანაწერში აღბეჭდილი.

ამვე ხანის უსლარის ცნობით, თქვენ ლუნძურად არის ნუჲ (ავ. ე. გვ. 140). ე. ი. ჩვენ-ისაგან (ნუჲ) მხოლოდ ხმოვნით გუნსხეაფებული ფორმაა, მაგრამ გვლდენშტედტის ჩანაწერითგან ჩანს, რომ 1. და 2. პირის ნაცვალსახელების თავიკიდური თანხმონების ასეთი იგივეობა მერმინდელი და შედარებით ახალი მოვლენა ყოფილა. მე-XVIII ს. დამლევს თქვენ ყოფილა მუჲ. ეს ცნობა რომ სრულ ჰემმარტებას წარმოადგენს, იქითგანაც ჩანს, რომ შენ ლუნძურად იმ დროსაც იყო მუნ და ეხლაც ასევეა. ამნაირად, 2. პ. მრ. რ. ფორმასაც მხ. პ. ნაცვალსახელის მ თანხმოდანივე ჰქონია.

უნდა ამასთანავე აღინიშნოს, რომ თქვენ მარტო ლუნძურად-კი არ ყოფილა მე-XVIII ს. დამლევს მუჲ, არამედ, როგორც გვლდენშტედტის ზემომოყვანილი ჩანაწერებითგან ჩანს, აწწუხურად და ქარულადაც.

საყურადღებოა ლუნძური, აწწუხური და ქარული პირთა ნაცვალსახელების მრ. რ. 1. და 2. პირის სახელობითი ბრუნვის ნიჲ და თანამედროვე ნუჲ-ის ისევე, როგორც ძველი მუჲ-ის ბოლოკიდური შ-ს რაობა. რაკი შენ არის მუნ, თქვენ-კი მუჲ, შესაძლებელია ფიქრად მოსგლოდა ვისმე, რომ ე მრ. რ. ნიშანია. ამას თითქოს ის გარემოებაც უნდა ადასტურებდეს, რომ შ-ი. რ. 1. პ. ნაცვალსახელსაც, ნიჲ-საც, ეს თანხმოვანივე მოვბოვება. მაგრამ ლუნძურში ე მრ. რიცხვის ნიშნად სხვაგან არსადა ჩანს და ამტომაც ასეთი მოსაზრება მცდარი იქნებოდა.

თუმცა გამოირკვა, რომ ე-ს მრ. რ. ფორმანტად მიჩნევა შეუძლებელია, მაგრამ მრ. რ. 1. და 2. პირის ნაცვალსახელების ამ საერთო ბგერის რაობას

გამორკვევა მიიწი სპირიტო, რათგან უეპველა ეს თანხმჯანა ნაცვალსახელები
 ბის ძირეული ნაწილი არ უნდა იყოს, არამედ ამ შ-ს რაღაც ზოგადი მნიშ-
 ვნელობა უნდა ჰქონიდა.

მე გგონია, რომ მრ. რ. 1 და 2. პ. ნაცვალსახელების ნიშ და მუშ (ძვე-
 ლის) ნიშ-ის შ მთელი სიტყვის მხოლოდ პირველი შერჩენილი ბგერა-ლა
 უნდა იყოს. სრულად ეს სიტყვა ეხლაც არსებობს და სამი ფორმა ერთ (მამრ.
 სქ.), ურჩ (მდედ. ს.) და უბ (მესამე სქ.) აბალია: სამივე თითონ-ს ნიშნავს.
 თითონ-ის აღმნიშვნელს ამ ერთ ნაცვალსახელს, რომელიც ცალკეულად ამჟამად,
 უსლარის ცნობით, თითქოს მარტო მესამე პირის ნაცვალსახელის „ის თითონ“-ის
 გამოსახატვად იხმარება, დრუგო-ს მაგიერ (ავ. ე., გვ 98), ბოლოში კიდევ გო
 ფორმანტი ერთგის ხოლმე და მასთან ერთად ცალკეულადც ურუგო, ურჩგო,
 ურბგო და ურთგო-ს (მრ. რ.) სახით იხმარება ხოლმე. მაგ. ურუგო დუნ რნა
 ვუგო თეით მე მივალ, — ურუგო დუნ რნა მრგო, თითონ (დედაკაცი) მე მივალ, —
 დრუ ურუგო ვაჭანა ის თითონ მოვიდა (ავ. ე., გვ. 99). მრ. რ. 1. და 2. პ.
 ნაცვალსახელების ჩვენ ნიშ და თქვენ მუშ (ძველი) სუშ ფორმები ცხად-ჰყო-
 ფენ, რომ წინაშე თითონ ურუ, ურჩ, უბ მარტო მხ. რ. მესამე პირის ნაცვალ-
 სახელის მაგიერ არ იხმარებოდა, არამედ მრ. რ. 1. და 2. პირის ნაცვალსა-
 ხელებთანაც გარკვეულობის გამომხატველ ნაწილაკად უხმარათ. მაშინ მრ.
 რ. 1. პირის სრული ფორმა ნიჟუ, ხოლო 2. პ. მუჟუ უნდა ყოფილიყო და
 ჩვენ თითონ-ისა და თქვენ თითონ-ის აღმნიშვნელი იქმნებოდა. სწორედ
 ამის ბოლომოკვეცილი ფორმებია შო. რ. 1. და 2. პირის ნაცვალსახელების
 უკვე მე. XVIII ს. დამლევს ცნობილი და დღევანდლამდე შერჩენილი, თანაც
 ეხლა უკვე მარტივ ნაცვალსახელებად მიჩნეული ნიშ და მუშ (ძველი), ნიშ
 ფორმები

ამის შემდგომ ვასაგებია, თუ რატომ არის, რომ ნიჟ ჩვენ მონაწილედ
 მეორე პირსაც არ ჰგულისხმობს: ჩვენ თითონ-ის თითონ არის თითქოს ამის
 გამომხატველი.

რაკი გამოირკვეა, რომ მრ. რ. 1. და 2. პ. ნაცვალსახელის ბოლოკი-
 ლური უ ამ სახელების ძირეული ნაწილი-კი არა. არამდ თითონ-ის აღმნიშვნელი
 ნაწილაკია და ამიტომაც არის, რომ 1. პ. ფორმას ექსკლუზიურს ელფერს ანი-
 ჰებს, თავისდასაბუთად იხადება საკითხი 1, პ. მრ. რ. ინკლუზიური ფორმის
 ნიტლჟ-ის ბოლოკიდური ტლჟ ს თავდაპირველი ბუნების შესახებაც. თით-
 ქოს ეს ბგერა ნაცვალსახელის ძირეული ნაწილი უნდა იყოს, ხოლო, იმ მოსაზ-
 რების გამო, რომ ამ ბგერიან ფორმის თავისებურებას მეორე პირის მონაწი-
 ლეობის გამომხატველობა შეადგენს, საფიქრებელი იყო, რომ იგი თავდაპირ-
 ველად სწორედ ამ დამატებითი გარემოების მაღწყებელი ნაწილაკი უნდა ყო-
 ფილიყო.

მაგრამ ასეთი მოსაზრება რომ მცდარია, თუნდაც იქითგუნაც ჩანს, რომ
 ლუნძურად მე არის დუნ, შენ-კი მუნ: არცერთი ამ ორ დ და მ ბგერათაგანი
 ნიტლჟ-ში არ მოიპოვება. ამას გარდა ლეფურის სხვა ენებთან შედარებით შეს-
 წავლა თავის აღვილას დავაარწმუნებს, რომ საკითხი სრულებით იმდენად მარ-
 ტვი არ არის, რომ მისი მარტო ლუნძური მასალით გამორკვევა შეიძლებოდეს.

მეტად საგულისხმოა აგრეთვე მე-XVIII ს. ჩანაწერის **ლუნძური კუთვნილებითი ნაცვალსახელების ფორმები**: მხ. რ. ჩემი—**დვრბუგუ, შენი—დურაბ, მისი შენელაუ, - მრ. რ. ჩვენნი—ნეჟერაუ, თქვენი—ნოჟორაბ**. ყველა ეს ფორმები პირთა ნაცვალსახელების ნათესაობითს ბრუნვას **დვრ ჩემი+ბუგუ-ს, —დურ შენი+აბ, —ნეჟერ ჩვენი+აუ, -ნოჟორ (ძველი) ანდა ნოჟორ (თანამედროვე) თქვენი+აბ**. ყველა ამ ფორმების მეორე ნაწილთაგან აუ და აბ ჩვენებითი აი ნაცვალსახელებია: აუ მამრ. სქესისა და აბ ჩესამე სქეს-კატეგორიის.

ეს რომ სწორედ ასეა, ამ ნაცვალსახელების ანწუხური და ქარული პარალელებითაც მტკიცდება. მაგ. ჩემს ანწუხურად მე-XVIII ს. **დვრ სწორდება**, ე. ი. აქ უკვე მხოლოდ ნათ. ბრუნვის (უ-ბუგუ) ფორმაა, რომელიც ამასთანავე კუთვნილებითი ნაცვალსახელია, - ქარულად-კი. ჰრქმევია **დვრაბ**, მაშასადამე, **დვრ-ს ბუგუ-ს** კი არა, არამედ აბ სქონია დართული. ამნაირადვე ჩვენი თუ ნეჟერაუ იყო, ანწუხურად ნეჟერ, ე. ი. ნათ. ბრუნვის წმინდა ფორმა ყოფილა, ქარულს-კი აქაც აბ ბოლოსართიანი ნეჟერაბ სქონია.

ასევეა 2. პირის ორივე რიცხვის ფორმებიც. თუ ლუნძურს შენს—**დურაბ-ს** ქარულშიც ვგეგვ **დურაბ უდრის**, ანწუხურს უკვე ნათ. ბრუნვის წმინდა ფორმა **დვრ აქეს** ლუნძური თქვენ-ის მოჟორაბ-ის შესატყვისად ანწუხურად **მუჟერ**, ე. ი. ნათ. ბრუნვის წმინდა ფორმაა, ქარულში-კი **მუჟერაბ** ყოფილა. კუთვნილებითი ნაცვალსახელების ასეთი ფორმები ლუნძურს ხომ ეხლაც აქვს.

ზემომოყვანილი მაგალითებითგან ჩანს, რომ ბოლოკიდური აუ და აბ მარცვლები მართლაც კუთვნილებითი ნაცვალსახელების წმინდა ფორმაა, შენი და თქვენი-ს განუყოფელი ნაწილი არ ყოფილა. საგულისხმოა, რომ მე-XVIII ს. ლუნძურში ჩვენი-ა და მისი-ს ფორმებზე ჩვენებითი ნაცვალსახელის ბოლოსართად მამრ. სქესის ბუ ყოფილა ზოგადი მნიშვნელობის მქონებელ ფორმანტად მიჩნეული; ქარულში-კი ისევე, როგორც ლუნძურს, ანწუხურსა და ქარულს ამავე დანარჩენი და ნაცვალსახელისათვის ზოგადი მნიშვნელობის ბოლოსართად უკვე მესამე სქეს-კატეგორიის აბ ფორმანტია. ფრიად დამახასიათებელია, რომ ასეთ, ზოგადი დანიშნულების, ფორმანტად ამ ჩვენებითი ნაცვალსახელის მდებარ. სქესის აბ ფორმა არცერთხელ გამოყენებული არ ყოფილა. ეტყობა, რომ სხვებზე მეტად ზოგადი მნიშვნელობა მესამე სქეს-კატეგორიის ფორმებს მიჰქონებოდა, შემდეგ-კი უფრო ნაკლებ მამრ. სქესისაზე.

ზემოთაქვამის შემდგომ ვგონებ ცხადი უნდა იყოს, რომ მე-XVIII ს. ჩანაწერის მისი შენელაუ-ც უნდა უფრო აღრიხდელი შენერაუ-საგან იყოს წარმომდგარი, რომელიც აგრეთვე შენერ-ისა და აუ-ს შეიცავს. პიროველი ამათვანი უმეგელია ნათ. ბრუნვის ფორმა უნდა იყოს, აუ-კი ჩვენთვის უკვე ცნობილი ჩვენებითი ნაცვალსახელის მამრ. სქესის ფორმაა. **შენი 3. 3. ნაცვალსახელის ტიტო-ნ ის-ს, ში-ს, ნათესაობითი ბრუნვის ფორმა ჩანს**. ესეა იგი ფინდურად-ად თქმის (ავ. ე., გვ. 98). გვლ დენ შტედტის ჩანაწერში Sch ამ შემთხვევაში, როგორც ზოგან სხვაგანაც აქვს, უ-ს შენაცვლება მიანიც უნდა იყოს, ამის დასამტკიცებლად შესაძლებელია მისი-ს ქარული შესატყვისობა იქნეს დამოწმებული: მე-XVIII ს. ჩანაწერში სწორედ შენელაბ-ი არის აღბეჭდილი. ცხადია, რომ იგი შენელ-ისა და აბ-ისაგან შესდგება. ქარულში, მაშ-

სადამე, ლუნძურის მამრობითი სქესის ჩვენებითი ნაცვალსახელის აუ-ს მავიერ, მესამე სქეს-კატეგორიის აბ ფორმა გვაქვს. თვით 3. პირის კუთვნილებითი ნაცვალსახელის ფორმად-კი **ჰარულში** ამხარად **აღბუჭადლია შინემლ**. ლუნძურის **შინემლ**-ის მავიერ. მაგრამ მისი-ს მე-XVIII ს. ფორმების თავიკიდური თანხმონი თადაპირველად რომელი უნდა ყოფილიყო, ამას განსაკუთრებით სჭირდება გამოკვლევა, რათგან ანწუსურად მე-XVIII ს.-ში ყოფილა **აენელ**, ე. ი. შ-ს, ანდა უ-ს მავიერ ა არის.

მე-XVIII ს. ლუნძური, ანწუსური და ჰარული ჩანაწერების ის ნაცვალსახელი **ჰადაბ რთული** აგებულებისა და მითითებითი ნაცვალსახელის **დრუ**, **დრა**, **დრა**-ისაგან შესდგება. პროგრესიული ასიმილაციის გზით ამ მეორე ნაწილის **ო** ა-დ არის ქცეული. **ჰადაუ**, **ჰადაა**, **ჰადაბ** ეხლაც არსებობს, მხოლოდ უსლარს 3. 3. ნაცვალსახელად-კი არა, არამედ სამართლიანად ჩვენებით ნაცვალსახელად აქვს მიჩნეული (აე. ე., გვ. 99). მაშასადამე, მე-XVIII ს. ჩანაწერის ის **ჰადაბ ჩვენებითი ნაცვალსახელის** მესამე სქეს-კატეგორიის ფორმას წარმოადგენს.

ეხლა ჩემი-ს **დვრბუჯუ**-ს მეორე ნაწილის ბუჯუ-ს. რაობა-ლა გვაქვს გამო-სარკვევი. ცხადია, რომ იგი **დვრაბ** და **ჯუ**-საგან არის შემდგარი, რომელთაგან პირველი კუთვნილებითი ნაცვალსახელის ჩემი-ს 3. სქეს-კატეგორიის ფორმაა, მეორე, **ჯუ**-კი უკუქცევითი ნაცვალსახელების **ჯო** მსწარმოებელი ბოლოსართის უ-სმოვნან სახეობაა. ამიტომ **დვრბუჯუ** სიტყვა-მეტყვით, ან თვით ჩემი-ს აღ-მნიშვნელია, ანდა **დვრ** (ჩემი) + **ბუჯო** (არის)-საგან შესდგება და ჩემია-ს უღრის.

ლუნძურში, ანწუსურსა და ჰარულში ძველი ჩანაწერით 3. 3. ნაცვალსახელად **ჰადაბ** ყოფილა მიჩნეული, თანამედროვე ლუნძურს-კი აქვს **დრუ** (მამ. სქ.), **დრა** (მდედ. სქ.) და **დრა** (3 სქ.) მხ. რ.-ში და **დოლ** მრ. რ.-ში. აი მისი კახ-კლემობაც:

მხ. რ			მრ. რ
სახ. დრუ (მამ. სქ.),	დრა (მდედ. სქ.),	დრა (სამ. სქ.),	დოლ
ნათ. დოსტლ ,	დრტლსულ ,	დოტლსულ	დოზტლ
მიც. დოსრაჟ ,	დოტლსრაჟ ,	დოტლსრაჟ ,	დოზრაჟ
მოქმ. დოს ,	დოტლს ,	დოტლს	დოზ

(ლუნძ. ე., გვ. 95).

ლუნძური და ჰარული 3. 3. ნაცვალსახელის მრ. რ. ფორმა ისინი მე-XVIII ს. ჩანაწერში არის **დალ**, უსლარის ცნობით-კი ეხლა **დოლ** ითქმის (აე. ე., გვ. 95). საფიქრებელია, რომ ისევე, როგორც ის მაშინ იყო **ჰადაბ**, მრ. რ. ისინი ს ფორმაც ამავე **ჰა** მარცვლიანი **ჰადალ** იქმნებოდა. ჩვენებითი ნაცვალსახელის ასეთი მრ. რ. ფორმა ეხლაც არსებობს (იქვე, გვ. 99). პროგრესიული ასიმილაციით გაჩენილი **დალ**-ის სწორედ ეს ა, **ო**-ს მავიერ ამქვანდნებს, რომ მე-XVIII ს. ფორმა **დალ** წინანდელი **ჰადალ** ის თავიკიდური მარცვალ-ჩამოც-ილი ფორმაა. ამ მოსაზრების სისწორის-დამადასტურებლად შესაძლებელია ანწუსურის ისინი-ც იყოს დამოწმებული: მე-XVIII ს. ჩანაწერში მართლაც აღ-ბეჭდილია **ჰადალ**, მაშასადამე, **დალ** ნიშნავს აი ისინი.

ვინ? ლუნძური შუმუნ, ქარული შემუნ და ანწუხური შუ უდრის თანამედროვე ლუნძურს შტუ-ს (მამრ. სქ.) და შიჟ-ს (მდედრ. სქ.). ლუნძურისა და ქარულის მეორე ნაწილში მუნ უკვე მხ. რ. 2. პ. ნაცვალსახელია და, მაშასადამე, შუმუნ და შამუნ ნამდვილად ნიშნავს „ვინ შენ?“.

ვისი? ლუნძური ქისამუნ მართლაც ზემომოყვანილი კითხვითი ნაცვალსახელის ნათ. ბრ. ფორმა-კი არ არის, არამედ შესაძლებელია რომელი?-ს აღმნიშვნელი ქინაუ-ს ნათ. ბრ. ქინასულ-ის შესატყვის დამახინჯებულ ფორმად მიგვეჩნია, მაგრამ ნამდვილად იგიც უნდა ორი ნაწილისაგან იყოს შედგენილი: პირველი ნაწილია ქინა, რომელიც ლუნძურად ნიშნავს საითგან?, ხოლო მეორე ნაწილი აქაც არის მუნ, ე. ი. შენ, მაშასადამე, მისამუნ სიტყვა-ნიტყვით გადმოკართულგებულა იქმნება საითგან შინ?

ვისი? ანწუხური ხგალ და ქარული ხილაბი-კი რომ განვიხილოთ, ანწუხური Ch'il, უეჭველია, ლუნძური შინს-ს ტყლილ-ის შესატყვისობაა და Ch' აქ ლატერალური ბგერის გამომხატველია. ქარული ხილაბი-კი უკვე ორი ნაწილისაგან შესდგება, რომელთაგან პირველი იმავე ტყლილ-ის ტრანსკრიპციაა, ხოლო აბი მითითებით ნაცვალსახელს შაბ-ს უდრის. ამნარიად ხილაბი ნამდვილად ნიშნავს „შინია ის?“.

ამნარიადე ვის? ლუნძური და ქარული ხიბი ვგონებ უნდა მიც. ბრ.-ის თანამედროვე ფორმის ეტყლარაჟ და მითითებითის შებ ნაცვალსახელის შერწყმულ ფორმას წარმოადგენდეს და, მაშასადამე, უდრის ქართულს „ვის ვაჟ?“. ანწუხური ხილ-ი უნდა შეცდომით იყოს მიც. ბრ. ფორმად მიჩნეული, ნათ. ბრ.-ის მაგიერ.

ვინ? შემასმენლობითი ბრუნვის (Wen) ანწუხურ შესატყვისობად აღბეჭდილი ჰაუჰალ (fauhil) საფიქრებელია ჰაუ-სა, ჩვენებითი ეს ნაცვალსახელისა, და ვინ ნაცვალსახელის ნათ. ბრ. ატყლართ-ის შერწყმული ფორმა უნდა იყოს, ამიტომ არსებით ნიშნავს „ეს ვინ?“ ხოლო ამავე შემასმ. ბრ.-ის ქარულ ფორმად დასახელებული ძველი ხისისტ, ვგონებ, კითხვითი ნაცვალსახელის მოქმ. ბრ. ტყლიც-სი ზა დოვ, დოა, დობ, დორა-ს, რომელიც ქართ. აქ-ს უდრის, ბოლომოკვეცილი შერწყმული ფორმა უნდა იყოს და, მაშასადამე, თითქოს ატყლარაჟ-ის ანარეკლსა და „ვისით აქაჟ“-ს აღმნიშვნელს უნდა წარმოადგენდეს, მაგრამ გაუგებარია, თუ ბოლოკიდური ტ-ს, თუ თ-ს წინ მდგომს სს-ს ამ ფორმაში რა ფუნქცია უნდა შეიძინა.

რა? კითხვითი ნაცვალსახელი ორი სახით არის მე-XVIII ს. აღბეჭდილი: ანწუხურად შ-ბ, ხოლო ლუნძურად და ქარულად-კი შიბლუ. მაგრამ თანამედროვე ლუნძურს შიბლუ-კი არა აქვს, არამედ მხოლოდ შიბ. შიბლუ-კი უნდა შიბ და ლუ-საგან იყოს შემდგარი. ლუ, თითქოს კითხვითი ბოლოსართი ჩანს, თუმცა თანამედროვე ლუნძურს ასეთ ბოლოსართად ლი, ანდა ალი აქვს (ლუნ. ე., გვ. 31).

აქ: აქეთ მე-XVIII ს. ჩანაწერით ლუნძურად და ქარულად ანი ყოფილა, რომელიც თანამედროვე ლუნძურში არსებული შანიუ, შანიჟ, შანიბ და შანირ-ის (იხ. ლუნ. ე., გვ. 238) მეორე სქეს კატეგორიის ფორმა ჩანს. ვერ მიმიგნია რა ანწუხური აქ, აქეთ-ის ხ'ლაბ-ის აგებულებისათვის: ეგების ამ სიტყვის მეორე

ნაწილი ლაზ უდრის ტლაოზ-ს, ე. ი. ჩვენებითი ნაცვალსახელის 3. სქეს-კატეგორიის ფორმაა 'და' ეს-სა ნიშნავს მაგრამ 'ს' რაღა უნდა იყოს?

ძალიან ანუ უხუთი დაბა და ქარული დაბაი თანამედროვე ლუწმურშიც დაცული დოვა, დოჲ დოზა და დორა-ს 3. სქეს-კატეგორიის ფორმა ჩანს. ხოლო ლუწმური დოვებუნ, აქეთ, აქელაქის გამომხატველია და თანამედროვე ლუწმურის დოვებუნ, დოაქხუნ, დოაქხუნ და დოაქხუნ-ის 1. სქეს-კატეგორიის ფორმაა.

ლუწმური, ანუ უხუთი და ქარული ნაცვალსახელების ანალიზმა დაგვარწმუნა, რომ ნაცვალსახელების მარტივ ფორმებად ხშირად ნამდვილათ რთული და შერწყმული ფორმები ყოფილა მიჩნეული. ეს გარემოება მკვლევარს უნდა ყოველთვის გათვალისწინებული ჰქონდეს.

თავი მეორე

ანდიურტი და მონადეცავე ტინდალური, ბოთლიხური, ლოდობერული, კარიატული, ახეახური, ბეგულალური და ჭამალალური ნაცვალსახელები

ანდიური ნაცვალსახელების შესასწავლად, მე-XVIII ს. ჩანაწერიც და თანამედროვე ცნობებიც მოგვებოვება. მაგრამ ძველი ცნობა ნაკლებოვანია! პირთა სახელების ნათ. ბრ. აზერული ფორმა ჩაწერილა არ არის. ამაზე უფრო უარესია, რომ მრ. რ. 2. და 3. პირის ნაცვალსახელები სრულებით გამოტოვებულა. რასაკვირველია, ეს ორი ნაკლი აწმელებს საქმეს, მაგრამ ისიც, რაც ძველს ჩანაწერშია აღბეჭდილი, მაინც არა ერთი საყურადღებო გარემოების გამორკვევის საშუალებას გვაძლევს.

იმ მჭიდრო ნათესაობის გამო, რომელიც ანდიურთან ტინდალურს, ბოთლიხურს, ლოდობერულს, კარიატულს, ახეახურს, ბეგულალურსა და ჭამალალურს ნაცვალსახელებს ემჩნევა, სჯობია, რომ მათი თვისებების ზოგადი დანახათება ანდიური ნაცვალსახელების ანალიზს შივავყოლოთ: მაშინ ყველაფერი იმდენად ცხადი ექმნება, რომ საქმის უზიანოდ სიტყვა მოკვლედ მოჭრაც შესაძლებელი გახდება.

§ 1. ძველი და ახალი ანდიური ნაცვალსახელები.

A. ძველი (მე-XVIII ს.) ანდიური ნაცვალსახელები

Ich მე—დენ Den Wir ჩვენ—იშბ Ischib

Du შენ—მენ Men.

Er ის—შეგებ Hegeb

Wer ვინ ჩეგ ინეგო

Was რა Iwgo. იფგო

Hieher აქეთ Hotlu ჰოტლუ

Dorthin იქით Hinidil ჰინიდილ

(I. A. G. üldenstädt, Reisen II, 520).

მ. თანამედროვე ანდიური ნაცვალსახელები

1. მე დინ (მამრ. სქ.), დინ (მხოლოდ მდედრ. სქ.), მავრამ ლალათლის კილოკავს მხოლოდ ერთი დენ ფორმა აქვს.

2. შენ მინ, მენ (მარტო მდედ. სქ.)—ლაღათურში საერთო ფორმა მენ იხმარება.

3. ის ჰეთ (მამრ.), ჰეჲ (მდედ.), ჰებ (პირუტყვ.), ჰერ (4 სქეს-კ.)

ჰედეთ,	— ა,	— რ	
ჰეგეთ,	ჰეგეჲ,	ჰეგებ,	ჰეგერ
ჰენეთ,	— ა,	— ბ,	— რ
ჰიდიეთ,	— ა,	— ბ,	— რ
ჰიგიეთ,	— ა,	— ბ,	— რ.

(ანდ. ე. 32-33).

მრ. რ.

1. ჩვენ იტხლიოლ (მე და შენ, ან თქვენ) და იშაილ (მე და ის, ანდა ისინი).

2. თქვენ ბისილ

- 3. ისინი ჰეველ, ჰეჲილ, ჰერულ
- ჰედევულ, ჰედეჲილ, ჰედერულ
- ჰეგევულ, ჰეგეჲილ, ჰეგერულ
- ჰენევულ, ჰენეჲილ, ჰენერულ
- ჰიღევულ, ჰიღეჲილ, ჰიღერულ
- ჰიგიევულ, ჰიგიეჲილ, ჰიგიერულ

(ანდ. ე. 33).

დამახასიათებელია, რომ მრ. რ. 3. პ. მამრ. სქესის ფორმის ხშირად არ ხმარობენ და მის მაგიერ მდედრ. სქ. ფორმას გავრცელებული (იქვე გვ. 33, შენ. 2).

ანდიური პირთა ნაცვალსახელების თანამედროვე კანონდღობა

მრ. რ.		მრ. რ.	
1. პ.	2. პ.	1. პ.	2. პ.
სახ. ბრ. დინ (დენ)	მინ (მენ)	იტხლიოლ	იშვილ
ნათ. ბრ. დიჲ ¹ , დიჲ	დიუჲ, დუჲ	იტხლიეთ, ¹ ა,	იშვიუ, ¹ ა.
— ბ — რ,	— ბ, — რ,	— ბ, — რ	ბისსიუ, ¹ ა
მიც. ბრ. დივო	დივრ	იტხტვივო,	იშვივო,
მოქ. დინ (დენ)	მენ (მინ)	იტხლიდი,	იშვიდი,
			ბისსიდი

(ანდ. ე. 32).

§ 2. ანდიური ნაცვალსახელების ანალიზი

თანამედროვე ანდიურ პირთა ნაცვალსახელების საყურადღებო თვისებას ახ წარმოადგენს, რომ მას მხ. რ. 1. და 2. პირისათვის სინელობითი ბრუნვის ორ-ორი ფორმი ახადია: ერთი მამრ. სქესისათვის, მეორე კიდე მდედრო-

1. უ, ა, ბ და რ ბგერები აქ ყველგან სქ.-გატ. ნიშნებია.

ბოთისათვის. ეს გარემოება ისე გასაკვირველი არ იქმნებოდა, რომ სქეს-კატეგორიებისა და მიხედვით განსხვავებული ფორმები ნათესაობითი ბრუნვისათვის შეიძლება, რათა ამ ბრუნვის ფორმებს იმავე დროს კუთვნილებითი ნაცვალსახელების დანიშნულებაც აქვთ ხოლმე და მათ, ზედსართავ სახელებით, ასეთი სქეს-კატეგორიებისა და გვარად განსხვავებული ფორმები შეჰყვების კიდევაც. დღევანდელი ენათა შორის პირთა ნაცვალსახელების ნათ. ბრუნვის ასეთვე თვისების მქონებული ფორმები, ანდიურს გარდა, სხვებსაც მოეპოვებათ. თუმცა 3. პ. ნაცვალსახელს ის-ს ანდიურად 4 სქეს-კატეგორიის ფორმაც-კი მოეპოვება, — ჭეუ, ჭეა, ჭებ და ჭერ, — მაგრამ 3. პ. ნაცვალსახელი ხშირად ჩვენებითი ნაცვალსახელია ხოლმე, რომელსაც ასეთივე თვისება სხვა ენებშიც აქვს. განსაკუთრებული ყურადღების ღირსი სწორედ ის გარემოებაა, რომ მამრ. და მდედრ. სქესისათვის ცალკე ფორმა ანდიურს 1. და 2. პირისა და სწორედ სახელობითი და მიცემითი ბრუნვისათვისაც-კი ახალია. საყურადღებო გარემოებაა, რომ ანდიურის მე-XVIII ს. ჩანაწერში მხ. რ. 1. პ. დენ, 2. პ. მენ ნაცვალსახელებად აღბეჭდილი მდედრობითი სქესის ფორმებია. თანამედროვე ანდიურს მამრ. სქესისათვისაც აქვს დინ და მინ, მაგრამ ეხლაც ღალატხში, რომელშიც ნაცვალსახელების სქეს-კატეგორიებისა და მიხედვით განსხვავებული ფორმები არ არსებობს, სწორედ ეს ფორმებივეა ზოგად ნაცვალსახელებად ქცეული.

3. პ. ნაცვალსახელი ჰემემ-კი, ცხადია, ჩვენებითი ნაცვალსახელი ჰეჭუ, ჰეგუა, ჰეგუბ და ჰეგერის მესამე სქეს-კატეგორიის ფორმაა. აქ, მამასადამე, ზოგადი მნიშვნელობა უკვე ამ მესამე სქეს-კატეგორიას მიჰკუთვნება.

ამგვარადვე საგალსხშია, რომ ანდიური ენოვანი ენოვანი გვლდე-ნა შტედტისათვის მიმწოდებელს მრ. რ. 1. პ. ორ ფორმათაგან ზოგად ფორმად ექსკლუზივი, მმ და ის, ანდა მმ და ისინი-ს აღმნიშვნელი, ფორმა დაუსახელებია. ამისთანავე ფრიად საყურადღებოა, რომ ჯმ ჟამად გავრცელებული იზილ-ის მაგერ მე-XVIII ს. ჩანაწერში აღბეჭდილია იშიბ, რომელსაც ბოლოში მესამე სქეს-კატეგორიას ბ ნიშანი აქვს. თანამედროვე ანდიურში უ და ა, ბ და რ სქეს-კატეგორიის ნიშნები ნათ. და მიცემითს ბრუნვებს აქვს, მაგრამ, როგორც ჩანს, მე-XVIII ს. სქეს-კატეგორიის ნიშნები სახელობის ბრუნვის ფორმებსაც ჰქონია, მესამისაც-კი და ეს ჩესამე სქეს-კატეგორიის ფორმა, ამ ჟამად ნათ. ბრ. და კუთვნილებითი ნაცვალსახელების ფორმად მიჩნეული, ზოგადი მნიშვნელობის მქონებელად ყოფილა აღქმული.

1. და 2. პ. ანდიურს ნაცვალსახელებს (დინ, დენ, მინ, მენ) ბოლოში ნ აქვს, რომელიც, რასაკვირველია, ძირეული არ არის. ამიტომ ამ ბოლოკიდურის ნ-ს თავდაპირველი ბუნება და დანიშნულება ცალკეა გამოსარკვევი.

პირთა ანდიური ნაცვალსახელების კანკლდობის გადათვლიერება ყველას დაარწმუნებს, რომ 1. და 3. პ. მხ. რ. და 1, 2 და 3. პ. მრ. რ. ნაცვალსახელების ძირი ყველა ბრუნვებში ერთ-და-ერთია. სამაგიეროდ ამ მხრივ გამოწკნის 2. პ. მხ. რიცხვი წარმოადგენს: თუ შენ (სახ. ბრ.) არის მინ და მენ, და ასევე მოქმედებითი ბრუნვა, ნათ. ბრუნვა უკვე დუუ, დუა, პირველი მიც. ბრ. დუვა. მეორე მიც. ბრ. დუა, — ლა-თანდებულობის ბრუნვა დულა, ხა-თანდებულობის ბრუნვა დუხა, ხო-თანდებულობის ბრუნვა დუხა და ჭუ-თან-

დებულებანი ბრუნვა დუჭუ-ა, ანაირად, 2. პ. მხ. რ. მარტო ორ ბრუნვას აქვს. შმინ-ის მ ძირი, შგ-დს დანარჩენს-კი დ ძირი ნოეპოვება, ე. ი. სწორედ ის ბგერა, რომელიც თავითგან ბოლომდის 1. პ. მხ. რ. მმ ნაცვალსახელის ყველა ბრუნვების ძირს წარმოადგენს.

პირთა ნიცვალსახელების მრ. რ. 1. და 2. პ. ფორმების აღნაგობის განმარტებისას, უპირველესად მათი ბოლოკიდური მარცვლის რაობას უნდა შეეხებით. სამივეს, 1. პ. იტხლად და იშილ-ს და 2. პ. ბისხლ-ს, ბოლოს ილ მარცვალი აქვს. რაკი სამივე მრ. რ. ფორმა და ანდიურს მრ. რ. ნიშნად ლ. თანხმოვანი, ანდა წინმდგომი სმოენებითურთ ილ, ოლ, ულ აქვს (იხ. ანდ. ე. გვ. 20), ამიტომ საფიქრებელია, რომ ამ შემთხვევაშიც ზემოთხსენებული ნაცვალსახელების ბოლოკიდური ილ მარცვლიც მრავლობითობის ფორმანტი უნდა იყოს. მაგრამ, რაკი 1. და 2. პ. მხ. რ. და მრ. რ. ნაცვალსახელების ბგერითი შედგენილობა უამ-ილ-ოდაც სრულებით განსხვავდება ერთმანეთისაგან, ამიტომ მრ. რ. ნიშანი არც იყო საჭირო.

ამ ილ ბოლოსართს ჩამოშორების შემდგომ, 1. პ. ფუჟედ იტხლ და იშა (ექსკლ.) დაგვრჩება, 2. პირის-კი ბისს. მაგრამ, საქმარისია გავიხსენოთ, რომ ლუნსურად 1. პ. მრ. რ. ნაცვალსახელი არაა იტხლ და იჟუ (ექსკლ.), და ამ ფორმებს ზემოთხსენებულ ანდიური ფორმები შევადაროთ, რომ მათი მსგავსება უეჭველია გადეს. ანდიურ ნაცვალსახელებს მხოლოდ 6 არა აქვს თავში და ექსკლუზივის ფორმასაც უს მავიერ ში მოეპოვება. ამის შემდგომ ცხადი გახდება, რომ ეს ანდიური ნაცვალსახელები ლუნსურთან ერთად უნდა შენდეს მკვლევარს განსილული.

2. პ. მრ. რ. ანდიური ნაცვალსახელი, მრ. რ. ილ ფორმანტ-ჩამოცლილი, ბისს, პირიქით სრულებით წანსხვავდება ამავე პირის ლუნსურ-ანწუნსურ-ჭარუი ნაცვალსახელის მუშ (მე-XVIII ს.) და ნუშ (თანამედროვე)-ისაგან. სამავიეროდ, როგორც შემდგომი დავრწმუნდებით 2. პ. მრ. რ. ლუმჭუტრს ნაცვალსახელს მიაგავს, მეტადრე გვლ დ ენ შ ტ ე დ ტ ის მე-XVIII ს. ჩანაწერში აღბეჭდილს ბსუ-ს და ნაწილობრივ თანამედროვე ზუ-საც, რამდენადაც ანდიურის მეორე თანხმოვანი ს-ს მონათესავე ზ ბგერავეა დატული.

უჭუქცივიტი ნაცვალსახელის თითონ-ის გამოსახატავად 1. და 2. პირისათვის პირთა ნაცვალსახელის სათანადო ბრუნვის ფორმას გუ ბოლოსართი ემეტება, მაგ. „შე“ თუ არის ღინ, „ჩუ თავს“ იქმნება დიჭუ-უ, — „შენ მინ, „შენ თავს“ — დუჭუ-გუ, 3. პირის ასეთსავე ნაცვალსახელს ენ ძირი აქვს და გუ ბოლოსართი, ე. ი. ენშუ-ჭ, ენშუ-ჟ, ენშუ-ბ და ენშუ-რ, რომლის მრ. რიცხვიც ენშუჭუღუ, ენშუჟიდუ, ენშურიდუ (ანდ. ე. 41).

თვით ანდიურად არის შიჟ, შიჟ, შიჟ, შიჟ, რომელთაც აგრეთვე თითქმის ყოველთვის გუ ბოლოსართიც ახლავთ, მაგ. შიჟგუ. მათი დანარჩენი ბრუნვებიც ენ ძირისაგან არის ნაწარმოები, მაგ. შიქ. ენშუჟგუ, შიქ. ენშუბგუ ენშუჭუღუ და სხ. მრ. რ. ფორმებია შიჟოღუ, შიჟოღუ, (ქიბოღუ), შიჟოღუ (ანდ. ე. 41).

გუ ბოლოსართის რაობა-სადატურობა ანდ. დირ რს გამორკვეული არაა აქვს. აღნიშნული აქვს მხოლოდ, რომ ეს ნაწილაკი ბოლოსართად ნაცვალსახე-

ლებსა, რიცხვით სახელებში და ზმნის-ზედაშიც ხშირად გვხვდება, მაგ. ბევრი **აოჰოლ**-ადაც ითქმის და **აოჰოლგუ**-დაც, დიდი ხანია—**ჰუნკლოლგუ**-ა (ანდ. ე. 77). თუ სახელდობრ რა ელფერს ანიჭებს ეს გუ ბოლოსართი, ამაზე დირრი არაფერს ამბობს.

§ 3. ტინდალური ნაცვალსახელები

პირთა ნაცვალსახელები

მხ. რ.

1. მე — დე
2. შენ — მე
3. ის — (ო)დოუ, (ო)დოჲ, (ო)დობ

მრ. რ.

1. ჩვენ — იშა, იტხლია
2. თქვენ — ბისხა
3. ისინი — ოდაბი (1 და 2), ოდარ (3)
(ანდ.—დიდ. მას. 58).

ტინდალური კუთვნილებითი ნაცვალსახელები

1. ჩემი — დიუ, დია, დიბ, — მრ. რ. დიბ (1 და 2), დირ (?)
2. შენი — დუ(უ), დუჲ, დებ, — მრ. რ. დუბ (1 და 2), დურ (3)
3. მისი — (1 სქ.) — ოდოშაუ, ოდოშოჲ, ოდოშობ, — მრ. რ. ოდოშობ (1 და 2), ოდოშურ.

მრ. რ.

1. ჩვენი — იშაიუ, იშაიჲ, იშაიბ, — მრ. რ. იშაიბ (1 და 2) იშაირ (3)
2. თქვენი — ბისხიუ, ბისხიჲ, ბისხიბ, — მრ. რ. ბისხიბ (1 და 2), ბისხირ (3)
3. იმათი — ოდადუ, ოდადუჲ, ოდადუბ, — მრ. რ. ოდადუბ (1 და 2), ოდადურ (3).
(ანდ.—დიდ. მას. 58).

§ 4. ბოთლიხური, ანუ ბუახატხლური ნაცვალსახელები

პირთა ნაცვალსახელები

მხ. რ.

1. მე — დინ (მამრ. სქ.), დენ (მდედრ.)
2. შენ — მინ
3. ის — გოუ (მამრ.), გოჲ (მდედრ.), გობ (საშ.).
დოუ (მამრ.), დოჲ (მდედრ.), დობ (საშ.).

მრ. რ.

1. ჩვენ — იშაი.
2. თქვენ — ბიშტი.
3. ისინი — დოლი
(ანდ.—დიდ. მას. 3).

კუთვნილებითი ნაცვალსახელები

ჩემი—ღოუ (მამრ.), დოჲ (მდედ.), დიბ (საშ.)
 შენი—ღოუ, დოჲ, დობ, — დულ (მრ. რ.)
 მისი—ღოშუუ, დოშუჲ, დოშუბ, —დოშულ (მრ. რ.)
 დოტხლიტხლი (მდედ.)
 ჩენი— იშჲჲუ, იშჲიი, იშჲიბ, — მრ. რ. იშჲილ
 თქვენი—ბიშტიუ, ბიშტოჲ, ბიშტაბ, —მრ. რ. ბიშტილ
 იმათი— დოლუუ, დოლუჲ, დოლუბ, —მრ. რ. დოლულ
 (ანდ.—ლიდ. მას. 4).

ჩვენებითი ნაცვალსახელები

ეს—ჰაუ (მამრ.), ჰაჲ (მდედ.), ჰაბ (საშ.)
 ესენი—ჰალ.
 ის—ჰუ; ჰუჲ, ჰუბ, - დოუ; დოჲ, დობ, - გოუ, გოჲ, გობ.
 ისინი—ჰალ, - დოლ(ი), - გოლ.
 (ანდ.—ლიდ. მას. 3).

კითხვითი ნაცვალსახელები

ვინ—ეუ, ენტხლილა, —
 მრ. რ. ევოტხლილა
 რა—ებხულა, ებლა.
 (ანდ.—ლიდ. მას. 4).

§ 5. კარატული ნაცვალსახელები

პირთა ნაცვალსახელები

მხ. რ.	მრ. რ.
1. მე—დენ	ჩენ—იში
2. შენ—შენ	თქვენ— ბიშტი
3. ის—ჰუდუუ, ჰუდუჲ, ჰუდუბ.	ისინი—ჰადიბჲ (1 და 2 სქ.)
ისინი—ჰუდუბეი(1 და 2 სქ.), ჰუდურჲ (3 სქ.)	ჰადირჲ (3 სქ.)
ეს—ჰადიუ, ჰადიჲ, ჰადიბ.	

(ანდ.—ლიდ. მას. 24).

კარატულარ კუთვნილებითი ნაცვალსახელები

ჩემი—ღოუ, დოჲ, დობ, - მრ. რ. დობჲ (1 და 2 სქ.), დორჲ (3 სქ.)
 შენი—ღუუ, დუჲ, დუბ, - მრ. რ. დუბჲ (1 და 2 სქ.), (დურჲ (3)
 მისი—ჰუდუშუ, ჰუდუშუჲ, ჰუდუშუბ, - მრ. რ. ჰუდუშუბჲ (1 და 2 სქ.)
 ჰუდუშურჲ (3).
 თვისი—ინშულა (1 სქ.), ინშულადა (2), ინშუბდა (3).
 მისი — (მდედ. სქ.)—ჰუდოტხლიტხლეს, —მრ. რ. ჰუდოტხლიტხლიეჲი.
 ჩენი—ეშიუ, იშიჲ, იშიბ, —მრ. რ. იშიბჲ (1 და 2), იშირჲ
 თქვენი—ბიშტიუ; ბიშტაბ, ბიშტობ, მრ. რ. ბიშტიბჲ (1 და 2), ბიშ-
 ტირჲ (3).

მათი—ჭუდელოუ, ჭუდელოა, ჭუდელობ,—მრ. რ. ჭუდელობეა (1 და 2),
 ჭუდელორეა (3).
 კითხვითი ნაცვალსახელები: რა? ჭედულ.
 (ანდ.-დიდ. მას. 25).

§ 6. შაგულალოური, ანუ ყუანალოური ნაცვალსახელები პირთა ნაცვალსახელები

შხ. რ.

1. მე —დე (მოქმ. ბრ. დენ, 2 მიც. ბრ. დიბა).
2. შენ—მე (მოქმ. შენ, 1 მიც. დუშა, 2 მიც. დუბა).
3. ის —უ, უჭუ (მოქმ. ბრ. იშურ, უჭუშურ).
 ია, უჭუა (მოქმ. ოტხლიარ, უჭუტხლიარ)

მრ. რ.

1. ჩვენ —იში (მოქმ. იშიარ).
2. თქვენ—ბიჭი (მოქმ. ბიჭარ).
3. ისინი—იბა (1 და 2 სქ.), უჭუბა (1 და 2),— იარ, უჭურ (3 სქ.)
 (ანდ.-დიდ. მას. 44—45).

შაგულალოური კუთხნილებითი ნაცვალსახელები

1. ჩემი—დეუ, დეა, დიბ, მრ. რ. დიბა (1 და 2), დარ (3).
2. შენი—დეუ, დუა, დუბ, მრ. რ. დუბა (1 და 2), დურ (3).
3. მისი— (1 სქ.)—ჭუდეუ (1), ჭუდეუა (2), ჭუდეუბ (3), მრ. რ.
 ჭუდეუბა (1 და 2), ჭუდეუარა (3).

მრ. რ.

1. ჩვენი —იშიოუ, იშიოა, იშიობ. მრ. რ.: იშიობა (1 და 2), იშიობარ (3).
2. თქვენი—ბიჭიოუ, ბიჭიოა, ბიჭიობ. მრ. რ.: ბიჭიობა (1 და 2), ბიჭ-
 ტიბა (3).
3. იმათი—უჭურუ, უჭურუა, უჭურუბ. მრ. რ. უჭურუბა (1 და 2), უჭუ-
 რურა (3)
 (ანდ.-დიდ. მას. 45).

§ 7. ლოდობურული ნაცვალსახელები პირთა ნაცვალსახელები

შხ. რ.

1. მე —დენ (1 სქ.), დინ (2 სქ.)
2. შენ—მენ (1 სქ.), მინ (2 სქ.)
3. ის —შულოუ (1 სქ.), ჭუდეა (2 სქ.),
 ჭუდეაბ (3 სქ.)

მრ. რ.

- ჩვენ —იშნი
 თქვენ— ბიტტე
 ისინი—ჭუდაბე (1 და 2 სქ.),
 ჭუდარე (3 სქ.)

კუთვნილებითი ნაცვალსახელები

შხ. რ.

1. ჩემი—დიუ, დია, დიბ.

2. შენი—დუუ, დუა, დუბ.

3. მისი—ჭუდოჭუ, ჭუდოჭუა, ჭუდოჭუბ

ჭუდოტბლიტბლი (მდედ. სქ.)

1. ჩვენი —იზიუ, იზია, იზიბ,—მრ. რ. იზიუ, იზია, იზირ.

2. თქვენი—ბიტტიუ, ბიტტია, ბიტტიბ,—მრ. რ. ბიტტიუ,—ა,—რ.

3. მათი —ჭუნდორდუუ, ჭუნდორდუა, ჭუნდორდუბ.

მკ. რ.

დიუ (1 სქ.), დია (2 სქ.)

დუუ (1), დუა (2), დურ (3)

ჩვენებითი ნაცვალსახელები

1. ეს—ჰაუ, ჰაბ, ჰაბ,—მრ. რ. ჰაუ, ჰაბ, ჰარ.

2. ის—ჭუდოუ, ჭუდოა, ჭუდობ,—მრ. რ. ჭუდოუ, ჭუდოა, ჭუდერ.

კითხვითი: რა—ეზუ, ეზოდა

(ანდ.-დიდ. მას. 14-15).

§ 8. ახვახური ნაცვალსახელები

პირთა ნაცვალსახელები

შხ. რ.

1. მე—დენე

2. შენ—შენე

3. ის —ჭუდუეე, ჭუდუაე, ჭუდუბე.

მრ. რ.

ჩვენ —ისი

თქვენ—უშტი

ისინი—ჭუდუაე

კუთვნილებითი ნაცვალსახელები

ჩემი —დი, შენი—დუ, მისი—ჭუდუსსუ (მამრ. სქ.),

ჭუდუტბლიტბლი (მდედრ. სქ.), თვისი—ინსსუდა

ჩვენი—ესსე, თქვენი—უშტე

(ანდ.-დიდ. მას. 35)†

ახვასური ჩვენებითი ნაცვალსახელები

ეს—ჰა, ჭუდუ (იგივე ფორმებია მრ. რიცხვისათვისაც).

კითხვითი: რა? ჩუა.

(ანდ.-დიდ. მას. 35-36).

§ 9. ჭამალალური ანუ ჰიპატლური ნაცვალსახელები

პირთა ნაცვალსახელები

1. მე —დიე (მოკმ. ბრ. დე).

2. შენ—ში (მოკმ. ბრ. შინი, შიც. დუგო, დუაო, დუბო).

3. ის —უდოსსეჟ.

მრ. რ.

1. ჩვენ — იხსხ
  2. თქვენ — ბითი
  3. ისინი — ობბ
- (ანდ.-დიდ. მას. 53).

ჯამბალაღური ანუ ჰიჰბატაღური კუთვნილებითი ნაცვალსახელება

მხ. რ.

1. ჩემი — დოუვ, დია, დიბ
2. შენი — დუუ, დუჟ, დუბ
3. მისი — ოსსუ, ოსუჟ, ოსსუბ

მრ. რ.

1. ჩენი — იხსიუ, იხსიჟ, იხსიბ
  2. თქვენი — ბითიუ, ბითიჟ, ბითიბ
  3. იმათი — ოდუ (უ), ოდუჟ, ოდუბ
- (ანდ.-დიდ. მას. 54).

ჯამბალაღური ანუ ჰიჰბატ. ჩვენებითი ნაცვალსახელება

- ეს — აუ, აჟ, აბ, — მრ. რ. ბბი (1 და 2), აჟ (3).
 ის — ოუ, ოჟ, ობ, — მრ. რ. ობი (1 და 2), ოჟ (3).

კითხვითი ნაცვალსახელება

- ვინ? იჰკალე, მრ. რ. ეჰკალე, — იმდუ. ებილუ.
 რა? ეკალე (იხ. გვ. 55¹¹), ელუ.
 (ანდ.-დიდ. მას. 54).

§ 10. ტინდაღური, ბოთლიხური, კარატული, ბაგულაღური, ღოდო-ბერული, ახვახური და ჭამალაღური ნაცვალსახელების შედარებითი დახასიათება.

თუმცა ამ §-ის სათაურში ჩამოთვლილი ენოვანი ერთეულების ნაცვალსახელები ანდიურისაგან მხოლოდ მცირეოდნად განსხვავდება, სხვაობაც უმთავრესად ბერის შენაცვლებას წარმოადგენს, რომელიც ენათმეცნიერებაში ჩახედული შეითხელისათვის ადვილი გასაგებია, ამასთანავე თვით მათი ნაცვალსახელების აღნაგობაზე იგივე ითქმის, რაც ანდიურისაზე ვეჭონდა უკვე ნათქვამი, ამიტომაც შესაძლებელი იყო ამ ნაცვალსახელების მარტო ფორმების მოკვანითაც დავკმაყოფილებულიყავით, მაგრამ მაინც მათი ზოგადი შედარებითი დახასიათება აუღობია.

უპირველესად უნდა აღინიშნოს, რომ, ანდიურის მსგავსად, ბოთლიხურს, კარატულს და ღოდობერულს მხ. რ. 1. და 2. პ. ნაცვალსახელების ბოლოში ნ აქვს, ახვახურს-კი, ქართული მენა და შენა-ს მსგავსად, ნე მარცვალსახელებში

მოვობეება. ამ ბერის რაობაზე იმდენჯერ გვექონდა აქამდე უკვე საუბარი, რომ აქ უკვე აღარაფერია სათქმელი. სამ დილაექტს, ტინდალურს, ბაგულალურსა და ჰამალალურს ეს ბოლოკიდური წამოსცილებია და მისი ოდინდელი არსებობის კვალი ჰამალალურის მხ. რ. 1. პ. ნაცვ. დი-ის ნაზალიზაციით (e-თ)-და წყლავნდება.

შემდეგ აღსანიშნავია, რომ, ანდიურის მსგავსადვე, ბოთლიხურსადა ლოდო-ბერულს მხ. რ. 1. და 2. პ. ნაცვალსახელების წყვილ-წყვილი ფორმა აქვთ: ერთი მათგანი ო-ნიანი (დინ, მინ), მეორე ე-ნიანი (დენ, მენ), ერთი მამრ. სქეს-კატეგორიისათვის არის განკუთვნილი, მეორე კიდეც მდებარ. სქეს-კატეგორიის აღნიშვნელია. ამ გარემოებას ჩვენთვის იმ მხრით აქვს მნიშვნელობა, რომ აქ მხ. რ. 1. და 2. 3. ნაცვალსახელების სქესისდა მინდვით განსხვავებული ფორმების არსებობაა აღბეჭდილი. მაგრამ ეს მოვლენა რომ ამ ენების ნაცვალსახელების თავდაპირველს ხახეს-კი არა, არამედ წინანდელ წარმოების წესის სამაგიეროდ გაჩენილს მხოლოდ ჭერაჩინდელსა და თანაც არსებითად შეცვლილს წარმოებას უნდა შეადგენდეს, ამას ერთი მხრით ისიც ცხადყოფს, რომ სქეს-კატეგორიის განსხვავების გამოხატველად ი და ფ ხმოვნები გამოდის, რაც სქეს-კატეგორიების აღნიშვნის ჩვეულებრივს წესს სრულებით არ უდგება. მეორე მხრით-კი ის აღრულობაც ამჟღავნებს, რომელიც აქ სურფეს: ანდიურსა და ბოთლიხურში თუ დინ 1. პ. მამრ. სქესის აღნიშვნელია. ხოლო დენ ამავე პირის მდებარ. სქესისაა, ლოდობერულში წინაუკმო და დენ 1. სქ., დინ-კი 2. სქესისაა. ასევე ამ ენებში 2. პ. მხ. რ. ნაცვალსახელების სქეს-კატეგორიის აღნიშვნელობაც არეულია. ცხადია, რომ აქ მერმინდელი საკომპლექსით, თანაც აღრევით გართულებული მოვლენაა.

ანდიურის მსგავსად, ყველა დანარჩენ ენებსაც მხ. და მრ. 3. პ. ნაცვალსახელები ჩვენებითი ნაცვალსახელების ფორმები აქვთ გამოყენებული. ამიტომ მათი ერთად განხილვა უფრო მიზანშეწონილი იქნება.

ჩვენებითი ნაცვალსახელები ამ ენებს მარტივი და რთული აგებულებისა მოეპოვებათ. მაგ. ის ანდიურთ: ჰეუ (1. სქ.), ჰეა (2. სქ.), ჰენ (3. სქ.) და ჰერ (4. სქ.),-ცინაღურთ ჰუ, ჰუა და ჰუბ,-ჰამალალურთ ოუ, ოა და ობ.- ეს დღემდე: —ჰაუ, ჰაა და ჰაბ, ჰამალალურთ აუ, აა და აბ.

ცხადია, რომ ყველა ეს ჩვენებითი ნაცვალსახელები სხვადანსხვანირად ახმოვნებულს მითითებითის ნაცვალსახელს (მა, ჰე, ჰუ) წარმოადგენენ სათანადო სქეს-კატეგორიის ბოლოსართებითურთ (უ, ა, ბ, რ). ხოლო ამ ენათაგან ჰამალალურს თავკიდური მ ბერა/გაჰქრობია და მხოლოდ სქეს-კატეგორიის ნიშნები-და შეჰჩენია.

მაგრამ ბოთლიხურს ის ჩვენებითი ნაცვალსახელის გამოსახატავად კიდევ ორი სიტყვა მოეპოვება: დოუ (1. სქ.), დოა (2. სქ.) და დობ (3. სქ.) ისევე, როგორც გოუ (1. სქ.), გოა (2. სქ.) და გობ (3. სქ.). რასაკვირველია, აქაც დო და გო მარცვლები არსებითად ახმოვნებული დ და გ ძირებია, სათანადო სქეს-კატეგორიების ბოლოსართებითურთ.

დანარჩენი ყველა 3. პ. და ჩვენებითი ნაცვალსახელები ამ ახმოვნებული მ ბითიებითი ნაცვალსახელისა, დ და გ ძირების შერწყმულსა და სათანადო სქეს-

კატეგორიის ფორმებს წარმოადგენენ. სწორედ ამ თვისებისაა ანაური ჰედუტ, —
 ა—ბ, —რ და ჰედუტ, —ა, —ბ, —რ, —კარაფული ეს—ჰადიუ, —ა, ბ და ის—
 ჰუდუუ, —ა, —ბ, —დიდიზრელი ის— ჰუდოუ, ჰუდუა, ჰუდაბ და ჰუდობ, —
 ასახური ის— ჰუდუვე, —აჟ, ბე.

რა თქმა უნდა, ასეთივეა დინაღური ის (ო)დოუ, (ო)დოა და (ო)დობ და
 ჰამალაღური ის უდოსხუ-ც, ოღონდ შ-ა გამქრალი, ტინდაღურში-კი მომ-
 დევნო ო-ც გაქრობაზეა მიმდგარი. ასეთი პროცესის უკანასკნელ შედეგს უნდა
 წარმოადგენდეს ბოთლიზური დოუ და გოუ, რომელთაც მითითებითი ნაცვალ-
 სახელების სხვაობა ფონეტიკურ საზღვრებს არ სცილდება და ამიტომაც მათზე
 სიტყვის გაგრძელება არ ღირს.

თავი მესამე

დიდოური, ხვარშული, ინოკარული და ყაფუჩური ნაცვალსახელები

დიდოური, ხვარშული, ინოკარული და ყაფუჩური ნაცვალსახელები ისე
 მიაგებან ერთმანეთს, რომ მათი ერთად განხილვა უცეცხვია. დიდოურის მე-
 XVIII ს. ჩანაწერი ფორმები, სამწუხაროდ, სრული არ არის: მხ. რ. 3. პირისა
 და მრ. რ. სამივე პირის ნათ. ბრუნვის ფორმები გვაკლია. განხილვას აქაც წინ
 თვით ამ კილოკავების ნაცვალსახელების ფორმები წაუძღვება.

§ 1. დიდოური, ხვარშული, ინოკარული და ყაფუჩური ნაცვალსახელები

A. ნაცვალსახელები დიდოურად მე-XVIII ს.

Ich მე—დი Di.	Wir ჩვენ—ელი Eli.
Mein ჩემი—დაე Dae.	
Du შენ—მი Mi.	Ihr ოკვენ—მეუი Meschi.
Dein შენი—დაბი Dabi.	
Er ის—ჯო Dscho	Sie ისინი—ყედუი Shedwi.
Wer ვინ Schebiol შებიოლ.	
Wessen ვისი Tilhus ტლუსხ.	
Was რა Schebiol შებიოლ.	
Hicher აქეთ To ტო.	
Dorthin იქით Elagor ედაგორ.	

(I. A. G ü l d e n s t ä d t, Reisen II, 512).

B. თანამედროვე დიდოური პირთა ნაცვალსახელები

1. მე—დი(ა), (დეა), ამავე პირისაა დანარჩენი ბრუნვებიც:
 ნათ. ბრ. დეა, მიც. ბრ. დარ, მოქმ. დი.
2. შენ—მი (ნათ. დები, მიც. დებერ, მოქ. მი).

3. ის—*ჟე*, *ჟო* (ნათ. *ნესიხ*, მიც. *ნესერ*, მოქ. *ნესა*).
მრ. რ.
1. ჩვენ—*ელი* (ამავე ძირისაა დანარჩენიც: ნათ. *ელუსხ*, მიც. *ელურხ*, მოქ. *ელა*).
2. თქვენ—*ჟეჟი* (ნათ. *ჟეჟუსხ*, მიც. *ჟეჟურხ*, მოქმ. *ჟეჟა*).
3. ისინი—*ჟედლუჟ* (ნათ. *ჟედლუსხ*, მიც. *ჟედლურხ*, მოქმ. *ჟედა*)
(ანდ.-ლიდ. მას. 70 და 71).

ხვარულ-ინჰოკარული პირთა ნაცვალსახელები

ინხ. ხვარ.

1. მე—*ლო*, *ლა* (მოქმ. *დე*, მიც. *ლილ*).
2. შენ—*მი*, *მა* (მოქმ. *ჟე*, მიც. *ლუზულ*).
3. ის—*ჟუ*, *ჟუ* (მოქმ. *ისხე*, მიც. *ისულ* (1. სქ.), *იტხლულ* (სქ.).

მრ. რ.

1. ჩვენ—*ილო*, *ილა* (მოქმ. *ილე*, მიც. *ილულ*).
2. თქვენ—*მიჟო*, *მიჟა* (მოქმ. *მიჟე*, მიც. *მიჟულ*).
3. ისინი—*ჟიდეუ*, *ჟიდეუ* (მოქმ. *ჟიდე*, *ჟიდეულ*)
(ანდ.-ლიდ. მას. 63).

ჟაფრუხური ანუ ზეშიტლუხი პირთა ნაცვალსახელები

1. მე—*ლო* (ამავე ძირისაა დანარჩენი ბრუნვებიც).
2. შენ—*მი*, ნათ. *დიზო*, მიც. *დეულ*, მოქმ. *მიე*.
3. ის—*ჟუჟარი*, *ჟუჟი* (მამრ. სქ.),—*ჟოგო* (მდედ. სქ.)

მრ. რ.

1. ჩვენ—*ილე*.
2. თქვენ—*მიჟე*.
3. ისინი—*ვაჟაგოლ*
(ანდ.-ლიდ. მას. 81).

ც. დიდოური კუთვნილებითი ნაცვალსახელები

მხ. რ.

მრ. რ.

1. ჩემი— <i>დეჟ</i> .	ჩვენი— <i>ჟლუსხ</i>	} ყველა სქეს-კატეგორიისა და რიცხვისათვის.
2. შენი— <i>დეზი</i> .	თქვენი— <i>ჟეჟუსხ</i>	
3. მისი— <i>ნესიხ</i> .	იმათი— <i>ჟედლუსხ</i>	

თვით-ის გამოსახატავად *თებ* ბოლოსართი უნდა ინმარებოდეს, წილოდ თვით-ისათვის *მოტხლ* ბოლოსართი, რომელიც პირთა ნაცვალსახელს ემატება.

ხვარულ-ინჰოკარული კუთვნილებითი ნაცვალსახელები

1. ჩემი—*დიო*, *დიჟო*,—*ხვარ.*: *ღია* (სქეს-კატეგორიისა და რიცხვისდა განურჩევლად).
2. შენი—*ღუზო*, *ხვარ.*: *ღეზა*.

3. მისი—ისო, ხვარ.: ისხა,—მდღღ. სქ. იტხლესხ, ხვ.: იტხლჲისხ.
  1. ჩენი—ილო, ხვარ.: ილა.
  2. თქენი—მიჟო, ხვარ.: მიჟა.
  3. მათი—ჟილა, ხვარ.: ჟილა.
- (ანდ.-დიდ. მას. 63-64).

უაფუჩური კუთხნილებითი ნაცვალსახელები

1. ჩემი—დიჟე 2. შენი—დიბო 3. მისი—ჟაგვოს, ჰოგვოს მრ. რ. 1. ჩენი—ილოს 2. თქენი—მიწოს 3. მათი—ჟაჰაგალოს	} ყველა სქეს-კატეგორიისა და რიცხვისათვის.

ბ. დიდოური ჩვენებითი ნაცვალსახელები

- ეს—ადა (1 სქ.), აოღუ (2, 3 და 4 სქ.),—მრ. რ. აოღუ (1—სქ.)
 ის—ჟე (ჟო) (1 სქ.), ჰოჟუჟე (ჟო: 2, 3 და 4 სქ.),—მრ. რ. ჰოჟუჟე (1—4 სქ.).
 დიდოური კითხვითი სახელები: ვინ? რა?—შინებ(ი)
 (ანდ.-დიდ. მას. 71).

ინოკარულ-ხვარხული ჩვენებითი ნაცვალსახელები

- ეს—ინხ.: აჟედუ (1 სქ.), აჟედუ (2 სქ.), აბედუ (3 სქ.), არედუ (4 სქ.)
 ხვარ.: იღუ (საერთო ფორმა ყველა სქეს-კატ.)
 ეს—ინხ.: ჰობონუ (" " " ")
 ხვარ.: ოჟუჟუ (1 სქ.), ოჟუჟუ (2 სქ.), ოხჟუ (3 სქ.), ორჟუ (4 სქ.)
 მრ. რ.
 ესენი—ინხ.: აბედუ (1 და 2 სქ.), არედუ (3 და 4 სქ.).
 ისინი—ხვარ.: ოჟუბჟუ (? თუ ოხჟუჟუ?: 1 და 2 სქ.) ორჟუ (3 და 4).
 (ანდ.-დიდ. მას. 64).

უაფუჩური ჩვენებითი ნაცვალსახელები

- ეს—ჟაჰადი (1 სქ.), ჟაჰადო (2), ჟაჰადი (3), მრ. რ. ჟაჰადოლ.
 ის—ჟაჰაგი (1), ჟაჰაგო (2), ჟაჰაგი (3),—მრ. რ. ჟაჰაგოლ.
 კითხვითი: რა, ვინ? სუდ, —ვინ? სუკოდ
 (ანდ.-დიდ. მას. 81-82).

§ 2. დიდოურ-ხვარხულ-ინოკარულ-უაფუჩური ნაცვალსახელების ანალიზი

ერთი გადაკითხვითა და გადათვალთვრებითაც მკითხველა დარწმუნდება, რომ დიდოურს, ხვარხულს, ინოკარულსა და უაფუჩურს ნაცვალსახელებს შორის მხოლოდ ოდნავი ბგერითი განსხვავებაა. ეს სხვაობაც მარტო ხმოვნებს ეტკობა,

სხვათრეკი არსებითად ამ ოთხსავე ენოვან ერთეულს ერთნაირი ნაცვალსახელები აქვს. ამიტომაც, რაც დილოურზე გვაქვს ნათქვამი, დანარჩენებზეც იგივე ითქმის.

დილოურს პირთა ნაცვალსახელებს დროთა განმავლობაში, მე-XVIII ს. დამლევს შემდგომ დღევანდლამდე, დიდი ცვლილება არ დასტყობია. მე ძველად დი ყოფილა და ასევეა ეხლაც. ჩემი მამინ—და, ეხლა-კი დედა-ა. შენ სრულებით უცვლელად არის დაცული და მი არის. შენი მამა-ნაც დაბი ყოფილა და ეხლაც დები-ა. 3. პ. ის ნაცვალსახელის ძველი ჯგოს მაგიერ თანამედროვე დილოურში ყო და ყე არის. მაგრამ საყურადღებოა, რომ 3. პ. მრ. რ. ისინი-შე-XVIII ს-შიც ყედღი ყოფილა, ე. ი. ისევე, როგორც ეხლაა (ყედღა). ამას გარდა ცხადად ჩანს, რომ მრ. რ. ამ ფორმას ძირად იგივე ყე აქვს, რომელიც ეხლა მრ. რ-შია, ისე რომ ე ძირიანი ფორმის მე-XVIII ს-შიც არსებობაც ამის წყალობით სრულებით უცვლობელი ხდება.

ის არის ყე და ყო (მე-XVIII ს. ჩანაწერით ჯო), ხოლო ისინი იქმნება ყედღა. ამნაირად ისე გამოდის, რომ მრ. რ. ფორმა ამავე ნაცვალსახელის მხ. რ. ყე სახელს+დღა-ს შეიცავს. ქართული ის და ისინი-ს მსგავსად, შესაძლებელია გვეფიქრა, რომ დღა მრ. რ. ფორმანტი, მაგრამ დილოურს მრ. რ. ნიშნად აქვს აბი, ანდა უფრო ხშირად მხოლოდ ბი (ანდ.-დიდ. მას., გვ. 68). ანდი-დილოურ ენათა ჯგუფის ზოგს წარმომადგენელს მრ. რ. ნიშნად დი და და-ფორმანტი-კი მოეპოვება, მაგრამ დღა, ან დღა არსადა ჩანს. მით უფრო საინტერესო ხდება და საჭიროა ამ დღა-ს რაობისა და თავდაპირველი მნიშვნელობის გამორკვევა.

3. პ. მხ. და მრ. რ. ნაცვალსახელისათვის მხოლოდ ყაფურს აქვს სრულებით განსხვავებული ფორმები: ტაჰაჰი და ჰუგი (მაშრ. სქ.), ჰოგო (მდღერ. სქ.)—ის და ვაჰაგოლ—ისინი. დილოურისა, ხვარზული და ინზოკარული 3. პ. ნაცვალსახელისაგან სრულებით განსხვავებული ეს ყაფურსი ნაცვალსახელებში ნამდვილად 3 პირის ნაცვალსახელი-კი არაა, არამედ ჩვენებითი ნაცვალსახელის, იდენტლ ადნავ. ფონეტიკურად განსხვავებული, ფორმებია. მართლაც, 3. პ. მხ. რ. ნაცვალსახელი თუ ტაჰაჰი და ჰუგი-ა მაშრ. სქ-სთვის, 1. სქ.-ს ფორმა, რომელიც მხ-ს გამოხატავს, ტაჰადა-ი და ტაჰაგი კიდევ ის-ს ნიშნავს. ცხადია, რომ პირველი ფორმების სხვაობა და რ-ს შენაცვლებას არსებობდა, მეორე ფორმებისა-კი არსებითად თავიკიდური ტა მარცხელის ჩამოცლით არის გამოწვეული, მაგრამ წინათ რომ 3. პ. მხ. რ. ყაფურს ის-საც თავში ტა მარცხელი უნდა ჰქონოდა და ჰქონია კიდევაც, ამას 3. პ. მრ. რ. ისინი-ს ფორმა ვაჰაგოლ ამტკიცებს, რომელიც ყაფურსი ჩვენებითი ნაცვალსახელის მრ. რ. ფორმისაგან არაფრით განსხვავდება, მაგრამ რომელსაც ყაფურსი 3. პ. მხ. რ. ნაცვალსახელთან შედარებით, მრ. რ. ბოლოსართს გარდა, თავში სწორედ ვა მარცხელი უჩანს. ცხადია, რომ იგი მხ. რ. წინანდელ ფორმითგან უნდა იყოს მრ. რ. ფორმაში შეორჩენილი.

დილოურს, ხვარზულს, ინზოკარულსა და ყაფურსს პირთა ნაცვალსახელებს მხ. რ. მართო 1. პირისას აქვს ყველა ბრუნვებში ერთი და იგივე ძირი, მრ. რ. სამივე პირის ნაცვალსახელს-კი ამ მხრით სრული მთლიანობა აქვს დაცული.

სამაგიეროდ მხ. რ. 2. პ. ნაცვალსახელის სახ. ბრ. თუ მი, მო და მა არის, ნათ. და მიც. ბრუნვები უკვე ახმოვნებული და მარცვლითგანაა ნაწარმოები, ე. ი. იმითგანვე, რომელიც 1. პ. მხ. რ. ნაცვალსახელის ძირს შეადგენს და ყველა ბრუნვებშია დაცული.

ამნაირივე მოვლენაა 3. პ. მხ. რ. ნაცვალსახელშიც: თუ ის დიდოურად არის შე და შო, ნათ. უკვე ნესის, მიც. ნესერ და მოქმ. ნესა გვაქვს. ამნაირადვე, თუ ხვარშულად ის იქმნება შუ, მიცემ. ბრ. ისულ, მოქმ. ისხე-ა. მაშასადამე, ყ ძირი სახ. ბრუნვას არ ჩაიკლდება და ნათესაობითი ბრუნვებიდან მოყოლებული უკვე ამ ნაცვალსახელის ძირად ნე მარცვლი გვევლინება, რომელსაც ხვარშულში თავიკიდური ნ ეკარგება. ეს გარემოება მით უფროა საყურადღებო, რომ 3. პ. მრ. რიცხვს თავითგან ბოლომდნს ყველგან სწორედ ყ ძირი აქვს.

ზემოაღნიშნულს უნდა ისიც დაერთოს, რომ 2. პ. მრ. რ. ყველა ბრუნვებში ძირად მეთუ და მთუ-ი ჩანს, რომელიც თითქოს მხ. რ. 2. პ. ში-სა და 3. პ. შ ძირისაგან იყოს შედგენილი.

მრ. რ. 1. პ. ჩვენ ნაცვალსახელი დიდოური ელი, ხვარშული ილა, ინხოკარული ილო და ყაფურური ილე ერთმანერთსაგან მხოლოდ ახმოვნებით განსხვავდებიან.

დიდოური, ხვარშული, ინხოკარული და ყაფურური კუთვნილებითი ნაცვალსახელებიც ჩვეულებრივი წესით პირთა ნაცვალსახელების ნათ. ბრ. ფორმებს წარმოადგენენ.

უკუტყვივითი ნაცვალსახელი თითონ დიდოურად აოტხლო ბოლოსართით გამოიხატება. იგი პ. ნაცვალსახელს ერთვის და მასთან შერწყმული სათანადო პ. ნაცვალსახელის სრულს ფორმას მისდევს ხოლმე. ამნაირად დიდოურად

„მე თითონ“ იქმნება დია დიაოტხლო

შენ თითონ მი შიოტხლო

ის თითონ შე შეაოტხლო

ჩვენ თითონ ელი ელიოტხლო

თქვენ თითონ მეუი მეუიოტხლო

ისინი თითონ შედუ შედუოტხლო

(ანდ.-დიდ. მას. გვ. 71).

ზემომოყვანილთაგან შესაძლებელია ვისმე ისე მოეჩვენოს, თითქოს უკუტყვივითი ნაცვალსახელის თითონ-ის დიდოური გამომხატველი აოტხლო-ი იყოს, მაგრამ, თუ გავისხენებთ, რომ აადა დიდოურად ჩვენებითი ეს ნაცვალსახელის მხ. რ. 1. სქეს-კატეგორიისა, ხოლო აოდუ 2, 3 და 4 სქეს-კატეგორიის მხ. რ. ისა და მრ. რ. ოთხივე სქეს-კატეგორიის ფორმებია, აოტხლო-ისა და აოდუს-თავიკიდური მარცვლის აო-ს იგივეობა ძნელი მისახვედრი არ არის. მაშასადამე, თითონ-ის დიდოურ გამომხატველად შესაძლებელია მხოლოდ ტხლო იქმნეს მიჩნეული. ცხადია, რომ იგი ოდესღაც ხმოვნიანი ფორმის დროთა განმავლობაში ხშირი და შეკავშირებული ხმარების გამო უკვე უღარესად შერწყმული ფორმა უნდა იყოს.

დიდოურ-ხვარშულ-ინხოკარულ ნაცვალსახელთაგან ყველაზე უფრო განსხვავებული კითხვითი ნაცვალსახელებია, მაგრამ მაინც საერთო თვისებები მათაც აქვთ. მაგ.: ეს თუ დიდოურად **აადა** (1 სქ.), **აოდუ** (2, 3 და 4 სქ.) არის, ხვარშულად იდუ-ა (ყველა სქეს-კ.), ინხოკარულად-კი **აუედუ** (1 სქ.), **აჟედუ** (2 სქ.), **აბედუ** (3 სქ.) და **არედუ** (4 სქ.) გვაქვს, ხოლო ყაფუჩურად **ჟაჰადი** (1 და 3 სქ.) და **ჟაჰადო-ა** (2 სქ.). ცხადია, რამ ყველა ამ ფორმების ბოლო-კიდური მარცვალი და, დო და დი ერთსა-და-იმავე ოდენობასა და ელემენტს უნდა წარმოადგენდეს, რომელიც ცალკეა გამოსაყოფიცა და განსხვავდებოდეს.

თუ ამის შემდეგ ინხოკარული ჩვენებ. ნაც-ის განხილვას შევუძღვებით, მათი ფორმების პირველ ნაწილად **აუე** (1 სქ.), **აჟე** (2 სქ.), **აბე** (3 სქ.) და **არე** (4 სქ.) დავვარგებთ. ცხადია, რომ ყველა ეს ფორმებიც ორ ნაწილს შეიცავს: პირველი ნაწილი ოთხივეს საერთო აქვს და ა ხმოვანია, თვითიველი მათგანის მეორე განსხვავებული, **უე**, **ჟე**, **ბე** და **რე**-ნაწილი-კი, რა თქმა უნდა, სქეს-კატეგორიის მარცვლებია, რომლებშიც **უე**, **ჟე**, **ბე** და **რე** სქეს-კატეგორიის ნიშნებია, ე კი მათ ახმოვნებისათვის არის გამოყენებული. ამ ყველა ფორმების პირველი, ა ხმოვანი, რასაკვირველია, მითითებითი ნაცვალსახელია. მაშასადამე, არსებითად ინხოკარული ეს ნაცვალსახელის ოთხივე ფორმის პირველი ნაწილი იჭივება, რაც კამალალური ეს ნაცვალსახელის აუ, აჟ და აბ ფორმებია. საფიქრებელია, რომ თავდაპირველად მითითებით ნაცვალსახელად ა-ს მაგიერ ჰა იყო.

ცხადია, რომ დიდოური **აა-და** (1 სქ.) და **აოდუ** (2, 3 და 4 სქ.)-ს აა და აოდ-იც მითითებით ნაცვალსახელების შეცვლლ-დამახინჯებულს ანაოკლს უნდა წარმოადგენდნენ.

ასეთივე რთული აგებულება აქვს ხვარშული ჩვენებითი ის ნაცვალსახელის ოთხი ფორმის **აუჟუ** (1 სქ.), **აჟუჟუ** (2 სქ.), **აბჟუ** (3 სქ.) და **არჟუ** (4 სქ.)-საც. მათაც მეორე, **ჟუ**, ნაწილი საერთო აქვთ, პირველი, განსხვავებული **აუ**, **აჟუ**, **აბ** და **არ** ნაწილი-კი აქაც მითითებითი ის ნაცვალსახელის ოთხი სქეს-კატეგორიის ისეთივე ფორმებია; როგორც კამალალურის ის ნაცვალსახელის **აუ**, **აჟ** და **აბ** ფორმებია. მხოლოდ თავდაპირველად ის ნაცვალსახელის გამომხატველი ო-კი არაა, არამედ ჰო უნდა ყოფილიყო. ამ მოსაზრების სისწორის დამტკიცება დიდოური მითითებითი ის ნაცვალსახელის 2, 3 და 4 სქეს-კატეგორიის ფორმითაც შეიძლება, რომელსაც მართლაც ჰო აქვს.

ყაფუჩური ეს ნაცვალსახელის ფორმები **ჟაჰადი** (1. და 3 სქ.) და **ჟაჰადო** (2 სქ.) იმგვარადვე, როგორც ის ნაცვალსახელის ფორმები **ჟაჰაჟი** (1. და 3 სქ.) და **ჟაჰაჟო-ც** (2 სქ.) ასევე ორ-ორი ნაწილისაგან შესდგება **ჟაჰა** და **დი**, ან **დო-სა** და **ჟაჰა** და **გი**, ან **გო-საგან**. **დი**, **დო** და **გი**, **გო** ისეთივე თვისების ნაწილებია, როგორიც **დე**, **დო** და **გე**, ან **გე-ა**. ზემოთყვანილი ფორმების საერთო პირველი ნაწილი **ჟაჰა**-კი საფიქრებელია, მითითებითს **ჰა** ნაცვალსახელს წარმოადგენს, რომელსაც თავში მამრ. სქესის **ჟა** ნიშანი აქვს შეზრდილი. რაკი ამ თავსართს პირვანდელი მამრ. სქესის აღმნიშვნელობაცა და დანიშნულებაც დაუკარგავს და ნაცვალსახელს ისე შეზრდია, რომ მის განუყოფელ ნაწილად ქცეულა, ამიტომაც სქეს-კატეგორიის განსხვავების გამოსამყდავენებლად ენის ბოლოკიდური მარცვალი გამოუყენებია და **დი** და **გი** 1. და 3 სქეს-კატეგორიისა, **დო**

და გო-კი 2. სქეს-კატეგორიის გამოხატველად უქცევია, ე. ი., უფრო ზედმიწევნით რომ გამოითქვას, სქეს-კატეგორიის განმამხმარებლობა ი და ო სმოენებს-დაჰქისრებია. ცხადია, რომ აქ მერმინდელს საკომპენსაციო მოვლენასთან გვაქვს საქმე. გვლ დ ენ შ ტ ე დ ტ ი ს ჩანაწერში ვინ? და რა? დიდიურად შეზიოლ-ად არის აღნიშნული, თანამედროვე დიდიურში-კი შეზი და შეზი იხმარება. XVIII ს. შეზიოლ უნდა ორ სიტყვას შეიცავდეს: შეზი-სა და ოლ-ს. პირველის მნიშვნელობა უქვე ვიცით, მეორე ოლ-კი უნდა ელო-ს უდრიდეს, რომელიც, როგორც დიდიური საუბრის აღ. დ ი რ რ ი ს მიერ შეგროვებულ-გამოქვეყნებული მაგალითებიდან ჩანს (იხ. ანდ.-დიდ. მას. გვ. 76, № 41), „იქ“-სა ნიშნავს. მაშასადამე შეზიოლ მართო კითხვითს ნაცვალსახელს-კი არ შეიცავს და გამოხმარებას, არამედ „ვინაა იქ?“.

ვისი-ს დიდიურ შესატყვისობად მე-XVIII ს. ჩანაწერში აღნიშნულია ტლფუს და მართლაც დ ი რ რ ი ს ცნობითაც შეზი-ს ნათ. ბრ. ვისი-ს ფორმა ტლფუს-ს (ანდ.-დიდ. მას. გვ. 71 და გვ. 78, № 66). ამ ფორმის ბოლოკიდური ს ნათ. ბრ. ნიშანია და ვინ ნაცვალსახელის გამოხატველი აქ უქვე ტლფა (ჩანს).

აქეთ დიდიური ტო სრულებით არ შეცვლილა: როგორც დ ი რ რ ი ს სასაუბრო მაგალითებიდან ჩანს (ანდ.-დიდ. მას. გვ. 76 № 43), ესლაც ტლო-ა-იქით-კი ელაგორ თანამედროვე ელაურ-ს, ანდა ელაორ-ს უდრის (იხ. იქვე გვ. 77, § 46). მაგრამ, თუ გავიხსენებთ, რომ ელი (ძველად) და ელა (ესლა) მრ. რ. 1. პ. ჩვენ ნაცვალსახელის აღმნიშვნელია, შესაძლებელია აღამიანს ამასთან დაეკავშირებინა, მაგრამ მაშინ ელაგორ-ის დაშორების ცნების აღმნიშვნელობა გაუგებარი იქნებოდა. უფრო საფიქრებელია, რომ ელაგორ ჩვენებითი ნაცვალსახელის ჰე-სა და თან თანდებულის ლოგუს (იხ. ანდ. ე. გვ. 75) შეიცავს და სიტყვა-სიტყვით უნდა ნიშნავდეს „ამასთან“, თუ „იმასთან“.

თავი მეოთხე

ლუმუქური ნაცვალსახელები

§ 1. ლუმუქური ნაცვალსახელები მე-XVIII ს. და ეხლა

მე-XVIII ს. ლუმუქური ნაცვალსახელების ჩანაწერი შესაძლებელია მკველვარს ზოგი საკითხების გამოსარკვევად გამოადგეს. უნდა გათვალისწინებულ გვექონდეს, რომ ამ ტრანსკრიფციამ გერმ. T შესაძლებელია მაშინაც თ-ს უდრიდა.

A. ნაცვალსახელები ლუმუქურად მე-XVIII ს.

Ich მე-ჩა Na	Wir ჩვენ-წმ Näh.
Méin ჩემი-ტულ Tul	Unser ჩვენი-ურულ Shul.
Du შენ-ინა Ina	Ihr თქვენ-ბსუ Bsu.
Dein შენი-უილ Wil	Euer თქვენი-უსულ Usul.
Er ის-ტმ Täh	Sie ისინი-ტი Ti.

Wer ვინ—ცუ Zu.
 Wessen ვისი—გილდი Gildi.
 Wem ვის—ხინ Chin.
 Wen ვინ (შემ. ბრ.) ცუ Zu.
 Was რა Zift ცირი.
 Hleher აქეთ Tschikun ჩიკუნ.
 Dorthin იქით Mikun მიკუნ.
 (I. A. G ü l d e n s t ä d t, Reisen II, 520).

В. ღუმუჭური ნაცვალსახელები. პირთა ნაცვალსახელები

მე — ნა, შენ — ინა, ის — თა.

მხ. რ.	მრ. რ.
სახ. ნა (სამივე სქ.)	ჟუ (სამივე სქ.)
ნათ. ტულ	ჟულ
მიც. ტუნ	ჟუნ
ღათმობითი ტულარ (ნანიარ)	ჟულარ (ჟუნიარ).
მხ. რ.	მრ. რ.
სახ. ინა (სამივე სქ.)	ჟუ (სამივე სქ.)
ნათ. ვილ	ჟულ
მიც. ინ	ჟუნ
ღათმობ. ვიარ (ინანიარ).	ჟულარ (ჟუნიარ).
მა. რ.	
სახ. თა (გონიერ. სქ. და არაგონ.)	
ნათ. თანალ (გონ. სქ.), თანილ (არაგონ. სქ.)	
მიც. თანან (გ., თანიან (არაგონ.)	
ღათმობ. თანაარ (გ.), თანიარ (არაგონ.)	
რ. რ.	
თაჯ, ითქმის თ.ჯ (გონ. და არაგონ. სამივე სქ.)	
თაჯნალ, თაჯნულ	
თაჯნან, თაჯნუნ	
თაჯნაარ, თაჯნულარ	
(უსლარის Лакский я. 55, 58).	

§ 2 ღუმუჭური ნაცვალსახელების ანალიზი

ღუმუჭური ნაცვალსახელების მე-XVIII ს. ჩანაწერი თანამედროვე ფორმე-
 ზისაგან მხოლოდ ორგან განსხვავდება: თუ მხ. რ. 1. პ. ნა დროთა განმავლო-
 ზაში უკლებლი დარჩენილა, მრ. რ. 1. პ. ძველად ნაჰ ყოფილა მე-XIX ს. და
 ეხლაჰი ჟუ არის. უბგერიანი მრ. რ. ამ პირის ფორმა ძველადც ყოფილა,
 მაგრამ, როგორც ვხედავთ, მხოლოდ ნათ. ბრუნვირგან მოყოლებული: ჩვენის-ს მა-
 შინდელ ღუმუჭურ შესატყვისობად მე-XVIII ს. ჩანაწერში აღბეჭდილია ჟულ.

ზემოაღნიშნული ორი ვარეშობა იმ მხრივ არის საყურადღებო, რომ ზოგიერთი მაგულისხმო დასკვნის გამოყენების საშუალებას აძლევს მკვლევარს.

ორკვევა, რომ მე-XVIII ს. ლუმუქურს 1. პ. ნაცვალსახელად ორისავე რიცხვისაჲკის ერთი-დაიგივე ნა შქონია, და მრ. რ. ფორმა მხ. რის ფორმისაგან მხოლოდ ბოლოკიდური ჰ ბერიაა განსხვავდებოდა,—ეს ერთი.

მეორე ვარეშობა 1. პ. ნაცვალსახელის ორივე რიცხვის ფორმების მთლიანობის საკითხს ეხება.

მე მე-XVIII ს. ნა იყო, ჩემი-კი ყოფილა ტულ. მე-XIX ს. და ეხლაც ასევეა და ნათ. ბრ. არის ტულ, მ.ც. ტუნ. მაშასადამე, მხ. რ. 1 პ. ნაცვალსახელს მთლიანობა მართო ეხლა-კი არა აქვს დარღვეული, არამედ მთლიანობა არც მე-XVIII ს-ში და ჰქონია.

პირქით, ჩვენ ლუმუქურად ეხლა ეუ არის, ნათ. ბრ. ეულ, მ.ც. ეუნ. ერთი სიტყვით, მრ. რ. 1. პ. ნაცვალსახელს მე-XIX ს. და ეხლა ძირისა, თუ ძირად მიჩნეული ეღმენტიხ სრული მთლიანობა უჩანს. მაგრამ სულ სხვანაირი ვითარება ყოფილა წინათ, რათგან მე-XVIII ს. ჩვენ ყოფილა ნაჰ, ნათ. ბრ. ჩვენ-კი, ისევე, როგორც ეხლაცაა, ეულ. მაშასადამე, ძირის მთლიანობა ძველად არც მრ. რ. 1. პ. ნაცვალსახელს ჰქონია. ამ გვარად ეს მთლიანობა მერმინდელი, ამასთანავე შედარებით ახალი, მოვლენა ყოფილა.

მხ. რ. 2. /3 ნაცვალსახელი ინა-ც მე XVIII ს. შემდგომ აგრეთვე არ შეცვლილა. მისი ნათ. ბრ. ფორმაც თითქმის იგივე დარჩენილა და, თუ ძველად შენი ყოფილა ჟიდ, ეხლაცაა ვიდ. აქაც 2. პ. ძირის მთლიანობა არა ჩანს და ავით ნათ. ბრ. ფორმის თავკიდური ჟ და ვ-ს ბუნება და რობა ცალკეა, სხვა ენების მსგავს საკითხებთან ერთად, განსახილველი.

მე-XVIII ს. ხანაწერში გვლდენშტედტს თქმენ ლუმუქურად ნსა ბსუ აქვს აღნიშნული, თანამედროვე ლუმუქურად-კი „თქვენ“ ზუ არის. ეგების გერმანელ მეცნიერს აქ შეცდომა შეეპარა და ზ-ს მაგიერ ს მოესმა და თავკიდური ზ-ც რაიმე მისივე გაუგებრობის შედეგაა? არა, აქ არავითარი შეცდომა არ უნდა იყოს, არამედ თქმენ-ის მაშინდელი ლუმუქური ს. ხელი სისწორით ჩაწერილი ჩანს. შესაძლებელია მხოლოდ ორ თანხმომანს შუა ნახევარ-თანხმომანი იყოს აღუბეჭდელი. თქვენ-ს რომ მე-XVIII ს. შესაძლებელია სწორედ ამ ხანთანმოეების შემცველი სახელი ჰქონოდა ლუმუქურად, ამის დასარწმუნებლად შესაძლებელია ანდირი და ტინდალური თქვენ და თქვენი ბისსა და ბისსიუ ბისსია და ბისსიუ იქმნეს დამოწმებული (იხ. აქვე, გვ. 511). ორსავე ენას, როგორც ეხლავთ, მართლაც თავკიდურ თანხმომანად ზ, ხოლო მეორე თანხმომანად ს აქვს. ამის შემდგომ არავითარი საფუძველი არა გვაქვს ვიფიქროთ, რომ ლუმუქურს მე-XVIII ს.-ში ასეთივე თქვენ ვერ ექმნებოდა.

მხ. რ. 2. პ. ინა და მრ. რ. 2. ბსუ (XVIII ს.) და ზუ (თანამ.) სრულეზით სხვა-და-სხვა ძირის სიტყვებია და ამ მხრივ 1. პ. ნაცვალსახელთან შედარებით არსებითი განსხვავებაა, რათგან მე-XVIII ს-ში ორივე რიცხვის ძირი 1 პ. ნა ყოფილა.

საყურადღებოა, რომ მე ლუმუქურად ნა არის, შენ-კი ინა. ისეთი შთაბეჭდილებას ახდენს, თითქოს ამ ნაცვალსახელებს ერთი ძირი ჰქონდეს.

2. პ. მრ. რ. ნაცვალსახელის ნათ. ბრ. ძველი ფორმაც უსულ, ანდა უზულ არის საგულისხმო, მეტადრე იმიტომ, რომ ის თანამედროვე ნათ. ბრ. ულ-ისაგან თავისი თავიკიდური უ ხმოვით განსხვავდება. რაკი უსულ-ის ბოლო-კიდური ლ ლუმუჭური ენის ნათ. ბრ. ჩვეულებრივი ნიშანია, ამიტომ უს-ს გვარება. სახ. ბრ. ბს-სთან შედარებით ნათ. ბრ. ბ-ს მაგიერ უ აქვს, რო-მედიც, ცხადია, ძირეული არ უნდა იყოს. ამიტომაც ამ თავიკიდური უ-ს ბუ-ნება და რაობაც ცალკე უნდა იქმნეს გამორკვეული.

3. პ. მხ. და მრ. რ. ნაცვალსახელის ფორმებს დიდი ცვლილება არ დას-ტყობია და, თუ მე-XVIII ს. ჩანაწერში „ის“ არის ტაჰ, ესლა თნა-ა, „ინინი“-ც ძველად თითქოს ტი ყოვილა, თანამედროვე ლუმუჭურს-კი თამ აქვს. ამნაირად.
3. პ. ნაცვალსახელს ორსავე რიცხვში ერთი-და-იგივე ძირი აქვს, რომლის-მთლიანობაც ყველა ბრუნვებშია დაცული.

პირთა ნაცვალსახელების ნათეს. ბრუნვის ფორმები იმავე ღროს კუთვნი-ლებითი ნაცვალსახელების მაგიერია (იქვე, გვ. 59).

უკუქცევითი ნაცვალსახელების გამოსახატავად ლუმუჭურს პირთა ნაცვალ-სახელებივე აქვს გამოყენებული იმ განსხვავებით, რომ ბოლოსართად სათანადო სქეს-კატეგორიის ვა (მამრ. სქ. გონ.), ან ღა (მდედ. სქ. გონ.), ანდა ბა (უბქეს.) მარცვლები ემატება. მაგრამ თანხმოვნის შემდგომ ამ ბოლოსართის ფ ჩვეულებრივ ქრება, და ბოლოსართის მაგიერ-კი რა ჩნდება, თუ რომ წინ ხმო-ვანი, ხ, ანდა ხტე უზის, მაგ.:

მე თითონ—ნავა (მამრ. სქ. გონ.), ნარა (მდედრ. სქ. გონ.),
ნაბა (უსქ.)

ჩემი თითონ—ტაულვა (ტაულა), ტაულდა, ტაულბა.
შენ თითონ—ინავა, ინარა, ინაბა.

ის თითონ—თნავა, თნარა, თნაბა.

ჩვენ თითონ—უუვა, უურა, უუბა.

თქვენ თითონ—უუვა, უურა, უუბა.

ინინი თითონ—თამბა, თამრა.

უფრო მეტი ვარკვეულობის გამოსახატავად ზემოაღნიშნულ უკუქცევითს ნაცვალსახელებს მეორე გვრაც უმატებენ ხოლმე ვა, რა, და, ბა და სხ. ბოლო-სართებს და ხმარობენ ნავავა, ნარარა, ნაბაბა (იქვე, გვ. 66).

ლუმუჭურში 3. პ. უკუქცევით ნაცვალსახელად ცუ იხმარება მამრ. გონი-ერი არსებისათვის ისევე, როგორც ყველა დანარჩენ სქეს-კატეგორიებისათვისაც. ცუ, მასადავამე, თითონ ის-ს, ან ეს-სა ნიშნავს. მაგრამ მამრ. სქესისა და და-ნარჩენი სქეს-კატეგორიებისათვის განკუთვნილი ფორმები ამ ნაცვალსახელის-კანკლედობას განსხვავებული აქვს. განსხვავების თვისების წარმოსადგენად აქვე მომყავს ნათ. და მიც. ბრ. ფორმები:

სახ. ცუ (მამრ. გონ.);-ცუ (დანარ. სქ.);-ცნ (მრ. რ. საერთო).

ნათ. ცალ	ცილ	ცალ
მიც. ცან	ცინ	ცან

ცუ გულისხმობს ზემოხსენებულს, უკვე აღნიშნულს თითონ 3. პ. (ლუმ-ენა, გვ. 62-63). ამ თითონ-ის ცუ-ს, პირთა ნაცვალსახელების მსგავსად, სქეს-კა-

ტეგორის ვა, რღა და ბზა ნიშნები-ც ერთვის ხოლმე და ამიტომაც ასეთი ფორმებიც არსებობს: ცუფვა, ცურღა, ცუბზა,-მრ. რ. ცნზა (ცნზზა), ცნრღა,-ნათ. ცალვა (ცალა), ცალღა, ცალბა,-ცილვა, ცილღა და ცილბა (იქვე გვ. 63).

რაკი ლუმუქურს ვ. პ. ნაცვალსახელად თაჲ აქეს, ცხადი ხდება, რომ ცუ, რომელსაც ეს თაჲ არ ასლავს, ნამდვილად ის თითონ-ისა-კი არა, არამედ მხოლოდ თითონ-ის აღმნიშვნელია.

ამაზე გაცილებით უფრო საყურადღებოა ზემოხსენებული ლუმუქური უკუ-ქცევითი ნაცვალსახელების წარმოების სხვა წესი. უსლარის სიტყვით, უკუ-ქცევითი ნაცვალსახელის მაგიერ პირთა ნაცვალსახელებს ბოლოსართად ერთვის სქეს-კატეგორიების გამომხატველი ვა,-ღა, ანღა რა, როდესაც წინ ხმოვანია, ანღა ზ, თუ ზრ,-ღა ბა (ლუმ. ე. გვ. 60). მაგ.: მე მოვედი—ნა შკრე,-მე თვით (მთქმელად მამაკაცი ივლისხმება) მოვედი—ნა ნავა შკრა, ანღა მარტივად ნავა შკრა. მაგრამ, როდესაც დედაკაცი ამბობს, მე მოვედი—ნა ღურკრა-ს იტყვის, ხოლო მე თვით (დედაკაცი) მოვედი—ნა ნარა ღურკრა, ან მარტივად ნარა ღურკრა.

შენ მოხვედი—ინა შკრა.

შენ თითონ (მამაკაცი) მოხვედი—ინა ინავა უკრა, ან მარტივად ინავა უკრა.

შენ (დედაკაცი) მოხვედი—ინა ღურკრა,

შენ თითონ (დედაკაცი) მოხვედი—ინა ინარა ღურკრა, ანუ მარტივად ინარა ღურკრა.

ის (მამაკაცი) მოვიდა—თჲ, ანღა ცუ შკრი,— ის თითონ (მამკ.) მოვიდა—თჲ ცუვა შკრი, ანუ მარტივად ცუვა შკრი.

ხოლო: ის (დედაკ.) მოვიდა—თჲ ღურკრი, ცუ ღურკრი,— ის თითონ (დედაკაცი) მოვიდა—თჲ ცურღა ღურკრი, ანუ მარტივად ცურღა ღურკრი.

ის თითონ (ქალიშვილი) მოვიდა—თჲ ცუბზა ბუკრი, ანუ მარტივად ცუბზა ბუკრი.

ჩვენ (სულერთია მამაკაცი თუ დედაკ.) მოვედით—უუ ბუკრუ, ჩვენ თითონ მოვედით—უუ უუბა ბუკრუ, ანუ მარტივად უუბა ბუკრუ.

თქვენ (სქესთა განურჩევლად) მოხვედით—უუ ბუკრუ, თქვენ თითონ მოხვედით—უუ უუბა ბუკრუ, ანუ მარტივად უუბა ბუკრუ.

ისინი (სქესისდა მიუხედავად) მოვიდნენ—თაჲ, ანღა ცნ ბუკრი,—ისინი თითონ მოვიდნენ—თაჲ ცნბა ბუკრი, ანუ მარტივად ცნბა ბუკრი (ლ. ე. გვ. 63-64).

ზემოშოუვანილი ლუმუქური ნაცვალსახელები იმ მხრივ არის საყურადღებო, რომ პირთა ნაცვალსახელის გარკვეულობის, თითონ-ის-ცნების, გამოსახატვად ენას აუცილებლად საჭიროდ სქეს-კატეგორიების აღნიშვნა მიუხედავია, იმისდა მიუხედავად, რომ 1. და 2. პირის ორივე რიცხვის ნაცვალსახელებისათვის ყველა სქეს-კატეგორიისათვის განურჩევლად საერთო ფორმა არსებობს და მხოლოდ შესამე პირისათვის. რომელიც ჩვენებითი ნაცვალსახელია, სქეს-კატეგორიებისდა მიხედვით განსხვავებული ფორმები მოეპოვება ნათ. ბრ.-ში.

მე-XVIII ს. ჩანაწერის რა? ცირი, ცხადია, ლუმუქურს კითხვითს რა ნაცვალსახელს, ცი-სა და რი-ს შეიცავს. რი-კი „არსება“ ზმნის აწმყო დროის 3. პ. მხ. რ. სრული ფორმების ური (1 სქ.), ღურკი (2 და 4 სქ.) და ბური (3 სქ.)-ს

შეკვეცილი ფორმაა ისევე, როგორც ესლავ ლუმუქურში ურა, დურა, ბურა-სა, ური-სა და დანარჩენი სქეს-კატეგორიის ფორმების, აგრეთვე ბურუ-სა და დურუ-სა მაგიერ შესაძლებელია მოსაუბრემ რა, რი, რუ იხმაროს (ლუმ. ე. გვ. 82). მაშასადამე, ცირი ნამდვილად რა?-ს-კი არ ნიშნავს, არამედ „რა არის?“

მე-XVIII ს. ჩანაწერის ლუმუქური ჩიკუნ, რომელიც აქეთკენ-სა ნიშნავსო, თანამედროვე შიკუნ-ს უღრის, ხოლო შიკუნ—„იკითკენ“, ესლავ ისევეა დაცული, როგორც ამ საუკუნე-ნახევრის წინათ ყოფილა, ოღონდ შიკუნ-ად გამოითქმის. ცხადია, ორსავე შემთხვევაში კუნ ქართულს კენ-ს უღრის, ჩი და ში-კი „აქ“, ხოლო მი „იქ“-ის აღმნიშვნელია.

უ ზემომოყვანილს ში-ში, როგორც უსლარის ნაშრომიდან ირკვევა, მოსაუბრესთან მახლობელობის გამომხატველია, შ-კი ში-ში მეორე პირთან მახლობელობის მაუწყებელია (ლუმ. ე. გვ. 196). მაშასადამე, შ 1. ვ. ელემენტი, შ 2. პირისა გამოდის. საგულისხმოა, რომ მე-XVIII ს. ჩანაწერით 1. პირის ელემენტად ჩ ჩანს.

თავი მესამე

არჭული ნაცვალსახელები

არჭული ნაცვალსახელების აგებულება ფრიად საყურადღებოა: სამწუხაროა მხოლოდ, რომ მათი ანალიზისათვის მე-XVIII ს. ჩანაწერიც არ გვექმნება. მაგრამ უამისოდაც, თანამედროვე არჭულის წყალობითაც, არა ერთი საგულისხმო გარემოება ირკვევა.

§ 1. არჭული პირთა ნაცვალსახელები

მე—ზონ	ჩვენ—ნენ
სახ. ბრ. ზონ	ნენ
ნათ. ჟიხ, ღიხ, ბიხ, იხ	უღუ, დღო, ბღო, ოღო.
მიც. 1. ჟეჟ, დეჟ, ბეჟ, ეჟ	ჟეღ, დეღ, ბეღ, ეღ.
მიც. 2 ზაჯში	ლარში
მოკმ. ზარი	ნენ
მიმართ. ზათ	ლათ
შენ—უნ	თქვენ—უტენ
სახ. ბრ. უნ	უტენ
ნათ. ჟიო	ჟიშ
მიც. 1 ჟიას	უტეშ
მიც. 2 ჟიარში	უტარში
მოკ. უნ	უტენ
მიმართ. ჟათ	უტათ
ეს—აჟ, მარ, მაბ, მათ,— მრ. რ. ესენი—აებ.	
ის—თოჟ, თორ, თიბ, თოთ,— მრ. რ. ისინი—თებ.	
(არჭ. ე. გვ. 27, 29).	

ორივე პირისა და ორივე რიცხვის პ. ნაცვალსახელებს ბოლოკიდურ ბგე-
რად ნ აქვთ, რომლის არაძირეულებითი ბუნება ცხადია. ძირის მთლიანობა ამ
ნაცვალსახელთაგან მხოლოდ 2. პირისას აქვს თავიდან ბოლომდე დაცული, 1.
3. ორივე რიცხვისა და 2. პ. მრ. რ. ნაცვალსახელების ძირის მთლიანობა ერთი
შეხვედრით თითქოს დარღვეული ჩანს, მაგრამ გულდასმითი დაკვირვება სხვანაირ
დასკვნამდე მიიყვანს აღმჩანს. 1. პ. ნ. არის ზონ, რომლის ჯ ძირეულია, ნათ.
ბრ.-კი არის ჟის (1 სქ.), დის (2 სქ.), ბის (3 სქ.) და ის (4 სქ.),—მიც.
1. ბრ.—ტეზ (1.), დეზ (2.), ბეზ (3.) და ეზ (4.),—ხოლო მიც. 2. ბრ. უკვე
ზარში, მოქმ. ბრ. ზარი და მიმართ. ბრ. ზათ, ე. ი. ისევ ჯ ძირისაგან არის
ნაწარმოები. ამნაირად ძირის მთლიანობას გარეგნულად მხოლოდ ნათ. და
მიც. 1. ბრუნვების ფორმები არღვევენ. მაგრამ ნამდვილად აქაც, ამ ბრუნვების
ფორმებსაც, ძირად იგივე ჯ აქვს. ეს ცხადად ჩანს მიცემის ბრუნვაში, რო-
მელსაც ამ ძირის წინ მხოლოდ სათანადო სქეს-კატეგორიის ე-დ აზმოვნებული
ფორმანტი ჟე, დე და ბე აქვს. 4 სქეს-ის-კი ფორმანტი დნჰკარგვია, ასეთივე
მოგონა ნათესაობის ბრუნვაშიც იმ განსხვავებით, რომ ძირის ჯ ბგერა ს-დ
აქვს შენაცვლებული და სქეს-კატეგორიის თავსართებიც ი-ზმოვნანია. რაკი ჟე,
დე და ბე სქეს-კატეგორიის ნიშნებია (მეოთხეს არც ნათ. და არც მიც. ბრ. ფორ-
მაში აქვს კატეგორიის თავსართი შერჩენილი) და ბოლოკიდური ს და ჯ ძირია,
ისე გამოდის, რომ ნათ. ბრუნვის გამოშხატველი აქ ი ზმოვნანია, მიცემითისა-
კი ე ზმოვნანია.

არჩული 1. პ. მხ. რ. ნაცვალსახელის კანკლედობაში ორი გარემოებაა
უაღრესად საყურადღებო: ჯერ ერთი, რომ ნათ. და მიც. ბრ.-ზს ოთხი ფორმა
აქვს ოთხივე სქეს-კატეგორიისათვის, მეორეც ის, რომ სქეს-კატეგორიის ნიშ-
ნები აქ თავსართად არის იმ დროს, როდესაც 3. პ-ისა და ჩვენითვის მს და
ის ნაცვალსახელებს სქეს-კატეგორიის ნიშნები ბოლოსართებად აქვთ. თუ
ნათ. ბრ. ფორმა იმავე დროს ჩვეულებრივ კუთვნილებითი ნაცვალსახელიც არის
მხოლოდ და ამიტომაც მას, ზედსართავ სახელსავეთ, სქეს-კატეგორიის ნიშნები
შესაძლებელია და არჩულში, ვითარცა სქეს-კატეგორიან ენას, უნდა უეჭველად
ჰქონდეს კალევაც, მიცემითი ბრუნვის 4 სქეს-კატეგორიისათვის განუყოფელი
ფორმების შესახებ ასეთი განმარტების წამოყენება შეუძლებელია. სწორედ ამი-
ტომაც ეს მოვლენა სხვა მიზეზის შედეგი და მაუწყებელი უნდა იყოს.

ასეთივე გარემოებაა 1. პ. მრ. რ. ნაცვალსახელის კანკლედობაშიც, სადაც
სახ. ბრ. ნენ-ს, ნათ. ბრ.-ის 4 ფორმა—უელ, დელ, ბელ და ელ მისწევს. აქაც ჟე (ნათ. ბრ.
ფორმას ჩამოცილებული აქვს), დ და ბ სქეს-კატეგორიის თავსართებია. ცხადია,
რომ ყველაფერი, რაც მხ. რ. 1. პ. ნაცვალსახელზე უკვე გვქონდა ნათქვამი,
აქაც იგივე უნდა ითქვას.

საგულისხმოა, რომ 2. პ. მხ. და მრ. რ. ნაცვალსახელების ნათ. და მიც.
ბრ.-ტბისთვის არჩულს ამ უამად მხოლოდ თითო ფორმა გააჩნია, მაგრამ ამ
პირის მრ. რ. ფორმების გულდასმითი განხილვა დაარწმუნებს კაცს, რომ წინათ
ამ პირსაც ჰქონია სქეს-კატეგორიისდა მიხედვით განსხვავებული ფორმები,
მართლაც და, თუ თქვენ არის შუენ და ასევეა მოქმ. ბრ., მიც. ბრუნვაც უფარ-
შია და მიმათ, ბრ.-აც უუათ, ე. ი. ყველგან ძირად ფუძედ ფუ მდინან, ნათ.

ბრუნვაა ჭიშ და მიც. ბრ. ჭეუ. საკმარისია გავისხენოთ მხ. რ. 1. პ. ნათ. და მიც. ბრუნვების ფორმები ჭის (ნათ.) და ჭეჴს (მიც.) და თქვენს-ნათ. და მიც. ბრ. ფორმებს ჭიშ-სა (ნათ.) და ჭეჴეს-ს (მიც. 1) შევადაროთ, რომ მათი სრული ანალოგია უცვლელად შეტყმნეს: ისევე, როგორც მხ. რ. 1. პ. ნაცვალსახელის ძირეული მქედრი ჴ ნათ. ბრ-ში ყრუ ხ-დ არის შენაცვლებული, ასევე მრ. რ. 2. პ. ნ. ძირისეული მქედრი უ ბგერაც ნათ. ბრ-ში ყრუ უხ-დ არის შეცვლილი. ორსავე შემთხვევაში ი ნათ. ბრ.-ისა და ე მიც. 1. პრ.-ის ნიშანი, ჩნდნ.

ზემომოყვანილი ორი დაკვირვების შემდგომ ცხადი გახდება, რომ ამ ფორმებს შორის შესამე მხრითაც სრული ანალოგიაა და ისევე, როგორც 1. პ. მხ. რ. ნაცვალსახელის ჭის და ჭეჴს-ის თავკიდური უ მამრ. სქესის თავსართია, უტყველია, მრ. რ. 2. პ. ნაცვალსახელის ნათ. ბრ. ჭიშ და მიც. 1 ბრ. ჭეჴის თავკიდური უ-ც თავდაპირველად მხოლოდ მამრ. სქესის თავსართივე უნდა ყოფილიყო და მარტო შემდეგში, როდესაც ამ პირს დანარჩენი სქეს-კატეგორიების ფორმები დაჰარგვია, ეს უ ამ ფორმის უკვე შეზრდილ და განუყოფელ ნაწილად ქცეულა. მაშასადამე, ოთხივე სქეს-კატეგორიისათვის ცალ-ცალკეული ფორმა არქულები მარტო 1. პ. მხ. და მრ. რ. ნაცვალსახელეზს-კი არაა, არამედ უცილობლად 2. პ. მრ. რ.-ისა და, საფიქრებელია, მხ. რ. ნაცვალსახელეზსაც უკნონია.

ერთი შეხედვითაც ყველასთვის ცხადი გახდება, რომ 1. პ. მრ. რ. ნაცვალსახელი არც ამავე პირისა და არც 2. პ. მხ. რ. ფორმებთან დაკავშირებული არ არის. იგივე შესაძლებელია ითქვას 2. პ. მრ. რ. ნაცვალსახელეზც, რომლის უ-ს მხ. რ. ფორმაში ვერაფერ აღმოაჩნეს. მაშასადამე, 1. და 2. პ. მხ. და მრ. რ. ფორმები სხვადასხვა წარმოშობილობისა ყოფილა.

3. პ. ორივე რიცხვის ნაცვალსახელეზად არქულში ჩვენებითი ეს და ის ნაცვალსახელეზა გამოყენებული. ორივეს 4 სქეს-კატეგორიის ფორმა გააჩნია, მაგრამ აქ ორი საგულისხმო გარემოებაა აღსანიშნავი: 1. სქეს-კატეგორიის ნიშნები ბოლოსართებად არის გამოყენებული და 2. თუ 1. პ. ორივე რიცხვის ნაცვალსახელეზის ნათ. და მიც. 1. პ. ბრუნვების ფორმებში მდებარ. სქესის თავსართთან ნიშნად და თანხმოვანია, აქ, 3. პ. და ჩვენებითი ორივე (მხ და ის)-ნაცვალსახელის ფორმებს მდებარ. სქესის ნიშნად რ ბგერა აქვს, ე. ი. ისევე, როგორც არქული ამნიარად მაშინ იქცევა სწომე, თუ რომ სქეს-კატეგორიის ორმაგი ნიშნებია, თავსართისაცა (დ) და ბოლოსართის (რ) სახითაც.

ჩვენებითი მხ. ნაცვალსახელის გამოსახატავად არქულს ა მარცვლი აქვს, რომელსაც სათანადო სქეს-კატეგორიის ბოლოსართი ახლავს, ხოლო ის ნაცვალსახელისათვის-კი მომ. მარცვლია ამავე წესით გამოყენებული. თუ აქ პირველის ა ხმოვანს, როგორც სხვა ენებშიც არის, მახლობლობის. მაუწყებლად ზივიჩნევთ, მეორის ო ხმოვანს-კი დაშორებულობისას, მაშინ პირველის ძირად ა, მეორისა-კი თ დაგვრჩება.

§ 2. კუთვნილებითი ნაცვალსახელეზი

კუთვნი. ნაცვალსახელეზად პირთა ნაცვალსახელეზის ნათესაობითი ბრუნვის ფორმები იხმარება: ჩენი-ჭის, დის, ბის, ის,— ჩენი—1 და 2 სქეს-კატ. ბის, 3 და 4 სქეს-კატ. ის.

შენი—**უით**, შენები—**უით**. ჩვენი—**ულუ**, დოლო, ბოლო, **ოლო**.
 ჩვენები—**ბოლო**, **ოლო**.
 თქვენი—**უიშ**.
 თქვენები—**უიშ**.

(არქ. ე., გვ. 34).

მაგრამ, როდესაც კუთვნილებითი ნაცვალსახელები ცალკე და დამოუკიდებელი იხმარება, მაშინ მათ აშნიარი სახე აქვთ ხოლმე:

მხ. რ.	სქესი	სახელი	მრ. რ.
ჩემი	1	სქესკ. უსსუტ	ჩემები: } ბისიბ ისსიბ
2	"	დოსხორ	
3	"	ბოსსობ	
4	"	ოხსოთ	
შენი	1	სქესკ. უტატუტ	შენები: } უტატიბ
2	"	უტატორ	
3	"	უტატობ	
4	"	უტატოთ	
მისი	1	სქესკ. თოტმუნუტუ	მრ. რ. მისნი } თოტმუნ(ნი)ბ
2	"	თოტმუნურ	
3	"	თოტმუნუბ	
4	"	თოტმუნუთ	

ნისები—**ოთხივე** სქეს-კატეგორიისათვის—**თოთმინიბ** (არქ. ე., გვ. 36-37).

§ 3. არჭული უკუქცევითი ნაცვალსახელები

მესამე პირის უკუქც. ნაცვალსახელის 5 განსხვავებული სახესხვაობა არსებობს. ყველა მათ საერთო ნაწილად მხოლოდ **ჟუ** მარცვლი აქვთ, განსხვავებული ნაწილი-კი **ბოლოშია**. მაგრამ სჯობია ჯერ თვათ ეს ნაცვალსახელება დაავთვოლიეროთ.

თავისთვის—**ჟუსატა(ტუ)**, **ჟუსარა(ტუ)**.

თავისთვის—**ჟუსატუ**, **ჟუსაბუ**, **ჟუსარუ**, **ჟუსატუ**.

„ **ჟურშეაჟუ**, **ჟურშეარუ**, **ჟურშეაბუ**, **ჟურშეატუ**.

თავისთან (მამაკაცზე) } **ჟუტხლეაჟუ**, **ჟუტხლეარუ**, **ჟუტხლეაბუ**.

„ (დედაკაცზე) } **ჟეტხლეაჟუ**, **ჟეტხლეარუ**, **ჟეტხლეაბუ**.

(არქ. ე. გვ. 89).

ცხადია, რომ ეს ნაცვალსახელები **ჟ** ძირისაგან არის ნაწარმოები, ხოლო, როგორც ორი უკანასკნელი სახესხვაობიდან ჩანს, **ჟუ-ში** უ მამრ. სქესის, ხოლო **ჟე-ში** ე დედრობ. სქ. გამოხატველია.

ამ ნაცვალსახელოვანს ძირს, თუ ძირად ქცეულს ბერას, **ან ხა**, **ან რშეა**, ანდა **ტხლეა** ერთვის. ვითარცა ბრუნვის ნიშნები, საქაროებისდა ვგარად სათანადო სქეს-კატეგორიის (**ჟუ**, **რუ**, **ბუ**, **ტაუ**) ბოლოსართითურთ და ამ გზით შემოდასახელებული ძირისაგან უკუქცევითი ნაცვალსახელის სამი სახესხვაობის უკვე მოყვანილი ფორმებია ნაწარმოები.

მე თვით, შენ თვით, ის თვით და მრ. რ. ფორმები-კი არკულად სხვანაირად გამოიხატება ხოლმე, სახელდობრ:

მე თითონ: 1 სქ. ზონაჲუ. შენ თითონ: 1 სქ. უნავუ
 2 სქ. ზონარუ 2 სქ. უნარუ
 3 სქ. ზონაბუ 3 სქ. უნაბუ
 4 სქ. ზონტაუ 4 სქ. უნ(ა)ტაუ.

ის თითონ: 1 სქ. ააჲ (ანდა თოჲ) ინჲაჲუ, ან ინჲუ, ზოგჯერ უაჲუ-ც
 2 სქ. აარ (თორ) ინჲარუ
 3 სქ. ააბ (თობ) ინჲაბუ
 4 სქ. აათ (თათ) ინჲატაუ.

მრ. რ.

ჩვენ თითონ: ნენტაუ. თქვენ თითონ: უქენტაუ.

ისინი თითონ: აებ (თებ) უაპჲუ (უაბბჲუ).

დანარჩენი ბრუნვების ფორმებში-კი პირ. ნაცვალსახელის სათანადო ბრუნვის ფორმას მხ. რ. 1. და 2. პირისათვის შეატუ არის თითონ-ის გამომხატველი; 3. პ. უუტაეტაუ (მაბრ. სქ.) და შეტაეტაუ (მდედ. სქ.), ხოლო მრ. რ. 1, 2. და 3. პ-თვის ტაეტაუ (არკ. ე. გვ. 41-42).

ზემომოყვანილი უკუქცევითი ნაცვალსახელების ფორმების პირთა ნაცვალსახელებთან შედარება დაარწმუნებს ადამიანს, რომ აქ პირის ნაცვალსახელს სათანადო სქეს-კატეგორიის პოლსართი ახლავს მხოლოდ. ამასთანავე საუკულისმოა, რომ 1. და 2. პ. ნაცვალსახელის ფორმები ჩვეულებრივისაგან აბოლოკიდურიანობით განსჭვადდება და ზონბ და უნბ არის ნახმარი, აწ გავრცელებული ზონ და უნ-ის მაგიერ. ყველაზე საყურადღებო-კი აქ ის გარემოებაა, რომ „თვით“ ცნების გამომხატველად არკულს სქეს-კატეგორიის მალწყებელი ფორმანტები აქვს გამოყენებული.

§ 4. არკული უკუქცევითი-კუთვნილებითი ნაცვალსახელები

თითონ ჩემი	1 სქ. ჭასხაჲუ	მრ. რ. } } პასხაბჲუ } ახსატაუ
	2 სქ. დახსარჲუ	
	3 სქ. პასხაბუ	
	4 სქ. ახსატაუ	
თითონ შენი	1 სქ. უტატაჲუ	} უტატაბჲუ } უტატაბჲუ
	2 სქ. უტატარუ	
	3 სქ. უტატაბუ	
	4 სქ. უტატატაუ	
თითონ მისი	1 სქ. უუნაჲუ	} უუნაბუ } როცა 1 სქ. მფლო- } უუნარუ } ბელია. } უუნაბუ } } უუნტაუ }
	2 სქ. უუნარუ	
	3 სქ. უუნაბუ	
	4 სქ. უუნტაუ	

	1 სქ. უენაჟუ	} უენაბუ	} როდესაც 2., 3. და 4. სქ. მფლობელია.
	2 სქ. უენარუ		
	3 სქ. უენაბუ		
	4 სქ. უენტაუ		
თითონ ჩვენი	1 სქ. ულუაჟუ	} ბოლოაბუ	
	2 სქ. დოლოარუ		
	3 სქ. დოლოაბუ	} ილოაბაუ	
	4 სქ. ილოაბაუ.		
თითონ თქვენი	1 სქ. უშააჟუ	} უშააბუ	
	2 სქ. უშარუ		
	3 სქ. უშააბუ	} უშააბაუ	
	4 სქ. უშააბაუ		
თითონ იმათი	1 სქ. უანაჟუ	} უანაბუ	} საერთოა ყველა სქეს-კატეგორიის მფლობელთათვის.
	2 სქ. უანარუ		
	3 სქ. უანაბუ		
	4 სქ. უანტაუ		

(არქ. ე. 39-40).

§ 5. კითხვითი ნაცვალსახელები

ვინ?—ქჳირი, მრ. რ. ქჳიბ.

რა?—ჴან, ჴანი.

რომელი?—ჴანუჳ, ჴანურ, ჴანუბ, ჴანუთ, — მრ. რ. ჴანნიბ.

რაგვარი? რანირი? — ჴანუჳტუჳ, ჴანუჳტუტურ, ჴანუჳტუბ, ჴანუჳტუტუთ, — მრ. რ. ჴანუჳტუბ.

კ ა ნ კ ლ ე დ ა ბ ა

სახ. ბრ. ქჳირი, — ჴან(ი)

მრ. ქჳიბ

მიც. 1. ტჳლახ, — ჴინიხ

მიც. ბრ. 2. ტჳლჳარჴი, — ჴინირჴი

მოკმ. ბრ. ტჳლჳილი, — ჴინი.

სახ. ბრ. ჴანუჳ, — ჴანურ, — ჴანუბ.

მიც. 1. ჴანუჳმუხ, — ჴანუჳმურმის, — ჴანუჳმიხ.

მიც. 2. ჴანუჳმურჴი, — ჴანუჳრჴირჴი, — ჴანუჳმმირჴი.

მოკმ. ჴანუჳმუ, — ჴანუჳრმი, — ჴანუჳმი.

მრ. რ.

სახ. ჴანუჳთ.

ჴანნიბ

მიც. 1. ჴანუჳთმის.

ჴანნიმჴეს

მიც. 2. ჴანუჳთმირჴი.

ჴანნიმჴერჴი.

მოკმ. ჴანუჳთმი.

(არქ. ე. გვ. 37-38).

თავი მეთექვსმეტი

აღწერილობითი ნაწილი

§ 1. პირთა ნაცვალსახელები

ნ. რ.	მ. რ.
1. მე—ზუნ	ჩვენ—ჰინ (მე და შენ, ან თქვენ), ჩინ
2. შენ—ტუნ	თქვენ—ჩუნ (მე და ის, ისინი)
3. ის—მე	ისინი—მურ.

პ. ნაცვალ. კანკაღობა

	მე	შენ	ის	ჩვენ	თქვენ	ისინი
სახ.	ზუნ	ტუნ	მე	ჰინ, ჩინ	ჩუნ	მურ
ნათ.	ზე	ტე	მინ	ჰე, ჩე	ჩე	მური
მიც. 1.	ჰაჰ	ტაჰ	მიჰ	ჰეჰ, ჩაჰ	ჩეჰ	მურიჰ
მიც. 2.	ჰის	ტას	მის	ჰეს, ჩას	ჩეს	მურის
მოქმ.	ზუნ	ტუნ	მი	ჰინ, ჩინ	ჩუნ	მური

(აღწ. ე. გვ. 19, 21).

§ 2. კუთვნილებითი ნაცვალსახელები

აღწერილობითი ნაცვალსახელებითი ნაცვალსახელებად პირთა და ჩვენებითი ნაცვალსახელების ნათ. ბრ. ფორმები აქვს გამოყენებული. ამიტომ ჩემი იქნება ზე, შენი—ტე, —მისი—მინ, თინ, გინ, ლინ, —ჩვენი—ჰე და ჩე; —თქვენი—ჩე და იმათი—მური, თური, გური, ლური. არსებითი სახელების წინ ყველა ზემოაღნიშნული კუთვნილების ნაცვალსახელები უცვლელია, ხოლო, თუ ცალკეულადაა ერთ-ერთი მათგანი ნახმარი, მაშინ ზედსართავ სახელებსავეთ მხ. რ-ში ფ. მრ. რ-ში-კი ტვარ ბოლოსართი ემატება ხოლმე და ასეთ შემთხვევაში მას ზედსართავის მსგავსი კანკაღობა აქვს (აღწ. ე. გვ. 23).

§ 3. ჩვენებითი ნაცვალსახელები

აღწერილობითი ნაცვალსახელებითი ნაცვალსახელებად პირთა და ჩვენებითი ნაცვალსახელების ნათ. ბრ. ფორმები აქვს გამოყენებული. ამიტომ ჩემი იქნება ზე, შენი—ტე, —მისი—მინ, თინ, გინ, ლინ, —ჩვენი—ჰე და ჩე; —თქვენი—ჩე და იმათი—მური, თური, გური, ლური. არსებითი სახელების წინ ყველა ზემოაღნიშნული კუთვნილების ნაცვალსახელები უცვლელია, ხოლო, თუ ცალკეულადაა ერთ-ერთი მათგანი ნახმარი, მაშინ ზედსართავ სახელებსავეთ მხ. რ-ში ფ. მრ. რ-ში-კი ტვარ ბოლოსართი ემატება ხოლმე და ასეთ შემთხვევაში მას ზედსართავის მსგავსი კანკაღობა აქვს (აღწ. ე. გვ. 23).

ეს—მე, მრ. რ. მურ, — ის—თე, მრ. რ. თურ —

ის—გე, მრ. რ. გურ, —ლე, მრ. რ. ლურ. საგულისხმოა, რომ გე ამასთანავე ძირს—მყოფობასა, ლე-კი წყევით—მყოფობასაც გამოხატავს ხოლმე, მაგრამ ყოველთვის არა (აღწ. ე. გვ. 21).

ყველა ეს ნაცვალსახელები მითითებითი ჰა ნაწილაკთან ერთადაც იხმარება: ჰამე, ჰათე, ჰაგე და ჰალე-ს სახით (იქვე, გვ. 22). ყველა ჩვენებითი

ნაცვალსახელები 3. პ. ნაცვალსახელადაც ხმარობენ ხოლმე. როდესაც ეს ნაცვალსახელები არსებითს სახელებს მიუძღვიან ხოლმე, მაშინ მათი ფორმა სრულებით უცვლელი რჩება, მაგრამ, თუ ცალკეულად არის რომელიმე მათგანი ნახმარი, მაშინ მათ სათანადო ბრუნვები აქვთ ხოლმე (აღლ. ე. გვ. 21).

ჩვენებითი ნაცვალსახელების კანკლმდობა

მხ. რ.	მრ. რ.	მხ. რ.	მრ. რ.
ეს—მე	მურ	ის — თე. თურ:	ის—გე გურ
ნათ. მინ	მური	თიხ. თური	გინ გური
მიც. 1. მიუ	მურიუ	თიუ. თურიუ.	გიუ გურიუ
მიც. 2. მის	მურის	თის. თურის.	გის გურის
მოკმ. მი	მური	თი. თური.	გი გური

მრ. რ.	
ის—ლე	ლურ
ნათ. ლინ	ლური
მიც. 1. ლურიუ	ლურიუ
მიც. 2. ლის	ლურის
მოკმ. ლი	ლური.

(აღლ. ე. გვ. 21).

ყოველი, თანამედროვე აღლულურად არის შარ, — „ვინმე“-ს მნიშვნელობით-კერძით, სა, იხმარება. სხვახ სა(ს)რა, მრ. რ. სა(ს)დაფურ ეწოდება. სურსურის ნიშნავს „ერთმანერთს“, სასაიკ-კი „ერთიერთმანერთზე“-ს.

(აღლ. ე. გვ. 25).

§ 4. უკუქცევითი ნაცვალსახელი

თიფონ, თვით ნაცვალსახელის გამოსახატავად აღლულურს აქვს უჩ, რომლის ნათ. ბრ. არის უჩინ, მიც. — უჩიუ. ამ ნაცვალსახელის უკვე მოყვანილი ნათ. ბრ. უჩინ კლთვნილებითი ნაცვალსახელის თვისი-ს მაგივრადაც იხმარება (აღლ. ე. გვ. 25).

§ 5. კითხვითი ნაცვალსახელი

ვინ? აღლულურად არის ჟიშ, მრ. რ. ჟიშარ, — ხოლო რა? — ჟი. აღსანიშნავია, რომ ჟიშ-ის ნათ. და ყველა დანარჩენი ბრუნვის ფორმები ჰანა-საგან არის ნაწარმოები და მას შემდეგი კანკლდობა აქვს:

მხ. რ.	მრ. რ.
სახ. ჟიშ	ჟიშარ
ნათ. ჰანან	ჰანარინ
მიც. 1. ჰანაუ	ჰანარიუ
მიც. 2. ჰანახ	ჰანარის
მოკმ. ჰანა	ჰანარი

ნათ. ბრ. ზემომოყვანილი ორივე რიცხვის ფორმები **ჟ-ბოლოსართიანად**, **ჰანანაჟ** და **ჰანანინჟ** კითხვით-კუთვნილებითი ნაცვალსახელი ვისიჟ?-ს გამომ-
ნატველია (აღლლ. ე. გვ. 24).

§ 6. აღლურის ნაცვალსახელების ანალიზი

აღლური პ. ნაცვალსახელების ორივე რიცხვის 1. და 2. პ. ყველა სახე-
ლებს **ჟუნ**, **ჟუნ**, **ჰინ**, **ჩინ** და **ჩუნ**-ს ის საერთო თვისება აქვს, რომ **ბოლო-**
კიდურ ბგერად ნ მოეპოვება. უკვე ეს გარემოება ამ თანხმონის ბუნებას, არ-
ძირეულობასა და ფორმანტობას აშუღავნებს. მაშასადამე, მადი ეტიმოლოგიის
ძიების დროს ნ, ვითარცა ბოლოსართი, ძირისათვის ანგარიშ-გასაწვევი არ არის.

აღლური პ. ნაცვალსახელების მრ. რ. 1. და 2. პ. ფორმები მხ. რ. ფორ-
მებისაგან **სრულებით დამოუკიდებლივ ნაწარმოები ჩუნს**. თუ მათ ნ დაბოლო-
ებას, ვითარცა არა-ძირეულს ბგერას, ჩამოვაცლით, 1. პ. ჰი და ჩი დაგვრჩება,
2. პ. ჩუ. როგორც უკვე ვიცით. ჰი მხოლოდ „მე და ჟუნ“, ან „თქვენ“-ის
გამომხატველია, ჩი-კი „მე და ის“, ან „ისინი“-საა. არც ჰი-სა და არც ჩი-ს
მხ. რ.-ის ბრცენითი პირის ნიშნის (ზ, ჟ, მ) არავითარი კვალი არ ეტყობა და
ეს გარემოება მათი წარმოშობილობის სხვაგნებურობას აშუღავნებს.

გასაოცარია, რომ მრ. რ. 1. პ. ექსკლუზივს ფორმას ჩინ-სა და 2. პ.-ის
ჩუნ-ს ძირად ერთ-დროივე ჩ ბგერა აქვს და მათ შორის განსხვავებას მხო-
ლოდ ი და უ ხმოვანი შეადგენს. თანხმონი ელემენტის ოკივეობა ამ ორი
პირის სახელში მით უფრო მოულოდნელი იყო და გაუგებარიც არის, რომ
ჩინ სწორედ „მე და ის“-ს, ანდა „ისინი“-ს აღმნიშვნელია და ამიტომაც მეორე
პირის იჟ არავითარი კვალი არც შეიძლება და არც უნდა იყოს. ესეც უფრო
შეტს საბუთს გვაძლევს დავასკვნათ, რომ მრ. რ. 1. და 2. პირის ამ აღლ-
ურის ნაცვალსახელებს ძირეულად პირთა ნაცვალსახელებთან არ უნდა
შეიხდეს კავშირი.

თავი მეხვინე

წასურული ნაცვალსახელები

წასურული ნაცვალსახელები არქულისა და აღლურისას კარგად უდგება,
მაგრამ ზოგ რამეში მაინც განსხვავებულობა ამიტომაც მათი ცალკე განხილვა
ვაუჯობინე.

§ 1. წასურული პირთა ნაცვალსახელები

	მე—ჟგ	ჩენ—შში
ნათ.	ჟიზდა, ჟიზუნ.	ჟიშშდა
მიც.	ჟას	შშას
მოქ.	ჟგ	შშე, შშს

	შენ—ლუ	თქვენ—შუ
ნათ.	აიღნა, აიღნ.	ჭუშლა
მიც.	უას	შუას
მოქ.	ლუ	შუ

ის—მანა (მამრ., მდედრ. და პირტუც.), მან (უსულს საგ.)

ისინი—მანბე (4-ივე სქეს-კატ), მიც. მანლუხ, მრ. რ. მანბიშის.

„სწორედ ეს“ — ინა (1, 2. და 3. სქ.), ინ (4-სქ.),— მანა, შაანა (1, 2. და 3 სქ.), შაან (4.), შამანა.

„ოგივე“ — შინა (1, 2. და 3. სქ.), შინ (4. სქ.), — „ის“ — შენა (1, 2. და 3. სქ.), შენ, შენასა, შენხა (4. სქ.), — (დირრის წახ. ე. გვ. 32, 35, 36) (4. სქ.), — ორივე შენ+სა-საგან არის შემდგარი და „ის ერთი“-ს აღმნიშვნელია.

ოგივე წახურულად იქმნება შამანჯად (იქვე, გვ. 38), რომელიც „სწორედ ეს“-ის აღმნიშვნელია და შამან-ისა და ჯალ-ისაგან შესდგება. უკანასკნელი თითონ-ს გამოჰხატავს, ამნაირად შამანჯად რომ სიტყვა-სიტყვით ვადმოვაქართულვით, „სწორედ ეს თითონ“-ს უღრის.

წახურული 3. ნაცვალსახელების 1. და 2. 3. ნათ. ბრ. ფორმებია ფრიად საყურადღებო: 1. 3. ორივე რიცხვისას და 2. 3. მრ. რ. ფორმებს რომ თავში აი, ხოლო 2. 3. მრ. რ. ფორმის ჭუ აქვს თავშივე ამ უკანასკნელის ანალოგია მხოლოდ არჭულად 2. 3. მრ. რ. ნ. ნათ. ბრ. ტიშ-სა და მიც. ბრ. უეუ-ში მოგვეპოვება. ისევე, როგორც ეს ფორმები 1. სქეს-კატ. თავსართოვანს ფორმებს წარმოადგენს, წახურული ჭუშლა-ს ჭუ-ც ამავე თვისებებს თავსართი უნდა იყოს.

ამის შემდეგ თავისდა-თავად დაიბადება აზრი წახურული 1. 3. მრ. და მხ. რ. და 2. 3. მხ. რ. ნათ. ბრ. თავცილური მძ-ს ასეთივე წარმოშობილები შესახებ. თუ ეს მოსაზრება მცდარი არ არის, მაშინ აქ უნდა წახურულში ფდესლაც არსებული მდედრ. ხქ. მ ნიშანი გვქონდეს დაცული. ცხადია, რომ წახურულს, წინათ 1. და 2. სქეს-კატეგორიებს გარდა დენარჩენიც ექმნებოდა.

ასეთი წახურულად იქმნება მახურნა, ანდა მახორნა (1. სქ.), — მახერნა (2. სქ.), — მახუზნა, ანდა მახოზნა, (3. სქ.), — მახღენ (4. სქ.). — მრ. რ. მახუზნ, ან მახზენ (1 და 2 სქ.) და მახღუნ, მახღენ (3 და 4 სქ.).

ად. დირრის სიტყვით, შემომოყვანილი ფორმები შესდგება ჩვენებითი ნაწილაკი მას-ს და ხ ძირისაგან, რომელსაც გვარის, ანდა ხარისხის მსგავსი მნიშვნელობა უნდა ჰქონდეს. ამ ორ ნაწილს სათანადო სქეს-კატეგორიის ნიშანი და დაბოლოება (ნა, ნ) ერთვის (წახ. ე., 38).

§ 2. კუთვნილებითი ნაცვალსახელები

ჩემი — აიზლა (1, 2 და 3: სქ.), — აიზინ, ან აიზენ (4 სქ.), — მრ. რ. აიზენ (1 და 2 სქ.), აიზლი (3 და 4 სქ.).

შენი — აიღნა (1, 2, 3), — აიღენ, (4), — მრ. რ. აიღენ (1 და 2), — აიღნი (3 და 4).

ჩვენი — აიშლა (1, 2, 3), — აიშინ (4), ანდა აიშენ, — მრ. რ. აიშენ (1 და 2), — აიშლი (3 და 4).

- ოქვენი — ტუშდა (1, 2, 3), — ტუშენ (4), — მრ. რ. ტუშენ (1 და 2), ტუშდი (3 და 4).
- მისი (1 სქ.) — მანღუნა (1, 2, 3), — მანღუნ (4), — მრ. რ. მანღუნ (1 და 2), მანღუნი (3 და 4).
- მიზი (2 სქ.) — მანღენა (1, 2, 3), — მანღენ (4), — მრ. რ. მანღენ (1 და 2), მანღენი (3 და 4).
- მისი (3 და 4 სქ.) — მანჩინა (1, 2, 3), — მანჩინ (4) — მრ. რ. მანჩინ (1 და 2), მანჩინი (3 და 4).
- მათი (1, 2, 3 და 4 სქ.) — მანბიშდა (1, 2, 3), — მრ. რ. მანბიშენ (1 და 2), მანბიშდი (3, 4).
- ამისი (1 სქ.) — შენღუნა (1, 2, 3), — შენღუნ (4), — მრ. რ. შენღუნ (1 და 2), შენღუნი (3, 4).
- ამისი (2 სქ.) — შენღენა (1, 2, 3), — შენღენ (4) — მრ. რ. შენღენ (1 და 2), შენღენი (3 და 4).
- ამისი (3 და 4 სქ.) — შენჩინა (1, 2 და 3), — შენჩინ (4), — მრ. რ. შენჩინ (1 და 2), შენჩინი (3 და 4).
- იმათი (1, 2, 3 და 4 სქ.) — შენბიშდა (1, 2, 3), — შენბიშენ (4), — მრ. რ. შენბიშენ (1 და 2), შენბიშდი (3, 4).
- თვისი (1 სქ.) — ჯუნა (1, 2, 3) — ჯუნ (4), — მრ. რ. ჯუნ (1 და 2), — ჯუნი (3 და 4).
- თვისი (2 სქ.) — ჯენა (1, 2, 3), — ჯენ (4), — მრ. რ. ჯენ (1 და 2), — ჯენი (3 და 4).
- თვით მათი (4 სქ.) — ჯუნა (1, 2, 3), — ჯუნ (4), — მრ. რ. ჯუნ (1 და 2), — ჯუნი (3 და 4).

ამ კუთვნილებითი ნაცვალსახელებას კანკლელობას ის თავისებურება მჩვენვა, რომ ნათ. და დანარჩენ ბრუნებში ფუძედ სახ. ბრუნვის მეოთხე სქეს-კატეგორიის ფორმა მიჩნეულა, მას ჯერ ლუ (1 სქ.), ან დე (2 სქ.), ანდა ჩი ერთვის (3 და 4 სქ.), ხოლო შემდეგ სათანადო ბრუნვის ნიშანი, მაგ. ჩემისა (1 სქ.) აიზენდუნ, მიც. ჩემსას აიზენდუს, ჩემისა (2 სქ.) აიზენდუს, მიც. აიზენდუს და სხ. (წახ. ე. გვ. 44—47).

წ 3. უკუტყვევითი ნაცვალსახელები

თითონ-ის ცნების გამოხატველი წახურულში ჯ ბევრად, რომელსაც სათანადო სქეს-კატეგორიის თავსართგანი ნიშანი ერთვის. ამიტომაც 1 სქ. თითონ ინმარება ტუუჯ, 2 სქ.—აიჯ, 3 სქ.—ფუჯ. ამ ფორმებს მაშინ ხმარობენ, როცა ეს ნაცვალსახელი ცალკეულადა. მაგრამ წახურულს ამავე ცნების გამოხატვევად ჯ ძირისავე ნაწარმოები ბოლოსართებიც მოეპოვება. დამახასიათებელია, რომ ამ ბოლოსართებსაც ახლავს სათანადო სქეს-კატეგორიის გამოხატველი ელემენტი, მაგრამ წინანდებურად თავსართისაკი არა, არამედ უკვე ბოლოსართების სახით. ასე ნაწარმოები თითონ-ის აღმწმენელი ფორმანტი, ან პირთა ნაცვალსახელებს, ანდა თვით ტუუჯ, აიჯ, ვუუჯ-ს, ე. ი. თი-

თონ-ს ერთვის ბოლოსართად. ასეთ ბოლოსართად 1. სქ.-ისთვის არის — ჯვარ, 2 სქ. — ჯვარ, ანდა -ჯვარ, 3 სქ. — ჯვარ და 4 სქ. — ჯვად. მრ. რ. -ჯვარ (1 და 2 სქ.) და -ჯვად (3 და 4 სქ.). ამნაირად მე თითონ იქმნება ზე ტუჯუ-ჯვარ. (1 სქ.), ზე არჯუჯვარ (2 სქ.), ტუჯუჯვარ (3 სქ.).

ცალკეული თითონ-ის კანკლელობა:

1 სქ. ტუჯუ	2 სქ. არჯუ	3 სქ. ვუჯუ.
მიც. ჯვარხ, ჯვარხ, ჯვარხ.	ჯვარხ	
მოქმ. ტუჯუწ	არჯუწ.	

(წახ. ე. გვ. 40-41).

უტყვევითი თითონ წაცვალსახელებს ორი შემოთავაზებული სახესხვაობა-ორი თვალსაზრისითაა საყურადღებო: ჯერ ერთი იმითაა, რომ თითონ-ის ცნების გამომწვევად მთლიანი სიტყვის მაგიერ მხოლოდ ერთი ვიზუალური შერჩენილი, და ამას გარდა იმ თვალსაზრისითაც, რომ ცალკეული თითონ წაცვალსახელების ტუჯუ, არჯუ, ვუჯუ ფორმებს სქეს-კატეგორიის ნიშნებად 1. სქეს-კატეგორიისათვის უფო თავსართი აქვს; 2 სქეს-კატეგორიისათვის-კი დი. თანამედროვე წახურულს თავსართი აქვს სქეს-კატეგორიის ნიშნები მხოლოდ ზმნის ფორმებში-და აქვს შერჩენილი, არსებითსა და ზედსართავს სახელებსა და რიცხვითს სახელებში, ზმნისთვისა და თანდებულებში-კი ბოლოსართი წარმოებაა ვაბატონებული. ამავ უფრო საყურადღებოა, რომ მეტყველების ყველა ამ ნაწილებში 1. და 2 სქეს-კატეგორიების ნიშნად რ ბოლოსართი, ვ-ისა ბ და 4-ისა. თითონ-ის ცალკეულს ფორმებს-კი, როგორც დავრწმუნდით, 1 სქეს-ისათვის უფო თავსართი, 2 სქეს-ისათვის-კი დი თავსართი აქვს. ცხადია, რომ ამ ცალკეულს წაცვალსახელებს სქეს-კატეგორიების ნიშნებიც უფრო ძველი აქვს დაცული და წარმოების წესიც უფრო ადრინდელი შეუნარჩუნებია, ვიდრე ბოლოსართ ფორმანტებს ჯვარ-სა და დანარჩენ სქეს-კატეგორიებს.

§ 4. კითხვითი ნაცვალსახელები

ვინ? — ვაშუწა, ვაშუწა, მრ. რ. ვაშუწა, რომლის მიც. ბრ. ვაშუწ(ღვ) არის და დანარჩენს ბრუნვებსაც ვაშუ ძირი აქვს.

რა? — (ვუ)ჯონა, (აუ)ჯონა, (უ)ჯონა, უჯონ (4 სქ.), რომლის მიც. ბრ. ნიშნებთან არის და დანარჩენი ბრუნვებიც ნიშნ-სავანაა ნაწარმოები.

რანაირი? — ნახურა (1 სქ.), — ნახურა, ანდა ნახურა, — ნახურა, ანდა ნახურა (3 სქ.) და ნახურა (4 სქ.), — მრ. რ. ნახურა (1 და 2 სქ.) და ნახურა (4 სქ.). დანარჩენი ბრუნვები ამ ნაცვალსახელს ნუნა (1, 2 და 3 სქ.) და ნუნა (4 სქ.) ნაცვალსახელისაგან აქვს, რომელიც რანაირი?-ს, როგორც-ს, რომელი?-ს აღმნიშვნელია (წახ. ე. გვ. 39). ამ ნაცვალსახელის კანკლელობის თავისებურებას-კი ის შეადგენს, რომ ნუნა ფუძესა და ნა-დაბოლოებას შორის 1. სქ. ღუ, 2. სქ. ღუ, ხოლო 3. და 4. სქ. ჩი მარცხელები ჩნდება.

ად. დირრი ამბობს, რომ შემოთავაზებული ნაცვალსახელების ნა კითხვითი ნაწილაკია, ზურა-კი იმავე ელემენტებისაგან შესდგება, რაც მახურა-ნა-შია, მიგრამ ღ-სა და ჩი-ს რაობა განმარტებული არა აქვს (იქვე, გვ. 39).

ნაცვალსახელებზე მსჯელობის დამთავრებისას, ად. დირრს შემდეგი შენიშვნა მოუპოვება: აქამდის კიდევ ერთი ნაცვალსახელის შესახებღა არ გვქონია საუბარი, რომელიც თითქოს ჩ-ფუძისაგან უნდა იყოს წარმომდგარი. მე მხოლოდ შემდეგი მისი ფორმები ვიცი: ჩის, ჩისს, ჩილ, ჩილ, ჩინა, ჩინ, ჩინი. მაგრამ ისინი მე მხოლოდ მანჩინა, მანჩინ და სხ. ნაცვალსახელის შემოკლებულ ფორმებად მიმაჩნია ისევე, როგორც ქართულად ხალხი „მოდის“-ს მავიერ, მო-ს ხმარობს ხოლმე. მაგრამ ეგების ეს ჩემი მოსაზრება სრულიად უსაფუძლოაო (წახ. ე. გვ. 50). დირრს აქ განმარტებული არა აქვს ამ ჩის „ნაცვალსახელის“ მნიშვნელობა, თავის ლექსიკონში-კი „ჩის“ შეტანილი არა აქვს, არამედ „ჩისსა“, ჩისს, ჩილ“ და მის მნიშვნელობად დასახელებულია „ამიტომ“ („ИТОМУ“) და აქვე მითითებული აქვს: შეადარე კუთვნილებითი ნაცვალსახ. ბოლო (წახ. ე. გვ. 214). სადაც როგორც მკითხველი დარწმუნდებოდა, აღამიანი ვერა-ეთარ განმარტებას ვერ იპოვის.

ად. დირრის შემოთავაზილი მოსაზრება, რომ მართლაც მცდარია, შესაძლებელია თვით დირრის ჩანაწერებითაც დამტკიცდეს. მის რომ თავისივე მასალები გადაეკითხა, დარწმუნდებოდა, რომ ჩ-ფუძე მარტო მანჩინა-ში („მისი“-) კი არა გვხვდება, არამედ ბევრგან სხვაგანაც, მაგ. შენჩინა-სა, ნენჩინა-სა, სარენჩის-სა და საერთოდ-კი ყველგან 3 და 4 სქეს-კატეგორიების ნათ. და სხ. ბრუნვების ფორმებში. თუნდაც ამ გარემოებითგანაც ჩანს, რომ აქ მარტივ მოკლენასთან-კი არა, არამედ საყურადღებო საკითხთანა გვაქვს საქმე.

წახურული ნაცვალსახელი სანასანდურ, რომელიც ურთიერთ-ს, ანუ ერთ-მანერთს ნიშნავს, ერთის სახელის სა-საგან არის ნაწარმოები (წახ. ე. გვ. 44). მაგრამ იგი იმ მხრივაც საყურადღებო, რომ მისს ორნაწილედ აგებულებას სანს-სა და სანდუნ-ს, წახურული მართი-ს სხვაგან უცნობი ფორმა აქვს დაცული. მართლაც, ამ ნაცვალსახელის მეორე ნაწილი სანდუნ 1-ის ნათ. ბრ. ფორმაა, სანა-კი, ცხადია, სახ. ბრუნვა უნდა იყოს და მთლიანად სანასანდუნ თავდაპირველად „ერთ-ერთის“, ანუ „ურთიერთის“ აღმნიშვნელი ყოფილა. თანამედროვე წახურულს მართის სახელად, ან სხ აქვს, ანდა ხაგნების დაუსახელებლივ ტვლივ ტვლის ღრღის, ორი ფორმა სხვ და სხვ არის ხოლმე მიღებული (წახ. ე. გვ. 51 და 52). ამ ურთიმართის წახურულს სახელში-კი მართის სულ სხვა სქეს-კატეგორიის სანს ფორმა გვაქვს დაცული. ეს იმიტომაც არის საგულსხმო, რომ 5 სქეს-კატეგორიის ნიშნად თანამედროვე წახურულს არსად-ლა უჩანს.

თავი მერვე

რუთულური ნაცვალსახელები

რუთულურში, საკუთრივსა და ადგილობრივს გარდა, შინაშური კილაც არსებობს, რომელიც ზოგი რამით განსხვავდება. ქვემოთმოყვანილს ცნობებში ში (შ.)-ით აღნიშნული ფორმა სწორედ შინაშურს კილოსას გულისხმობს.

§ 1. პირთა ნაცვალსახელები

1. „მე“ — ზე, ზუ, — ზე (შ.).	2. შენ — უგ, უუ, უ, — ლუ (შ.).
ნათ. (ა)იზღე, — იზღე (შ.)	ნათ. უღე, — უუღე (შ.).
მიც. ზას, — ზას (შ.)	მიც. უას, — უას (შ.).
მოქმ. ზა(დ), — ზეა (შ.)	მოქმ. უა(დ), — ლუა (შ.).
3. ის — შა (დ) 1 და 2 სქ.
ნათ. შანიღე	„	„	— შაღიღ (3 და 4 სქ.).
მიც. შანიის	„	„	— შაღის
მოქმ. შანია	„	„	— შაღირა.

მრ. რ.

1. ჩვენ — ან, — უი (შ.).
ნათ. — აიხტგ, აიჰღე, — იშღე (შ.).
მიც. — ანს, — უეხ (შ.).
მოქმ. — ან(დ), — უიი (შ.).
2. თქვენ — ვა, — უუ (შ.).
ნათ. — უუხტგ, — უუღუ (შ.).
მიც. — ვანს, — უუეხ (შ.).
მოქმ. — ვან(დ), — უუა (შ.).
3. ისინი — შაბურ (1 და 2 სქ.).
ნათ. — შაბიშტგ	„	„	— შამგუღ (3 და 4 სქ.).
მიც. — შაბიშგს	„	„	— შამგს
მოქმ. — შაბიშან	„	„	— შამგრა, — შამგრა (შ.).

(რუთ. ე. გვ. 35-36 და 37).

რუთულური პ. ნაცვალსახელების კანკლედების განხილვისას უნდა გვანხოდვეს, რომ ნათ. ბრ. თავისებურება აქვს იმ მხრივ, რომ მას ნათ. ბრ. ნიშნად ღვ (ტვ) და დ ბოლოსართი მოეპოვება, დანარჩენ კვრულ ენათა ნ ფორმანტის მაგიერ, მაგ. მამა რუთულურადაა დიდ, მამის—დიდტგ, დედა—ნინა, დედის—ნინღე, (რუთ. ე. გვ. 6-7). ად. დირარს აღნიშნული აქვს, რომ რუთულურში ღვ (ტვ) ზედსართავი სახელების ფორმანტიც არის და ამიტომაც ფიქრობდა, რომ ნათ. ბრ. ფორმა არსებითად ზედსართავია (იქვე).

§ 2. რუთულური კუთვნილებითი სახელები

- ჩემი — (ა)რზღე, — იზღე (შ.). ჩვენი — აიჰღე, აიხტგ, — იშღე (შ.).
 შენი — ვულღე, — უუღე (შ.). თქვენი — უუხტგ, — უუღუ (შ.).
 მისი — შაღიღე (1 და 2 სქ.), შაღიღ (3 და 4 სქ.). იმათი — აბიშტგ (1 და 2 სქ.),
 შამგუღ (3 და 4 სქ.).

(რუთ. ე. გვ. 46).

§ 3. რუთულური ჩვენებითი ნაცვალსახელები

3. 3. ნაცვალსახელად მიჩნეულს შა-ს გარდა, რუთულურს ჩვენებითი ნაცვალ-სახელებად კიდევ ში და თი-ც აქვს. ამათგან ში ნიშნავს „ეს“-ს, თი-კი „ის“-ს. ორივე ჰე-სთან შერწყმითაცა და ცალკეულადაც იხმარება.

ჩვენებითი ნაცვალსახელების ქანაღმდობა.

1 და 2 სქ.	3 და 4 სქ.	1 და 2 სქ.	3 და 4 სქ.
„ეს“ — (ჰე)მი(ღ)		„ესენი“ — (ჰე)მბზურ	
ნათ. — (ჰე)მინაღ	(ჰე)მრლიდ.	(ჰე)მბზიშტე,	(ჰე)მბმგდ
მიც. — (ჰე)მინიის	(ჰე)მრდის.	(ჰე)მბზიშის,	(ჰე)მბმგს
მოქმ. — (ჰე)მინან	(ჰე)მრდარზ.	(ჰე)მბზიშან,	(ჰე)მბმგან.
1 და 2 სქ.	3 და 4 სქ.	1 და 2 სქ.	3 და 4 სქ.
„ის“ — (ჰე)თიდ		„ისინი“ — ჰეთიმბზურ	
ნათ. — (ჰე)თინიღ	ჰეთინდლიდ,	ჰეთინიშტე,	ჰეთინმგდ
მიც. — ჰეთინიის	ჰეთინდის	ჰეთინიშის,	ჰეთინმგს
მოქ. — ჰეთინან	ჰეთინინან,	ჰეთინიშან,	ჰეთინმგან

(რუთ. ე. გვ. 38-39).

ის ნაცვალსახელი შა და მისთან ერთად შერწყმული „ერთის“ აღმნიშვნელი სა(ღ), შასა(ღ), ისევე როგორც შასა(ღ)ბზურ „ესეთი“-ს გამომატველია (იქვე გვ. 39).

§ 4. უკუქცევითი ნაცვალსახელები

უკუქცევითი ნაცვალსახელი თითონ რუთულურად ვხვდებით გამოიხატება. მას მხოლოდ სათანადო სქეს-კატეგორიის თავსართოვანი ნიშანი ახლავს ხოლმე და ამიტომაც თითონ 1. მამრ. სქესის გონიერ არსების აღმნიშვნელი იქნება თუჯ, - 2. დედრ. სქ. გონიერი არსების აღმნიშვნელი რუჯ, - რიჯ (შ), - 3. პირლტყ. სქ. — თუჯ(?) (შ). და 4 სქ.-ც. — ჯიჯ (შ.). საყურადღებოა, რომ კანკლედობაში ეს სქეს-კატეგორიის თავსართები ქრება და მხოლოდ ძირი-ლა რჩება, სახელდობრ:

სახ. თუჯ, — ნათ. ჯუდუ, ანდა ჯუშადუ, — მიც. ჯუს, ანდა ჯუშუშ, — მოქმ. ჯუ, ანდა რიჯ, მიც. ჯის, მოქმ. ჯის, — მრ. რ. სახ. ჯუტერ, მიც. ჯუს და მოქმ. ჯუ (რუთ. ე. გვ. 44).

თითონ ნაცვალსახელის სქეს-კატეგორიების ფორმები ფრიად საყურადღებოა იმიტომ, რათგან თანამედროვე რუთულურს 1 სქეს-კატეგორიისათვის ნიშნად ჰე ბგერა-კი არა აქვს, არამედ რ. შესამე კარის შემდგომ უკვე ვიცით, რომ მამრ. სქესის ძირითადი და თავდაპირველი ნიშანი სწორედ ჰე არის და ამიტომაც ცხადი ხდება, რომ რუთულურს თითონ-ს სქეს-კატეგორიების ძველი ნიშანი კარგად შქონია დაცული.

§ 5. კითხვითი ნაცვალსახელები

„ვინ?“ — თუშ, უშ(ი), — „რა?“ — შიჟ, შივ.
 „რომელი“ — შუღღ, — „რანაირი?“ — შრლღღ.

„ვინ?“ ნაცვალსახელის ნათ. და დანარჩენი ბრუნვების ძირბი თუშ-ისგან სრულებით განსხვავებული შალ-ია. ხოლო „რა?“-სი, შიჟ და შივ-ისაც — ში. ამიტომაც ვისი იქმნება შალღღ, ვის — შალღზ, ვისით — შალ. ამნაირადვე, რით შიდღარა (რუთ. ე. გვ. 41).

თავი მმცხრმ

კურული ნაცვალსახელები

§ 1. პირთა ნაცვალსახელები

კურულს პირთა შემდეგი ნაცვალსახელები აბადია:

მმ. რ.	მრ. რ.
მე — ზუნ	ჩვენ — ჩუნ
შენ — თუნ	ოქვენ — ჭზუნ.
ის — ამ, ამა.	ისინი — აბურ.

(უსლ. კვრ. ე. 59).

კვრული ნაცვალსახელების კანკლილობა

მე	ჩვენ
სახ. ზუნ	ჩუნ
ნათ. ზინ, ზი	ჩინ, ჩი
მიც. ზაზ	ჩაზ
მოქმ. ზა	ჩინა
შენ	ოქვენ
სახ. თუნ	ჭზუნ
ნათ. თინ, თი	ჭზუნ, ჭზვ.
მიც. თაზ	ჭზუნე.
მოქმ. თუნა, ნა	ჭზუნე
ის	ისინი
სახ. ამა, ამ	აბურ
ნათ. ადან, ადა	აბურუნ, აბურუ
მიც. ადაზ	აბურუნე
მოქმ. ადა	აბურუ

(კვრ. ე. 59).

ზემომოყვანილითგან ჩანს, რომ კვრულს პირთა ნაცვალსახელებს ყველა ბრუნვებში ძირისა, თუ ძირად მიჩნეული ელემენტის მთლიანობა მკაცრად აქვს დაცული.

მს. და მრ. რ. 1 და 2 პ. ნაცვალსახელებს კვრულშიც ყველას ბოლო-კიდურ ბგერად აქვს (ზუნ, უუნ, ჩუნ და ქხუნ) და იმავე დროს მს. რ. და მრ. რ. ნაცვალსახელები ბგერითი შედგენილობით ერთიმეორისაგან განირჩევიან. თანმოყვანი სხვა და სხვაა და მხოლოდ მომდევნო სმოვანი უ აქვთ მათ საერთო. ამიტომაც 1. და 2. პ. მს. და მრ. რიცხვების ფორმები სხვა და სხვა ძირის სიტყვებად მოჩანს და ბოლოკიდური ნ-ც, ცხადია, ძირეული-კი არა, არამედ მაწარმოებელი ელემენტია.

§ 2. ჩვენებითი ნაცვალსახელები

კვრულს ჩვენებითი ნაცვალსახელები ბლომად მოეპოვება, რატგან ზოგი მათგანი ადგილმდებარეობის მიუწყებელიც არის. ი, ა, ათა, უანი, ალა და ჰა იხმარება მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ ჩვენებითი ნაცვალსახელი არსებობის სახელს მიუძღვის ხოლმე წინ. ცალკეულად შემდეგს ხმარობენ: რში — ეს, — ჰმა — ის, —ათამა—ის შორეული, —უანიშა —ის ზევითი, —ალამა და აჰამა —ეს ქვეითი (კვრ. ე., გვ. 69).

როდესაც ჩვენებითი ნაცვალსახელი არსებობის სახელს მიუძღვის წინ, მაშინ იგი უცვლელი რჩება, ცალკეულად ნახმარს-კი შემდეგი ბრუნვებიანი კანკლეობა აქვს:

მს. რ.						
სახ.	რში	ამა	ათამა	უანიშა	ალამა	ჰამა
ნათ.	რდა(ნ)	ადა(ნ)	ათადა(ნ)	უანიდა(ნ)	ალადა(ნ)	ჰადა(ნ)
მიც.	რდაზ	ადაზ	ათადაზ	უანიდაზ	ალადაზ	ჰადაზ
მოქმ.	რდა	ადა	ათადა	უანიდა	ალადა	ჰადა

მრ. რ.						
სახ.	რბურ	აბურ	ათაბურ	უანიბურ	ალაბურ	ჰაბურ
ნათ.	რბურუნ	აბურუნ	ათაბურუნ	უანიბურუნ	ალაბურუნ	ჰაბურუნ
მიც.	რბურუნზ	აბურუნ	ათაბურუნზ	უანიბურუნზ	ალაბურუნზ	ჰაბურუნზ
მოქმ.	რბურუნ	აბურუნ	ათაბურუნ	უანიბურუნ	ალაბურუნ	ჰაბურუნ

(კვრ. ე., გვ. 69).

ზემომოყვანილი კანკლედობითგან ცხადი გახდება ყველასთვის, ვინც იქ მოყვანილს ფორმებს ჩაუყვირდება, რომ მკლ და მპ ნაწილაკი მს. რ. სახ. ბრუნვის ვარდა არც ერთს სხვა ბრუნვაში აღარა ჩანს, მრ. რიცხვში, არაშეცუულ დანარჩენ ბრუნვებს, სახ. ბრუნვასაც კი არა აქვს. მათ მაგიერ ყველგან მს. რიცხვში ღბ ძირი ჩნდება, მრავლობითში-კი ბუ ძირია. არც ერთი ამათგანი ცალკეულად კვრულში, უსლარის ცნობებით მინც, არ ჩანს და მათი რაობა გამორკვეველია.

რში. ამა, ათამა და ჰამა ფორმებს უმთავრესად მაშინ ხმარობენ, თუ რომ ცალკეულადაა, ანდა წინადადების ბოლოშია მოქცეული, ჩვეულებრივ-კი უფრო უბოლოკიდურო-სმოვნოდ იხმარება იმ, ამ, ათამ და ჰამ-ის სახით (კვრ. ე. გვ. 70).

მა ნაწილ-კი ზემოხსენებულს, ზემოაღნიშნულს, ნაჩვენებს გამოხატავს ხოლმე (იქვე, გვ. 72).

§ 3. უკუქცევითი ნაცვალსახელები

უკუქცევითი ნაცვალსახელი 1. და 2. პირისა ორივე რიცხვისათვის ფუჟ-ია, რომელსაც ნათ. ბრ. აქვს ფუჟ-ან, მიც. ფუჟან და მოქ. ფუჟან. მაგრამ ამ უკუქცევითი ნაცვალსახელის მაგიერ შესაძლებელია პირთა ნაცვალსახელების ზუ, ჟუ ჩუ, კოუ-სათანადო ფორმაც იყოს გამოკრებული, მაგ. „მე თვით ჩემი და მიყვარს“ კვრულად შესაძლებელია ასეც ითქვას: „ზაზ ფუჟან ჟაზ ჰანდა“ და ასეც „ზაზ ზი ჟაზ ჰანდა“ (კვრ. ე. გვ. 65), ე. ი. მეორე შემთხვევაში „მე თითონ“-ის („ზაზ ფუჟან“) მაგიერ უკვე 1. პ. ნაცვალსახელის ორმაგი ფორმა („ზაზ ზი“) „მე ჩემი“-ა ნახმარი და უკვე 1. პ. კუთვნილებითს ნაცვალსახელადაა გამოყენებული.

უკუქცევითი ნაცვალსახელი 3 პირის თითონ, თვით-კი კვრულად არის ჟუჩ, რომლის ნათ. ბრ. ჟიჩინ, მიც. უიჩინ, მოქმ. ჟიჩინ, ხოლო მრ. რიცხვის ფორმად-კი უკვე არის ჩეზ, ნათ. ჩიპინ, მიც. ჩიპინ, მოქმ. ჩიპინ (კვრ. ე. გვ. 68-69).

§ 4. კითხვითი ნაცვალსახელები

ვინ?—ჟუჟ, რომლის ნათ. ნინ, მიც. ნიზ, მოქმ. ნი, მრ. რ. ჟუჟარ ძალიან იშვიათად იხმარება, — რა? — ჟუჩ, რომლის ნათ. კუნ, მიც. კუნ, მოქმ. კუნ არის. რომელი?—ჰი, მრ. რ. ჰიბურ. ცალკეულად ხმარებისას ჰამი-ა მიღებული (იქვე, გვ. 75 და 77).

თავი მათე

თაბასარანული ნაცვალსახელები

თაბასარანული ნაცვალსახელები აქამდე განხილულს კვრულს, აღულურს, რთულურსა და სხ. უმჭიდროესად ენათესავენა, მაგრამ ზოგი საყურადღებო თავისებურებაც აქვს, რომელიც ცალკეულად განხილვას უფრო მიზანშეწონილად ხდის.

§ 1. თაბასარანული პირთა ნაცვალსახელები

მე — იზუ

შენ — იფუ

ის — დუმუ

ჩვენ — იჰუ (მე და ის), იჩუ (მე და შენ).

თქვენ — იჩუ

ისინი — დუმუჩე

პ. ნ. კანკლედოვა

	მე	შენ	ის
სახ.	იზუ	ივუ	დუმუ
ნათ.	ძაზ	ძავ	დოდან
მიც.	იზუზ	ივუზ	დოდაზ
მოქმ.	იზუ	ივუ	დოდუ(ო)
ჩვენ			
სახ.	იჰუ (მე და ის, ისინი)	იჩუ (მე და შენ, თქვენ)	იჩუ
ნათ.	იჰრ	იჩრ	იჩრ
მიც.	იჰუზ	იჩუზ	იჩუზ
მოქმ.	იჰუ	იჩუ	იჩუ
ისინი			
სახ.	დუჟრე		
ნათ.	დუჟარინ		
მიც.	დუჟარიზ		
მოქმ.	დუჟარი		

(თაბ. ე., გვ. 33)-

თაბას. ზემომოყვანილი პ. ნაცვალსახელების განსხვავებულ თვისებას ერთი მხრით ის შეადგენს, რომ არც ერთს მათგანს ბოლოში ნ არა აქვს. ამით ისინი კვრულსა, აღულური, ჯეკური, ბუდუხური, არკული და უდური (მე-ს გარდა) პ. ნაცვალსახელებისაგან განიზიარებიან და სამავგიროდ რუთულურსა და წახურულს მიაგვანან. მაგრამ ეს განსხვავება სხვა ენებისაშიც გვხვდება და იმდენად მნიშვნელოვანი არ არის, როგორც მეორეა.

თაბასარანული ნ. მეორე და საყურადღებო თავისებურობას ის გარემოება წარმოადგენს, რომ 1. და 2. პ. მხ. და მრ. რ. პ. ნაცვალსახელები ყველა ი ხმოვნით იწყება. არაფერა ამის მსგავსი არამც თუ სინდურ-ლიდლურს ენებში, არამედ თვით ლეჟურ ენათა ლუნჭურ-ანდი-დიდლურსა და დუმუქურს შტოებშიც არა გაქვს. მეტის თქმაც შეიძლება: ბუდუხური, წინაღულური და უდურის მრ. რ. 1. პ. გარდა, ი-თავკიდურისანი პ. ნაცვალსახელები არც ენათა კვრულ შტოს მოუპოვება. ეს გარემოება თაბასარანული ნაცვალსახელების ამ თავისებულებას მით უფრო საყურადღებოდ ხდის. რაკი თავკიდური ი ორივე ოციგის ორივე პირის ფორმებს აქვს, ცხადია, რომ შეუძლებელია ეს მოვლენა შემთხვევითი იყოს, მაგრამ მარტო თაბას. მასკლებით ამ თავკიდური ი-ს რაობას ვერ გამოვარკვევთ და ამიტომაც ამ საკითხის განხილვა უნდა შემდეგისთვის გადავდოთ.

თაბას. პ. ნაცვალსახელებს კანკლედოვაში ძირის მოლიანობა აქვთ დაცული. ამას გარდა აღსანიშნავია, რომ პ, პ. ნაცვალსახელს გარდა, 1. და 2. პ. მხ. და მრ. რ. ნაცვალსახელების ფორმებს საერთო არა უჩანთ რა. სამავგიროდ მრ. რ. 1. პ. მე და შენის, ანდა თქვენის აღმნიშვნელი ფორმა იჩუ ამავე რიცხვის 2. პ. იჩუ-ს გასაოცრად მიაგავს, რათგან ერთადერთს მათ განმასხვავე-

ბელს მარტო **თქვენ**-ის ჩ-ს ლაბიალობა შეადგენს. ძნელი დასაჯერებელია, რომ ეს მსგავსება შემთხვევითი იყოს და ამიტომაც ამის გამორკვევაც საჭიროა, მაგრამ ესეც სხვა ენოვანი მასალების გამოუყენებლივ შეუძლებელია.

§ 2. კუთვნილებითი ნაცვალსახელები

თაბასარანული კუთვნილებითი ნაცვალსახელებიც პ. ნ. ნათ. ბრ. ფორმებს წარმოადგენენ, მაგ. ჩემი არის **ააზ**, შენი — **აავ**, მისი — **აოდან**, ჩვენი — **იჰ** (ჩემი და მისი, მათი) და. **იჩ** (ჩემი და შენი, თქვენი), თქვენი — **იჩა**, იმათი — **დუყარინ**. (თაბ. ე. გვ. 35—36).

§ 3. თაბასარანული ჩვენებითი ნაცვალსახელები

თაბასარანულს ბევრი ჩვენებ. ნაცვალსახელები აბადია, მაგრამ ყველა მათგანის ძირითადს, საერთო ნაწილს მუ მარცვლი შეადგენს. ამ ნაწილას, ან ბოლოში, ანდა თავში კიდევ ერთვის ხოლმე მარცვლი, რომელიც მნიშვნელობას განსვავებულ ელფერს ანიჭებს ხოლმე. ამნაირად აქვს თაბასარანულს ჩვენებითი ნაცვალსახელების უხვი მარაგი შექმნილი.

ზოგადად, ადვილმდებარეობის განუსაზღვრელად, პ. პ. მაჩვენებელ ნაცვალსახელად თაბასარანულს **დუ** აქვს, რომელიც განურჩევლად **ესე-საცა** და **ისი-ქ** აღმნიშვნელიც არის. როცა ძლიერი მახვლით ითქმის ხოლმე, მაშინ **დუ-ს** მაგიერ **თუ** ისმის.

მუ-ქი ახლობელობის გამომატველია, **ესე-ს** უდრის. **მრ. რ. მუყეი-ე, მუმუ, ე. ი. გარომავებული ეს-ეს** აქ-მყოფელობის გამომატველია, **ე. ი. ეს-აკუროი-ა**. პირიქით **კხუმუ** უკვე **ეს ზევითი-ა**, მაგრამ საგულისხმია, რომ **მხ. რ. იქმნება კხუყრე, ე. ი. მეორე მარცვლი მუ ქრება**.

დუმუ ნიშნავს შორეულს, **ის-ს**. მაგრამ მისი **მრ. რ. ფორმაც დუყრე-ა, ე. ი. აქაც მეორე მარცვლი მუ ქრება**.

ჩუმუ შორეულს ძირს-მყრფელობის აღმნიშვნელია, **ის ქვეითი-ს** გამომატველია. **მრ. რ.-ში აქაც მუ მარცვლი აღარ ისმის და ჩუყრე-ა**.

თაბასარანულს ამასთანავე მითითებითი ჰა ნაცვალსახელიც აბადია, რომელსაც ყველა ზემოჩამოთვლილი ჩვენებითი ნაცვალსახელები ერთიან ხოლმე და ამნაირად წარმოდგარია მითითებით-ჩვენებითი ნაცვალსახელების შემდეგი მწკრივიც: **ჰამუ, ანუ ჰამმუ, მრ. რ. ჰამუყრე, — ჰამდუმუ, მრ. რ. ჰამდუყრე, — ჰამუმუ, მრ. რ. ჰამუყრე, — ჰამჯუმუ, მრ. რ. ჰამჯუყრე**. აგრეთვე **ჰამდუ** და **ჰამდუმუ-ც** არსებობს, რომელიც **ეს ზევითი-ს აღმა-ს**, აღმნიშვნელია, და **დამ(ჰ)ჰა**, რომელიც **იქითი-ს** გამომატველია (თაბ. ე. გვ. 37—38).

ეს ზევითი-ს, **აღმას** თაბასარანული **ჰამდუმუ** და **ჰამდუმე**, რასაკვირველია, **ჰა** და **კხუმუ-საგან** არის წარმომდგარი, მხოლოდ **კხ** შენაცვლებულია **დ-დ**, თანაც, მითითებითი და ჩვენებითი ნაცვალსახელების შერწყმის დროს, შუა უ ხმოვანიც არის გამჭრალი.

ცალკეულად ნახმარს ჩვენებითს ნაცვალსახელებს ჩვეულებრივი კანკელედობა აქვთ, ხოლო შესიტყვებაში ნახმარი, უცვლელია ხოლმე. ამასთანავე ხშირად ჩვენებითი ნაცვალსახელი განმსაზღვრელი ართრონის მაგიერადაც გვევლინება (თაბ. ე. გვ. 38).

§ 4. თაბასარანული უკუქცევითი ნაცვალსახელები

თითონ, თვით ნაცვალსახელის გამოსახატავად თაბასარანულს ორი სიტყვა, ჩან და უჩ, აბადია. ჩან-ს ორი კატეგორიის ფორმა აქვს. ჩან გონიერ არსებათა აღსანიშნავად არის განკუთვნილი, უკეთუ არაგონიერზეა საუბარი, მაშინ-კი ამის მაგიერ ჩაბა-ს ხმარობენ ხოლმე. მაგ. თავის სახლში — ჩან ხოლაჲ, თავისი დეიდა — ჩან ხალაჲ, თვით ბოქლომი — ჩა ბა - რა ჯჳნჯრა (თაბ. ე. გვ. 40 — 41).

ამ ჩან-ის ნათ. ბრ. იქმნება ჩაჲ, ხოლო მრ. რ. ჩი(ვი)ნ (იქვე გვ. 40).

რაკი გონიერთა სქეს-კატეგორიის ფორმა არის ჩან, არა-გონიერთა-კი ჩაჲ, ცხადი ხდება, რომ ისევე, როგორც ბოლოკიდური ბა უკანასკნელ ფორმაში არა-გონიერთა სქეს-კატეგორიის ფორმანტი და ნიშანია, აშგვარადვე შირველი ფორმის ბოლოკიდური ნ-ც გონიერთა სქეს-კატეგორიის ბოლოსართი უნდა იყოს. ამნაირად, ძირი ჩა ყოფილა. ეს ვარემოება იმ მხრით არის საყურადღებო, რომ თანამედროვე თაბასარანულს გონიერთა სქეს-კატეგორიის ნიშნად ნ ბოლოსართი არა აქვს, არამედ რ, ამიტომ გამოსარკვევია, ეს ნ ბოლოსართი ამ უკუქცევითს ნაცვალსახელში რ-ს შენაცვლებაა, თუ წინათ არსებულ ბოლოსართთან ნიშნის ერთ ნაშთავანს წარმოადგენს.

თუ ჩან და ჩაბა უფრო თვისი-ს გამომხატველია და ამიტომაც უკუქცევით-კუთვნილებით ნაცვალსახელად არის მისაჩნევი, უჩა მხოლოდ თითონ-ს ნიშნავს. მაგ. „თითონ რუსტამზალის პაპასთან“ — უჩა რუსთამზალინ. ავაჰიშვი“ (თაბ. ე., გვ. 41).

§ 5. თაბასარანული კითხვითი ნაცვალსახელები

ვინ? — ჩუჲ. რა? რანაირი? — ჩი

როგორი, რა ჯურისა? — ჩიჯურ

რანაირი? — ჩიჯე

ხალაური? რა? — ნაჯაშური (ნაჯ+შა+რი), მრ. რ.

ნაჯაშურარ (თაბ. ე., გვ. 56).

თავი მეთერთმეტი

უღური ნაცვალსახელები

უღური ნაცვალსახელები კვრული ჯგუფისას მიაგავს და განსაკუთრებულნი ყურადღების ღირსია, ვითარცა ალბანურ ენათა ნაშთი. საუელისხმოა ის მკიდრო კავშირი, რომელიც მას მეტყველების ამ ნაწილშიც დაღისტნის ლეგურ ენებთან ემჩნევა.

§ 1. უღური პირთა ნაცვალსახელები

მე — ზუ	ჩვენ — ჯან
ნათ. — ბეჴი	ბესში
მიც. — ჴა	ა

შემას.	— ზახ	ახ
მოკმ.	— ზახო	ახო
შენ — უნ	ოქვენ — უან	
ნათ.	ვი	ეჟი, ეჟან
მიც.	ვა	უა
შემას.	ვახ	უახ
მოკმ.	ვახო	უახო

ის — შენო, შინო

ნათ.	შეტაი, შეტუი, შეტაი.
მიც.	შეტუ
შემას.	შეტუხ
მოკმ.	შეტუხო

ისინი — შინორ, შენორ, შენორ

ნათ.	შეტოლოი, შეტლოი
მიც.	შეტოლო
შემას.	შეტოლოს
მოკმ.	შეტოლოსო

(უღ. ე., გვ. 31 და შეს. ინ. 336)

მხ. რ. 1. პ. ნაცვალსახელს გარდა, უღურს ყველა ნაცვალსახელებს ბოლო-კიდურ ბგერად ნ. აქვს. 1. პირსაც წინაშე ექმნებოდა, თუმცა უღურში ეს თანამოვანი ყველგან ძირისეული არ არის.

უღური ნაცვალსახელების კანკლედობის მთლიანობას მხოლოდ მხ. რ. 1. და 2. პ. ნაცვალსახელების ნათ. ბრ. ფორმა არღვევს: შე თუ ზუ არის, ჩემი უკვე ბეზი-ა და, ჩვენ თუ — მან, ჩვენი — ბესზი-ა.

რაკი უღური 1. პ. ნ. ძირი ყველა ბრუნვებში ზ არის და არც ერთ სხვა ბრუნვაში ბე მარცვალი არც 1. პ.-სა და არც 2. პ. ორივე რიცხვის ნაცვალსახელებს არ უჩანს, ამიტომ ცხადია, რომ ეს ბე არც 1. პ. ნ. ძირთან შეიძლება იყოს დაკავშირებული და არც რომელიმე ბრუნვის ნიშნად არის მისაჩნვეი. ამისდა მოუხედავად, ეს ბე მარცვალი რომ შეუძლებელია მაინც შემთხვევითი შენაზრდი იყოს, ამას თუნდაც ისიც ცხად ჰყოფს, რომ მრ. რ. 1. პ. ჩვენ-ის ნათ. ბრ.-საც თავკიდურ მარცვლად ბე აქვს.

უღური 1. პ. ორივე რიცხვის ნაცვალსახელის ნათ. ბრ. ამ ფორმების შემო- აღნიშნული თავკიდური ბე მარცვლის რაობის მისაგნებლად მხოლოდ არქული უნის 1. პ. ორივე რ. ნაცვალსახელის ნათ. და მიც. ბრ.-ისავე ოთხი ფორმის, უის, დის, ზის, ის, — უეზ, დეზ, ბეზ, ეზ და უღუ, დღო, ბღო, ოღო, — უელ, დელ, ბელ, ელ-ის გახსენებაა საჭირო. უკვე ვიცით ხომ, რომ ბი და ბე ამ ფორმებში 3. სქეს-კატეგორიის თავსართოვანი ნიშანია. შექვევლია, ამავე თავსების თავსართის შეგრძილი ნაშთი უნდა იყოს უღური 1. პ. მხ. და მრ. რ. ნაცვალსახელის ნათ. ბრ. თავკიდური ბმ-ც. რაკი უღურს 3. სქესკ. ფორმა

შეპრჩენია, ცხადია, რომ წინათ მასაც, არქულის მსგავსად, ოთხივე სქს. ფორმა ქმნიდა.

მრ. რ. 1. პ. ნ. უღური აან-ის მსგავსი მხოლოდ ბუღუხური აინ და ნაწილობრივ ხინალუღური აირ-ც არის. აა- მარცვალი უღურს ჩვენ ნაცვალსახელს მიც., შემასმ. და მოქმ. ბრუნვებშიც აქვს შენარჩუნებული. მაგრამ ნათ. ბრ. ბესში არის, რომელსაც, ბე სქეს-კატეგორიის შენაზრდი თავსართის ჩამოცილების შემდგომ, ძირაღ:სში უჩანს, აა-ს მაგიერ. ეს სში-კი იგივეა, რაც წახურული „ჩვენ“ ში, რუჟუღური ჟი და, უმეველია, ჯეკური ჟინ-იც არის. ამის შემდგომ ბუნებრივად იზადება ა-სა და ჟ-ს პირველადობის საკითხი, რომელზედაც ამ ნაცვალსახელის ძირის მთლიანობის საკითხიც არის დამოკიდებული.

შენ უღური უნ კარგად უღდება არქულს, რომელსაც 2. პ. მხ. რ. ასეთივე ნაცვალსახელი აქვს, და კკრულის, აღუღური, ჯეკური და ბუღუხურის ჟუნ-ს (იხ. აღულ. ე. 158: და აქვე სათანადო ადგილას). მრ. რ. 2. პ. უღურს ნაცვალსახელს ჟან-ს-კი მხოლოდ ჯეკური ჟინ და ბუღუხური ვინ უქერს მხარს.

3. პ. მხ. და მრ. რ. ნაცვალსახელს შენო, შონო და შენორ, შონორ, შენორ-ს ერთი ძირი აქვს და მრ. რ. მხოლოდ მრ. რ. ფორმანტით განსხვავდება მხ. რ. ფორმისაგან. ძირად შე, ანუ შო ჩანს, რომელიც პირთა ნაცვალსახელების წარმოშობილობისა არ არის.

აღსანიშნავია, რომ მხ. და მრ. რ. დანარჩენ ყველა ბრუნვებში ამ ში ძირს ერთვის ტაი, ტუი, ტუ (მხ. რ.-ში) და ტო (მრ. რ.-ში), რომლის შემდგომ უკვე ბრუნვის ნიშანი მისდევს. მისი რაობა ცალკეა გამოსარკვევი.

§ 2. უღური კუთვნილებითი ნაცვალსახელები

უღურშიც კუთენ. ნაცვალსახელებად პირთა ნაცვალსახელების ნათ. ბრ. ფორმებია და ამიტომ ჩემი იქმნება ბეზი, ანდა ბეზ, — შენი-ვი; — მისი — შეტაა, ანდა შეტა, — ჩენი — ბესში, ანდა ბესში, — თქვენი — ეფი, ანდა ეფა, — მათი — შეტალო, ანდა შეტ(უ)ლო. კუთვნილებითი ნაცვალსახელების მრ. რ. ფორმები არ არის. როდესაც კუთვნილებითი ნაცვალსახელები ცალკეულადაა ნახმარი, მაშინ კანკლელობა მათ ზედსართავი სახელების მსგავსად აქვთ, მაგ. ჩემი — ბეზი, ჩემისა — ბეზიგაი და სხ., ხოლო როდესაც კუთენ. ნაც. სხვა სიტყვასთან ერთად არის ნახმარი, მაშინ უცვლელი რჩება. უღურს უკუქცევითი კუთვნილებითი ნაცვალსახელი თვისი-ც აქვს, იჩიგაი, ანდა იჩულო(ნ), მარტივად მხოლოდ იჩ-იც-კი (ულ. ე., გვ. 32).

§ 3. უკუქცევითი ნაცვალსახელები

თითონ უღურადაა იჩ, რომლის ნათ. ბრ. იჩა, მიც. იჩუ, შემასმ. — იჩუხ, მოქმ. იჩეხო არის (უ. ე. გვ. 33).

§ 4. უღური ჩვენებითი ნაცვალსახელები

ეს — ჭა

ესენი — ჭანორ

არსებობს სახელთან უცვლელნია, ცალკეულად-კი შემდეგი კანკლელობა აქვთ:

ნათ. ქათაი
მიც. ქატუ
შემას. ქატუს
მოქმ. ქატუხო

ცალკეულად თუ არის, ეს იქმნება ქანო.

ის — მე.	ისინი — მონორ, მცნორ.
ნათ. მეტაი	მეტოლოი, მეტ(უ)ლოი
მიც. მეტა	მეტოლო, მეტ(უ)ლო
შემას. მეტუს	მეტულოხ
მოქმ. მეტუხო	მეტულოხო

ცალკეულად ნახშირი მონო, ანდა მცნო-ა

ის — ტე, ჰამე, — ამდენი — ტემა, მემა.

(ულ. ე., გვ. 31, 34—35).

§ 5. უღური კითხვითი ნაცვალსახელები

1. ვინ? — სჴუ (ნათ. ბრ. სჴო, მიც. სჴუ, შემას. სჴუს, მოქმ. სჴუხო).
2. რა? — ეკა, რომლის ბოლოკიდური ა კითხვითი ბოლოსურთია. მისი ნათ. ბრ. ეტაი, მიც. — ეტუ, შემას. — ეტუს, მოქმ. — ეტუხო.
3. რომელი? — მანო (ნათ. ბრ. მათაი, მიც. მატუ, შემას. მატუს, მოქმ. მატუხო), მრ. რ. რომელნი? — მანორ (ნათ. მატულოი, მიც. მატულო, შემას. მატულოხ, მოქმ. მატულოხო).

კითხვითს ნაცვალსახელებს თითქმის ყველას კითხვითი ა ბოლოსართი ერთვის ხოლმე (ულ. ე., გვ. 33—34).

თავი მეთორმეტე

აკუმური და ჰკრკილური ნაცვალსახელები

ისევე, როგორც რიცხვითი სახელების განხილვის დროს დაგრწმუნდით, ნაცვალსახელების მხრივაც აკუმურს ჰკრკილურთან აქვს მჭიდრო კავშირი. ამიტომ მათი ნაცვალსახელების ერთად განხილვა უფრო მართებულაცა და უფრო მიზანშეწონილიც არის.

§ 1. მე-XVIII ს. აკუმური ნაცვალსახელები

Ich მე — დუ Du	Wir ჩვენ — ნუხტა Nuchwa
Mein ჩემი — დილა Dila	Unser ჩვენი — დიგხელა Dichelja.
Du შენ — უჴ Ug	Ihr თქვენ — უშუ Ueschsha
Dein შენი — ელა Elja	Euer თქვენი — უშხელა Ueschselja
Er ის — ჰეახ	Sie ისინი — ჰაიტტა Haitty
Wer ვინ — ჩასაა Tschasaja	

Wessen ვისი — ილასაუია llasawija

Wem ვის — ჰისაუია Hisawija

Was რა — Sesabia სესაბია

Hieher აქ — Hadsheb ჰადშებ

Dorthin იქ — Aiteb, აიტებ ანდა აათებ

(I. A. G ü l d e n s t ä d t. Reisen II, 520).

§ 2. ჰვრკილური თანამედროვე პირთა ნაცვალსახელები

1. მე სახ. ნუ	2. უენ — ჰაუ	3. ის — ჰიტ
ნათ. დილა	ჰაულა	ჰიტლა
მიც. ნამ	ჰაულ	ჰიტის
მოქმ. ნუნი	ჰაუნი	ჰიტინ

მრ. რ.

1. ჩვენ სახ. ნუშა	2. თქვენ — ჰაუშა	3. ისინი — ჰიტჩი
ნათ. ნუშილა	ჰაუშილა	ჰიტჩილა
მიც. ნუშიმ	ჰაუშიმ	ჰიტჩილის
მოქმ. ნუშან	ჰაუშან	ჰიტჩილი

(ჰვრკ. ე. გვ. 52).

§ 3. აკუშურ-ჰვრკილური ნაცვალსახელების ანალიზი

ჰვრკილურს პირთა ნაცვალსახელების ყველა სქეს-კატეგორიისათვის საერთო სახელები მოეპოვება. ამგვარადვე არც კუთვნილებითს ნაცვალსახელებს აქვთ სქეს-კატეგორიებისდა მიხედვით განსხვავებული ფორმები. მხოლოდ უკუქცევითი ნაცვალსახელის თითონ-ის სამი, — მამრ., მდედრ. და საერთო სქეს-კატეგორიისათვის განკუთვნილი ფორმა არსებობს.

საკმარისია მხ. რ. 1. და 2. პ. ნაცვალსახელები ნუ და ჰაუ მრ. რ. ამგვ. პირების ნუშა-სა და ჰაუშა-ს შეადაროთ, რომ უშუალოდ აზრს დაგებადოთ, რომ შა მრავლობითი რიცხვის ნიშანია. მაგრამ ჰვრკილურს მრ. რ. ნიშნები ბლომად აქვს, ყველას ბოლოში ი ხმოვანი უზის, თანხმოვან ელემენტად-კი ზოგს სიტყვებს ნ, ზოგს ვ, ან მ, ზოგს რ და ზოგს კიდეც ტ აქვს (ჰვრკ. ე., გვ. 24). არსად ჰვრკილურში შ მრ. რ. ფორმანტად არ გვხვდება და ამიტომაც მრ. რ. 1. და 2. პ. ფორმების შა-ს მრ. რიცხვის ნიშანთან საერთო არაფერი უნდა ჰქონდეს. ეს დასკვნა რომ მცდარი არ არის, ამას მესამე პირის მხ. და მრ. რიცხვის ფორმების ერთმანერთთან შედარებაც ამტკიცებს: ის არის ჰიტ, მრ. რ.-კი, ისინი ჰიტჩი-ა. აქ, ისევე, როგორც ბევრჯან სხვაგანაც, ტი მართლაც მრავლობის ფორმანტია. შა-კი აქ არ არის, მრ. რ. ნიშანი-კი რომ ყოფილიყო, აქაც იქნებოდა.

მე-XVIII ს. ჩანაწერთიდან ჩანს, რომ მაშინ ჩვენ ნუშა-კი არ ყოფილა, როგორც ესაა, არამედ ნუშა, ხოლო თქვენ — ვუშა.

ნუხტა ჩვენ, უეჭველია, 1. პ. მხ. რ. მე ნაცვალსახელს ნუ-სა და ხტა-ს შეიცავს. სადღეკრებელია, რომ ხტა ბოლომოკვეცილი ხტალა უნდა იყოს. თანამედროვე ჰერკილურში ეს სიტყვა, უსლარის ცნობით; დიდსა და მაღალს ნიშნავს (ჰერკ. ე. 451), მაგრამ წინათ, როგორც ჩანს, ბევრის აღმნიშვნელიც უნდა ყოფილიყო. თუ ეს მოსაზრება მცდარი არ არის, მაშინ ჩვენ ჰერკილურად თავდაპირველად „მე ბევრი“-ს, ანუ „ბევრი მე“-ს აღმნიშვნელი ყოფილა.

თუ მე-XVIII ს. თქვენის ფორმას ვშშა-ს ჩაუევირდებით და თანამედროვე ჰაუშა-ს შევადარებთ; ცხადი გახდება, რომ შა მარცვლი 2. პ. მხ. რ. ნაცვალსახელს მაშინაც ჰქონია. 1. პ. მხ. რ. თანამედროვე ნუშა ამ მეორე პირის ანალოგიით არის წარმომდგარი ნუხტა-საგან, თუ დამოუკიდებელი ჰაუშა-ს მსგავსი წარმოებაა, ამას ჯერ გამოკვლევა სჭირდება. მაგრამ მთავარბ საკითხი შა-ს რაობის გამოკვლევაა.

ჰერკილურ პირთა ნაცვალსახელებს ძირების მთლიანობა ბრუნებში მთლიანად დაცული აქვთ, 1. პ. მხ. რ. ნუ-ს გარდა, რომელსაც ერთდერთი გამოწკლისად ნათ. ბრ. ფორმა დილა მოეპოვება. მარტო თანამედროვე ჰერკილურს ენოვან. მასალას რომ დავეყაროს მკვლევარი, ამ ფორმის სადაურობაცა და აგებულობაც სრულებით გაუგებარი იქმნებოდა, მაგრამ, თუ ის მე-XVIII ს. აკუშურის ჩანაწერში ჩაიხიდავს, დარწმუნდება, რომ მაშინ მშ-ს აკუშურად ღუ ჰრქმევია. მაშასადამე, ნათ. ბრ. დილა მაშინ არამც თუ გამოწკლის არ წარმოადგენდა, არამედ სრულებით კანონიერი და ამ ნაცვალსახელის ძირის მთლიანობის დამცველი ფორმა ყოფილა.

მე-XVIII ს. ჩანაწერის აკუშურის ვინ — ჩასააა ორნაწილელი სიტყვაა: მისი პირველი ნაწილი ჩა არის, რომელიც სწორედ ვინ-ს გამოჰბატავს, ხოლო მეორეა სააა, რომელიც სააალ-ის უბოლოკილურ-თანხმოვნო ფორმას წარმოადგენს. სააალ ცალკეულად „ის თითონ“-ს ნიშნავს (ჰერკ. ე., გვ. 56).

მაშასადამე, ვინც აკუშური კითხვითი ვინ ნაცვალსახელის ასეთ აღნაგობას გაითვლისწინებს, დარწმუნდება, რომ ჩასააა არსებითად „ვინ ის თდღონ“-სა ნიშნავს.

ამავე კითხვითი ნაცვალსახელის ნათ. ბრ. „ვისი“ ფორმა ილასავიჟა-ცა და მიც. ბრ. ფორმა „ვის“ შისავიჟა-ცა ანაირადვე ორნაწილელი სიტყვებია. მათ მეორე ნაწილად, ცხადია, სავიჟა აქვთ. სავიჟა უნდა წარმომდგარი იყოს უფრო სრული სავიჟალა ფორმისაგან, რომლის ბოლოკილური ბ ხმოვანი ჰერკილურშიც დაცული კითხვითი ბ ფორმანტი (ინ. ჰერკ. ე. გვ. 786) უნდა იყოს. სპმჟლბ-კი უკუტყვევითი ნაცვალსახელის თითონ-ის საა (მამრ. სქ.), სარი (მდედრ. სქ.), სპმნ-ს (საშ. სქ.), სახელდობრ საშუალო სქეს-კატეგორიის, ნათესაობითი ბრუნვის ფორმაა. ხოლო ვისი-ს ილასავიჟა-ს პირველი ნაწილი ილბ-კი უნდა კითხვითი ვინ ნაცვალსახელის ჰერკილურშიც დაცული ჩა-ს ნათ. ბრუნვის ვილბ-ს (ინ. ჰერკ. ე. გვ. 59) უთავკილურ-ბგერიანი ფორმა იყოს.

ამნაირადვე ვის, მიც. ბრ. შისავიჟა-ს ში-ს სრული ფორმის შის-ის ბოლოკილური ს მომდევნო სავიჟა-ს თან აქვს შერწყმული. თვით შის ბგერითი შენაცვლებით წარმომდგარი უნდა იყოს იმავე კითხვითი ჩა ნაცვალსახელის მიც.

ბრუნებს შიხ-ისაგან. მასასადაამე, ილასავია — ვინსი თავდაპირველად აღმნიშვნელი ყოფილა „ვინსი თითონე“, ვინსამილა-კი „ვინსი თითონე“. მე-XVIII ს. ჩანაწერის აკუსური რა-ც, სესაბია-ც სამი ნაწილისაგან არის შემდგარი: პირველი სე ა. მეორე — საბი, მესამე-კი ა არის. ამათგან ა როგორც უკვე დავრწმუნდით, კითხვითი ბოლოსართია, სე არის სწორედ რა. თანამედროვე ჰერკილურში რას ეწოდება სი. სესაბია-ს შუა ნაწილი საბი-ც, უქვევლია; უქვევლითი ნაცვალსახელის თიოფონ-ის საშუალო სქეს-კატეგორიის ფორმა უნდა იყოს. თანამედროვე ჰერკილურში იგი სავი-ს სახით იხმარება, მაგრამ მესამე სქეს-კატეგორიის თავდაპირველი ნიშანი ბ იყო და სწორედ იმიტომაც არის, რომ მე XVIII ს. ჩანაწერში საბი-ა აღბეჭდილი. მასასადაამე, აკუსური რა, ხმსაბი, სიტყვა-სიტყვით რომ ვაღმოვაპართულოთ „სახელდობრ რა“-სა ნიშნავს.

თავი მესამე

ლეგურ-ალბანური ნაცვალსახელების შოგადი მიმოხილვა

ცალკეულ ლეგურ-ალბანური ენების პ. ნაცვალსახელების განხილვის დროს არაერთი საკითხი დავრჩა, რომლის გადაწყვეტისათვის სხვა-და-სხვა ენების მასალის გამოყენება საჭიროა, რაც მხოლოდ ზოგადს მიმოხილვაში შესაძლებელი. ამას გარდა, ყველა აქამდე გამოცემულ ცალკეულ გარემოებათა და თვისებების კვლავ გადაშინჯვა და გადათვალიერება ამ გზითაც ზოგად მოვლენათა აღნუსხვისა და ჯეროვნად გამოყენების საშუალებას მოგვცემს, ამიტომაც ამ თავში სწორედ ეს ამოცანა გვაქვს მიზნად დასახული.

ცალკეულს ანალიზში თუმცა თითქმის ყოველგვარი ნაცვალსახელების აგებულება და პირველადი მნიშვნელობა გეჰქონდა განხილული, მაგრამ მაინც ამ ზოგადს მიმოხილვაში მხოლოდ, ანდა უმთავრესად პირთა, უქვევლითსა და ჩვენებითს ნაცვალსახელებზე გვექნება მსჯელობა.

პ. ნაცვალსახელებითგან 1. და 2. პირისა უფრო რთული აგებულებისაა, პ. პ. ნების ორივე რიცხვის ფორმები, თუ მთლად არა, მომეტებულად მაინც ჩვენებითს ნაცვალსახელებთან არიან დაკავშირებული და მათი აღნავობაც შედარებით ადვილი გამოსარკვევია.

ლეგურ-ალბანურს პ. ნაცვალსახელებსაც დიდი ნაირნაირობა ეტყობა, მაგრამ მაინც მათი რამდენიმე ჯგუფად გაყოფა შეიძლება, აგებულებით მრ. რ. ნ-ები, მეტადრე 1. და 2. პირისა, მხ. რ. ნ-ებზე უფრო რთულია. ამას გარდა ლეგურ-ალბანური ენების პ. ნაცვალსახელების ცალკეულმა ანალიზმა დავარწმუნა, რომ ერთ-ორ გამოსავლის გარდა, მრ. რ. ნაცვალსახელები თავიანთი ბევრითი შედგენილობით მხ. რ. ნაცვალსახელებთან-კი არ არიან დაკავშირებული, არამედ მომეტებულად სხვა წარმოშობილობისა და აღნავობისანი ყოფილან.

ლეგური ენების ნაცვალსახელების ცალკეული ანალიზის დროს სრული სიცხადით გამოირკვა, რომ პირთა ნაცვალსახელების აგებულების ნაწილების განსაზღვრა უქვევლითი ნაცვალსახელების ცოდნას უდრის მნიშვნელობა ჰქონია:

ბერგან, სადაც სათანადო პირის ნაცვალსახელოვანი ელემენტი იყო მოსალოდნელი, ნამდვილად უკუქცევითი ნაცვალსახელის ელემენტი, ან მისი ანარეკლი, ყოფილა. ამიტომაც პირველად სწორედ ამ საკითხის განხილვას შევეუდგებით.

§ 1. უკუქცევითი ნაცვალსახელები

უკუქცევითი ნაცვალსახელების გამოხატავად ღიღურსა და ლეგურს ენებში, როგორც ზემომოყვანილითგან ცხადი გახდებოდა, სამ გვარი წესი არსებობს: ზოგი ენა ამისთვის პირის ნაცვალსახელის გაორმაგებასაც სრულებით საკმარისად წყნობს. ასე იქცევა მგ. ჩაჩნუჩი, სადაც სუო „მე“-ს ნიშნავს, მაგრამ სუო სუჩი უკვე „მე თითონ“-ს გამოხატავს, — ხუო არის შენ, ხუო ხუჩი უკვე შენ თითონ.

უკუქცევითი ნაცვალსახელის გამოხატვის ასეთივე წესი კვრულსაც მოეპოვება, რომელშიაც „თითონ მე“ შენ, ის და სხვა, ან „თითონ ჩემი“, შენი და სხვ. პირთა სათანადო ნაცვალსახელის მხოლოდ შესაფერისი ბრუნვით ნახმარი ამავე ნაცვალსახელის გამეორებითაც აღინიშნება ხოლმე (იხ. აქვე, გვ. 547). უნდა ითქვას, რომ უკუქცევითი ნაცვალსახელის აღნიშვნის ასეთი წესი მინც იშვიათია.

უკუქცევითი ნაცვალსახელის აღნიშვნის მეორე წესი ოუზუფურსა და აჩაქლში გვეხდება. ღმუჭურს, როგორც დავრწმუნდით, ამისთვის სათანადო პირის ნაცვალსახელისათვის ვა (მამრ. გონ. არს.), და, ანდა რა (მდედრ. გონ. არს.) და ბა (უსქ.) ბოლოსართები აქვს გამოყენებული და, თუ ნა ნიშნავს მე-ს, ნავა, ნარა და ნაბა უკვე იქნება მე თითონ, — ინა არის შენ, ინავა, ინარა და ინაბა-კი შენ თითონ, — თა არის ის, თავა, თარა და თაბა-კი ის თითონ, — უუ არის ჩვენ, უუვა, უურა და უუბა-კი ჩვენ თითონ და სხვაც ამგვარადევა. ამნაირად პირთა ნაცვალსახედებს უკუქცევითი ნაცვალსახელის მნიშვნელობის სქესკატეგორიის ბოლოსართი ანიჭებს, რომელიც თითონ-ის ცნების გამოხატველი გამოდის.

აჩაქლი ნაცვალსახელების ცალკეულად განხილვის დროსაც ხომ უკვე დავრწმუნდით (იხ. აქვე, გვ. 533—534), რომ „მე თითონ“, „შენ თითონ“ და „ის თითონ“-ისა, იმგვარადევა, როგორც მრ. რ. ფორმების გამოხატავად, არბულშიც პირთა ნაცვალსახელების ფორმები და სათანადო სქესკატეგორიის ბოლოსართები გამოყენებული. ამ გარემოებას უაღრესი მნიშვნელობა იმ მხრივ აქვს, რომ აქაც თითონ-ის ცნების გამოხატველად, ამის აღნიშვნელი სიტყვის მაგივრად, სქესკატეგორიის ნიშანია მიჩნეული და მე თითონ არის ზონაჰუ (ზონა + ჰუ), ზონარაჰუ (ზონა + რაჰუ), ზონაბუ (ზონა + ბუ) და ზონტაჰუ (ზონა + ტაჰუ), ასევე შენ თითონ უნავუ და სხ.

უქცევილია, აქ წარმოების ძველი წესის ანარეკლი გვაქვს დაცული. ცხადია, რომ ეს „თითონ“ პ. ნაცვალსახელს მხოლოდ მეტს გარკვეულობას, კონკრეტულობის მნიშვნელობის ანიჭებს: ვგუწყებს, რომ სწორედ პირადად ის არის, ანდა ის იგულისხმება.

დამახასიათებელია, რომ ასეთი გარკვეულობისა და კონკრეტულობის გამოხატავად ხალხი მარტო პ. ნაცვალსახედების სმარებას საკმარისად არ

სწვლიდა, არამედ აუცილებლად საჭიროდ მიიჩნდა, რომ პ. ნაცვალსახელი-სათვის თითონ-აც დაერთო.

უკუქცევითი ნაცვალსახელების წარმოების ამავე წესის მერმინდელს ანარეკლსა და ნაშთს უნდა წარმოადგენდეს ლენგუთი უკუქცევითი ნაცვალსახელების ის წყებაც, რომელიც პირთა ნაცვალსახელებისადმი მიმართული გო ბოლოსართით შედგენილსახელებს შეიცავს. დუნ ხომ ლენგუთად მე-ა, დუნგო-კი უკვე უკუქც. ნაცვალსახელია, — მუნ — უენ, უკ. ნაცვ. — მუნგო, — მხ. რ. 3 პ. უკუქც. ნაც. — დრუგო, — მრ. რ.: 1. პ. ნიშგო და ნიტსლგო, 2. პ. ნუშგო და 3. პ. დლგო

უკუქცევითი ნაცვალსახელების აღნიშვნის მესამე წესი თითონ-სათვის განჭეთენილი ცალკეული, ან ერთი, ან რამდენიმე სიტყვის ხმარებაზეა დაყარებული.

ასეთი ცალკეულად არსებული უკუქცევითი ნაცვალსახელი პირთა ნაცვალსახელთან ბოლოსართის სახით შერწყმულიც გვხვდება. მაგ. ლენგუთს თითონ უკუქც. ნაცვალსახელად მხ. რ. შრუ, შრჲ, შიბ აქეს, მრ. რ. ყალ. 3. პ. ამ შრუ უკუქცევითს ნაცვალსახელსაც ბოლოში გო ერთვის და ასე ხმარობენ ხოლმე; მხ. რ. შრუგო, შრჲგო, შიბგო და მრ. რ. შრლგო.

ანდირსად უკუქც. ნაცვალსახელების ასეთივე წესი აქვს: იქაც თითონ-ს შრჲ, შიჲ, შიბ და შირ გამოხატავს, რომელსაც უფრო ხშირად გუ ბოლოსართითურთ ხმარობენ, მრ. რ. ფორმებად-კი შივოლგუ, შიჲოლგუ, შიროლგუ არის. აქი: ან შივუგუ 1. და 2. პ. ნაცვალსახელებს ერთვის, 3. პირისას-კი ენ ძირისა-გუ ბოლოსართისაგან ნაწარმოები უკუქც. ნაცვალსახელი ემატება ხოლმე.

აჭაჭლსად მოვოგება შ-ბგერიანი მარცვლი თითონ-ის გამომხატველი ნაცვალსახელის შესადგენად, მაგრამ იგი უ-ხმოვანაა და ეს უუ მარცვლად ცალკეულად-კი არ იხმარება, არამედ სამი განსხვავებული ბოლოსართითურთ.

უკუქცევითი ნაცვალსახელის იგივე ძირია კვრულშიც, სადაც ორივე რიცხვის 1. და 2. პ. უკუქცევითი ნაცვალსახელის გამომხატველი არის უუუ. ამ თითონ-ის ნათ. ბრუნვა არის უუუნ, მიც. უუუაჲ, მოქმ. უუუჲ. 3. პ. მხ. რ. უკუქცევით ნაცვალსახელად-კი უკვე ჩ-ბგერიანია და თუჩ იხმარება. „ის თითონ“-ის გამომხატველი ამ ნაცვალსახელის კანკლედობაც ამავე ბგერითი შედგენილობისა: ნათ. ბრ. ჭირინ, მიც. ჭირჩჲ, მოქმ. ჭირჩ-ა.

ასეთივე ჩ-ბგერიანი თითონ უკუქცევითი ნაცვალსახელი უფრსაც ბაბია, სადაც თვით ცნების გამომხატველი არის იჩ, რომლის ნათ. ბრ. იჩა, ხოლო მიც. იჩუ-ა.

ჩაჭრულსა და რუთულურს უკუქცევითი თითონ ნაცვალსახელის გამოსახატვად ჯ ბგერა აქვთ გამოყენებული და ორსავე ამ ენას მისი სქეს-კატეგორიებისა და მიხედვით განსხვავებული ფორმები მოეპოვება. ამიტომაც ცალკეულად ნახმარი 1. სქესკ. თითონ იქმნება -უუჯ, 2. სქესკ. — იჯ, 3 სქესკ. — ვუჯ, — ხოლო როდესაც პირთა ნაცვალსახელებთან ერთად ხმარობენ ხოლმე, ცალკეულს შემომოყვანილს ფორმებს ბოლოში 1. სქესკ. ჯარ ერთვის, — 2. სქესკ. ჯარ, ანუ ჯარ, 3. სქესკ. ჯაბ და 4 სქესკ. ჯად, — მრ. რ. 1. და 2. სქესკ. ჯაბ და 3. და 4. სქესკ. ჯად.

ბრეთლურისგ თითონ ნაც. ოთხი სქეს-კატეგორიის ფორმა **ტუჟ**, **რჯუ**, **ვიჟ** და **აიჟ** აბადია.

ერთი თვალის გადავლებით შესაძლებელია თითონ ნაცვალსახელის ნაირ-ნაირობა აღმოჩინდეს ეუტეზოზს და სხვადასხვა წარმოშობილობისადაც კი ეჩვენოს. კავკასიის ენათა შემსწავლელთა შორის, თუ არ ვცდები, მათი ნათესაობისა და მით უმეტეს იგივეობის შესახებ არავის უთქვამს რა, მაგრამ, ამისდა მიუხედავად, ეს საკითხი უეჭველად განსილული და გადაწყვეტილი უნდა იყოს.

თითონ-ის სამი მთავარი სახესხვაობა გვაქვს, უფუ და უუუ ერთი მხრით, **ტუჟ** და **ჯარ** მეორე მხრით, **უჟრ** და **იჩ** მესამე მხრით. თითქოს უკეთესი უნდა ყოფილიყო, რომ პირველი სახესხვაობის განხილვით დაგვეწყო, რათგან მეორე და მესამე სახესხვაობათა აგებულებას უფრო მეტი ცვალებადობა ეტყობა და ამიტომ უფრო რთული განსამარტავიცა ჩანს, მაგრამ მინც უფრო მიზანშეწონილი იქმნებოდა, რომ ჯერ მეორე სახესხვაობა განვხვილია.

წასურთლად 1. სქესკ. თითონ-ისათვის რომ **ტუჟ**, 2. სქესკ. **აიჟ** და 3. სქესკ. **ვიჟ** აქვს ცალკეულად, ამავე ძირის ბოლოსართად ნახმარი 3. სქესკ. ფორმა **ჰაბ** ცხად-ჰყოფს, რომ წინათ წახურთლს ამ 3. სქეს-კატეგორიის ნიშნად **ბ** ჰქონია და ახიტომაც აწინდელი ვუჯ უნდა ანდრიდელი ბუჯ, ანდა ბაუჯ-ისაგან იყოს წარმომდგარი. **უ**, **ა** და **ბ** სქეს-კატეგორიების თავსართები, ძირად-კი **ჰ** ბგერა გვჩნება.

მაგრამ, თუ ამავე ძირის ბოლოსართებად ქვეულს **ჯარ**, **ჯარ**, **ჯაბ** და **ჯად**-ს ჩავუყვირდებით და გავითვალისწინებთ, რომ აქაც **რ**, **ბ** და **დ** ბოლოსართებია, მაშინ, მათი ჩამოცილებით შემდგომ, **თითონ**-ის ცნების გამოხატველად უკვე **ჰა** მარცვალი დაგვჩნება.

ზემონათქვამის შემდგომ საკმარისია გავიხსენოთ, რომ ვაზლად მხ. რ. 3. 3. უკუქცევითი ნაცვალსახელი არის **ტუჟ**, რომელსაც დანარჩენ ბრუნვებში უკვე უჩრ ფუტე უჩანს და მაშინ ამ **ტუჟ**-ის ნამდვილი რაობისა და თავდაპირველი აგებულების მიგნება ძალზე გაგვიადვილდება. იმისდა მიუხედავად, რომ კვრულს უკვე მე-19 ს. გრამატიკული სქეს-კატეგორიები სრულებით არ ჰქონდა, მაინც უეჭველია, რომ **ტუჟ** წახურული და რუთულური **ტუჟ**-ის მხავსი ფორმის მხოლოდ ფონეტიკურს სახესხვაობას წარმოადგენს: **ჯ** მარტო ჩ-დ არის შენაცვლებული. ცხადია, რომ წინათ ვაზრულს **ტუჟ**, ესლანდელის მხავსად, თითონ-ის ერთადერთ ფორმად-კი არა, არამედ მხოლოდ 1. სქეს-კატეგორიისთვის ექმნებოდა, რათგან ისევე, როგორც წახურულსა და რუთულურში **ტუჟ**-ის თავი-ღური **უ** 1. სქეს-კატეგორიის ნიშნია, კვრული **ტუჟ**-ის **უ**-ც თავდაპირველად უეჭველია ამავე თვისებისა იქმნებოდა და ეს გარემოება კვრულში გრამატიკურ-სქეს-კატეგორიების წარსულში არსებობის გამომუდგენებელია.

აშნარიადვე, ეხლა, უკვე ვგონებ აღარავითარი დასაბუთება საჭირო არ უნდა იყოს იმაში დასარწმუნებლად, რომ ოღუბი თითონ იჩ-იც ან იმავე სქეს-კატეგორიის **უ**-თავსარწმომცილი, ანდა 2 სქეს-კატეგორიის, წახურული **აიჟ**-ის მსგავსი ფორმის ფონეტიკურს სახესხვაობას წარმოადგენს.

ფორიად საყურადღებო გარემოებაა, რომ, თუმცა ვაზრულს **ტუჟ**-ის სახესხვაობა **ტუჟ** მხ. რ. 3. 3. უკუქცევით თითონ ნაცვალსახელად აქვს, მაგრამ ამის-

თანვე ორივე რიცხვის 1. და 2. პირის უკუქცევით ნაცვალსახელად უკვე ვუჭ-ია-ერთი შეხედვით უფრ და ვუშ შესაძლებელია ადამიანს სრულებით სხედღსხეა წარმოშობის სიტყვებადაც-კი ეჩვენოს, მაგრამ არსებითად მათ მხოლოდ სქეს-კატეგორიის ზმარების წესი და ჯ თანხმონის უ-დ შენაცვლება სხვაგვარს: უუჯ-სა და უუნ-სა თავსართოვანი წარმოება აქვთ, ვუშ-ს-კი იგივე უ ბოლო-სართად მოქცევი. 3. პ. უკუქც. ნაცვალსახელი წარმოების უფრო ძველს ხანას ეკუთვნის, 1. და 2. პირისა-კი უფრო მერმინდელია.

ღუნბუბი ვრუ, ვრე, ვრბ და ვრლ-ის, ისევე როგორც ანდუბი ვრუ, ვრე, ვრბ და ვრლ-ის ერთი მხრით და ვრულას ვუშ-ის მეორე მხრით სრული იგი-ვეობა იმდენად ცხადია, რომ ამაზე სათქმელი არაფერია. ცხადია, რომ ვრულს ამ ნაცვალსახელის მამრ. სქების ფორმა უქცევია მიმიონ-ის ზოგად სა-ხელად.

კვრულის მსგავსად უ ხმოვანა ფორმა აქვს აჭრულს ვუ მარცვალსაც, რომელსაც ან სა, ან ვრე, ანდა ტლრე, ხოლო შემდეგ სათანადო სქეს-კატეგორიის ბოლოსართები ემატება. მაგრამ აჭრულში, როგორც დავრწმუნდით, ის თითონ გამოიხატება:

1. სქესკ. მაუ (ან თოუ) ინჟაუუ
2. სქესკ. მარ (თორ) ინჟარუ
3. სქესკ. მარ (თობ) ინჟაბუ
4. სქესკ. მათ (თოთ) ინჟატუ

ისინი თითონ — ებ (თებ) ვაბუ, ანუ ვაბპუ. დანარჩენს ბრუნებში-კი თითონ-ის გამოხატველი შემატაუ არის. ინ მარცვალს რომ ამ ემად არ შეეცხოთ, ცხადია, რომ ყველა ზემომოყვანილს ფორმებში თითონ-ის აღმნიშვნელი უკვე შა არის, ე. ი. შ-ს ა-ხმოვანა სახესხვაობა. მრ. რ. დანარჩენს ბრუნებში-კი ამავე ცნების გამოხატველი თითქოს უკვე შეა ჩანს, მაგრამ იგი ვარშეა-ს, ე. ი. ვა-ს ნათ. ბრუნის მხოლოდ ძირჩამოცილებულს ფორმასა და მარტო ბრუნის ნიშანს-ლა წარმოადგენს, იმასაც მთლიანად-კი არა, არამედ რ-ს გა-ქრობით.

დაღრუბ-კი ~~ფრე~~ და ~~თითონ~~ უკუქცევითი ნაცვალსახელის აღსანიშნავად, როგორც დავრწმუნდით, სხვათა შორის ტლრე აქვს, რომელიც პირთა ნაცვალსახელებს ბოლოსართად ემატება ხოლმე და ამ გზით მე თითონ იქნება დიალიოტლრე, — შენ თითონ — მი მოტლრე, — ის თითონ — ვე შემოტლრე, ხოლო თვით ეს — მოტლრე (← მოლ(უ) + ტლრე), — ჩვენ თითონ — ელი ელიოტლრე, — თქვენ თითონ — მევი მევიოტლრე და თლონ ისინი ვედუ ედლუოტლრე.

§ 2. ჩვენებითი ნაცვალსახელების სახესხვაობანი, აღნაგობა და სადაურობა

ლეგურს ენებში დ და მისი გაასპირატებული სახესხვაობა თ, ა-ხმოვანა, თ-ხმოვანა და უ-ხმოვანა ფორმით, ჩვენებითი ნაცვალსახელია. ჩვეულებრივ ის შა, შე, შუ მითითების ნაცვალსახელებთან ერთად გვხვდება და მათ ერ-თვის ხოლმე ბოლოში, მაგ.: ღუნბუბრე 18 ს: ჩანაწერში აღბეჭდილია 3. სქესკ.

შადაბ და თანამედროვე დიდებულსაც, თუ 1. სქესკ. რ-ხმოვანა შუ-დოუ აქეს, 2. სქესკ. შუღეა და 3 სქესკ. მასაც ა-ხმოვანა შუღაბ მოეპოვება. შინც ო და უ-ხმოვანა სახესხვაობა სჭარბობს და შთოლისუჱს, თანამედროვე ლენბურსა და ცინდალურს აქეს დოუ, დოჰ, დობ, — კარატულს შუღუუ, შუღუჰ, შუღუბ და ახვარუს შუღუვე, შუღუჰე, შუღუბე მოეპოვება.

თ-თანხმოვნინი 3. პ. ჩვენებითი ნაცვალსახელი თშ (18 ს.) და თშ (მრ. რ. თაჰ) თანამედროვე ლენბურს მოეპოვება, ხოლო ატჱულს მისი თ-ნუნუნა სახესხვაობის რთხივე სქეს-კატეგორიის ფორმა აბადია: თოუ, თორ, თონ, თოს მხ. რ. და თებ მრ. რ., ისინი-ს გამომხატველი.

ამ ძირის ადმრ-შენელოზის ასეთი სიმტკიცისა და ფართოდ გავრცელებულობისა მიუხედავად, მაინც დბშ და დოშ, მბ და მოშ ყველა სქეს-კატეგორიის ფორმებითურთ, როგორც ეტყობა, წინაა და მაცდ-და-შინც თავდაპირველად ჩვენებითი ნაცვალსახელი არ უნდა ყოფილიყო, არამედ ამ დანიშნულებებისათვის მხოლოდ შემდეგში ჩანს გამოყენებული.

ამ ძირის თავდაპირველი რაობაცა და მნიშვნელობა დიდდეს აქეს დაცული, რომელშიც მშბ, ე ი. ასეთივე ფორმა თანამედროვე ატჱულს რომ ჩვენებითი ნაცვალსახელის მრ. რ.-ისად მიუჩნევია, უკუკეცვითი ნაცვალსახელის თშინი-ს გამომხატველია.

მეშასადავამ, უკუკეცვითი ნაცვალსახელი ზოგიერთი ჩვენებითი და მესამე პირის ნაცვალსახელების ერთი შემადგენელი ნაწილთაგანი ყოფილა. ეს გარემოება მკვლევარს პ. ნების ანალიზის დროს უნდა კარგად ახსოვდეს.

§ 3. პირთა ზოგადად, შეტადრე-კი მხოლოობითი რიცხვის ნაცვალსახელების აგებულება

ლეგურ ენათა პ. ნაცვალსახელები ზოგადი აღნაგობის თვალსაზრისით შესაძლებელია ორ მთავარ ნაწილად გაიყოს. ენათა ერთ ჯგუფს ნ-ბოლოკი-დურიანი ნაცვალსახელები აბადია, მეორესას-კი ნ არა აქვს. ნ-ბოლოკიდურიანი 1. და 2. პ. ნაცვალსახელები ლუნძურს, ანწუხურს, კარულს, ანდიურს, კარატულს, ბოთლიბურს, ლოდობერულს, აღულურს, კვრულს, ჯექურს, ბუღუხურს, უღურს (ნაწილობრივ), არჭულსა და ახვახურს აქვს. ამ ორ უკანასკნელს ნა (არჭ.) და ნე (ახვახ.) მარცვლები-ც-კი აქვს ბოლოკიდურებად.

უ-ნ-ბოლოკიდურო ენათა ჯგუფის ტინდალური, ბაგულაური, ჭამალალური, დიდოური, ყათუჩური, ინოკარული, ხტარშული, ლტმუქური, თაბასარანული, რუთულური, წახურული, ხინალურლი და აკუმური ეკუთვნის. ამ ჯგუფის პ. ნაცვალსახელებსაც წინათ რომ ბოლოკიდურ ბგერად ნ შჱინია, ამის ჭამალალური ამჟღავნებს, რომელსაც მისი ოდინდელი არსებობის ანარეკლი მხ. რ. 1. პ. დე-ში თ-ხმოვნის ნაზალიზაციის სახით-ლა აქვს შეჩენილი.

თავ-თავის აღვილის გვერდა უკვე აღნიშნული, რომ პ. ნაცვალსახელებს ბოლოკიდური ნ ძირეული ბგერა არ არის, ამიტომაც ძირების საკითხის განხილვის დროს ამ თანხმოვნის გამოყოფაა საჭირო.

მეტად დახლართული საკითხია დეფურ-ალბანური პ. ნაცვალსახელების ძირისეული ნაწილია და თავდაპირველი ბგერითი შედგენილობის ამოცანა. ენათა ერთ ჯგუფს მხ. რ. 1. პირისათვის ზ-ბგერიათი ნაცვალსახელი აბადია. ამ ჯგუფს კვრული, თაბასარხელი, აღულური, რუთულური, წახურული, ჯგუკური, ბუღუხური, არჭული და უღური ეკუთვნის.

ენათა მეორე ჯგუფს-კი მხ. რ. 1. პ. დ-ძირიანი ნაცვალსახელი (ღუნ, ღუნ, ღინ, ღი) აქვს. ამ ჯგუფს ლუნძური, ანწუნური, ქარული, ანდიური, ბოთლიხური, კარატული, ლოდობერული, ახეასური, ტინდალური, ბაგულალური, ქამალალური, დიდოური, ყაფურური, ინსოკარული და სტარშული შეადგენს.

ენათა ამ მეორე ჯგუფის დამახასიათებელ თავისებურებას ის წარმოადგენს, რომ ჯერ ერთი ყველა მათ მხ. რ. 2. პ. მ-ძირიანი ნაცვალსახელი აქვთ: მუნ, მენ, მინ, მო, მა, მი, — და თანაც ის გარემოებაც ერთვის, რომ ამ მ-ძირიანს 2. პ. ნაცვალსახელს ნათ., მიც. და მოქმ. ბრუნვების ფორმები ზოგს ამ ენათაგანში იმავე მ-ძირისაგან-კი არა აქვს ნაწარმოები, არამედ სრულებით. მთლადნადავად დ-ძირისაგან, რომელიც, როგორც დაერწმუნდით, მხ. რ. 1. პ. ნაცვალსახელს აქვს ძირად. მაგალითად შესაძლებელია გავიხსენოთ ღუნძურთა შენ ზუნ, რომლის ნათ. ბრ. ღურ, მიც. ღუჯე და მოქმ. ბრ. ღუჯა არის, ანდა ანდიურთა მინ (მამრ. სქ.), რომლის ნათ. ბრ. დუჟ, მიც. დუჯო-ა, ან დიდურთა მი, რომლის ნათ. ბრ. დები და მიც. დებერია.

მაგრამ მხ. რ. 1. პ. ნაცვალსახელის დ-ძირის ამავე რიცხვის 2. პ. ნაცვალსახელის ნათ. და მიც. ბრუნვებისათვის ძირად მოვლენის უცნაურობა მარტო ზემოაღნიშნულით არ ამოიწურება, არამედ ზედ ისიც ერთვის, რომ ზოგს ამ ენათაგანს დ-ბგერა მხ. რ. 3. პ. ნაცვალსახელის ძირადაც უჩანს. მაგ. შესაძლებელია ღუნძურთა დრუ, დრუ და დობ ისევე, როგორც მთლისაჟრის დრუ, დრუ და დობ-ვე იქმნეს მოყვანილი.

ძირისეული, თუ ძირად მიჩნეული ამ დ-ბგერის დანიშნულებისა და აღნიშვნელობის ასეთს სხვადასხვაობას და პ. ნ. კანკლედობაში ძირებზე ასეთს აღრევას უშეგელია რაიმე აფუძველი უნდა შეინდეს და ჩვენს ამოცანასაც სწორედ ის შეადგენს, რომ ასეთი მოვლენის საფუძველს და მიზეზს მივაგნოთ. ვიდრე ამ საკითხის საბოლოოდ განხილვის შეუძლებლობით, შესაძლებელია ესლავის მინც ითქვას, რომ აქ დ-ძირს თავდაპირველად უშეგელია რაღაც სხვა, ზოგადი ფუჯცია უნდა შეინდეს.

თვით ამ საკითხის არსებითად განხილვა და საბოლოოდ გადაწყვეტა უნდა ქართულ-სინდურ-დიდურ-ლეფურ-ალბანური ნაცვალსახელების შედარებითი შესწავლის შემცველი თავისათვის გადავდოთ, რათგან ენათა ამ ჯგუფის მასალის გამოთქმებლივ მისი გადაჭრა შეუძლებელია.

§ 4. მრავლობითი რიცხვის პირთა ნაცვალსახელების აგებულება და ნაწილები

მხ. რ. 1., 2. და 3. პ. ნაცვალსახელების ძირისეული ბგერის გამორკვევამდებ, უნდა მრ. რ. 1. და 2. პ. ნაცვალსახელების თავდაპირველი აღნაგობა და შემადგენელი ნაწილების მნიშვნელობა ვიცოდეთ. მაშინ პ. ნაცვალსახელების მხ. რ. ფორმების გაგებაც გავიადვილებს.

ლეგური პ. ნაცვალსახელების მრ. რ. ფორმების აგებულებისა და პირველადი მნიშვნელობის შედგენისა გვირად შემუშვდარად გამოსარკვევად უპირველესად მათი ერთმანერთთან შედარება არის აუცილებელი: ეს მკვლევარს საშუალებას აძლევს დარწმუნდეს, რომ ზოგი ამ ფორმათაგანი უფრო სრულად არის დაცული, ზოგი-კი ძალზე გაცვეთილი ჩანს.

ლეგურ-ალბანური ენების მრ. რ. 1. და 2. პ. ნაცვალსახელები ბგერითი შედგენილობისა და მიხედვით შესაძლებელია რამდენიმე ჯგუფად გაიყოს. რაკი 1. პ. მრ. რ. ნაცვალსახელის ზოგს ენათაგანს ორ-ორი, ექსკლუზივი, მე და ის, ანდა ისინი-ს გამომხატველი, და ინკლუზივი, ანუ მე და შენ, ანდა თქვენ-ის მაუწყებელი, ფორმა აქვს, ამიტომ თითოეული ამ ფორმათაგანი ცალკე უნდა განიხილოს.

ენათა ერთ ჯგუფს მრ. რ. მე და შენ-ისა, ანდა თქვენ-ის აღნიშნულ ნაცვალსახელად ლატერალურ-ბგერითი სახელი მოეპოვება. ენათა ასეთ ჯგუფს ლუნძური, ანდიური და ტინდალური ეკუთვნის.

მრ. რ. 1. პ. ნაცვალსახელად ნიტხლო ლუნძურს; ხოლო იტხლილ ანდიურს და იტხლა ტინდალურსა აქვს.

მაგრამ ასეთივე ფორმისაგან წარმომდგარი ჩვენ ნაცვალსახელი არა ერთს კიდევ სხვა ლეგურს ენებშიც გვხვდება ამიტომ შემომოყვანილი ფორმების აგებულებისა და თავდაპირველი მნიშვნელობის გამოკრევეა და გაგება ბევრი რამის განსჯერტის საშუალებასაც მოგვცემს და ბევრ რამესაც მოგვახვედრებს.

ენათა მეორე ჯგუფს მრ. რ. 1. პ. ნაცვალსახელის ძირად ილ მარცვლი უჩანს. ამ ჯგუფს სუბარზული ილო და ილა და ფაურჩო ილე ეკუთვნის.

ამავე ჯგუფისავე უნდა იყოს ვგონებ ადიურა ელი-ც და აბაჟი ჩვენ-ის ჩენ-ის, ნათ. ბრ. ულუ, დლო, ბოლო, ილო-სი და მიც. ბრ. ჭელ, დელ, ზელ და ელ-ის ილ და ელ-მარცვლებიც.

საკმარისია იმ გარემოებას მივაქციოთ ყურადღება, რომ ლუნძურს ჩვენ-ის სახელად აქვს ნიტხლო, ანდიურს-კი იტხლილ, ხოლო ცინდალურს იტხლა, რომ ამ სახელების ერთიადიგვემოა უცილობელი შეიქმნეს: ტინდალურსა და ანდიურს სახელებს მხოლოდ თავიადური ნ აკლიათ, სამაგიეროდ ანდიურს, ლუნძურთან შედ რებით, მეტა ბოლოკიდური ილ მარცვლი აქვს.

თუ ამის შემდეგ სუბარზულის, ფაურჩოსა, ადიურის და აბაჟის ილ, ელ და ილ-მარცვლისა 1. პ. მრ. რ. სახელებს თვალს გადავავლებთ და ანდიურს იტხლილ-ს და ცინდალურს იტხლა-ს შევიდარებთ, დარწმუნდებით, რომ სუბარზულ-ყაფურჩურ-არჭულს ნაცვალსახელის მთელი წინა ნაწილი იტხლა აკლია და, მასასადამე, დროთა განმავლობაში უნდა ჰქონდეს ჩამოცლილი.

შემოაღნიშნული დაკვირვება და დასკვნა 1. პ. მრ. რ. ნაცვალსახელის ამ ჯგუფების ანალიზს გვიადვილებს, რათვან საკითხი, რა თქმა უნდა, სრული ფორმის განხილვაში უნდა გადასწვეტოს: მოპოებულს შედეგს ნაკლები ფორმებისთვისაც თავისდა-თავად გადამწყვეტი მნიშვნელობა ექნება.

ლუნძურ ნაცვალსახელების განხილვის დროს უკვე აღნიშნული გვექონდა; რომ ნიტხლა-ის არც ნი და არც ტხლა არ შეიძლება პირთა ნაცვალსახელეების ელემენტები ყოფილიყო; რათვან ლუნძურს არც 1. და არც 2. პირისათ-

ვის ძირად ასეთი ბეგრების შემცველი ნაცვალსახელები არ ახადია. იქ ამ საკითხზე მეტის თქმა შეუძლებელი იყო, რათგან ამისთვის სხვა ენოეანი მასალის გამოყენება საჭირო და ესაა ამის განხილვას აქ უნდა შეეუდღეთ.

ზემოაღნიშნული მოსაზრება რომ მცდარი არ უნდა იყოს, ამას შემდეგი გარემოებაც ამტკიცებს: ამჟომინებული ტხლჳ ბეგრათა კომპლექსი მარტო მრ.ტ. 1. პ. ნაცვალსახელში-კი არ გვხვდება, არამედ არაერთს სხვა პირისა და დანიშნულების ნაცვალსახელშიც, მაგ.: მესამე პირის კუთვნილებითი ნაცვალსახელი მისი ინსკატილად მამრ. სქ. ისო, ჯგატილად-კი ისსა არის, ხოლო მდღერ. სქ. ინსკატილად არის იტხლჳს და ჯგატილად იტხლჳს (იხ. აქვე, 519 გვ).

ამნაირადვე ნათლჳსჯრად მისი კუთვნილებითი ნაცვალსახელის მამრ. სქესის მრ. რ. ფორმაა დოშულ, რომელიც დო (ის) + შუ + დ (მრ. რ. ნოშანი)-ისაგან შესდგება, მდღერ. სქესის მრ. რ. ფორმა-კი დოტხლჳსიტხლჳს-ია, რომელიც აგრეთვე დო და ტხლჳს + ტხლჳს-ისაგან შესდგება.

ამაზე უფრო საულისსმოა, რომ ზათლჳსჯრად ვინ? კითხვითი ნაცვალსახელი მხოლოდ იმითაღ არის ენტხლჳსია, მრავლობითად-კი ევონტხლჳს-ია (იხ. აქვე, გვ. 514). ცხადია, რომ აქაც, ამ ორივე ნაცვალსახელის მეორე ნაწილიც ტხლჳსია არის. დასასრულ, ლენბრჳს ვინ? კითხვითს ნაცვალსახელის შრჳს (მამრ. სქ.) და შიჳს (მდღერ. სქ.) სახელობითს ბრუნვასაც ნათ. ბრუნვად აქეს ტხლჳსი (ორივე სქ.), მიც. ბრ. ტხლჳსიჳ (ორივე სქ.) და მოქმ. ბრ. ტხლჳსიჳ და ასევეა მრ. რიცხვშიც (იხ. აქვე, გვ. 508).

როგორც ზემომოყვანილი მაგალითებიდან ჩანს, ტხლჳს გამოყენებულია მარტო მრავლობითს რიცხვში-კი არა, არამედ მხოლოდობითშიც, მარტო 1. პირისაში-კი არა, არამედ მესამე პირის ნაცვალსახელშიც და თანაც, რაც ყველაზე უფრო საყურადღებოა, ისეთს უპიროვნო ნაცვალსახელში-კი გვხვდება, როგორცაა კითხვითი ვინ? ცხადია, რომ ტხლჳს, მინცა-და-მინც თავდაპირველად, რიცხვისა და პირისა-კი არა, არამედ რაღაც სხვა ცნენ-ს გამოშხატველი უნდა ყოფილიყო. ეს ცნება იმდენად ზოგადი ყოფილა, რომ მოსაუბრეს ამ ტხლჳს-ს გამოყენება პირისა და რიცხვისა, ნაცვალსახელის გვარობისა მიუხედავად-კი შესძლებოა.

თავის ადგილას უკვე მოყვანილი დიდოჭი ნაცვალსახელების ანალოზის შემდეგ, მრ. ტ. 1. პ. და ზოგიერთი სხვა ნაცვალსახელის ამ უცნაური ტხლჳს ელემენტის თავდაპირველი რაობისა და მნიშვნელობის სისწორით გამოიკვ. ევაც არის შესაძლებელი: იქ ხომ დავრწმუნდით (იხ. გვ. 523), რომ ტხლჳს დიდოჭად არის უკუქცევითი ნაცვალსახელი თითონ, რომ იგი ჯო-სთან ერთად პირთა ნაცვალსახელებს ერთვის ხოლმე და მათ სრულ ფორმასთან შეკავშირებით უკუქცევითი ნაცვალსახელის ფორმებს შეადგენს ხოლმე შეეველია ნიტხლჳს-იც, რომელიც ნი + ტხლჳს ელემენტებისაგან შესდგება, ასეთივე სხვაებულებების სიტყვაა. პირველი მისი ნი ნაწილი შესაძლებელია გვჯილუტშიც დაცულ 1 პ. ნაცვალსახელთან ჩქმნეს დაკავშირებული, ტხლჳს-კი აქაც თავდაპირველად თითონ-ის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო.

მაშასადამე გამოიკვ, რომ მე და შენ, ანდა თქვენ-ის აღმნიშვნელი მრ. რ. 1. პ. ლატერალურ-ბეგრიანი ნაცვალსახელის მეორე ნაწილი უკუქცევითი-

ნაცვალსახელი ყოფილა, რომ თავდაპირველად იგი მთლიანად „ჩვენ თითონ“-ის ჯახმხატველი ყოფილა და რომ მხოლოდ შემდეგში, შერწყმისა და მეტადრე ფონეტიკური ცვლილების წყალობით, პ. მარტვე ნაცვალსახელად ქცეულა.

მრ. რ. 1. პ. ნაცვალსახელთა მერვე, მე და ის, ანდა ისინი-ს აღმნიშვნელი წება შესაძლებელია აგრეთვე რამდენიმე ჯგუფად გაიყოს.

ერთი ჯგუფის ნიშანდობლივს თავისებურებას უ-ბგერიანობა წარმოადგენს. ამ ჯგუფს ეკუთვინის: ღუნბურთი, ანჭუსურთი და ჩაბრული ნიჟ, ჯურთი ჟინ, ბრთაურთი ჟი, ღუმბუჭთი ჟუ.

მეორე ჯგუფს შ-ბგერიანობა აქვს. მრ. რ. 1. პ. ნაცვალსახელების ამ ჯგუფს ეკუთვინის: ანდიურთი იშილ, მთლისსურთი იშიი, დინდალურთი იშია, მაგულაურთი იშიი, ლდიმბურთი იშიი (ჩვენი — იშიუ!), კარაყული იში (ჩვენი — იშიუ) და ჩასბურთი ში.

მესამე ჯგუფის მრ. რ. 1. პ. ნ. შ-ბგერიანობა აქვს. ამ ჯგუფს ეკუთვინის: კბრული ჩუნ, აღურთი ჩინ, თამასბარნული იჩუ და ლდიმბურთი იჩიი.

მეოთხე ჯგუფისათვის-კი სხ-ბგერიანობა დამახასიათებელი. ამ ჯგუფს ეკუთვინის: ასვასურთი ისხი და ჩამალაურთი ისხი.

ისეთი ჯგუფიც არსებობს, რომელსაც მრ. რ. 1. პ. სახელს ა-ბგერიანობა მოეპოვება. ენათა ამ ჯგუფს ბედესურთი აინ, უდურთი აან და სინალურთი აირ ეკუთვინის.

უ-ბგერიანობა, შ-ბგერიანობა და სხ-ბგერიანობა შესაძლებელია ადვილად დაკავშირდეს ერთმანერთთან, რათგან ამ ბგერათა ასეთი შენაცვლება ჩვეულებრივი მოვლენაა.

თქვენ-ის ლეგები სახელებიც შესაძლებელია ბგერითურ შედგენილობისა და მიხედვით ჯგუფებად დავაღავთ.

ერთ ჯგუფს უ-ბგერიანი ეკუთვინიან, სახელდობრ ღუნბურთი, ჩაბრული და ანჭუსურთი მუჟ, — სტარბული მიჟო და მიჟა, — ცაყურთა მიჟე, — დიბურთი მეჟი, — აბჭური ჟუტენ და ბრთაურთი ჟუ.

მეორე ჯგუფად შესაძლებელია შ-ბგერიანი გამოიყოს. ამ ჯგუფისაა: კბსბურთი შუ, თამასბარნული იჩუ, მთლისსურთი ბიშტი, კარაყული ბიშტი, მაგულაურთი ბიშტი, ასვასურთი უშტი, ლდიმბურთი ბიტე და ჩამალაურთი ბიითი. ცხადია, რომ ორს უკანასკნელს შ აქვს დაკარგული.

მესამე ჯგუფი ს და ზ ბგერიანია. ამ ჯგუფს ანდიური ბისხილ, ღუმბუჭთი ბსუ (18 ს.) და ზულ (თანამ.), სინალურთი ზურ და ცაყურთი მიჟოს შეადგენენ, ძნელი შესამჩნევი არ არის, რომ აქაც უ. შ და ს, ზ-ს შენაცვლებული ფორმები გვაქვს.

მეორე ამის გარდა, ამ სამივე ჯგუფის ფორმები აგებულების მხრითაც შესაძლებელია საპ ჯგუფად გაიყოს. ერთ ჯგუფს თავკიდურ მარცვლად მუჟ, მე, მი აქვს, მეორეს ბი, მესამე ჯგუფს-კი თავკიდური ასეთი მარცვალი არა აქვს, დაკარგული უჩანს.

ღუნბურთი, ანჭუსურთი და ჩაბრული მრ. რ. 1. პ. ნაცვალსახელების ნიჟ-ისა და 2. პ. მუჟ-ის (ძველისა), მერმინდელი და თანამედროვე ნუჟ-ის გენტილვისას (იხ. აქვე, გვ. 504—505) უკვე გამოჩვეული გვექონდა, რომ ამ ნ-ების ბოლოკიდური

უ არ შეიძლება არც ძირითადი, არც პირის გამომხატველი ბგერა იყოს არამედ მისი ასეთი მნიშვნელობა ზოგადი ცნების სფეროშია საქმენელი, რომელიც მრ. რ. პირველსაცა და მეორე პირის ნაცვალსახელებისათვისაც იყო გამოსადეგი. იქვე გამოთქმული გვექონდა მოსაზრება, რომ მრ. რ. ორივე პირის ნაცვალსახელის ეს ბოლოკიდური უ უკუქცევითი თითონ ნაცვალსახელის ვიუ-ს პირველი შერჩენილი ბგერა უნდა იყოს და, მაშასადამე, ნიუ და მუუ, თანამედროვე ნუუ-ც თავდაპირველად მხოლოდ ჩვენ და თქვენ-ისა-კი არა, არამედ „ჩვენ თითონ“-ისა და „თქვენ თითონ“-ის (იხ. აქვე, გვ. 505) აღმნიშვნელი იქმნებოდა, მარტივ პ. ნაცვალსახელად-კი შემდეგში ქცეულა.

უკუქცევითი ნაცვალსახელების ლეგურში გამოხატვის სხვა-და-სხვა წესისა და სახესხვაობათა განხილვამ დაგვარწმუნა, რომ უ-ძირიანი ასეთი ნაცვალსახელი ი-ხმოვანაც, ა-ც(ქალ-ში) და უ-ხმოვანაც არსებობს (იხ. აქვე, გვ. 558) და მართლაც მრ. რ. 1. პ. ნაცვალსახელად ხომ ჯიუჯის უინ, ბუთულურს უი და ლუბუ-ღუბს უუ აქვთ, — ხოლო მრ. რ. 2. პ. ნაცვალსახელად სტაბურულს მიუუ და მიუა, ყაფურურს მიუუ, დიდურს მეუი და ბუთულურს უუ აქვს.

ცხადია, რომ წინათ ბუთულურსაც მრ. რ. 2. პ. ნ. ყველა სხვების მსგავსად, მიუუ იქმნებოდა და პირველი მი მარცვალი მას მხოლოდ შემდეგში უნდა ჰქონდეს დაკარგული. ამნაირად მრ. რ. 2. პ. ნ. ყველა ამ ენებში მი და უი, ან უუ, უა, ანდა უო მარცვლებისაგან არის შემდგარი, ე. ი. უკუქცევითი ნაცვალსახელის ვიუ-სა და უუ-ს სრული, ოღონდ უსქეს-კატეგორიო ფორმისაგან.

იგივე უნდა ითქვას მრ. რ. 1. პ. ნ. ჯიუჯის უინ, ბუთულურსა უი და ლუ-ზუღუბს უუ-ს შესახებაც. უეკველია, რომ მათაც, ლუნძურისა, ანწუხურის და კარულის მსგავსად, წინათ თავში ნი მარცვალი უნდა ჰქონოდათ, რომელიც შემდეგში დაჰკარგვიათ, ამ ნაცვალსახელის მეორე ნაწილი-კი უი და უუ სრულად დაუცავთ.

ყველა ზემონათქვამის შემდეგ, ვგონებ, უფლება უნდა გვექონდეს საბოლოოდ დავასკვნათ, რომ ის, რაც ლეგურს ენებში პირველი პირის ინკლუზიურ და ექსკლუზიურ და მეორე პირის ნაცვალსახელების წმინდა და ხალხის შეგნებაში მარტივ ფორმებად არის აღქმული და მეცნიერთაგანაც ისევე იყო მიჩნეული, ნამდვილად რთული აგებულებისაც ყოფილა და თავდაპირველად მხოლოდ ჩვენ და თქვენ-ის აღმნიშვნელი-კი არ იქმნებოდა, არამედ „ჩვენ თითონ“ და „თქვენ თითონ“-ისა.

ზემომოყვანილს დაკვირვებასა და დასკვნას დანარჩენ პირთა ნაცვალსახელების აგებულება-წარმოშობილების გამოსარკვევადაც უნარესი მნიშვნელობა აქვს, რათგან ასეთი შესაძლებლობა იქაც ყოველთვის უნდა ჰქონდეს მკვლევარს გათვალისწინებული.

ლეგურ ენათა ერთ ჯგუფს, როგორც დავრწმუნდით, მრ რ. 1. და 2. პ. ნაცვალსახელები ჩ-ძირიანი აქვს, სახელდობრ: ჩვენ კვბულად ჩუნ, აღულ. ჩინ და თანსაც. იხუ-ა, — ხოლო თქვენ აღულ. ჩუნ, თამასატანულად-კი იხუ იქმნება. მრ. რ. 1. და 2. პ. ამ ნაცვალსახელების გასაოცარი მსგავსება უნებლიეთ იპურობს ყურადღებას: თუ კვბულად ჩუნ 1. პ. ნაცვალსახელია, იგივე ჩუნ ბულურად 2. პ. ნაცვალსახელია თაბასარანულშიც ხომ მრ. რ. 1. პ. ნ. იხუ-სა და

2 პ. ნ. იჩუ-ს შორის თითქმის არავითარი განსხვავება არ არის. ყველა ეს გავიქრებიანებს, რომ ჩ ძირი ამ შემთხვევაშიც თავდაპირველად პირისა-კი არა არამედ აგრეთვე ზოგადი ცნების გამომხატველი უნდა ყოფილიყო. შემომოყვანილი მავალითის შემდგომ ბუნებრივია, რომ აქაც უკუქცევითი ნაცვალსახელის ანარქული ვეძიოთ და მართლაც უკუქცევითი ნაცვალსახელს თითონ უღურად ხომ სწორედ იჩ არის, რომლის ნათ. ბრ. იჩა და მიც. იჩუ-ა, თანასაგანულად: უკუქც. ნ. ჩან, ჩაზი და უჩა არის. მაშასადამე, ლეგური ენების ჩ-ძირიანი 1. და 2. პ. მრ. რ. ნაცვალსახელებიც თავდაპირველად „ჩვენ თითონ“-ისა და „თქვენ თითონ“-ის აღმნიშვნელი ყოფილა.

§ 5. პირთა ნაცვალსახელების გრამ. სქეს-კატეგორიების საკითხი

ლეგურ-ალბანურ ენათა უდიდეს ნაწილს პ. ნაცვალსახელებში გრამატიკ. სქეს-კატეგორიები არ მოეპოვება და მხოლოდ ზოგიერთს მითვანს აბალია, მაგრამ მათ შორისაც თვალსაჩინო განსხვავება და ნაირ-ნაბრობაა. მინც ეს საკითხი იმდენად მნიშვნელოვანია, რომ აქ უნდა ყველა იმასაც, რაც ცალკეული განხილვის დროს გამოიკვია, თავი მოუყაროთ და ამასთან დაკავშირებულს ზოგად საკითხებსაც უნდა შევეხოთ.

აბჭული პ. ნაცვალსახელების შესწავლის დროს დაერწმუნდით, რომ, თუმცა მას პ. ნაცვალსახელების თითო და ყველა სქეს-კატეგორიისათვის საერთო ფორმები მოეპოვება, მაგრამ მხოლოდ სახ. ბრუნვაში, ნათ. და მიც. ბრუნვისათვის-კი მხ. და მრ. რ. 1. პ. ნაცვალსახელს ოთხ-ოთხი, ოთხივე სქეს-კატეგორიისათვის ცალცალკე, ფორმა აბალია: უჩის, დის, ბის, ის 1. პ. მხ. რ. და უჩუ, დუ, ბუ და ეს მიც. ბრ., ხოლო მრ. რ. 1. პ. ნათ. ბრ. ულუ, დოლო, ბოლო, ოლო და მიც. ბრ. უელ, დელ, ბელ და ელ არის. ყველა ამ ფორმების უ, ჯ და ბ სქეს-კატეგორიის თავსართებია, რომელნიც პ. ნაცვალსახელის ძირს, თუ ძირად მიჩნეულს ბგერას ემატება.

თუმცა 2. პ. მხ. და მრ. რ. ნაცვალსახელებს ამჟამად ყველა ბრუნვებში თითო ფორმა-ღა გააჩნია, მაგრამ 2. პ. მრ. რ. ნათ. ბრ. უჩი-ისა და მიც. ბრ. უტუ ფორმების ანალიზმა უფლება მოგვცა დაგვეცვენა, რომ აქაც თავკედლური უ უეჭველია ოდინდელი სქეს-კატეგორიის უკვე შეზრდილი ნიშანი უნდა იყოს და რომ, მაშასადამე, წინათ 2. პ. ნაცვალსახელსაც ნათ. და მიც. ბრუნვებში აგრეთვე ოთხი სქეს-კატეგორიისათვის ცალცალკე ფორმები ჰქონია.

ქსანურული პ. ნ. შესწავლამაც ხომ დაგვარწმუნა, რომ 1. პ. ორივე რიცხვისა და 2. პ. მრ. რ. ნაცვალსახელების ნათ. ბრ. ფორმებია ამავე თვალსაზრისით საყურადღებო, იქაც თუ მე არის ზე, ნათ. ბრ. აიზლა-ა და შენ არის ში, ნათ. ბრ.-კი აიშლა, — ამნაირადვე თქვენ არის შუ, ნათ. ბრ.-კი თუშლა. ამ სამსავე ფორმას ნათ. ბრ.-ში ძირისა, თუ ძირად მიჩნეული ბგერის წინ 1. პ. ნ.-ს აი, ხოლო 2. პირისას უჭე აქვს. არქულის მსგავსად, ყველა ამ შემთხვევებშიც როგორც უკვე აღნიშნული გვექონდა (იხ. აქვე), ოდინდელი სქეს-კატეგორიის თავსართების შენაწრდანი ფორმები გვაქვს დაცული.

რასაკვირველია, აბჭულისა და ქსანურული ნ-ის ნათ. და მიც. ბრ. ფორმები ფრიალ საყურადღებოა, ვითარცა გრამ. სქეს-კატეგორიების ლეგურ ენებში წი-

ნანდელი არსებობის მუწუხებელი გარემოება, მაგრამ მარტო ამით მაინც ვერ დამტკიცდება ის მოსაზრება, რომ გრამ. სქეს-კატეგორიებს განჩევნა პ. ნ-ებს თავდაპირველად სახელობით ბრუნვაშიც შექონდათ. საბედნიეროდ ამ საკითხის გამოსარკვევადაც ლეგურ ენებში შესაფერისი მასალა მოგვეპოვება. ანაჟორ, მათლახოთა და დღეფოჭოლი ნაცვალსახელების განხილვისას ხომ დავრწმუნდით, რომ მათ 1. და 2. პ. მხ. რ ნაცვალსახელების წყვილ-წყვილი ფორმები აბადიათ: ერთი დინ და მინ მამრ. სქეს-კატეგორიისა და მეორეც დენ და მენ მდედრობითისათვის. ამის შემდეგ თითქოს შესაძლებელი იყო, რომ პ. ნაცვალსახელების გრამ. სქეს-კატეგორიების ლეგურ ენებში არსებობის საკითხი საბოლოოდ გამორკვეულად მიგვეჩინა, მაგრამ თავის ადვილას (იხ. აქვე, გვ. 516) უკვე აღნიშნული გვექონდა, რომ ზემოაღნიშნული ენების 1. და 2. პ. ნ. ამ წყვილ-წყვილ ფორმებს თავდაპირველი წესისდა მიხედვით წაწარმოები ნაცვალსახელების სქეს-კატეგორიებად ვერ მივიჩნევთ, რათგან აქ სქესის გამომქალაქებულად მხოლოდ შუაში მოქცეულ სმოვანი ი და ე, ან წინაუკმო ე და ი ჩანს, რაც ამ დანიშნულებისათვის ლეგურს ენებში ვ, ა, პ, დ, ან რ-ს თავსართბოლოსართებად ხმარების საყოველთაოდ გაბატონებულს წესს სრულებით არ უღებდა. ამასთანავე ამ ხმოვნების დანიშნულებაც არეულია და რაც ერთ ჯგუფს მამრ. სქეს-კატეგორიის გამოხატულად აქვს, მეორეს მდედრობითისათვის გამოუყენებია. ამ ორმა გარემოებამ გვაფიქრებინა, რომ ეს წესი პ. ნ. სახ. ბრუნვაში თავდაპირველად არსებული, სქეს-კატეგორიებისდა მიხედვით განსხვავებულად, მაგრამ შემდეგ მოსპობილი ფორმების წერმიხდელი საკომპენსაციო წარმოების წესია.

მხოლოდ თანასაზარეულს, როგორც დავრწმუნდით (იხ. აქვე, გვ. 548), მოეპოვება 1. და 2. პ. ნ. ისეთი ფორმები, რომელთა მსგავსი არც ერთს სხვა ლეგურ ალბანურ ენას არა აქვს რა და რომელიც სწორედ ამის გამო და დასახული ამოცანის გადასაწყვეტად განსაკუთრებული ყურადღების ღირსად უნდა იქმნენ მიჩნეულნი.

უკვე აღნიშნული გვექონდა, რომ 1. და 2. პ. მხ. და მრ. რ. ნ-ების მ-თავკიდურიანობა შეუძლებელია შემთხვევითი მოვლენა იყოს. მხ. რ. 1. პ. ნ. ვჯრულს და დრულუს ზუნ, აბჟრულს ზონ, ოდრუს ზუ, ჯრუს ზინ, მუდრუს ზენ, ხოლო ბრულუს ზენ და წახრულს ზენ აქვს, ე. ი. ყველას ძირად ზ აქვს და არც ერთს მათგანს ამ ბგერის წინ არა უძღვის რა, ამიტომ თანასაზარეული იზუნ-თავკიდური მ-ს ძირეულ ნაწილად მიჩნევისათვის არავითარი საბუთი არ მოიპოვება. იგივე უნდა ითქვას მხ. რ. 2. პირისა და მრ. რ. 1. და 2. პ. ნაცვალსახელების თავკიდური მ-ს შესახებაც. ხოლო, რაკი ეს ხმოვანი ძირეული არ ჩანს, ამიტომ ბუნებრივად იბადება აზრი, რომ იგი იმავე წარმოშობილობისა უნდა იყოს, რანაირისაც აბჟრულს 1. და 2. პ. ორივე რიცხვის ნათ. და მიც. ბრუნვებისა და წახურული, რუთულური და თაბასარანლის ზემოგანხილული მსგავსივე ფორმების თავკიდური ელემენტებია: სახელდობრ, სწორედ აქ უნდა გვექონდეს შენაზრის სახით დაცული პ. ნაცვალსახელების თავსართოვანი სქეს-კატეგორიის ფორმების ერთადერთი ნაშთი, რომელთა არსებობაც ზემო-

მოყვანილ მოსაზრებათა გამო, თავდაპირველად ლეგურს ყველა ენებში იყო საგულისხმებელი.

ლეგურ-ალბანური ნაცვალსახელების ზოგადი შიშობილია ადამიანს დაარწმუნებს, რომ ამ ენების ნების შესწავლამა და ანალიზმა ბევრი საყურადღებო ვარემოება გაგვაგებნებ. გამოირკვა, რომ წინათ ნაცვალსახელებსაც სქეს-კატეგორიები ჰქონია თავსართისა და შემდეგ ბოლოსართის სახითაც, რომ ზოგი სქეს-კატეგორიის ნიშანი წინათ სხვა ყოფილა, რომ პ. ნების აღნაგობა რთული ყოფილა და იქ მხოლოდ პ. ნ. ელემენტების ძებნა ხშირად, მეტადრეკი მრ. რ. ფორმებში, სრულებით უსაფუძვლოდ და თანაც ამათ ცდა არის, რომ პ. ნების შექმნა-ჩამოწკვთაში უდიდესი მნიშვნელობა უკუტყვევითი ნაცვალსახელების სხვა-დასხვა სახეობას ჰქონია. ყველა ამ დებულებათა სისწორე უფრო ცხადი შეიქმნება, როდესაც ქართველურ-სინდურ-ლილურ-ლეგურ-ალბანური ნაცვალსახელების ზოგადი თვისებებისა და ნათესაობის პრობლემის განხილვის შედეგებით.

V. ქართულ-ლილურ-სინდურ-ლეგურ-ალბანურ ნაცვალსახელებების ნათესაობა

ქართველური და სინდურ-ლილურ-ლეგურ-ალბანური ნაცვალსახელების ვულგარისმითი ჯერ ცალკეაქული, ხოლო მერმე ჯგუფობრივი შესწავლა-ანალიზის შემდეგ, დროა მოპოვებულის შეჯამებასა და ზოგადი დასკვნის შედგენასაც მივყოთ ხელი.

მთელი ზემოთყვანილი მასალა და მსჯელობა მკითხველს დაარწმუნებდა, რომ ნაცვალსახელების მრავალგვარი ნაირნაირობისდა მიუხედავად, ამ ენებს არა ერთი ზოგადი თვისებაც უჩანთ. მაგრამ ნაცვალსახელების ძირეული ბგერის თვალსაზრისით მათ შორის არსებითი განსხვავება რომ მაინც არის, ეს უცილობელი ვარემოებაა. ამიტომ, სანამ ამ განსხვავებების ბუნება დადამაზოვრებელი ნაირნაირობის მიზეზი გამოირკვევს და დამაჯერებელი საბუთიანობით განმარტებული არ იქმნება, ქართველურ-კავკასიური ნაცვალსახელების ნათესაობას დამტკიცებულ დებულებად ვერ მივიჩნევთ.

პირთა ნაცვალსახელების ძირისეული, ანდა ძირისეულად მიჩნეული ბგერებისა და მისხვედვით ქართველურ-სინდურ-ლილურ-ლეგურ-ალბანური ენები რამდენიმე მთავარ ჯგუფად იყოფება.

ერთ ჯგუფს მხ. რ. 1. პ. ნ. ძირისეულ ბგერად ს აქვს. ამ ჯგუფს აბნაზური, უბისური, ჩერქეზული, ყაბარდოული, ჩაჩუტი, ქისტური და წოვური ეკუთვნიან, ე. ი. სინდურ-ლილური ენები მთლიანად.

ენათა მეორე ჯგუფს ძირად ზ აქვს. ამ ჯგუფს ლეგურ ენათაგან არკული, კურული, რუთულური, წახურული, თაბასარანული, ჯეკური, ბულუბური და ალბანურის უდური შეადგენენ.

დასასრულ სასა-ენისმიერ ბგერის მქონებელნია ქართველურთა 1. პ. ნ. ნთ. ბრ. ფორმის ჩემი-სა და ჩქიმი-ს თავიკიდური რ-ც.

ენათა მესამე ჯგუფს 1. პ. ნ. ძირად ლ უჩანს. ასეთი ნაცვალსახელი მხოლოდ ლეგურ ენათა შორის გვხვდება და სახელდობრ ლუნძურს, ანწუბურს,

ქარულს, ანდიურს, ბოთლიხურს, კარატულს, ლოდობერულს, ახეახურს, ტინდალურს, ბაგულალურს, კამალალურს, ხვარშულს, ყაფურს, ყუმბაურს, დიდოურს და აკუმურს აქვს.

დასასრულ ორ ენას, ლემუქურს მხ. რ. 1. პ. ნაცვალსახელად ნა, ჰვრკილურს-კი ნუ აქვს.

მაგრამ საქმე ის არის, რომ ქართულს, მეგრულს, ქანურსა და სენურს მხ. რ. 1. პ. ნაცვალსახელის სახ. ბრ შართალია მ-ძირიანი ბქვს (მე, მა, მი), მაგრამ ზმნაში ამავე პირის სუბიექტის გამომხატველი გ არის, რომელიც მეგრულ-ქანურში ზოგან ბ და პ-დაც-კია შენაცვლებული, ხოლო ობიექტისა მ-ა-

ეს წინნები ქართულში ისტორიულ ხანითგან ცნობილ ძეგლებში გვხვდება. ამიტომ, ვ და მ-ბგერიანი მხ. რ. 1. პ. ნაცვალსახელეთი და ვლემენტები, ნ-ბგერიანს ჯგუფს თუ არ მივათვლით, ცალკე მეხუთე ჯგუფად უნდა გამოვყოთ, რომელშიც მარტო ქართველური ენები გვექმნება.

მაგრამ ცხადია, რომ არსებითად ენათა პირველი ორი, ს და ზ-ძირიანი, ჯგუფი ცალ-ცალკეულად-კი არა, არამედ ერთ ჯგუფად არის მისაჩნვეი და, მასასადამე, სულ 4 ჯგუფია.

თუ ს და ზ-ძირიანისა და დ-ძირიანი 1. პ. მხ. რ. 5. მქონებელი ენების გეოგრაფიული გავრცელების საზღვრებსა და არეს დავაკვირდებით, ცხადი გახდება: ს-ზ-ძირიანი ენათა ჯგუფი შავი ზღვითგან იწყება და ლილური ენების გავრცელების აღმ. საზღვრამდე გვხვდება, შემდეგ ანდისა და ყარა-კოახუს შუა მდებარე მიწაწყალი 1. პ. დ-ძირიანი 5. მქონებელი ანდი-დილოური და ლუნძური ენების ჯგუფის ასპარეზს წარმოადგენს, ხოლო აღმოსავლეთ-სამხრეთით უკვე კვლავ ზ-ძირიანი ენათა ჯგუფს ს ტერიტორიას, რომლის საზღვარი ამიერ-კავკასიაშიც-კი გადმოდის, რათგან უდურიც ხომ ზ-ძირიანი 1. პ. 5. მქონებელი ენაა. ამგვარად, ს-ზ-ძირიანი ენათა გავრცელების ფართობი შავი ზღვითგან კახპის ზღვამდე იქმნებოდა ვადაქიმული, ანდი-დილოური და ლუნძური დ-ძირიანი ენებისაგან დაკავებული, შედარებით ვიწრო ზოლის მსგავსად შეჭრილი, მიწაწყალი რომ ამ დიდ ტერიტორიას ორ ნაწილად არ დაყოფდეს.

მხ. რ. 2. პ. ნაცვალსახელები ძირიხული ბგერისდა გვარად შესაძლებელია აგრედვე ჯგუფებად გავყოთ.

ერთს ჯგუფს ძირის თანხმოვნად უ, ვ და ბ ბგერაც-კი უჩანს. 2. პ. ასეთი ნაცვალსახელი აზნაზურს (რომელსაც ბ-ც მოეპოვება), უბიხურს, ჩერქეზულს და ყაბარდოულს, ე. ი. ყველა სინდურ ენებსა აქვთ. შემდეგ-კი ამ ბგერიანი 2. პ. ნაცვალსახელის გავრცელებულობის ასპარეზი თავდება, მაგრამ ხაკმაოდ მოზრდილ ხარვეზს იქით კვლავ უ და ვ-ბგერიანი ნაცვალსახელი ჩნდება. ხარვეზი ლილური ენების და ანდი-დილოურის, ისევე, როგორც ლუნძური ენების ჯგუფის გავრცელების ფართობისგან შესდგება. მათი მიწაწყლის აღმოსავლეთითა და სამხრეთით-კი უ, ანდა გ-ს მქონებელი აღულური, თაბასარანული, კვრული, ჯეკური, ბუდუხური, ხინალური, არკული და უდური ენების ფართობია, ანუ ლეგურ ენათა იმავე ჯგუფისა, რომელსაც 1. პ. 5. ზ-ძირიანი აქვს.

ენათა მეორე ჯგუფის მხ. რ. 2. პ. ნები მ-ბგერიაინა, ამ ჯგუფს ანდილური, დიდოური, ბოთლიხური, კარატული, ლოდობერული, ყუბანდური, ტინდალური, ბავულალური, ჭამალალური, ახეახური, ხვარშული, ყაფუჩური, ლუხბური, ანწუხური და ქართული ეკუთვნის.

ენათა მესამე ჯგუფს მხ. რ. 2. პ. ნაცვალსახელის ძირად, ან ველარი ხ; ანდა ხორხისმიერი მ-ბგერა აქვს.

ხ-ბგერიაინი მხ. რ. 2. პ. ნაცვალსახელი, როგორც უკვე ვიცით, მარტო დილაღას სამსვე ენას აქვს ხ-ს სახით, ჩაჩნურს ხუო, ქისტურსა და წოფურს-კი ხო, — ლეგურ ენათგან — ჰვრკილურს ჰა-ბგერიაინი ჰაუ შენ და ღ-ბგერიაინი ლუ კიდევ რუთულურსა და წახურულს მოგვოვება. დასასრულ, როგორც ცნობილია, მეორე პირის ნაცვალსახელოვან ნიშნად ხ ძველ ქართულსაც ჭქონდა, ხოლო ქართველურთაგან სვანურს ესლაც შერჩენილი აქვს. აბხაზურსა და უზბუხურს 2. პ. ნ. შ. მს მოგვოვება.

ლეგური ენების ცალკეული განხილვისა და ზოგადი დახასიათების დროსაც აღნიშნული გვქონდა ის თავისებური გარემოება, რომ მხ. რ. 2. პ. ავ მ-ძირიანს ნაცვალსახელს არაერთს ენაში, მაგ. ლუნძურ-დიდოური ჯგუფისაშვი. ნათ., მიც. და ზოგან მოქმედ. ბრ. ფორმები ამავე ძირისაგან-კი არა, არამედ დ-ძირისა აქვთ, რომელიც ამავე ენებს მხ. რ. 1. პ. და 3. პ. ნაცვალსახელუბის ძირად უჩანთ.

ძირისეული ბგერისდა გვიარა პ. ნაცვალსახელების ზემომოყვანილი განჯგუფების ვითარება და ნახევებს ყველას იმ სირთულეს, რომელიც ქართულსინდურ-ლილურ-ლეგურ-ალბანური ენების ნაცვალსახელების ურთიერთშორისი ნათესაობის დებულებას ელოდება წინ: რაც ენათა ერთ ჯგუფს 1. პ. ნ. ძ-რად აქვს, ის მეორე ჯგუფს 2. პირისად მოვოვება და ვ და მ ბგერები თუ ქართველურს ენებში 1. პ. ნაცვალსახელის ძირია და ნაცვალსახელოვანი-თავსართია, იგივე ჟ და ვ გამოუკლებლივ ყველა სინდურ ენებსა და ლეგურ-ალბანური მ ენოვანი ერთეულის შემცველს სამხრეთ-აღმოსავლურს ჯგუფს მხ. რ. 2. პ. ნაცვალსახელის ძირად და ნიშნად აქვს, ისევე, როგორც ანდი-დიდოური და ლუნძური ენების ჯგუფებს მ-ბგერაც ავრედტ მრ. რ. 2. პ. ნაცვალსახელად მოგვოვება.

ასეთივე და უფრო მეტი წინააღმდეგობაც სუფევს დ-ძირის დანაშნულების სფეროშიც: თუ ანდი-დიდოური და ლუნძური ენათა ჯგუფებს იგი მხ. რ. 1. პ. ნაცვალსახელად აქვთ, მათვე 2. პ. ნაცვალსახელის ნათ. და მიც. ბრ. ძირადაც გამოუყენებიათ, ენათა დიდს უმრავლესობას დ და თ სწორედ მხ. რ. 3. პირის, ჩვენებითი და უკუქცევითი ნაცვალსახელების ძირად, მოვოვებათ.

სანამ ამ უცნაური მოვლენისა და აუხსნელი აღრეულობის მიზეზი გამოკვეთილი არ იქმნება, სანამ არ გავიგებთ, თავითგანვე ასეთი მდგომარეობა იყო, თუ არა, ვიდრე სრული დამაჯერებლობით განმარტებული არ გვექმნება, თუ როგორ ვაჩნდა მტყვევლების ამ ნაწილში ასეთი აღრეულობა, განა შესაძლებელია და უფლება გვაქვს ქართველურ-სინდურ-ლილურ-ლეგურ-ალბანური ენების ნაცვალსახელების ნათესაობა ქეშმარიტ დებულებად მივიჩნიოთ?

ქართველურისა და სინდურ-ლილურ-ლეგური ენების ცალკეულმა შესწავლამ დაგვიჩვენა, რომ პ. ნ-ების მრ. რ. ფორმები წინათ მხ. რ. ფორმებისაგან მარტო მრ. რ. ბოლოსართით განსხვავდებოდა, რომ მათ პირის ნიშნები იგივე წყონით, რაც მხ. რ. ნაცვალსახელებს ებადათ. ამის ცოდნა, სადაც მრ. რ. ნ-ების ანაირი ფორმები გვაქვს გადარჩენილი, მხ. რ. ნ-ების ფორმები-კი უკვე ცხადად გაცეითილი, ანდა ფონეტიკურად შეცვლილი მანს, და მრ. რ. ფორმების გამოყენება მხ. რ. ნ-ების წინაშეული ბგერითი შედგენილობის აღდგენას შეგვაძლევინებს.

რაკი პ. ნ-ების ძირისეულად მიჩნეული ბგერების ყველა შემოთავსებელი ნაირნაირობას დახელოვნებული ფონეტიკურა მდგომარეობითაც-კი ერთმანერთს ექრას გზით ვერ დაუკავშირებთ და ერთმანეთისაგან ვერ გამოიყვანთ, ამიტომ, მათი თავდაპირველი წარმოშობილება-რაობის გამოკვების გარეშე, ამ უაღრესად დახლოვლულს საკითხს ვერა ეშველება რა.

შესაძლებელია, ისტორიული ხნიერების მოსაზრებაზე დამყარებით, გადაგვეწყვიტა, რომ ამ ენათაგან ყველაზე ძველი ცნობები პ. ნ-ების ძირეული ბგერის გამოსარკვევად ქართულში მოგვეპოვება, სადაც წერილობითი ძეგლებით დადასტურებული ფაქტები გვაქვს ხელთ და ამ საფუძველით 1. პ. ნ. ძირეულ ბგერად სწორედ ვ მიგვიჩნია, მ-ს გაჩენა-კი ფონეტიკური შენაცვლებით აგვეხსნა. მაგრამ თვით ქართულშიც-კი რომ ამ დებულების სისწორეს არაერთი ვარემოება არღვევს? ამას ისიც ერთვის ზედ, რომ, თუნდაც ყველა ამ დადასტოვებულ გარემოებასაც ყურადღება არ მივაქციოთ, მაინც როგორ და რით ავსნა, რომ იგივე ვ და მ, რომელნიც ქართულს მხ. რ. 1. პ. ნაცვალსახელის ძირად აქვს, სინდურს ყველას და ლეგური ენების საკმაოდ მრავალრიცხოვან ჯგუფსაც მხ. რ. 2. პ. ნაცვალსახელისათვის განუკუთვნებია? ამიტომაც ამ ერთული ამოცანის გადასწყვეტად ისტორიულ ხნიერებაზე დაყრდნობა ვერც გამოგადგება და ვერც შეგვეძენს რამეს, არამედ ამ საკითხს სხვა გზით უნდა მივხედეთ.

3. უ და მ-ს ენათა ერთს, ქართველურს, ჯგუფში მხ. რ. 1. პ. ნაცვალსახელად, ზოლო უნათა მეორეს, სინდურსა და ლეგურს, ჯგუფში მხ. რ. 2. პ. ნაცვალსახელად გამოყენებისდა მიუხედავად. მათ შორის ნათესაობის აზრი მხოლოდ იმ შემთხვევაშია შესაძლებელი კიდევ დაიფეროს ადამიანმა, თუ წარმოვიდგინოთ, რომ ამ ვ-ს წინათ რაღაც ისეთი ცნების გამოშვაცვლობის ფუნქცია ჰქონდა ენისაგან დაკისრებული, რომელიც პირველსაცა და მეორე პირსაც ჰქონდა და ამიტომაც პირველისთვისაც და მეორე პირისთვისაც იყო გამოსაყენებელი.

ვერც ქართველურისა და ვერც მარტო ლეგურ-ალბანური ენოვანი მასალით ამ ამოცანის გადაწყვეტა ვერ ხერხდება, რათგან ამ ენებში ვ, უ და მ-ს პირთა ნაცვალსახელების სახ. ბრუნვის ფორმებში პირის აღმნიშვნელობის ფუნქციის გარდა სხვა არაფერი აქვს დაკისრებული, ეს დანიშნულება-კი. როგორც დაერწმუნდით, ქართველურსა და ლეგურ-ალბანურ ენებს ერთმანერთისაგან ძირიანად განსხვავებულად აქვთ განაწილებული. ამ პრობლემის გადაჭრას მეკლავარი მხოლოდ სინდური ენების საშუალებით შესძლებს.

აზსაჟიბ ჰ. ნაცვალსახელებს, როგორც ცნობილია, სინდურ ენათაგან ერთადერთს მხ. რ. 2. და 3. პირისათვის სქეს-კატეგორიისდა მიხედვით განსხვავებული ფორმები ახადია. გეოგრაფიულადაც და აგებულებითაც ამზახურზე ისეთს დაშორებულს ენას, როგორც ანდიაურას, მხ. რ. 1. და 2. პირისათვის, როგორც დავრწმუნდით, მამრობითი და მდედრობითი სქესისათვის განსხვავებული სახეობის ნაცვალსახელები აქვს და, როდესაც მამაკაცი თავის თავზე ამბობს მეო, უეჭველად უნდა დინ იხმაროს, ხოლო თუ ამასვე ქალი იტყვის, ის უსათუოდ დენ-ს იხმარებს. ამნაირადვე, ოუ მამაკაცს მოჰმართავნ და იტყვიან შენო, მაშინ მიწ უნდა. იყოს ნახმარი, ქალისადმი მიმართვისას-კი მენ.

თუ სინდურ ენათაგან ამზახურს მხ. რ. მარტო 2. და 3. პირის ნაცვალსახელებისათვის სქეს-კატეგორიისდა მიხედვით განსხვავებული ფორმები აქვს, ლეგურ ენათაგან ანდიურს მხ. რ. 1. და 2. პირის მამრობითი და მდედრობითი სქესებისათვის განსხვავებული ნაცვალსახელები მოეპოვება. 3. პირისა და ჩვენებითი ნაცვალსახელებისათვის ხომ დიდილერს ყველა ენას და ლეგურ ენათაგან თითქმის ყველა სქეს-კატეგორიანებს გრამ. სქესისა და კატეგორიებისდა მიხედვით განსხვავებული ფორმები მოეპოვებათ.

არქულს, თუმცა 1. პ. მხ. რ. ნაცვალსახელის მხოლოდ ერთი ფორმა უიონ აქვს, მაგრამ მისი ნათ. ბრუნვაც ასევე ერთი ფორმის შექონებელი-კი არ არის, არამედ ოთხივე სქეს-კატეგორიისათვის, როგორც ვიცით, ცალკეული უის. დის, მის ფორმებია. თუ ნათ. ბრუნვის ფორმაზე შესაძლებელია ითქვას, რომ აქ ნამდვილად 1. პ. ნ. კანკლედობა-კი არა, არამედ კუთვნილებითი ნაცვალსახელია, რომელსაც ბევრს სხვა ენაშიც, სადაც ნაცვალსახელების სახელობითმა ბრუნვამ გრამატ. სქესის განსხვავება არ იცის, ასეთივე თვისება აქვს, მიცემითი ბრუნვის ფორმები ხომ კუთვნილებითი ნაცვალსახელები არ არის, არქულს-კი ორივე რიცხვის 1. პ. ნაცვალსახელის ნათ. და მიც. ბრუნვებში ოთხივე სქეს-კატეგორიისათვის ცალკე-კე ფორმა მოეპოვება, სახელდობრ: მხ. რ. 1. პ. მიც. ბრ.— უეს, დენ, ბეს, ეს, — მრ. რ. 1. პ. ჩვენ ნენ-ის ნათ. ბრ. ულუ, დოდო, მოდო, ოდო, — ხოლო მიც. ბრ. უელ, დელ, ბელ და ელ.

თუ გავიხსენებთ, რომ 1. პ. მხ. რ. ნაცვალსახელის ძირი უ არის, მრ. რ. 1. პირისა-კი ნ, ცხადი გახდება, რომ სქეს-კატეგორიების ნიშნები უ, დ და ბ ამ ძირს თავსართის სახით ემატება. ამზახურშიც ნაცვალსახელის მხოლოდ თავ-კიდური ბგერაა სქეს-კატეგორიის განსხვავებელი. 3. პ. ღა ჩვენებითს ნაცვალსახელებს ზოგს ენაში, როგორც დავრწმუნდით, სქეს-კატეგორიის ნიშნები თავსართად, მაგრამ უშეტესობას ბოლოსართად აქვს.

სათანადო ადგილას აინიშნული გვექონდა, რომ თუმცა ანდი-დიდილური ენების 1. და 2. პ. ნ. წყვილ-წყვილი, მამრ. და მდედრ. სქესისათვის განსხვავებული ფორმები საყურადღებოა, მაგრამ თვით ამ ფორმების წარმოების წესი ძველი არ შეიძლება იყოს, არქული 3. ნ. ნათ. და მიც. ბრ. 4 სქეს-კატეგორიის განსხვავებული ფორმებიც საყურადღებოა ისევე, როგორც თაბასარანულის ი-თავკიდურიანი ნაცვალსახელებიც, მხოლოდ მარტო ამით ამ საკითხის გამორკვევა შეუძლებელია.

ყველა სინდურ ენებს გამოუკლებლივ, როგორც ვიცით, უ მხ. რ. 2. პ. ნა-
ცვალსახელის ნიშნად აქვს, მაგრამ იმ უღარესად საყურადღებო განსწავებით,
რომ, თუ უბიზურს, ჩერქეზულსა და ყაბარდოულში ეს უ მხოლოდ და მხოლოდ
2. პირის, გამომატველია, საერთოდ და სქეს-კატეგორიისდა მიუხედავად, რა-
გან ამ ენებმა გრამ. სქეს-კატეგორიების გარჩევა აღარ იცის, აბზაზურში იგივე
უ უკვე ზოგადად მხ. რ. 2. პ. ნაცვალსახელის ნიშანი-კი არ არის, არამედ
მარტო მამრობითი სქესის 2. პ. გამომატველია, ე. ი. ამ უ ბგერის ფუნქცი-
ური დანიშნულება მკაფიოდ გარკვეულ სქესთან არის დაკავშირებული, რა-
გან სხვა სქესის, მაგ. მდღერ. სქესის, 2. პირისათვის, როგორც ვიცით, ბირა
ინმარება.

ვ-ს რომელი ამ ორი დანიშნულებათაგან, — 2. პირისა, თუ 1. სქეს-კატე-
გორიის 2. პირისა, ან იქნებ მხოლოდ 1. მამრ. სქეს-კატეგორიის, პირისდა
მიუხედავად აღმნიშვნელობა, — შეადგენდა თავდაპირველს ფუნქციას. ამის გა-
მორკვევის ერთი მხრით აბზაზური ენის 2. პ. მრ. რ. ნაცვალსახელი შარა და
მეტადრე შარით გეშევის, მეორე მხრით-კი უბიზური პ. ნაცვალსახელების მთე-
ლი წყების აღნაგობის ცოდნა.

აბზაზური ნების ანალიზის დროს უკვე აღნიშნული გეგონდა, რომ მრ. რ.
2. პ. 5. შარით, ვითარცა მრ. რ. თ ბოლოსართის შემცველი, უნდა სწორედ
2. პ. მხ. რ. ფორმისაგან იყოს ამ ფორმანტის საშუალებით წაწარმოები. აქედ-
ან ცხადი ხდება, რომ წინათ მხ. რ. 2. პ. 5. შარა-კი არ ყოფილა, არამედ
შარა, რომელშიც შ-ს დაბალიობა ? ფონეტიკურად გაჩენილი მოვლენა-კი
არ არის, არამედ მორფოლოგიურ მოვლენა და უ-ს შერწყმულობის ნაშთს
წარმოადგენს. უბიზურშიც, როგორც ვიცით, თავკიდურ ბგერად მრ. რ. 2. პ.
ნ-ს სწო აქვს. რაკი შ არც ერთს ე. წ. კავკასიურს ენას სქეს-კატეგორიის ნიშ-
ნად არ მოეპოვება, 2. პ. 5. ნიშნად-კი, აბზაზურსა და უბიზურს გარდა, ქარ-
თულსაც და ზოგს ლეგურ ენათაგანსაც აქვს, ამიტომ ცხადია, რომ შ აბზა-
ზურს შარა-შიც ხწორედ 2 პ ნაცვალსახელის ნიშანია, ი, ანუ მისი წინამორ-
ბედი უ-კი სქეს-კატეგორიის ნიშნის ნაშთია. ყველა ამ მოსაზრებისა და უბი-
ზური პ. ნაცვალსახელების აღნაგობის ანალიზის ძალით (ლუა და ლუახლან სა-
მივე პირის ნ-ის ბოლოსართები რომ ჭარა-საგან არის წარმომდგარი), უნდა
დავსკვნათ, რომ წინათ 1. და 2. პ. ნაცვალსახელების ფორმები მარტო პი-
რისა-კი არა, არამედ საჭიროებისამებრ სათანადო სქეს-კატეგორიის აღნიშ-
ვნელად იყო და ისევე, როგორც 2. პ. მამრობითი სქესის გამოსახატეად
შუარა ყოფილა, რომლის ნაშთსაც თანამედროვე აბზაზური ჭარა-და წარმოად-
გენს, ანაირადვე სხვა სქეს-კატეგორიის მაუწყებელი ფორმებიც ყოფილა, მაგ.
შხარა-ც იქმნებოდა, რომლის ნაშთიც თანამედროვე აბზაზურში 2. პ. მდღერ.
სქეს-კატეგორიის ფორმად არის ქცეული.

ცხადია, რომ სქეს-კატეგორიების გარჩევა მარტო 2. პ. ნ-ელს-კი არ ექმნე-
ბოდა, არამედ პირველი პირისახაც და, რაკი ნ-ის ფორმას პირის თავკიდური
ნიშანი დროთა განმავლობაში დაჰკარგვია, ისევე, როგორც აბზაზურსა და ყვე-
ლა სინდურ ენებში და ლეგურ ენების გარკვეულ ჯგუფშიც მხ. რ. 2. პ. ნაც-
ვალსახელს პირის ფორმანტი დაუკარგავს. სქესის მომღღერო 1. სქესის ნიშანი-კი

2 პ. ნაცვალსახელის ნიშნად ჰქცევია, ახვევ, ეტყობა, დამართვია ქართულსა და ქართველურ ენებსაც, მაგრამ 2. პ. ნაცვალსახელებში-კი არა, არამედ 1. პ. ნაცვალსახელის ფორმაში.

მაშასადამე, უ, ვ. (და მ. ვითარცა მისი შენაცვლება) თავდაპირველად პ. ყველა ნაცვალსახელებშიც მხოლოდ 1. სქეს-კატეგორიის ნიშანი ყოველია და ამ ბგერის ასეთი ზოგადი მნიშვნელობისა და პ. ნების თავკიდური, სწორედ პირის გამოხატველი, ფორმანტების გაქრობის გზით, ვქართველურ ენებში 1. პ. ნ-ისა, ხოლო ხინდურსა და ლეკურ ენათა გარკვეულ ჯგუფში უ, ვ და მ 2. პ. ნაცვალსახელის ძირეულ ბგერად არის ქცეული.

ქართველურს ენებსაც, ანუ სურ-უბისურის მსგავსად, რომ ოდესღაც პ. ფორმანტს სქეს-კატეგორიის ნიშნებაც წართლდა, ამის გამომწველი კვალნი ზვანურში გვაქვს შერჩენაო, რომელსაც 1. და 2. პ. ნაცვალსახელების ნათ. ბრ. ფორმას ვუა და ვუმ ბოლოსართი მოვბოვება. უეჭველია, ვუა და ვუმ უბისურის ღუა-სა და ღუალ-ს უდრეს, რომელც თითონ უარა-საგან არის წარმოდგარი და მამრ. სქესის გამომხატველი იქნებოდა თავდაპირველად.

მაშასადამე, ცხადი ხდება, რომ სინდურ-ლილურ-ლეგური ენების ნაცვალსახელები ოდესღაც მართო პირისა-კი არა. არამედ სქესისა, ანდა კატეგორიის აღმნიშვნელი ყოფილა. ასეთი ორი ცნების გამოხატვა პირისა და სქეს-კატეგორიის ნიშნების ერთად წმარებით სცოდნიათ. ამაირად შედგენილი ნაცვალსახელი ერთს-დამიხვევს დროს პირსაც და სქეს-კატეგორიასც გამოხატავდა ხოლმე და მოსაუბრეს ამ მხრივ ვინაობასაც უფრო კონკრეტულად უშუაგვინდა ხოლმე: მე მამაკაცი, მე დედაკაცი, მე ბაშვი, — შენ მამაკაცი, შენ დედაკაცი, შენ ბაშვი, შენ საგანო, — ის მამაკაცი, ის დედაკაცი. ის ბაშვი, ის საგანი — ზოგადად ასეთი შინაარსი ჰქონდა ამ სქეს-კატეგორიან ნაცვალსახელებს როგორც მს., ისევე მრ. რიცხვშიც.

შეტყველების სხვა ნაწილების მსგავსად, ნაცვალსახელებსაც სქეს-კატეგორიის ნიშნები თავსართისა და ბოლოსართის სახითაც ჰქონიათ და ნაწილობრივ, როგორც დერწმუნდით, ზოგს ენას უხლაც აქვს, მაგრამ ისევე, როგორც ზედსართავსა, მიმღობასა და რიცხვითს სახელებში სქეს-კატეგორიების თავსართიანი წარმოება უფრო ძველ საფეხურად მოჩანს, ბოლოსართოვანი წარმოება-კი მეორე საფეხური უნდა იყოს, ნაცვალსახელებშიც თავსართოვან-ბოლოსართოვანი წარმოების წესი ამნიარადვე ქრონოლოგიურად სხვა-და-სხვა ხანისად არის საგულისხმებელი

დროთა განმავლობაში, ნაცვალსახელების საუბარში ხშირი მხარების გამო, მეტადრე სქეს-კატეგორიების შეგნებისა და გრძნობის თანდათან შესუსტებისა და შემდეგ სრულიად გაქრობის წყალობით სქეს-კატეგორიან ძველ ნაცვალსახელებს ზოგს ენაში თავკიდური, ზოგში ბოლოკიდური ნაწილი ჩამოჰშორდა იმისდა მიხედვით თუ რა ხანაში — ყო ასეთი ცვლილება მომხდარი, ზოგს ენას ზოგადაც ნაცვალსახელის პირის მათუქმელი ბგერა დაეკარგა, სქესისა-კი პირის ნიშნად იქცა, ზოგს ენასა და ნაცვალსახელს-კი პირიქით სქეს-კატეგორიის ნიშანი გაუქრა და პირის აღმნიშვნელი ბგერა დაცული აქვს.

კულტურულმა წარმატებამა და სწრაფი საუბრის საჭიროებამ პირთა ნაცვალსახელების სქეს-კატეგორიათა მიხედვით განსხვავებულ ფორმებს, ვითარცა შემოფერგებელ გარემოებას. ბოლო მოუღო და მოსპო. არც ერთი ე. წ. კავკასიური ენა არ არსებობს, რომელსაც პ. ნაცვალსახელების სქეს-კატეგორიებისა და მიხედვით განსხვავებული ფორმები შენარჩუნებული ჰქონდეს, პირენდელი სახით მაინც, რათგან ანდი-დიდოური ენების პ. ნ-ების წყვილ-წყვილი ფორმები, როგორც ვიცით, მხოლოდ და მხოლოდ მეჩინიდილი საკომპენსაციო მოვლენაა. ცალკეულს ენასა და ენათა ზოგს ფაფუფს. როგორც მაგ. ქართულსა და ყველა ქართველურებს გრამ. სქეს-კატეგორიების განსწავლა ნაცვალსახელებში უხსოვარი დროთგანვე დაუკარგავს. სქეს-კატეგორიების თანდათან დაკარგვის პროცესის დროს რომ ზოგი ამ წარმოშობილობის ელემენტთაგანი ენას ამა თუ იმ პირის მიწვევებლად უქცევია, სქეს-კატეგორიების ნაწილაკების გაქრობისა და ნაცვალსახელებში უხსოვარად დაკარგვის გამო, პ. ნაცვალსახელების მოსაუბრეელა შეგნებით პირის კონკრეტულობის გამახატვის სწორედ ის უნარი წარმოგვითქვამს, რომელსაც პირის აღმნიშვნელს ძირს სათანადოდ სქეს-კატეგორიის მთავრებული ნიშნისა, ანდა მარცვლის დართვა ანიჭებდა. ენას აზრის მკაფიობისათვის ამ მეტად საგრძნობი და ნაკლიის შიგვება აქცე საკომპენსაციო წარმოებით უცდია, და ამ მიზნისათვის უუქმევეთი ნაცვალსახელების თითონ გამოუყენებია. სქეს-კატეგორიის ნიშნის მაგიერ ამ ნაცვალსახელების დართვა პირის ნაცვალსახელს უფრო მეტს კონკრეტულობას ანიჭებდა, ვიდრე უსქეს-კატეგორიო ფორმებს ეჭონდათ, თითონ ნაცვალსახელის ბოლოსართად სწარებას ის დიდი უპირატესობაც ეჭონდა, რომ იგი სამი პირისათვისაც და ყველა სქეს-კატეგორიისათვისაც იყო გამოსადეგი.

სწრაფს საუბარს დროთა განმავლობაში ბოლოხართად ქცეულნი უუქმევეთი ნაცვალსახელების სხვა-ნა-სხვა ფონეტიკური სახესხვაობაც პ. ნაცვალსახელების ფორმების შენარჩუნებულ ფორმებლად უქცევია, ზოლო შემდეგ მოხდარი ბევრით ცვლილებას წყალობით განუყოფელ ნაწილდაც-კი გაუხდა. ამის გამო პ. ნაცვალსახელების ამ სრულებით სხვაგვარი წარმოშობილობის ნაწილს ბევრგან, როგორც დავრწმუნდით, და მეტადრე მრ. რ. ფორმებში, პირის აღმნიშვნელობაც-კი დაჰკარგნია. ამ გარემოების ცოდნა და გათვალისწინება საშუალებას გვაძლევს შევაგნოთ იმ მეორე ჯერ შემადგენელ ნაწილსაც, რომლისაგანაც დროთა განმავლობაში შერთულობის წყალობით აგრეთვე ე. წ. კავკასიური და ქართველური პ. ნაცვალსახელების ნაწილსაგანა წარმოშობადარი.

ესლა დ-ძირიანი ნაცვალსახელების თავდაპირველი რაობის განხილვას რომ შევედგეთ, აქცე უპირველესად ყურადღებას ის გარემოება იპყრობს, რომ ეს ბევრა ლეგურ ენათა გარკვეულს ჯგუფს ერთი შხრით 1. პ. ნაცვალსახელის ძირად უჩანს, მეორე მხრით იგივე ზოგს ანდი-დიდოური ენათაგანს მხ. რ 2. პ. ნ-ის ნათ., მიც. და მოქმ. ბრუნვების ძირადაც-კი აქვს. დასასრულს, მრავალ ენაში იგივე დ. პ. პ-ისა და ჩვენებითი ნაცვალსახელის ძირია.

ასეთი სამგვარი დანიშნულებაც აქვთ ავანებს, რომ ამ ბევრასაც წინათ რალაც ისეთი ზოგადი ფუნქცია უნდა ეჭონოდა, რომ სამივე პირისათვის მისი გამოყენება შესაძლებელი ყოფილიყო.

კავკ. ენებში ყველაზე მეტად ამ დ-სა და თ ბგერას პ. პირისა და ჩვენებითი ნაცვალსახელის ფუნქცია აქვს დაცისრებული. მაგ. შესაძლებელია დავასახელოთ ლუმუქ თა, ლუნძური, ბოთლისური, ტინდალური და ლოდბერული დოუ, დოა, დოზ, არქული თოფ, თორ, თობ, თოთ და მრავალი სხვაც, მითითებითს ჰა, ჰე, ჰუ ნაწილაკებით ერთად შერწყმით ნახმარი, ფორმები. ლეგური ენების ცალკეული და ზოგადი განხილვის დროს დავრწმუნდით, რომ წინათ ამ დ ძირის ა-ხმოვანა ფორმა დაუ, დაა, დაბ და თაუ და სხვაც ყოფილა.

დ ბგერა რომ ერთ-ერთი; 1., 2., ანდა 3. პ. ნ-ის ძირად მიგვეჩნია, სრულებით გაუგებარი იქნებოდა ის სხვა-და-სხვანაირი მნიშვნელობა, რომელიც მას ლეგურ ენებში აქვს მოკუთვნიებული. ამიტომაც ვფიქრობ, რომ დ და თ ბგერის თავდაპირველი დანაშნულება უკუქცევითი ნაცვალსახელის ფუნქცია უნდა ყოფილიყო ყველგან, ისევე, როგორც თოფ (1 სქესკ.), თორ (2) და თობ (3) არ-ქულში ის თითონ ის აღმნიშვნელია, ხოლო დიდოურად თვის-ს ეწოდება თებ:

ქართველურ-სინდურ-ლილღურ-ლეგური ნაცვალსახელების ანალიზის დროს ხომ არაერთხელ გვქონდა შემთხვევა დავრწმუნებულიყავით, თუ რამდენად დიდი მნიშვნელობა ჰქონია უკუქცევითი ნაცვალსახელების ცოდნას პ. ნ-ების აღ-ნაგობის მისაგნებად. ამიტომ, რაც ცალკეულად ამის შესახებ გამოირკვა, აქ იმის გასენებაც არის საჭირო და მათი ერთად თავმოყრაც ბევრ რამეს გავგა-გებინებს. სახელდობრ ქართველურ-სინდურ-ლილღურ-ლეგური და ალბანური პ. ნაცვალსახელებისა და მათი შემადგენელი ნაწილების წარმოშობილობისა და თავდაპირველი რაობის გამოსარკვევად და გასაგებად შედრე ვარემოებასაც აქვს მნიშვნელობა.

ჩაჩნურად „ის“ არის იზ, ხოლო ის თითონ — იზ შა. ამ ნაცვალსახელის ნათ. ბრ -კი „თითონ მისი“, როგორც დავრწმუნდით, იქნება შიწენ, მიც. — შიწენა ნოქმ. შა მასასადამე, ვ. პ. მხ. რ. იზ ნაცვალსახელი თითონ-ის გამოშ-ხატველ შა-სთან ერთად მართო სახ. ბრუნვაში გვხვდება, შემდეგ ბრუნვებში-ვი ეს პ. პირის ნაცვალსახელა სრულებით უკვალოდ ქრება და მხოლოდ უკუქ-ცევითი ნაცვალსახელი თითონ-ლა შა ეკავილდება.

ლილღური ნაცვალსახელების განხილვისას ვავიგეთ, რომ მხ. რ. ვ. პ. ის თი-თონ ის შა გამოშხატავს თითონ-ის ცნებას, მრ. რ. სამივე პირის თითონ-ის მათუწყებლად-კი უკვე ამავე ძირისაგან ნაწარმოები ეშ ბოლოსართია, რომელიც პირთა ნაცვალსახელებს ერთის და ამაირად გამოიხატება ხოლმე: ჩვენ თი-თონ — თხუო თხუშ და ვაა ვეშ, — თქვენ თითონ. — შუ შეშ, — ხოლო იხინი. თითონ — იზუშ-შეშ.

ზემოდასახელებული თვალსაზრისით საყურადღებოა ჩვენ თითონ და თქვენ თითონ-ის ჩაჩნოთი ამ ნაცვალსახელების და მათი კანკლიდობის წესიც: როგორც უკვე ვიცით, ჩვენ (შე და ის, ან იხინი) იქნება ტხუო ანუ თხუო, ჩვენ თი-თონ — კი ტხუო ტხუშ, — ჩვენ (შე და შა, ან თქვენ) არის ვაა, ჩვენ თითონ — ვაა ვეშ და თქვენ ხომ შუ არის, თქვენ თითონ — შუ შეშ.

ყველა ამ შემთხვევაში პ. ნაცვალსახელს მართო უკუქცევითი ნაცვალ-სახელის ფორმა-კი არ მისდევს, როგორც ვ. პ. მხ. რ. — შა, არამედ პირის ნაც-ნიშანთან შერწყმული ფორმა: თხ + ეშ, ვ + ეშ, შ + ეშ, ე. ი. ისევე

ქართულში რომ „ჩვენ თითონ“-ის მაგიერ „ჩეთითონ“ და „თქვენ თითონ“-ის მაგიერ „თქოთითონ“ გვეხმარა. საეულისხმოა, რომ ყველა ამ შემთხვევაშიც ნათ., მიც., მოქმ. და სხვ. ბრუნვებში პ. ნაცვალსახელის პირველი ცალკეული ფორმა ქრება და მხოლოდ უკუქცევითი ნაცვალსახელების ზემოაღნიშნული შერწყმული ფორმების კანკლედობა-ლაა, პ. ნაც. ნიშნები-კი უცვლელი რჩება. მეტის თქმაც შეიძლება: „თქვენ თითონ“-ის ნათ. და მიც. ბრ. მარტო შერწყმული-კი არა, არამედ პ. ნაცვალსახელოვან-ნიშნებ-ჩამოცილოდ ფორმებსაც ხმარობენ ხოლმე (იხ. აქვე, გვ. 492), ე. ი. აქაც მხოლოდ უკუქცევითი ნაცვალსახელის კანკლედობა-ლაა დარჩენილი, პირის ნაცვალსახელის ყოველივე კვალი კი უკვე სრულებით გამჭრალია.

ამაზე არანაკლებ საყურადღებოა ის გარემოება, რომ ჩაჩნუთ პ. პ. მხ. რ. ნაცვალსახელს იზ-სა და ამავე პირის მრ. რ. იზუშ-საც, როგორც დავრწმუნდით (იხ. აქვე, გვ. 490—1), სრულებით მოულოდნელად ც ძირისაგან ნაწარმოები ფორმები აქვთ ყველა (სახელობითის გარდა) ბრუნვებისათვის ისე, რომ ნათ., ბრ. მისი არის ცუინანს, მიც. ბრ. ცუნანს, მოქმ. ცუშ, — მრ. რ. ნათ. ცვრინანს, მიც. ცვრანსა და მოქმ. ცვრანს, იზ-კი უკვალოდ ქრება.

ზემოაღნიშნულს უცნაურობას ზედ ის გარემოებაც ერთვის, რომ ჩაჩნუთად ამ ცუთ, ცუ და ცვ ძირს არავითარი განმარტება არ მოეპოვება და სრულებით გაუგებარია, უსლარის ლექსიკური მასალებით მინაც, რათგან თანამედროვე ჩაჩნურს ც უკუთქმითი მნიშვნელობის თავსართად, ანდა ბოლოსართად აქვს, ცუ-კი დახლილი სიმინდის, ანდა გამხმარი მსხლის ფქვილს ნიშნავს (ჩაჩ. ე., გვ. 225 — 226), ერთი სიტყვით პ. პ. ნაცვალსახელთან საერთო არა უჩანს რა.

ზემოაღნიშნული გარემოება ჩაჩნუთი პ. პ. ნაცვალსახელის საკანკლედოდ ფორმების ძირს მით უფრო საინტერესოდ ხდის. თუ მკვლევარი მას ჩაჩნურში განმარტებას ვერ მოუძებნის, სამაგიეროდ საქმარისია აღამაინმა წინამდებარე წიგნის ის გვერდები გადაიკითხოს, სადაც ღრუბუჭის ნაცვალსახელები გვაქვს განხილული (იხ. გვ. 526), რომ ცუ-სა და ცა-ს რაობა გამოირკვეს. ღრუბუჭის ხომ ცუ და მისი ა და ი-სმოვანა ფორმები სწორედ პ. პ. უკუქცევითი ნაცვალსახელია. უეჭველია ჩაჩნუთი პ. პ. ნაცვალსახელის საკანკლედოდ ფორმებიც ამავე წარმოშობილობისა და თავდაპირველად ამავე დანიშნულების ნაცვალსახელი უნდა ყოფილიყო.

ზემოდასახელებული გარემოება ამუღანებს, რომ როგორც თანამედროვე ჩაჩნურს იზ შს აქვს „ის თითონ“-ის გამოსახატავად, ისევე ძველად ამავე ცნების წარმოსაქმნელად იზ-ცუ-ც, შუტნია და როგორც იზ შს-ს ნათ., მიც. და სხ. ბრ. ფორმებში პირის ნაცვალსახელი იზ ჩამოცილებია, უკვალოდ გამჭრალა და მხოლოდ თითონ-ის აღმნიშნელი შს-ს ფორმები-ლაა. შერჩენილი, ცხადია, ასეთივე პროცესის შედეგს უნდა წარმოადგენდეს პ. პ. ნაცვალსახელის კანკლედობის ფორმებიც: აქაც პ. პ. ნაცვალსახელი ჩამოცილებული უნდა იქონს და თითონ-ის აღმნიშნელი უკუქცევითი ცუ ნაცვალსახელის კანკლედობის შერჩენილი ფორმები-კი მესამე პირის ნაცვალსახელის კანკლედობად არის ქცეული. ამნაირად, თუმცა ამ ფორმებს შენარჩუნებული აქვს მნიშვნელობა,

„თითონ მისი“, „თითონ მას“, „თითონ მისით“, მაგრამ არსებითად ზემომოყვანილი ფორმები მარტო თვისი, თვისს და თვისით-ს ნიშნავენ.

ლუნბურასა, ანჭუსურასა და ჩაბრული ნაცვალსახელების განხილვის დროსაც ხომ დავარწმუნდით, რომ მრ. რ. პირთა ნაცვალსახელები მარტო-კი არ უხმარიათ, არამედ უკუთქმითი ნაცვალსახელის თითონ-თან ერთად და საუბრის დროს მარტო ჩვენ და თქვენ-ს-კი არ ხმაჯობდნენ ხოლმე, არამედ თურმე ამბობდნენ „ჩვენ თითონ“ და „თქვენ თითონ“, ამასთანავე თითონ-ის გამომხატველი ელემენტი ბოლოსართის მსგავსად შერწყმით ერთვოდა ნაცვალსახელს, ანდა ასეთად მიჩნულს ფორმას.

არაერთი ენის შ. პ., როგორც მხ., ისევე მრ. რ. ნაცვალსახელების განხილვისასაც ბევრჯერ შეგვეძლო დავარწმუნებულყოფით, რომ ეს ნაცვალსახელებიც ჩვეულებრივ მითითებითი ნაცვალსახელებისა და უკუთქვეითი ნაცვალსახელის შერთებით, ანდა შერწყმითაც-კი ყოფილა შედგენილი. აქაც კანკაღედობის დროს უფრო ხშირად შ. პ. ნაცვალსახელი ქრება და მხოლოდ-და უკუთქვეითი ნაცვალსახელის ფორმებ რჩება, რომელთაც ამისდა მრუხებად ვ. პირისადმი მიკუთვნილობის მნიშვნელობა მიიღწევენ უკუთქვეითი აქვთ.

მე-XVIII ს. ჩანაწერებში ჩანს, რომ ასეთი მოვლენა უკვე იმ დროსაც ყოფილა კუთვნილებით ნაცვალსახელებშიც. ამ მხრივ საყურადღებოა, რომ ჩვენი მე-XVIII ს. ლუნბურად ნეფერაუ ყოფილა, ეხლა ნეფერ-ს ხმარობენ, ანჭუსურად ძველად ნეფერ, ხოლო ჩაბრულად ნეფერაბ უხმარიათ, — თქვენი-ც ლუნბურად ძველად იყო მოფორაბ, ეხლა ნოფორ, — წინათვე ანჭუსურად მუფერ, ჩაბრულად-კი მუფერაბ ყოფილა. ყველა ამ ფორმებს, როგორც დავარწმუნდით, უკუთქვეითი ნაცვალსახელის შ(შ) ძირისაგან ნაწარმოები, ან მხოლოდ ნათ. ბრ. ფორმა, ან ამასთანავე ამა-თუ-იმ ბოლოსართის შემცველი (ერაუ, ეერაბ; ეორაბ, ეერ; ეორ) სქეს-კატეგორიის ნიშანი ახლავს.

მაგრამ აქაც პ. პ. კუთვნილებითი ნაცვალსახელის ის ფორმაა საგულისხმო, რომელიც მე-XVIII ს. ჩანაწერშია აღბეჭდილი. მისი მაშინ ლუნბურად ყოფილა შენეაუ, ჩაბრულად შენეაბ, ხოლო ანჭუსურად ძენელ. რაკი ამ ფორმებს პ. პ. ლუნბურად ნაცვალსახელის დოუ-ს ნათ. ბრ. დოსუ-დ-ის არავითარი კვალიც-კი არ ეტყობა, ცხადი ხდება, რომ აქაც პირის კუთვნილებითი ნაცვალსახელის ჩემი-ს გამომხატველი წინა ნაწილი სრულებით გამქრალია და მხოლოდ თვისი-ს გამომხატველი უკუთქვეითი ნაცვალსახელი და ყოფილა.

ყველა ზემოაღნიშნულისა და ზემონათქვამის შემდეგ, ადელილი გასაგები იქნება, თუ რატომ და რა გზით არის ქცეული დ-ძირი ზოგს ენათა ჯგუფში 1. პ. ნაცვალსახელად და იმავე დროს 2. პ. ნ-ის ნათ., მიც, და მოქმ. ბრ. ფორმებად, ხოლო ენათა დიდ უმრავლესობას შ. პ. და ჩვენებითი ნაცვალსახელებად აქვს: ბოლოსართად ქცეული უკუთქვეითი ნაცვალსახელის დაუ, ანუ თაუ, დოუ ან თოუ და მათ სხვადასხვა ფონეტიკურ სახესხვაობათა პ. ნაცვალსახელებთან ერთად შერწყმული ხმარებისა და დროთა განმავლობაში პ. ნაცვალსახელების ძირისეული, ანდა ძირეულად მიჩნულ ნაწილის გაქრობის გამო და გაქრობასთან ერთად მათზე პ. ნ-ების გადმოტანის გზით.

მაშასადამე, ნაცვალსახელების ძირებად მიჩნეული ბგერების კარგად ცნობილი სიმრავლე და აღრულობა მართლაც ასეთი ძირების სიმრავლის შედეგი-კი არ ყოფილა, არამედ იმ რთული პროცესისა, რომელსაც ნაცვალსახელები შეუქმნია: აქ, როგორც გამოირკვა, პ. ნ-ების თავდაპირველ ძირებს გარდა, ოდინდელი სქეს-კატეგორიების ჩიშნებითა და უკუქცევითი ნაცვალსახელები, ზოგან მთლიანად, უფრო ხშირად-კი მხოლოდ მათი ნაწილებიც ყოფილა შერთულ-შეთვისებული.

ეხლა მხოლოდ-და პ. ნაცვალსახელების თავდაპირველ ძირებზე დავგრჩა ორიოდ სიტყვა სათქმელი. 1. პ. ნ. ძირად ს, ანდა ზ არის მისაჩნვეი, რომლის გავრცელების არე, როგორც დავრწმუნდით, წინათ შავი ზღვითგან მოყოლებული კასპიის ზღვამდე ყოფილა გადაჭიმული. ქართველურისა და ანდი-დი-დოურ-დუნჭური ენათა ჯგუფის 1. პ. ნაცვალსახელი-კი სქეს-კატეგორიისა და უკუქცევითი ნაცვალსახელის სამყაროთგან არის შეჭრილი. საფიქრებელია, რომ ჩემი-ს პირველი მარცვალი 1. პ. ნ. ამავე ბგერის ფონეტიკური სახე-ნაცვალი იყოს, ჩი-კი ოდინდელი სქეს-კატეგორიის ვი მარცვლის სახესხვაობა, თუ რომ ქართველურშიც ჩ, ლეგურ ენათა მსგავსად, სხვაგნებური, სახელდობრ, უკუქცევითი ნ. ცვალსახელის ანაიკლს არ წარმოადგენს.

2. პ. ნ-ის პირველად ძირად ხ არის მისაჩნვეი, რომელიც სნდურს ენებში (აბხაზ. და უბის.) და ქართულში (ცალკეულად) შ-დ არის უჩნაცვლებული, ხოლო უ, მ და დ (ნათ. მიც. და მოქმ. ბრ-ში) სნდურსა და ლეგურ ენათა გარკვეულ ჯგუფში, როგორც უკვე ვიცით, სქეს-კატეგორიისა და უკუქცევითი ნაცვალსახელ-ს არითგანვეა შეჭრილი.

3. პ. ნ-ის ძირად ნ-ს მიჩნევა, ქართულით ძველთაგანვე დამოწმებისდა მიუხედავად, არ შეიძლება, რათგან, როგორც დავრწმუნდით, ერთი მხრით აზვან-გუბა დარჩ, რომელიც პ. პ., მაგრამ მხოლოდ მდედრ. სქესის აღმჩიშნელია, მეორე მხრით-კი ის გარემოებაც, რომ ქართულში ნ თავდაპირველად მდედრ. სქეს-კატეგორიის ნიშანი ყოფილა, იგი, უეჭველია, სქეს-კატეგორიათა არითგან შეჭრილი ელემენტია. დ ბგერაც, როგორც გამოირკვა, უკუქცევითი ნაცვალსახელის ოდინდელს კუთვნილია და წკლილს წარმოადგავს.

ყველა ამ მოსაზრებათა გამო, პ. პ. ნაცვალსახელი, როგორც ეტყობა, პა, ჭე, ჰუ მიითებითი ნაწილაკით გამოიხატებოდა, რომელსაც ჯერ სათანადო სქეს-კატეგორიის ნიშანი, ხოლო შემდეგ უკუქცევითი ნაცვალსახელი ერთვოდა.

ნაცვალსახელების ძირების ნათესაობა და იგივეობა-კი ქართველურ-სინდურ-ლილურ-ად ბანურ ენებში, მაშასადამე, შესაძლებელია უც-ლოზმელ ჰეშმარტებად იქმნეს მიჩნეული. განა შესაძლებელია შემთხვევითი მოვლენა იყოს, რომ ქართულსა და ქართულურსავე უკუქცევით ნაცვალსახელებად ბავი, თვთ, თი. დუდო და თხვმ აქვს და დილურ-ლეგურ ენებშიც დაუ, თაუ და მათი სხვადასხვა ფონეტიკური სახესხვაობა უკუქცევითი ნაცვალსახელივე? ან კიდევ, განა საგულისხმო არ არის, რომ სვანურსაც უკუქცევით ნაცვალსახელად ჯა და პ. პ. ნ-ად ეჯა (< ჰე + ჯა) აქვს და მისგან გეოგრაფიულად ისეთ დაშორებულ ენასაც-კი, როგორც დიდურია, პ. პ. ნ-ად მე-XVIII ს. ჯო-ვე-ჭქენია, რომელიც ეხლა უკვე შო-დ არის შენაცვლებული.

მიმოვალოშმი შესაძლებელია დამტკიცდეს, რომ უკუქცევითი ნაცვალსახელები **თ, ღ, ჯ, შ** შ და **ჩ, ც** ძირები ყველა ერთი-და-იმავე ბგერის ფონეტიკურ სახესხვაობას წარმოადგენს.

ქართული ნების ანალიზში დავგარწმუნა, რომ მრ. რ. 2. პ. ნ. თქუნე პ. ნ-ის არავითარ ელემენტს არ უნდა შეიცავდეს, არამედ იგი რაღაც სხვაგნებური წარმოშობილობისა უნდა იყოს. ამნაირადვე დალღობი პ. ნ-ების განხილვისას გამოიჩვენა, რომ მრ. რ. 1. პ. ნ. **ტხენ** და **ტხუო-ს** ანუ **თხენ** და **თხუო-ში** არც 1. და არც 2. პ. ნების არავითარი ელემენტი არ მოიპოვება, არამედ ისიც წინათ რაღაც სხვა არეს კუთვნილება უნდა ყოფილიყო. დათოღო თქუნე, ანუ თქვენ-ისა და დალღობი თხენ და თხუო-ს ბგერითი მსგავსების უპროფა ხომ შეუძლებელია. ამ ორი ნ-ის ასეთი ბგერითი მსგავსება შემთხვევითია? და, თუ შემთხვევითი არ არის, რა მიზეზი შეიძლება იყოს, რომ დათოღეს ბგერათა ეს კომპლექსი მრ. რ. 2. პ. ნაცვალსახელად აქვს, დალღობს-კი მრ. რ. 1. პი-რისად?

მას შემდგომ, რაც ჩვენ მრავალი მაგალითი გვინახავს, როცა უკუქცევითი ნაცვალსახელი, ანდა მისი ელემენტი, პ. ნ-ად ქცეულა, ვგონებ, აღარ უნდა გვეუცხოვოს აზრი, რომ მრ. რ. 2. პ. დათოღი ნაცვალსახელიც შესაძლებელია იმავე წარმოშობილობისა იყოს. ეგების იგი ძველ ქართულში კარგად ცნობილს, თავის აღმნიშვნელ სიტყვა თხემ-თან იყოს დაკავშირებული, რომლის ფონეტიკური სახესხვაობა თხემ, როგორც ვიცით, სჯანრეს სწორედ უკუქცევით ნაცვალსახელად აქვს.

ეს მოსაზრება რომ მართალი გამომდგარიყო, მაშინ ადვილი გასაგები გახდებოდა, თუ როგორ იყო შესაძლებელი, რომ ეს სიტყვავე დალღობში მრ. რ. უკვე 2. პ. ნ-ად ქცეულიყო. მართალია, არსებული მასალებითგან არ ჩანს, რომ ამნაირი სიტყვა ჩანრებში უკუქცევითი ნაცვალსახელი იყოს, მაგრამ მაინც საყურადღებოა, რომ ჩანრებადაც თხაუფ სახლის თავს, სახურავს, ანუ თხემსვე ნიშნავს (იხ. ჩანრ. ე., გვ. 214).

დასასრულ, ნაცვალსახელების ბოლოკიდური ნაწილის შესახებაც. უკვე კარგად ვიცით, რომ დათოღსა და დათოღლანსაც ნა და ნ ბოლოსართი აქვთ და ლაგურ ენათა უმრავლესობასაც იმავე დანიშნულების ელემენტად იგივე ნ და ნე-ც მოუპოვებთ. განა შესაძლებელია ასეთი რამე შემთხვევითი მოვლენა იყოს? ზინდურ ენებსაც ხომ რე, რი და რ ფორმანტი აქვთ. რ-სა და ნ შენაცვლება იმდენად ხშირია, რომ ამ ორი ფორმანტის იგიველბაზე ბგერის საუბარი საჭირო არ უნდა იყოს. ცხადია, რომ რ და ნ ერთ-ერთი ოდინდელი სქეს-კატეგორიის შერადილ-გადაგვარებული ნაშთია.

ეხლა-კი, ვგონებ, სრული უფლება უნდა გვქონდეს დავასკვნათ, რომ ქართველურ-სინდურ-ლილღურ-ლეგურ ალბანურ ნაცვალსახელებს, როგორც ძირები; ისევე აღნაგობა და ამ ცნების გამოხატვის წესიც ერთი-და-იგივე ქქონია და, მაშასადამე, მათი ნათესაობა ამ მხრივაც უცილობელ დებულებად უნდა იყოს ცნობილი.

კ ა რ ი მ ე ნ ტ ე ს ე

ზენა. სიყვანთა ძირევი ნათესაობა. დანაზნა.

დასახული ამოცანა და თარგლები

6. მარრის, მეტადრე კი აკ. შანიძისა, იოს. ყიფშიძის, ვარდ. თოფურიასი და არნ. ჩიქობავას გამოკვლევების წყალობით ქართული და ქართველური ზმნის აგებულება უკვე საკმაოდ საფუძვლიანად არის შესწავლილი. სამწუხაროდ, ამ მხრით ჯერ კიდევ ძალიან ცოტაა გაკეთებული სინდური ენების ზმნის აგებულების შესასწავლად. მართალია, წინანდელთან შედარებით, იქაც საქმეს ოდნავ გაუმჯობესება დაეტყო ისე, რომ უზიხურისათვისაც და ადიღეურის, ქაბურისათვისაც მონოგრაფიული გამოკვლევები და უკანასკნელისათვის, როგორც ვიცით, გრამატიკაც-კია გამოქვეყნებული (იაკოვლევისა და აშხამაფის), მაგრამ ზმნის აღნაგობის სირთულე იქ მაინც დაძლეული არ არის. უნდა აღინიშნოს, რომ დკმეზილმა თავის შედარებით გამოკვლევაში სინდური ენების ზმნის ზოგადი თვისებების გამოჩვენებაც სცადა და არაერთი სამართლიანი დაკვირვებაც მოეზოგა, მაგრამ ჯერ კიდევ ბევრი სამუშაოა გასაკეთებელი, სანამ სინდური ენების ზმნის აღნაგობის ჩვენი ცოდნა იმ დონეს მაინც მიაღწევდეს, რა დონეზედაც ამჟამად ქართულისა და ქართველური ენების ზმნის აღნაგობა ვიცით.

სრულებით უმწეო მდგომარეობა იყო ბოლო დრომდე ლილურ-ლეგურ-ალბანური ენების გრამატიკის ამ დარგში. ზმნის აღნაგობის შესასწავლად თითქმის არაფერი იყო გაკეთებული და საქმე უღვლილების ფორმების აღნუსხვას მხოლოდ ოდნავ სცილდებოდა. მარტო ამ ბოლო დროს დაიწყო ზოგიერთი ლეგური ენების გაღრმავებული შესწავლა, მაგრამ მისი შედეგი ჯერ გამოქვეყნებული არ არის. ამის გამო ლილურ-ლეგური ენების ზმნის ზოგადს თვისებებზე იმ მცირეოდენს ვაჩვენებ, რაც ად. დირრს აქვს თავის „შესავალ“-ში და ლ. ჟირკოვს პატარა, ექვს-გვერდიანს მოხსენებაში „დაღესტნის იაფეტურ ენების ზმნის აგებულებაზე“ (О строе глагола в афетических языках Дагестана: Доклады Акад. Наук СССР. 1930 წ. № 5, გვ. 79 — 84), თითქმის არა მოგვეპოვება რა.

ზემოაღნიშნულ პირობებში ცხადია, რომ ქართველური, სინდური, ლილური და ლეგურ-ალბანური ენების ზმნისა და უღვლილების შედარებითი შესწავლა არც მართებული და არც მიზანშეწონილია დასაწყისში. ამისთვის წინასწარ სინდურ-ლილურ-ლეგური ენების ისევე მაინც მონოგრაფიულად განხილვა იქმნებოდა საჭირო, როგორც სქეს-კატეგორიები, რიცხვითი და ნსცვალსახელები

გეჰონდა განხილული. მაგრამ; თუ მორფოლოგიის ზემოაღნიშნული საკითხების გამოსარკვევად აწარსებული მასალა ცოტად-თუ-ბევრად საკმარისი იყო, ზმნის რთული აგებულების, მეტადრე-კი მისი გენეზისის, გაშუქება ასეთი მცირეს, ცუ-ღად გაგებულ-განმარტებულსა და შეუმოწმებელს მასალაზე დაერწმუნებით შეუ-ძლებელია: მეკლევარს იგი საფუძვლიანი დასკვნის გამოყენების საშუალებას ვერ მისცემს. ვფიქრობ, რომ ესლანდელ ვითარებაში შესაძლებელია ამ ენათა ჯგუ-ფების ზმნის აგებულების მხოლოდ ზოგადს პრინციპზე ვიქონიოთ მსჯელობა და ამიტომ აქაც სწორედ ამით უნდა დაგვკმაყოფილდეთ.

1. ქართულ-ქართველური ზმნა

ზოგადი ქართულისა და ქართველური ენების მორფოლოგიის თავისებუ-ლება, როგორც ცნობილია, ზმნის აგებულებაშიც მკაფიოდ გამოიხატება: აქაც ხომ თავსართოვანი წარმოებაა გაბატონებული და ბოლოსართოვანს ძალზე სქარბობს. ამ თავისთავისებობით ზმნის ქართველური უღვლილება ინდო-ევრო-პულისაგანაც ძირიანად განსხვავდება და სემურთან შედარებითაც, რომელსაც ნაწილობრივ თავსართოვანი წარმოებაც მოეპოვება, თავსართოვანი წარმოების პრინციპი თითქმის ურყევად აქვს დაცული.

ქართულსა და ქართველურებს თავსართოვანი წარმოება პირთა (სუბიექტ-ობიექტის) აღნაშნავად აქვს გამოყენებული ორივე რიცხვის პირველი და მეორე პირისათვის. ამ ზოგად წესისაგან გამონაკლისს მხოლოდ მესამე პირის ფორმა წარმოადგენს, რომელშიც პირი ბოლოსართით, სუფიქსით აღინიშნება. ასევეა ძველ ქართულშიც, რამდენადაც ისტორიული ხანის ძეგლების ერთ ამის გამოარკვევა შესაძლებელი. მაგრამ ხვანუსს, როგორც ნაცვალსახელებზე მსჯელობის დროს დაერწმუნდით (იხ. აქვე) მესამე პირისათვის თავსართო-ვანი წარმოება ესლაც ნაწილობრივ შენარჩუნებული აქვს და, მაშასადამე, თავსართოვანი წარმოების პრინციპის მთლიანობა იქ ამ მხრივაც დაცულია.

თავის აღაგას გამოთქმული გეჰონდა მოსაზრება, რომ თავდაპირველად ეს ზოგადი მოვლენა უნდა ყოფილიყო და ვ. პ. ნ: თავსართოვანი წარმოება ოდესლაც ქართულსაც ექნებოდა.

ცნობილია აგრეთვე, რომ ქართულიცა და ყველა ქართველური ენების ზმნაც ერთპირიანიც, ორპირიანიცა და სამპირიანიც არსებობს. ერთპირიანი ზმნა ისეთ ზმნას ეწოდება, რომელიც მხოლოდ სუბიექტის აღნიშვნელია, ორ-პირიანი ზმნა-კი სუბიექტისა და ობიექტისა, თუ ყოველთვის ბგერითი ნიშ-ნით არა, გულისხმობთ მანაც გამოხატველია. სამპირიანი ერთი-სუბიექტისა და ორი ობიექტის აღმნიშვნელია აზრიანობით, მაგრამ თვით სამპირიანი-ზმნის ფორმებს მარტო ორი პირის, სუბიექტისა და ერთი ობიექტის, გამომხატველი ნიშნები მოეპოვება, მეორე ობიექტი-კი ცალკეული ბგერით არ აღინიშნება, არამედ მხოლოდ იგულისხმება ხოლმე.

თუმცა ქართულს პირის სუბიექტურიცა და ობიექტური ნიშნებიც, მე-სამე პირის ვარდა, თავსართებად აქვს; მაგრამ ორივე ნიშანი დაცულია ხოლმე იმ შემთხვევაში, როცა სუბიექტად პირველი პირია, ხოლო ობიექტად მესამე

პირია და პირის ნიშნის შემდგომ ზმნა თანხმოვნით იწყება. ასეთს შემთხვევებში ჯერ სუბიექტის ნიშანია ხოლმე, მერმე-კი, ობიექტის ნიშანი მჩქდევს, მაგ.: პპკითხე, მსთხოვე და სხ. დანარჩენ შემთხვევებში-კი ერთი მათგანი იკარგება, ზოგჯერ ორივე ქრება, სახელდობრ:

1. როცა სუბიექტი პირველი პირია, ობიექტი-კი მესამე პირი არის და ობიექტის ნიშანს ზმნის პირველ ბგერად ა, ან უ, ან და ე ხმოვანი სვდება, მაშინ მხოლოდ სუბიექტური ნიშანი რჩება, ობიექტის ნიშანი-კი ამ ხმოვნების წინ ქრება, მაგ. ვაახხოვე-ს მაგიერ ვათხოვე ითქმის.

2. როცა სუბიექტი პირველი პირია, ობიექტი-კი მეორე, ანდა წინაუკმო სუბიექტი მეორე პირია, ხოლო ობიექტი პირველი პირი არის, მაშინ რჩება მხოლოდ ობიექტური ნიშანი, სუბიექტური-კი უჩინარია; მაგ. ვწერ, მწერ და სხ.

3. როცა სუბიექტი მეორე პირია, ობიექტი-კი მესამე, რაკი მათ ნიშნად ერთი-ღა იგივე თანხმოვანი აქვთ, ორი ერთ-ღა-მავე ბგერის შეყრისას-კი, მართო ერთი-ღა რჩება ხოლმე, ამიტომაც, თუ ამ ერთს დარჩენილს ნიშანს შემდეგ ზმნის ხმოვანი მიჰყვა, მაშინ ეს მეორე ნიშანიც ქრება ხოლმე, მაგ. გაატან, შეუთვალო.

დასასრულ, როდესაც სუბიექტად მესამე პირია, ობიექტად-კი ერთი სამ პირთაგანი, რაკი მესამე პირის ნიშანი ქართულში ბოლოსართით, ობიექტი-კი თავსართით გამოიხატება, ამიტომ მათი შეხვედრა შეუძლებელია და ასეთ შემთხვევებში ორპირიან ზმნას ორივე ნიშანი აქვს ხოლმე შერჩენილი, მაგ. მნახავს, განახავს, სცემს და სხ.

სუბიექტი სახელობითი და მოთხოვნილი ბრუნვითი გამოიხატება, ობიექტი-კი მიცემითი და სახელობითი ბრუნვითაც.

რაკი ქართულიას და ქართველური ენების ზმნის თავისებურებას, ერთ-პირიანობის გარდა, ორ და სამპირიანობა შეადგენს, ცხადია, რომ ამ ორ-სამ პირიანი ზმნების უღვლილებაც სუბიექტისა და ობიექტისა, ანდა ობიექტებს შორისი დამოკიდებულების გამომხატველიც უნდა იყოს და არის კიდევაც, სუბიექტ-ობიექტთა დამოკიდებულების ზმნის ფორმებით გამოხატვას ზმნის ქცევა ეწოდება.

ზმნის სულ სამი ქცევა არსებობს: ერთს მათგანს, სუბიექტის კუთვნილების, ანდა მისთვის განკუთვნილობის გამოხატველს, სათავისო, ანუ სასუბიექტო ქცევა ეწოდება (მაგ. ვიწერ, ვიკეთებ), — მეორეს, სხვის კუთვნილების, ანდა სხვისთვის განკუთვნილობის მალყებელს სასხვისო, ანუ საობიექტო ქცევა ეწოდება (მაგ. ვუწერ, ვუკეთებ). ხოლო მესამეს, რომელიც ობიექტის არც კუთვნილებისა და არც განკუთვნილობის გამომჟღავნებელი არ არის, საარვისო, ანუ ნეიტრალური ქცევა ეწოდება (მაგ. სწერს, აკეთებს, ხატავს).

ისევე, როგორც პირის ნიშნებია, ზმნის ქცევის ნიშნებიც თავსართოვანი წარმოების წესით გამოიხატება და ზმნის წინა ნაწილშია მოთავსებული.

ბოლოსართოვანი წარმოება-კი ზოგადს ქართულსაცა და ყველა ქართველურებსაც სუბიექტ-ობიექტის პირთა მრავლობითობის გამოსახატავად და დროთა მაწარმოებელ ფორმანტებად აქვს გამოყენებული (ეწერთ, სწერთ, სწერენ, მაწარმოებ, სწერდა, სწერდნენ, ვწერე, ვწერეთ და სხ.).

ქართველურ ენებს დროთა ფორმები უხვად მოეპოვება, მაგრამ წარმოშობილობისა და მიხედვით ყველა მათ ორ-სამ მთავარ ჯგუფად გაყოფა შეიძლება; ერთ ჯგუფს ძირითადი, მეორესა და მესამეს-კი მითვან ნაწარმოები დროები შეადგენენ. პირველ ჯგუფს აწმყო დრო და აორისტი ანუ ნაწყო ძირითადი ეკუთვნის. აწმყო დროს ფუძის მაწარმოებელი სუფიქსები მოეპოვება (ქართულში -ავ, -ამ, -ებ [სხვებზე მეტად გავრცელებული], -ოპ, -ოფ, -ი, — მეგრულში -ან, -ენ, -ინ, -უნ [ყველაზე გავრცელებული] და -ქ, — ქანურში -ამ, -აფ, -უმ [ყველაზე მეტად გავრცელებული], -უფ, -იფ და სვანურში -ემ, -ერ, -ენ [ხშირია], -ინ [ხშირია], -ელ, -ესგ და -ეშგ).

ნაწყო უსრულის ნიშნად ზოგადს ქართულსაც და ყველა ქართველურ ენებსაც ღ ბოლოსართი აქვთ, რომელიც აწმყო დროს ფორმას ერთვის. ჭანურს ნაწყო უსრულის ნიშნად ამჟამად მისი ყრუ შესატყვისობა ტ გაუხლია, მაგრამ ათინურს კილოში დ-ც გვხვდება ისევე, როგორც მისი გაასპირატებული ღ შესატყვისობაც.

ზემოდასახელებულ მეცნიერთა ნაშრომებში გამოჩნეულია, რომ მკვრელს, ჭანურს და სვანურს ზმნას მართო აგებულება-კი არა აქვს იგივე, რაც ქართულშია, არამედ თვით აღნაგობის ელემენტებადაც იგივე ფორმანტებია გამოკენებული (იხ. მეგრულ-ქანურისათვის არნ. ჩიქობავას ქანურის გრამ. ანალიზი, გვ. 86—87, 99—100, 110, 117, 136, 138, 155, 177, 199—200.— სვანურისათვის ვარ. თოფურიას სვანური ენა I, ზმნა, გვ. 25, 34, 43, 45, 48, 50, 106—107, 112, 127, 142—143, 168, 182, 184, 209).

2. სინდური ენების ზმნა

სინდურ ენათაგან ყველაზე საინტერესო აღნაგობის თვალსაზრისითაც და და ძველი თვისებების დაცვითაც ანსწიჟია ზმნა. სამწუხაროდ მონოგრაფიულად იგი ჯერ არავის შეუსწავლია, უსლარისა, დ. ვულიისა და G. Deeters-ის პატარა, მაგრამ საყურადღებო, წერილის „Der abchasische Sprachbau (Nachrichten v. d. Gesel. d. Wissen. zu Göttingen 1931) გარდა სხვა არათერია გამოკვეყნებული.

სამწუხაროა, რომ პროფ. ს. ჯანაშიას კვლევა-ძიება აბხაზური გრამატიკისა და კერძოდ ზმნის სფეროში დაბეჭდილი არ არის. ხელთა მაქვს მხოლოდ მისგან გადმოცემული ზოგიერთი წერილობითი ცნობები, რომლებითაც ესარგებლობ და რომლისთვისაც დიდ მადლობას მოვასხენებ.

ქართველური ენების მსგავსად, სინდურს ენებსაც ერთპირიანი ზმნებიც აბაღია, ორპირიანიცა და სამპირიანიც (ს. ჯანაშიას წერ. ცნობა და დეშეზ. Etudes, გვ. 156). ზმნის აგებულებაში აგრეთვე თავსართოვანი წარმოებაა გავრცელებული: სუბიექტისა და ობიექტის, ან ობიექტების მაუწყებელი ნიშნები ისევე, როგორც აბხაზურში მათი გრამატ. სქესი და კატეგორიაც მხოლოდ თავსართების სახით გამოიხატება. ბოლოსართება-კი ყველა სინდურში მხოლოდ დროისა და კილოს ნიშნებია. მრ. რ. ნიშანი ადილურს 3. პირისათვის მოეპოვება და აქაც, ქართველურის მსგავსად, ბოლოსართით გამოიხატება.

სინდურ ენებსაც ორგვარი უღვლილება აქვთ: სუბიექტური და ობიექტური. ორპირიანს ზმნებში სუბიექტი და ობიექტი, სამპირიანებში — სუბიექტი და ორი ობიექტი აღნიშნება ხოლმე. გარდამაგალ ზმნებში ობიექტის (პირად, დამატება) ნიშანი პირველ ადგილზეა, სუბიექტისა — კი მეორეზე, ხოლო გარდაუვალში სუბიექტის ნიშანი პირველ ადგილზეა, ობიექტისა (ირიბი ობიექტი) — მეორეზე. (ს. ჯანაშიას და ქ. ლომთათიძის ცნობა და დვმეზ. Etudes, გვ. 157, 160, 162, 166, 167, 168, 169).

სინდურ ენებსაც მოეპოვებათ ზმნის მაწარმოებელი ბოლოსართები, მაგ. აზხაზურს აქვს — უმ და ომტ, რომელთაგან პირველის ბუნება ქართულს ობ-ს მიაგავს, ხოლო მეორეს შესაძლებელია ქართულს ეტ ფორმანტს (ხვრეტა, ჩვრეტა, ჭვრეტა, ჩხვლეტა და სხ.), რომლის თავდაპირველი რაობა გამოსარკვევია, ენათესავებოდეს.

პირთა (სუბიექტ-ობიექტის) ზმნაში ნაცვალსახელოვანი თავსართებით გამოხატვის წესის კარგედღურსა და სინდურს ენებში მსგავსებას გარდა, შეესაძლებელია კიდევ აწმყო დროისაგან ნაწარმოები ნამყო უსრულის წარმოების წესის მსგავსებაც იქნეს აღნიშნული. ქართველურს ენებს ამის მაწარმოებლად, როგორც ვიცით, ბოლოსართოვან ნიშნად დ, ანდა მისი ერთერთი ფონეტიკური სახესწავლობათაგანი აქვთ. სინდურ ენებსაც მოეპოვებათ ნამყო, სწორედ ნამყო უსრულის, -ტ ბოლოსართით წარმოების წესი. ეს შეტადრე უმიხურს, ჩრტქზღუსა და ავმარტოუს აქვთ კარგად დაცული. უჩიხურში ნამყო უსრულს -ნტ (-ეგტ, -ფტ) ბოლოსართით აწარმოებენ, რომელიც უშუალოდ აწმყო დროის -(გ)ნ-ბოლოსართიან ფორმას ემატება (დვმეზ. Etudes, გვ. 174).

ჩრტქზღუსაც ახალია - (გ)ტ-ბოლოსართიანი ნამყო უსრული (იქვე, გვ. 174), ისევე როგორც ავმარტოუსაც ამავე დროის მაწარმოებლად -ტ სუფიქსი აქვს, რომელიც აწმყო დროის ფორმას ერთვის (ყაბ. გრ. გვ. 22 და დვმეზ. Etudes გვ. 174 — 175).

სინდური ზმნის უღვლილების აღნაგობის ზოგადად გასათვალისწინებლად მგალითად უნდაჩურს უღვლილების მოყვანა (სჯობია, რათგან იგი სინდური ზმნის უღვლილებს აღნაგობის ოდინდელ სირთულეს უფრო მკაფიოდ წარმოუდგენს მკითხველს. მოყვანილი ფორმების ცალკეული ნაწილის დანიშნულების გაგების გასაადვილებლად, უნდა ჯერ აზხაზური ნაცვალსახელოვანი თავსართები გავისინოთ.

ერთპირიან ზმნების პ. თავსართები.

მხ. რ.	მრ. რ.
1. პ. ს	პ
2. პ. მამრ. სქ. უ, მდედრ. სქ. ბ	ფ
3. პ. გონ. არს. დ, არაგონ. არს. ი	ი

მაგალითად:

- მივდივარ : 1. სცომატ (ს-ც-ომატ)
- მილიხარ : 2. უცომატ (მ), ბცომატ (მღ.)
- მილის : 3. დცომატ (გონ.), იცომატ (არაგონ).

შრ. რ.

- 1. მივდივართ — ჰცომატ
- 2. მილიხართ — შიცომატ
- 3. მილიან — იცომატ

ნამყო უსრული

მხ. რ.

მწ. რ.

- მივლილი 1. სცონ (ს-ცონ)
- 2. უცონ (მ.), ბცონ (მღ.)
- 3. დცონ (გონ.), იცონ (არაგონ.)

- ჰცონ
- შიცონ
- იცონ

ნამყო სრული

მხ. რ.

მრ. რ.

- წაველი 1. სცემატ (ს-ცემატ)
- 2. უცემატ (მ.), ბცემატ (მღ.)
- 3. დცემატ (გონ.), იცემატ (არაგონ.)

- ჰცემატ
- შიცემატ
- იცემატ

მდგომარეობის გამოშვებული ზმნების უღვლილები მაკალრით:

აწმყო დრო

მრ. რ.

მრ. რ.

- 1. ვარ — სჯყოლუბ (სჯ — ყა — უა)
  - 2. ხარ — უყოლუბ (მ.), ბჯყოლუბ
  - 3. არის — ღარა ღჯყოლუბ (მ.), ღარა ღჯყოლუბ (მღ.)
- უი ყრუბ (გონ.)

- ჰაყოლუბ
- შიყოლუბ
- ურთ ყრუბ

ნამყო უსრული.

სჯყანა და სხ.

ორ და სამ-პირიანი ზმნების თავსართები:

I ქვემდებარისათვის

მხ. რ.

მრ. რ.

- 1. ს
  - 2. უ (მ.), ბ (მღ.)
  - 3. ი, ან ა (მ.), ლ (მღ.)
- ა, ნა (არაგონ.)

- ჰ
- შ
- რ.

II. ა. პირველი დამატებისათვის

მხ. რ.

მრ. რ.

- ღ ან და, ღჯ (გონ.)
- ი, ან ა (არაგონ.)

- რ, ან რა, რჯ

ბ. მეორე დამატებისათვის

<p>მხ. რ.</p> <p>1. სა, სგ, ს</p> <p>2. ჟა, უ (მ.), — ბა, ბგ, ბ (მღ.)</p> <p>3. ჟა, ი (მ.); — ღა, ღგ, ღ (მღ.)</p> <p>ა (არაგონ.)</p>	<p>მრ. რ.</p> <p>ჟა</p> <p>შა, შგ, შრ</p> <p>რა, რგ, რ</p>
--	--

ორპირიანი ზმნის უღვლილების მავალითი:

უბნობა (აბხ. ში ძირი აქვს)

ი	სა	უ	ში	ოჯტ (ისეჟოჯტ)	შენ მამაკაცი მეუბნები
რამეს	მე	შენ(მ.)	უბნ	ები	
ი	სა	ბ	ში	ოჯტ	შენ დედაკაცი შეუბნები
რამეს	მე	შენ(მღ.)	უბნ	ები	
ი	სა	ა	ში	ოჯტ (ისეჟოჯტ)	მეუბნება მამაკაცი
რამეს	მე	ის(მ.)	უბნ	ება	
ი	სა	ლ	ში	ოჯტ	მეუბნება ქალი
რამეს	მე	ის(მღ.)	უბნ	ება	
ი	სა	ნა	ში	ოჯტ	მეუბნება რალაც
რამეს	მე	რალაც	უბნ	ება	
ი	სა	ში	ში	ოჯტ	მეუბნებით თქვენ
რამეს	მე	თქვენ	უბნ	ებით	
ი	სა	რ	ში	ოჯტ	მეუბნებიან ისინი
რამეს	მე	ისინი	უბნ	ებიან	

ღა სხვაც ამის მსგავსადღე.

სინდური ენების ზმნის აგებულება თავისი ზოგადრ ფვისებებით ქართველურის მსგავსია. უღვლილების ეს მსგავსება თითქმის სრულ იგივეობად იქცეოდა, სინდური ენების ჰ. ნაცვალსახელები და მათი თავსართოვანი ნიშნები რომ, ჩვენთვის უკვე ცნობილი მიზნების გამო, საუკუნეთა განმავლობაში ქართველური ნაცვალსახელებისაგან არ განსხვავებულიყო და მეორე დამატების, ანუ ობიექტის გამომხატველი ნიშანიც რომ გამჭრალი არ იყოს. ნამყოფ უსრულს დანდატ ბოლოსართით აწმყოსაგან წარმოების წესიც ცხად-წყობს, რომ სინდური ენების უღვლილება მარტო პირისა და რიცხვის აღნიშვნის წესით-კი არ ენათესავებოდა ქართველურისას, არამედ დროთა წარმოების წესითა და ნიშნებითაც, რა თქმა უნდა, მხოლოდ თავდაპირველად და შემდეგ მარტო გარკვეულ ხანაშიღე.

ჰ. ლილღურ-ღეგურ-ალბანური ზმნა

სულ სხვა ვითარება წარმოუდგება აღმაიან ლილღურ-ღეგური ენების ზმნაში, რადგან ძირითადი განსხვავებაა ამ ენების უღვლილების წესებსა და ქართველურს წესებს შორის.

მაგალითად, რომ ჯერ ღიღღღღ ენათგან ჩაჩნურა ზმნა ავილოთ, ჩაჩნური უღვლილები წესით ერთი-და-იმავე ღრთის მხოლოდობითა და მრავლობითი რიცხვის პირველი, მეორე და მესამე პირის ზმნის ფორმები სრულებით უცვლელი რჩება, თუ რომ მოსაუბრე, ანდა ვიწვევ საუბარია ერთსა-და-იმავე სქეს-კატეგორიას ეკუთვნის. მაგ. როცა მამაკაცი ამბობს, ანდა მამაკაცზე ამბობენ მე ვარ, მაშინ ჩაჩნურად ითქმის სუო ვუ, შენ ხარ — სუო ვუ, ის არის — იზ ვუ, — მრ. რ. ჩვენ ვართ — თხუო დუ, თქვენ ხართ — შუ დუ და ისინი არიან — იზუშ ბუ.

მაშასადამე, ქართული ვარ, ხარ, არის, ვართ, ხართ, არიან-ის მავერი, ჩაჩნურს; სამივე პირისათვის მხ. რ.-ში ერთი-და-იგივე ფორმა ვუ აქვს. მრ. რ.-შიც 1. და 2 პირისათვის ერთი-და-იგივე დუ მოეპოვება. პირის განსხვავების გამოხატვა ჩაჩნურს უღვლილებას მარტო ზმნის ფორმის წინ დასმული ცალკეული, სრული ნაცვალსახელით შეუძლიან და ახას გარდა მას და და-ნარჩენ ღიღღღღ ენებსაც, წოგუბს გარდა, ისიც ნაწილობრივ, სხვა არავითარი საშუალება არ მოეპოვება, რათგან პირის ფორმანტები არც თავსართისა და არც ბოლოსართის სახით არა აქვს.

მაგრამ ვარ, ხარ და არის ჩაჩნურად ვუ-დ ითქმის მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ მოსაუბრე მამრობითი სქესის-პირია, ანდა მამრობითს სქესზეა საუბარი. ხოლო, თუ მოსაუბრე მდედრ. სქესის არსებია, ანდა საუბარი მდედრ. სქესზეა, მაშინ უკვე ვუ-ს სხარება აღარ შეიძლება, არამედ აუ უნდა იყოს ნახ-მარი. ამიტომაც დედა არის ჩაჩნურად ითქმის ნაა აუ, — დამ არის — ია აუ, — ქვრივი დედაცაც არის ჯიურუო აუ და თუ ქალი ამბობს

მე ვარ,	ის იტყვის	სუო აუ
შენ ხარ	"	ხუო აუ
ის არის	"	იზ აუ

და სხვაც ამნაირადევა.

ისევე, როგორც ზემოთყვანილს მაგალითებში ზმნის ფორმების თავკილური 3 და 4 პირის-კი არა, არამედ მხოლოდ სქეს-კატეგორიის მაუწყებელია, ამნაირადვე უღვლილებში საკუთრივ ზმნის ფორმის თავკილური ნაწილში მარტო იმ შემთხვევაში იცვლება, როდესაც სუბიექტის, ანდა ობიექტის სქეს-კატეგორია იცვლება ხოლმე.

ზემონათქვამდგან ცხადი გახდება, რომ, თუმცა ღიღღღღი ენების უღვლილებაც უმთავრესად თავსართიდან წარმოების წესს მოსდევს, მაგრამ სუბიექტ-ობიექტის პირის აღსანიშნავად-კი არა, არამედ მხოლოდ მათი სქეს-კატეგორიის გამოხატვას ემსახურება.

ღოთა ფორმების შესაქმნელად ღიღღღღს და ღიღღღ ენებსაც ბოლოსართიდან წარმოება აქვთ გამოყენებული.

ჩაჩნურა ზმნის უღვლილების თავისებურებას უკვე უსლარმა მიაქცია ყურადღება და აღნიშნული აქვს, რომ თუ რუსულად და სხვა ინდო-ევროპულ ენებში ვაშობთ „я, ты, он, она, оно, оно“, „он, она, оно, она“, ჩაჩნურად ამ ორი წინადადების ასე გამოთქმა შეუძლებელია, არამედ დაახლოებით, ქართულის მაგვრად, ასე გამოითქმის: „მე მამ მიყვარს“, „მამას შეილი უყვარს“ სხვანაირად ამ აზრის გამოთქმა შეუძლებელია (ჩაჩ. ე., 64).

ჩანსური უღვლილებების ზემოაღნიშნული მოვლენა რომ ქართული გრამატიკრმინოლოგიით დახასიათდეს, ეს იმას ნიშნავს, რომ ჩანსურს მხოლოდ ზმნის ობიექტური უღვლილება მოეპოვება, სუბიექტური უღვლილება კი არ აბაღიათ. ამ დებულების ცხადსაყოფელად უსლარს გიჟა „მიყვარს“ ზმნის მაგალითი აქვს მოყვანილი:

ჩემ მამას მე ვუყვარვარ — სენ დენა სუო ვიჟა, მე ჩემი მამა მიყვარს — სუნონა საან დნ ვიჟა, ძმას და უყვარს — ვეშინა ღიშა აიჟა.

ბოლო, თუ ქალი ამბობს, — ჩემ მამას ვუყვარვარ, ასე ითქმის: სენ დენა სუო აიჟა, ჩემ (ვაყის) დედას მე ვუყვარვარ — სენ ნანნა სუო აიჟა, მე (სულ ერთია ქალი, თუ ვაჟი) მიყვარს ჩემი დედა — სუნონა აიჟა საან ნანა, მე მიყვარს ჩემი ძმები — სუნონა ბიჟა საან ვეყირი, მე მიყვარს ჩემი დები — სუნონა ბიჟა საან აიჟირი (ჩაჩ. გ. § 50).

ამ მაგალითებიდან ჩანს, რომ ვ, ა, ბ თავხართები მხოლოდ ობიექტის სქეს-კატეგორიის აღმნიშვნელებია, სუბიექტის სქეს-კატეგორია კი ზმნის ფორმაში არ აღინიშნება არც თავხართისა და არც ბოლფხართის სახით, არამედ სუბიექტის პიროვნება სრულ ნაცვალსახელით გამოითქმის.

ამ მაგალითებისდა მიუხედავად, მაინც უსლარის დებულება, ვითომც ჩანსურს ზმნის მხოლოდ ობიექტური უღვლილება ებადოს, მცდარია. თვით მისივე გრამატიკალდანა ჩანს, რომ ჩანსურს სუბიექტური უღვლილებაც აქვს, მაგ.:

მე (ვაჟი) ვარ — სუო ვუ,	მე (ქალი) ვარ — სუო აუ,
შენ „ ხარ — ვუო ვუ	შენ „ ხარ — ვუო აუ
ის „ არის — იჟ ვუ	ის „ არის — იჟ აუ.

ცხადია, რომ ამ და მსგავს შემთხვევებში ვ და ა, ბ და დ თავხართები ობიექტისა-კი არა, არამედ სუბიექტის სქეს-კატეგორიის აღმნიშვნელი თავხართებია. მაშასადამე, ჩანსურს როგორც სუბიექტური, ისევე ობიექტური უღვლილება აბაღია, მაგრამ ობიექტური მაინც სჭარბობს.

ჩანსური უღვლილების ნამდვილ დამახასიათებელ თვისებად ის გარემოება უნდა ჩაითვალოს, რომ ვ, ა, ბ და დ სუბიექტისა და ობიექტის მხოლოდ სქეს-კატეგორიის აღმნიშვნელი არის. მაგრამ ეს სქეს-კატეგორიის აღმნიშვნელი თავხართებიც ყველა ჩანსურ ზმნებს არ აბაღიათ (ჩაჩ. გ. § 49, გვ. 65). მთავარს დამახასიათებელ თვისებურებას სწორედ ის შეადგენს, რომ ჩანსურს უღვლილებას არც სუბიექტისა და არც ობიექტის პირის აღმნიშვნელი არ აბაღია, არც თავხართისა და არც ბოლფხართის სახით. ამიტომ ზმნის პირველი, მეორე და მესამე პირის ორთავე რიცხვის ფორმები, სქეს-კატეგორიის თავხართთა გარდა, ერთდღე იგვივა. ამგვარად, შესაძლებელია ითქვას, რომ ჩანსურ ზმნის უღვლილების ორგანული ფორმები აღარ მოეპოვება და ორგანული წარმოების ერთადერთ ნიშანწყალად უნდა დროების აღმნიშვნელი ბოლოსართები-ლა იქმნას მიჩნეული.

ჩანსურმა ზმნის უღვლილებამ დროთა ორგვარი წარმოება იცის: მარტივი და რთული, მიმოვლითა და მეშველი ზმნით ნაწარმოები. არსებითი მნიშვნელობა მარტივ წარმოებასა აქვს.

დედგური ენების ზმნის აგებულება ცლილდური ენებისას მიაგავს. მაგალითად, შესაძლებელია თუნდაც ღუნძურა უღვლილება ავილოთ. როგორც უკვე კარგად ვიცით, სქეს-კატეგორიის აღმნიშვნელ ნიშნებად ღუნძურაში ვ, ა, ბ და რ იხმარება, ვ — მამრობითი სქესის აღმნიშვნელია, ა — მდედრობითისა, ბ — საშუალო სქეს-კატეგორიისა და რ — სამივე სქეს-კატეგორიის განუჩივლად მრავლობითად გამოხატველია. ზმნის ფორმებს ეს ნიშნები თავსართების სახით ერთვის და მხოლოდ მიმღობას, ამგვარ თავსართებს გარდა, ნიშნები ბოლოშიაც ემატება. მაგ. თუ მამაკაცი ამბობს, მაშინ იქმნება:

მე ვარ — დუნ ვტგო

მე ვარ ხოლმე — დუნ ვტკუნა

მე ვიყავი — დუნ ვტკანა

ხოლო, თუ დედაკაცი ამბობს, მაშინ იქმნება:

მე ვარ — დუნ არგო

მე ვარ ხოლმე — დუნ არკუნა (← აუკუნა-საგან)

მე ვიყავი — დუნ არკანა

თუ ბავი ამბობს, მაშინ იქმნება:

მე ვარ — დუნ ბტგო

მე ვარ ხოლმე — დუნ ბტკუნა

მე ვიყავი — დუნ ბტკანა

მრავლობითად-კი სამივე სქეს-კატეგორიისათვის იქმნება:

ჩვენ ვართ — ნრუ რტგო

ჩვენ ვართ ხოლმე — ნრუ რტკუნა

ჩვენ ვიყავით — ნრუ რტკანა

(ლუნძ. ე. § 118, გვ. 118).

უსლარის სიტყვით, ზოგს ღუნძურ ზმნას სქეს-კატეგორიის ნიშნები შესაძლებელია შუაშიც ტკინდეს (ლუნძ. ე. § 118), მაგრამ ამას ჯერ შემოწმება სჭირდება: ასეთი შემთხვევები ხომ ბგერათა ადგილმონაცვლების შედეგი არ არის, ან წინანდელი ორნაწილელი ზმნების უღვლილებასთან ხომ არა გვაქვს საქმე?

სქეს-კატეგორიის აღმნიშვნელი ეს ბგერები მხოლოდობითი და მრავლობითი რიცხვის მეორე და მესამე პირის ფორმებისათვისაც იმგვარადვე იხმარება, როგორც პირველი პირისათვის, ამიტომაც მათ ნაცვალსახელოვანი თავსართის მნიშვნელობა-კი არა აქვთ, მაშინდეს ისინი მხოლოდ და მხოლოდ სქეს-კატეგორიის გამოხატველი არიან.

უნდა ითქვას, რომ ყველა ზემოთმოყვანილ მაგალითებში ვ, ა, ბ და რ სუბიექტის სქეს-კატეგორიის აღმნიშვნელია, ხოლო ღუნძური ზმნის ობიექტურს უღვლილებაში იგივე სქეს-კატეგორიის თავსართები უკვე ობიექტის სქესისა, ანდა კატეგორიის აღმნიშვნელია.

არც სუბიექტისა და არც ობიექტის პირის შაუწყებელი ნაცვალსახელოვანი ნაწილაკები არც თავსართისა და არც ბოლოსართის სახით ღუნძური ზმნის უღვლილების ფორმებს არ მოეპოვება.

ამგვარად ცხადი ხდება, რომ ლუნძურსაც, ჩაჩნურის მსგავსად, როგორც საშუალო, ისევე ენებითი ზმნის უღვლილებას არც სუბიექტური და არც ობიექტური სახეობის ორგანული წარმოება არა აქვს, არამედ წმარტო სუბიექტისა, თუ ობიექტის სქეს-კატეგორიის გამოხატვა შეუძლან თავსართების საშუალებით.

ასეთივე აგებულებისაა ლეგური ენების უმრავლესი ნაწილის ზმნის უღვლილებაც და ლუნძურსა და დანარჩენ ლეგურ ენებსაც, სამიოდეს გარდა, პირთა ნაცვალსახელოვანი ნიშნები ზმნის ფორმებისათვის არ მოეპოვება. წყობა-კი იმათაც ორნაირი აქვთ. მაგ. ორგანოვანი წარმოების უღვლილების უქონლობისდა მიუხედავად, ლუზიქურ ზმნასაც, ქართულის მსგავსად, სუბიექტურისა და ობიექტური უღვლილებაც აბაღია.

უკვე პ. უსლარს ჰქონდა აღნიშნული, რომ საშუალო გვარის ზმნების როგორც სქეს-კატეგორიის თავსართებისა, ისევე ზმნის ფორმების დაბოლოებათა ცვლილება, ყოველთვის ქვემდებარეწება დამოკიდებული, ხოლო მოქმედებითი გვარის ზმნებში პირიქით სქეს-კატეგორიის აღმნიშვნელი თავსართები ქვემდებარეს, ანუ მოქმედების სუბიექტს-კი არ ეთანხმება სოლმე, არამედ მოქმედების ობიექტს. უღვლილების ფორმათა დაბოლოება-კი მოქმედებითი გვარის ზმნებში ქვემდებარეს, ანუ მოქმედების სუბიექტს ეთანხმება, როდესაც მოქმედების სუბიექტად (გარკვეულს შემთხვევებში) პირველი, ან (ზოგჯერ) მეორე პირია, და მოქმედების ობიექტს, როდესაც ამნაირ ობიექტად მესამე პირი არის სოლმე (ლაკ. ე., 140 — 141 და 144).

რაკი ღუზიქურში პირველი და მეორე პირის ნაცვალსახელებს არც შემასმენლობითი და არც მოქმედებითი ბრუნვა არ აბაღიათ, ამიტომ მას არ შეუძლან ჩაჩნურისა და ლუნძურის მსგავსად, მოქმედებითი გვარის ზმნებში მოქმედების სუბიექტი მოქმედებითი ბრუნვით, ხოლო მოქმედების ობიექტი სახელობითი ბრუნვით გამოჰმბტოს. ამის მიგეგრ, გმზუურის მსგავსად, როდესაც 1. და 2. პირი მოქმედობს, ღუზიქური სუბიექტს ობიექტისაგან ბრუნვით-კი არ (ახ)ხვავებს, არამედ ორივე იქ სახელობითი ბრუნვით გამოითქმის, ხოლო სუბიექტი ობიექტისაგან მარტო თავისი მდებარეობით განიჩნევა: სუბიექტს პირველი ადგილი უკავია, ობიექტს-კი მეორე. ობიექტის აღმნიშვნელი ნაცვალსახელი უტკველად უშუალოდ სუბიექტს-კი არ უნდა მიწვედეს, არამედ შესაძლებელია ზმნის შემგლომაც დაისვას. მაგრამ, როდესაც მოქმედების სუბიექტი მესამე პირია, მაშინ სუბიექტი ნათესაობითი ბრუნვით გამოიწატება ხოლმე, ობიექტი-კი ისევ სახელობითი ბრუნვით (ლაკ. ე., 141, 142).

იმ სამიოდე დილლურ-ლეგურ-ალბანურ ენათაგან, რომელთაც მათთვის დამახასიათებლის, ზემოაღწერილი აგებულებისაგან განსხვავებული უღვლილება მოეპოვებათ, პირველად ლეგურ ენათა ჯგუფის ენას, თამასატანულს, უნდა შეეხოთ.

თამასატანულ ზმნას, მეტყველების სხვა ნაწილებთან შედარებბთ, ბევრი ფორმები აბაღია. თვით უღვლილების წარმოება ორგვარი თვისებისაა: ან მარტივი, ორგანული წარმოება ხოლმე, ან რთული, ორნაწილელი წარმოება, რო-

დესაც პირველ ნაწილად მეტყველების რომელიმე ნაწილია გამოყენებული, მეორე ნაწილად კი მარტვი, მეშველი ზმნის ფორმაა ხოლმე მოთავსებული.

ლამასაბანო სანელა ზმნის მაწარმოებელს ოზ, ოზ, უზ, ვზ შეადგენს, მაგ. ფ-უზ თქმა, აღ-ოზ სვლა, ვფ-ვზ ქება. მაგრამ სანელაში, ზემოთა-ყვანილ დაბოლოებებს გარდა, ობ, უბ დაბოლოებითაც გვხვდება, მაგ. ფ-უბ (თაბას. ე. 46).

ა. დარბა სიტყვით, ლამასაბანო ზმნისაც მოკმედი პირი ნაცვალ-სახელოვანი სუფიქსების საშუალებით აქვს გამოხატული, რომელთაც ზმნის წარმოქმნის ფორმებში ყოველთვის უკანასკნელი ადგილი უკავიათ, ე. ი. უღვლი-ლება პირთა ნაცვალსახელოვან ბოლოსართების საშუალებით სწარმოვსო. მხოლოდ ორივე რიცხვის მესამე პირს ამგვარი სუფიქსი არა აქვს, არამედ-ამის მაგიერ აქ ნახმარია ელემენტი, რომელიც, დროისდა მიხედვით, ან არის-ს, ან იყო-ს ნიშნავსო.

ამასთანავე თაბასარანულ ზმნაში ორგვარი ნაცვალსახელოვანი სუფიქსებია. სუფიქსთა ერთი გვარი იხმარება, როდესაც ქვემდებარე სახელოებითი ბრუნვით არის ხოლმე წარმოდგენილი, ხოლო სუფიქსთა მეორე გვარი კი-როცა ქვემდებარე მიცემითი ბრუნვით არის გამოთქმულიო.

სუფიქსთა 1-ი გვარი (სახელ. ბრ.)	მხ. რ.	მე-2- გვარი (შიც. ბრ.)
1. პირი — ზა		ეზ, ააზ
2. „ — ვა		ვუზ, უზ
	მრ. რ.	
1. „ (მე და შენ) ჰა		ჰუზ
1. „ (მე და ის) ჩა		ჩუზ
2. „ ჩა		ჩუზ

თაბასარანულ ზმნის პირველ და მეორე პირში სუფიქსების საშუალებითი დამატების გამოხატვაც შეუძლიან, მაგრამ ამავე დროს დამატება ზმნის წინ-მავალი სრული ნაცვალსახელითაც გამოითქმის ხოლმე, ოღონდ ზმნის პირის აღმნიშვნელი ნაცვალსახელოვანი სუფიქსები იმგვარადვე, როგორც სრული ნაცვალსახელით გამოხატული დამატებაც, ხშირად ქრება ხოლმე, მეორე პირის ნაცვალსახელოვანი სუფიქსის ვ-ც მომეტებულ ნაწილად ქრება, ანდა წინა-მავალ ნ, ლ და რ ბგერათა ასიმილაციის გავლენა დეტულობა ხოლმეო.

თაბასარან. დამატების სუფიქსები.

შემასმენ. ბრუნვის	მხ. რ.	მიცემითი ბრუნვის
ზა		ეზ
ვუ, ან უ, ვა, ან ა		ვუზ, ან უზ
	მრ. რ.	
ჰა, ჩა		ჰუზ, ჩუზ
ჩა		ჩუზ

(თაბას. გრ., 52 — 53).

თაბასარანული ზმნის უღვლილების მაგალითები:

1. აღდაქუზ — დაცემა

აწმყო დრო

მხ. რ.

მე ვეცემი იზუ ილდიქულუზა
შენ ეცემი ივუ ილდიქულუვა
ის ეცემა დუმუ ილდიქულურ

მრ. რ.

ჩვენ (მე და შენ) ვეცემით იპუ ილდიქულუჰა
ჩვენ (მე და ის) ვეცემით იჩუ ილდიქულუჩა
თქვენ ეცემით იჩუ ილდიქულუჩა.
ისინი ეცემიან დუჰრქ ილდიქულურ

ა. დ ი რ რ ს აღნიშნული აქვს, რომ ორივე რიცხვის მესამე პირის ფორმა ერთნაირია და რომ ეს წესი მთელს თაბასარანულ უღვლილებაშია დაცული, თანაც ამტკიცებს, რომ ამ შემთხვევაში ურ დაბოლოება ნაცვალსახელოვანი სუფიქსი-კი არაა, არამედ მეშველი ზმნის ვ. პ. ფორმაა, ე. ი. არის (გვ. 68).

ა. დ ი რ რ ს მიცემით პრუენვანი ქვემდებარის მქონებული ზმნის უღვლილების შემდეგი ნიმუში აქვს მოყვანილი, რომელიც ყველა დანარჩენ ამგვარ ზმნებისათვის სამაგალითოდ შეიძლება მიჩნეული იქნეს (გვ. 98 — 100).

ევაქუზ — სმენა

აწმყო დრო

მხ. რ.

იზუზ რექულევ მე მესმის
ივუზ რექულევუზ შენ გესმის
დოლაზ რექულურ იმას ესმის

მრ. რ.

იპუზ რექულუჰუჰუ ჩვენ (მე და შენ) გვესმის
იჩუზ რექულუჩუ ჩვენ (მე და იმას) გვესმის
იჩუზ რექულუჩუ თქვენ გესმით
დუჰარიზ რექულურ იმათ ესმით

ნამყო უსრული

მხ. რ.

მრ. რ.

1. იზუზ რექულიაზ	}	1. იპუზ რექულიპუჰ
2. ივუზ რექულივუზ		2. იჩუზ რექულიჩუ
3. დოლაზ რექული		3. დუჰარიზ რექული

ნატვრითი : იმჰიზა, აიჰირი
 ბრძანებითი : აიჰი, აიჰიად

მიმღობა: ჰი, ჰიურ, ჰიუბ, — ვუჰი, ვუჰურ, ვუჰუბ, — მაგრამ არსებობს ფორმები აჰი, აჰურ, აჰუბ, ალურ, ალუბ-იც.
 ამას გარდა ნაშყო სრულის ფორმაც არის აღი და აღდი.

შენიშვნაში ა. დირის ნათქვამი აქვს, რომ მოპეტებულ შემთხვევაში ზა, ვა, ჰა და სხვ. შეკვეცილ ფორმებს ზმაზობენ, რომელნიც, კაცმა რომ სთქვას, მხოლოდ ბოლოსართებიან (თაბას. გრ. 100 — 101).

ა. დირის ზემომოყვანილი მავალითებღანაცა და მეშველი ზმნის შესახები მისი მსჯელობითგანაც ჩანს, რომ ზა, ვა, ჰა და ჩა მას მეშველი ზმნის სრული ფორმების ვუჰა, ვუვა, ვუჰა და ვუჩა-ს შეკვეცილ სახედ მიანდა და თანაც ფიქრობდა, რომ ეს ზა, ვა, ჰა და ჩა ნაცვალსახელოვანი ბოლოსართებია. ამიტომაც ის ამტკიცებდა კიდევ, რომ თაბასარანული ზმნის უღვლილება ბოლოსართების საშუალებით წყარმოვებს.

საკმარისია ადამიანმა გაიხსენოს, რომ ორი მეშველი ზმნის ძირი არსებობს, ავ და უ ან ვუ, რომ ცხადი ვახდეს, თუ რამდენად სინამდვილესთან შეუსაბამოა დირის დებულება, ვითომც ვუჰა და ზა, ვუვა და ვა ერთიდაიგივე მეშველი ზმნის მხოლოდ სრული და შეკვეცილი ფორმები იყოს. როგორ და საიფრგზ გაუზნდებოდა ავ ძირს ვუ? ცხადია, რომ აქ ორი სხვადასხვა მეშველი ზმნის უღვლილების ფორმებია: ზა და ვა და სხვა ფორმები ავ, არსება, მეშველი ზმნის უღვლილება, ვუჰა, ვუვა და სხვა ფორმები-კი კიდევ (ჰა)უ მეშველი ზმნის უღვლილების ფორმებია.

ამგვარადვე მცდარია მისი დებულება, თითქოს ზა, ვა, ჰა, ჩა და სხვა მხოლოდ ნაცვალსახელოვანი ბოლოსართები იყოს. მარტო ის გარემოებაც, რომ მესამე პირის ფორმა ბრის-ს ნიშნავს, როგორც ეს თითონ მასაც რამდენჯერმე აქვს მოხსენებული, საკმარისია, რომ მისი დებულება, ვითომც ზა და ვა ნაცვალსახელოვანი ბოლოსართები იყოს და ვითომც თაბასარანული ზმნის უღვლილება ნაცვალსახელოვანი ბოლოსართების საშუალებით წყარმოვებდეს, შერყეულად ჩაითვალოს. თუ უღვლილებაში მესამე პირს ბოლოში მეშველი ზმნა ერთვის, რა საბუთი და უფლება ჰქვამს ვიფიქროთ, რომ პირველი და მეორე პირის ზა და ვა, ჰა, ჩა და ჩა ნაცვალსახელოვანი ბოლოსართებია და არა იმავე მეშველი ზმნის პირველი და მეორე პირის ფორმების ნაშთი? უფრო ბუნებრივია და ლოგიკურადაც სწორე იქნებოდა დაგვეკენა, რომ ზა, ვა და სხვა ფორმები მეშველი ვარ ზმნის ავ ძირის ფორმებია.

შესაძლებელია ნაშყო უსრულის ფორმა აღდი და მიმღობის აღი და ალურ ამ ზმნის აღ ფესვის სრული სახის დამცველი იყოს. თუ ამასთანავე გავიხსენებთ, რომ მესამე პირის ფორმა არის თაბასარანულად ვურ, ჯურ, ან ურ იქმნება, რომელთა თავიჯდური ვ და ჰ ძირისეული არ შეიძლება იყოს, რომ აქ ბოლოჯდურ ბგერად უკვე ჩნდება, მაშინ ბუნებრივად დაგვებადება აზრი, რომ აღდი-ს, აღი-სა და სხვა ფორმების ღ შემთხვევითი მოვლენა არ არის, არამედ რომ იგი აღბათ აღ, ან არ ფესვის კუთვნილებაა. ასეთ პირობებში

ა. დირრის დებულება, თითქოს ამ ზმნის ძირი ავ იყო, შესაძლებელია საეკვოდ გვეჩვენოს. ვკონებ, უფრო სწორე იქნება, თუ მის ძირად რ-ს მივიჩნევთ. საყურადღებოა, რომ მხ. რ. მესამე პირის ფორმაც ხომ ორი პარალელური ვურ და ვუჯ არსებობს. გ ბერა აქ რ-ს შენაცვლებად მოიხან.

ებლა თუ მეშველი ზმნის აწმყო დროის ფორმებს დავაკვირდებით, ცხადი გახდება, რომ ზა, ვა, ურ, ვურ, ვუჯ, ჰა, ჩა, ჩა, ურ, ვუჯ-ის ფორმების ზ, ვ, უ, ჰა, ჩ, ჩ თვისართებისა და ა ანუ ავ ძირისაგან შესდგება, რომელიც მე-სამე პირში ურ და უჯ-ის ხახითაც გვევლინება.

ზ, ვ, უ, ჰა, ჩ, ჩ უშველია იზუ. ივუ. დუმუ, იჰუ, იჩუ, იჩუ ნაცვალსახელების ძირითადი ფონეტიკური ელემენტების ნიშნებია. ამგვარად, თაბასარანული მეშველი ზმნის უღვლილება მართლაც ნაცვალსახელოვანი ელემენტების. ანუ ნიშნების საშუალებით არის ნაწარმოები, მაგრამ ბოლოხართებით-კი არა, არამედ თვისართებით. ბოლოკიდურ რ, ლ-სა და გ ბგერათა გაქრობამ ამ მეშველი ზმნის გარეგანი ხანე ნაცვალსახელებს ძალიან მიუხვავს, მაგრამ ეს გარემოება მათ მაინც ზმნის თვისებას არ უკარგავს და ნაცვალსახელებად ზრ. ზღის, რახაც მესამე პირის ფორმაც ცხადყოფს.

ყველა ზემონათქვამის შემდეგ, თაბასარანული ზმნის მთელი უღვლილება ცხელ სხვანაირად წარმოგვიდგება, ვიდრე ეს ა. დირრს ეხატებოდა და განმარტებული აქვს. თუ მას თაბასარანული ზმნის უღვლილება ნაცვალსახელოვანი სტრუქტურების საშუალებით ნაწარმოებად მიაჩნდა, ნამდვილად თაბასარანული უღვლილება ბოლოში მოქცეული მეშველი ზმნის საშუალებით ხწარმოებს.

რაკი ებლა გამორკვეულია, რომ უღვლილების ბოლო მეშველი ზმნა წარმოადგენს, პირველი ნაწილი, ან მარტივს ან რთულ მიმღეობას უნდა წარმოადგენდეს, ე. ი. წარმოების პროცესი დირრის დებულების წინაუქმოდ უნდა წარმოვიდგინოთ: მიმღეობა-კი არ უნდა იყოს აწმყო დროის ფორმათგან ნაწარმოები, არამედ პირიქით აწმყო დროის ფორმა წარმომდგარი ხათანალო მიმღეობისა და მეშველი ზმნისაგან. თუ ზმნის ეს ნაწილი აწინდელ მიმღეობას მთლად არ მიაგავს, ეს ამ დებულების დამატარკოლებელ გარემოებად ვერ ჩაითვლება.

მაშასადამე, ირკვევა, რომ თაბასარანულ ზმნას ორგანული უღვლილება მარტო მეშველი ზმნისათვის დაუცავს, დანარჩენ ყველაზე-კი მხოლოდ არაორგანული, ანუ უფრო სწორედ რომ ითქვას, მეშველ-ზმნისა წარმოება მოქმედება. თვით მეშველ ზმნისათა შორისაც-კი ორგანული წარმოება ყველას არა აქვს შენარჩუნებული. მაშასადამე, შესაძლებელია ითქვას, რომ თაბასარანულში ორგანული უღვლილება მხოლოდ ერთად-ერთ მეშველ ზმნას აქვს შენარჩუნებული, დანარჩენ ყველა ზმნისა-კი რთული, მეშველ-ზმნიანი წარმოება აბადიათ.

საინტერესოა უღუბი ზმნის უღვლილება, რომელიც ამ ენის გრამატიკის ეკვლევარის, ა. დირრის, სიტყვით, თითქოს პირის აღნიშვნელი ნაცვალსახელოვანი ჩანართებისა, ანუ ინფიქსებისა და დროის აღნიშვნელი ბოლოსართების, ანუ სტრუქტურების საშუალებით-წარმოებს. ამასთანავე პირთა ნაცვალსახელოვანი ელემენტები შესაძლებელია სხვა-და-სხვა ადგილას იყოს მოთავსებული,

დროის აღმნიშვნელი ნაწილაკები-კი ყოველთვის ზმნის ფესვის ბოლოშია ხოლმე (Грамм. удинек. яз. 38).

უღური ყველა, მარტივი, თუ რთული, ზმნების სახელშმნას ბოლოში აქვს ზუნ, მაგ. აყხუნ აღება, ბუყხუნ ნდობა, ბაქსუნ ყოდნა, უქსუნ ჭამა, გულსუნ სმა, ბელსუნ ხედვა, ბოსსუნ ტყორცნა, ექსუნ ჭერა და სხვა ამგვარივე მარტივად მიჩნეული ზმნები (უღ. გრ. 39):

რთულ ზმნებად დიორს მხოლოდ ასეთები მიაჩნია, რომელთაც მეორე ნაწილად აქვს ესუნ სვლა, ბესუნ ქმნა (იგი ბსუნ-ის სახითაც იხმარება),— ფესუნ, ანდა ფსუნ უბნობა, მეტყველება, პესუნ ანდა პსუნ, ტესუნ, თესუნ, დესუნ, ხესუნ, ქესუნ ბაფსუნ ჩასხმა, ლაფსუნ ჩაცმა, ლაისუნ (ლაესუნ-ის მაგიერ) აღგობა, თაისუნ (←თაესუნ) წასვლა, თასტუნ (←თადესუნ) შიკვმა.

ამავე მეშველი ზმნების საშუალებით შეიძლება თითქმის ყოველგვარი არსებითი და ზედსართავი სახელისა, ზმნისზედას, შორისდებულისა და უცხო ენებითან ნასესხები ზმნებისაგანაც ზმნების წარმოება.

უღური ზმნის უღვლილებას ორნაირი პ. ნაცვალსახელოვანი ელემენტები აბადია. ერთი, ა. დირრის სიტყვით იხმარება, როდესაც ზმნის ქვემდებარე მიცემით ბრუნვით გამოითქმის (უღ. გრ. 48), ანუ, ქართული ენის ნორმების მიხედვით, როდესაც ობიექტურ ნაცვალსახელს წარმოადგენს, მეორე კიდევ ზმნათა მომეტებულ ნაწილსა აქვს. საფიქრებელია და, რამდენადაც უღვლილების მოყვანილ ნიმუშებითანაც ჩანს, იგი სუბიექტური ნაცვალსახელოვან ელემენტებია. ამგვარად იღუბი ნაცვალსახელოვანი ნიშნები იქმნება:

სუბიექტური	მხ. რ.	ობიექტური
1. პირის ზუ, ანდა ჴ		ზა
2. „ ნუ, ანდა ნ		ვა
3. „ ნე		ტუ
	მრ. რ.	
1. „ ღან		ღან, ან ღა
2. „ ნან		ვან, ან ვა
3. „ ყუნ		ყო

(უღ. გრ. 49).

არსება მეშველი ზმნის უღვლილება იღუბად იქმნება:

მე ვარ	ზუ ჴუ	
შენ ხარ	უნ ნუ	
ის არის	შენო ნე	
ჩვენ ვართ	ღან ღან	
თქვენ ხართ	ვან ნან	
ისინი არიან	შონორ	} ყუნ
	შენორ	
	შნორ	

(უღ. გრ. 48—49)

სუბიექტური უღვლილების მაგალითები:

ცამფესუნ — წერა

აწმყო დრო

მხ. რ.

ცამ-ზუ-ება	ვეწერ, ანდა	ცამ-ზ-ება,	ცამ-ზუ-ხა
ცამ-ნუ-ება	სწერ, ანდა	ცამ-ნ-ება,	ცამ-ნუ-ხა
ცამ-ნე-ება	სწეროს, ანდა	ცამ-ნ-ება,	ცამ-ნე-ხა

მრ. რ.

ცამ-ჯან-ება	ვეწერთ
ცამ-ნან-ება	სწერთ
ცამ-ყუნ-ება	წერენ

(ულ. გრ. 49).

თაისუნ — წასვლა

აწმყო დრო

მხ. რ.

1. თა-ზ-სა
2. თა-ნ-სა
3. თა-ნე-სა

მრ. რ.

- თა-ჯან-სა
- თა-ნან-სა
- თა-ყუნ-სა

ულსუნ — სმა

მრ. რ.

1. უ-ზ-ღესა
2. უ-ნ-ღესა
3. უ-ნე-ღესა

მრ. რ.

- უ-ჯან-ღესა
- უ-ნან-ღესა
- უ-ყუნ-ღესა

(ულ. გრ. 49 — 50).

ობიექტური უღვლილების ნიჟუშები:

აკსუნ — ხედვა

მხ. რ.

1. ზა ა-ზა-კსუნ		მხედავ
2. უნ (ანუ უკეთ ვა)	ა-ვა-კსა	გხედავ
3. შეტინ („ „ შეტუ)	ა-ტუ-კსა	ჰხედავს

მრ. რ.

1. ჯან (ანუ უკეთ ჯა)	ა-ჯა-კსა	გვხედავთ
2. ვან („ „ ვა)	ა-ვა-კსა	გხედავთ
3. შეტოლონ („ „ შეტოლო)	ა-ყო-კსა	ჰხედავენ

(ულ. გრ. 53).

იბაქსუნ — სმენა

აწმყო დრო

მს. რ.

1. ზა ი-ვა-ბაქსა	მესმის
2. უნ ი-ვა-ბაქსა	გვესმის
3. შეტინ ი-ტუ-ბაქსა	ესმის

მრ. რ.

1. ძან ი-ვა-ბაქსა	გვესმის
2. ვან ი-ვა-ბაქსა	გესმით
3. შეტოლონ ი-ყო-ბაქსა	ესმით

(ულ. გრ. 53).

დი რ რ ს აღნიშნული აქვს, რომ, პირველი პირის ნაცვალსახელის ზა-ს გარდა, რომელიც მიცემითი ბრუნვით არის წარმოდგენილი, დანარჩენი პირების ნაცვალსახელები სახელობითი ბრუნვით არიან ნახმარი, თუმცა ამ შემთხვევაშიც წესიერი მეტყველების დროს უნდა მეორე პირშიც ვა იყოს და მესამეში შეტუ ნათქვამი, მაგრამ საუბარში ჩვეულებრივ ეს ხშირად ირღვევა და უნ-სა და შეტინ-ს ხმარობენ ხოლმეო. დი რ რ ს ჭგონია, რომ ასეთ შემთხვევებში, მიცემითი ბრუნვის მაგიერ, ნათესაობითი ბრუნვა იხმარება, მაგრამ უფრო საფიქრებელია აქ იმგვარსავე მოვლენასთან გექონდეს საქმე, როგორც ქართულშიც გვხვდება: ქართულის მსგავსად, უღურშიც ნაცვალსახელის მიცემითი ბრუნვის ფორმა გარეგნულად იმნაირივე ხდება, როგორც სახელობითი მე (სახ. და მიც.), შენ (სახ. და მიც.). გარეგნული, ბგერითი, იგივეობისდა მიუხედავად, სემასიურად, რასაკვირველია, აქ სახელობითი-კი არა, მიცემითი ბრუნვაა.

დი რ რ ს ზემომოყვანილი ზმნების უღველილების მნიშვნელობა არც გადმოთარგმნილი და არც განმარტებული არა აქვს.

პესუნ, ბესუნ, ტესუნ, კესუნ, ხესუნ, ყესუნ, ესუნ და ისუნ-ბოლოკიდურიან ზმნებს აწმყო დროის საწარმოებლად, ა. დი რ რ ს სიტყვით, უნ უნდა ჩამოეცალოს და ამის მაგიერ ა დაერთოს. ამგვარად აწმყოში ზემოაღნიშნულ ზმნებს აქვთ პესა, ბესა, ტესა, კესა, ხესა, ყესა; ესა და ისა. აღსანიშნავია, რომ ფესუნ-ბოლოკიდურიან ზმნებს აწმყოში და ნამყო უსრულში ეხა აქვთ (ულ. გრ. 52).

თუ გავიხსენებთ, რომ უნ სახელზმნის რეჟრა ნამდვილი დაბოლოება-ნიშანია, მაშინ ზემოაღწერილი მოვლენის გრამატიკულად დახასიათება ამნაირად შეიძლება: აწმყო დროის საწარმოებლად სახელზმნას უნდა მისი უნ ნიშანი ჩამოეცალოს და მის მაგიერ აწმყო დროის ნიშანი ა დაისყას. ამასთანავე ფესუნ-ბოლოკიდურიან ზმნებს აწმყო დროში ხესუნ, ან, უკეთ რომ ითქვას, ეხუნ-ბოლოკიდურიანობის მსგავსად აქვთ წარმოება.

ამისდა გვარად ქვემოთმოყვანილ ზმნებითგან აწმყო დრო ასე გვექმნება:

ურტესუნ (<ურ-ტესუნ) რთვა

ურ-ზუ-ტესა	ვართავ
ურ-რუ-ტესა	ართავ
ურ-რე-ტესა	ართავს

შანდესუნ (<მან-დესუნ) ღარჩომა

მან-ზუ-დესა,	ან მანზუსტა	ერჩები
მან-ნუ-დესა,	„ მანნუსტა	რჩები
მან-ნე-დესა		რჩება

რაკი უღურად ესუნ სკლას, ბესუნ ქმნას და ფესუნ უბნობას ნიშნავს და ესუნ, ბესუნ და ფესუნ-ბოლოკიდურიან ზმნებს პირთა ნაცვალსახელოვანი ნიშნები ორნაწილედ ზმნას თავში-კი არ ემატება, არამედ სწორედ ამით უძღვის ხოლმე წინ, ამიტომ ცხადი ხდება, რომ აქ ჩვენ თვალწინ შეფველი ზმნები და რთული წარმოება გვაქვს, რომელშიც ორნაწილელი ზმნის პირველი ნაწილი, ან წინდებულია, ან არსებითი, ვინდ შედსართავი სახელი, ან მიმღობაა, ხოლო მეორე ნაწილი მეფველი ზმნაა ყველა თავისი თვისებებითურთ, ე. ი. პირთა ნაცვალსახელოვანი ნიშნებით შექმული. ამის მსგავსი მოვლენა ქართულშიც მოგვეპოვება, მაგ. დგა-ხარ, ვზი-ვარ, ზი-ხარ, ვწე-ვარ, წეგ-ხარ, ყოფილ-ვარ, ყოფილ-ხარ და სხვ.

მართალია, ტესუნ, თესუნ, დესუნ, ხესუნ, ქესუნ-ის მნიშვნელობა გამოურკვეველია, მაგრამ ეს მაინც ცხადია, რომ უღური მათ მეფველი ზმნების მსგავსად ხმარობს. საფიქრებელია, რომ ისინი სამიოდე ძირითადი მეფველი ზმნის მერმინდელი ფონეტიკური სახესხვაობაა. ეს უკანასკნელი გარემოება ფიქრად დირრსაც მოსდიოდა (იხ. უდ. გრ. 40; შენ. *****).

ზემონათქემის შემდეგ, დირრის აზრი და დებულება, ვითომც უღური ზმნის უღვლილება პირთა ნაცვალსახელოვანი ინფიქსების საშუალებით (სწარმოებდეს, მცდარად უნდა იქმნეს მიჩნეული ისევე, როგორც მცდარი და შეუწყნარებელი იქმნებოდა, ვისმეს რომ ზიხარ, დავხარ, დავწერე, დაწერე, დამპერე, დაგპერე და ამისი მსგავსი ფორმები ინფიქსების საშუალებით ნაწარმოებად გამოეცხადებინს.

უღურშიც იქ, სადაც ჩვენ ზმნის პირველ ნაწილად წინდებულს ვერ ვიცნობთ, ან ნასახელარ ზმნასთან არა გვაქვს საქმე, უნდა ქართული ყოფილვარ, ყოფილხარ, ყოფილარს, ყოფილვიყავ, ყოფილიყავ, ყოფილიყოს დორმების მსგავსი მიმღობიან-მეფველ-ზმნაიანი წარმოება ვიგულისხმოთ, თუნდაც ასეთი ზმნის უღვლილების პირველი ნაწილი თავისი ვარგანი ავებულებით აწინდელ უღურ მიმღობას არ უღვებოდეს, რათგან უღურს საერთოდ თავისი პირვანდელი მორფოლოგიური სახე, დიდი შემორჩეითლობეს გამო, ძლიან დაზიანებული უჩანს.

იმ ცნობების მიხედვით, რომელიც დირრსა აქვს გამოქვეყნებული იხე გამოდის, რომ თანამედროვე უღურს მეფველ ზმნებს გარდა, ორგანული

უღვლილება აღარ აბადია და ეს გარემოება ამ ენის პირვანდელი სახის შეცვლილობის ცხადი გამოქვეყნებელია.

საგულისხმოა, რომ პირთა ნაცვალსახელოვანი ფორმანტებით წარმოებაზე დამყარებული უღვლილება, შიფნერის ცნობით, წაფრანსე ჰქონია, რომელიც მორფოლოგიის ამ თავისი კუთვნილებით დანარჩენი დასავლეთი ენებისა, ჩანოვისა და ქსიფრანსისგან განიზიარება. შიფნერის სიტყვით, წაფრანსის ენა უღვლილება აბადია, რომელშიც 1. და 2. პირის ნაცვალსახელები ზმნას მისდევს და მასთან შერწყმულია. ამასთანავე, თუ ზმნის ძირი, ან ფუძე ხმოვან-ბოლოკიდურიანია, მაშინ 3. ნაცვალსახელებს ხმოვანი უქრება, ხოლო, როცა თანხმოვან-ბოლოკიდურიანია, ნაცვალსახელიც მთლიანად ერთვის და ძირსა, ან ფუძესაც შემეერთებული ა ხმოვანი უჩნდება (იხ. შიფნერის Versuch, § 177). მაგ. წაფრანს მხ. რ. 1. 3. ნაცვალსახელი, როგორც ვიცით, ხო და 2. 3. ნ. ჰოა, მრ. რ. 1. პირისა-კი უაა და თხო, 2. 3.— შუ არის ვარ იქმნება უას (უა+ხო-ს მაგიერ), ხარ—უაჰა (უა+ჰო-ს მაგიერ), მაგრამ ვიყავი — უარასო (უარ+ა+ხო). ამნარად აქ თითქოს ბოლოსართოვანი წარმოება უნდა გვექონდეს, მაგრამ სადიქრებელია, რომ აქაც მეშველზმნიანი წარმოების ძირ-ბოლო-მოკვეცილი ფორმები-დაა შერჩენილი. სამწუხაროდ შიფნერს ძალიან ცოტა ცნობები მოეპოვება, რომ ამ საყურადღებო საკითხის გულდასმით განხილვა შესაძლებელი იყოს.

ლაფერ იმ მცირერიცხოვან ენათა ჯგუფს, რომელთაც ზმნის ფორმები პირისდა მხინდვით ეცვლებათ, უსლარის სახელებით ჰგვრავლივ, ანუ, როგორც მას ლ. ჟიროკო უწოდებს, დარგინული (даргинск., la langue dargwa) ეკუთვნის. მაგალითად შესაძლებელია მოყვანილი იქმნეს ვარ, ხარ, არის მეშველი ზმნის აწყოთა დროის ფორმები:

ზმ. რ.

მე (მამრ. სქ.)	ვარ	— ნუ	საარა
შენ „ „	ხარ	— ჰოუ	საარი
ის „ „	არის	— ჰით	საა
მე (მდედრ. სქ.)	ვარ	— ნუ	სარრა
შენ „ „	ხარ	— ჰოუ	სარრი
ის „ „	არის	— ჰით	სარი
მე (3. სქეს-კატ.)	ვარ	— ნუ	სავრა
შენ „ „	ხარ	— ჰოუ	სავრი
ის „ „	არის	— ჰით	სავი

მრ. რ.

ჩვენ ვართ — ნუშა სარრა
 თქვენ ხართ — ჰოუშა სარრა
 ისინი არიან — ჰითთი სავი (1. და 2. სქ.-კ.) და ხარი (3. სქ.-კ.).
 (უსლარის ჰვრკ. ე., გვ. 71).

უსლარს აღნიშნული აქვს, რომ, ზემომოყვანილი სრული საარა-სა და დანარჩენი ფორმების მაგიერ, 1. 3. მარტო რა-ს, ხოლო 2. 3. რი-სა ხმარობენ.

ამავე ზმნის აწმყო დროის ზმნისზედა არის საალი (მ.), სალი (მდ.) და სავლი (3. სქესკ.), ხოლო მრ. რ. სალი (1. და 2. სქ.) და სავლი (3. სქ.-კ.). ამას გარდა სხვა ფორმებიც არსებობს, მაგ. სააჰილი (მ.) და სხ., რომელიც ზემომოყვანილ ფორმებისაგან მხოლოდ სა-ა-სა და ლი-ს შუა მყოფი ში მარცვლით განსხვავდებიან. ამ ფორმებს ერთვის მნიშვნელობა „იმ დროს როცა“... (ჭკრკ. ე.: გვ. 73—74).

ლ. ჟირკოვი ჰზვილურა, ანუ როგორც იგი უწოდებს, დაბრუნებული ენის თავისს გრამატიკაში ამტკიცებს, რომ უსლარმა ამ ენის ზმნის უღვლილების ავებულება ვერ გაიგო: 3. პ. მხ. რ. ზმნის არის ფორმა საა უსლარს ყველგან 3. პ. ზმნის ფორმაში აქვს მოყვანილი და ერთი შეხედვით მაერთად მოწინსო. მაგრამ ეს მხოლოდ ოპტიკური შეცდომაა. საა ელემენტს არსება ზმნის მნიშვნელობა არ ასლავს. 1. და 2. პ. ფორმები უფრო მოკლე რა და რი-ს სახითაც გვევლინება, რომელიც აწმყო დროის ზმნის მხ. რ. სწორედ 1. და 2. პირების დაბოლოებანია. ეს ელემენტები (რა, რი) მართლაც სრულებით ვარკვეულ მართია 1-სა და 2. პირში. საა ელემენტი-კი, რომელიც 3. პირში მხოლოდ-რა რება, ნაცვალსახელია თითონ (ლუნძურს ჟიგ-ს უდრის); რომელიც სწორედ ამავე სქეს-კატეგორიების ნიშნებითურთ 3. კ. უსლარს თავის გრამატიკის იმ ნაწილში აქვს მოყვანილი, სადაც ნაცვალსახელებზეა საუბარიო. Грам. даргинск. яз. 26—27¹⁾.

ვინც მხოლოდ ლ. ჟირკოვის ზემომოყვანილ მსჯელობას წაიკითხავს, იფიქრებს, რომ ამ მეწველი ზმნის შემადგენელი საა ნაწილის რაობა პირველად მართლაც ჟირკოვის გამორკვეულია. მაგრამ ამ ჩვენს წიგნში თვით უსლა-

1. „Имеется глагол со значением быть: сауа—я есмь, сауи—ты еси, сау—он есть. (приводим пока только с родов. призн. муж. рода < сауа...>). Это сау неизменно выставляется П. К. Усларом при каждом 3-ем лице глагола и кается на первый взгляд самой определенной связкой. Однако это ничто иное, как оптический обман. Глагольное значение быть с этим элементом сау не связано. 1-ое и 2-ое лица факультативно являются в более коротких формах га и ги, которые служат, между прочим, как раз окончаниями 1-го и 2-го лица сии ч. в настоящем времени глагола. Эти элементы (га, ги) есть действительно вполне определенная связка в 1-ои и 2-ои лице. Что же касается элемента сау, который остается единственным в 3-ем лице, то это есть местоимение со значением сам (соответствует аварск. јив), с точно такими же родовыми изменениями, приводимое П. К. Усларом в отделе местоимений его грамматичи. Получается картина не совсем аналогичная пропуску связки в русском языке в предложениях типа: он (есть) добрый. В даргинском языке такое предложение строится по типу: он сам добрый,—без малейшего следа какого-бы то ни было глагольного элемента. Подчеркиваем, что сказанное касается именно только форм 3-го лица“ (Л. Ж. и р. в. Грам. даргинск. яз. гв. 26—27).

„Как видно из рассмотрения приведенных вариантов личных окончаний, мы стоим здесь перед чрезвычайной любопытной картиной. Окончания—га, ги и являются как раз теми единственными чисто глагольными элементами, которые мы видели, как глагол со значением быть. Эти-же глагольные элементы образуют личные формы всех даргинских глаголов. Образуют они их, присоединяясь к деонричастной форме“. (Грам. даргинск. яз. 29—30).

რის ნაწირომდებარე ზემოთ მოყვანილი ცნობები მკითხველს დაარწმუნებდნენ, რომ უსლარის მარტო ნაცვალსახელების ნაწილში-კი არა აქვს საა-ს ფორმები მოყვანილი, არამედ სწორედ ამავე სააარა ზმნის უღვლილების განმარტვის დროს ჰქონდა უკვე მისი აგებულების ანალიზიც მოყვანილი და აღნიშნულიც აქვს, რომ იგი საა უკუქცევილი ნაცვალსახელისა და რა-საგანაწიანს შედგენილი (იხ. აქვე, გვ. 606). მაშასადამე, აქ ჟირკოვი მხოლოდ უსლარისავე განმარტებას იმეორებს და ახალი სააარა-ს საა-ს პირვანდელს ბუნებასა და რაობაზე არა უთქვამს რა.

თვით ჟირკოვის მხოლოდ ის დებულება ეკუთვნის, რომ 1. პ. სააარა-ს რა სწორედ პირველი პირისა, ხოლო 2. პ. სააარა-ს რი-კი მეორე პირის დაბოლოებაა. მაგრამ ეს დებულება სრულებით მცდარია: ცხადია, რომ რ არასეზით არ შეიძლება დაბოლოებას მიეკუთვნოს, არამედ ის უცილობლად ძირის ბგერაა; ამ საკითხისადმი ფორმალური მიდგომის დროს, შესაძლებელია კიდევ ვისმე ეთქვა, რომ რა-ში ა 1. პირის დაბოლოებაა, რი-ში-კი ი 2. პირის დაბოლოებაა, მაგრამ არც ასეთი დასკვნა იქმნებოდა სწორედ. თვით რა-ცა და რი-ში ი ხმოვანიც რომ შეუძლებელია 2. პირის ნიშნად, ანდა დაბოლოებად იქმნეს მიჩნეული, ეს თუნდაც იქიტიანაც ნახს, რომ რი მარცვლი ნაშუა დროის ორივე რიცხვის სამივე პირის ფორმების დაბოლოებაა. ცხადია, რომ ი არც ერთ პირთან დაკავშირებული არ უნდა იყოს.

მაშასადამე, ჟირკოვის დებულება, თითქოს რა და რი 1. და 2. პ. დაბოლოება იყოს, მცდარია: რ ძირის ბგერაა, ხოლო ა და ი ხმოვნები მინც და მინც პირის გამოხატველი ელემენტები არ არის. ამნაირად ირკვევა, რომ ჰვრკილური, ანუ დაარგული ენის ზმნის უღვლილებაში პირი ბოლოსართების საშუალებით არ ყოფილა გამოხატული.

ჰვრკილური უღვლილების აღნაგობა, მაშასადამე, ისევე ისე გამოსარკვევი ყოფილა. რაკი დაერწმუნდით, რომ პირი იქ ბოლოსართებით არ არის აღნიშნული, შესაძლებელია დაგვესკვნა, რომ ჰვრკილურიც, ლუნმურ-ანდი-დილოურ ენათა ჯგუფივით, ენათა იმ ჯგუფს ეკუთვნის, რომელსაც პირის გამოხატველი ნაცვალსახელოვანი ელემენტები საკუთრივ ზმნის ფორმაში არ მოეყოლება, მაგრამ ასეთი დასკვნა აჩქარებული მსჯელობის ნაყოფი იქმნებოდა.

ჰვრკილური მეშველი ზმნის უღვლილება ფრიად საყურადღებოა. როგორც მკითხველი ზემომოყვანილი მაგალითებთან დაარწმუნდებოდა, ამ მეშველი ზმნის აწმყო დროის ორგვარი ფორმები არსებობს: მაგ. ვარ ჰვრკილურად იქმნება ნუ საარა-ც და ნურა-ც, ხარ — ჰაუ საარა-ცა და ჰაური-ც, ამნაირად იქმნება ნუ საარა-ცა და ნურა-ცა და ნუშარა-ც ისევე, როგორც ხართ — ჰაუშარა-ცა და ჰაუშარა-ც.

ზემომოყვანილ პარალელურ ფორმათაგან მეორე წყების ფორმები სათანადო პირისა და რიცხვის ნაცვალსახელისა (ნუ, ჰაუ, ნუშა, ჰაუშა) + რ — ძირისა და ხმოვნისაგან (ა, ი) შენდება. ცხადია, რომ აქ ზმნის უღვლილების ნაცვალსახელოვანი თავსართოვანი წარმოება გვაქვს, თანაც ~~ორგვარი~~ წარმოების ფორმებია.

უღვლილების პარალელურ ფორმათა პირველი წება უფრო რთული აგებულებისაა: თეთრთვანე თვალსაჩინო გუნსხეაგებას შეამჩნევს ადამიანი. იმ მხრით, რომ პირთა ნაცვალსახელები ზმნის ფორმასთან შერწყმული-კი არ არის, არამედ განცალკევებით დგას, უსლარის ჩანაწერით მაინც. მეორესა და უკვე არსებითს განსხვავებას ის შეადგენს, რომ ზმნის ასმოვნებულს რ-ძირს წინ, ან საჲ, ან ხარ, ანდა საჲ უძღვის, რომელთანაც იგი შერწყმულია. ამნაირად, თუმცა აქ ზმნის შერწყმული ფორმები გვაქვს, მაგრამ პირის ნაცვალსახელოვანი, არც თავსართოვანი და არც ბოლოსართოვანი ნიშანი ამ ფორმებს არ მოეპოვებათ. ამისდა მიუხედავად, მაინც უფლება არა გვაქვს ვთქვათ, რომ ამ პირველი წყების ფორმებში ნაცვალსახელოვანი წარმოების არავითარი კვალი არ გვქონდეს. უკვე ის გარემოება, რომ 1. და 2. პირის ორივე რიცხვის ფორმებს თავში უკუქცევითი ნაცვალსახელი უზის, მათ ნაცვალსახელოვან წარმოებად ხდის.

მას შემდეგ, რაც ჩვენ პირთა ნაცვალსახელების აღნაგობა და შემადგენელი ნაწილები დაწერილობით შესწავლილი გვაქვს, ჰკრავიღარა უღვლილების ამ თავისებურების გავგებაც გაგვიადვილდება.

მეხუთე კარში სხვა-და-სხვა ენის ნაცვალსახელების განხილვამ მრავალჯერ დავარწმუნა, რომ პირთა ნაცვალსახელები უმეიდროვხად ყოფილან უკუქცევითს ნაცვალსახელებთან დაკავშირებული ისე, რომ ბევრჯერ ორივეს განუყოფლად შერწყმული ფორმებიც-კი მოგვეპოვება, ენათა ზოგს ჯგუფში-კი ამ შერწყმულ ფორმათა პირის გამომხატველი ნაცვალსახელოვანი ელემენტი გამჟრალიც-კია, ხოლო უკუქცევითი ნაცვალსახელის ელემენტი პ. ნაცვალსახელად არის ქცეული.

იქვე აღნიშნული გვექონდა, რომ პ. ნაცვალსახელთა ორი წება ყოფილა, რომელთაგან ერთი წება მხოლოდ პირის მაუწყებელი იყო, მეორე წებას-კი ამახ ვარდა სქეს-კატეგორიაც უნდა გამოემულავენინა.

სქეს-კატეგორიები თავდაპირველად სათანადო ნიშნების დართვით გამოიხატებოდა, შემდეგ-კი მათ მაგიერ ამავე დანიშნულებით უკუქცევითი ნაცვალსახელი ჩნდება (იხ. აქვე).

ყველა ზემოაღნიშნულის გახსენების შემდეგ, საკმარისია იმასაც დავაკვირდეთ, თუ რა განსხვავებაა მეშველი ზმნის უღვლილების პარალელური ფორმების ორ წებას შორის, რომ მეშველი ზმნის-რ-ძირს წინ მოქცეული უკუქცევითი ნაცვალსახელის ნამდვილი რაობა და თავდაპირველი დანიშნულება სრულებით ცხადი შეიქმნეს. უღვლილების პარალელურ ფორმათა შორის აღმნიშვნელობით მხოლოდ ის განსხვავებაა, რომ უკუქცევითი ნაცვალსახელიანი უღვლილება მარტო პირისა-კი არა, არამედ სქეს-კატეგორიის გამომხატველიც არის, უმისო უღვლილება-კი ზმნის მხოლოდ პირის გამოქცევაზე ბელია. რაკი, როგორც ვიცით, უკუქცევითი ნაცვალსახელი ამ დანიშნულების გამოსახატავად წინათ პირთა ნაცვალსახელებთან ერთად ინარჩუნოდა (იხ. აქვე), ამიტომაც საფიქრებელია, რომ უსლარის მიერ პირთა და უკუქცევითი ნაცვალსახელების ძირ-შერწყმული ფორმების განცალკევებულად აღქმა და დაწერილობა (ნუ საჲრა, ნუ ხარრა, ნუ ხავრა და სხ.) მდებარე უნდა იყოს

და ნამდვილად და თავდაპირველად მინც ერთი მთლიანი შერწყმული ზმნის ფორმები ნუსაჯარა, ჰუსაჯარა და სხ. უნდა ყოფილიყო.

მაშასადამე, ჰვრკილურის მეშველ ზმნას ბოლოსართიანი-კი არა, არამედ ნაცვალსახელოვანი-თავსართიანი ორგანული წარმოების ორი წყება შიქუნია, რომელთაგან ერთი ზმნის მხოლოდ პირის გამომხატველია, მეორე წყება-კი ამას გარდა სქეს-კატეგორიასაც.

ღალღურ-ღურჯუ-ღუნჯუნი ენების ზმნისა და უღვლილების აღნაგობის გენეზისი რომ გასაგები გახდეს, ჯერ მასალები-კია შესაგროვებელი, შემდეგ-კი საფუძვლიანი მონოგრაფიული შესწავლაც არის საჭირო. იგივე უნდა ითქვას სანდურ ენების ზმნაზეც. ჩართულ-ქართულთა ზმნა ისტორიულ ხანაში კარგად არის შესწავლილი, მაგრამ იმის პრეისტორიაც და ფორმთა გენეზისიც ავრთვე ჯერ კიდევ შესასწავლია. აქ ფართო და ფრიალ საუბრადღებო პერსპექტივებზე იშლება და შესაძლებლობაც არსებობს. ამიტომ, კაცმა რომ სთქვას, ზემომოყვანილი მსჯელობა ჯერ ნაადრევი იყო. თუ, ამისდა მიუხედავად, აქ ამაზე მინც საუბარი გვქონდა, მხოლოდ იმდენად, რამდენადაც ენათა ნათესაობის საკითხის განხილვა ზმნის უღვლილების ზოგადი თვისების გაუთვალისწინებელი შეუძლებელია და აქაც ამიტომ ამაზე რაზე უნდა ყოფილიყო ნათქვამი.

ვიმედოვნებ, რომ ის მცირეოდენიც, რაც ზმნის აგებულებაზე ითქვა, მინც საკმარისი უნდა იყოს იმის დასარწმუნებლად, რომ ქართველურ და სინდური უღვლილება უცილობლად ერთსადა-რმაცე პრინციპზეა აგებული. სინდურს დილღურ-ღეღურ-აღბანური ზმნის თავისებურება გვიქმნის. მაგრამ პ. ნაცვალსახელოვანი ელემენტების უქონლობა ზმნის ფორმებში და სამავიგროდ სუბიექტის, ანდა ობიექტის მხოლოდ სქეს-კატეგორიების აღნიშვნის წესი ამ ენათა ჯგუფისათვისაც გამოუკლებელივ საერთო არ ყოფილა, არამედ დილღურს, ლეკურსა და აღბანურ ჯგუფებშიც რამდენიმე ენა მოგვეპოვება, რამელთაც პ. ნაცვალსახელოვანი წარმოება შეუწარჩუნებიათ. ამიტომაც ყველაზე საყრადღებო, როგორც დავრწმუნდით, ჰრვაღურსა, რომელსაც თავსართიანი-ნაცვალსახელოვანი წარმოების პრინციპიცა და პიოთა სქეს-კატეგორიის აღნიშვნის ოდინდელი წესიც მეშველი ზმნის უღვლილებაში კარგად დაუცავს. ეს გარემოება აჟღერანებს, რომ დილღურ-ღეღურ-აღბანურ ენათათვისაც ნაცვალსახელოვანი თავსართიანი უღვლილება წარმოების პრინციპი უცხო წესი არ ყოფილა, არამედ ოდესღაც მათაც შიქონიათ. მაშასადამე, მათი ნათესაობა ქართველურ-სინდურ ენებთან ამ მხრივაც მტკიცდება.

ლ. ჟიკოვმა 1930 წ. გამოქვეყნებულს პატარა ზოგადს მოხსენებაში „ადრინტის იაფეტური ენების ზმნის აგებულებაზე“ („О строе глагола в яфетических языках Дагестана“), წამოაყენა დებულება, თითქოს დადრინტის ენებში ანუამდ დაცული ზმნის წარმოების წესი იმდროინდელი ხანისა და ვითარების წაშლი იყოს, როდესაც ზმნა მხოლოდ ჩნდებოდა (იხ. Доклады Акад. Наук СССР, 1930 წ., В., № 5, გვ. 84)¹. ზემომო-

¹ „Все эти факты взаимоотношений между семантиками «ити», «сидать», «идать(ся)» говорят о том, что мы имеем в этих языках пережито или следы того положения, когда глагол т. е. было что начал возникать“.

ყვანილი ფაქტები და მოსაზრებანი-კი პირიქით ამქელენებენ, რომ წინათ იქაც ზმნის ორგანული წარმოება ყოფილა და ხხ, რაც ამ უამად დადისტინს ენათა უმრავლესობის უდგლოლებაშია, არამც თუ პირვანდელი ვითარების ნაშთად არ შეიძლება მიჩნეულ იქმნეა, არამედ წინანდელი აგებულების დაშლის შედეგს წარმოადგენს. არაორგანული, მხოლოდ სქეს-კატეგორიების თავსართებიანი ზმნის უდგლოლების წარმოშობა უნდა ორგანულად წარმოების დაშლის უკანასკნელი საფეხური იყოს. შეეველია, იქ ამ უკანასკნელ საფეხურს წინ მიუძღოდნა ზმნის წარმოების ისეთი საფეხური, როდესაც ზმნის უდგლოლება წინამავალ მიმდევობისა და მიმდევრო მეშველო ზმნის ფორმების შენაერთებს წარმოადგენდა. ზმნის უდგლოლების წარმოების ამგვარი წესი ნაწილობრივ ბევრს, ორგანული წარმოების მქონებელს, თვით სხვა-დასხვა მოდემის ენებსაც-კი მოეპოვება და ქართულსაც და ახლანურსაც ხომ აქვს, დადისტინისა და ყოფილი ალბანეთის ენათაგან-კი, როგორც დაერწმუნდით, თამასატრნულს, ჰკრავლურსა და ედრუს ენებშია გაბატონებული.

იმ ენებს, რომელთაც სქეს-კატეგორიის განჩნვევა შენარჩუნებული ჰქონდათ, ამ მიმდევრო-მეშველოზმნიანი უდგლოლების ხანაში ზმნის ფორმის წინა, მიმდევრობის შემცველს, ნაწილს სქეს-კატეგორიის გამოშატველი თავსართები ექმნებოდა. როდესაც დროთა განმავლობაში ზმნის ორგანული წარმოების ეს უკანასკნელი საფეხური ბოლოკიდური მეშველი ზმნის ჩამოცილებით სამუდამოდ მოისპო, ზმნის უდგლოლებამ წინა საფეხურის ნაშთად სქეს-კატეგორიის თავსართები შეინარჩუნა იმისდა მიუხედავად, რომ ამ ხანაში ამ ფორმის ოდინდელი მიმდევრობის შეგნება და გრძნობა უკვე წარხოცილი იყო და ეხლაც აღარ არის.

ქართველურ-სინდურ-ლილურ-ლეგურ-ალბანური ენების სიტყვათა ძირების ნათესაობა

ამ გამოკვლევისათვის დასახული მორფოლოგიური ამოცანები, — გრამატიკული სქეს-კატეგორიების საკითხი, რიცხვითი სახელები, ნაცვალსახელები და ზმნის აგებულების მთავარი პრინციპი, — ავლდ, თუ კარგად უკვე განხილული გვაქვს. ეხლა მხოლოდ სიტყვათა საგანძურის ძირთა ნათესაობის საკითხი-და დაგვრჩა განსახილველი, რომ ქართულ-ქართველური და სინდურ-ლილურ-ლეგურ-ალბანური ენათა ჯგუფების თავდაპირველი ბუნებისა და ნათესაობის პრობლემებზე მსჯელობა დამთავრებულად მივიჩნით და საბოლოო დასკვნას და ვაღებთ.

ლექსიკური მარაგის ძირთა ნათესაობის საკითხი იმდენად დიდსა და ფართო ამოცანას წარმოადგენს, რომ მისი განხილვისათვის ცალკეული მონოგრაფიებიც-კია საჭირო. მაგრამ, ცხადია, რომ ასე ფართოდ აქ საზღვრების გაშლა არც შესაძლებელია და არც მიზანშეწონილი იქმნებოდა, რადგან სიტყვათა მარაგის ძირებზე მსჯელობა ცალკეულს, მესამე წიგნში, გვქმნება, რომელშიც ქართველ-მარომბატა უძველესი კულტურის ისტორიის საკითხები სწორედ ვის.

ლექსიკური მასალისა და ნოტივი ნაშთების მიხედვით გვაქვს განხილული. ეს გარემოება უფლებას გვაძლევს ძირითადად ნათესაობის საკითხისათვის საზღვრები აქ ვიწროთ შემოვზღუდოთ.

მორთოლოგიური პრობლემების გარჩევის დროს დაწერილებით გვქონდა უკვე გინაილული რიცხვითი და ნაცვალსახელები და მაშინ ხომ, მათი აღნაგობის მსგავსებასთან ერთად, მათ ძირითად ნათესაობაც ცხადი შეიქმნა. ამიტომაც ვგონებ აქ ამაზეც უკვე აღარავითარი საუბარი საჭირო არ უნდა იყოს.

გრამატიკული სქეს-კატეგორიების საკითხის გარჩევის დროსაც ბევრი სიტყვის აგებულების გამოკრევეა მოგვიხდა და მაშინ მათი ძირების, მეტადრე სქესისა და ნათესაობის აღმნიშვნელს სიტყვებსა და ცნაფელთა სახედებში, იგივეობა-ნათესაობაც მრავალჯერ გამოვლდა. ცხადი შეიქმნა, რომ ამ სახელებს შორის მკიდრო კავშირი ყოფილა და, რაც ენათა ერთ ფუძეში სქესის გამოსახატავად არის გამოყენებული, ის ზოგჯერ მეორეში ნათესაობის აღმნიშვნელ ტერმინად ქცეულა. მაგალითად, თუ ქართულად ვაცი აღამიანისა და ცხრველის მამრ, სქესის აღმნიშვნელი სახელია, ლეგურ ენებში, ლუნაურად და ქაზალურად, ვაც უკვე ძმის ნიშნავს (იხ. აქვე, გვ. 157 და 163),— მითლისურად, ლდინურად, კაზალურად და ასჯურადც ვაცი ძმის სახელია,— ძმის ცინდაურადც ვაცის, ანდურად ვაცის, აქანაურადც ვაცის ეწოდება (აქვე, გვ. 163).

ამნარადვე ვიხსენებ თუ ქართულად ცხოველის სახელად არის ქცეული, ძველი-კი მამრ, სქესის აღმნიშვნელი იყო, ლუნაურად აღამიანის, მამაკაცის, სახელია (აქვე, გვ. 157).

ქართულში სქეს-კატეგორიების არსებობის საკითხის განხილვის დროს ხომ დავრწმუნდით, რომ ვაჟი, ვაჟი, ვაჟი, ბაჟი, ბუჟი, ერთი-და-იმევე ძირის სიტყვებია (აქვე, გვ. 184 და 194), ამავე პრობლემის შესწავლისას აღნიშნული გვქონდა, რომ ვაჟიშიც ლუნაურადც ვაჟი,— მითლისურად, ლდინურად, კაზალურად, ასჯურად და ყუანაურად ვაჟი,— ანდურად ვაჟი,— ყაყურად ოჟი,— სუბარულად უჟი და დიდურად უჟი ჰქვიან (იხ. აქვე, გვ. 163).

ასევე ნათესაობა ემჩნევა დედის სახელსაც: თუ ქართულად დედა, დია და ნენა გვაქვს, ლეგურ-ალბანურ ენებშიც იგივე ძირია და სინაურად და აღურად დედა, ვაჟურად დედა, მურურად დედა და ყაჟურად დედა (აქვე, გვ. 160), ხოლო იგურად ნანა, ლუნაურად ნინა, ბუთურად ნინა ეწოდება (იქვე, გვ. 159).

შინაურ და გარეულ ცხოველთა ბერს სახელებსაც ერთი-დორივე ძირი აქვს. მაგ. ნეზვისა და მოზვერის ჭანურა ბერითი შესატყვისობის მოზარის, მუზარისა და ზურას-ს ეტიმოლოგიის გამოკრევეის დროს აღნიშნული გვქონდა, რომ მდებრობითობის ვამ-მატველი ამ სიტყვების ძირი უფება ზმნას აქვს დაცული (იხ. აქვე, გვ. 193—194). ცხადია, რომ ფურის აღმნიშვნელი ლეგური სახელებიც: ანდურა ზავუ, ასჯურა ზიფუ,— მითლისურად, კაზალურად, ანდურად ზინა,— ყანაურად ზინა და დიდურად ზინა,— მურურად ზინა,— ბუთურად და ყაჟურად ზინა-იც (იხ. აქვე, გვ. 159) ამავე ძირის სიტყვები უნდა იყოს.

განა ბუნებრივი არ არის, რომ ქართული სახელი თხა და ამავე ცხოველის ლეგური ენების სახლებშიც, — ნოთლისუჯი, კარაფრული და ასავსურია ტოქა, ანდაური ტუკა (18 ს.), ლიდნოურული ტოქა, ცინდალური ტოქა, დიდური ტექა და ყაფურია ტოგა-ც (იხ. აქვე, გვ. 160) ამავე ძირისად მივიჩნიოთ?

ვაცოკისა, ვაცისა, ბატკისა, ტიკანისა, თიკანისა და ციკანის ეტიმოლოგიის გამოკვების დროს დავრწმუნდით, რომ ამ სიტყვების ტიკ ძირს და მის სხვადასხვა ფონეტიკურ სახესხვაობას სქეს-კატეგორიის ფორმანტის შეცვლისთანავე მნიშვნელობაც ეცვლება და, როგორც აღამიანისა, ისევე პირუტყვის, როგორც მამრობითი, ისევე სხვა სქეს-კატეგორიის გამოსასატავად არის გამოყენებული (იხ. აქვე, გვ. 176—177 და 190—192). სინდურ-ლილურ-ლეგურ ენებში გრამატ. სქეს-კატეგორიების პირველადობის საკითხის განხილვისას დავრწმუნდით, რომ ჩუბჭულსაც მოეპოვება მამალი თხის აღმნიშვნელი ტაიოხა-ში ტეკი ძირი. ლიდურ ენებსაც ჰქონდათ მამის აღმნიშვნელი ამავე ძირის ატტიკ, ყანაფრულსაც აბალიათ ამავე მნიშვნელობის მქონებული აადუჟ (-ადდე-ისაგან), ჩუბჭულსაც ამავე ძირის მამის სახელი აატტიკ აქვთ, ხოლო ჩანურში ატტიკ ფურის აღმნიშვნელია (იხ. აქვე, გვ. 242—246).

მე მგონია, რომ ბევრი დასაბუთება არ უნდა იყოს საჭირო, რომ ეს ქართული და სინდურ-ლილური სიტყვები ერთიან-ნაწილად ამავე ძირისად ვიცნოთ.

რაკი ამ გამოკვლევის მორფოლოგიურს ნაწილშიც და აქაც უკვე საკმაო შემთხვევა გვქონდა დავრწმუნებულიყავით, რომ სათესაობისა და სქესის აღმნიშვნელს სიტყვებსა და შინაური ცხოველების სახლებსაც ქარაველურ-სინდურ-ლილურ-ლეგურ-აღმანურს ენებში ძირებიც ერთნაირად ჰქონია, შესაძლებელია აქ კიდევ შინაური ფრინველისა და კულტურული ხეხილის დარგებელსაც ორიოდე მაგალითი მოვყავანოთ, რომ მკითხველი დარწმუნდეს, თუ რამდენად ფართოა ცნებათა ის ასპარეზი, რომელშიც ამ ენათა ჯგუფების სიტყვათა საგანძურს ნათესაობა ეჩვენება.

მეურნეობის ისტორიის მკვლევარს კარგად მოესვენება შინაურ ფრინველთან ყველაზე გავრცელებულის ქათმის მნიშვნელობა.

ეს სიტყვა ქათამი დიდ მანძილზე გავრცელებული. ცნობილია, რომ მისი სახელი ყველა ქართველურ ენებში მოიპოვება, მაგრამ არავის მიუქცევია იმ გარემოებისათვის ყურადღება, რომ ეს სიტყვა და სახელი არამეტო მთელს ჩრდილოეთ კავკასიაშიც გავრცელებული არის, არამედ, ქართულის წსგავსად, სხვაგვარ მფრინველთა, მათ შორის გარეულთა სახლებსათვისაც ძირითად ნაწილად არის გამოყენებული.

მაგ. ანსაბილად ქათამს ეწოდება ა-კუტტ (უსლ.), ანუ ა-კუტტ (დონდ.), — კუტტა-ს-კი ანსაკუტტ, ე. ო. „ტყის (ანბა) ქათამი“ ჰქვია, ხოლო გარეულ იხვს ანსაბილადე სახელად აქვს ანკუტტ, რომელიც „წყლის (აძე) ქათამს“ ნიშნავს. ჩუბჭულსაც ქათამს კეტმ ეწოდება (ლვლ.), — მხვს-კი აქაც პეტა-ტამ (იქვე), ე. ო. „წყლის (პსე) ქათამი“ ჰქვია. სოხომის სახელად ჩუბჭულს მჭუნ-კეტამ (იქვე) ანუ მხვს (მეზე) ქათამი აქვთ. ინდოურის სახელი ტაკეტამ (იქვე) და კოლინბურის, ანუ თავწითელასიც (რუს. щеленок, ლათ. Frigida car-

duelis L.) კეტენიკებზე-ც (იქვე) ხომ აგრეთვე კეტე-ს, ე. ი. ქათმის სახელზე-
ვეა დამყარებული.

დამართლულმა ქათმის აღსანიშნავად ამავე ძირის სიტყვა აქვთ, გედ, ე. ი. ამ სახელის პირველი ორი თანხმოვანი გამეღერებულია. დაბოლოსაც ხომ მოე-
პოვება ასეთი გამეღერებული ფორმა გედი Cყყაუს-ის (греди) სახელად. კაკა-
ზისა და ხოხობის დასაბრუნებელი სახელებიც შესლდეგედ-ისა და მეზგედ-ის მეორე
ნაწილსაც ხომ იგივე ქათმის სახელი გედ შეადგენს და შესლდეგედ, ანუ კაკაზი
ნიშნავს „აბრეშუმა ქათამს“, ხოხობი-კი, მეზგედ, „ტყის ქათამს“.

აღიღურთ ენებსაც ქათმისთვის იგივე სახელი აქვთ: ჩანჩრად კუროტამ ანუ
ქუროტამ (ჩაჩ. ე.) ეწოდება.

ეს ძირი ლეგურ ენებშიც მოიპოვება, მაგ. ქათამს ბოთლურად კატ, ხოლო
პასკურულად კატა (იხ. ალულ. ე. 165), დაფურჩრად-კი გკვა (იხ. ანდ.-დიდ. მას.
98) ეწოდება.

ბუნებრივად იბადება საკითხი: სადაურია შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავ-
ლეთის სანაპირთან მოყოლებული ჩრდილოეთამდე, მთელ იმიერ-კავკასიისა
და ამიერ-იმიერ კავკასიაში ესოდენ გავრცელებული ეს სიტყვა, რა ძირისაა
იგი და სახელდობრ რის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო თავდაპირველად?

მაშამის შესატყვისად მჯარულად ქოთომი გვაქვს, ჩანჩრად-კი ქოთუმე არის
ამ ჩვეულებრივ ფორმას გარდა, ქორმე-ც არსებობს (ნ. მარტის ქ. გ.). საგუ-
ლისხმოა, რომ საქათმეს ჩანჩრად ოქოთუმალე ეწოდება (იქვე). სჯარუს ქათმის
სახელად აქვს ქათალ.

ქათამი ქართულშიც ზოგადი მნიშვნელობის სიტყვად მოჩანს (შეად.
ტყის ქათამს) და კავკასიურს ენებშიც ამავე ძირის სიტყვას ფართო ასპარეზი
უკავია. ამ სიტყვის ზოგადი მნიშვნელობა ამით უფრო ცხადად მკლავდება.
ამიტომაც მისი პირვანდელი აგებულების გამოკვლევა უფრო საინტერესო ხდება.
საუიქრებელია, რომ მისი თავდაპირველი მნიშვნელობა ერთ-ერთი ზოგადი
თვისების გამოხატველი უნდა ყოფილიყო.

ამნირად ქათამის სახელს შემდეგი ბგერითი სახესხვაობა მოგვეპოვება:
ა. ხმოვანა ზოგადი ქართ. ქათამი და სვანური ქათალ და 2. თ-ხმოვანა მეგრ.
ქოთომი და ქანური ქოთუმე. საქათმის სახელში ამაზე უფრო სრული ფორმაა
ქოთუმალე და პირიქით შერწყმული ფორმა ქორმე. უკანასკნელი იმითაა საყუ-
რადლებო, რომ შუაში რ აქვს, რაც არც ერთს სხვა ფორმას არ მოეპოვება.
იბადება ამ ბგერის სადაურობის საკითხი: შემთხვევითი ჩანართია იგი, თუ ამ
სიტყვის ოდინდელი ძირული წვერი, რომელიც მხოლოდ ამ ფორმას-ლა შერჩა?
მეორე მოსაზრება რომ სწორე გამომდგარიყო, მაშინ ქორმე უნდა წინამორბედი
ქორთუმე, ანდა ქართუმალე-საგანაც-კი გვეგულისხმა წარმომდგარად.

რაკი ქათამი, როგორც უკვე აღნიშნული გვქონდა, თავდაპირველად
ფრინველის ერთ-ერთი ზოგადი თვისებათაგანის გამოხატველ სიტყვად არის
საგულებელად, ამიტომაც უფრო მოსალოდნელია, რომ იგი, ან ფრენის თვი-
სებისავე მქონებლობის მაუწყებელი უნდა ყოფილიყო, როგორც მაგ. ფრინ-
ველი-ა, ანდა თავისი შემოსილობის აღმნიშვნელად არის საგულისხმებელი.

რაკი არც ქათამს და არც ქოთომს, ვინდ ქოთუმეს ფრინველთან საერთო არა უჩანს რა, ამიტომ მხოლოდ მეორე შესაძლებლობის გამოჩვენების ცდა იქმნებოდა მიზანშეწონილიცა და დამამედებელიც. მართლაც, თუ ადამიანი ქათამისა, ქოთომისა და ქოთუმეს სახელს დაუკვირდება და იქ შემოსილობის გამომხატველი სიტყვის კვალის ძებნას დაიწყებს, შესაძლებელია შეამჩნიოს, რომ ამ სიტყვის ორი უკანასკნელი ფორმის მეორე და მესამე მარცვლების კომპლექსი თომი და თუმე, როგორც მგაბრუსა და ჩანრბა გავრცელებულის თმის სახელისა, ისევე ძველსა და თანამედროვე ქართულში ცნობილის ბალახის, ანდა თივის სახელების თომი-ს ზედმიწევნითი შესატყვისობაა. ეს გარემოება ავალებს მეცნიერს ამ მიმართულებით კვლევა-ძიების საშუალებით ამ სიტყვის აგებულებაცა და მის შემადგენელი ნაწილების პირველადი მნიშვნელობის გამოჩვენება სცადოს.

თმას მგაბრუსად თომა და თუმა (ზუგდ.—სამურ.) ჰქვია, ჩანრბად თომა-ს ხმარობენ. თმიანს, ბალნიანს თომალიერი, ანდა თომალიერი (ვიწ.), უფრო იშვიათად თომონი ჰქვია, ბელიოტს, უთმოს-კი უთომოლიერი (ხოფ.) ეწოდება (ჭ. გ.). სვანურად-კი თმას ფანტ-ს უწოდებენ.

სხვა მსგავსი მავალითებისამებრ (ტბა—ტაბა—ტობა), სამწერლობო ძართულია თმა-ს წინანდელ ფორმად სრულხმოვანა თამა ანდა თამი უნდა ვივარდინებოდეთ. ამაზე უფრო საყურადღებოა, რომ ამ სიტყვის ო-ხმოვანა თომი ფორმა ძველ ქართულშიც იყო და მთიანეთში დღევანდლამდისაცაა დაცული. ს. ორბელიანის გუნბარტებით, „თომი საბანდულე თივა“ა (ლექსიკ.).

ზემომოყვანილი მკითხველს დაარწმუნებს, რომ თმა და მისი ო-ხმოვანა სახესხვაობანი, როგორც ცხოველის ბალახის, ისევე მიწის მცენარის, ბალახის აღსანიშნავად ყოფილა გამოყენებული.

ამებამდ ჩვენთვის ამაზე უფრო საგულისხმოა, რომ ჩიტის ფრთებსაც ჩანრბად კინჩხიში თრმა (ხოფ.), კინჩხიშომა (ვიწ.) და კინჩხიომა (ათინ.) ეწოდება. მაშასადამე, თმა, თომა, მარტო ადამიანის ბალნის-კი არა, არამედ ფრინველის შემოსილობის გამომხატველიც ყოფილა, ამასთანავე, უკველია, მარტო ფრთებისა-კი არა, არამედ ბუმბულიცა.

ზემოაღნიშნული უკანასკნელი გარემოება უკვე უფლებას გვაძლევს ვაბედულად ვიმსჯელოთ, რატუნ აღარავითარი დაბრკოლება არ არსებობს, რომ ქოთომის ორი უკანასკნელი მარცვლი სწორედ ფრინველის შემოსილობის აღმნიშვნელ სიტყვად და ნაწილად იქმნეს აღიარებული და ამ სიტყვის მხოლოდ პირველი ნაწილის მნიშვნელობა-და დაგვრჩეს გამოსარკვევი.

მოსვის, შემოსვისა და ჩაცმის ცნების გამოსახატვად ჩანრბსა და მგაბრუსს ქუნ კომპლექსი აქვს, რომელიც მგაბრუსად ქვენ-ადაც გვხვდება. დღღო-ქუნუ ჩანრბად შე-მოსვასა (ხოფ.) და სამოსელსა ნიშნავს (ათინ.). ქუნა მგაბრუსად დაფარებას, დარქმას ნიშნავს, მიკო-ქუნა (სენ.), ანდა მუკო-ქუნა-კი (ზუგდ.—სამურ.) ჩაცმას და შემოსვას ეწოდება (მ. გ.), ხოლო მიკაქუნალი, მიკო-ქვენჯი, მუკო-ქვენჯი-ც სამოსელს ნიშნავს,—გინოქვენჯი ზევითს სამოსელს, წამოსახსამს და მუკო-ქუნელი ჩაცმულისა და შემოსილის აღმნიშვნელია.

სვანურად სამოხელს და ტანისამოხს (შევიან) ლე-რეკე და ლე-რქვარ, წამოხას-სამს-კი ეწოდება ლე-ქვემ.

უქვეელია, ამავე ქუნ და ქვენ ძირის სიტყვა უნდა იყოს დასავლეთი ქონი-ც, რომლის მნიშვნელობაც ს. ორბელიანს, იობის 15₂-ს დამოწმებით, „კორცის სიბოხე“-დ აქვს განმარტებული (ლექსიკ.). თანამედროვე ქართულშიც ასეთივე მნიშვნელობა აქვს და მას ცხოველის სიმსუქნის სახელად ეხმარობთ.

მაგრამ თავდაპირველად ქონი ზემოდსახელბული ძირისაგან ნაწარმოები მიმღობტ უნდა ყოფილიყო და არსებითად სიმსუქნის-კი არა, არამედ მხო-სავის, საფარის მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა. ეს ტერმინი ძველის-ძველი სიტ-ყვა ყოფილა, თავდაპირველად მას მიმღობის სათანადო თავსართიც ექმნებოდა, რომელიც დროთა განმავლობაში უნდა ჰქონდეს ჩამოცილი. მაგრამ ერთი ტერმინი მაინც შერჩენილი გვაქვს, რომე-იც ამავე ძირისაგან არის ნაწარმო-ები და რომელსაც მიმღობის ეს ძველის-ძველი ფორმანტი დაცული აქვს. სწორედ ასეთი სიტყვაა ძველი ქართული ტერმინი, ბოქვენე, რომელიც მუც-ლის, საბას განმარტებით, „მუცლის ქვევით სასირცხომღე“ ნაწილის, აღმნიშ-ენელია (ლექსიკ.), მაგრამ რომელსაც თავდაპირველად მოხსველის, მომცველის მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა და მხოლოდ შემდგომი უნდა იყოს სპეციალურ ტერმინად ქცეული.

იგივე სიტყვა მეგრულსა და ჩაუნჯსაც მოეპოვებათ, მაგრამ ფონეტიკურად იმდენად განსწავებულია, რომ მათი იგივეობის, ანდა ნათესაობის მიხედვარა ისე ადვილი არ არის. სახელდობრ მუცელს ზგარულან ქვარა (ზუღად-სამურ.) და ქვარა (სენ.) ეწოდება, ჩაუნჯ-კი ქვარა ეწოდება. თუ ქვარა-ს ბოქვენ-ს შე-ვადარებთ, მათ შორის უმთავრესად მხოლოდ ის განსხვავებაა, რომ ზგარულან ბო ფორმანტია ჩამოცილებული და ნ-ს მაგიერ რ არის.

რაკი ჩვეულებრივ ქართულ-ქართველურში უფრო ხშირად რ-ს ნ-დ შენაც-ვლება გვაქვს ხოლმე, ამიტომ საფიქრებელია, რომ ქვარა და ქვარა უნდა ქონ-ნა-სა და ქვენ-ზე უფრო ადრინდელი ფორმები იყოს.

ყველა ზემონათქვამის შედგომ რომ ქათამი-სა და ქეთომი-ს საბოლოო ანალიზსა და პირველადი მნიშვნელობის გამორკვევას შევუდგეთ, შესაძლ-ებელია შემიღვი ითქვას: რაკი ამ სახელის მეორე ნაწილი ზომი და თამი, რო-გორც დავრწმუნდით, თმის, ზოგადად ბალნის, ბუმბულ-ფრთებისა და თვისი ბალანის-ც-კია აღმნიშვნელი, ამ სიტყვისავე პირველი ნაწილი თავდაპირველად, ცხადია, შემოსილობის გამომხატველი უნდა ყოფილიყო. ხოლო ქათამის ფონე-ტიკურ სახესწავლობათა განხილვისას, აღნიშნული გეგონდა, რომ ჩაუნჯი ქეთუ-მე-ს პარალელური ფორმის ქორმე-ს არსებობა წინათ აგრეთვე ქორთუმე-ს და ქორთომე-ს არსებობასაც გვაფიქრებინებს. ეს მოსაზრება რომ მცდარი არ უნ-და იყოს, ამას ის გარემოებაც ამყარავნებს, რომ ქვარა მართლაც ცალკეულადაც არსებობს და, თუმცა ამჟამად მას ზგარულან მხოლოდ-ღა მუცლის მნიშვნელობა აქვს, მაგრამ, ბოქვენის მსგავსად, და ქუნ და ქვენ ძირების შემოსვის აღმნიშ-ენელობის გამო, ქორ-იც თავდაპირველად ამავე ცნების გამომხატველი მიმღობა უნდა ყოფილიყო. მაშასადამე, ქორთომი და ქეთომი თავდაპირველად ბუმბულ-ფრთებ-შემოსილის, ანუ ფრთოსნობის აღმნიშვნელი ყოფილა.

საყურადღებოა და განსაკუთრებით აღსანიშნავია, რომ ჩერქეზულად ტამჟ, ანუ **თამჟ ფრინველის ფრთის** სახელია (იხ. ლვრჯეს რ.-ჩ. ლ. გვ. 95: крыло). ამ სიტყვისა და ქართული თომა-ს, მით უმეტეს ქათამი-ს თამა-ს, სრული იგივეობა თავისუფლად შეიძლება დასტურდეს.

რაკი ქათამი და ქოთამი თვისების დამახასიათებელი ზედსართავი გამოდგება, უმკველია, თავდაპირველად იგი არსებითს სახელთან იქმნებოდა დაკავშირებული, რომელიც მხოლოდ შემდეგში ჩამოჰშორებია:

ხეილის ქართულ სახელთა შორის ატამი არის საყურადღებო. ზგაჟულად ატამა ეწოდება, ჩანრუად-კი ანტამა-ს ეძახიან სთფურსა და ჯჟურში, ატამბა-ს-კი ათინურში (ჭ. გ.), სჯანრუად ჭქვიან ატამ. საფიქრებელია, რომ ატამი იმავე სიტყვის, ქათამი-საგან არის თავიკიდური ქ-ს გაქრობითა და თ-ს გამკვეთრებით წარმომდგარი. მაშასადამე, თავდაპირველად ეს სახელიც ამ ხილის ბუსუსიანობის დამახასიათებელი უნდა ყოფილიყო და ბუსუსიანი ხილის აღმნიშვნელი იქმნებოდა, მაგრამ ამ სიტყვის პირველი და მეორე თანხმონების ფონეტიკურმა კვილებამ ისე დააშორა ბუსუსიანის გამომხატველ ბგერათა კომპლექსს, რომ მისი ამ ხილის სპეციალურ სახელად გამოყენებაც შესაძლებელი გახადა.

ხილულის ძაბთულ და ძაბთულურ სახელებითგან ზღმარტლი-ს, ანუ ზმარტლი-ს სახელიც არის საყურადღებო. ამ სიტყვის სათანადო სახესხვაობანი მთელს საქართველოში ფართოდ არის გავრცელებული, მაგ. ზღმარტლის შესატყვისად ზგაჟულად ცქუმუნტური, ცქუმუნტური, ცხუმუნტური და ცქიმუნტური გვაქვს (მ. გ.), სჯანრუში ამავე ხილის სახელად ბაცუ არის გავრცელებული (ივექ).

ჩანრუად ცქიმუნტური (რიზ.-ხოფ.), ცქიმუნტი (ვიწ.), სხიმუნტური (ხოფ.), ჰკიმუნტი და სკიმუნტური (ათინ.) ჭქვიან (ჭ. გ.).

დასასრულ სჯანრუად ეწოდება სხმარტლ (რ.-ს. ლ.: Мухмула).

ამ ხილულის სახელის ზემომოყვანილ ფონეტიკურ სახესხვაობათაგან საყურადღებოა, რომ ზგაჟულასა და ჩანრუა სახელების რამდენიმე პარალელური ფორმა გვაქვს: ცქიმუნტური და ცქუმუნტური ზგაჟულად და ჩანრუად სხიმუნტური, ცქიმუნტური და სკიმუნტური ერთი მხრივ, მეორე მხრივ-კი ზგაჟულად ცხუმუნტური და ცქუმუნტური და ჩანრუად ცქიმუნტი და სკიმუნტი-ა.

ცხადად ეტყობა, რომ ეს სიტყვა ორი ნაწილისაგან უნდა იყოს შემდგარი, რომელთაგან მეორე ნაწილის ორი ფონეტიკური სახესხვაობა, — მუნტური და მუნტური, — გვაქვს, პირველი ნაწილი-კი უფრო მრავალნაირადაა დაცული: ზგაჟულად ცხუ, ცქუ და ცქი მოგვეპოვება, ხოლო ჩანრუად ერთი მხრივ ცქირ, სკირ და სკილი-ც გვაქვს, მეორე მხრივ-კი სხი და ცქი-ც არის.

ზგაჟული ქართული სახელის ორნაწილადი აგებულება ახვევ ნათლად არა ჩანს, მაგრამ, მეგრულ-ქანურის მსგავსად რომ დავანაწილოთ, გვექმნება პირველ ნაწილად ზდ, ხოლო მეორედ მარტლი. ს. ორბელიანის ლექსიკონში აღბეჭდილს ზმარტლ-ში პირველი ნაწილი მხოლოდ ზ თანხმონითაც-კია წარმოდგენილი.

ამ უცნაური სიტყვის მეორე ნაწილი შედარებით უფრო ადვილი მისაგნებია და ამიტომ პირველად მის განხილვას შევედგებით. როგორც დავრწმუნდით, მისი სამი სახესხვაობა მოგვეპოვება: მარტლი, მუნტური და მტურტი. ცხადია, რომ უკანასკნელს ამოვანს პირველი მარცვლის შემდეგ რ, ანდა ნ თანხმოვანი აკლია. ზეგაჟლ-ჟანჯოზ ფორმას დატოვითან შედარებით ტ-სა და მომდევნო თანხმოვან რ-ს შუა უ-ხმოვანი აქვს, ქართული-კი უხმოვნოა. მარტლ-ისა და მუნტურ-ის შუა თანხმოვნების რ და ნ-ს სხვაობა, ცხადია, ქართველურში ჩვეულებრივი ფონეტიკური შენაცვლების შედეგი უნდა იყოს.

ამ სიტყვის თავდაპირველი სახისა და მნიშვნელობის ძიების დროს რომ ზეგაჟლ-ჟანჯოზ. მუნტური-ს ბგერათა მხგავის კომპლექსების გახსენება დავიწყოთ, უპირველესად ჩვენს ყურადღებას მებრ. მონტყორი მიიპყრობს, რომელიც მატყლის ზემდმოწვევით ფონეტიკურს შესატყვისობას წარმოადგენს. მუნტური და მონტყორი ხომ არსებითად მხოლოდ იმით განსხვავდება ერთმანერთისაგან, რომ პირველს მათგანს ყ აქვს ტ-ს შემდეგ გამქრალი. ასეთი პროცესი ხომ ჩვეულებრივი მოვლენაა ჰანურში (იხ. არ. ჩიქობავას ჰან. გრ. ანალ., გვ. 17) და დანარჩენ ქართველურებისთვის უცხო არ არის. მაშასადამე, ფონეტიკურად არავითარი დაბრკოლება არ არსებობს, რომ მუნტური მატყლის აღმნიშვნელი მონტყორის ბგერით სახესხვაობად და მისგან წარმომდგარად ვიცნათ. თუ ჩვენი მოსაზრება მცდარია არ არის, მაშინ ზღმარტლის მეორე ნაწილი მარტლი-ც უნდა იმავე ფონეტიკური გზით ოდინდელი მარტყლი-საგან იყოს წარმომდგარი. ჩვეულებრივ-კი ამ ცნების გამოსახატავად ძველ ქართულსაც მატყლ აქვს, ე. ი. უ-რ ფორმა. ზეგაჟლ-ჟანჯოზში ხომ მუნტურის გარდა მტურტიც არსებობს, რომელშიც ტ-ს წინ მყოფი ნ-ც, რ-საგანვე შენაცვლებით წარმომდგარი, აგრეთვე გამქრალია.

ამაირად ირკვევა, რომ ზღმარტლისა და ცქიმუნტურის, ანუ ცხუშუტურის სახელოს მეორე შემადგენელი ნაწილი თავდაპირველად მატყლის აღმნიშვნელი ყოფილა. მაგრამ თითონ მატყლი და მონტყორი რა აგებულების და ძირის სიტყვაა და რა მნიშვნელობა უნდა აქჟონოდა თავდაპირველად?

მატყლის ეტიმოლოგიის ძიებისას უნდა გავიხსენოთ, რომ ბურტყლი-ც არსებობს. მართალია, ს. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ს გ ლ მ მ ა რ ტ ე ბ უ ლ ი ა ქ ე ს, რომ „ბურტყლი სხული ბუმბული“-ა (ლექსიკ.), მაგრამ ბეწვიანი ცხოვების, მგ. კურდღლის, ნახი ბალნის აღსანიშნავადაც ხმარობენ. ხოლო ბურტყლის ზეგაჟლ ბგერითი შესატყვისობა ბურტლა ხომ ბუმბულს ნიშნავს, ე. ი. მფრინველის ნაწი შემოხილობის სახელადაც-კია გამოყენებული.

მა რომ ქართულში ფორმანტია, ყველამ იცის, ხოლო, რომ ბუ-ც, უძველეს ხანაში ფორმანტი ყოფილა, ამის უკვე ბევრი მაგალითი გვქონდა.

ამის გახსენების შემდგომ, ბურტყლი-სა და მატყლი-ს ერთმანერთთან შედარება ადამიანს დანახვებს, რომ პირველი მარცვალი მა და ბუ მათ განსხვავებული, მეორე ნაწილი ტყლი-კი საერთო აქვთ. პირველს ამ სიტყვათაგანს მხოლოდ ეს ძირად მისაჩნევი საერთო ნაწილი რ-თავკიდურიანი უჩანს (თუ მას, რასაკვირრელია, პირველი მარცვლის ბუ-ს კუთვნილებად სრ ვცნობთ). ამის გამო შესაძლებელია გვეთქვას, რომ ზემოთყვანილი იორი სიტყვა ბუ ფორმან-

ტისა და რტყლი-სავან, მა თორმანტისა და ტყლი-სავან შესდგება. მაგრამ ამის დასაჯერებლად ამ ძირის მნიწნელობის ცოდნა და თვით წარმოების გააზრბანებაც არის საჭირო.

ქართულში რტყ ძირი ხომ არსებობს, რომლისგანაც არა-ერთი სიტყვა ნაწარმოები, როგორც მაგ. სარტყელი, შემორტყმა და სხვაც ბევრი და რომელიც შემოვლენას ნიშნავს. ამიტომ რ ძირითად ბევრად უნდა იქმნეს მიჩნეული. ბურტყულ-ში ამნაირად ბუ ფორმანტად, რტყ ძირად, ლ-ი-კი ბოლოსართად უნდა ვცნოთ. მთლიანად-კი ეს სიტყვა თავდაპირველად შემოვლენულის, ვარტყმორტყმულის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო. მატყლი-ც ამავე ძირის სიტყვა, მაგრამ, ან მისი ფორმანტი დროთა განმავლობაში შეცვლილი უნდა იყოს, ანდა იგი პირველთან შედარებით მერმინდელ ნაწარმოებად უნდა ვიკულისხმოთ.

რაკი ზღმარტლის ქართულ-მეგრულ-ქანური სახელების მეორე ნაწილის პირვანდელი მნიშვნელობა ვიცოთ, ესლა მხოლოდ ამ სიტყვის პირველი ნაწილის რაობა-ლა გვაქვს გამოსარკვევი. მისი სახესხვაობანი ზღ, -ცხუ (მ.) და სხი (ქ.), -სკილი, სკირ და ცქირ (ქ.), -ცქუ (მ.) და ცქი (მ. და ქ.) ერთმანერტყმადან ფუძისა და ძირის ბგერითი შედგენილობის დაცულობითაცა და ღვით ბგერათა შენაცვლებითაც განსწრევიან. ყველაზე სრულად ჩანებს დაუცავს, რომელსაც სკილი, სკირ და ცქირ აქვს. ამათვან პირველი ორი მხოლოდ ლ-სა და რ-ს ჩვეულებრივი შენაცვლებით გვსხვადება. მესამეს-კი ორივე თავიკიდული თანხმოვანი აქვს შენაცვლებული.

ამ სიტყვის სახესხვაობათა მეორე ჯგუფს ბოლოკიდული მარცვალი რი, ანუ ლი-ც აქვს ჩამოცილებული და მეორე თანხმოვანიც მგბრულსა და ჩანტრმისგანსხვებული აქვს, თანაც, ი-ხმოვანობის მაგიერ, უ-ხმოვანა სახესხვაობას წარმოადგენს. ამ ჯგუფს ეკუთვნის ცქი (მ. და ქ.), რომელსაც მხოლოდ ბოლოკიდული მარცვალი აკლია, -უ-ხმოვანა ცქუ (მ.) და ცხუ (მ.), -აგრეთვე ი-ხმოვანა სხი-ც (ქ.). ყველაზე მეტად დასათუღა სახესხვაობა შეცვლილი, რომელსაც ორივე თავიკიდული თანხმოვანიც გამჟღერებული აქვს, ხმოვანიც ჩამოსცილებია და მხოლოდ ზღ გააჩნია.

უ-ხმოვანობასა და ი-ხმოვანობას გარდა, შემომოყვანილ ჯგუფებში პირველი და მეორე თანხმოვნების შემდეგი მწკრივი გვაქვს: 1. თანხმოვნის: ზ, ს და ც, — 2. თანხმოვნის: ლ, ხ, ქ, და კ, ე, ი. აქ ბგერათა წარმოების ორი ჯგუფის თანხმოვანთა შენაცვლებათა ისეთი ორი მწკრივი გვაქვს, რომელიც არაფერს არაჩვეულებრივს არ შეიცავს, მით უმეტეს, რომ ზოგი მათგანი ერთსა-და-იმავი ენაში-კი მოგვეპოვება, მაგ. სხ, სკ, ცქ ჩანტრში და ცხ და ცქ მუგბრულში. ი-ხმოვანობა, უმჯველია, უ-ხმოვანობისაგან არის წარმომდგარი, ამნაირადვე, ხ, ქ და კ ბგერათაგან ხ უნდა ძირითადი იყოს მით უმეტეს, რომ მუგბრულსაც და ჩანტრსაც მოეპოვება და დასათუღს ლ-ც შესაძლებელია მხოლოდ ხ-სთან იქმნეს დაკავშირებული, ქ და კ-კი შენაცვლების გზით იქმნება გაჩენილი.

ყველა შემომოყვანილ მოსაზრებათა გამო ზღმარტლის სახელის პირველი ნაწილის სახესხვაობათაგან დანარჩენებზე აღჩინდელად და სრულად უნდა ხსული და ცხული იქმნეს მიჩნეული. ხსული და ცხული-კი მუგ-

ბრუნდა და ქაზრდაც მსხალსა ნიშნავს. ქართულს ამ ხილულის ა-ნმოვანა სახელი აქვს, მეგრულ-ქანურს-კი, როგორც ხშირად არის, სუ-ნმოვანა სახე-სხეობა მოეპოვება.

მაშასადამე, ირკვევა, რომ ზღმარტლის სახელი და მისი მეგრულ-ქანური შესატყვისობანი თავდაპირველად მსხალ-მატყლას, ე. ი. მატყლიანი, ანუ ბურ-ტყლიანი მსხლის აღმნიშვნელი ყოფილა. ეს გარემოება ამჟღავნებს, რომ, რო-დესაც ქართულელებს მათთვის მანამდე უცნობისა და ახალი ხეხილისა და მისი ნაყოფისათვის პირველად მიუგნიათ, ეს ხილი ფერით მსხლისათვის დაუმს-ვავსებიათ, მისი ბუნუსხიანობა-კი მსხლისაგან განმასხვავებელ თვისებად მიუ-ჩნევიათ და მისთვის სწორედ ასეთი სახელიც დაურქმევიათ.

ატამისა და ზღმარტლის აგებულებისა და პირველადი მნიშვნელობის ჩვენი შემოთავსებითი განმარტების სისწორის დასამტკიცებლად რამდენიმე ამის მსგავ-სივე მაგალითის მოყვანა ჩრქვული ენის სიტყვათა საგანძურით განაც შეიძლება.

ატამს ჩრქვულად ჰკაცე (ლულ.) ეწოდება, გარგარს-კი მხაცე (იქვე), ხოლო ზღმარტლს იქურად ნაპცე ჰქვიათ (ლულ. გვ. 2: апице და გვ. 110 ყუყუყა). თუ ადამიანი დააკვირდება, შეამჩნევს, რომ სამხაცე სიტყვას ბოლოკიდურ მა-რტყვად ერთი-და-ფსვე ცე აქვს. ჩრქვულად ეს სიტყვა ბუმბულსაცა და მატყლსაც ნიშნავს. გამარტულს იგივე სიტყვა აქვს, ოღონდ ოდნავ შეცე-ლილი ცე.

ესლა ატამის და გარგარის სახელების პირველი ჰკა და მხა ნაწილის რა-ობა-და გეაქვს გამოსარკვევი. საფიქრებელია, რომ მეორე ამათვანი პირველის მხოლოდ ფონეტიკური სახესხეობაა. ჰკა-კი უნდა იგივე ჰკო იყოს, რომელიც ლკლ მეს. ცნობით, ხილის ნაჭუჭს (екопуча) ნიშნავს, მაგრამ წინათ აღბათ კანის აღმნიშვნელიც უნდა ყოფილიყო. იგი, უეჭველია, იმავე ძირის სიტყვა იქნება, რომლისაც ქართული აპკა არის. ამასირად ქართული ატამის მსგავ-სად, ჩრქვული ჰკაცე-ც თავდაპირველად აპკა, ანუ კან-ბუნუსხიანი-ს აღმნი-შვნელი უნდა ყოფილიყო ისევე, როგორც გარგარის სახელი მხაცე-ც.

ზღმარტლის ჩრქვული სახელის ნაპცე-ს პირველი ნაწილი ნაპ-კი უნდა იგივე ნაპე იყოს, რომელიც ჩრქვულად სახეს ნიშნავს. ამგვარად ამ ხილის სახელის თავდაპირველი მნიშვნელობაც „სანე-ბუნუსხიანი“ ყოფილა.

ქართული და სინდური ენების შემოგნხილული სიტყვების აგებულებისა და პირველადი მნიშვნელობის სრული სისწორის დამატკიცებელი საუცხოო პარალელების მოყვანა ლჯურთი ენების საგანძურითაც შეიძლება. ამაზე და-წვრილებითა და მრავალი მასალის გამოყენებით მესამე წიგნში გვექნება საუ-ბარი, აქ-კი არიოდე მკაფიო მაგალითებ დაკმყოფილება მოგვიხდება.

ღუნბარტს მერცხალს ეწოდება მრტლფირშო, ხოლო ატამს ეძახენ მიტ-კლფირ, რომლის მოქმ. ბრ. მოტკლფარტა-ა (ლუნ. ე. გვ. 133 და 134). თუ ადამიანი ამ ორ სიტყვის ბგერითს შედგენილობას ჩაუკვირდა, შეამჩნევს, რომ მერცხლისა და ატამის ღუნბარტს ხ ხელდებაც, ქართული ქათამისა და ატამის სა-ხელების მსგავსად, ნათესაობა ემჩნევა: მრტლფირ-ისა და მიტკლფირ-ის ცხადი მსგავსების უარყოფა ხომ შეუძლებელია. უნდა გათვალისწინებულ იქვანდეს, რომ ატამის ღუნბარტს სახელის მოქმ. ბრ. ფორმა ო-ნმრტანაა, რაც იმის მო-

მასწავებელია, რომ ატმის სახელი ო-ხმოვანა, მოტკლფორ-ის სახითაც უნდა ყოფილიყო.

თუ ამის შემდეგ მერცხლის ღუნბ. სახელის აგებულებისა და თავდაპირველი მნიშვნელობის გამორკვევას შევეუდგებით, მაშინ ჩვენთვის ამ ორი სულ მსხვა-და-სხვა სამყაროს სიტყვის უკნაური მსგავსებაც სრულებით გასაგებია გახდება. ღუნბაჟად ცალკეული სიტყვა არსებობს მიტკლფორ, რომელიც ფრინველის ფრთასა და ბუმბულის ნიშნავს. მიტკლფორ პუტლიზე-კი ფრინველის გაზღვრას ეწოდება (ლუნ. ე. გვ. 133). ეს გარემოება ცხად-ყოფს, რომ მერცხლის სახელი მიტკლფორ-ს ამავე სიტყვასა და ცნებასთან უნდა იყოს დაკავშირებული. გამოსარკვევრად გვაქვს ამ სიტყვაში შო მარცვლის მნიშვნელობა. იგი მოყრის, მოფენის აღმნიშვნელს შოაზე-სა და განრთხმის და გაქიმულის გამომხატველი ზმნის შოაჟიზე-ს (იხ. ლუნძ. ე. გვ. 227) გერუნდების შოან-ის ბოლომოკვეცილი ფორმა უნდა იყოს. მაშასადამე, მერცხლის ღუნბ. სახელი მიტკლფორ-ს თავდაპირველად „ფრთა-ბუმბულ მორთხმული“-ს აღნიშვნელი ყოფილა და ამიტომაც საფიქრებელია, ვითარცა საერთო თვისების გამომხატველი სიტყვა, წინაპ ზოგადად მფრინველის სახელი იქმნებოდა და მხოლოდ შემდეგში უნდა იყოს საკუთრივ მერცხლის აღმნიშვნელ ტერმინად ქცეული.

ფრთა-ბუმბულის ღუნბაჟი სახელის მიტკლფორ-ის ფონეტიკურს სახესხეობასვე უნდა წარმოადგენდეს ატმის ღუნბაჟი სახელიც მიტკლფორ, რომელსაც მახელიც-კი ამხაირივე შეუნარჩუნებია და რომელსაც მხოლოდ თავისი ოდინდელი სრული ბგერითი შედგენილობის ერთი ნაწილი დაუქარგავს. თავდაპირველად იგიც, დაბოლოებული ატმის მსგავსად, ბუმბულიანის, ანუ ბუსუსიანის გამომხატველი უნდა ყოფილიყო.

დასასრულ, ყველა ზემონათქვამის შემდგომ, ვგონებ, ძნელი დასაჯერებელი არ უნდა იყოს ახრი, რომ ღუნბაჟი ფრთა-ბუმბულის სახელი მიტკლფორ იმავე ძირის სიტყვა უნდა იყოს, რა ძირისაც ქართ. მატული ბურტულია.

ვფიქრობ, რომ ყველა მოყვანილი მაგალითებითგან ირკვევა, რომ ქართველურს, სინდურ-ლილურ-ლეგურ-ალბანურ ენებს არამცთუ სიტყვათა ძირებისა, არამედ მოვლენათა აღქმისა და ცნებათა გამოხატვის წესის ნათქვამი და იგივეობაც-კი ეტყობა. შესაშე წიგნში მოყვანილი ამის დამატკიცებელი მრავალი მაგალითი იმედია იმათაც დაარწმუნებს, რომელთაც ეგვიპტის აქ დასახელებული საკმარისად არ ერკვნოს.

დასკვნა

ქართველური და სინდურ-ლილურ-ლეგურ-ალბანური ენების თავდაპირველი აგებულების ყველა წინასწარ დასახული ძირითადი საკითხები საქმარადღებობით გამოყენებული მასალით უკვე გენძილული გვაქვს. მართალია, კანკლილბაზე სრულებით არაფერი იყო ნათქვამი, სიტყვათა წარმოებაც, სქეს-კატეგორიების ფორმანტებს გარდა, არსებითად განხილული არ გვაქონია, ზმნის ნა-

წილშიც მხოლოდ უღელისებებს ზოგადს პრინციპზე იყო მსჯელობა, მაგრამ მაინც ყველას ის მთავარი საკითხები, რომელნიც ენათა აღნაგობის პრობლემის გადაწყვეტის დროს მკვლევარს აუტილებდალ უნდა გათვალისწინებული ჰქონდეს, წინამავალ კარგებში შესაძლებელი სივრცითა და ხელმისაწვდომობისდაგვარად უხვი მასალის გამოყენებით მაინც გამოჩვენებულია.

გულდასმითმა განხილვამ გამოგვიჩვენა, რომ 1. ქართულ-ქართველური-საცა და სინდური ენებისაც ისევე, როგორც დიდლურ-ლეგურ-ალბანური ენების თავდაპირველი აგებულება დროთა განმავლობაში ძალზე შეცვლილა. მაგრამ მეტყველების მთავარი ნაწილების გარღვევებულმა შესწავლამ და კვლევა-ძიებამ მაინც მნიშვნელოვანი თავდაპირველი აგებულებებისაცა და სიტყვათა საგანძურის უძველესი მარაგის ძირითა ნათესაობაც ცხადჰყო.

2. საუკუნეთა განმავლობაში მომხდარი ცვლილება იმდენად არსებითი, დიდი და ფართო ყოფილა, რომ თავდაპირველი ნათესაობისდა მიუხედავად ამ პროცესს ეს მონათესავე ენები ერთმანერთისაგან ისე დაუშორებია, რომ ენათა დამოუკიდებელ გარეგნულად უცხო ჯგუფებადაცკი უქცევია.

3. აქამდე გაწეული შრომა, დაკვირვება და ანალიზი უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ ქართველთა, სინდ-დიდლურ-ლეგ-ალბანელების შორეულ წინაპრები დიდიმ მძიმე ტომები ყოფილან, რომელთაც მონათესავე და თავდაპირველად ერთი ენაც-კი უნდა ჰქონოდათ. ძესამე წიგნში, რომელიც უძველეს კულტურას ეხება, მოყვანილი მრავალი ფაქტები თავის დროზე, იმედია, ყველას დარწმუნებს, რომ ჯერ საერთო და შემდეგ მონათესავე ენას გარდა, მათ გარკვეულ ხანამდე კულტურაც საერთო ჰქონიათ.

ქართველ-სინდ-დიდლურ-ლეგ-ალბანელთა თავდაპირველი ნათესაობა მართლ ლინგვისტიკური ანალიზით-კი არ მტკიცდება, არამედ უძველესი ისტორიულ-გეოგრაფიული და ეთნოლოგიური ცნობებითაც, რაზედაც სეუბარი ბრეტელ წიგნში გვაქვს, „საქართველოს, კავკასიის და მახლობელი აღმოსავლეთის მთავარი ისტორიულ-გეოგრაფიული და ეთნოლოგიური პრობლემები“ რომ ეწოდება. იქ ამ ერთა და ტომების ნათესაობა მათი სახელებისა და სხვა ყველა ცნობების ანალიზითაცა და თვით ძველი ავტორების მოწმობითაც დასტურდება.

მრავალგვარმა სხვა-და-სხვა გარემოებამ ეს მოძმე ერები და ტომები რომ ერთმანერთს დაეშორა, ეკონომიურმა, პოლიტიკურმა და კულტურულმა ფაქტორებმა ისინი სუთ დიდ ერთეულად ჰქცია. ენის საერთო თვისებათა მიხედვით, ამოჯან ყველაზე მკაფიოდ ქართველთა ერთეულია გამოყოფილი, რომელშიც საკუთრივ ქართულს გარდა, მეგრულ-ქანურ-სვანურიც შედის. ის გარემოება, რომ მათ ყველას სქეს-კატეგორიებიც თანაბრად აქვთ დაკარგული, ენის აგებულება-ც და მორფოლოგიური ელემენტებიც ერთ-და-იგივემ მოგვცემათ, გავფიქრებინებს, რომ ზემოაღნიშნული ძირითადი ცვლილება, რომელმაც მათ ესოდენ დამახასიათებელ განმასხვავებელი თვისება, გრამატიკული სქეს-კატეგორიები დაავიწყა, ერთად და დაახლოვებით ერთსა-და-იმავე ხანაში უნდა ჰქონდეთ გამოვლილი. ამას გარდა, მომხდარი ცვლილების ერთგვარობა და ენის ჩახალი სახის ჩამონაქვეთლობის მთელი მსგავსებაც გაუგებარი და აუხსნელი

იქმნებოდა, ოუ საერთო ფაქტორთა შორის ცოტად-თუ-ბევრად მჭიდრო პო-
ლიტიკური კავშირსა და მთლიანობის არსებობასაც არ ვგულისხმებდით.

რა თქმა უნდა, ჯერ კიდევ ბევრი კვლევა-ძიებაა სავარა, სანამ ამ დრმა-
და უაღრესად მნიშვნელოვანი ცვლილების ხანის სრული დამაჯერებლობით
განსაზღვრავს შევძლებდით, მაგრამ თუ ლრგიტურ მოსაზრებითა დასმარებით
წინაწარი ზიზოთვის წამოსაყენებლად ამაზე მსჯელობა მიზანშეწონილი იქმნე-
ბოდა, შესაძლებელია მინც ითქვას, რომ ეს ცვლილება უსხვავარ დროს უნდა
იყოს მომხდარი, თითქმის ჯერ კიდევ იმ ხანამდე, სანამ ქართველურ-ტომე-
ბის უქანასკნელი ტალდა ამიერკავკასიაში, საბოლოოდ დამკვიდრდებოდა.
ამის ის გარემოება ვეაფიქრებინებ, რომ გრამატ. სქეს-კატეგორიები ერთნაირად
დაკარგულ-შეცვლილია ქართველთა მოსახლეობის ისეთ ორს უკიდურეს სანა-
პიროზე, როგორც წინათ ქედს იქითაც-კი გადაჭიმული სვანეთია და სამხრეთ-
დასავლეთით ჰანეთი, რომელიც ისტორიულ ხანაში პოლიტიკურად ძალიან
გვიან, თანაც მცირე დროის განმავლობაში იყო საქართველოსთან დაკავშირე-
ბული. რაკი ამ დროს ასეთი ცვლილება ვერ მოხდებოდა, ამიტომაც იგი იმ
ხანაში უნდა იყოს მომხდარი, როდესაც ქართველურ-ტომთა შორის მჭიდრო
კავშირი იყო შესაძლებელი.

ჩემი წინამდებარე წიგნის ერთ ამოცანათაგანს შეადგენდა, ცხად-მეყო,
რომ ქართულ-ქართველური ენების განვითარების ისტორიაში ორი დიდი ხა-
ნის არსებობა უნდა გვქონდეს გათვალისწინებული: პირველი და უძველესი
ის ხანა, როდესაც გრამატ. სქეს-კატეგორიები ამ ენათა ძირითად დამხასიათ-
ებელ თვისებას შეადგენდა, მეორე, მომდევნო ხანა-კი იმ დროითგან იწყება,
როდესაც გრამატ. სქეს-კატეგორიებზე გაქრა და, ღრმა ცვლილებასთან დაკავ-
შირებით, ქართულ-ქართველურის ახალი სახე ჩამოინაქვთა.

როდესაც მომავალში ამ ცვლილების ხანის ქრონოლოგიურად განსაზ-
ღვრავს შევძლებთ, მაშინ, გრამატ. სქეს-კატეგორიების ფორმანტიანობისა, თუ
უფარისობისა მიხედვით, ამა-თუ-იმ სიტყვისა და ტერმინის გაჩენის ხანის და-
ახლოვებით განსაზღვრავს მოხერხდება, რასაც კულტურის ისტორიისათვის,
რასაკვირველია, უაღრესი მნიშვნელობა ექმნება.

ისევე, როგორც ენის აღნაგობაში მდებარემა ღრმა ცვლილებამ და სხვა
ფაქტორებმა ქართულ-ქართველური გამოჰყო, ამავე მიზეზითა და გზით სინ-
დური, დიდური, ლეგური და აღბანური ენოვანი ერთგულნიც ჩამოინაქვთა.
თვითნებელი მათგანისათვის საერთო სახელი უკვე მოგვეპოვება. მაგრამ მორფო-
ლოგიური საკითხების განხილვა მკითხველს დაარწმუნებდა, რომ სინდურ, დიდ-
დურ, ლეგურ და აღბანურ ენებს, გენმავსვავებელ თავისებურებას გარდა,
საერთო თვისებებშიც მოვუპოვებთ, რომლებითაც ქართველურ ჯგუფს უპირის-
პირდებიან. ამიტომ სინდ-დიდ-ლეგ-აღბანელებისათვის საერთო სახელი
ეხლაც გვჭირდება და უფრო მეტად დაგვჭირდება მომავალში, როდესაც ამ
დარგში კვლევა-ძიება გაცხოველდება. ასეთი საერთო სახელი ძველადაც ყო-
ფიდა, ამიტომ ხელოვნურად შეთხზული ახალი სახელის მაგიერ; ძველი სახელის
განსჯლების გარდა არაფერია საჭირო.

პირველ-წონში, რომელსაც „საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის მთავარი ისტორიულ-გეოგრაფიული და ეთნოლოგიური პრობლემები“ ეწოდება, ეს საკითხი დაწვრილებით განხილულ-დასაბუთებულაია, ამიტომ აქ იმ ნაშრომში მოპოვებული შედეგის მხოლოდ მოკლედ მოყვანით-დავკმაყოფილებით.

პროფ. კ. პატკანიანი თავის დროზე მიაქცია იმ გარემოებას ყურადღება, რომ სომხ. უსახელო გეოგრაფიაში პტოლემეაძის გეოგრაფიის აქსამატების ტომის სახელი სომეხ მთარგმნელს ნახჭ. მათიანქად ვადმოუთარგმნია. ამავე მეცნიერის სამართლიანი განმარტებით, ამ სახელის პირველი, ნახჭა, ნაწილი ჩაჩნების ეროვნული სახელი ნახჭო-ა, მასასადაზე, ცხადია, რომ აქსამატები ჩაჩნების სახელი ყოფილა. ამაზე შორს პატკანიანი არ წასულა.

1922 წ. აკად. ნ. მარაშა აქსამატების სახელის მეორე, მატ, ნაწილის რაობასა და მნიშვნელობასაც მიაგნო. პატკანიანზე დაყრდნობით, მან გამოსთქვა მოსაზრება, რომ ისევე, როგორც აქსა ჩაჩნების ნახჭო სახელია, მატ-იც ჩაჩნურივე სიტყვაა, რომ ლოც ენას და ტომს ნიშნავს. ნ. მარაშ. მხოლოდ ამით დაკმაყოფილდა და ამაზე შორს არ წასულა.

საქმე ის არის, რომ, სტრაბონის და სხვ. ბერძენ ავტორების ცნობით, ჩრდილოეთ-კავკასიის სინდურ-ლილდურ-ლეგურ ტომებს საერთო სახელად სარმატები, ანდა უფრო ძველადო საურომატები და სკრმატები ეწოდებოდა. მასასადაზე, დაცული გვეყენის ის ძველი აღვლოზრები სახელი, რომელიც ყველა ამ ტომებს სწოდებია და რომელიც ჩვენც გვეპირდება ეხლა. თუ წინათ ამ სახელის აგებულებაა და თავდაპირველი მნიშვნელობაც გაუგებარი იყო, აქამად შესაძლებელია ითქვას, რომ იგი საურ-სა და მატ-საგან შესდგება. რაკი მატ-ი აქაც, უძველია, ენას, ანუ ტომს უნდა ნიშნავდეს, მხოლოდ საურ-ს, ანუ სარ, ანდა სკრ-ის რაობა და მნიშვნელობა-ღა გვაქვს გამოსარკვევი. ჩვენს შემოდასახელებულ წიგნში მოყვანილი საბუთებითგან ჩანს, რომ ჩრდილ. კავკასიაში იყო თემი და სახელმწიფო, რომელსაც ქართველი ისტორიკოსი შარო-ს უწოდებს, ბერძენ-რომაელების ძველი გეოგრაფიებიც აქვე სერ-ების ტომებს ასახელებენ. სერი-ის სახით არაბთა გეოგრაფები დალისტანშიც ჰყავთ აღნიშნულნი, ხოლო ძველ სომხურ ისტორიულ თხზულებებში შარურ გეოგრაფიულ სახელად გვხვდება, რომელიც დღევანდლამდეც არის შერჩენილი. ყველა ეს ორ გარემოებას ამჟღავნებს: 1. შარო-ს სახელი ყველგან ფართო ტერიტორიაზე გვხვდება იქ, სადაც სინდურ-ლილდურ-ლეგურ-ალბანური ტომები ბინადრობდნენ და 2. ეს სახელი რაღაც ზოგადი თვისების მქონებულია.

ამაირად საურომატების, ანუ სარმატებისა და სკრმატების სახელი ადგილობრივი სახელი ყოფილა და შაროელთა ენის აღმნიშვნელია. ყველა ამ მოსაზრებათა გამო, უფლებაცა, გვაქვს და უფრო მიზანშეწონილიც გვჩნება, რომ სინდურ-ლილდურ-ლეგურ-ალბანურ ენათა საერთო სახელად იხვე ძველივე ზოგადი შარომატების, ანუ საურომატების სახელი შემოვიღოთ და ამიერიდან ეს სახელი ვიზმაროთ ხოლმე. ცალკეულ სინდურს, ლილდურს, ლეგურს და ალბანურ ენათმეცნიერებს გარდა, ზოგადი

შარმატული ენათმეცნიერებაცა და შედარებითი ქართულ-შარმატული ენათმეცნიერებაც უნდა შეიქმნას. რაკი ლილურ-ლეგურ-ალბანურ ენებსაც მრავალი საერთო თვისებები აქვთ, ამიტომ მათთვისაც საერთო სახელია ჯერ კიდევ მოსაძებნი.

წინამდებარე წიგნის ავტორმა კარგად იცის, რომ არაერთი ცალკეული ეტიმოლოგიისა და მოვლენის განმარტება სხვანაირადც შეიძლება, თვით მასაც, ამ ნაშრომში შეტანილს გარდა, აზრად სხვაც მოსვლია. მომავალში, რასაკვირველია, შესაძლებელია ბევრი რამეც-კი შეიცვალოს, მაგრამ მას მაინც გონია, რომ მხოლოდ ამ მიმართულებით, ამ მეთოდებითა და ამნაირი მასალის გამოყენებით მოხერხდება იმ გზის გაკაფვა, რომელიც აწინდელი გარშემო-წოდებითა და ფართო ასპარეზზე გაგვიყვანს და ყოველმხრივ საინტერესო და უაღრესად მნიშვნელოვანი პრობლემის გადაჭრას შეგვაძლებინებს.

საქიპოველი

პირთა სახელების საძიებელი

- აბიათარი 167
 აბულაძე იუსტინე 177, 213
 აგორხანოვი ა. 85, 489
 აღბოროვი პროფ. 180
 ანტონ კათალიკოზი 3, 4, 5, 113, 114, 115, 165, 167—9
 არსენი იყალთოელი 4
 აღბულა ათაბაგი 175, 185
 აშხაპაფი დ. 82, 459, 460, 461, 477,—9, 481, 482, 483, 487, 585
 ახალაძე ბუქულა 188
 ახვლედიანი გიორგი პროფ. 78, 79, 81, 112, 118—9, 393

 ბარტლომი ვ. პროფ. 7.
 ბასილი ეპისკოპოსი, კესარიელი 10
 ბასილი ზარზმელი 228
 ბაქარი 166, 175, 177, 181, 199, 390, 391
 ბენჭიფე 5
 ბერიძე ვსკოლ 12, 178, 186, 217, 231
 ბერა 209
 ბერზევი (უბიხი) 35
 ბერი 209
 ბერო 209
 ბერუე ადლოფ 32
 ბეჭა ათაბაგი 185, 227
 ბიძინაშვილი ეკატერინე 179
 ბიჭიკაშვილი 186
 ბლაშჩინაშვილი რობერტ 87
 ბლაპი ფრანც 5
 ბროსსე შარი აკად. 5, 6, 7, 9, 10; 32, 33, 77
 ბრიერი 88
 ბუნუკური 176

 გაბუჭური ბესარიონ 103, 177
 გარდაფხაძე ფაფალა 442
 გეგეზურია 209
 გეგეძე 209
 გენკო ა. 83, 86
 გერმერი 21
 გეტტინკაუ (უბიხი: მიწაყე) 35
 გიგას ძე 176
 გიგაური 176
 გინდაბერი 209

 გიორგი მე-II იმერეთის მეფე 183-
 გიორგი გურიელი 183
 გიორგი მერსული 11, 224
 გიორგი მთაწმინდელი 3, 4
 გოგიას ძე 176
 გოგიაური 176
 გოლოშვილი სანდრო 179, 180
 გრენი პროფ. 82
 გრიგოლ ხანძთელი 224
 გუბაძე 209
 გუდაევი (სტუდ. ფერშალი, რუთულური ენის მასალების მიწოდებელი დირისათვის) 47
 გულბანი 35
 გულია დიშ. 82, 455, 457, 464—6, 487, 588
 გულდენშტედტი იოჰან ანტონ აკად. 5, 13—18, 20—31, 33, 38, 41, 42, 104, 105, 138, 158 —160, 163, 164, 235—250, 262—274, 280, 281, 283, 288—290, 297, 299, 300, 301, 304—8, 310—315, 341—4, 350, 351, 353, 354, 356, 381, 455, 460—2, 465, 470, 483 —5, 495, 496, 498, 504, 506, 511, 512, 525, 527

 დავითას შვილი 176
 დავითაური 176
 დავით აღმაშენებელი 198, 199
 დავით გარეჯელი 183
 დავითური 176
 დაღბაშინი 213
 დეეტერსი გერპარდ პროფ. 87, 88
 დირი ადლოფ 44—8, 91, 111, 117—9, 127—9, 140, 143, 144, 147—9, 151—160, 163, 250, 257, 261, 269, 273, 275—7, 279, 283, 286, 304, 311, 321—6, 329, 331—3, 343, 348, 353, 355, 368, 471, 472, 497, 512, 513, 525, 539, 541—3, 585, 596—604

 დონაური 176
 დონდუა კარაგე პროფ. 82, 136, 172
 დოსოვი კედი 26
 დვმეზილი 111, 131, 273, 275, 277—281, 283, 292, 294, 355, 454, 455, 459, 462, 463, 471—81, 482, 487, 488, 585, 589

- ეგნატაშვილი ბერი 177, 178
 ევაზჭიანი 213
 ეზუკელი 182
 ეკლესიასტე 199
 ელასიპო 10
 ელია 179, 180
 ერისთავი რაფიელ პოტი 4, 115, 168
 ერეკლეტი 44, 46, 47
 ესავი 176, 178, 218
 ფეთხმე მთაწმიდელი 3, 4, 217
 ფურემ შვირე 3, 4

 ვაზგენ იხ. ვარსკენ
 ვაჟა ფშაველა 183
 ვაჩე 210
 ვაჩიშვილი 210
 ვაჩინაძე 179
 ვაჩინაძე 210
 ვარსკენ ქართლისა პიტიახში 173, 224
 ვახტანგ VI, მეფე ქართველთა 184, 227
 ვახუშტი ბატონიშვილი 3, 180, 183, 219

 ზაგურსკი ლ. 34
 ზავადსკი მ. 110, 119
 ზაფლორის 39
 ზარიძე 209
 ზარუბინი ი. 87
 ზელშერი ერნსტ ჟ. 88

 თამარ მეფე 187
 თამარ დავით აღმაშენებლის ასული 199
 თამნას 229
 თაყაიშვილი ექვთიმე 213
 თოფურია ვარლამ პროფ. 79—81, 111, 112, 175, 182, 187, 193, 196, 197, 203, 207, 210, 213, 216, 219, 226, 385, 410, 413, 428, 433, 435, 437—9, 445—7, 451—3, 585, 588

 იაბერი 209
 იაილ 166
 იაკობ (ბიბლიური) 176, 178, 198, 218
 იაკობ ხუცესი 173, 174, 224
 იანოშკი კ. კავკასიის სასწავლო ოლქის მზრუნველი მ, 110
 იაკოვლევკი იხ. ააკოვლევკი
 იასაშვილი 209
 იესო 178
 ინგროსკა პავლე 80
 იოანე მთაწმიდელი 65
 იოანე პეტრაწი ფილოსოფოსი 3, 4, 166
 იობა 179, 233
 იობ დანასკერტელი 219

 იოსებ არიმათიელი 10
 იოსებ ვლადიკავკელი ეპისკოპოსი 180
 იპოლიტე 10, 395

 კარსტი იოსებ პროფ. 90
 კასტრენი 108
 კახაბერი 209
 კახასშვილი 209
 კენჩაშვილი დათა 179
 კლაპროთი ჰანზის ძულ. ადელუნტი 5, 25—31, 33, 38, 41, 42, 46, 65, 105, 138, 235—7, 243, 246—8, 250, 262, 485
 კონსტანტინე კვისარი, პორფიროგენტი 16
 კრიფანოვსკი გ. 83

 ლვრაგ 617
 ლაბინიცი ფილოსოფოსი 5
 ლაფონ რენე 88
 ლაჩინილაუ, შამილის მასწავლებელი 33
 ლენონტი მროველი 103
 ლეფსუსი 5
 ლომოური თამარ 186, 216
 ლოპატინსკი ლეე 43, 44, 110, 119, 126, 155, 247, 281, 283, 286, 290, 388, 459, 461—3, 463
 ლულიე იხ. ლვლაგ
 ლვლაგ ლენონტი 15, 30, 31, 33, 108, 117, 247, 281, 285, 286, 343, 477—9, 620
 ლვრაგ 617

 მათე 178, 219
 მაკალათია სერგი 228
 მალსაჯა ზ. 84, 85
 მარტი ნიკო აკად. 9—13, 49—78, 82, 87, 88, 96, 111, 113, 119, 169—71, 200, 209, 230, 232, 234, 269, 270, 273, 274, 280, 377—82, 384, 386—8, 393, 409, 411—4, 427, 428, 431—9, 444, 453, 454, 463, 487, 585, 624
 მარტიროსიანი გ. დოც. 18, 20
 მარუშის ძე 176
 მარუშული 176
 მაციევი ა. გ. 85, 489
 მაჯიო მარია 5
 მაჰომედნაოვი იხ. მოჰამედ მოჰამედლინ ლო
 მეკელანი რიჰარდ პროფ. 87
 მელასიპო 10
 მელიკიშვილი ლ. 36
 მენთეშაშვილი სტეფანე 179, 182, 186, 206, 210
 მენჭანინოვი ივანე აკად. 67, 71, 75
 მილლერი ეს. პროფ. 110, 180
 მნაცკანიანცი, დირისთვის უღური ენის მასწავლებელი 47
 მოჰამედ მოჰამედლინ ლო, ანუ მაჰომედნაოვი, დირისთვის არშული, აღუღური და ანდი-დიდოური ენებია მასწავლებელი 47, 48

მკლელი მკს 5
 მკლელი ფრიდრიხ 5, 47

ნემიროვსკი ნ. პროფ. 48, 74, 83, 84
 ნინიშაური 176
 ნინო წა ქართველთა განმანათლებელი 167, 194
 ნიქარაძე ივანე 221, 233
 ნორდარბი 213

აკოვლევი ნ. პროფ. 82, 83, 459, 460, 461, 477
 —9, 481, 487, 585
 ანგუტაძე მელა 36
 ანდაროვი ხ. 85, 422, 489, 493, 494

ბნიკას შვილი 176
 ორბელიანი საბა-სულხან 3, 10, 12, 112, 114,
 165—8, 175—8, 181—8, 191, 193, 194, 199,
 206, 208, 211—4, 216, 217, 221, 223, 229,
 230, 231, 385; 388, 390, 391, 393—8, 401,
 405, 615—618
 ოგსა 198
 ოქლაშვილი ვანო 188

პავლეური 176
 პალასი 26, 28, 31
 პატკინიანი კ. პროფ. 624
 პეტერსი პოლ, 87
 პეტრე 219
 პოტოკი 28, 31
 პოტი 5
 პტოლომაოსი 624

ჟვანია 393
 ჟირკოვი ლ. პროფ. 74, 75, 86, 585, 605, 607,
 608, 610
 ჟორდანია თ. 393
 ჟღენტი ს. 385

რამზან-ოღლი ალი მელა, დირრისათვის წახუ-
 რული ენის მასალების მიმწოდებელი 47
 რამეგსი 26
 რებეკა 229
 როზენი გეორგ 35, 41, 109
 საბას ძე 176
 საბაური 176
 სემენოვი ლეონიდ 83
 სიდონ 198
 სიდონია 167
 სოლმსენი 67
 სონდულაშვილი ივანე 179
 სონდულაშვილი ირადიონ 179
 სოლომონიანცი, დირრის უღური ენის მასწავლე-
 ბელი 47

სპევიპო 10
 სტრაბონი 624
 სტრატოტი მონაზონი 10
 ტრუბეცკოა ნ. პროფ. 89, 91, 118, 355, 363

უმიაშვილი პეტრე 35
 უტა მ. გ. 85
 უსლარი პეტრე კარლოს ძე 83—43, 46; 63, 82,
 86, 98, 108—110, 117—9, 136—9, 142,
 143, 147, 155—7, 163, 236—9, 244, 246—
 8, 263, 268, 269, 270, 273, 275, 277—280-
 295, 297, 299, 300, 305—8, 310, 311, 315,
 329, 331, 339, 341—4, 355, 356, 422, 454,
 456—8, 362—4, 471, 472, 487, 493, 496,
 497, 499, 500, 504, 507, 526, 529, 530
 546, 555, 578, 588, 592—5, 605—9

ვინიანი არსენა 12

ფოქტი ჰანსი 88
 ფრეიმანი 180

ქაგები 166
 ქავთარას ძე 176
 ქავთარაული 176
 ქანან 198

ყანდურალი 219
 ყაზიზბეგოვი აბასბეგ, რუთულური ენის ცნობების
 მიმცემი დირრისთვის 47

ყიფიანი დ. 35
 ყიფშიძე იოსებ პროფ. 12, 78, 88, 171, 186, 195,
 200, 201, 202, 206, 226, 230, 386, 397,
 427, 428, 431, 435, 585

შამილი 33
 შანიძე აკაკი პროფ. 12, 78—80, 103, 112—6,
 427, 432—4, 446, 585

შანშოვანი ხურაბ 4, 112—4, 167
 შვეტელოვიცი 200
 შიფენერი ა. აკად. 32—4, 36—8, 40, 41, 43, 46,
 47, 108, 109, 119, 138, 139, 147, 148, 236,
 237, 295, 497, 605

შაოგრენი იხ. შოგრენი
 შოგრენი აკად. 30, 33, 109
 შოთა რუსთაველი 11, 177, 181, 436
 შორი რ. 86
 შიგელი 5
 შუშნიკი 173, 174, 224
 შუხარდტი ჰეგა პროფ. 8, 9, 87, 433

ჩენაზოკვი ბეტალ, ყაბარდოელი ასპირანტი 83	Achvlediani Georg prof. 81
ჩიტაური 176	Bleichsteiner Robert 87
ჩიქობავა არნოლდ პროფ. 8, 79—81, 111, 112, 384, 390, 396, 427, 431, 432, 434—8, 440—2, 452; 585; 588, 618	Boisacq 204
ჩიქობავა ბენედიქტე იხ. ჩიქობავა არნოლდ	Deeters Gerhard 87
ჩუბინაშვილი დავით პროფ. 7, 9, 10, 12, 390 401	Dumézil G. 89, 267, 272, 363
ჩხენკელი სტეფანე 435	Elcusippi 10
ცაგარელი ალექსანდრე პროფ. 4—8, 112, 114, 167	Gerber 21
ცესკარიშვილი გ. 32	Güldenstädt Johan Anton D-r 13, 264, 265 ⁴
ცისკარიშვილი იოსებ 32, 109	283, 296, 305, 310, 339, 340, 341, 350, 352, 355, 482, 490, 500, 501, 509, 519, 526, 554
ცორელი ფრანც 87	Hüsing G. 46
ძობერი 209	Lafon René 88
კეკეაძე ილია 175	Marr N. acad. 10
კარაია პეტრე 8, 12	Melcusippi 10
კიაბერი 209	Meckelein Richard 87
კიასშილი 209	Peterson 200
კიკინაძე ხაქარია 401	Rosen Georg D-r 6
კყონია ილია 12, 187	Schiefnév A. acad. 32, 41
კუკია 212	Schuchardt Hugo prof. 8
ხაჭუბერი 209	Solmsen Felix 67
ხუბური 176	Spreusippi 10
ჯანაშვილი მოსე პროფ. 177, 193, 196	Vogt Hans 88
ჯანაშია სიმონ პროფ. 24, 79, 81, 111, 112, 263, 269, 270, 274, 447, 448, 460, 588, 589	Алборов Б. А. 180
ჯიროსანა, იობ ფანასკერტელის ძმა 219	Антиох стратиг 10—11
ჯუმუური 176	Георгий Мерчуля 11
ჭერაკლე კვისარი 216, 217	Давид Строитель Грузинский царь 10 ¹
ჭვჭვანი 204	Дирр Адольф 320, 335—7, 350, 353, 357—9
ჭვინგი გ. 45	Иосиф Аримафийский 10
	Ишполт 10
	Квишидзе Иосиф проф. 12
	Люлье Л. И. 32, 138
	Marr H. Я acad. 10, 11
	Тамара царца Грузин 10
	Шота Руставела 11
	Фивниолг 10

გეოგრაფიული სახელწოდებების საკმეველი

აბაზენ 16	აკაძიკი სოფ. ლეკეთს 22
აბშის, სოფ. ლეკეთს 22	კულისი 205
აბხაზეთი 12, 13, 15, 82	კუმუა 22
აგულისი 200	ალაზანი 21
ადილე 16	ალბანეთი 161, 257
აფსტრია 87	ალთეკესეცე 16
აზერბაიჯანი 78.	ამეკინ სოფ. ლეკეთს 22.
აზია 3, 65, 67, 68, 71	ამერიკა, 87
ათონი 62, 65	ამიერ-კავკასია 570
აიბა 15.	ამემა, სოფ. ლეკეთს. 22.
აიბა თემი ავხაზეთში 15	ანგუმტ, სანაზ. 19.

- ანდერია, ანუ ენდერია, მდ. 28
 ანდი, სოფ. დალისტ. 45, 570
 ანდის თემი, ლეკეთს 22
 ანდის ქუდი 45
 ანსაკულ, იხ. ონსეკულე 22
 ანწუზი, 21
 ანწუზი, თემი ლეკეთს 22
 აპაა, მდ. საჩაჩ. 18
 აპახი, მდ. 16
 არაგვი, შუადარე თერგს, 103
 არაკან, თემი ლეკეთს 22
 არაკუნე, სოფ. ლეკეთს 22
 არანისი, 179.
 არარატი, მთა 68
 არგა, მდ. 16.
 არგუდან მდ. 16
 არდახლი, სანახ. საჩაჩ. 18
 არიშ ტომაა, იხ. არშტეა. 19.
 არქაბე, 183.
 არჭი, სოფ. ლახილუმუქის ოლქში 46
 არლუნის ხეობა, 19
 არშტე, სანახ. იხ. ყარაბულახი 19.
 არშტელანი, იხ. ყარაბულახუნლი 20
 ასაა-ს, მდ. ხეობა 19
 ასსაა, მდ. საჩაჩ. 20
 ასსაა, მდ. იხ. შალგირეა 27
 ატაბა, სოფ. ინგუშ. 19
 ატახი, სანახ. 19
 აუარი, იხ. ხუნზახი 21
 აფრიკა 3, 7, 66, 68, 71
 აქსა, სანახ. საჩაჩ. 18, 20
 აქსაა, მდ. ლეკეთს 21, 28
 აღმოსავლეთ საქართველო (იხ. საქართველო)
 აღტაში, მდ. 38
 აშვანის ხეობა, მიხჯგვში. 27
 აშილა, სოფ. ლეკეთს 21
 აშოლალ, (რუს. აშალი) სოფ. დალისტ. 45.
 აშლან, მდ. 19
 ახალ ზაქათალა, იხ. ზაქათალა.
 ახალციხე 200, 205
 ახე 15
 ახეინგუსტი, სანახ. საჩაჩ. 18
 ახტა, სოფ. დალისტ. 34
 ახტი, თემი ლეკეთს 22
 ახტი, იხ. ატეკაბარი, ასე ეძახიან თურქები და
 რუსები 39.
 ახეკაბარი, ს. ჯარულ ნინაზე ყველაზე უკეთესად
 მოლაპარაკენი 39
 ბათუმი 12
 ბალსუ, იხ. არშტეა
- ბანაძე 200
 ბარაგუნის პეტრეს აბანო 18
 ბარაყაი, იხ. ბაროყაა. 15
 ბაროყაა 15
 ბაქო 78, 86
 ბალ 15
 ბაშოლბაა 15
 ბელოგიაკ 16
 ბერლინი 41, 87
 ბესლენ 16
 ბესლენი 15
 ბოდუხ, სოფ. ლეკეთს 22
 ბოროსოლ, სოფ. ლეკეთს 22
 ბოტლიკისი, სოფ. ლეკეთს 21
 ბოლოხის ქედი 45
 ბეჟანა 15
 ბეედუხ 16
 ბოვსელი 87
 ბუ, მ. ე. ვიხენი 37
 ბუამო, მდ. დალისტ 29
 ბურტუმა, თემი ლეკეთს 22
 ბუტი, სოფ. დალისტ. 38
 ბჟანერ 16
 გავატელ, იხ. ლაღატარალ 45
 გაგრა 15
 გალაშკა, სანახ. საჩაჩ. 20
 გამიში 38
 განჯის უ. გებლოლ 46
 გენო, სოფ. ლეკეთს 22
 გერმანეთი, 54.
 გერმანია, 25, 87.
 გოგელტ, სოფ. ლეკეთს 22
 გორრი 200
 გრაცი 87
 გრემისხევი, სოფ. 179
 გროზნი 5, 36, 83.
 გუდამაყარი 234
 გუდამაყარის ხეობა 194
 გუმბელ, თემი ლეკეთს 22
 გურგანის ხლეა 145
 გურია, 66, 103, 187
 გურიენი 29
 დალის ველი 15
 დარგოს ოლქი 39
 დარუბანდი 45.
 დასავლეთ საქართველო, (იხ. საქართველო.)
 დაღესტანი 13.
 დაღესტანი, (იხ. ლეკეთი) 20, 21; 23, 28, 29, 34
 38, 39, 63, 85, 86, 173

დალისტანი, სამხრეთ დალისტანი 29
 დალისტანი, ჩრდილო დალისტანი 29
 დამალულარი, სოფ. ნუხის თემში. 39
 დგანტი, სანახ. (იხ. კულატი) 19
 დიდი ლაბა, იხ. ლაბა
 დიღო 22
 დიდოფეთი 22
 დილომი 179
 დღვან, სოფ. ინგუშ. 19
 დუბან. სანახ. საჩან. 20
 დურძუფეთი 27

ვერობა 2, 3, 5, 6, 65, 67, 68, 71
 ვერობა. დასავლ. ვერობა 87
 ვლამი 56
 ვნგური, მდ. 15
 ვნდრე, მდ. საჩან. 18
 ვნდერია, ანუ ანდერია, მდ. 28
 ვრგი, მდ. დალისტანს. 38
 ვრეჯანი 78, 200
 ვსპანია 65

ვალარეკ, საძოვარი საჩან. 20
 ვალაშკერტი 200, 205.
 ვართაშენი, ანუ ორთაშენი 46, 39
 ვაბი სანახ. საჩან. 18
 ვეწა 8, 47, 87, 89, 90
 ვერძის ტყის გორა, ზვესურეთს 7, 176
 ვიწუე, 179, 183
 ვოლგა, მდ. იხ. რაბა. 68
 ვორდანე, თემი უბიხ. 38
 ვორანეთი 32
 ვოლმო 200

ზამბალი 15
 ზაქათალა, ახალი ზაქათალა. 38
 ზახი, მდ. 15
 ზემო იმერეთი, იხ. იმერეთი
 ზემო სვანეთი, იხ. სვანეთი.
 ზილო, იხ. ზილედირალ. 45
 ზილედირალ, (რუს. ზილო) სოფ. დალისტ. 45
 ზინობიანი, სოფ. 46

თაბასარან, თემი ლეკეთს. 23, 29, 39, 45
 თბილისი 77.
 თემირ-ხან-შურა 47
 თერგი, მდ. 15, 16, 18, 103
 თიანეთი 32
 თლისერალი, სოფ. ლეკეთს. 21
 თუშეთი 19, 22, 182

იერუსალმში 10
 იმერეთი, 178, 183, 184, 231
 იმიერ-ყუბანი, იხ. ყუბანი, 35
 ივგლისი 54
 ინგუშეთი 18
 ინხო, სოფ. ლეკეთს 21
 ინხოლარ, იხ. მონალ-ინხო. ტასადა ინხ. 21.
 ინჭიკი, მდ. 15.
 იზა, სოფ. ლეკეთს 21

კაბეტი, იხ. კაბოეტი 15
 კაბუდა, სოფ. ლეკეთს 22
 კაბუტი, იხ. კაბოეტი 15
 კაეკაეი 5, 83
 კაეკასია 3, 5, 6, 12, 13, 15, 17, 23, 25, 26,
 28, 34, 48, 55, 58, 72, 98, 162
 კაეკასია ჩრდილო 16, 86, 87
 კაეკასია სამხრ. 86
 კაეკასიონის ქედი 20, 37, 39, 257
 კაშბილევეკა, მდ. საჩან. 18.
 კაბოეტის, ანუ კაბეტის წყალი 15
 კარახლე, თემი ლეკეთს 22
 კარბი, სოფ. 179
 კართაგენი 67
 კარინი 200
 კასპიის ზღვა 21, 29, 38, 39, 257, 580.
 კაჩილოცი, მდ. საჩან. 18.
 კახეთი, 7, 22, 46, 175, 176, 179, 181, 182, 184,
 186, 188, 194, 200, 212

კეჭუა 16
 კეზურუკ, თემი ლეკეთს 22
 კვანტილარ, სოფ. ლეკეთს 21
 კლარჯეთი 11
 კოდორი; მდ. 15
 კოისუ მდ. ლეკეთს 21, 22, 28, 29, 38
 კოკუშ 15
 კოლოტკიო, სოფ. ლეკეთს. 22
 კოშკიეგლის მთა 179
 კრასნოდარი, ქალ. 82
 კუბეშა, თემი ლეკეთს. 22
 კუბალი, სოფ. ლეკეთს. 22
 კულგა, სანახ. იხ. დგანტი. 19
 კუბა 15
 კუმა, მდ. 16
 კუმბალა, მდ. 27
 კუმბალას ხეობა 27
 კუნბულა, მდ. თერგის შემდინარე 18.
 კუნბულას ხეობა 19
 კურელე, თემი ლეკეთს 23

- კუშასიბ (მთაწმერი) აბხაზეთის ნაწილი. 15
 კვრე, ხეობის სახელი თაბასარანიდან მოყოლებულ-
 ლი სამურამდე 39
 კვრულ, ოლქი 45
- ლაფეციი 87, 90
 ლეკეთი (იხ. დალისტანიც) 20, 21, 23
 ლენინგრადი 53, 73, 82
 ლიბია 66
 ლიბის 66
 ლიბე 67
 ლიბგერ 66
 ლუღია 10
- მაკალდონ (იხ. მაყარდო და მაკარდო)
 მაკალდონი, მდ. 38
 მაკარლ (იხ. მაყარლიც) 19
 მალკა, მდ. 16
 მაშშახ 16
 მამულ 16.
 მანასი, მდ. დალისტ. 29
 მარალა 205
 მარტან, მდ. 19
 მარტანი, მდ. იხ. ფართან არშტეში 27
 მარტელი 200
 მაყარლი 18
 მაყარლ (იხ. მაკარლიც) 19
 მახაჩ-ყალა 86
 მახოშ 16
 მედოზჟა-ის ტომი (აბხ) 15
 მეგტი, სანახ. საჩან. 20
 მეგრჯი, სანახ. საჩან. 20
 მესხეთი 219
 მეხტელარ, იხ. გუმბელ. 22
 მთას იმერი, იხ. კუშასიბ 15
 მთიულეთი, 1, 210
 მიდია 56
 მინალ ინილარ, სოფ. ლეკეთს 11
 მინატლე, სოფ. ლეკეთს. 21
 მიჯიგეთი, სანახ. საჩან. 18
 მოხდოყი 18
 მოკი, 200, 205
 მოსკოვი, 83, 86
 მტკვარი, მდ. 29
 მუკრა ტელე, თემი ლეკეთს 22
 მულუჟ, სოფ. ლეკეთს. 22
 მუნი, სოფ. დალისტანს. 45
 მუში 200
 მცირე ანგუშტა, იხ. შალხა. 19
 მცირე ყაბარდო, იხ. ყაბარდო. 18
 მცხეთა 9, 12, 175, 177, 181, 199
- ნატბურთი 179
 ნაჭკვანი 200.
 ნიკიპარ, სოფ. ლეკეთს 22.
 ნეჟი. სოფ. 46
 ნიჩბისი 179
 ნორვეგია 87 88
 ნუხის თემი 39
 ნუხის გზა 46
- ნანგერგერტ, სოფ. ინგ. 19
 ნანდერკა, იხ. ენდრე 18
 ნაქსაჲ, მდ. საჩან. 18, 27
- ონსეკულ, თემი ლეკეთს (იხ. ანსეკულ-იც) 22.
 ორთაშენი, იხ. ვართაშენი 46
 ოსეთი 18
 ოსლა 88
 ოსმალეთი 44
 ოშკი, 2, 9, 166, 177, 181.
 ოცენი, მდ. დალისტანს 29
- პალესტინა 62
 პარიზი 25, 77, 88, 89
 პეტერბურგი 4, 7, 8, 32, 73, 77
 პეტროვსკი. იხ. მახაჩ-ყალა 86
 პირენეული, ნახევარ კუნძული 68
 პეასია, მდ. 16
- ჟან 16
- რაჟა 185, 212
 რახსი, მდ. 68
 რიკუანი, იხ. რიყუნა-დირალი. 45.
 რიყუნადირალი; სოფ. დაღისტ. 45
 რომი 5, 87
 რუბაჩაჩი, მდ. ხეობა 45
 რუთულ, თემი ლეკეთს 22
 რუსეთი 3, 6, 7, 18, 25, 30, 47, 54, 71, 83.
 რუტულ 39
- საბარ 15
 საბჭოთა კავშირი 72
 საგლამს, სოფ. ინგუშ. 19
 სალაბაუ 38
 სალტა, სოფ. ლეკეთს 21.
 სამეგრელო 212
 სამურზაყანი 183
 სამური, მდინ. 21, 22, 28, 38, 39, 257
 სამხრეთ დალისტანი (იხ. დალისტანიც) 29
 სამხრეთ-კავკასია იხ. კავკასია.

- სასაო, (ანუ საშე) თემი უბიხთა 38
 სატუკაი 15
 საფრანგეთი 6, 25, 54, 65, 77, 87
 საქართველო 6, 7, 8, 13, 18, 21, 25, 29, 32, 65, 78
 საშე, ანუ სასაო (უბიხთა თემი) 38
 საჩაჩნეთი 20
 საჩაჩნო, (იხ. ქისტეთი-ც.) 17, 18, 19
 საჩხერე 188
 საცაიშლო 176
 საძენი 15
 საძი, თემი აფხაზეთში 15
 სეანეთი 11, 15, 179, 250
 სინას მთა 62
 სომხეთი 78
 სოჭა (იხ. სასაო და საშეც) უბიხთა თემი 38
 სოხუმში 35, 82
 სპარსეთი 21
 სტამბოლი 281
 სტრასბურგი 90
 სულაგი, მდ. დაღისტანში 38
 სუნჯა, მდ. საჩაჩნ. 17, 20
 სუნჯი, მდ. 16, 18, 27
 სუნჯის ხეობა 19
 სხაგუაშა, მდ. 16, 37
- ტაგან, სოფ. ინგ. 19
 ტაკარა, მდ. ლეკეთს 22
 ტამ 15
 ტაჩინხო, სოფ. ლეკეთს 21
 ტარკულ, ადგ. სახ. დაღისტანში 21
 ტასადა ინილარ, სოფ. ლეკეთს
 ტებელ, თემი ლეკეთს 22
 ტემირგოლ 16
 ტენწუკალი, სოფ. დაღისტ. 38
 ტილბაკი, მდ. 28
 ტოროდა, სოფ. ლეკეთს 22
 ტუბი 15
 ტუმურგი, ანუ ტუმურგა. თემი ლეკეთს 22
 ტფილისი 7, 9, 35, 36, 42, 45, 78, 188, 266
- შალარეგ, ხეობა მიხჯგში 27
 შასა, მდ. 15
 შებუხ 15
 შულუ ლაბა, მდ. 16
 შუნო, თემი ლეკეთს 22
 შუნელი, სოფ. ლეკეთს 22
 შურთაკოლ, სოფ. ლეკეთს 21
- ფარტან, იხ. ფარტანკ 20
 ფარტანის ხეობა 19
 ფორტანგ, იხ. ფარტანგ-ოც 20
- ფშავი 12, 182, 183, 234
 ფშიშ, მდ. 16
- ქართლი 7, 181, 184, 186, 194, 210, 212
 ქვემო-სვანეთი, იხ. სვანეთი
 ქისიყი 178, 182, 186, 200, 210
 ქისტეთი, 17, 20, 22, 27, 180.
 ქუთაისი 176, 188
- ლაზილუმუქი, თემი ლეკეთს. 22
 ლაზილუმუქის ოლქი 39, 46
 ლალდა, სანახ. 19
 ლაღდირალი, (რუს. გავატლ) სოფ. დაღისტ. 45
 ლოდობერ, სოფ. ლეკეთს 21
 ლუმუქი 46
 ლუნალი, სოფ. დაღისტ. 45
- ყაბარდო 15, 18
 ყაბარდო დიდი, მცირე 16, 18
- ყაბუჩი 22
 ყახახი 16
 ყაიტაყი, ოლქი 45
 ყარაბალი 200
 ყარაბალის გორისი 205
 ყარაბულახი, სანახ. 19, 27
 ყარაკოსლუ 570
 ყარა-ყაიტაყი, თემი დაღისტ. 28
 ყარა-ყუბანი, მდ. 16
 ყარა ხაიდაკ, თემი ლეკეთს, იხ. თაბასანი 23
 ყვარული, სოფ. 188
 ყიზღლბეკი 15
 ყიზლარკატკენი მდ. 16
 ყუანნალ ანუ ანდი, ასე უწოდებენ ადგილ ანდს
 სოფ. დაღისტ. 22
 ყუანალის თემი ლეკეთს, იხ. ანდიც 22
 ყუბა, ქალ., ოლქი 39
 ყუბანი, მდ. 15, 16
- იმიერ ყუბანი 35
 ყუბანი, თემი დაღისტ. 29
 ყვლიტარი, სოფ. დაღისტანს, საცა კვრულად
 ლაპარაკობენ 39
- შაბეტ, სანახ. 19
 შადის, ანუ შადლის მთა 28.
 შადლის, ანუ შადის მთა 28
 შავი ზღვა 15, 16, 37, 570, 580
 შავი ყუბანი, მდ. 16
 შავშეთი 11
 შაკტერი, სოფ. ინგ. 19
 შალაგირი, მდ. ინგ. იხ. ასსაეც 27

- შალხა სანახ. 19
შამახა, 205
შარუჟან, სოფ. ინგუშ. 19
შატბერდი 11, 167
შაფხის 15
შაფსო, ქვემო შაფსო, ზემო შაფსო 15
შაფსული 15
შეგრაი 15
შედე 16
შემახა 200
შემილგორის წრე 19
შინარი, სოფ. ნუხის თემში 39
შირვანი, 199
შუამდინარეთი 68
- ჩადირ-კამალალი, სოფ. დაღისტ. 38
ჩალაში, ხეობა მიხჯევში 27
ჩაჯი, თემი აბხაზეთში 15
ჩერქასი 16
ჩეჩქეზეთი 16, 30
ჩერქეზიანი 15
ჩენენი, სოფ. 19
ჩეხურაჯ 16
ჩირიურტი 38
ჩოკედირალ, (რუს. ჩანკ.) სოფ. დაღისტ.
ჩრდილო დაღისტანი, იხ. დაღისტანი
ჩრდილო კავკასია, იხ. კავკასია
- ცაღოხი, თემი ლეკეთს (იხ. ცუდაკარაჯ) 22
ცატანიზ, სოფ. ლეკეთს, 22
ციმიბირი 28, 29
ცობოლი, სოფ. ლეკეთს 21
ცუდაკარა, თემი ლეკეთს, (იხ. ცაღოხიც) 22
- წუდახარი, თემი დაღისტ. 29
- კაბრილილო, სანახ. 19.
კალაში, საძოვ. საჩაჩნ. 20.
კანეთი 11
კარი, თემი ლეკეთს 22
კარი, ქისტეთის თემი 22
კელადარი, სოფ. ლეკეთს 21
კიკარი, სოფ. ლეკეთს 21
კიმი, ოსური სოფ. 19
კირგულ, სოფ. ლეკეთს 21
კირკატა, სოფ. ლეკეთს 21
კირხა, სოფ. ლეკეთს 21
კიშირიაკერი, სანახ. 19
კოროტა, სოფ. ლეკეთს 21
კუგი, სოფ. ლეკეთს 22
- ხაიდაკი, თემი ლეკეთში 23
ხამიში, მდ. უბიზეთში 37
ხამში მდ. 15
ხანძთა 11
ხაჯი-აულ, სოფ. ინგუშ. 19
ხევი 12, 182
ხეცსურეთი 12, 176
ხილილარ, სოფ. ლეკეთს 22
ხირპიტო, თემი აფხაზეთში 15.
ხირას-ყუაჯი, 15
ხმელთაშუა-ხლევა 58, 70
ხოლეგ, სოფ. 212
ხოფა 183
ხოფე 179
ხუაჯი, მდ. 15
ხუნხაზი 21
ხუნხაზი, აუარი, ჰაიბულ 21
- ჯავის ხეობა 180
ჯანტი, სანახ. 19
ჯიქეთი 15
ჯულა 200.
- პათყვება 16
პაიხული, იხ. ხუნხაზი 21
პაადღეღბერგი 90
პატუკეა 16
პაჯაიულ, სოფ. ინგ. 19
პერეთი 176
პიდატულ, თემი ლეკეთს 22
პინღუყუსის სანახები 87-
პინერალ, სოფ. ლეკეთს 21
პოპოდა, სოფ. ლეკეთს 22
- დართან, მდ. არშტესი, იხ. მარტანიც 27
დარპატ, იხ. დარპატა ხვრ 39
დარპატა ხვრ, ანუ დარპატი სოფ. კუზუს ხეობისა
აღმოსავლეთით 39
დილიძარი, სოფ. ნუხის თემში 39
- Achkingurt 18
Achsai, სოფ. ინგ. 19
Atarika, იხ. Awrigha-ც, ტომობრივი სახელო
კართაგენელთა 67
Agi, სოფ. საჩაჩნ. 20
Aipga 15
Aka, სოფ. ინგ. 19
Akadziki, სოფ. ლეკეთს 22
Akkuaral, სოფ. ინგ. 18
Aliraant, სოფ. ინგ. 28

- Altakesek 16
 Audi, თემი ლეკოს 22
 Audetiral, სოფ. ინგ. 18
 Anguscht, სანახ. 19
 Anzug 21, 22
 Apachi 16
 Apai, მდ. 18
 Arape, სოფ. სანახნ. 20
 Arguelan, მდ. 16
 Arisch Pójai, ინ. Arschte-ც 19
 Arschte, სანახ. 19
 Artchoi, სოფ. სანახნ. 20
 Aschigau მდ. 19,
 Asdar, სოფ. ინგ. 19
 Asik, სოფ. სანახნ. 20
 Atachi, სანახ 19
 Ataga, სოფ. ინგ. 19
 Avar, 21
 Awriglia, ინ. Afarika-ც (კართავენ. ტოზობრი-
 ეო სახელი) 67
- Balsu, ინ. Arschte-ც 19
 Barchan, სოფ. სანახნ. 20
 Belegular, სოფ. ინგ. 18
 Benedar, სოფ. ინგ. 18
 Berech, სოფ. სანახნ. 20
 Beschtusi, სოფ. სანახნ. 20
 Bezj, სოფ. ინგ. 19
 Bililot, სოფ. ინგ. 18
 Bschaner 16
 Bscheduch 16
 Bur 67
- Chamcha, სოფ. სანახნ. 20
 Chani, სოფ. სანახნ. 20
 Cheisechi, სოფ. ინგ. 19
 Chirpit 15
 Chunsag 21
 Dadagiral, სოფ. ინგ. 18
 Dokau, სოფ. ინგ. 19
 Dschairak, სოფ. სანახნ,
 Dschanti, სანახ. 19
 Duban, სანახ. სანახნ. 20
- Elerira, სოფ. ინგ. 18
 Elmakiral, სოფ. ინგ. 18
 Endre, მდ. 18
 Falehal, სოფ. სანახნ. 20
 Gdschi-aul, სოფ. ინგ. 19
 Galaschka, სანახ. სანახნ. 20
 Galga, სოფ. ინგ. 19
- Gandigiral, სოფ. ინგ. 18
 Gerekt, სოფ. სანახნ. 20
 Ginasiral, სოფ. ინგ. 18
 Golai, სოფ. ინგ. 19
 Goretsehe, 18
 Gurdaseral, სოფ. ინგ. 18
- Hadschiaoul, სოფ. ინგ. 19
 Hatukei 16
 Hoi, სოფ. ინგ. 19
- Jachsai 18
 Jangegert, სოფ. ინგ. 19
 Jssesu, სოფ. ინგ. 18.
- Kachkoi, სოფ. ინგ. 19
 Kala, სოფ. სანახნ. 20
 Kartni, სოფ. სანახნ. 20
 Kaschgelde, სოფ. ინგ. 18
 Katschilik 18
 Korbi, სოფ. ინგ. 19
 Kuanal, თემი ლეკოს 22
 Kulga, სანახ. 19
 Kunbelci 18
 Kurtschilor, სოფ. ინგ. 18
 Kuschgi, სოფ. სანახნ. 20
 Kircheretseli, სოფ. ინგ. 19
 Kistetien 17
 Kisti 17
- Lalach, სოფ. სანახნ. 20
 Libu, ავ Rbu, 67
- Maschacl, სოფ. ინგ. 19
 Machki, სოფ. სანახნ. 20
 Machseli, სოფ. ინგ. 19
 Makalgon 19
 Makarl 18
 Malar, სოფ. სანახნ. 20
 Maloi Anguscht 19
 Mamschach. 16
 Meler, სოფ. ინგ. 19
 Meredschi, სანახ. სანახნ. 20
 Mestioi, სოფ. ინგ. 19
 Mizdseegis, Baturul 17
- Narast, სოფ. სანახნ. 20
 Naurusol, სოფ. ინგ. 18
 Ńoi, სოფ. ინგ. 19
 Nuiwe, სოფ. ინგ. 18

Osset 18
Ossungur, სოფ. ინგ. 18
Ozen, მდ. დაღისუ. 29

Palang, სოფ. სანახ. 19
Peterbad 18
Pshasia 16
Rbn, ან Libu 67

Sads 15
Saglals, სოფ. ინგ. 19
Salgai, სოფ. სანახ. 20
Sandakol, სოფ. ინგ. 18
Schagwascha 16
Schemilgor, წყ. 19
Schahet, სანახ. 19
Schadgia, სოფ. ინგ. 19
Schakteri, სოფ. ინგ. 19
Schaleha, სანახ. 19
Scharein, სოფ. ინგ. 19

Taga, სოფ. ინგ. 19
Tamgai, სოფ. სანახ. 20
Targem, სოფ. სანახ. 20
Tasch, სოფ. სანახ. 20
Temirgoi 16
Thahcessaran, თემი დაღისტ. 29
Tiliwol, სოფ. ინგ. 18
Tirol, სოფ. ინგ. 19

Tare, სოფ. სანახ. 20
Tschabrillo, სანახ. 19
Tschdsch 15
Tschetchen, 19
Tschetschengen 19
Tschikari, სოფ. ლეკეთს 21
Tschim, ოსების სოფ. 19
Tschirgut, სოფ. ლეკეთს 21
Tschirkata, სოფ. ლეკეთა 21
Tschischrikaker, სანახ. 19

Wapi 18
Wuschu, სოფ. ინგ. 19
Zisdi, სოფ. ინგ. 19
Zabol, სოფ. ინგ. 21
Zorai, სოფ. ინგ. 19
Zulai, სოფ. ინგ. 19
Zului, სოფ. სანახ. 20
Zutuagol, სოფ. ინგ. 18

Bar 15
Казылыкбек, (ლვდა) იხ. ყიზილბეკ 15
Кларджия 11
Лидла 10
Рустав 11

Шавшия 11
Яндырка 18
Ат 67

ტომობრივი სახელების საქმიანობა*

„აბაზა“—ჩერქეზთა სახელწოდება აბაზეთისათვის 15
აბაზელების ტომი 15
აბაძეზნი 8, 37
აბზაზები 17
აბზაზი 7, 25, 26, 55
ადიღე—ასე უწოდებენ ჩერქეზნი თავიანთ თავს 16
ადიღეველნი 43
აფარულნი 64
ალაროდიელი ტომები 89
ალანი 28
ალბანელნი 64
ანდიელები 17
ანდიელნი 27, 28, 45, 85
ანწუხილები 118
ამაოფ. ახუ პაოფ—ასე უწოდებენ უბიზნა თავიანთ თავს 38
არიშტოაა მიჯეგ, იხ. არშტე—ასე ეძახიან ჩაჩნები 27

არშტე, მიჯეგეთა ჩაჩნთა ტომი. იხ. არიშტოაა 27
არჩელნი 45, 46
აულელნი 45
ახეგეგუ (ერ. რ. ახეგეგაბარ), ასე ეძახიან თავიანთ თავს ს. ახეპარის მცხოვრებნი 39
ბასკები 65, 66, 69, 90
ბერძენები 65
გელები—მიერ-კავკასიის შუა და აღმოსავლეთი ნაწილის მობინადრეთა სახელწოდება ბერძენთა გეოგრაფებისა და ისტორიკოსების მიერ (იხ. ლალაკ).
გერმანელები 65
დარგელნი 85
დიდოელნი 45, 56

* ამოკრეფილია მხოლოდ მიმოხილვიდან.

ებრაელები, სპარსეთის ებრაელები 46

ეთრუსკები 69

ესპანელი იბერები, (იხ. ბასკებიც) 65, 90

ეტრუსკები 65, 68

ეგვიპე, ქისტთა ტომის სახელი ჩაჩნურად 38
ევაგულეები 26

ზირანები 65

თაბასარანელნი 45

თათრები 17, 18, 27

თურქები 56

თურქ-თათრები 46

იაფეტოანები 1, 9, 68, 70

იბერნი (მეგრულ-კანნი) 53

იბერნი 54, 56, 60, 68

ინგუშები 19, 27

ინგუშები, მიხჯეგის ერთერთი ხალხი 27

კავკასიელინი 65

კაინელინი, იხ. ლაზები 56

კელტები 65

კარიელინი 45

კვრეგვ—ასე უწოდებენ, თავიანთ თავს კვრეს
მცხოვრებნი 39

კვრელები, იხ. წხტეჭუტუ—ასე ემახიან ს. ანტა-
პარის მცხოვრებნი თავიანთ თავს 39.

კვრელინი 45

კვრ-ლექები 85.

ლაზები 56

ლამოწრ, ე. ი. მთელინი, ასე ემახიან თავიანთ
თავს ლადლელები მიხჯეგის ტომი 27

ლეზღი (მრ. ლეზღიძარ)—ასე ხმარობენ კვრელ-
ნი თავიანთი თავის ზოგად სახელად 39

ლექები 18, 21, 27, 28, 55, 66

ლექნი 66

მატ.—ენა, ტომი ჩაჩნურად 624

მეგრელები 56

მეგრულ-კანები 54

მესხნი 53

მიხჯეგი 27

მიხჯეგნი ანუ ჩაჩნები 28

მიხჯეგი—კლარათის მიერ შემოღებული ზო-
გადი სახელი ჩაჩნებისათვის 38

მიჯეგი 18

მიჯეგის ხალხნი 17

მოსდოკელინი 65

ნატოუსაჯნი 37

ნახუო (მრ. რ. ნახჩუა, ნახჩია)—უსლარის მიერ
შემოღებული ზოგადი სახელი ჩაჩნებისათ-
ვის 38

ნახუამატიანქ 624

ნახუო 624

ააქსამატები 624

ოსნი 21, 55

ოსტიაკები 26

პელასგები 65, 66

პაოფ (იხ. აპაოფ) 38

პოლონელები 54

რომაელები 65

რუთულელინი 45

რუტები 21, 27, 54

სარმატები 624.

საურომატები 624

საძო, აფხაზთა ტომი (იხ. ჯიქებიც) 38

სერიო 624

სერო 624

სენნი 53, 54

სკვთები 68

სომხები 46, 55, 64

სონ-მესხნი 60

სპარსეთის ებრაელები, იხ. ებრაელები 46

სვრმატები 624

ტიბარენები, იხ. მერო 56

ტუბალ-კაინები 60

უდები 45, 46

უბინი—ასე უწოდებენ ჩერქეზები

აპოფებს 37, 38

ფინები 65

ქართები 53, 60

ქართელები 20, 21, 27, 54, 64, 65

ქისტები 17, 21, 27

ქისტთა ტომი 38

ქისტო.— გვლდენმტედტის მიერ შემოღებული
ზოგადი სახელი ჩაჩნებისათვის 38

ლალაა, (იხ. პალპა-ც.) ინგუშებიტგან შემდგარო

მიხჯეგის ტომი 27

ლუბუქ-ლექები 46, 85

ლუნნი 21, 46, 85

შაბარდოელი 43, 83
 ყაბუჩელი 28, 45
 ყარტალოელი 29
 ყარაბულანნი (იხ. არშტელინი-ც) 19, 20, 27
 ყაფუჩელი იხ. ყაბუჩელი
 ყოაჯე—თემი უბიბებში 8, 37
 ყუანნაუ (მრ. რ. ყუანნაუ)—ასე უწოდებენ ან-
 დიელი თავიანთ თავს 45

შარო 624
 შარურ 624
 შაფსულები 15
 შაფსული 37

ჩაჩნები ანუ მოხჯევი 17, 28, 19, 27, 28, 38, 66, 83
 ჩერქას—ჩერქეზთა სახელი თურქულად 16
 ჩერქეზიანი—ჩერქეზთა სახელი ქართულად 16
 ჩერქეზნი 7, 17, 19, 25, 26, 82
 ჩეჩენ 19
 ენები 54

წახორელი 45
 წოვები 118

ქანები (იხ. ლაზები) 56

ხინალლელი 45

ჯარიხელი 38
 ჯეველი 45
 ჯიქები, აბახთა ტომი (იხ. საძო-ც) 38

ალპა (იხ. ლალა-ც) ინტუშებისაგან შემდგარი-
 მიჯგვის ტომი 27

ჭუნები 26
 ჭეპკია, ასე ეძახიან ჯარიხელნი ჩაჩნების ქისტ-
 თა ტომს (იხ. ვეპი-ც) 38

ენების სახელწოდებათა საძიებელი*

ბაზური ენა 7, 14, 23, 26, 29, 30, 31, 35 ხ, 41,
 43, 51, 53, 56, 60, 2, 64, 81, 91, 96, 97,
 98, 135 — 8, 147, 154, 155

ადიღური ანუ ჩერქეზული ენა 1, 18, 30, 96,
 97, 138

აგარული კილოკავი 21
 აგარული ენა, ანუ ლენძური 28, 38, 65, 170

აკუშური კილოკავი 14
 აკუშური ენა 28, 29, 38, 39, 118

აკუშურ-ხადაკური ენა, ანუ ჰერკანული 36

ალბანური ენა 64, 154

ანდური კილოკავი 14, 45

ანდური ენა 38, 118, 140, 150, 1, 153

ანი-ბოლოზური ენათა ჯგუფი 45

ანი-დიდოური ენათა ჯგუფი 1, 47, 37, 62, 140

ანწუხური კილოკავი 14

ანწუხური კილოკავი ლემუქურისა 39

არიულ-ვეროპული ენათა ოჯახი 51

არჩული ენა 38, 39, 45, 47, 63

არტული ენა 2, 46, 118, 143, 149, 150, 151,
 152, 154

ატუატლური იხ. ავხაზური 152

ავხაზური იხ. აბხაზური. 96

ალუღური ენა 47, 63, 91, 118, 149, 150, 154,
 161

ავხაზური ენა 140, 149, 150, 152, 154

ავხაზური კილოკავი 45

ახტური კილოკავი 40

ახტური დიალექტი კურულ-ლეკური ენისა 86

ბაგულაზური, ანუ ყუანადური 141, 149, 150, 152

ბაგულაზური კილოკავი 45

ბაგულალური 154

ბაკური ესპანეთისა 9

ბეიტლურ-ყაფუჩური 141, 150

ბესლენური დიალექტი ჩერქეზულისა 30

ბოთლიხური კილოკავი 45

ბოთლიხური, ანუ ბუგინატლური ენა 3, 149, 150,
 152, 153

ბუღუზური 149, 150, 153, 154

გუმბეტური—ანდური კილოკავების ზოგადი სა-
 ხელი, შემოღებული დირრის მიერ 45

დალისტნის ანუ ლეკური ენები 23, 41, 64, 156

დალისტნის ენათა ჯგუფი 161

დალისტნის ენათა სამხრეთის ჯგუფი 28, 45

დალისტნის ენათა სამხრეთ-აღმოსავლეთის ენა-
 თა ჯგუფი 47.

* ამოკრეფილია მხოლოდ მიმოხილვიდან.
 41 ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ე ი დ ი

- დალისტინის ენათა ჩრდილო ჯგუფი 45
დიდოს ენა 1, 28, 140, 149, 150, 151, 158
დიდოფრი კილოკავი 14, 45
დიდოფრი—ხვარშ-დიდო-ქაფუჩი-ხუნზახურის სა-
ერთო სახელი, დირის მიერ შემოღებუ-
ლი 45
დიდოფრ-ბევიტლური ენა 38
დიდოფრ-ხუნზური კილოკავი 22
- ელამურ-მიდური ენები (შეადარე მეგრულ-პანურს
7, 56.)
- ეტრუსკული 66
ვანურ-ელამურ-ლურსმულ წარწერათა ენა 57
ვერშაკელი კილოკავი განჯეტური ენისა 87
ვოგულური ენა 28
- თაბასარანული ენა 37, 45, 63, 91, 118, 146,
149, 150, 153, 154, 161
თუბალ-კაინური, ანუ მეგრულ-პანური 53.
თურქული ენა (იხ. ყუმიურიც) 51, 145
თურქური ენა (იხ. წოფურიც) 32, 98
- თაფეტური ენები (ოჯახი) 1, 2, 3, 50, 56, 57,
58, 61, 64, 69, 72.
იაფეტურ-არიულ-ვეროპულ სომხური 65
იბერული ენა (ესპანეთისა) 9
იბერული ენები 90
იდარაული, იხ. ტინდალური
იფერიულ ენათა ოჯახი 40
ინგლისური ენა 58
ინგუშური, იხ. ქისტური
ინდო-ევროპული ენათა ოჯახი 40, 173
ინდოევროპული ენები 57, 72
ინიური, იხ. ხუარშული 150
- კავკასიის ენები 1, 3, 4, 5, 30, 62, 65, 72
კავკასიის ენათა ოჯახი 40
კავკასიური ენები 48, 76, 87, 90, 135, 154
კავკასიური ენათა ჯგუფი 2, 4, 5, 161, 172
ჩრდილო კავკასიური ენები 90
კავკასიური მოდგმის ენები 44
კახიკუმუხური კილოკავი 14
კანჯეტური ენა 87
კარატული ენა 149, 150, 152, 153
კარატული კილოკავი 45
კობატურ-ეთიოპური, იხ. ქუმიტური
კვრული ენა 38, 39, 118, 145, 149, 150, 154, 161.
ოული კილოკავი 40.
- კვრული დიალექტი, კვრულ-ლეკური ენისა 86
კვრულ-ლეკური ენა 91, 36, 39, 40, 62
კვრულ—ლეკური ენათა ჯგუფი 4, 5, 6.
- ლზგური, იხ. ლეკური 66.
ლეკური ენები 4, 140, 145, 149, 153, 162, 173
ლზხი—ჯალ, ასე ეძახიან ლზხლები თავიანთ
ენას 39
ლეკური კილოკავი 14
ლეკური ენები 22
ლეკური ენა 28, 29, 30, 66, 72
ლიგურული ენა 66
ლურსმული წარწერების ენები 56
- მაკტალარო — ასე უწოდებდნენ ლეკურ ენას
ქართველები 21
მეგრული ენა 35, 53, 4, 56, 7, 58, 169, 173
მეგრულ-პანური ენა 53, 60, 62
მიჯგური კილოკავი 14
- ნახკოური, იხ. ჩანური 97
ოსური ენა 81
რუთულური ენა 47, 63, 145, 149, 150, 152,
154
- სამოადური ენა 28, 29
სამხრეთ დალისტინის ენები, იხ. დალისტინის ენები
სემურ ენათა ოჯახი 40, 173
სემური ენები 57, 69, 169
სემურ-ქამური ენები 50
სენაური ენა 35, 53, 7, 56, 58, 59, 60, 169, 183
სინდური ენა 135, 162
სინდურ ენათა ჯგუფი 147, 161
სისინა ჯგუფები ენათა 60
სისინა შტო იაფეტური ენებისა — ქართული
ენ. 64
სლავეური ენა 28
სომხეთის ძველი ურარტული 66
სომხური ენა 40, 55, 64
სპირანტული ენათა ჯგუფი 60
- ტინდალური კილოკავი 45
ტინდალური, ანუ იდარაული ენა 149, 150, 152,
153, 154.
- უბიხური ენა 1, 5, 8, 30, 35, 37, 83, 89, 96,
97, 137, 147, 154, 161
უდური ენა 39 40, 45, 7, 46, 63, 81, 147, 154
161
უნზოს ენა 28

ურალ-ალტაურ ენათა ოჯახი 40
 ფინურ-დიალექტები 29.
 ფინურ-ესტონურ-ხირიანული ენები 65
 ქამიტურ ენათა ოჯახი 69
 ქართველური ენები 1, 8, 50, 76
 ქართული ენა 35, 40, 53, 55, 56, 57, 60, 62, 61, 64, 72, 77, 78, 79, 87, 90, 91, 92, 161, 169, 170, 172, 173.
 ქაფურური ენა, იხ. ყაფურური
 ქაფურურ-ხუნძხური კილოკავი 45
 ქისტური, ანუ ინგუშური ენა 23, 97, 118, 138, 148
 ქუშიტურ ენათა ოჯახი (ანუ კობტურ-ეთიოპური) 40.
 ლაზი-ლუმბუქური, იხ. ლუმბუქურ-ლეკური 29
 ლიბიტლური, იხ. ლოდობერული
 ლილურ ენათა ჯგუფი 148, 162, 173
 ლლილური კილოკავი 14
 ლლილური ენა 23
 ლოდებერული კილოკავი 45
 ლოდებერული ანუ ლიბიტლური ენა 149, 150, 152, 153
 ლუმბუქური ენა 2, 28, 29, 30, 36, 38, 39, 46, 62, 81, 118, 141, 149, 150, 151, 154, 156, 157, 158
 ლუმბუქურ-ლეკური ენა, ანუ ლაზი-ლუმბუქური იხ. ლუმბუქური
 ლუნძური კილოკავი 14, 21.
 ლუნძური ენა, ანუ ავარული ენა 3, 28, 29, 30, 33, 36, 38, 41, 45, 46. 64, 81, 118, 140, 149, 150, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 170

ყაბარდოული ენა 14, 43, 62, 81, 91, 96, 97, 118, 147, 154, 161
 ყაბარდოული დიალექტი ჩერქეზულისა 30
 ყაფურური ენა 1, 140, 149, 151, 154
 ყუანაბ მიცი—ანდიელნი თავიანთ ენას ასე ეძახიან 45
 ყუანადური, იხ. ბაგულაზური
 ყუბაჩური 149, 150, 153, 154.
 ყუბაჩური დიალექტი კვრულ-ლეკური ენისა 86
 ყუმოყური ენა 38, 39
 შიშინა ჯგუფები ენათა 60
 შიშინა ჯგუფი იაფეტურ ენებისა (მეგრულ-ქანურისა) 64
 ჩანურს ანუ ნახტური ენა 14, 23, 28, 29, 30, 36, 38, 40, 41, 45, 56, 62, 72, 81, 85, 97, 98, 118, 9, 138. 148, 154, 155, 156
 ჩერქეზული ანუ ადიღური ენა 23, 26, 29, 30, 31, 33, 37, 62, 81, 91, 96, 97, 118, 138, 147, 14 8, 154, 15 5, 161
 ჩრდილო-კავკასიური ენები, იხ. კავკასიური ენები
 წახორული ენა 6, 39, 45, 47, 63, 145, 149, 150, 152, 154
 წოფური, წოვა-თუშური, ანუ ბაცური ენა 32, 33, 36, 56, 62, 81, 97, 138, 139, 148, 154
 წოფური კილოკავი 14
 ქარული კილოკავი 14
 ქამალური კილოკავი 45

ტ ბ რ გ ი ნ ე ბ ა ი ს ს ა ქ ი ე ბ ა ე ლ ი

ა ვითომც მდებრობითი სქესის დაბოლოება ქართულში 165, 166, 168, 169, 170.
 ა მდებრობითი სქესის ნიშანი მეგრულში 171
 ა 1. ქან. 383, 385.
 ა ის კვრ. 546.
 ა ის (ააკ.). ყაბარ. 482
 ა ის (უხბილავი. ააკ.) ადიღ. 477
 ა ესენი (ლ.) ადიღ. 477
 ა კითხვითი ბოლოსართი. უღურ. 553
 ა კითხვითი ნაწილაკი. ჰვრკ. 555, 556
 ა ზმნის თავსართ. დამატება 3-პირი (არაფონ.) მხ. რ. აბზ. 591

ა აწმყო დროის მაწარმოებელი. უღურ. 603
 ა დამატების სუფიქს. 2-პირი მხ. რ. თაბას. 596
 ააბ მამა. აბზაზ. 24
 ა-აბ მამრობითობის გამომნატელი სიტყვა აბზაზურში. 136
 ააბ თხა. აბზაზ. 136
 ააბ 8 (არა გონიერი). აბზ. 137
 ააბ 8 თ. აბზ. 265, 272, 294
 ააბალ მამალი თხა. აბზაზ. 136
 აარაბალა ფრინველთა მამლობის გამომნატ. სიტყვა. აბზაზ. 136
 ააშა იხ. ააგეშა

- აპოშა დაჲ. აბხ. (უსლ.) 247, 248
 აბ ის ლუნდ. 140
 აბ აი (მხ. რ.) ლუნდ. 503, 506
 აბ ეს ჟამ. 517, 518, 524
 აბ აი ჟარ. 507
 აბა 8 აბხ. 278
 აბალ 3 (გვლ.) აკუშ. 309, 312
 აბანთ თქვენ. აბხ. 450, 464, 465, 466, 468
 აბართ ჩვენ. აბხ. 457, 460, 464, 466, 468
 აბალი მამრობითობის გამომხატველი სიტყვა. აბხაზ. 136
 აბედუ ეს. ინხ. 521, 524
 აბედუ ესენი ინხ. 521
 აბჷ მღვდრობითობის გამომხატველი სუფიქსი აბხაზ. 138
 ა-ბჷნი კარგი. აბხაზ. 137
 აბ(ი) აი. ყაბარ. 484
 აბი ესენი. ჟამ. 517
 აბიშტგ იმათი. რუთულ. 543
 აბნა იქ. აბხ. 458, 467
 აბნაკატჷ კაკაბი, ტყის ქათამი. აბხ. 613
 აბნაზ(ი) იქითკენ. აბხ. 458, 463, 467
 აბნაზ იქით. აბხ. 463
 აბნი ნაცვალსახელი. აბხ. 457, 464, 466, 467, 468
 ა(ბ)ნი ნაცვალსახელი. აბხ. 488
 აბნგი ნაცვალსახელი. აბხ. 457, 460
 აბრა ბოსელი. აბხ. 459
 აბრა აქ. აბხ. 488, 467
 აბრაზი აქეთკენ. აბხ. 467
 აბრაზ(ი) აქეთკენ. აბხ. 458
 აბრი 1-პირის ნაცვალსახელი (მხ. რ.). აბხ. 457, 464, 466, 467, 468, 488
 აბრი ეს. აბხ. 464
 აბრგი ნაცვალსახელი. აბხ. 457, 460
 აბტუ მამა არის. არკულ. 143
 აბუ ბოლოსართი მე-4 სქეს. კატ. განყენებულ სიტყვათა. ლუმუქ. 143
 აბურ ის. კვრ. 545, 546
 აბურ ისინი. კვრ. 545, 546
 აბურუ ის. აბურ.
 აბურუზ ის. აბურ.
 აბურუნ ის. აბურ.
 აბცალე 30 (გვლ.). აკუშ. 309, 311, 312
 აბც ის (ლუ). ყაბარ. 482, 482, 484
 აბ მღვდრობითი სქესის ნაწ. ჟართ. 169
 აბი ნაცვალსახელი. ჟართ. 430
 აბ მღვდრ. სქესის ნაწ. ჟართ. 169
 აბა ის. ამ.
 აბა ის. ამა.
 აბაზ ის. ამა
 აბამინა იუკრა ადამიანი იყო. ლუმუქ. 142
 აბამინა ლიუკრი ადამიანი გაიქცა. ლუმუქ. 142
 აბამინა ური ადამიანი არის. ლუმუქ. 142
 აბან ის. ამა.
 აბგლის დედა ჟართ. 184, 205
 აბლა იქ (გვლ.). ყაბარ. 482, 486
 აბდუზო პაპა. ყაბარ. 243
 აბი ნამყო სრულის ფორმა. თაბას. 599
 აბრეკილა სუან. 228.
 აბ მღვდრობითი სქესის ნაწ. ჟართ. 169
 აბ აწმყო ღროის ფორმის მწარმ. ჟართ. 583
 აზ ის. ალ.
 აზალლა 1000. ჟამ. 357
 აზარ 1000. ინხ. 359
 აზარ 1000. ხვარზ. 359.
 აზარა 1000. (ახალი). ლუმუქ. 305.
 აზარბა 1000 (გვლ.). ლუმუქ. 305
 აზარბა 1000 (ახალი). ლუმუქ. 305
 აზარგო 1000 (გვლ.). ანწუხ. 340
 აზარგო 1000 (გვლ.). ლუნდ 339
 აზარგო 1000 (ახალი). ლუნდ. 339
 აზარდა 1000 (ახალი). ლუმუქ. 305
 აზარდა 1000 ყუან. 335
 აზარდა 1000 კარატ. 336
 აზარდა 1000 ტინ. 358
 აზარვა 1000 (ახალი). ლუმუქ. 305
 აზართლა 1000 ახვან. 337.
 აზარტა ის. აზარდა

- აზარუდა 1000 ბუიხ. 336
 აზარცალ 1000 (გვლ.). აკუშ. 310, 315
 აზრა 1000 ხინალ. 332
 აზიჯი იხ. ალ.
 აზირ 1000 (ახალი). ჰვრკ. 310
 აზულ იხ. ალ.
 აზურ 1000. თაბ. 320
 აზურ 1000 (გვლ.). აკუშ. 310, 315
 აზურ 1000. წახ. 316
 აზურ 1000. ხინალ. 333
 ათ მდღეობითი სქესის ნაწ. ქართ. 169
 ათა ნაცვალსახელი. კვრ. 546
 ათბურ ის(ზორეული). კვრ. 546
 ათბურ იხ. ათბურ.
 ათბურუხ იხ. ათბურ.
 ათბურუნ იხ. ათბურ.
 ათადა იხ. ათამა.
 ათადაზ იხ. ათამა.
 ათადა(ნ) ათამა.
 ათამ იხ. ათამა.
 ათამა ის (ზორეული). კვრ. 546, 547
 ათასი 1000 ქართ. 274, 383, 415
 ათე ნაცვალსახელი. მ. 436, 441
 ათენა ნაცვალსახელი. მ. 437, 436, 438, 439
 ათერთმეტი, თერთმეტი 11. ქართ. 382
 ათეული ქართ. 378
 ათექვსმეტი, თექვსმეტი 16. ქართ. 382
 ათეში მ. 438
 ათი .10 ქართ. 382, 410, 411, 412, 422, 423, 424
 ათინა 439
 ათკეცი ქართ. 391
 ათოთხმეტი, თოთხმეტი 14 ქართ. 382
 ათორმეტი, თორმეტი 12. ქართ. 382
 ათრუმეტი თვრამეტი 18 ქართ. 382
 ათხამეტი, ცამეტი 13 ქართ. 382
 ათშუიღმეტი, ათშვიღმეტი ჩვიღმეტი 17 ქართ. 391, 382, 391
 ათცხრამეტი, ცხრამეტი 19 ქართ. 382
 ათხუთმეტი, თხუთმეტი, ხუთმეტი 15. ქართ. 382
 ათჯ (ცხვარი). აბხ. 136
 ათღ მამაიო (ცხვარი). აბხ. 136
 აკ მდღედ. სქესის ნაწ. ქართ. 169
 აკა 1. მ. 385
 აკიესსიო დაა. დიდ. 159
 აკლჟუდა 7. ქამ. 357
 აკსუნ ხედვა. ელურ. 602
 აკუტჯ ქათამი. აბხაზ. 136
 აკუტარცნა დედალი ქათამი. აბხ. 136
 აკუტჯ ქათამი აბხ. 613
 აკ ერთი პირუტყვი ან რამე აბხ. 137
 აკვ 1. აბხ. 265
 აკვ 1 (უგუნური არს.). 266
 აკვ 1 (არავონ.) აბხ. 291
 აკუტჯ ქათამი აბხ. 613.
 ალ მდღედ. სქესის ნაწ. ქართ. 169, 170.
 ალ მდღეობითი სქესის ნიშანი მეგრ. 171
 ალ ნაცვალსახელი (მრ. რ.) ლენძ. 503
 ალა ეს. სვან. 430
 ალან ხვალი ძალლი. აბხ. 136
 ალან უბიხ. 277
 ალანფს ძუნა ძალლი. აბხ. 136
 ალე ეს. სვან. 430
 ალა აღეჭტორ. 219
 ალდაქუხ დაცემა. თაბას. 597
 ალდი ნამყო სრულის ფორმა. თაბას. 599
 ალდი მეშველი ზმნის ნამყო უსრულის ფორმა. თაბას. 599
 ალგეოლარი ბგერები 115.
 ალი ეს. სვან. 430
 ალი მეშველი ზმნის მიმლეობა. თაბას. 599
 ალუმ ყოფნა ზმნის მიმლეობა. თაბას. 599
 ალურ მეშველი ზმნის მიმლეობა. თაბას. 599
 ალჯიკ სომხ. 229.
 ამ აწყო დრ. ფუძის მაწარმოებელი ქართ. 588

- ამ აწმყო დრ. ფუძ. მაწარმოებელი
ქან. 588
- ამ ის. კვრ. 545, 547.
- ამა, ანუ ჰმა ის. კვრ. 545, 546, 547
- ამავე. ქართ. 437
- ამში 6. მ. 383, 409
- ამში 6. ქან. 409
- ან აწმყო დრ. ფორმის მაწ. მეგ. 588
- ან დედა; ცხოველთა დედლობის გამომ-
ხატველი აბხ. სიტყვა. 136.
- ანა იქ. აბხ. 458
- ანახ(ი) იქითვენ აბხ. 458
- ანა ნაცვალსახელი. უბის. 488
- ანდრანიკ სომხ. 198
- ანერ სომხ. 225
- ანეს იქ. იქით. აბხ. 455, 463
- ანთ II პირის ნაცვ. სახელი (მრ. რ.)
აბხ. 465, 466, 467, 468
- ანთეფე ისინი. ქან. 440, 442
- ანთხი 4. მ. 405, 406
- ანრ II პირის ნაცვ. სახელი. (მრ. რ.)
აბხ. 457, 465, 466, 467. 468
- ანი აქეთ (გვლ.) ლუნდ. 400
- ანი აქეთ (გვლ.) ქარ. 501
- ანი აქ, ბქეთ. ლუნდ. ქარ. 508
- ანტამა ატამი. ქან. 617
- ანტელგო 7 (გვლ) ლუნდ. 339
- ანტელგო 7 (გვლ) ანწ. 340
- ანტელგო 7. (გვლ) ქარ. 340
- ანტელგო 7 (გვლ) ლუნდ. ანწ. ქარ. 343
- ანტელგო 6 (გვლ) ლუნდ. 339
- ანტელგო 6 (ახალი) ლუნდ. 339
- ანტელგო 6 (გვლ). ანწ. 340
- ანტელგო 6 ლუნდ. ანწ. 343
- ანტელგო 6 ლუნდ. ანწ. ქარ. 371
- ანტელგო 7 ახალი. ლუნდ. 339
- ანტელგო 7 (ახალი). ლუნდ. 343
- ანტელმარა 6 ქამ. 357
- ანშენერი მე-6-ე ქ. 409
- ანში 6 ქ. 383
- ანცალე 40 (გვლ.) აკუშ. 209, 312
- ანცილა-კიგო 12 (გვლ.) ლუნდ. 339
- ანცილა-კიგო 12 (გვლ) ანწ. 340
- ანცილა-კიგო 12 (გვლ.) ქარ. 340, 344
- ანცილა-სოგო 11 (გვლ). ანწ. 340, 341
344
- ანცილა-ცო 11 (გვლ.) ლუნდ. 339
- ანცილა-ცო 11 (გვლ.). ქარ. 340, 344
- ანწგო 10 (გვლ.). ლუნდ. 339
- ანწგო 10 (გვლ.). ანწ. 340
- ანწგო 10 (გვლ.). ქარ. 340
- ანწგო 10 ლუნდ. ანწ. ქარ. 344, 373,
374
- ანწგო 10 (ახალი ლუნდ.). 339
- ანწილოა კგო 12 (ახალი ლუნდ.) 339
- ანწილოა ცო 11 (ახალი ლუნდ.). 339
- ანხგო 6 (გვლ.) ქარ. 340, 343
- ანგერ ნაცვალსახელი აბხ. 457
- აჰ ის (დედაკაცი). ლუნდ. 140, 503
- აჰ აი. ლუნდ. 506
- აჰ ეს. ქამ. 517, 518, 524
- აჰ ესენი (3-სქეს) ქამ. 517.
- აჰა ნაცვალსახელი. ქ. 430, 437, 440,
441, 442
- აჰელუ ეს (2-სქეს) ინხ. 521, 524
- აჰეშა ძმა (უსლ). აბხ. 246, 247, 248
- აჰეჰეშა დაჰ (უსლ) აბხ. 247, 248
- აჰზარ 1000. (ახალი) ქისტ. 297
- აჰთებ იქ. (გვლ). აკუშ. 554
- აჰი მეშეელი ზმნის მიმლეობა. თაბას.
599
- აჰთებ იქ (გვლ). აკუშ. 554
- აჰუბ მეშეელი ზმნის მიმლეობა. თაბას.
599
- აჰურ მეშეელი ზმნის მიმლეობა. თაბას.
599
- ჰე აჰქს 218
- აჰუ სომხ. 218
- აჰეშენ სომხ. 191
- აჰორისტი ქართ. 588
- აჰმალა 9 ახებ. 337
- აჰერე პირველი. ადილ. 238
- აჰკა ქ. 620
- აჰჰ კურდღლის სახელი აბხ. 136

- ატლანა 7 ყაფ. 359
 ატლანაივ 70. ყაფ. 359
 ატლანო 7 (გვლ.) დიდ. 349, 351
 ატბ 245
 ატბალ იხ. აატ.
 ატბე 244, 245
 ატბივ მამივ! ჩ. ქ. წ. ლ. 245, 246, 613
 ატბიუ 245
 ატბიუ 245
 ატბუშ იხ. აატ
 ატყლათლ ნაცვალსახ. ანწ. 508
 ატხლს იხ. აა და აბ.
 ატხლიდა 7 ახვხ. 337
 ატხლსრე იხ. აა და აბ.
 ატხლსულ იხ. აბ.
 ატხლსულ იხ. აა.
 ატივ საკუთრება აბხ. 456, 459
 ატივ მისი აბხ. 460
 ატჭშა გოგირდი. აბხ. 106
 აუ ის (მამრ). მხ. რ. ლუნდ. 140, 503, 507
 აუ აი (მამრ). ლუნდ. 506
 აუ ეს. ქამ. 517, 518, 524
 აუთი თქვენ. აბხ. (ჩ-ა) 455
 აუგალ 4 (ნამდვილად) აკუმ. 309, 312
 აუეხ იქ, იქით. აბხ. 455
 აუაბ ის აბხ. (ჩ-ა) 455, 459, 465
 (აუ)ჟონა რა ნახჭრ. 541
 აულალ 4 (ნამდვილად ძველი) აკუმ. 312, 313, 368
 აუგრ ნაცვალსახელი. აბხ. 457, 459, 465
 აუთი თქვენ. აბხ. 465, 470
 აუანრ ნაცვალსახელი. აბხ. 470
 აუარი ნაცვალსახელი. აბხ. 470
 აუედუ ეს (1-სქეს) ინხ. 521, 524
 აუწალი 40 ჰვრკ. 309
 აუწალე 40 ჰვრკ. 312
 აუმალ 4 ჰვრკ. 309, 313
 აუ აწყო დროის ფორმ. მაწარმ. ქან. 588
- ა-ფრი-კა 67
 აფრიკატები 116
 ა-ფშას ასული. აბხ. 248
 ა-ფჰვხ ღედაკაცი. აბხ. 248
 აქ მდებდრ. სქეს. ნაწ. ქართ. 169
 აქამედა 12 ახვხ. 337
 აქ გუალე ქართ. 499
 აქლემი ქართ. 218
 ალა ნაცვალსახელი. კვრ. 546
 აღბურ ეს (ქვევითი) კვრ. 546
 აღბურუ იხ. აღბურ.
 აღბურუჟ იხ. აღბურ.
 აღბურუნ იხ. აღბურ.
 აღდა იხ. აღმა.
 აღდაჟ იხ. აღმა.
 აღდა(ნ) იხ. აღმა.
 აღმა ეს (ქვევითი) კვრ. 546
 აღმა (უსულოსი) ქართ. 173
 აღზურ 1000 აღულ. 328
 აღზურ 1000 კვრ. 329, 331
 აღზ სელა თამას. 596
 აღტუეღვა ქართ. 401, 402
 აღტუ ეხ. თითონ. უბიხ. 474
 აღტუ ნაცვალსახელი უბიხ. 488
 აღტუ დგხ მისი საკუთარი. უბიხ. 476
 აღტუმაჟ (უსულოსი). 174
 აყვანა (სულიერისა) ქართ. 173
 აყხუნ აღება უდურ. 601
 აჟ იხ. შუ.
 აჟა იხ. შუ.
 აჟა შაჟ იხ. შუ-შაჟ.
 აჟე ძმა. ჩრდ. აღმ. აბხ. (კვლ.). 246, 247
 აჟე დაჟ აბხ. (გვლ.). 247
 აჟენება 449.
 აჟი 6. ქ. 383
 აჟ(ი) ის (დ). ადილ. 477, 485
 აჟი ნაცვალსახელი. ადილ. 488
 აჟიზ 100 სე. 385, 414, 423.
 აჟ, აბხ. 247
 აჟა იხ. აჟეჟა
 აჟა იხ. აჟეჟა

- აშა სისელი. აბხ. (უსლ.) 247
 აშუა მისი (ლ) აღილ. 477
 აშუგ 800 აბხ. 272
 აჩე ძმა. ჩ—ა აბხ. (კლ) 246, 247
 აჩმაღან ულაყი ვირის სახელი აბხაზურად 136
 აჩმაღანჲს ჭაკი ვირის სახელი აფხაზურად. 136
 აჩმაჲ შინაური პირუტყვის ნერბობის გამომხატ. აბხ. სიტყვა. 136
 აცარ იზუმ. (ნაც. სახ.) 493
 აცარა იხ. იზუმ. 493
 აცარნა იხ. იზუმ. 493
 აცერ იხ. იზუმ. (ნაც. სახ.) 493
 აცერინი იხ. იზუმ. 493
 აცნიაკივა 12. ლუმუქ. 307
 აცნიაკიჲა 12 (ძველი). ლუმუქ. 305
 აცნიაცაბა 11 (გვლ). ლუმუქ. 305, 307
 აძეკატხ იხი, წყლის ქათამი. აბხ. 613
 აძაღა აბხ. 267
 აძი-აძაღა ცალცალად. აბხ. 267
 აძიჲ ერთი აღამიანი. აბხ. 137
 აძიჲ 1 (გონიერი არსება). აბხ. 266, 267
 აძიჲ 1 (გონიერი არსება) აბხ. 291
 აწა 10' ლუმუქ. 305, 306, 308
 აწაღა 10 ჭამ. 357
 აწალეჭრდა 12 ჭამ. 357
 აწალსსეთუ 11 ჭამ. 357
 აწალტლანატლანაღა 13 ჭამ. 357
 აწბა 10 (ძველი). ლუმუქ. 305, 306, 307, 308, 373, 374
 აწვა 10 ლუმუქ. 305, 306, 308, 373
 აწრა 10 ლუმუქ. 306, 308
 აწმყო დრო ქართ. 588
 აწნიჲა კივა, აწნიჲა კირა, აწნიჲა კიბა 12 (ახალი). ლუმუქ. 305
 აწნიჲაკივა,—კირა,—კიბა. 12 ლუმუქ. 308
 აწნიჲა ცავა, აწნიჲა ცარა, აწნიჲა ცაბა 11 (ახალი) ლუმუქ. 305
 აწნიჲაცავა, აწნიჲაცარა, აწნიჲაცაბა 11 ლუმუქ. 307
 აწონა 10 ყაფ. 359
 აწონაყონა 12 ყაფ. 359
 აწონაჰობ 11 ყაფ. 359
 აუაღა 10 ახვხ. 337
 აუაღა 9 ჭამ. 357
 აუაღატატო მარტივი 4 კატ. არაუ. 144
 აუასნა აღამინა მარტოხელა. აღამიანი. ლუმუქ. 142
 აუატტ ცარიელი. არტ. 144
 აუაჩე 11 ახვხ. 337
 აუენა 9 ყაფ. 359
 აუენაიგ 90 ყაფ. 359
 აუკუნ ბიჲო აბხ. 212
 „ახალი ქვეყანა“ კვრ—ლეკური გაზე-
 თის სახელი. 85
 ახბა 8 აბხ. 263
 ახბჲ 8 აბხ. (ჩ—ა) 264, 271, 294
 ახერ ისინი (გვლ) ყაბარ. 481, 485, 486
 ახტა ქართ. 174, 177
 ახტიბ ზევრი (მრ. რ. 3,4 კატეგ.) არაუ. 144
 ახტო ზევრი (მხ. რ. 4-კატ.) არტ. 144
 ახტულყოფა 80 (გვლ) ლუნძ. 339
 ახტულ ყოფო 80 (გვლ.) ჭარ. 341
 ახტულ—ყოფო 80 (გვლ). ლუნძ. ჭარ. 343
 ახტულ ყორგოცო 81 (გვლ). ლ. კ. 339, 341
 ახტულ ყორგოცო 81 ანწ. ჭარ. 344
 ახხერ ისინი (კლ). ყაბარ. 485
 ახი იხ. ხლო
 ახი აახია—იხ. ხლო—ხლოო.
 ახი თავი აბხ. 476
 ავათს ის. თითონ (მამრ. სქ.) აბხ. 457
 ავო ცოლი. ყაფ. 159
 ავჲე დაჲ. აბხ. (კლ)
 ავხი ცოლი ახვხ. 159
 ავღა ნაკვალსახელი III-პირ. მხ. რ. სე. 429, 430
 ავღმა დედ. თხა. თან. აბხ. 240
 ავთი „ქარგი“ ჰვრკ. 606

- ანთოლოგია „კარგები“ ჰერკ. 606
 ანთოლოგია „კარგი“ ჰერკ. 606
 ანთოლოგია „კარგი“ ჰერკ. 606
 ანთოლოგია „კარგი“ ჰერკ. 606
 ანთოლოგია და აბს. (უსლ.). 247, 248
 ანთოლოგია სახარე ხზო. აბს. 246
 ანთოლოგია შემეხველი ზმნის ფესვი. თაბას. 598, 599, 600
 ანთოლოგია. აბს. 465
 ანთოლოგია. აბს. (ს—დ). 455
 ანთოლოგია 10 (ახალი). წოგ. 296
 ბ უსაკოთა სქეს-კატ. ნიშანი. ქართ. 184, 189, 190, 214, 266. 217, 220
 ბ S₁ მ—ქ. 570
 ბ მდღერ. სქესის თავსართი. II-პირის ნაც. სახ. აბს. 148, 456, 463
 ბ ზმნის თავსართი 2-პირ. მდღერ. სქ. მხ. რ. აბს. 456, 589, 590, 591
 ბ ცხოვ. და მცენ. კატეგ. ნიშანი. წოგ. 139
 ბ 4,5 კატ. მხ. რ. და 1,5 კატ. მრ. რ. წოგ. 148, 149
 ბ მე-4 კატეგ. ნიშანი ჩანნ. 139, 156, 294, 302
 ბ ზმნის ობიექტ. სქესის აღმნიშვნელი. ჩანნ. 593
 ბ 3 კატ. ანდ-დიდ. 141
 ბ აღამიანთათვის მრ. რ. და 4,6 კატ. მხ. რ. და 6 კატ. მრ. რ. დიდ. 148
 ბ 3-კატ. ნიშ. ცხ. მრ. ანდ. 151, 352, 353, 355, 418, 511
 ბ 3-კატ. ნიშ. მხ. რ. დიდ. 151, 349
 ბ მე-4-კატ. ნიშ. მხ. რ. და მრ. 1,2 კატ. ყაფ. 151, 358
 ბ მე-3 სქეს-კატ. ნიშანი არქ. 143, 531, 567, 573
 ბ მრ. რ. ყველა კატ. ნიშანი არქ. 143
 ბ 2-კატ. ნიშ. მხ. რ. ჯექ. ბედ. 153
 ბ მამრ. და მდღერ. სქ. მრ. რ. ჯექ. 153
 ბ მდღერ. და პირუტ. სქეს კატეგორ. ჯექ. 326
 ბ 1,2 კატ. ნიშ. მრ. ხუარშ. 151
 ბ მე-3 სქესის კატეგ. ნიშ. ხუარშ. 358
 ბ სქეს-კატ. ნიშანი. თაბ. 321, 322
 ბ სქეს-კატ. ნიშანი ლევ. 158, 253, 568.
 ბ საერთო სქესის ნიშ. ლუნდ. 140
 ბ საერთო ზმნის ნიშ. ლუნდ. 157
 ბ არაგონ. უჰას. საგან. სქეს კატ. ნიშ. ლუნდ. 338
 ბ საშუალო სქესის აღმნიშ. ლუნდ. 594
 ბ I-კატ. ნიშ. მრ. რ. ლუმუქ. 141
 ბ მე-3 სქ. კატ. ნიშანი მხ. რ. და მრ. რ. ლუმუქ. 142, 151, 152
 ბ მე-2 სქეს-კატ. მრ. რ. მდღერ. სქ. გან. არს. ნიშანი. ლუმუქ. 142
 ბ მე-3 კატ. ნიშ. მხ. რ. ლუმუქ. 151
 ბ 1, 2, 3 კატ. ნიშ. მრ. რ. ლუმუქ. 152
 ბ პირუტყვისა და სხეულის ნაწ. ნიშ. ლუმუქ. 157, 304
 ბ მე-3 კატ. ნიშანი. წახ. 146
 ბ მე-3 კატ. ნიშანი მხ. რ. წახ. 152
 ბ 1,2 კატ. მამრ. და მდღერ. ნიშ. წახ. 146, 153
 ბ ცხოველთა და საგნ. სქ. კატ. ნიშანი. წახ. ენ. 315
 ბ მე-III სქ. კატ. ნიშანი წახ. 318, 541
 ბ მე-III სქ. კატ. ნიშანი რუთ. 145, 323, 324
 ბ არა გონიერ არსებათა სქ. ნიშანი. ბუდ. 326
 ბ მე-3 სქ. კატ. ნიშანი წახ. 317
 ბ სქ. კატ. ნიშანი დიდ. ლუმ. 255, 256
 ბ სქეს-კატ. ნიშანი. ჯამ. ტანდ. 357
 ბ სქეს-კატ. ნიშანი ბ. კ. ტ. კ. 518
 ბ სქეს-კატ. ნიშანი. ყაფურ. 524
 ბ მე-3-ე სქეს-კატ. ნიშანი. ბუიხ, კაროტ-ყუიან. ახვ. 335
 ბ სქეს-კატ. ნიშანი ქართ. 190, 192, 199, 211, 240
 ბ არა გონიერთა აღმნიშვნელ რიცხვითი სახ. დაბოლოება აბს. 137.
 ბ ბოლოსართი რიცხვ. სახ. არაგონ. არს. კატ. აბს. 148

- ბა ბოლოსართი რიცხ. სახელისა. აბხ. 278
- ბა ზნის თავსართი დამატ. 2-3. (მდ)მხ. რ. აბხ. 591
- ბა 1-ლი და მე-3 სქ.-კატ. ნიშ. მრ. რ. წოვ. 140
- ბა სქეს-კატ. ნიშანი. არქ 348
- ბა სქეს-კატ. ნიშანი ლემუქ. 305, 308, 528
- ბაბა მამა აბხაზურად. წოდ. ბრ. 24
- ბაბუჟ ქართ. 670, 671
- ბაგეთა ურთიერთას შეხებითა გამოღებული (ბგერა) 114
- ბაგეთა შინაგან არა ფრიად შეხებითა გამოღებული (ბგერა) 114
- ბაგეთა შინაგან მცირედრე მჭირსედ ურთიერთას მახლობელყოფითა გამოღ. (ბგერა) 114
- ბაგისმიერი თანხმოვანი ბგერები 114
- ბად ბატი ჩაჩნ. 155
- ბადერ და ბაეშვი არის 140
- ბადრი და ბაეშვები არიან. ჩაჩნ. 140
- ბავშვი იხ. ბაშვი.
- ბაკლა 8 ხვარშ. 359
- ბაღლი ქართ. 186
- ბაჟ იხ. ბუოჩ.
- ბაჟა ნახირი. ჩაჩნ. 238
- ბარ 8 (გვლ). ჩაჩნ. ქისტ. 295, 300
- ბარ ნაცვალსახელი. აბხ. 458
- ბარა უასაკობის ცნების გამოშხ. ქართ. 195, 214, 209, 208
- ბარ შენ-დედაკაცო. აბხ. 136, 137.
- ბარა შენ (დედაკაცი) აბხ. 456, 467, 470, 475, 476
- ბარს შენ (მდედრ. სქ) აბხ. 464, 574
- ბარს ბაბ შენი მამა (ქალ) აბხ. 456
- ბარა იტბე 18 (გვლ). ჩაჩნ. ქისტ. 295.
- ბარაკეული ნახევარი წლის ხბო. ქართ. 186, 195, 208
- ბარაჰ 8 ჩაჩნ. ქისტ. 300
- ბარბან ბარს შენ — რომელ შენ? აბხ. 458
- ბარლა 8 (ახალი) წოვ. 296, 300
- ბარტი ხვადი კვიცი ლუნძ. 157
- ბარტუი ქართ. 188
- ბარუ ცოლი დიდ. 158
- ბარწ მგელი. ლუნძ. 157
- ბარჰ 8 (ახალი). ჩაჩნ. 296
- ბარჰ 8 (ახალი). ქისტ. 296
- ბარჰიტბე 18 (ახალი) ჩაჩნ. 296
- ბასხაბუ თითონ ჩემი. (3-სქ.) არქ. 534.
- ბასხაბუ თითონ ჩემები (1,2 სქ.) არქ-534
- ბასრ სახარე ხბო. ლუნძ. 157
- ბატი მგერ. 186, 191
- ბატია მგერ. 186. 191
- ბატიკა მგერ. 191
- ბატკანი ქართ. 186. 187, 189 191 192. 214, 613
- ბატკი ზაქი მგერ. 186, 192, 214
- ბატკი ცუკანი ქართ. 187, 191
- ბატლო 8 იხ. 359.
- ბატონა ქართ. 166
- ბაჟ ღედა. აღულ. 159
- ბაჟსუნ ჩასხმა. უღურ. 601
- ბაქსუნ ყოფნა უღურ. 601
- ბაღანა ქართ. 186, 211, 212, 214
- ბაღნების დასმა ქართ. 231
- ბაღვი ქართ. 186
- ბაჟარაბ შშიერი (ცხოველი) ლუნძ. 140.
- ბაჟაჟი ქართ. 189
- ბაშვი ქართ. 184, 185, 190, 198, 199, 214, 612.
- ბაშა 100 არქ. 348
- ბაშაბუ 100 არქ. 346
- ბაშან 100 არქ. 347
- ბაშარუ 100 არქ. 346
- ბაშაჟუ 100 არქ. 346
- ბაშაჟუ 100 არქ. 374
- ბაშაბუ 100 არქ. 346
- ბაჩალ იხ. ბეჩქ.
- ბაც ცხოველთა და ძმა. ლუნძ. 140
- ბაცუ ზღმარტლი. მგერ. 617

- ბაცაცი ბიჭა. ქართ. 188
 ბაჭაბუღტუზ მარტივი 3-კატ. არმ. 144
 ბაჭია ქართ. 188, 214
 ბახა 100 (გვლ) ჩაჩნ. ქისტ. 296
 ბახტიბ ბევრი მრ. რ. 1,2 კატ. არქ. 144
 ბახტუბ ბევრი მხ. რ. 3-კატ. არქ. 144
 ბაკალა ქართ. 188
 ბაპარუბ ძველი მხ. რ. 3-კატ. მრ. რ. 1,2-კატ. ბაგ. 141
 ბაპარჩი მამაკაცი. დიდ, 158
 ბაჩ 100 უღრ. 361, 362, 374
 ბა—ბ მე-3 კატ. ნიშ. მხ. რ. არქ. 152
 ბბა სქეს-კატ. ნიშანი. ლუმუქ. 529
 ბგერის ნაზალიზაცია 129
 ბგერის ფშვინიერობა 128
 ბე სქეს. კატეგ, თავსართი. ქართ. 197, 199, 210
 ბე ჩ. ქ. წ. 240, 212
 ბებია ქართ. 170, 171
 ბევრი 10000 ქართ. 378, 383
 ბეზ ჩემი უღურ. 552
 ბეზ იხ. ზონ.
 ბეზი იხ. ზუ.
 ბეზიტაჟ უღურ. 552
 ბეიტლევო 8 (გვლ.) ანდ. 352, 356
 ბეკლარდა 8 ჭამ. 358
 ბელ იხ. ნენ.
 ბელ ბელი. სვან. 187
 ბელი დათვის შვილი. ქართ. 186, 187, 209, 214
 ბეჟ ნახირი ჩაჩნ. 239
 ბეჟ იხ. ბუიჩ.
 ბეჟინა რქოსანი საქონლის ჩაჩნური სახელი 210, 239, 240
 ბეჟო შვლის ნუკრის საალგროსო სახელი მთიულურში. 210, 211
 ბერ (მარხი. ელემენტი) 71
 ბერა ადამიანის სახელი. ქართ. 209
 ბერე შვილი ჭან. 209, 186, 214
 ბერი ადამიანის სახელი. ქართ. 209
 ბერო აჟამ. სახელი ქართ. 209
 ბერობა ყმაწვილობა, იხ. ბერეც. ჭან. 186
 ბერობა ბავშვობა. ჭან. 209
 ბესა უღურ. 603
 ბესუნ ქმნა უღურ. 601, 603, 604
 ბესში ჩვენი. უღურ. 551, 552
 ბესში იხ. ძან.
 ბეტლანა 8 ყაფ. 359
 ბეტლანაიგ 80 ყაფ. 359
 ბეტლანე მამალი ცხვარი. დიდ. 161
 ბეტლანე ვერძი, ხვარ. დიდ. 158, 161
 ბეუზ-ტყა 80 (ძველი) წოური 296, 300
 ბეუზტყაიტტე 20 ძველი წოური. 296
 ბეჟში სვან. 198, 199
 ბეჟშუ სვან. 184
 ბეჟა ქართ. 166.
 ბელსუნ ხეღვა. უღურ. 601
 ბეჟი მამალი კვიცი. ჩაჩნ. 156, 141
 ბეჟინი იხ. ბეჟი.
 ბეჟანდა 100 კარტ. 336, 374
 ბეჟანოდა 100 ახვხ. 337, 374
 ბეჟენდა 100 ყუან. 335, 374
 ბეჟონ 100 იხხ. 359
 ბეჟონდა 100 ხვარშ. 374
 ბეჟონუ 100 ხვარშ. 359
 ბეჟონუ ინშტუწოლგუ 150 ანდ. 353
 ბეჟენუგო 100 (გვლ.) ანდ. 352, 357, 374
 ბეჟონუგუ 100 ანდ. 353
 ბეჟენდა 100 ბუიხ. 336
 ბეჟუნდა 100 ბოფლ. 374
 ბეჩე ხბო ლუნძ. 157
 ბეცაჟურ ვერძი ყვანად. 158
 ბეჟან 100 ჭამ. 357, 374
 ბეჟენდა 100 ტონ. 358, 374
 ბჟე მღედრ. სქ. გამოშხატეული აღიღურ. რი სიტყვა 138
 ბზდენ თხა. თან. ყაბ. 240
 ბიზლიბ ტკბილი. მრ. რ. 1,2 კატ. არქ. 144
 ბიზლუბ ტკბილი მხ. რ. 3-კატ. არქ. 144

- ბითი თქვენ ჰამ. 517, 565
 ბითიბ. ა თქვენი. ჰამ. 517
 ბითიუ თქვენი ჰამ. 517
 ბიკაიდა 8 ტინდ. 334
 ბიკლაიდა 8 ტინ. 358
 ბიკლაჟაჟადა 80 ტინ. 358
 ბიკ 4 ჩ. ქ. 296, 299, 418
 ბიკლაიგუ 8. ანდ. 352
 ბიკტლაიგუ 8 ანდ. 356
 ბიკტლახიწოლოგუ 80. ანდ. 353, 356
 ბიკ 4 უდრ. 361, 362, 367
 ბიკქწხე 14 უდრ. 361
 ბიკყო 80 უდრ. 361, 362
 ბიკყოციც 90 უდრ. 361
 ბიყინა ნუკრის ხაილი. 186
 ბიყინა შელის ნუკრის საალერსო სახე-
 ლი. ქართ. 210, 211, 214
 ბის ჯიხვი. ლუნდ. 157
 ბის იხ. ზონ.
 ბისხა თქვენ. ტინდ. 513
 ბისხა თქვენ. ანდ. 527
 ბისხიბ, — რ თქვენი. მრ. რ. ტინდ. 513
 527
 ბისხიბ ჩემები. არკ. 533
 ბისხიდი იხ. ბისსილ.
 ბისხიგო იხ. ბისსილ. 510
 ბისსილ თქვენ. ანდ. 510, 512, 565
 ბისხია თქვენი ანდ. 510, 513, 527
 ბისხიუ, — ა, — ბ, — რ 510
 ბისხიუ, — ა, — ბ თქვენი ტინდ. 513
 ბისხიუ თქვენ. ტინდ. 527
 ბიტლავადა 80 ინხ. 359
 ბიტლავაწა 80 ყუან. 335
 ბიტლავაწადა 80 კარ. 336
 ბიტლაიდა 8 კარ. 336
 ბიტლანო 8 გვ დიდ. 349, 349, 351
 ბიტლანო 7 დიდ. 356
 ბიტტი თქვენ. ლოდობ. 515, 515
 ბიტტიუ, — ა, — ბ თქვენი. ლოდობ. 516
 ბიტტიუ, — ა, — რ თქვენი. ლოდობ. 516
 ბიტხლაიდა 8 ახვ. 337
 ბიტხლაირა 8 ყუან. 335
 ბიტხლოლუ ნეზვი ხვარშ. 161
 ბიტხლო დედ. ცხეარი ყოფურ. 161
 ბილდობ მძიმე. მრ. რ. 1, 2 კატ. არკუ.
 144
 ბილდობ მძიმე. მხ. რ. 3-კატ. არკუ.
 144
 ბიშბა 7 ახვ. 263, 271
 ბიშონ 100 (გვლ.) დიდ. 350, 351, 374
 ბიშტი თქვენ. ბოთლ. 513
 ბიშტი თქვენ. კარატ. 514
 ბიშტი თქვენ ბაგულ. 515
 ბიშტი თქვენ. ბოლ. კარატ, ბაგულ. 565
 ბიშტიბა თქვენი (1, 2 სქ.). ბაგულ. 515
 ბიშტიბეა თქვენი (1, 2 სქ.). კარტ. 514
 ბიშტილ თქვენი ანდ. 514
 ბიშტირ იხ. ბიშტი. 515
 ბიშტირა თქვენი (3-სქ). ბაგულ. 515
 ბიშტირეა თქვენი (3-სქ) არატ. 514
 ბიშტიუ, — ა, — ბ თქვენი. ანდ. 514
 ბიშტიუ, — ა, — ბ თქვენი. კარატ. 514
 ბიშტიუ, — ა, — ბ თქვენი. ბაგულ. 515
 ბიში ვაჟიშვილი. თაბას. 158
 ბიწილი ქართ. 188, 189
 ბიჭი ქართ. 185, 186, 212, 214
 ბიჭია ქართ. 186, 212, 214
 ბიჭუა ქართ. 214
 ბიჭიკაშვილი ქართ. 186
 ბიხინაბ მამალი, ხვადი. ლუნდ. 157
 ბიხინაუ მამაკაცი ლუნდ. 157
 ბლემ 7. ყაბ. 282, 285
 ბლემ 7 უბიხ. 275, 279
 ბლემ 7 ადილ. 281, 285
 ბლემ 7 უ. ჩ. ყ. 294
 ბლო 7 ყაბ. 285
 ბლო 7 თან. ყაბ. 282
 ბლო 7 უბიხ. 275, 279
 ბლო 7 უ. ჩ. ყ. 294
 ბლოი 7 ადილ. 281, 285
 ბლუ 7 ყაბ. 282, 285
 ბლუ 7 უბიხ. 275, 279
 ბლუი 7 ადილ. 281, 285
 ბლორნი ირემი ლუმუქ. 157

- ბაორჩ ღვეკული. ღუმუქ. 157
 •ბაორხ კურდღელი ღუმუქ. 157
 •ბო უასაკობის გამომხ. ქართ. 196, 199, 212
 ბო ქან. 194
 ბობშ სენა. 184
 ბობში სენა. 198
 ბოზო გოგო. ქან. 194, 214
 ბოჟი ორი წლის ხარი. ქართ. 186, 217
 ბოკვერი ქართ. 187, 196, 214
 ბოკუერი ქართ. 195, 196, 197
 ბოლო ჩემი. არქ. 533
 ბოლო ჩვენები. არქ. 533, 551, 567
 ბოლო იხ. ნენ.
 ბოლახუ თითონ ჩენი (1,2 სქ). არქ. 535
 ბო ბოადონ 218
 ბორდღვა ქართ. 405, 406
 ბორტუთა ქართ. 405, 406
 ბოსხო ჩემი (3-სქ.). არქ. 533
 ბოსხუნ ტყორცნა. უღულ, 601
 ბოტ სენა. 216
 ბოტა ქართ. ოს. 179
 ბოტა ფარის წინ მავალი თხა. ოსური. 180, 207
 ბოტი ქართ. 216, 217
 ბოტლფონ მამალი გოჭი. ღუნდ. 157
 ბოუ ბოსელი. ყაბ. 159
 ბოქვენი ქ. 616
 ბოლოგო 4 გვ. ანდ. 352 354
 ბოყი ხვადი კვიცი. ჩანნ. 241
 ბოყოფე 4. 352, 353, 354, 367, 368, 418
 •ბოყოლადვე 4 ანგხ. 337
 ბოყოწოლკუ 40 ანდ. 353, 354
 ბოყუ ხვადი კვიცი. ჩანნ. 241
 ბოყულ იხ. ბეყი
 ბოყუნა იხ. ბეყი
 ბოყინდაჭადა 90. ანგხ. 337
 ბოგურა 4 ყუჰან. 367
 ბოყინოლა 80 ანგხ. 337
 ბოში მეგრ. 184. 185
 ბოში ქართ. იმერ. 198, 199
 ბოჩი ქართ. 217
 ბოჩიკი წლის ირემი. ქართ. 212, 214, 217
 ბოჩოლა გამოზამთრებული ხბო. ქართ. 186
 ბოცარ ვერძი. ტინდ. 158
 ბოძ ფარის წინმავალი თხა. ოს. 180
 ბოწო ვერძი. ყუფ. 158
 ბოჭიკი წლის ირემი. ქართ. 186
 ბოგოლა 4. კარტ. 336
 ბოგოლა 4 ქამ. 357
 ბოგოლა 4 ტინ. 358
 ბოგოწადა 40 კარტ. 336
 ბოგოწადა 40 ქამ. 357
 ბოგოწადა 40 ტინ. 358
 ბოიურა 4 ყუნ. 335, 337, 368
 ბუაზა 11 ს. დ. აბ. 267
 ბუან თხა ყაბ. 239
 ბუასა 11 აბ. 263
 ბუასა 11 ს. დ. აბ. 267, 272
 ბუენ თხა. თანამედ. ყაბ. 240
 ბუება 4 აბ. 263, 271
 ბუიბა 7 ჩა. აბ. 264
 ბუიბა 7 აბხ. 294
 ბუინლოზა 80 აბხ. 265, 270, 273
 ბუინლოზი ზაბა 90 აბხ. 265, 274
 ბუიტი ქართ. 188
 ბუულ 12. აბხ. 264, 272, 273
 ბუეზა 7 (არა გონიერი). აბხ. 137
 ბუეზა 7 თ. აბხ. 265
 ბუეზა 271.
 ბუეშე 700 აბხ. 271
 ბუეშე 700. აბხ. 271
 ბუეშე 7 (გონიერი) აბხ. 137
 ბრუო 8 მ. 383
 ბრჯგუ 114
 ბსუ თქვენ. ღუმუქ. 67, 512, 527, 525, 528, 565
 ბსუნ იხ. ბესუნ.
 ბსტრუ და ხარები არიან. ჩანნ. 140

- ბსტი და ქალები არიან ჩაჩნ. 140
 ბსტუ ხარი. წოვ. 236
 ბსტუბა ხარი არის. ჩაჩნ. 140
 ბსტუინო ღედაკაცი. წოვ. 236
 ბსტუინო აა ქალი არის. ჩაჩნ. 140
 ბტხაფ იხ. ბეტხლდე.
 ბტიგ შენი (მდედრ. სქ). აბხ. 456
 ბუ სქ. კტ. ქართ. 199, 210
 ბუ მიმღ. ნიშან. ჩაჩნ. 155, 156
 ბუ მეშველი ზმნა (ბაჟა-სთან.) ჩაჩნ. 239, 240
 ბუ სქეს-კატ. ნიშანი. არკ. 533
 ბუგუ არის. ლუნდ. 506, 507
 ბუვაწა 40 ყუან. 335, 337
 ბუოუ ვაცი. ჩაჩნ. 156
 ბუორზ მგელი. ჩაჩნ. 155
 ბუორზინი ხეადი, მამალი (ზოგადად). ჩაჩნ. 156
 ბუოჩ ვაცი. ჩაჩნ. 239
 ბურა ლუნდ. 530
 ბურაკი ქართ. 187
 ბურდლა ბუმბული. მეგრ. 618
 ბურდლა ღედაკაცის სახელი. მეგრ. 171
 ბურდლუ მამაკაცის. სახ. მეგრ. 171
 ბურვაკი ქართ. 187, 197, 214
 ბური არის (ა-სქ). ლუმუქ. 529
 ბურკ ტახი, კერატი. ლუმუქ. 158
 ბურტყლი ქ. 618, 619, 621
 ბურუ ლუმუქ. 530
 ბუში ქ. 612
 ბუხტრო მამალი ციკანი. ლუნდ. 157
 ბურხნისმა მამალი ცხოველი, მამაცი. ლუმუქ. 157
 ჰე ბუხ 218
 ბულუდა 4 ბუის. 336, 337
 ბულუდა 4 ბოთლ. 367
 ბულუ წალიდა 40 ბუის. 336
 ბუჟა დიდი 1—2 კატ. მრ. რ. ბეჟ-ქარ. 141
 ბუჟინ 40 არკ. 347
 ბუჟია—ჟუ—რუ—ბუ—ტუ 41 არკ. 345
 ბუჟო დიდი 4-კატ. ბეჟ—ქართ. 141
 ბუჟსუნ ნღომა. უღურ. 601
 ბუში ქართ. 184, 185, 198 199, 214
 ბუჩინა ჩვილი ხბო. ქართ. (ქიზ). 186, 210, 211, 214
 ბუჩუკური ქართ. 176
 ბუწი თოხლი. ქართ. 187
 ბუჭულა ქართ. 188
 ბუხინ 50 არკ. 347
 ბუხხცა ციკანი. ლუმუქ. 157
 ბუჟია—ჟუ,—რუ,—ბუ,—ტუ 50 არკ. 345
 ბუჟიტურ სეა—ჟუ,—რუ,—ბუ,—ტუ 51 არკ. 345
 ბღ 9 ჩ. ყ. 294
 ბღი 9 უბიხ. 275, 279, 294
 ბღუ 9 აღილ. 281
 ბღუ 9 ყაბ. 282
 ბღუ 9 აღილ. უბიხ. 285
 ბღუ 9 ჩ. ყ. 294
 ბღუ 9 უბიხ. 275, 279, 294
 ბღუ 9 ჩ. ყ. 294
 ბში 7 აბხ. 294
 ბშიბ 4 ჩა. აბ. 264, 266, 270, 271
 ბშიბულუნქ ვიძენ, ვიგებ. მეგრ. 198
 ბშიულუ ვიძენ, ვიგებ. მეგრ. 198
 ბცეატ წახვედი (მდედრ.). აბხ. 590
 ბცონ მისლიოი (მდედრ.). აბხ. 590.
 ბცოატ მიდინარ (მდ.). აბხ. 589
 ბჯათ შენ თითფენ (მდ. სქ.). აბხ. 457
 ბჯუენქ 240
 ბჟ არაგონიერთა კატ. ნიშანი მხ. რ. თაბას. 146, 147, 153, 320, 321, 322
 ბჟ სქეს-კატეგ. ნიშანი. წახ. 559
 ბჟ 3-კატ. მიშ. მხ. რ. ჰურკ. 153, 308
 ბჟ 3-კატ. ნიშ. მხ. რ. ყუბ, 153
 ბჟ ზნის თავსართი, აბხ. 591
 ბჟა, ბჟ 100 (ახალი) ქისტ. 297
 ბჟა, ბჟ, ბჟ 100 ლილ. 423
 ბჟ 100 (ახალი) ჩაჩნ. 297
 ბჟყოუხ ხარ (მდედრ.). აბხ. 590

გაატან ქართ. 587
 გაბაგისმეგრებული ზგერა 117
 გაზან დედლი თხა. ჩანს. 239
 გაინერბა ქართ. 182
 გალაბიალბული ზგერა 117
 გალიერდი 180
 პო გაბრს 225
 გამოფინიშეა ნიში ქართ. 167
 გამოფინიშე ქართ. 167
 გამოლეზა (უსლარ). 174
 გამოხუშა (უსლარ). 174
 გამოჯდა ქართ. 234
 განერბვა ქართ. თუშ. 182, 206
 განერგვა ქართ. ქიზ. 182, 206
 განყვანა 173
 გაპალატალეზა (ზეგერისა) 129
 გაპალატებული ზგერა. 117
 გარდამავალი ზგერა 117
 გასანერგავად გარევა ქიზ. 182
 გასახისმეგრებული ზგერა 117
 გატლოც ცხვარი ჩერქ. 249
 გატლოცხუ ვერძი ჩერქ. 249
 გაურ ცხენი. ჩანს. 155
 გაქაკნა ქართ. 206
 გაშალ 8 (ახ.) ჰურკ. 309
 გაშალ 8 (ახ.) ჰურკ. 313
 გაშალ 8 აკუმ-ჰურკ. 334
 გაშაწალი 80 (ახ.) ჰურკ. 310
 გე ის. აღულ. 536, 537
 გეგებერია ქართ. 209
 გეგიძე ქართ. 209
 გეზიგ ოზობა. ჩანს. 155
 გეშალ 8 (გვლ) აკუმ. 309
 გეშალ 8 (ძველი) აკუმ, 313, 314
 გე ქართ. 451, 452
 გვერ 66
 გვერდითი ზგერა 117, 118, 119
 გვირინი ვირი ქ. 208
 გი ქართ. 209
 გედ ქათამი ყაფარ. 614
 გედი ქ. 614
 გი იხ. გე,

გიგასძე ქ. 176
 გიგაური ქ. 176
 გიგვ 14 ჩა. აბ. 264, 270
 გილა ცხენი ჩანს. 155
 გილია ვისი (გვლ) ლუმუქ. 526
 გინ იხ. გე.
 გინდაბერი ქართ. 209
 გინოქვენქი ზეგითი სამოსელი, წამოსა-
 სხამი. მეგრ. 615
 გირინი ვირი მეგრ-ქან. 179, 208
 გირინი ქართ. 209
 გის იხ. გე.
 გიუ იხ. გე.
 გლუჩესსიო ძმა. ხ. ყ. დ. 159
 გნახავს ქ. 587
 გასცალე 80 (გვლ) აკუმ, 310, 313
 გოგიაძე ქ. 176
 გოგიური ქ. 176
 გოლ ისინი. ანდ. 514
 გოუ, — ა, — ბ ის. ანდ. 514
 გოუ, — ა, — ბ ის ბოთლ. 513, 518, 519
 გრძელი ტყუპი თანხმოდენები 129
 გუ ქართ. 209, 451
 გულე ქ. 499
 გუაჟი ბუქნა ლუნძ. 157
 გუბაძე ქ. 209
 გურ 66
 გურ ისინი. აღულ. 536, 537
 გური იხ. გურ.
 გურინ იმათი აღულ. იხ. გურ-იც 536
 გური იხ. გურ.
 გურიუ იხ. გურ.
 გურუნი ვირი. ქან. 179, 208
 გურუნი ქართ. 209
 გუშაძე ნაცვალსახელი. სვ. 438, 453
 გუ ქ. 451, 452
 გუ სვ. 453
 გუი გე ნაცვალსახელი. სვ. 438
 გუიშაძე ნაცვალსახ. I-პირ. შრ. რ. ს.
 430
 გვლა ქათამი, ყაფ. 614

- ჰე გვინე 229
 გწერ ქ. 587
 გერჯნი ქ. 179
- რ ნამყ. უსრ. მაწ. ქ. 589
 რ გონ. არს. კატ. ნიშ. ზნნაში. აბს. 148
 რ სქ—კატ. ნიშ. 254, 255, 256
 რ 3-პირი. ნ. მხ. რ. აბს. 463
 რ ზნნის თავსართ 3-პ. გან. მხ. რ. აბს. 589, 590
 რ ნამყო უსრულის ნიშ. სვ. 591
 რ 7, 8 კატ. მხ. რ. და 2, 4, 7 კატ. მრ. რ. წიგ. 148—9
 რ მე-3 კატ. ნიშ. ჩანნ- 139, 302
 რ სქ. კატ. ნიშ. ჩ. ქ. 253, 299
 რ ზნნის სქ. აღმნ. მხ. რ. ჩანნ. 593
 რ სქეს-კატ. ნიშ. ანდ. 418
 რ მე 2 სქ. კატ. გონიერ არსებათა მდებდრ. სქ. მხ. რ. ლუმუქ. 142
 რ მე-4 სქ. კატ. ნიშ. მხ. და მრ. რ. ლუმუქ. 142
 რ 2, 4, კატ. ნიშ. მხ. რ. ლუმუქ. 151
 რ მდებდრ. სქ. ნიშ. ლუმუქ. 157
 რ განყ. ცნ-ს და ნივთ. სახ. ნიშ. ლუმუქ. 157, 304
 რ მე-2-სქ. კატ. ნიშ. არკ. 143, 531, 532, 567, 573
 რ მე-5 კატ. მხ. რ. და 4, 5 კატ. მრ. რ. ლილლ. 148
 რ მე-3-კატ. ნიშ. მრ. რ. ჯექ. ბუდ. 153
 რ ცხოვ. საგან. ნიშ. მხ. რ. ჯექ. 153
 რ უსულო საგნ. სქ. კატ. ჯექ. 326
 რ მე-3-სქ. კატ. მიშ. ბუდ. 326
 რ სქ. კატ. ნიშ. ჰკრკ. 315
 რ სქ. კატ. ნიშ. ლეგ. 568
 რ მე-4 სქ. კატ. ნიშ. წახ. 146, 152, 315, 317, 318, 541
 რ 1, 2, 3, 4 კატ. ნიშ. მრ. რ. და მე-4 მხ. რ. რუთ. 145, 152, 323, 324
 რ სქ. კატ. ნიშ. თაბ. 320
 რა ზნნის თავსართი დამ. (გან) მხ. რ. აბს. 590
- და მე-2 და მე-3 სქ. კატ. ნიშ. მრ. რ. წიგ. 140
 და მე-4 სქ. კატ. ნიშ. მრ. რ. წიგ. 140
 და სქ. კატ. ნიშანი არკ. 348
 და სქ. კატ. ნიშ. ლუმუქ. 308, 528, 529
 და მე. სვარ. 520
 დასვაჲ ქართ. 166
 დაბ ნაცვალსახელი ლუმ. 577
 დაბა ვაცი. ლუმუქ. 158
 დაბა იქით (გვლ). ანწ. 501, 509
 დაბამი იქით (გვლ). ქარ. 501, 509
 დაბელვა ქართ. 209
 დაბრჯვუება ქ. 114.
 დაგჰერ ქ. 604
 დადა ყვაილი, ბალახი. ქან. 232
 დაღალი ყვაილი. ქან. 232, 233
 დაღმა (უსულოსი) ქართ. 173
 დაღე ქან. მეგრ. 230
 დაღე მამა. თან. ყაბ. 243
 დაღემა (უსულოსი) ქართ. 173, 230
 დაღვალი ღედალი. სვან. 233, 232
 დაღუი იხ. დაღული.
 დაღულია ღედალი. მეგრ. 230, 231
 დაღული მ. ქ. 230, 231, 232
 დაე ჩემი (გვლ). ლიდ. 519, 522
 დავითას შვილი ქ. 176
 დავითაური ქ. 176
 დავითური ქ. 176.
 და ვუ მამა არის. ჩანნ. 139
 დავწერე ქ. 604
 დათვა 179
 დაილ ყვაილი. სვან. 233
 დალ ისინი (გვლ). ლუნძ. 500, 507
 დალ ისინი (გვლ). ქარ. 501, 507
 დამამღემა ქარ. 206
 დამ(ტ)მა ნაცვალსახ. თაბას. 549
 დამჰერ ქართ. 604
 დაჲ დედა ჯექ. 160, 612
 დაჲ ნაცვალსახ. ლუმ. 577
 დარ ნაცვალსახ. აბს. 458

- დარა ისინი (მამრ. სქ). აბხ. 456, 484,
 488
 დარა აბხ. 464
 დარა აბხ. 464. 469
 დარაბან ნაცვალსახელი (ვინ). აბხ. 462
 დარაბან ურ ის, —რომელი ის? აბხ.
 458
 დარარაბ მათი მამა. აბხ. 464
 „დარგოელი“ დარგოელი გაზეთის სახ.
 85
 დარშალ 100 (ძველი) აკუშ. 310, 315
 დარშალ 100 (ახ) ჰვრკ. 310
 დარშალ 100 აკუშ. ჰვრკ. 374
 დახმა (სულიერის) ქართ. 173
 დახსარტ თითონ ჩემი (2-სქ.). არჭ. 534
 დახუდა ვინ. აბხ. 455, 462
 დასტე თითოეული. აბხ. 462
 დასწერე ქ. 604.
 დაუ ნაცვალსახ. ლილ. ლუმ. 561, 577
 579, 580
 დაღაცათუ ქ. 101
 დაღტა აწნაირად. უბიხ. 474
 დაშ 100 ხინალ. 332
 დაშ 100 ყუბ. 335, 374
 დაჩლუნგებული ქ. 114
 დაცა ცხვარი. ჩაჩნ. 236
 დაქარუტტურ მარტივი. 2-კატ. არკუ.
 144
 დატურ ბევრი. მხ. რ. 2-კატ. არკ.
 144
 დაკვლ თხა. სვან. 219
 დაკვლ კვიტრა დედალი ჯიხვი. სვან.
 219
 დაჰა ქისტ. 499
 დაჰადი იქით (გვლ). ჩაჩნ. 490, 499
 დაჰარე ნაცვალსახ. ჩაჩნ. 499
 დაჰაცივე იქით (გვლ). ქისტ. 490
 დაჰაჰე იქით (გვლ). წოგ. 490, 499
 დაჰციგვე იქით. ქისტ. 499
 დაბი შენი (გვლ). დიდ. 519, 522
 დაბ იხ. დი(ა)
 დგეხარ ქართ. 604
 დღე ჩვენ (ლ) ყაბარ. 474, 482
 დღეა ჩვენი (ლ.—დ) ყაბარ. 482
 დღერ ჩვენ (დ) ყაბარ. 482, 485, 486
 დღერა ჩვენ თვითონ. ყაბარ. 483
 დღი ჩვენი (ლ—დ) ყაბარ. 482
 დღე ჩვენი (ლ.) ყაბარ. 482
 დე ქართ. 224
 დე მე. ტინდ. 513
 დე მე. ბავულ. 515
 დე 520
 დე 516
 დეზ შენი (მე-3 სქ. კატ.). ტინდ. 513
 დეზა ქ. 230
 დეზა შენი. ხვარ. 520
 დეზი შენი. დიდ. 520, 522
 დეზი 519, 562
 დეზერ 519, 562
 დედა ქართ. 168, 224, 229, 612
 დედაკაცი ქართ. 165, 167, 174, 224
 229
 დედალი ქართ. 174, 194, 219, 225,
 229, 231, 232, 233
 დედამიწა 205
 დედანი ქართ. 174, 224, 225, 228
 დედაჰ ქ. 224, 228, 230, 231, 232,
 233
 დედან დედა. ხინ. ალულ. 160, 612
 დედუ დედა. სვან. 230
 დედუ დედა. კვრ. 160, 612.
 დედუა ჩვენ. ყაბარ. 485
 დედია ჩვენი (გვლ). ყაბარ. 481
 დედია ჩვენ. ყაბარ. 485
 დედია ჩვენი. ყაბარ. 486
 დედოლო ქ. 229
 დედო დედა. ქ. გ. 231
 დედრი ქ. 225
 დედუფალი ქართ. 166
 დეზ იხ. ზონ.
 დეზ იხ. დის.
 დეიტე 14. 299
 დეიტე 14 (ახალ). ჩაჩნ. 296

- დეკავილ სვან. 196
 დეკავილ ინგილ. 196
 დეკეული ქართ. 196, 224
 დეკნა დეკეული. გურ. 196
 დელ 530, 531, 551, 563, 567, 573
 დელტაკ შმა. ჩერქ. (კლ) 247
 დენ მე (მდედარ). ბოთლ. ლოდ. 513, 518
 დენ მე. კარატ. 514
 დენ მე (1 სქ). ლოდობ. 515, 562
 დენ მე (გვლ.). ანდ. 509, 510, 511
 დენ ნაცვალსახელი. ან. ბ. ლ. 568
 დენ მე (ქალი). ანდ. 573
 დენ 515
 დენე მე. ახვ. 516
 დენტალი თანხმღვნები 115
 დეჟ მე. დიდ. 519
 დეჟ ჩემი. დიდ. 520, 522
 დერ ის (გვლ.). ყაზარ. 481
 დერ ჩვენ, თქვენ, (გვლ.). ყაზარ. 484
 დერ ჩვენი. ყაზარ. 485
 დერ ჩვენ. ყაზარ. 486
 დერე ჩვენ. (მაკ). ყაზარ. 482
 დესუნ ჩასხმა. უღურ. 601, 604
 დეტლახტ შმა. ყაბ. 247
 დეჟენ ვაცი (უსლ). ლუნძ. 160
 დვალ ქ. 231, 232
 დვალა მეგრ. 230
 დვალა დება. მეგრ. კან. 231
 დვალუ 231
 დვრიტა ქართ. 213
 დი ქ. 224
 დი მე. (გვლ.). დიდ. 519, 522, 562
 დი ჩემი. ახვ. 516
 დი 4 (გვლ.). ჩაჩნ. ქისტ. 295, 299
 დი იხ. დი(ა).
 დია ქართ. 183, 195, 196, 208, 224, 612
 დია დედა. სვან. 230
 დია ჩემი. ხვარ. 520
 დიაკეული ქართ. 183, 195, 196, 208, 222, 224
 დიასახლისი ქართ. 183, 224
 დიაცი ქართ. 165, 174, 195, 234
 დიბ,—რ ჩემი. მრ. რ. ტინდ. 513
 დიბა ჩემნი (1, 2, სქ). ბავულ. 515
 დიბა იხ. დე.
 დიბეჟ ჩემნი (1, 2 სქ). კარტ. 514
 დიბო შენი. ყაფჩ. 521
 დიბო იხ. მი.
 დიდ შამა. რუთულ. 543
 დიდნ დედა. ბუღუზ. 160, 612
 დიწოყა 80 ახალი. ჩაჩნ. 297, 300
 დიეტეჟ 14 (გვლ.). ჩაჩნ. ქისტ. 295, 299
 დივო იხ. დინ.
 დივო იხ. მინ.
 დიზღურ ტკბილი. მხ. რ. 2-კატ. არკ. 144
 დიკეგლია თუშ. 196
 დილ იხ. და.
 დილა ჩემი (გვლ): აკუშ. 553
 დილა იხ. ნუ.
 დინ მე (მამრ.). ანდ. 510, 511, 512
 დინ მე (მამრ). ბოთლ. 513, 518, 562, 568, 573
 დინ მე (2-სქ.). ლოდობ. 515, 518, 562, 568, 573
 დინწ-ტყა 80 (ძველი). ჩაჩნ. 296, 300
 დინწ-ტყა-იტეჟ 90 (ძვ.). ჩაჩნ. 296
 დია 4 (ახ.). ჩაჩნ. 296, 418
 დია 4 ჩ. ქ. 299
 დი(ა) მე. დიდ. 519
 დია დიაოტლან მე თითონ. დიდ. 523, 560
 დიაჟ ჩემი. ყაფჩ. 521
 დრჟე იხ. ლუნ.
 დრჟე იხ. მუნ.
 დიაო ჩემი. ინხ. 520
 დიო ჩემი. ინხ. 520
 დიოფალი ქ. 183, 224
 დიპლოდოს 391
 დიპლორის 391
 დირ ჩემი. ლუნძ. 502
 დირ ჩემნი (3-სქ.). ბვულ. 515
 დირ იხ. ლუნ.

- დრება ჩემი (მე-3-სქ. კატ). ლუნდ. 50
 დრება ჩემი (მე-3-სქ. კატ). ლუნდ. 502
 დრავა ჩემი (მამრ). ლუნდ. 502
 დრალა ჩემი. ლუნდ. 502
 დრაა ჩემი (მდღერ). ლუნდ. 502
 დრაა ჩემი (მდღერ.). ლუნდ. 502
 დრაუ ჩემი (მამრ). ლუნდ. 502
 დრეა ჩემი (3-სქ.). კარატ. 514
 დის ჩემი. არკ. 532, 551, 567
 დის იხ. ზონ.
 დის ეატტურ ჩემი დედა. არკ. 143
 დიტონ არკ. 346
 დიტონ 6 არკ. 346
 დიტონ—ტუ, —რუ, —ბუ, —ტუ 6 არკ.
 345, 348, 371
 დიტონაზა—ტუ, —რუ, —ბუ, —ტუ
 600 არკ. 346
 დიტონ 60 არკ. 347
 დიტონა—ტუ, —რუ, —ბუ, —ტუ 60
 არკ. 346
 დიტონატტურ ხეა—ტუ, —რუ, —ბუ, —
 ტუ 61 არკ. 346
 დიტუ 80 (ძველი). ქისტ. 296
 დიტუ—იტტე 90 (ძველი). ქისტ. 296
 დიუ, —ა, —ბ ჩემი. ანდ. 514
 დიუ, —ა, —ბ ჩემი. ბაგულ. 515
 დიუ, —ა, —ბ ჩემი. კარტ. 514
 დიუ, —ა, —ბ ჩემი. ტინდ. 513
 დიუ, —ა—ბ ჩემი. ლოდობ. 516
 დიუ, —ა ჩემი. ლოდობ. 516
 დიუ, —ა—ბ, —რ იხ. დინ. 510
 დიუფ, —დიუ, —ბ ჩემი. ჭამ. 517
 დიუფალი ქართ. 166
 დიდურ მძიმე (მე-2-კატ. მხ. რ.).
 არკ. 144
 დინა იხ. ლუნ.
 დიკუგუ ჩემ თავს. ანდ. 512
 დიხელა ჩემი (გულ.). აკუმ. 553
 დიი მე. ჭამ. 516, 518
 დილ კავშირი. უბიხ. 276, 277
 დი მე. იხ. 520
 დი მე. ყაფრ. 520
 დობ ის (მე-3-სქ. კატ). ლუნდ. 140. 501
 502
 დობ ის. ლ. ა. ქ. 504, 507
 დობ ნაცვალსახ. ბოთ. ლუნდ. ტინდ. 561
 562, 577
 დობ აქა. ქარ. 508
 დობ იქით. ლუნდ. 509
 დობ ხუნ ნაცვ. სახ. ლუნდ. 509
 დოდვალა მეგრ. 230
 დოდვალუ იხ. დოდვალუ.
 დოდვალუ ჭან. 230
 დოვ აქა. ქარ. 508
 დოვ იქით. ლუნდ. 509
 დოვხუნ ნაცვალსახ. ლუნდ. 509
 დოვ იხ. დოლ.
 დოვრე იხ. დოლ.
 დოვრე ნოვ დიდი ცხენი. არკუ. 143
 დოვრე. ბოვ დიდი ხო. არკუ. 143
 დოვრე იხ. დოლ.
 დოვრე იმათი. ლუნდ. 502
 დოვრე იხ. დოლ.
 დოვრე ტლონულ დიდი დედაკაცი
 (მდღერ). არკუ. 143
 დოვრე ბუშორ დიდი კაცი. არკუ. 143
 დოლ ისინი. ლუნდ. 501, 502, 504, 507
 დორგო ისინი. თითონ. ლუნდ. 5. 8
 დოლი ქართ. 231, 232
 დოლი ისინი. ბოთლ. 513
 დოლ(ი) ისინი. ანდ. 514
 დოლა იხ. ნენ.
 დოლო ჩემი. არკ. 533, 551, 567
 დოლოაბუ თითონ ჩემი (3 სქ.). არკ.
 535
 დოლოარუ თითონ ჩემი (2-სქ.). არკ.
 535
 დოლოკუნუ შემოსვა, სამოსელი. ჭან.
 615
 დოლოე იმათნი. ანდ. 514
 დოლოუ, —ა, —ბ იმათი. ანდ. 514
 დონაური ქ. 176
 დოა ის (მდღერ). ლუნდ. 140, 501, 502
 507

- დოჟ ის. ლ. ა. კ. 504, 507
 დოჟ ის. ბოთ. ლუნძ. ტანდ. 561, 562, 577
 დოჯან აქა. კარ. 508
 დოჯან იქით. ლუნძ. 509
 დოჯახუნ ნაცვალსახ. ლუნძ. 509
 დორან აქა. კარ. 508
 დორან იქით. ლუნძ. 509
 დორახუნ ნაცვალსახ. ლუნძ. 509
 დორინერი შობილი. კან. 202
 დორინუ ჩასახვა. შობა. კან. 202
 შე დორკას 191
 დოს ის. დოუ. 502, 507
 დოსრაჟ ის. დოუ.
 დოსრაჟ ის. დარუ.
 დოსსორ ჩემი (2-სქ). არკ. 533
 დოსტლ მისი (მამრ). ლუნძ. 502
 დოსტლ ის. დოუ.
 დოსტლაბაბ მისი (მე-3-სქ. კატ.) ლუნძ. 502
 დოსტლავაუ მისი (მამრ). ლუნძ. 502
 დოსტლალ მისნი. მათი. ლუნძ. 502
 დოსტლაჰა მისი (მდედრ). ლუნძ. 502
 დოსტლაუ მისი. ლუნძ. 502
 დოტულ ის. დოჟ.
 დოტულ ის. დოჟ და დობ.
 დოტულსრაჟ ის. დოჟ
 დოტულსულ მისი (მე-2-3-სქ. კატ.) ლუნძ. 502
 დოტულსულ ის. დოჟ.
 დოტულსრაჟ ის. დოჟ და დობ.
 დოტულსულ ის. დოჟ და დობ.
 დოტულსიტლსი იმათი (მდედრ). ანდ. 514
 დოტულსიტლსი მისი. ბოთლ. 564
 დოუ,—ა,—ბ შენი. ანდ. 514
 დოუ,—ა,—ბ ის. ანდ. 514
 დოუ,—ა,—ბ ის ბოთლ. 513, 518, 519
 დოუ ის (მამაკაცი). ლუნძ. 140, 501, 502 507, 579
 დოუ ის. ბოთ. ლუნძ. ტანდ. 561. 562, 577
- დარუ ის. ლ. ა. კ. 504, 507
 დარუგო ის თითონ. ლუნძ. 502, 502, 558
 დარუგოჰაუ ის თითონ. ლუნძ. 502
 დოუ ჟრუგო ვაქანა ის თითონ მოვიდა. ლუნძ. 505
 დოლაზ ის. დუშუ.
 დოლაზ რეკუდრი იმას ესმოდა. თაბას. 597
 დოლაზ რეკუდურ იმას ესმის. თაბას. 597
 დოლან მისი. თაბას. 549
 დოლან ის. დუშუ.
 დოლუ(ო) ის. დუშუ.
 დოშდურ დაჟ. არკ. 164
 დოშულ მისნი. ანდ. 514
 დოშულ მისი. ბოთლ. 564
 დოშუუ,—ა,—ბ მისი. ანდ. 514
 დ—რ მე-2 კატ. ნიშ. მხ. რ. არკ. 152, 345
 დ—რ მე-2-კატ. ნიშ. მხ. რ. ჰვრკ. 153, 308
 დარუნეჟე ქურციკი. ალბან. 200
 დუ შენი. ახვ. 516
 დუ მე (გვლ.). აკუშ. 553 555
 დუ ესე, ისი. თაბას. 549
 დუ შენი. ბაგულ. 515
 დუ მიმლ. ნიშანი ჩაჩნ. 156
 დუ მეშველი ზმნა ბეკინა-სთან. ჩაჩნ. 239
 დუ „ყოფნა“ მრ. რ. ჩაჩნ. 592
 დუ მრ. რ. ორივე სქესის ფორმა მეშველ ზმნასთან. ლილლ. 139
 დუბ შენი. ტინდ. 513
 დუბ შენი. ბაგულ. 515
 დუბა შენნი (1, 2 სქ). ბაგულ. 515
 დუბა ის. მე.
 დუბეჟ შენნი (1; 2 სქ.). კარტ. 514
 დუბო შენი. ინხ. 520
 დუბო ის. მი.
 დუბულ ის. მა.
 დუდი მ. კ. 431
 დუდო ნაცვალსახელი მ. 431

- დუღა მ. 442
 დუღა ნაცვალსახელი მ. კ. 580
 დუვა იხ. მო.
 დუვა იხ. მი.
 დუვეუ იხ. მინ.
 დუვეზუნ იქით (გვლ.). ლუნდ. 500
 დუვეზუნ აქეთ, აქეთკენ. ლუნდ-509
 დულა შენნი. ანდ. 511, 514
 დულ იხ. მი.
 დუში ის. თაბას. 547
 დუშუ ის. თაბას. 548, 549, 600
 დუშუ ილდი ქუდურ ის ეცემა. თაბას. 597
 დუნ მე (გვლ.). ანწ. 500
 დუნ მე (გვლ.). ლუნდ. 500, 501, 502, 505, 558
 დუნ მე (გვლ.). ქარ. 501
 დუნ მე. ლუნდ. ანწ. ქარ. 504, 562
 დუნ ბუგო მე ვარ (ბავშვი). ლუნდ. 594
 დუნგო ჩემ თავს. ლუნდ. 502
 დუნგო მე თითონ. ლუნდ. 558
 დუნ ბუქანა მე ვიყავი (ბავშვი). ლუნდ. 594
 დუნ ბუქუნა მე ვარ ხოლმე (ბავშვი). ლუნდ. 594
 დუნ ვუგო მე ვარ (ვაჟი). ლუნდ. 594
 დუნ ვუქანა მე ვიყავი (ვაჟი). ლუნდ. 594
 დუნ ვუქუნა მე ვარ ხოლმე (ვაჟი). ლუნდ. 594
 დუნ ჰრგო მე ვარ (ქალი). ლუნდ. 594
 დუნ ჰრქანა მე ვიყავი (ქალი). ლუნდ. 593
 დუნ ჰრქანა მე ვარ ხოლმე (ქალი). ლუნდ. 593
 დუა შენი. ბაგულ. 515
 დუა ნაცვალსახელი. ანდ. 511
 დუჟე იხ. მუნ.
 დუჟო იხ. მი.
 დურ შენი. ლუნდ. 502, 506
 დურ შენი (გვლ.). ანწ. 501, 506
 დურ შენნი. ტინდ. 513
 დურ შენნი (3-სქ). ბაგულ. 515
 დურ იხ. მუნ.
 დურა ლუმუქ. 530
 დურაბ შენი (გვლ.). ლუნდ. 500
 დურაბ შენი (გვლ.). ქარ. 501
 დურაბ შენი. ლუნდ. 506
 დურაბ შენ ლუნდ. ქარ. 506.
 დურეა შენნი (3-სქ.) კარატ. 514
 დური არს (2,4 სქ). ლუმუქ. 529
 დურსი ასული, ქალიშვილი. აკუშ. 163
 დურსი ქალიშვილი. აკუშ. 159
 დურუ ლუმუქ. 530
 დურზალ 100 აკ. ჰვრ. 319, 323.
 დურშე 100 ლუმუქ. 374
 დურშვა 100 ძველი. ლუმუქ. 305.
 დურშვა 100 ლუმუქ. 308
 დურჰა ვაჟიშვილი. აკუშ. 156
 დუ(უ),—ა, დეზ შენი. ტინდ. 513
 დუუ,—ა,—ბ შენი. კარატ. 514
 დუუ,—ა,—ბ შენი. ლოდობ. 516
 დუუ,—ა,—რ შენნი. ლოდობ. 516
 დუუ,—ა,—ბ შენი. ქამ. 517
 დუუ,—ა,—ბ,—რ იხ. მინ. 510
 დურჟ—ა ნაცვალსახელი. ანდ. 511
 დუუ იხ. მინ.
 დულუშ მეგელი. ყაბარდ. 138
 დულუჰჰაჰ ძუ მეგელი. ყაბარდ. 138
 დუჟარი იხ. დუჟრე.
 დუჟარიზ იხ. დუჟრე.
 დუჟარიზ რეჟუდი იმათ ესმოდათ. თაბას. 597
 დუჟარიზ რეჟუდურ იმათესმით. თაბას. 597
 დუჟარინ იხ. დუჟრე.
 დუჟარინ იმათი. თაბას. 549
 დუჟრე ისინი. თაბას. 547, 548, 549
 დუჟრე ილდი ქუდურ ისინი ეცემიან. თაბას. 597
 დუშ ქალწული. ლუმუქ. 142, 157, 159, 163
 დუჰრი ბური ცხენები არის. ლუმუქ. 142

- დუცა იხ. მუნ.
 დუცი დაჰ. აკუშ. 164
 დუჭუ ნაცვალსახელი. ანდ. 512
 დუჭუგუ შენ თავს. ანდ. 512
 დუნ ვერძი, ყოჩი. სვან. 207
 დუნა ნაცვალსახელი. ანდ. 511
 დუნო ნაცვალსახელი. ანდ. 511
 დუჰა იხ. მე.
 დვრ ჩემი (გვლ.). ანწ. 500, 506, 507
 დვრ ჩემი. ლუნძ. კ. 506, 507
 დვრაზ ჩემი (გვლ.). ჰარ. 501, 506, 507
 დვრბუგუ ჩემი (გვლ.). ლუნძ. 400, 506, 507
 დღახუ მ. 448
 დცეჰ წავიდა (გონიერი). აბხ. 590
 დცონ მიდიოდა (გონ). აბხ. 590
 დცოჰჰ მიდის (გონ). აბხ. 589
 დვლ ქურდი. ყაბარდ. 138
 დვლრაბაჰ ქურდი დედაკაცი. ყაბარდ. 138
 დვ ზმნაში გონიერ არსებათა აღმნიშვნელი ელემენტი აბხ. 137, 590
 დვა იქ. ჩაჩნ. 499
 დვარინგ ის. ჩაჩნ. 493, 494
 დვარინგ ის. ჩაჩნ. 499
 დვარინგიშ ნც. სხ. ჩაჩნ. 494 497
 დვარიჩუნი იხ. დვარინგიშ.
 დვარიჩუნა იხ. დვარინგიშ.
 დვარიჩუნი იხ. დვარინგიშ.
 დვარიჩულ იხ. დვარინგიშ.
 დვარიჩუშა იხ. დვარინგიშ.
 დვარიჩუშა იხ. დვარინგიშ.
 დვხ თავადი, პატრონი. უბიხ. 476
 ე მდებრობითი სქესის ნაწ. ქართ. 169
 ე ნაცვალსახელი. მ. 430, 436
 ე მდებრობითი სქ. ნიშ. არკ. 533
 ე აწყყო დრ. ფორმ. მაწარმ. ქ. 588
 ე ნაცვალსახელი (III სქ. კატ). მხ. რ. ლუნძ. 503
 ეჰლ დედა. მხ. რ. ლუნძ. 159 (ულბუღლ მრ. რიცხვი)
 ებილუ ვინანი. ჰამ. 517
 ებკალე ვინანი. ჰამ. 517
 ებლა რა. ანდ. 514
 ებოდა რა. ლოდობ. 516
 ებრაელა ქართ. 168
 ებუ რა. ლოდობ. 516
 ებუ 4 არკ. 346, 347
 ებუან 4 არკ. 346
 ებუა—ბუ, —რუ, —ბუ, —ტაუ 4 არკ. 345 347, 367
 ებუაბაშა—ბუ, —რუ, —ბუ, —ტაუ 400 არკ. 346
 ებხულა რა. ანდ. 514
 ე მდებრობითი სქესის ნაწ. ქართ. 169
 ეგ ქ. 444
 ეგ სომ. 181
 ეგ ჯ. 442
 ეგ ქ. 436, 437, 441, 442, 444
 ედ მდებრობითი სქ. ნაწ. ქართ. 169
 ედუ რანი? ჰამ. 517
 ე მდებრობითი სქ. ნაწ. ქართ. 169
 ეგონტხლილა ვინანი. ანდ. 514
 ეგონტხლილა ვინანი. ბოთლ. 564
 ეგჰუ სმენა. თაბას. 597
 ე სუფიქსი ზმნაში, 1-3. მხ. რ. თაბას. 596
 ე ღამატ. სუფ. 1-3. მხ. რ. თაბას. 596
 ე იხ. ელ.
 ე იხ. ზონ.
 ე ნაცვალსახ. არკ. 551
 ე იხ. ის.
 ეგეწია რა. აბხ. (ჩ—ა). 455, 463
 ეგეწია ჰო. აბხ. (ჩ—ა). 455
 ეგეწი იხ. ელ.
 ეგორ 1000 ახალი. ჩაჩნ. 297
 ეგნ სომხ. 177
 ეგულ იხ. ელ.
 ე მდებრობითი სქ. ნაწ. ქართ. 169
 ეთი ნაცვალსახელი. მ. 436, 441
 ეთინა ნაცვალსახ. მ. 436, 437, 441.
 ეთინიფე მ. 442
 ე მდებრობითი სქ. ნაწ. ქართ. 169

- ეკა რა. უღურ. 553
 ეკალე რა. ჭამ. 517
 ელ მღვდრ. სქ. ნაწ. ქართ. 169
 ელ აწმყო დრ. ფუძის მაწარმ. სვ. 588
 ელ (იხ. ნენ-იც) ლუნძ. 503, 530, 531, 573
 ელ ნაცვალსახ. არქ 551, 567, 563
 ელა ჩვენ. დიდ. 525
 ელა იხ. ელი. 520
 ელზგორ იქით. დიდ. 519, 525
 ელაორ იქით. დიდ. 525
 ელაურ იქით. დიდ. 525
 ჰე ელაფოს 177
 ელი ჩვენ (გვლ.). დიდ. 519, 520, 523, 525, 563
 ელა შენი (გვლ.). აკუშ. 553
 ელო იქ. დიდ. 525
 ელურ იხ. ელი.
 ელი ელითხლჩ ჩვენ თითონ. დიდ. 523 560
 ემ აწმყო დრ. ფორმ. მაწარმ. სვ. 588
 ემუქ მ. 436
 ენ აწმყო დრ. ფორმ. მაწ. მეგრ. 588
 ენ აწმყო დრ. ფორმ. მაწ. სვ. 588
 ენა ნაცვალსახ. მ. 430 436, 437, 439, 441
 „ენათა მთა“ 3
 ენისა მწებრვალისათა გამოღებული (ბგერა) 115
 ენიჲ ღვდა. თანამედროვე დიდ. 159
 ენიუ ღვდა (გვლ.). დიდ. 159
 ენტხლილა ვინ. ანდ. 514
 ენტხლილა ვინ. ბოთლ. 564
 ენშტიგუ იხ. ქიტიგო.
 ენშუგულგუ ისინი თითონ (მამრ). ანდ. 512
 ენშუგუ იხ. ქიტიგო.
 ენშუდილგუ ისინი თითონ (დიდრ.). ანდ. 512
 ენშურილგუ ისინი თითონ (მე-3-სქ. კატ). ანდ. 512
 ენშუტუ.—ა—ბ—ის თითონ. ანდ. 512
 ენშუტუ იხ. ქიტიგო.
 ენჭარე ჭინჭარი. სპარს. 200
 ენჯი მიმღობის ფორმანტი. მეგრ. 202, 203
 ენ ცვალსახ. (მღვდრ.) შხ. რ. ლუნძ. 503
 ეატ იხ. ვტ.
 ეატტურ ღვდა. არქ. 160
 ეატტურ ღი ღვდა არის. არქუ. 143
 ერ აწმყო დრ. ფძ. მწ. სვ. 588
 ერ ეს, წოვ. 498
 ერა და (კავშირი). ყაბ. 284, 290
 ერგასი 50 ქ. 280, 382, 414, 423
 ერენჯი მეგრ. 203.
 ერზილას ლიტ. 205
 „ერთი“ ერთი პირი. ქ. 378
 ერთი 1. ქ. 392, 385, 387, 389, 424
 ერთმანერთის ქ 387
 ერთურთი ქ. 387
 ერი 1 გურულ. 385
 ერირდ 7 კვრ. 329, 331, 372
 ერიკა ყოჩი. ჩაჩნ 238
 ერი კაიმ ჩაჩნ. 238
 ერი კუიმ ჩაჩნ. 238
 ერინ ბრტუნკა ქელილა. ჩაჩნ. 238
 ერინჯი საქონელი, დეკუელი. სომხ. 200 201, 203, 204
 ერიკოს კრავი. ბერძნ. 200
 ერკემალი მამალი ცხვარი. ქართ. 221, 222, 223, 238
 ერჟილას ლიტ. 205
 ერს ვაქიშვილი (გვლ.). ლუმუქ. 158
 *ერსკამილი 222
 *ერსკანი 221
 ერსკან გარეული მამალი თხა. სევან. 221 222
 *ერსკემალი 222
 ერულტა 7 (გვლ.). ლუმუქ. 305, 307
 ერულტალვა 70 (გვლ.). ლუმუქ. 305, 307
 ერულტალ 7 (გვლ.). აკუშ. 309, 313, 314, 315
 ერცქევი ჯიხვი. მეგრ. 221, 222

- *ერცქემალ 222
 *ერცქმალი 222
 ერჯი მამალი ცხვარი. მეგრ. 199, 200, 201, 214, 205
 ეს ნაცვალსახელი. ქართ. 430, 442, 444
 ეს იხ. გუ.
 ესა უღურ. 603
 ესე აწმყო დრ. ფძ. მწ. სვან 588
 ესე ნაცვალსახ. ქართ. 430, 436, 437, 440, 441, 444, 446
 ეს თითონ ქ. 442
 ესი მამალი ხბო. ჩაჩნ. 246
 ესრეე იხ. ეუ.
 ესხე ჩვენი. ახვ. 516
 ესხიჲ (მრ. რ. ესხნაბაი) ძმა დიდ. 159
 ესუღ იხ. ეუ.
 ესუნ სახელზნის სუფიქსი.
 ესუხ სვლა. უღურ. 603, 604
 ებ მდებარ. სქ. ნაწ. ქართ. 169
 ებ ზნის. მწ. ბოლს. ქ. 589
 ებ ნამყო უსრ. აწარმ. უბიხ. 589
 ებაი იხ. ეკა.
 ეტლანო 6. დიდ. 349, 351, 371, 372
 ეტუ იხ. ეკა.
 ეტუხ იხ. ეკა.
 ეტუხო იხ. ეკა.
 ეტუღრაჲ იხ. ბიბი.
 ეტლჲ იხ. ეა ლ ებ.
 ეტხლრაჲ იხ. ეა ლ ებ.
 ეტლჲნ 6 დიდ. 372
 ეტხლჲთლ იხ. ეა ლა ებ.
 ეუ ნაცვალსახელი (მამრ). მხ. რ. ლუნძ. 503
 ეუ ვინ. ანდ. 514
 ექ მდებარ. სქ. ნაწ. ქართ. 169
 ექ 6 ყუზბ. 334; 271, 372
 ექ 6 ხინლ. 332
 ექუხი 6 ქ. 382, 409
 ეშ ვირი. სომხ. 178, 218
 ეშგ აწმყო დრ. ფძ. მაწარმ. სვ. 588
 ეშღარა 18 ს. 385
 ეშღეშუ 11 სვ. 384
 ეშღიტოშოხტ 14 ს. 384
 ეშღიშგუტიდ 17 ს. 384
 ეშღაორი 12 სვ. 384
 ეშღსემი 13 ს. 384.
 ეშღუსგუა 16 ს. 384
 ეშღუოხტიშლ 15 ს. 384
 ეშღჩაარა 19. ს. 385
 ეშქ მატაქკ. სომხ. 179
 ეშუ 1 ს. 384
 ეშუკ 1 ს. 185
 ეშუტინ ს. 413
 ეჩი 20 მ. ჭ. 383, 384, 411, 412, 423
 ეჩღოვით 30 ჭ. 384
 ეჩი ღო ართი 21 მ. 383
 ეჩი ღო ვითი 30 მ. 383
 ეჩღოვით 30 ჭ. 384
 ეჩი ღო უჩი 22 მ. 383
 ეჩოცი 19 დიდ. 349, 351
 ეჭაწადა 20 ჭამ. 357
 ეჭრდა 2 ჭამ. 357
 ესა აწმყო და ნამყო უსრ. დაბოლოებება ფესუნ-ბოლოკიდურიან ზნნაში. უღურ. 603
 ესუნ ზნის ბოლოკიდური. უღურ. 603
 ეჯა ნაცვალსახელი მე-3 პ. მხ. რ. სვ. 429
 430, 442, 580
 ეჯი ნაცვალსახ. სვ. 430
 ეჯიარ ნაცვალსახელი მე-3 პ. მრ. რ. სვ. 429
 ეჟ თქვენი. უღურ. 552
 ეჟან იხ. ტან.
 ეჟი იხ. ტან.
 ეჟი თქვენი. უღურ. 552
 ეჟსუნ ჭერა. უღურ. 601
 ეჟლჲ 6 იხ. 359
 ეჟლჲა 6 ხვარაშ. 359
 ვ მამრ. სქესის ნიშანი, ქართ. 180, 189
 ვ ვნებითობის ნიშანი ქართ-ში ანტონ-ნით 4, 214, 216, 221, 451, 452.

ვაშა ძმა. ჩან. 155
 ვაჩე ქ. 210, 211, 214
 ვაჩიშვილი ქ. 210
 ვაჩი ვატი. ქართ. 179, 180
 ვაჩილა მამალი თხა. ქართ. 179
 ვაჩილა კერპის სახელი ოსეთში 180
 ვაჩინა ქართ. 179, 180, 210, 211, 214
 ვაჩინაძე ქართ. 179
 ვაჩინაძე ქართ. 210
 ვაც ძმა. ლუნძ. 140, 157 163, 612
 ვაც ძმა. ჭამალ. 163
 ვაცხოტი ქ. 167, 223
 ვაცი ქართ. 168, 176, 177, 180, 189, 190, 191, 214, 216, 217, 612, 613
 ვაციკი საბოტე წალი. ქართ. 177, 180, 189, 190, 191, 192, 214, 613
 ვაცილლა სალოცავი ოსებში 180
 ვაც—ირემი. ქართ. 177
 ვაცხი ძმა. ბოთლ. ლოდ. კარატ. ახვახ. 163, 612
 ვახ. იხ. უნ.
 ვახო იხ. უნ.
 ვაჰა ვაეიშვილი. ტინდ. 163
 ვაჰაგოლ ისინი. ყაღჩ. 520, 522
 ვაჰარუ ძველი (I-კატ.) ბაგულ. 141
 ვა თქვენ. რუთ. 543
 ვა(დ) იხ. ვა.
 ვას იხ. ვა.
 ვაუ ჩან. 491
 ვე მამრ. სქ. აღმნიშ. ნიშ. ქართ. 204, 205, 209, 210
 ველარი ბგერები 115
 ვეა ნაცვალსახ. ქისტ. 496
 ვეუი ქართ. 175, 612
 ვერალ 7 (გვლ.). აკუმ. 309, 313
 ვერანი ცხენი გულამაყრულად 178, 180 208, 209, 214
 ვეროსანი ცხენოსანი. ქართ. 178
 ვერც ვერძი. სომხ. 200 205
 ვერძი ქართ. 168, 176, 180, 199, 200, 204, 205, 214, 217, 221, 223, 238
 *ვერძემალი ქართ. 223, 238

*ვესი ჩან. 246
 ვეშ 100 რუთ. 324, 325, 374
 ვეშ იხ. ვა ვეშ.
 ვეშინა მიშა მიწა ძმას და უყვარს. ჩან. 593
 ვეშინე იხ. ვა ვეშ.
 ვეშინე ნაცვალსახელი. ჩან. 493
 ვეშკეხა იხ. ვა ვეშ.
 ვეშნა იხ. ვა ვეშ.
 ვეზიარ ქართ. 604
 ვი ქ. 209, 210
 ვი 10 ქ. 383, 410
 ვი შენი. უდურ. 552
 ვი იხ. უნ.
 ვიბრანტი თანხმონენი 119
 ვიბუ 14 აბხ. 264, 270,
 ვიწა მიყვარს. ჩან. 593
 ვით 10 ქ. 383, 410, 411, 422
 ვითამშივი 16 მ. 383
 ვითანთხი 14 მ. 383
 ვითართი 11 მ. 383
 ვით დო არ 11 ქ. 383
 ვით დო ოთხი 14 ქ. 384
 ვით დო სუმ 13 ქ. 384
 ვითი 10 მ. 383, 410, 411, 492
 ვითობრუო 18 მ. 383
 ვითო ოთხი 14 ქ. 384
 ვითოჟირი 12 მ. 383
 ვითოჟურ 12 ქ. 383
 ვითოვგრო 18 ქ. 384
 ვითოჟერი 12 მ. 383
 ვითორუო 18 მ. 383
 ვითოსუმ 13 ქ. 384
 ვითოსუმი 13. ქ. 383
 ვითოში 1000 მ. 383, 415
 ვითოში 1000 ქ. 384
 ვითოშქვითი 17. მ. 383
 ვითოშქით 17 ქ. 384
 ვითოწხარო 19 მ. 383
 ვითოწხარო 19. ქ. 384
 ვითოწხუთ 15 ქ. 384
 ვითოწხუთი 15 მ. 383

- ვითოჯურ 12 ქ. 383
 ვითოჯარი 11 ქ. 383, 387
 ვითოჯაში 16 ქ. 384
 ვიკეთებ ქ. 587
 ვილ ვირი. სვან. 179
 ვილ შენი. ლ. 527
 ვილ იხ. ინა.
 ვინ ნაცვალსახელი ქ. 431, 440, 446
 ვინ შენ. ბუღუბ. 552
 ვინ იხ. ინა.
 ვიჲ 4 (ახალი) ჩან. 296, 299, 418
 ვიჲარ იხ. ინა.
 ვირ ვირი. ჩან. 155
 ვირი ქართ. 178, 179, 180, 205, 206,
 207, 208, 209, 214, 218. 612
 ვირი შუახნის კაცი. ლუბუქ. 157, 612
 ვირი მამაკაცი. ლუბუქ. 241
 *ვირინი ქ. 208
 ვირი კრდალი 179
 ვირიჩუ მამაკაცი (გვლ). ლუბუქ. 241
 ვირტ სომხ. 205
 ვისშუე ქმარი. უღურ. 251
 ვიტ ქ. 411
 ვიტვარ 11 ქ. 383
 ვიტვაში 16 ქ. 384
 ვიტლა 7 არქ. 346
 ვიტლან 7 არქ. 346
 ვიტლა—ტუ,—რუ,—ბუ,—ტაუ. 7 არქ.
 345
 ვიტლა—ტუ 7 არქ. 348, 356
 ვიტლბაშა—ტუ,—რუ,—ბუ,—ტაუ
 700 არქ. 346
 ვიტლბაშა 8 ბუიხ. 336
 ვიტოარ 11 ქ. 383
 ვიტოვრო 18 ქ. 384
 ვიტოხონ 14 ქ. 384
 ვიტონჩხორი 19 ქ. 384
 ვიტო ოხონ 14 ქ. 384
 ვიტოჟურ 12 ქ. 383
 ვიტო სუმ 13 ქ. 384
 ვიტო შქით 17 ქ. 384
 ვიტოხუთ 15 ქ. 384
 ვიჩი ძმა. უღურ. 163, 241, 250, 251
 ვიწ 10 უღურ. 361, 362, 373, 374,
 422
 ვიწ 10 არქ. 346
 ვიწა—ტუ,—რუ,—ბუ,—ლაუ 10 არქ.
 345, 348, 373, 422
 ვიწერ ქ. 587
 ვიწნუცარა 11 ჰკრქ. 310
 ვიწვლ 10 ბუღუბ. 327, 373, 422
 ვიჭილ,—ბ 9 ჯეკ. 326
 ვიჭილ 9 ბუღუბ. 327
 ვიხილე ნინოჲ ქართ. 167
 ვიხილ ქართ. 167
 ვიჯ თითონ. რუთულ. 559
 ვიბეი ისინი (გვლ.). წოგ. 490
 ვილე ის (გვლ.). წოგ. 490
 ვიფი ქართ. 175, 612
 ვორლა 7 (ახალი) წოგ. 296, 300
 ვორც სომხ. 205
 ვორძ ვერიძი. სომხ. 200, 204, 205
 ვორჰ 7 (ახალი) ქისტ. 296, 309
 ვოყოფუ 4 ანდ. 352, 353, 354, 367
 368, 418
 ვოშო ვაჟიშვილი. ანდ. 163, 612
 *ვოჩი 217
 ვოცხი ძმა, ანდ. 163, 612
 ვჟარები ქ. 393
 ვსხოვე ქ. 587
 ვუ ქართ. 209, 210
 ვუ მამრ. სქ. მეშველ ზმნის ფორმა მხ. რ.
 სამივე პირისათვის. ღიღლ. 139
 ვუ ღმტბს. სუფიქს. 2-პ. მხ. რ.
 თაბას. 590
 ვუ მეშველი ზმნის ძირი თაბას. 599
 ვუ ჩან. 155
 ვუ „ყოფნა“ მხ. რ. ჩან. 592
 ვუ იხ. ჰუ.
 ვულე შენი. რუთულ. 543
 ვუვა შენ ხარ. თაბას 598, 599

- ვუჲ სუფიქ. ზმნაში 2-პ. მხ. რ. თაბას. 596
 ვუზა მე ვარ. თაბას. 598, 599; 600
 ვუკეთებ ქ. 587
 ვუნ რა. წოვ. 494, 495.
 ვუნანს რა. წოვ. 494
 ვუა 9 უღრ. 361, 362
 ვუაჲწხე 19 უღრ. 361
 ვუაი იქნებოდა. თაბას. 598
 ვუაი იქნებოდნენ. თაბას. 598
 ვუაი ყოფნა ზმნის მიმღობა. თაბას. 599
 ვუარვა იქნებოდი. თაბას. 598
 ვუარვა ვიქნებოდი. თაბას. 598
 ვუაიჩა ვიქნებოდით (მე და ის). თაბას. 598
 ვუაიჩა იქნებოდით. თაბას. 598
 ვუაიჭა ვიქნებოდით (მე და შენ). თაბას. 598
 ვუაუბ ყოფნა ზმნის მიმღობა. თაბას. 599
 ვუაურ ყოფნა ზმნის მიმღობა. თაბას. 599
 ვუოვ ძე. ჩან. 138, 139, 155
 ვურ ის არის. თაბას. 598, 599. 600
 ვურუტუბა,—რ 9 თაბას. 320 322
 ვურუტუტურწურ,—ბი 90, თაბ. 320
 ვურუტუტურწურ 90 თაბ. 322
 ვურღურ 7 თაბ. 320, 322, 372
 ვურღურწურ,—ბი 70 თაბ. 320. 322
 ვურკურ 9 თაბ. 320, 322
 ვულ 7 უღურ. 356. 361, 362, 372
 ვულმწხე 17 უღურ. 361
 ვულღე შენ. უბიხ. 472
 ვუჩა ჩვენ (მე და ის) ვართ თაბას. 598, 599
 ვუჩა თქვენ ხართ. თაბას. 598, 599
 ვუწერ ქ. 587
 ვუხ რა წოვ. 494
 ვუჯ თითონ (3-სქ). წახურ. 540, 541, 558, 559
 ვუჯ თითონ. რუთ. 558, 559
 ვუჲა ჩვენ (მე და შენ) ვართ. თაბას. 598, 599
 ვუჯ ის არის. თაბას 598
 ვუჯ ისინი არიან. თაბას. 598.
 ვუჯ იხ. ვურ.
 ვუო შენ (ლ.). აღიდ. 477
 ვუოვკა შენი (ლ). აღიდ. 477
 ვუორე შენ (ლ). აღიდ. 477
 ვუორჲ 7 (ახალი) ჩან. 296
 ვუორჲ 7 (უსლ.) ჩან. ქისტ. 300
 ვუორჲტტე 17 (ახალი) ჩან. 296
 ვუა შენი (ლ.). აღიდ. 477
 ვულუ 9 აღიდ. ყაბ. 281, 285, 294.
 ვუ 9 (გვლ). აბხ. 294
 ვუეგარ ქ. 604
 ვუერლო ქ. 587
 ვუერე ქ. 587
 ვუერეთ ქ. 587
 ვუერთ ქ. 587
 ვუკითხე ქ. 587
 ვუ ხარი, ფური. ყაბარ. 251
 ვვრც მამალი ცხვარი. სომხ. 205
 ვვსტაჲ სახარე ხბო. ყაბ. 246
 ვ ჯერადობის გამომხატველი ოცეუ-
 ლებში ჩ. ქ. წ. 297 301
 ვ იხ. ზუ.
 ვა 1 უბიხ. 275, 276
 ვა მე. უღურ. 603
 ვა ობიექტ. ნაცვალსახ. ნიშინი 1-პ.
 მხ. რ. უღურ. 611
 ვა სუფიქსი ზმნაში 1-პ. მხ. რ. თაბას..
 596
 ვა დამიტ. სუფიქ. 1-პ. მხ. რ. თაბას..
 596
 ვა იხ. ვუზა.
 ვა იხ. ზუ.
 ვა იხ. ზუნ.
 ვა ა-ვა-ქსუნ მხედვე. უღურ. 602
 ვაბ 10 აბხ. 264, 272
 ვაგ 13 აბხ. 264, 272
 ვა(დ) იხ. ზე.

- ზონაზე მე თითონ (3-სქ). არკ. 534,
 557
 ზონარზე მე თითონ (2-სქ). არკ. 534,
 557
 ზონაზე მე თითონ (1-სქ). არკ. 534,
 557
 ზონაზე მე თითონ (4-სქ). არკ. 534,
 557
 ზუყნ ნაცვალსახელი. აღილ. 462
 ზუყნ ნაცვალსახელი. აღილ. 462
 ზრე 1 ყაბარ. 291
 ზროხა ქართ. 168, 218, 219
 ზუ მე. რუთ. 543
 ზუ კვრ. 547
 ზუ თქვენ. ლუმუქ. 512, 526, 527
 ზუ მე. უღურ. 550, 551, 552, 568
 ზუ სუბიექტური ნაცვალსახ. ნიშ. 1-პ.
 მხ. რ. უღურ. 601
 ზუბა ბუკრუ თქვენ თითონ მოხვედით.
 ლუმუქ 529
 ზუბიბა 30 ლუმუქ. 305, 306
 ზუბილიბა ცავა 31 ლუმუქ. 308
 ზუბირა 30 ლუმუქ. 305, 306, 308
 ზუ ბუკრუ თქვენ მოხვედით. ლუმუქ.
 529
 ზუბიბა 30 (ახალი) ლუმუქ. 305, 306
 ზუბ 12 აბხ. 264 272
 ზულ ძუ. ჩაჩნ. 156
 ზუბა ქართ. 193, 195, 205, 612
 ზუვა, ზურა, ზუბა თქვენ თითონ.
 ლუმუქ. 528
 ზუ ზუ მე ვარ. უღურ. 603
 ზუ ზუბა ბუკრუ თქვენ თითონ მოხვე-
 დით. ლუმუქ. 529
 ზულ თქვენ. ლუმუქ. 523, 565
 ზულ იხ. ზუ.
 ზუნ მე. აღულ. 536, 538
 ზუნ მე. კვრ. 545, 546
 ზუნ მე. კვრ. აღულ. 568
 ზუნ იხ. ზუ.
 ზუნიბარ იხ. ზუ.
 ზუბარ იხ. ზუ.
 ზურ თქვენ. ხინალ. 565
 ზურა ქან. 194, 612
 ზურა ჯოლორი ქან. 194
 ზურა დედალი საქონელი. ქან. 195
 ზურალ დედაკაცი. სვან. 195
 ზურა ლაქი ქან. 194
 ზურა ლაჯი ქან. 194
 ზურა მსქტერი ფურ-ირემი. ქან. 194
 ზუხ 15 აბხ. 264, 265, 270, 272
 ზუხის 11 აბხ. 264, 272
 ზქი 1000 თან აბხ. 274
 ზე მე. წახურ. 538, 567
 ზღმარტილი ქ. 617, 618, 619, 620
 ზე მე. რუთ. 543
 ზგა ისინი თავიანთ თავს. აღილ. 478
 ზგი ის თავისთავს აღილ. 478
 ზგნ ნაცვალსახელი. ბულუხ. 568
 ზგა იხ. ზგ.
 ზგ ზგჯგჯგ მე თითონ (2-სქ). წახურ.
 541
 ზგრე 1 ყაბ. 283, 291
 ზგ უუჯგ-ჯგ მე თითონ (1-სქ). წახურ.
 541
 ზც ნაცვალსახ. წახურ. 568
 ზცნ ნაცვალსახ. რუთულ. 568
 ზონან 10 უბიხ. 279 291, 294, 423
 ზოი 10 უბიხ. 289, 275, 278, 279, 280,
 291, 294
 ზოიზ 11 უბიხ. 275
 ზოკ 10 უბიხ. 275, 278, 279, 280, 291,
 294
 ზოვლ 17 უბიხ. 276
 ზოვლი 19 უბიხ. 276
 ზოვზ 11 უბიხ. 275
 ზოვპლ 14 უბიხ. 275
 ზოვტა 12 უბიხ. 275
 ზოვტა 18 უბიხ. 276
 ზოვშ 13 უბიხ. 275
 ზოვშხ 15 უბიხ. 275
 ზოვქ 16 უბიხ. 276
 თ მე-4 სქ კატ. ნიშანი არკ. 143
 თ მე-3-სქ. კატ. ნიშანი არკ. 345

- თს ის. ლუმუქ. 526, 528, 529, 557, 577
- თს ნაცვალსახელი. ლუნძ. 561
- თსზა ის თითონ. ლუმუქ. 528, 557
- თადესუნ იხ. თასტუნ
- თან დურკრი ის (დედაკაცი) მოვიდა. ლუმუქ. 529
- თაესუნ იხ. თაისუნ.
- თავა ის თითონ. ლუმუქ. 528, 557
- თავადი ნაცვალსახ. ქართ. 431. 442, 443 476
- „თავი“ „ერთი თავი“ ქ. 377, 442
- თავი ნაცვალსახ. ქ. 580
- თავი თვხი ნაც. სახ. ქ. 431
- თაზსა მივალ. უდურ. 602
- თათი ქ. 410
- თაისუნ წასვლა უდურ. 601, 602
- თამა ქ. 615
- თამუ ფრინველის ფრთა. ჩერქ. 617
- თამი ქ. 615, 616
- თანალ იხ თან.
- თანან იხ თან.
- თანანსა მიხვალთ. უდურ. 602
- თანაჰარ იხ. თან.
- თანესა მიდის. უდურ. 602.
- თანილ იხ. თან.
- თანიხ იხ. თან.
- თანიჰარ იხ. თან.
- თანსა მიხვალ. უდურ. 602
- თამ ისინი. ლუმუქ. 526, 528, 529, 561
- თამანსა მივალთ. უდურ 602
- თამბა ისინი თითონ. ლუმუქ. 528
- თამნდალ იხ. თამ
- თამნდან იხ. თამ
- თამნდამარ იხ. თამ
- თამნდულ იხ. თამ
- თამნდუნ იხ. თამ
- თამნდუჰარ იხ. თამ
- თამრა ისინი თითონ. ლუმუქ. 528
- თამ ცუბა ბუკრი ისინი თითონ მოვიდნენ. ლუმუქ. 529
- თანრა ის თითონ. ლუმუქ 528, 557
- თარარგ რომელი (მაკ. აშხ.). აღილ. 479
- *თარარგ რომელი (მაკ). ყაბარ. 483
- თარგ როგორი (მაკ). 479
- თარგ რანაირი (მაკ). ყაბარ. 483
- თასტუნ მიცემა. უდურ 601
- თაუ ნაცვალსახ. ლილ. ლუმ. 577, 579, 580
- თაყუნსა მიდიან. უდურ. 602
- თან ცუბა ბუკრი ის თითონ (ქალიშვილი) მოვიდა. ლუმუქ. 529
- თან ცუჯა შუკრი ის თითონ (მამაკაცი) მოვიდა. ლუმუქ. 529
- თან ცურდა დურკრი ის თითონ (დედაკაცი) მოვიდა. ლუმუქ. 529
- თანშ ნაცვალსახ. ლუნძ. 561
- თე ნაცვალსახ. მ. 430, 436
- თე ჩვენ (მაკ) აღილ. 477
- თე საღ (მაკ.). აღილ. 479
- თე ის. აღულ. 536, 537
- თებ ისინი. არქ. 530, 561
- თებ თვისი. დიდ. 561 577
- თებ ჟაბბუ ისინი თითონ. არქ. 534, 560
- თეთჲ ჩვენი (მაკ.). აღილ. 477
- თტლეჲა 233
- თელჯ 181
- თენა ნაცვალსახ. მ. 430, 436, 441, 442
- თენა ქ. 438, 439
- თეჲ იხ. თამ.
- თერ ჩვენ (მაკ). აღილ. 477
- თერ თერჲე ჩვენ თითონ. აღილ 478
- თესლმცენარე ასო ქ. 228
- თესუნ ჩასხმა. უდურ. 601, 604.
- თეში ქ. 438
- თვათვი მ. 411
- თვით ქ. 442
- თი ნაცვალსახ. მ. 430, 436, 442, 480
- თი ნაცვალსახ. ქ. 431 580
- თი ის. რუთულ. 544
- თი იხ. თე.
- თითონ ნაცვალსახ. ქ. 431, 441, 442, 443, 476, 576

- თიკანი ქ. 103, 177, 183, 191, 192, 613
- თიკანი ბატკანი. ჭან. 192
- თინ მისი. აღულ. 536
- თინ იხ. თე.
- თინა ნაცვალსახ. მ. 430, 436, 437, 439 441, 442
- თის იხ. თე.
- თიუ იხ. თე.
- თო ის. არკ. 532
- თობ ის. არკ. 530, 561, 577
- თობ ინუაბუ ის. თითონ (3-სქ.). არკ. 560
- თოთ ის. არკ. 530, 561 577
- თოთი მ. 410
- თოთ ინუატუ ის თითონ (4 რქ). არკ. 560
- თოთმინნიბ მისეგი. არკ. 533
- თომა თმა. მეგრ. ჭან. 615, 617
- თომა—ტინჩიშთომა. ჭან. 615
- „ კინჩიშთომა. ჭან. 615
- თომალიერი თმიანი. ჭან. 615
- თომი ქ. 615, 616
- თომალიერი თმიანი. ჭან. 615
- თომონი თმიანი. ჭან. 615
- თორ ის. არკ. 530, 561 577
- თორ ინუარუ ის თითონ (2-სქ.). არკ. 560
- თოუტ ის. არკ. 530, 561, 579, 577
- თოუტ ინუაუტუ ის თითონ (1-სქ.). არკ. 560
- თოუტუნ(ნ)იბ მისნი, არკ. 533
- თოუტუნნუბ მისი (3-სქ.) არკ. 533
- თოუტუნნუთ მისი (4-სქ.) არკ. 533
- თოუტუნნურ მისი (2-სქ.) არკ. 533
- თოუტუნნუტუ მისი (1-სქ.) არკ. 533
- თუ იგივე ღუ. თამას. 549
- თურლეუბი დედალი მიმინო ჭან. 225.
- 43 ივ. ჯავახიშვილი
- თუმა თმა. მეგრ. 615
- თუმცალა 101
- თურ ისინი. აღულ. 536, 537
- თური იხ. თურ.
- თურიინ იმათი. აღულ. 536
- თურინ იხ. თურ.
- თურის იხ. თურ.
- თურიტ იხ. თურ.
- *თუალ სვან. 231, 232
- თუთ ნაცვალსახ. ქ. 431, 442, 476, 580
- თუთონ ქ. 441
- თუხი ქ. 442
- თუვა ნაცვალსახ. მე 2-პ. მრ. რ. მ. 429
- თუვან ნაც. სახ. მ. ქ. 429, 432. 438
- თუვანი ნაც. სახ. მე-2-პ. მრ. რ. მ. 430
- თუვანი ნაც. სახ. მე-2-პ. მრ. რ. ქ. 430
- თუვანი ნაც. სახ. მ. ქ. 438
- თუვენ ნაც. სახ. მე-2-პ. მრ. რ. ქ. 429, 432, 438, 443, 451, 453, 581
- თუვენა ნაც. სახ. ქ. 432, 437.
- თუვენ თითონ ქ. 578
- თუვენი ქ. 438, 453
- თუუენ ნაცვალსახ. მე-2-პ. მრ. რ. ქ. 429, 432, 439, 450, 581;
- თუუენი ნაც. სახ. მე-2-პ. მრ. რ. ქ. 430, 438
- თუკვენ ქ. 432
- თუა 20 ახალი ჩაჩნ. 296, 300
- თუა 20 ლილ. 298
- *თუა 2 ლილ. 299, 301, 302
- თუა-ით 30 (ახალი) ქისტ. 296, 301
- თუენ-ით 30 (ახალი) ჩაჩნ. 296, 301
- თუენუნა 19 (ახალი) ჩაჩნ. 296, 300
- თუენუა 22 (ახ.) ჩაჩნ. 296
- თუნ ცაუ 21 (ახ.) ჩაჩნ. 296
- თუნ ცხა იტატე 31. ახ. ჩაჩნ. 296

- თყო 20 (ახალი) ქისტ. 296
 თხა ქართ. 174, 177, 218, 219, 613
 თხან ჩეენი (მანღ). ჩანწ. 490
 თხან იხ. თხუო. ჩანწ. 490
 თხანე-თხანე იხ. თხუო-თხწშ.
 თხანეგ თვით ჩეენი. ჩანწ. 493
 თხაუე სახლის თავი. ჩანწ. 581
 თხაშ ჩანწ. 491
 თხემი ქ. 431, 443, 476, 581
 თხენ ნაც. სახ. ლილღ. 581
 თხვიმ სე. 431 476
 თხვიმშტ სე. 476
 თხო ნაცვალსახელი. წოვ. 605
 თხოხლა იხ. თხორო
 თხოუნა იხ. თხორო.
 თხოუნა-თხაშნა იხ. თხორო-თხწშ.
 თხოუმ ნაცვალსახ. სე. 442, 443
 თხოშილღ სე. 431
 თხოშუმტ ნაცვალსახ. სე. 431, 442, 443
 თხოუო ჩეენ [მე და ის, ან ისინი (მანღ)]. ჩანწ. 490, 491, 497, 597
 თხოუო ნაცვალსახ. ლილღ. 496, 581
 თხოუო დუ ჩეენ ვართ. ჩანწ. 592
 თხოუო თხაშ ჩეენ თითონ. (მე და ის, ან ისინი). ჩანწ. 491, 492
 თხოუო თხემ ჩეენ თითონ ლილღ. 577
 თხვმ ნაცვალსახ. სე. 580, 581
 თვო ნაცვალსახ. წოვ. 496
 თვო ნაც. სახ. ქისტ. წოვ. 497
 თვღე სად (მაქ). ადიღ. 479
 ი აწ. დრ. ტუძის მაწ. ქ. 588
 ი ნაცვალსახელი. მ. 430, 336
 ი ზმნის თავსართი მე-3-პ. არაგონ. მხ. და მრ. რ. აბხ- 589
 ი ზმნის თავსართი მე-3-პ. (მ). მხ. რ. აბხ. 590
 ი ზმნის თავსართი დამატ. (არაგონ) მხ. რ. აბხ. 590
 ი ზმნის თავსართი დამატ. 3-პ (მ) მხ. რ. აბხ. 591
 ეს (ლ.) ადიღ. 477
 ი (y) მღედრ. სქ. ნიშ. ავარ. 170
 ი მე-2 სქ. კატ. ნიშ. ანღ. 352
 ი მე-2 სქ. კატ. ნიშ. ბუიხ. კარატ. ყუან. ახეხ. 335
 ი ნაცვალსახ. კვრ. 546
 ი გონიერ მღედრ. სქ. ნიშანი. ლუნძ. 338
 ი მე-2 კატ. ნიშ. მხ. რ. ყუბ. 153, 332
 ი მე-3 სქ. კატ. ნიშ. ჩანწ. ქისტ. წოვ. ყაფ. 256
 ი ის ჩანწ. 491
 ი ეს ჩანწ. 493
 ი სქ. კატ. ნიშანი. ჰამ. ტინღ. 357
 ია მღედრ სქ. ნიშ. ქარ. და ავარულშრ. 170, 171
 ია ნაცვალსახ. ქ. 430, 437, 440, 441
 იაბერი ქ. 209
 იასაშვილი ქ. 209
 "იაფეტური კავკასია" 73
 იბაქსუნ სმენა. უღურ. 603
 ი-ბერ 66
 იბურ ესენი. კვრ. 546
 იბურუ იხ. იბურ.
 იბურუო იხ. იბურ.
 იბურუნ იხ. იბურ.
 იგი ნაცვალსახელი მე-3-პ. მხ. რ. ქართ. 429, 434, 436, 437, 440, 441, 444
 იგინი ნაც. სახ. მე-3-პ. მრ. რ. ქ. 429, 436, 442
 იდა იხ. იმი
 იდაზ იხ. იმი
 იდა(ნ) იხ. იმი
 იღუ ეს. ხვარ. 521, 524
 იქ ეს (ლ.) ადიღ. 477
 ივუ შენ. თაბ. 547, 548, 600
 ივუო იხ. ივუ.
 ივუო რექტდივუო შენ გესმოდა. თაბას. 597
 ივუო რექტდუვუო შენ გესვის. თაბას. 597
 ივუ ილდიქტდუტუა შენ ქეემი. თაბას. 597

- აზ ის. ჩაჩნ. 490, 491, 493, 497, 577, 578
 აზ ნაცვალსახ. ქისტ. 497
 აზარან 1000. არქ. 347
 აზარა-ტუ, -რუ, -ბუ, -ტუ 1000 არქ. 346
 აზღიბ ტკბილი. მრ. რ. 3, 4-კატ. არქ. 144
 აზღუთ ტკბილი. მხ. რ. 4-კატ. არქ. 144
 აზღე ჩემი. რუთულ. (შანახ). 543
 აზღე იხ. ზე.
 აზ ვლ ის არის. ჩაჩნ. 592, 593
 აზმალაჟ ვინ (acc. გვლ). ქისტ. 490
 აზმალაჟ ვინ (acc. გვლ) ჩაჩნ. 490, 498
 აზ აჟ ის არის. ჩაჩნ. 598, 593
 აზტიგლა ვისა. აბხ. 462
 აზუ მე. თაბას. 547, 548, 568, 600
 აზუხ იხ. იზუ
 აზუხ რეჟუდეჟ მე მესმის. თაბას. 597
 აზუხ რეჟუდეჟ მე მესმოდა. თაბას. 597
 აზუ ილდეჟდეჟ მე ვეცემი. თაბას 597
 აზუშ ისინი. ჩაჩნ. 490, 491, 493, 497, 478
 აზუშ ბუ ისინი არიან. ჩაჩნ. 592
 აზუშ შეშ ისინი თითონ. ჩაჩნ. 491
 აზუშ შეშ ისინი თიფონ. ლილლ. 577
 აზ-შა ის თითონ. ჩაჩნ. 491, 492, 497, 577, 578
 აზ-ცუშ ის თითონ. ჩაჩნ. 578
 ათ 10 ახალ. ჩაჩნ. 296, 298, 299, 301
 ათთ 10 ლილლ. 422
 ი(იზ) ის (აანდ). ჩაჩნ. 490
 იკან ყოფნა. ლუმუქ. 142
 ილა ღედა. ანდ. ბოთ. ლოდ. კარ. ახვ. ყუან. ტანდ. 159
 ილა ჩვენ. ხეარ. 520, 521, 523, 563
 ილხავიჟა ვისი. აკუშ. 555, 556
 ილხაჟიჟა ვისი (გვლ.) აკუშ. 554
 ილუ ჩვენ. ყაფჩ. 520, 523, 563
 ილო ჩვენ. ინბ. 520, 521, 523
 ილო ნაცვალსახ. ხეარ. 563
 ილოხ ჩვენი. ყაფჩ. 521
 ილულ იხ. ილა.
 იმ ნაცვალსახ. კვარ. 547
 იმავე ქ. 437
 იმღუ ვინანი? ჭამ. 517
 იმი ეს. კვარ. 546, 547
 იმჟალე ვინ? ჭამ. 517
 ინ აწ. დრ. ფუძის მან. მეგ. 588
 ინ აწ. დრ. ფძ. მწ. სვ. 588
 ინ სწორედ ეს (4-სქ). წახურ. 539
 ინა ნაცვალსახ. მ. 430, 436, 437, 439, 441
 ინა სწორედ ეს. წახ. 539
 ინა შენ (გვლ). ლუმუქ. 525, 526, 527, 557
 ინაბა შენ თითონ. ლუმუქ. 528, 557
 ინა-ღურკრა შენ (დედაკაცო) მოხველ. ლუმუქ. 529
 ინავა შენ თითონ. ლუმუქ. 528, 557
 ინავა უკრა შენ თითონ (მამაკაცი). მოხვედი. ლუმუქ. 529
 ინა ინავა უკრა შენ თითონ (მამაკაცი) მოხვედი. ლუმუქ. 529
 ინა ინარა ღურკრა შენ თითონ (დედაკაცო) მოხვედი. ლუმუქ. 529
 ინანიჟარ იხ. ინა.
 ინარა შენ თითონ. ლუმუქ. 528, 557
 ინარა ღურკრა შენ თითონ (დედაკაცო) მოხვედი. ლუმუქ. 529
 ინა უკრა შენ მოხვედი. ლუმუქ. 529
 იწეგო ვინ (გვლ.). ანდ. 509
 ინენ გვანენ გვარჩე მისი ღედის ცხენი. უბიხ. 137
 ინენ გვადჟენ გვარჩე მისხ მამის ცხენი. უბიხ. 137
 ინკლაწადა 60. ტინ. 358
 ინკლაიდა 6 ტინ. 358
 ინკლაიდა 6 ბუიხ. 336
 ინსოწადა 50 ჭამ. 357
 ინსხუდა 5 ჭამ. 357
 ინსხუდა თვისი. ახვ. 516
 ინსხუდა 5 ჭამ. 370
 ინტლაიდა 60. ინხ. 359

ინტლანა 60 ყუან. 335
 ინტლანადა 60 კარატ. 336
 ინტლიდა 6 კარატ. 336
 ინტლიდავე 6 ახვ. 337
 ინტლირა 6 ყუან. 335
 ინტსუროლგუ 50. ანდ. 335
 ინტსლირა 6. ყუან. 371
 ინსოთუდა 5 კარატ. 336
 ინსოთუნადა 50 კარატ. 336
 ინსოტუბეზონთუგუ 500. ანდ. 353
 ინსოტუგუ 5. ანდ. 352, 355, 369, 370
 ინსოტუდა 5. ტინ. 358, 370
 ინსოტუნადა 50 ტინ. 358
 ინსოტუნოლგუ 50 ანდ. 353
 ინსოტუდა თვისი. კარატ. 514
 ინსოტუდა თვისი. კარატ. 514
 ინსოტუბდა თვისი. კარატ. 514
 ინსლირა 6 ბუიხ. 371
 ია მისი (მაკ.). აღილ. 477
 იაქ 18 აღილ. 281
 იაო ღედა, ყაფ. 159
 იჯა მისი (მაკ.). აღილ. 477
 ირემი ქ. 168, 177, 183
 ირემ-ვაცი 177
 ის ნაცვალსახ. მე-3-პ. მხ. რ. ქართ. 429
 430, 440, 441, 444, 453
 ის ჩემო არკ. 532, 551, 567
 ის ის. ზონ.
 ის 9 ქისტ. 296, 300
 ის 9 ჩაჩნ. 296, 300
 ის 9 ლუმ. 334
 ის 9 წოვ. 296
 ის (მრ. რ. ისტაბი) ხარი. დიდ. 158
 ისა ულურ. 603
 ისაბ ჰოჯატ შენ ღედაკაცი მეუბნები. აბხ.
 591
 ისალ ჰოჯატ მეუბნება ქალი. აბხ. 591
 ისანა ჰოჯატ მეუბნება როცა. აბხ. 591
 ისარ ჰოჯატ მეუბნებიან ისინი. აბხ. 591
 ისაუ ჰოჯატ შენ მამაკაცი მეუბნები.
 აბხ. 591

ისაზუ ჰოჯატ მეუბნებით თქვენ. აბხ. 591
 ისგე ნაცვალსახ. ს. 439, 453
 ისგუ ნაცვალსახ. მე-2-პ. მხ. რ. ს. 430,
 439
 ისგუტ ის. ისგუტი
 ისგუტე ნაცვალსახ. მე-2-პ. მრ. რ. ს. 430,
 439
 ისგუტეა ნაც. სახ. სხ. 439, 453
 ისგუტი ნაც. სახ. მე-2-პ. მხ. რ. ს. 430,
 439. 453
 ისგუტმ სე. 453
 ისღუდა ვისი. აბხ. (ჩ- 455, 462
 ისგა ჰოჯატ მეუბნება მამაკაცი. აბხ. 591
 ისზ 9 ლუმ 334
 ის თითონ ქ. 442
 ისი ნაც. სახ. ქ. 430, 436, 337, 441,
 446
 ისინი ნაც. სახ. მე-3-პ. მრ. რ. ქ. 429,
 436, 442, 453
 ისკუტ ნაც. სახ. ს. 439
 ისკუტე ნაც. სახ. ს. 439
 ისნო 6 (გვლ) დიდ. 349, 351, 371, 372
 ისა 9 ლუმ. 334
 ისპუტა ვისი. აბხ. (ს-დ). 455, 462
 ისს (მრ. რ. ისსნა) ძმა. ყაფ. 159.
 ისხა მისი. ხვარ. 521, 564
 ისხე ეს. უუ.
 ისსი ჩვენ. ახვ. 516, 565
 ისსი ჩვენ. კამ. 517, 565
 ისსიბ ჩემები. არკ. 533
 ისსიუ, -ა, -ბ ჩვენი. კამ. 517
 ისტიუ ცოლი. ჩაჩნ. 236, 237
 ისტიუა ვისი. აბხ. 462
 ისტიუბ აბხ. 462
 ისტიუბა აბხ. 462
 ისუტე ის. ყუ.
 ისუნ ულურ. 603
 ისუნუ ქმარი, მამაკაცი. ულურ. 251
 ისო მისი. ინხ. 521, 564
 იტ 10 (ახალი). ქისტ. 296, 298. 361
 იტ-ზახა 1000 ჩაჩნ. ქისტ. (გვლ). 296
 იტლანა 6 ყაფ. 359

- იტლანაიგ 60. ყაფ. 359
 იტბ 80 ჩაჩნ. ქისტ. (გვლ). 295, 298, 299, 301
 იტბ 80. ლილ. 422
 იტბა 10. ქისტ. 301
 იტბა 10 წოვ. 373
 *იტბე 10. ჩაჩნ. ქისტ. 300, 301, 373
 იტბელი იხ. ჟუ.
 იტბლსა ჩვენ. ტინდ. 513, 563
 იტბლეს ჩვენ. ტინდ. 513, 563
 იტბლეს მისი (მდიდრ. სქ.). ინხ. 521, 564
 იტბლიდი იხ. იტბლილ.
 იტბლივიო იხ. იტბლილ.
 იტბლილ ჩვენ (მე და შენ, ან თქვენ) ანდ. 510, 512, 563
 იტბლის მისი. ხეარ. 564
 იტბლისხ მისი (მდიდრ. სქ). ხეარ. 521
 იტბლით, -ა, -ბ, -რ იხ. იტბლილ.
 იტბ მისი (მამრ. სქ). აბხ. 456, 460
 იუნო 4 ახალი. დიდ. 349, 351
 იუგო რა (გვლ). ანდ. 509
 იურა ხეადი კვიცი. აღულ. 163
 იუ აწ. დრ. ფძ. მწ. ქან. 588
 ილიბ მძიმე. მრ. რ. 3, 4. კატ. არკუტ 144
 ილდუთ მძიმე. მე-4 კატ. მხ. რ. არკუტ. 144
 იჩუ ჩვენ. თაბას. 566
 იჩუ თქვენ. თაბას. 565
 იჟ 9. ჩაჩნ. ქისტ. (გვლ). 295, 300
 იზა ჭაკი ცხენი. ქამალ. 164
 იზა ის თითონ. ჩაჩნ. 491, 492, 497
 იზბ 9. აბხ. 263, 264, 272, 294
 *იზტ ნაცვალსახ. სვ. 439
 *იზტ, ხე. 453
 იზტუა ნაცვალსახ. სვ. 439
 იზტუიდ 7 სვ. 384
 იზტუიდავუდ 70 სვ. 385
 იზლ ჩვენი. რუთულ. 543
 იზლ იხ. ჟი.
 იზთულა 5. კარტ. 370
 იში ჩვენ. კარატ. 514, 565
 იშიბ ჩან (გვლ). ანდ. 509, 511
 იშიბუა ჩვენები (1, 2-სქ). კარატ. 514
 იშირუა ჩვენები (3-სქ). კარატ. 514
 იშირპი რა. აბხ. (ს-დ). 455
 იშიუ ჩვენ. ლოდობ. კარატ. 565
 იშიუ, -ა, -ბ ჩვენი. კარატ. 514
 იშიუ, -ა, -ბ ჩვენი. ლოდობ. 516
 იშიუ, -ა, -რ ჩვენი. ლოდობ. 516
 იშივლ ჩვენ. ანდ. 510
 იშტ ტყა 29. ჩაჩნ. ქისტ. (გვლ). 295
 იშტუგო 5 ანდ. (გვლ). 352, 355, 369
 იშტუდა 5 ბუიხ. 336
 იშტუდა 5 ბოთლ. კარატ. 369, 370
 იშტუდავე 5 ახვხ. 337, 370
 იშტუაცა 50 ინხ. 359
 იშუ დედა. ხუარ. 164
 იში ჩვენ. ლოდობ 515, 565
 იშია ჩვენ. ტინდ. 513, 565
 იშიი ჩვენ. ბაგულ. 515
 იშიი ჩვენ. ბოთლ. 513
 იშიი ჩვენ. ბოთლ. ბაგულ. 565.
 იშიბ, —რ ჩვენი. მრ. რ. ტინდ. 513
 იშიბა ჩვენნი (1, 2-სქ). ბაგულ. 515
 იშიიდი იხ. იშივლ.
 იშივიო იხ. იშივლ.
 იშილ ჩვენ (მე და ის, ან ისინი). ანდ. 510, 511, 512, 514, 565
 იშირ იხ. იში.
 იშირა ჩვენი (3-სქ). ბაგულ. 515
 იშიუ, -ა, -ბ ჩვენი. ტინდ. 513
 იშიუ, -ა, -ბ ჩვენი. ანდ. 514, 515
 იშიუ, -ა, -ბ, -რ იხ. იშივლ.
 იჩ ჩვენი (ჩემი და შენი, ან თქვენი). თაბას 549
 იჩ თვისი. უდლურ. 552
 იჩ თითონ. უდლურ. 552, 558, 559, 567
 იჩ იხ. იჩუ.
 იჩა ჭაკი ცხენი. ანდ. 164
 იჩა იხ. იჩ.
 იჩგო 9 ლუნძ. (გვლ). 339
 იჩგო 9 ანწ. (გვლ). 340

- იგგო 9 (გვლ). ქარ. 340
 იგო 9 ლუნძ. ანწ. ქარ. (გვლ). 344
 იჩენო იხ. იჩ.
 იჩიტაი თვისი. უღურ. 552
 იჩილო(ნ) თვისი. უღურ. 552
 იჩუ ჩვენ (მე და შენ) თაბას. 547, 548, 565, 600
 იჩუ იხ. იჩ.
 იჩუზ იხ. იჩუ.
 იჩუ ილდიქუღჩა ჩვენ (მე და ის) ეეცემით. თაბას. 597
 იჩუზ რექუღჩა ჩვენ (მე და მას) გვესმის. თაბას. 597
 იჩუზ იხ. იჩ.
 იჩა თქვენი. თაბას. 549
 იჩა იხ. იჩუ.
 იჩუ თქვენ. თაბას. 548, 566, 567, 600
 იჩუ თქვენ. კვრ. 547
 იჩუზ იხ. იჩუ.
 იჩუ ილდიქუღჩა თქვენ ეეცემით. თაბას. 597
 იჩუ რექუღჩა ჩვენ (მე და მას) გვესმოდა. თაბას. 597
 იჩუზ რექუღჩა ჩვენ თქვენ გვესმოდით. თაბას. 597
 იჩუ რექუღჩა ჩვენ თქვენ გვესმით. თაბას. 597
 იცეატ წავიდა (არაგონ). აბხ. 590
 იცეტ წავიდნენ. აბხ. 590
 იცონ მიდიოდა (არაგონიერი). აბხ. 590
 იცონ მიდიონდენ. აბხ. 590
 იცოატ მილის (არაგონ). აბხ. 589
 იცოატ მილიან. აბხ. 590
 იწა-პხეუ-ტყა 1000. წოვ. (გვლ). 296
 იწატყ 200. ახ. წოვ. 297, 301
 იწულ 10. აღულ. 328, 329, 373
 ივათ ის თითონ (მამრ. სქ). აბხ. 457
 იჯ ჩვენი (ჩემი და მისი, მათი) თაბას. 549
 იჟ იხ. იჟუ.
 იჟუ ჩვენ (მე და ის) თაბას. 547, 548, 600
 იჟუზ იხ. იჟუ.
 იჟუზ რექუღჩა ჩვენ (მე და შენ) გვესმოდა. თაბას. 597
 იჟუზ რექუღჩა ჩვენ (მე და შენ) გვესმის. თაბას. 597
 იჟუ ილდიქუღჩა ჩვენ (მე და შენ) ეეცემით. თაბას. 597
 იქწურ 50 აღულ. 328
 იქჯაად 5. აღულ. 328, 370
 იჯ 4. ახალი ქისტ. 296, 299
 იჯს 9 წოვ. 296
 იჯტ 10 ახ. წოვ. 301
 რემჩგო 9. ახ. ლუნძ. 339, 344
 იესტაწა 50. ყუან. 335
 იესტურა 5. ყუან. 335, 369, 370
 კა ვერძი. ჩაჩნ. 155
 კა მოზრდილი ცხვარი. ჩაჩნ. 237, 238
 კა 8. ყუბჩ. 334
 კა 8. ხინ. 332
 კაუ ცხვარი. (გვლ). ჩაჩნ. 238
 *კავილ ქ. 238
 კავილ სვან. 222
 *კაიმ ჩაჩნ. 238
 კანჯარი ქართ. 174
 კარაული ღვედ. ვირი. ქართ. 178
 კართი-კართი ქ. 387
 კატ ქათამი. რუთ. 614
 კაცი ქართ. 165, 168
 კაწაწოხეუ 31 ტან. 358
 კახაბერი ქ. 209
 კახასშვილი ქართ. 209
 კაპრაული ქართ. 218
 კბილბაგისმიერი ბგერები. 114
 კბილის მიერი თანხმოვნები. 115
 კე რამე. აბხ. 267
 კე არაგონიერთა რამე. აბხ. 274
 კე ცალობა. აბხ. 291
 კე კავშირი. ყაბ. აღიდ. 290
 კებლატოუზ ერთი ძროხის შებმა. თაბას. 147
 კეშალი ქართ. 222, 223, 238
 კენტი ქართ. 385, 386, 388, 424

- კერტან ტახი. სვან. 207
 კერტი ქ. 386, 387
 კერში კერატი. მგერ. 206
 კერშილოზა ქართ. 206
 კესა უღურ. 603
 კესუნ უღურ. 603
 კეძე ქათამი. ჩერქ. 245
 კეტაუზ (კერტაუზ) რამდენიმე ძროხის
 შებმა. თაბას. 147
 კეული ქართ. 195, 196, 208, 209, 222,
 223, 238
 კეშანოლა 200. ახვხ. 337
 კეში კერატი. მგერ. 206, 207
 კეცი ქართ. 391
 *კენა ქართ. 196, 197
 კენა ქართ. 196, 197
 კიალ 2 (გვლ.). აკუმ. 309, 310, 311
 კიბა ლუმუქ. 304, 306, 416, 420
 კიგო 2 (გვლ.). ლუნძ. 339, 341, 420
 კიგო 2. ახალი. ლუნძ. 339, 365
 კიგო 2. (გვლ.). ანწ. 340, 341
 კიგო 2. (გვლ.). ქარ. 340, 341
 კივა 2 ახალი ლუმუქ. 304, 306, 416,
 418, 420
 კინ სომხ. 229
 კინუ ვაცი. ქარ. 160
 კირა ლუმუქ. 304, 306, 416, 418, 420
 კიუა 2 (გვლ.). ლუმუქ. 304, 305, 306
 კიყელდა ანწგო 50 (გვლ.). ანწ. 340
 კიყელდა-სიგო 41. (გვლ.). ანწ. 340
 კიყოგო 40. (გვლ.). ლუნძ. 339, 341
 კიყოგო 40. ახალი ლუნძ. 339
 კიყოგო 40. (გვლ.). ანწ. 340
 კიყოგო 40. ქარ. (გვლ.). 341
 კიყოელდა-ანწგო 50. (გვლ.). ლუნძ. 339
 კიყოელდა-ანწგო 50. ქარ. 341
 კიყოელდა-ცო 41 ლუნძ. (გვლ.). 339
 კიყოელდა-ცო 41. ქარ. (გვლ.). 341
 კიყოაალდა ანწგო 50 ახალი ლუნძ. 339
 კიყოაალდა ცო 41 ახ. ლუნძ. 339
 კიცკ ქართ. 168, 178
 კიჭუ ციკანი. ყაბ. 240
 კაჭებ 2 რუთ. 324, 325, 365
 კაჭუელ 2 რუთ. 324, 325, 365
 კაჭურ 2 რუთ. 324, 325, 365
 კნა ქართ. 194, 196
 კნა გურ. ქართ. 222
 კნა შღრ. კენა. ქართ. 197
 კოვ სომხ. 218
 კორუნ სომხ. 187
 ჰო კირის 176
 კრკოც სომხ. 391
 კროტეზატე ხეირას. 401
 კროტერ ტო ხეირე. 401
 კუ სუფიქსი. ყაბ. აღიდ. 290
 კუა 20 (გვლ.). ლუმუქ. 306
 კუარი ქართ. 196
 კუნეუო იხ. კა.
 კუერი ქართ. 195, 196, 197
 კუიღულ იხ. კუჲ
 კუიმილ იხ. კა.
 კუნმინა იხ. კა.
 კუნმინდ იხ. კა.
 კუკურია ხახარია იხ. ხახარია.
 კუნ კენ. ლუმუქ. 530
 კუნე 2. ინხ. 359
 კუნი 2 ხვარშ. 359
 კუჲ (მრ. რ. კუიღულ იხ. გი-ც) ვერიძი.
 ლუნძ. 157
 კუორტამ ქათამი. ჩაჩნ. 155
 კურტამ ქათამი. ჩაჩნ. 614
 კურდღელა 179
 კურო ქართ. 174, 218
 კუტა მამაკაცის ხასქესოროგანო ქართ.
 206
 კუტუ ხახარია იხ. ხახარია.
 კუ იხ. ჭურჩ
 კუზ იხ. ჭურჩ
 კუნ იხ. ჭურჩ
 კვრედ ჰალ ასე უწოდებენ თავიანთ ენას
 კვრკას მცხოვრებნი. 39
 ჰე კვრია. 166
 ჰო კვრიოს. 166
 კხაბ 20 თაბ. 320, 321, 323

კნად 20 აღულ. 328, 330
 კხად 20 კვრ. 330
 კხაჯსაბა 21 თაბ. 320
 კხაჯსარ 21 თაბ. 320
 კხარ 20. თაბ. 320, 321, 323
 კხორ ღორი. ადიდ. 138
 კხოხო ტახი. ადიდ. 138
 კხუმუ ეს (ზევით). თაბ. 549
 კხუყრე ესენი (ზევით). თაბ. 549
 კვ ცალობა აბხ. 291
 კვჟუდ 2. რუთ. 331
 კოად 2 ბუღ. 327, 365
 კოატბ ქათამი. წახურ. 614
 კოაწა 20 ყუან. 335, 337
 კოაწადა 20 ტინ. 358
 კოეზავე 2 ახვხ. 337
 კოედა 2 კარატ. 336, 337
 კოედა 2 ბუღ. 336, 337
 კოედა 2 ტინ. 358
 კოედა 2 ბოთლ. 365
 კოედა 2 ყუან. 335, 337, 365
 კოეყენდოაჟადა 50. ახვხ. 337
 კოეყენდოდა 40. ახვხ. 337
 კოეწადა 20 კარატ. 336
 კოეწაღდა 20 ბუღ. 336
 კოეწაცებ 21 კარატ. 336
 კოივად 40. ბუღ. 327
 კოუ 2 ხინლ. 333, 365
 კოუ ნაცვალსახელი. კვრ. 547
 კოუნაყან 40 ხინლ. 333
 კოტებ 2 რუთ. 420
 კოტტ 2 ხინლ. 332
 კოტტ 2 ყუბჩ. 333, 365
 კოტეიდ 2 რუთ. 420
 კოტეიდ 2 ახ. ჰვრკ. 309, 310, 365
 კოტეიდ 2 რუთ. 420
 კოტირა 2 (მღედრ. სქ). აკუმ. ჰვრ. 312
 კოვდ 9 კვრ. 329, 331
 ლ მე-3-პ. ნაცვალსახ. თავსართ. მხ. რ. აბხ. 148, 456, 463, 590, 591
 ლ სქ. კატ. ნიშანი. ანდ. ღიდ. 141

მ 1-3 კატ. ნიშ. ბოთლ. 153
 მ სქ. კატ. ნიშანი. თაბ. 320
 მ სქ. კატ. ნიშანი. ღილდ. 303
 მ 3, 4 კატ. ნიშანი. მრ. რ. ტტარშ 151, 358
 მ (წინასართი). 66
 მ განყენებულ ცნებათა სახელებთან ბოლსართის დაბოლოება. ჩაჩნ. 139
 მ განყენებულ ცნებათა სახელებთან ბოლოსართის დაბოლოება. ყაბარდ. 291
 მ ბოლოსართი სინდ. ენგზი. 292
 მ ზმნის თავსართ. დამატ. მე-3-პ. მღედრ. სქ. მხ. რ. აბხ. 591
 მ იხ. ლარს ლაბ.
 მ ბიალოზა (ბგერისა) 129
 „ლაგ“ ეოლგას სახელთან დაკავშირებული სიტყვა. 68
 მ ის. ლისუნ.
 მ 66, 67
 მ 66
 „ლაგ“ 67
 მ-66
 მ იხ. ნენ.
 მ ისუნ ადგომა. უღურ. 601
 მ მარუო ვუ მთიელი არის. ჩაჩნ. 139
 მ ის (ქალი). აბხ. 136, 150, 156, 464, 470, 476, 488, 580
 მ დგზროუპ ის (დედაკაცი) კარგი არის. აბხ. 137
 მ დეყოუპ არის (მღედრ). აბხ. 590
 მ ლაბ მისი (ქალის) მამა. აბხ. 456, 464
 მ იხ. ნენ
 მ ტერალი ბგერა 117, 118, 119, 126
 მ ისუნ ჩაცმა. უღურ. 601
 მ 66
 მ ხუ გუშინ. ღუმუქ. 142
 მ ხუბასა გუშინდელი (მე-3-კატ). ღუმუქ. 142
 მ ხუვასა გუშინდელი (მამრ. სქ). ღუმუქ. 142

- ლახხურასა** გუშინდელი. (მდედრ. სქ).
 ლუმუქ. 142
ლან იხ. დღა.
ლან ფორმანტი. უბიხ. 279, 280, 284
ლან ის. ალულ. 536, 537
ლანგა ბიჭი. 97
ლანგები (ლანგები) იმიერ-კავკასიის აღმ.
 ნაწილის მობინადრე ტომთა სახელი.
 ბერძენ გეოგრაფებისა და ისტორიკო-
 სების მიერ წოდებ. 97
ლანთ სომხ. 205
ლანკები იხ. ლანგები.
ლანკა ქართ. 168
ლანგა (გორკმენ) ნეზვი ცხვარი. ლუნძ.
 157
ლანგე სამოსელი. სვ. 616
ლანკე სამოსელი. სვ. 616
ლანკე დასავლური დასავლური თხა. სვან. 187.
 196
ლანკე წამოსასხამი. სვ. 616
ლანგი გველი. ჩან. 155
ლან 67, 537
ლანტანი თხების მაკინტლობა. სვან.
 207
ლანტანი თხების მაკინტლობა და გა-
 რეულ ცხოველის ciotus-ი სვან 207
ლანტი თხების მაკინტლობა. სვან.
 207
ლანტანი თხების მაკინტლობა. სვან.
 207
ლანტი თხების მაკინტლობა. სვან.
 207
ლანტი 67
ლანტი 67
ლანტი განერბა. სვან. 207
ლანტი შინაური საქონლის ხურაობა.
 სვან. 207
ლანტი შინაური საქონლის ხურაობა.
 სვან. 207
ლანტი შინაური საქონლის ხურაო-
 ბა. სვან. 207
ლანტი ცხოველის შობა. სვან. 193
- ლანტი** ცხოველის შობა. სვან. 193
ლანტი ცხოველის შობა. სვან. 193
ლანტი შობა. სვან. 231
ლანტი შობა. სვან. 231
ლანტი განერბვა. სვან. 207
ლანტი განერბვა. სვან. 207
ლანტი კერშილობა. სვან. 207
ლანტი კერშილობა. სვან. 207
ლანტი ჰეპლვა. სვან. 207
ლანტი ჰეპლვა. სვან. 207
ლანტი მამაცობა. სვან. 226, 227
ლანტი მისი, ალულ. 536
ლანტი იხ. ლე.
ლანტი არსება, ყოფნა. სვან. 203
ლანტი იხ. ლე.
ლანტი ორსულობა. სვან. 211
ლანტი ორსულობა. სვან. 211
ლანტი ორსულობა. სვან. 211
ლანტი ადამიანთა სქესობრივი კავში-
 რი. სვან. 207
ლანტი კერშილობა. სვ. 207
ლანტი კერშილობა. სვ. 207
ლანტი გაქცევა. ლუმუქ. 142
ლანტი გაქცევა. ლუმუქ. 142
ლანტი მუქანობა. სვან. 206, 207
ლანტი ხარი. ხინ. 160
ლანტი ბაშვი. არქ. 160
ლანტი ყმაწვილი არის. არქ. 143
ლანტი მისი (მდედრ. სქ). აბხ. 456, 460
ლანტი ლომი. ჩან. 156
ლანტი ისინი ალულ. 536, 537
ლანტი მლულავი. მგერ. 203
ლანტი იხ. ლანტი.
ლანტი იხ. ლანტი.
ლანტი იმათი. ალულ. 536
ლანტი იხ. ლანტი.
ლანტი იხ. ლე.
ლანტი იხ. ლანტი.
ლანტი ის თითონ (მდედრ. სქ.). აბხ.
 457
ლანტი ზმინის თავსართი, დამ. მე-3-პ. მდ. ს.
 მხ. რ. აბხ. 591

- ლგლტა ქვევით. უბიხ. 474
 ლგლდა ის. უბიხ. 472
- მ ქ. 451, 452
 მ სქ. კატ. ნიშანი ქ. 454
 მ O₁ ქ. მ. ქ. 570
 მ სე. 453
 მ სქეს კატ. ნიშ. ქართ. და სინდ. ენებ-
 ში. 574
 მ სქ. კატ. ნიშანი. 580
 მა ქართ. 914
 მა ნაცვალსახელი I-პ. მხ. რ. მ. 429
 მა ნაცვალსახ. I-პ. მხ. რ. ქ. 429
 მა მეგ. ქ. 443, 452
 მა ნაცვალსახ. მ. ქ. 562, 570
 მა შენ. ხვარ. 520, 523
 მა ესენი (ლ). ადილ. 477
 მავირ მოზვერი. სვან. 207
 მავრანდ მოზვერი. სვან. 207
 მაზვერი ქართ. გუდამ. 194
 მაზურალი სვან. 195
 მაიჰა მ. (გვლ). ლუმუქ. 305, 307, 314
 მაიცალ მ (გვლ). აკუშ. 309
 მაიცალ მ. (გვლ). აკუშ. 313, 314, 315
 მაიცალვა 80 (გვლ). ლუმუქ. 305
 მაიცალვა მ. ლუმუქ. 307
 მაკინტალი ქართ. 206
 მაკინტლობა ზროხათა, კამბეჩთა და
 კურდღელთა ხურაობა. ქართ. 206
 მამა ქართ. 168, 170, 224, 225, 227,
 228
 მამაკაცი ქართ. 165, 174, 224
 მამალი ქართ. 170, 174, 225, 225,
 227
 მამამთილი ქართ. 168
 მამანი ქართ. 174, 224, 225
 მამაჰ ქართ. 224, 227, 228, 230
 მამაო ქარა. 229
 *მამარი ქ. 225, 227
 მამაცი ქ. 165, 234
 მამია ქართ. 171
 მამრი ქართ. 168, 224, 225
- მამრობითი ქართ. 167
 მამული მამალი. ჭან. 225
 მამული ხეადირ საქონელი და მამალი
 ქათამი. ჭან. 225
 მამულიწი მამალი მიმინო. ჭან. 225.
 მამული ქ. 224
 მან ქართ. 136
 მან ნაც. სახ. I-პ. მხ. რ. ქ. 429
 მან ნაც. სახ. მ. ქ. 432
 მან ის (უსულო). წახურ. 539
 მანა ქართ. 166, 167
 მანა ის. წახ. 539
 მანბიშლა მათი. წახ. 540
 მანბიშლი მათი. (3, 4-სქ) წახ. 540
 მანბიშის ისინი. მრ. რ. წახ. 539
 მანბიშენ მათი (1, 2-სქ). წახ. 540
 მანბე ისინი. წახ. 539
 მანდესსუნ დარჩობა. უღურ. 604
 მანზუდესა გრჩები. უღურ. 604
 მანზუსტა იხ. მანზუდესა.
 მანნედესა რჩება. უღურ. 604
 მანნუდესა ჰრჩები. უღურ. 604
 მანუსტა იხ. მანზუდესა.
 მანო რომელი. უღურ. 553
 მანორ რომელი. უღურ. 553
 მანლენ მისი (4-სქ). წახ. 540
 მანლენ მისნი (1, 2. სქ). წახ. 540
 მანლენა მისი (1, 2, 3. სქ). წახ. 540
 მანლენ მისი (4. სქ). წახ. 540
 მანლენ მისნი (1, 2 სქ). წახ. 540
 მანლენა მისი (1, 2, 3-სქ). წახ. 540
 მანლენა მისნი (3, 4-სქ). წახ. 540
 მანლუს იხ. მანბე.
 მანჩინ მისი (4-სქ). წახ. 540
 მანჩინ ნაცვალსახ. წახ. 542
 მანჩინა მისი (1, 2, 3-სქ). წახ. 540,
 542
 მანჩინი მისნი (3, 4 სქ). წახ. 540
 მააწურ 80 ალულ. 328
 მარე კაცი სვან. 226
 მა-რენჯ მყოფი. მეგრ. 202, 203, 204
 მართალი კანონიერი შვილი. 185

- მართუპ ქართ. 168
 *მარინჯი მეგრ. 202, 203, 204
 მარუშის-ძე ქართ. 176
 მარუშული ქ. 176
 მარჩბივი ქ. 397, 398, 400
 მარცვალმყოფელი (ბგერა) 114
 მატაი იხ. მანო.
 მატუ იხ. მანო.
 მატუხ იხ. მანო.
 მატუხო იხ. მანო.
 მატულა იხ. მანორ.
 მატულლი იხ. მანორ.
 მატულოხ იხ. მანორ.
 მატულოხო იხ. მანორ.
 მატული ქ. 618, 619, 621
 მატულაქრ იხ. ნიტყლა.
 მაქი სომხ. 218
 მაქმარი იხ. ქმნაც. ქ.
 მაში მებაღა. მეგრ. 198
 მაჩინ მისნი (1, 2-სქ). წახურ. 540
 მაწვის დედა ქართ. 213
 მაჭიკი ქართ. 213
 მახბუნ ასეთნი (1, 2-სქ). წახურ. 539
 მახბენ ასეთნი (1, 2-სქ). წახურ. 539
 მახერნა ასეთი (2-სქ). წახურ. 539
 მახდუნ ასეთნი (3, 4-სქ). წახურ. 539
 მახდენ ასეთნი (3, 4-სქ). წახურ. 539
 მახდენ ასეთი (4-სქ). წახურ. 539
 მახლობელ კბილთა სასისა მიმართმცირედ-რე ფართოდ შეხებითა ვინისა მწესტარვალისათა გამოღებული (ბგერა) 115
 მახობნა ასეთი (3-სქ). წახურ. 539
 მახორნა ასეთი (1-სქ). წახურ. 539
 მახუბნა ასეთი (3-სქ). წახურ. 539
 მახურნა ასეთი (1-სქ) წახურ. 539
 „მაგრიჰ-აელა“ დალისტური გაზეთი თურქულად. 86
 მან ნაცვალსახ. ს. 431
 მან ნაცვალსახ. ს. 431
 მანა 8. ლუმუქ. 305, 307
 მანაბა 8 ლუმუქ. 305, 307
 მანავა 8. ახალი ლუმუქ. 305, 307
 მანარა 8. ლუმუქ. 305, 307
 მანაწალა 80. ლუმუქ. 305
 მანაწალბა 80. ახ. ლუმუქ. 305
 მანაწალდა 80. ლუმუქ. 305
 მანაწალვა 80. ლუმუქ. 305, 307
 მნადე ქ. ქ. 229, 230
 მნადი ქართ. 229
 მნედრი ქართ. 224, 225
 მნეთრობითი სქესი ქართ. 167, 168
 მნედღრ ქართ. 168
 მე ჯერადობის ნაწილი ძე. ქათულში. 280
 მე ნაცვალსახ. I-პ. მხ. რ. ქართ. 429, 439, 443, 444, 445, 451, 452, 453, 570, 603
 მე შენ. ტინდ. 513
 მე შენ. ბაგულ. 515
 მე ის. უდურ. 553
 მე ის. აღულ. 536
 მე ეს. აღულ. 536, 537
 მე იხ. მა.
 მეეფი (შდრ. ზეგბა) შშობელი ხეისტაგი ქართ. 193
 მეზგედ ხოხოზი. ყაბ. 614
 მეზქქძე ხოხოზი. ჩერქ. 613
 მელაჰ ტულეფია. სენ. 250
 მემა ამდენი. უდურ. 553
 მენ ნაცვალსახ. ქართ. 432
 მენ შენ (გვლ). ანდ. 509
 მენ შენ (მდელრ). ანდ. 510, 511, 568, 573
 მენ შენ. კარატ. 514
 მენ შენ (1-სქ). ლოდობ. 515, 568
 მენ ნაცვალსახ. ბოთ. 562, 568
 მენ იხ. მე.
 მენა ნაცვალსახ. 1-პ. მხ. რ. ქართ. 429
 მენ(ა) ნაცვალსახ. ქართ. 432, 437, 439, 445, 417
 მენა ვინ. წოფ. 494, 497

მენაუ ვინ (გვლ). წოვ. 490, 497
 მენაუ ვინ არის. წოვ. 498
 მენე შენ. ახვ. 516
 მენუხ ვინანი. წოვ. 494
 მენუხურია იხ. მენუხ.
 მეფა იხ. მეფი.
 მეფი თქვენ. დიდ. 519, 520, 565, 566
 მეფი მეფიოტხლჳ თქვენ თითონ. დიდ.
 523, 560
 მეფურ იხ. მეფი.
 მეფუს იხ. მეფი.
 მეფუს თქვენი. დიდ. 520
 მეტანი ქართ. 208
 მე-რდე მყოფი. სვან. 203
 მეტა იხ. მე.
 მეტაი იხ. მე.
 მეტლჳე 8. არკ. 346
 მეტლჳემაზია-ტუ, -რუ-ბუ, -ტაუ 800 არკ.
 346
 მეტლჳენ 8 არკ. 346
 მეტლჳემა-ტუ, -რუ-ბუ, -ტაუ 8 არკ.
 345
 მეტლჳემა-ტუ 8. არკ. 348
 მეტლო იხ. მონორ.
 მეტლოი იხ. მონორ.
 მეტ(უ)ლო იხ. მონორ.
 მეტ(უ)ლოი იხ. მონორ.
 მეტულოხ იხ. მონორ.
 მეტულოხო იხ. მონორ. 553
 მეტუს იხ. მე.
 მეტუხო იხ. მე.
 მეფა ქართ. 166, 168
 მეფე ქართ. 168
 მუ ეს (ლ.). ადილ. 477
 მურე ეს (ლ.). ადილ. 477
 მურეხ ესენი (ლ.). ადილ. 477
 „მოიელი“ ლენძური გაზეთის სახელი.
 85
 მორთული თანხმონენები. 119
 მი ნაცვალსახ. 1-პ. მხ. რ. სვ. 429, 444,
 453, 570
 მი ნაც. სახ. მ. 431

მი მ. კ. 452
 მი შენ. ჭამ. 516
 მი შენ. (გვლ). დიდ. 519, 522, 523
 მი შენ. ყაფრ. 520, 523
 მი იქ. ლმუქ. 530
 მი ეს. რუთულ. 544
 მი ნაცვალსახ. ლუმ. 562
 მი იხ. მე.
 მიზოს თქვენი. ყაფრ. 521
 მიზოს თქვენ. ყაფ. 565
 მიღლა აქ (გვლ). ყაბარ. 482, 486
 მიფაქუნალი სამოსელი. მეგ. 615
 მიკგო 8 (გვლ). ქარ. 340, 344
 მიკოქვენჯი სამოსელი. მეგრ. 615
 მიკოქუნა ჩაცმა. მეგრ. 615
 მიკუნ იქით. ლმუქ. 526
 მიკუნ იქითკენ. ლმუქ. 530
 მიკკუნ იქითკენ. ლმუქ. 530
 მილა ვინ. ჩან. 494
 მილა ვინ. ჩ. ქ. 497, 498
 მილაჲან, მილიაჲონ 1,000,000. ანდ.
 353
 მილუშ ვინანი. ჩან. 494
 მილხურჳჲ იხ. მილუშ.
 მილხურჳშნა იხ. მილუშ.
 მი მიოტხლჳ შენ თითონ. დიდ. 523,
 560
 მი(ნ) ნაცვალსახ. ჭან. 431
 მინ შენ. (ვაჟ.) ანდ. 510, 511, 512 568,
 573
 მინ შენ. ბოთლ. 513, 518, 568
 მინ შენ (2-სქ). ლოდობ. 515, 518, 568
 მინ მისი. ალულ. 536
 მინ იხ. მე.
 მინ 1000 უბიხ. 276, 280
 მინ 1000 ადილ. 282
 მინ 1000 ყაბ. 283, 283
 მინეფი ნაცვალსახ. შრ. რ. მ. 431
 მინეშ ნაცვალსახ. მე-3-პ. შრ. რ. ს.
 430
 მინნი იხ. მი.
 მიუ თქვენ. ყაფურ. 565

- მიუა თქვენ. ხვარ. 520, 565, 566
 მიუა თქვენი. ხვარ. 521
 მიუფ თქვენ. ყაფრ. 520, 566
 მიუფ იხ. მიუა.
 მიუო თქვენ. ინხ. 520
 მიუო თქვენი. ინხ. 521
 მიუო თქვენ. ხუარშ. 565
 მიუო ნაცვალსახ. ხვარშ. 566
 *მიუფ ნაცვალსახ. რუთულა 566
 მიუულ იხ. მიუა.
 მირ(ი) ეს. ადილ. 477
 მირი ნაცვალსახ. ჩერქ. 485
 მირჟიწურ, —ზე 80 თაბ. 320, 322
 მირჟუბე 8 თაბ. 320, 322
 მირჟურ 8 თაბ. 320, 322, 331
 მის აქ. ყაბარ. 486
 მის იხ. მე.
 მისი ნაცვალსახ. მე-3-პ. მხ. რ. ქართ. 430, 438
 მიტკლარ ატამი. ლუნდ. 620, 621
 მიტლაგო 8 (გვლ). ლუნდ. 339, 344
 მიტლაგო 8 (გვლ). ანწ. 340, 344
 მიტლაგო 8 (ახალი). ლუნდ. 339, 344
 მიტლდი ვაცი (გვლ). დიდ. 160
 მიტლდირ ბუმბული. ლუნდ. 621
 მიტლდირშო მერცხალი. ლუნქ. 620, 621
 მიტლდირ ჰუელიზე ფრინველის გაბრ-
 ლენა. ლუნდ. 621
 მიტი იხ. მე.
 მილიდ, —ზ 8. ჯეკ. 326
 მიღო 8. ქარ. 344
 მიშე(რ) ესენი (დ). ადილ. 477
 მიშ(ი) ეს (დ). ადილ. 477, 485
 მიშგუ ნაცვალსახ. 1-3. მხ. რ. სვ. 430
 მიშგუე სვ. 444
 მიშგუეა ნაცვალსახ. ს. 438, 453
 მიშგუი ნაცვალსახ. 1-3. მხ. რ. სვ. 430, 438
 მიშგუი სვ. 453
 მიჩა ნაცვალსახ. მე-3-ს. მხ. რ. სვ. 430
 მიწაა ადილე. ქართ. 167
 მიწაა შეჰამეა ქართ. 167
 მიხე(რ) ესენი (დ). ადილ. 477
 მიი იხ. მი.
 მკვეთრი ზგერა. 115, 116
 მკვეთრი მთრთოლი. 119
 მნახავს ქართ. 587
 მო 101
 მო ის (ხილული აკ.) ადილ. 477
 მო ეგ (აკ). ყაბარ. 482
 მო ესენი (ლ). ყაბარ. 482, 486
 მო შენ. ინხ. 520, 523, 562
 მოახელა ქართ. 168
 მოზ(ი) ეგ (დ). ყაბარ. 482, 485
 მოზე იხ. (ლ.). ყაბარ. 482, 484
 „მოვიდა“ ქართ. 166
 „მოვიდა“ ქართ. 166
 მოზარი ქან. 194, 612
 მოზვერი ქართ. 194, 612
 მოზუერი ქართ. 194
 მოზუ ბუნი. ჩანწ. 155
 მრლი, მოლიბ, მოლიდ 8 წახ. 319
 მრლიბლზ 8. (მე-3-სქ. კატ.) წახ. 316
 მოლილლზ 8. (მე-4-სქ. კატ.) წახ. 316
 მრლირზ 8. (1-2-სქ. კატ.) წახ. 316
 მოლიწალ 80 წახ. 316
 მონო ისინი. უდურ. 553
 მონორ ისინი. უდურ. 553
 მონტყორი მატყლი. მეგრ. 618
 მრჟიდ 8. ბუღხ. 327
 მოჟორ ნაცვალსახ. ლუნდ. 506
 მოჟორაბ თქვენი. ლუნდ. 500, 579
 მოჟორაბ თქვენ. ლუნდ. 506
 მორ ის (ხილული. აკ) ადილ. 477
 მორ ის (ლ.) ყაბარ. 482
 მორ ეგ (აკ.). ყაბარ. 482
 მორ ეგ (დ). ყაბარ. 482, 486
 შო მრსხოხ 219
 მოშლა 449
 მოწორსან 11 არქ. 346.
 მოწორ სეა-ტუ, —რუ.-ბუ-ტაუ 11 არქ. 345

- მოწორტლევან 13 არქ. 346
 მოწორუქენ 12 არქ. 346
 მოწორ ტლიზა-ჩუ, - რუ, - ილიბპუ, -
 ტლიზატაუ 13. არქ. 345
 მოწორ-ყუე-ჩუ, - რუ-ბუ-ტაუ 12 არქ.
 345
 მოჭაკე ქართ. 213
 მოხერ ისინი (ლ). ყაბარ. 482
 მოხერ ეგენი (დ). ყაბარ. 482, 486
 მოხუცებული ქართ. 166
 მუღერი ბგერები 116
 მუღერი მართოლი 119
 მრჩობლი ქართ. 400
 მსხალი ქ. 620
 მსხალ-მატყლა ქ. 620
 მუ ნაცვალსახ. მე-3-პ. მხ. რ. მ. 429,
 430, 431, 436, 438, 440; 441, 444
 მუ ნაცვალსახ. ქ. 431
 მუ ესე თაბას. 549
 მუჯარი ჰან. 194, 612
 * მუთენა ნაცვალსახ. ქ. 442
 მუთენე ნაცვალსახ. მე-3-პ. მრ. რ. ქ.
 429, 441, 440
 მუთენეში ნაცვალსახ. მე-3-პ. მრ. რ. ქ.
 430
 მუთენეი დედა. სვან. 230
 * მუთინა ნაცვალსახ. ქ. 442
 მუთენევი ნაცვალსახ. ქ. 442
 მუქო-ქვენჯი სამოსელი. მეგრ. 615
 მუქო-ქუნა ჩაცმა მეგრ. 615
 მუქო-ქუნელი ჩაცმული. მეგრ. 615
 მუმა მამა. მეგრ. 225
 მუმალ მეგრ. 225
 მუმალევი მამები. მეგრ. 225
 მუმული მამალი. კან. 225
 მუმუ ეს, აქური. თაბ. 549
 მუნ შენ (გვლ). ლუნძ. 500, 501, 502,
 504, 505, 507, 558
 მუნ შენ (გვლ). კარ. 501, 504, 507
 მუნ შენ (გვლ). ანწ. 501, 504, 562
 მუნგო შენ თავს. ლუნძ. 502
 მუნგო შენ თითონ. ლუნძ. 558
 მუნეფე მ. 440, 441
 მუნეფი ნაცვალსახ. მე-3-პ. მრ. რ. 429
 მუნეფიში ნაცვალსახ. მე-3-პ. მრ. რ.
 430
 მუჟ ნაცვალსახ. მ. 431
 მუჟა ნაცვალსახ. ქ. 431
 მუჟალ მ. აღულ. 328, 331
 მუჟ თქვენ (გვლ). ლუნძ. 500
 მუჟ თქვენ (გვლ). ანწ. 501
 მუჟ თქვენ. კარ. 501
 მუჟ თქვენ (გვლ). ლუნძ. ანწ. კარ. 504,
 505, 512, 565, 566
 მუჟერ თქვენ (acc. გვლ). ანწ. 501, 506
 მუჟერ თქვენი. ანწ. 579
 მუჟერაბ თქვენი (acc. გვლ). კარ. 501,
 579
 მუჟერაბ თქვენ. კარ. 506
 * მუჟიუ თქვენ თითონ. ლუნძ. 505
 მურ ისინი, ესენი. აღულ. 536, 537
 მური იხ. მურ.
 მური იხ. მურ.
 მური იმათი. აღულ. 536
 მურის იხ. მურ.
 მურიჟ იხ. მურ.
 მუსადია იხ. ნუსადია.
 მუტრუქ სომხ. 218
 მუქ ნაცვალსახ. მე-3-პ. მხ. რ. ქ. 429,
 436, 438, 448, 441, 444
 მულ 8 უღრ. 361, 362
 მულწნუ 18 უღრ. 361
 მულვა ყვავილი. სვან. 233
 მუყვა (მუყა), მუყრა, მუყბა 4
 ლუმუქ. 304, 406, 367, 416
 მუყევი ესენი. თაბას. 549
 მუყუა 4 (გვლ). ლუმუქ. 304
 მუყვალვა 40 (გვლ). ლუმუქ. 305, 306
 მუყწალვა (მუყწალა), მუყწალა, მუყ-
 წალბა 40 ახ. ლუმუქ. 305, 306, 307
 მუშ(ი) ნაცვალსახ. მე-3-პ. მხ. რ. მ.
 430, 438
 მუშ(ი) ნაცვალსახ. მე-3-პ. მხ. რ. ქ.
 430

- მუშტი ქართ. 103
 მუჭი (შდრ. მჯიღს). 103
 მუჟუდ 8 კვრ. 329, 331
 მღრღელი ქართ. 168
 მშენიანი მითრთოლი. 119
 მშობელი ქართ. 168
 * მზა ჯერადობის გამომხატველი ნაწ.
 უბიხ. 280, 295
 მცირედ-რე ფართოდ სასისა მიმართ
 ენისა მწვერვალისა შეხებითა გამო-
 ლებული (ბგერები). 115
 მძევალი ქართ. 230, 231
 მძუვნობა იხ. ძუკნობა.
 მწერ ქართ. 587
 მწუშტადრე შეხებითა სასისა მიმართ
 ენისა მწუშტვალისათა გამოლებულ
 (ბგერები). 115
 მწუხარი 103
 მხალი ქართ. 125, 233
 მხოლო ქართ. 424
 მხოლოდ მოხილი ქართ. 386
 მხოლოა ქართ. 386, 389
 მკლალ ქართ. 174, 233, 234
 მკრალი ქართ. 233
 მჯიღი (შდრ. მუქს). 103
 მჰსწავლული ქართ. 168
 მჟ ეს (ააკ). აღიღ. 477
 მჟ ეს (ააკ). ყაბარ. 482
 მჟედ 8 რუთ. 324
 მჟაწჯრ 80 რუთ. 324
 მჯრ-ეს (ააკ). აღიღ. 477
 მჯრ-ეს (ააკ). ყაბარ. 482
 მჯხერ ესენი (ააკ). აღიღ. 477
 მჯხერ ეგენი (ააკ) ყაბარ. 482
 მჯდდე ყ. ყაბარ. 486
 მჯნო ისინი. უდურ. 553
 მჯნორ ისინი. უდურ. 553
 მჯრ ეს (ლ). ყაბარ. 482
 მჯ წჯხურ ეს კაცი. ყაბარ. 482
 ნ მდედრ. სქს. ნიშანი. ქართ. 184, 189,
 193, 214, 220, 255, 449, 450
 ნ სვან. 453
 ნ სქ. კატ. ნიშანი. ქართ. 454, 580
 ნ ჯერადობის გამომხატველი ნიშანი.
 აბხ. 273, 295
 ნ იხ. ნუ.
 ნა ქართ. 193, 199
 ნა ზმნის თავსართი მს-3-პ. (არაგონ).
 მხ. რ. აბხ. 590
 ნა მე (გვლ). ლუმუქ. 225, 526, 527,
 557, 570
 ნა იხ. ლუნ.
 ნაბა მე თითონ. (უსქს): ლუმუქ. 528,
 557
 ნაბაბა მე თითონ (მე-3-კატ). ლუმუქ.
 142, 528
 ნაბიპვარი ქ. 214
 ნაბიჭუარი. ქართ. 184, 185
 ნაბო თითონ. თაბას. 567
 ნა დურკრა მე (დედაკაცი) მოვედი. ლუ-
 მუქ. 529
 ნავა მე თითონ. ლუმუქ. 142, 528,
 557
 ნავავა მე თითონ (მამაკაცი) ლუმუქ 142,
 528
 ნავა შკრა მე თვით (მამაკაცი) მოვედი.
 ლუმუქ. 529
 ნაწალიწაცია ბგერისა 117
 ნაწურალი სვან. 195
 ნათესავი გრამატიკული სქესის აღმნიშვ-
 ნელი ქართულში შანშ. და ანტონის
 მიერ. 167
 ნამ იხ. ნუ.
 ნამღვილი (შდრ. ნანღვილი). 103
 ნამწვებლავი ნაშობი საქონლის მიმყო-
 ლი. ქართ. ხევს. 193
 ნამწველი ნაშობი, საქონლის მიმყოლი
 ქართ. ხევს. 193
 ნამუ ნაცვალსახ. ქ. 431
 ნამუ ნაცვალსახ. მ. 431
 ნამუნეფი ნაცვალსახ. მრ. რ. მ. 431
 ნამყო ძირითადი ქართ. 588
 ნან-სმქტრ ნც. სხლ. ნიშანი. მე-2-პ. მრ.
 რ. უდურ. 601

- *ნერგი ქართ. 205
 *ნერჯი მეგრ. ჰან. 205
 ნესა იხ. ქუ.
 ნესერ იხ. ქუ.
 ნესის მისი. დღდ. 520
 ნესის იხ. ქუ.
 ნეტყლამე იხ. ნიტყლ.
 ნიტყლამერ ჩვენნი (ჩემი და მისი). ლუნდ. 502
 ნეტყლამეცა იხ. ნიტყლ.
 ნეშერ ჩვენნი. ლუნდ. 579
 ნი იხ. უშუ
 ნიამორი ქართ. 177, 183
 ნიზ იხ. უშუ
 ნინ დედა. რუთ. 159, 543, 612
 ნინ იხ. უშუ
 ნინვლა ქართ. 165, 166
 ნინველი ქართ. 165
 ნინიშაური ქართ. 176
 ნინუ დედა. ლუმუქ. 159, 612
 ნინუ ღური დედა არის. ლუმუქ. 142
 ნინულუ ბური დედები არიან. ლუმუქ. 142
 ნიუ ჩვენ (გვლ). ლუნდ. 500, 501, 502, 504, 505, 512
 ნიუ ჩვენ (გვლ). ანწ. 500, 504, 505
 ნიუ ჩვენ (გვლ). ჰარ. 501, 504, 505, 565, 566
 ნიუ ბა გზა არის. ჩაჩნ. 140
 ნიუგო ჩვენ თავს. ლუნდ. 502
 ნიუგო ჩვენ თითონ. ლუნდ. 558
 *ნიუიუ ჩვენ თითონ. ლუნდ. 505
 ნიუ რუგო ჩვენ ვართ. ლუნდ. 594
 ნიუ რუქანა ჩვენ ვიყავით. ლუნდ. 594
 ნიუ რუქუნა ჩვენ ვართ ხოლმე. ლუნდ. 594
 ნისა რძალი. მეგრ. 183
 *ნისალი რძალი. მეგრ. 183
 ნისალეფე რძელები. მეგრ. 183
 ნისალეფი რძელები. მეგრ. 183
 ნისალა რძელები ერთმანეთს ასე უწოდებენ. ქ. 183
 ნისაყა რძელები ერთმანეთს ასე უწოდებენ. ქ. 183
 ნიტყლამე ჩვენ (მე და ის). ლუნდ. 502
 ნიტყლამეო ჩვენ თავს. ლუნდ. 502
 ნიტხლო ნაცვალსახ. ლუნდ. 512, 564
 ნიტხლოგო ჩვენ თითონ. ლუნდ. 558
 ნიტხლოხ ნაცვალსახ. ლუნდ. 503
 ნიტხლოზ ჩვენ (მე და ის, ან ისინი). ლუნდ. 501
 ნიტხლოზ ჩვენ (მე და შენ, ან თქვენ). ლ. ა. ჰ. 504, 505
 ნიშე ნაცვალსახ. ს. 438
 ნიშე იხ. ნიშეშე.
 ნიშეშე ნაცვალსახ. 1-პ. მრ. რ. ს. 430, 438, 453
 ნიშეშე ნაცვალსახ. სე. 439
 ნიშისგნა იხ. უჟონ
 ნიჟრი ჯილაგი. იმერ. 184
 ნიკრი ნუკრი. ქ. 184
 ნიჟრამე იხ. ნუჟ
 ნიჟორ თქვენი ლუნდ. 502, 506, 579
 ნიჟორ იხ. ნუჟ.
 ნიჟორამ თქვენი. ლუნდ. 506
 ნიჟორალ თქვენი. ლუნდ. 502
 ნიჟორაუ,-ა,-ბ თქვენი. ლუნდ. 502
 ნიჟორცა იხ. ნუჟ.
 ნისა რომელი. მეგრ. 183
 ნისალეფე რომლები. მეგრ. 183
 ნისალი რომელი. მეგრ. 183
 ნიშ ბო ცხენი არის. არკ. 143
 ნუ ქართ. 197
 ნუ სუბიექტური ნაც. სახ. ნიშანი მე-2-პ. მხ. რ. ულურ. 601
 ნუ მე ჰურკ. 554, 555, 570, 606, 608
 ნუ აჰანა საარა მე თითონ თავად კარგი. ჰურკ. 606
 ნუ აჰანარა მე კარგი ვარ. ჰურკ. 606
 ნუკრი ქართ. 177, 183, 184, 197, 214
 ნუკრი ირმისაჲ 183
 ნუნი იხ. ნუ.

- ნუჲ თქვენ. ლუნძ. 501, 502
 ნუჲგო თქვენ თავს. ლუნძ. 502
 ნუჲ თქვენ. ლუნძ. ა. ქ. 504, 505, 512, 565, 565
 ნუჲგო თქვენ თითონ. ლუნძ. 558
 ნურა ვარ. ჰვრკ. 606, 608
 ნუსა ქართ. 182, 183, 184
 ნუსა საცოლო, ქალი, რძალი. ჰან. 183
 ნუსადია ბიძის ცოლი. ქართ. 183
 ნუსავა რძლები ერთმანეთს ასე უწოდებენ. 183
 ნუ სავრა მე ვარ. (მე-3-სქ). ჰვრკ. 605, 609
 ნუ სავრი მე ვიყავი (მე-3-სქ) ჰვრკ. 606
 ნუსალეფე რომლები. ქ. 183
 ნუსალი რომელი. ქ. 183
 ნუ საჰრა ვარ. ჰვრკ. 605, 608, 609, 610
 ნუ საჰრი მე ვიყავი (მამრ). ჰვრკ. 606
 ნუ სარრა მე ვარ (მდედრ). ჰვრკ. 605, 609
 ნუ სარრი მე ვიყავი (მდედრ). ჰვრკ. 606
 ნუსალა რძლები ერთმანეთს ასე უწოდებენ. ქ. 183
 ნუსგო 100 (გვლ) ლუნძ.
 ნუსგო 100 (გვლ) ანწ. 340
 ნუსგო 100 (გვლ) ქარ. 341
 ნუსგო 100 (გვლ) ლუნძ. ანწ. ქარ. 345, 374, 375
 ნუსგო 100 (ახალი) ლუნძ. 339
 ნუსგო 800 (ახ.) ლუნძ. ანწ. ქარ. 345
 ნუსუტა ნახევარი. აღიღ. 290
 ნუსუან იხ. ნუსა
 ნუსა აწითორა ჩვენ კარგები ვართ. ჰვრკ. 606
 ნუსა ჩვენ. ჰვრკ. 554, 555, 606, 608
 ნუსარა ვართ. ჰვრკ. 606, 608
 ნუსა სარრა ჩვენ ვართ. ჰვრკ. 605, 608
 ნუსა სარრი ჩვენ ვიყავით. ჰვრკ. 606
 ნუსილა იხ. ნუსა
 ნუსიმ იხ. ნუსა
 ნუსია (იხ. ქუ-ც) ვერძი. ლუმუქ. 158
 ნუსუტა ჩვენ (გვლ). აკუმ. 553, 554, 555
- ნე იხ. ნე.
 ნეენი მამალი. ჩაჩნ. 155
 ნეენი მამალი ქათამი. ჩაჩნ. 156
 ნელლა ის (ღ) უბიხ. 472
- ა ბოლოკიდური ქართ-ში. მდედრ. სქ. ნიშ. 166, 167
 ა სქ. კატეგორიის ნიშანი. 303
 ა მე-3-პ.-ნაც. სახ. თავსართი შხ. რ. აბხ. 456, 463
 ა ზმნის თავსართი მე-3-პ. (მ) მხ. რ. აბხ. 590
 ა ზმნის თავსართი დამატ. (არაგონ) შხ. რ. აბხ. 590.
 ა სქ. კატ. ნიშანი ანღ. 141, 151, 254, 353, 355, 511, 418
 ა სქ. კატ. ნიშანი. ახვ. 152, 254
 ა სქ. კატ. ნიშანი. ბოთლ. 152, 254
 ა სქ. კატ. ნიშანი. დიდ. 141, 151, 254, 349
 ა სქ. კატ. ნიშანი. კარატ. 152, 254
 ა მე-2-ე სქ. კატ. ნიშ. ბუხიხ. კარატ. ყუან. ახვ. 335
 ა სქ. კატ. ნიშ. ბ. ქ. ტ. კ. 518
 ა სქ. კატ. ნიშ. ლუმუქ. 568
 ა სქ. კატ. ნიშ. რუთ. 325
 ა სქ. კატ. ნიშ. ტინდ. 152, 254
 ა სქ. კატ. ნიშ. ქისტ. 254, 299
 ა სქ. კატ. ნიშ. ლილლ. 148, 322
 ა სქ. კატ. ნიშ. ლოდ. 152, 254
 ა სქ. კატ. ნიშ. ლუნძ. 140, 152, 157, 254, 594
 ა სქ. კატ. ნიშ. ყაფ. 151, 254, 358, 524
 ა სქ. კატ. ნიშ. ყვან. 152
 ა სქ. კატ. ნიშ. ყუბ. 254
 ა სქ. კატ. ნიშ. ჩაჩნ. 554, 555, 556
 ა სქ. კატ. ნიშ. ჩ. 299, 302, 592
 ა ზმნაში ობიექტ. სქ. აღმწ. მხ. რ. ჩაჩნ. 593
 ა სქ. კატ. ნიშ. წახურ. 146, 318, 319, 539, 559

- ა სქ. კატ. ნიშ. წოვ. 139, 148, 149, 254
 ბ სქ. კატ. ნიშ. ხვარშ. 151, 254, 358
 გ მდღერ. სქ. ნიშ. ჯექ. ბუღუხ. 327
 დ სქ. კატ. ნიშ. ჰიპ. 152, 254
 ე სქ. კატ. ნიშ. ჰვრკ. 391
 ვ ეს. არჭ. 532
 ვ სქ. კატ. ნიშ. წოვ. 140
 ზ ზმნის თავს. დამატ. მე-3-პ. (მ). მხ. რ. აბხ. 591
 იბ. მან.
 იბ. ეს. არჭ. 530
 იბ. ეს. უი მამბ.
 იბ. ინჟაბუ ის თითონ. (მე-3 სქ.) არჭ. 534, 560
 იბ. მამბუ 4. თაბ. 367, 421
 იბ. მამბუზ ერთი ცხოველის ცემა. თაბ. 147
 იბ. მამბუ 4. თაბ. 320, 321, 368
 იბ. მამბა ეს (1-სქ.) დიდ. 521, 523, 524
 იბ. მამბა მამბა. ყაბ. 243, 244
 იბ. მამბუ მამბა ჰაბა. ყაბ. 243
 იბ. მამბუ მამბუ ჰაბის მამბა. ყაბ. 243
 იბ. მამბუ მამბა. ყაბ. 243, 244, 246, 613
 იბ. მამბუ ყახინარ ზეა მემკვიდრე. ყაბ. 243
 იბ. მამბუ შენი. თაბ. 549
 იბ. მამბუ იბ. ივუ.
 იბ. მამბუ სუფიქსი ზმნაში. 1-პ. მხ. რ. თაბ. 596
 იბ. მამბუ ჩემი. თაბ. 549
 იბ. მამბუ იბ. იზუ.
 იბ. მამბუ 10. ხინლ. 333, 334
 იბ. მამბუ 12. ხინლ. 333
 იბ. მამბუ 11 ხინლ. 333
 იბ. მამბუ ეს. არჭ. 530
 იბ. მამბუ ინჟაბუ ის თითონ. (მე-4-სქ.) არჭ. 534, 560
 იბ. მამბუ იმთი (ლ). აღიდ. 477
 იბ. მამბუ 4. ჯექ. 367
 იბ. მამბუ 4. ჯექ. 367
 იბ. მამბუ ვერძი. თაბ. 158
 იბ. მამბუ 4. ბუღუხ. 367
 იბ. მამბუ 6. (გვლ). ჩაჩნ. ქისტ. 295, 296, 300, 371, 372
 იბ. მამბუ 16. (გვლ). ჩაჩნ. ქისტ. 295
 იბ. მამბუ 16. ახალი. ჩაჩნ. 296
 იბ. მამბუ ისინი (დ). უბიხ. 472
 იბ. მამბუ სომხ. 191
 იბ. მამბუ ჩვენ. უღურ. 550, 551, 552, 565, 601, 602
 იბ. მამბუ სუბიექტ. ნაც. სახ. ნიშ. 1-პ. მხ. რ. ობიექტ. უღურ. 601
 იბ. მამბუ ის. უბიხ. 472
 იბ. მამბუ ამაკსა გვენდავთ. უღურ. 602
 იბ. მამბუ დედა. ჩერქ. 243
 იბ. მამბუ იამბაქსა გვესმის უღურ. 603
 იბ. მამბუ მან ჩვენ ვართ. უღურ. 601
 იბ. მამბუ იმთი (მამბ). აღიდ. 477
 იბ. მამბუ იმთი (ლ). ყაბარ. 482
 იბ. მამბუ იმთი (დ). ყაბარ. 482
 იბ. მამბუ ყაბარ. 388
 იბ. მამბუ ნაცვალსახ. აბხ. 458
 იბ. მამბუ ეს (გვლ). ქისტ. 498
 იბ. მამბუ ეს. არჭ. 530
 იბ. მამბუ იგი (მამბ. სქ.) აბხ. 456, 464
 იბ. მამბუ ის (მამბ. სქ. არაგონ). აბხ. 464 488
 იბ. მამბუ იბ. ჰარა.
 იბ. მამბუ აბ მისი (განურჩ). მამბა. აბხ. 464
 იბ. მამბუ მამბ მისი (მამბაცის) მამბა. აბხ. 464
 იბ. მამბუ ნაცვალსახ. ქისტ. 497
 იბ. მამბუ ვინ (არაგონ). აბხ. 462
 იბ. მამბუ ურ ის—რომელი ის? აბხ. 458
 იბ. მამბუ მამბუ ისინი—რომელი? აბხ. 458
 იბ. მამბუ ინჟარუ ის თითონ (მე-2-სქ.) არჭ. 534, 560
 იბ. მამბუ ერთი ანუ რამოდენიმე კაცის, თუ ცხოველის ცემა. თაბ. 147
 იბ. მამბუ 4. თაბ. 320, 321, 330, 367, 368, 421.

- აეფი ის თითონ. აღილ. 462, 478
 აეფიხერ თითონ ისინი, აღილ. 478
 აერ ის (გვლ). ჩ. ქ. 490, 495, 497
 აერენჯ სომხ. 200
 აერეშ ისინი (გვლ). ჩაჩნ. ქ. 490, 497
 აერვი ს. 397
 აერვილკეტ სვ. 397
 აერილ 7. აღულ. 328, 331, 372
 აერინჯო ფური. სომხ. 200, 205
 აერმელოჟ ვინ. (გვლ). ქისტ. 490, 497, 498
 აერსკან იხ. ერსკან. სვან. 221
 აერუ 2. სვ. 384, 390, 393
 აერტეშდ 20. სვ. 385
 აერჰიდ 6 აღულ. 328, 331, 371
 აეტ ფური. ქისტ. 244
 აეტ იხ. ეტ.
 აეტე ფური. წოვ. 244
 აეტლეხ წელიწადი. ყაბარ. 106
 აეტბ ფური. წოვ. 244
 აეტბ ფური. ჩაჩნ. 613
 აეტბო ფური. წოვ. 244
 აეტბ 6. (ახალი) წოვ. 296, 300
 აეშდ 10. სვ. 384, 410, 422
 აეშდეშხუ 11. სვ. 384
 აეშდჰორი 12. სვ. 384
 აეშე დახ ანდ. ბოთლ. 242
 აეში ასული ანდ. ბოთლ. 164
 აეშკა დედაკაცი. ანდ. 164
 აეშჰორუ 12 სვან. 384
 *აეშა და აბხ. 248
 აეშა იხ. აიშა
 აეშჰა და აბხ. 248
 აეშჰურ 60 აღულ. 328
 აი ნაცვალსახ. უბიხ. 488
 აი სქ. კატ. ნიშანი. წახურ. 541, 567
 აი იხ. ეუაი.
 აიე 8 აღილ. 281
 აიე 8. აღილ. ყაბ. 285
 აიე 8. ჩერქ. 294
 აივა იხ. ეუაივა
 აივა იხ. ეუაივა.
 აივლა ჩემი (1 2, 3-სქ). წახ. 539
 აივლა იხ. ზე
 აივლი ჩემი (3, 4-სქ) წახ. 539
 (ა)ივლგ ჩემი. რუთ. 543
 (ა)ივლგ იხ. ზე
 აივინ ჩემი (მე-4 სქ). წახ. 539
 აივინ ჩემი (მე-4-სქ). წახ. 539
 აივინ ჩემები (1, 2-სქ). წახ. 539
 აივინლენ ნაცვალსახ. წახ. 540
 აივინლენ ნაცვალსახ. წახ. 540
 აივინლენ ნაცვალსახ. წახ. 540
 აივინლუს ნაცვალსახ. წახ. 540
 აივინ იხ. ზე.
 აივ 7 ხინლ. 333, 334, 356
 აივთა ისინი (დ). უბიხ. 472
 აინ ნაცვალსახ. ბულუხ. 552, 565
 აინწ ნაცვალსახ. უბიხ. 488
 აინწ დგხ ამის პატრონი. უბიხ. 476
 აივ მისი (ლ). ყაბარ. 482
 აი(ა) მისი (დ). ყაბარ. 482
 აივ 4. ახ. ჩაჩნ. 296
 აივ 4. ჩაჩნ. ქისტ. 299, 418
 აივიდ 7. ბულ. 327, 331, 372
 აირ ნაცვალსახ. ხინალ. 552, 565
 აირჰიწურ, -ბა 60. თაბ. 320
 აირჰიწურნახარ, -ბა 61. თაბ. 320
 აირჰიურ 6 თაბ. 320, 322, 331, 371
 აირტუდ 7. რუთ. 324
 აირტუდ, აირტურ აირტუბ 7. რუთ. 372
 აილ 7. წახბ. 334
 აილენ შენი (1, 2-სქ). წახურ. 539
 აილი 7. წახბ. 319
 აილიბ 7. წახბ. 319
 აილიბლწ 7. წახბ. 316, 372
 აილიდ 7. წახბ. 319
 აილიდლწ 7. წახბ. 316, 372
 აირლარწ 7. წახბ. 316, 356, 372
 აილნა შენი (1, 2, 3-სქ). წახურ. 539
 აილნა ლუ.
 აილნი შენი (3, 4-სქ). წახურ. 539
 აილენ შენი (4-სქ). წახურ. 539
 აირლ 7. ჯეკ. 334

- არღვლ,-ბ 7. ჯგე. 326, 356, 372
 აიღწალ 70. წახ. 316
 აიღწურ 70. რუთ. 324, 325
 აიშა აუღ დაა არის. ჩაჩნ. 592
 აიშლა ჩვენი (1,2,3 სქ) წახურ. 539
 აიშლა იხ. ში.
 აიშლი ჩვენები (3, 4-სქ). წახურ. 539
 აიშინ ჩვენი (მე-4-სქ). წახურ. 539
 აიშუ ასული. წახ. 164
 აიშუშლა იხ. შუი
 აიშუნ ჩვენი (მე-4-სქ). წახურ. 539
 აიშუნ ჩვენები (1, 2-სქ). წახურ. 539
 აიშია და. ჩაჩნ. 138, 139
 აიჩა იხ. ეუაიჩა.
 აიჩი დაა. წახ. 164, 241
 აიჩია იხ. ეუაიჩია.
 აიწი 10. წახ. 319
 აიწიბ 10. წახ. 319
 აიწიბ 10. ჯგე. 326, 373
 აიწიბლს 10. მე-3-სქ. კატ. წახ. 316
 აიწილ 10. წახ. 319
 აიწილ 10. ჯგე. 326, 373
 აიწილლს 10. წახ. 316
 აიწირს 10 (1, 2-სქ. კატ). წახ. 316
 აიწისაბი 11. თაბ. 320
 (ა)იწისარ 11. თაბ. 320
 აიწიყობა 12. თაბ. 320
 (ა)იწიყობ 12. თაბ. 320
 აიწიშობბუბა 13. თაბ. 320
 აიწიშობბურ 13. თაბ. 320
 აიწუბ 10. თაბ. 320, 322, 373, 422
 აიწუბ 10. რუთ. 373
 აიწულ 10. რუთ. 324, 374
 აიწურ 10. თაბ. 320, 321, 322, 373, 422
 აიწურ 10. რუთ. 373
 აიწვლ 10. ბუღბ. 422
 აიწვმოლარ,-ბ,-ლ 18. წახ. 316
 აიწვდილარ,-ბ,-ლ 17. წახ. 316
 აიწვდიმარ,-ბ,-ლ 16. წახ. 316
 აიწვდოყარ,-ბ,-ლ 14. წახ. 316
 აიწვდუჭარ,-ბ,-ლ 19. წახ. 316
 აიწვსაბ 11. წახ. 316, 317
 აიწვსალ 11. (მე-4-სქ. კატ). წახ. 316, 317
 აიწვსარ 11. წახ. 316, 317
 აიწვყაბ 12. წახ. 316, 318
 აიწვყალ 12. წახ. 316, 318
 აიწვყარს 12. წახ. 316, 318
 აიწვხეთარ,-ბ,-ლ 15. წახ. 316
 აიწვჰებარ,-ბ,-ლ 13. წახ. 316
 აიხტვ ჩვენი რუთულ. 543
 აიხტვ იხ. ახ
 აიხანსტა აღვხნვ ამ პიროტყვეების პატრონები. უბიხ. 476
 აიჯ თითონ. წახურ. 540, 541, 558, 559
 აიჯ თითონ. რუთულ. 544, 558, 559
 აიჯა იხ. აიჯ.
 აიჰი (ბრძანებითი). თაბას. 599
 აიჰია იხ. ეუაიჰია.
 აიჰიაა (ბრძანებითი). თაბას. 598
 აიჰიდვ ჩვენი. რუთულ. 543
 აიჰიდვ იხ. ახ
 აიჰი 6. წახბ. 319
 აიჰიბ 6. წახბ. 319, 372
 აიჰიბლს 6. წახბ. 316, 371
 აიჰიდ 6. წახბ. 319, 372
 აიჰიზა (ნატვრითი). თაბას. 599
 აიჰილლს 6. წახბ. 316, 371
 აჰირს 6. (1, 2-სქ. კატ). წახბ. 316, 371, 372
 აიჰიწურ 60. თაბ. 322
 აიჰირი (ნატვრითი). თაბას. 599
 აიჰიწალ 60 წახ. 316
 აიჰნ იხ. ლუ.
 ანკი 8. ხინალ. 333, 334.
 ანუ იხ. ააუ ინყაუუ.
 აიი 8. ყაბ. 282, 288, 294
 აიი 8. აღილ. 281
 აიი 8. აღილ. ყაბ. 285
 აიი 8. ჩერქ. 294
 აილდუ იხ. (2, 3, 4-სქ). დიდ. 52E
 აილდუ ისინი. დიდ. 52I

- აოდუ ეს (2, 3, 4-სქ). დიდ. 523, 524
 აოზ 9. ხინლ. 333, 334
 აონ 71
 აორი 2. ს. 384, 390, 392, 393,, 396,
 397, 404, 319, 420
 აორუ 2. ს. 384, 392
 აორუშ (მანდ) იხ. პორუშ.
 აოტხლფ თვით ეს. დიდ. 520
 აოტხლ თვით ეს. დიდ. 560
 არდწგრ 40. რუთ. 324, 325
 აოყეა 4. წახ. 319
 არყემარს 4. წახ. 316
 აოყემარს 4. წახბ. 351
 არყემარს 4. წახ. 367
 აოყოგუ 4. ანდ. 352, 353, 354, 367,
 368, 418
 აოყუბ 4. წახ. 318, 367
 აოყულ 4. წახბ. 367, 368
 აოყუბლს 4. წახ. 316, 369
 არყუბლს 4. წახ. 367
 აოყულდლს 4 წახ. 368
 არყწალ 40. წახ. 316, 319
 აოყვდ 4. მე-4-სქ. კატ. წახ. 319
 აოყვდლს 4. წახ. 316, 367
 აოში ასული. ანდ. 164
 აოშიკა დედაკაცი. ანდ. (გვლ) 164
 აოშიკა დედაკაცი. ანდ. 164
 აოცსი დაა. ანდ. 164
 აოძ დაა. ანდ. 164
 აოკაარა (მანდ) იხ. პორუშ.
 აოკარინე (მანდ) იხ. პორუშ.
 აოკარნა (მანდ) იხ. პორუშ.
 აოკუნნა (მანდ) იხ. პარა
 აოკუო (მანდ) იხ. პარა
 აოკვინე (მანდ) იხ. პარა
 აოჰე ასული. ჩან. წოვ. 138
 აოჰოლ ბევრი. ანდ. 513
 აოჰოლგუ ბევრი. ანდ. 513
 აოჰ ასული. ქისტ. 138
 აოგოდა 4. კარატ. 336
 აუ მდედრ. სქ. აღმ. მხ. რ. მეშველ. ზმნ.
 ჩან. 139, 145, 156
 აუ „ყოფნა“ (მდ). მხ. რ. ჩან. 239,
 592
 აუ ის იხ. 520
 აულკ ასული ქისტ. 138
 აუკულ-ბ 4 ჯეკ. 326
 აუკაულ 40. ბუღბ. 327
 აუკაულ 4, ჯეკ. ბუღბ. 351
 აუოჰ ასული. ჩან. 128, 139, 155
 აურ 2. ქ. 390, 392
 აურ ის არის. თაბას. 598, 599
 აური 2 ქ. 393, 396, 404
 აულიკ ასული. ქისტ. 138
 აუუა დიდი. ბეც. ქათ. 141
 აუუო დიდი. ბეც. ქათ. 141
 აუყუბ 4. რუთ. 325, 367, 368
 აუყულ 4. რუთ. 324, 325, 351, 367,
 368
 აუყურ 4. რუთ. 325, 367, 368
 აუჭი 9. წახ. 319
 აუჭიბ შ. წახ. 319
 აუჭიბლს 9. წახ. 316
 აუჭიდ 9. წახ. 319
 აუჭილლს 9. წახ. 316
 აუჭირს 9. წახ. 316
 აკჰანლ 90. წახ. 316
 აკჰელ 90. წახ. 316
 აკგაიდ 5. აღულ. 369
 აკგაიდ 5. აღულ. 330
 ო მდედრ. სქ. ნაწ. ქან. 169
 ო ნაცვალსახ. წოვ. 497
 ო შენ ყაბარ. 483
 „ოარ“, „რჰა“ ვოლგას სახელთან და
 კავშირ. სიტყვა. 68
 ოაშა ძმა. აბხ. კლ. 246, 248
 ობ აწყო დრ. ფუძ. მაწ. ქართ. 588,
 589
 ობ სახელზმნის დაბოლაგება. თაბას 596
 ობ ის. ქამ. 517, 518
 ობა ისინი (1, 2-სქ) ბაგულ. 515
 ობი ნაცვალსახ. წოვ. 497
 ობი ისინი (1, 2-სქ). ქამ. 517

- ობჟუ ის (3-სქ). ხვარ. 521, 524
 ოდაბი ისინი (1, 2-სქ. კატ.). ტინდ. 513
 ოდაგუთ,-ა,-ბ იმათი. მრ. რ. ტინდ. 513
 ოდაღუბ,-რ იმათი. მრ. რ. ტინდ. 513
 ოდარ ისინი (მე-3 სქ. კატ.). ტინდ. 513
 (ო)დოუ,-ა,-ბ ის ტინდ. 513, 519
 ოდუ(უ),-ა,-ბ იმათი. ჳამ. 517
 ოდოშოუბ,-რ მისი მრ. რ. ტინდ. 513
 ოდოშოუუ,-ა,-ბ მისი. ტინდ. 513
 ოვრო 8. ჳ. 383
 ოზ სახელზმნის მაწარმ. თაბას. 595
 ოზა ჳო. აბხ. (ს-დ). 455
 ოზირუგო 1000 (გვლ). ანდ. 352, 353
 ოზ სახელზმნის მაწარმ. თაბას. 596
 *ოთი 10. მ. 410
 ოთხასი 400. ჳ. 383
 ოთხენეჩი 80. ჳ. 384
 ოთხენეჩი დო ვით 90. ჳ. 384
 „ოთხი“ „ფეხები“ ჳ. 378
 ოთხი 4. ჳ. 384, 405, 406, 407,* 408
 ოთხი 4. მ. 383
 ოთხმეოცა ჳ. 383, 413
 ოთხმოცდაათი ჳ. 413
 ოთხმოცი ჳ. 383, 413
 ოთხო ჳ. 405, 406, 407
 ოთხო 4, 383, 405, 406
 ოთხონენდოვით 90. ჳ. 384
 ოთხონეჩი 80. მ. 383
 ოთხონეჩი 80. ჳ. 384
 ოთხოში 400. მ. 383
 ოთხოში 400. ჳ. 384
 ოჟლდა 7. ხვარ. 359
 ოლ მდღერ. სქ. ნიშანი. მეგრ. 171
 ოლ მდღერ. სქ. ნაწ. ჳან. 169
 ოლ ნაცვალსახ. 563
 ოლო ჩემი: არჳ. 533
 ოლო ჩვენები. არჳ. 553
 ოლო ნაცვალსახ. არჳ. 551, 567
 ოლო იხ. ნენ.
 ოლოდატუ თითონ ჩენი. არჳ. 535
 ონიკას შვილი ჳ. 176
 ონიკაურღ ჳ. 176
 ჳო ონოხ 178, 218.
 ონოა ოქლედაა 179
 ონტლეგუ 6. ანდ. 352, 355, 371
 ონტლეიგუ 6. ანდ. 352, 355, 371
 ონტლერიოლგუ 60 ანდ. 353, 355
 ონცაა 10. ინხ. 359
 ოა ის ბაგულ. 515
 ოა ის ჳამ. 517, 518
 ოა ისინი (მე-3-სქ). ჳამ. 517
 ოაგოგენეჯს 199
 ოატ ჳმნის მაწარმ. ბოლოსართი. აბხ. 589
 ოაუუუ ის (2-სქ). ხვარ. 521
 ოაუუუ ის (2-სქ) ხვარ. 524
 ოახა იხ. თხუო.
 ოახა-თხაშ იხ. თხუო-თხაშ
 ოაუ ვაჟიშვილი. ყაფ. 163
 ოაუ ვაჟიშვილი. ყაფ. 612
 ოარ შენ. ყაბარ. 484
 ოარ ნაცვალსახ. წოვ. 497
 ოარ ისინი (3-სქ). ბაგულ. 515
 ორას ერთი 201. ჳ. 383
 ორასა 200. ჳ. 383
 *ორდღუ ჳ. 406
 ორენ შენ (დაკ. აშხ). ყაბარ. 484
 ორენჯი მყოფალი. მეგრ. 202
 ორთხუ 407
 ორი „ორი ტუჩი“. ჳ. 378
 ორი 2. ჳ. 382, 389, 392, 393, 397, 399, 400, 403, 404, 419, 420
 ორინალი თავშესაფარი. მეგრ. 202
 ორინჯი საქონელი. მეგრ. 200, 201, 202, 203, 204
 ორიჯი საქონელი, მეგრ. 200, 201, 204
 ორკეცი ქართ. 391, 392
 ორმეოცდაათი 50. ჳ. 382
 ორმეოცი ჳ. 382, 413
 ორმოცდაათი ჳ. 382, 413
 ორმოცი ჳ. 382, 413
 ორუუ ის (მე-4-სქ). ხვარ. 521, 524
 ორუუ ისინი (3. 4-სქ). ხვარ. 521

- არტყუ 406, 407
 არქის ბერძნ. 204
 არტ ბაშვი, ნორჩი. ლუმუქ. 142
 არჯი ძროხა. მეგრ. 200, 201, 204
 არჯო 200
 არ ხარი. ანწ. ყაფ. 163
 ასერიშე ვახშამი. მეგრ. 103
 ასხ 1. არტ. 345, 346, 347, 364
 ასხან 1. არტ. 346, 347
 ასხით ჩემი (მე-4-სქ). არტ. 533
 ასხუ, ოსუფ, — ბ მისი. ჯამ. 517
 ასურ-პატონი ქალბატონი. მეგრ. 226
 ატლი 7. ინხ. 359
 ატლდირ ინ. ოა
 ატლნი 7. ახალ. დიდ. 349, 351
 აუ ის ჯამ. 517, 518
 აუბუე ისინი (1, 2-სქ) ხვარა 521
 აუუუ ის (1-სქ) ხვარა. 521, 524
 აფ აწყო დრ. ფუძ. მაწარ. ქ. 588
 აქოთუმაღე საქათმე. ჯან. 614
 აში 100. შ. ქ. 383, 384, 414, 423
 აშაურ 515
 აში ინ. ბოჩი.
 აშინ 9 (გვლ). დიდ. 349, 351
 აში წამოძახილი ლოცვის დროს. ქისტ.
 180
 აც ხარი, ფური. ქარ. 163
 აცაუინინი 493
 აცდათი 30. ქ. 382
 აცდაერთი 21. ქ. 382
 აცდაორი 22. ქ. 382
 აცი 20. ქ. 382, 411, 412, 422, 423
 აცინო 10. (გვლ) დიდ. 349, 351
 აცინო ბიშონ 1000 (გვლ). დიდ. 390
 აცუ 493
 აცუნა 493
 აცუშ 493
 აცუტაკუნი 12, ხვარა. 359
 აცონმოს 11 ინხ. 359
 აცონკუნი 12. ინხ. 359
 აცო ხარი, კურა. ლუნძ. 163
 აციონი 10. ახალ. დიდ. 349, 351
 აციონი 1000. ახალ. დიდ. 350
 აცინო 9. ახ. დიდ. 349, 351
 ახენაფუ ქ. 449
 ახენაფუ ქ. 449
 ახო მამალი. ჩერქ. ყაბ. 245
 ახოდუ coitus ჯან. 206
 ახუ ინ. ტხუო.
 აშტალ 4. (გვლ) აკუშ. 309, 312
 ახეფ 9. ინხ. 359
 ახე 4. ხინლ. 333, 334, 343, 367
 ბ პირველი პირის ნიშანი ზნნაში მ-ქ. 570
 ბა 2. უღურ. 361
 ბავლეური ქ. 176
 ბე პანის 229
 ბალატი ქართ. 168
 ბაპა ქართ. 168, 170
 „ბე-ლახ-გ“ 67
 ბეხა უღურ. 603
 ბეხუნ ჩახხმა. უღურ. 601, 603
 ბირ ქ. 385
 ბირადღა ნაცვალსახ. ქ. 431
 ბირველი სვ. 385
 ბირველი ქ. 385, 388, 389
 „ბირი“ 1. ქ. 378
 ბირმარხვა ქ. 385
 ბირმშო ქ. 385
 ბირმშოა ქ. 198
 ბირუ 1. ელაპური. 388
 ბიწილი წიწილი.
 ბკაცე ატამი. ჩერქ. 620
 ბკო ნაჭუჭი. ჩერქ. 620
 „ბლუმბე“ 67
 „ბ-ლეს-ბე“ 67
 ბლიმჩა ტოეფალს უალს 90. უბინ. 176
 ბლენა 4. აღიდ. 281, 285
 ბლთი 4 (5). ყაბ. 282
 ბლიმჩა ტოეფუ 80. ინ. ბლემჩა ტყუ-
 აპმ(ა).
 ბლოგ 4. უბინ. 275, 279
 ბლიმჩა ტყუაპა(ა) 80. უბინ. 276
 ბლიმჩა ტყუაპალს ჴოალს 90. უბინ.
 276

- პო პოლოს 218
 პუასა 11. აბხ. 271
 პუინლოზა 80. აბხ. 204, 272, 273
 პუინლოზა ზეზი 90. აბხ. 264, 272
 პრობატა ბერძნ. 218
 პროტრტოკოს 198
 პხე 10. ყაბარ. 289
 პხე 10. ჩერქ. 291, 294
 *პსტრტ 10. ადილ. 286, 423
 პსტრტ 10. ჩერქ. 291, 294, 415
 პხეკატხე იხვი, წყლის ქათამი. ჩერქ. 613
 პტკუტლე 14. ადილ. 281
 პხეკუტტუ 12. ადილ. 281
 პხეკუტტუ 12. ადილ. 284
 პხეკუშე 13. ადილ. 281
 პტკუჭე 11 ადილ. 281
 პტკუტტჳ 15. ადილ. 281
 პსოკუხო 16. ადილ. 281
 პსუკუტლე 17. ადილ. 281
 პსუკუტლე 19. ადილ. 281
 პსუნ იხ, პესუნ.
 პსირე 10. ყაბ. 286, 294, 423
 პსიკუმზლ 19. თან. ყაბ. 282, 286
 პსიკუსე 13. ყაბ. 284
 პსიკუთა 12. ყაბ. 289
 პსიკუნა 16. ყაბ. 285
 პსიკუბლ 12. თან. ყაბ. 282
 პსიკუსე 11. იხ. პსეკუსე.
 პსიკუსე 18. თან. ყაბ. 287
 პსიკუსლე 14. თან. ყაბ. 282
 პსიკუსე 13, თან. ყაბ. 282
 პსიკუსე 12. იხ. პსეკუსე. თან. ყაბ.
 პსიკუსტ 15. თან. ყაბ. 282
 პსიკუსე 16. თან. ყაბ. 282
 პსიენ 80. თან. ყაბ. 283, 288
 პსიი 10, ყაბ. 282, 286, 288, 289, 294
 პსეკუსე 11. თან. ყაბ. 282
 პსეკუსე 12. თან. ყაბ. 282
 პტლე 4. ყაბ. 282, 283, 285, 286, 288
 პტლე 4. ადილ. 281, 285
 პტლე 4. უბიხ. 275, 279
 პტლე 4 (5) ყაბ. 282, 285
 პტლე 40 ყაბ. 282, 286
 პტლე 50. ყაბ. 283, 287
 პუდ 3. კვრ. 329, 330, 366
 პუ დედა სამი დედა. კვრ. 329
 პუტლად 60. კვრ. 329
 პუტლანე წუდ 70. კვრ. 329
 პუე 10. ყაბ. 282, 283, 286, 287, 288, 289, 291, 294
 პუეკიხ 18. ყაბ. 285
 პუეკუბლე 17. ყაბ. 282
 პუეკუბლე 19 ყაბ. 282, 286
 პუეკუსე 11. ყაბ. 282
 პუეკუტლე 14. ყაბ. 282
 პუეკუტ 12. ყაბ. 282, 284
 პუეკუტხე 15. ყაბ.
 პუეკუსე 13. ყაბ. 282, 284
 პუეკუსე 16 ყაბ. 283, 285
 პუეკუტხე 18. ყაბ. 282
 პუინლოზა 270
 პუინლოზა შეზი. აბხ. 273
 პუირე 10. ყაბარ. 423
 პუირე 10. ყაბ. 286, 291, 294, 415
 პუოა 3. ხინ. 366
 პუოა 3. ხინ. 333
 პუე 10. ადილ. 281, 286
 პუე 10. ყაბ. 288, 289
 პუე 10. ჩერქ. 291, 294
 პუენ 80. ყაბ. 288
 პუეკუბლ 19. ადილ. 286
 პუეკუტისე 13. ადილ. 281
 პუეკუტყ 12. ადილ. 284
 პუეკ(უ)უბლლ 17. ადილ. 281
 პუეკ(უ)უბლ 19. ადილ. 281
 პუეკ(უ)უსე 11. ადილ. 281
 პუეკ(უ)უსე 18. ადილ. 281
 პუეკ(უ)უსლე 14. ადილ. 281
 პუეკ(უ)უსტ 12. ადილ. 281
 პუეკ(უ)უსტჳ 15. ადილ. 281
 პუეკ(უ)უსხე 16. ადილ. 281

- პუგრა 10. ჩერკ. 291, 294, 415
 პუგრა 10. ადიღ. 423
 პუში 10. იხ. პუშ.
 პუში 10. ჩერკ. 291, 294
 პჩენე დედ. თხა. ჩერკ. 240
 პხაცე ვარგარი. ჩერკ. 620
 პხი 5. (გვლ). ჩაჩნ. ქისტ. 295, 300, 302, 372
 პხიტტე 15. (გვლ). ჩაჩნ. ქისტ. 295
 პხელუხ ტყა 100. (გვლ). წოურ. 296
 პეპ 2. უღრ. 361, 362, 365, 421
 პეპაჩი 200 უღრ. 361
 პეპყო 40. უღრ. 361, 362
 პეპყოვიწ 50. უღრ. 361
 პეპყოსაწხე 51. უღრ. 361
 პეპწხე 12. უღრ. 361
 პეპ ცოლი. კვრ. 159
 უა 18 აბხ. 264, 271, 272
 უაბა 10 აბხ. 263, 272
 უალ თითონ ისინი. ლუნძ. 503
 უალ თითონ. მრ. რ. ლუნძ. 558, 560, 566
 უაღლო ისინი თითონ. ლუნძ. 505, 558
 უანაბუ თითონ იმათი. არკ. 535
 უანარუ თითონ იმათი. არკ. 535
 უანაჭუ თითონ იმათი. არკ. 535
 უანტაუ თითონ იმათი. არკ. 535
 უაპკუ ისინი თითონ. არკ. 560
 უარე ქ. 393
 *უარი მ. 392
 უარნეჩი 40. მ. 383, 392
 უარნეჩი დო ვითი. მ. 383
 უარშეა იხ. ჯებ. ეაბბუ.
 უაჭუ იხ. ჯაჭ ინჭაჭუ.
 უახ 13. აბხ. 264, 272
 უაჩ 16. აბხ. 264, 271, 272
 უაჭ უაჭ 20. აბხ. 273
 უე ბევრი დედ. ცხვარი. წოვ. 236, 237
 უე ცხვარი, ფარა. წოვ. 239
 უე ის. დიდ. 520, 521, 522, 523
 უელა იხ. ყედლუა
 უედლუა ისინი. დიდ. 520, 522.
 უედლუა უედლუაოტხლეს ისინი თითონ. დიდ. 523, 560
 უედლურ იხ. ყედლუა
 უედლუს იმათი. დიდ. 520
 უედლუს იხ. ყედლუა
 უედლუი ისინი. დიდ. 519, 522
 უევუ 19. აბხ. 264, 265, 272
 უენაბუ თითონ მისი. არკ. 535
 უენაბუ თითონ მისნი. არკ. 535
 უენარუ თითონ მისი. არკ. 535
 უენაჭუ თითონ მისი. არკ. 535
 უენე ისინი. (გვლ) ჭარ. 501
 უენელაბ მისი. (გვლ) ჭარ. 501, 506, 579
 უენტაუ თითონ მისი. არკ. 535
 უენტაუ თითონ მისნი. არკ. 535
 უე უეაოტხლეს ის თითონ. დიდ. 523, 560
 უეს იხ. ყი. (რუთ.)
 უეტგატაუ თითონ (მდღერ. სქ). არკ. 534
 უეტხლდეაბუ თავისთან (დღედაკაცხე). არკ. 533
 უეტხლდეარუ თავისთან (დღედაკაცხე). არკ. 533
 უეტხლდეაჭუ თავისთან (დღედაკაცხე). არკ. 533
 უეი იხ. აბხ. 136
 უე ნაცვალსახ. ადიღ. 462
 უე ჩვენ. რუთ. 543, 552, 565, 566
 უეი თითონ. ლუნძ. 503, 505
 უეი თვით. ანდ. 512
 უეი თითონ. ლუნძ. ანდ. 558, 560
 უეიბგო ის თითონ. ლუნძ. 505, 558
 უეიბოღუ თვით. მრ. რ. ანდ. 512
 უეიშ 17. აბხ. 264, 265, 271, 272.
 უელა მათი. ხვარ. 521
 უედე იხ. ყიღუ.
 უელა მათი. ინხ. 521
 უედუ ისინი. ინხ. 520
 უედუ ისინი. ხვარ. 520
 უედულუ იხ. ყიღუ.

- უკვ თითონ. ლუნძ. 607
 უვიოლგუ თვით. (მამრ.). მრ. რ. ანდ. 512, 558
 უვიუგუ ნაცვალსახ. ანდ. 558
 უვი იხ. უვი.
 უვიშა დედ. თხა. აბხ. 240
 უვინ ჩვენ. ჯგკ. 552, 565, 566
 *უვინა ქართ. 211
 უვინა დედალი თხა. აბხ. 240
 უვინად კრავის სახელი. სვან. 210
 უვინდრე იხ. უვრ.
 უვინდრ იხ. უვრ.
 უვინცა იხ. უვრ.
 უვრ თითონ. (მდედრ). ლუნძ. 503, 505
 უვი თვით. ანდ. 512
 უვრ თითონ. ლუნძ. ანდ. 558, 560
 უვრგო ის თითონ (მდედრ). ლუნძ. 505, 558
 უვიოლგუ თვით (მდედრ). მრ. რ. ანდ. 512
 უვიოლგუ თითონ. მრ. რ. ანდ. 558
 უვირ 2. მ. 392
 უვირ თვით. ანდ. 512
 უვირ თითონ. ანდ. 558, 560
 უვირი 2 მ. 383, 389, 390, 393, 404, 419, 420
 უვიროლგუ თვით (მე-4-სკ. კატ.). მრ. რ. ანდ. 512
 უვიროლგუ თითონ. მრ. რ. ანდ. 558
 უვიროჟი 200. მ. 383
 უვირ თითონ (მამრ.). ლუნძ. 503, 505
 უვირ თითონ ის. ლუნძ. 506
 უვირ თითონ. ლუნძ. ანდ. 558, 559, 560, 566
 უვირგო ის თითონ (მამრ.). ლუნძ. 505
 უვირგო თითონ. ლუნძ. 558
 უვირგო დუნ რნა ვუგო თვით მე მოვალ (კაცი). ლუნძ. 505
 უვირგო დუნ რნა მრგო თითონ (დე-დაკაცი) მე მოვალ. ლუნძ. 505
 უვირ თვით. ანდ. 512
 უვირ თითონ. ანდ. 560
 უვირგუ თითონ. ანდ. 512
 უვიც 16. აბხ. 265, 271, 272
 უვიწ 16. აბხ. 271
 უვი ის. დიდ. 522, 523, 529, 580
 უვი იხ. უვი და ჰოლუჟე.
 უვიდრე იხ. უვალ.
 უვიდრ იხ. უვალ.
 უვიდოცა იხ. უვალ.
 უვისოე 1000. უვიხ. 276, 280
 უვიო 10. უვიხ. 278
 უვირ 10. უვიხ. 275, 279, 291, 294
 უვირც 10. უვიხ. 423
 უვი 2 კ. 383, 389
 უვი ის ხვარ. 520, 523
 უვი ჩვენ. ლუმუქ. 526, 527, 557, 565, 566
 უვი თქვენ. რუთ. 543, 565, 566
 უვით იხ. უვირ.
 უვიზ ჩვენ თითონ. ლუმუქ. 528, 557
 უვიზა ბუკრუ ჩვენ თითონ მოვედით. ლუმუქ. 529
 უვი ბუკრუ ჩვენ მოვედით. ლუმუქ. 529
 უვივა ჩვენ თითონ. ლუმუქ. 528, 557
 უვილ ჩვენი (გვლ). ლუმუქ. 525
 უვილ იხ. უვი.
 უვირ იხ. უვი.
 უვირახუ თითონ მისი. არკ. 534
 უვირახუ თითონ მისნი. არკ. 534
 უვირარუ თითონ მისი. არკ. 534
 უვირახუ თითონ მისი. არკ. 534
 უვირახარ იხ. უვი.
 უვირტახუ თითონ მისი. არკ. 534
 უვირტახუ თითონ მისნი. არკ. 534
 უვირ იხ. უვი
 უვირარ იხ. უვი.
 უვი უვიზა ბუკრუ ჩვენ თითონ მოვედით. ლუმუქ. 529
 უვირ 2. კ. 383, 389, 390, 392
 უვირა ჩვენ თითონ. ლუმუქ. 528, 557
 უვირენეჩი 40. კ. 384
 უვირენეჩი დო ვით 50. კ. 384
 უვირი 2. კ. 390, 404, 419, 420

- რ სქ. კატ. ნიშანი. ყაფჩ. 524
 რ 1, 2-კატ. ნიშ. წახურ. 146, 152, 254, 255, 256
 რ მამრ. და მდღერ. სქ. კატ. ნიშანი. წახ. ენ. 315, 316
 რ 1, 2-სქ. კატ. ნიშ. წახ. 317, 318, 541
 რ სქ. კატ. ნიშანი. ხვარ 151, 358
 რ მამრ. სქ. ნიშ. ჯეც. 53, 326
 რ მდღერ. სქ. ნიშანი. ჰვრკ. 310, 315
 რ სქ. კატ. ნიშანი. 303
 რა ნაცვალსახ. ქ. 431
 რა ზნის თაესართ. დამატ. მრ. რ. აბხ. 590, 591
 რა სქ. კატ. ნიშ. არჰ. 348
 რა სქ. კატ. ნიშანი. ლუმუქ. 305, 529
 რა მდღერ. სქ. ნიშ. ლუმუქ. 310, 530
 რა ჰვრკ. 606, 607, 608
 რა იხ. საარა.
 რაბ იხ. ურთ. რაბ.
 რა გვარად 101
 რავა 101
 „რას“ იხ. „რუს“-ივ. იაფეტრიანთა ტომი. 68
 „რახენ“ ეტრუსების ტომის სახელი. 68
 „რაქველები“ „რახ-რუს“-ების ტომის წარმომადგენელი. 68
 რახა 6. ლუმუქ. 305, 307, 371, 372
 რახაბა 6 ლუმუქ. 305, 307, 371, 372
 რახავა 6. ახალ. ლუმუქ. 305, 307, 371, 372
 რახარა 6 ლუმუქ. 305, 307, 371, 372
 რახაწალა 60. ლუმუქ. 305
 რახაწალობა 60. ლუმუქ. 305
 რახაწალდა 60. ლუმუქ. 305
 რახაწალვა 60. ლუმუქ. 305, 306
 რაპარებ ძველი. მრ. რ. მე-3-კატ. ბაგულ. 141
 რბუ 67
 რდა სქ. კატ. ნიშ. ლუმუქ. 529
 რე ფორმანტი. ყაბ. 284, 286
 რე და (კავშ.) ყაბ. 284, 290, 291, 292
 რევე 101
 რეხუა 6 (გვლ). ლუმუქ. 305
 რეხტა 6. ლუმუქ. 307
 რეცალვა 60. (გვლ). ლუმუქ. 305, 307
 რვა 8. ქართ. 382, 409
 რთულნი თანხმოვანი 116
 რი ლუმუქ. 529, 530
 რი ჰვრკ. 607, 608
 რი იხ. სარო, საარო
 რინა არსება. მეგრ. 202, 203
 რიუ ასული, ქალიშვილი. ბულუხ. 164
 რიშ ასული, ქალიშვილი. ჯეც. თაბას. 164
 რიში ასული, ქალიშვილი. ხინ. 164
 რიშნ დაა. რუთ. 164
 რიც დაა. ხინ. 164
 რიხა დედ. ცხვარი. ტინდ. ლოდ. 161
 რიხა მამ. ცხვარი. ბოთლ. ლოდ. 161
 რიჯ თითონ. (მდღერ. სქ). რუთ. (შა-ნაზ). 544
 რიჯ იხ. ჭუჯ.
 რიმა ცხვარი. (დედრ. და მამრ). ყუან. 161
 რიმელი ნაცვალსახ. ქ. 431
 რიმელღიშე ქ. 458
 რიხ ქმარი. ლენძ. 157
 რიყოგო 4. ანდ. 352, 353, 354, 367, 368, 418
 „რიშ“ ეტრუსკების ტომის სახელი. 68, 71
 რტიგ მათი. აბხ. 456
 რუ სქ. კატ. ნიშანი. არჰ. 533
 რუ ლუმუქ. 530
 რუა 8. ქართ. 409
 რუაჰ 8. ქართ. 382
 რუგულ 6. კვრ. 372
 რუო 8. 8. 383
 „რუს“ იხ. „რას“-ივ. იაფეტრიანთა ტომი. 68
 რულაქლ 6. კვრ. 329, 331, 371
 რუშ ასული, ქალიშვილი. კვრ. ალულ. 164

ჩკვლ 6. ბულბ. 327, 371, 371
ჩწყვილი სვ. 397
ჩკათუ ისინი თითონ. აბხ. 457
ჩჯი სან. 204
 „ჩჰა“ მდ. ვოლგის ძველი სახელი
ჩგ ზმნის თავსართ. დამატ. მრ. რ. აბხ.
 590, 591
ჩგხწვრ 60. რუთ. 324
ჩგხვბ 6. რუთ. 371
ჩგხვდ 6. რუთ. 324, 331, 371, 372
ჩგხვრ 6. რუთ. 371
ჩგჯ თითონ. (მდღერ. სქ). რუთ. 544,
 559
 ს 1-3. ნაცვალსახელოვანი თავსართი. მხ.
 რ. აბხ. 456, 463
ს ზმნის თავსართი. 1-3. მხ. რ. აბხ. 589
 590, 591
სა ზმნის თავსართ. დამატ. 1-3. მხ. რ.
 აბხ. 591
სა 1. უღრ. 361, 362, 364
სა 1. წახ. 316, 317, 542
სა ერთი, ვინც. აღულ. 537
სა 1. რუთ. 324, 325, 364
სა 1. ბულბ. 364
სა 1. ხინ. 333, 364
საარვხო ქცევა ქართ. 587
საბ არის. ჰვრკ. 609
საბ 1. თაბ. 364
საბ 1. რუთ. 324, 325, 364
საბ 1. წახ. 364, 419, 542
საბ იხ. სარს საბ.
საბა მამა (წოდ. ბრ. ჩემო მამავ.). აბხ.
 24
საბახ ძე ქართ. 176
საბაური ქ. 176
საბაწ 100. უღრ. 361, 362
საბი რა. აკუშ. 556
საბოტე წალი 177
საბო ერთი (არავონ). თაბას. 146, 320,
 321
საბო ხალ ერთი სახლი. თაბას. 146
საბო ხინი ერთი ძროხა. თაბას. 146

საბო ჯანვარ ერთი მგელი. თაბას. 146
სად 1. აღულ. 328, 364
სად 1. კვრ. 329, 364
სად 1. წახ. 419, 542
სად 1. ბულბ. 327
სად 1. რუთ. 324, 325, 364, 544
სადგამი ქართ. 232
სადღლა ნათესავი. ქართ. 167
სადღლე ქ. 232
სავი თითონ (საშ. სქ). ჰვრკ. 555, 556
სავი არის (3-სქ.), არიან (ყველა). ჰვრკ.
 605, 606
სავთი ყოფილნი (1, 2-სქ). ჰვრკ. 606
სავილ ყოფილი (3-სქ). ჰვრკ. 606
სავილა იხ. სავი
სავლი ყოფნა ზმნის აწმყო, ზმნის ზედა.
 (3-სქ). მხ. და მრ. რიც. ჰვრკ. 607
სავრა ვარ (3-სქ). ჰვრკ. 605
სავრი ხარ (3-სქ). ჰვრკ. 605, 606
საზევბი მშობელი საქონელი. ქართ.
 სეგს. 193
საზოვად სახელი. ქართ. 168
სათვისო ქცევა. ქართ. 587
საკაცო ქართ. აუ. 232
საკე იხ. სეგე. 267
სალ 71
სალლი ყოფნა ზმნის აწმყო. ზმნის ზედა
 (1, 2-სქ). მრ. რ. ჰვრკ. 607
სალლი ყოფნა ზმნის აწმყო, ზმნის ზედა
 (მდღერ). მხ. რ. ჰვრკ. 607
სამამო ნათესავი. ქართ. 167
სამასი 300. ქართ. 383
სამეოცი 60. ქართ. 383, 413
სამი 3. ქართ. 382, 404, 405, 408
სამეცი ქართ. 391
სამოცლათი ქართ. 413
სამოცი 60. ქართ. 383, 413
სანასანღურ ერთმანეთი. წახურ. 542
სანერჩე ქართ. 232
სანე ჩემი (დანდ) იხ. სუო. ჩაჩნ. 490
სანე ხაანე იხ. სუო სუოო. 492
საბ ირემი. ჩაჩნ. 155

კუთხნილვებითი ნაცვალსახელები

ჩემი—დიუ (მამრ.), დია (მდედ.), დიბ (საშ.)
 შენი—დოუ, დოა, დობ,— დულ (მრ. რ.)
 მისი—დოშუუ, დოშუა, დოშუბ,—დოშუულ (მრ. რ.)
 დოტხლიტხლი (მდედ.)
 ჩენი— იშაჲუ, იშიი, იშიბ,— მრ. რ. იშილ
 თქენი—ბიშტიუ, ბიშტია, ბიშტაბ,—მრ. რ. ბიშტილ
 იმათი— დოლუუ, დოლუა, დოლუბ,—მრ. რ. დოლულ
 (ანდ.—დიდ. მას. 4).

ჩვენებითი ნაცვალსახელები

ეს—ჰაუ (მამრ.), ჰაა (მდედ.), ჰაბ (საშ.)
 ესენი—ჰალ.
 ის—ჰუ, ჰუა, ჰუბ,— დოუ, დოა, დობ,— გოუ, გოა, გობ.
 ისინი—ჰალ(ი),— გოლ.
 (ანდ.—დიდ. მას. 3).

კითხვითი ნაცვალსახელები

ეინ—ეუ, ენჯხლილა,—
 მრ. რ. ევოტხლილა.
 რა—ებხულა, ებლა.
 (ანდ.—დიდ. მას. 4).

§ 5. კარატული ნაცვალსახელები

პირთა ნაცვალსახელები

მხ. რ.	მრ. რ.
1. მე—დენ	ჩვენ—იში
2. შენ—შენ	თქვენ—ბიშტი
3. ის—ჰუდუუ, ჰუდუა, ჰუდუბ.	ისინი—ჰადიბეა (1 და 2 სქ.)
ისინი—ჰუდუბეი(1 და 2 სქ.), ჰუდურეა (3 სქ.)	ჰადირეა (3 სქ.)
ეს—ჰადიუ, ჰადია, ჰადიბ.	

(ანდ.—დიდ. მას. 24).

კარატული კუთხნილვებითი ნაცვალსახელები

ჩემი—დიუ, დია, დიბ,— მრ. რ. დიბეა (1 და 2 სქ.), დირეა (3 სქ.)
 შენი—დუუ, დუა, დუბ,— მრ. რ. დუბეა (1 და 2 სქ.); (დურეა (3)
 მისი—ჰუდუუ, ჰუდუა, ჰუდუბ,— მრ. რ. ჰუდუბეა (1 და 2 სქ.)
 ჰუდუშურეა (3).
 თვისი—ინშულა (1 სქ.), ინშუადა (2), ინშუბდა (3).
 მისი —(მდედ. სქ.)—ჰუდოტხლიტხლს,—მრ. რ. ჰუდოტხლიტხლიტხლია.
 ჩენი—აშიუ, იშია, იშიბ,—მრ. რ. იშიბეა (1 და 2), იშირეა
 თქენი—ბიშტიუ, ბიშტია, ბიშტობ, მრ. რ. ბიშტიბეა (1 და 2), ბიშ-
 ტირეა (3).

- სე 1 ყაბ. 282, 283
 სეზ 1 (გვლ.) ანდ. 352, 353, 354
 სეკე 1 აბხ. 263, 264, 266, 267, 291
 სემ 3, სე. 413
 სემეშდ 30 სე. 385
 სემი 3 სე. 384, 404
 სენ ჩემი (გვლ.) წოვ. 489
 სენდა ჩემი (გვლ.) ჩ. ქ. 489
 სენდა ჩემი (გვლ.) ჩაჩნ. 496
 სენ ღენა სუო ვიჟა ჩემ მამას მე ვუ-
 ყვარვარ. ჩაჩნ. 593
 სენ ღენა სუო აიჟა ჩემ მამას ვუყვარ-
 ვარ (ქალი აშობს). ჩაჩნ. 593
 სენ ნანა სუო ვიჟა ჩემ (ვაჟის) ღე-
 დას მე ვუყვარვარ. ჩაჩნ. 593
 სენ ნანა რუო აიჟა ჩემ (ქალის) ღე-
 დას მე ვუყვარვარ. ჩაჩნ. 593
 სენნო 5 (გვლ.) ღიდ. 349, 351, 369,
 372
 სენა ჩემი (უსლ.) ჩაჩნ. 490, 491
 სეა 1 ანდ. 353, 354
 სეაბუ 1 არქ. 364, 416, 419
 სეარუ 1 არქ. 364, 419
 სეაბუ 1 არქ. 364, 419
 სეაბუ 1 არქ. 364, 419
 სერ 1 ანდ. 353, 354
 სერ მე (ააკ.) აღიდ. 477
 სერ მე (გვლ.) ყაბარ. 481, 483
 სერ მე. ჩერქ. 483
 სერა მე, ჩემი. აბხ. 455
 სერა მე. (გვლ.). აბხ. 483
 სერე მე (ლ.) აღიდ. 477
 სერე თითონ. აღიდ. 478, 480
 სერე მე (ააკ.) ყაბარ. 482, 483
 სერეახერ ჩენი (ააკ.) ყაბარ. 482
 სერა ქართ. 103
 სერი მე (ღ.) აღიდ. 459, 477
 სერი მე, მე თითონ. აღიდ. 478
 სერია მე თითონ. აღიდ. 478
 სერია მე (ღ.) აღიდ. 477
 სერისბუ ჩემი აბხ. (ჩ—ა) 455, 458
 სერის კული 103
 სერობაა ქართ. 103
 სერ სერე მე თითონ. აღიდ. 478
 სერსერო თითონ. აღიდ. 478
 სერსა მე თითონ. ყაბარ. 483
 სესია ქართ. 171
 სესაბიარა (გვლ.) აკუმ. 554, 556
 სესეა ჩემი. (ლ.) ყაბარ. 482, 483
 სესიე ჩემი (გვლ.) ყაბარ. 481, 483
 სესია ჩემი (ლ.) აღიდ. 477
 სესია ჩემი (ღ.) აღიდ. 477
 სესეა ჩემი. აღიდ. 460, 477
 სესეა ჩემი. ყაბარ. 483
 სეუ 1 ანდ. 353, 354
 სელ თხა ოსური. 180
 სი ნაცვალსახ. მე-3-პ. ქ. 436
 სი ნაცვალსახ. მე-2-პ. მხ. რ. ს. 429,
 434, 439, 446, 453
 სი ნაცვალსახ. მე-2-პ. მხ. რ. მ. 429,
 446
 სი ნაცვალსახ. მე-2-პ. მხ. რ. ქ. 429,
 446
 სი რა. ჰერკ. 556
 სი ჩემი (ლ.) ყაბარ. 482, 483
 სიბრჯგუ ქ. 114
 სიბრჯგუხ ნიშანი იხ. ბრჯგუ.
 სიგა მე თითონ. უბის. 472
 სილდრი ქართ. 168, 225
 სიმაგრე ზგერისა 117
 სიმაში ქართ. 168, 225
 სიმეჟურ 30 თაბ. 320, 321, 323
 სამიჟუნნასარ-ბა 31 თაბ. 321
 სიმეჟორე (ზგერისა). 117, 129
 სინდები კავკასიის ჩრდ-დასავ. ტომების
 სახელი, რომელსაც ზგოდენი გეოგრაფე-
 ბი და ისტორიკოსები ხმარობდნენ.
 97
 სინდური ენებია აბხაზური, უბისური,
 ჩერქეზული, ანუ აღიდური და ყა-

- ბარდოული. 97
 ხან ნაცვალსახ. მე-2-პ. მხ. რ. ქ. 429
 *ხინ ნაცვალსახ. მ. ქ. ს. 432, 446
 ხია ჩემი (ლ). აღილ. 477
 ხია ჩემი (ლ) ყაზარ. 482, 483
 ხი(ა) ჩემი (აქ). ყაზარ. 482
 ხიოცი 11 ახალი დიდ. 349
 ჭიხ 1 ახალ. დიდ. 349, 350, 364
 ხისგუთი სვ. 453
 ხისინა ჰგერები 116
 ზისტუ მისი. აზხ. 455,
 460
 ზიტ რა (გვლ). ყაზარ. 482, 486
 სიტყუა ქ. 404, 419
 სიტყუა ქ. 403
 ზიტხა ძმა კვრ. 159
 ზკან ქ. 438
 სკანი ნაცვალსახ. მე-2-პ. მხ. რ. მ. ქ.
 430, 434, 435, 438
 სკილიმუნტრი ზღმარტლი. კან. 617
 სკირმუტი ზღმარტლი. კან. 617
 ჰო სკვმნოს 187
 ზ'აბ აქ, აქეთ. ანწ. 501, 508
 ზაგლკ ცოლი. ქისტ. 236
 ზანდ ნაცვალსახ. ჩაჩნ. 493
 ზაჟულე თქვენ. (უ). უბიხ. 472
 სო მე (გვლ). წოვ. 489, 495, 605
 სო მე ჩაჩნ. 489, 495
 ზო მე. ქისტ. 489, 495
 ზონი 3. (გვლ). დიდ. 349, 350, 366
 ხონოყუ 60 (გვლ). დიდ. 349, 350
 ხონოყუნოცინი 70 (გვლ). დიდ. 349,
 350
 ხოგა ხაა იხ. სუო.
 ზოხა იხ. სუო.
 ზჰეკალი ქართ. 168
 ზპირანტი ჰგერები. 116
 სხე 100. აღილ. 282, 289, 290, 423
 სხე მე (ლ). ყაზარ. 482, 483
 ხხეზ 1 კამ. 357
 ხხეზ 1 ანდ. 352, 364
 ხსენოყ 50 აღილ. 282, 290
 სხეა 1 კამ. 357
 სხეა 1 ანდ. 352, 364
 სსერ 1 იხალ. ანდ. 352, 364
 სსეუ 1 კამ. 357
 სსეუ 1 ანდ. 352, 364
 სსიტგუ 200 აღილ. 282
 სსე-ნუჟუა 500 აღილ. 414
 სტაგ მამაკაცი. ქისტ. წოვ. 237
 სტაგ მამაკაცი. ჩაჩნ. 237
 სტაგა იხ. სტაგ.
 სტაგანა იხ. სტაგ.
 სტაკ კაცი. წოვ. 237
 სტარალ იხ. სტუ
 სტარანა იხ. სტუ
 სტეგ მამაკაცი. ჩაჩნ. 237
 სტეგინი იხ. სტაგ.
 სტეგ მამაკაცი. ჩაჩნ. 237
 სტეინ იხ. ვუნ.
 სტანგრედაჰი იხ. ვუნ.
 სტენი იხ. ვუნ
 სტენა იხ. ვუნ
 სტერიხი იხ. სტუ
 სტეე ცოლი, დედალი. ჩაჩნ. 236
 სტეე ცოლი (იხ. ისტუეც). ჩაჩნ. 237
 სტეე (აანდ) იხ. ჰუნდ
 სტიენა იხ. ჰუნდ
 სტინი (ნე) იხ. ჰუნ.
 სტიანინი (აანდ). იხ. ჰუნ
 *სტიუ ცოლი. ჩაჩნ. 237
 სტიუნდს იხ. ჰუნდ
 *სტიხა ჩ. წ. ქ. 237
 სტუ ხარი. ჩაჩნ. 155, 235, 237, 251.
 სტუ ცოლი. წოვ. 230
 სტუინო ცოლი, დედაკაცი. წოვ. 236
 სტუე ჩემი აზხ. 456, 459, 460.
 სუ ნაცვალსახ. მე-3-პ. ქ. 436
 სუნან-მე (მიცემ. ბრ. გვლ). ჩ. ქ. წ.
 489
 სჰარა ნაცვალსახ. აზხ. 476
 სულ რა, ვინ. ყაფ. 521

- შუენგზა** იხ. სუო
სუენზა იხ. სუო
შუენა იხ. სუო
სუენა-საძანა იხ. სუო-სუოლ
სუოფა 30 (გვლ). ლუმუქ. 305, 306
სუოლ ვინ. ყად. 521
სუმ 3. ქ. 383, 404
სუმი 3. მ. 383, 404
სუმინერტემდ 60. ს. 413
სუმენეჩი 60. მ. ქ. 383, 384
სუმენეჩი დო ვით, სუმენეჩი დო ვითი 70 ქ.
 384
სუმინერტემდ 60. სე. 385.
სუმონეჩი 60. მ. 383
სუმოში 300, მ. 383
სუმოში 300. ქ. 384
სუნ სახელზმნის ბოლოსართი. უდურ.
 601
სუო მე. ჩან. 490, 491, 495, 499, 557
სუო ვუ მე ვარ. ჩან. 592, 592
სუნა მიუნა საძან ვეფირია მე მიყვარს
 ჩემი ძმები. ჩან. 593
სუნა მიუნა საძან მიყვარს მე მიყვარს
 ჩემი დები. ჩან. 593
სუნა მიუნა საძან ნანა მე მიყვარს ჩე-
 მი დედა. ჩან. 593
სუნა საძან და ვიუნა მე ჩემი მამა მი-
 ყვარს. ჩან. 593
სუო აუ მე ვარ (ქალი). ჩან. 592, 593
სუო სურ მე თითონ. ჩან. 491, 492,
 557
სურსურის ერთმანეთი. აღულ. 537
სულრე სეპხეშაუნ გგაჯიტლა ჩემი ცო-
 ლის ძმა. უბიხ. 137
სულრე სეჯეპხაან გგაჩჩე ჩემი დის ცხე-
 ნი. უბიხ. 137
სულრე სეჯეიტლან გგაჩჩე ჩემი ძმის
 ცხენი. უბიხ. 137
სულრე, ან ხელთა სეჯეიტლან გგაპხეშ
 ჩემი ძმის ცოლი. უბიხ. 137
სკე თქვენ (ლ). ადილ. 477
სკენტე თქვენ (ლ). ადილ. 477
სკერი 479, 480
სკეხვა თქვენი (ლ). ადილ. 477.
სკა თქვენი (ლ). ადილ. 477
სკან მ. 438
სკანი ნაცვალსახ. მე-2-პ. მხ. რ. მ.
 430, 434, 438
სკანი ქ. 435
სხალა 3 უბიხ. 291, 415
სხე 3 ადილ. 281, 284
სხე ძმა. ჩერქ. ლულ. 247
სხი 3 ყაბარ. 291
სხოე 100 უბიხ.
სხუსხე 100 ჩერქ. ყაბ. 423
სხი იხ. სხოე.
სხოე ვინ. უდურ. 553
სხოლოე იხ. სახოლოე
სხოლოე ნაცვალსახ. უბიხ. 473
სხოე იხ. სხოე
სხოეხი იხ. სხოე
სხერი თქვენ. ადილ. 486, 487
სხერიხერ თქვენ. ადილ. 486, 487
სცემს ქართ. 587
სცემატ წავედი. აბხ. 590
სცენ მივდიოდი. აბხ. 590
სცომატ მივდივარ. აბხ. 589
სძალი ძიხის ცოლი, ძმის ცოლი. ქართ.
 168, 182, 183
სწერლა ქართ. 587
სწერდენ ქართ. 587
სწერენ ქართ. 587
სწერთ ქართ. 587
სწერს ქართ. 587
სხა თავი ადილ. 478, 481
სხაგე თავად. პირადად. ადილ. 478
სხაჯე თითოეული, ყოველი. ადილ. 487,
 481
სხიმენტური ზღმარტლი. ქან. 617
სხმარტლი ზღმარტლი. სე. 617
სხული მსხალი. მ. ქ. 619

- სხა აქ. ჩან. 499
 სხა ვულოა აქ მოდი. ჩან. 499
 სკათ მე თითონ. აბხ. 457
 სჰა 1 ყუბაჩ. 332, 333, 364
 სე ზმნის თავსართი დამატ. 1-3. მხ. რ. აბხ. 591
 სედ რა (მაკ) ადილ. 479, 486
 სედ რა (მაკ) ყაბარ. 483
 სელო მე (დირ). უბიხ. 472.
 სელოე მე (უ). უბიხ. 472
 სელტა მე (დ). უბიხ. 472
 სელტალან მე. უბიხ. 475
 სელტა სეზ ჩემი. უბიხ. 472, 476
 სეყანა ვიქნებოდი. აბხ. 590
 სეყოუბ ვარ. აბხ. 590.
 სეტ რა (ლ). ყაბარ. 483, 486
 სეტხოლე რანაირი. ყაბარ. 483
 სეტხოლე როგორი. ყაბარ. 486
 სეებ 1 ტინდ. 358
 სეა 1 ტინდ. 358
 სეუ 1 ტინდ. 358
 სარა ნაცვალსახ. აბხ. 487
 სან 100 უბიხ. 276, 280, 423
 სანზუჯ 50. უბიხ. 280, 414, 423
 სეირი თქვენ. ადილ. 474
 სეირი თქვენ (დ). ადილ. 477, 487
 სეირიხერ თქვენ. (დ): ადილ. 477, 480, 487
 სილოლან თქვენ (დირ). უბიხ. 472
 სივლტალან თქვენ. უბიხ. 473
 სილტალან თქვენ. უბიხ. 472
 სიბ 1 ჯეკ. 326, 364
 სიად 1 ჯეკ. 326, 364
 სიადან 3 უბიხ. უსლ. 279, 293.
 სიან 3 უბიხ. უსლ. 279, 293
 სიე 3 ადილ. 284
 სიე 3 ჩერქ. 293
 სიეჩა ტოეფალან ყვალან 70 უბიხ. 276
 სიეჩა ტოეფე 60 უბიხ. 276
 სიი 3 თან. ყაბ. 282, 284, 293
 სიიდ რა (დ). ადილ. 479
 სიიდ რა ადილ. 479
 სიიდო როგორი. ადილ. 479
 სიისი 300 ყაბ. 283, 290
 სიტ 200 თან. ყაბ. 283, 290
 სინაემაღ 12 ბულხ. 327
 სინასად 11 ბულხ. 327
 სოე 100 უბიხ. 276, 280, 423
 სოე დლან ყვალან 110. უბიხ. 276
 სოე დლან ტოეჩა ტოეფალან 140 უბიხ. 276
 სოე დლან ტოეფალან 120 უბიხ. 276
 სოე დლან ტოეფალან ყვალან 130 უბიხ. 276
 სისეი 100 ადილ. 282
 სისეი 100 თან. ყაბ. 283
 სისეი 100 ადილ. 289
 სისეი 100 ჩერქ. 423
 სისეიში 200 (იხ. სსიტეუ). ადილ. 281
 სიე 100 ადილ. 290
 სიე-ნუყუა 50 ადილ. 290
 სიელტა ზევით. უბიხ. 474
 სიელტალან ნაცვალსახ. უბიხ. 475
 სიუ და ლუმუქ. 142
 სიუ დაა. კვრ. 158, 163
 ტ ნამყო უსრულის მაწარმ. სინდ. ენ. 589, 591
 ტაკეტე ინდოური. ჩერქ. 613
 ტაბეკა დაა აბხ. კლ. 247
 ტაშე ფრინველის ფრთა. ჩერქ. 617
 ტარ რომელი (დ). ადილ. 479
 ტარარ რანაირი. ყაბარ. 483
 ტარე რანაირი (მაკ). ყაბარ. 483
 შო ტაუროხ 218
 ტატიგო 3 (გვლ.). ანწ. 340, 342
 ტატიყოეღლა ანწიგო 70. (გვლ.). ანწ. 340
 ტატი-ყოგო 60 (გვლ.). დუნდ. 339, 342
 ტატი-ყოგო 60 (გვლ.). ანწ. 340
 ტამ ის (გვლ.). ლუმუქ. 525, 528.
 ტე ჩეენ (ლ). ადილ. 477
 ტე სად (ლ). ადილ. 479.
 ტე ის. ულურ. 553
 ტეებგორ 344.

ანებრგო 30 (გვლ). ანწ. 340, 343, 344
 ანებრელდა-სიგო 31 (გვლ). ანწ. 340, 344
 ანედ სად (დ). აღილ. 479
 ანედ სად (ლ). აღილ. 479
 ანედკეე სად. (დ). აღილ. 479
 ანეი თხა. ჩერქ. 245, 246
 ანეიოხლო ვაცი. ჩერქ. 245, 246, 613
 ანეკეე სად (დ). აღილ. 479
 ანედეფიამ სვან. 250
 ანედფინიში ხეთური. 250
 ანემა ამდენი. უღურ. 553
 ანეშ ვაცი (გვლ). ლუნძ. ანწ. 160
 ანერარე რომელი (ლ). აღილ. 479
 ანერე ჩეენ (ლ). აღილ. 477
 ანერე როგორი (ლ). აღილ. 479
 ანერი ჩეენ (დ). აღილ. 474, 477, 480, 486
 ანერიჩე ჩეენ (დ). აღილ. 477, 480, 486
 ანესა უღურ. 603
 ანესუნ ჩასხმა. უღურ. 601, 603, 604
 ანეთია ქართ. 171
 ანეთია ჩეენი (ლ). აღილ. 477
 ანეშტ ხელი. სვ. 411
 ანე ისინი (გვლ). ლუმუქ. 525, 528
 ანეკანი ქართ. 192, 613
 ანეკანი ბატკანი. ქან. 192
 ანეიხი ვაეიშვილი (გვლ). ლუნძ. ანწ. 163
 ანეი ჩეენი. (ლ). აღილ. 477
 ანეუბი ქ. 397
 ანეუბიში ქ. 397
 ანეუ კაცი, ქმარი. ჩერქ. 249
 ანეხთო 5 არჭ. 369
 ანე 4 (ფუძე). უ. ჩ. ყ. 293.
 ანესა 4 უბიხ. უსლ. 279
 ანესაბაწადა 30 კარატ. 336
 ანესაბაწადა 30 ტინ. 358
 ანესაბგო 3 ახალი ლუნძ. 339
 ანესაბდა 3 კარატ. 336, 337
 ანესაზგო 3 ახ. ლუნძ. 341

ანესაბდა 3 ტინ. 358
 ანესაბდაეე 3 ახვახ. 337
 ანესაბურგო 60 ახ. ლუნძ. 339, 341
 ანესაბურგო ანწილლა ცო 70. ახ. ლუნძ. 339
 ანესამოლდა 30. ახვახ. 337
 ანესანა 3 ყაფ. 359, 360
 ანესანოკუ 60 ახალ. დიდ. 349, 350
 ანესანოკუნო იცმინო 70. ახ. დიდ. 349, 350
 ანესატლანა 3 ქამ. 357
 ანესატლანაწადა 30 ქამ. 357
 ანესაყენლაქადა 70. ახვახ. 337
 ანესებ 3 არჭ. 346
 ანესებან 3 არჭ. 346
 ანესებერალდა ცო 31 ლუნძ. 339, 344
 ანესებერგო 30 ახ. ლუნძ. 339, 344
 ანესენა 5 ინხ. 359
 ანესენა 5 ხვარშ. 359
 ანესენო 5 ახ. დიდ. 349, 351, 369, 372
 ანესე კაცი, ქმარი. ჩერქ. 249
 ანესიბაეუ 3 არჭ. 345, 347
 ანესიბარუ 3 არჭ. 345
 ანესიბაშმა-ეუ, -რუ, -ბუ, -ტაუ 300. არჭ. 346
 ანესიბინ 50 არჭ. 347
 ანესიბიბ-რუ, -ბუ, -ტაუ 30. არჭ. 345, 347
 ანესიბიტტურ სეა-ეუ, -რუ, -ბუ, -ტაუ 31 არჭ. 245
 ანესიბინ 80 არჭ. 347
 ანესიბიბ-ეუ, -ბუ, -ტაუ 80. არჭ. 346
 ანესიბიტტურ სეა-ეუ, -რუ, -ბუ, -ტაუ 81 არჭ. 346
 ანესანიგ 30 ყაფ. 359
 ანესინა 5 ყაფ. 359, 360
 ანესინიგ 50 ყაფ. 359
 ანესიბბუ 3 არჭ. 345
 ანესობაშა-ეუ, -რუ, -ბუ, -ტაუ 500 არჭ. 346

- ტლარბგუ 3 ანდ. 352, 354
 ტლარბწოლგუ 30. ანდ. 352, 353
 ტლარონა 3 ხვარშ. 359
 ტლარონაკუ 60 ხვარშ. 359
 ტლარონი 3 დიდ. 349, 350
 ტლარუს ვისი (გვლ). დიდ. 519, 525
 ტლარუჟა-ჟუ,-რუ,-ბუ,-ტაუ 5. არქ. 345, 348, 369
 ტლარჟინ 70. არქ. 347
 ტლარჟიჟ-ჟუ,-რუ,-ბუ,-ტაუ 70 არქ. 346
 ტლარჟიტტურ სეჟ-ჟუ,-რუ,-ბუ,-ტაუ 71 არქ. 346
 ტლარჟო 5 არქ. 346
 ტლარჟონ 4 არქ. 346, 348
 ტლარჟ კაცი, ქმარი. ყაბ. 249
 ტლარჟ ქმარი. ჩერქ. ყაბ. 250
 ტლარჟ 4 უბიბ. 291
 ტლარჟ ქმარი. ყაბარ. 106
 ტლარჟ მოხუცი. ყაბარ. 106
 ტლარ აქეთ (გვლ). დიდ. 519, 525
 ტლარგო 3 (გვლ) ანდ. 352, 354
 ტლარმსოჟე 200 (იხ. ტუჟასას). უბიბ. 279
 ტლარმჩა ტლარფალან ზალან 41 უბიბ.
 ტლარმჩა ტლარფალან უალან 50 უბიბ. 276
 ტლარმჩა ტლარფჟუ 40. უბიბ, 276
 ტლარსო 20 ყაბ. 284, 286
 ტლარსო რე ჰსირე 30 თან. ყაბ. 282
 ტლარშ 20 ყაბ. 282, 284, 286, 288
 ტლარშ ერა ბლურე 29 ყაბ. 282
 ტლარშ ერა ზირე 21 ყაბ. 282, 283
 ტლარშ ერა ჰსირე 30 ყაბ. 282
 ტლარშ ერა ჰსირრეტრე 31 ყაბ. 282
 ტლარშ ერა ტურუ 22 ყაბ. 282, 284
 ტლარშ ერა შირე 23 ყაბ. 282, 284
 ტლარშიტლ 80 ყაბ. 283, 288
 ტლარშიტლ ერა ჰსირრე 90. ყაბ. 283
 ტლარშიტლერა ჰსირრე 90. ყაბ. 289
 ტლარშგო 40. ყაბ. 287
 ტლარშ-გ-პტლარ 80. ყაბ. 288
 ტლარშო 60 ყაბ. 287
 ჰო ტრატლარფოს 191
 ჰო ტრატგოს 176, 191
 ტრედო ქართ. 168
 ტრე მამა. ჩერქ. 242, 244, 246
 ტრეტრუ 100 ლუმუქ. 305, 308, 374
 ტრეტრუშა 100 ლუმუქ. 305, 308, 374
 ტრეტრუშგა 100 ლუმუქ. 305, 308, 374
 ტრეტრუშრა 100 ლუმუქ. 305, 308, 374
 ტრუ 2 ყაბ. 282, 284, 290, 292
 ტრუ ობიექტ. ნაც. სახ. ნიშ. მე-3-პ. მხ. რ. ულურ. 601
 ტრუჯიბლერეჰსტერე 90 ადილ. 282
 ტრუჯიბლერე 80 ადილ. 282
 ტრუჯიტურეჰსტერე 70 ადილ. 282
 ტრუჯიტურეჰსტერე 50 (იხ. სენნოეც). ადილ. 282
 ტრუჯიშე 60 ადილ. 282
 ტრუბი ქ. 397,
 ტრუბინა ქ. 397
 ტრუკა ვაცი (გვლ). ანდ. 160, 613
 ტრულ ჩემი (გვლ). ლუმუქ. 525, 527
 ტრულაობა თევზთა ჰეპლობა. ქართ. 200, 250
 ტრულეფია 250
 ტრურა-ფორცხოლი იხ. ფორცხელი
 ტრულდავ გელი. ჩან. 155
 ტრუჯი 20 ადილ. 281
 ტრუჯი რეჰსტერე 30 ადილ. 281
 ტრუჟ 2 ადილ. 281
 ტრუ 20 (გვლ). ჩან. ქისტ. 295
 ტრუ 20 (ახალი). წოვ. 296, 297, 298
 ტრუ იტტე 30 (გვლ). ჩან. ქისტ. 295, 301
 ტრუაიბო 30 (ახალ.). წოვ. 296, 301
 ტრუაუტუ 400 ახ. წოვ. 297, 301
 ტრუ წაიტტე 31 (გვლ). ჩან. ქისტ. 295
 ტრულდი ვისი. ლუნ. 508
 ტრულიცა ნაცვალსახ. ქარ. 508
 ტრულიცად ნაცვალსახ. ქარ. 508
 ტრუ 2 უბიბ. 275, 277, 278, 290, 292.

298, 417, 420
 ტყოა 2 უბის. 277, 278, 290, 292
 ტყოაპა 20 უბის. დის. 277
 ტყოაპალან ზალა 21 უბის. 277
 ტყოე 2 უბის. უსლ. 277, 278, 292, 417
 ტყოებრ 20 უბის. 276, 277
 ტყოებრ დლან ბლალან 27 უბის. 277
 ტყოებრ დლა ბლან 29 უბის. 277
 ტყოებრ დლან ზალან 21 უბის. 276
 ტყოებრ დლან ჟალან 30 (იხ. ტყოაპა-ლან ზალან). უბის. 276
 ტყოებრ დლან ტყოელან 22 უბის. 277
 ტყოებრ დლან შხრლა 24 უბის. 277
 ტყოებრ დლან ჰოელან 28 უბის. 277
 ტყოებრ დლან ძაღლან 26 უბის. 277
 ტყოებრ დლან ტლალან 23 უბის. 277
 ტყოაბ 20 უბის. 276
 ტყოაბე 20 უბის. დგმზ. 277
 ტყო 2 ზერქ. 281, 284, 286, 290, 292, 298, 417, 420, 421
 ტყო 5 ყაბარ. 421
 ტყოა 2 უბის. 275, 277, 278, 290, 297, 417, 420
 ტყოამან ტყოაბა 40 უბის. 276
 ტყოამან ტყოაპალან ზალან 50 უბის. 276
 ტყოაპან 20 უბის. 276, 277, 278
 ტყოაპალან ზალან 21 უბის. 271
 ტყოაპალა ზე(კ)ალან 30 უბის. 276
 ტყოახან 200 უბის. 276
 ტყოუბი ქ. ქ. 397, 398, 399, 402, 404, 407, 419
 *ტყოულა ქ. 399
 ტყოულვა ქ. 401, 402, 404, 419
 ტყოუ ტხეუ ჩვენ (მე და ის, ან ისინი) თითონ. ჩაჩნ. 492
 ტყოუა ქ. 397
 ტყოურა ქ. 399
 ტყოუბი ქ. 397, 398, 399, 402, 404, 419
 ტყოუი ქ. 399

ტყოუჩიბლა 80 ადილ. 287
 ტყოუჩიბლარე პყოერე 90. ადილ. 282
 ტყოუჩიზ 60 ადილ. 282
 ტყოუჩიშირე პყოერე 70 ადილ. 282
 ტყოუჩიირე პყოერე 30 ადილ. 281
 ტყოუჩიიტყ 40 ადილ. 282
 ტყოუჩიიტყურე პყოერე 50 ადილ. 282
 ტყოჩი 20 ადილ. 281, 284, 286
 ტცა 1 (გულ) ჩაჩნ. ქისტ. 295
 ტცკ ზროხის სახელი. ადილ. 138
 ტხაოანგ თვით ჩვენი. ჩაჩნ. 493
 ტხაანს ნაცვალსახ. ჩაჩნ. 493
 ტხენ ჩვენ. (გულ). ხ. ქ. წ. 488
 ტხენ ჩვენი (მე და იმისი, ან იმათი). ჩაჩნ. 491, 496
 ტხენ ნაცვალსახ. დილლ. 581
 ტხენა ჩვენი (უსლ). იხ. ტხეოც. ჩაჩნ. 490
 ტხეუ იხ. ტყო-ტხეუ.
 ტხეუშინს იხ. ტყო. ტყეშ
 ტხეუქეზა იხ. ტყო-ტყეშ
 ტხეუნა იხ. ტყო-ტხეუ
 ტხლ თითონ. დიდ. 564
 ტხლაბაგო 3 ლუნდ. 366
 ტხლალან უბის. 415
 ტხლარში იხ. ქეირი
 ტხლას იხ. ქეირი
 ტხლაყეინდოლა 60 ახვ. 337
 ტხლენო 5 დიდ. 372
 ტხლიბაჭუ 3 არკ. 366
 ტხლილი იხ. ქეირი
 ტხლიობ ეს ანწ. 509
 ტხლიობგუ 3 ანდ. 366
 ტხლიონო 3 დიდ. 366
 ტხლიონოლ ცოლი. არკ. 159
 ტხლიუს ვისი. დიდ. 525
 ტხლიარლ იხ. შრუ.
 ტხლიარაჟ იხ. შრუ.
 ტხლიარცა იხ. შრუ
 ტხო ნაცვალსახ. ქისტ. 496
 ტხონე ნაცვალსახ. ჩაჩნ. 496

- ტხოენე ჩევნ (მიც. ბრ. გვლ). ჩ. ქ. წ. 489
- ტხუ 5 ყაბ. 282, 283, 285, 292, 293, 418, 421
- ტყუწხა იხ. ტხუო
- ტხუო ჩევნ. ჩან. 490, 491, 496, 597, 577
- ტხუო ნაცვალსახ. ლილღ. 581, 496
- ტხუონა იხ. ტხუო
- ტხუო ტყეშ ჩევნ თითონ. ჩან. 491, 577
- ტხუ 5 თან. ყაბ. 282
- ტჰუ 5 ყაბარ. 370
- ტჰქ 5 ადიღ. 281, 285
- ტჰქ 5 ჩერქ. 292, 294
- ტჰქ 5 ადიღ. 293
- ტჰჯ 5 ადიღ. 281, 285
- ტჰჯ (5) ადიღ. 293
- ტგაჯე 20 ადიღ. 284, 286
- ტგაჯიტგუ 40 ადიღ. 282
- ტგლე კაცი, ქმარი (გვლ). ჩ. ყ. 249, 250
- ტგლეჟ კაცი, ქმარი. ყაბ. (გვლ). 249
- ტგუ 2 ადიღ. 284, 286, 292, 420, 421
- ტგუ 2 ყაბ. 282, 284, 291
- ტგუო 2 უბიხ. 275
- ტე მე-3-სქ. კატ. ნიშანი. არკ. 345
- ტეჟატუ თითონ. არკ. 534
- ტეჟა ვაცი. (ღირ). ლიღ. 160, 613
- ტეიჯა ვაცი. ყაფ. 160, 613
- ტეიტტუ ურა, პატარა კვიცი. არკუ. 143
- ტო აქეთ. ლიღ. 525
- ტოსიოჟლ 80 თან. ყაბ. 283
- ტოსიოჟლჩეჟ ქსირი 90 ყაბარ. 289
- ტოსიხი 60 თან. ყაბ. 283, 287
- ტოსი ხსირი 70 ყაბ. 283
- ტოსიიტო 40 ყაბ. 282, 286, 287
- ტოსიიტორე ქსირი 50 ყაბ. 283
- ტოსორე ტუტრე 22 ყაბ. 282, 284
- ტოსორე ზერე 21 ყაბ. 282
- ტოსიო 20 ყაბ. 282
- ტოსიოჟლ 80 ყაბ. 288
- ტოსიოჟლჩეჟ ქსირი 90 თან. ყაბ. 289
- ტოუ სქ. კატ. ნიშანი. არკ. 533
- ტოულ იხ. ნა.
- ტოულ 527.
- ტოულა ჩემი თითონ. ლუმუქ. 528
- ტოულბა ჩემი თითონ. ლუმუქ. 528
- ტოულდა ჩემი თითონ. ლუმუქ. 528
- ტოულვა ჩემი თითონ. ლუმუქ. 528
- ტოუნ იხ. ნა
- ტოუარ იხ. ნა
- ტოუჟა (მრ. რ. ტუჟაბატხლა). ვაცი. ბოთ. კარ. ახვ. 160, 613
- ტოუქ ვაცი. ლოდ. 160, 613
- ტოუქა ვაცი. ტინღ. 160, 613
- ტოუამტან ტოუოპე. 40. უბიხ. 276
- ტოუოპან 20. უბიხ. 276
- ტოუოპალა ზაალ 30 უბიხ. 276
- ტოგ იხ. ტრეგ
- უ მღედრ. სქ. ნიშანი. მეგრ. 171
- უ მღედრ. სქ. ნაწ. კან. 169
- უ მამრ. სქ. ნიშანი. ქ. ახვ. 254
- უ ზნის თავსართი მე-2-პ. მხ. რ. ახვ. 590, 591
- უ მამრ. სქ. ნიშანი. ავარ. 170
- უ სქ. კატეგორიის ნიშანი. ანღ. 141
- უ სქ. კატ. ნიშანი არკ. 141, 345
- უ მამრ. სქ. ნიშ. არკ. 533
- უ ის ბაგულ. 515
- უ სქ. კატ. ნიშანი. ბ. ქ. ტ. კ. 518
- უ სქ. კატ. ნიშანი. ლიღ. 141
- უ ლამატ. სულეჟ. მე-2-პ. მხ. რ. თაბას. 596
- უ შენ. რუთ. 543
- უ სქ. კატ. ნიშანი. ლუმუქ. მხ. რ. 140, 151
- უ 1, 2, 3. კატ. ნიშანი. მრ. რ. ლუმუქ. 151, 152
- უ სქ. კატ. ნიშ. მრ. რ. ლუმუქ. 152, 157
- უ მამრ. სქ. ნიშანი. ლუნდ. 140, 151, 157, 338

- უ 1-კატ. ნიშანი. მხ. რ. ყაბ. 153, 332
 უ სქ. კატ. ნიშ. ჰამ. ტინდ. 357
 უ სქ. კატ. ნიშანი. მხ. რ. 152, 158, 303
 უ რა. წოვ. 494
 უ იხ. ვუ.
 უა მამრ. სქ. ნიშანი. ქართ. ავას. 170, 171.
 უა იქ. აბხ. 458
 უარა შენ (ს-დ). აბხ. 455
 უარა შენ (მამაკაცი). აბხ. 456, 464
 უაც ძმა (გვლ). ჰარ. ანწ. 163
 უ-აჟა-უ-უტატუ-უ მარტივი. I-კატ. არქ. 144
 უახ(ი) იქითკენ. აბხ. 458
 უან შენ (ლ). ყაბარ. 482, 484
 უანა შენი (ლ). ყაბარ. 482
 უბ სახელზმნის დაბოლოება. თაბას. 596
 უბანი ქ. 403
 უბართ ნაცვალსახ. მე-3-პ. მრ. რ. აბხ. 464, 468
 უბნობა ქართ. 403
 უბრა იქ. აბხ. 458, 467
 უბრახ(ი) იქითკენ. აბხ. 458, 467
 უბრნ ნაცვალსახ. მე-3-პ. მხ. რ. აბხ. 457, 464, 467, 468, 485, 488
 უგ შენ (გვლ). აკუშ. 553
 უღე ნაცვალსახ. ჩერქ. 488
 უდი იხ. ვუაი
 უდოსხეუ ის. ჰამ. 516, 519.
 უღჯ იხ. უგ
 უფე ნაცვალსახ. არქ. 539
 უერიკო შენ თითონ. აღილ. 478
 უეცნუკაურა 12. 311
 უე სახელზმნის მაწარმოებელი. თაბას. 596
 უე დამატ. სუფიქ. მე-2-პ. მხ. რ. თაბას. 596
 უედალო ნაცვალსახ. წოვ. 495
 უეფი ბერწი. ქართ. 193
 უეჟულ ნაცვალსახ. დ. 528
 ურ ის აბხ. 456, 459, 464, 465, 467, 488
 ურ ზწროუპ ის (არაგონ.) კარგი არის. აბხ. 137
 ურ ღეწროუპ ის (მამაკაცი) კარგი არის. აბხ. 137
 ურ ღეჟოუპ (მამრ). აბხ. 590
 უიზდუჟ ტკბილი. მხ. რ. 1-კატ. არქ. 144
 უინო 4 (გვლ). დიდ. 349, 351
 უინოჟუ 80 (გვლ). დიდ. 350, 351
 უინოჟუნოცინო 90. (გვლ) დიდ. 350
 უინოკუ 80 (ახ.). დიდ. 350, 351
 უინოკუნო ოცოინო 90 ახალ. დიდ. 350
 უინტლფეგო 6 (გვლ). ანდ. 352, 355, 371
 უი აბ მისი მამა (ქალისა). აბხ. 456
 უისტხ ერთი დედალი ცხვარი. წოვ. 236
 უისტხი ვერძი. ქისტ. ჩაჩნ. წოვ. 236, 237
 ურ ყრუპ არის (გონ). აბხ. 590
 უიჩიზ იხ. უჟჩ.
 უკანა ალვეოლარები 115
 უკანაენისმიერი ზგერები 115
 უკანასასისმიერი ზგერები 115
 უკანასასისმიერ-უკანაენისმიერი ზგერები 115
 უმ აწმყრ ღრ. ფუძ. მაწარ. ჰან. 588
 უმეჟეუობითი სახელი, ქართ. 168
 უმა ჟი (იხ. აბტუ-ც) მამა არის. არქუ. 143
 უნ სახელზმნის დაბოლოება. უღურ. 603
 უნ შენ. უღურ. 603
 უნ ივაბაჟა გესმის. უღურ. 603
 ულ მღელრ. სქ. ნიშანი. მეგრ. 171
 ულ მღელრ. სქ. ნაწ. ჰან. 169
 ულუ ჩენი. არქ. 533, 551, 567
 ულუ იხ. ნენ.
 ულუაჟუ თითონ ჩენი (1-სქ). არქ. 535

- უნ აწყობ დრ. ფუძ. მაწარ, მეგ. 588
 უნ შენ არტ. 530, 534
 უნ შენ. უღურ. 551, 552
 უნა ნაცვალსახ. არტ. 534
 უნაბუ შენ თითონ (3-სქ.). არტ. 534
 უნ ავაკსა გხედავ. უღურ. 602
 უნავუ შენ თითონ. (1-სქ.). არტ. 534, 557
 უნარუ შენ თითონ (2-სქ.). არტ. 534
 უნ(ა)ბუ შენ თითონ. (4-სქ.). არტ. 534
 უნგო 4. ლუნძ. 367
 უნე რა. წოგ. 494
 უნეიოყანაზ 90 ხინალ. 332, 333
 უნეოყანა 80 ხინალ. 332, 333
 უნეოყანა 80 ყუბჩ. 334
 უნ ნუ შენ ხარ. უღურ. 601
 უნხა ხარი, კურო. ბოთლ. დოდ. კა-
 რატ. 163
 უნხო ხარი, კურო. ანდ. 163
 უნყე 4 ხეარშ. 343
 უნყო 4 ლუნძ. 334
 უნყო 4 ახალ. ლუნძ. 339, 343
 უნყრგო 80 ახ. ლუნძ. 339, 343
 უნყრმაღლა ვნწგო 90 ახ. ლუნძ. 339
 უნჩა ხარი, კურო. ახვახ. 163
 უა შენი (ლ). ყაბარ. 482
 უაჩა ხვადი კვიცი. წახ. 163
 უარ შენ (გვლ). ყაბარ. 481, 484
 უარ 7 (გვლ) ჩაჩნ. ქისტ. 295, 300
 უარა იტბე 17 (გვლ). ჩაჩნ. ქისტ. 295
 უარსო შენ თითონ. ყაბარ. 483
 უა ზმნის მაწარ. ბოლოსართი. აბხ. 585
 უუ ნაცვალსახ. ქისტ. 497
 უუე ვაჟიშვილი. ხეარ. 163
 უუე ვაჟიშვილი. დიდ. 163
 უუონ რა. წახურ. 541
 (უ)უონა რა. წახურ. 541
 ურ მდღერ. სქ. ნიშანი. მეგრ. 171
 ურ მდღერ. სქ. ნაწ. ჟან. 169
 ურ ნაცვალსახ. ადილ. 461
 ურ ის არის. თაბას 598, 599, 600
 ურ ისინი არიან. თაბას. 598
 ურა ხვადი ცხენი. ქართ. 176, 177, 178, 180, 205, 208, 209, 214
 ურა ლუმუქ. 530
 ურა კვიცი 177
 „ურალი“ შდრ. „არარატ“-ს და „ურარ-
 ტუ“-ს 68
 „ურარტუ“ შდრ. „არარატ“-ს და „ურ-
 ალ“-ს. 68
 ურპკალ 6 აკუმ. 309, 312, 313, 371
 ურბჟანალ 9 (გვლ). აკუმ. 309, 314
 ურბჟანალ 9 (გვლ.) ანდ. 352, 356
 ურეეკალ 6 (გვლ). აკუმ. 309, 312, 313, 334
 ურეცკალე 60 აკუმ. 312, 313
 ურეცკალე 60 აკუმ. 309
 ურწუტეხა ვართავ. უღურ. 604
 ურთ ისინი (მდღერ. სქ). აბხ. 456, 457, 461, 464, 465, 565, 466, 467, 468, 469, 488
 ურთ რაბ მათი ძმა. აბხ. 456
 ურთ ყრუბ არიან. აბხ. 590
 ური ქართ. 176, 180, 209, 214
 ური ხვადი კვიცი. არტ. 163
 უ(რ)ი ნაცვალსახ. მე-3-პ. აბხ. რ. აბხ.-
 468
 ური არის. (1-სქ). ლუმუქ. 529, 530
 ურიგალ 6 ჰვრკ. 372
 ურინერტემუდ 40 სვ. 385, 413
 ურილ 6 ჰვრკ. 312, 371
 ურილად 6 ჰვრკ. 309, 313, 371
 ურილწალი 60 ახ. ჰვრკ. 309, 312, 313
 ურრეტეხა ართავს. უღურ. 604
 ურრეტეხა ართავს. უღურ. 604
 ურტეხუნ რთვა. უღურ. 604
 ურუთეხაუუ ნაცვალსახ. (ს—დ). აბხ.-
 461, 462
 ურუთეხაუუ თითონ ისინი, (ს—დ). აბხ.-
 465
 ურრთუხაუუ ის (თითონ ისინი). (ს. დ.-
 აბხ. 455

- ურუნი ქართ. 208
 ურ ურეც ის თითონ. აღილ. 478
 ურუჭუჭა 9 (გვლ). ლუმუქ. 305, 307, 314
 ურღუმე 7 თაბ. 320, 322, 372
 ურღურ 7 თაბას. 320, 322, 256, 372, 373
 ურჩ სახარე ხბო. აღულ. 163
 ურცალვა 90 (გვლ). ლუმუქ. 305, 307
 ურჯა 9 ლუმუქ. 305, 307
 ურჯა 9 ლუმუქ. 305, 307, 414
 ურჯემცალე 90 (გვლ): აკუმ. 310, 314
 ურჯვა 9 ახალ. ლუმუქ. 305, 307, 314
 ურჯიშალ 9 ახ. ჰვრკ. 309, 314, 356
 ურჯიშწალი 90 ახ. ჰვრკ. 310
 ურჯრა 9 ლუმუქ. 305, 307, 314
 ურჯწალა 90 ლუმუქ. 305
 ურჯწალბა 90 ახ. ლუმუქ. 305
 ურჯწალდა 90 ლუმუქ. 305
 ურჯწალვა 90 ლუმუქ. 305, 307
 უხ ხარი. კურო. უღურ. 250, 251
 უხგვა 6 სვ. 409
 უხგუა 6 სვ. 384
 უხგუწმდ 60 სვ. 385
 უხო ქართ. 166
 უხსუუ ჩემი (1-სქ) არკ. 533
 უხტ ხარი. ქისტ. 235, 251
 უხტკი დედალი ცხვარი. ჩაჩნ. 236, 237
 უხტუ ხარი. ჩაჩნ. 237
 უხტუ ხარი. წოგ. 235, 251
 უხტდე დედალი ცხვარი. ჩაჩნ. 236
 უხტკი დედ. ცხვარი. ქისტ. 236
 უხუარა ქ. 165
 უხუარი ქ. 165
 უხულ თქვენი. (გვლ). ლუმუქ. 525, 528
 უხულ ძმა. ლუმუქ. 151, 163
 უტაბუ თითონ შენი. (3-სქ). არკ. 534
 უტაბუ თითონ შენები (1, 2-სქ). არკ. 534
 უტარუ თითონ შენი (2-სქ). არკ. 534
 უტატაუ თითონ შენი (4-სქ). არკ. 534
 უტატაუ თითონ შენები (3, 4-სქ). არკ. 534
 უტატუ თითონ შენი (1-სქ). არკ. 534
 უტატ შენები. არკ. 533
 უტატ შენი (3-სქ). არკ. 533
 უტათ შენი (4-სქ). არკ. 533
 უტატორ შენი (2-სქ). არკ. 533
 უტბუ თავისთავად არკ. 144
 უტბუ შენი (1-სქ). არკ. 533
 უტბუ შენი (მამრ. სქ). აბხ. 456
 უფ აწმყო დრ. ფუძ. მაწ. კან. 588-
 უფალა ქართ. 166, 168
 უფალი ქართ. 166, 168
 უქმი იხ. ქმნა.
 უქსუნ ქამა უღურ. 601
 უღვუღა ქუჯ ყუბანური ენა 332.
 უღა 8 უბიხ. 275, 279, 294
 უღა შენ (დირ.). უბიხ. 472
 უღუნ სმა უღურ. 602
 უღუა 8 უბიხ. 275, 279
 უღუა 8 უბიხ. 285, 294
 (უ)ღუა შენ (დ). უბიხ. 472
 (უ)ღუაღუნ შენ. უბიხ. 475
 უღუა უხ შენი. უბიხ. 472
 უღუაზ იხ. უღუა უხ.
 უყო დიდი. 1-კატ. ბეფ. ქოფ. 147
 უყოუბ ხარ (მამრ.). აბხ. 590
 უშდუ თქვენი. რუთ. (შინახ). 543
 უშდუ იხ. უუ.
 უში ქართ. 199
 უშილო ქართ. 199
 უში(ი) ვინ. რუთულ. 545
 უშიბელი ქართ. 193
 უშიბელა თქვენი (გვლ). აკუმ. 553
 უშიბ თქვენი. ახვ. 516
 უშიბ თქვენი. ახვ. 516, 565
 უშიბუ თითონ თქვენი (3-სქ). არკ. 535
 უშიბუ თითონ თქვენი (1, 2-სქ). არკ. 535
 უშიბარუ თითონ თქვენი (2-სქ). არკ. 535

- უშაბაუ** თითონ თქვენი (4-სქ.) არქ. უკათა შენ თითონ (მამრ. სქ.). აბხ. 457
 535 უპქწსე 16 უღრ. 361
 -**უშაბუ** თითონ თქვენი. (1-სქ.) არქ. უჰანიმ ვისი (გვლ). ჩაჩნ. 490, 498
 535 უჰუ ის. ბაგულ. 515
უჩ თითონ, თვით. აღულ. 537 უჰუბა ისინი (1, 2-სქ). ბაგულ. 515
უჩინ თვისი. აღულ. 537 უჰუდ ის. ბაგულ. 515
უჩინ იხ. უჩ. უჰურ ისინი. (3 სქ). ბაგულ. 515
უჩინ 9 ხვარ. 359 უჰურუ იმათი. ბაგულ. 515
უჩიწ იხ. უჩ. უჰურუბ იმათ. ბაგულ. 515
უჩი თითონ. თაბას. 550, 567 უჰურუბა იმათი. (1, 2-სქ). ბაგულ.
უჩი რუსთამშაღდინ ავადჰინე თითონ 515
 რუსთამშალის პაპასთან. თაბას. 550 უჰურუბ იმათი. ბაგულ. 515
უცეატ წახვედი (მამრ.). აბხ. 590 უჰურუბა იმათი. (3-სქ). ბაგულ. 515
უცონ მისდიოდი (მამრ.) აბხ. 590 უჰურუბლერი იხ. უჰუბ
უცან 70 ხვარშ. 359 უჰურუბლერი იხ. უჰუ.
უცაწან 10 ხვარშ. 599 უგ იხ. ურ.
უცაწაშას 11 ხვარშ. 359 უგბირთ ნაცვალსახ. აბხ. 460.
უჭ 9 არქ. 346 უგბრგზ ნაცვალსახ. აბხ. 457, 460
უჭა 9 არქ. 348 უგი ნაცვალსახ. აბხ. 457
უჭან 9 არქ. 346 უყე 4 იხ. 359
უჭა-ბუ, -რუ, -ბუ, -ტაუ 9 არქ. 345 უყენ 4 ხვარშ. 359
უჭაშაბა-ბუ, -რუ, -ბუ, -ტაუ 90 არქ. უჩჩჩრ-90 რუთ. 324
 346 უხგო 4 ლუნდ. 343
უჭულ 9 რუთ. 324 უხგო 4 ლუნდ. 343
უჭუმ 9 ყუბზ. 334 უხგო 4 ვსვამ. უღურ. 602
უჭუმ 9 ხინ. 332 უხგო 4 ჰნანლეხა ჰსვამთ. უღურ. 602
უხ რა. წოვ. 494 უხგო 4 უნელსა სვამს, უღურ. 602
უხგო 4 (გვლ). ლუნდ. 339, 340, 343, უხგო 4 უხანლეხა ვსვამთ. უღურ. 602
 367 უხგო 4 უხუენლეხა სვამენ. უღურ. 602
უხგო 4. (გვლ). ქარ. 340 უ (იხ. ვ-ც) ქ. 451, 452
უხგო 4. (გვლ). ანწ. 340 უ სქ. კატ. ნიშანი. ქართ. ლა სინდ. ენ-
უხგო 4. (გვლ). ლუნდ. ანწ. ქარ. 343 ებში. 575
უხდა რა. წოვ. 495, 498 უ მამრ. სქ. ნიშანი. ქართ. აბხ. 254
უხდახო რა. წოვ. 498 უ მამრ. სქ. თავსართი. (2-პ. ნაც. სახ.).
უხტა რა (გვლ.). წოვ. 495, 498 აბხ. 147
უხტა რა. წოვ. 495, 498 უ მე-2-პ. ნაც. სახ. თავსართი. მხ. რ.
უხლა 4 (გვლ.). ლუნდ. 343 456; 463
უხუაგელდა ანწო 90 (გვლ.). ანწ. უ ზმნის თავსართი მე-2-პ. მამრ. სქ. მხ.
 340 რ. აბხ. 589
უხუაგო 80 (გვლ.). ანწ. 340, 343 უ მამრ. სქ. თავს. ნიშანი. აკუშ. 319
უხ 6 უღრ. 361, 362, 371, 372 უ სქ. კატ. ნიშანი. ანდ. 141, 154, 352,

- 353, 355, 511
 უ სქ. კატ. გონიერ არსებობა. ნიშანი. არქ. 143
 უ სქ. კატ. ნიშანი. არქ. 345, 551, 532, 567, 573
 უ—უ 1-კატ. ნიშ. მხ. რ. არქ. 152
 უ სქეს კატ. ნიშანი. ბუიხ. 335
 უ სქ. კატ. ნიშანი. დიდ. 141, 151
 უ სქ. კატ. ნიშანი. კარატ. 335
 უ ნიშანი. სინდ. 574
 უ სქ. კატ. ნიშანი. მხ. რ. რუთ. 145, 152, 323, 544
 უ I-სქ. კატ. ნიშანი. მხ. რ. ლუმუქ. არქ. 151, 304
 უ სქ. კატ. ნიშანი. ყაფრ. 524, 153, 332
 უ სქ. კატ. ნიშანი. წახ. 146, 315, 559
 უ მამრ. სქ. თავს. ნიშ. წახ. 319
 უ სქ. კატ. ნიშანი. ხვარ. 151, 358
 უ სქ. კატ. ნიშანი. ჰვრკ. 308, 310, 319
 უ სქ. კატ. ნიშ. მხ. რ. 152, 158, 580
 უ—უ სქ. კატ. ნიშანი. ჰვრ. 153
 უა მამრ. სქ. ნიშანი. აკუშ. 312
 უა ზმნის თავს. დამატ. მე-2-პ. მხ. რ. აბზ. 591
 უა იხ. უან.
 უა ნაცვალსახ. უბიხ. 488
 უაბ იხ. უარა უაბ.
 უაგცოხ მისი. ყაფურ. 521
 უად 5 კვრ. 329, 330, 369
 უა(დ) იხ. უგ.
 უაზ იხ. უტუნ.
 უათ იხ. უნ.
 უანი ნაცვალსახელი. კვრ. 546
 უანრ ბურ ის (ზევით). კვრ. 546
 უანრ ბურუ იხ. უანრ ბურ.
 უანრ ბურუზ იხ. უანრ ბურ.
 უანრ ბურუნ იხ. უანრ ბურ.
 უანრდა იხ. უანრმა
 უანილაზ იხ. უანრმა
 უანილა(ნ) იხ. უანრმა
 უანრმა ის (ზევით). კვრ. 546
 უაა ნაცვალსახ. წოგ. 605
 უაოხ ძმა (გვლ.). ლუნძ. 163
 უარ ნაცვალსახ. აბხ. 458
 უარა შენ (მაშაკაცი). აბხ. 196, 137, 470, 475, 486, 574, 575
 უარასო ვიყავი. წოგ. 605
 უარა უკათა შენ თითონ. აბხ. 457
 უარა, უაბ შენი მამა. აბხ. 456
 უარბან უარა შენ—რომელი შენ? აბხ. 458
 უარე შენ (ააგ). ყაბარ. 482
 უარ უარევე შენ თითონ. ადილ. 478
 უარში იხ. უნ.
 უარში 100 აღულ. 328, 331, 374
 უას ვარ. წოგ. 605
 უას იხ. უნ.
 უას იხ. უტუნ.
 უას იხ. უგ.
 უას იხ. ლუ.
 უასხაუთ თითონ ჩემი. (I-სქ). არქ. 534
 უაუა შენი (ააგ). ადილ. 477
 უაუ იხ. უტუნ.
 უაუა 248
 უაუი 100 წახ. 316, 319, 323, 325, 374
 უაცხი ძმა. ტინდ. 163, 612
 უახტუტ ბეგრი. მხ. რ. 1-კატ. არქუ. 144
 უაჰაგალოხ მათი. ყაფურ. 521
 უაჰაგი ის (3-სქ). ყაფურ. 521, 522, 524
 უაჰაგო ის (2-სქ). ყაფურ. 521, 224.
 უაჰაგოლ ისინი. ყაფურ. 521
 უაჰალი ეს (1, 3-სქ). ყაფურ. 521, 522, 524
 უაჰალი ეს (2-სქ). ყაფურ. 521, 524
 უაჰალილ ესენი. ყაფურ. 521
 უაჰარი ის. ყაფურ. 520, 522
 უაჰი ის (1-სქ). ყაფურ. 521
 უაჰა ხარ. წოგ. 605
 უაგ იხ. ულოგ
 უაგლობ ყმაწვილობა. ქისტ. 128

- ტან თქვენი. უღურ. 551
 ტან შენი. უღურ. 552
 ტახ იხ. ტან
 ტახო იხ. ტან
 ტანს ნაცვალსახ. უბიხ. 488
 ტანრ შენი (დ). ყაბარ. 482, 484
 ტე შენი (დ). აღილ. 477
 ტე შენი. (დაკ). აღილ. 477
 ტე შენი. აღულ. 536
 ტე იხ. ტუნ.
 ტეზ ნაცვალსახ. არკ. 551
 ტეზ იხ. ზონ.
 ტეზ იხ. ტის.
 ტელ ნაცვალსახ. არკ. 551, 567
 ტელ იხ. ნენ.
 ტეშ იხ. ქუანი
 ტეშ იხ. ქუანი
 ტეშ ნაცვალსახ. 567
 ტე შენი (დ). აღილ. 477
 ტერ შენი. (დაკ). აღილ. 477
 ტერალ 7. აკუმ. 334
 ტერი შენი (დ). აღილ. 477, 480
 ტერცალი 70 (გვლ). აკუმ. 310, 313
 ტერჭაღალ 7 ახ. ჰვრკ. 309, 313, 556
 ტერჭაღალი 70 ახ. ჰვრკ. 310
 ტეცნუკაშრა 12 (გვლ). აკუმ. 309, 314
 ტეცნუცარა 11 (გვლ). აკუმ. 309, 310, 314
 ტე-მადლიფრი უთმო. ქან. 615
 ტე იხ. ტუნ.
 ტეო შენი. არკ. 533
 ტეო იხ. უნ.
 ტეოლ შენი (გვლ). ლუმუქ. 525, 527
 ტეინ შენი. ჯეკ. 552
 ტეინ იხ. ტუნ
 ტეის ჩემი. არკ. 532, 551, 567
 ტეის იხ. ზონ.
 ტეის აბუე ჩემი ძმა. არკ. 143
 ტეილდუე მძიმე. 1-კატ. მხ. რ. არკუ. 144
 ტეიშ თქვენი. არკ. 533
 ტეიშ თქვენები. არკ. 533, 539, 567
 ტეიშ იხ. ქუანი.
 ტეიშ 100 კვრ. 329, 331, 374
 ტეირ იხ. ტურ.
 ტეირიზ იხ. ტურ.
 ტეირინ იხ. ტურ.
 ტეიწ 10 ხინალ. 332
 ტეიწ 10 ყუბან. 334, 373
 ტეიწალ 10 ახ. ჰვრკ. 309, 311, 314, 357, 373, 422
 ტეიწან 10 არკ. 346
 ტეიწანუკაშრა 12. 311
 ტეიწანუკაშრა 12 ახ. ჰვრკ. 309
 ტეიწანუცარა 11 ახ. ჰვრკ. 309
 ტეიწანუკოუნ 12 ხინალ. 332
 ტეიწანუხან 11 ხინალ. 332
 ტეიწანუჭოუალ 19. ხინალ. 332
 ტეო შენი (დ). აღილ. 477
 ტეოე მე წოე. 138
 ტეოშელდინ სე. 413
 ტეოშთხტ 4 სე. 384, 405, 406, 407
 ტეოშთხტეშ 40 სე. 385
 ტეოშთეშ 5. სე. 384, 407, 408
 ტეოე ვაეიშვილი. ქისტ. 138
 ტეოოლა 4 კარატ. 336
 ტეეე ვაეიშვილი. ხვარშ. 612
 ტეეე ვაეიშვილი. დიდ. 612
 ტეუ სქ. კატ ნიშანი. არკ. 533
 ტეუ ნაცვალსახ. კვრ. 547
 ტეუ შენი. რუთ. 543
 ტეუ სქ. კატ. ნიშანი. წახურ. 541, 567
 (ტ)უგა შენი თითონ. უბიხ. 472
 ტეულე შენი. რუთულ. 593
 ტეულე იხ. ლუ.
 ტეუწ 7 ყუბან. 334
 ტეუწ 7 ხინალ. 332
 ტეუნ შენი. აღულ. 536, 538
 ტეუნ შენი. ბულუხ. 552
 ტეუნ შენი. კვრ. 545, 546
 ტეუნა იხ. ტუნ
 ტეუშ ვინ. კვრ. 547
 ტეუშარ ვინანი. კვრ. 547

- ტუშ ეინ. რუთულ. 545
 ტუშლა ნაცვალსახ. წახურ. 539
 ტუშლა თქვენი (1, 2, 3-სქ). წახურ. 540
 ტუშლა იხ. შუ
 ტუშლი თქვენები (3, 4-სქ). წახურ. 540
 ტუშენ თქვენი (4-სქ). წახურ. 540
 ტუშენ თქვენები (1, 2-სქ). წახურ. 540
 ტუჩ რა. კვრ. 547
 ტუჩ ის თითონ. კვრ. 547, 558, 559, 560
 ტუხტუ თქვენი. რუთულ. 543
 ტუხტუ იხ. ვა
 ტუჯ თითონ. (1-სქ). წახურ. 540, 541, 559, 560
 ტუჯ თითონ (მამრ. სქ). რუთულ. 544
 ტუჯ თითონ. წახ. რუთ. 558, 559
 ტუჯა იხ. ტუჯ
 ტუჯაბ მე თითონ (3-სქ). წახურ, 541
 ტუჯაბ მისლიხარ. (მამრ. სქ). აბხ. 589
 ტუჯ შენ. რუთ. 543
 ტუჯ თითონ (პირუტყ). რუთულ. (მანაზ). 544

 ტბლ 17 უბიხ. 276
 ტბლი 19 უბიხ. 276
 ტუ სახელზმნის მაწარმოებელი. თაბას. 596
 ტუშუ ისინი (მანდ). ჩაჩნ. 490
 კით 10 ქ. 383, 410
 კაშ ისინი (მანდ). ჩაჩნ. 490
 კაშ-შაშ ისინი თითონ. ჩაჩნ. 491, 492
 კატობი 114
 კბლი 14 (იხ. ზვბლესც) უბიხ. 275
 კრძ სომხ. 205
 კტუა 12 უბიხ. 275
 კვკუ კამა. თაბას. 596
 კლტა 18 უბიხ. 276
 კშნ 13 უბიხ. 275
 კშუ თქვენი (გვლ). აკუშ. 553, 554, 555
 კშხი 15 უბიხ. 275
 კკ 6 ულდურ. 372
 კკ 16 უბიხ. 276

 ფ იხ. ბ. ქართ.
 ფათე თმა. სვ. 615
 ფარშამანგი ქართ. 168
 ფაშატი ქართ. 177
 ფაი 100 ხინალ. 333, 335, 374
 ფა იხ. ბე.
 ფიკვა ლეკვი. სვან. 187, 196, 197, 214
 ფერ თქვენ (დ) აღილ. 477, 479, 487
 ფერი-ლაღალი ბალახია. ქან. 232, 233
 ფესუნ უბნობა. ულდურ. 601, 603, 604
 ფიკე მამალი თხა. სვან. 187
 ფიკვარი იხ. ფიკვიც.
 ფიკტ დაკოდლი თხა. სვან. 187, 196
 ფოცხვერი ქართ. 189
 ფორცხოლი იხ. ფოცხვერი
 ფს (იხ. ან-ც) ცხოველთა დედლობის გამონხატველი სიტყვა. 136
 ფხუნ იხ. ფესუნ.
 ფუბ თაბას. 596
 ფუშ თქმა. თაბას. 596.
 ფუკვარი სვან. 187, 196, 197, 214.
 ფუკვარ იხ. ფიკვი.
 ფუკუარი სვან. 196
 ფული შდრ. ბიწილს. ქან. 189
 ფური ქართ. 219, 220
 ფუჩინა ქ. 186, 210
 ფუკად 100 ჯეკ. ბუღს. 328
 ფუაელი 449
 ფუაი 448
 ფუეკუშ 11 ყაბ. 283
 ფუბა 4. (არაგონ). აბხ. 137
 ფუბა 4 თ. აბხ. 265, 266, 270.
 ფუენეუა 80 აბხ. 269
 ფუენეუა 80 აბხ. 273.
 ფუენეუა 80 აბხ. 266, 269, 270, 274
 ფუენეუა უაბა 90 აბხ. 274
 ფუეკ 4 (გონიერი). აბხ. 137
 ფხეუტა 100 წოვ. 300
 ფხი 5 (ახ.) წოვ. 296, 300

- ფხი 5 ლილღ. 370
 ფხიწატყ 300 ახ. წოგ. 297; 301
 ფხიჲ 5 ახ. ჩანნ. 296, 299, 300, 302
 ფხიჲ 5 ლილღ. 418, 421
 ფხიტტე 1 ახ. ჩანნ. 296
 ფხიჯ 5 ახ. ქისტ. 296, 380
 ფხოელი 449
 ფხოვი 449
 ფხუ 5 ხინალ. 333, 334, 369, 370, 418
 421
 ფხუზტყ 100 (ახ.) წოგ. 297, 301
 ფხულე სე. 386
 ფხუნალ კურდღელი. ჩანნ. 155
 ფჰა სქ. აღმნიშნელი. აბხ. 248
 ფჰგს სქ. აღმნიშნელი. აბხ. 248
- ქ აწყყო დრ. ფუძ. მაწარ. მეგრ. 588
 ქა ეს. უღურ. 552
 ქავთარახ-ძე ქ. 176
 ქავთარული ქ. 176
 ქათლ ქათამი. სე. 614
 ქათამი ქართ. 219, 613, 614, 615, 616
 617
 ქალ სომხ. 176
 ქალ ცური. კვრ. 160
 ქალბატონი ქართ. 166
 ქალი ქართ. 165, 175, 229.
 ქალწული ქართ. 168.
 ქანო ეს. უღურ. 553
 ქანორ ესენი. უღურ. 552
 ქართუმალე 614
 ქათი იხ. ქა.
 ქატუ იხ. ქა. 553
 ქატუხ იხ. ქა. 553
 ქატუზო იხ. ქა. 553
 ქაედ დაჲ ზვარჷ. 160
 ქანტიდ მიც ხინალღურთი ენა. 332
 ქნუხ ლეკვი. ჩანნ. 156
 ქნუნ ჩანნმა. უღურ. 601, 604
 ქვჲ „არვინა“-ის სქესი. ქართ. 167
 ქვარა მუცელი. მეგრ. 616
 ქვირა კვიცი. მეგრ. 178
 ქიდ ლაღ დიდ. ყაფ. 169
- ქიმოლი ჰან. 226
 ქიმოჯი, ქიმოჯი ჰან. 226
 ქინასულ იხ. ქინაუ
 ქინაუ რომელი. ლუნძ. 508
 ქისა საითგან. ლუნძ. 508
 ქისამუნ ვისი (გვლ.). ლუნძ. 500, 508
 ქმარი ქართ. 165, 224, 226, 227, 228;
 230
 ქმნა ქართ. 227, 228
 ქოთუმალე 614
 ქოთუმე ქათამი ჰან. 614, 615, 616
 ქოთომი ქათამი. მეგრ. 614, 615, 616,
 617
 ქომოლი ვაჟი. მეგრ. 226
 ქომოლი ბატონი ვეჰბატონი. მეგრ. 226
 ქომოლისქუა ვაჟიშვილი. მეგრ. 226
 ქომონჯი ქმარი. მეგრ. 226
 *ქომორი მეგრ. 226
 ქომოჯი ქმარი. მეგრ. 226
 ქორა მუცელი. მეგრ. 616
 ქორბა მუცელი. ჰან. 616
 ქორთ-მე 616
 ქორთომი 616
 ქორთუმე 614, 616
 ქორმე ქათამი ჰან. 614, 616
 ქორტიჰადა მისი (გვლ.). წოგ. 490
 ქუ (ქუნდალ) ვერძი. ლუმუქ. 158
 ქუი (მრ. რ. ქუნდი). ვერძი კარატ. ტინდ-
 160
 ქუინ (მრ. რ. ქუინაზი) ვერძი. კუნ-
 160
 ქუმოი ვაჟი. მეგრ. 226
 ქუმოლი ვაჟი. მეგრ. 226
 ქუნ ვერძი ანდ. 160
 ქუნა დაფარება, დარქმა: მეგრ. 615.
 ქუნდალ იხ. ქუ
 ქუნდი იხ. ქუი
 ქუნტა ქმარი ანდ. ბოთლღოღ-ყუნ-
 159
 ქუნტეკუჲ მამაკაცი. ბოთლხ. 159
 ქუოთამ ქათამი. ჩანნ. 614
 ქურანა წითელი ცხენი. ქართ. 178
 ქურცაჲ ქართ. 179

- ჟურციკი ქართ. 177, 183, 184, 191
 ქუა ქართ. 168
 ქუთიზ ვინანი. არკ. 535
 ქუთირი ვინ. არკ. 535.
 ქჩკა 60 ხინალ. 332
 ქჩკაი 60 ხინალ. 333
 ქცცვა ქართ. 587
 ქხაუეზ იხ. ქხვან.
 ქხვან თქვენ. კვრ. 545, 546
 ქხვან იხ. ქხვან
 ქხვ იხ. ქხვან
 ლა 20 ყუბი. 332, 333
 ლაზურ 1000 თაბას. 320
 ლალ 20 ახ. ჰვრკ. 309, 311, 365
 ლალა იხ. გელები
 ლამე შდრ. სერს. 103
 ლანა ქართ. 211
 ლანავ ორსული. სვან. 211.
 ლანაუ ორსული. სვან. 211
 ლანუცარა 21 ახ. ჰვრკ. 309
 ლე 8 ყაბ. 285, 288, 294
 ლეგ 8 ყაბ. 282
 *ღვან ქართ. 211
 ღვაშ მამალი ჯიხვი. სვან. 175
 ღვაუ სვან. 175
 ღვენა ყოლა, ქონება. მეგრ. 212
 ღილღვი, ღილღვები (იხ. ღალღაც).
 ღალღას თუშური შესატყვისი. 97
 ღილღური ჩანწერი, ქისტური და წო-
 ვური ენები. 97
 ღინე ცოლი. ხუარშ. 159
 ღინე დედაკაცი. ხვარშ. 250
 ღილღვი (იხ. ღალღაც) ღალღას ქართუ-
 ლი შესატყვისი. 97
 ღმერთმანი 101
 ღმერთმან იცის 101
 ღოჯა 20 აბხ. 265, 272, 273
 ღოჟა 20 აბხ. 264, 268
 ღრიჭოვანი ბგერები 116
 ღუ შენ. წახურ. 539
 ღუ შენ. რუთ. (შინაზ). 543, 571
 46 ივ. ჯავახიშვილი
 ლუბა 2 აბხ. 263, 264, 417
 ლუზ 200 აბხ. 265, 274
 ლუზუხ ზაბე 30 აბხ. 265
 *ლუნ ქართ. 211
 ლუნა ყოლა, ქონება. მეგრ. 212
 ლუნლოჯა 40 აბხ. 264, 265, 272, 272
 ლუნლოჯა ზაბა 50 ჩა-აბხ. 265
 ლუნლოჯა შები 50 აბხ. 264, 272, 273
 ლუა იხ. ლუ
 ლუშ 200 აბხ. 264, 274
 ლუა 8 უბის. 275, 279, 285, 294
 ლუა ნაცვალსახ. უბის. 574, 575
 ლუალა, ლუალან ნაცვალსახ. უბის. 475
 ლუახლონ ნაცვალსახ. უბის. 574. 575
 ლვზვბ 6 ჯეკ. 326, 371
 ლვზვდ 6 ჯეკ. 226, 376
 ლ მამრობითობის გამომხატველი სიტყ-
 ვა. აბხ. 136
 ყა 20 უდრ. 361, 362, 370
 ყაბ 20 რუთ. 324, 364
 ყაბლან 20 მე-3-სკ. კატ. წახ. 316, 318, 364
 ყად 20 რუთ. 324, 364
 ყალღან 20 წახ. 316, 318, 364
 ყაიოცი 12 (გვლ). დიდ. 349, 350
 ყანაზ 30 ხინლ. 333
 ყანო 2 დიდ. 298, 349. 350, 416
 ყანოკუ 40 (ახ.) დიდ. 349
 ყანოკუნოციონო 50. (ახ.) დიდ. 349
 ყაიოცი 12 ახ. დიდ. 349, 350
 ყარარ 20 წახ. 316, 318
 ყარ 20 რუთ. 324, 364
 ყანო 2 დიდ. 364, 418, 420
 ყანოყუ 40 (გვლ). დიდ. 349
 ყანოყუნოციონო 50 (გვლ.). დიდ. 349
 ყანოყუნოციონი 51 (გვლ.). დიდ. 349
 ყანოყუნოციონი 41 (გვლ.). დიდ. 349
 ყვენო 2 (გვლ.). დიდ. 349, 350
 ყვეარი ქ. 389, 394, 396, 399, 403,
 404, 419, 420
 ყესა უდურ. 603.

- ყესუნ უღურ. 603
 ყივა 2 ლუმუქ. 306
 ყიფა 2 ლუმუქ. 306
 ყააცა ვაცი. ლუმუქ. 158
 ყაოცა ვაცი. ლუმუქ. 158
 ყო 5 უღურ. 361, 361, 370, 371
 ყო ობიექტურ ნაცვ. სახ. ნიშანი. მე-3-პ.
 შრ. რ. უღურ. 601
 *ყოანწგო 2×10. ლ. ან. ქ. 341
 ყოგო 20 (გვლ.) ლუნდ. 339
 ყრგო 20 (ახ.) ლუნდ. 339
 ყოგო 20 (გვლ.) ანწ. 340
 ყოგო 20 (გვლ.) ქარ. 341
 ყოგო 20 ლუნდ. ანწ. ქარ. 341, 344
 ყოლა ქართ. 211
 ყოლა ანცილა-ცო 31 (გვლ.) ქარ. 341
 ყოლა ანცილა-ცო 31 (გვლ.) ლუნდ.
 339
 ყოლა ანწგო 30 (გვლ.) ლუნდ. 339
 ყოლა ანწგო 30 (გვლ.) ქარ. 341
 ყოლა ანწყო 30 (გვლ.) ლუნდ. ქარ.
 344
 ყოლა სოგო 21 (გვლ.) ანწ. 340
 ყოლა-ცო 21 (გვლ.) ლუნდ. 339
 ყოლა-ცო 21 (გვლ.) ქარ. 341
 ყოლრ ცო 21 (ახ.) ლუნდ. 339
 ყონა 2 ყაფ. 359, 360
 ყონა 20 ყაფ. 359, 360
 ყონა 2 ბეჟიტ. 416
 ყონაწონა 30 ყაფ. 359
 ყონაჰოს 21 ყაფ. 359
 ყოუპ აბხ. 590
 ყორ 2 თაბას. 373
 ყორ ქ. 412
 ყორი 2 ქ. 396, 397, 403, 404, 420
 ყოფილა ქართ. 604
 ყოფილვარ ქართ. 604
 ყოფილვიყავ ქართ. 604
 ყოფილიყავ ქართ. 604
 ყოფილიყო ქართ. 604
 ყოფილხარ ქართ. 604
 ყოწხე 15 უღრ. 361
 ყრბ 2 წახ. 317
 ყრბლან 2 წახ. 316, 364, 368, 370,
 418, 420
 ყრბი 2 თაბას. 146, 320, 321, 323, 364,
 421
 ყრდ 2 წახ. 317
 ყრდლან 2 მე-4-სქ. კატ. წახ. 316, 364,
 368, 418, 420
 ყრძა 2 წახ. 317
 ყრძირან 2 წახ. 316, 364, 370, 418,
 420
 ყრზ ორი (გონიერ). თაბას. 146, 320,
 321, 323, 364, 421
 ყრზ ვარჟ 200 თაბ. 320
 ყრმა ქართ. 165, 168
 ყრმაჰ ქართ. 165
 ყრუ ბგერები 116
 ყრუ მშენიანი ბგერები 116
 ყრუ-ფშენიანი ბგერა 115
 ყუ 20 (გვლ.) დიდ. 349, 350
 ყუა 20 (გვლ.) ლუმუქ. 305, 306
 ყუა 2 ლუმუქ. 364
 ყუბა 20 ახ. ლუმუქ. 305, 306, 364
 ყუდ 4 კვრ. 329, 330, 367
 ყუდკლანდ 80 კვრ. 329
 ყუდკლანნი წუბ 90 კვრ. 329
 ყუეგაშაა-ტუ-რუ-ბუ-ტოუ 200 არქ.
 346
 ყუერი ქართ. 395, 396, 399, 402, 404,
 419, 420
 ყუვა 20 (ახ.) ლუმუქ. 305, 306, 364
 ყუილ 2 აკუშ. 309, 310, 311, 364
 ყუივა 2 (მაბრ. სქ.) აკუშ. ჰვრ. 312
 ყურა 2 ლუმუქ. 305, 306, 364
 ყუნ სუბ. ნაც. სახ. ნიშანი. მე-3-პ. მხ.
 რ. უღურ. 601
 ყუნ ქ. 404
 ყუნი ქ. 396
 ყუნიაცაბა 21 (გვლ.) ლუმუქ. 305
 ყუნოცინო 30 დიდ. 349
 ყუნოციოცი 31 (გვლ.) დიდ. 349
 ყუნოციხ 21 (გვლ.) დიდ. 349

- ჟუნცული ქართ. 388, 389, 394, 395, 404, 408, 421
 ჟუნია ცაბა 21 (ახ.). ლუმუქ. 305
 ჟუნია ცაგა 21 ლუმუქ. 305
 ჟუნია ცარა 21 ლუმუქ. 305
 ჟურება ქართ. 395
 ჟური ქართ. 395, 396, 397, 399, 403, 404, 419, 420, 424
 ჟუ სიტნა ოთხი ძმა. კვრ. 329
 *ჟუნწალვა 20 ლუმუქ. 306
 ჟუე 2 არტ. 346
 ჟუეშაან 200 არტ. 347
 ჟუეზუ არტ. 416
 ჟუედ 2 კვრ. 329, 364, 396
 ჟუედ ჟიშ 200 კვრ. 329
 *ჟუედკბად 40 კვრ. 331
 ჟუეძან 2 არტ. 346
 ჟუე ტიმ ორი კაცი. კვრ. 329
 ჟუე-ჟუ, -რუ, -ბუ, -ტაუ, 345, 347, 364, 496
 ჟუნდოლა 20 ახვ. 337
 ჟუნდოჩე 21 ახვ. 337
 ჟუან 20 არტ. 437
 ჟუეა-ჟუ, -რუ, -ბუ, -ტაუ 20 არტ. 345
 ჟოტტორსიეა-ჟუ, -რუ, -ბუ, -ტაუ 21 არტ. 345
 ჟოტტორსუე-ჟუ, -რუ, -ბუ, -ტაუ 22 არტ. 345
 ჟოსენარ შთამომავალი. ყაბ. 243

 შნ თითონ. ჩან. 497, 577, 578
 შნ იხ. იხ შნ
 შაბგო 3 (გვლ.). ლუნძ. 339, 341, 342, 366
 შაზლოილნი სამი ძმა. უბიხ. 474
 შანინ ნაცვალსახ. ჩან. 493
 შალ იხ. შულ. 598
 შამა 3 ლუნძ. 304, 306, 342, 366
 შამბა 3 (გვლ.). ლუმუქ. 304, 306, 366
 შანბა 3 ლუმუქ. 304, 406, 342, 366, 416
 შანდა 3 ლუმუქ. 304, 306, 342, 366
 შანვა 3 ახ. ლუმუქ. 304, 306, 366
 შანჩან ტყუაპა(ა) 60 უბიხ. 276
 შანჩან ტყუაპაალან ზოალან 70 უბიხ. 276
 შაგგეხა იხ. შუ შეშ.
 შანა იხ. შუ შეშ
 შანინ იხ. შუ. შეშ
 შაუ 2 ლილ. 420
 შაუზუყე იტ 50 ახ. ჩან. 296
 შაუზ თუენ ცაგ 41 ახ. ჩან. 296
 შაუზ-ტყე 40 (გვლ.). ჩან. 296
 შაუზ ზუა 40 (ახ.). ჩან. 296
 შაუზ ტყა 40 ჩან. 297
 შაუზ-ტყა-იტტე 50 (გვლ.). ჩან. 296
 შაუზტყ 40 (ახ.). წოგ. 296
 შაუზს(დვ) იხ. ჰაშუბუნა
 შაქ ქაკი ცხენი. თურქ. 213
 შაქქ ქაკი ცხენი. თურქ. 213
 შაც ტყაუზტყი წატყა 1000 (ახ.). წოგ. 297
 შან 3 უბიხ. 275, 279, 291, 293
 შანუ ჩან. 491
 *შარა შენ. (ქალი). აბხ. 574
 *შატ ს. 453
 შე 100 ყაბ. 283
 შე 100 აღილ. (გვლ.) 289
 შეაჭამ ქართ. 167
 შები 10 აბხ. 273
 შები ვინ. დიდ. 525
 შებიოლ ვინ (გვლ.). დიდ. 519
 შებიოლ რა (გვლ.). დიდ. 519
 შებიოლ ვინ? რა? დიდ. 525
 შედედება ქართ. 213
 შეკუბ 16 ყაბ. 282
 შემორტყმა ქ. 619
 შემუნ ვინ (გვლ.). ქარ. 501, 508
 შენ ქართ. 429, 432, 434, 435. 438 439, 443, 446, 451, 453, 603
 შენ ის (4-სქ). წახურ. 539
 შენ(ა) ნაც.სახ. ქართ. 432, 437, 517
 შენა ის. წახურ. 539

- შენასა ის (4-სქ). წახურ. 539
 შენაბიშდა იმათი (1, 2, 3-სქ). წახურ. 540
 მენბიშდი იმათები (3, 4-სქ). წახურ. 540
 შენბიშინ იმათი (4-სქ). წახურ. 540
 შენბიშინ იმათები (1, 2-სქ). წახურ. 540
 შენელაუ მისი (გვლ.). ლუნდ. 500, 506, 579
 *შენერაუ იხ. შენელაუ
 შენი ქართ. 430, 434, 435, 438, 453, 453
 შენო ის. უღურ. 551, 552
 შენო ნე ის არის. უღურ. 601
 შენორ ისინი უღურ. 551, 552
 შენორ ყუნ ისინი არიან. უღურ. 601
 შენხა ის (4-სქ). წახურ. 539
 შენლენ იმისი (4-სქ). წახურ. 540
 შენლენ იმისები (1, 2-სქ). წახურ. 540
 შენლენა იმისი (1, 2, 3-სქ). წახურ. 540
 შენლენი იმისები (3, 4-სქ). წახურ. 540
 შენლენ იმისი (4-სქ). წახურ. 540
 შენლენ იმისები (1, 2-სქ). წახურ. 540
 შენლუნა იმისი (1, 2, 3-სქ). წახურ. 540
 შენლუნი იმისები. (3, 4-სქ). წახურ. 540
 შენჩინ იმისი (4-სქ). წახურ. 540
 შენჩინ იმისები (1, 2-სქ). წახურ. 540
 შენჩინა იმისი (1, 2, 3-სქ). წახურ. 540, 542
 შენჩინი იმისები (3, 4-სქ). წახურ. 540
 შეჯტუ თითონ. არქ. 534
 შეჯტუ იხ. ჯებ. ებბუ
 შეპკუ და. ჩერქ. კლ. 247
 შერდა ჩუენ (ს—ლ). აბხ. 455
 შეხაქმეა ქართ. 227
 შეტა მისი. უღურ. 552
 შეტაი იხ. შენო
 შეტაჲ მისი. უღურ. 552
 შეტინ ის. უღურ. 602, 603
 შეტინ ატუქსა ჰხედავს. უღურ. 602
 შეტინ იტუბაქსა. უღურ. 603
 შეტოლო მათი. უღურ. 552
 შეტოლო იხ. შენორ
 შეტოლოი იხ. შენო
 შეტოლონ აყოქსა ჰხედავენ. უღურ. 602
 შეტოლონ იყობაქსა ესმით. უღურ. 603
 შეტოლოს იხ. შენორ
 შეტოლოზო იხ. შენორ
 შეტუ ის. უღურ. 603
 შეტუ იხ. შენო.
 შეტუ იხ. შეტინ
 შეტუი იხ. შენო
 შეტ(უ)ლო მათი. უღურ. 552
 შეტუხ იხ. შენო
 შეტუზო იხ. შენო
 შეტყველვა ქართ. 402
 შეტყუელვა ქართ. 401
 შეუოვალო ქართ. 587
 შექენა ქართ. 227, 228
 შექმნილი ქართ. 227
 შეყვანებაჲ (სულიერისა). ქართ. 173
 შეშ ჩანჩ. 491
 შეშ იხ. შუ შეშ
 შეშინე იხ. შუ შეშ
 შეშქენა იხ. შუ შეშ
 შეუნა იხ. შუ შეშ
 შეწირვად ქართ. 4
 შეველა 449
 შეველი 177. 183
 შევი ქართ. 199
 შევილი 7 ქართ. 382, 409
 შევილებიხ დასხა ქ. აჭ. 231.
 შევილი ზიარი სქესი. ქართ. 167, 168, 198
 შევილი ეყოლა (იხ. ყოლა). ქართ. 211
 შევის ქართ. 198
 ში იხ. შვი
 ში ვაჟიშვილი. ხინ. 163
 ში ჩვენ. წახურ. 552, 565

- ში შენ წახურ. 567
 ში 2 (გვლ.) ჩაჩნ. ქისტ. 295
 ში 2 (ახ.) წოვ. 296, 297
 *ში 2 ლილ. 299, 302
 ში 3 ყაბ. 282, 284, 291, 293
 ში აქ. ლუმუქ. 530
 შიბ რა (გვლ.). ანწ. 501, 508
 შიბა შობა. მეგრ. 198
 შიბლუ რა (გვლ.). ლუნდ. 500
 შიბლუ რა. ლუნდ. ქარ. 508
 შიბუგუ რა (გვლ.). ქარ. 501
 შიბუდ 3 ბუდუხ. 327, 342
 შიბუდ 3 ბუდუხ. 366
 შიდრ დედა. ბუდ. ჯექ. 160
 შიწგეხა იხ. იხ. შწ
 შიწნა იხ. იხ. შწ
 შიწნე იხ. შწ
 შივ რა. რუთულ. 545
 შნათე 12 ახ. ჩაჩნ. 296
 შიი 2 ჩაჩნ. 396
 შიიბა შობა. მეგრ. 198
 ში იოტ 12 (ახ.). წოვ. 296
 შიკკუნ აქეთეენ. ლუმუქ. 530
 შილე 2 ლილ. 420
 შილე ტყა 22 (გვლ.). ჩაჩნ. ქისტ. 295
 შილეყა 22 ჩ. ქ. წ. 297
 შილია 1000 კ. 384, 415
 შილია 1000 კ. 384
 შინა კრავი. ყაბ. 239, 240
 შიბ 2 (ახ.). ჩაჩნ. 296, 297
 შიბ 2 ლილ. 298, 299, 420
 შიბ ვინ (მამრ.). ლუნდ. 508, 564
 შიოგ დაა. ჩერქ. კლ. 247
 შიკუ 1000 ყაბ. 283, 290
 შიპხე დაა (გვლ.). ჩერქ. 247
 შირბე 3. ყაბ. 284, 291, 293, 415
 შიტ 200 (გვლ.). ყაბ. 283, 290
 შიტბა 12 (ახ.). ქისტ. 296
 შიტბე 12 (გვლ.). ჩაჩნ. ქისტ. 295
 ში-ტყა 40 (გვლ.). ქისტ. 296, 297
 ში-ტყა-იტბე 50 (გვლ.). ქისტ. 296
 შიუ ვინ. ლუნდ. 508, 564
 შიუ რა. რუთულ. 545
 შიღრე შიოჯუბუნა აგგოუკობუა ჩეენი
 დების ქმრები. უბიხ. 137
 შიღრე შიჯიტლან აგგჩჩე ჩეენი ძმე-
 ბის ცხენი. უბიხ. 137
 შიშ ძმა. ჩერქ. კლ. 247
 შიშ 300 ყაბ. 283, 290
 შიშინა ბგერები 116
 შიშტუ თქვენი (ს—დ). აბხ. 455, 460,
 461
 შიშტუ თქვენი (ჩ—ა). აბხ. 455, 460
 შიგ 2 ქისტ. 296, 297
 შიგ 2 ლილ. 420
 შიიე 2 ახ. ქისტ. 296
 შიე 100 აბხ. 264, 274
 შიი ბუბ 3 ჯექ. 366
 შიიბუდ 3 ჯექ. 166
 შო ქართ. 198
 შო ნაცვალსახ. ადილ. 487
 შოაზე განრთხმა. ლუნდ. 621
 შოაქიზე გაჭიმილი. ლუნდ. 621
 შობა 198, 449
 შობაა ქართ. 198
 შობილი ქართ. 198
 შონო ის. უდურ. 551, 552
 შონორ ისინი. უდურ. 551, 552
 შონორ ყუნ ისინი არიან. უდურ. 601
 შორ ნაცვალსახ. ადილ. 487
 შორე თქვენ. ადილ. 486, 487
 შოუზთყა 40 (ახ.). ქისტ. 296
 შუ ქინ (გვლ.). ანწ. 501, 508
 შუ თქვენ. ჩაჩნ. 490, 491, 497, 577
 შუ თქვენ. წახურ. 539, 565, 567
 შუ ნაცვალსახ. წოვ. 605
 შუას იხ. შუ.
 შუასასისშიერი ბგერა 118
 შუგო 5 (გვლ.). ანწ. 340, 343, 369
 შუგო 5 (გვლ.). ლუნდ. 339
 შუგო 5 ახ. ლუნდ. 339, 343, 369, 370
 შუგო 5 (გვლ.). ქარ. 340, 343, 369
 შუ დუ თქვენ ხართ. ჩაჩნ. 592

- შუღღ რომელი. რუთულ. 545
 შუუზო იხ. შუ
 შუი იხ. შუ
 შუინიგ თვით თქვენი. ჩანნ. 493
 შულ მეშველი ყოფნა ზმნის თესვი. თა-
 ბას. 598
 შუმ 3 ქ. 383, 404, 408
 შუმ იხ. შუ
 შუმენიგი მე-3-ე. ქ. 404
 შუმუნ ვინ (გვლ.). ლუნდ. 500, 508
 შუნა იხ. შუ
 შუნა-შუნანა იხ. შუ შაშ
 შუნე თქვენი. ჩანნ. 491, 497
 შუნე იხ. შუ
 შუნე-შეშინე იხ. შუ-შაშ
 შუფკ დაა. ჩერქ. კლ. 247
 შუ შაშ თქვენ თითონ. ჩანნ. 491, 492
 შუ შეშ თქვენ თითონ. ჩანნ. 491, 492
 შუ შეშ თქვენ თითონ. დილდ. 577
 შუწალი 50 (ახ.). ჰვრკ. 309, 313
 შუნა იხ. შუ.
 შტალ 5 ახ. ჰვრკ. 309, 313, 370
 შტარა შენ. აბხ. 475, 476, 574
 შტარა ნაცვალსახ. ყაბარ. 487
 შტარა შტარკ თქვენ თითონ. ადილ.
 478
 შტაშუა თქვენი (ააკ). ადილ. 472
 შტე თქვენი (ააკ). ადილ. 477.
 შტერ თქვენი (ააკ). ადილ. 477, 479,
 480
 შტმალ 5 ჰვრკ. 369
 შვლი 7 ქ. 382
 შვლი ქართ. 165, 198
 შვიგ თვით თქვენი. ჩანნ. 493
 შქვითი 7 მ. 383
 შქი 7 ქ. 383
 შქით 7 ქ. 383
 შქიმი ნაცვალსახ. 1-3. მხ. რ. ქ. 430,
 443, 452
 შქლ ნაცვალსახ. 1-3. მრ. რ. ქ. 429
 შქუნი ნაცვალსახ. 1-3. მრ. რ. ქ. 430
 შქით 7. ქ. 383
 შშას იხ. შში
 შშარსაა ლირკრი დედაკაცი იყო. ლუ-
 მუქ. 142
 შშარსაა ღური დედაკაცი არის. ლუმუქ.
 142
 შშარსაა ლირკრი დედაკაცი გაიტყა. ლუ-
 მუქ. 142
 შშან იხ. შში
 შშე 3 ადილ. 281, 284
 შშე 3. ჩერქ. 293
 შშე იხ. შში
 შში ჩვენ. წახურ. 538
 შშიტჩე 30 ადილ. 281
 შში 8 ადილ. 281, 284
 შში 3 ჩერქ. 293
 შჩე ძმა (გვლ). ყაბ. 274
 შჩიფხუ დაა. (გვლ). ყაბ. 247
 შხური ვრჯი მეგრ. 200
 შხური ქყვირი მეგრ. 214
 შჰე 5 უბიხ. 275, 291
 შხრლან 4 უბიხ. 293
 შხილ 5 უბიხ. 291, 293
 შხილ 4-ის ძირი. უბიხ. 293
 შხე 4 უბიხ. 293
 შხილა 5 აღმნიშვნელი რთულ რიცხ-
 ვებში. უბიხ. 279
 შხილან 5 უბიხ. 291, 415
 შხე 5 უბიხ. 279
 შხე 5 (შხე). უბიხ. 279
 შხნაკუჷ უფროსი ძმა. ყაბარ. ლობ. 247
 შხნაკუჷსე უმცროსი ძმა. ყაბარ. ლობ.
 247
 შეპხუ დაა. ყაბარ. ლობ. 247
 შელუაღან ჩვენ. უბიხ. 472, 473
 შელლეგელ კაკაბი, აბრეშუმა, ქათამი.
 ყაბარ. 614
 შენორ ნაცვალსახ. უღურ. 552
 შენორ ყუნ ისინი არიან. უღურ. 601
 შეტაი იხ. შენო.
 შეტაი ისინი. უღურ. 551
 შეტლოი იხ. შენორ.

- შეგზ რა. დიდ. 525
 შეგზ(ი) ვინ? რა? დიდ. 521, 525
 შიიბბუბ სამი (არაგონ.). თაბას. 116, 366
 შიიბბუბურ სამი (გონიერ.). თაბას. 316, 366
 შიიბბუბურბ 3 თაბ. 320, 321, 342
 შიიბბუბურ 3 თაბ. 320, 321, 342
 შიივ ცოლი. თაბას. 159
 შიივ (მრ. რ. ხოვარ) დედაკაცი. თაბას. 160
 ში. ზმნის თავსართი. დამატ. 2-პ. მრ. რ. აბხ. 589, 590, 591
 ში. ზმნის თავსართი. დამატ. 2-პ. მრ. რ. აბხ. 591
 შიარა თქვენ. აბხ. 574
 შიართ თქვენ. აბხ. 574
 შიეჟჟ წახვედით. აბხ. 590
 შიეკონ მისდიოდით. აბხ. 590
 შიეკოჟ მისდიხართ. აბხ. 590
 შიე ზმნის თავსართი დამატ. 2-პ. მრ. რ. აბხ. 591
 შიეკოჟუჟ ხართ. აბხ. 590
 შიეკ 100. თ. აბხ. 266, 274, 423
 შიელღე ჩვენ. (უ). უბიხ. 472
 შიე მე-2-პ. ნაც. სახ. თავსართი. მრ. რ. აბხ. 456, 463
 შიეაბ იხ. შიეარა შიეაბ.
 შიეარ ნაცვალსახ. აბხ. 458
 შიეარა თქვენ აბხ. 456, 474, 475, 487
 შიეარა შიეაბ თქვენი მამა. აბხ. 456
 შიეარბან შიეარა თქვენ, რომელნი თქვენ? აბხ. 458
 შიეართ ნაცვალსახ. მე-2-პ. მრ. რ. აბხ. 456, 465, 466, 468, 469, 487
 შიეათჟ თქვენი. აბხ. 456
 შიეაუთ თქვენ თითონ. აბხ. 457
 შიეაბუბ 3 ჯეკ. 326
 შიეაბუდ 3 ჯეკ. 326, 342
 შიელოლან ჩვენ. (დირ). უბიხ. 472
 შიე დამატ. სუფიქ. 1-პ. მრ. რ. თაბას. 596, 599, 600
 შიე კითხვითი ნაცვალსახ. აკ. ჰურკ. 555
 შიე დედალი ბატკანი. ლუმუქ. 158
 შიე დათვი. ჩან. 155
 შიე იხ. უუჩა
 შიეაბ თითონ (არაგონ.). თაბას. 550
 შიეაბ-რა ჯვრვრტ ვეით ბოქლომი. თაბას. 550
 შიე იხ. ჩან
 შიე იხ. ჩუნ
 შიეან დედ. თხა. დიდ. 160
 შიეან თითონ (გონიერ.). თაბას. 550, 567
 შიეან ზალაჟ თავისი დედა. თაბას. 550
 შიეან ხოლაჟ თავის სახლში. თაბას. 550
 შიე იხ. ჩინ
 შიეააჟა ვინ (გვლ). აკუშ. 555, 555
 შიეაჟ იხ. ჩინ.
 შიეაჟრა ხარი. რუთ. 160
 შიე ჩვენი. აღულ. 536
 შიე იხ. ჩინ.
 შიებ თითონ. მრ. რ. კვრ. 547
 შიებუ 1 ახვხ. 337, 416
 შიევე 1 ახვხ. 337
 შიეკა ქართ. 214
 შიეშ ნაცვ. სახ. ქ. 432, 438, 446
 შიეში ნაცვალსახ. 1-პირ. მხ. რ. ქ. 430, 438, 443, 452, 453, 569, 580
 შიეშეჟ ძროხა. ჩერქ. 240
 შიენღე ჩვენი (გვლ). ჩ. ქ. წ. 489
 შიენღე თქვენი (გვლ.). ჩან. 496
 შიეჟე 1 ახვხ. 337
 შიესტე 19 (გვლ.). ჩან. ქისტ. 295, 300
 შიენ ნაცვალსახ. 1-პ. მრ. რ. ქართ. 429, 432, 438, 439, 443, 450, 451, 453
 შიენა ნაცვალსახ. ქ. 432, 437
 შიენ თითონ ქ. 578
 შიენი ქ. 438, 453
 შიერეჟა ქ. 589
 შიე დაჟ. თაბ. აღულ. 159, 241, 242
 შიე ძმა. თაბას. აღულ. 241, 242

- ჩი ძმა (გვლ.) (ს—დ) აბხ. 246, 247
 ჩი დაა (გვლ.) (ს—დ) აბხ. 247, 250
 ჩი იხ. ჩუნ
 ჩიბარგუნდალ იხ. ჩუ
 ჩი(ვი)ნ თითონ. მრ. რ. თაბას. 550
 ჩიკუნ აქეთ. (გვლ.)- ლუმუქ. 246
 ჩიკუნ აქეთვენ. ლუმუქ. 530
 ჩილ ნაცვალსახ. წახურ. 542
 ჩილწ ნაცვალსახ. წახურ. 542
 ჩინ ჩჭენ (მე და ის, ან ისინი) ალულ.
 53წ, 538, 565, 566, 542
 ჩინ იხ. ჩუნ
 ჩინა ქართ. 210, 211
 ჩინა ნაცვალსახ. წახურ. 542
 ჩინწ იხ. ჩუნ.
 ჩინი ნაცვალსახ. წახურ. 542
 ჩიპი იხ. ჩებ
 ჩიპიწ იხ. ჩებ
 ჩიპინ იხ. ჩებ
 ჩიუე სიძე. სვან. 207
 ჩის ნაცვალსახ. წახურ. 542
 ჩისხან ნაცვალსახ. წახურ. 542
 ჩიტაური ქ. 176
 ჩოჩვა ქ. 405
 ჩუ დაა. ადილ. 159
 ჩუ ძმა. ალულ. 241
 ჩუ ნაცვალსახ. კვრ. 547
 ჩუ, ჩუნალ, ჩიბარკ, ჩიბარკუნდალ ქმა-
 რი, მამაკაცი, ლუმუქ. 158
 ჩუ კაცი. ჩაჩნ. 241
 ჩუ ბური ცხენი არის. ლუმუქ. 142
 ჩუბუხ ცოლი. უდურ. 159
 ჩული 2 ქ. 392, 404
 ჩულკეცი ქ. 390, 391, 392, 400
 ჩუნ ქართ. 429, 432, 439, 446, 450
 ჩუნეი ქართ. 430, 438
 ჩუზ დამატ. სუფიქ. 1-პ. მრ. რ. თაბას.
 596
 ჩუზ სუფიქსი ზმნაში. 2-პ. მრ. რ. თა-
 ბას. 596
 ჩულიშვტი ქართ. 391
 ჩუმუ ის (ქვევითი). თაბას. 549
 ჩუნ თქვენ. ალულ. 536, 538, 566
 ჩუნ ჩვენ. კვრ. 545, 546, 565, 566
 ჩუნ თქვენ (გვლ.)- ჩ. ქ. წ. 489
 ჩუნ ნაცვალსახ. ჩაჩნ. 496, 497
 ჩუნე თქვენი (გვლ.)- ჩ. ქ. წ. 489
 ჩუა რა? ახვ. 516
 ჩურ ფური. ადილ. 160
 ჩუყრე ისინი (ქვევითი). თაბას. 549
 ჩუას იხ. ჩუნ
 ჩუაუ იხ. ჩუნ
 ჩუე თქვენი. ალულ. 536
 ჩუე იხ. ჩუნ.
 ჩუნწ 90 არქ. 347
 ჩუშია-უუ,-რუ-ბუ-ტაუ 91 არქ. 346
 ჩუიტტურ სეა,-უუ,-რუ-ბუ-ტაუ 91.
 არქ. 346
 ჩვენ ქართ. 482
 ჩვი ნაცვალსახ. I-პ. მრ. რ. მ. 429
 ჩვიმ მ. ქ. 438
 ჩვიმი ნაცვალსახ. I-პ. მხ. რ. მეგრ. 430
 ჩვიმი ნაცვალსახ. I-პ. მხ. რ. ქ. 430
 ჩვიმი ნაცვალსახ. I-პ. მხ. რ. ქ. 430
 ჩვიმი მ. ქ. 438, 443, 452, 569
 ჩვინ ნაცვალსახ. I-პ. მრ. რ. ქ. 429
 ჩვინ მეგრ. 438
 ჩვინი ნაცვალსახ. I-პ. მრ. რ. მ. 430,
 438
 ჩვინი ნაცვალსახ. I-პ. მრ. რ. ქ. 430
 ჩქუ ნაცვალსახ. I-პ. მრ. რ. ქ. 429
 ჩქუნ ნაცვალსახ. I-პ. მრ. რ. ქ. 429
 ჩქუნ ნაცვალსახ. მ. ქ. 432, 438
 ჩქუნი ნაცვალსახ. I-პ. მრ. რ. ქ. 430,
 438
 ჩქვ ნაცვალსახ. I-პ. მრ. რ. მ. 429
 ჩვლა ქართ. 165
 ჩვლი ქართ. 165
 ჩხარა 9 ს. 384
 ჩხარაშ 90 ს. 385
 ჩხვლეტა ქართ. 589
 ჩხორო 9 მ. 383
 ჩხორო 9 ქ. 383
 ჩხოლ მეგრ. 201

- *ზოლუღვი მგერ. 201
 ჩხუ მგერ. 201
 ჩხულუღვი მგერ. 201
 ჩო დამატ. სუფიქ. მე-2-პ. მრ. რ. თა-
 ბას. 596, 599, 600
 ჩო დამატ. სუფიქ. მე-2-პ. მრ. რ. თა-
 ბას. 596
 ჩოუ სუფიქ. ზმნაში მე-3-პ. მრ. რ. თა-
 ბას. 596
 ჩიი დია. თაბას. 159
 ჩიი ძმა. თაბას. 241
- ცა 1 აკუს. 309, 310
 ცა 1 ჰვრკ. 309, 310
 ცაარა იხ. ჯამ.
 ცაარა შაშ იხ. ჯამ-შაშ.
 ცაარნა იხ. ჯამ.
 ცაარნა-შაშნა იხ. ჯამ-შაშ;
 ცაბა 1 ლუმუქ. 304, 305, 364, 389,
 416, 419
 ცავა 1 ლუმუქ. 142, 304, 305, 364,
 389, 416
 ცაი მ. 385
 ცა-იტტი 11 (გვლ.) ჩაჩნ. ქისტ. 295,
 297
 ცალ იხ. ცუ
 ცალა იხ. ცნბა
 ცალბა იხ. ცნბა
 ცალდა იხ. ცნბა
 ცალვა 10 ლუმუქ. 308
 ცალვა იხ. ცნბა
 ცალი 1 ქართ. 385, 388, 389, 394,
 395, 419, 424
 ცამ-ზ-ეხა იხ. ცამზუეხა. 602
 ცამ-ზუ-ეხა ვწერ. უღურ. 602
 ცამ-ზუ-ხა იხ. ცამზუეხა.
 ცამ-ნან-ეხა სწერ. უღურ. 602
 ცამ-ნე-ეხა წერს. უღურ. 602
 ცამ-ნე-ხა იხ. ცამნეეხა
 ცამ-ნ-ეხა იხ. ცამნუეხა.
 ცამ-ნუ-ეხა სწერ. უღურ. 602
 ცამ-ნუ-ხა იხ. ცამნუეხა
- ცამ-ან-ეხა ვწერ. უღურ. 602
 ცამფესუნ წერა. უღურ. 602
 ცამ-უუნ-ეხა წერენ. უღურ. 602
 ცან იხ. ცუ
 ცანი ქ. 389
 ცანკუჭულელი ქ. 385, 388
 ცანკკლი ქ. 385, 388
 ცაჲ 1 ჩაჩნ. 297, 299
 ცაჲ 1 ლილ. 419
 ცარ იხ. იზუშ.
 ცარა 1 აკუს. ჰვ. 310, 315, 365
 ცარა 1 ლუმუქ. 304, 305, 364, 389,
 419
 ცარა იხ. იზუშ
 ცარნა იხ. იზუშ
 ცაუინინიგ თვით მისი. ჩაჩნ. 493
 ცაუა 1 (გვლ.). ლუმუქ. 304, 305
 ცაუალ 1 (გვლ.). აკუს. 309, 310
 ცაუთალ ცარა 1 აკუს. ჰვრკ. 364
 ცაჲ 1 ხ. ჩაჩნ. 296, 297
 ცაჲ 1 ლილ. 419
 ცარგახაა იხ. ჯამ
 ცე დედალი თხა. (გვლ.). ლუნძ. ანწ.
 ჰარ. 160
 ცეერინ შვეშინი იხ. ჯამ-შაშ.
 ცეერინი იხ. ჯამ
 ცეკო ციკანი. დიდ. 160
 ცერგეხა იხ. იზუშ
 ცერინიგ თვით იმთი. ჩაჩნ. 493
 ცერინი იმთი. ჩაჩნ. 491
 ცერინი იხ. იზუშ
 ცე თითონ ისინი. ლ. 528
 ცე რა. ლუმუქ. 529
 ცეზა ნაცვალსახ. ლუმუქ. 529
 ცეზა ბუკრი ისინი თითონ მოვიდნენ.
 ლუმუქ. 529
 ცეზბა იხ. ცნბა
 ცე ბუკრი ისინი მოვიდნენ. ლუმუქ.
 529
 ცეგვე ქისტ. 499
 ციკანი ქართ. 103, 177, 190, 191, 192,
 613

- ციკო ქართ. 191
 ცილ იხ. ცუ
 ცილბა იხ. ცნრდა
 ცილდა იხ. ცნრდა
 ცილვა იხ. ცნრდა
 ცინ იხ. ცუ
 ციოცი 11 (გვლ.). დიდ. 349
 ცნრდა ნაცვალსახ. ლუმუქ. 529
 ცირი რა (გვლ.). ლუმუქ. 526, 529, 530
 ცის 1 (გვლ.). დიდ. 349, 350, 364
 ციცოგ ცოცა. ჩან. 156
 ცო 1 (გვლ.). ანწ. 340
 ცო 1 (გვლ.). ლუნძ. 339
 ცო 1 (გვლ.). ქარ. 340
 ცო 1 (გვლ.). ლუნძ. ანწ. ქარ. 341
 ცო, ცო 1 ლუნძ. ანწ. ქარ. 364
 ცოლი ქართ. 165, 224, 226, 229
 ცხენატხლო დედ. თხა. კარატ. 161
 ცხენეტხლდ დედ. თხა. ყუან. 161
 ცხეუ 1 ყუან. 335
 ცხინატხლო დედ. თხა. ლოდობ. 161
 ცხინატხლუ დედ. თხა. ბოთლ. 160
 ცხიჲა ვაცი, დედ. თხა. (ღირ). ანდ. 160
 ცხიჲა თხა. ანდ. 160
 ცხუნუტხლო დედ. თხა. ანვახ.
 ცუ ვინ (გვლ.). ლუმუქ. 526
 ცუ თითონ ის. ეს. ლუმ. 528, 529, 578
 ცუ თითონ. ჩან. 578
 ცუბბა ნაცვალსახ. ლუმუქ. 529
 ცუბბა ბუტკრი ის თითონ (ქალიშვილი) მოვიდა. ლუმუქ. 529
 ცუ ღურკრი ის (დედაკაცი) მოვიდა. ლუმუქ. 529
 ცუნენგეხა იხ. იხ
 ცუენ ნაცვალსახ. ლუმუქ. 529
 ცუვა უკრი ის თითონ (მამაკაცი) მოვიდა. ლუმუქ. 529
 ცუინი მისი. ჩან. 491
 ცუინინე მისი. ჩან. 491
 ცუინინე იხ. იხ
 ცუკუ დედ. თხა (გვლ.). ლუმუქ. 160
 ცული ცოლი. ქ. 389, 394, 395, 421
 ცულ სომხ. 218
 ცუნდე მისი. (გვლ.). ჩ. ქ. 420, 496
 ცუნნა იხ. იხ
 ცუნნა-შუნნა იხ. ი-შაა
 ცუნ იხ. იხ
 ცუო-შა იხ. ი-შაა
 ცურდა ნაცვალსახ. ლუმუქ. 529
 ცურდა ღურკრი ის თითონ (დედაკაცი) მოვიდა. ლუმუქ. 529
 ცუ უკრი ის (მამაკაცი) მოვიდა. ლუმუქ. 529
 ცვახუო მეხრის სახელი. ადილ. 138
 ცუნგახა იხ. ი(იხ)
 ცუნინა შეენე იხ. ი-შაა
 ცუნინე იხ. ი(იხ)
 ცუნინგ თვით მისი. ჩან. 493
 ცქიმუნტური ზღმარტლი მეგრ. 617, 618
 ცქიმუტი ზღმარტლი. ქან. 617
 ცქიმუნტური ზღმარტლი. ქან. 617
 ცქუმუნტური ზღმარტლი. მეგრ. 617
 ცქუმუტური ზღმარტლი. მეგრ. 617
 ცხენი ქართ. 168
 ცხვარი ქართ. 201
 ცხვირისმიერი ბეგრები 115
 ცხოვარი ქართ. 201, 219
 ცხოვარნი ქართ. 218
 ცხრა 9 ქართ. 382, 409
 ცხრაჲ 9 ქართ. 382
 ცუელი მსხალი მ. ქ. 619
 ცუმუტური ზღმარტლი. მეგრ. 617, 618
 ცხაითთ 11 (ახალ). ჩან. 296
 ცხეიტტა 11 (ახ.). ქისტ. 296
 ცჰა 1 (ახ.). წოვ. 296, 297
 ცჰა იტ 11 ახ. წოვ. 296
 ცჰაჲ 1 ახ. ქისტ. 296, 297
 ცუბე 1 კარატ. 336, 337
 ცუჲ 1 კარატ. 336, 337
 ცუეუ 1 კარატ. 336, 337
 ცან დედ. თხა. ხვარ. ყაფ. 161
 ცეკო დედ. თხა. (გვლ.). დიდ. 160

- ცო 1 ახ. ლუნდ. 339, 341
 ცეგ 1 ყუან. 335, 337, 364
 ცეგ 1 ყუან. 335, 337, 364
- ძაკუ დედაკაცის სახელი. მეგრ. 171
 ძამია ქართ. 171
 ძარ ფური. ჯექ. 159, 612
 ძე ქართ. 165, 175, 176
 ძევალი საბუღარი. ქართ. 231
 ძმა ქართ. 168, 170
 ძობერი ქართ. 209
 ძუ ქართ. 174, 194, 197
 ძუფი ქართ. 194, 206
 ძუნობა ქართ. 206
 ძუტნა ქართ. 194, 197
 ძუკუ შამაკაცის სახელი. მეგრ. 171
 ძულია ქართ. 171
 ძულა ქართ. 168
 ძაღლა ცალი. აბხ. 267
 ძაღლა 1 აბხ. 291, 292, 415, 419
- წა 101
 წა 1 (გვლ.). ჩან. ქისტ. 295, 297
 წა 1 ჩან. 297, 299
 წა 1 დილ. 419
 წალი ქართ. 177
 წა-შაუზ-ტყა 41 (გვლ.). ჩან. 296, 297
 წა-ში-ტყა 41 (გვლ.). ქისტ. 296
 წარიყვანა (სულიერისა). 173
 წა ტყა 21 (გვლ.). ჩან. ქისტ. 295, 297
 წაფხ შარელ სომხ. 401
 წაფხ შარექ სომხ. 401
 წახიზდა მიზ წახბური ენა. 315
 წები ბოთლ. 416
 წერიდ 17 აღულ. 328
 წერძილ 16 აღულ. 328
 წებ(ი) 1 ბუიხ. 336, 337, 364, 419
 წვ(ი) 1 ბოთლ. 336, 327, 364, 419
 წეა 1 ბუიხ. 336, 337, 364, 419
 წევხარ ქართ. 604
- წეიხად 15 აღულ. 328
 წეიჯუდ 19 კვრ. 329
 წელ ვირი. სვან. 179
 წემუად 18 აღულ. 328
 წემჟუდ 18 კვრ. 329
 წენასად 11 ჯექ. 326
 წენეაჟად 12 ჯექ. 326
 წეაყუდ 14 აღულ. 328
 წერგად ქართ. 4
 წერიდ 17. კვრ. 329
 წერჩოდ 19 აღულ. 328
 წესად 11 აღულ. 328
 წეჰიბუდ 13 აღულ. 328
 წეგოდ წეგად 12 აღულ. 328
 წია დედ. თხა (გვლ). ანდ. 160
 წინა აღვეოლარები 115
 წინენისა და კბილისმეირი ბგერებო 115
 წინენისმეირი ბგერები 115
 წინასწარ-მეტყუტლა ქართ. 168
 წიპილი წიწილი (იხ. ბიწილიც). კან. 189
 წიპუდ 13 კვრ. 329
 წიქური ახალ ჯვარწერილი ქალი. ლუ-მუქ. 142
 წიყუდ 12 კვრ. 329
 წიწილი იხ. ბიწილი.
 წუდ 10 კვრ. 329, 373
 წუკუ დედ. თხა. ლუმუქ. 160
 წული სამამაო. ქართ. 167, 168
 წულუ პატარა. კან. 209
 წულუ-ბერე შვილი. კან. 186, 209
 წურულუდ 16 კვრ. 329
 წუსად 11 კვრ. 329
 წუჟად 15 კვრ. 329
 წუჟუდ 14 კვრ. 329
 წუხრი იხ. მწუხრი.
 წყვილბაგისმეირი ბგერები 114
 წყვილი ქართ. 397, 400, 402
 „წყვილი ხელი“ ქართ 378
 წყვილნი 395, 396
 წყა წაიტბე 31 ჩან. 297

- წაკაჭებ 12 რუთ. 324
 წაკაჭედ 12 რუთ. 324
 წაკაჭერ 12 რუთ. 324
 წგსა 11 რუთ. 324
 წგსაბ 11 რუთ. 324
 წგსარ 11 რუთ. 324
 წიე დედ. თხა. (უსლ.). ლუნდ. 160
 წიო (იხ. ჰოსაბიცი). დედალი, ქაკი. ლუნდ. 157
 ქაბუკა ქართ. 166, 168
 ქაბუკი ქართ. 166, 168
 ქაგ ქაკი. სვან. 213
 ქაკ სომხ. 213
 ქაკვა ქართ. 214
 ქაკი ქართ. 174, 206, 212, 213
 ქამვად ქ. 4
 ქაჟ სომხ. 213
 ქანა თევზი. ჩაჩნ. 155
 ქარა ღური თმა არის. ლუმუქ. 142
 ქარაღურ ღური თმები არის. ლუმუქ. 142
 ქაგ დაკვლ დედ. თხა. სვან. 213
 ქეგო 2 (გვლ.). ანდ. 352, 354, 365
 ქეგუ 2 (იხ.) ანდ. 352, 354, 365
 ქეკვნა ქართ. ქიხ. 206
 ქესტი 19 300
 ქეწოლგუ 20 ანდ. 352
 ქეწოლოლოგუსსეგ 21 ანდ. 352
 ქეწოლოლოგუქეგუ 22 ანდ. 352
 ქვრეტა ქართ. 589
 ქიაბერი ქართ. 209
 ქიასშვილი ქართ. 209
 ქიელარდიგ მერცხალი. ჩაჩნ. 156
 *ქიკა ქართ. 212
 *ქიკვა ქართ. 214
 *ქიკი ქართ. 214
 *ქიკუნ აბხ. 212
 *ქიტი 100 ბეჟიტ. ყაფ. 374, 375
 *ქკუნ აბხ. 212
 *ქკური აბხ. 212
 *ქუკი ინდოლორის შვილი. ქართ. (თავის წრუწუნა. მეგრ.). 212
 *ქუკია ქართ. 212
 *ქუჟუ დედაკაცი. ლუნდ. 157
 *ქურ 10 თაბას 373, 375
 *ქულელი ქართ. 388
 *ქუჟული იხ. ბუჟული.
 *ქყვირი, *შხური ჭღვირი დედალი ცხვარი. მეგრ. 214
 ხა ძაღლის სახელი. ადილ. 138
 ხაბგო 3 (გვლ.). ქარ. 340, 342, 365
 ხაბზე ძუქნა ძაღლის სახელი. ადილ. 138
 ხაბყოელდა-ცო 61 (გვლ.). ლუნდ. 339
 ხაბყოელდა ცო 61 (გვლ.). ქარ. 341
 ხაბყოელდაცო 61 ლუნდ. 342
 ხაბცულ ყოვო 69 (გვლ.). ქარ. 341, 342
 ხალა (ხულა) მ. 449
 ხალატტუბ ნოშ ბებერი ცხენი. არქ. 143
 ხალატტუშ ბუშორ მოხუცებული კაცი. არქ. 143
 ხან ღური. არქ. 250
 ხანნა ნაცვალსახ. ჩაჩნ. 498
 ხანნა (მანდ.) იხ. მილა.
 ხარება ქართ. 448
 ხარი ქართ. 168
 ხატავს ქართ. 587
 ხაუნ სომხ. 218
 ხაჟუბერი ქ. 209
 ხახარე ქ. 447, 448
 ხახარია კუკური მ. 448
 ხახარია კუტუ მ. 448
 ხანლა ნაცვალსახ. სე. 431
 ხე პოლოსართი. მრ. რ. ჩერქეზ. 26
 ხეზ 3 აბხ. 263, 264, 269, 421
 ხედიჟუ ქმარი. დიდ. 159
 ხედი ვინ. (ლ). ადილ. 478
 ხედი რა (ლ). ადილ. 479
 ხევა 5 ლუმუქ. 307
 ხეზ 300 აბხ. 265, 274
 ხეთ ვინ (მაკ). ადილ. 478
 ხეთ ვინ. (მაკ). ყაბარ. 483,

- ზეოჯგ ვისი (ააკ). ადილ. 478
 „ზელი“ „ერთი ხელი“ ქართ. 378
 ზესა უღურ. 603
 ზესუნ ჩასხმა. უღურ. 601, 603
 ზესუნ აწმყ. დრ. მაწარ. ფესუნ-ბოლო-
 კიდურიან ზმნებში. უღურ. 603,
 604
 ზეტ ვინ. ყაბარ. 481, 483, 486
 ზეტი ვინ (ლ). ადილ. 478
 ზეტ(ი) ვინ (ლ). ადილ. 478
 ზეთია ვისი (გვლ.). ყაბარ. 481, 486
 ზეთია ვისი (ლ). ადილ. 478
 ზეთია ვისი. ყაბარ. 486
 ზეთია ვისი. ყაბარ. 486
 ზეთა 5 (გვლ.). ლუმუქ. 304, 305, 369,
 372
 ზვადი ქართ. 206, 207
 ზვალე მ. 385
 ზვარა მ. 449
 *ზვატ სვან. 207
 ზვი ქართ. 209
 ზვირ ზვადი. სვან. 207, 208
 ზვირ ქართ. 209
 ზვრეტა ქართ. 589
 „ზუელი“ წაბლა ცხენი. ქართ. 178
 ზიბ 3 უღურ. 242, 361, 362, 365, 371.
 421
 ზიბზა 300 უღურ. 361.
 ზიბწხე 13 უღურ. 361
 ზიბი ვის (გვლ.). ლუნძ. 500
 ზიბი ვის (გვლ.). ქარ. 501
 ზიბი ვის. ლუნძ. ქარ. 508
 ზიბყო 60 უღურ. 361, 362
 ზიბყოვიც 70 უღურ. 361
 ზიბშუ 300 აბხ. 269, 274
 ზიბშ აბხ. 269,
 ზილ ვის (გვლ.). ანწ. 501, 508
 ზილ ვისი (გვლ.). ანწ. 501
 ზილაბი ვისი (გვლ.). ქარ. 501, 508
 ზიშირ ვაჟიშვილი (გვლ.). ქარ. 163
 ზინ ვის (გვლ.). ლუმუქ. 526
 ზინარ და. უღურ. 160
 ზინარ ქილიშვილი. უღურ. 242, 250
 ზინერ ასული. უღურ. 250
 ზინი ფური. თაბას. 160
 ზინლოზა 60 აბხ. 264, 265, 269, 272,
 273
 ზინლოზა ზაბა 70 ჩ. აბხ. 265
 ზინლოზა შები 70 აბხ. 264, 272, 273
 ზისისტ ვინ (acc. გვლ.). ქარ. 501, 508
 ზირ 60 ყაბ. 283, 287, 294
 ზირ ერა პუხრარე 70 ყაბ. 283, 287,
 288
 ზრბა .5 370
 ზოდე მსგავსი. ყაბარ. 486
 ზოდუა coitus. მეგრ. 206
 ზრვა 5 370
 ზოზუ ბელურა. ჩან. 156
 ზოლ ქმარი. ხუარშ. 159
 ზონ ფური. არკ. 160
 ზორა 5 370
 ზორხისშიერი ბგერები 115, 116
 ზოტ ზვადი. სვან. 207
 ზუ 5 ქ. 383, 407
 ზუ მამალი. ჩერქ. ყაბ. 245, 249
 ზუ იხ. ხუო
 ზუო, ზუ მამრ. გამომხატველი სიტყვა...
 ადილ. 138
 ზუადი. ქართ. 174
 ზუადი კიცვ ქართ. 179
 ზუალა მ. 449
 ზუბა 5. (არაგონ). აბხ. 137, 263, 264,
 265, 266, 270, 418, 421
 ზუთ 5 ქ. 383, 407, 421
 ზუთი „მჯილი“. ქართ. 378
 ზუთი 5. ქართ. 382, 383, 407, 408
 ზუნ ფური. არკ. 250
 ზუნი ფური. უღურ. 160, 242
 ზუნჩი და. უღურ. 242, 250
 ზუაღალ, აუღალ 5 (გვლ.). აკუშ. 309,
 313, 369, 370, 418, 421
 ზუო ვუ შენ ხარ. ჩან. 592
 ზუო აუ შენ ხარ (ქალი). ჩან. 592
 ზუქვი მ. 448

- ხუქმი მ. 448
 ხუცალე 50 (გვლ.). აკუმ. 309, 313
 ხუცალვა 40 (გვლ). ლუმუქ. 305, 307
 ხუხური ქართ. 176
 ხურჯ 5 (გონიერი). აბხ. 137
 ხუალი ქართ. 168
 ხუაინ ს. 413
 ხუალა კ. 386
 ხუალა დიდი, მაღალი. ჰვრკჷ 555
 ხუადინ სვ. 413
 ხვა 3 (არაგონ). აბხ. 137
 ხვ 3 თ. აბხ. 265, 269, 292, 421
 ხშული ზგერები 116
 ხხ 6 ადილ. ჩერქ. 281, 285, 293, 294
 ხხაობა 5 (ახ.) ლუმუქ. 304
 ხხაოვა 5 (ახ.) ლუმუქ. 304
 ხხაორა 5 (ახ). ლუმუქ. 304
 ხხრბა 5 307, 369, 372, 421
 ხხრვა 5 ლუმუქ. 307, 364, 372. 421.
 ხხრრა 5 ლუმუქ. 307, 369, 372, 421
 ხხრწალა 5 (ახალ). ლუმუქ. 305, 307
 ხხრწალბა 50 ახ. ლუმუქ. 305, 306, 307
 ხხრწალდა 50 ახ. ლუმუქ. 305, 307
 ხხრწალვა 50 ახ. ლუმუქ. 305, 306, 307
 ხვ 6 ყაბ. 282, 283
 ხვ 6 ადილ. 281, 285
 ხვილ ვისი. (გვლ.). ანწ. 501, 508
 ხვწყუა 269
 ხვწყუა 60 (მარრ.). აბხ. 273
 ხვწყუა 70 (მარრ.). აბხ. 274
 ხვწყუა 60 თ. აბხ. 266
 ხვწყუა 60 თ. აბხ. 266. 269, 274
 ხვწყუა უაბა 70 თ. აბხ. 266
 ხვტ ვინ (დ). ადილ. 478
 ხვუა 3 (არაგონ.). (მარრ). აბხ. 269, 293
 ხვუ 300 აბხ. 269, 274
 ხვწბ ცოლი. ჯეკ. 159
 ხვა (ანდ). იხ. მილა.
- ხან იხ. ხუო.
 ხან იხ. მენა.
 ხანგრელაჰ იხ. მენა.
 ხანნი იხ. მენა.
 ხანნა იხ. მენა
 ხანნა იხ. მენა.
 ხანნა იხ. მილა.
 ხან—ნაანს იხ. ხუო—ხუოო.
 ხანს იხ. მილა.
 ხანსი თვით შენი. ჩანნ. 493
 ხანს ნაცვალსახ. ჩანნ. 493
 ხენინს (ანდ). იხ. მილა.
 ხენინს) ვისი. ჩანნ. 498
 ხენინს) იხ. მილა.
 ხენს შენი. ჩანნ. 491
 ხენს იხ. ხუო.
 ხო შენ. ინგ. წოგ. 495, 571
 ხო ნაცვალსახ. ლილლ. 496
 ხობ 5 წახ. 319, 372
 ხობლ 5 წახ. 316, 369, 370
 ხოგახა იხ. ხუო.
 ხოდ 5 წახ. 319, 372
 ხოე 8 უბიხ. 275
 ხოლლ 5 წახ. 316, 369, 370
 ხოა 5 წახ. 319
 ხოარ 5 1, 2, სქ. კატ. წახ. 316, 319 369
 ხოარ 5 წახ. 370
 ხოწალ 50 წახ. 316, 319
 ხუ 5 ყად. 421
 ხუ 5 ყუბრ. 334, 369
 ხუ 5 ხინალ. 332
 ხუდ რუთ. 324, 369, 372, 421
 ხუდწურ 50 რუთ. 324
 ხუეგეხა იხ. ხუო.
 ხუწხა ხრბა იხ. ხუო.
 ხუგნა იხ. ხუო.
 ხუგნა ხუანა იხ. ხუო-ხუოო
 ხუო შენ. ჩანნ. 490, 491, 495, 557, 571
 ხუო ნაცვალსახ. ლილლ. 496
 ხუონა იხ. ხუო.

- ხალო ხალო შენ თითონ. ჩაჩნ. 491
 ხალო ხალოო შენ თითონ. ჩაჩნ. 492
 ხალო ხალო შენ თითონ. ჩაჩნ. 557
 ხალოშუე ცოლი. წახურ. 159, 250
 ხალოწალ 50 ხინლ. 392
 ხაღღლღ ცოლი. რუთულ. 159
 ხაეშუე (მრ. რ. ხაერა) ქმარი. ახვან. 159
 ხი 6 თან. ყაბ. 282, 283, 285, 293
 ხიოა (მრ. რ. ხიოაბო) ვერძი. ყაფ. 160
 ხჳ 3 (გონიერი). აბხ. 137
 ხჳჳ 3 (გონ). აბხ. (მარრ). 269
 ხა 20 ხინალ. 333
 ხად 20 ჯეკ. 326
 ხად 20 ბუღუხ. 327
 ხად 20 ჯეკ. ბუღუხ. 328
 ხათა თითონ. აბხ. 456, 460; 476
 ხამან კერატი. ლუნძ. 153
 ხანააჩილი 30 ჯეკ. 326
 ხანააჩილ 30 ბუღუხ. 327
 ხარ ირემი. 177
 ხარა იხ. ჰორუშ.
 ხარა იხ. ჰორუშ.
 ხაუკ ბა მტრედი არის. ჩაჩნ. 140
 ხაკაირ და მტრედები არიან. ჩაჩნ. 140
 ხაჰინიშ (თუბოთი). თაბას. 598
 ხაჰინიშ (თუბოთი). თაბას. 598
 ხაჰიშა (ნაჰყო სოულ. მე-3-ე). თაბას. 598
 ხან კვიცრა მამალი ჯიხვი. სვან. 219
 ხადალ იხ. მუღალი
 ხაელ ჭაკი ცხენი. ჩაჩნ. 155
 ხაერინ იხ. ჰორუშ.
 ხა 3 (ახ.). წოგ. 296, 229
 ხა 3 (გვლ.). ჩაჩნ. ქისტ. 295, 299, 421
 ხაეზ-ტყა 60 (გვლ.). ქისტ. 296
 ხაეზ-ტყა-იხტე 70 (გვლ.). ქისტ. 296
 ხაიხტე 13 (გვლ.). ჩაჩნ. ქისტ. 295
 ხაიხტე 13 (ახ.). ჩაჩნ. 296
 ხარხის (ბგერები) 115
 ხარხისა არაფრიდ კმარებისდთა მსა-
 კიროებით გამოღებული (ბგერები). 115
 ხარკისა მქისელ კმარებისა მსაქიროები (ბგერები). 115
 ხარკისა მქირსეყოფითა უბრჯგუეს ოხერული (ბგერები). 116
 ხაოუ 3 ლილ. 421
 ხაოუზ-ტყა 60 (გვლ.). ჩაჩნ. 296, 299
 ხაოუზ-ტყა-იხტე 70 (გვლ.). ჩაჩნ. 296
 ხაოუ მტრედი. ჩაჩნ. 155
 ხაო 3 (ახ.). ქისტ. 296, 299
 ხადალი ქართ. 174, 177, 233
 ხა 20 ახ. დიდ. 344, 350
 ხაჰიყა 60 ახ. ჩაჩნ. 297
 ხაჰიყე იხტ 70 ახ. ჩაჩნ. 297
 ხაინინ იხ. ჰარა.
 ხა 20 ხვარშ. 359
 ხაინაყა 30 ხვარშ. 359
 ხაინეკუ 40 იხ. 359
 ხაინიკუ 40 ხვარ. 359
 ხაინიკუყა 50: ხვარშ. 359
 ხაინა იხ. ჰარა
 ხაინოცმინო 30 (ახ.). დიდ. 349
 ხაინოხის 21 ახ. დიდ. 349
 ხაინუ 20 იხ. 359
 ხაინოყა 30. იხ. 359
 ხაინ იხ. ჰარა.
 ხაო ვუ შენ (ვაეი) ხარ. ჩაჩნ. 593
 ხაო ჯუ შენ (ქალი) ხარ. ჩაჩნ. 593
 ხაჰა 2 ჯეკ. 326
 ხაჰა 2. ჯეკ. 326, 328, 364
 ხაჰაჰა 40. ჯეკ. 326
 ხაჰა 3 (ახ.). ჩაჩნ. 296, 299
 ხადა 20 კვრ. 329
 ხაინი სადა 21 კვრ. 329
 ხაინი წუღ 30 კვრ. 329
 ხაინი წუღსად 31 კვრ. 329
 ხაჰა დაა. აბხ. კლ. 247
 ხაჰა 5 აბხ. (მარრ.). 270
 ჯა ნაცვალსახ. სვან. 431, 580
 ჯა დედ. ცხვარი. წოგ. 236
 ჯა ცხვრის ფარა. ჩაჩნ. 236

- შაბულა 3 ბოთლ. 366
 შაბურ ისინი. რუთ. 543
 შაბურ ის (ქვევითი). კვრ. 546
 შაბურთუ იხ. შაბურ
 შაბურთუ იხ. შაბურ.
 შაბურთუ იხ. შაბურ
 შაბურწალიდა 30 ბუიხ. 336
 შაბუ იქ. ყაბარ. 486
 შაგე აი ის. აღულ. 536
 შაგი ნაცვალსახ. ქ. 430
 შაგი ქ. 437
 შაგრე ქ. 437
 შა(დ) ის. რუთ. 543
 შადა იხ. შამა
 შადაბ ის (გვლ.). ანწ. 501, 507
 შადაბ ის (გვლ.). ლუნძ. 500, 503, 507, 561
 შადაბ ის (გვლ.). ქარ. 501, 507
 შადაზ იხ. შადალ.
 შადაზ იხ. შამა
 შადაზე იხ. შადალ.
 შადაზულ იხ. შადალ.
 შადალ ისინი (გვლ.). ანწ. 501, 507
 შადალ ისინი. ლუნძ. 503
 შადა(ნ) იხ. შამა
 შადაბ ის. ლუნძ. 503, 507
 შადას იხ. შადაუ.
 შადახე იხ. შადაუ.
 შადახულ იხ. შადაუ.
 შადატხლას იხ. შადაბ და შადაბ
 შადატხლდე იხ. შადაბ და შადაბ
 შადატხლალ იხ. შადაბ და შადაბ
 შადაუ ის. ლუნძ. 503, 507
 შადიბ ეს. კარატ. 514, 519
 შადიბეა ისინი (1 2-სქ). კარატ. 514
 შადიდ მისი (3, 4-სქ). რუთულ. 543
 შადიდ იხ. შა(დ). 543
 შადიდე მისი (1, 2-სქ). რუთულ. 543
 შადიბ ეს. კარატ. 514, 519
 შადირა იხ. შა(დ)
 შადირეა ისინი (3-სქ). კარატ. 514
 შადის იხ. შა(დ).
 შადიუ ეს. კარატ. 514, 519
 შადუმუ ნაცვალსახ. თაბას. 549
 შადუყრე ნაცვალსახ. თაბას. 549
 შაზარ 1000 სპარს. 315
 შაზარ 1000 ბუდუხ. 327
 შაზარ 1000 უდურ. 361
 შაზერ 1000 ჯექ. 326
 შაგ სომხ. 219
 შათე აი ის. აღულ. 536
 შათეფე ქ. 440
 შაიტბა ისინი (გვლ.). აკუმ. 553
 შაკლუაწალიდა 70 ტინ. 358
 შაკლუაწადა 70 ინხ. 359
 შაკლუადა 7 კარატ. 336
 შაკლუადა 7 ტინ. 358
 შაკუმუ ნაცვალსახელი. თაბას. 549
 შაკუმყრე ნაცვალსახ. თაბას. 549
 შალ ესენი, ისინი. ანდ. 514.
 შალ იხ. ჭუმ.
 შალდე ვისი. რუთულ. 545
 შალიე აი ის. აღულ. 536
 შალგხ იხ. ჭუმ. 545
 შამ ნაცვალსახ. ქ. 430, 437, 440
 შამ ნაცვალსახ. კვრ. 547
 შამა ეს (ქვევითი). კვრ. 546, 547
 შამანა სწორედ ეს(ენი?). წახურ. 539
 შამანჯად იგივე. წახურ. 539
 შამე აი ეს. აღულ. 536
 შამე ის. უდურ. 553
 შამთეფე ქ. 440
 შამმუ ნაცვალსახ. თაბას. 549
 შამრა იხ. შაბურ. 543
 შამუ ნაცვალსახ. თაბას. 549
 შამუყრე ნაცვალსახ. თაბას. 549
 შამედ მიითი (3, 4-სქ). რუთულ. 543
 შამედ იხ. შაბურ
 შამგრა იხ. შაბურ.
 შამგხ იხ. შაბურ
 შან რა არქ. 535
 შანა სწორედ ეს(ენი?) წახურ. 539

- შანა იხ. ღიშ.
 შანან იხ. ღიშ.
 შანარი იხ. ღიშარ.
 შანარინ იხ. ღიშარ.
 შანარის იხ. ღიშარ.
 შანარიუ იხ. ღიშარ.
 შანას იხ. ღიშ.
 შანაჲ იხ. ღიშ.
 შანდ ვისი (გვლ.). ქისტ. 490, 498
 შანი ქართ. 168
 შანი რა. არქ. 535
 შანი ხარი. ბუღლუხ. 160
 შანია იხ. შად).
 შანიბ აქ, აქეთ. ლუნძ. 508
 შანიღვ იხ. შად).
 შანიის იხ. შად).
 შანია აქ, აქეთ. ლუნძ. 508
 შანია ვისი (გვლ.). წოვ. 490, 498
 შანიჩ აქ, აქეთ. ლუნძ. 508
 შანიუ აქ, აქეთ. ლუნძ. 508
 შანიუბ რომელნი. არქ. 535
 შანიუმერში იხ. შანიბ.
 შანიუმეს იხ. შანიბ.
 შანე ვის (გვლ.). ქისტ. 490
 შანე ვის (გვლ.). ჩაჩნ. 490
 შანე ვის (გვლ.). წოვ. 490
 შანუბ რომელი. არქ. 535
 შანუთ რომელი. არქ. 535
 შანუთში იხ. შანუთ.
 შანუთშირში იხ. ხანუთ.
 შანუთშიხ იხ. შანუთ.
 შანუმი იხ. შანუბ.
 შანუმ-ს იხ. შანუბ.
 შანუმშირში იხ. შანუბ.
 შანუმუ იხ. შანუბ.
 შანუმურში იხ. შანუბ.
 შანუმურ-ს იხ. შანუბ.
 შანულ რომელი. არქ. 535
 შანულში იხ. შანულ.
 შანულშირში იხ. შანულ.
 შანულტ რომელი. არქ. 535
 შანულტიბ რაგვარნი, რანაირნი. არქ. 535
 შანულტუბ რაგვარი, რანაირი. არქ. 535
 შანულტუთ რაგვარი. რანაირი. არქ. 535
 შანულტუტურ რაგვარი, რანაირი. არქ. 535
 შანულტუტუ რაგვარი, რანაირი არქ. 535
 შაჲ ეს. ანდ. 514
 შაჲ ეს. ლოდობ. 516, 518
 შაჲ ესენი. ლოდობ. 516
 შაჲა ნაცვალსახ. კ. 430, 437, 440, 441
 შაჲნ სწორედ ესენი. წახურ. 539
 შაჲანა სწორედ ესენი?. წახურ. 539
 შარ ნაცვალსახ. აბხ. 458
 შარ ის (დ). ადილ. 477
 შარ ყოველი, თითოეული. ადულ. 537
 შარ ესენი. ლოდობ. 516
 შარ ის (ლ). ყაბარ. 482
 (შ)არ ის (დ). ყაბარ. 482, 484
 შარ იგივე. ყაბარ. 485
 შარა ეს. ჩაჩნ. 493, 494, 497, 498, 499
 შარჩ ჩვენ. აბხ. 456, 470, 474
 შარჩ შაბ ჩვენი მამა. აბხ. 456
 შარა შაკათ აბხ. 460
 შარბან შარჩ ჩვენ—რომელი ჩვენ? აბხ. 458
 შარე ჩვენ. აბხ. 461
 შარესთუ ჩვენი. (ს—დ). აბხ. 455
 შარესტუ ჩვენი. (ს—დ). აბხ. 460
 შარესტუ ჩვენი. (ჩ—ა). აბხ. 455, 460, 461
 შართ ნაც. სახ. I-პ. შრ. რ. აბხ. 457, 465, 466, 468, 469
 შარკმი ცოლი. ლოდობ. 159
 შარკხე ცოლი. კარბტ. 159
 შარკხუა ცოლი. ყუან. ტინდ. 159
 შარშაბ ჩვენ. (ჩ—ა). აბხ. 455
 შხს 1. ხეარშ. 359

- ჰასა(დ) 1. რუთულ. 544
 ჰასა(დ)ზურ 1. რუთულ. 544
 ჰატლაწაღა 70 კარატ. 336
 ჰატხლიარა 7 ყუან. 335
 ჰატხლაუაწა 70 ყუან. 335
 ჰატხლაუღა 7 ბუიხ. 336
 ჰაუ ეს. ანწ. 508
 ჰაუ ეს. ანდ. 514
 ჰაუ ეს. ლოდობ. 516, 518
 ჰაუ ესენი. ლოდობ. 516
 ჰაუშილი ვინ (acc. გვლ.). ანწ. 501, 508
 ჰაღმუ ნაცვალსახ. თაბას. 549
 ჰაღზერ 1000. რუთ. 324, 325
 ჰაყოუპ ვართ. აბხ. 590
 ჰაშ ის (დ). აღიდ. 477
 ჰაშშბტუნა ვინანი. წახურ. 541
 ჰაშშტუნა ვინ. წახურ. 541
 ჰაშშტუნან ვინ. წახურ. 541
 ჰაჩრმუ ნაცვალსახ. თაბას. 549
 ჰაჩრყერ ნაცვალსახ. თაბას. 549
 ჰაწაღა 10. ბუიხ. 336, 337
 ჰაწაღა 10. ტინ. 358
 ჰაწაღა 10. ბოთლ. 373
 ჰაწალაკიღა 12 ტინ. 358
 ჰაწალასიყუ 11 ტინ. 358
 ჰაწალი 10 ბოთლ. 373
 ჰაწალი კიღღა 12 ბუიხ. 336
 ჰაწალი წიგ 11 ბუიხ. 336
 ჰაწალკიღღა 12 კარატ. 336
 ჰაწალკიერა 12 ყუან. 335
 ჰაწალციყუ 11 კარატ. 336
 ჰაწალიყუ 11 ყუან. 335
 ჰაწარა 10 ყუან. 335, 338, 374
 ჰაწაუღა 10 კარატ. 336, 338
 ჰაჭაღა 9 ბუიხ. 336
 ჰაჭაწაღა 90 კარატ. 336
 ჰაჭაუღა 9 კარატ. 336
 ჰაჭაუღა 9 ტინ. 358
 ჰაჭაუარა 9 ყუან. 335
 ჰაჭაუაცა 90 ინხ. 359
 ჰაჭაუაწა 90 ყუან. 335
 ჰაჭაუაწაღა 90 ტინ. 358
 ჰახერ ეგენი (დ). ყაბარ. 482
 ჰაკარა იხ. ჰორუმ.
 ჰაკარინა იხ. ჰორუმ.
 ჰაკერინ იხ. ჰორუმ.
 ჰაჯებ აქ (გვლ.). აკუმ. 554
 ჰამილაუ ვინ (გვლ.). ჩან. 490, 497, 498
 ჰანე ნაცვალსახ. (გვლ.). ჩან. 495
 ჰე ნაცვალსახ. ლუმუქ. 442, 560
 ჰე ნაცვალსახ. არქ. 518, 577, 580
 ჰეა ნაცვალსახ. კ. 430, 437, 440, 441
 ჰებ ის. ანდ. 508, 510, 511, 518
 ჰეგებ ის (გვლ.). ანდ. 509, 510, 511
 ჰეგეჟულ იხ. ჰეგულ.
 ჰეგეა ნაცვალსახ. ანდ. 510, 511
 ჰეგეილ იხ. ჰეილ.
 ჰეგერ ნაცვალსახ. ანდ. 510, 511
 ჰეგერულ იხ. ჰერულ.
 ჰეგეუ იხ. ჰეუ
 ჰეგუბ ნაცვალსახ. ანდ. 519
 ჰეგუა ნაცვალსახ. ანდ. 519
 ჰეგურ ნაცვალსახ. ანდ. 519
 ჰეგუტ ნაცვალსახ. ანდ. 519
 ჰეგუ ნაცვალსახ. ანდ. 511
 ჰეღებ იხ. ჰეუ
 ჰეღეჟულ იხ. ჰეგულ
 ჰეღეა იხ. ჰეუ
 ჰეღეილ იხ. ჰეღლ.
 ჰეღერ იხ. ჰეუ
 ჰეღერულ იხ. ჰერულ.
 ჰეღეუ იხ. ჰეუ.
 ჰეღუბ ის. კარატ. 519
 ჰეღულ რა. კარატ. 515
 ჰეღუა ის. კარატ. 519
 ჰეღუ ის. კარატ. 519
 ჰეგულ ისინი (მამრ.) ანდ. 510
 (ჰე)თიდ ის. რუთულ. 544
 ჰეთიმბურ ისინი. რუთულ. 544
 ჰეთინბიშ იხ. ჰეთიმბურ.
 ჰეთინბიშის იხ. ჰეთიმბურ.

ჰეთინიშტე იხ. ჰეთიმბურ;
 ჰეთინდიდ იხ. (ჰე)თიდ.
 ჰეთინდის იხ. (ჰე)თიდ. 544
 ჰეთინის იხ. (ჰე)თიდ.
 (ჰე)თინილე იხ. (ჰე)თიდ.
 ჰეთინის იხ. (ჰე)თიდ.
 ჰეთინირს იხ. (ჰე)თიდ.
 ჰეთინმე იხ. ჰეთიმბურ.
 ჰეთინმედ იხ. ჰეთიმბურ.
 ჰეთინმგრს იხ. ჰეთიმბურ.
 ჰეკუა მამაკაცი. ლოდ. კარატ. ყუან.
 ტინდ. 159
 ჰეკა მამაკაცი. ანდ. 159
 ჰემ შენი (გვლ.). წოვ. 489
 (ჰე)მბიოშს იხ. (ჰე)მბურ
 (ჰე)მბიოშის იხ. (ჰე)მბურ
 (ჰე)მბიოშტე იხ. (ჰე)მბურ
 (ჰე)მბურ ესენი, რუთულ. 544
 (ჰე)მი(დ) ეს. რუთულ. 544
 (ჰე)მდიდ იხ. (ჰე)მი(დ).
 (ჰე)მდირს იხ. (ჰე)მი(დ).
 (ჰე)მდის იხ. (ჰე)მი(დ).
 (ჰე)მმედ იხ. (ჰე)მბურ.
 (ჰე)მმგრა იხ. (ჰე)მბურ.
 (ჰე)მმგს იხ. (ჰე)მბურ.
 (ჰე)მმინს იხ. (ჰე)მი(დ).
 (ჰე)მინილე იხ. (ჰე)მი(დ).
 (ჰე)მინის იხ. (ჰე)მი(დ)
 ჰენდა შენი (გვლ.). ჩ. ქ. 489, 496
 ჰენებ იხ. ჰენტ.
 ჰენეგულ იხ. ჰეგულ.
 ჰენეჲ იხ. ჰენტ
 ჰენეჲილ იხ. ჰეჲილ.
 ჰენერ იხ. ჰენტ
 ჰენერულ იხ. ჰერულ.
 ჰენეტ იხ. ჰენტ.
 ჰეჲ ის. ანდ. 510, 511, 518
 ჰეჲილ ისინი (მდედრ). ანდ. 510
 ჰეჲჲ ის (გვლ). აკუშ. 553
 ჰერ ის. ანდ. 510, 511, 518
 ჰერენჯ სომხ. 200
 ჰერინჯ სომხ. 200

ჰერსენ იხ. ერსენ.
 ჰერულ ისინი (III-სქ. კატ). ანდ. 510
 ჰეტ ის. ანდ. 510, 511, 518, 519
 ჰეწოლგუ 20 ანდ. 353
 ჰეჯ ცოლი. ბულუხ. 159
 ჰი ნაცვალსახ. მე-3-პ. ქ. 436
 ჰი რომელი. ჰვრკ. 547
 ჰი იხ. შიტ.
 ჰია ნაცვალსახ. მე-3-პ. არაბ. 170
 ჰიაც დაჲ. (გვლ.). ანწ. ჰარ. 163.
 ჰბბურ რომელი. კვრ. 547
 (ჰი)გი ნაცვალსახ. ქართ. 430
 ჰიგიზ იხ. ჰენტ
 ჰიგივულ იხ. ჰეგულ.
 ჰიგია იხ. ჰენტ.
 ჰიგიჲილ იხ. ჰეჲილ.
 ჰიგირ იხ. ჰენტ.
 ჰიგირულ იხ. ჰერულ.
 ჰიგიჲ იხ. ჰენტ.
 ჰილიზ იხ. ჰენტ.
 ჰილიკულ იხ. ჰეგულ.
 ჰილიჲ იხ. ჰენტ
 ჰილიჲილ იხ. ჰეჲილ.
 ჰილირ იხ. ჰენტ.
 ჰილირულ იხ. ჰერულ.
 ჰილიჲ იხ. ჰენტ.
 ჰითარა იხ. შიტ.
 ჰით ჰვრკ. 606
 ჰით აშინა ის კარგია (3-სქ). ჰვრკ. 606
 ჰით აშინა საჲ ის კარგია (მამრ.). ჰვრკ.
 606
 ჰით აშინა სარი ის კარგია (მდედრ).
 ჰვრკ. 606
 ჰითთჲ ჰვრკ. 606
 ჰითთი აშითი საგი ისინი კარგები არიან
 (1, 2-სქ). ჰვრკ. 606
 ჰითთი აშითი სარი ისინი კარგები არი-
 ან (3-სქ). ჰვრკ. 606
 ჰითთი საფრი ისინი იყენენ (1, 2-სქ).
 ჰვრკ. 606
 ჰითთი საგი ისინი არიან (1, 2-სქ). ჰვრკ.
 605

- შითთი სარი ისინი არიან (3-სქ). ჰვრკ. 605
 შითთი სარრი ისინი იყენენ. ჰვრკ. 606
 შითრი ის იყო (უსულო). ჰვრკ. 606
 შით სავი ის არის (3-სქ). ჰვრკ. 605
 შით სავი ის არის (3-სქ). ჰვრკ. 606
 შით სავი ის არის (მამრ.). ჰვრკ. 605
 შით საარი ის იყო (მამრ.). ჰვრკ. 606
 შით სარი ის არის (მდედრ.). ჰვრკ. 605
 შით სარრი ის იყო (მდედრ.). ჰვრკ. 606
 შიკრა შამაკაცი. ხვარშ. 159
 შრლდე რანაირი. რუთულ. 545
 შიმ ნაცვალსახ. ქ. 430, 437, 440
 შრში რომელი. კვრ. 547
 შინ იგივე (4-სქ). წახურ. 539
 შინა იგივე. წახურ. 539
 შინი იხ. შანი(ი).
 შინიდილ იქით (გვლ.). ანდ. 509
 შინირში იხ. შანი(ი).
 შინის იხ. შანი(ი).
 შისხვიდა ვის. აკუმ. 555, 556
 შისაუთიდა ვის (გვლ.). აკუმ. 554
 შიტ ის. ჰვრკ. 554
 შიტინ იხ. შიტ.
 შიტლა იხ. შიტ.
 შიტის იხ. შიტ.
 შიტტელა იხ. შიტტი.
 შიტტი ისინი. ჰვრკ. 554
 შიტტილი იხ. შიტტი.
 შიტტილის იხ. შიტტი.
 შო შენ. (გვლ.). ჩ. ქ. წ. 489, 495
 შო ნაცვალსახ. დილდ. 496
 შობონუ ის. იხ. 521
 შოგო ის. (მდედრ. სქ). ყაფრ. 520, 522
 შოგოს მისი. ყაფრ. 521
 შოკლაფუგ 7 ანდ. 352
 შოკლაფულოგუ 70 ანდ. 353, 355
 შონე შენ (მოც. ბრ. გვლ.). ჩ. ქ. წ. 489
 შონეუცარა 21 (გვლ.). აკუმ. 309, 360
 შორუშ ესენი. ჩაჩნ. 494
 შორჭი ცოლი. ანდ. 159
 შოს 1 ყაფ. 359
 შოს 1 იხ. 359
 შოს 100 ბეეიტ. ყაფ. 374, 375
 (შოს) შიტო 100 ყაფ. 359
 შოტლოგო 7 (გვლ.). ანდ. 352, 355, 356
 შოტლუ აქეთ (გვლ.). ანდ. 509
 შოტლუფუგ 7 ანდ. 355
 შოუფე ის (2, 3, 4-სქ.). დე ისინი. დიდ. 521, 524
 შრლშუ ნაცვალსახ. თაბას. 549
 შრწოგუ 10 ანდ. 352, 356, 373, 374
 შოწოტხლისხვე,-ა,-ბ,-რ 11 ანდ. 352
 შოწოტხლიიგეგუ 12 ანდ. 352
 შოწოტხლიიგოგუ 19 ანდ. 352
 შრჭოგუ 9 ანდ. 352, 356
 შოჭოწოლგუ 90 ანდ. 353, 356
 შოჯარა (მანდ) იხ. შორუშ.
 შოჯარნა (მანდ) იხ. შორუშ.
 შოჯერინე (მანდ) იხ. შორუშ.
 შოჯუინინე იხ. შარა.
 შოჯუინინე იხ. შარა.
 შოჯუნა იხ. შარა.
 შოჯუნა იხ. შარა.
 შოჯუნა (მანდ) იხ. შარა.
 ქოჯუნინე (მანდ) იხ. შარა.
 შოჯუნა (მანდ) იხ. შარა. 494
 შტაგ ჩენი. აბ. 456, 461
 შუ ნაცვალსახ. მე-3-პ. ქ. 436
 შუ ნაცვალსახ. მე-3-პ არაბ. 170
 შუ ის ანდ. 514
 შუ ნაცვალსახ. ტინდ. 518
 შუ ნაცვალსახ. ლუმუქ. 560
 შუ ნაცვალსახ. არკ. 577, 580
 შუბ ის. ანდ. 514
 შუბ ის ტინდ. 518
 შუგი ის (მამრ. სქ). ყაფრ. 520, 522
 შუდაბ ის (პ-სქ). ლოდობ. 515, 519, 561
 შუდაბე ისინი (1, 2-სქ). ლოდობ. 515
 შუდარე ისინი (3-სქ). ლოდობ. 515
 შუდეა ის. (2-სქ). ლოდობ. 515, 561
 შუდეუა ნაცვალსახ. კარატ. 561

- ჰუდილობე მათნი (1, 2-სქ). კარატ. 515
 ჰუდილორე მათნი (3-სქ). კარატ. 515
 ჰუდიტხლიტხლიე მისნი. კარატ. 514
 ჰუდიტხლიტხლი მისი (მდედრ). კარატ. 514
 ჰუდეა ის. ლოდობ. 516, 519
 ჰუდეა ისინი. ლოდობ. 516
 ჰუდეგ ისინი. ლოდობ. 516
 ჰუდობ ის. ლოდობ. 519
 ჰუდტხლიტხლი მისი (მდედრ. სქ). ლოდობ. 516
 ჰუდოუ ის (1-სქ). ლოდობ. 515, 516, 519, 561
 ჰუდოუ ისინი. ლოდობ. 516
 ჰუდოუ მისი. ლოდობ. 516
 ჰუდოუშ მისი ლოდობ. 516
 ჰუდოუშა მისი ლოდობ. 516
 ჰუდუ ეს. ახვან. 516
 ჰუდუბ ნაცვალსხ. კარატ. 561
 ჰუდუბე ის. ახვან. 516, 519, 561
 ჰუდუბე ისინი (1, 2-სქ). კარატ. 514
 ჰუდუდობ მათი. კარატ. 515
 ჰუდუდობა მათი კარატ. 515
 ჰუდუდოუ მათი. კვრატ. 515
 ჰუდუდუე ის. ახვ. 516, 519, 561
 ჰუდუე ის. კარატ. 514
 ჰუდუეჲ ის. ახვან. 516, 519, 561
 ჰუდუეჲ ისინი, ახვ. 516
 ჰუდუერე ისინი (3-სქ). კარატ. 514.
 ჰუდუსხუ მისი (მამრ). ახვ. 516
 ჰუდუტხლიტხლი მისი (მდედრ). ახვ. 516
 ჰუდუუ მისი. კარატ. 514, 561
 ჰუდუუუ მისი. კარატ. 514
 ჰუდუუუ მისი. ბაგულ. 515
 ჰუდუუუშ მისი. კარატ. 514
 ჰუდუუუშ მისი, ბაგულ. 515
 ჰუდუუუშებ მისნი. (1, 2-სქ). კარატ. 514
 ჰუდუუუა მისი. კარატ. 514
 ჰუდუუუა მისი, ბაგულ. 515
 ჰუდუუურე მისნი. (3-სქ). კარატ. 514
 ჰუდუუუა მისნი. (1, 2-სქ). ბაგულ. 515
 ჰუდუუურა მისნი. (3-სქ). ბაგულ. 515
 ჰუნდორდუბ მათი. ლოდობ. 516
 ჰუნდორდუუ მათი. ტოდობ. 516
 ჰუნდუ რა (გვლ.). ჩან. 490, 498
 ჰუნკლადგუ დიდი ხანია. ანდ. 513
 ჰუნტ რა (გვლ.). ქისტ. 490, 498
 ჰუნე რა. ჩან. 494, 495
 (ჰუ(ა) შენი (დ). ყაბარ. 482
 ჰუა ის. ანდ. 514
 ჰუა ის. ტინდ. 518
 (ჰუ)ჯონა რა. წახურ. 541
 ჰუაჲკალ 20 აკუშ. 310
 ჰუაჲალ 20 (გკლ.). აკუშ. 309, 311, 365
 ჰუი ვირი, ჯორი. სვ. 208
 ჰუილ ჯორი, ვირი. სვან. 179, 208
 ჰუ ჯორი. სვან. 208
 ჰუ ქ. 209
 ჰულ ჯორი. სვან. 208
 ჰულ ვირი, ჯორი. სვან. 179
 ჰუეჲტ წავედით. ახვ. 590
 ჰუონ მოვედიოლით. ახვ. 590
 ჰუოჲტ მოვედივართ. ახვ. 590
 ჰუათ ჩვენ თითონ. ახვ. 457
 ჰა სუფიქსი ზმნაში. 1-პ. მრ. რ. თაბას-
 596, 599, 600
 ჰა იხ. ვუჰ ა.
 ჰადიზა (მუზაბადი). თაბას. 598
 ჰარზა (ორისტი). თაბას. 598
 ჰე ჩვენი. აღულ. 536
 ჰე იხ. ჰინ.
 ჰეჲ 3 წახბ. 370
 ჰეჲილან 3 წახბ. 316, 318, 366
 ჰეჲიჲან 3 წახბ. 316, 318, 342, 366
 ჰეჲლან 3 (3-სქ. კატ.). წახ. 316, 318, 366
 ჰეჲწალ 30 წახ. 316, 318.
 ჰეჲ იხ. ჰინ.
 ჰეჲუ იხ. ჰინ.
 ჰი ყოფნა ზმნის მიმდებარე. თაბას. 599

- შიბ 3 რუთ. 366
 შიბუ 3 რუთ. 324, 325, 366
 შირბულ 3 რუთ. 324, 325, 366
 შიბულ 3 აკულ. 328, 330, 342, 366
 შირბურ 3 რუთ. 324, 325, 366
 შირბწარ 30 რუთ. 324, 325
 შინ ჩვენ (მე და შენ, ან თქვენ). აღულ. 536, 538
 შირ ცოლი. აღულ. 159
 შიფწურ 30 აღულ. 328, 330
 შილ ყოფნა ზმნის ფესვი. თაბას. 598
 შიუბ 5 თაბ. 322
 შიუბ ყოფნა ზმნის მიმღეობა. თაბას. 599
 შიუბი 5 თაბ. 320, 369
 შიულ 5 რუთ. 330
 შიუზ სუფიქსი ზმნაში. 1-პ. მრ. რ. თაბას. 596
 შიუზ ყოფნა. თაბას. 598
 შიუნეშე ცოლი. წახ. 242
 შიუნისა (ნამყო სრულ მე-2-ე). თაბას. 598
 შიუნუსა (ნამყო სრულ. 1-ლი). თაბას. 598
 შიურ 5 თაბ. 320, 322, 369, 370, 371, 373
 შიურ ყოფნა ზმნის მიმღეობა. თაბას. 599
 შიუწუ 50 თაბ. 320
 შიუწურ 50 თაბ. 320, 322, 323
 შიჰტალ 3 აკულ. 309, 312
 შიელქი მამალი ქათამი. ლუნძ. 157
 შირაბ (იხ. წმოც) დედალი, ჰაიკი. ლუნძ. 157
 შიოატ „უბნობა“. აბხ. 591
 შიანანჭ ვისი. აღულ. 538
 შიანარინჭ ვისნი. აღულ. 538
 შიანი ფური. აღულ. 160
 შიანი ხარი. ჯუკი 160
 შიან 3 ჰვრკ. 370
 შიანწალი 30 (ახ). ჰვრკ. 309, 311, 312
 შიანჰალ 3 (ახ). ჰვრკ. 309, 312
 შიანჰალ 3 აკულ. ჰვრკ. 333, 366
 შიო ნაცვალსახ. ჰოვ. 605
 შიონა 3 ინხ. 359
 შიუ შენ. ჰვრკ. 554, 571, 606, 608
 შიუ შინარი შენ კარგი ხარ. ჰვრკ. 606
 შიულ იხ. შიუ.
 შიულა იხ. შიუ.
 შიუნი იხ. შიუ.
 შიური ხარ. ჰვრკ. 606, 608
 შიუ ხავრი შენ ხარ (3-სქ). ჰვრკ. 605
 შიუ ხავრი შენ იყავი (3-სქ). ჰვრკ. 606
 შიუ ხაარი შენ ხარ (მამრ). ჰვრკ. 605, 610
 შიუ ხაარი შენ იყავი (მამრ). ჰვრკ. 606
 შიუ ხაარი ხარ. ჰვრკ. 608
 შიუ ხარრი შენ ხარ. (მდედრ). ჰვრკ. 605
 შიუ ხარრი შენ იყავი (მდედრ). ჰვრკ. 606
 შიუშა თქვენ. ჰვრკ. 554, 555, 606, 608
 შიუშან იხ. შიუშა.
 შიუშა შინთირა თქვენ კარგები ხართ. ჰვრკ. 606
 შიუშარა ხართ. ჰვრკ. 606, 608
 შიუშა ხარა თქვენ ხართ. ჰვრკ. 605, 608
 შიუშა ხარრი თქვენ იყავით. ჰვრკ. 606
 შიუშილა იხ. შიუშა.
 შიუშიმ იხ. შიუშა.
 ჭ რა, რანაირი. თაბას. 550
 ჭბა 6 (არაგონ). აბხ. 137
 ჭბჰ 6 თ. აბხ. 265, 271, 293
 ჭერ თქვენ (გვლ). ყაბარ. 481, 485, 486, 487
 ჭერალ 7 (გალ). აკულ. 313
 ჭერე თქვენ (ააკ). ყაბარ. 482
 ჭერი თქვენ. აღილ. 474, 486
 ჭეკეჰ თქვენი. ყაბარ. 485
 ჭეკიჰ თქვენი (გვლ.). ყაბარ. 481, 485, 486, 487
 ჭი რა. აღულ. 537

ბერძინების საკითხები

Abal=3 ძველი, აკუმ. 309.
 Abedi (კლ.) ქ. 107.
 Abzale=30 ძველი, აკუმ. 309.
 Achba=8 აბზ. 263, 264.
 Achér=თქვენ, ისინი (გვლ.). ყაბარდ. 481.
 Achlan (გვლ.). ქ. 105.
 Achzul chogoi=80 (გვლ.). ლუნდ. 339.
 Achzul chogoi=80 (გვლ.). კარ. 341.
 Achzul chorgozo=81 (გვლ.). ლუნდ. 339.
 Achzul chorgozo=81 (გვლ.). კარ. 341.
 Ad=მდედ. სქს. ნაწ. კართ. 169.
 Adda=იქ (გვლ.). ყაბარდ. 482.
 Adghili (კლ.). ქ. 107.
 Adigi 16.
 Ad=მდედრ. სქესი ნაწ. კართ. 169.
 Aiteb=იქ. აკუმ. 554.
 Ak (გვლ.). ქ. 105.
 Ak=მდედრ. სქ. ნაწ. კართ. 169.
 Akhiche 247.
 Akuscha 14.
 Al=მდედრ. სქ. ნაწ. კართ. 169.
 Anchgo=6 (გვლ.). კარ. 340.
 Angi 14.
 Ani=აქეთ. ლუნდ. 500.
 Ani=აქეთ. კარ. 501.
 A'nt=თქვენ, აბზ. (ს-დ). 455, 465.
 Antelgo=7 (გვლ.). ლუნდ. 339.
 Antelgo=7 (გვლ.). კარ. 340.
 Antelgo=7 (გვლ.). ანწ. 340.
 Antilopa dorcas 191.
 Antl'go=6 (გვლ.). ლუნდ. 339.
 Antl'go=6 (გვლ.). ანწ. 340.
 Antsgo=10 (გვლ.). ლუნდ. 339.
 Antsgo=10 (გვლ.). ანწ. 340.
 Antsgo=10 (გვლ.). კარ. 340.
 Antzila-kigo=12 (გვლ.). ლუნდ. 339.
 Antzila-kigo=12 (გვლ.). ანწ. 340.
 Antzila-kigo=12 (გვლ.). კარ. 340.
 Antzila Sogo=11 (გვლ.). ანწ. 340.
 Antzila-zo=11 (გვლ.). ლუნდ. 339.

Anzila-zo=11 (გვლ.). კარ. 340.
 Anzale=40 ძველი აკუმ. 309, 312.
 Aq=მდედ. სქს. ნაწ. კართ. 169.
 Arech=აქ, აქეთ. აბზ. 455.
 Aries=მამალი ცხვარი. ლათ. 176, 200.
 Ariesch=მისი (გვლ.). ყაბარდ. 481.
 Artelwi (კლ.). კართ. 107.
 Artziwi (კლ.). ქ. 107.
 Asarba=1000 ძველი ლუმუქ. 305.
 Asargo=1000 (გვლ.). ანწ. 340.
 Asargo=1000 (გვლ.). კარ. 341.
 Asarzal, Asyr=1000 ძველი აკუმ. 310.
 Asche 246, 247.
 Asina=ჭაკი ვირი. 187, 218, 233.
 Asinae 179.
 Asinus=ხვადი ვირი 178, 218
 Assi (გვლ.). ქ. 106.
 At=მდედრ. სქს. ნაწ. კართ. 169.
 Atassi (გვლ.). ქ. 106.
 Atchê 246.
 Ati (გვლ.). ქ. 106.
 Atl'no=7 (გვლ.). დიდ. 349.
 Attig 245.
 Atzba=10 ძველი ლუმუქ. 305.
 Auech (Anech)=იქ, იქით. აბზ. 445
 Augac=5 ძველი აკუმ. 309.
 Auat=თქვენ (ჩ-ა), აბზ. 455, 465.
 Aujab=ის, (ჩ-ა), აბზ. 455
 Aazale=40, აკუმ. 312.
 Aw=მდედრ. სქესის ნაწილ. კართ. 169.
 Azargo=1000 (გვლ.). ლუნდ. 339.
 Azniakiwa=12 ძველი ლუმუქ. 305.
 Azniazaba=11 ძველი ლუმუქ. 305.
 Aჟ=მდედრ. სქესის ნაწ. კართ. 169.
 Bacha=100 ძველი ჩაჩნ. ქისტ. 296.
 Baqaqi (კლ.) ქ. 107.
 Bar=8 ძველი ჩაჩნ. ქისტ. 295.
 Bara itte=18 ძველი ჩაჩნ. ქისტ. 295.
 Batoni (გვლ.). ქ. 105, 106.

Beheri (გვლ.) ქ. 105.
 Behtëlego = 8 (გვლ.) ანდ. 352.
 Ber 71.
 Berikadzi (გვლ.) ქ. 105.
 Beschanoგი = 100 (გვლ.) ანდ. 352
 Beus-tka = 80 ძველი წოდებ. 296.
 Beus-tka-ittē = 90 ძველი წოდებ. 296.
 Bgu = 9 ყაბ. 282.
 Bischba = 7 აბ. 263.
 Bischon = 100 (გვლ.) დიდ. 350.
 Bitl'-no = 8 (გვლ.) დიდ. 349.
 Ble = 7 ყაბ. 282.
 Bnelē (კლ.) ქ. 107.
 Bogogo = 4 (გვლ.) ანდ. 352
 Bos 219.
 Brebis 236.
 Bshasū = 11 აბ. 263.
 Bzchiba = 4 აბ. 263
 Bschibā = 4 ჩ-ა. აბ. 264.
 Behasā 267.
 Bshibā = 7 ჩ-ა. აბ. 264.
 Bshin gosa = 80, ჩა-აბ. 265.
 Bshin gosi sabec = 90 ჩ-ა აბ. 265.
 Bshug = 12. აბ. 264.
 Bsu = თქვენ, ლუბუქ. 525, 527.
 Capra 218.
 Catulus leonis 187.
 Cervā 177
 Chabehoelida zo = 61 (გვლ.) ლუნდ. 339.
 Chabehoelida zo = 61 (გვლ.) პარ. 341
 Chabgo = 3 (გვლ.) პარ. 340.
 Chabzul-chogo = 60 (გვლ.) პარ. 341.
 Chalchi (გვლ.) ქ. 105, 106.
 Chebā = 3 აბ. 263.
 Chebā = 3 ჩ-ა აბ. 264.
 Chepkhou 247.
 Ches = 300 ჩ-ა აბ. 265.
 Chet = ვინ (გვლ.) ყაბარდ. 481.
 Chetia = ვირი (გვლ.) ყაბარდ. 481.
 Chewa = 5 ძველი ლუბუქ. 304.
 Chibi = ვის, ლუნდ. 500.
 Chibi = ვის, პარ. 501.
 Chibschu = 300 აბ. 264.
 Chich 247.
 Ch'il = ვისი, ანწ. 501, 508.
 Chil = ვის ანწ. 501.
 Chilabi = ვის, პარ. 501
 Chin = ვის, ლუბუქ. 526.
 Chin gosa = 60 ჩ-ა აბ. 265.

Chin gosa sabec = 70 ჩ-ა აბ. 265
 Chin gosa schebi = 70 აბ. 264.
 Chioḡ 247.
 Chissist = ვინ (აეც.) პარ. 501.
 Chitsch = 60 ყაბ. 283.
 Chitsch era Pschirre = 70 ყაბ. 283.
 Chogo = 20 (გვლ.) ლუნდ. 339.
 Chogo = 20 (გვლ.) ანწ. 340.
 Chogo = 20 (გვლ.) პარ. 341.
 Chola-antsgo = 30 (გვლ.) პარ. 341.
 Chola-antszo = 30 (გვლ.) ლუნდ. 339.
 Chola antsila zo = 31 (გვლ.) ლუნდ. 339.
 Chola anzila-zo = 31 (გვლ.) პარ. 341.
 Chola-sogo = 21 (გვლ.) ანწ. 340.
 Chola-zo = 21 (გვლ.) ლუნდ. 339.
 Chola-zo = 21 (გვლ.) პარ. 341.
 Choupkh 247.
 Chpati (კლ.) ქ. 107.
 Chrywa (კლ.) ქ. 107, 108
 Chubā = 5 აბ. 263, 264.
 Chujal = 5 ძველი აკუშ. 309.
 Chunsag 14.
 Chuti (გვლ.) ქ.
 Chuzale = 50 ძველი აკუშ. 309.
 Chuzalwa = 50 ძველი ლუბუქ. 305.
 Cognatus 225.
 Da (გვლ.) ქ. 105.
 Daba = იქით, ანწ. 501.
 Dabai = იქით, პარ. 501.
 Dae = ჩემი, დიდ. 519.
 Dahadi = იქით, ჩან. 490.
 Dahale = იქით, წოვ. 490.
 Dahazigre = იქით, ქისტ. 490.
 Dal = ისინი, ლუნდ. 500.
 Dal = ისინი, პარ. 501.
 Darschal = 100, ძველი აკუშ. 310.
 Dasuda = ვინ (ჩ-ა) (ს-დ.) აბ. 455.
 Dühb = შენი, დიდ. 519.
 Däda (გვლ.) ქ. 105.
 Dädakazi (გვლ.) ქ. 105.
 Dedia = ჩემი (გვლ.) ყაბარდ. 481.
 Delt kh 247.
 Den = მე, ანდ. 509.
 Der = ის (გვლ.) ყაბარდ. 481.
 Der = თქვენ (გვლ.) ყაბარდ. 481.
 Dge (გვლ.) ქ. 105.
 Dg'es (კლ.) ქ. 107.
 Di = 4 ძველი ჩან-ქისტ. 295.
 Di = მე, დიდ. 519.
 Diechelja = ჩემი, აკუშ. 553.

Dido, 14.

Dieëtte=14 ძველი ჩანს.-ქისტ. 295.
 Didichania (გვლ.) ქ. 105, 106.
 Dila=ჩემი, აკუშ. 553.
 Dins-tka=80 ძველი ჩანს. 296.
 Dins-tka-itte=90 ძველი ჩანს. 296.
 Di-tka=80 ძველი ქისტ. 296.
 Di-tka-itte=90 ძველი ქისტ. 296.
 Dshar (Mundart) 14.
 Dsho=ის, დიდ. 519.
 Dshori (გვლ.) ქ. 105
 Dsili (გვლ.) ქ. 105.
 Dsma (კლ.) ქ. 107.
 Du=მე, აკუშ. 553.
 Dun=მე, ლუნძ. 500.
 Dun=მე, ანწ. 500.
 Dun=მე, ჰარ. 501.
 Dur=შენი, ანწ. 501.
 Durab=შენი, ლუნძ. 500
 Durab=შენი, ჰარ. 501.
 Durha=ვაიშვილი, აკუშ. 159.
 Durschwa=100 ძველი ლუმუქ. 305.
 Durssi=ქალიშვილი, აკუშ. 159, 163.
 Dusch=ასული, ქალიშვილი, ლუმუქ. 163:
 Dutsi=დაა, აკუშ. 164.
 Duwechun=იქით, ლუნძ. 500.
 Dür=ჩემი, ანწ. 500.
 Dürab=ჩემი, ჰარ. 501.
 Dürbugu=ჩემი, ლუნძ. 500.
 Dzagr'i (კლ.) ქ. 107.
 Ed=მდედ. სქეს. ნაწ. ქართ. 169.
 Eg=მდედრ. სქ. ნაწ. ქართ. 169.
 Ek=მდედრ. სქ. ნაწ. ქართ. 169.
 Ekusi (გვლ.) ქ. 105, 106.
 El=მდედრ. სქ. ნაწ. ქართ. 169.
 Elago=იქით, დიდ. 519.
 Elë=ჩვენ, დიდ. 519.
 Elja=შენი, აკუშ. 553.
 Ena (გვლ.) ქ. 105.
 Eg=მდედრ. სქ. ნაწ. ქართ. 169.
 Eras=კრაიი. ბერძნ. 200.
 Erti (გვლ.) ქ. 106.
 Erulwa=7 ძველი ლუმუქ. 305.
 Erulzabwa=70 ძველი ლუმუქ. 305.
 Esetzia=რა, ჰო. (ჩ-ა). აბხ.
 Et=მდედრ. სქ. ნაწ. ქართ. 169.
 Ew=მდედრ. სქ. ნაწ. ქართ. 169.
 Eš=მდედრ. სქ. ნაწ. ქართ. 169.
 Fefia=თქვენი (გვლ.). ყაზარ. 481, 485.
 Femina 181.

Fer=თქვენ (გვლ.). ყაზარ. 481.

Gallus 219.
 Gamowarty (გვლ.) ქ. 106.
 Ganieri (კლ.) ქ. 107.
 Garchemo (კლ.) ქ. 107.
 Gazelle 191.
 Gehal=8 ძველი აკუშ. 309.
 Gep=8 ყაზარ. 282.
 Ghin gosa=60 აბ. 264.
 Ghori (გვლ.) ქ. 105.
 G'ia (კლ.) ქ. 107.
 Giachzalle=80 აკუშ. 310.
 G'ia-pèri (კლ.) ქ. 107.
 Gildi=ვირი, ლუმუქ. 526.
 G'ili (კლ.) ქ. 107.
 Giwsch=14 ჩ-აბხ. 264.
 Gledja (კლ.) ქ. 107.
 Gmerti (გვლ.) ქ. 106.
 Gomi (გვლ.) ქ. 105.
 Gordschila (გვლ.) ქ. 105.
 G'ori (კლ.) ქ. 107.
 Gosa=20 ჩ-ა. აბხ. 265.
 Gosha=20 აბ. 264, 268.
 Gott 14.
 Gouli (კლ.) ქ. 107.
 Gsa (გვლ.) ქ. 106.
 Gubà=2 აბ. 263, 264.
 Guba 8, 267.
 Guli (გვლ.) ქ. 105.
 Gun-gosa=40 აბხ. 264, 265.
 Gun gosa=saba=50 ჩ-ა აბხ. 265.
 Guu gosa=schebi=50 აბხ. 264.
 Gus=200, ჩ-ა აბხ. 265
 Gusch=200 აბ. 264.
 Gusus sabe=30 ჩ-ა აბხ. 265.
 G(w)idsili (გვლ.) ქ. 105.
 Gwino (გვლ.) ქ. 105, 106.
 Gza (კლ.) ქ. 108.
 Hadab=ის, ლუნძ. 500.
 Hadab=ის, ანწ. 501.
 Hadab=ის, ჰარ. 501.
 Hadal=ისინი, ანწ. 501.
 Hadscheb=იქ, აკუშ. 554.
 Haitty=ისინი, აკუშ. 553.
 Hand=ვირი, ქისტ. 490.
 Hanio=ვირი (გვლ.). წოვ. 490.
 Hanne=ვის (გვლ.). წოვ. 490.
 Hanne=ვის, ჩანს. 490.
 Hanne=ვის, ქისტ. 490
 Harechtu=ჩვენი, (ს-ლ) აბხ. 455, 461.

- Harechzu = ჩევენ, (ჩ-ა) აბხ. 455, 461.
 Harhab = ჩვენ, (ჩ-ა) აბხ. 455.
 Hauh'il = ნც, სქ. ანწ. 508.
 Hauh'ili = ვინ (acc). ანწ. 501.
 Hawa (კლ.). ქ. 107, 108.
 Häival 3 ძველი აკუმ. 309
 Hämilau = ვინ, ჩანნ. 490
 Hegeb = ის, ანდ. 509
 Hem = შენი, წოვ. 489
 Henda = შენი, ჩანნ.-ქისტ. 489, 496
 Herde (Hade.). 204
 Herr 14
 Hias = დაა, ძველი ანწ. ქართ. 163
 Himidi = იგი, ანდ. 509
 Hinnmlaus, 191
 Hircus, 176
 Hisawija = ვის, აკუმ. 554
 Ho (გვლ.). ქ. 105
 Ho = შენ, ჩანნ. 495
 Ho = შენ, ჩ. ქ. წ. 489
 Hode იხ. herde
 Hone = შენ, ჩ. ქ. წ. 489
 Honuzara = 21 ძველი აკუმ. 309
 Hotlogo = 7 (გვლ.). ანდ. 352
 Hotls = აქეთ, ანდ. 509
 Hindu = რა, ჩანნ. 490
 Hunt = რა, ქისტ. 490
 Hwajal = 20 ძველი აკუმ. 309
 Iadema Jadu = პაპა, 243
 Iachio = და, წოდურად. 138
 Ialcheitte = 16 ძველი ჩანნ. ქისტ. 295
 Iascho = და, წოდურად. 138
 Iäzal = 10 ძველი აკუმ. 309
 Iätzil = 10 (გვლ.). ანდ. 352
 Ihex 191
 Iene = ისინი (acc). ანწ. 501
 Ienel = მისი, ანწ. 501
 Iot 244
 Ikwi (კლ.). ქ. 107
 Ilasawija = ვისი, აკუმ.
 Ina = შენ, ლუმბქ. 525
 Inego = ვინ, ანდ. 509
 Inguschich Mundart, 14
 Ioh = ასული, ქისტ. 138
 Ioh = ასული, ჩანნ. და წოვ. 138
 Ion 71
 Ip'kli (კლ.). ქ. 107
 Iremi (გვლ.). ქ. 105, 106
 Is (გვლ.). ქ. 106
 Isch = 9 ძველი ჩანნ. ქისტ. 295
 Ischbā = 9 აბხ. 263
 Ischba = 9 ჩ-ა აბხ. 264
 Ischih = ჩვენ, ანდ. 509
 Ischirpi = რა, (ს-დ). აბხ. 455
 Ischt tka = 29, ძველი ჩანნ. ქისტ. 295
 Ischtugo = 5, (გვლ.). ანო. 352
 Isduda = ვისი, (ჩ-ა). აბხ. 455
 Ismalaf = ვინ (acc). ჩანნ. 490
 Ismalaf = ვინ (acc). ქისტ. 490
 Ismalaf = ნც, სხ. ჩანნ. 498
 Isno = 6 (გვლ.). დიდ. 349
 Isputa = ვისი, (ს-დ). აბხ. 455
 Issari (კლ.). ქ. 107
 Itles (გვლ.). ყაბარდ. 106
 It-Bacha = 1000, ძველი ჩანნ. ქისტ. 296
 Itschgo = 9 (გვლ.). ლუმბქ. 339.
 Itschgo = 8 (გვლ.). კარ. 340
 Itchgo = 9 (გვლ.). ანწ. 340
 Itt = 10 ძველი ჩანნ. ქისტ. 295
 Itza-peheus-tka = 1000, ძველი წოვ. 296
 Iugik = ასული, ქისტ. 138
 Iwgo = რა, ანდ. 509
 Jada = მამა, ყაბ. 243
 Jalch = 6, ძველი ჩანნ. ქისტ. 295
 Jaj = ქალიშვილი, ასული (გვლ.). ანწ. კარ. 163
 Jasse = ქალწული (გვლ.). ანწ. კარ. 163
 Jeg (კლ.). სენ. 107
 Jer = ის, ჩ. ქ. 490
 Jeresch = ისინი, ჩ. ქ. 490
 Jernelof = ვინ, ქისტ. 490
 Jete წოვ. 244
 Joschi = ასული, ანდ. 164
 Joschika = დედაკაცი (გვლ.). ანდ. 164
 Kadzi (გვლ.). ქ. 105
 Kaiози = 12 (გვლ.). დიდ. 349
 Kali (გვლ.). ქ. 105
 Kargi (კლ.). ქ. 107
 Kata (გვლ.). ქ. 106
 Kata (კლ.). ქ. 107
 Kazi (გვლ.). ქ. 106
 Kanoki = 40 (გვლ.). დიდ. 349
 Känokunozino = 50 (გვლ.). დიდ. 349
 Känokunoziozi = 51 (გვლ.). დიდ. 349
 Känokunozis = 41 (გვლ.). დიდ. 349
 Kūž = ვატი, ლუმბქ. 158
 Kasikunukische 14
 Keeno = 2, (გვლ.). დიდ. 349.
 Kerki (კლ.). ქ. 107
 K'eti (კლ.). ქ. 107
 Khbo (გვლ.). ქ. 106

- Khari (კლ.) ქ. 107
 Khè (კლ.) ქ. 107
 Kheha 247
 Kheli (კლ.) ქ. 107
 Khorzi (გვლ.) ქ. 106
 Kial = 2 ძველი ავშ. 309
 Kichelda-antsgo = 50 (გვლ.) ანწ. 340
 Kichelda-sogo = 41 (გვლ.) ანწ. 340
 Kichoelda antsgo = 50 (გვლ.) ლუნდ. 339
 Kichoelda antzgo = 50 (გვლ.) პარ. 341
 Kichoelda-zo = 41 (გვლ.) ლუნდ. 339
 Kichoelda-zo = 41 (გვლ.) პარ. 341
 Kihhogo = 40 (გვლ.) ლუნდ. 338
 Kichogo = 40 (გვლ.) პარ. 341
 Kichogo = 40 (გვლ.) ანწ. 340
 Kigo = 2 (გვლ.) ლუნდ. 339
 Kigoi = 2 (გვლ.) ანწ. 340
 Kigo = 2 (გვლ.) პარ. 340
 Kisamun = ვისი, ლუნდ. 500
 Kisseri (გვლ.) ქ. 106
 Kiwa = 2 ძველი ლუმუქ. 304, 305
 K'ide (გვლ.) ქ. 106
 Kmari (გვლ.) ქ. 106
 Knazili (გვლ.) ქ. 106
 Koe = 3 ძველი ჩანხ. ქისტ. 295
 Koet-tka = 60 ძველი ქისტ. 296
 Koet-tka-itte = 70 ძველი ქისტ. 296
 Koitte = 13 ძველი ჩანხ. ქისტ. 295
 Kori (კლ.) ქ. 107
 Kortihada = მისი, წოვ. 490
 Kouç-tka = 60 ძველი ჩანხ. 296
 Kouç-tka-itte = 70 ძველი ჩანხ. 296
 Ku = 20 (გვლ.) დიდ. 349
 Kua = 20 ძველი ლუმუქ. 305
 Kuniyaba = 21 ძველი ლუმუქ. 305
 Kunozino = 30 (გვლ.) დიდ. 349
 Kunoziozi = 31 (გვლ.) დიდ. 349
 Kunozis = 21 (გვლ.) დიდ. 349
 Kuri (გვლ.) ქ. 106
 Kweli (გვლ.) ქ. 106
 Kwemo (კლ.) ქ. 107
 Kwewit' (კლ.) ქ. 107
 Kwiteli (კლ.) ქ. 107

 Ladjwardi (კლ.) ქ. 107
 Lam 239
 Lamasi (გვლ.) ქ. 106
 Lamazi (კლ.) ქ. 108
 Lesgische Mundart 14
 Lourdji (კლ.) ქ. 107
 Ludi (გვლ.) ქ. 106.
 Lurdschi (გვლ.) ქ. 105

 Magla (კლ.) ქ. 107
 Maiwa = 8 ძველი ლუმუქ. 305
 Maizal = 8 ძველი ავშ. 309
 Maizalwa = 80 ძველი ლუმუქ. 305.
 Mak'rateli (კლ.) ქ. 107
 Mamets (გვლ.) ქ. 106
 Mamua (გვლ.) ქ. 106
 Masukan (გვლ.) ქ. 105
 Megobari (გვლ.) ქ. 105.
 Men = შენ, ანდ. 509
 Menu = ვინ, (გვლ.) წოვ. 490
 Meschi = თქვენ, დიდ. 519
 Mgheli (კლ.) ქ. 107
 Mi = შენ, დიდ. 519
 Midda = აქ (გვლ.) ყაბარდ. 482
 Mikgo = 8 (გვლ.) პარ. 340
 Mikun = იქით, ლუმუქ. 526
 Min = 1000 ობ. Schipschv, ყაბ. 283
 Miqvars (კლ.) ქ. 107, 108
 Mit'go = 8 (გვლ.) ლუნდ. 339
 Mit'go = 8 (გვლ.) ანწ. 340
 Mittelgaumen 118
 Miza (გვლ.) ქ. 106
 Midschegische Mundart 14
 Moshorab = თქვენი, ლუნდ. 500:
 Motchirwebouli (კლ.) ქ. 107
 Mschawe (გვლ.) ქ. 106
 Mse (გვლ.) ქ. 106
 Mtzare (კლ.) ქ. 107
 Mukhli (გვლ.) ქ. 106
 Mukwa = 4 ძველი ლუმუქ. 304
 Mukzalwa = 40 ძველი ლუმუქ.
 Mun = შენ, ლუნდ. 500
 Mun = შენ, ანწ. 501
 Mun = შენ, პარ. 501
 Mundart 14
 Mush = თქვენ, ლუნდ. 500
 Mush = თქვენ, ანწ. 501
 Mush = თქვენ, პარ. 501
 Musher = თქვენ, (acc). ანწ. 501
 Musherab = თქვენ, (acc). პარ. 501

 Na = მე, ლუმუქ. 525
 Naki (კლ.) ქ. 107
 Nüh = ჩვენ, ლუმუქ. 525
 Nemsj (კლ.) ქ. 107
 Neshar = ჩვენი, ანწ. 500
 Nesharab = ჩვენი, პარ. 501
 Nesherau = ჩვენი, ლუნდ. 500.
 Nipchawi (გვლ.) ქ. 106

Nish = ჩვენ, ლუნძ. 500
 Nish = ჩვენ, ანუ. 500
 Nish = ჩვენ, ჰარ. 501
 Nisli (კლ.). ქ. 107
 Nuchwa = ჩვენ, აკუშ. 553
 Nusgo = 100. (გვლ.). ლუნძ. 339
 Nusgo = 100, (გვლ.). ანუ. 340
 Nusgo = 100, (გვლ.). ჰარ. 341
 Oacha 246
 Ohwal = 4 აკუშ. 309
 Orassi (გვლ.). ქ. 106
 Ori (გვლ.). ქ. 106
 Ormodzi (გვლ.). ქ. 105
 Osa = ჰო, (ს-დ). აბხ. 455
 Osirugo = 1000 (გვლ.). ანდ. 352
 Oteli (გვლ.). ქ. 106
 Ots = ხაოი, კურო, ჰარ. 163
 Otschin = 9 (გვლ.). დიდ. 349
 Otzi (გვლ.). ქ. 106
 Onso = ენა 28
 Oust 235
 Oustghe 236.
 Oustkli 236
 Ouston 235
 Oua = მე, ჩანს. და ქისტ. 138
 Ovis 218
 Ozino = 10 (გვლ.). დიდ. 349
 Ozino Bischon = 1000 (გვლ.). დიდ. 350
 Papa (გვლ.). ქ. 106
 Patara (კლ.). ქ. 107
 Pallium 391
 Pelien-tka = 100 ძველი წოვ. 296
 Peli = 5. ძველი ჩანს.-ქისტ. 295
 Pehitte = 15 ძველი ჩანს.-ქისტ. 295.
 Pheghi (გვლ.). ქ. 105, 106
 Phuri (გვლ.). ქ. 106
 Piri (გვლ.). ქ. 106.
 Piri (კლ.). ქ. 107
 Plandite manibus 401
 Plaudo manibus 401
 Pouri (კლ.). ქ. 107
 Pourtseli (კლ.). ქ. 107
 Primogenitus 198
 Psche = 10 ყაბ. 282
 Pschekuch = 16 ყაბ. 282
 Pschekubg' = 19 ყაბ. 282
 Pschekubè = 17 ყაბ. 282
 Pschekuptle = 14 ყაბ. 282
 Pschekus = 11 ყაბ. 282
 Pschekusch = 13 ყაბ. 282

Pschekut = 12 ყაბ. 282
 Pschekutchu = 15 ყაბ. 282
 Pschekwisch = 18 ყაბ. 282
 Pschin-gosa = 80 აბ. 264
 Pschin-gosa-sebi = 90 აბხ. 264
 Pt'le = 4 (5), ყაბ. 282
 Pt'lisch = 40 ყაბ. 282
 Pt'lisch era pschirre = 50 ყაბ. 283
 Puella 229
 Puellus 218
 Puri (გვლ.). ქ. 106
 Qeli (კლ.). ქ. 107
 Qheli (გვლ.). ქ. 106
 Quial = 2 ძველი აკუშ. 309
 Qwirili (კლ.). ქ. 107
 Ra (გვლ.). ქ. 106
 Rdsé (კლ.). ქ. 107
 Rechwa = 6 ძველი ლუმუქ. 305
 Rechzalwa = 60 ძველი ლუმუქ. 305
 Roch 71
 Rtsé (გვლ.). ქ. 106.

Sabà = 10 ჩა-აბ. 164.
 Saba = მამა. აბხაზ. წოდ. ბრუნვ. „ჩემი მამა“ 24.
 Sach = 18 ჩა-აბხ. 265.
 Sag = 13 ჩა-აბ. 264.
 Sal 71.
 Sami (გვლ.). ქ. 106.
 Samotzi (გვლ.). ქ. 106.
 Sas = მე (გვლ.). ყაბარ. 481.
 Satschumeli (გვლ.). ქ. 105.
 Sawale = აქეთ, ქისტ. 490.
 Schabgo = 3 (გვლ.). ლუნძ. 339.
 Schamba = 3 ძველი ლუმუქ. 304.
 Schamodgoma (გვლ.). ქ. 105.
 Schanst-ka = 40 ძველი ჩანს. 296.
 Schaus-tka-itte = 50 ძველი ჩანს. 296.
 Sche = 100 ყაბ. 283.
 Schebiol = ვინ, დიდ. 519.
 Schebiol = რა, დიდ. 519.
 Schemun = ვინ, ჰარ. 501.
 Schen (გვლ.). 106.
 Schenelau = მისი, ლუნძ. 500.
 Scherda = ჩუენ. (ს-დ). აბხ. 455.
 Schri = 2 ყაბ. 282.
 Schri = 2 ძველი ჩანს. ქისტ. 295.
 Schrib = რა, ანუ. 501.
 Schribu = რა, ლუნძ. 500.
 Schibugui = რა, ჰარ. 501.
 Schile tka = 22 ძველი ჩანს. ქისტ. 295.
 Schina ყაბ. 239.

Schipehn 247.
 Schipsch = 1000. ყაბ. 283.
 Schisch = 300, ყაბ. 283.
 Schischtu = თქვენი (ს-ღ). აბხ. 455.
 Schischzu = თქვენი, (ჩ-ა). აბხ. 455.
 Schit = 200 ყაბ. 283.
 Schi-tka = 40 ძველი ქისტ. 296.
 Schi-tka-itte = 50 ძველი ქისტ. 296.
 Schitte = 12, ძველი ჩანს. ქისტ. 295.
 Schke = 100 აბ. 264.
 Schors (გვლ.). ქ. 106.
 Schriwa (გვლ.). ქ. 106.
 Schtsche 247.
 Schu = ვინ, აწ. 501.
 Schubli (გვლ.). ქ. 105, 106.
 Schugo = 5 (გვლ.). ლუნდ. 339.
 Schugo = 5 (გვლ.). აწ. 340.
 Schugo = 5 (გვლ.). ჰარ. 340.
 Schuuu = ვინ, ლუნდ. 500.
 Schüdi (გვლ.). ქ. 106.
 Schüli (გვლ.). ქ. 106.
 Schwefel 106.
 Se = 1 ყაბ. 283.
 Seh = 1 (გვლ.). ანდ. 352.
 Sebe = აქეთ, წიგ. 490.
 Seke = 1 აბხ. 263.
 Seke = 1 ჩ-ა აბხ. 264.
 Seke 266.
 Seki = 1000, აბხ. 264.
 Seki = 1000, ჩ-ა აბხ. 265.
 Sen = ჩემი, წიგ. 489.
 Senda = ჩემი, ჩ. ქ. 489.
 Senda = ჩემი, ჩანს. 496.
 Senno = 5. (გვლ.). დიდ. 349.
 Ser = მე (გვლ.). ყაბარ. 481.
 Sera = მე, (ჩ-ა) აბხ. 455.
 Seru = მე, ჩემი. (ს-ღ). აბხ. 455.
 Serishu = ჩემი, (ჩ-ა). აბხ. 455.
 Sesabia = რა, აკუმ. 554.
 Sesie = ჩემი, (გვლ.). ყაბარ. 481.
 Setqwa (კლ.). ქ. 107.
 Sha = 18 აბხ. 264.
 Shaha = 10 აბხ. 263
 Shacht = 13 აბხ. 264.
 Shedwi = ისინი, დიდ. 519.
 Shene = ისინი (acc). ჰარ. 501.
 Shenelab = მისი, ჰარ. 501.
 Shewsch = 19 აბხ. 264.
 Shewsch = 19 ჩა-აბხ. 265.
 Shishch = 17 აბხ. (ჩა-აბ) 264, 265.

Shima 240.
 Shir (გვლ.). მეგრ. 106.
 Shits = 16 ჩა-აბ. 265.
 Shiits 271.
 Shof = 16 აბ. 264.
 Shul = ჩვენი, ლუმუქ. 525.
 Sistu = მისი (ჩემი საკუთარი). (ჩ-ა). აბხ. 455.
 Sistu აბხ. 460.
 Sit = რა, ყაბარ. 482.
 Ske = 100 ჩა-აბ. 265.
 S'lab = აქეთ, აწ. 501.
 So = მე, ჩ. ქ. წ. 489.
 Soano = 3 (გვლ.). დიდ. 349.
 Sonnoku = 60 (გვლ.). დიდ. 349.
 Sounokunozino = 70 დიდ. 349.
 Splendzi (კლ.). ქ. 107.
 Die Sprachen des Kaukasischen Stammes 44
 Steinbock 191.
 Stu = ხარი, ჩანს. 235.
 Su = დაი, ლუმუქ. 163.
 Suan = მე (acc). ჩ. ქ. წ. 489.
 Suana = მე, ჩ. ქ. წ. 489
 Such = 15 (ჩა-აბ). აბხ. 264, 265.
 Sug = 12 ჩა-აბხ. 264.
 Suiwa = 30 ძველი ლუმუქ. 305.
 Swis = 11 ჩა-ბა. 264.
 Tab'kha 247.
 Tapli (გვლ.). ქ. 106.
 Taurus 218.
 Tawchagelda-antsgo = 70 (გვლ.). აწ. 340,
 Taw-chogo = 60 (გვლ.). ლუნდ. 339.
 Tow-chogo = 60 (გვლ.). აწ. 340.
 Tawgo = 3 (გვლ.). აწ. 340.
 Täwisi (გვლ.). ქ. 106.
 Täh = ის, ლუმუქ. 525.
 T'bili (კლ.). ქ. 107.
 Tchalaki (კლ.). ქ. 107.
 Tchaobi (კლ.) ქ. 107.
 Tchen = ჩვენი, ჩ. ქ. წ. 489.
 Tchen, ჩანს. 496.
 Tchi 246.
 Tchkhoubi (კლ.) ქ. 107.
 Tchone = ჩვენი, ჩ. ქ. წ. 489.
 Tchu = 5 (6). ყაბ. 292.
 Tchuwen (კლ.). ქ. 107.
 Teberelda--sogo = 31 (გვლ.). აწ. 340.
 Tebergo = 30 აწ. 340.
 T'etri (კლ.). ქ. 107.
 Thatsuebi (გვლ.). ქ. 106.
 Thili (გვლ.). ქ. 106.
 T'h'egusch (გვლ.). აბხ. 106.

Ti = ისინი, ლუმუქ. 525.
 Tikha (კლ). ქ. 107.
 Timiro = ვაჟი შვილი, (გვლ). ლუმუქ. ანუ. 163.
 Tka = 20 ძველი ჩანს. ქისტ. 295.
 Tka-ittē = 30 ძველი ჩანს. ქისტ. 295.
 Tka-tzaitte = 31 ძველი ჩანს. ქისტ. 295.
 Tkawi (გვლ.). ქ. 106
 Tkhavi (გვლ.). ქ. 106.
 Tkueni (გვლ.). ქ. 105.
 Tkuen (გვლ.). ქ. 106.
 Tle (გვლ.). ყაბარდ. 106.
 Tlisch (გვლ.). ყაბარ. 106.
 Tl'hus = ვილი, დიდ. 519.
 Tma (კლ). ქ. 107.
 To = აქეთ, დიდ. 519.
 Tobgo = 3 (გვლ.). ანდ. 352.
 Tosch = 20 ყაბ. 282.
 Tosch-era bgure = 29 ყაბ. 282.
 Tosch-era-pschirre = 30 ყაბ. 282.
 Tosch-era-pschirrestre = 32 ყაბ. 282.
 Tosch-era schirre = 23 ყაბ. 282.
 Tosche era sire = 21 ყაბ. 282.
 Tosch-era-ture = 22 ყაბ. 282
 Toschitl = 80 ყაბ. 283.
 Toschitl era psschirze = 90 ყაბ. 283.
 Treng = ქურბიკი, 200.
 Tsagli (გვლ.). ქ. 106.
 Tschasaja = ვინ, აკუმ. 553.
 Tschego = 2 (გვლ.). ანდ. 352.
 Tschekma (გვლ.). ქ. 106.
 Tscheni (გვლ.). ქ. 106.
 Tschende = ზეენი, ჩ. ქ. წ. 489.
 Tschende = თქვენ (გვლ.). ჩანს. 496.
 Tscheste = 19 ძველი ჩანს. ქისტ. 295.
 Tschetschengische Mundart 14
 T'chii 246.
 Tschikun = აქეთ, ლუმუქ. 526.
 Tschuen (გვლ.). ქ. 106.
 Tschun = თქვენ, ჩ. ქ. წ. 489.
 Tschun = თქვენ, ჩანს. 496.
 Tschun = ნც. სხ. ჩანს. 497.
 Tschune = თქვენ, ჩ. ქ. წ. 489.
 Tschii 247.
 Tsema (კლ). ქ. 107
 Tsikani (კლ). ქ. 107
 Tsirva (კლ). ქ. 107
 Tsma (გვლ.). ქ. 106.
 Tsutsu (გვლ.). ქ. 106.
 Tu = 1 ყაბ. 282.
 Tuka = ვაჟი, ანდ. (გვლ.). 160.

Tul = ჩემი, ლუმუქ. 525.
 Tuschetische Mundart, 14.
 Twini (გვლ.). ქ. 106.
 Tza = 1 ძველი ჩანს. ქისტ. 295.
 Tzai-schlaus-tka = 41 ძველი ჩანს. 296.
 Tzai-chi-tka = 41. ძველი ქისტ. 296,
 Tzu-tka = 21 ძველი ჩანს. ქისტ. 295.
 Tzchali (გვლ.). ქ. 105, 106.
 Tzchramedi (გვლ.). ქ. 105.
 Tzchrarneti (გვლ.). ქ. 106.
 Tzelitzadi, (გვლ.). ქ. 106.
 Tzelitzadi (კლ). ქ. 107.
 Tzia = დედალი თბა, (გვლ.). ანდ. 160.
 Tzkaro (გვლ.). ქ. 106.
 Ua = ძე, ჩანს. და ქისტ. 138.
 Uara = შენ, (ჩ.-ა). (ს-დ). აბს. 455.
 Uats = ძმა, (გვლ.). ჭარ. ანუ. 163.
 Uchhogel'da-antsgo = 90 (გვლ.). ანუ. 340.
 Uch chog' = 80 (გვლ.). ანუ. 340.
 Uchgo = 4 (გვლ.). ლუმდ. 339, 343.
 Uchgo = 4 (გვლ.). ანუ. 340.
 Uchgo = 4 (გვლ.). ჭარ. 340.
 Uchta = რა, (გვლ.). წოვ. 490.
 Ueschscha = თქვენ, აკუმ. 553.
 Ud = შენ, აკუმ. 553.
 Ushanim = ვილი, ჩანს. 490.
 Uino = 4 (გვლ.). დიდ. 349.
 Uinoku = 80 (გვლ.). დიდ. 350.
 Uinokumozino = 90 (გვლ.). დიდ. 350.
 Uintl'ego = 6 (გვლ.). ანდ. 352.
 Uor = 7 ძველი ჩანს. ქისტ. 295.
 Uor = შენ, (გვლ.). ყაბარ. 481.
 Uora itte = 17 ძველი ჩანს. ქისტ. 295.
 Upali (გვლ.). ქ. 106.
 Uräkal = 4 ძველი აკუმ. 309.
 Urhtschanal = 9 ძველი აკუმ. 309.
 Urhtschanal = 9 (გვლ.). ანდ. 352.
 Urekal, Juchal = 6 ძველი აკუმ. 309.
 Urekzale = 60 ძველი აკუმ. 309.
 Urtschenzale = 90 ძველი აკუმ. 310.
 Urutclwa = 9 ძველი ლუმუქ. 305.
 Urutuhashu = ის (თითონ ისინი). (ს-დ). აბს. 455.
 Urzalwa = 90 ძველი ლუმუქ. 305.
 Uhschelja = თქვენ, აკუმ. 553.
 Ust 235.
 Ustu 235.
 Usul = თქვენ, ლუმუქ. 525.
 Usul = თქვენ, ლუმუქ. 525.
 Uzin (გვლ.). ქ. 106.
 Uxor 229.

Yetto, წიგ. 244.
 Youghik=ასული, ქისტური 138.
 Vacca 218.
 Veral, Erusal=7, ძველი აკუმ. 309.
 Vernaculus domus 199.
 Vadzlew (კლ.) ქ. 107.
 Vaji-Katsi, (კლ.) ქ. 107.
 Varzale=70, ძველი აკუმ. 310.
 Vertskhli (კლ.) ქ. 107.
 Veznukjura=12, ძველი აკუმ. 309.
 Vezmuzarā=11, ძველი აკუმ. 309.
 Vilshch=14, აბ. 264.
 Vil=შენი, ლუმუქ. 525.
 Vin (გვლ.), ქ. 106.
 Vini (კლ.), ქ. 108.
 Viritschu 241.
 Visi (გვლ.), ქ. 106.
 Vohei=ისინი, წიგ. 490.
 Voj'e=ის, წიგ. 490.
 Za, zawal=1, ძველი აკუმ. 309.
 Zaar'i (გვლ.), ქ. 108.
 Za-itte=11, ძველი ჩახ. ქისტ. 295.
 Zamali (გვლ.), ქ. 106.

ή αξίξ 218,
 ὁ ἀλέκτωρ 219.
 τὸ βοῦδιον 218.
 ἡ βόδις 218.
 ἔ γαμβρός 225.
 ἡ γυνή 229.
 διπλοειδός 391.
 διπλοίς 391.
 ἡ ὄρκας 191.
 ἡ ἔλαφος 177.
 φήλεια 233,
 φήλα 181.
 ὁ κριός 176.
 κροτήσατε χεῖρας 401.
 ἡ κυρία 166.

Баран 236.
 Гавель 191.
 Жирная трава 232.

Zava=1, ძველი ლუმუქ. 304.
 Zchra (გვლ.), ქ. 106.
 Zeh'i (კლ.) ქ. 108.
 Zewit' (კლ.), ქ. 108.
 Zielk=ცოლი, 236.
 Zikwaruli (გვლ.), ქ. 106.
 Zioxi=11 (გვლ.), დიდ. 349.
 Ziri=რა, ლუმუქ. 526.
 Zis=1 (გვლ.), დიდ. 349.
 Zizili (გვლ.), ქ. 106.
 Ziwotschle (გვლ.), ქ. 106.
 Zo=1 (გვლ.), ლუმუქ. 339.
 Zo=1 (გვლ.), ანწ. 340.
 Zo=1 (გვლ.), კარ. 340.
 Zoli (გვლ.), ქ. 106.
 Zotachania (გვლ.), ქ. 106.
 Zourgi (კლ.) ქ. 108.
 Zu=ვის, ლუმუქ. 526.
 Zueri (გვლ.), ქ. 106.
 Zuku=დედალი თხა (გვლ.), ლუმუქ. 160.
 Zunde=მისი, ჩ., ქობ. 490.
 Zunde=მისი, ჩახ. 496.
 Zwili (კლ.), ქ. 108.
 Θραζί 204.

ὁ κήριος 166.
 ὁ μόσχος 219.
 ἡ νεάνις 229.
 ἡ νεβρός 184.
 ἡ παῖς 229.
 τὰ πρόβατα 218.
 πρωτοτόκος 198,
 ὁ πῶλος 218.
 οἰκογενεῖς 199.
 ὄνοι φήλεια 179, 233.
 ὁ ὄνος 178, 218.
 ὁ σκύμνος 187.
 ὁ ταῦρος 218.
 ὁ τραγέλαφος 191.
 ὁ τραγός 176.

Кто я такой 458.
 Овца 236.
 Посажённая мать 230.

Աղջիկ 229.

Յյժ 218.

Այժևն 191.

Անգլոսիկ 198.

Անիք 225.

Արու մարուկ 174.

Արջար 219.

Կզ 181.

Կզն 177.

Կշ 178, 218.

Կշք մասակք 179.

Կրինջ 200, 205.

Լնսոժին 199.

Լուժ 205.

Նաշն 218.

Նոյ 176.

Օսկա հարկ 401.

Օսկա հարկք 401.

Կին 229.

Կով 218.

Կորին արիժույ 187.

Կրկնոյ 391.

Հով 219.

Ճակ 213.

Մարի 218.

Մարուկ 218.

Յամույր 191.

Սրժ 204.

Յուլ 218.

Քույ 176.

კორექტურულ შეცდომათა გასწორება

ვერდი	სტრიქონი	დაბეჭდილია	უნდა იყოს
XVIII	7	St. Petersburg	St. Pétersbourg
XVIII	6 ქვ.	Einführung	Einführung
4	5 "	აგებულე	აგებულე-
7	20 ზევ.	რუსულად? დაბეჭდილი,	რუსულად დაბეჭდილი,
23	-1 ქვ.	ekannten	bekannten
26	14 ზევ.	claquemen	claquement
33	6 "	l'Académie	l'Académie
39	5 ქვ.	ზ ა დ ლ ი რ ი ს	ზ ა დ ლ ი ც ი ს
81	18 ზევ.	prandications	praedicativus
88	18 "	rapprochements	rapprochement
184	6 "	ვეჭენ	ვეჭენ
193	10 "	Ξλαφοι	Ξλαφοι
218	2 ქვ.	ბ ზ ი ა	ბ ზ ი ა
229	22 ზევ.	ჩ	ჩ
246	7 "	მატეკი	მატეკი
282	18 ქვ.	პსიი	პსიი
295		თავი მეორე	თავი მესამე
299	16 ზევ.	5	4
303		თავი მესამე	თავი მეოთხე
320		§ 3	§ 4*
335	12 ქვ.	1 კერა	2 კერა
337	12 "	ყენდცდა-ში	ყენდოდა-ში
340	7 ზევ.	Ant'lgo	Ant'lgo
"	10 "	Itchgo	Itschgo
"	8 ქვ.	Uchgo	Uchgo
343	4 "	ანტელ	ანტლ

* ამ პარაგრაფის შემდეგ თავის დასასრულამდე დანარჩენი პარაგრაფების რიცხვიც უნდა ასევე სათანადოდ გადასწორდეს.

გვერდი	სტრიქონი	დაბეჭდილია	უნდა იყოს
345	5 ქვ.	სეა-უუ,	სეა-უუ,
352	15 ზევ.	Uint'lego	Uint'lego
371	13 „	რეხე-ბ	რეხე-ბ
372	9—8 ქვ.	საყურად- არამედ სქესლებო	საყურად- ლებო
„	5 ქვ.	კატეგორიის	არამედ სქეს-კატეგორიის.
412	5 „	ადგენს	ადგენდეს
„	4 „	ფონეტიკური	ფონეტიკური
585	3 ზევ.	ვარდ. თო-	ვარდ. თო-
612	3 ქვ.	უანადური	უანადური
619	2 ზევ.	მნი ნელობის	მნიშვნელობის
620	5 ქვ.	ორ	ორი
„	4 „	ს ხელებსაც	სახელებსაც
„	2 „	შეუძლებელია	შეუძლებელია.
621	13 „	მატყლი ბურტყლი-ა	მატყლი და ბურტყლი-ა
623	2 ზევ.	ვიგულისხმებდ თ	ვიგულისხმებდით

კორექტორები: სტ. მენთეშაშვილი, ვ. ფუთურიძე. გამომუშები გ. იამანიძე. გადაეცა წარმოებას 31/V.36 წ. ხელმოწერილია დასაბეჭდად 2/VIII-38 წ. ნაბეჭდ. ფორმათა რაოდენობა 49. ანაწყოების ზომა 7×11. ქალაქის ზომა 70×105. მთავლიტის № 394. შეკვეთის № 312-ტირაჟი 3.000.

20 205.

205.50 d.

27/143